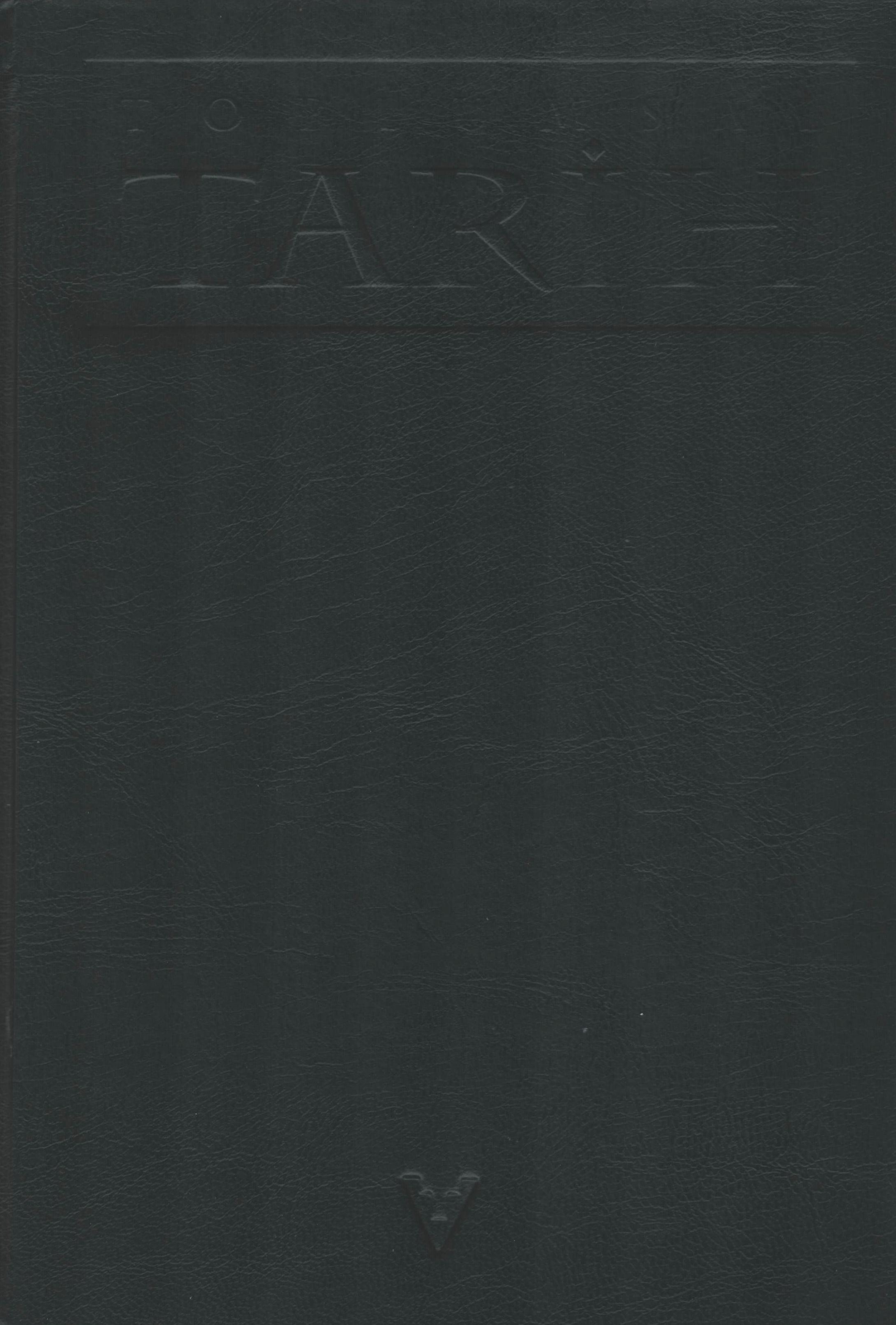

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

TEMMUZ 1998 FİYATI: 500.000 TL (KDV DAHİL)

Dünden Bugüne 1908 Devrimi

İttihatçıların Osmanlı Birliği Anlayışı

Tarihçinin Mutfağı

İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları

Aile Arşivleri ve Şehir Tarihçiliği

İLAN-I HÜRRİYET'İN 90. YILDÖNÜMÜ

55

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI TOPLUMUNDA
ZINDIKLAR VE MÜLHİDLER
(15.-17. YÜZYILLAR)

AHMET YAŞAR OCAK

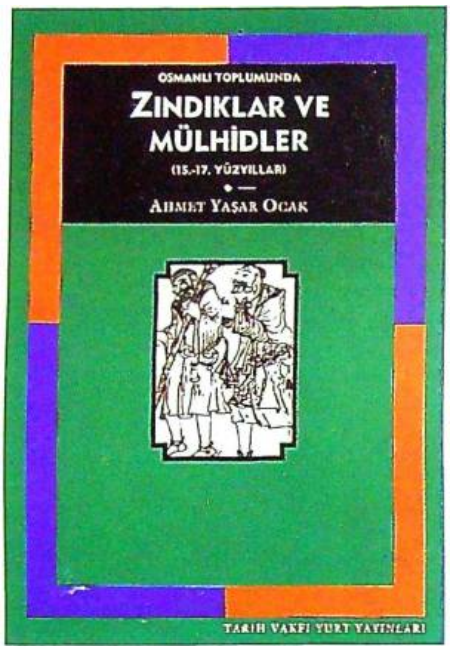

Osmanlının 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadarki üç yüz yıllık siyasal ve toplumsal düzenine, bu düzenin arkasındaki resmi ideolojiye karşı, bazen kişisel bazen kitlesel çıkışlar görülmüştü. "Zındıklık ve mülhidlik", bugünün Türkçesiyle "sapkınlık ve dinsizlik" hareketleri, yani "dairenin dışına çıkanlar" genellikle idamla cezalandırılmıştı. Şeyh Bedreddîn, Molla Lûtfî, Nadajlı Sarı Abdurrahman, Lâri Mehmed Efendi, Oğlan Şeyh İsmail-i Mâşûkî, İbrahim-i Gülşenî gibi kişilerin resmi ideolojiye muhalefetinin sebebi neydi? Bu hareketlerin mahiyeti neydi? Toplumun hangi kesimlerinde yankı buluyordu? Ahmet Yaşar Ocak bu önemli eserinde işte bu soruların cevabını araştırıyor.

xxii + 418 s.
ISBN 975-333-079-0
3.000.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

EDİTÖRDEN

SUNUŞ

Tarihini en çok günlük politika malzemesi olarak kullanan ya da tarihini en çok tartışmak zorunda kalan toplumlardan biriyiz. Fransa Ulusal Meclisi'nin 1915'te Ermeni soykırımı yaşandığına dair bir yasayı onaylaması da yine tarih tartışmalarına yol açtı. Yükselen tepkilerin sanırım en kayda değeri, yasalarla tarih yapmaktan vazgeçilmesi ve tarihin tartışılmasının tarihçilere bırakılmasıydı. Ancak bunun da gereklerini yerine getirmek gerekiyor. Bunların da başında, 1915 olaylarını soykırım olarak nitelendiren kitapların üzerindeki yasağı kaldırmak, "Ermeni soykırımı olduğuna dair iddiada bulunmayı" suç sayan kanun tasarısını Meclisten geri çekmek ve Osmanlı arşivlerini bütünüyle açmak geliyor. Umarız bunlar da en kısa zamanda gerçekleşir ve bugün her iki tarafın da yaptığı gibi basit bir tavır açıklamanın dışında, iki tarafın kaynaklarına dayanan gerçek araştırmaların önü açılır.

Tarihin bu kadar çok tartışıldığı bir toplumda yaşamamız tarih dergiciliğinin görevlerini de arttırıyor. Bunların arasında, dergiyi daha çok okuyucunun ilgisini çekecek bir hale getirmek de geliyor. *Toplumsal Tarih*'in elinizdeki sayısıyla başlayan biçim ve içerik değişikliklerini bu yönde bir çaba olarak da nitelendirebilirsiniz.

İçeriğe ilişkin yenilikler arasında, her ay bir tarihçiyle yapılan sohbetlere dayanarak hazırladığımız "Tarihçinin Mutfağı" ve Ephemera Derneği'yle işbirliği içinde hazırladığımız "Ephemera" sayfalarını sayabiliriz. "Tarihçinin Mutfağı", "Ephemera", "Kitabiyat" ve "Not Defteri" her sayımızda yer alacak olan başlıklar.

II. Meşrutiyet dosyamız beklediğimizden kabarık olunca dosyanın bazı yazılarını gelecek sayıya bırakmak zorunda kaldık. Bunların arasında Katerina Bura'nın "1908-1918 Seçimleri ve Rum Milletvekilleri" ve Osman Köker'in "Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması" başlıklı yazıları da var.

Okuyucularımız *Yerel Tarih* dergisinin 3. sayısını yine dergimizin poşetinin içinde bulacaklar.

Gelecek sayıda buluşmak üzere...

OSMAN KÖKER

Konstantinos A. Vakolopulos, *Neoturki ke Makedonya: 1908-1912*, Selanik, 1988.

Aylık Dergi
Temmuz 1998 Sayı: 55 Cilt: 9
Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına Orhan Y. Silier
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Teknik Sekreter
Osman Köker
Grafik Tasarım
Melis Tuncay
Görsel Yönetmeni
Cengiz Kahraman
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Nurettin Pirim
Abone
Meltem Yeyin
Yapım
Tarih Vakfı
Baskı
Numune Matbaacılık
Dağıtım
Biryay
Adres
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
(212) 227 37 33 - 34 227 46 33 - 34
(212) 227 37 32 (faks)
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 3.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 cilt (yurtiçi): 3.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

Dünden Bugüne 1908 Devrimi 4

Dr. Aykut Kansu 24 Temmuz'da 90. yıldönümünü yaşayacağımız 1908 Devrimi'nin genel bir tablosunu çizen yazısında, Devrimin Cumhuriyet dönemindeki etkilerini de değerlendiriyor.

Mayıs-Eylül 1908 Belgelerine Göre İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı -I 12

Orhan Koloğlu arşivlerde yaptığı çalışmada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Devrimi'nin öncesi ve sonrasında farklı dinsel ve etnik gruplara yaklaşımına dair belgeler sunuyor.

İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi 20

Dr. Ahmet Mehmetefendioğlu 1908 Devrimi'nden dokuz ay kadar sonra patlayan 31 Mart olaylarının ardından ortaya çıkan siyasal tabloyu ve İttihat ve Terakki'nin ikinci kongresini inceliyor.

EPHEMERA 30

Ephemera Derneği ile işbirliği içinde hazırladığımız sayfamızın bu ayki konusu Meşrutiyet kartpostalları.

Nöbetçi Kulübeleri 33

Aynur Çiftçi 19. yüzyıldan itibaren karakolların ve sarayların önünde ve önemli diğer noktalarda kullanılmaya başlanan nöbetçi kulübelerini ele alan yazısında bu kulübelerden günümüze kalan örneklere de yer veriyor.

Trablusgarp Savaşı Sırasında Körfeze Döşenen Mayınlara Çarpan Gemiler İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları - I 37
Sabri Yetkin 1911 yılında İtalyan çıkarması tehlikesi karşısında İzmir Körfezine döşenen mayınların neden olduğu feci gemi kazalarını, gazetelerinin olayları nasıl verdiğine dair örneklerle aktarıyor.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI 47
Doğan Kuban: Öğretirken Öğrenmek
Osman Köker Prof. Doğan Kuban'ın konuk olduğu toplantıyı aktarıyor.

Aile Arşivleri, Şehir Tarihçiliği ve Kültürel Değeri 51
Dr. Turan Akkoyun hemen her evde bulunan aile albümlerinin araştırıcıların kullanımına sunulmasının önemine dikkat çekiyor.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi Kültür İthali ve Çeviri 55
Şehnaz Tahir 1939 yılı mayıs ayında düzenlenen ve genç Cumhuriyet'in kültür yaşamında önemli etkileri olan Birinci Türk Neşriyat Kongresi'ni ele alıyor.

KİTABİYAT 59
Geleceğin Müzayedelik Kitapları
Necdet Sakaoğlu sessiz sedasız yayımlanan beş kitaba dikkat çekiyor.

NOT DEFTERİ 64
Bilal Şen Toplumsal Tarih*'in 50. sayısında yayımlanan, Aralov-Yunus Nadi görüşmesine dair makalesine yeni notlar gönderiyor.*

Konya'da vilayet önünde Meclis-i Mebusan'ın açılışı nedeniyle yapılan toplantı.
Tarih Vakfı Arşivi

1906 yılından itibaren Anadolu'da da bozuldu.[6] Huzuru bozan, "ağır" olarak nitelenen, ama aslında nedeni "haksızlık" olan vergilerdi. Devletin bütçe açığını kapamak amacıyla 1906 yılı başında koyduğu yeni vergiler bir anlamda bardağı taşıran son damla oldu. Ayaklanmayı örgütleyen varlıklı sınıfların vergiyi ödeyememekten doğan bir sıkıntıları tabii ki yoktu, ama, yoksulların da bu kavgada desteğini sağlamak amacıyla, yeni vergilerin halk arasında yıkım yarattığı iddiası –hiç olmazsa yoksul kitleler göz önüne alındığında– gerçekliğin bir parçası olarak rahatlıkla kullanılabilirdi. Nitekim kullanıldı ve başarılı oldu.[7] Ancak, vergi ayaklanmalarının bundan çok daha önemli bir boyutu daha vardı. O da, temsil sorununu gündeme getirmesiydi. Artık vergi yükümlüleri, hangi sınıftan olursa olsun, hangi vergilerin konacağı kendi rızaları alınmadan, ne miktarda alınacağı kendilerince onaylanmadan ve nereye harcanacağı bilinmeden vergi vermek istemiyordu. Devlete karşı yürütülecek bir yıkım hareketinde bundan daha doğal ve etkili bir mekanizma düşünülemezdi. Eğer vergi ayaklanmaları başarıya ulaşırsa devlet aygıtının çarkları dönmez hale gelebilirdi. Pratik yönden çok anlamlı ve amaçları açısından son derece tutarlı olan bu hareketin soyut düzlemde "temsil sorunu" olarak adlandırılabilecek "halk"ın yönetime katılması sorunu ile bağlantısı son derece açık bir biçimde ortaya atıldı. Halkı devletin adaletsiz uygulamalarına karşı ayaklanmaya çağıran bildirilerden birinde açık olarak bu ortaya konulmaktaydı: Kişiler devlet katında temsil edilmeden, yani serbest seçimler sonucu oluşturulacak bir meclis toplanmadan artık kimse vergisini vermeyecekti.[8] Kısacası, verginin meşruiyeti özgürlükçü düşüncede son derece açık bir biçimde tartışıldığı şekliyle ortaya çıkmıştı –temsil mekanizması olmadan devlet kimseden vergi toplayamazdı. Fransız Devrimi'ni ateşleyen sorunlardan biri ve belki de en önemlisi yine aynı şekilde meşruiyeti sorgulanan vergilerdi.

"Devrimi yapanlar, bunu gerçekleştirip mutlakıyetçi yönetimi devirdikten sonra ne yapacakları bilmiyorlardı" tarzı iddialar Türk tarihçileri arasında nedense 1908 Devrimi'ni kötülemek için çok sık başvurulan yollardan biridir. Halbuki hem olayların akışına, hem de Devrim'den önce ve sonra söylenenlere yeterince kulak verilirse görülür ki amaç *yalnızca* meşruiyetini toplumdaki farklı sınıflar katında yitirmiş olan devletin yıkılması değildi. Yıkılanın yerine ne konulacağı da düşünülmüştü.

Toplumdaki adaletsizliklerin ve haksızlıkların kaynağı olarak, var olan mutlakıyetçi rejim eleştirilmekte ve bunun özgürlükçü temsil mekanizmalarına dayanan "modern" bir yapıyla değiştirilmesi öngörülmekteydi. Bu "liberal demokratik" yapı, "meşruti monarşi" ya da daha radikal bir biçimde "cumhuriyet" şekliyle gerçekleştirilebilirdi. Devrim'in hem öncesinde, hem de sonrasında sorumlu konuma gelenlerden Enver Bey (sonra Paşa) daha Devrim'in doğru dürüst başarıya ulaşıp ulaşmadığının kuşkulu olduğu ilk günlerde İttihat ve Terakki adına yabancı basın mensuplarına verdiği demeçte açıkça amaçlarının bir kurum olarak mutlakıyetçi monarşiden kurtulmak olduğunu ve Padişah'ın ancak Kanun-ı Esasi hükümlerine uyduğu takdirde Cemiyet tarafından desteklenebileceğini söylemekte hiçbir mahzur görmemekteydi.[9] Yabancı basın da monarşinin sonunun ne zaman geleceğini tartışmaya açmıştı. Tabii ki böylesine radikal bir değişiklik için İttihat ve Terakki'nin kurmuş olduğu koalisyonun çok güçlü olması gerekiyordu ve bu koalisyonun çok güçlü olmadığının İttihat ve Terakki farkındaydı. Daha Devrim'den önce, işbirliği yaptıkları gruplardan birinin –Prens Sabahaddin'in başında olduğu Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti'nin– amacının kendi amaçlarıyla aynı olmadığını anlamışlar ve Devrim başarıya ulaşır ulaşmaz Prens Sabahaddin'in kendisini Devrim'i gerçekleştirenlerden biri olduğu iddiasını kamuoyunda ısrarla yalanlamışlar ve Prens Sabahaddin ve Mizancı Murad gibi, gerçek amaçlarının birkaç yıla kalmadan ne olduğunun tam anlamıyla ortaya çıkmasını beklemeden koalisyonun kendileri açısından çürük gördükleri kısımlarını safdışı bırakmayı tercih etmişlerdi.[10] Bu, doğal olarak, tutarlılık adına

sağlam bir adım olmakla birlikte, Abdülhamid aleyhtarı cephenin zayıflaması anlamına gelmekteydi. Nitekim, 1908'den sonraki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin anayasal sorun hakkındaki görüşlerine bakarsak, kısa ve orta vadede saltanatın ortadan kaldırılması konusunun zamana bırakıldığını görürüz. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, saltanatın, diğer meşruti monarşilerde de olduğu gibi, içinin boşaltılarak yalnızca görüntüsel bir şekle sokulması çabalarını 1908 yılının ağustos ayından beri ısrarlı bir biçimde sürdürdüğünü görmekteyiz. Artık Padişah'ın kabine üyelerini atama yetkisi kesinlikle olmayacaktı. Bu konuda daha ilk günden beri ısrarlı olan Cemiyet liderlerinin hem Ağustos 1908'de, hem de Şubat 1909'da sebep oldukları hükümet bunalımlarını ve mutlakıyetçi rejimin belirleyici unsurlarından biri olan hükümet üyelerini bizzat atama ve azletme yetkisini savunan Kâmil Paşa'yı iktidardan bu nedenle düşürdüklerini hatırlamakta fayda var. Rejimin niteliğini belirleme anlamında son derece önemli olan bu prensip yüzünden Nisan 1909'da aralarında Prens Sabahaddin ve Kâmil Paşa'nın da örgütleyici olarak bulundukları bir karşı-devrim hareketi ortaya çıkacak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ancak kurduğu yeni bir koalisyonla bu karşı-devrim teşebbüsünün üstesinden gelebilecekti. 1909 yılında 1876 Kanun-ı Esasisi üzerinde yapılan değişiklikleri bu açıdan değerlendirirsek görürüz ki, anayasal düzen hukuki açıdan tamamen meşruti monarşi haline getirilmiştir. Yani Padişah'ın siyasette törensel rolü dışında hiçbir rolünün kalmadığı bir düzen kurulmuştur.[11]

"CUMHURİYET"E ÖVGÜ

Nihai amaç olan "cumhuriyet"in kurulması, yani saltanatın tümüyle ortadan kaldırılması ve liberal demokratik yönetimin "ideal" şekli olarak görülen anayasal düzenlemenin gerçekleştirilmesi için egemen ideolojinin içeriğini bu yönde güçlendirmeye yönelik propaganda faaliyetinin kamuoyunda yapıldığını ve işte eğitimin rolünün çok önemsendiğini 1908 Devrimi'nden sonra içerikleri gözden geçirilerek yeniden yazılan okul kitaplarında bu konuyla ilgili görüşlere göz atmamızda fayda var. 1908 sonrası yurttaşlık bilgisi kitaplarında hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde "cumhuriyet" övülmekte ve nihai amacın bu olduğu belirtilmekteydi.[12] Fakat bunun gerçekleştirilebilmesi için saltanatın itibarını tamamiyle yitirmesi gerekiyordu. Almanya'da, Avusturya'da ve Rusya'da olduğu gibi Türkiye'de de bu olayın gerçekleşmesi ortak bir nedene bağlı olarak gerçekleşti. Birinci Dünya Savaşı'nın kalıcı sonuçlarından biri olarak önce Rusya'da Romanov sülalesi, ardından Almanya'da Hohenzollern ve Avusturya'da Habsburg sülaleleri tarihe karışırken Türkiye'de de 1922 yılına gelindiğinde Osmanoğulları sülalesi kalan itibarının tümünü yitirerek geride hiçbir iz bırakmadan tarih sahnesinden silindi ve 1908'den beri düşlenen "cumhuriyet" için öndeki en büyük engel –saltanat– ortadan kalkmış oldu.

"Cumhuriyet" adıyla anılan anayasal düzenin ne anlama gelmesi gerektiğini, 1908 Devrimi'nden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giren ve 1918 sonrası siyaset sahnesinde parlayan Rauf Orbay siyasal hayatının sonlarına geldiği 1923 yılının kasım ayında *Tevhid-i Efkâr* ve *Vatan* gazetelerine verdiği demeçte çok açık bir şekilde ifade etmişti.[13] Benzer görüşleri bir kere daha, bu defa çok daha açık bir şekilde, Halk Fırkası Heyet-i İdaresi'nin 22 Kasım 1923 tarihinde yaptığı toplantısında dile getirdi: "Bilinsin ki her cumhuriyet bilâ kayd ü şart hâkimiyet-i milliye değildir. Fakat bilâ kayd ü şart hâkimiyet-i milliye tekâmül etmiş cumhuriyettir. Bunun için ısrar ediyorum. ... Tekrar ediyorum ki, hâkimiyet-i milliyenin tekâmülü cumhuriyet değildir. Cumhuriyetin tekâmülü hâkimiyet-i milliyedir."[14] "Hâkimiyet-i Milliye"den 1920'li yıllarda anlaşılan, liberal demokrasi prensiplerinin yönetime hakkıyla yerleşmesi idi ve "cumhuriyet" rejiminin de bunu gerçekleştirmede iyi, meşruti monarşiden çok daha iyi bir araç olduğu konusunda kamuoyunda hiçbir tereddüt yoktu.[15]

Prens Sabahaddin
Cengiz Kahraman arşivi

MECLİS İRADESİNE DAYALI HÜKÜMET

Bu anlamda, liberal demokrasi varılması arzulan nihai bir amaç olarak 1920'li yıllar ve sonrasında Türkiye siyasetinin hep gündeminde kalmış bir konudur. Gerçi 1930'lu yıllarda bu ideal, egemen ideolojinin belirleyici özelliğini oluşturmuyordu, ama yine de liberal demokrasinin temel taşlarından biri olan temsil mekanizması –yani seçmenlerin iradelerini yansıtan bir meclis ve meclisin çoğunluğuna dayanan bir hükümet yapısı– reddedilemeyecek kadar Türkiye'de kök salmış bir yapıydı. Uzun vadede anayasal düzen anlamında 1908 Devrimi'nin Türkiye'de kalıcı olarak yerleştirmeyi başardığı en önemli işlerden biri

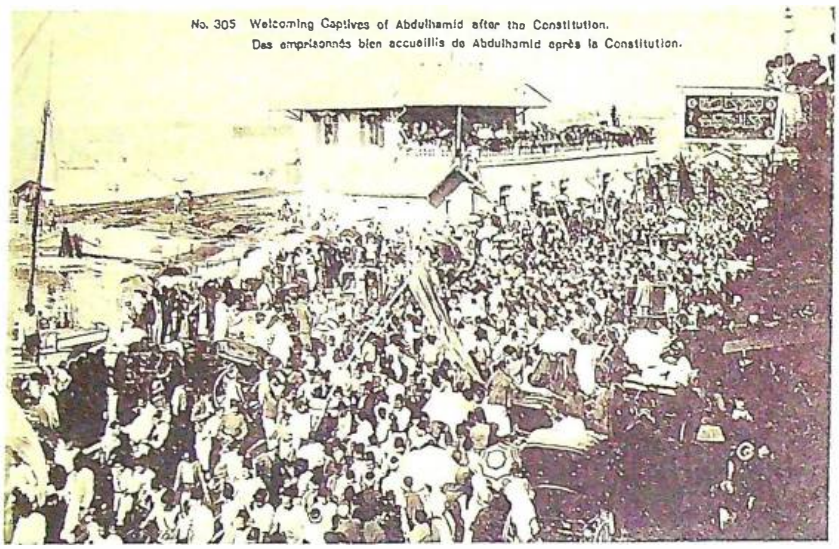

Anayasa'nın ilanından sonra serbest bırakılan siyasi tutukluların karşılanışı.

artık Türkiye'de iktidarın halkın katılımı olmadan gerçekleşemeyeceği ve seçilmiş bir meclise dayanmayan bir iktidarın hayal bile edilemeyeceği fikriydi ki, bu fikrin egemenliğini 1912 yılından beri Türkiye'deki anayasal düzenin başına gelen oldukça sık askeri darbeler bile sarsamadı. 1912 Temmuzundaki askeri darbe ile kapatılan Meclis-i Mebusan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 başında gerçekleştirdiği bir karşı-darbe ile tekrar açılmış ve liberal rejim rayına oturtulmuştu. 1918 sonrasında mutlakıyetçi monarşi taraftarlarının iktidar boşluğundan yararlanarak eski düzene geçme çabaları yine sonuçsuz kalmış ve 1919'da yeni seçimler yapılarak Meclis-i Mebusan açılmış

Makedonya'da Köprülü kazasında Meşrutiyet'i kutlayan Müslümanlar ve Hıristiyanlar dağdan inen askerlerle birlikte.

ve Türkiye'nin kaderini eline almak istemişti. Misak-ı Milli'yi kabul ederek direnişi başlatan bu meclisin monarşist güçlerin davet ettiği İşgal Güçleri tarafından kapatılması da bir sonuç vermemiş ve Anadolu'daki direniş hareketi dayanak noktası olarak yine bir meclise –Büyük Millet Meclisi'ne– başvurmak zorunda kalmıştı. Meclis onayı almamış yönetimlerin meşruiyetlerinin olmayacağı inancı 1920'lere gelindiğinde öylesine yerleşmiş bir olgudur ki, her ne kadar 1946 yılına kadar Meclis'e serbest seçimlere müsaade edilerek iktidara muhalif bir parti sokulmamışsa da, anayasal düzen anlayışı olarak meclisin üstünlüğü prensibinden vazgeçilememiştir. 1960 ve 1980 darbeleri her ne kadar halkın özgür iradesini yansıtan iktidarları devirmiş ve meclisleri kapatmış olsa da, egemen ideolojide yerini muhafaza edegelmekte olan "temsili hükümet" modelini açıkça reddedememiştir. Hatta, her askeri darbe sonrası, darbeyi yapanlar darbenin, "temsili hükümet" modelinin işleyişini garanti altına almak için yapıldığını ve en kısa zamanda seçimlere gidilerek yeni bir meclisin kurulacağı ve meclis iradesine dayanan hükümetlerin iktidara geleceği güvencesini vermek zorunda kalmışlardır. Eğer darbeyle iş başına gelenler ortaya yeni bir anayasal model koyamıyor ve çaresizlikle kendilerini yine aynı modele sadık kalma sözü vermek durumunda buluyorsa, bu, 1908 Devrimi'nin ideali olan liberal demokrasi fikrinin Türkiye'de ne kadar güçlü bir şekilde kök saldığının iyi bir kanıtıdır.

EKONOMİK YAPIDA DÖNÜŞÜM

1908 Devrimi ile kurulması düşünülen düzen yalnızca şimdiye kadar bahsi geçen liberal demokrasi fikrinin Türkiye'de egemen olması ile sınırlı değildi. 1908 Devrimi'ni gerçekleştirenler bu anayasal çerçevenin temelde o zamana kadar

süregelmekte olan ekonomik düzenden farklı bir düzenle desteklenirse başarılı olabileceği inancını da taşımaktaydılar. Soruna mülklü sınıflar ve bu sınıfların uzun vadeli çıkarları açısından bakarsak, ekonomik yapıdaki dönüşümün en az siyasal yapıdaki dönüşüm kadar önemli olduğunu teslim etmemiz gerekir. 1908 yılına kadar varlığını sürdüregelen eski düzen yalnızca siyasal yapıda değil, ekonomik yapıda da artan ölçekte tıkanıklıklara yol açmaya başlamış ve mülklü sınıfların özlemlerini tatmin etmek şöyle dursun, bu özlemleri artan boyutlarda engeller bir vaziyet almıştı. 1880'li yıllardan başlayarak mülklü sınıfların artık örgütlü olarak ekonomik taleplerini gündeme getirmiş olduklarını biliyoruz. 1879 yılında kurulması bir irade ile kabul edilen, fakat ancak 1882 yılı başında açılmasına izin verilen Dersaadet Ticaret Odası, her ne kadar yönetici kadrosu mutlakıyetçi yönetim tarafından kontrol altında tutulsa da, yeni mülklü sınıfın ekonomik çıkarlarını oldukça açık bir şekilde tartışmaktaydı. Dersaadet Ticaret Odası'nın resmi yayın organında açıkça belirtildiği üzere, Türkiye'nin ulaşım altyapısı ülkenin limanları ile iç bölgelerini birbirine ekonomik anlamda bağlayacak bir karayolu ve demiryolu şebekesi ile donatılmalıydı; ülke sınırları içinde bütünüyle eski düzenin bir parçası olan iç gümrükler kaldırılmalı, Almanya'da 1870'te gerçekleşen *zollverein* gibi, Türkiye sınırları içinde bir gümrük birliği kurulmalı ve bu yolla ülke toprakları ekonomik anlamda bütünleşmeliydi. Bunun yanı sıra, devlet, gümrük tarifelerini yeniden düzenleyerek, ticaret ve sanayii dışarıdan gelecek rekabete karşı yeterli düzeyde koruma altına almalıydı. Devletin tarımsal, ticari ve sınai kredi ihtiyacını karşılayacak kurumlar oluşmasına, yani özel bankalar kurulmasına engel olmaması istenmekteydi. Sanayileşmenin önünde bir engel olarak görülen devlet veya devlet destekli

"Hürriyet Kahramanları" Niyazi ve Enver beyler.

özel teşebbüs tekellerine son verilmeli ve bu alan serbest rekabete açılmalıydı. Tarım da dahil olmak üzere ekonominin tüm dallarında çok ortaklı ve büyük ölçekli girişimlerin önündeki hukuki engeller kaldırılmalıydı. Bütün bu istekler devletin öncelikli olarak kapitalistleşme önündeki engelleri kaldırmasını, ayrıca da bu yönde bir dönüşüme yardımcı olmasını hedeflemekteydi.[16]

Türkiye ekonomisinin 1908'le başlayan süreç içinde hızlı bir şekilde kapitalistleştiğini kabul etmemek mümkün gözükmüyor. 1908 öncesi ekonomik taleplerin 1908 Devrimi'nin hemen sonrasından başlayarak birer birer ortaya atılmış olan öneriler doğrultusunda yerine getirilmiş olduğunu görmekteyiz. Devrimin hemen ertesinde henüz yeni iktidar tam anlamıyla rayına oturmamışken gümrük duvarlarını yükseltmek için –buna kapitülasyonları kaldırma teşebbüsü de diyebiliriz– yabancı devletlerle müzakerelerin başlamış olması bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ne kadar kararlı olduğuna iyi bir kanıt teşkil eder. 1909 yılından itibaren Türkiye'de iç gümrüklerin kaldırılıp gümrük birliğinin sağlandığına, yapılan hukuki düzenlemelerle serbest girişimin önündeki bürokratik engellerin kaldırıldığına, sermaye birikiminin sağlanması ve güvence altına alınması için yapılması gereken işlerin çok büyük bir bölümünün gerçekleştirildiğine, 1913 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ve alınan diğer kararlarla Türkiye sanayiinin tekelci olmayan bir şekilde gelişmesi için devlet desteği sağlandığına, ulaşım ağının geliştirilmesi için uzun vadeli yatırım planları yapılması ve bunların bir kısmının yürürlüğe konulmuş olmasına şahit olmaktayız. Dönemin ekonomisi incelendiğinde 1908 sonrası dönüşümün boyutları çok çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmaktadır.[17]

Kapitalist ekonominin yerleşmesi ve gelişmesi için yapılan bütün bu hukuki değişiklikler arasında 1909'da çıkarılan ve Türkiye'de grevi yasaklayan Tatil-i Eşgal Kanunu'nu da görmekteyiz.[18] Bu da bize 1908 Devrimi'nin tam anlamıyla hangi sınıfların çıkarlarını koruyup kolladığı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar açık bir ipucu vermektedir. 1908 Devrimi'ni gerçekleştirenler özgürlük, kardeşlik ve eşitlikten bahsediyorlardı, fakat bu kavramların içi 1789'dan beri mülklü sınıflar tarafından liberal düşünce geleneği çerçevesinde doldurul-

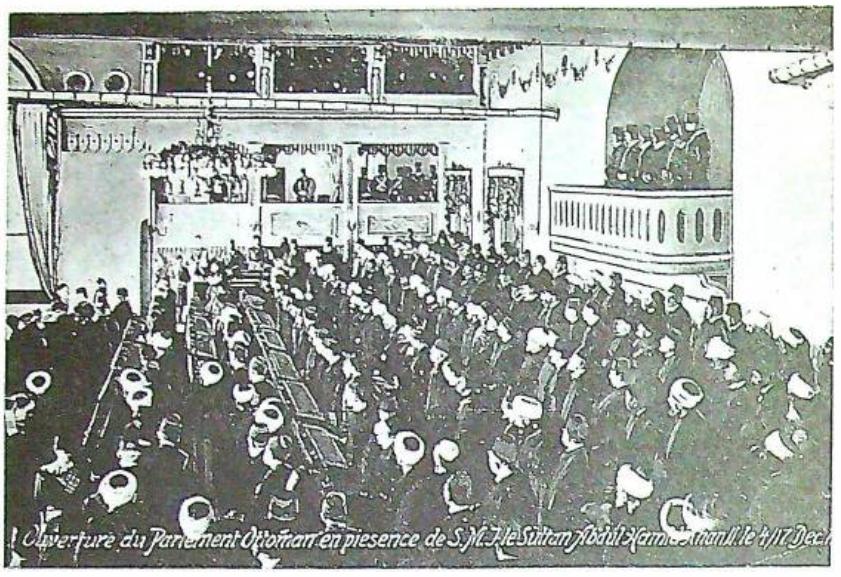

17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan'ın açılışı. Karşı locada II. Abdülhamid.
Cengiz Kahraman arşivi

muştu. Yani, her ne kadar bu kavramlardan soyut olarak anlaşılması gereken başkaysa da, mutlakıyetçi eski düzene karşı çıkıldığında mülklü sınıflar dışındaki sınıfların da bu koalisyona katılmalarını sağlamak amacıyla bilinçli olarak bu kavramların çerçevesi açık bırakılmış ve sonra daraltılarak somutlaştırılmıştı. Yalnızca grev yasağı değil, 1908 yılından başlayarak yapılan meclis seçimleri de liberal anlamda kapsamı daraltılmış bir şekilde uygulanmıştı: Türkiye'de de liberal ülkelerde 19. yüzyıl boyunca uygulanmış olan ve 20. yüzyıl başında da uygulanagelen seçim kanunlarının bir benzeri uygulanmış ve seçmen olma sıfatı yalnızca toplumun erkek nüfusuna tanınmıştı. Ayrıca, ve çok daha önemlisi, bu erkek nüfusun da kanunen belirlenmiş oranda vergi veren mülklü sınıfların üyelerini kapsayıp mülksüz sınıfları dışarıda bırakacak şekilde düzenlenmesine özen gösterilmişti.[19] Hem anlayışa, hem de uygulamaya bakılırsa 1908 Devrimi ile liberal bir düzenin kurulduğunu, bunun sınırının en fazla liberal demokrasiye kadar genişlemesine müsaade edildiğini görmekteyiz. Bu bakımdan belki İttihatçılar açısından bu devrim ulaşılması amaçlanan nihai bir noktayı temsil etmekteydi.

Uzun vadede daha demokratik açılımlara karşı soyutta ve prensip itibariyle kapalı olmayan bu yapı bile sağ kanattan 1908 sonrası siyasette liberal demokrasiye karşı olan eski düzen yanlıları monarşistler ve 1920'lerden başlayarak korporatizm yanlıları tarafından bugüne kadar eleştirilmiştir. 1908 Devrimi ile başlayan liberal/kapitalist yapının tutucu eleştirileri 1908'den bu yana Türkiye'nin "ileriye gitmesi" anlamında tutarlı ve gerçekçi almaşıklar üretmekten uzak kalmışlardır. 1908'den itibaren Türkiye'de örgütlü bir şekilde var olan sol kanat da yeni kurulan liberal düzeni eleştirmiş, ancak bu eleştiriler 1908 Devrimi'nin mahiyetini tam olarak anlayıp bunu aşmaya çalışmak yerine daha çok, içeriğinde kapitalizm ve liberalizm karşıtı söylemler taşıyan, ama kapitalist düzenin tutarlı bir eleştirisini bile yapmaktan yoksun korporatizmden etkilenerek gerçek anlamda demokratik bir yapının oluşması çabalarının önünde önemli bir engel olarak var olmuştur. Belki de tam bu noktada 1908 Devrimi'nin bugün bizim için ne anlama geldiğini tekrar gündeme getirerek tartışmamız ve son yüz yıllık tarihimize yeni bir gözle bakmamız gerekiyor.

1. Bu bağlamda akla gelen çalışmalardan biri olarak Yusuf Hikmet Bayur'un Türk Tarih Kurumu adına 1940 yılından başlayarak toplam dokuz ciltte tamamladığı *Türk İnkılâbı Tarihi* eserini sayabiliriz. 1908-1918 arasının *bütüncül* bir tarihi bugüne kadar yazılmış değil. Elimizde bol miktarda anı olmasına, belirli konuların son derece derinlemesine tekrar tekrar incelenmesine rağmen Türkiye tarihi üzerine yazılan birkaç genel kitap dışında –örneğin Çağlar Keyder'in *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Londra: Verso, 1987) –Türkçesi, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* [çeviren Sabri Tekay], 4. basım (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1995)– Feroz Ahmad'ın *The Making of Modern Turkey* (Londra: Routledge, 1993) –Türkçesi, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* [çeviren Yaluz Alogan] (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995)– ve Erik Jan Zürcher'in *Turkey: A Modern History*, 2. basım (Londra ve New York: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1997) –Türkçesi, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. basım (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1998)– 1908 yılı ile başlayan *yeni* dönemin ne anlama geldiği üzerine etraflı anlatımlardan yoksunuz.
2. 1905 Rus, 1906 İran ve 1908 Türk devrimlerinin sosyolojik bir karşılaştırması için bkz. Nader Sohrabi, "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905-1908," *American Journal of Sociology*, 100 (1995), s. 1383-1447.
3. Başkonsolos Harry H. Lamb'den G. Barclay'e, Selanik, 25 Temmuz 1908 (*Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908* [Londra: His Majesty's Stationary Office, 1909] içinde, s. 29); Konsolos Vekili C. H. M. Doughty-Wylie'den Sir Gerard Lowther'a, Konya, 1 Ağustos 1908 (*Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908* [Londra: His Majesty's Stationary Office, 1909] içinde, s. 46-47). Genellikle 1908 Devrimi'nin görsel malzemesiyle ilgilenmediğimiz için 23 ve 24 Temmuz 1908 günlerinde –ve ondan sonraki gün ve haftalarda– her sınıftan halkın katılımıyla bu devrimin Türkiye'nin hemen hemen her tarafında nasıl büyük bir coşkuyla karşılandığını anlamak bazen çok güçleşiyor. Bu konuda Manastır'daki coşkuyu belgeleyen Yannis ve Milton Manakis kardeşlerin yeni basılmış bir fotoğraf albümü iyi bir başlangıç olabilir: *Manastır'da İlan-ı Hürriyet, 1908-1909* [yayına hazırlayan Roni Margulies; önsöz Zafer Toprak] (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş., 1997).
4. Benim *1908 Devrimi* [çeviren Ayda Erbal] (İstanbul: İletişim Yayınevi, 1995) adlı kitabım dolayısıyla yapılan bir eleştiri özellikle konunun bu yönü üzerinde durmuştu (Mete Çetik, "1908 Devrimi ve Meşrutiyet Nostaljisi," *Birikim*, No. 82 (Şubat 1996), s. 77-85).
5. O zamana kadar "azınlık" olarak sınıflandırılarak toplumda kendile-

rinin bir kenara itilmiş olduklarını her gün değişik vesilelerle hatırlamak zorunda bırakılanlardan Yahudilerin 1908 Devrimi'yle birlikte nasıl yeni kazanılmış özgürlüklerinin ve eşitliklerinin keyfini çıkardıklarını yeni çıkmış bir aile tarihçesinde görmekteyiz: Liz Behmoaras, *Kimsin Jak Samanon?* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 1997). Behmoaras'ın, aile tarihçesinin son satırlarını 1908 Devrimi ile bitirmesi herhalde rastlantısal değil: "Bir akşamüstü, küçük Adelika onları ailece Balat'a götüren vapurda 'adalet, hürriyet, musavat, uhuvvet' Jön Türklerin sloganını, sözlerini anlamadan, doğru dürüst telaffuz bile edemeden haykırmaya başladı. İhtilal başlamıştı. Bu sözler belki Jak Samanon ve ailesi, Yahudi cemaati ve Osmanlı Devleti için taptaze umutlar vaadediyordu. Sene 1908'di" (s. 154).

6. Makedonya'daki siyasal huzursuzluğu konu alan yeni bir çalışma için bkz. Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908* (İstanbul: Afa Yayınları, 1995). Bu kitap ne yazık ki Makedonya'da yaşanan huzursuzluğun ekonomik ve sosyal boyutlarını ele almamaktadır. Konunun bu boyutu hakkında zamanında yazılmış bir rapor için bkz. Petr Danilovich Draganov, *Macedonia and the Reforms* [Eugène Victor Berard'ın önsözüyle] (Londra: Mazell, Watson and Viney, Ltd., 1908).
7. Doğrudan 1906 ve 1907 yıllarındaki vergi ayaklanmalarını konu alan bir derleme ve değerlendirme ilk defa 1984 yılında yayımlanmıştı (H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984). Bu kitabın yeni bir önsözle yapılan ikinci baskısı için bkz. H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997). Vergi ayaklanması ile ilgili olarak yalnızca Erzurum'daki olayları anlatan başka bir kitap için bkz. Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri* (Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990).
8. Erzurum'da 1907'deki vergi ayaklanmaları sırasında halka dağıtılan bildirilerde din farkı gözetmeden herkesin mutlakiyetçi yönetime karşı birlikte hareket etmesi vurgulanırken, yapılan gösterilerin nihai amacının "Kanun-ı Esasi–hürriyet, adalet ve Meclis" olduğu *özellikle* vurgulanmaktaydı (Metnin İngilizce çevirisi için bkz. "An 'Appeal' to the Inhabitants of the Ottoman Empire: Brotherhood in the Ottoman Empire", Sir Nicholas O'Conor'dan Sir Edward Grey'e, Beyoğlu, 19 Kasım 1907, F.O.424/215, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey*, No. 9305 [Londra: His Majesty's Stationary Office, 1908] içinde, s. 187-188).
9. "Enver Bey on Young Turkish Aims," *The Times*, 1 Eylül 1908, s. 5.
10. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 259-269.
11. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 1789-1980*, 3. baskı (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A. Ş., 1998), s. 192-197 ve s. 216-220. Kanun-ı Esasi'de 1909 ve daha sonra yapılan değişikliklerle temsili hükümet şeklinin tam anlamıyla liberal demokratik bir ruha kavuştuğunu savunan şu makalelere bkz. Recai G. Okandan, "7 Zilhicce 1293 Kanun-u Esasisi'ne ve Bunun Muaddel Şekillerine Göre İcra ve Teşri Fonksiyonlarile Bunları İfâ Edecek Organlar Arasındaki Münasebetler", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13 (1947), s. 3-22; Recai G. Okandan, "7 Zilhicce 1293 Kanun-u Esasisi'ne ve Bunun Muaddel Şekillerine Göre Devlet Başkanının Milletvekilleri Meclisini Fesih Salâhiyeti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13 (1947), s. 825-844; İlhan Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 10 (1955), s. 194-211; ve Burhan Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 16 (1959), s. 91-105. Makalelerin tarihlerine dikkat edilirse, akademisyenlerin 1908 Devrimi'nin liberal niteliğini yeniden hatırlamaları için 1946 yılını beklemeleri gerekmiştir.
12. 1912 basımı bir ders kitabından alınan şu satırların anlamı çok açıktır: "Hükûmet-i cumhuriye, hükûmet-i meşrutiyenin aynıdır. Yalnız daimî bir hükûmdar yerine millet-vekilleri tarafından intihab olunan bir reis devleti idare eder. Bu reis her beş, altı senede bir değişir ve ona 'reis-i cumhur' itlak olunur. Dünyada mevcut hükûmetlerin en ziyade hür ve müterakkisi işte hükûmet-i cumhuriyedir" [Selim Kohen, *Malumat-ı Etfal* (İstanbul: A. Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1328 [1912]), s. 51'den nakleden, Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme, 1876-1918* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), s. 80].
13. "Rauf Bey ile Cumhuriyet Meselesi Hakkında Mühim bir Mülâkat", *Tevhid-i Efkâr*, 1 Teşrinisani [Kasım] 1339/1923, s. 1-2 ve "Sabık Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'le Mühim bir Mülâkat", *Vatan*, 1 Teşrinisani [Kasım] 1339/1923, s. 1-2.
14. "Halk Fırkası'nda Mühim bir Müzakere," *Ayın Tarihi*, No.3 (Teşrinisani [Kasım] 1339/1923), s. 419-483. Alıntılar s. 473 ve s. 478'dedir.
15. Ahmed Ağaoğlu 1922 yılı mayıs ve ağustos ayları arasında on dört tefrika halinde *Hakimiyet-i Milliye* sütunlarında yayımladığı "İhtilâl mi, İnkılâb mı?" adlı yazı dizisinde liberal demokrasiyi –yani serbest rekabete dayanan çok partili bir siyasal düzeni– savunmaktaydı (Ahmed Ağaoğlu, *İhtilâl mi, İnkılâp mı* [derleyen Samet Ağaoğlu] [Ankara: Alâeddin Kıral Basımevi, 1942]). Bu görüşlerin Kemalist kanadın o zamanlarda yasama ve yürütme yetkisi üzerine ileri sürdükleri görüşlerden radikal bir biçimde farklı olduğunu biliyoruz. Anayasa konusunda Kemalist açıdan bir duruşa örnek olarak Mahmud Esad Bozkurt'un yine *Hakimiyet-i Milliye* sütunlarında 5-10 Aralık 1921'de beş tefrika halinde çıkan şu yazı dizisine bakılabilir: "Vekillerin Vazife ve Mesuliyetleri", *Millî Egemenlik: Makaleler Antolojisi* (Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Kütüphane Başkanlığı Yayınları, 1985), s. 82-100. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu ve 1924 Kanun-ı Esasisi'ni daha 1920'li yıllar bitmeden inceleyen bir akademik çalışma, yürürlükteki uygulamanın aksine, hâlâ egemen ideolojide geçerliliğini korumakta olan liberal demokratik söylemi kullanmakta, liberal demokrasiyi övmekte ve 1923'le açılan yeni dönemde de nihai amacın Türkiye'ye liberal demokratik geleneği yerleştirmek olduğunu –oldukça ihtiyatlı bir dille– savunmaktadır (Ahmed Midhat, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Hukuk-u Esasiye Hareketi, 1920-1929", *İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 6/39 (Teşrinisani [Kasım]-Kânunievvel [Aralık] 1928), s. 3-32 ve 6/40 (Kânunisani [Ocak]-Şubat 1929), s. 101-163). 1930'lardan başlayarak 1945 sonrasına kadar Türk anayasa hukuku üzerine yazılan yazılarda ise Cumhuriyet'in amacının liberal demokratik yaşamı pratiğe geçirmek olduğu telaffuz edilmemektedir.
16. Margaret Steven Hoell, "The 'Ticaret Odası': Origins, Functions, and Activities of the Chamber of Commerce of Istanbul, 1855-1899" (Doktora Tezi, The Ohio State University, 1973), s. 72, 116-125, 155-156.
17. Teşvik-i Sanayi Kanunu için bkz. A. Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 30 (1975), s. 25-44 (Bu makale Ökçün'ün *İktisat Tarihi Yazıları* [Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, 1997], s. 87-104'de tekrar basılmıştır). Bankacılık için bkz., A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar," Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu (Der.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975), s. 409-484. Bu makale de Ökçün'ün *İktisat Tarihi Yazıları* kitabında vardır (s. 215-278). 1908-1918 arasındaki kapitalist gelişmenin boyutları için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950: Milli İktisat-Milli Burjuvazi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995) ve *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950: İttihat-Terakki ve Devletçilik* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).
18. Kanun hakkında Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeler ve konu hakkında görüş ve yorumları içeren bazı yazılar için bkz. A. Gündüz Ökçün (Der.), *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909: Belgeler, Yorumlar* (Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1982).
19. 20 Temmuz 1324/2 Ağustos 1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı (Tarhan Erdem [Der.], *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982* [İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982] içinde, s. 138-151).

MAYIS - EYLÜL 1908 BELGELERİNE GÖRE

İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı - I

ORHAN KOLOĞLU

19. yüzyıl sonlarında keyfi yönetime ve çözümü bir türlü bulunamayan sorunlara karşı Osmanlı toplumunda beliren tepkiler çeşitli cemaatlerde farklı akımlar yaratmıştır. Bunlar ana hatlarıyla iki grupta toplanabilir:

1. Ulusçu, dolayısıyla ayrılıkçılığı ağır basan akımlar,
2. Osmanlı Birliği içinde çözüm önerenler.

Bu iki ana grubu, çeşitli niteliklere sahip alt gruplara ayırmak mümkündür.

Konumuz gereği biz, Jön Türk akımının ve İttihat ve Terakki eyleminin yer aldığı ikinci grup üzerinde kısaca duracağız. Aralarında, Osmanlıcılık'ı benimseyen Türkler kadar, diğer cemaatlerden de temsilciler vardı. İttihat ve Terakki'nin başlangıçta İttihad-ı Osmani adıyla kurulmuş olduğu unutulmamalıdır. Açıkça Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların İttihad-ı Anasır tezinin devamıdırlar. Yani bütün cemaatlerin eşit haklara sahip olarak kuvvetlerini birleştirmesi, teorinin özünü oluşturur. Osmanlı Vatanı ve Milleti fikri temeldir.

Kemal Karpat'ın hesabına göre, ittihadı tasarlanan dini ve etnik cemaat sayısı 60 kadardır. Bunların bir arada tutulması için Tanzimat'ın yeni kurumlar ve anlayışlar oluşturması gerekliydi. Osmanlı hanedanı çevresinde bütünleşme bunların birincisiydi ve aynı zamanda merkeziyetçiliğin artması anlamını taşıyordu. İkinci olarak, bütün dinlerin siyasi düzeyde eşitliği kesinleştirilmiş, ancak devletin kurucusu Türk unsurunun (Millet-i Hâkime) iki özelliği de buna eklenmiştir: Eşitliği bozmadan, İslamın devletin resmi dini ve Türkçe'nin resmi dili ilanı. Çoğunluğu Müslüman ve resmi dili beş yüz yıldır Türkçe olan bir toplumda bunlar çok doğal şeylerdi, ama ulusçu akımların egemen olduğu bir çağda alt grupların oluşmasında bunların etkisi kaçınılmaz olmuştur. Dil alanında Türkçe yerine 1840'lardan itibaren Osmanlıca deyiminin kullanılmasıyla bir ödün verilmesine rağmen.

Bu üç nokta, Birlik yanlılarının asgari temelini oluşturmuştur. Jön Türklerin ülke dışındaki yayın organları, *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet*, cemaatlerin birliği ve dayanışmasını daima temel almışlardır. 1902 Paris kongresi, iki ana grubun uzlaşmazlığını su yüzüne çıkarmak açısından belirleyici olmuştur. Hatta İkinci grupta da, etkisi sonradan çok hissedilecek bölünmenin (merkeziyetçiler, ademi-merkeziyetçiler) kesinleşmesine yol açmıştır. 1906'dan itibaren Selanik'teki İttihat ve Terakki örgütlenmesi, Avrupa'daki girişimlerden bağımsız, ama fikri yönden Tanzimat'ın temel çizgisini izleyen bir yol izlemiştir.

BÖLÜNME KORKUSU

1908 ilkbaharında, Selanik-Manastır ekseni çevresindeki İttihatçı örgütlenmesi ülkenin her yanına yayılma çabaları verdiği sırada Sultan Abdülhamid'in hafiyeleri de sırrı çözmeye başlamışlardı. Tam bu sırada Rus çarının, Fransız cumhurbaşkanından sonra İngiltere kralı ile buluşacağı ve Makedonya'nın, hatta Osmanlı Devleti'nin taksiminin konuşulacağı haberleri bütün dünyaya yayıldı. Makedonya'da reformu yapıyoruz adı altında cemaatleri kanlı bıçaklı eden Avrupa'nın son adımı atmak niyetinde olduğu korkusu bütün İttihatçıları sardı. Hem iç, hem de dış sebeplerle öncelikle eyleme geçilmesi gereğine artık

hepsi inanıyorlardı. Manyasizade Refik, Talat, Ömer Naci, Ali Fethi, Mithat Şükrü'nün de bulunduğu bir toplantıda "artık saklanmasında sebep kalmayacak kadar aşikâre çıkan ülkenin taksimi kararına karşı her fırsatla Osmanlı iç işlerine burnunu sokan ve Düvel-i Muazzama adı verilen devletlerden Rusya ve İngiltere haricindekilere birer protesto notası verilmesi" kararlaştırıldı.[1]

Bunun sonucu olarak, "Türkiye, 28 Mayıs 1908" tarihiyle 17 sayfalık Fransızca bir bildiri, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mührüyle mühürlenmiş olarak elçiliklere, konsolosluklara sunuldu (Ek: 1). Haziran'da bir ay sonra aynı içeriği taşıyan ve İnsan Hakları'nı yerleştirmek için 1293 (1876) anayasasının yürürlüğe konmasının hedeflendiğini belirten bir ikinci bildiri yine yabancı temsilciliklere sunuldu (Ek: 2). Her ikisinde de eyleme geçmenin zamanının geldiği ve bunun şartları belirtiliyordu. Bunların Batılı çevrelerde fazla ciddiye alındığını söylemek mümkün değildir. Hatta Sultan'ın oyunu diyenler bile çıktı. Belki de tek ciddiye alan Fransız Sosyalist lider J. Jaurès oldu. Ahmed Rıza ile zaman zaman temasta olduğu bilinen Jaurès, muhtemelen ondan elde ettiği bu metinlere dayanarak, Devrim'den bir hafta önce (15.7.1908) *L'Humanité*'deki başyazısında Avrupa devletlerinin Balkan politikalarını felaket getirici diye eleştirdi. Ayrıca Türk köylüsünü ilerici diye övdü ve "Türk reformcu ve milliyetçi partisinin iktidara gelip bütün vatandaşlara özgürlük sağlamasının tek çözüm olacağını" ileri sürdü. *L'Humanité*'nin 29 Temmuz tarihli sayısında yer alan bir Selanik haberine göre, Yurttaş Jaurès'in bu yazısı Selanik Ordu çevrelerinde ilgi görmüş, basılıp dağıtılmış ve eylemde önemli bir rol oynamıştır. Anlaşılıyor ki, İttihat ve Terakki ülke içine yeterince yayamadığı mesajını bir Fransız gazetesinde yayınlattırıp onun dokunulmazlığından yararlanmayı başarmıştır.[2]

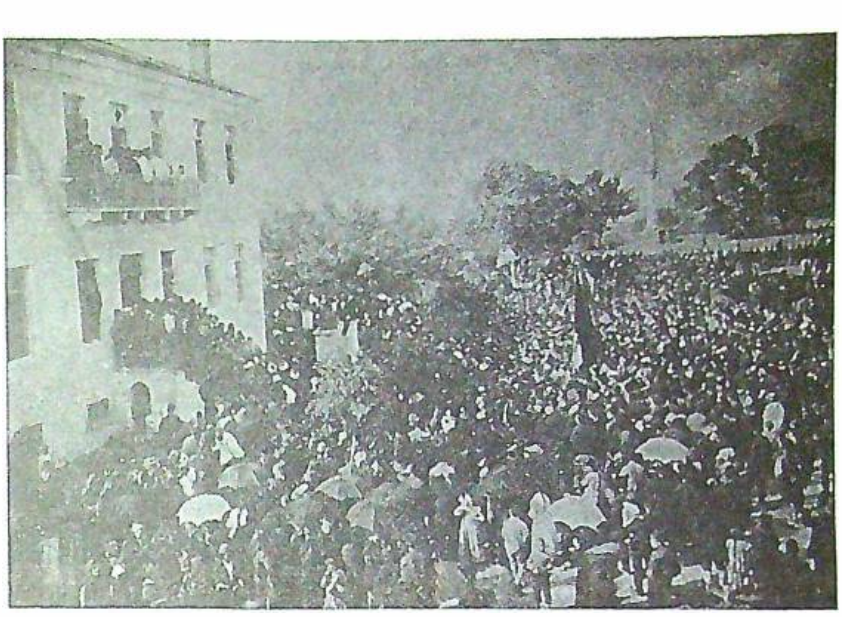

Üsküp'te Kanun-ı Esasi'nin ilanı nedeniyle yapılan toplantı.

23 Temmuz'da Manastır, Serez gibi yerlerde İttihat ve Terakki anayasayı ilan ederken Selanik'te de bütün sokak duvarlarına bildiriler asılıyor ve Osmanlı vatan ve milleti için mücadeleye çağrı yapılıyordu (Ek: 3). İtalyan konsolosunun raporuna göre, polis bunları sökmeye cesaret edememişti, zaten buna kalkışan tek kişi de öldürülmüştü. Aynı raporda, saat 15 sıralarında Olimpos meydanında büyük bir kalabalığın toplandığı, Olimpos oteli ile Grand Cercle kulübünün balkonundan nutuklar söylendiği belirtiliyor. Konuşmacılar arasında, Belediye Reisi Adil Bey, Ticaret Mahkemesi Reisi, bazı subay ve siviller var. Konsolos şunları ekliyor:

> Gösteriler gece 20'ye kadar sürdü. Her şey hayran olunacak büyük bir düzen içinde cereyan etti. Yaşam hiç etkilemedi, en küçük bir olay olmadı. İçerden gelen haberlere göre Serez, Vodina, Strumitza, Nevrokop ve Demirhisar'da da anayasa ilan edilmiş.

Özel arşivimizde bulunan, Meşrutiyet'in ilanı günlerinde yayımlanmış Selanik gazeteleri ve özel ekleri, İttihat ve Terakki'nin devrim öncesinde olduğu gibi sonrasında da Osmanlı Birliği ve cemaatlerin eşitliği tezinden vazgeçmediğini gösteriyor. 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908) tarihli *Asır*'ın özel ekinde İttihat ve Terakki'nin tanınmış kalemlerinden Fazli Necip'in yazısı hem ilk günün olaylarını, hem de bu tezin nasıl yürütüldüğünü gösteriyor (Ek: 4). Belediye Reisi Osman Adil Bey'in ilk günkü konuşması (Ek: 5), Yanya'da Türkçe ve Rumca yayımlanan bildiri (Ek: 6) hep aynı düşünceyi yansıtıyorlar.

MEŞRUTİYET GÖSTERİLERİ, BİRLİK KONUŞMALARI

Aynı yayınlarda, diğer cemaatlerle ilgili haberlerde de aynı çizgi görülüyor. Selanik kadınları adına Madam Salem'in, Selanik halkı adına Dario Nehema'nın, Yahudi cemaati adına Josef Nehema'nın konuşmaları hep birlikten bahsediyorlar. Çeşitli din ve cemaatten insanın toplu gösterileri, afla hapisten yeni çıkan (bütün ülkede sayılarının on beş bin olduğu söylenen) mahkûmlardan bir Bulgar ve bir Yunanlı çete reisi ile bir Türk avukatın, adı Hürriyet Meydanına çevrilen alandaki binlerce kişi önünde uzun uzun kucaklaşmalarından da bahis var. Selanik Rum cemaati kendi özel gösterisini düzenlerken, diğerleri de bazen 500 kişiyi bulan gruplar halinde Selanik'e akıyorlar. Bulgar

İşkodra'da Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların Kanun-ı Esasi'ye sadık kalacaklarına dair yemin (besa) töreni.

çeteci Sandanski ile Panitza, başlarında Enver Bey olduğu halde bütün Osmanlı halkı ile birlikte (Müslümanlar, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Romenler, Arnavutlar vb) cemaatlerin barışını bütün uygar dünyaya göstermek ve tek ve bölünmez Osmanlı vatanının refahına katkıda bulunabilmek için el ele yürümeğe hazırlanıyorlar.[3]

Bahsettiğimiz belgelerde İttihatçıların savundukları tezleri şöyle özetleyebiliriz:

1. Balkanlardaki olaylar içerden değil, dışardan (Avrupa ve Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan'ın) kışkırtmalarla ortaya çıkmaktadır. Nüfusun yüzde 55'ini oluşturan Müslümanların hiçbir terörist hareketi yoktur. Avrupa diğerlerini kontrole almalıdır.

2. Salt bir Balkan olayı değil, bütün ülkede keyfî yönetim ve özgürlük kısıtlaması sorunu vardır. Cemaatler arasında tam bir uyumla Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi kurulmuş ve anayasal rejimi tesis için eyleme geçmiştir.

3. Hedef, özgürlüklerin kullanılmasını engellemek için Sultanla halkın arasına giren çıkarcı aracı yöneticilerin uzaklaştırılmasıdır.

Devrim öncesi mesajlarda İttihatçıların bir korkusu açıkça görülüyor: Anayasayı ve özgürlükleri hâkim kılmak için yapılacak eylemlerin "Müslümanlar can kıyıyor" iddiasıyla Avrupa'nın müdahalesine bahane oluşturması. Bu sebeple eylemin, bütün cemaatlerin katıldığı bir Komite'ce yürütüldüğü ısrarla belirtiliyor. İkinci korku, hükümetin karşı eyleme geçmesiyle ordunun ikiye bölünerek işin bir iç savaşa dönüşmesidir. Mesajlarda bütün ordunun Komite'ye katıldığı belirtiliyor, ama aslında üst komuta kademelerinin işin tamamen dışında olduğu pekâlâ biliniyor. Bu yüzden silahlı ayaklanma ile iktidarı ele geçirme değil, Padişahı kanun-ı esasiyi ilana zorlama yöntemi yeğleniyor. Hedefin "Sultanla halkın arasına girenler" olduğunun sıkça tekrarlanması bunun kanıtıdır. Fazlı Necip ve Osman Adil'in metinlerinde Sultanın kanun-ı esasiyi bağışlamasının eylemlerin sonucu olduğu hatırlatılmakla birlikte yine de hükümdara teşekkür vardır. Aynı şeye Yanya'da yayımlanan bildiride de rastlıyoruz. Bunlar, Yıldız'dan direnç kararı çıkmamasının büyük bir rahatlık yarattığını gösteriyor. Nitekim anayasanın ilanının hemen ertesi günü İttihat ve Terakki Komitesi, hükümdara ve hükümete -anayasaya uyacaklarını kesin açıkladıklarına göre- tam itaat gereğini hatırlatan bir bildiri yayımlamıştır:

Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi, anayasayı yürürlüğe koydurmak ve Millet Meclisini açtırmak kutsal amacını yürüttüğünden, bilindiği gibi hükümdar her ikisini de 11 Temmuz 1324 tarihinde bağışlamıştır. Ülkenin umumi şikâyetler yaratan durumu, bir yandan keyfî yönetim, diğer yandan halk tarafından, yürürlükteki yasaların keyfî olarak değiştirilmesinden ve hükümet nizamnamelerine uyulmamasından ileri geliyordu.

Hükümdar artık Osman milletine özgürlüğü bağışlamıştır. Dolayısıyla, işleri anayasaya uygun olarak yönetecek olan hükümet meşrudur, ve yürürlükteki bütün kanun ve nizamnameleri meşruiyet dairesinde uygulamakla yükümlü olan devlet memurları, kendilerine merkez yönetimce ulaştırılacak talimatlara saygı duymak ve uymak zorundadırlar, zira aksi halde, kamu güveni ve sükûneti sarsılabilir.

Bu ihtimal Komite'nin amacına tamamen karşı olduğundan, kendi bildiklerince davranmak hevesine kapılanları Komite izleyecek ve tenbihatta bulunacaktır.

Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi aynı zamanda halkı, Osmanlı Milleti için yeni bir özgürlük ve mutluluk dönemi açmış olan hükümdara karşı saygıdan uzaklaşmamaya çağırmayı gerekli farz eder.

12/25 Temmuz 1324, Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi

"ABDÜLHAMİD'E BAĞLILIK"

İttihad-ı Anasır düşüncesini Sultana bağlılıkla bağdaştırarak yansıtan ilginç bir sunuşu, II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümü vesilesiyle İttihatçıların *Yeni Edirne* gazetesinde (19 Ağustos 1324 - 1 Eylül 1908) buluyoruz:

Ey sevgili asker
Ey şanlı birader
Ey kalbi büyük Türk
Ey ruhu temiz Türk
Ey Ermeni kardeş
Bulgar vatandaş
Ey Musevi dader (kardeş)
Ey Rum birader
Geliniz toplanalım eğlenelim
Geliniz oynaşalım zevk edelim
Vatana millete en şanlı düğün
En mukaddes bir iyd (bayram)
işte bugün

Devletin bütünlüğünü yitirmemek amacıyla İttihatçıların başka çaresi yoktu ve Abdülhamit de kendini dirence teşvik edenlere rağmen anayasayı yürürlüğe koyup parlamenter rejime dönerek taktiğin işlemesini sağlamıştı. Ancak, bu yöntem gerçekten birliği sağlamaya yeterli miydi? Bu soru bir yerde, "Osmanlı devletinin parçalanmaması mümkün müydü?" sorusuyla eşdeğerdir.

Soruyu derinine inceleyecek değiliz, sadece o dönemde iki İtalyan gözlemci tarafından yazılmış raporlardan alıntılarla yetineceğiz. Bunların birincisi, Meşrutiyet'in ilanından iki gün sonra 26 Temmuz'da, Osmanlı ordusunda müfettiş olarak görevli yarbay Cicognani'ye aittir:

> Rumlar yaptıkları gösterileriyle bugünün yeni ve beklenmeyen durumuyla kendilerini bağlı gibi göstermeye çalışıyorlarsa da ben buna inanmıyorum. Gerçek duygularını tam olarak yansıtmadıklarından emin olduğumu söyleyebilirim. Uğrunda sayısız altın dağıttıkları, kurban verdikleri ulusçuluk savaşından bir anda vazgeçeceklerini sanmak mümkün mü? Makedonya'nın tamamen Yunan olduğu sloganını terk edeceklerine inanmak mümkün mü? (...) Makedonya Rumlarının pek az ve Makedonya'nın Bulgar olduğuna Avrupa'nın inanması için 15 günlük gerçek barış ve tam sükûnetin yeterli olacağının bilincindeler.[4]

Selanik'teki İtalyan konsolosu da 14.9.1908 tarihli raporunda bu çekişmelerin olay haline dönüşmesi konusunda örnekler veriyor:

> Jön Türk Komitesi'ni ziyaret için özel trenle gelen 200 Bulgar'ı törenle karşılayan Türk halkıyla birlikte Sırp, Romen ve bütün yabancı kolonilerine düşmanlıklarını göstermek için, bir Türk ile birkaç Yahudi'nin kahve dağıtmak için Hürriyet Meydanı'na koydukları masalara Yunanlılar saldırıp panik yarattılar. Hemen bastırıldı ve üç Yunanlı tutuklandı. İki gün önce de Yunanlılar Bulgar aleyhtarı gösteri yapmışlardı.[5]

İttihatçıları tarihte sadece milliyetçi olmakla değerlendirenler çıkmıştır. Özellikle Araplar bunu kendi milliyetçiliklerini mazur göstermek için bahane olarak kullanmışlardır. Oysa sunduğumuz belgeler tam aksini kanıtlıyor. Parlamenter sistemin bizdeki işleyiş şekli ile Libya ve Balkan savaşlarının etkisinden doğan eğilimleri kendi koşulları içinde değerlendirmek gerekiyor.

1. Cemal Kutay, *Mehmed Şeref Aykut*, İstanbul, 1985, s. 138-142; O. Kologlu, 'Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?', *Tarih ve Toplum*, no. 24, Aralık 1985, s. 16-19.
2. O. Kologlu, 'Fransız Sosyalistlerine göre İttihatçı Devrimi', *Tarih ve Toplum*, no. 96, Aralık 1991, s. 28-31.
3. *La Liberté*'nin 26 Temmuz 1908 tarihli ve *La Progrès de Salonique*'in 26 ve 29 Temmuz 1908 tarihli sayılarından alınmıştır.
4. İtalya Dışişleri Arşivi, Serie Pol. P. Turchia 124, rapor no. 678.
5. *Aga.*, no. 2286/380.

Ermeni öğrencilerin Meşrutiyet kutlamaları.
Cengiz Kahraman Arşivi

İstanbul'da Meşrutiyet kutlamaları.

EK: 1

KONSOLOSLUKLARA SUNULAN BİLDİRİ

Ekselans,

Vatanımızın önemli bir parçası olan Makedonya'da yaratılan durum, kaderinin düzeltilmesi ve geleceğinin güçlendirilmesi, Türkiye'nin çocukları olan bizlere, Ekselansınıza aşağıdaki satırları saygı ile sunma yetkisini veriyor.

Bu girişimi yaparken sadece, doğduğunuz ülkenin doğal aşkıyla, onun iyiliği ve mutluluğuna katkıda bulunmak görevi ve Avrupa'nın bizi az ve eksik tanıdığı inancıyla hareket ediyoruz.

Dolayısıyla bu metin ile amacımız şudur: Sorun üzerindeki gerçeği ortaya çıkarmak, ya da daha iyisi Makedonya'nın çektiği ızdırabı ortaya koymak, bizi doğru yola götürecek gerçek çözümü belirtmek ve dolayısıyla Avrupa Devletlerinin boşuna çaba sarf etmesini ya da yanlışlıklara düşmesini önlemek.

Hayli garip bir manzarayla karşı karşıyayız: Şimdiye kadar Makedonya adına konuşan, onun mutluluğu için büyük bir kaygı gösterisi yapan, her biri diğerinden daha az uygulama yeteneği olan çözümleri ileri süren yabancılar olmuştur.

Acaba, ülkelerini ve onun ıstıraplarını bütün yabancılardan daha iyi bilen Osmanlıların da kendi görüşlerini açıklamalarına izin verilemez mi?

Olayların belirgin gerçeğine dayanan şu saptamayı yapmış bulunuyoruz:

Avrupa'nın Makedonya'daki ıslahat çabası hiçbir sonuca varmadı ve durumun düzelmesine hiçbir katkısı olmadı. Dahası da var. Karışıklıklar arttı, Makedonya sorunu daha karmaşık hale geldi, ülkede bir genel karmaşa hüküm sürüyor.

Avrupa için boşa çıkan, fakat Osmanlılar için felaket getiren dört yıllık tecrübelerden sonra Avrupa Devletlerinin kendileri, şimdiye kadar alınan önlemlerin etkisizliğini kabul ediyor ve ıslahatlarının Makedonya'nın ıstıraplarını hiç hafifletmediğini saklamıyorlar.

Buna rağmen, şerefli bir geri çekilme, dertler yaratmaktan başka bir şeye yaramayan müdahalelerden çekinmek yerine, büyük bir üzüntüyle görüyoruz ki, Avrupa Makedonya'yı, kendisinden sonra harabeler ve felaketler getiren bir tecrübe alanına dönüştürmeye çalışıyor.

Dolayısıyla, Büyük Britanya'nın Dışişleri Bakanı Ekselans Sir Edward Grey'in Makedonya'nın sükûnete kavuşturulmasının bir Umumi Vali atanmasıyla sağlanabileceği görüşünü ileri sürmesinden, buna karşılık Sen Petersburg kabinesinin önerilebilecek en iyi çözüm olarak bir uluslararası idari kontrolün kurulmasını düşünmesinden üzüntü duyarak şaşırmakta haklıyız.

Hemen şunu belirtmeliyiz ki, bu iki tedbirin doğal olarak ikisi de Makedonya'yı İmparatorluğun yapısından ayırma sonucunu vereceklerinden Osmanlı milletince kabul edilemezler.

"Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi" adı altında birleşmiş olan bu millet, kutsal milli çıkarlarına her türlü yabancı müdahalesini uzaklaştırmakta kararlıdır ve halihazır rejimin despotluğundan yararlanan birkaç hainin dışında Osmanlı vatanının bütün evlatlarıyla anlaşmış olarak, bireysel ve politik özgürlüğünü yeniden elde etmeye kararlıdır.

Sonucu ülkemizin genel bir yıkımı olacak her türlü girişime karşı milli haklarımızı korumaya kati kararlı olarak her araçtan yararlanacağımızı ve bizimle adalet ve uygarlıkla uyuşmaz bir şekilde oynanmasına izin vermeyeceğimizi Ekselanslarının bilgisine sunarız.

Bu bildiride en küçük bir din taassubu bulunmadığına inanmanızı rica ederiz. Bizi eyleme sevk eden kendini koruma duygusudur. Ülkemizin bir çöle ya da ilk gelenin insafına kalmış bir eyalete dönüştürülmesini amaçlayan her teşebbüse direnmek için gerekli güç ve enerjiyi bu duygudan sağlayacağız.

Oysa deniyor ki: Avrupa ıslahatla Makedonya'nın iyiliğinden başka bir şey istemiyor.

Şu cevabı veririz: Bütün çabalarına rağmen Avrupa şimdiye kadar başarısız kalmıştır; devamında da daha fazla başarı elde edemeyecektir. Bunun pek çok sebebi vardır ve bize göre en başta geleni, Avrupa'nın bir hayali gerçekleştirmeye çalışmakta olmasıdır.

Gerçekten, Avrupa Devletlerinin nihai amacı güya Makedonya denilen yerde bir tür devlet ya da özerk bir eyalet (ki aynı anlama gelir) kurmaktır. Oysa Makedonya bağımsız devlet olarak 2000 yıldan fazla bir zamandan beri ortadan kalkmıştır ve bugün eski Makedonyalılardan hiçbir iz kalmamıştır.

Makedonya geçmişinden isminden başka bir şey muhafaza etmemiştir; bir tarihi anıdan başka bir şey değildir.

Makedonya olmadığı gibi, artık Makedonyalı da yoktur. Halihazırda Makedonya Osmanlı İmparatorluğunun tamamlayıcı ve ayrılmaz bir parçasıdır. Yaşamı bu İmparatorluğunkiyle birlikte devam edecek ve sonu onunkiyle birlikte olacaktır. Hayali bir Makedonya yaptığımız üç Rumeli vilayeti, Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden diğer 27 vilayetin iyi ya da kötü kaderini paylaşacaklardır. Bunda ayırım yapılamaz.

Ve eğer Avrupa geçmişi canlandırmak için bu derece iştiyaklı ise mesela yakın bir tarihe kadar var olan ve topraklarında hâlâ aynı Polonyalıların oturduğu Polonya Krallığını neden tekrar canlandırmıyor?

Bir başka düşünceye geçelim. Okuduğumuza ve bize söylendiğine göre, Avrupa'nın Makedonya'ya müdahalesi, bu eyaletteki zavallı Hıristiyanların (?!) uğradıkları felaketler, baskılar ve can kıyımı yüzünden kaçınılmaz olmuştu. Dolayısıyla, böylesine yüce bir diğerkâmlık duygusuyla harekete geçen Avrupa'ya göre, bütün evrende sadece Makedonya Hıristiyanları en mutsuz ve acımaya layık olup, diğer her

tarafta her şey yolunda gitmektedir. Mesela Rusya'nın sakinleri mutluluk içinde yüzmektedirler.

Bu vesileyle, aşağıdaki yargılarımıza izin vermenizi dileriz: Avrupa'nın Makedonya'ya doğrudan ve açık müdahalesi, Sofya Komiteleri tarafından Manastır vilayeti Bulgarlarının bir kısmi ayaklanmasının ilanı üzerine olmuştur. Demek ki, Avrupa kargaşaları onayladığını ve karışıklık çıkaranlara destek ve yardım vermeye hazır olduğunu göstermek istedi. Eğer Bulgarlar sakin dursalardı, silaha baş vurmasalardı, Türklerin çiftliklerini ve köylerini kül haline getirmeselerdi, yollarda rastladıkları kendi halinde Müslümanları öldürmeselerdi, Avrupa her türlü müdahaleden çekinecek ve Makedonya sorunu, hiç de akıllıca olmayan şekilde gündemde tutulmaktan ve kışkırtılmaktan kurtulacaktı.

Burada bir sürü çelişki var, ama üzerinde durmak istemiyoruz.

Makedonya ile ilgili bütün ıslahatın ölü doğmasının ikinci sebebi, Avrupa'nın Makedonya'nın hastalığını bilmemesi ya da bilmezlikten gelmesidir. Görünüşleri gerçekler sanmakta, daha da yanlış sonuçlar çıkarmak için yanlış noktalardan hareket etmektedir. Makedonya'da, bir yanda cellat sayılan Müslümanlar, diğer tarafta kurban sayılan Hıristiyanlar (özellikle Bulgarlar) bulunduğunu düşünüyor. Dolayısıyla hastalığa çareyi, Hıristiyanların, yani Bulgarların, iddia edilen barbarlığa, iddia edilen Müslüman fanatizmine karşı korunmalarını önlemler alarak sağlamayı düşündü.

Hemen belirtelim: Avrupa garip şekilde yanılıyor. İyiliksever(!) müdahalesinden beri Hıristiyanlar birbirini boğazlıyor; buna karşılık halkın çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar (Bulgarların yüzde 23'üne karşılık yüzde 55) ona en şiddetli yalanlamayı yaptılar.

Buna rağmen Avrupa hatasında, yani pek az başarıya uğrayan ıslahatında ısrar ediyor ve Makedonya'nın ıstırabını çektiği asıl hastalığı bilmezlikten gelmekte devam ediyor.

Oysa dürüst ve tarafsız her gözlemci için Makedonya konusunda iki gerçek pek açıktır: a) Belirgin bir Makedonya hastalığı yoktur; b) Makedonya'da Müslüman taassubu yoktur.

Makedonya halklarının durumunun pek parlak olmadığını ilk kabul edenler biziz. Bu noktada Avrupa ile tam fikir birliği içindeyiz.

Sadece, hastalığın kökenleri ve doğal sonuç olarak uygulanacak çareler konusunda birbirimizden ayrılıyoruz.

Makedonya'daki kötü durumun başlıca sebebi eyaletin kendisinde değil, bir parça daha uzakta aranmalıdır. Sadece Makedonya'nın değil, Osmanlı İmparatorluğunun yapısındaki bütün diğer eyaletlerin de şikâyetçi olduğu bütün kötülüklerin sebebi halihazır rejimin despotizmidir. Durumu böylesine kötü, böylesine tahammül edilemez kılan medeni, insani ve siyasi özgürlüklerin tam olarak eksikliğidir.

Aynı sebepler her yerde aynı etkileri yaratırlar. Makedonyalılar Anadolulu, Arabistanlı, Trablusgarplı, Türk, Arnavut, Arap, Çerkes, Kürt, Valak, Musevi, Sırp, Rum, Bulgar, Ermeni kardeşlerinin, haklı olarak Osmanlı diyebileceğimiz bütün insanların çektikleri aynı sıkıntıları çekmekte, aynı boyunduruk altında ıstırap çekmektedirler. Din ya da milliyet farkı kimsenin ıstıraplarını azaltmadığı gibi, boyunduruğu da hafifletmiyor. Ne Makedonya'da, ne de Osmanlı İmparatorluğunun diğer vilayetlerinde ne imtiyazlılar, ne de ezilmişler vardır: Birbirimizden hiç de farklı olmayan ortak bir kısmetimiz var: Despotluğun acımasız boyunduruğu.

Şu halde, Makedonya'nın kaderi Avrupa'ya bu kadar endişe veriyorsa, hakikaten Makedonyalıları mutlu etmek istiyorsa, o zaman işte çözüm: Makedonyalıların bir bölümünü oluşturduğu Osmanlılara mutluluğu vermek için, mutlakıyetçi yönetimi devirmemize yardım edin, bizi özgürlüğe, ışığa kavuşturun.

Ama hiçbir şekilde ve durumda, spesifik bir Makedonya hastalığı görmekten oluşan görüşünüzü kabul edemeyiz.

Sizin anladığımız manada bir Makedonya sorunu yoktur; bir Osmanlı iç sorunu vardır ve bu da er ya da geç Türkiye'nin evlatlarının ortak çabalarıyla çözümlenecektir.

Makedonya Hıristiyanlarına karşı işlediği söylenen sözüm ona Müslüman fanatizmi bir hayalden ibarettir. İmparatorluğun diğer bölgelerinde bulunan Müslümanlar gibi Makedonya Müslümanları da aynı vatanın evlatları olan, baskı ve ıstırapta kardeşleri Hıristiyanlara karşı kısır, son derece kısır bir mücadeleye bütün güçlerini vermekle her şeyi kaybedeceklerini anlayacak kadar sağduyu sahibidirler. Müslümanlar, vatanın iyiliği ve güçlenmesi için, bir diğer dil konuşan ve başka bir dine sahip kimselerle yakın ve içten bir birliğin güvence olduğunun bilincindedirler. Müslümanlar ve Hıristiyanlar olarak önlenmesi gereken aynı tehlikelerimiz olduğu gibi, aynı çıkarlarımız ve aynı özlemlerimiz vardır.

Amaçları Makedonya'yı Yunanistan'a, Bulgaristan'a ya da Sırbistan'a katmak olan Sırp, Yunan ve Bulgar ihtilalcilerinin bir kısmı tarafından atılan nifak kıvılcımının sürüp gitmesine izin vermemelidir.

Pek az tanınan ve yanlış değerlendirilen Müslümanlar, Makedonya'nın yeni sakinleri değildir. Tarih bize, bu kısımların sultanlar tarafından fethinden uzun süre önce Türklerden oluşan pek çok koloninin Makedonya'ya yerleşmiş olduğunu öğretiyor. Görüldüğü gibi, Türklerin de Makedonya üzerinde hayli eski tarihi hakları vardır.

Ancak şimdilik sorun bu değildir. Daha sonra gelmiş olan Türkler gibi İslamı kabul etmiş yerliler de yüzyıllardan beri Hıristiyanlara karışmış olarak yaşıyorlar. Böylesine uzun bir karışmadan aralarında son derece önemli yakınlaşmalar belirdi. Karşılıklı olarak

birbirlerini desteklediler ve yardımda bulundular.

Müslümanlar başkalarının dinine ve milliyetine saygılarıyla ünlüdürler, belki de bu konuda tektirler. Hıristiyan kiliselerinin yapımına katkıda bulunmuş Müslümanlar vardır ve başkalarına kendi dil ve milliyetlerini zorlamış Müslüman yoktur.

Görüyorsunuz ki, Ekselans, Makedonya'da birbirini yok etmeye yemin etmiş iki ırk bahis konusu değildir; İslam dini taassubu da yoktur.

Hakkında bu kadar laf edilen bu taassup neden oluşuyor? Burada Avrupa'nın ıslahatçı eylemi başladığından beri tam dört yıl geçti. Müslüman fanatizminin tek bir patlayışına örnek var mı? Müslümanlar tarafından işlenmiş suçlar kaç tanedir? Çeteleri, terörist komiteleri nerede? Makedonya'da iç savaşı azdıran kimdir?

Evet, olabilir ki, savaşçı nitelikleri sizlerce de bilinen Müslümanlar, kısa bir süre içinde, aşağılayıcı bir şekilde muameleye uğramaya daha fazla dayanamayarak, haklarının kaybı ve yok edilme karşısında sessiz kalmayabilirler.

Dediğimiz gibi, Müslümanlar Makedonya'da nüfusun çoğunluğunu oluşturuyor. En tarafsız istatistikler bu bölgede yüzde 55 Müslüman olduğunu gösteriyor. Buna rağmen sadece onların kaderiyle hiç ilgilenmemekle yetinilmiyor (zaten onlar da bunu istemiyorlar), fakat aynı zamanda Avrupa'nın bütün girişimleri, bütün ıslahatları da açık açık onlara karşı yöneltiliyor. Islahat Avrupalıların Bulgarlara, düzeni bozdukları ve Avrupalı devletlere Makedonya işlerine daha doğrudan karışmayı kolaylaştırmakta yardımcı oldukları için, çok zararlı bir hediyesidir. Oysa aynı istatistiklere göre Makedonya'daki Bulgarların bütün sayısı yüzde 23'tür.

Bu durum karşısında, azınlığa avantaj sağlayıp çoğunluğun haklarını ayaklar altına almanın adil olup olmadığını sorma hakkımız doğmaktadır. Bu tür davranışlarla bir ülkenin teskini, uyumu pekiştirmek ve çeşitli milletler arasında birliği kurmak mümkün olabilir mi?

Bütün bunlara rağmen Müslümanlar takdire layık bir sabır gösterdiler. Bu pasif tutumu daha fazla muhafaza edemezler. Yeni haksızlık eylemlerine karşı silkinecek ve aynı duygularla dolu olan Hıristiyanları da yanlarına alarak, vatanın korunması için son adamına kadar savaşacaklardır.

Avrupa'nın sözüm ona reformlarıyla ortalığı karıştırmaktan başka bir şey yapmayacağı hakkındaki üçüncü sebep şudur: Avrupa Devletleri arasında, Makedonya'ya barış ve düzenin egemen olmasını içtenlikle istemeyenler vardır. Egoist çıkarlarına anormal, hatta anarşik bir ortam daha uygun görünmektedir.

Bu tür hükümetlerin Makedonya'yı ve diğer vilayetleri altüst eden geçmiş ve halihazır karışıklıkların kısmen müsebbibi olduklarını tekrar ederiz.

Bu belirlemeyi pek çok örnekle destekleyebiliriz; susmayı tercih ediyoruz...

Avrupa'nın Rusya'yı Türkiye'nin işlerine karışmaktan engellemesini gerektiren -eğer çabalarında samimi ise- çok önemli bir sebep de Rusya'nın sadece Makedonya için değil, bütün Doğu'nun varlığı için en çok korkulacak devlet olmasıdır. Başından ayaklarının ucuna kadar Panslavist olan Rusya, kendisini Doğu'yu fethetmek, İstanbul'a sahip olmak ve Balkan Yarımadasını Slav, yani Rus bir eyalet haline getirmekle yükümlü bir tarihi misyona sahip sayıyor.

Tarih buna tanıktır. Büyük Petro'dan günümüze kadar Doğu'yu parçalayan bütün savaşların, bütün ihtilallerin Sen Petersburg'dan gelen entrikalar ve kışkırtmaların sonucu olduğunu en inkâr edilemez şekilde gösteriyor.

Balkan Yarımadasının şehir ve köylerinin her sokak köşesinde haç işareti yapan ve ellerinde kutsal resimlerle dolaşan kişiler belirir belirmez bunların Rus ajanları olduğu ve korkunç bir fırtınanın gelmekte olduğu anlaşılıyordu. Yüzyıllardan beri başımıza gelen bütün felaketler hemen tamamen Rus yayılmacı politikasının sonucudur.

Şimdi de Rusların hakkımızdaki davranışında hiçbir değişiklik görülmüyor. Daima aldatıcı din ve ortodoksluk etiketi altında, bizim için yıkıcı egoist hedefler sakladıkları ve tıpkı geçmişteki gibi aynı siyasi yolu izleyerek dini taassubu körükledikleri, grupları birbirine düşürdükleri, karışıklıkları teşvik ettikleri ve iç savaşları hızlandırdıkları görülüyor.

Sivil ajanları, konsolosları, cahil jandarma subaylarının her biri, Hıristiyanları kardeşleri ve vatandaşları Müslümanlara karşı bir dinci yok etme savaşına teşvik eden, karışıklık yuvalarıdır.

"Makedonya Islahı Çabası" adı verilen, sonuçları trajik olan bu komedide şaşırtıcı ve üzücü olan taraf, Avrupa'nın bilinçli cehaletidir, o Avrupa ki, yarım yüzyıl önce Türklerin yanında, Panslavcı yayılma programlarını gerçekleştirmenin zamanının geldiğini zannetmiş olan Ruslara karşı savaşmıştı. Şimdi bu aynı Avrupa onlara yardıma ve amaçlarını kolaylaştırmaya çalışıyor.

Avrupa'yı reform girişimlerinde başarısızlığa uğratacak dördüncü sebep, Makedonya'da mevcut karışıklıkların sebeplerini kökten kazıyacak etkili önlemleri almak istememesidir.

Avrupa devletleri bugünkü durumda Müslümanların bir rolü bulunmadığına ve bütün karışıklıkların Türkiye ile hem-sınır devletler, yani Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'da hazırlanıp desteklendiğine iyice kanidirler.

Avrupa, sözüm ona ihtilalci denilen çetelerin bu ülkelerden hareket ettiklerine, orada örgütlendiklerine ve teçhiz edildiklerine ve Sofya, Atina ve Belgrad'da bulunan Komitelerin emirleriyle hareket ettiklerine dair bütün kanıtlara sahiptir.

Avrupa pekâlâ biliyor ki, Makedonyalı denilen çeteler eğer İmparatorlukla hem-sınır devletlerden destek ve sığmak

sağlamasalar Makedonya'da yaşayamaz ve çarçabuk yok olurlar. Buna rağmen Avrupa Sofya, Atina ve Belgrad kabinelerine platonik notalar yollamakla yetiniyor ve aksine, komşusu olarak pek az şuurlu, ama gürültücü devletlere sahip olmaktan başka kusuru bulunmayan Makedonya'da aşırı işgüzarlık gösteriyor.

İçtenlikle Makedonya'da çetelerin kalmaması isteniyor mu? Öyleyse onlara Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'dan yardım yapılması engellensin. İşte, sivil temsilciler, kontrolcüler, jandarma subayları vb... için son derece geniş bir çalışma alanı... Selanik ya da Türkiye'nin diğer vilayetleri yerine Sofya, Atina ve Belgrad'a yerleşmeleri çok daha uygun olur.

Avrupa'nın geçmiş, halihazır ve gelecekteki reformlarının başarısızlığa uğramasının kaçınılmazlığının sebeplerini açıkladıktan sonra, Ekselans, müsaade ederseniz, bundan çıkacak sonuçları özetleyelim ve mantıki neticeleri belirtelim; tabii aynı zamanda Makedonya sorununun pratik ve adil çözümünü sağlayacak araçları da ortaya koyalım.

Sonuçlarla başlayalım.

Yukarda anlattıklarımızdan ve olayların kendi açıklığından anlaşılıyor ki, Avrupa'nın Makedonya işlerine müdahalesinin sonuçları ülke için tamamen olumsuz ve yıkıcıdır.

Dört yıl süren ıslahattan sonra bugün Makedonya'da bir genel anarşi, bütün fecaati ile bir iç savaş, halkın korkunç sefaleti ve çok ürkütücü bir moral düşüş vardır. Hiçbir yöne doğru en küçük bir iyileşme belirtisi görülmüyor. Durum orada her zamankinden daha karmaşıktır. İlerleme ve rahatlık yerine en haşin ihtiraslar kışkırtıldı, huzursuzluk ve yıkım tohumları atıldı, ülkenin bütün güçleri kurutuldu ve halk doğru yoldan, Osmanlı vatanının hep birlikte katkısı ile hepsine özgürlük ve eşitliği getirecek yoldan saptırıldı.

Bu acınacak sonuçlardan çıkarılacak bir tek yargı vardır: Zavallı Makedonya'da hâlâ iyi ve sağlıklı kalan şeyleri muhafaza edebilmek için her türlü ıslahat girişiminden vazgeçmek; tecrübeyle kötülüğü kanıtlanan bir eylemden tamamen vaz geçmek; kendi haline bırakıldığı takdirde kendi evlatlarının toplu çalışması ve çabalarıyla kendi kendine canlanacak bir ülkeye her türlü müdahale ve karışmadan çekinilmesi.

Eğer Avrupa Makedonya'dan çekilir, bu sorunla meşgul olmaktan vazgeçerse, Makedonyalılar kendi aralarında anlaşmaya varacak, yabancıların eseri olan bütün güçlükleri ve anlaşmazlıkları alt edecek, çeteleri ve yabancı propagandasının kötü etkisini yok edecek ve diğer vilayetlerdeki kardeşleriyle birlik olarak, kendilerini utanılacak bir esaret altında tutan despotik boyunduruğu sarsmağa ve kırmağa muvaffak olacaklardır.

Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgelerinde olduğu gibi, Makedonya'da dahi ırk ve din farkı olmadan bütün sakinler vatanın yüksek çıkarları karşısında kardeştirler; ne Hıristiyan, ne de Müslüman vardır; aynı çıkarları, aynı özlemleri, aynı dost ve aynı düşmanları bulunan Osmanlılardan başkası yoktur.

Dolayısıyla, bütün Osmanlı vatanının evlatlarının "Osmanlı" adı altında birliği, ki durumun gerçeğine en uygun olanıdır; mevcut rejimi devirmek için dayanışma, işbirliği ve ilerleme; özgürlük ve uygarlığın yararlarını elde etmek: İşte bütün çabalarımızı hasrettiğimiz program ve işte Makedonya sorununun çözümü, ki bir kez daha tekrarlamalıyız, Osmanlı sorunundan ayrı bir sorun değildir.

Özerk ya da Avrupa vesayeti altına sokulmuş bir Makedonya istemiyoruz: bu ihtimallerin biri ya da diğerinde sonuç bizim için telafisi imkânsız bir yıkım olacaktır.

Makedonya'nın gerçekten Osmanlı İmparatorluğunun bütünleyici bir parçası kalmasını istiyoruz; ayrı olarak mütalaa edilmesini istemiyoruz.

Makedonya, mutlakıyetçi yönetimin perdesinin örttüğü bütünün bir parçasıdır. Avrupa karışmadan bu perdeyi yırtmak bize düşer. Yahut da Avrupa mutlaka bize yardım etmek istiyorsa, bize yapabileceği en büyük hizmet, bir yandan Makedonya'daki ıslahat eylemlerini olduğu gibi durdurmak ve diğer yandan İstanbul'da sultanın üzerinde gerekli baskıyı yaparak mutlakıyetin yerini Anayasaya bırakmasını sağlamak ve Sofya, Atina ve Belgrad üzerinde etkili bir şekilde müdahalede bulunarak bu hükümetlerin Makedonya'ya yönelik bütün cinai eylemlerini durdurmalarını sağlamak olacaktır.

Barışı getirebilecek ve Avrupa'yı lüzumsuz hareketlerden koruyacak vasıtalar bunlardır.

Eğer en basit sağduyu ve ülkenin gerçek çıkarı tarafından zorunlu hale gelen bu önerdiğimiz tedbirler yerine, Avrupa bize hiç de uygun gelmeyen mütalaalarla girmiş olduğu yanlış yolda ısrar eder ve Makedonya'ya bir Umumi Vali atanması, uluslararası bir idari ve adli kontrol kurulması, Makedonya'daki Osmanlı ordusunun sayıca sınırlandırılması fikirlerinde ısrar eder ya da diğer herhangi bir yeni önlem önerirse, Ekselanslarına şunu bildirmek durumundayız ki, artık sabrımızın sonuna varmış bulunuyoruz ve şerefli bir ölümü, sefil ve aşağılanmış bir yaşama tercih ederiz.

Ancak bu uç davranışa başvurmadan önce, Ekselanslarının isteklerimizin meşruluğunu iyi değerlendireceğini, bir felaketi önlemek için elinden gelen her şeyi yapacağını, kendimiz tarafından kendimiz için şeklindeki sloganımızın gerçekleştirilmesi için çalışmakta bizi serbest bırakacağını ummaktayız.

Arzularımızın yerine getirileceği umuduyla Ekselanslarına en derin saygılarımızı sunarız.

Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi

(İtalya Dışişleri Arşivi, Serie Pol. P. Turchia 124)

(Devam edecek)

İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi

Dr. AHMET MEHMETEFENDİOĞLU
Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü öğretim üyesi

1909 yılı ve özellikle 31 Mart sonrasındaki dönem İttihatçıların yönetimi ele geçirme ve ortak olma çabalarının belirgin şekilde arttığı bir dönemdi. İttihat ve Terakki'nin 31 Mart sonrasında bu yeni dönemde hem en büyük rakibi, hem de en büyük destekçisi Hareket Ordusu Komutanı Mahmud Şevket Paşa'ydı. 31 Mart sonrasında "Türklerin Oliver Cromwell'i"[1] olarak tanımlanan Mahmud Şevket Paşa'nın elinde bulundurduğu güç İttihatçıların siyasi alanda daha rahat hareket etmelerine neden oldu.[2] Sahip olduğu güç nedeniyle Mahmud Şevket Paşa'nın 1909 yılında Nobel Barış Ödülü'ne aday olarak gösterilmesi bile gündeme geldi.[3] Mahmud Şevket Paşa'nın kontrol edilemeyen bu gücü İttihat ve Terakki'nin 31 Mart sonrası dönemdeki politikalarında etkin bir rol oynadı. İttihat ve Terakki'nin sivil ve liberal kanadı Mahmud Şevket Paşa'nın gücünden rahatsızlık duymaktaydı.[4] İttihat ve Terakki ile Mahmud Şevket Paşa arasında yaşanan bu gerginlik II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki içinde yoğunlaşan "sivil-asker" çatışmasına ve "ordu-siyaset" ilişkilerine farklı bir boyut kazandırdı.

ORDU-SİYASET İLİŞKİSİ

31 Mart sonrasında "sivil-asker" çatışmasından belki de daha önemli olan ve Mahmud Şevket Paşa ile farklı boyutta hissedilen esas problem ise "ordu-siyaset" ilişkisiydi.[5] Daha Meşrutiyet'in ilk aylarında ordunun meşruti sistem içindeki görevi[6] kesin hatlarla tanımlanmıştı:

> Bir ordunun vazifesi için milletin hayatına kasd etmek veya bu babda bir alet-i cinayet olmak değil, belki onun nigehbân-ı şan ve şerefi olmak ve felaket vâkıasına vücud-ı hamasetiyle bir siper-i müdafaa teşkil etmek ve bu babda her türlü fedakârlığı ihtar eylemektedir.[7]

Bu doğrultuda ordunun siyasetle uğraşması da bir görev olarak kabul edilmişti:

> Orduyu siyasiyat ile uğraşmaya sevk eden esbab yakından tedkik olunursa nazariyat noktasındaki bunun umur-ı siyasiyeye müdahale değil, vezaif-i asliye ve esasiyeyi ifadeden başka bir şey olmadığı tezâhür eder.[8]

Ordu-siyaset ilişkileri Kâmil Paşa hükümetinin Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki tarafından düşürülmesi sonrasında daha belirgin bir şekilde gündeme gelmişti. Kâmil Paşa hükümetinin düşürülmesinde İttihat ve Terakki kadar ordunun da büyük etkisi olmuştu. Şubat 1909'da Kâmil Paşa'nın harbiye ve bahriye nazırlarını görevden alması ordu tarafından "muhalif-i meşrutiyet" olarak değerlendirilmişti.[9] Bu durum Selanik'teki bazı askeri birliklerin Kâmil Paşa hükümetini devirmek için hazırlık yaptığı yolunda söylentilerin çıkmasına neden olmuştu.[10] Nitekim konuya ilişkin 13 Şubat 1909'da Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde ordunun bu konudaki hassasiyeti daha belirgin bir şekilde hissedildi. Beşiktaş önlerinde bulunan donanmaya bağlı gemilerden gönderilen telgraflar[11] Kâmil Paşa hükümetinin aynı gün düşürülmesinde etkili oldu.[12] Kâmil Paşa hükümetinden sonra kurulan birinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde bahriye ve harbiye nezaretlerine yapılan atamalarda da ordunun büyük bir etkisi oldu.[13]

Hükümetin kurulmasından sonra Selanik, Manastır ve Edirne'deki askeri birliklerden gönderilen telgraflarda hükümete açık destek verildi.

Goltz Paşa'nın "Askeri Cumhuriyet"[14] olarak tanımladığı Üçüncü Ordu birlikleri tarafından gönderilen bir telgrafta ise hükümeti ve meşrutiyeti yıkma hazırlığı içinde olanları "kahretmek" için ordunun hazır beklediği dile getiriliyordu.[15] Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin yönetime gelmesinden sonra muhalefet, İttihatçıların ve özellikle ordunun siyasetle uğraşmasını eleştirmeye başladı.[16] Hükümetin kurulmasıyla birlikte İttihat ve Terakki'nin ve ordunun ülke yönetimini kontrol ettiği söylentisi İttihatçıların ve ordunun diktatörlükle suçlanmasına neden oldu. Muhalif basının, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Vükela toplantılarına sivil giyimli subayların katıldığını yazması ve bu subayların ülkeyi yönettiklerini ileri sürmesi İttihat ve Terakki'yi zor durumda bıraktı.[17] Bu söylentiler karşısında oldukça bunalan İttihatçılar her ortamda ordunun ve kendilerinin siyasetle uğraşmadığını açıkladılar. Dr. Nazım ve Enver Bey, İttihat ve Terakki'nin ve ordunun siyasetle uğraşmadığını kamuoyuna duyurdular.[18] *Tanin* ve Hüseyin Cahid de aynı doğrultuda yayınlar yapıyordu. Hüseyin Cahid "bir memleket içinde tehayyül edilebilecek afetlerin en fenası ordunun siyaset ile uğraşması" olacağını ileri sürerken, sistemini "askeri ihtilaller üzerinde isnad" eden bir ülkenin hiçbir zaman rahat edemeyeceğini dile getiriyordu.[19] Ancak, aynı Hüseyin Cahid ülkenin ve meşrutiyetin korunması için İttihat ve Terakki'nin ve ordunun siyasi yaşam içinde gerekli olduğunu ileri sürüyor ve orduyu "nigehbân-ı meşrutiyet" olarak tanımlıyordu.[20]

"Ordu-siyaset" ilişkisi 31 Mart sonrasındaki dönemde Mahmud Şevket Paşa'nın kişiliğiyle birlikte daha farklı bir boyut kazandı.[21] Mahmud Şevket Paşa'nın sahip olduğu bu gücü, bu güçle beraber ortaya çıkan sorunları ve ordunun siyasetle uğraşmasını bir "komplikasyon" olarak değerlendiren Hüseyin Cahid, İttihat ve Terakki'nin ve özellikle de sivil kanadının 31 Mart sonrasında Mahmud Şevket Paşa karşısındaki durumunu, "ordu-siyaset" ve "sivil-asker" ilişkilerini şu şekilde ifade ediyordu:

> İttihat ve Terakki'nin sivil unsurları asker unsurları karşısında âdeta "süt dökmüş kedi" halinde kalmışlardı. Kabahatli gibi idiler. İşleri yüzlerine gözlerine bulaştırmışlardı. İdaresizlikleri neticesinde ifratları, şeraiti hiç saymaları, halkın ve askerin hissiyatına dokunmaları, şımarıklıkları yüzünden memleketi felakete sürüklemiş telakki ediliyorlardı. Şimdi bir Hareket Ordusu nüfuzu vardı ve bunun başına Mahmud Şevket Paşa hâkimdi. Cemiyetin ismi bile zikredilemez olmuştu.[22]

Aynı durumdan rahatsız olan bir diğer kişi de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil kanadının önde gelen üyelerinden Cavid Bey'di. Cavid Bey, Mahmud Şevket Paşa ile birlikte daha farklı bir boyut kazanan başka bir konudan, "cemiyet-ordu" ilişkilerinden kaygı duymaktaydı.

> Ordu gayet garip bir tarz-ı hareket takip ediyor. Cemiyetle hiçbir gün alaka ve münasebeti olmadığını ilan ediyor. Bu hal ile cemiyetin kader-i müstakbelini tenzil edecekler. Bu fena, pek fena bir politikadır. Halihazır için müfid olsa da yarın için mûfidir. Orduyu kaldırıp buraya getiren cemiyettir. Bunu unutmamalı.[23]

Sorun, 31 Mart'ın bastırılmasından sonra İttihat ve Terakki'nin Mahmud Şevket Paşa'ya görevini tamamladığını ve Rumeli'ye dönmesi gerektiğini söylemeye cesaret edememesinden kaynaklanmaktaydı.[24]

31 Mart hadisesi sonrasında Hareket Ordusu subay ve erleri İstanbul sokaklarında.

CEMİYET-FIRKA İKİLEMİ

Aynı dönem içinde yaşanan ve İttihat ve Terakki'yi hem kendi içinde, hem de muhalefet karşısında zor durumda bırakan ve Meşrutiyet'in ilanıyla beraber ortaya çıkan bir diğer önemli problem de "cemiyet-fırka" ikilemiydi.[25] İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yayınlanan siyasi program ve nizamnamelerde "cemiyet-fırka" ikilemine açıklık getirmeye yönelik ifadeler yer almıştı. Bu soruna ilk olarak 1908 kongresinde açıklık getirilmeye çalışılmıştı. Kongre kararlarının 3. maddesi Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki grubunu "İttihat ve Terakki Fırka-ı Siyasiyesi" olarak tanımlamaktaydı.[26] Ancak bu ve buna benzer ifadeler ve açıklamalar cemiyet-fırka ikilemine açıklık getirmeye yetmedi. Çünkü Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası, Merkez-i Umumi'nin ve özellikle de Cemiyet'in kontrolü altındaydı. Cemiyetle fırka arasında yaşanan gerginlikler ve fikir ayrılıkları ise Merkez-i Umumi tarafından çözümlenmekteydi.

Sinop mebusu Doktor Rıza Nur ve İstanbul mebusu Hüseyin Cahid Bey.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan ve muhalefet tarafından eleştirilen bir diğer konu da "cemiyet-i mukaddes"in Meşrutiyet'in ilanından sonra "nigehbân-ı meşrutiyet"e soyunmasından kaynaklanmaktaydı. Muhalefet birinci Hüseyin Paşa hükümetinin kurulmasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşruluğunu daha belirgin bir şekilde tartışmaya başlamıştı.[27] Muhalif basın cemiyetin hükümet işlerine karıştığını ve Meclis-i Mebusan'ın İttihat ve Terakki'nin isteği doğrultusunda çalıştığını ileri sürüyordu.[28] Muhalif basının bu tutumuna İttihatçı *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* gazeteleriyle cevap verilmeye çalışıldı. Bu iki gazete yayımladıkları makalelerle İttihat ve Terakki'nin ve özellikle de Cemiyet'in konumuna açıklık getirmeye çalıştılar. Hüseyin Cahid İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görevini henüz tamamlamadığını, dağıtılmasının ise ülkeye zarar getireceğini düşünmekteydi.[29] Meclis-i Mebusan'a büyük bir çoğunlukla giren İttihat ve Terakki'nin siyasi program ve tüzüğüne göre hareket etmesini Hüseyin Cahid doğal bir gelişme olarak değerlendiriyordu. Hüseyin Cahid Meclis-i Mebusan'da görev yapan İttihatçı mebusların kendi vicdanları doğrultusunda hareket ettiklerini ve Cemiyet'in bu konuda hiçbir baskısının olmadığını iddia etmekteydi.[30] Hüseyin Cahid'e göre İttihatçı mebusların tek bir görevi vardı. Bu da "icrası taahhüd edilen siyasi program haricine" çıkmamaktı.[31]

Muhalefet 31 Mart öncesinde açıkça İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi hayattan çekilmesini istiyordu.[32] Bu konuda İttihatçıları ve Cemiyet'i acımasızca eleştiren kişi Rıza Nur'du. Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'nı hükümet içinde hükümet olmakla suçlayan Rıza Nur 31 Mart'ın patlak vermesinden çok kısa bir süre önce yayımlanan "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor" başlığını taşıyan makalesinde Cemiyet'i acımasızca eleştiriyordu.

> Cemiyetin vazifesi kendi ilanına göre milletin meşrutiyetine nigahbânlıktır. Millet vesayetine muhtaç değildir. Şimdi bir "idare-i pederane" lazım değil. Eğer vesayet lazımsa -belki lazım- onu hükümet-i meşruta deruhte etmeli ve cemiyet uzaktan seyirci kalmalı.[33]

İttihat ve Terakki'ye muhalif bütün gazetelerde yayımlanan bu makalesinde Rıza Nur İttihat ve Terakki'nin Selanik'e gitmesini istiyordu.[34]

Muhalefetle gerginleşen ilişkileri çözmek ve "cemiyet-fırka" ikilemine açıklık getirmek için Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'nın çalışmasını düzenleyen bir dahili nizamname ve siyasi program kabul edildi.[35] 17 maddeden oluşan "Meclis-i Mebusan-ı Osmanide Müteşekkil İttihat ve Terakki Fırkası'nın Nizamname-i Dahilisi" başlığını taşıyan programın ikinci maddesi, gizli oyla ve üç ay için seçilen bir reis-i evvel, dört reis-i sanînin İttihat ve Terakki Fırkası'nı yöneteceğini açıklıyordu. İttihat ve Terakki Fırkası'nın meclisteki çalışmalarına ilişkin açık düzenlemelerin getirildiği bu yeni programda göze çarpan bir diğer madde ise 13. maddeydi. Bu madde fırkanın hükümetle olan ilişkilerine açıklık getiriyordu:

> Fırkanın hükümetle olan münasebeti usul-i meşrutiyet dairesinde cereyan edecektir. Azadan hiçbiri fırkanın kararı olmaksızın fırka namına hükümet-i icraiyeye müracaat etmeyecektir. Bunun hilafına hareketi sabit olanlar sülüsan-ı ekseriyeti ara ile fırkadan ihraç olunacaktır.

14. madde de ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetiminin, Cemiyetler Kanunu yayınlanıncaya kadar, "her nevi mesuliyet-i kanuniye[nin] o nama hareket edecek malum ve muayyen bir katib-i umumiye ait" olacağı ifade edilmekteydi.[36] 17 maddeden oluşan siyasi programda ise İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasi hedefleri açıklanıyordu.[37]

Hüseyin Cahid 31 Mart'ın patlak verdiği gün yayımlanan yazısında bu iki düzenlemeyle "cemiyet-fırka" ikilemine açıklık getirildiğini düşünmekteydi. Hüseyin Cahid'e göre bu düzenleme cemiyet ve fırkanın görev ve sorumluluklarına kesin bir açıklık getirmişti.

> Artık cemiyet hayat-ı umumiyeden çekilmiş, hayat-ı hususiyeye girmiştir. Şimdi bizce calib-i dikkat olarak cihet-i memleketimizin hali ve istikbali üzerinde tesirat-ı siyasiye icra edecek olan fırkadır.[38]

HÜKÜMETTE DEĞİŞİKLİK

İttihat ve Terakki'deki sivil ve liberal kanat, İkinci Meşrutiyet'in ilanından beri var olan, 31 Mart sonrasında daha farklı boyutlar kazanan, "cemiyet-ordu", "sivil-ordu" ve hepsinden de önemli olan "ordu-siyaset" ilişkilerine açıklık getirmek ve çözmek için, bu sorunların kaynağı olarak gördükleri Mahmud Şevket Paşa'nın ayaklanma sonrasındaki "fiili" gücünü mevcut olan sistem içinde kontrol altına almak istedi. İttihatçılar, ordunun ve kendilerinin de desteklediği ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetide Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nezareti'ne getirerek sistem içine çekmek istediler.[39] İttihatçılar Hareket Ordusu Komutanlığıyla elinde büyük bir askeri güç bulunduran Mahmud Şevket Paşa'yı bu göreve getirerek onu kontrol altına almak istiyorlardı. Mahmud Şevket Paşa İttihatçıların harbiye nazırlığı teklifini kabul etmedi.[40] Sivil ve liberal kanada mensup bazı İttihatçılar ise Mahmud Şevket Paşa'nın hükümete girmesiyle beraber İttihat ve Terakki aleyhindeki "diktatörlük" suçlamalarının daha da artmasından endişe etmekteydiler.[41] Mahmud Şevket Paşa da aynı gerekçelerle hükümete girmek istemedi.

> 31 Mart olayından sonra meşrutiyeti kurtaran ben değilim, ordudur. Nüfuz-ı idareyi elime almak istemedim. Çünkü nüfuz-ı idareyi elime almakla 'diktatör' namı verilmesi ihtimalinden çekiniyordum ki hiçbir vakit 'diktatör' olmayı arzu etmedim. Ben sadece bir askerim. Vazifem de orduyu ıslah etmektir. Hiçbir gayr-ı memnun ihtiva etmeyen ordu, Meşrutiyet'e tamamen sadık ve onun harisidir. Bundan dolayı 'diktatörlük' kabul edemem.[42]

Bu gerekçeyle hükümete girmek istemeyen Mahmud Şevket Paşa, Üçüncü Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Ali Rıza Paşa ile birlikte hükümet üyelerinin seçiminde etkili oldu ve böylece eski sadrazamlardan Ferid Paşa, Mahmud Şevket Paşa'nın isteği doğrultusunda, hükümete dahiliye nazırı olarak girdi.[43]

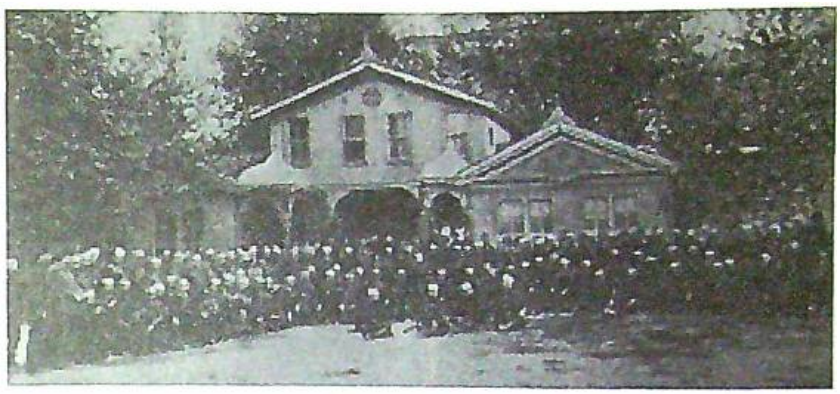

31 Mart hadisesi üzerine Meşrutiyet'in muhafazası için Bursa'da toplanan gönüllüler.

Sivil ve liberal kanadın Mahmud Şevket Paşa'yla gerginleşen ilişkileri çözme, inisiyatifi ele geçirme, 31 Mart sonrasında Cemiyet'in kaybettiği prestiji tekrar kazanma ve iktidarı ele geçirme doğrultusundaki bir diğer girişimi de siyasi müsteşarlıklar oluşturma yolundaki çabasıydı.[44] İkinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulmasından hemen sonra tartışmaya açılan bu düşünce Mahmud Şevket Paşa'nın muhalefetiyle karşılaştı. Mahmud Şevket Paşa "çoluk çocuk" olarak tanımladığı genç İttihatçıların ülke yönetimine siyasi müsteşarlıklarla gelmesine sıcak bakmadı.[45]

Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nezareti'ne getirme ve siyasi müsteşarlıklarla ülke yönetimini ele geçirme çabasında istediği sonucu elde edemeyen İttihatçılar, 1909 yılında köklü reformlar ve önemli yasal değişiklikler konusunda Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle uyumlu bir işbirliği içinde çalışarak meşruti sistemin önünü açarlarken,[46] aynı zamanda da sivil kanadın iki seçkin üyesinin hükümete girmesini sağladılar. Haziran ayında Hüseyin Cahid'in "rütbesiz nazır" olarak tanımladığı Cavid Bey Maliye Nezareti'ne getirilirken,[47] hükümete Mahmud Şevket Paşa'nın isteğiyle giren ve İttihat ve Terakki'den gelen baskı sonucunda istifa etmek zorunda kalan Dahiliye Nazırı Ferid Paşa'nın yerine de ağustos ayında Talat Bey getirildi.[48] Hükümette bir önemli değişiklik de eylül ayında yaşandı. Müsteşarlıklar konusunda hükümete destek vermeyen ve Mahmud Şevket Paşa'ya olan yakınlığıyla tanınan Nafıa Nazırı Gabriel Naradonkyan Efendi İttihat ve Terakki'den gelen baskı sonrasında görevinden istifa etti. Yerine sivil ve liberal kanadın desteklediği ve İttihatçı kimliğiyle tanınan Hallaçyan Efendi getirildi.[49]

Hükümetteki bu değişiklikler sivil ve liberal kanadın Mahmud Şevket Paşa karşısındaki konumunu bir ölçüde de olsa güçlendirdi.[50]

İKİNCİ KONGRE

İttihat ve Terakki'nin İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonraki ikinci kongresi, 31 Mart sonrasının kendine özgü bu koşulları içinde, eylül ayında Selanik'te toplandı.[51] İttihat ve Terakki'nin 31 Mart olayı sonrasında gücünü topladığı, olayın izlerini silmeye çalıştığı bir dönemde toplanan kongre her açıdan önem taşımaktaydı. 1909 yılının kendine özgü bu koşulları içinde toplanan kongrede alınacak kararların İttihat ve Terakki'nin bu yeni dönemdeki gücüne, siyasi ve ekonomik politikalarına destek verecek nitelikte olacağı beklenmekteydi.[52] Kongrede Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya

Edirne mebusu Cavid Bey.

çıkan "cemiyet-fırka" ikilemine ve 31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki'yi hem ülke içinde, hem de ülke dışında zor durumda bırakan "ordu-siyaset" ilişkisine çözüm ve açıklık getirilmesi de diğer bir önemli beklentiydi.[53]

İttihat ve Terakki'nin ilk kongresi meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra büyük bir gizlilik içinde 1908 yılının ekim ayında Selanik'te toplanmıştı. Kongrede 13 maddelik kararlarla birlikte, 21 maddeden oluşan bir siyasi program kabul edilmiş ve Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'ye bağlı kalınası koşuluyla korunmasına karar verilmişti. Kongrede Kâmil Paşa hükümetini bağlayıcı bir karar alınmamıştı.[54]

20 Eylül'de toplanması kararlaştırılan ikinci kongre, delegelerin yerleşim yerlerinden geç gelmeleri nedeniyle çalışmalarına ancak 22 Eylül'de başlayabildi.[55] Merkez-i Umumi üyeleri, Anadolu, Rumeli ve merkez livalardan gelen 82 delegenin[56] katılımıyla çalışmalarına başlayan kongrede, görüşmeler Ramazan nedeniyle akşamları yapılıyordu.[57] Sekreterlik görevine Tevfik Rüştü (Aras) Bey'in getirildiği kongrede, idare heyetine seçilen üyelerin dönüşümlü olarak oturum başkanlığı yapmaları-na karar verildi.[58] Tevfik Rüştü Bey'e yardımcı olması için iki katip görevlendirildi.[59] Kongre çalışmalarını basına ve kamuoyuna kapalı olarak yürütme kararı aldı.

Kongrenin toplandığı günlerde Selanik'teki sosyal ve kültürel alandaki hareketlilik gözden kaçmıyordu. Selanik'e bu hareketliliği getiren, şehrin değişik bölgelerinde İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet hakkında konferanslar veren, aralarında Aydın mebusu Ubeydullah Efendi'nin de bulunduğu, önde gelen İttihatçı hatiplerdi.[60]

KONGRE ÖNCESİ TOPLANTILAR

Gündemin çerçevesi ise kongreden kısa bir süre önce toplanan iki ayrı toplantıda tespit edilmişti. Bunlardan ilki haziran ayında Dr. Nazım Bey'in başkanlığında toplanan Selanik il kongresiydi.[61] Burada İttihat ve Terakki'nin 31 Mart sonrasında içinde bulunduğu durum yeniden gözden geçirilip cemiyetin yapısına ilişkin önemli kararlar alınmış, cemiyet üyelerinin sayısının artırılması için İttihat ve Terakki kulüplerinin halka açık olmasına ve kulüplerde "menafi-i umumiyeye müteallik mevad hakkında" konferanslar düzenlenmesine karar verilmişti.[62] Basına yansıyan haberlere göre, bu kongrede 31 Mart benzeri olayların yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınmasına ve yeni bir siyasi parti kurulmasına da karar verilmişti.[63]

İkinci toplantı ülkenin ve İttihat ve Terakki'nin bu yeni dönemde içinde bulunduğu sorunları görüşmek üzere kongreden kısa bir süre önce yapılmıştı. Bazı kaynaklarca "hususi kongre" olarak adlandırılan bu toplantı ülke içinde ve dışında yaşanan gelişmeler nedeniyle Merkez-i Umumi'nin önerisiyle temmuz ayında gizli olarak Selanik'te yapılmıştı.[64] Hacı Adil Bey'in başkanlığında dört gün süren bu toplantı Manastır, Selanik, İzmir, Kosova ve Yanya'dan gelen ikişer temsilcinin katılımıyla gerçekleştirildi.[65] Bu özel toplantıya o günlerde Selanik'te bulunan Ali Fethi (Okyar) Bey de Merkez-i Umumi'nin davetiyle katıldı.[66] Bu toplantıda Meclis-i Mebusan'da görüşülen Cemiyetler Kanunu'nun yasallaşması sonrasında ortaya çıkacak olan yeni sorunların çözümü doğrultusunda kararlar alındı. Bu doğrultuda cemiyetin yapısında, kulüplerinde ve siyasi programında gerekli yasal değişikliklerin yapılması kararlaştırıldı. Alınan bu kararların büyük kongre toplanıncaya kadar yerine getirilmesi için il ve ilçelerdeki kulüplere talimatlar gönderildi. Girit, Makedonya, kilise ve okullar sorununa ilişkin takip edilecek olan politikaların da görüşüldüğü bu toplantıda, Selanik ve Manastır merkez örgütleri arasında bir süreden beri var olan sorunlar da Merkez-i Umumi'nin devreye girmesiyle ortadan kaldırıldı.[67]

Bu özel toplantıda 31 Mart sonrasında dağılan cemiyet genel merkezi tekrar oluşturuldu. İttihat ve Terakki'yi kongreye götürecek olan yeni genel merkez üyeleri bu toplantıda tespit edildi. Yeni genel merkez üyeleri arasında Tevfik Rüştü (Aras), Ali Fethi (Okyar) ve Dr. Nazım beyler de bulunmaktaydı.[68]

Basına açıklanan dört maddelik programda kongrede ülkenin içinde bulunduğu sorunların konuşulacağı dile getiriliyordu.[69] Azınlıklarla olan sorunlar, eğitim ve ülkenin sanayi ve ticarette hızla gelişmesi kongrede öncelikle konuşulacak sorunlar olarak gösteriliyordu. Bir diğer önemli gündem maddesi ise ağustos ayında yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenmesine ilişkin yapacağı yasal değişikliklerdi.[70] Adının açıklanmasını istemeyen bir Merkez-i Umumi üyesi kongrenin öncelikli amacının bu sorun olduğunu basın aracılığıyla kamuoyuna duyurdu:

> Kongrenin içtimasından asıl maksat Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen Cemiyetler

Nizamnamesi üzerine cemiyetin alız edeceği şekli kararlaştırarak ve anasır-ı muhtelife arasında Osmanlılık fikrini tamim ettirmek ve sevdirmek olacaktır. Bundan maada Türkçe lisanının tamimi ile uğraşılacaktır. Kongre politika ile katiyen istigal etmeyecektir. Bu meseleyi cemiyetin itimad ettiği kabine tedvir etmeye mecburdur.[71]

Kongrenin toplanacağı günlerde Hüseyin Cahid'in *Tanin*'de yayımlanan makaleleri kongredeki esas gündemin ne olacağına ilişkin ipuçları vermekteydi.[72] Hüseyin Cahid yazılarında sürekli olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in ilanındaki etkisinden bahsederek cemiyetin halen gerekli olduğunu yazıyor ve cemiyeti meşrutiyetin "yegâne istinatgâhı" olarak tanımlıyordu. Hüseyin Cahid yazılarında "vatanın bekasını cemiyetin bekasıyla" eşdeğerde tutuyordu.[73] 31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir yapısal değişikliğe gittiğini ileri süren Hüseyin Cahid, Cemiyet'in siyasetle uğraşmadığını ve Cemiyet'in artık kendini sosyal ve kültürel alanda gösterdiğini ileri sürüyor ve buna örnek olarak İttihat ve Terakki kulüplerinde verilen gece derslerini gösteriyordu.[74] Hüseyin Cahid'e göre, Cemiyet'in varlığı ve yürüttüğü sosyal ve kültürel alandaki çalışmaları ülke içinde gerekliydi.[75] Kongrede öncelikle "cemiyet-fırka" ve "ordu-siyaset" ilişkilerinin konuşulmasını isteyen Hüseyin Cahid'e göre, Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra daha belirgin bir şekilde hissedilen "cemiyet-fırka" ikilemi kongrenin en önemli gündem maddesi olmalıydı.[76] Hüseyin Cahid, kongrede öncelikli olarak çözüme kavuşturulmasını istediği bu sorunu İttihat ve Terakki'den çok, ülke çıkarları açısından gerekli görmekteydi.[77]

Hüseyin Cahid'in kongrede öncelikli olarak "cemiyet-fırka" ikilemine açıklık getirmesini istemesinin önemli bir nedeni vardı. Bu da 16 Ağustos 1909'da yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu'ydu.[78] Bu kanunla gizli cemiyet kurulması yasaklanıyordu. Yine bu kanun kurulacak cemiyetlerin kuruldukları yerlerdeki en büyük mülki idareye, kurucu üyeleri, nizamname ve programlarıyla başvurmalarını zorunlu kılıyordu. Bu durum 1909 yılında hâlâ gizliliğini koruyan ve yönetim kadrosu kamuoyu tarafından bilinmeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni zor durumda bırakıyordu.[79] Hüseyin Cahid, kamuoyunun beklentileri doğrultusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cemiyetler Kanunu'nun ilgili maddeleri doğrultusunda yapılmasını istiyordu. Ancak bütün İttihatçılar gibi Hüseyin Cahid de bu yeni yapılanmanın cemiyeti "nigehbân-ı meşrutiyet" görevinden uzaklaştırmamasını istiyordu.[80]

Edirne mebusu Talat Bey ve Aydın mebusu Ubeydullah Efendi.

KONGRE KARARLARI

Kongre bu doğrultuda hem kamuoyunun beklentileri, hem de Cemiyetler Kanunu'nun ilgili maddeleri doğrultusunda kararlar aldı.[81] Bu kongreyle beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti gizlilikten kurtuldu ve Cemiyetler Kanunu'na göre çalışmasına karar verildi.[82] Bu doğrultuda 114 maddeden oluşan yeni bir cemiyet nizamnamesi kabul edildi. Cemiyet'in çalışma alanı olarak eğitsel, sosyal ve kültürel alanlar gösterildi ve bu durum Cemiyet'in yeni nizamnamesinin ilk maddesinde açıkça dile getirildi. Buna göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görevi "makasid-i mukaddesenin maddi ve manevi terakkiyat-ı medeniyenin temini ve tamami-i mülkiyenin muhafazası uğrunda müttehiden çalışmayı esas maksat ve meslek olarak" kabul edildi. Yeni nizamnamede bir sene süreyle seçilen üç Merkez-i Umumi üyesi, Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası ile olan ilişkilerde Cemiyet adına sorumlu tutuldular. Nizamnameyle cemiyet, fırkaya göre daha güçlü kılındı.

Cemiyet ile hükümet arasındaki ilişkileri sağlamak için de üç kişi görevlendirildi. Merkez-i Umumi tarafından seçilen bu kişiler Naci, Miralay Sadık ve Nafiz beylerden oluşmaktaydı.[83]

Cemiyet'e ilişkin yeni düzenlemelerin yapılıp bu doğrultuda kararların alındığı kongrede Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası için yeni bir nizamname hazırlanmadı. 12 Nisan 1909'da kabul edilen İttihat ve Terakki Fırkası'nın dahili nizamnamesi ve siyasi programı aynen kabul edildi.

Kongrede "cemiyet-fırka" ikilemine istenilen derecede açıklık getirilemedi.[84] Bundan sonraki kongrelerde de "cemi-

Meşrutiyet'in ilanında İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki ilk Merkez-i Umumi üyeleri: Midhat Şükrü (Bleda), Hüseyin Kadri (Mahmud Şevket Paşa'nın yaveri), İbrahim (İpek mebusu), Hayri (Ürgüplü), Talat (Paşa), Ahmed Rıza (Meclis-i Mebusan reisi), Enver (Paşa).

yet-fırka" ikilemine açıklık getirilmeye çalışılmışsa da, bu sorun İttihat ve Terakki için bir çelişki olmaya devam etmiştir.[85] Bu sorun 1913 kongresiyle ortadan kaldırılırken İttihat ve Terakki'nin Batı'ya özgü bir siyasi partiye dönüşme sürecinin önü de açılmış oluyordu.[86] Buna rağmen, rahmetli Tunaya Hoca'nın ifadesiyle, "başlangıçta gizli ve ihtilalci bir yeraltı örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908'de açılan plüralist siyasal hayat içinde bir siyasi parti" olamamış ve Meşrutiyet'in ilanından beri var olan bu soruna 1918 yılına değin açıklık getirilememiştir.[87]

Kongrenin esas gündemi "ordu-siyaset" ilişkileriydi. Bu sorunun çözümü için 31 Mart sonrasındaki gelişmelerden istenilen sonuç alınamadı.[88] 31 Mart sonrasında Hareket Ordusu'nun yayımladığı bildirilerde ordunun siyasetten ayrılması düşüncesi dile getirilmişti.[89] Yine aynı düşünce doğrultusunda kurulan Zabitan-ı Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin çalışmalarından da istenilen sonuç elde edilemedi. Bu cemiyete girmek isteyen asker üyeler cemiyete girmeden önce meşrutiyete, İttihat ve Terakki'ye sadık kalacaklarına ve siyasetle uğraşmayacaklarına dair imzalı bir belge vermekle yükümlü tutulmuşlardı.[90] Ordunun ve askerin "vezaif-i asliyesi"ne dönmesi doğrultusundaki bu cılız gelişmeler yasal düzenlemelerle de desteklenmişti. 1909 yılının temmuz ve ağustos aylarında Meclis-i Mebusan'da kabul edilen dört önemli kanun bu amacı taşımaktaydı.[91] Ancak bu dört kanun askerin siyasetle uğraşmayacağına dair açık ifadeler taşımıyordu.[92] Döneme damgasını vuran Mahmud Şevket Paşa'nın da "ordu-siyaset" ilişkilerine açıklık getirmede gerekli olan kararlılığı göstermediği anlaşılıyordu.

> Meşrutiyetin akabinde, siyasiyatla iştigal eden askerler, bundan men olunamazlardı. Onu men edecek olanlar, men etmeye muktedir olsalar dahi, men etmemeli idiler. Bendeniz, Meşrutiyetin ilanı akabinde orduyu siyasattan men etmeye muktedir değildim ve iktidarım olsaydı dahi men'e cesaret edemezdim. Men'e kalkışsaydım, sa-i muameleye uğradım. Mürteci addolunurken, belki nef edilirdim, onun için yapmadım ve yapamadım.[93]

MUSTAFA KEMAL KONGREDE

Kongrede "ordu-siyaset" ilişkilerini gündeme getiren kişi kongreye Trablusgarp delegesi olarak katılan Kolağası Mustafa Kemal'di.[94] Mustafa Kemal ordunun siyasetten ayrılması düşüncesini Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren her ortamda dile getiriyordu.[95] Meşrutiyet'in ilanından sonra ordunun asli görevi olan ülke savunmasını üstlenmesini isteyen Mustafa Kemal, bu düşüncesini İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyelerine, Cemal, Talat ve özellikle de Enver Bey'e söylemekten çekinmemişti.[96] Bu düşüncelerinden dolayı birkaç kere uyarılan Mustafa Kemal, 1908 kongresinden sonra Enver Bey ve arkadaşları tarafından bölgede meydana gelen güvenlik sorunları gerekçe gösterilerek Trablusgarp'a gönderildi.[97] Buraya "sürgün" olarak gönderilen Mustafa Kemal'in Trablusgarp'tan 1909 yılının ocak ayından sağ olarak dönmesi başta Enver Bey olmak üzere bazı İttihatçılar için şaşırtıcı olmuştu.[98]

Ziya Gökalp ve İstanbul delegesi Kara Kemal ile birlikte kongrede dile getirdiği düşünceler nedeniyle kongrenin önemli simalarından biri haline gelen Mustafa Kemal'in ordunun siyasetten ayrılması yolundaki düşünceleri kongrede Ali Fethi, Cafer Tayyar ve İsmail Hakkı beyler tarafından da desteklenmekteydi.[99] Mustafa Kemal ordunun ve askerin siyasetten ayrılmasının gerekliliğini kongrede şu cümlelerle dile getirdi.

> Huzurunuzda, şimdi ifade edeceğim kanaatime göre, ben bugün burada bulunmamalıydım. Fakat aziz vatanımızın maruz bulunduğu büyük tehlikeyi düşünerek, ordu içindeki teşkilatıyla ordumuzu, Mebuslar Meclisi'ndeki azaları ile meclisi, hükümeti elinde tutan cemiyetin en sâlahiyetli makamı olup, en büyük mesuliyeti taşıması lazım gelen bu kongreye gerçeği anlatmak için geldim. İn-

kılabı ordumuzun yardımı ile yaptık. Ondan sonrasını getiremedik. Cemiyetimiz hâlâ orduya dayanıyor. Bu sebeple, ordumuzda disiplin sakatlanmış, talim ve terbiye aksamıştır. Halbuki etrafımızı çeviren düşmanlarımız durmadan ordularını kuvvetlendirmektedirler. Tehlike büyüktür. Ordumuzun içinde bulunan cemiyet arkadaşlarımız, politikada devam etmek istiyorlarsa ordudan çıkmalı ve cemiyetimizin halk içindeki teşkilatı arasına girmelidir. Bu suretle gün bile kaybına meydan vermeyerek ordumuz politikadan uzaklaşmalıdır. Ve ordu içinde kalacak olan dostlarımız da artık politika ile meşgul olmamalı ve bütün gayretlerini ordumuzun kuvvetlenmesine çevirmelidirler. Cemiyetimiz de bir an önce teşkilatımızı halkın içinde genişleterek, milletimize dayanan siyasi bir parti haline gelmelidir.[100]

Mustafa Kemal'in bu sözleri ve ordunun siyasetten ayrılması düşüncesi kongrede sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu.[101] 31 Mart'ın askeri bir güç tarafından bastırılması ve meşrutiyetin kurtarılması orduyu bazı delegeler gözünde hâlâ zorunlu ve gerekli kılıyordu. Kongrede başını "kahraman-ı hürriyet " Enver Bey'in çektiği bir grup ordunun siyasetten ayrılmaması gerektiğini savundu.[102] Kongrede sert tartışmaların yaşanması üzerine siyasetle iç içe girmiş bulunan İkinci ve Üçüncü Orduya konuya ilişkin düşüncelerini öğrenmek için birer heyet gönderilmesine karar verildi. Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu Mustafa Kemal'in kongrede dile getirdiği düşünceleri kabul ettiğini bildirdi. Kongreye Edirne delegesi olarak katılan Refet Bey de konuya ilişkin İkinci Ordunun düşüncesini öğrenmek için Edirne'ye gönderildi.[103] Kazım (Karabekir) ve İsmet (İnönü) beyler, İkinci Ordu adına ordunun siyasetten ayrılmasına karar verildiğini Refet Bey aracılığıyla kongreye bildirdiler.[104] İkinci ve Üçüncü Ordunun bu kararı kongrede konuya ilişkin yapılan görüşmeleri etkiledi. Kongrede Mustafa Kemal'in tezi doğrultusunda ordunun siyasetten ayrılması gerektiği kabul edildi.[105] Ancak, ordunun cemiyetten desteğini çekme düşüncesi kabul edilmedi[106] ve ordu yanlısı delegelerin tepkilerini dengeleyebilmek için Enver Bey ve arkadaşlarının Meclis-i Mebusan'da asker kökenli mebusların bu görevlerini dört sene daha sürdürmeleri doğrultusundaki teklifleri de kongrede kabul edildi.[107]

Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa (önde ortada) kurmay heyetiyle birlikte.

KONGRE SONRASI GELİŞMELER

Kongrenin aldığı bu kararlar Hüseyin Cahid'in *Tanin*'de yayımlanan makaleleriyle kamuoyuna duyuruldu.[108] Hüseyin Cahid, kongrede ordunun siyasetten ayrılması doğrultusunda alınan kararın kamuoyunun beklentilerine ve Meşrutiyet'in ilanından beri var olan sorunlara istenilen çözümü getirmediğinin farkındaydı. Alınan bu karar cemiyet, siyaset ve ordu iç içeliğini ortadan kaldırmamıştı. Hüseyin Cahid'in yazılarında bu durum açıkça görülüyordu.

> Bu memlekette daha pek çok sene İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne lüzum vardır. Cemiyetin en fedakâr, en gafur, en münevver azası ise ekseriyetle zabitandan ibarettir. Zabitan cemiyet işleriyle meşgul olmayacak olursa cemiyet pek kıymetli bir muavenetten mahrum kalacaktır.[109]

Hüseyin Cahid'in bu iç içeliğin karşısında önerdiği çözüm yolu ise "taksim-i amal"di. Temelde askerin siyasetle uğraşmasına karşı olan Hüseyin Cahid, "taksim-i amal" çözümünü ve kongre sonrasında orduyla olan ilişkilerin çerçevesini şu şekilde ifade ediyordu:

> İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en birinci maksadı, gaye-i vücudu muhafaza-yı meşrutiyettir. İşte cemiyet bugün bu vazifeyi orduya tevdi ediyor. Ordu resmen cemiyete tabi değildir. Cemiyet klüplerine devam etmeyecek, cemiyet ile münasebette bulunmayacaktır. Fakat aynı zamanda cemiyetten çıkmış da değildir. Çünkü cemiyetin meşrutiyeti silah kuvvetiyle müdafaa ve muhafaza vazifesini tekmil ordu deruhte ediyor.[110]

İttihat ve Terakki yanlısı diğer gazetelerde de aynı çelişki görülüyordu.[111]

Askerin siyasetle uğraşmaması doğrultusunda İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'si de birtakım kararlar aldı. Merkez-i Umumi tarafından hükümetle diyalogu yürütmekle görevli üç kişiden birisi olan ve adını 1911 yılında Hizb-i Cedid hareketinin lideri olarak daha geniş kitlelere duyuracak olan Miralay Sadık Bey, asker olduğu için bu görevden alındı.[112]

Kongrenin askerin siyasetle uğraşmaması doğrultusunda aldığı karar orduda birtakım rahatsızlıklara neden oldu.[113] İstanbul'da Divan-ı Harb üyesi beş subayın görevlerinden istifa etmesi kongrede alınan kararın protesto edilmesi olarak değerlendirildi.[114] Mahmud Şevket Paşa bu istifaları doğrulamadı ve kişisel boyutta değerlendirilmesini istedi. Kongrede alınan kararın orduyu bağlamadığını söyleyen Mahmud Şevket Paşa ordunun temel amacının ülkeyi savunmak olduğunu açıkladı.[115] Enver Bey ise orduyu İttihatçıların hayat kaynağı olarak tanımladı.[116] Ancak bu durum İttihat ve Terakki'den bazı ayrılmaları önleyemedi. Mustafa Kemal gibi askerin siyasetle uğraşmasını istemeyen bazı İttihatçılar, bu kongreden sonra İttihat ve Terakki ile olan ilişkilerini kestiler.

Gündemi "cemiyet-fırka" ikilemi ve "ordu-siyaset" ilişkileriyle geçen kongrede sosyal ve ekonomik sorunlar üzerinde durulmadı.[117] Yine kamuoyunun beklentilerinin tam tersi, bu kongrede ülkenin iç ve dış sorunları da konuşulmadı. Hüseyin Cahid, İttihat ve Terakki'nin bu tutumunu şu şekilde ifade ediyordu:

> Dahili ve harici siyasetle uğraşmak cihetine gelince kongrede bunların müzakereye konulmayacağını söyleyenler tahminlerinde pek isabet etmiş oluyorlar zan ederiz. Çünkü cemiyet siyasi bir tabiata haiz olmakla beraber mesail-i siyasiye ile faal bir surette iştigali, hükümetin hakkı olduğunu pek güzel takdir ettiği cihetle, o ekseriye-i azimeyi kendi fırkasına mensub olan heyet-i vükelanın vazifesine müdahale etmeyeceği aşikârdır.[118]

Kongrede Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin politikalarına ilişkin bağlayıcı bir karar alınmadı. Sadece bazı konularda uyarılarda bulunulmasına karar verildiğini kongre delegesi Madrid sefiri Sezai Bey'in açıklamalarından anlıyoruz:

> Biz gerek umur-ı dahiliye ve gerek umur-ı hariciye politikasında hükümeti tamamiyle serbest bıraktık. Kongrenin ittihaz edeceği bazı mükerrerat vükelamıza alalade bazı ihtarata havi olacaktır. Bu mükerreratı Meclis-i Mebusun huzurunda müdafaa edeceğiz.[119]

1909 kongresinde seçilen Merkez-i Umumi üyeleri kamuoyuna açıklandı. 1908 kongresinde sayıları sekiz olan Merkez-i Umumi üyeleri 1909 kongresinde üçe indirildi. Merkez-i Umumi üyeleri Dr. Nazım, Ömer Naci ve İhsan Namık beylerden oluşmaktaydı.[120]

Merkez-i Umumi üyelerinin ve kongre kararlarının basına açıklanması kamuoyu tarafından olumlu karşılandı.[121] *Times*, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu davranışını desteklerken "Türkiye her şeyi bu cemiyete borçludur" yorumunda bulunuyordu.[122]

Dersim mebusu Lütfi Fikri Bey kongrede alınan kararları "tebdil-i sıfat ve mahiyet" olarak değerlendirirken, İttihat ve Terakki'nin ve ordunun siyasetten uzak kalamayacağını ileri sürdü.[123]

Kongrenin bitmesinden kısa bir süre sonra toplanan Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası da fırka başkanlığına büyük bir çoğunlukla Mustafa Arif Bey'i getirdi.[124]

Kongreden sonra İttihat ve Terakki'ye yeni isimler katıldı. Orman, Maadin ve Ziraat nazırı Aristidi Paşa, İzmid mebusu Anastas Mihailidis, Trabzon mebusu Matheos Kofidis, Manastır mebusu Traianos Nallis İttihat ve Terakki Fırkası'na katıldı.[125]

1. Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, Çeviren: Nihal Önol, İstanbul, 1990, s. 124.
2. "Hareket Ordusu ve İngiltere", *Sabah*, 2 Mayıs 1325.
3. *Tanin*, 2 Mayıs 1325. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Nobel barış ödülüne aday gösterilmesi gündeme gelmişti. Bkz: *Servet-i Fünun*, 7 Eylül 1324, *Tanin*, 24 Teşrinisani 1325.
4. Hüseyin Cahid Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, Sayı: 165, 6 Mayıs 1326, s. 30; "Cavid Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 6 Eylül 1943.
5. İkinci Meşrutiyet dönemindeki bu temel sorun ana hatlarıyla şu çalışmadan takip edilebilir: Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara, 1992.
6. "İnkılâbın Orduya Tesiri", (Erkân-ı Harbiyenin En Muktedir Bir Zabiti Tarafından Gönderilmiştir.) *İttihat ve Terakki*, 18 Eylül 1324. Ayrıca bkz: Kaymakam Muhiddin, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Ordusu", *Şura-yı Ümmet*, 1 Teşrinievvel 1324. Aynı doğrultuda başka bir değerlendirme için bkz: Cemal Kutay, "Osmanlıda On Yıl, Eyüp Sabri Bey'in Hatıraları", *Tercüman*, 7 Ekim 1989.
7. Ali Fethi, "İnkılab-ı Ahirde Osmanlı Ordusunun Politikaya Suret-i Müdahalesi", *Asker*, Sayı: 3, 18 Eylül 1324, s. 125-126.
8. Ali Fethi, *agm.*
9. "Tebdil-i Vükela mı, Darbe-i İstibdat mı?", *Şura-yı Ümmet*, 29 Kânunisani 1324.
10. *Sabah*, 31 Kânunisani 1324.
11. *B.O.A.*, YEE, Kâmil Paşa Evrakına Ek. D. No: 86/34-3368.
12. Selanik mebusu Rahmi, "Kâmil Paşa Hazretlerine", *Tanin*, 22 Mart 1325.
13. *Yeni Gazete*, 3 Şubat 1324.
14. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. 1, İstanbul, 1992, s. 45.
15. *Şura-yı Ümmet*, 8 Şubat 1324.
16. *Yeni Gazete*, 10 Şubat 1324.
17. *Osmanlı*, 4 Mart 1325.
18. *Şura-yı Ümmet*, 17 Şubat 1324; *İkdam*, 21 Şubat 1324.
19. Hüseyin Cahid, "Ordu ve Siyaset", *Tanin*, 16 Şubat 1324.
20. Hüseyin Cahid, *agm.*
21. Kemal Yakut, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Eskişehir, 1999, s. 266-286.
22. Hüseyin Cahid, "10 Yılın Hikâyesi", *Yedigün*, Sayı: 164, 29 Nisan 1936, s. 30.
23. "Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 7 Eylül 1943.
24. Hüseyin Cahid Yalçın, *Talat Paşa*, İstanbul, 1943, s. 36-37.
25. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 3, İstanbul, 1989, s. 200-214; Sina Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", *S.B.F.D.*, c. XXVI, Mart 1971, No: 1, Ankara, 1971, s. 156-158.
26. Tunaya, *age*, c. 1, İstanbul, 1984, s. 64.
27. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne" *Volkan*, 16 Şubat 1324.

28. Derviş Vahdeti, "Hakikat Nasıl Anlaşılacak", *Volkan*, 17 Şubat 1324; *Yeni Gazete*, 20 Şubat 1324.
29. Hüseyin Cahid, "Ziyafet Münasebetiyle", *Tanin*, 3 Mart 1325.
30. Hüseyin Cahid, "Hükümet ve Cemiyet", *Tanin*, 10 Mart 1325.
31. Hüseyin Cahid, *agm.*
32. Hüseyin Cahid, "Perapalas Ziyafeti", *Tanin*, 14 Şubat 1324.
33. Rıza Nur, "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor", *İkdam*, 27 Şubat 1324.
34. Rıza Nur, *agm.*
35. *Sabah*, 30 Mart 1325; ayrıca bkz: Tunaya, *age*, c. 1, s. 80-83.
36. Tunaya, *age*, c. 1, s. 81.
37. *Sabah*, 30 Mart 1325; Tunaya, *age*, c. 1, s. 81-82.
38. Hüseyin Cahid, "İttihat ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 31 Mart 1325.
39. Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İzmir 1996, s. 62.
40. *Yeni Gazete*, 26 Nisan 1325.
41. *Zaman*, 26 Nisan 1325.
42. *Tanin*, 12 Haziran 1325.
43. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 18 Mart 1939. Hükümete girmeyen Mahmud Şevket Paşa "fiili" askeri gücünü 15 Mayıs 1909'da "1. 2. ve 3. Ordular Kıtaat-ı Askeriyesi Müfettiş-i Umumiliği" görevine atanarak daha da genişletti. Böylece Osmanlı ordu tarihinde görülmeyen böyle bir makam "ihdas" edilerek Mahmud Şevket Paşa'nın durumu yasallaştırılmış oluyordu. Bkz. Zekeriye Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu Siyaset Çatışması*, İstanbul, 1993, s. 107-108; Yakut, *agt*, s. 133-135.
44. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 4 Mayıs 1939.
45. Ahmet Mehmetefendioğlu, "İttihat ve Terakki ve Siyasi Müsteşarlıklar", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 43, Temmuz 1997, s. 32-33.
46. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul, 1986, s. 106-116.
47. Hüseyin Cahid, "Rütbesiz Nazır", *Tanin*, 14 Haziran 1325.
48. Celal Derviş, "Gençler Kabinesi", *Zaman*, 1 Ağustos 1325; Enis Avni, "Talat Bey Dahiliye Nazırı", *Zaman*, 9 Ağustos 1325.
49. Hüseyin Cahid, "Yeni Nafia Nazırı", *Tanin*, 29 Ağustos 1325.
50. Hüseyin Cahid, *agm.*
51. İttihat ve Terakki'nin 1909 kongresi için bkz: Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 147-148; Tunaya, *age*, c. 3, s. 229-230; Alkan, *age*, s. 54-56.
52. B.M., "Selanik Kongresi", *Sabah*, 19 Eylül 1325.
53. Hüseyin Cahid, "Cemiyet-Fırka", *Tanin*, 25 Ağustos 1325, *Sabah*, 10 Eylül 1325.
54. Tunaya, *age*, c. 3, s. 227-229.
55. *Sabah*, 10 Eylül 1325.
56. *Sabah*, 10 Eylül 1325.
57. Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul, 1955, s. 17.
58. Bayar, *age*, s. 17. Kongrede oturum başkanlığı yapanlardan birisi de kongreye Trablusgarp delegesi olarak katılan Mustafa Kemal'di. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. 1, İstanbul, 1985, s. 145.
59. Bayar, *age*, s. 17.
60. *Zaman*, 22 Eylül 1325.
61. *Sabah*, 23 Mayıs 1325.
62. *Sabah*, 24 Mayıs 1325.
63. *Sabah*, 24 Mayıs 1325.
64. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 14 Mayıs 1939.
65. Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Ankara 1990, s. 43.
66. Bayur, *age*, s. 44.
67. Süleyman Kani İrtem, *agm.*
68. Bayur, *age*, s. 44.
69. *Tanin*, 18 Eylül 1325.
70. B.M. "Selanik Kongresi", *Sabah*, 19 Eylül 1325.
71. *Sabah*, 11 Eylül 1325.
72. Hüseyin Cahid, "Cemiyet-Fırka", *Tanin*, 25 Ağustos 1325.
73. Hüseyin Cahid, *agm.*
74. Hüseyin Cahid, "Memnun Olunacak Bir Hal", *Tanin*, 15 Eylül 1325, "Ciddi Hizmetler", *Tanin*, 10 Eylül 1325, "Uyanıklık Alameti", *Tanin*, 17 Eylül 1325.
75. Hüseyin Cahid, "Ciddi Hizmetler", *Tanin*, 10 Eylül 1325.
76. Hüseyin Cahid, "Cemiyet ve Fırka", *Tanin*, 25 Ağustos 1325.
77. Hüseyin Cahid, *agm.*
78. *Takvim-i Vekayi*, 3 Ağustos 1325.
79. *Sabah*, 10 Eylül 1325.
80. Hüseyin Cahid, "Selanik Kongresi Münasebetiyle", *Tanin*, 13 Eylül 1325.
81. *Sabah*, 11 Teşrinievvel 1325.
82. Tunaya, *age*, c. 3, s. 229.
83. Hüseyin Cahid, "Fırkanın İçinden", *Tanin*, 6 Teşrinisani 1325, *Sabah*, 6 Teşrinisani 1325.
84. Rıza Nur, "Oldukça Mühim Bir Muamma", *Tanin*, 26 Teşrinievvel 1325.
85. "Bizde Siyasi Fırkalar Nasıl Çalışırlar", *Meslek*, 10 Şubat 1341.
86. Ahmet Mehmetefendioğlu, "İttihat ve Terakki'nin 1913 Kongresi ve Bir Nizamname", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 5, Nisan 1994, s. 60.
87. Tunaya, *age*, c. 3, s. 250.
88. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 13 Mayıs 1939.
89. Türkmen, *age*, s. 81-83.
90. Mustafa Doğan, "İnkılap Hatıralarından", *Anadolu*, 3 Şubat 1938.
91. Bu kanunlar için bkz. Nejat Eralp, "İkinci Meşrutiyet'te Silahlı Kuvvetler ile İlgili Üç Önemli Kanun", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1989, s. 118-127.
92. Eralp, *agm.*, s. 127. Bu kararlardan Mensubin-i Askeriyeden Olan Mebusların İlk Devre-i İçtimaiyede Mezun Addedilmeleri Hakkındaki Kanun farklı bir yapıya sahipti. Bu kanunla meclisteki subay mebuslar ilk seçim dönemine kadar ordudan ayrılmış olarak değil, izinli olarak kabul ediliyorlardı. Bkz. Akşin, *age*, s. 147.
93. *Meclis-i Mebusan Zabit Ceridesi*, İçtima Senesi: 1, Devre: 2, c. 1, s. 223.
94. Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", *Belleten*, c. 38, Nisan 1974, Sayı: 50, s. 269.
95. Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1981, s. 134-135.
96. Cebesoy, *age*, s. 135.
97. Yavuz Abadan, *Mustafa Kemal ve Çetecilik*, İstanbul, 1972, s. 55-56; Cebesoy, *age*, s. 143.
98. Cebesoy, *age*, s. 145.
99. Osman Okyar, "İttihat ve Terakki ve Demokrasi", *Tercüman*, 13 Aralık 1985, Bayar, *age*, s. 17.
100. Tevfik Rüştü Aras, "Ordu ve Politika", *Milliyet*, 2 Mart 1967. Mustafa Kemal kongrede dile getirdiği bu düşünceler nedeniyle bir grup İttihatçı tarafından öldürülmek istendi. Bu doğrultuda Yakup Cemil ve Hüsrev Sami görevlendirildi. Ancak, ikisinin de bu görevi kabul etmemesi üzerine Mustafa Kemal'i öldürme görevi Enver Bey'in amcası Halil ve Abdülkadir beylere verildiyse de bu suikast gerçekleşmedi. Bkz. Fatih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1980, s. 57.
101. Bayar, *age*, s. 118.
102. Aydemir, *age*, c. 1, s. 145.
103. Bayar, *age*, s. 19.
104. İsmet İnönü, *Hatıralar*, İstanbul, 1985, c. 1, s. 54-55; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 1, İstanbul, 1997, s. 122.
105. Bayar, *age*, s. 19.
106. *Sabah*, 19 Eylül 1325, *Tasvir-i Efkar*, 1 Teşrinievvel, 1325.
107. Osman Okyar, "İttihat ve Terakki ve Demokrasi", *Tercüman*, 13 Aralık 1985.
108. Hüseyin Cahid, "Askerler ve Cemiyet", *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1325.
109. Hüseyin Cahid, *agm.*
110. Hüseyin Cahid, *agm.*
111. "Ordu, siyaset, cemiyet", *Zaman*, 19 Teşrinievvel 1325.
112. *Sabah*, 14 Kânunievvel 1325. Miralay Sadık Bey, görevden alınmadan kısa bir süre önce, kongrede alınan, askerin siyasetten uzaklaşması kararı sonrasında askerlik görevinden istifa etmişti. Bkz. *Sabah*, 6 Teşrinisani 1325.
113. *Tanin*, 16 Teşrinievvel 1325.
114. *Sabah*, 19 Teşrinievvel 1325.
115. *Tanin*, 16 Teşrinievvel 1325.
116. *Sabah*, 27 Teşrinievvel 1325.
117. Tunaya, *age*, c. 3, s. 230.
118. Hüseyin Cahid, "Selanik Kongresi Münasebetiyle", *Tanin*, 13 Eylül 1325.
119. *Zaman*, 21 Eylül 1325.
120. Merkez-i Umumi üyeliğine seçilen Ömer Naci kongrenin toplandığı günlerde Selanik'te değildi. O günlerde Erzurum'da bulunan Ömer Naci bu görevi Selanik'e döndükten sonra kabul etti. Bkz. *Zaman*, 24 Teşrinievvel 1325.
121. B.M. "Askerlik ve Vatan", *Sabah*, 16 Teşrinievvel 1325.
122. *Sabah*, 17 Teşrinievvel 1325.
123. Lütfi Fikri "Oldukça Mühim Bir Muamma", *Tanin*, 16 Teşrinievvel 1325.
124. *Sabah*, 31 Teşrinievvel 1325.
125. *Sabah*, 8 Teşrinievvel 1325.

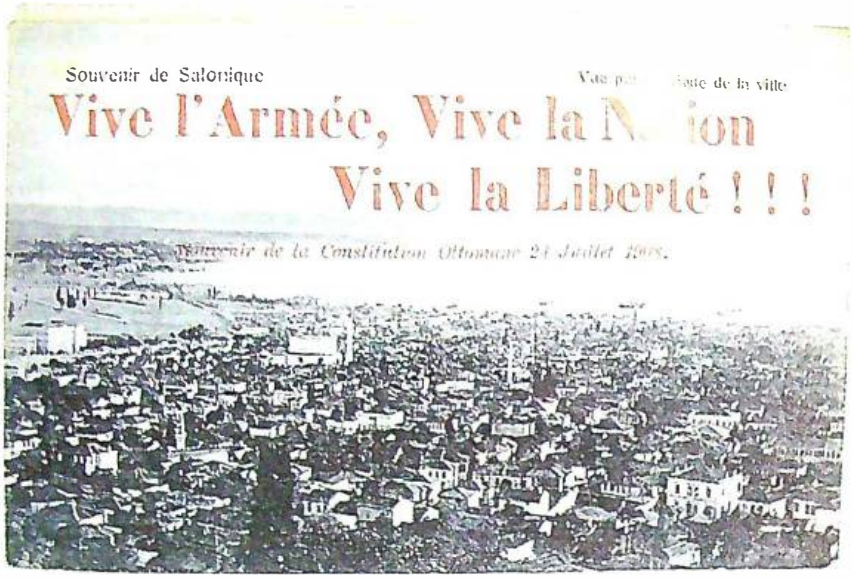

"Selanik hatırası:
Yaşasın ordu, yaşasın millet,
yaşasın hürriyet!
24 Temmuz 1908
Osmanlı Anayasası'nın anısına."

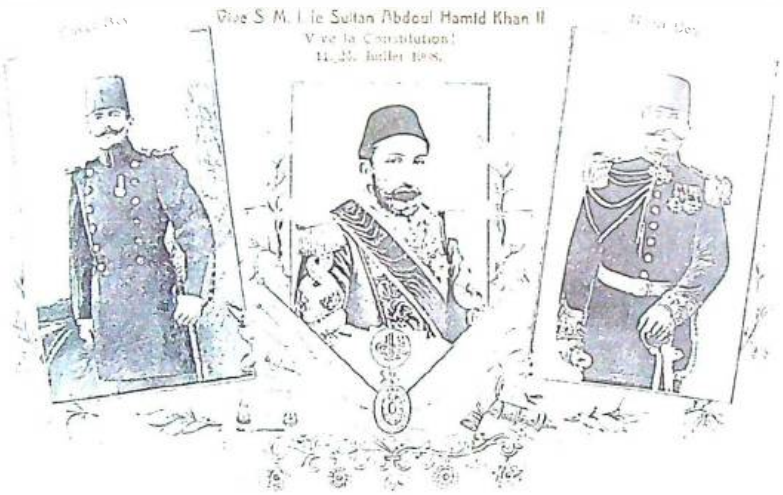

Abdülhamid; Enver ve Niyazi beylerle birlikte:
"Yasasın Sultan II. Abdülhamid Han. Yaşasın Anayasa. 11/24 Temmuz 1908."

24 Temmuz 1908
Selanik'te Anayasa'nın ilanı.
Vilayet konağı önünde
Rum gençlerin gösterisi.

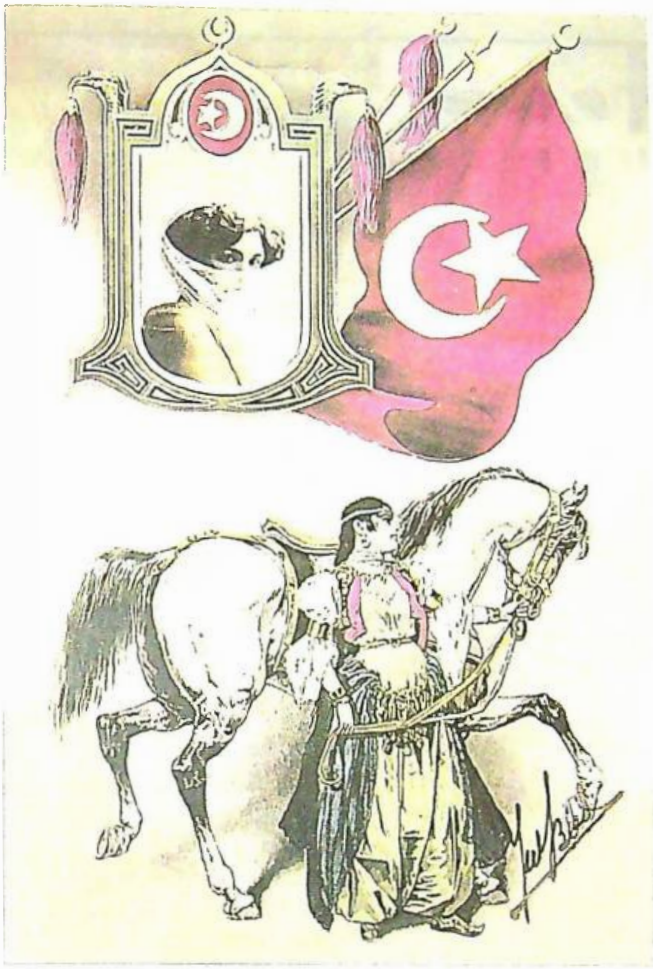

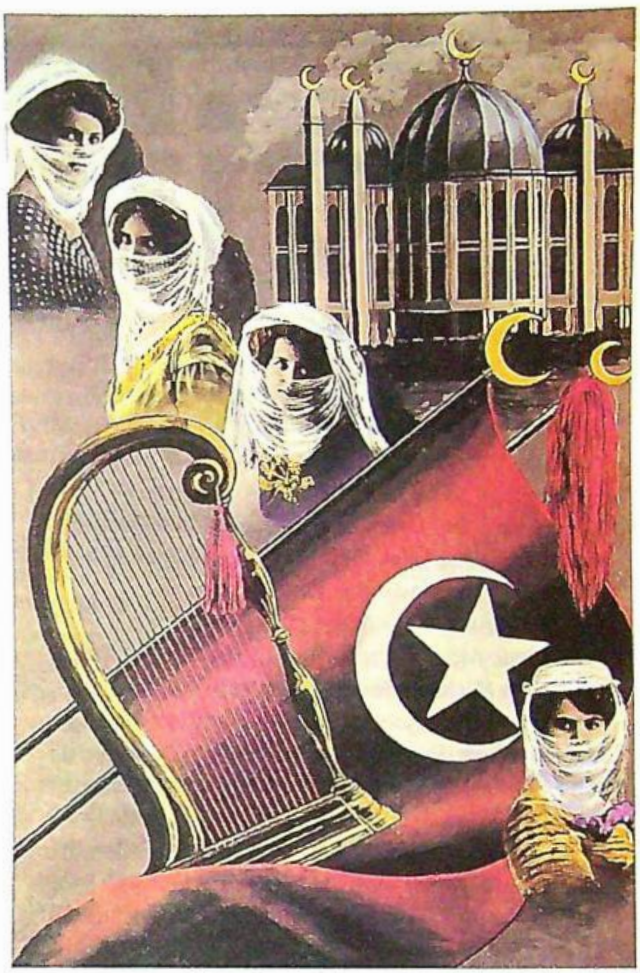

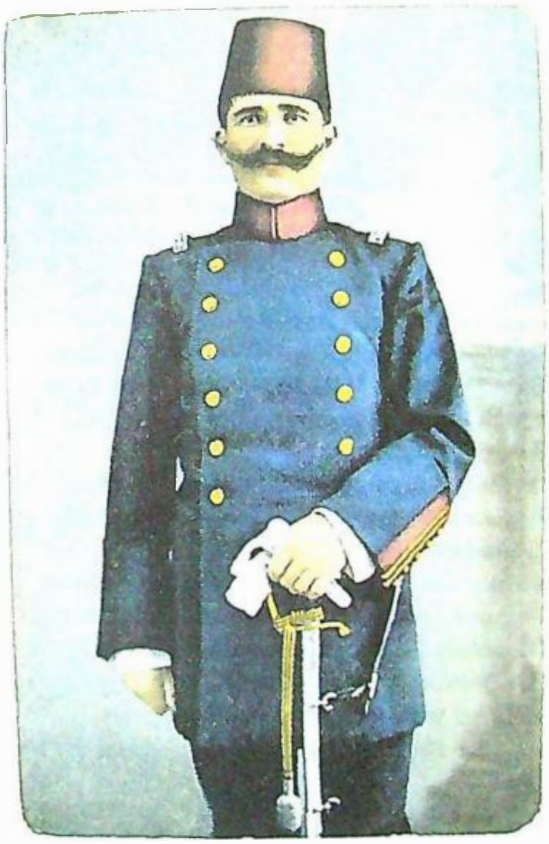

"Hürriyet Kahramanı" Niyazi Bey.

24 Temmuz 1908, Selanik'te Anayasa'nın ilanı. Sultan V. Murad ve Midhat Paşa.

Bu iki sayfadaki Meşrutiyet kartpostalları Ephemera Derneği'nden Burçak Evren'in arşivinden alınmadır.

TEMMUZ AĞUSTOS
1998 SAYI 10

AYLIK KİTAP VE ELEŞTİRİ DERGİSİ

virgül 10

Arzu Öztürkmen, Pertev Naili Boratav'ın eserleri; Mahmut Eşitmez, İhsan Oktay Anar'ın *Efrâsiyâb'ın Hikâyeleri*; A. Ömer Türkeş, Amin Maalouf'un *Béatrice'den Sonra Birinci Yüzyıl*, *Afrikalı Leo ve Semerkant*'ı; Erol Üyepazarcı, Ahmet Mithat Efendi'nin *Esrâr-ı Cinayât*'ı; Dilek Oktay, Iris Murdoch'un *İkilem*'i; Füsun Akatlı, Leyla Erbil'in *Zihin Kuşları*; Erol Göka, Anthony Giddens'ın *Mahremiyetin Dönüşümü: Modern Toplumlarda Cinsellik, Aşk ve Erotizm* ile Michael Vincent Miller'in *İkili İlişkilerde Terörizm: Erotik Yaşamın Yozlaşması* adlı kitapları; Stanislaw Lem, *Borges*; Tuna Erdem, Irvin D. Yalom'un son kitabı *Divan*; Haydar Akın, Heinrich Insitoris-Jacob Sprenger'in *Cadıların çekici*; Yılmaz Varol, Metin Kaygalak'ın *Yüzümdeki Kuyu*'su; Ahmet Ada, Murathan Mungan'ın *Oyunlar İntiharlar Şarkılar*, *Mürekkep Balığı* ve *Başkalarının Gecesi*; Mahmut Temizyürek, Halim Şafak'ın *Saptamalar-Vurgular* ile Osman Çutsay'ın *1960'larda Şairin Genç Bir Adam Olarak Portresi* adlı kitapları; Ali Çakmak, Temel Demirer ve Sibel Özbudun'un derledikleri *Mayaların Dönüşü*; Hasan Bülent Kahraman, Semra Topal'ın *Bayan Mira'yla Ufak Bir Gezinti* adlı kitabı; Yaşar Çabuklu, Julie L. Horan'ın *Tuvaletin Sosyal Tarihi*, Georges Vigarello'nun *Temiz ve Kirli* ve Ivan Illich'in *H_2O adlı kitapları*; Yücel Demirer, Christhopher Hitchens'ın *Hostage to History: Cyprus from the Ottomans to Kissinger*; Neriman Aydın, Ali Akyıldız'ın *Refia Sultan* adlı monografisi; Kerem Ünüvar, E. Fuat

Keyman ve A. Yaşar Sarıbay'ın derlediği *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm*; Alpay Asar, Roland Barthes'ın *Çağdaş Söylenler*'i; Behçet Çelik, *F. Celâlettin*'in öyküleri; Feza Kürkçüoğlu, Tuğrul Mataracı'nın *Ağaçlar* adlı kitabı ve Saffet Murat Tura ile İskender Savaşır *Pardayyanlar* hakkında yazdı.

Bu sayıda Mustafa Arslantunalı'nın Portakal lekeleri adlı denemesi, *Kırmızı Pelerinli Kent* adlı son kitabı yakınlarda çıkan Aslı Erdoğan'la bir söyleşi de yer alıyor.

Virgül'de ayrıca, *Güzerân*; *Asker Partisi Ne İstiyor?*; *Biri Hiçbiri Binlercesi*; *Eski İstanbul Sinemaları, Düş Şatoları*; *Payidar*; *Kadınların Özgürleşmesi Üzerine*; *Foucault ve Derrida'da Feminizm ve Ayırım*; *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu* ve *Boşlukta*; *Okumadan Kitap Eleştirileri* adlı kitaplar da tanıtılıyor.

PUSULA YAYINCILIK
Tel: 0.212. 252 42 80 Fax: 0.212. 293 15 44

Nöbetçi Kulübeleri

AYNUR ÇİFTÇİ

Osmanlı Imparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da, 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte Batılılaşma çabaları artmış ve idari, ekonomik, askeri, eğitim, sosyal, kültürel, mimari vd alanlarda önemli değişiklikler yapılmıştır. İmar faaliyetlerinin artmasıyla, var olan mimari doku farklılaşarak hızlı bir kentsel dönüşüm yaşanmıştır. Bu değişim görsel etkisini Batılı öğelerin aynen kullanılması ya da yorumlanmasıyla gösterir.

Yeni ihtiyaçların, yeni bina tiplerini de beraberinde getirmesiyle kentin çeşitli yerlerinde resmi binalar, okullar, sanayi ve ticaret yapıları (fabrikalar, imalathaneler), hastaneler, emniyet teşkilatına ait karakollar, kışla gibi askeri yapılar inşa edilmiştir.

Devlete ait resmi yapıların, saraylar ve saray mensubu kişilerin oturdukları konutların, ticari faaliyetler ile ulaşımın yoğunlaştığı iskelelerin, gümrük yerlerinin güvenliğine özel önem verilmiştir. Bu nedenle bu tür yapıların girişlerine, denetimi ve emniyeti sağlamak amacıyla görevlendirilen kişilerin yağmur ve soğuktan korunması için "nöbetçi kulübesi"[1] denilen küçük barınaklar yerleştirilmiştir. Bu nöbetçi kulübelerinin ön denetimin yanı sıra bazen danışma, karşılama gibi hizmetlerde de kullanıldığı sanılmaktadır.

19. yüzyıl İstanbul'unda, Emniyet Teşkilatı'ndaki idari değişimler sonucu, yapımı hızlanan, mimari anlamda Batılılaşmayı yansıtan, sayısal olarak da kentin mimari dokusunda önemli bir yer tutan karakolların ve askeri kışlaların önüne nöbetçi kulübelerinin özenle yerleştirildiği görülmüştür. Hatta o dönemde bu barakaların inşasıyla Zaptiye Nezareti'nin ilgilendiği, 1312 (1896-1897) tarihli, dönemin Zaptiye Nazırı Yakub imzalı iki belgede tespit edildiğinden nöbetçi kulübeleri inceleme konusu olarak ele alınmıştır.[2] Ayrıca bazı önemli yapıların önüne yerleştirilen kulübelerin mimarlar tarafından çizildiği[3] ve onarım ile boyama işlemleri için keşifler yapıldığı da belirlenmiştir.[4]

Bu yapıların yalnız İstanbul'a özgü olmadığı, Batılılaşma rüzgârlarından etkilenen diğer Anadolu kentlerinde inşa edilen çeşitli resmi yapıların girişlerine de nöbetçi kulübelerinin yerleştirildiği belirlenmiştir.

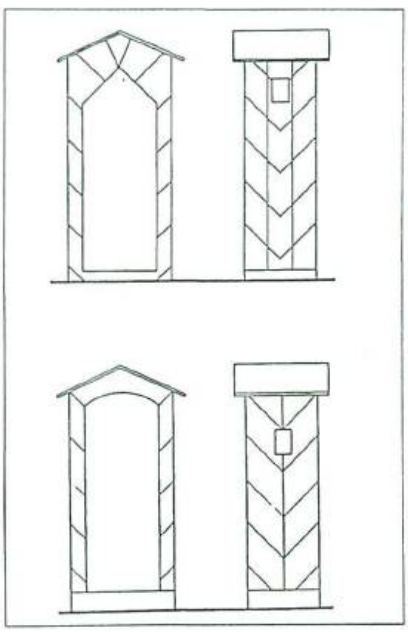

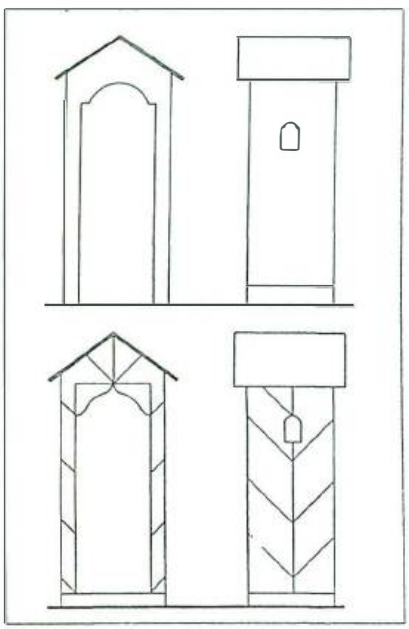

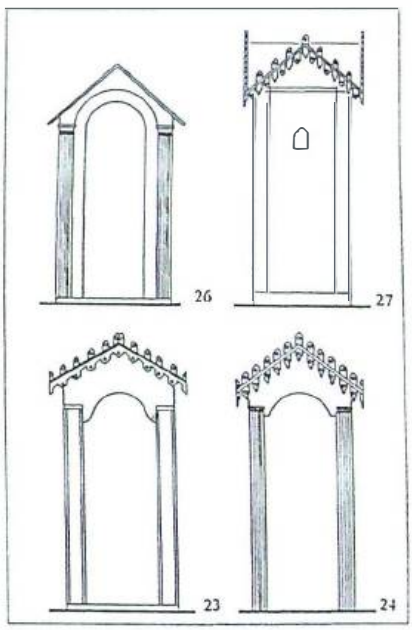

Yıldız Albümleri'ndeki çeşitli karakol fotoğraflarından yararlanılarak çizilen kulübeler. 1. Grup solda, 2. Grup ortada, 3. Grup sağda.
Çiftçi 1996: 151-154.

Üsküdar'da "nokta karakol" olarak 1940'lara kadar kullanılan neo-klasik tarzdaki ahşap kulübenin günümüzdeki görünümü.
Aynur Çiftçi

Dolmabahçe Sarayı'nda yeniden yapılan kulübelerden biri.
Aynur Çiftçi

KULÜBELERİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

19. yy'a ait fotoğraflar incelendiğinde bu barınakların mimari açıdan büyük bir çeşitlilik gösterdikleri görülür. Yıldız Albümleri'ndeki 198 karakol fotoğrafının da nerdeyse tümünde nöbetçi kulübesinin mevcut olduğu, bazı karakolların girişinde tek, bazılarında iki tane yerleştirildiği gözlenmiştir.

Çifte kulübeler genellikle kârgirdir ve büyük karakolların girişlerinde yer alır. Bazı yapılarda ise hem bahçe duvarının giriş kapısına, hem de binanın ana giriş kapısına konarak etrafın denetlenmesi düşünülmüştür.

Yıldız Albümleri'ndeki karakol fotoğraflarından yararlanarak 28 kulübe örneği çizilmiştir. Bu ahşap barınakları mimarilerindeki küçük değişikliklere göre 3 gruba ayırabiliriz:

1. Grup: çatısı iki yana eğimli, giriş açıklığının üst kısmı düz, üçgen veya basık kemerli kulübeler (6 adet);
2. Grup: çatısı iki ya da dört yana eğimli, giriş açıklığı farklı kemerli kulübeler (10 adet);
3. Grup: çatısı kubbe ya da konik formda (birkaçı), cephesinde ve saçaklarında süslemeler olan kulübelerdir (12 adet).

Nöbetçi kulübeleri, içinde tek kişinin ayakta durabileceği şekilde boyutlandırılmıştır. Fotoğraflardan yararlanarak bu küçük yapıların kareye yakın planda ve 80-90 cm boyutlarında, iç yüksekliklerinin ise yaklaşık 200 cm olduğu belirlenmiştir. Tamamen ahşaptan yapılan kulübelerin tabanları yerden 10-15 cm kadar yüksektir.

Kulübelerde çatı kaplaması olarak kurşun veya çinko levha kullanılmıştır. Çatı alnı genellikle süslemelidir, ancak, zarif ahşap oyma elemanlarla bezeli birçok kulübenin yapıldığı da görülür. Bezemeler köşelerde ve mahyada biraz daha büyük, alında daha küçük sarkıt ya da dikit şeklindedir. Bu tür kulübeler büyük kârgir karakolların önüne yerleştirilmiştir.

Kulübelerin giriş kapısı kanatsız tek bir açıklıktır. Giriş açıklığının üst kısmı kemerleri olanlar basık, üçgen, kalkık, kaş veya beşik kemer türündendir. Bazı kapı açıklıklarının yanına yapılan pilastrlar ise girişi vurgulayarak yapıya mimari bir üslup verirler. Yan cephelere açılan küçük boşluklarla etrafın görülmesi sağlanır. Camsız bu pencereler yerden göz seviyesi yüksekliğinde, yaklaşık 15x20 cm boyutlarında, şekil olarak da kare, dikdörtgen, yuvarlak ya da kemerlidirler.

Kulübe cepheleri çeşitli şekillerde boyanarak renkli bir görünüm verilmiştir.[4] Genellikle 45 derecelik bir açıyla verev desenler yapılmıştır. Fotoğraflar siyah-beyaz olduğundan renkler tam olarak belirle-

nememekle birlikte, kırmızı ve beyaz renklerde boyandıkları sanılmaktadır. (Askeriyeye ait eski inzibat kulübelerinin bu renklerde boyandığı bilinmektedir. Bu renkler dikkat çekici oldukları için tercih edilmiş olabilir. Cumhuriyet sonrası polis teşkilatında, polislerin caddenin ortasında ya da kenarında duran, silindir şeklinde, kırmızı ve beyaz renklerde boyalı metalden yapılmış bir dubadan trafiği yönlendirdikleri de hatıralardadır.)

Bazı kulübelerin çatı alınlıları, pilastrları, kapı ve pencerelerinin çevresi beyaz renkte boyanarak vurgulanmıştır. Birkaç kulübenin cephelerinde ahşap çıtalardan çerçeve şeklinde süsler yapılıp bunlar da açık renkte boyanmıştır.

Basit, ama estetik görünümleriyle kendine has bir mimarisi olan bu küçük ahşap nöbetçi kulübelerinden günümüze özgün bir örnek ulaşamamıştır. Nöbetçi kulübesi kullanma geleneği devam etmekte olduğundan, eskilerden kopya edilerek yapılan birkaç kulübe bazı sarayların, askeri binaların girişlerine ve bahçelerine yerleştirilmiştir. Bu hoş ve zarif ahşap kulübeler birçok kültürel varlığımızın eriyip yok olması gibi kaybolmuşlar, yerlerini ise hiçbir mimari özelliği olmayan ve yerleştirildikleri yapıya estetik bir uyum aramayan plastik hazır kutular almıştır.

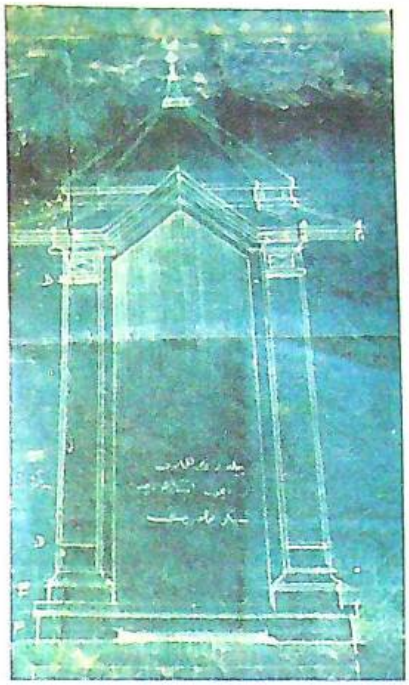

Kola çıkarılan asakir-i şahane münadiyeten istirahat etmek ve yağmur ve soğukdan muhafaza olunmak üzere Hahcıoğlu ve Südlice'de ve Piri Paşa merkez karakolhaneleri ittisâlinde isticârlarına lüzum görülen mahaller bedel-i icârının Bahriye nezareti bütçesinde karşılığı olmadığı nezaret-i mûşarun ileyhimadan bildirildiği gibi zabtiye muvâzenesinde dahi karşılığı bulunmadığı anlaşılmışdır ve Üsküdar cihetinde kola çıkarılan asakir-i şahânenin dahi yağmur ve soğukdan muhafazaları için barınacak mahall olmayan ba'zı cihetlerde yerler tedâriki lâzimeden bu-

1327 (1911-1912) tarihli Saray Baş Mimarı Vedat Tek'in Yıldız Kasrı için hazırladığı asker kulübesi projesinin (3. Grup) cepheden görünüşü. (solda)
MSA Arşivi

Beşiktaş Sarayı'ndaki asker kulübelerinin onarımı ve boyanması, keşif defterinden Mimar Vedat Tek imzası ve fi 29 Kanunievvel 328 tarihi.

1309'da (1891-92) inşa edilen Sarıyer Pazarbaşı Karakolu'nun (günümüzde İlçe Jandarma Komutanlığı) önündeki kârgir kulübeler (3. Grup). Kulübelerin giriş açıklığı bahçe tarafındadır.
Aynur Çiftçi

1. Kulübe kelimesi Farsça "külbe"den gelir. Eski Türkçede "kelif" ve "külbe" denir. Üstü örtülü bir dolap şeklinde barınılacak yer. Bekçi kulübesi, nöbetçi kulübesi gibi. Asker ve polislerin yağmur ve güneşten korunmaları için yapılmış, bir kişi sığacak kadar küçük ve üstü ahşap veya kârgir bekleme yeri (Arseven 1966: 1168). Fransızcada "Guérite de factionnaire" olarak geçen nöbetçi kulübesinin Avrupa ülkelerinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.
2. **a- Başbakanlık Devlet Arşivi, Yıldız Tasnifi, C. VIII 27, No: 149/98 1312/ M. 1896-1897 tarihli bir belge: Kola çıkan askerlerin istirahat etmeleri için icabeden baraka ve karakol binaları inşası hakkında Z. N. Arzuası:**

Flandin'in gravüründe Unkapanı-Azapkapı arasında bulunan köprü. 1836'da ulaşıma açılan ve geçiş ücreti alınmaması nedeniyle "Hayratiye" adıyla bilinen ahşap strüktürlü köprünün önünde ahşap bir duba üzerinde bir nöbetçi kulübesi görülüyor.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi

lunmasına binâen evvelce bâ irade-i seniyye hazret-i hilafetpehâîye bâb-ı seraskeri inşaat dairesi ma'rifetiyle Dersaadet cihetinde inşâ etdirilmiş yirmi üç aded barakaların şeklinde olmak üzre Beğoğlu cihetinde on ve Üsküdar cihetinde sekiz aded barakanın yine daire-i mezkûre ma'rifetiyle i'mâl itdirilmek ve esmânı zabtiyyenin üç yüz on iki senesi muvâenesine dahil bulunan ta'mirat tertibine ilâveten tesviye edilmek üzre müsaade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhinin arz ve istizânına cüret eylerim ol babda emr ü fermân hazret-i ben lehü'l emrindir.

Fi 21 Kanun-ı evvel sene 312

Zabtiye nazırı Yakub

b- Başbakanlık Devlet Arşivi, Yıldız Tasnifi C. VIII 27, No: 148/73

1312 / M. 1896-1897 tarihli bir belge: Nizamiye, polis ve jandarma kol devriyeleri için barakalar inşası hakkındaki istizanın Zaptiye Nezareti'nce takdimi

Hâl ve zemânın icâb itdirdiği lüzûm ve ihtiyaca göre ba'zı mevâki'de bulundurulmakda olan polis ve jandarma noktaları içün mahsus mahall olmadığı cihetle bi'zzarûre açıkda ifâ-yı vazife itmekde iseler de şitânın hulûlüne ve dörder beşer kişiden mürekkeb nizâmiye ve polis ve jandarma kol ve devriyelerinin şiddetli kar ve yağmur zuhûrunda barınacak yerleri bulunmadığına binaen sâye-i merâhim vâye-i hazret-i padişahîde hem noktalar dâima muhafaza altında ifâ-yı vazife etmek ve hem de kol ve devriyeler şiddetli yağmur ve kara tesadüf edince bir müddetcik barınmak üzre merbûten arz u takdim kılınan pusula ve resm mücebince mevâki-i mu'ayyene yirmi üç aded baraka inşası tasavvur ve tensib edilmiş ve bunlar için min haysi'l-mecmû yedi bin yüz altmış guruş sarfî lâzım gelmiş olduğundan bu sûrt makrûn-ı tasvib-i âlî buyrulduğu hâlde hemân inşâata bedâ' ve mübâşeret olunmak üzre arz ve istizân keyfiyyete mücâseret kılındı ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l emrindir.

Fi 17 Teşrin-i sâni sene 312

Zaptiye Nazırı Ya'kûb

Mücebince icrây-ı icâbı sadarete ve cevâbeten zaptiye nezâretine tebliğ kılındı.

Fi 23 Cumade'l ahıra sene 314

3. **Milli Saraylar Arşivi'nden 1327 (1911-1912) tarihli bir belge, no: 760**

Yıldız Kasrı için yapılacak asker kulübesi projesi (Mimar Vedat Tek)

I. Ulusal Mimarlık Akımının öncü mimarlarından ve 1908 yılında Saray Baş Mimarı unvanına sahip olan Vedat Tek'in önemli birçok yapının yanı sıra böylesi küçük bir mimari elemanı tasarlamış olması dikkat çekicidir. "Blue-print" adıyla bilinen mavi-beyaz renkli bu ozalit kopyada, mimarın kendisinin tasarladığı kulübeyi planı, görünüşü ve detaylandırılmış profilleri ile görüyoruz.

Cephe özellikleri itibariyle önüne konacağı yapıya uygun olarak tasarlandığı anlaşılan kulübenin çatısı, poligon kenarlı bir piramit ve silmeli geniş saçaklardan oluşur. Kurşun veya çinko kaplamanın kullanılacağı üst örtü klasik kubbe mimarisindeki âlem elemanı ile bitirilmiştir.

Giriş açıklığı üçgen kemerli olarak düşünülmüş ve plastrlarla zenginleştirilmiştir. Kulübenin tabanı yerden kademeli olarak yükseltilmiştir. Kare planlı kulübede köşeler 45 derecelik açılarla pahlandırılmıştır.

Saçak ve etek kısmındaki profillerden beşinin mimar tarafından cephe çiziminde Latin harfleriyle A, B, C, D, E, F olarak kodlandırılıp çizildiği görülüyor.

4. **Milli Saraylar Arşivi'nden 1328 (1912-1913) tarihli bir belge, no: 576**

Beşiktaş Sarayı'ndaki asker kulübelerinin onarımı ve boyanması (Mimar Vedat Tek)

1329 sene-i mâliyesi için tekrar yazılacaktır 493 Battal 515

Saray-ı Hümayunlar Ebniyye-i seniyye tamîrâtı Ser mimar hazret-i şehriyarî Muhammed Vedad Mahall-i inşaat Beşiktaş saray-ı hümayûnunda mevcud askerî kulûbelerinin..... tezyinatı

Resim numarası

Fi 29 Kanun-ı evvel 328

İnşaat ve ameliyyatın nev'i

Beşiktaş Saray-ı hümayûnunda mevcud askeri kulûbelerinin te'vinâtı hakkında keşifnâmedir.

Aded kulube 13

Her birinin dâhili ve hârici mesahası 87,25 metre murabba'î

Kulûbeler esâsen berbad olduğundan ma'cun ta'miriyle iki kat boya olacaktır.

Renkleri saray-ı hümayûnun renginde olacaktır.

KAYNAKLAR

Celâl Esad Arseven. "Kulube", *Sanat Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 1168.

"Guérite", *Larousse Du XXe Siecle*, c. 3 Paris, Librairie Larousse, 1930, s. 902.

Başbakanlık Devlet Arşivi, Yıldız Tasnifi, c. VIII 27, no: 149/98

Başbakanlık Devlet Arşivi, Yıldız Tasnifi, c. VIII 27, no: 148/73

Milli Saraylar Arşivi (MSA), El, no: 760

Çelik Gülersoy, *Dolmabahçe, Çağlar Boyu İstanbul Görünümleri III*, İstanbul, İstanbul Kitaplığı, 1984, s. 51, 105, 151.

Yegân Kâhya, Gülsün Tanyeli, "Unkapanı Köprüleri", *DBİA*, c. 7, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 326.

Servetifünun, 20 Eylül 1317

İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 880.

19. Yüzyıl İzmir Fotoğrafları, İstanbul, 1997, s. 38, 59.

Sedat Hakkı Eldem, *Boğaziçi Yalıları Rumeli Yakası I*, İstanbul, Vehbi Koç Vakfı, 1993, s. 59, 85.

Aynur Çiftçi. *Son Dönem İstanbul Karakolları, Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu, İstanbul*, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Rölöve Restorasyon Programı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 1996.

TRABLUSGARP SAVAŞI SIRASINDA KÖRFEZE DÖŞENEN MAYINLARA ÇARPAN GEMİLER

İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları - I

Dr. SABRİ YETKİN
Dokuz Eylül Üniversitesi
Buca Eğitim Fakültesi
Tarih Bölümü öğretim üyesi

İZMİR LİMANININ İŞLETMEYE AÇILMASI

Doğu Akdeniz'in en önemli liman kentlerinin başında gelen İzmir, 19. yüzyılın ikinci yarısında bu üstünlüğünü iyice pekiştirerek, ticari işlemlerdeki yoğunluğunu artırmaya devam etmiştir. Açık denizlerin sert etkilerinden uzak, korunaklı körfezi ve buna uygun mükemmel bir iç limana sahip ve kıyılara çok yakın yerlerde sularının derinleşmesi nedeniyle yüksek tonajlı gemilerin giriş çıkışına olanak tanıması, Anadolu'nun Batı'ya açılan kapısı durumundaki İzmir'i dünyada rakipsiz bir konuma getirmiştir.

Ticaret hacmi gün geçtikçe artan İzmir, bu özelliğinden dolayı ticaretin altyapısı olan iletişim, ulaşım, bankacılık vb alanlarda büyük yatırımlardan oldukça önemli paylar almıştır. Ticaretin en önemli unsuru olan taşımacılık ülke içinde demiryolu ağları ve deve kervanlarıyla sağlanırken, dış ticaretin tüm yükünü de gemi taşımacılığı üstlenmiştir. 1838 Ticaret Antlaşması'ndan itibaren gittikçe önem kazanan İzmir şehrinin deniz taşımacılığına uygun bir limanı bulunmamaktaydı. 1860'lı yıllara kadar İzmir limanında muntazam bir rıhtımın bulunmaması, gemilerin yükleme ve boşaltma işi bakımından güçlükler yarattığı gibi, kaçakçılığa da büyük çapta imkân sağlamaktaydı. Bu yüzden, 1862 yılında denizde sal üzerinde demir parmaklıkla çevrilmiş bir rıhtım yapılması düşüncesi ileriye sürülmüşse de, bu düşünce, 1865 yılında muntazam bir rıhtım projesine dönüştürülmüştür.[1] 1867 yılında bir İngiliz firmasına verilen rıhtım inşası imtiyazı, 1869'da inşaata başlanmasından kısa bir süre sonra el değiştirerek Fransız Dussaud kardeşlere geçti ve inşaatın büyük bir kısmı 1876 yılında tamamlanabildi.[2] Limanın tamamlanıp işletmeye açılmasıyla, İzmir limanına gelip giden gemi sayısında ve bu gemilerin tonajında sürekli bir artış olmuştur. Nitekim İzmir limanına 1863'te 445.340 tonluk 1.295 gemi gelmişken, 1895'te 1.814.486 tonluk 2.495 gemi gelmiştir. Yaklaşık 30 yıllık bir süre içinde İzmir limanına gelen gemi sayısındaki artış % 93 iken, tonajdaki artış % 304 olmuştur.[3] Bunun en önemli nedeni, gemicilik teknolojisindeki gelişmelerdir. 19. yüzyılın ortalarında İzmir'e gelen gemilerin büyük bir çoğunluğu yelkenli gemiler iken, yüzyılın sonlarına doğru yelkenli gemilerin sayısında büyük bir azalma olmuş ve onların yerini buharlı gemiler almıştır.

İzmir limanına gelen gemiler, büyük oranda ticari emtia taşımalarının yanı sıra, posta ve yolcu taşımacılığı da yapmaktaydılar. Buraya kadar aktardığımız deniz taşımacılığı, körfez dışı uzak mesafe deniz taşımacılığıydı. Körfez içi deniz ulaşımı, 19. yüzyılın son çeyreğinde İzmir ve çevresindeki yerleşim birimlerinde nüfusun artması, buralara doğru giden karayolu bağlantısının yeterli olmaması üzerine önem kazandı. Bu nedenle yerli yabancı pek çok girişimci İzmir körfezinde vapur işletme imtiyazı almak için girişimde bulundu.[4] İzmir körfezinde yolcu taşıma imtiyazı, 1883 yılında Yahya Hayati Beyin kurduğu "İzmir Hamidiye Vapur Şirketi"ne verildi[5] ve 1884 Şubat'ından itibaren dü-

1851 tarihli bir çizimde İzmir Körfezi.
***Kathimerini*, 14 Eylül 1997**

zenli olarak yolcu taşınmaya başlandı. Körfez vapurları, çok güvenli olmayan gemilerdi ve birçok kazaya karışmışlar, sonrasında da birçok insanın ölümüne neden olmuşlardı.[6] Körfez dışındaki noktalardan İzmir şehrine düzenli sefer yapan gemilerin belli başlı acenteleri şunlardı: İdare-i Mahsusa, Avusturya Loid, Hacı Davud Ferkuh, Yunan Pandelion, İtalya Kumpanyası, Rus Kumpanyası, Belçika Kumpanyası, Nemçe Kumpanyası, Yunan Destoni Yanolano Kumpanyası, Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası, Gürcü Kumpanyası, Şirket-i Hayriye-i Hamidiye, Yunan İstamatyadi Kumpanyası, Hıdiviye Kumpanyası, Levant Alman Kumpanyası, Yunan Panelenik Kumpanyası, Romanya ve Bulgar kumpanyaları.[7] İzmir ticaretinin gittikçe artması, şehre büyük bir canlılık kazandırırken, aynı oranda deniz trafiğinde de büyük bir hareketlilik yaşanıyordu. Körfezdeki bu hareketlilikten ötürü, irili ufaklı birçok kaza yaşanmıştır. Ancak bu kazalardan birkaçı çalışmamıza konu olacak kadar büyük ölçekli olup, çok üzücü sonuçlar doğurduğu gibi, kentte ilginç tartışmaların doğmasına ve şehirdeki farklı kökene mensup insanların arasındaki husumetin iyice ortaya dökülmesine neden olmuştur.

HACI DAVUD KUMPANYASI'NIN TEKSAS GEMİSİ

Aşağıda işleyeceğimiz deniz kazalarından en önemlisine sebep olan iki geminin ait olduğu kumpanya, İzmir'in ünlü tüccarlarından Hacı Davud Ferkuh Efendi'nindir. Hacı Davud Ferkuh, 1885 yılında kuruluşunu tamamlayan İzmir Ticaret Odası'nın uzun yıllar başkanlığını sürdürmüştür. 23 Eylül 1910 tarihli *Ahenk* gazetesi, "Ticaret Odası Riyaseti ve Calib-i Nazar-ı Dikkat" başlıklı makalesinde "10-15 seneden beri bu riyasete tayin oluna gelip ve artık gediklisi sayılan" diye tanımladığı Hacı Davud Ferkuh Efendi'yi, aşağıdaki cümle ile kamuoyuna tanıtmaktan çekinmemiştir:

> Hacı Davud Ferkuh Efendi'nin (yeniden reisliğe) intihap olunduğunu kemal-i hayret ve teessürle haber aldık. Hayret ve teessürümüzün sevaikini izah için çok söylemeyeceğiz. Hacı Davud Efendi'nin vapurlarını muayene ettirmemek için Osmanlı bayrağını Amerika bandırasına tahvil eylediğini hatırlatmakla iktifa edeceğiz ki, bu muamele kendisinin Osmanlılığa derece-i irtibat ve sadakatini pek güzel gösterir ve tavsif-i hamiyeti için fazla söze hacet bırakmaz.[8]

Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'na bağlı birçok gemi, İzmir limanı çıkışlı olarak, yük ve yolcu taşımaktaydılar. Kumpanyanın en eski gemisi olan Olimpiya gemisi, Hacı Davud Ferkuh'un gemilerini Amerikan bandırası altına almasından sonra, Teksas adıyla hizmet vermeye başlamıştır. Teksas gemisi, 29 Nisan 1912 günü İzmir körfezinin istihkam mevkii olan Yenikale civarında torpile çarparak feci bir şekilde batmıştır.

İtalya, emperyalist yayılma sürecine geç katılınca, kendisine yayılma alanı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu seçmiş ve bu doğrultuda 1911'de Trablusgarp'a asker çıkarmıştı. Buradaki savaşlarda zorla-

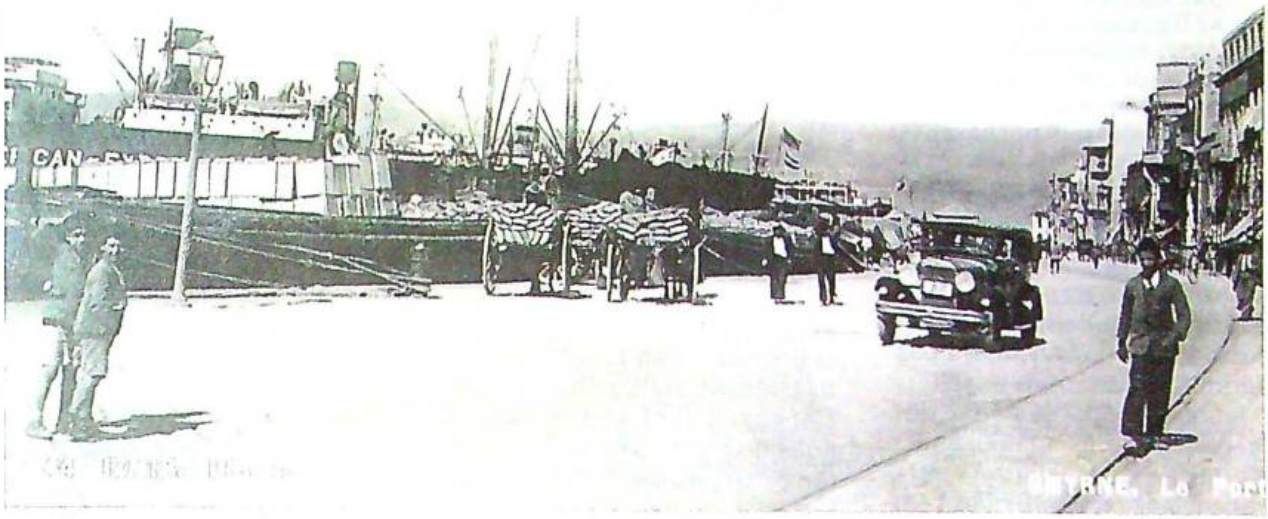

20. yüzyılın başında İzmir Limanı.

nan İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'na gözdağı vermek ve Trablusgarp'a tamamen egemen olmak amacıyla, İzmir'e ve Çanakkale'ye doğru donanma sevk eder. Trablusgarp savaşının sürdüğü bu dönemde, İtalyan Deniz Kuvvetlerine bağlı gemilerin tehditkâr bir biçimde harekete geçmesi, ayrıca İtalyalı bazı korsanların İzmir'i basacağız, sahilde oturan zenginlerin evlerini yıkıp yağmalayacağız biçiminde tehditlerine ilişkin şayiaların ortalığı sarması üzerine, hükümet birtakım güvenlik önlemleri almak zorunda kalmıştır. İzmir'in düşman donanmalarından ve korsan gemilerinden korunabilmesi için düşünülen en etkin savunma yöntemi olarak, körfez girişinin torpil döşenerek kapatılması olmuştur. İstihkam mevki yaratmak için, körfezde uç veren burunda yer alan Yenikale civarı 1912 yılının başında denizaltı otomatik torpilleriyle donatılmış ve ayrıca "men-i mürur bataryası" da burada oluşturulmuştur.

Denizaltı otomatik torpillerinin Yenikale civarına yerleştirilmesi üzerine valilik ve liman komodorluğu, sivil gemilerin başına üzücü bir olay gelmemesi için, gerekli önlemleri almış, yoğun bir deniz trafiğine sahip olan İzmir'e gelen ve giden gemiler sürekli bir biçimde uyarılmışlardır. Yenikale civarına gelen tüm gemiler mutlak surette kılavuz alacaklar ve o kılavuz eşliğinde "serbest geçit hattı"ndan geçebileceklerdi. Aksi taktirde başlarına hiç de istenmeyen kazalar gelebilirdi. Böylesi üzücü durumlarla karşılaşmak istemeyen yöneticiler, körfezde istihkam mevki yarattıklarını, torpiller yerleştirdiklerini, buradan kılavuzsuz geçilemeyeceğini, birçok kez gemi acentalarına yazılı olarak imza karşılığında duyurmuştur.

TEKSAS'IN SEBEP OLDUĞU KAZA

Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'nın Teksas gemisi, 29 Nisan 1912'de akşamüstü saat 4 civarında Selanik'e gitmek üzere İzmir limanından ayrılır. Körfezden çıkacak gemiler için kılavuzla geçiş mahalli olan, torpil döşenmiş Yenikale civarına gelen Teksas gemisi, burada kendisinden önce limandan çıkan, aynı kumpanyanın Montana gemisinin Reji şirketine ait ve kılavuzluk görevini üstlenen römorkör tarafından geçit hattından geçirildiğini görür. Bu durum karşısında Teksas gemisinin kaptanının yapması gereken iş, kılavuzun geri dönmesini beklemek ve daha sonra kılavuz römorkörün eşliğinde tehlikeli bölgeden geçmekti. Fakat geminin 1. Kaptanı İspiridon Makri böyle yapmaz, kendisi kılavuz römorköre ve Montana gemisine uzak olmakla beraber, Reji römorkörünün izlediği yolu takip etmez ve kendince doğru zannettiği bir istikamet üzerinde yoluna devam etmeye başlar.

Teksas gemisinin tehlikeli bölgeye girdiğini gören Yenikale istihkamındaki men-i mürur bataryası, geminin hemen durması için iki tane kurusıkı uyarı topu atar, gemi çok kısa bir süre durur gibi olduktan sonra, tekrar yoluna devam etmeye çalışır, bu süreçte gemi tehlikeli bölgeye iyice yaklaşmıştır; bunun üzerine, bataryadan 3-4 defa daha top atışı yapılır. Top atışlarının yapıldığı sırada, Reji römorkörü Montana gemisini geçirmiş, geri gelmektedir. Teksas'ın tehlikede olduğunu gören römorkör, acı acı siren çalmaya başlar. Bu gelişmeler üzerine geminin yolcuları korku ve telaş içinde feryat etmeye başlayınca, Kaptan İspiridon Makri gemiyi durdurmak zorunda kalır ve aynı anda tornistan etmeye başlar. İşte ne olduysa o anda olur. Gemi tornistan yaparken deniz altına dizilmiş olan torpile çarpar ve korkunç bir patlama gerçekleşir. Kaza anını *Ahenk* gazetesi şu cümleyle tasvir etmeye çalışmıştır:

İşte bu sırada pervane satlı-ı bahirden aşağıda bulunan torpile ilişir ilişmez ani bir tarraka ile vapurun kıç tarafı birkaç metre havalanarak ve o anda kazan da patlayarak vapur iki parça olmuş, güvertedeki yolcuların birçoklarını havaya savurmuş, vapurun diğer ön kısmı da ani surette gark ve nabud olmuştur.[9]

Feci kaza üzerine, orada bulunan Reji römorköründen hemen sandallar indirilerek kazazedeler kurtarılmaya başlanmıştır. Patlamayı duyan Montana gemisi de geriye dönerek, sandallarını indirerek, kurtarma çalışmalarına katılmıştır. Kaza mahalli olan Yenikale'den de hemen yardım gönderilmiştir. Kaza sırasında o civarda bulunan 1-2 istimbot ile Avusturya Loid kumpanyasına ait Karniyola gemisi de kurtarma çalışmalarında bulunmuştur. Hava kararıncaya kadar sürdürülen kurtarma çalışmaları sonucu, yaralı ve yara almamış toplam 66 kişi kurtarılabilmiştir.

Reji römorkörünün kaptanı akşamüstü saat 5 civarında gerçekleşen kazayı hemen vilayete bildirmiştir. Kazanın haber alınması üzerine Vali Celal Bey, Vilayet Polis Müdürü Cemal Bey ve bazı yetkililerle sağlık görevlileri hemen Körfez Şirketi'ne ait Müsavat vapuruna binerek, kaza mahalline doğru yola çıkmışlardır.

Korkunç patlamanın sesi, şehrin her tarafından duyulmuş ve anlamlandırılamayan bu patlama, halk arasında büyük heyecana neden olmuştur. Vilayete verilen feci haber, gazetenin deyişine göre, göz açıp kapayıncaya kadar şehrin tümüne yayılmıştı; "...İslam ve Hıristiyan her sınıftan halk sokak ve caddelere dökülmüş, herkes müteessir ve mütelaşi soruyor, malumat alabilmek için kimi Pasaport'a, bazıları Körfez Vapurları iskelesine koşuyordu. Paris kahvehanesine kadar bütün Kordon boyu halk ile dolmuştu. Fakat muayyen hiçbir şey, haber alınamıyor, ahalinin teessüf ve teessürü arttıkça artıyordu." Bu çetrefilli ortam, birçok şayiaya da neden oluyordu. Özellikle limandan hemen hemen aynı anda 3 geminin birden hareket etmesi -Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'nın Montana ve Teksas, Hidiviye Kumpanyası'na ait Tevkikiye- kuşkuları artırdığı gibi, asılsız söylentilerin de yaygınlaşmasına neden oluyor, ahali panikledikçe panikliyordu.

Kazazedelerin Pasaport'a geleceği söylentisinin yayılması üzerine, ahali Pasaport'a üşüşmüştü. Halkın buraya girişini engellemek için 10 kadar polis ile bir o kadar da jandarma çalışıyor, fakat halkı sakinleştirme konusunda oldukça zorlanıyorlardı. Bu karmaşa ortamında Pasaport komiseri, Polis müdüriyetiyle sürekli haberleşiyor, yapılması gerekenler hakkında talimat alıyordu. Panik ortamı gittikçe artarken, Belediye Reisi Edhem Bey, Polis Müdürü, Rum Metropoliti, Piskopos Efendi, Rusya ve Amerika devletlerinin konsolosları hemen Pasaport'a gitmişlerdi. Kazazedelere ilk yardımda bulunabilmek için her türlü alet, edevat ve malzeme buraya gönderilmeye başlanmış, 20 kadar İslam ve Hıristiyan hekim de görev yapmak için Pasaport'a gitmişlerdi.

Gece geç vakit Reji römorkörü denizden toplayabildiği kazazedelerle Pasaport iskelesine yanaşmıştır. Römorkör, 60 civarında kazazede getirmiş, bunlardan 5-6 tanesi oldukça ağır yaralı olup, diğerleri hafif yaralıdır. Seyyar hastane şekline getirilen Pasaport iskelesinde, yaralıların ilk tedavileri yapılmaya başlanmış ve yaralılar ilkyardımdan sonra sedyelerle İzmir hastanelerine taşınmaya başlanmıştı.

DEDİKODULAR VE HUZURSUZLUKLAR

Gelişmeler böylesine sürerken, şehirde fısıltı gazetesi de çalışmaya başlamış, ölen yolculara ilişkin bazı sayılar ortalıkta dolaşır olmuştur. Kumpanya kesin sayıları ilk anda verememiştir. Kumpanya, Teksas gemisi için 160 tane bilet kesmiştir, ancak, 2, 3, 4 hatta bazen 5 yolcu için de tek bilet kesilebildiğinden dolayı net bir sayıyı söyleyemiyordu. Bu bilgilere göre, gemide mürettebat dahil toplam, 300'ü aşkın insanın bulunduğu tahmin edilmekteydi.[10] Kazadan kurtulanlardan, geminin 1. sınıf kamarotu Kosta Papadapulo ifadesinde, gemide 300 civarında yolcunun bulunduğunu belirtmiş bu yolculardan 40 tanesinin Midilli yolcusu olduğunu, ayrıca gemide memleketlerine dönen 60'tan fazla Arnavut amelenin bulunduğunu dile getirmiştir.[11] Yukarıdaki sayıları yorumlayanlar, 200-220 civarında kişinin boğularak öldüğünü iddia etmişlerdir.[12] Teksas gemisinin nasıl kaza yaptığı, halk arasında öğrenilmek istenen en önemli konu haline gelmişti. Bu konuda kamuoyunu aydınlatmak isteyen İzmir basını, olaya tanık olanların bilgilerine başvurmak istiyordu. Kazanın en önemli görgü tanıklarından birisi, körfeze giriş çıkışın kılavuzluğunu üstlenen Reji römorkörünün kaptanıydı. Kaptan feci kaza hakkında aşağıdaki beyanatı vermiştir:

Kılavuz gemisi saat 5 raddelerinde Hacı Davud kumpanyasının Montana vapurunu geçiriyor, Montanayı aynı kumpanyanın Teksas vapuru takip ediyordu. Teksas kaptanı kılavuz gemisinin avdetini beklemek icap ederken böyle yapmamış, harici istihkama doğru yoluna devam etmiş ve serbest geçit hattı yerine torpilli mıntıkaya düşmüştür.

İstihkamdakiler Teksas'ın tehlikeli yol takip ettiğini görüp ikaz için üzerine doğru kurusıkı iki top atmışlardır. Ma-heza vapur, yine seyir-i hatr-ı aluduna devam etmiş, bunun üzerine istihkamdan taneli 5 top atılmıştır. Teksas vapuru ancak yedinci topta ve fakat muhataralı torpil hututu arasında tevakkuf etmiştir.

Bu meyanda kılavuz gemisi Montana'yı istihkamdan ileriye geçirip götürmüş bulunuyor ve Teksas'ı geçirmek için, avdet ediyordu. Ancak Teksa's gayet muhataralı bir mevkide bulun-

duğu için kılavuz gemisi vapura yanaşamıyordu. Ansızın bir tarraka-ı müthişe duyuldu. Teksas torpile çarpmış, torpil vapurun tam orta yerinde ve makine dairesinin bulunduğu hizada infilak etmiş, vapur kazanının patlamasından hasıl olan ikinci bir tarraka işitilmiştir. Teksas ikiye ayrılarak 3 dakika zarfında batmış ve yolcularını ka'r-ı deryaya götürmüştür.

Kılavuz gemisinden indirilen filikalar kazazedelerden toplayabildiklerini gemiye götürüyorlardı. Alafranga saat yedi buçuğa kadar tahlise devam edilmiş, ondan sonra gerek gece karanlığının basmasından ve gerek tahlise şitab olunacak sath-ı deryada kimse kalmadığından İzmir'e avdet olunmuştur."[13]

Kazanın oluşumuna ilişkin birçok dedikodunun kulaktan kulağa dolaşması, ölen insanların sayıları hakkında çeşitli varsayımların ortalığı kaplaması ve kentte huzursuzluğun artması üzerine, valilik resmi bir açıklama yapmak zorunda kalmış ve bunun basın yoluyla İzmir halkına duyurulmasını istemiştir. *Ahenk* gazetesi de resmi beyannameyi aynen yayımlamıştır:

> Dün (evvelki) akşam üzeri vasati saat beş raddelerinde İzmir'den hareket eden Hacı Davud kumpanyasına mensup Teksas vapuru kılavuz römorkörünü beklemeksizin Yenikale pişgahında yoluna devam eylediği sırada torpil hatlarına takarrüp ettiği görülerek tevakkuf etmesi için kılavuz vapuru tarafından verilen işarete ve kaleden mükerreren atılan toplara vapur kaptanı tarafından ihale-i sem-i itibar edilmediğinden mezkur vapur torpil ile musademe ederek gark olmuştur. 108'i yolcu ve 31'i tayfa olarak vapurda 139 kişi mevcut olduğu icra edilen tahkikat-ı resmiye ile anlaşılmış ve kazazedelerden dün gece 68 ve bu sabah da 5 ki ceman 73 kişi tahlis olunmuştur. Ve bir taraftan da tahkikat ve taharriyata devam edilmekte bulunmuştur. Bu kaza hakkında beynelhalk devran eden şayiaat ve bazı Rumca gazeteler tarafından vaki olan neşriyat pek mübalağalı, kısmen hilaf-ı vaki olduğundan hakikat-i hal herkesçe malum olmak üzere işbu beyanname makam-ı vilayetten neşr ve ilan olunur.[14]

BASINDA MİLLİYETÇİ TARTIŞMALAR

Teksas vapurunun neden olduğu feci kaza İzmir'in gündemini oluşturan yegâne olgu haline gelmişti. Şehirdeki herkes bu konuyu konuşuyor, tartışıyor, çok çeşitli düşünceler sergileniyordu. İlginç olanı kazanın milliyetçilik içeren bir boyuta sürüklenmesiydi. II. Meşrutiyet sonrası, Ege ve İzmir'de Türkler arasında milliyetçilik, özellikle iktisadi milliyetçilik yükselmeye başlamış, Rumlar ve Yunanlılar ile gayrimüslim ve gayri Türk unsurlar arasındaki ilişkiler hasmâne bir çerçeveye dönüşmüştür. Karşı kamplarda bulunan bu insanlar hemen her vesilede milliyetçi duygu ve düşüncelerini sergilemeye başlamışlardı. Özellikle İtalyanlarla bir savaşın yaşandığı bu dönemde meydana gelen kaza sonrasındaki tartışmalar olayın seyrini değiştirir bir nitelik kazanmış, kazaya bir nevi milliyetçilik kisvesi giydirilmek istenmiştir. Nitekim İzmir'in Rumca basının bir parça muhalif sesi olan *Amaltiya* gazetesinin muhabirleri, kazadan yaralı olarak kurtulan ve Rum İspitalyasında tedavi altına alınmış olan gemi mürettebatından serdümen Mihail Loizo, ateşçibaşı Aftoliyoti tayfalar Dimitri İstavridi ve Hıralambo veled-i Dimitri'yi ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında serdümen Mihail Loizo ile kazaya ilişkin bir röportaj yapan muhabirler, bu metni *Amaltiya* gazetesinde yayımlamışlardır. *Ahenk* gazetesi ise, "Yanlış Şayialar ve Cevap" başlığını taşıyan yazısında, *Amaltiya* gazetesinin vilayetin resmi açıklamasını dahi göz önünde bulundurmaksızın yalan yanlış rivayetleri yayımladığını iddia ederek, serdümen Mihail Loizo ile yapılan röportajın metninin çevirisini aynen yayımlamıştır:

> Vapurun kumanda mevkiinde 1., 2., ve 3. Kaptan bulunuyorlardı. Önümüzde kılavuz römorkörünün cer ettiği Montana vapuru gidiyordu. Biz de 50 metre mesafeden mezkûr vapuru takip ediyorduk. Ben yolculardan bilet toplamakla meşgul idim. Bu işi bitirince sert rüzgârın savurup şişirerek büyük bir gürültü koparmakta olan güverte tentesini toplamak için şu yataklarda gördüğünüz tayfa Dimitri ve Hıralambo'yu muavenete çağırdım. Bu esnada kaleden top atıldı mı, bilemiyorum. Ne ben, ne de arkadaşlarım bir şey duymadık, çünkü işimizle, tenteyi toplamakla meşguldük. Tente ise rüzgâr savruntusuyla azim şamatalar koparmakta devam ediyordu. Yalnız Montana vapurunu geçirmiş olan kılavuz römorkörünün aydetle uzakça bir mesafeden önümüze düştüğünü görmüştük. İşte bu dakikada bir top işittik. Vapur derhal tevakkuf etti. Ve hatta tornistan bile yapmağa başladı. Derken vapura katı bir şey vurmuş gibi bir tarraka duyduk. Kazan hemen o anda patladı. Biz ne olup bittiğini anlamadan vapur üç saniye zarfında batarak gözümüzden kaybettik ve kendimizi deniz üstünde bulduk.
>
> -Vapurunuzun serbest geçit hattını takip etmediği söyleniyor.
>
> -Yalandır! Serbest geçidi takip ediyorduk ve bu şundan da anlaşılıyor ki, söylediğimiz vechle kılavuz römorkörünün delaletiyle önümüzde yürüyen Montana vapurundan ancak 50 metre uzak gidiyorduk. Bundan başka kaza esnasında kılavuz römorkörü önümüzde bulunuyordu.
>
> -Vapurunuzun denizde derinliği acaba Montana'nınkinden fazla mı idi ki Montana torpil üstünden aşıp geçtiği halde siz çarptınız? Bu sual üzerine durdu, birden doğrularak şu cevabı verdiler:
>
> -Ne torpili? Biz sabahki isticvabımızda söyledik ve boğazımıza ip taksalar bile yine tekrar edeceğiz. Evet, resmi ifademizde ne dediysek size de onu söylüyoruz: Vapurumuz torpil ile değil, kaleden atılan gülle ile batmıştır. Bu gibi şeylerden biz de bir parça çakarız. Torpil olsa idi gerçi bizi havaya savurmazdı, ama hiç olmazsa bir

sarsıntı olsun hissederdik. Halbuki hiç öyle şey hissetmedik. Dediğim vechle vapuru orta yerinden bir şeyler vurmuş, kazan patlamış ve vapur batmış. İşte bu!

-Peki ama kılavuz römorkörünü beklemeyişinize sebep ne?

-Sanki bu, birinci defa mı oluyordu? Biz defaatla tesadüf ettik ki önde kılavuz, arkada 4-5 vapur olduğu halde biz de 6. veya 7. olarak sıraya takılıp geçmişizdir. O halde bu defa önümüzde yalnız kılavuzun çektiği tek bir vapur varken bu hal neden bize garip görünsün?

-Vapurda kaç yolcu vardı?

-Tam olarak bilmiyoruz, fakat 225'ten 250'ye kadar olmalıydı. Yalnız yüzden ziyade Arnavut amele var idi. Vapurun güvertesi, örtülü iki koridoru yolcu ile hınca hınç dolmuştur.[15]

Tayfalarla yapmış olduğu röportajı yayımlayan *Amaltiya* gazetesinin bu yazısı üzerine *Ahenk* gazetesi oldukça uzun bir karşı cevap metni yayımlamış ve cevabi yazıda Hacı Davud Kumpanyası başta olmak üzere, gemi kaptanı ve söz konusu yazıyı hazırlayanları ağır bir biçimde suçlamıştır:

Tayfaların şu tercüme ve naklettiğimiz ifadatından anlaşılıyor ki, kazanın mesuliyeti hükümete atf edilmek isteniliyor ve bunda ısrar da ediliyor. Kaptanın mevki-i müşkülünü kolaylaştırmak, töhmetini azaltmak veya büsbütün izale etmek için, gemi mürettebatı bu yolda ifadelerle işi taglit ederek gülle ile batırıldıklarını söylemekte mazur görülebilirler. Çünkü nefsini müdafaada insan ve hatta hayvan için bile fıtri bir vazife ve mükellefiyet vardır. Ma-heza bu kabili ifadelerin asla ehemmiyeti olamaz. Çünkü hakikati meydana çıkaracak, mesuliyetin cihet-i aidiyetini hükme medar olacak kaptan veya tayfaların değil, bi-tarafların ifadat ve müşahedatıdır ki o bi-taraflar da yolculardır.

Birincisi, kılavuz römorkörünü beklemediklerini, kılavuzun çektiği Montana vapurunu takip ettiklerini kendileri itiraf ediyorlar. İşte kabahatin ruhu, esası burada, neden kılavuzu beklemesinler? Ama başka seferler 5-6 vapurun sıra ile kılavuza takılarak geçtikleri vaki olmuş imiş. Varsın böyle de olsun. İhtimal o vakit şimdiye kadar tehlike ve muhatara yok idi de tüccar vapurlarını fazla tehirat ve müşkülata ilka etmemek için kaleden bu hale ığmaz ediliyordu. Fakat düşman donanmasının akşama sabaha İzmir'i de topa tutacağı şayiatı sık sık ve kemal-i ehemmiyetle devran ve bütün ajanslar bunu işaa ve ilan eder ve Çanakkale taarruzu gözümüz önünde durup dururken şüphesizdir ki İzmir istihkamı daha fazla takayyüdatta bulunur. Ve tahtelbahir torpil hutut-ı müdafaasını teksir ve tadil ederek bu sebepten naşi oradan geçmek müşkülat ve muhataratı tezayüd etmiş olur.

Kaptan cenaplarının buralarını mülahaza etmesi, hükümetin kılavuzsuz Yenikaleden geçilmemesi hakkındaki müteaddit ilanatı şu sırada daha ziyade nazar-ı dikkate alınması yok muydu?

Teksas vapuru torpil ile değil de gülle ile batırılmış imiş! Acayip, torpil değil idiyse o anda Kokaryalı'da, Göztepe'de, Papas İskelesi'nde, Karşıyaka'da ve mahal-i müteaddide-i sairede hissedilen sarsıntı ne idi? Top, taneli de atılsa bu derece aks-i ihtizaz hasıl etmez. Kaledeki topların, hatta büyüklerinin defaatla yapılan endaht tecrübelerinde İzmir'de sarsıntı hissedilmek şöyle dursun, sadası bile ekseriya duyulmuyordu.

Bir de kale neden bir tüccar vapurunu gülle ile batırsın? Bu şayiayı çıkaranlar ve bunda ısrar edenler acaba bir vapuru ve içindeki nüfus-ı masumeyi batırmakta bir zevk-i manevi mi tahayyül ediyorlar ki kendi meyil ve ihtisaslarından bilistidlal böyle bir zevk ve neşat karşısında bulunmak için Osmanlı istihkamının da vapur batırmak vahşetini irtikap edeceğine kail oluyorlar?

Kale, hutut-ı müdafaadan kılavuzsuz gemi geçtiğini görürse onu tehlikeden sıyanet için kurusıkı 1-2-3 ihtar topu atar. Vapur aldırmazsa kale yandan, üstten, önden aşırmak suretiyle dolu atar ve işe ciddiyet verip ihtarını tehdide vardırır.

Haydi farz edelim ki kalenin attığı dolu ez-kaza vapura isabet etmiş de batırmış. Ne olur? Kabahat kimde? Kalede mi, yahut kılavuzu beklemeden torpil hutut-ı münkesire-i mühlikesinden geçmeğe kalkışan ve kalenin mükerrer ihtar toplarına aldırmayan kaptanda mı?

Haydi şunu da farz edelim ki kale vapuru kasten batırmış olsun. Batırabilir a. Bir vapur ki hükümetin defaatla vaki olan ilan ve tenbihi ısga etmez, kılavuz beklemez, ihtar toplarını aldırmaz da hutut-ı müdafaa üzerinde yoluna devam eder; işte bu vapur torpil hatlarını bozup da en tehlikeli bir zamanda istihkamı ve netice itibarıyla beş yüz bin nüfuslu koca İzmir şehrini kapılarımız önünde dolaşmakta olan düşman donanmasının savlet-i akuranesine karşı müdafaasız bırakacağı yerde, bu serseri vapuru doğrudan doğruya hedef ittihaz edip kasten batırmakta ve bu suretle ehven şeriti ihtiyar etmekte kaleyi mazur ve muhikk görmeyecek erbab-ı insaf mı var?

Hasılı her ne nokta-ı nazardan bakılırsa bakılsın umumuzu dilhun eden, bunca nüfus-ı masumenin ziyama sebep olan, bunca yaşlar akıtan işbu kaza-ı müellimin mesuliyeti bütün dehşetiyle, olanca fecaatıyla kaptan cenaplarına tevecchü ediyor. O kaptan ki Hacı Davud kumpanyasında istihdam olunuyor. O kumpanya ki vapurlarında istihdam ettiği mürettebatın yolculara karşı her türlü dürüşt muameleleri yapmalarına arz-ı ayn ediyor.

Hacı Davud kumpanyasına mensup diğer bir kaptan değil midir ki Mersin'de veyahut pek hatırlayamıyoruz, İskenderun'da vapurdaki Osmanlı askeri üzerine silah atmış ve sevk memuru mülazım efendiyi kamarada hapsetmiş idi!

Yine Hacı Davud kumpanyasına mensup diğer bir kaptan değil midir ki, alçak İtalya'nın ilan-ı harp etmesi ve hükümet-i Osmaniye'nin hal-i harpte bulunması hasebiyle badel-grup İzmir istihkamı önünden selâinin müruru memnu bulunduğunu hükümet daha ilk evvel ilan ettiği ve o gün limanımızda müteheyyie hareket bulunan koca Hidiviye ve Avusturya vapurları, acentelerinden bittahkik hükümetin lilhakika böyle bir ilanda bulunduğunun haber alınaları üzerine hare-

ketten sarf-ı nazar ederek hükümetin ilan ve tenbihine hürmet ve mutavaat gösterdikleri halde Hacı Davud vapuru kaptanı akşam karanlığı bastıktan sonra körfezden çıkmak istemiş ve fakat kalenin ihtar topları üzerine gerisin geri dönmüş idi?

Hacı Davud kumpanyası kaptanlarının serkeşliklerine fazla delil lazım mı?

Osmanlı istihkamını, Osmanlı hükümetini mesul ve muateb tutmak için kasten işaa edilen bu rivayetlere taban tabana zıt ve şunun bunun aleyhinde olarak daha bir hayli şayialar duyuyoruz ki münasebeti gelmiş olmakla bir ikisinden bahsedeceğiz:

Mesela bazı hemşehrilerimiz ve bunlar arasına karışmış Ecnebi bazı hem-ırk ve hemmezhepleri diyorlarmış ki "Adam sen de, kalede torpil var imiş, kim inanır? Osmanlı'da torpil ne arar, hep laf, hep boş kuruntu! Olsa da patlatmasını bilmezler."

...Hatta aldığımız haber sahih ise Hacı Davud acentesi de kale önünde torpil bulunduğuna inanmayanlardan biri imiş. Çünkü evvelki gün Ecnebi bir zat-ı muhterem acente önünde kumpanya adamlarından birine "Gördünüz mü şimdi, kalede nasıl torpil varmış" demiş imiş.

Bu rivayet sahih ise kumpanya idaresinin de torpil bulunmadığına kani olduğu ve kanaatını o Ecnebi zata bundan evvel açmış bulunduğu anlaşılır.

Bu şayiat ve rivayat üzerine mütalaat ve farziyatımızı yürütürsek, Teksas vapuru kaptanının dahi kalede torpil bulunmadığını söyleyenlerden biri olup, bu kanaatla takayyüdata lüzum görmemiş ve nihayetülemr inanmadığı tehlikeye kendiliğinden düşerek vapurunu çarpmıştır.

Fakat heyhat ki bu herifin serkeşliği, inadı, yanlış zehab ve kanaatı 70-80 nüfusun na-hak yere ziyaına sebebiyet vermiş, âlem-i insaniyete kanlı yaşlar akıtmıştır. Bu cürmünün cezasız kalmayacağını ümit ile müteselli oluruz.[16]

Teksas gemisinin neden olduğu kaza, yukarıdaki yazılarda görüldüğü gibi, düşünsel boyutta, Osmanlılık, Yunanlılık çatışmasına dönüşmüş, Yenikale istihkamında torpil varyok, varsa da Osmanlılar bunları kullanmayı bilmez boyutuna gelmiştir. Bu düşüncelerin oluşumundaki temel felsefeyi liman kentin mantığında aramak zorundayız. Doğu Akdeniz'in ünlü liman kentinde Rumlar ve Yunan kökenliler, yabancılarla işbirliği yapıp, Osmanlı ülkesinin çıkarları aleyhine çalıştıkları düşüncesi Türklerde egemen olmaya başlamıştır. Topluma egemen olan bu düşünce, kenti kitleler arasındaki çelişkinin ve çatışmanın merkezi haline getirmiştir. Sadece bu kaza olayı

Körfezde irili ufaklı birçok kaza yaşandı. Birkaçı büyük ölçekli olup üzücü sonuçlar doğuran bu kazalar kentte ilginç tartışmaların doğmasına ve farklı kökenli insanların arasındaki husumetin iyice ortaya dökülmesine neden oldu.

değil, çok farklı basit oluşumlarda dahi kentin farklı kimlikleri birbirlerini suçlar hale gelmişlerdir.

Suçlama platformu ise İzmir basınıdır. İzmir'in Rumca basınının, özellikle *Amaltiya* gazetesinin -*Ahenk* gazetesinin aktardığı kadarıyla- konuyu çarpıtması üzerine, Türkçe basın da durumun öyle olmadığını kanıtlama çabası içerisine girmiştir. Bu konuda vilayetin resmi beyannamesinde söylenenlerle yetinmeyen *Ahenk*, "Rumca intişar eden bazı gazetelerde vapurun garkında kaptanı tebriye etmek, kale topçularını, kendi batıl indi zeamlarınca inham eylemek üzere var kuvvetlerini kalemlerine vererek muttasıl çalışıp çabalamaktan, bütün varlıklarıyla kaptanı mazur, hatta haklı göstermek sevda-ı hamından bir türlü feragat etikleri yoktur... Acaba hükümetçe, cihet-i adliyece icra edilen tahkikat, hasıl olan kanaat ne merkezdedir? fikri büyük, küçük, kadın, erkek bütün halkın zihinlerini gıcıklayıp duruyor" biçiminde bir görüş beyan etmiş ve kazanın aydınlanması gerekçesiyle, konuyu araştıran Savcı Yardımcısı Şekip Bey'le bir röportaj yapmışlardır:

-Beyefendi! Teksas vapurunun garkıyla bu kadar ebna-ı cinsimizin mahv ve helak olması, malum-ı aliniz olduğu üzere, gayet mühim bir hadise, memleket için pek büyük ve unutulmaz bir felakettir. Bu sebeple 1-2 gündür herkes, gazeteler hep bu hadise üzerine iştigal ediyor. Buna dair her ağızdan bin türlü ses çıkıyor; hele Rumca gazetelerde hadisenin esbap ve suret-i zuhuru hakkında hakikatin, akıl ve mantıkın hilafında birçok kıyl ü kaller revaç bulmağa başladı. Bunun için ortalıkta bir tereddüt var; bunu izale için size müracaat ediyoruz. Lütfeder de icra buyurulan tahkikat-ı resmiyenizden hasıl ettiğiniz fikir ve mütalaanızı izah buyurursanız tabii hem bizi memnun etmiş hem efkâr-ı halkı tenvir eylemiş olursunuz.

-Peki efendim! İstediğiniz izahatı-mümkün olduğu kadar... fakat evvel emirde ortalıkta husulünü işaret ettiğiniz tereddüdün neden ibaret olduğunu anlatır mısınız?

-Demin biraz arz etmiştim. Rumca gazeteler şüphesiz kaptan cenaplarını müdafaa etmiş olmak için vapurun torpile çarpmakla değil, kaleden atılan topların açtığı rahne ile battığını, kaptanın bu hususta mazur olduğunu yazıyor, herkes "acaba?" tereddüdüne düşüyorlar.

-Evet, evet! Rumca gazetelerin bu türlü gayretkeşliklerini biz de görüyoruz. Halbuki hakikat bunların katiyen hilafındadır. Demek bunlar vilayetin resmi

nizamnamesini de dinlemiyorlar. Vilayet, Teksas vapuru kılavuz vapuru tarafından verilen işarete ve kaleden mükerreren atılan toplara ve vapur kumandanı tarafından ihale-i sem-i itibar edilmediğinden mezkur vapur torpil ile müsademe ederek gark olmuştur demiyor muydu? İşte hakikat bundan ibarettir. Bizim yapmakta olduğumuz tahkikatın bütün safahatı da bunu müeyyeddir. İsterseniz bu bapta biraz daha izahat vereyim.

-Lütfetmiş olursunuz efendim.

-Teksas vapuru o gün akşam üzeri limanımızdan hareket eder. Ondan evvel Montana ismindeki vapur da kalkmış idi. Montana kale pişgahına, torpillerin mevzu olduğu mıntıkaya vardığında, orada her daim kılavuzluk vazifesini ifa eden ve cihet-i bahriyede Kolağası Hilmi bey kaptanla mülazım Rıza efendinin memur bulunduğu Reji vapuru tarafından önüne düşülerek torpil mıntıkası haricine çıkarılmağa başlar. Bu sırada Teksas vapuru da yaklaşır; kılavuzun avdetini, delaletini beklemeğe mecbur iken beklemez, yoluna devam eder. Fakat ne suretle; kendinden evvel giden Reji ve Montana vapurlarının takip ettikleri hututtan değil, kaptanın hod be hod tayin ettiği istikametten ayrılmaz. Bu suretle torpillerin sık sık mevzu bulunduğu dairede dahil olur. Bunu karadan gören "men-i mürur bataryası" tabir edilen topçular tarafından yolundan alıkoymak için 1-2-3 defa boş top atılır. Teksas kaptanı aldırmaz, vapurun süratini kesmez; bunun üzerine mezkur batarya vazifesini ifaya mecbur olur. 4. defa olmak üzere gülle atar, bu denize düşer, müteakiben iki daha atılır, bunlar da vapurun önünden, ardından, üzerinden aşmak suretiyle denize düşerler. Kaptan yine yolundan kalmaz, fakat vapur an be an tehlikeye yaklaşır, yani torpiller üzerine düşmeğe başlar. Bunu gören topçular 7. topu atmağa mecbur kalırlar; işte bu sırada gayet müthiş bir surette hasıl olan taraka ve sarsıntıyı müteakip vapur ani olarak gark ve nabud olmuştur.

-Muavin bey! Şu halde hatayı, sebep-i kazayı kimde görüyorsunuz?

-Şüphesiz vapuru idare ve sevk edenlerde, hususiyle 1. kaptanda. Hem buna yalnız hata denilemez; asıl "kasıt ve taksir" namı verilmek lazımdır. Çünkü kaptana men-i mürur bataryasının bu kadar top işaretinden başka Montana vapurunu geçirip avdet etmekte olan Reji vapurundan da bir hayli işaret verilmiş, bağırılmış, çağırılmış; bununla beraber Teksas'taki yolculardan bazıları kaptana giderek atılan topların kendilerine işaret, yoldan alıkoymak için atıldığını tekrar tekrar söy-

Hacı Davut Ferkuh Kumpanyası'nın Teksas gemisinin başına gelen kaza tamamen siyasal bir niteliğe büründü; hatta geminin kaptanının Trablusgarp'ta savaşmakta olduğumuz İtalya adına böyle bir işe kalkıştığı dahi iddia edildi.

lemiştir. Kaptan bunların hiçbirine ehemmiyet vermemiş, bilakis bir tavr-ı istihza ve istihfafkarane ile yoluna devam etmiş, çok geçmeden vapuru bu na-kühani sadmeye uğratmış, bu kadar masum, zavallı insancığın gark ve nabud olmasına sebep olmuştur. Bunun için buna nazar-ı kanunda ve vicdan-ı umumide "hata" denilmez "kasıt ve taksir" denilir. İşte şimdiye kadar bu bapta icra eylediğimiz tetkikatın hülasası şu size söylediklerimden ibarettir.

-O halde beyefendi! Batan vapurun mürettebatından kurtulanların "bizi kaleden atılan top batırdı!.." yolundaki ifadelerine ne diyeceksiniz?

-Ne diyeyim? Bunların bu yolda ifadede bulunmalarını tabii mazur görürüm. Çünkü bu mürettebatın olsun, esbap-ı sıhhiyesinden dolayı henüz ifadesi alınmayan kaptanın olsun, hakikati bu türlü tahrif etmek istemeleri sırf kendilerini kanunun tertip edeceği ceza ve mesuliyetten kurtarmak içindir. Halbuki kanun nazarında yalnız müttehim ve maznunlar kavl-i mücerretlerine itibar edilerek hüküm verilmiş olsa, dünyada "maznun, mahkûm" kimse bulunmazdı. Bunun için biz adliye memurlarının, mehâkimin bu kabil mesailde en birinci vazifemiz mutemet ve bi-taraf olanların ihbar ve şahadetlerine müracaat etmektir. Bunun için bu bapta hakikatin tezahürüne en ziyade hizmet eden bi-taraf yolcuların ifadesidir. İşte bu ifadelere istinaden söylüyorum: Teksas'ın garkında topçuların zerre kadar kabahati, kusuru yoktur, çünkü ifasına mecbur oldukları vazifelerini yapmışlardır. Asıl kabahat, taksirat kaptandadır.

-Muavin bey! Şu yolda bir rivayet de var: Bu kaptan İtalya harp gemileri tarafından aldığı hafi talimat üzerine böyle felaket-aver bir tecrübeye kalkışmış diyorlar; buna dair bir serişte elde edebildiniz mi?

-Hakikat! Bu şayiaları biz de işittik. Bunun üzerine meseleyi tabii daha ziyade tamik etmeğe mecbur olduk. Fakat bu yolda henüz kati bir delil, emare elde edemedik, yalnız şu malumata destres olduk: Bu Teksas vapuru bundan 10 gün kadar evvel Yunan kumpanyasının Rumeli ve diğer bir vapurla Antalya hattından gelirken bir İtalyan harp gemisine tesadüf ve geminin verdiği işaret üzerine tevakkuf eder. Derhal vapura birkaç İtalyan zabiti gelir; vapurun hamulesi, yolcuları, kumpanyası hakkında uzun uzadıya tahkikatta bulunur, evrakları tetkik ederler. Ondan sonra Teksas'ın üst katına çıkarak 1. Kaptan'la iki saat kadar görüşür, konuşurlar; rivayete nazaran 1. Kaptan İtalyan lisanına vakıf imiş.

-Acaba iki saat ne konuşmuşlar?

-Bu cihete henüz tamamıyla vakıf olamadık. Bunun için bu hususa dair kati, resmi bir şey söyleyemem. Yalnız sizin, bizim işittiğimiz rivayetlere bakılırsa İtalyan zabitleri İzmir körfezinde gerçekten torpil mevzu

olup olmadığını layıkıyla tecrübe için 1. Kaptan'a bazı tenbihat ve ilkaatta bulunmuşlar imiş. ..Neyse bu ciheti ariz ve amik tetkik ediyoruz.

-Bu kaptanın esasen serkeş, muanned bir kimse olduğunu, hatta son hadise zamanına kadar 1-2 defalar körfezden böyle hodserane geçmek istediği söyleniyor. Acaba bu sahih mi?

-Sahih olmalı ki bu hususta liman riyaseti tarafından gerek bu vapurun mensup olduğu kumpanya direktörüne, gerek diğer bazı kumpanyalara bu yolda şifahen, tahriren defaatla tenbihat icra edilmiştir. Hatta bir aralık Komodor Miralay Hikmet Bey, liman reisi Lütfü Bey'i suret-i mahsusada Hacı Davud kumpanyası müdürü Mösyö Jorj'a göndererek tenbihat-ı mükerrerede bulundurmuş, aynı tenbihatı Amerika Veys konsolos caniblerine de icra ettirmiştir.

-Vapurdaki yolcuların, müretteb atın miktarı hakkında ne gibi malumatınız var?

-Bizim acenteden icra ettiğimiz tahkikata nazaran vapurda üçü Antalya'dan, üçü Rodos'tan, dokuzu Çeşme'den, ikisi Sakız'dan, doksan dördü İzmir'den olmak üzere 111 yolcu ile ma kaptan 25 mürettebat varmış. Bunların dokuzu kamara yolcusu imiş.

-Muavin bey, zat-ı âlinizi bu kadar işgal ettiğimizden dolayı affınızı rica ederim.

-Estağfurullah efendim! Bilahare icap ederse daha lüzumu kadar izahat verebilirim.[17]

Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'nın Teksas gemisinin gerçekleştirdiği kaza, yukarıdaki yazılarda da görüldüğü gibi, tamamen siyasal bir niteliğe bürünmüş, hatta geminin kaptanının İtalya adına böyle bir işe kalkıştığı dahi iddia edilmeye başlanmıştır. Geminin Amerikan bandırasında olmasından dolayı, Amerika'nın İzmir konsolosu Mösyö Horton, kumpanyanın müdürü Yorgi Ferkuh ile birlikte kaza mahallinde incelemelerde bulunmuştur. Ancak Konsolos Mösyö Horton incelemesi sonrasında hiçbir açıklama yapmamış, İstanbul'daki Amerikan Başkonsolosluğu'ndan gelecek bir heyetin yapacağı incelemeler sonrasında gerekli açıklamaların yapılacağını bildirmiştir.[18]

Bu arada İzmir'deki Rumca basın, Teksas gemisinin Amerikan bandırasında olduğunu, Amerikalıların konuyu titizlikle incelediğini, geminin torpile çarparak değil, kaleden atılan top ile battığı kanısının onlarda hâkim olduğunu, bu yüzden Amerikan hükümetinin, İstanbul hükümetinden tazminat talep etmeye hazırlandığını iddia etmeye başlamıştır. Amerikan hükümetinin tazminat talebinin haber yapılması üzerine, *Tanin* gazetesi bunun tamamen bir şayia olduğunu belirterek tekzip etmiş ve Amerikan hükümetinin katiyen böyle bir girişimde bulunmadığını açıklamıştır.[19] Kazanın oluşumunu incelemek için İstanbul'dan yola çıkan Amerikan Başkonsolosluk heyeti, 9 Mayıs 1912 tarihinde İzmir'e gelir. Heyet çalışmalarını son derece gizli bir şekilde gerçekleştirmeye başlamıştır ve çalışmaları konusunda vilayet makamı da izin vererek gerekli kolaylıkları sağlamıştır.[20] İncelemelerini tamamlayan heyet İstanbul'a dönmüş ve orada bir açıklama yaparak, Teksas gemisinin torpile çarparak battığını ve kazanın bu yüzden meydana geldiğini açıklamışlardır. *İkdam* gazetesinde yer alan bu haberi *Ahenk* gazetesi hemen okuyucularına duyurmuştur.[21] Vilayet makamı ve liman komodorluğu da oldukça titiz bir çalışma sonucunda hazırladıkları raporu Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir. Nezarete gönderilen metnin bir sureti de basında yer almıştır. Raporda, bizim daha önce kazanın oluşumuna ilişkin anlatmış olduğumuz bilgiler ayrıntılı ve teknik bir biçimde kaleme alındıktan sonra, kumpanya kaptanlarının torpil hatlarına önem vermedikleri gibi, hatta torpillerin varlıklarına dahi inanmadıklarını belirterek rapor şu cümle ile sona erdirilmiştir: "şu kaza-ı elimin münhasıran vapur kaptanının cehalet ve inadı ve evamire adem-i inkıyadı yüzünden hadis olduğu suret-i katiyede mütehakkık olmuştur."[22] 139 kişilik bir kafile ile yola çıkan ve Yenikale civarında kaza geçiren Teksas gemisinden 66 yolcu kurtarılmış, 73 kişi hayatını yitirmiştir.

Bu feci olay sonrasında yaşanan tartışmalar, çatışmalar, şehirdeki farklılaşmanın ve toplulukların birbirlerine rakip hale gelişinin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

1. M. Kütükoğlu, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *Tarih Dergisi*, 32, (1979), s. 499.
2. *Agm*, s. 501.
3. M. Kütükoğlu, "Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir, 1985, s. 105.
4. İmtiyaz almak için başvuruda bulunan kumpanyaların listesi için bkz. Sadık Kurt, *İzmir'de Kamu Hizmeti Gören Kuruluşlar (1850-1950)*, (DEÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1996, s. 84.
5. Sadık Kurt, *İzmir Körfezinde Ulaşım*, (DEÜ SBİTE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1988, s. 62-145.
6. Kurt, *İzmir'de Kamu Hizmeti*, s. 91.
7. *Nevsal-i İktisadiye*, 1325 (II), s.160-161 ve *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1326 (II), s. 220-221.
8. *Ahenk*, 23 Eylül 1910-10 Eylül 1326.
9. "Feci ve Müessif Bir Kaza ve Teksas Vapurunun Garkı", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
10. "Kazazede Yolcuların Miktarı", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
11. "Kurtulanlardan Birinin İfadesi", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
12. "Gark Olan Yolcular", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
13. "Römorkör Kaptanının Beyanatı", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
14. "Kaza Hakkında Beyanname-i Umumi", *Ahenk*, 1 Mayıs 1912-18 Nisan 1328.
15. "Yanlış Şayialar ve Cevap", *Ahenk*, 2 Mayıs 1912-19 Nisan 1328.
16. "Yanlış Şayialar ve Cevap", *Ahenk*, 2 Mayıs 1912-19 Nisan 1328.
17. "Kaza-ı Müessif Hakkında Mülakat", *Ahenk*, 3 Mayıs 1912-20 Nisan 1328.
18. *Ahenk*, 3 Mayıs 1912-20 Nisan 1328
19. *Tanin* gazetesinde yayımlanan tekzip metni için bkz. *Ahenk*, 7 Mayıs 1912-24 Nisan 1328.
20. *Ahenk*, 10 Mayıs 1912-27 Nisan 1328.
21. *Ahenk*, 14 Mayıs 1912-1 Mayıs 1328.
22. "Teksas Kazası Hakkında, Makam-ı Vilayetten ve Komodorluktan Dahiliye Nezaretine Gönderilen Rapor Suretidir", *Ahenk*, 6 Mayıs 1912-23 Nisan 1328.

(Devamı edecek)

TARİHÇİNİN MUTFAĞI

Doğan Kuban: Öğretirken Öğrenmek

OSMAN KÖKER

Tarih Vakfı tarafından 1991-93 yıllarında düzenlenen ve tanınmış tarihçilerin konularını nasıl araştırdıkları, çalışmaları sırasında ne tür güçlüklerle karşılaştıkları ve bunları nasıl aştıklarına dair sohbetlerin yapıldığı toplantılar dizisi yeniden başladı. 21 Mayıs 1998 günü Bilgi-Belge Merkezi'nde yapılan toplantının konuğu Prof. Doğan Kuban'dı.

Tarih Vakfı Genel Sekreteri Orhan Silier, toplantının açılış konuşmasında, Prof. Doğan Kuban'ın en çok hayranlık duyduğu yanının, konu ne olursa olsun, o konuda "dersini çalışma"yı, hazırlık yapmayı hiçbir zaman ihmal etmemesi olduğunu belirtiyor: Bilim hayatımızda, ben nasıl olsa bu konuyu biliyorum diye geçiştirmeyen, kendisinden ne bekleniyorsa, -karşısındakine saygının gereği olarak- en dar zamanda bile hazırlığını yapıp gelme kuralını yaşatan çok az sayıda kişiden biri.

Kuban da bu değerlendirmeye katılıyor: "Gerçekten, hazırlanmadan ömrümde hiçbir şey yapmadım, bence bu güvensizlikten değil. Çünkü ben hazırlanmadan da bir şeyler yapabiliyorum artık, ama karşındakilerin yararlanması için insanın düşüncesini sistematik olarak özetlemesi ve onu -hatta üslubunu da düşünerek- dinleyicileri tahrik edecek, aynı zamanda da teşvik edecek şekilde dile getirmesi lazım. Geçen gün, ilkokul beşinci sınıf öğrencilerine gelecek hakkında bir konuşma yap dediler, 30 sayfa yazı yazdım. Bu bir tabiat. Serbest konuşan, çok güzel konuşan insanlar da çok dünyada; ben belki öyle becerikli de değilim, bilmiyorum."

50 YILLIK MESLEK YAŞAMI

Tarihçinin Mutfağı toplantılar dizisinin ilk konuğu olan Doğan Kuban'ın "tarihçi"liğinin nereden geldiği sorulabilir. Karşımıza şöyle bir biyografi çıkıyor:

1926 Paris doğumlu olan Kuban 1949'da İTÜ Mimarlık Fakültesi'nden yüksek mühendis mimar olarak mezun olmuş, üç yıl sonra da aynı fakültede akademik kariyerine başlamış. 1958'de doçent, 1965'te "Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları" adlı çalışmayla profesör olmuş. İTÜ'de Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü ve son olarak da Restorasyon Anabilim Dalı başkanlığı yapmış. 1974-1977 yılları arasında İTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanlığı ve 1971-1977'de İTÜ Senatosu üyeliği görevinde bulunmuş. 1974'te İTÜ Mimarlık Fakültesi'ne bağlı olarak Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nü kurmuş ve başkanlığını yürütmüş.

Kuban'ın yürüttüğü görevler arasında, 1968-1981 arasında Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyeliği, 1981-1985 arasında aynı kurulun başkan yardımcılığı, 1991-1993 yılları arasında da İstanbul 3 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu başkanlığı var. Koruma ve restorasyon çalışmaları arasında İstanbul'da Kalenderhane Camii, Tahtakale Hamamı ve danışmanlığını yaptığı Bozdoğan Kemeri ile kara ve deniz surlarının iki bölümünün restorasyonu ve 1992-1995'te başlayan Kazakistan'daki Ahmet Yesevi Türbesi restorasyon projesi danışmanlığı sayılabilir. Kuban İstanbul, İzmir, Gaziantep, Safranbolu, Kastamonu kentleri ve Lefkoşa kent merkezi için koruma planı da hazırlamış.

Aldığı ödüller arasında, 1990'da I. Ulusal Mimarlık Yarışması kapsamında TMMOB-Mimarlar Odası Mesleğe Katkı

Ödülü, aynı yıl, Kültür Bakanlığı tarafından verilen Kültürel Mirasın Korunmasına Hizmet Ödülü, Tübitak Hizmet Ödülü ve 1998'de (*Sinan'ın Sanatı ve Selimiye* adlı kitabıyla) Aydın Doğan Sosyal ve Beşeri Bilimler Ödülü sayılabilir.

1990'da İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü muhabir üyeliğine ve 1994'te Amerikan Mimarlar Enstitüsü onur üyeliğine seçilen Kuban'ın mimarlık ve sanat tarihi konularında çeşitli dillerde yazılmış çok sayıda kitap, araştırma ve makalesi var.

"NASIL TARİHÇİ OLDUM?"

Üniversitede mimarlık eğitimi gören Kuban, "Ancak profesyonel olarak 50 yılımdan sonra kendime tarihçi olarak bakabilirim" diyor. "Belki de bu kadar mütevazı olmam da gerekmez, çünkü uzun yıllarımı büyük tarih ve sanat tarihi kitaplıklarında geçirdim. Dün akşam hesapladım, dört buçuk yılım dünyanın en büyük sanat tarihi ve tarih kitaplıklarında okuyarak geçmiş. Ayrıca yabancı ülkelerde sanat tarihi ve tarih derslerinin sürekli dinleyicisi ya da anlatıcısı oldum. Tarihçi diplomam eksik, ama tarihçi olmak için gerekli bütün aşamalardan geçtim. Bana önce bir mimarlık tarihçisi ve kent tarihçisi, sonra bir sanat tarihçisi, sonra bir kültür tarihçisi olarak bakılabilir."

Kuban'ın tarihe ilgisi çocukluğundan başlıyor. Babası yurtdışında eğitim görmüş, birkaç dil bilen, tarih okuyan ve tarih yazmaya hevesli bir subay. Çocuklarına da Osmanlı tarihinden adlar koymuş: Doğan Kuban'ın adı Niğbolu Kalesi kumandanından, kardeşininki de Yıldırım Bayezıd'dan geliyor. Küçük yaşta tarih kitaplarını büyük bir heyecanla okuduğunu hatırlıyor. Tarihçiliği Teknik Üniversite'de mimarlık tarihi, sanat tarihi dersleri vermekle başlıyor, ama bununla da kalmıyor: Üniversitenin devrim tarihi hocası ölünce, fakülte yönetimi dışarıdan yeni birisinin gelmesini istemiyor, sen zaten tarihçisin, gel şu devrim tarihini de sen anlat diyor; devrim tarihi derslerini vermek de Doğan Hoca'ya düşüyor.

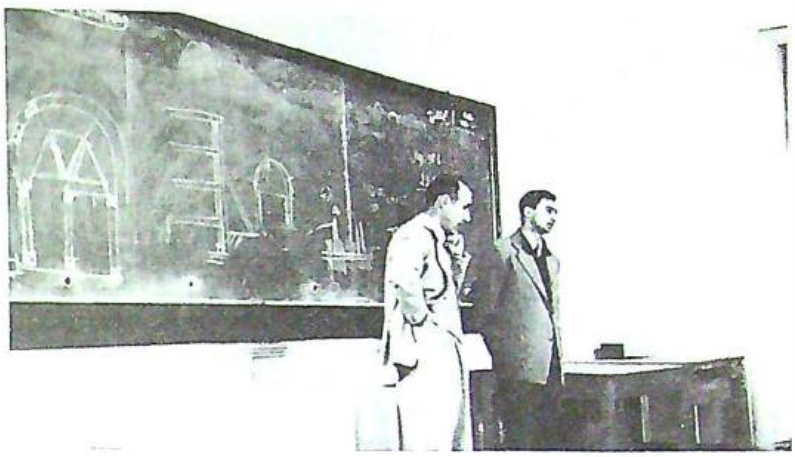

1953'te Prof. Paulo Verzone ders verirken, asistanı Doğan Kuban çeviri yapıyor.

Kuban mimarlık veya sanat tarihçisiyle tarihçiler arasındaki farkı şöyle anlatıyor:

"Aslında ben bir maddi çevre tarihçisiyim; yani yapılar ve onların yarattıkları kompleksler, giderek kentler benim temel inceleme konularım. Bunların daha iyi anlaşılması için başta *artifact*'ları inceliyorum, ondan sonra onların çevresindeki daha küçük *artifact*'ları inceliyorum, ondan sonrada onları meydana getiren ortamın bütün koşullarını öğrenmeye çalışıyorum. Zaten *artifact*'tan çıkıp da 'ortamın koşulları' der demez, derhal tarihçinin alanına giriyorsunuz."

"BİZİM SAVAŞ ATIMIZ *ARTIFACT*'LARDIR"

Doğan Hoca, arşivlerle durumunuz nasıl diye bir soruyu ise "Ben arşive çok az girdim" diye yanıtlıyor:

"Torino Üniversitesi'nden Teknik Üniversite'ye gelmiş, benim asistanlığını yaptığım Paulo Verzone adlı bir mimarlık tarihi hocamız vardı. O, 'bizim savaş atımız *artifact*'ların kendisidir' derdi. Doğrusu benim de savaş atım hep oydu; yani benim objem binanın kendisi, yapının kendisi. Eğer onu anlamakta zorluk çeken bir durum yahut onu anlamayı tamamlayacak bir durum olursa o zaman arşive de gidebilirim. Ama arşiv çalışmasını hiç sevmedim. Selimiye Camii'nde 4 yıl çalıştım. Rölövesini yapmak için her sene 3 ay gidip, o zaman işgal

1955'te Milano'da eşi Sabiha Hanım'la birlikte.

1958'de Euromos Tapınağı önünde öğrencileriyle.

edilmemiş olan medresesinde yattım. 12 ay çalıştım ve rölövesini tamamlayamadım; zaten o zaman elimizde ne fazla para, ne de alet vardı, gene de sadece Selimiye değil, Edirne içinde birçok yapı belgeledik. Selimiye ile ilgili yayımlanmış belgelerin hepsini okudum, ama eğer ben Selimiye ile ilgili arşiv çalışması yapmaya kalksaydım bir 12 ay değil, belki 120 ay gerekebilirdi. Onu da ben yapamazdım. Türkiye'deki *artifact*'ların yapı alanındaki kalanların sayısını ve Süleymaniye'nin bile rölövesi yapılmamış bir yapı olduğunu düşünecek olursanız, bir mimarlık tarihçisinin gidip de arşivde ıkına sıkına yazı okumaya çalışması pek pratik sayılmaz. Ben tarihçileri de biliyorum, arşive girdikleri zaman iki, üç sayfayı alırlar, bir ayda ancak onu çözerlerdi. Ben böyle bir çalışma için hazırlanmadım ve hiçbir zaman da o anlamda bir tarihçi değilim, ben *artifact*'ların tarihçisiyim."

TARİHİ ESERDEN TARİHE

Tarihi eserle tarih arasındaki ilişki konusunda Doğan Kuban şöyle bir noktaya da değiniyor:

"Divriği Ulu Camii ve Mengücekoğulları ile ilgili bilgilerin tümü 3-4 paragrafı geçmez, ama Divriği Ulu Camii hakkında ben bir sömestr süren ders verdim ve yakında yayımlanacak olan bir kitap yazdım. Eğer Divriği Ulu Camii şimdi ortada olmasaydı, üç tane kitabeyle, iki tane tarihi bilgi olsaydı, Divriği Ulu Camii diye bir şeyin tarihi de olmazdı, yorum da yapılamazdı. Şimdi Divriği Ulu Camii hakkında 10 cilt de kitap yazılabilir. Tarihçiler bunu pek sevmeyebilirler, ama ben yapının kendisini doğrusu onun hakkındaki belgelerden daha önemli bulan bir adamım, yahut öyle bir kuşakta yetiştim. Ama tabii her *artifact* da biçiminden öte birtakım nitelikler içerir. Birincisi, o biçimi saptayan bir amaç vardır ve o amacı da toplum saptar, o amacın içinde simgesel nitelikler de vardır. Toplum saptar dediğiniz zaman, o amacı toplumun nasıl saptadığını saptamak, yani tarihçi olmak zorundasınız. Ondan sonra o simgenin nasıl oluştuğunu saptamak da yine genel kültür tarihi içinde gene tarihçinin işidir, bunu da gene tarihçi gibi düşünerek yahut da mevcut olan verilere dayanarak yapmak zorundasınız. Bir de bütün bu nesneyi ortaya çıkarmak için kullanılan teknik olgu var, teknik olgu bizim için en önemli yorum öğelerinden biri; çünkü yapıyı betimlemeden önce yapı teknolojisinin niteliklerini bilmeniz gerekir. Teknolojik olgu toplumsal varlığın ekonomik ve kültürel belirli bir aşamasına tekabül ediyor. O alana girer girmez, yani tekniğin var oluşu ve onun ekonomik ilişkileri gibi konulara girdiğiniz anda, yine tarihçi olmak zorundasınız. Dolayısıyla ben gide gide onu öğrenmek, bunu öğrenmek için ekonomik tarih veya daha başka alanlarda bilgi sahibi olmaya çalıştım. "

İLK ÇALIŞMA BAROK ÜZERİNE

Doğan Kuban'ın ilk çalışması "Türk Barok Mimarisi Üzerine Bir Deneme" adlı yapıtıdır. Aslında bu konuyu kendisi seçmez. Okuldan sonra askerliğini bitirince asistan olmaya karar verir. Mimarlık tarihi asistanı olmak istediğini söylediğinde herkes şaşırır. Bir mimar çıkacak da mimarlık tarihi asistanı olacak! Verzone'ye yollarlar. Verzone, Doğan Kuban'ın asistan olmadan önce bir araştırma yapmasını ister. "Sizin ülkede barok çeşmeler var, camiler var. Şimdi git bu konuda bir araştırma yap, yaz getir" der. Kuban'ın fotoğraf makinesi bile yoktur. Birilerine fotoğraf çektirerek, biraz da kitaplardan falan keserek küçük bir çalışma hazırlayıp Mimarlık Tarihi profesörü Verzone'ye götürür. Hoca beğenir, "Senin tezin de barok olsun" der.

"Barok üzerinde çalışmaya başlayınca o zaman bütün cehaletimi öğrendim, çünkü barokun arkasında koskocaman bir tarih var. İşin tuhafı bizde barok diye bilinen, erken 18. yüzyıl mimari bezemesi, Rokoko kökenlidir. Aynı dönemde barok etkiler de girmiş. Rokoko'yu da doğrudan doğruya Türkler Avrupa'dan getirmişler, çizilmiş modeller olarak. Sonra Fransız mühendisleri getirmişler. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'den bu yana bütün o bezemesel biçimleri temelde Fransa'dan almışız. Bu, akıl almaz hızla olmuştur; 1735'ten sonra Türkiye'de hiç kimse klasik bezeme neredeyse yapmamış. Saray nasıl bir tutkuyla bu yeniliklere yapışmış, benim aklım hâlâ ermiyor. Orada tarihçilerin biraz daha kurcalamaları gerek: Nasıl oluyor da bu kadar kudretli eski bir gelenek birdenbire böyle bıçakla kesilmiş gibi yerini başka bir üsluba bırakıyor? Ben o zaman tezimi yapmam için barokla birlikte Fransız rokokosunu öğrenmem gerektiğini anladım. Ondan sonra da Türkiye ile ilgili ne yazacaksam, önce Batı literatüründe bu konuda yazılmış olan şeyleri yahut ona paralel olanları okuyarak, o konudaki kavramları inceleyerek, kendimi yetiştirdim, diyebilirim."

İTALYA'DA DOÇENTLİK TEZİ İÇİN ARAŞTIRMA

Yeni kurulmuş bulunan Teknik Üniversite'nin akademisyen yetiştirmekte eli çok açıktır. Bir şeyler öğrensin, tezini yazsın diye herkesi Avrupa'ya yollarlar. Kuban'ı da barok konusundaki tezini bitirir bitirmez İtalya'ya gönderirler. İtalya'nın seçilmesinde Verzone'nin İtalyan olmasının etkisi vardır. Ancak, hangi üniversitede, hangi alanda çalışacağı bile belirlenmemiştir. İtalya'da mekân fikrinin en gözde isimlerinden biri olan eleştirmen ve mimar Bruno Zevi'yi Roma'daki evinde ziyaret eder. Sohbet sırasında doçentlik tezinin konusu da kendiliğinden ortaya çıkar: Büyük Osmanlı iç mekân mimarisiyle, Rönesans'ın benzer iç mekân mimarisinin karşılaştırılması.

Roma'da sanat tarihi, arkeoloji kitaplığına dalar. Orada bir yıl boyunca kütüphanenin açılış saatinden kapanış saatine kadar kitap okur. İtalya Rönesansıyla ilgili eserleri görmek için dolaşır. Hocası Verzone'yi örnek almıştır:

"Ortaçağ ve Bizans mimarisi uzmanıydı. Sabahtan akşama kadar masa başında oturur, mütemadiyen katalog, kitap karıştırır; alan çalışması yapacağı zaman da keçi gibi sabahın altısından, akşam dokuza kadar sokakta, dağda, bayırda çalıştırdı. Ondan bir bilim adamı, bir mimarlık tarihçisi nasıl olur, neyle ilgilenir, nasıl alan çalışması yapılır, onu öğrendim."

"Osmanlı Klasik Mimarisi'nde İç Mekân Teşekkülü" adlı tezimi 1955'te tamamladım. Ondan sonra da bütün ömrüm mimarlık tarihi yazmakla geçti. Fakat başka bir yönde de şanslı olduğumu sanıyorum: Verzone ülkesine döndükten sonra, okulun beş sınıfında da modern mimariye kadar bütün dersleri verirdim. Bunları, İtalya'da gördüğüm, izlediğim deneyimle sadece rutin bir konu işleme şeklinde değil, gerçekten dönemin tarihini derinlemesine inceleyip dönemin sanat kuramlarını inceleyerek, çok çalışarak, önce kendim öğrendim, sonra o bilgiyi hep karşılaştırmalı yöntemlerle öğrencilere aktarmaya çalıştım. Başka bir deyişle, dersleri verirken ben kendimi de yetiştirdim. Ben bir otodidaktım. Çünkü sanat tarihçisi değilim, tarihçi de değilim, mimarım. Herhalde hiç kimse benim kadar zorlanmamış, belki de benim kadar çalışmamıştır. Öte yandan otodidakt olmayan bilgin'in varlığına da pek inanmam, yani bilgi şeyh'ten menkul almaz."

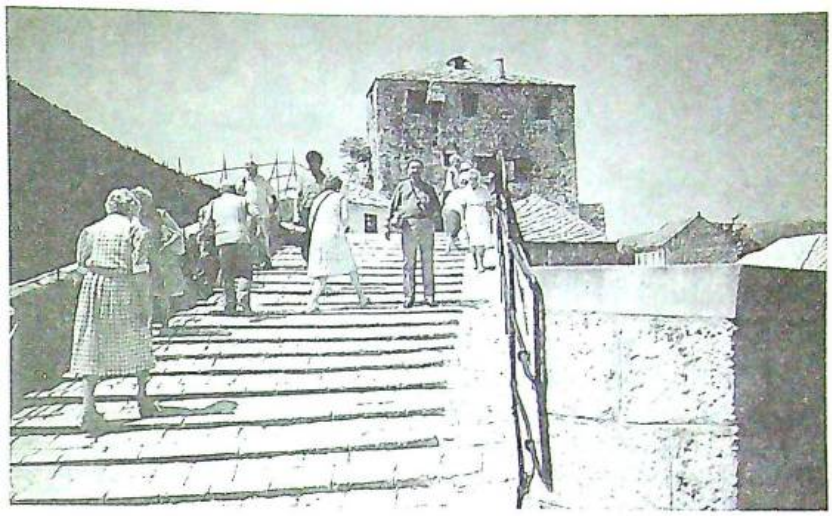

Mostar'da (Bosna-Hersek) daha sonra iç savaş sırasında yıkılacak olan tarihi köprü üzerinde (üstte).

Dubrovnik'te (Hırvatistan) fotoğraf çekerken.

AMERİKA'NIN KÜTÜPHANELERİNDE

Doğan Kuban daha sonra ABD'de Fulbright bursu kazanır. Mimarlık tarihçisi, sanat tarihçisi olmaya azmettiği için 1962'de doçent olarak Michigan Üniversitesi'nde sanat tarihi bölümüne gider. Orada Amerika'nın en büyük kütüphanelerinden biri ve Amerika'daki İslam sanatı araştırmalarının önemli bir merkezi kendini beklemektedir. Michigan'daki günlerini, ara sıra ders verse de, Farsça dahil daha çok öğrenmekle geçirir. Doçentliğini vermiş olmasına karşın öğrenci gibi birçok derse girer. Kütüphaneyi de sabahtan gece yarısına kadar kullanır.

Bir yıl sonra dünyanın en ünlü Bizans araştırmaları merkezlerinden biri olan Dambarton Oaks'da çalışması için teklif gelir. Harvard'dan burs ala-

Yalvaç'ta Men Tapınağı rölöve çalışması sırasında.

rak bir yıl orada Anadolu Bizans Mimarisi üzerine çalışır. Dünyanın en önemli Bizans kitaplığında bir yıl süreyle Türkiye'ye ait ne varsa okumaya çalışır. Türkiye'deki Hıristiyan mimarisi üzerine bir de katalog hazırlar.

Üç yıl boyunca dünyanın en büyük kitaplıklarındaki bu öğrenme süreci, 1965'teki profesörlük tezini getirir: "Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları". Türklerin Anadolu'ya gelişi ve geçiş yollarındaki ve Anadolu'daki uygarlıklardan etkilenişi de ele almaktadır. Tabii Bizans mimarisi gibi Ermeni mimarisi de incelenmektedir. Profesörlük tezi jüride çok beğenilir, ama bir jüri üyesi, kitabın bütününe değilse bile kitaptaki Ermenilerle ilgili bölüme itiraz eder: "Kitapta 29 defa Ermenilerden bahsediyor" der.

AYDINLANMA SÜRECİ

Ondan sonra yazdığı her kitap bir problematik üzerinedir ve -Türk, İslam ve dünya tarihi konularında- bir tür aydınlanma sürecinin de sonucudur.

"Kanımca bütün yapıtlarım, Osmanlı, Türk ya da İslam mimarisinin ya da sanatının henüz yanıtlanmadığını düşündüğüm bir temel sorununa kendimce bir açıklık getirmek üzere yazılmıştır. O nedenle hep genel sorunlar üzerinde düşünerek vakit geçirdim. Gerçi, Selimiye ya da Divriği gibi yapıların bütün ayrıntıları ya da İran tonoz konstrüksiyonu üzerine derinlemesine inceleme yaptım; kitap da yazdım.

İslam, Osmanlı hatta dünya tarihlerinin yerleşik Batı kökenli historiografisini, yöntemleri ne kadar sağlıklı olursa olsun, eksik buldum hep. Historiografi ile onun yapıldığı ortam arasında açık ve doğrudan bir ilişki var. Onun için tarih, sanat tarihi, kültür tarihi hepsinin kendi dünyamız için başka parametreler ve duyarlılıkla yapılması gerek. Fakat bu söylem daha yaratılmadı."

FİŞ TUTMA ALIŞKANLIĞI

Somut olarak nasıl çalışırsınız, örneğin not mu tutarsınız, fişler mi düzenlersiniz şeklindeki bir soruyu Doğan Hoca, 12 Mart dönemine ilişkin ilginç bir anısıyla yanıtlıyor:

"Fişle çalışırım. Alfabetik fişler düzenlerim. O sıralarda üniversite hocalarının evlerini basıyorlardı, bizim evi de bastılar. Köşk gibi bir yalıda oturuyorduk. Gece saat yarımda birdenbire geldiler. Her tarafı ararken, bizim yatak odasına da geldiler. Odada kutu kutu fişler var. Memurlardan biri fişleri masa üzerine yaydı. Zarfın üzerinde "İstanbul karışık" yazıyor, Ermenice, Rumca, Almanca, Fransızca, her dilden fiş var. Memur, "Komutanım, 'İstanbul karışık' diye bir şey buldum" dedi. Komutan da birden heyecanlandı. Karıştırdı, karıştırdı. Tam çıkaramadı, bana baktı. Ben, "İstanbul tarihini yazıyorum; bunlar sınıflandırılmamış fişler" dedim.

Ben fişlerle çalışırım. Bunlar hem yapıtları, hem konuları, hem de o konularla ilgili aldığım notların ayrıntılarını içerir. Önce elle yazarım, bir kez, iki kez, beş kez yazdığım olur. Hızlı yazarım, aklıma ne gelirse yazarım. Ondan sonra bir daha yazarım, bir daha yazarım, bir daha, bir daha. Sonra daktiloya çekerim. Şimdi bilgisayar ile yapıyorum o işi; ama gene de elle yazmayı yeğlerim. Çünkü düşünce ile yazan el arasında uzun yıllar organik bir bağ kurulmuştur. Kafam elimden hızlı çalışır. Düşünürken yazarım, yazarken düşünürüm; aklıma bir gelsin, arkasını hemen getiririm, çünkü kafam öyle çalışmaya alışkın.

Kuşkusuz bizde fotoğraf da çok önemli. Ben bütün ömrümce slayt çektim. Belki otuz bin tane slaytım var, dünyanın her tarafından. Slayt çekerken derste onun için ne söyleyeceğimi de birlikte düşünürüm. Didaktik amaçlı çekerim, ama estetiği de göz ardı etmem.

Defter defter, dosya dosya yazar ve çok kitap okurum. Okuduğum kitapların altlarını çizerim. Büyük kitapların özetlerini çıkarırım; gençken daha fazlaydı, şimdilerde azaldı; bir bölümünü de attım galiba, çünkü koyacak yer kalmadı. Üç dört lisanda okuduğum için her lisandan özetler vardır. Fakat bunun çok iyi bir sistem olduğunu sanmıyorum. Okuduğum kitabı altını çizdiğim ya da özetlediğim için bu notu nasıl olsa ben bulacağım diye yazarım, yanına sayfasına falan bakmadan yazarım, ondan sonra o yığıldığı zaman 200 sayfa, 300 sayfa artık o notların sayfa numaralarını bulmak için akla karayı seçerim. Ama yazarken kafam çok hızlı çalıştığı için her cümle ya da paragrafta dipnot yazmak için duramam."

Bu yazıya temel teşkil eden bant çözümlerini yapan Şeyda Aksu'ya teşekkür ederim.

Aile Arşivleri, Şehir Tarihçiliği ve Kültürel Değeri

Dr. TURAN AKKOYUN
Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi

Bu makale, iptal edilen III. Milli Kültür Şurası için tebliğ olarak hazırlanmıştı.

20. asrın ikinci yarısı itibariyle tarih, siyasi ve askeri hadiseleri inceleyen bir branş olmaktan çıkarak, doğrudan hayatı inceleyen bir vaziyete gelmiş bulunmaktadır. Hayat ise sadece insanın hayatıdır. Bu insan bugün olabileceği gibi herhangi bir devirde de olabilir. Bir insan ömrünün içine giren her şey bu tarih anlayışının içine de girmelidir. Böyle olunca da tarihle ilgilenmek hemen her insanın tabii hakkı durumuna gelmektedir.

Hayatın bakiyeleri, küçük birimler ele alındığında yerleşim alanlarında devam etmektedir. Sistemli olarak düzenlenen arşivler tarihçilerin vazgeçemeyecekleri kaynakların bir arada toplandığı yer olmakla beraber, bizzat yerleşim birimlerinde de kültürel anlam ve kıymet taşıyan eserler bulunmaktadır. Bunlar insanlar tarafından bizzat kullanılmaktadır. Çeşme kitabeleri, mezar kitabeleri, cami kitabeleri ve kale kitabeleri. Mezarlar her ne kadar orada defnedilen zata ait gibi gözükse de aslında insan hayatına dairdir. Camiler nesilden nesile devam eden bir silsilenin başlangıcını ya da oranın bir dönemdeki tarihini aydınlatabilecek bilgileri kapsamaktadır. Çeşmeler ve diğer hayratlara dair kitabelerde de aynı şeyi söylemek mümkün görünüyor.

Bunların dışında üzerinde çok fazla durulmayan, ancak bazı ilim adamlarının dikkatini çeken bir diğer husus, "hemen herkesin küçük de olsa şahsi veya aile arşivi vardır. Bu aile arşivleri o ailenin mahrem-i esrarıdır. Herkese açılmaz ve açılmaması da yerindedir. İşte bu türden aile arşivlerinde, ümit ediyoruz ki pek çok ve önemli bilgiler saklanmış olabilir. Bu arşivlerin, kullanıcıların istifadesine verilmesi en içten dileğimizdir. Bunu da hemen beklemiyoruz. Çünkü ülkemizde en çok istismar edilen konulardan birisi, bir ailenin veya bir yerin tarihini yazıyoruz diye bilgi ve belgelerin üzerine oturulmasıdır. Böyle nice olaylar akıp gitmiş, nice ümitler yitirilmiş, nice belgeler yetkisiz, fakat ağzı iyi laf yapan, satışı ve gösterişi de iyi olan kişilerle kaybolup gitmiştir. Böyle olunca insanların bu konuda hassas olmaları olağandır.... Elbette bir gün onlardan istifade imkânı ortaya çıkabilir."[1]

Biz bu tebliğimizde "aile arşivleri"nin yaşanan tarih için önemi üzerinde duracağız. Yaşanan tarihin en mühim sahası şehirlerdir. Şehir tarihçiliği gelişme göstermektedir. Şehrin bizzat kendisi belge niteliği taşımaktadır. Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi çeşmeden daha önce de başka insanlar istifade etmiştir. Camiler, mezarlar vb yerler daha öncede insanlar tarafından kullanılmıştır.

Bir zamanlar belli mevkilerde bulunan insanların zamanla o mevkilerini kaybeden halefleriene birtakım belgeler bırakmaları ve bu belgelerin bir kısmının tahrip olmadan günümüze kadar ulaşması tabiidir. Afyon şehrinin Şuhut ilçesinin Ağzıkara köyünün gelirinin II. Sultan Bayezid tarafından bir aileye bırakılmasına dair beratların hadiseden beş asır kadar sonra hâlâ o ailede mevcut olduğunu takdirle gördük.

Bilhassa yaşı asırlarla ifade edilen birtakım yazmalar da bazı ailelerde hâlâ muhafaza edilmektedir.

Yine aynı şehrin İhsaniye ilçesinin Karacaahmed kasabasında bulunan bir çeşmenin kitabesi tam olarak okunamasa da H. 1255 tarihi orada bize şu an için bir buçuk asırdan daha fazla bir tarihin olduğunu hatırlatıyor.

Hadiseler 19. asrın ikinci yarısına doğru geldiğinde ise

insanların küçük hazineleri olarak ifade edeceğimiz aile arşivlerinde bu bilgi ve belgelerin sayısının bir hayli artığını görmekteyiz.

20. asırda Türklüğün yaşadığı badireler Anadolu insanını sadece "ata yurdu"nda değil, buranın dışında da bir mücadeleye sevk etmiş bulunmaktaydı. Trablusgarp'ta başlayan, oradan Balkanlara, Sina Çöllerine, Yemen, Sarıkamış, Çanakkale, Azerbaycan, Galiçya ve Basra'ya kadar uzanan mücadele sahasından sonra geri dönebilen az sayıdaki Türk burada bir varlık kavgasına tutuşmuş ve bunda da tarihine yakışacak şekilde başarılı bir imtihan vermişti. Bilhassa bu döneme ait bilgi, belge ve fotoğrafların Anadolu insanında pek çok örnekleri bulunmaktadır. Zira şu anda yaşayanlar seferberlik ve Milli Mücadele hareketlerine katılanların doğrudan çocuğu ya da torunlarıdır.

Üniversitelerimizin Edebiyat, Fen-Edebiyat ve Eğitim Fakültelerine bağlı olarak faaliyet gösteren Tarih Bölümlerinde birkaç sene sonra öğretmen ve akademisyen olarak görev almak üzere yetiştirilen aday tarihçiler bu konuda dikkatli olmak zorundadırlar. Tarihe ait en küçük değeri bulunan bilgi ve vesikayı yok olup gitmekten kurtardıkları takdirde sadece branşlarına değil, aynı zamanda milletlerine de bir hizmet ifa etmiş olacaklardır. Fakat burada bir özeleştiriyi yapmadan geçemeyeceğim. Tarih Bölümleri bu şuuru maalesef talebelere vermekten uzaktır. Bu özeleştiriden hareketle yakın tarihimize baktığımızda bir gerçeği de açık ve seçik görmekteyiz. Dikkate değer birkaç ilim adamı haricinde, mahalli çalışmalar tarihçiler tarafından yapılmamaktadır.

Cumhuriyet devrinde mahalli tarihçiliğin ilk örneklerinden birini vererek *İzmir Tarihi* isimli bir eser yazan Raif Nezih Atakul gazeteci ve hukukçudur. *Antalya Tarihi*'nin yazarı Süleyman Fikri Ertan bir müzecidir.

Biz burada yine tarihçi olmayan, ancak pek çok Tarih Bölümü mezununun kaleme almayı hayal bile edemediği bir tarih kitabı yazan Ömer Fevzi Atabek'ten ve onun kütüphanesinden tespit edebildiğimiz birkaç hususu dile getireceğiz.

Afyon'un mahalli basınının bugün devam edenlerinin en eskilerinden biri *Türkeli* gazetesinin sahibi ve başyazarı H. Hakkı Özsoy'un şu ifadelerini alarak başlamak istiyoruz:

> Gençlik yıllarımızda sık sık işyerimize alış-veriş için gelen, babamın ve muhasebecimiz H. Kasım Aşkar'ın büyük ilgi gösterdiği, sorduğumda emekli matematik öğretmenimiz, hocamız diye tanıttıkları, o çelimsiz, kısa boylu, fötür şapkalı, mütevazi ama bakışları çok keskin ve pos bıyıklı muhterem meğer, ne kadar değerli bir ilim adamı imiş.[2]

"Hemen herkesin küçük de olsa şahsi veya aile arşivi vardır. Bu aile arşivleri o ailenin mahrem-i esrarıdır. Bu türden aile arşivlerinde, pek çok ve önemli bilgiler saklanmış olabilir. Bu arşivlerin, kullanıcıların istifadesine verilmesi en içten dileğimizdir."

Bu biraz da hatıra karışımı yazıda dikkate değer olan husus insanların değerinin sonradan bilhassa ölümünden sonra anlaşılması çok önemlidir. Sıradışı insanlar ve kalem sahipleri pek çoktur ve unutulup gitmişlerdir. Ancak Atabek, kaleme aldığı on sekiz ayrı eserinden hiçbirini yayınlamasa da artık ilim camiasının önündedir.

Birçok öğretmen meslekleri yanında tarih yazarlığı yaparak bir aile arşivi kurmuş bulunmaktadır. Çalışmalarını iki ciltlik *Afyon İli Tarihi* isimli bir eserde toplayan Süleyman Hilmi Gönçer ilkokul öğretmeni ve müzede görevli idi. Bunun yanında eser yazmak için bilgi topladığı halde eserini tamamlayıp yayınlayamayan bir diğer ilkokul öğretmeni de Şefik Görkay'dır. Belgeleri ailesine bırakmıştır.

Bilhassa gazetecilikten yetişme şahısların da mahalli çalışmalara katkılarda bulunduğu, dolayısı ile bir aile arşivi oluşturduklarını ifade etmeliyiz. Takdir edilmelidir ki bunlardan büyük bir kısmı tarihçilikle alakalı değildir. Mesela bir tıp doktoru olan ve Afyon'da kalıcı hatıralar bırakan Mehmet Saadettin Aygen'in kaleme aldığı eserler ve kütüphanesi dikkat çekmektedir. Bu şahsın hayatı da fen bilimleri ile sosyal bilimlerin kesinlikle birbirinden ayrı olmadığını bir kere daha teyit etmektedir.

Daha on bir yaşında iken gazeteciliğe başlayan, neredeyse yarım asırdır bu mesleğe devam etmekte olan Afyon'un hayattaki kalemlerinden Mehmet Türkak hiçbir eser yayınlamamış olmasına rağmen aile arşivi olarak ve hatıra olarak pek çok bilgi ve belgelerin sahibi konumundadır. Afyon basınının tanınmış simalarından olan Behçetoğlu Muzaffer Görktan da ölümünde ailesine pek çok karmaşık belge ve gazete bırakmıştır. O, Çizmecizade Vehbi, Abdullah Mahir Erkmen ve Ahmet Sami Onur'a ait malzemeyi kendisine almıştı. Şu an için bu belgeleri ve kütüphaneyi değerlendirmek mümkün görünmemektedir.

Milli Mücadele senelerinde Aydın-Nazilli-Denizli havalisinde Kuva-yı Milliye'de görev almış olan "Karacasulu Zurnacı Ali"nin hatıraları, ilçenin Belediye Reisi Salih Alpaz tarafından kaleme alınmış, o da öldüğünde bunu evlatlarına bırakmıştır.

Cumhuriyet devri Türkçülük akımının büyük kalemlerinden Nejdet Sançar, öldüğünde bitmek üzere olan

Türk-İtalyan Savaşları ile daha başka bazı kitaplar bırakmış[3] olmasına rağmen, aradan geçen yirmi senelik zaman içinde bunlar yayımlanmadığı gibi, eşinin de vefatı sonrası koruyucusuz kalmıştır.

Aile arşivlerinden bahsederken, yaşanan yerleşim biriminin kendisini de bunun haricinde tutamayız. Bir köyde bulunan yatır, türbe, zaviye, cami ya da toprak altından çıkarılan küçük bir eser bizzat mahalli arşiv niteliğindedir. Bunların bir kısmı halk tarafından doğru ya da yanlış şekilde sahiplenilmektedir. Afyon'un Şuhut ilçesinin Mahmutköyü'nde bulunan Şeyh Hacı İbrahim b. Mahmud'a ait türbe[4] ile İhsaniye ilçesindeki Karacaahmed Sultan Türbesi sürekli ziyaretçi akınına uğramaktadır. Yine Şuhut ilçesine bağlı Efeköy kasabasında bulunan Hamza Efe Sultan'a ait türbe de oranın bir tarihi hüviyetinde halkın saygı gösterdiği yer konumundadır. Buralar adeta birer mahalli belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugün, kültür tarihi ve tarihçiliği ön plana çıkmıştır, o da yaşanan tarih demektir. Tarih insanlarla yerleşim birimlerinde sürmektedir. Yani saha çalışması ve şehir tarihçiliği olarak devam etmektedir. Şehirlerde her şeyden önce insanların bakiyeleri yaşar ki bunlar, nesiller ve bıraktıkları eserler olarak tezahür eder. Bunlar rahatlıkla görülebilen, en azından kayıtlara geçen hususlardır. Ayrıca görülmeyen ya da gösterilmeyen mahfuz bilgi, fotoğraf ve belgeler bulunmaktadır.

Bunların bir elde toplanılmasını istemek şu an için mümkün görünmemektedir. Zaten sistemsiz bir şekilde toplanan belgeleri toplamak yerine onları yerlerinde muhafaza etmek şuurunu geliştirmek ve yerleştirmek daha uygun görülüyor. Bilhassa üniversitelerin sayısının sağlıksız bir şekilde arttığı bir devrede oluşturulan Araştırma ve Uygulama Merkezleri hızlı faaliyetlere girişerek mahalli kıymet taşıyan tüm bilgi ve belgeleri belirli zaman dilimi içerisinde yok olup gitmekten kurtarmalıdır. Oysa bu Merkezler pek çok üniversitede göstermelik, kadrosuz ve bütçesiz kurulduklarından birer tabela ve görünüşte doldurulan idari makamlar olarak görülmektedir. Oysa yok olup giden bilgi ve belgeler sadece kendisini değil, Türk milletinin tarihinden ve kültüründen bir parçayı bir daha geri gelmemek üzere koparıp atmaktadır.

1. Tuncer Baykara, "İzmir Tarihinin Meseleleri", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri, (1922-1992) İzmir-Çeşme 28.09-02.10-1992*, İzmir, 1994, s. 4.
2. H. Hakkı Özsoy, "Ömer Feyzi Atabek", *Türkeli*, nr. 1169, 10 Mayıs 1997.
3. "Nejdet Sançar'ın Hayatı ve Eserleri", *Ötüken*, nr. 3 (135), Mart 1975, s. 7.
4. "Mahmutköyü Türbesi'ne Ziyaretçi Akını", *Afyon Bayram*, nr. 15, 10-15 Mayıs 1995.

Her ay en az 100 kitap okumanın tekniği var!

ADAPAZARI Değişim Kitabevi (0 264) 272 13 81 • **ANKARA** Birleşik Dağıtım (0 312) 431 02 60 • **BURSA** Asa Kitabevi (0 224) 220 40 74 • Dergâh Kitabevi (0 224) 224 26 33 • **ERZURUM** Üniversite Kitabevi (0 442) 218 57 55 • **ESKİŞEHİR** Kılıçaslan Kitabevi (0 222) 233 78 02 • Yediler Kitabevi (0 222) 231 32 26 • **İSTANBUL BEYOĞLU** Mephisto (0 212) 293 19 09 • Divan Kitabevi (0 212) 251 04 24 • **İSTANBUL BEYAZIT** Bahar Kitabevi (0 212) 517 53 69 • **İSTANBUL ÜSKÜDAR** Furkan Kitap&Cafe (0 216) 341 03 65 • **İZMİR BORNOVA** Akademi Kitabevi (0 232) 388 45 91 • **İZMİR KONAK** Nil AŞ (0 232) 489 29 05 • İletişim (0 232) 483 10 40 • **İZMİT** Toptum (0 262) 322 16 28 • **KAYSERİ** Bilge (0 352) 231 60 80 • **KIRIKKALE** Üniversite Kitabevi (0 318) 218 09 47 • **KONYA** Nüve Kültür Merkezi (0 332) 352 23 03 • **KÜTAHYA** Üniversite Kitabevi (0 274) 224 65 85 • **MALATYA** Çağlayan (0 422) 323 43 00 • **SAMSUN** Endülüs Kitabevi (0 362) 435 96 07

Matbuat
'her' kitap okurunun 'tek' dergisi

taksim cd., yoğurtçu fuat sk., doğançay ap., 10/2, taksim 80080 istanbul, tel: (0 212) 235 83 81, faks: (0 212) 256 48 80

BİRİNCİ TÜRK NEŞRİYAT KONGRESİ

Kültür İthali ve Çeviri

ŞEHNAZ TAHİR

1939 yılı mayıs ayında düzenlenen Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin genç Cumhuriyet'in kültür yaşamında ne denli belirleyici bir rol oynadığı günümüzde bir kez daha vurgulanıyor. Dönemin Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel'in önderliğinde toplanan bu kongre devlet ve özel yayınevlerinin etkinliklerini düzenleme amacını güdüyor, telif hakları gibi bugün de güncelliğini yitirmemiş önemli sorunları ele alıyordu. Bu kongre aynı zamanda ülkenin benimsediği Batılılaşma hareketinde önemli bir görevi üstlenen Tercüme Bürosu'nun kuruluşunun resmi bir çerçevede tartışıldığı ilk toplantı oldu. Bugüne dek 1939 yılında Maarif Vekaleti tarafından basılan *Birinci Türk Neşriyat Kongresi, Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları* adlı yapıt kültür tarihimizin bu önemli sayfası hakkında ayrıntılı bilgi edinebileceğimiz tek kaynaktı. Bu yıl Edebiyatçılar Derneği bu kitabın bir tıpkıbasımını yaparak en azından kongrede yapılan tartışmaların daha geniş bir kesime ulaşabilmesini sağladı.

Kongrenin sahne olduğu tartışmalar ilginç bazı noktalarda odaklanıyor ve yalnızca dönemin yayın anlayışına değil, kongre katılımcılarının kültürel ve siyasal fikirlerine, Türkiye'nin gelecekte izleyeceği yol hakkındaki görüşlerine de ışık tutuyor. Bu açıdan kongrede yapılan tartışmaların ve daha sonra kongre üzerine basında çıkan yorumların genel bir bağlama oturtularak içerikleri ve kullandıkları dil açısından ayrıntılı bir şekilde incelenmeleri son derece yararlı olacaktır. Bu yazıda özellikle kongrede çeviri üzerine yapılan tartışmalara değinerek Tercüme Bürosu'nun kuruluşu arifesinde dönemin aydınlarının ve devlet adamlarının çeviri üzerine görüşlerinin neler olduğuna, çevirinin işlevleri üzerine neler düşündüklerine göz atacağız.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi üç gün sürdü ve dönemin devlet adamlarını, aydınlarını ve edebiyatçılarını bir araya getirerek yayın konusunu görüşmelerini, salt görüşmekle kalmayıp aynı zamanda ülkenin gelecekteki yayın etkinlikleri için somut bir program oluşturmalarını sağladı. Kongre katılımcılarının ortak bir şikâyeti vardı. Hepsi de yayın dünyasının içinde bulunduğu durumu "dağınıklık" olarak tanımlamaktaydı ve bu durumun bir an önce düzeltilmesi gerektiğinden, bunun için yoğun bir plan ve programa gereksinim duyulduğundan söz etmekteydiler. Yayın etkinliğinin böylesine dağınık bir durumda olmasını kimi katılımcılar Latin harflerine geçilmesi ile açıklıyordu. Kongre oturumlarında söz alan katılımcılar, bu geçişten hoşnut olduklarını, bu sayede okuma yazma oranında önemli bir artış olduğunu belirtiyor, buna karşın Osmanlıca edebiyatın yeni kuşaklar tarafından okunamadığını kaygıyla vurguluyor, bu nedenle bir an önce yeni bir edebiyat oluşturulması gerektiğini dile getiriyorlardı. Bunu başarabilmek için yayın etkinliklerinin hem biçim, hem de içerik olarak planlanması gerekmekteydi. Bu planlama da ülkenin genel siyasi, toplumsal ve ekonomik politikaları ile koşut olarak yapılmalıydı.

Kongrenin açılış konuşmasını yapan dönemin başbakanı Refik Saydam şöyle diyordu:

> Birinci Türk Neşriyat Kongresinin içtimaını açıyorum. Neşriyat Kongresinin Sayın Üyeleri; arkadaşım Maarif Vekili Yücel'in ve onun çalışkan arkadaşlarının hazırladıkları bu Kongreyi teşrifinizden dolayı hepinize ayrı ayrı teşekkür ederim. Türk kültür davasının mühim bir meselesi olan bu meseleyi mütalea etmek için

Bu araştırmanın bazı bölümleri 1997 Warwick "Translation and Power" ve 1997 Yıldız Teknik Üniversitesi "Çevirinin Ekinsel Yönleri" adlı toplantılarda sunulmuştur.

> ve onu programlandırmak için sizin yüksek ihtisasınızdan, görgünüzden istifade için Neşriyat Kongresini topluyoruz. Cumhuriyet Hükümeti bütün işlerinde ihtisas erbabının, tecrübeli arkadaşlarımızın bize verecekleri bilgili direktifleri bir araya getirerek öyle bir program vücude getirmeyi ve mesaisinin heyeti umumiyesine bu programı esas yapmağı daime umde edinmiştir.
> Sizin geçirdiğiniz tecrübeniz ve ilminiz bize bu programı verecektir. Ve biz bunu zamanla, mevcut maddi vesaitimizle tatbik edeceğiz.
> Ben şahsen gürültülü, programsız işten zaten hoşlanmam. (Bravo sesleri) (BTNK 1939:9)

Yayıncılığın bir programa oturtulmasını isteyen yalnızca devlet yetkilileri değildi, dönemin aydınları da aynı dileği paylaşıyordu. Zekeriya Sertel *Tan* gazetesine yazdığı makalede konuyu şöyle ele alıyordu:

> Neşriyat işinde de her milletten ziyade rasyonel bir tarzda çalışmağa, memleketin şiddetle muhtaç olduğu yerli ve beynelmilel eserleri asgari bir zaman içinde irfan kütüpanemize mal etmeye mecburuz. Bu mecburiyet neşriyat işinde programlı ve planlı bir çalışma sistemi kurmamızı icap ettirir.
> Yapılan istatistikler gösteriyor ki Türkiyede kitap basım ve satışı seneden seneye artıyor. Eski harflerle alakasını kesmiş yeni nesil, yepyeni ve zengin bir kütüpane ihtiyacı karşısındadır. Okuyacak kitap arıyor, fakat çok defa aradığını bulamıyor. Kitap satışı artıyor, fakat kültür ihtiyacımızı tatmine kafi gelmiyor.
> Bu vaziyet de bizi neşriyatta programlı ve planlı bir tarzda çalışmak ve yeni nesle en kısa zamanda muhtaç olduğu kütüpaneyi vermek mecburiyeti karşısında bırakıyor. (BTNK 1939:190)

Yayıncılık faaliyetinin planlanması düşüncesi Türkiye'de Cumhuriyet'le birlikte ortaya çıkmamış, ilk kitabın basıldığı 1729 yılından beri farklı şekillerde uygulanmıştır. Örneğin ilk dönemde matbaanın kurulmasına ve kitap basılmasına ilişkin fetva verilirken din kitaplarının basılması yasaklanmıştı. Yayıncılık alanında ilk faaliyetler saray himayesinde gerçekleştikten sonra özel yayıncılığa geçiş de devletin teşvikleri ile sağlandı (İskit 1939:30). 1850-62 yılları arasında Türkçe dilinin gelişmesi için gerekli telif ve çeviri kitapların yayını görevini üstlenen Encümen-i Daniş, Tanzimat döneminde yayın etkinliklerini düzenlemek üzere oluşturulan bir kurumdu (İskit 1939:40). 1863 yılında da benzer amaçlı Telif ve Tercüme Cemiyeti'nin kurulduğunu biliyoruz. Aynı dönemde okul kitaplarının basımı içinse "Mektep Kitaplarının Telif ve Tercüme Nizamnamesi" hazırlanmıştı (İskit 1939:69). Çeviri alanında Tercüme Odası Cumhuriyet öncesi yayın ve çeviri planlamasına bir örnek ola-

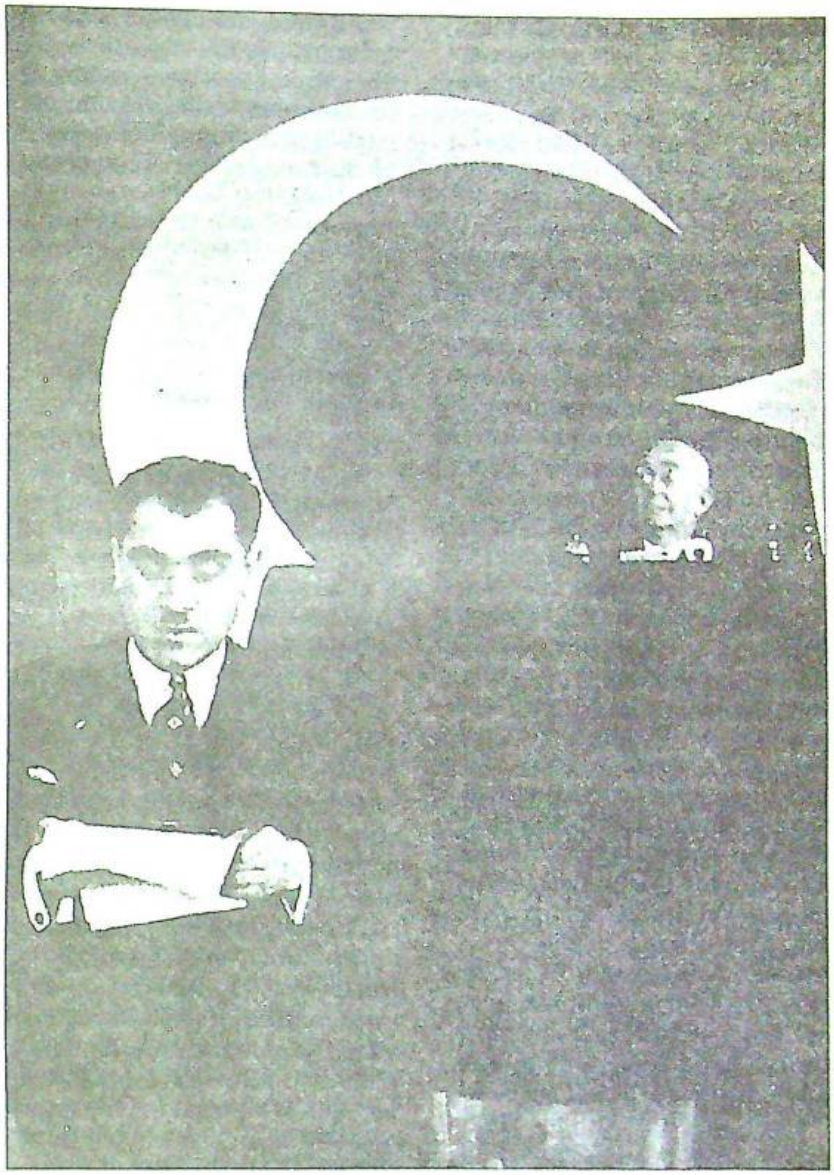

Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin açılış toplantısında konuşma yaparken. Toplantıya Başbakan Refik Saydam başkanlık yapıyor.

rak karşımıza çıkıyor (Paker 1991:19). Çeviri etkinliklerini planlamaya yönelik girişimler Cumhuriyet döneminde yoğunlaşarak sürmüş ve 1940 yılında kurulan Tercüme Bürosu ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Bir kültürde gerçekleşen değişimlerin tümü raslantısal ve kendiliğinden değildir, planlı bir çabanın ürünü olabilir. Kültürü oluşturan repertuvar kimi dönemlerde kişi ya da kurumlar tarafından yeniden yapılandırılabilir. İsrailli kültür araştırmacısı Itamar Even-Zohar, kültür repertuvarının iki yolla kurulabileceğini belirtiyor. Bunlardan birincisi mevcut repertuvarın yeni bazı birimlerle desteklenmesi ve böylece bir dönüşüm geçirmesi, ikincisi ise repertuvarın tamamen yıkılıp yerine yeni bir repertuvarın kurulması. Yeni repertuvarlar "icat" yoluyla özgün birimlerin ortaya çıkması sayesinde oluşabilir. Ne var ki, örneğin edebiyat çoğuldizgesi kapsamında düşünüldüğünde bunun son derece zor ve uzun bir süreç olduğu, özgün yaratım yerine diğer kültürlere ait repertuvarların benimsenerek söz konusu kültüre uyarlanmalarının daha kolay bir yol olduğu anlaşılır. Bu ikinci sürece "ithal" adı verilir. "İthal" yönteminde çevirilerin yaşamsal bir görevi vardır. Planlı çeviri hareketlerinde çevirilmek üzere seçilen metinler ve bunların çeviriliş biçimleri, oluşturulmak istenen kültür repertuvarının ana hatlarını ele verir (Even-Zohar 1994,1996). Bu nedenle Tercüme Bürosu'nun etkinlikleri, çevrilen yapıtlar, çeviri normları aynı zamanda oluşturulmak istenen yeni kültürün özelliklerini anlamamız için birer anahtardır. Kongrede çeviri konusu sık sık gündeme gelir ve katılımcıların çeviriye önemli ve dönüştürücü bir işlev yükledikleri görülmektedir.

Kongre öncesinde kurulan yedi encümenden biri "Tercüme İşleri Encümeni" idi. Çeviri konusu, yalnızca bu encümenin değil, Edebi Mülkiyet Encümeni, Gençlik ve Çocuk Edebiyatı Encümeni, Mükafat, Yardım ve Propaganda İşleri Encümeni gibi diğer encümenlerin hazırladığı raporlarda da ele alındı. Çeviriye üstlenen işlev, katılımcılar tarafından sıkça dile getirildiği gibi, kültür oluşturucu bir işlevdi ve çevirinin dünyanın köklü uygarlıklarının en önemli yapıtlarını dilimize kazandırarak kültürümüzü bu kültürlere yaklaştırması öngörülüyordu. Bu amaç, Hasan-Âli Yücel tarafından kongre açılışında yaptığı konuşmada şöyle dile getiriliyordu:

> Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cumhuriyetçi Türkiye, medeni dünyanın eski ve yeni fikir mahsüllerini kendi diline çevirmek ve alemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetindedir. Bu mecburiyet, bizi geniş bir terceme seferberliğine davet ediyor. (BTNK 1939:12).

Hasan-Âli Yücel'in sözünü ettiği "terceme seferberliği"nin belirli bir çatı altında planlanması ve yürütülmesi gerekiyordu, bu da Tercüme Bürosu'nun doğuşuna yol açtı. Tercüme Encümeni, yaptığı ön çalışma sonucunda daha çok Batı klasiklerinden oluşan bir liste hazırlamıştı. Encümen, bu listede yer alan kitapların çevirmenlere dağıtılması, çevirilerin denetlenmesi ve yayını işlerini yürütecek sürekli bir Tercüme Bürosu'nun kurulmasını öneriyordu. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bünyesinde kurulacak olan bu büro, özel yayıncıların çeviri etkinlerini de düzenleyecekti (BTNK 1939:126). Henüz tasarı halindeyken bile Tercüme Bürosu'ndan beklenen işlev ve çalışma ilkeleri açık olarak belirtilmekteydi. Yapılan tartışmalardan ve Neşriyat Kongresi üzerine yazılan makalelerden anlaşıldığı kadarıyla dönemin aydınlarının çeviri konusunda son derece belirgin beklenti ve tavırları vardı. Çeviriye yüklenen ana işlevler, Türk dilini zenginleştirmesi ve Batı kültürünü aktararak eğitici bir görev üstlenmesiydi. Kimilerine göre kongrenin düzenlendiği 1939 yılına dek çeviri etkinlikleri bu işlevleri yerine getirememişti. Tercüme Encümeni kongreye sunduğu raporda şöyle der:

> Memleketimizin irfan hayatı için tercümenin bugün büyük bir ehemmiyeti olduğu herkesçe malumdur. Tercüme, hem memlekete medeniyet aleminin fikirlerini ve hassasiyetini getirmek, hem de dilimizi zenginleştirmek hususunda hizmet edecektir, bunun için tercüme işinin bugünkü perişan halinde bırakılmayıp bir usul ve nizam altına alınması muvafık olacaktır. (BTNK 1939:12)

Hem kongre katılımcıları, hem de kongre üzerine basında yazıları çıkan yazar ve gazeteciler, çeviri etkinliğinin o tarihe dek izlediği yönden nicelik ve nitelik olarak hoşnutsuzdur. *Akşam* gazetesinde çıkan bir makalesinde dönemin gözde yazarlarından Vala Nurettin önce kongrede kabul edilen üçüncü maddeyi verir:

> Dilimize tercüme ettirilecek eserlerin klasikler dahil olarak en lüzumlularının senelere ayrılmış bir planda tesbit edilmesi ve bunlar için alakadarlar arasında bir iş bölümü yapılması.

Ondan sonra da kendi görüşünü şöyle özetler:

> Lütfen bir de divanı haysiyet kurulması. Zira futbolda bir ters tekme vuran sporcu federasyon tarafından diskalifiye ediliyor da bütün bir neslin kafasına yanlış tercümeli kalın bir klasiği güm diye indiren bir mütercim "Nedir bu ettiğin?" itabına bile maruz kalmıyor. Evet, Avrupalı bir mütercimin de hatada bulunması mümkündür. Ancak o, fikir aleminde bir aksülamel uyandırır; tenkitleri, münakaşaları doğurur. Bizde bu hususiyetteki refleksizlik en acınacak şeydir. (BTNK 1939:149)

Tercüme Bürosu'ndan beklenen şey, ülkedeki çeviri etkinliğini hızlandırması ve daha nitelikli hale getirmesidir. Bu arada yetkin çevirmenlerin yetişmesi de devlet tarafından kurulacak bu büronun gözetiminde çevirmenlerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi aracılığıyla gerçekleşecektir. *Ulus* gazetesinde Falih Rıfkı Atay bu konuya şöyle değinir:

> Devlet müdahale ve himayesinin en büyük tesiri, yeni bir mütercimler sınıfı yetiştirmek olacağını zannediyoruz. Her yabancı dil bilen tercüme yapamaz; her mütercim de her eseri tercüme edemez. Başka lisanlarda yalnız bir tek müellifin kendine mahsus mütercimleri dahi olduğunu biliyoruz. Bütün mesaisini bu işe hasreden güzideler lazım. Bu güzideler ancak, faaliyetlerinin hiç olmazsa maişetlerini temin edecek bir gelir temin etmesile bu hizmete kendilerini vakfedebilirler. (BTNK 1939:156)

Bu yazıda karşımıza çıkan "devlet himayesi" kavramı dönemin yayıncılık ve çeviri etkinliklerini betimlerken mutlaka değinilmesi gereken bir konu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, özellikle 1928 harf devriminden sonra yalnızca resmi değil, özel yayıncılığın da devletin mali desteği ile ayakta kalabildiğini biliyoruz. Neşriyat Kongresi tutanakları yayıncılar tarafından bu desteğin sürdürülmesinin istendiğini ve devlet himayesinin getirdiği kimi kısıtlamaların da bilinçli olarak onaylandığını gösteriyor. Kongre katılımcıları devlet himayesinin doğrudan para yardımı, vergi muafiyeti ve her yıl verilecek ödüller aracılığıyla yürütülmesini uygun görürler. Öte yandan himayeye hak kazanacak yapıtların belli koşulları yerine getirmesi gerekmektedir. Mükafat, Yardım ve Propaganda Encümeni'nin hazırladığı raporda Milli Eğitim Bakanlığı'nın vereceği ödüller kastedilerek denir ki: "Mükafatın verilebilmesi için ilk şart kitabın inkılap ve rejimimize uygun bulunması, müellif, mütercim ve tabiin Türk olmasıdır" (BTNK 1939:98). Tercüme Bürosu da devletin himayesinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Devletin çeviri etkinliğini himaye etmek için öne sürdüğü bazı koşullar vardı, bunlar Neşriyat Kongresi süresince kimi katılımcılar tarafından dile getirildi. Katılımcılar ve kongreye rapor sunanlar arasında çevirilerin nasıl yapılması gerektiğine, yani uygulanacak normlara ilişkin ayrıntılı önerilerde bulunanlar vardı. Tercüme Encümeni, çevirilmesi önerilen yapıtların listesini sunarken kongreye hazırladığı raporda şöyle der:

> Listedeki eserler arasında, ümanist kültüre taalluku olanlara bilhassa ehemmiyet verilmesi, umumiyetle eserlerin tam olarak ve mümkün oldukça aslından tercüme ettirilmesi tavsiye olunur. (BTNK 1939: 126)

Görüldüğü gibi burada çevirinin aslından yapılması ve çevirilecek yapıtların hümanist kültüre ait olması, metinlerin kısaltılmadan çevrilmesi önemli birer norm olarak karşımıza çıkıyor. Aynı encümen "manzum eserlerin" çevrilmesini olanaksız görerek yapıt seçimi açısından kısıtlayıcı bir norm da öne sürmekteydi (BTNK 1939:125). Kongre konusunda *Akşam* gazetesinde yayımlanan makalesinde Halide Edib, yine çevirilerin, özellikle Latin ve Yunan klasiklerinin çevirisinin aslından yapılması gerektiğini vurguluyor, Türkiye koşullarında bunun olanaksız olduğunu üzülerek belirtiyordu (BTNK 1939:207). Halide Edib, bu yapıtların çevirisinin mutlaka yetkin kişilerden oluşan bir heyet tarafından yapılması gerektiğini yazarak çeviri süreci üzerinde belirleyici olan önemli bir norm öngörüyordu (BTNK 1939:207). İstanbul Üniversitesi'nce kongreye sunulan rapor, çevirilerde aslına uygunluk özelliğinin bir norm olarak benimsendiğini gösteriyordu. Ne var ki aynı rapora göre:

> (...) tercüme sadece aslına uymakla kıymet kazanmaz. Hakiki tercüme, eserin diğer bir dilde ibdaıdır. Ancak bu suretle eser, çevrildiği dilin kültür bünyesine dahil olur. Mütercim, Türkçe hitap ettiğini, Türk dil ve kültürüne hizmette bulunduğunu gözden kaçırmamalıdır. Türkçenin selikası, şivesi, edası, kelimelerin telkin potansiyeli daima nazarı dikkate alınmak icabeder. İdeal tercümenin diğer bir hususiyeti de; müellifin üslubuna tebdili tabiiyet ettirmektir. Bu, daha ziyade edebi ve felsefi tercümelerde tahakkuk ettirilmesi lazım gelen bir gaye olmalıdır. (BTNK 1939:350)

Bu paragraf, ilginç bir ikilemi yüzeye çıkarıyor: Çeviri hem aslına uygun olacak, hem de erek dilde yadırganmayacak. Kanımca Tercüme Bürosu ve tercüme seferberliğinden beklenen şey de beraberinde benzer bir ikilemi getirmekteydi: başlatılacak çeviri hareketi Batı'nın hümanist kültürüne ait başlıca yapıtları dilimize aktaracaktı, ama bunu yaparken aynı zamanda ulusal bir kültürün oluşumuna katkıda da bulunacaktı. Yani genç Türkiye Cumhuriyeti için ithal yoluyla yeni bir edebiyat ve kültür repertuvarı oluşturuluyor, zaman içinde bu repertuvarın ulusal bir repertuvara dönüşmesi amaçlanıyordu. Bu çeviri hareketi, Birinci Türk Neşriyat Kongresi çevresinde oluşan söylemden anlaşıldığı kadarıyla, bilinçli ve planlı bir hareketti. Bu planlamada çevirmenlerin belirleyici bir rolü olduğunu söylemek ise zor. Elimizde çevirmenlerin kongreye çevirmen sıfatıyla davet edildiğini gösteren bir kayıt yok. Server İskit, kongreye davet edilen kesimleri "resmi teşekküllerin neşriyat işleriyle meşgul dairelerini temsil eden zatlarla memleketin fikir adamları, tabi, muharrir, gazeteci, mecmuacı ve matbaacılarla profesör ve muallimlerin mümessilleri" olarak tanımlıyor (İskit 1939:311). Tercüme Encümeni'nin 27 üyesinden yalnızca birinin resmi işi tercüme. Bu kişi Zühtü Uray ve kendisi Riyaseticümhur mütercimi olarak tanıtılıyor tutanaklarda. Aralarından Sabahattin Eyuboğlu'nun da bulunduğu diğer çevirmen üyeler ise öğretmen, müfettiş gibi uğraşlarla anılıyor, çevirmen kimlikleri belirtilmiyor. Kongre sırasında yapılan bazı yorumlar da kimilerince çeviri etkinliğine ikincil değerde bir uğraş gözüyle bakıldığını gösteriyor. Edebi Mülkiyet Encümeni başkanı Muvaffak Menemencioğlu kongre sırasındaki bir konuşmasında şöyle diyordu:

> Telif, bir adamın doğrudan doğruya birçok emek sarfederek bir eser vücude getirmesidir. Terceme ise hazır bir eseri ecnebi dili bilmekten istifade ederek nakletmek demektir. Bu ikisi arasında bir fark gördük. (BTNK 1939:77)

Bu durum, Lawrence Venuti'nin "çevirmen görünürlüğü" olarak tanımladığı konuyu getiriyor gündeme. Venuti, Batı'da çevirmenlerin görünmez olduğunu ve "akıcı çeviri" kavramının baskınlığını koruduğunu söyler. Çevirmenler çeviri metinleri mümkün olduğunca şeffaf ve akıcı hale getirmeye çalışır, metnin çeviri olmadığı izlenimini yaratmaya gayret ederler bu yüzden (Venuti 1995:5). Venuti, çeviri kitapların eleştirilerini inceleyerek bu eleştirilerin çoğu zaman çevirmeni yok saydığını da gösterir (Venuti 1994). BTNK'de ise durum biraz daha farklı. Çeviri etkinliği ve olumsuz da olsa çevirmenlerin özellikleri yoğun şekilde ele alınan konulardan biri. Dönemin devlet yetkilileri ve aydınları, çevirmenle yazar arasında hiyerarşik bir ilişki kuruyor, ama çevirmenin "görünmez" olduğunu söylemek zor. Üstelik çevirmen görülmekle kalınıyor, "göze batıyor".

Kongrede sık sık sözü edilen bir konu "halk için yapılması lüzumlu olan neşriyat"tır (BTNK 1939:3). Yayıncılık etkinliği ortak bir kültürün oluşturulmasında bir temel taşı olarak görülüyordu. Katılımcılar yayımlanan kitapların halkın eğitimine ve onların ülkenin kendine hedef olarak benimsediği "hümanist kültüre" ulaşmasına katkısı bulunması gerektiği kanısındaydı.

Kongrenin söyleminde "halk" sözcüğü ile neyin anlatılmak istendiği pek de açık değildir aslında. Bu kategoriye kimi zaman çocuklar, gençler ve köylüler de yerleştiriliyordu. Ülkede iki tür insan yaşıyor gibiydi: Biri neşriyat hareketinin öneminden söz eden ve bu hareketi bir programa oturtmaya çalışan aydınlar, diğeri ise bu hareketin hedefi olan "halk". "Çocuklar", "gençler" ve "halk" kongrede temsil edilmeyen kesimlerdi, ama birer tartışma konusu olarak her oturumda vardılar. Dönemin aydınları halk adına kararlar alıyor, onların neyi nasıl okuyacağını belirlemeye çalışıyorlardı. Bu, onların planlama etkinliğinin ana hedefiydi. Kongre katılımcıları ve konu hakkında yazan gazeteci ve yazarlar okumanın halkın eğitimi için ne denli büyük önem taşıdığını özenle vurgulamaktaydı. Halkı okumaya alıştırmak pek kolay olmayacaktı, ama bu sorunun çözümü için öne sürülen ilginç birçok fikir vardı. Örneğin Ziraat Vekaleti "münevverlerin" köylü halkla daha rahat iletişim kurabilmesi için "basit Türkçe" adını verdikleri bir yöntemin kullanılmasını önermektedir. Kongreye sundukları teklifte bakanlık yetkilileri köylü ve şehirli halkın farklı psikolojilere sahip olduğunu ve bu nedenle öncelikle köylü psikolojisini anlamak gerektiğini vurguluyordu:

> Şehirli münevvere köye hitap edebilmesinde yardım etmek ve memleketin bütün köyleri arasında müşterek bir yazı dili vücude getirmek için bir köy lugatı yapılmak ve bu lugat üzerinde bir köy yazı dili bina edilmek icap eder. (BTNK 1939:345)

Köylü/kentli ayrımı çocuklar ve gençler için yapılacak yayınlar konusunda da gündeme geldi. Kongre katılımcılarından Nusret Köymen şöyle diyordu:

> Köy ve şehir çocuğu arasındaki psikolojik halleri gözetmek bilhassa şayanı taktirdir. Bu iki çocuk hakikaten ayrı ayrı dil ve mefhumlarda, ayrı ayrı bir haldedir. Her ikisine de ayrı ayrı hitap etmek lazımdır. (BTNK 1939:88)

Sonuç olarak, Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin tutanakları bize söz konusu dönemde yayın alanında devlet müdahalesinin ne denli güçlü olduğunu, ulusal kültürün oluşturulmasında yayın etkinliklerine ne denli büyük bir görev yüklendiğini gösteriyor. Çeviri, bu etkinlikler arasında çok özel bir yere sahipti, öyle ki devlet bu konuda Tercüme Bürosu kapsamında bir seferberlik başlatmaya ve Batı kültürünü Türkiye'ye aktarmakta çeviriyi birincil araç olarak kullanmaya karar vermişti. Kongre katılımcılarınca Büro'dan beklenen görev, ithal yoluyla yeni bir kültür repertuvarının oluşumuna katkıda bulunmasıydı. Çevirinin işlevi de net bir biçimde tanımlanmıştı, eğitici ve dönüştürücü bir işlevdi bu. Tercüme Bürosu'nun kuruluşu tabandan oluşan bir hareket değildi. Dönemin pek çok kültürel girişimi gibi devletin oluşturduğu bir himaye sistemi içinde doğmuştu bu düşünce. Çağdaş Türk kültür tarihi açısından doldurulmaz bir yere sahip olduğu tartışılmaz bir gerçek. Öte yandan bu çeviri hareketinin planlanan işlevi yerine getirip getirmediğini anlamak için Kongre'yi izleyen yıllarda Büro'nun etkinliklerinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekiyor, ama bundan daha önemli ve daha zorlu bir proje, Büro'nun yayımladığı çevirilerin kimlere ulaştığını ve okurlar tarafından nasıl alımlandığını araştırmak olacaktır.

KAYNAKLAR

Birinci Türk Neşriyat Kongresi, Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları, Ankara, Maarif Vekilliği, 1939.

Even-Zohar, Itamar: "Culture Planning and the Market: Making and Maintaining Socio-Semiotic Entities", 1994 Darmouth, "The Making of Culture" başlıklı toplantıda sunulan bildiri.

Even-Zohar, Itamar: "The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer", 1996 Boğaziçi Üniversitesi, "Çeviri: Edebiyat ve Kültürün (Yeniden) Şekillenmesi" konferansında sunulan bildiri.

İskit, Server: *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939.

Paker, Saliha: "Turkey", *Modern Literature in the Near and Middle East 1850-1970*, (Der.) Robin Ostle, Londra, Routledge, 1991.

Venuti, Lawrence: *The Translator's Invisibility*, Londra, Routledge, 1995.

Venuti, Lawrence: "The Translator's Invisibility: The Evidence of Reviews", *In Other Worlds: Journal of the Translator's Association*, No: 4, 1994.

Geleceğin Müzayedelik Kitapları

NECDET SAKAOĞLU

SİVAS'TAN KUTLU ÖZEN'İN İKİ KİTABI

Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri, Dilek Matbaası, Sivas, 1996, 256 + 8 s. renkli fotoğraf.

Divriği Evliyaları, Dilek Matbaası, Sivas, 1997, 196 + 8 s. renkli fotoğraf.

Bir ömrü alıp götüren, idealler, meraklar, uğraşı alanları vardır. Halk edebiyatı , folklor ve etnografya bunlardandır. Bu alanların gönüllüleri ya da sevdalıları, örneğin Pertev Naili'ler, Sadettin Nüzhet'ler, Vehbi Cem'ler, İbrahim Aslanoğlu'lar yaşamlarının katığını ve mutluluğunu "halk" dediğimiz, ailelerden oluşmuş ebedi yaşamın esintilerinde bulmuşlar; folkloru ve halk edebiyatını yaşam kaynağı edinmişlerdir.

Kutlu Özen de onlardan biri, başarılı bir folklor araştırmacımızdır. Özen, kırk yıldır ağırlıklı olarak Divriği ve Sivas yörelerinin, yaşamsal, inançsal, sözlü halk kültürünü, Anadolu coğrafyasının en yorucu bir bölgesinde, dağ taş demeden, uzak, sarp, terk edilmiş köylere değin gezip dolaşarak derliyor, araştırıyor, yorumluyor. Birbiriyle kaynaşmış töreleri, inançları; farklı inançlarda insanların yöneldiği ortak yatırları, adak yerlerini, türbeleri, kutsal ağaçları, kutsal taşları, düşekleri... keşfediyor, inceliyor ve yazıyor.

Sivas Folkloru, Türk Folkloru, Ereğes, Tarla, Halay, İçel Kültürü, Gülpınar, Halk Kültürü, Türk Folklorundan Derlemeler, Türk Folklor Araştırmaları, Folklor ve Etnografya Araştırmaları, Güneyde Kültür, Berak, Kültür ve Sanat, Türk Kültüründen Derlemeler, Kızılırmak, Sivas/Kültür Sanat, Türklük Bilimi Araştırmaları... dergilerinde makaleleri yayımlanan ve 1982'de "İhsan Hınçer Türk Folkloruna Hizmet Ödülü"nü alan Özen'in son olarak çıkan iki kitabı, Anadolu folklorunun ve inanç kültürünün çok özel alanlarıyla ilgili. Ama bundan daha önemlisi, her iki eser de sistematik ve metodik inceleme, araştırma ve derlemelerin ürünü. Özen'in bu yolda kaç on yılını verdiğini bilmiyorum, ama gençlik ve olgunluk yıllarını verdiğine uzaktan tanığım.

Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri'nin "Giriş" bölümündeki "Eski Türk İnançlarına Genel Bir Bakış" ve "Adak ve Adak Yerleri Hakkında Genel Bilgi" makaleleri, bu alanlarda yazılmış eserlerin dikkatle gözden geçirilmesiyle ve çok özlü olarak kaleme alınmış birer halk kültürü anahtarıdır. Araştırmacı bu girişten sonra, Sivas ve Divriği'deki adak yerlerinin tanıtımına geçmiştir. Birinci Bölüm'de incelenen adak yerleri "Yer-Su Kültüne" ve "Evliya Kültüne" bağlı adak yerleri olmak üzere sınıflandırılmış olup bunların da örneğin "Dağ kültüne Bağlı Adak Yerleri", "Dağ Kültüyle İlgili İnançlar", "Dağ Kültüne Bağlı Uygulamalar" gibi alt başlıkları, yüzlerce yer adı, özel ad, deyim ve terimin işlenişiyle verilmiştir.

Kaybolmaya yüz tutmuş bir inanç gelenekleri yumağını, hem de Sivas ve Divriği gibi şimdiye kadar fazla ilgi duyulmamış bir yörede, sözlü kaynaklardan en geniş ölçüde yararlanarak çözebilmekte, sabrı ve emeği kadar, o yörenin bir aydını olması da Kutlu Özen'e özel bir şans sağlamıştır.

Kitapta bizim özellikle ilgimizi çeken bir bölüm "düşek"ler olmuştur. Etimolojisiyle de Divriği'yle ilintilenen bu ilginç adak yerlerini Özen, dede düşekleri, çelebi düşekleri, yatır düşekleri, Hızır düşekleri, Hz. Ali düşekleri, yol düşekleri, kaba yel düşekleri olararak sınıflandırmaktadır.

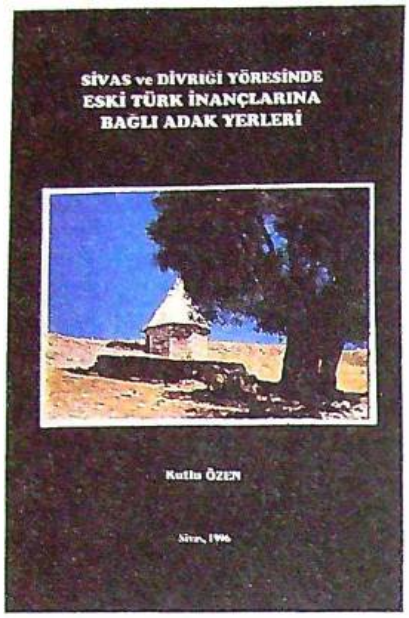

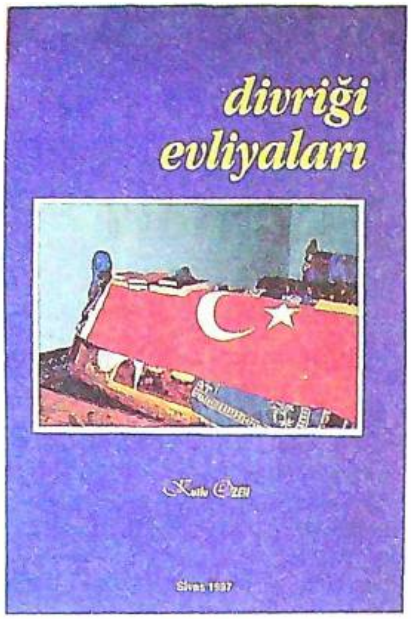

Kitabın sonunda, "kaynak şahıslar ve alıntılar", "kelimeler-deyimler-terimler", "bibliyografya", "genel indeks" ile adak yeri listeleri ve siyah-beyaz, renkli fotoğraflar bulunmaktadır. Bu önemli eserin bizce yegâne kusuru adının başındaki "Sivas"la ilgilidir. Çünkü 256 sayfalık kitabın Sivas ve ilçeleriyle ilgili İkinci Bölümü'nü sadece 13 sayfa olup kalan 243 sayfası Divriği ve köylerindeki adak yerlerini tanıtmaktadır. Sivas bölümü eserin sonunda bir "ek" olarak yer alabilirdi. Esasen bu bölümün hazırlanış metodunun da farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Kutlu Özen'in ikinci kitabı, *Divriği Evliyaları*, bir bakıma ilk kitabın devamı ya da ikinci cildi konumundadır. Birinci kitapta, titiz bir tarama ile düşeklere, ağaçlara varıncaya dek inanç noktalarının tümünü incelemeye alan araştırmacı bu ikinci kitabında "evliya"lık düzeyinde saygınlığı olan pirlerin, dervişlerin, ulu şeyhlerin, hocaların, 12.-16. yüzyılların yerli yöneticilerinin yaşamlarını, türbelerini ve mezarlarını, Divriği yöresindeki evliya kültü penceresinden bakışla tanıtmaktadır. Özen bu eserinde tarihten ve halk edebiyatından da yararlanmıştır.

Her iki kitabı okuduktan sonra, bir daha düşündük ve anladık ki, Anadolu halkının özellikle de ticari yollara uzak düşen yörelerimizin insanlarının, yani atalarımızın, bütün sıkıntılarını, hastalıklarını, yoksulluklarını; yurt edindikleri yörelerin taşına toprağına, ağacına, suyuna değişik inançlarla sarılarak aşmaktan başka umutları ve şansları olmamış. Bu tarih gerçeğine, Kutlu Özen'in kitaplarındaki yüzlerce düşek, yatır, adak yeri, türbe, pınar, ağaç, tepe, kaya... hâlâ tanık!.

BİRİNCİ TÜRK NEŞRİYAT KONGRESİ

T. C. Maarif Vekilliği, Birinci Türk Neşriyat Kongresi 1-5 Mayıs 1939 - Raporlar Teklifler Müzakere Zabıtları, 1. basım: 1939, 2. basım, Edebiyatçılar Derneği Yayınları 12, Aralık 1997, tıpkı basım, x + 412 s.

Hasan-Âli Yücel'in Maarif Vekilliğine atanması (28 Aralık 1938) eğitim ve kültür tarihimizin bir dönüm noktasıdır. Bu iki alanda Atatürk'ün düşünüp tasarladığı, fakat erken ölümü nedeniyle el atamadığı yenilikler Yücel'in bakanlığı döneminde gerçekleştirilmiştir. Onun 5 Ağustos 1946'da istifa etmek zorunda bırakılışına değin 91 ay süren görevinin her ayı, hatta belki haftaları ve günleri, ulus sevgisinin, çağdaşlığın, akılcılığın imbiklerinden geçmiş kültür ve eğitim atılımları ile dopdoludur.

Bakanlığının 5. ayına girerken 1-2 Mayıs 1939 tarihlerinde "On Yıllık Neşriyat Sergisi"nin açılışı, aynı günleri de kapsayan 1-5 Mayıs 1939 tarihleri arasında Ankara'da Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin toplanması bu atılımların ilklerinden ve en önemlilerindendir. Kongreyi açış konuşmasında "Memleketin her yerinde basım ve yayın işlerinin bütün alâkalılarca fikir ve emek katılarak ciddi surette gözden geçirilmesi ve ana prensiplerle devletçe ve fertçe takip edilecek usullerin tesbit olunması"nın gerekliliğini vurgulayan Yücel okumayı, ekmekten sonra ikinci gıda haline getirmek ve böylece ulusu yüzyıllardan beri boğan cehaletin bütün kalıntılarını silmek için de zaman yitirilmeden harekete geçilmesini hatırlatmıştır:

> Öğretim organlarının yetiştirdiği milyonluk okur-yazar kütleye kültür gıdası olacak mecmua, kitap, lügat ve ansiklopedi gibi öğrenme ve medeniyetçe yükselme vasıtalarını bir an önce onlara verebilmek için hangi teşebbüslere girişilmek lâzım geldiğini bu kongre ile ortaya koymak imkânını kazanmış bulunuyoruz.

Gerçekten de o kongre, Türkiye'de eşine az rastlanır düzeyde başarılı geçmiş; oturumları, encümen çalışmaları ve yansımaları verimli ve etkili olmuştur. *Birinci Türk Neşriyat Kongresi* adı ile 1500 adet basılan kongre raporlarını, teklifleri ve müzakere zabıtlarını içeren kitap ise geçen uzun zaman

nedeniyle "nadir eser" niteliği kazanmıştı. Esasen içeriğiyle de nadir bir yapıt olan bu kitap, günümüzün resmi yayınlarıyla karşılaştırıldığında ilerleyecekken ne denli gerilediğimizi de kanıtlıyor. Hasan-Âli Yücel, uzun ve yorucu bir hazırlıktan sonra gerçekleşen bu önemli kongrede üç-dört yüz kelimelik özlü bir açış konuşmasıyla yetinmiş. İlk oturuma başkanlık eden Başvekil Refik Saydam daha kısa konuşmuş. Kongre başkanlığını üstlenen Yücel'in kısa bir açıklamasından, encümen seçimlerinden ve genel konuşmalardan sonra kongre çalışmaları doğal akışı ile tamamlanmış. Bu çalışmalara ilişkin raporlar, tartışmalar, öneriler ve kararlar kitabın ilk bölümünü; kongrenin basındaki yankıları ikinci bölümü; çevrilmeleri, Türk harfleri ile yayınlanmaları önerilen eserler ve lügatler ile bakanlıklardan ve kişilerden gelen öneriler ve raporlar da son bölümü oluşturmaktadır.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi kitabı kültürümüzün önemli yapıtlarından olma özelliğini, değeri artarak koruyacaktır. Basın kuruluşlarımızın, üniversitelerimizin, aydınlarımızın elleri altında bulunması gereken böyle bir yapıtın, tıpkı basımının yapılması, geçtiğimiz "1997 Uluslararası Hasan-Âli Yücel Yılı" anısına ortaya konulmuş somut ve anlamlı bir değerbilirlik örneğidir. Bu bakımdan Edebiyatçılar Derneği'ni içtenlikle kutluyoruz. Bu konuda derneğe yardımcı olan sayın Canan Eronat Yücel'e de teşekkür ediyoruz.

(Edebiyatçılar Derneği: Özveren Sokak No: 3/8 Demirtepe/Ankara; yazışma adresi: P.K. 15 Yenişehir 06441 Ankara; tel-faks: 230 67 34)

İSTİKLAL HARBİ HATIRALARI

Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç'un Anıları, İstiklal Harbi Hatıratı-Kaybolan Filistin, (yayına hazırlayan/yorumlayan: Erdoğan Sorguç), 1. baskı: Mayıs 1995, (Belgeler ve fotoğraflarla birlikte 302 sayfa). İlaveli 2. baskı: Şubat 1996, (320 sayfa) İzmir.

Başvekil Refik Saydam Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nin açılış konuşmasını yaparken.

Savaş anılarını yazan ilk Türk askeri kimdir? Dört yüzyıl boyunca Osmanlı ordusunun omurgasını oluşturan kapıkulu askerlerinden, yani on binlerce yeniçeriden, sipahiden, topçudan, cebeciden yahut Anadolu'dan, Balkanlar'dan seferber edilen tımarlı sipahilerden hiçbiri neden bir anı defteri tutmamıştır? Eski askerlerimiz, özellikle de Osmanlı donanmasının kalyoncu ve levendleri arasında cönk meraklıları olmuş. Anı yazmak merak ve olanağımızın tarihi için, 19. yüzyıl ikinci yarısından daha öncesi için tek tük örnekleri güçlükle buluruz. Örneğin hiçbir padişahın, el yazısı ile günce benzeri notlarına henüz ulaşılamadı. 218 sadrazam da sonunculardan üçü beşi ayrı tutulursa, yaşamlarını ve sadaret dönemlerini

"On Altıncı Fırka Kırk Sekizinci Alayın Kahraman Zabitanından Bir Grup. Mısır-İskenderiye-Seydibeşir Dört Numaralı Osmanlı Zabitan Üsera Karargahı 12 Mart 1336 Cuma." Oturanlardan sağ baştaki İbrahim Sorguç'tur. Esareti kendine yediremediğinden resmini karalamıştır.

anlatan eserler bırakmadılar. Bütün bu yoklar, tarih aynamızdaki karartıların nedenlerindendir.

Savaş anıları yazmanın, komutanlardan siperdeki erlere kadar kimi okuryazarlar için bir gereksinim olması ve alışkanlığa dönüşmesi; buna olanak veren "kurşunkalem", "sabit kalem", "dolmakalem", "cep defteri" gibi, daha eskilerde olmayan yeni araçlarla uzun süren siper savaşlarının kesişiminde başlamıştır diyebiliriz. O nedenle de Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal savaşları yılları için yüzlerle ve yüzlerle anıdan söz edilebilir. Otuz yıl kadar önce, bir seferberlik onbaşısının güncesini bulmuş ve doğru Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi'ne koşmuştum. Benim heyecanlı açıklamalarımı sükûnetle dinleyen generalin, "Bizim depolarımız, generallerin, subayların anılarıyla dolu. Yayınlama sırasının asker anılarına gelebileceğini hiç sanmıyorum!" dediğini hatırlıyorum. Oysa yakın dönem savaşlarının "komutan" düzeyinde olmayan küçük rütbeli subaylarının, hatta erlerinin anıları gün ışığına çıktıkça ölüm kalım mücadelelerinin iç sahnelerini, ağır koşullarını, ölümle yaşam çizgisinde tetik çeken insanların duygularını ve düşüncelerini öğreniyor ve belki asıl gerçek bilgilere ulaşıyoruz.

İbrahim Sorguç'un askeri hizmet aşamalarını gösterir belge.

Oğlu Erdoğan Sorguç tarafından hazırlanan ve on ay ara ile iki baskısı yapılan İbrahim Sorguç'un (1897-1974) anıları da bu tür bir belgesel. İbrahim Sorguç'un 1916'da başlayan askerlik yaşamı, 1920'deki bir yıllık fasıla dışında, 1923'e değin altı yıl süren savaş günleri, aradaki tutsaklık süresiyle birlikte kitabın içeriğini oluşturmaktadır.

Kitabın Birinci Bölüm'ünde, İbrahim Sorguç'un, Erdoğan Sorguç tarafından hazırlanmış özgeçmişi ile resimleri ve özlük belgeleri bulunmaktadır. "Kaybolan Filistin" başlıklı İkinci Bölüm'deki 30 Ekim 1916 - 15 Haziran 1920 dönemi anılarını, İbrahim Sorguç'un 1950'lerde yazdığı, "Giriş"teki açıklamadan anlaşılmaktadır. Bu bölümün sonunda, kitabın değerini arttıran çok sayıda belge suretlerine ve fotoğraflara, bunlara ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

Üçüncü Bölüm, 26 Ağustos 1921 - 31 Ağustos 1923 tarihleri boyunca gün gün tutulmuş "İstiklal Harbi Hatıratı" olup bu bölümün sonunda da yine önemli belgeler ve fotoğraflar bulunmaktadır. Yazar, tuttuğu günceye, Sakarya Savaşı'ndaki subay kaybından doğan boşluğun doldurulması amacıyla yeniden silah altına çağrılan ihtiyat zabitlerinden olarak, 26 Ağustos 1337'de (1921) evinden ayrılışını, Antalya'daki asker uğurlamasını anlatarak başlamış ve ilk günkü notunu "Mamafih bu defa ne için harp edeceğimi biliyorum" diye bağlamış. Merhum Sorguç'un bir tek günü ihmal etmeksizin, savaş hattında da yazmaya devam ettiği güncesi İstiklâl Savaşımızın son evresinin bir kaynağı olarak önemli bilgiler içermektedir. Örneğin, o, 30 Ağustos gününü şöyle not etmiş:

> 30 Ağustos Çarşamba. Sabahleyin istirahat yerimizden hareket ettik. İlerliyoruz. Kısmen açık kısmen kapalı yerlerden geçerek düşmanla tekrar irtibat tesis ettik. Dumlupınar'ın şimal eteklerinde bulunan Adatepe'ye Kolordumuz taar-

ruz etti. Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin muvacehesinde ve bizzat emri ile sıkışmış bir düşman tümenine 9. Alayın yaptığı süngü hücumunda biz alayımızın ikinci hattı idik. Her iki tarafın büyük bir inatla çarpıştığı muharebe pek şiddetli oldu. Lüzumundan dolayı derhal birinci hattı bölüğümüzle takviye ettik. Ayağımız uğurlu olmalı ki gece yarısına kadar sona ermeyen muharebe biraz fedakârlıkla lehimize neticelendi ve düşman siperlerine girerek işgal ettik. Düşman kıyamet misali bir geri çekilişle kaçmağa başladı. Şu hatıratımı sabaha karşı düşmandan aldığımız ileri hatlarımızda yazıyorum. Ganaim hesapsız. Yerde 275 Drahmi buldum. Seyyar karyola, birçok kartpostal ve kutulu bir Yunan madalyasını hatıra olarak yanıma aldım. Ölüleri pek çok.

İbrahim Sorguç, savaşın kanlı yüzünü olabildiğince yumuşatarak, olayları ne fazla ne eksik, doğallığı ve yaşanmışlığı ile veriyor. Savaştan sonraki günler için de bazan kısa bazan uzun notlar düşmüş. Sayın Erdoğan Sorguç'un 23 Nisan Bayramının tarihiyle ilgili olarak işaret ettiği 23 Nisan 1339 (1923) Pazartesi gününün izlenimlerini ise şu satırlarla anlatmış:

...Büyük Millet Meclisinin ilk küşad günü olduğundan Türkler için milli bayramdır. Bu mesut günü kutlamak için talime çıkılmaması ve efradın eğlence ile vakit geçirmesi için fırkadan emir var. Efrad güzelce gezip eğlendi. Bütün Türk toprağı bugün bu mesud günü hararetli bir surette kutlamaktadır. Ne büyük tesadüf. İkinci sulh konferansı da bugün Lozanda ikinci defa ictima etti. Cenab-ı Hak'tan millet için hayırlı bir sulh temenni ederim.

Kitabın Dördüncü Bölüm'ü İbrahim Sorguç'un İkinci Dünya Savaşı'nda yedek piyade teğmen olarak silah altına alınışına ilişkin belge ve fotoğrafları ; Beşinci Bölüm ise, anıları yayına hazırlayan Erdoğan Sorguç'un gerekli gördüğü ek bilgilerle yorumları kapsıyor.

IRAK'TA TÜRK VARLIĞI

Doç. Dr. Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, (Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi yayını), İstanbul, 1996, 351 s.

Kerküklü olan, ilk ve orta öğrenimini de orada tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümünü bitiren Saatçi'yi, bir mimar ve mimarlık tarihçisi olarak Mimar Sinan üzerine yaptığı çalışmalarla tanıyoruz. Saatçi'nin diğer bir çalışma alanı, Irak Türklerinin kültür tarihi ve folkloru dur.[1]

Bu son çalışmasında ise Kerkük Türklerinin tarihinden başlayarak Musul sorununa, 1924-1995 uzun dönemindeki eylemlere, yaşanan baskılara, göçe zorlamalara, idamlara değin, Kuzey Irak'taki toplumsal olayların ayrıntılı bir panoramasını veriyor. Son iki bölümde ise bölgedeki boylar ve oymaklar; toplum yapısı, dil-edebiyat, müzik, mimari açıklanmaktadır. Ekler bölümünde, 1917'den günümüze kadar uzayan süreçten fotoğraflar, karikatürler, belgeler, çevre, anıt, eser resimleri yer almaktadır. Bibliyografya ise arşiv belgelerinin yanı sıra, Türkiye kütüphanelerinde bulunmayan, Irak'ta, Azerbaycan'da basılmış çok sayıda eseri de içermektedir.

Türkiye'nin, çok yetersiz olarak basından izleyebildiği "Kuzey Irak" ve "Irak Türkleri" konularında, Saatçi'nin bu monografisinin, politikacılardan diplomatlara, akademik çevrelere, halkbilim araştırmacılarına kadar pek çok kesim için bir başvuru kitabı olacağı kuşkusuz. Diğer yandan, yakın bir gelecekte Irak'ta bir rejim değişikliği söz konusu olur, Kuzey Irak sorununun bugünkü belirsizliği ve tıkanmışlığı bir ölçüde çözülürse gündeme gelecek yeni konuların başında Türkmen sorununun yer alacağı şüphesizdir. Salt kültürel bağlar nedeniyle

değil, siyasal açıdan da doğruları, gerçekleri, hatta ayrıntıları çok iyi bilmek ve değerlendirmek o süreçte daha da önem kazanacaktır. Sovyetler Birliği dağılıp yeni bağımsız cumhuriyetler doğduğunda, bilgi yetersizliğinin yöneticilerimizi ve diplomatlarımızı ne müşkül durumlarda bıraktığı henüz unutulmadı.

Irak'ta bugün de benliklerini koruyan ve Anadolu yerleşiği boy ve oymakların parçaları durumundaki Bayat, Karakoyunlu, Yiva, Döger, Çepni, Eymür, Harbendeli, Şebek, Salur, Beydili, Ulaşlu, Ocuşlu, Gökçelü, Biravcılı, Karanaz, Muradoğlu, Bacvanlı, Karaboğa, Ulus-Tatar, Salihi, Yağmur, Mavili, Sarılı, Yağcı boy ve oymaklarının yaşama mücadelelerini, uzun bir zaman içinde Araplaşan oymakları, Anadolu'dan Irak'a göçen toplulukları, dilleri ve kültürleri ile Türk, inançları ile gayrimüslim Garabetler, Hindiler, Kildaniler gibi aileleri, Türk-Kürt karışımlarını, Kuzey Irak'taki inançları, tam bir yetkinlikle açıklayan yazar, 500 dolayında boy oymak ve aile ile yaşadıkları yerlerin listesini de vermektedir.

1. Sayın Saatçi'nin her iki alandaki basılmış eserleri şunlardır: *Mimar Sinan*, İstanbul, 1987; *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler*, İstanbul, 1988; *Mimar Sinan ve Tezkiretü'l-Bünyan*, İstanbul, 1989; *Kerkük Çocuk Folkloru*, İstanbul, 1984; *Irak Muasır Türk Şairleri Antolojisi*, Ankara, 1991; *Kerkük'ten Derlenen Olay Türküleri*, İstanbul, 1995.

NOT DEFTERİ

ARALOV-YUNUS NADİ GÖRÜŞMESİ

Toplumsal Tarih'in 50. sayısında yayımlanan "Bir Komintern Belgesinde Aralov-Yunus Nadi Görüşmesi" adlı makalemi kaleme alırken, Moskova'daki notlarım arasında bulunduğu için eksik bıraktığım bazı bilgileri eklemek istiyorum:

İncelediğim arşiv belgelerine göre, Komintern 1922 yılında Sovyet Rusya'nın Ankara elçisi S. İ. Aralov'dan Türkiye'de komünist hareketi güçlendirmesini istemiş. Komintern'in Doğu Seksiyonları Sekreteri Safarov, Aralov'a bu konuda mektuplar yazmış. Aralov da bu uğurda bir hayli çaba harcamış, uğraşıları sırasında Aydın milletvekili, *Yeni Gün* gazetesi başredaktörü ve Meclis Dışişler Komisyonu başkanı Yunus Nadi ile görüşmeler yapmış.

14 Haziran 1922'de Sabri Ayvazov'un evindeki karşılaşmada Yunus Nadi, Aralov'a: "Cenova Konferansına [10 Nisan ile 19 Mayıs 1922'de yapılan uluslararası ünlü konferans kastedilmiştir] bizsiz katılmayı reddedebilirdiniz. İnanın ki biz, emperyalizmle uzlaşamayız" [R. Tse. HİNDİ, (Rossiyski Tsentır Hraneniya i izuçeniye Dokumentov Noveyşey İstorii), F. 495, op. 154, d. 764, s. 271] diye sitem etmiş.

9 Kasım 1922'de, *Yeni Gün* gazetesindeki kabinesinde Yunus Nadi, Aralov'a: "Sovyet Rusya'nın, daha doğrusu Kominter'in Anadolu'da komünist partisi kurmasına müsaade edemeyiz. Çünkü onlar bizim ulusal savaşımıza engel olurlar, bize karşı savaşan gericilerin durumunu güçlendirirler" (s. 272) demiş.

O günlerde Anadolu'da açık çalışan "Halk İştirakiyun Fırkası" Ulusal Kurtuluş Savaşı'na "Paşalar arasında yapılan iktidar savaşı" (d. 763, s. 183) gözüyle bakıyormuş.

Yunus Nadi konuşmasını şöyle sürdürmüş: "Bunlar elçilikten para alıp *Yeni Hayat* gazetesini çıkarıyorlar. Komünist partisini finanse etme konusu olduğu zaman bizde Elçi ile Komintern temsilcisi arasında fark yapılmıyor. Aynı şekilde Sovyet hükümetiyle Komintern arasındaki fark da anlaşılmıyor. Bu, son zamanlarda aramızda büyük bir soğukluk yarattı" (d. 764, s. 273).

Olumsuzlukları bu şekilde sıraladıktan sonra, Yunus Nadi iyimserliğini açıklamaya geçmiş: "Her şeye rağmen aramızdaki ilişkiler iyi idi ve iyi olacaktır. Ben hükümet üyeleriyle konuşacağım ve bir şölen düzenleyeceğiz, orada gerekli sözcükleri bulacağız, gerekli ruhsal durumu yaratacağız" yollu konuşmuş. "Bu günlerde kapalı kapılar ardında yapılan bir toplantıda, Paşa'nın dediği gibi, 'Rusya ile dostluğumuz, politikamızın temel taşı'dır" (aynı sayfa) demiş ve devamla dileklerini şöyle açıklamış:

"Sizin bayram gününüzde selamlama mesajı gönderilmemiş olması gibi olgulara ciddi önem vermeyiniz. Sıfatlar peşinde koşmayın. Düşünmeyin ki biz emperyalizmle barışabiliriz. Emperyalizmin, Batı ve Avrupa sermayesinin ne olduğunu biz sizden daha iyi bilmekteyiz."

13 Kasım 1922 günkü görüşmelerinde de Yunus Nadi: "Şayet Komintern'e burada komünist partisi mutlaka gerekli ise, biz onu yerli fabrika ve demiryolu işçilerinden kurabiliriz. Fakat, bizim yararımıza olacak sağlam kanıt, komünist partisinin varlığı değil, ordunun cephede başarılarıdır" (s. 276) diye vurgulamış.

Bilal Şen

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı, yurtiçi: 3.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır
Cilt fiyatı, yurtiçi: 3.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

Adı soyadı: ..... Aboneliğe başlangıç sayısı: .....
Adres: .....
Posta kodu: ..... Şehir: ..... Tel: .....

Abonelik bedelini

- ☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
- ☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
- ☐ Nakit ödüyorum.
- ☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz
- ☐ Fiyat artışını bildirerek aboneliğimi kredi kartı hesabımdan otomatik olarak yenileyiniz.

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club

Kredi Kartı No: [ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ][ ] Geçerlilik Tarihi [ ][ ]/[ ][ ]

Kart Sahibi: ..... İmza: .....

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

TARİH DERS KİTAPLARINDA (1931-1993)

TÜRK TARİH TEZİNDEN TÜRK-İSLAM SENTEZİNE

ETIENNE COPEAUX

Bugün ülkemizde tarih eğitimi ciddi bir biçimde sorgulanıyor. Bu nedenle bu eğitimin tarihini, Cumhriyet'in kuruluşundan bu yana izlediği süreci bilmek ayrı bir önem kazanıyor. Etienne Copeaux bu çalışmasında, bir yandan Türkiye'de 1930'dan günümüze kadar okutulmuş tarih ders kitaplarını söylem, ideolojik içerik ve simgesellik açısından irdeliyor, diğer yandan da 1930'ların Tarih Tezi yaklaşımından 1970'ler ve 1980 sonrasının Türk-İslam sentezine uzanan tarih yazımı sürecini ele alıyor. Yazarın bizim belki de artık kanıksadığımız olgulara "dışarıdan" ve bilimsel bir gözle bakarak yaptığı çarpıcı saptamalar, şu ya da bu ölçüde ortak belleğimize sinmiş birçok kavramı ve "gerçeği" yeniden sorgulamamıza neden oluyor..

vii + 341
ISBN 975-333 078-2
2.000.000 TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32
Genel Dağıtım: DADA Ltd. Şti. 0212-249 51 10 - 249 51 11 / Faks: 251 44 49

Dönemin en çok okunan yazarlarından Jules Verne'in en büyük düşü olan Ay'a seyahat projesine destek amacıyla, sadece Avrupa'da toplanan 1.446.675 dolarlık meblağın %5'i Osmanlı Bankası kanalıyla toplanmıştır. Osmanlı Bankası, geleceğe yön veren projelerin ve gelişmelerin bir parçası olmaktan her zaman mutluluk duymaktadır.

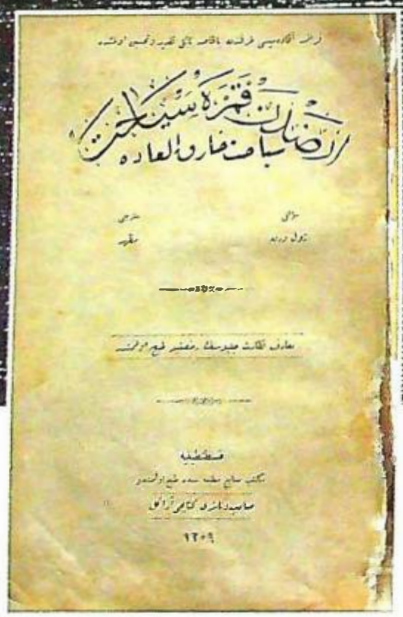

Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin ilk Türkçe tercümesinin iç kapağı.
İlk kez 1865'te yayımlanan bu romanında Jules Verne, Osmanlı Bankası'nın desteğinden söz etme

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

www.ottomanbank.com.tr

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

AĞUSTOS 1998 FİYATI: 750.000 T.L (KDV DAHİL)

Pertev Naili Boratav'ın Anıları

Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması

İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı

Rum Mebuslar (1908-1918)

Tarihçinin Mutfağı

Tarih Ders Kitapları

Sayılarla İzmir Tarihi

İLAN-I HÜRRİYET'İN 90. YILDÖNÜMÜ

56

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İSTANBUL ANILARI
1879-1940

HAGOP MINTZURİ

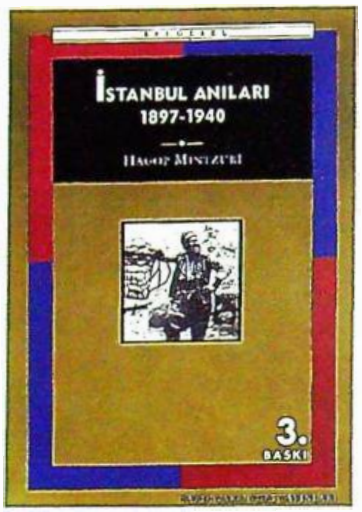

Hagop Mıntzuri bir Anadolu insanıydı, yüz yıla yaklaşan ömrünün ilk çeyreğinde yaşadıklarını özlemle anarak İstanbul'daki yalnızlığında avuntu bulmuştu. Anıları, ne otobiyografi, ne roman ya da öykü, ne de defterlere rasgele doldurulmuş anılardır. Mıntzuri kendi yaşam felsefesine uygun tarzda, çocukluğunu ve gençliğini belleğinde yeşertti, belgesel kesitler halinde kaleme aldı. "Büyük insanları" anlatan tarih yöntemine tepkiyle, hamurkâr, süpürgeci, ciğerci, fırıncı ve köylüleri öne çıkardı; her şeyi ve herkesi olduğu gibi kurguladı. Kitapta yüzyıl başında Beşiktaş, Ortaköy, Rumelihisarı'nı ayrıca Mıntzuri'nin yitip giden kendi köyünü, ayrıntılarıyla okuyacaksınız.

xi + 160 s.
ISBN 975-333-003-0

1.500.000.-TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

EDİTÖRDEN

SUNUŞ

Dergide geçen sayı yaptığımız biçimsel değişiklikler hakkında hem olumlu, hem de olumsuz tepkiler aldık. Olumsuz tepkilerin bir kısmının -beklenildiği gibi- dergimizi eskiden beri sıkı bir şekilde okuyan dostlarımızdan geldiğini belirtmeliyim. Yeni okurlarımızın veya dergiyi ara sıra alan kişilerin tepkileri (derginin sayfalarının filme alınma aşamasında yapılan teknik bir hata nedeniyle birçok fotoğrafımızın kapkara çıkmasına karşın) genellikle olumlu oldu.

Derginin yeni grafik düzeninin bir özelliği de grafiker arkadaşımızın Sunuş yazısı için daha dar bir alan ayırması, ama daha büyük puntolar önermesiydi. Artık derginin editörü, önceki sayılarda genellikle yapıldığı gibi, İçindekiler sayfasında yazılanları bir kere de Sunuş'ta tekrar edemeyecek. Ama yine de birkaç satırla yazılara değinmek, en azından 55. sayımızı almayanlar için, II. Meşrutiyet konusundaki dosyamızın geçen sayıya sığmayan yazılardan oluştuğunu hatırlatmak gerekiyor.

Not Defterimizde, yazılarını daha çok *Kebikeç* dergisinden izlediğimiz Ankara'dan dostumuz M. Bülent Varlık'ın *Kalıkalıa* gazetesi üzerine bir yazısı yer alıyor. Yazı şüphesiz önceki sayılarımızda Mete Tunçay, Oğuz Aytepe ve Veysel Usta'nın da üzerinde durduğu Es'ad Ömer Eyyubi'den de bahsediyor. *Trabzon Basın Tarihi* kitabının müellifi Hüseyin Albayrak'tan da Ömer Fevzi ve Es'ad Ömer Eyyubi karışıklığı üzerine daha önceki yazılarımıza cevabi nitelikte uzun bir yazının geldiğini şimdiden duyuralım.

Yazıları birkaç bölüme ayırarak yayımlamayı pek yeğlemediğimiz için, uzun yazıların bizi zor durumda bıraktığını bu vesileyle yazarlarımıza hatırlatmak istiyoruz. Birkaç hatırlatma daha... Eğer bilgisayarla yazıyorlarsa yazılarını (kâğıt çıkışa ek olarak) disketle ulaştırmaları hem bizim işimizi kolaylaştıracaktır, hem de yazının hatalı yayımlanma riskini azaltacaktır. Yazarlarımız dergide bu yazının bazı görsel unsurlarla birlikte yer alacağını hesaba katarak, görsel malzeme konusunda bize yardımcı olurlarsa ve kendilerine ulaşacağımız bir telefon numarası ve adresi yazılarına eklemeyi ihmal etmezlerse çok memnun olacağız.

OSMAN KÖKER

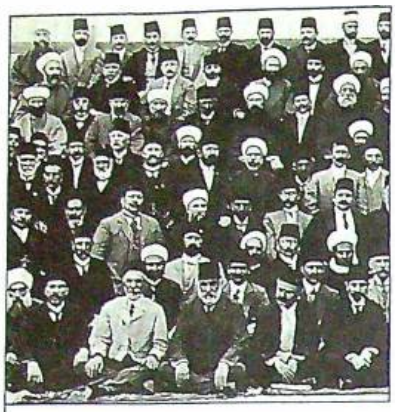

Meclis-i Mebusan üyeleri (vekiller dahil)
2. devre sonunda toplu halde
Tarih Vakfı Arşivi

Aylık Dergi
Ağustos 1998 Sayı: 56 Cilt: 10
Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
adına Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Osman Köker
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol,
Halil Berktay, Edhem Eldem,
Çağlar Keyder, Necdet
Sakaoğlu, Zafer Toprak
Grafik Tasarım
Melis Tuncay
Görsel Yönetmeni
Cengiz Kahraman
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Nurettin Pirim
Abone
Meltem Yeyin
Yapım
Tarih Vakfı
Baskı
Numune Matbaacılık
Dağıtım
Biryay
Adres
Barbaros Bulvarı,
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700
Beşiktaş-İstanbul
(212) 227 37 33 - 34 227 46 33 - 34
(212) 227 37 32 (faks)
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi) : 4.000.000 TL.
(yurtdışı) : 35 US$
Cilt Satışı
1 cilt (yurtiçi) : 4.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

Bir Varmış Bir Yokmuş 4
Pertev Naili Boratav'ın uzun yıllar Türkiye'de çalışan Avusturyalı Türkolog Andreas Tietze'ye adanan bir kitap için kaleme aldığı, 1927'de Darülfünun'daki öğrencilik günlerinden başlayan anıları.

Makedonya'da İki Örgütün Kuruluşu 9
Makedonya İç Devrim Örgütü ve Yüksek Makedon Komitesi
Meltem Begüm Saatçı 19. yy sonu ve 20. yy başında Makedonya'da Osmanlı egemenliğine karşı faaliyet yürüten iki örgütü tanıtıyor.

İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab Efendi'nin Erkekler Meclisi'nde Kadınları Savunması 13
Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması
Osman Köker 1911 yılında Ceza Kanunu değişikliği sırasında Meclisin gündemine gelen zina tartışmasını aktarıyor.

Osmanlı Küçük Beyleriyle Hanım Kızlarına 10 Temmuz 324 Hediyesi 21
İleri Arş! Ne Güzel Marş!
Cüneyd Okay Hızırzade Rüşdü'nün 1908 Devrimi için kaleme aldığı bir marşı sunuyor.

II. Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri 22
Rum Mebuslar (1908-1918)
Katerina Boura II. Meşrutiyet döneminde yapılan dört mebus seçiminde Meclise giren Rum mebusları tanıtıyor.

Mayıs-Eylül Belgelerine Göre 30
İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı - II
Orhan Koloğlu arşivlerde yaptığı çalışmada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Devrimi'nin hemen öncesi ve sonrasında farklı dinsel ve etnik gruplara yaklaşımına dair belgeler sunuyor.

EPHEMERA 34
Ephemera Derneği ile işbirliği içinde hazırladığımız bu ayki sayfamızda tiyatro el ilanları var.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI 36

Edhem Eldem: Belgelerden Hareket Etmek

Osman Köker Doç. Dr. Edhem Eldem'in konuk olarak katıldığı taplantıyı aktarıyor.

Tarih Ders Kitapları Üstüne Uluslararası Araştırmalar 40

Falk Pingel *tarih ders kitaplarının milliyetçi önyargılardan arındırılması için yürütülen uluslararası çalışmaları değerlendiren yazısında, Georg Eckert Enstitüsü'nün faaliyetleri hakkında da bilgi veriyor.*

Bir Panelin Düşündürdükleri 48

UNESCO, Türkiye ve Tarih Ders Kitapları

Salih Özbaran UNESCO Türkiye Milli Komisyonu'nun 4 Mayıs'ta Ankara'da düzenlediği "Tarih Ders Kitapları Nasıl Olmalıdır?" başlıklı paneli değerlendiriyor.

Tarih Ders Kitapları 51

Niçin, Kimler Tarafından, Nasıl?

Salih Özbaran'ın "Tarih Ders Kitapları Nasıl Olmalıdır?" başlıklı panele sunduğu tebliğ.

Trablusgarp Savaşı Sırasında Körfeze Döşenen Mayınlara Çarpan Gemiler 56

İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları - II

Sabri Yetkin *1911 yılında İtalyan çıkarması tehlikesi karşısında İzmir Körfezi'ne döşenen mayınların neden olduğu feci gemi kazalarını, gazetelerin olayları nasıl verdiğine dair örneklerle aktarıyor.*

KİTABİYAT 60

Sayılarla İzmir Tarihi

Engin Berber *Erkan Serçe'nin yayına hazırladığı 1917 ve 1918 yıllarına ait iki istatistik çalışmasını değerlendiriyor.*

NOT DEFTERİ 62

M. Bülent Varlık'ın Kahkaha *gazetesi,* ***Ahmet Uncu'nun*** *Edirne üzerine notları.*

Bir Varmış Bir Yokmuş... (Anılar)

PERTEV NAİLİ BORATAV

Pertev Naili Boratav'ın Andreas Tietze'ye adanan bir kitap için kaleme aldığı bu yazıyı yayımlanmak üzere dergimize ileten Korkut Boratav'a teşekkür ederiz.
Türk dili tarihi, Türkçenin başka dillerle ilişkisi, Türk halk edebiyatı, Türk bilmeceleri ve Türk gölge oyunu gibi alanlarda birçok çalışması bulunan Avusturyalı Türkolog Andreas Tietze 1938-1958 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ders verdi ve 1976'da Türk Tarih Kurumu onur üyeliğine seçildi.

Dostum Andreas Tietze'ye adanan bu kitaba Üniversite yıllarımın ve daha sonraların birkaç anısı ile katılıyorum. Birçok -acı, tatlı- yönleri ile bu anıları onunla paylaşırız. Onlarda canlandırmağa çalıştığım çehrelerden birkaçını olsun o tanımıştır. Meslek yaşamının yirmi yılını, demek ki aşağı yukarı yarısını, memleketimizde geçirmiş, onun diline, kültürüne, toprağına, insanlarına belki kendi ana dili, ana yurdu ve yurttaşları kadar bağlı kalmış, onları gerçek bilim adamının dürüstlüğü ve titizliği ile dünyaya tanıtma yolunda ömür harcamış olan dostumun yetmişinci yılını ortaklaşa sevdiğimiz insanların güler yüzleriyle, hoş sözleriyle kutlamak istedim.

I

"İstanbul Darülfünûnu"nda okuduğum 1927-1930 yıllarında, adlarını her zaman duygulanarak andığım iki hocamız vardı: Ferid Hoca (Ferid Kam) ve Oskar Rescher. (Rescher'in Müslüman olduğu ve Osman Yaşar adını aldığı da rivayet edilir.)

Avusturyalı Türkolog Andreas Tietze.

1933 ıslahatına kadar Darülfünûn'un "Edebiyyât Medresesi" (Edebiyat Fakültesi) Edebiyat ve Tarih-Coğrafya bölümlerinden oluşurdu. Edebiyat bölümünde öğrenciler ilk iki yıl Türk edebiyatı, Türk dil-bilimi, Batı edebiyatı, Arab edebiyatı ve Acem edebiyatı derslerini kapsayan bir programın bütününü izlerler, bu dönemin sonunda bir sınav geçirip üçüncü yıl uzmanlaşma döneminde derslerinden bir bölüğünü bırakırlardı.

Ferid Hoca bizden önceleri "şerh-i mütûn" (metinler açıklaması) adını taşıyan bir ders oluşturmuş. Bizim zamanımızda Acem edebiyatı dersini yönetirdi. Ama Osmanlı divân edebiyatı metinlerinde güçlüklerle karşılaştığımızda, "şerh-i mütûn" dersinin hocası olmakla beraber, bizi metinler üzerinde çalıştıracağı yerde, edebiyat nazariyeleri üzerine konferanslar vermeyi yeğleyen Ali Ekrem'den çok, Ferid Hoca'ya başvururduk. İçimizde onun gözde çömezi Kara Ziya (Ziya Karamuk) idi. Ziya, program dışında da, üzerinde çalıştığı metinlerde çözemediği bölümler için Ferid Hoca'ya başvururdu. Üstadın da bu meselelerden hemen çözemedikleri olurdu. Gün olur, sabahın erken bir saatında, biz Yüksek Muallim Mektebi'ndeki yatakhanemizde yatarken bakardık, üstad meseleyi çözdüğünü sevgili çömezine bir an önce müjdelemeğe gelmiş...

Ziya, Ferid Hoca'nın ders notlarını inci gibi yazısı ile yazıp teksir işini de üzerine almıştı. Ama son sınıfa gelince imtihan hazırlıkları ve bitirme tezi çalışmaları yüzünden bu görevden affını rica etmişti. Bu, Ferid Hoca'ya çok dokunmuştu. Derste, Ziya bulunmadığı zamanlar bize dert yanar: "İşte, insanlar böyledir. Öğreneceğini öğrendi ya, bizi artık yüzüstü bırakıyor..." gibilerinden serze-

nişler ederdi. Günün birinde notlarının yazılma ve teksir işlerini üzerine almayı kabul eden, daha küçük sınıftan bir gönüllü bulmuş ve pek sevinmiş. Ziya'ya rastlayınca da sevincini onunla paylaşma zevkinden kendini alamamış. "Müjde, Ziya! Bizim notları yazacak bir enayi bulduk" demiş.

Ferid Hoca'nın unutkanlıkları olurdu. Sınıflar pek kalabalık olmamakla beraber, özellikle yeni öğrencilerin adlarını hemen belleyemez, özür makamında: "Evladım, kusura bakma, senin adın ne idi? Ne yaparsın, ihtiyarlık... Bazen ben kendi adımı bile unutuyorum da mührüme bakıyorum" derdi.

Bir defasında onun dersine girmeğe hazırlanıyorduk koridorda. Arkadaşımız Ekrem Reşit, dersi kaytarmağa niyetli; öğrenci arkadaşlarından birine, "Hoca beni sorarsa hasta olduğumu söyle" diye talimat verdiği sırada koridorun köşesinden Ferid Hoca çıkıverdi ve: "Beni de şahit yaz" diyip yürüdü.

Onun şakaları, hazırcevaplıkları kadar, -zemin ve zamana uygun, kimi zaman kendisine de yönelik- nükteli kıt'aları da dillerde dolaşırdı. Bir gün bir yere misafirliğe gitmiş. Ev sahibi onu, ortası delik, köhne bir iskemleye buyur etmiş. Şöyle bir bakmış üstad iskemleye ve

Sana ikram olamaz bundan öte
Böyle iskemle gerek böyle göte.

deyip oturmuş. İstanbul Belediyesi'nin Süleyman Nazif'in mezarını onarma tasarısından bahsediyorlardı gazeteler. Bu vesile ile Ferid Bey şu dörtlüğü söylemişti:

Asrımızda nice ehl-i hünerin
Bir tutam tuz bile yoktur aşına
Öldürüp evvel onu açlıktan
Sonra bir türbe dikerler başına.

Onun taşlamalarından, başkalarına mal edilenler de olmuş... Kim bilir, hangi münasebetsizin, hangi münasebetsizliği için söylenmiş bir beyit vardır:

Öyle eşşşektir ki bâlâsındaki teşdîdinin
Âlet-i tîmâra benzer lâ-yu'ad dendânı var.

Hocamıza bu kimdir diye sormuştuk da: "Bu beyit benimdir, ama herkes Namık Kemal'in bilir" demiş, acı acı gülümsemişti.

Afgan Kralı Emânullah Han'ın İstanbul'a geleceği ve Dârülfünûn'a uğrayacağı öğrenilince, Ferid Beyin, Acem edebiyatı dersini okutan hoca olarak Han hazretlerine Farsça bir şiirle "hoş geldiniz" demesi uygun görülmüştü, o da hemen işe girişmişti. Firdevsi'nin *Şehnâmesi* vezninde ve:

Eyâ Pâdişâh-ı ma'âlî-penâh
Emîn-i Hudâ vü Emân-ı İlâh!

dizeleriyle başlayan uzun bir kaside yazdı. "Alel'âde bir kâğıt üzerine, el yazısı ile yazılmış olarak takdim etmek

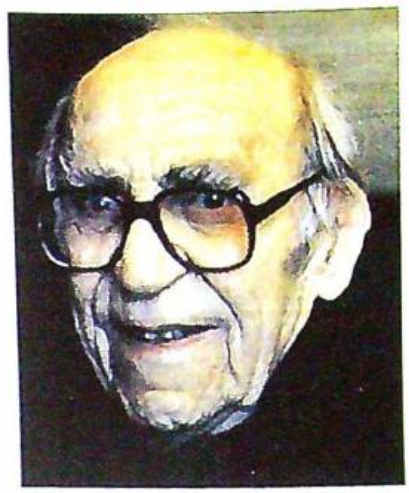

Pertev Naili Boratav, 1990'lı yıllar.

6 Aralık 1934'te Hayrünnisa Hanım'la nişan fotoğrafı.

ayıp olur" düşüncesi ile kasideyi Evkaf Matbaası'nda 40 veya 50 nüsha bastırdı; bir nüshasını güzel ciltletti. Bütün bu hazırlıklardan bizleri de günü gününe haberdar ederdi. Biz de, yarı şaka, yarı ciddi: "Hocam! Kim bilir size teşekkür makamında nasıl şahane bir hediye verecek Emânullah Han?" diye onun heyecanını körüklerdik. Tören günü Ferid Bey kasidesini bülend-avâz ile okudu. Farsça bilen -ya da bilmeyen - dinleyiciler, bu arada Emânullah Han pek duygulandılar... Ama bizim umutlarımız boşa çıktı; Han Hazretleri, Gazneli Mahmûd'unki kadar bile cömertlik göstermedi, bir kuru teşekkürle yetindi...

Ferid Hoca 1933 üniversite ıslahatında emekliye ayrıldı. 1946'larda Ankara'da oğlu Rûşen Kam'ın yanında otururdu. O sıralarda, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin dekanı olan Necmettin Halil Onan, eski hocasına Türk dili ve edebiyatı bölümünde divan edebiyatı metin çalışmaları seminerinin yönetimini verdi. Ferid Hoca böylece ömrünün son yıllarını eski öğrencilerinin öğrencilerine- üçüncü kuşak gençlere- engin bilgisinden bir şeyler öğretme mutluluğu içinde geçirdi.

Oskar Rescher de bizim öğrencilik yıllarımızın unutulmaz simalarındandır. O bize Arap dili ve edebiyatı okuturdu. Onun baş çömezi, Arapçası hepimizden kuvvetli olan Orhan Şaik (Gökyay) idi. O da, Ferid Hoca gibi, okuttuğu metinlerde aydınlanmamış, müphem bir yer bırakmadan açıklamak için çırpınırdı. Metinler üzerinde inatla durmanın, araştırmalardan yılmamanın, kılı kırk yarmanın gerekliliğini -ve zevkini- biz bu iki üstadımızdan öğrenmişizdir. Profesör Rescher'in de, Ferid Hocamız gibi, saf bir yanı vardı. Bir defasında bir Arap şairin bir metninde bir kelimenin anlamını aramış, taramış, bir yerde bulamamış. "Ah Efendi! Hiçbir kaynakta bu kelimeyi bulamadım" diye dert yanmıştı. Ertesi derste Orhan Şaik: "Hocam! Aradığınız kelimenin manasını buldum: cığara dumanından sarhoş olmuş deve yavrusu demekmiş" diye müjdeleyince Profesör Rescher sevinçle: "Ah Efendi! Hangi lûgatte?" diyerek not almak için kâğıda, kaleme davranmıştı... Kendisi, Bayezit Kütüphanesinin müdürü, Dârülfünün "Edebiyat Medresesi"nin Arab edebiyatı müderrisliğinden emekli olmuş ve yerine Rescher'in getirilmesini önermiş olan İsmâil Sâib Efendinin sadık çömezi idi. Kütüphanenin müdür bürosunda İsmâil Saib Efendi'nin dizi dibinden ayrılmaz, birlikte yazmaları karıştırırlar, metinler ve yazarları üzerine araştırmaları sürdürürlerdi. İsmâil Sâib Efendinin on, on beş kedisi vardı. Bunlardan kimi etrafta dolaşır, kimi de bir köşede yatıp uyurlardı. Kedilerinden birinin, sedirin bir kenarına konmuş bir yazmanın üstünde kıvrılıp yattığı da olurdu. O kitap o sırada incelenmesi gereken bir yapıt ise İsmâil Sâib Efendi kediyi uykusundan tedirgin etmeğe kıyamaz: "Evladım Rescher Efendi! Acelesi yok ya, mübarek hayvanı rahatsız etmeyelim şimdi. Sen yarın gel; bakarız o kitaba da" der ve o araştırmalar ertesi güne bırakılırdı. Bu kedilerin hatırı için, dünyanın dört bir bucağından, türlü müşküllerini çözümletmek için Ismâil Sâib Efendiye başvurmağa gelmiş birçok orientalistler İstanbul'daki ikametlerini uzatmak zorunda kalmışlardır.

1933 üniversite ıslahatında Oskar Rescher'in işine son verildi. Ama o, uzun zaman, sanırım İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra da bir süre İstanbul'dan ayrılmadı. İsmâil Sâib Efendinin ölümünden sonra yıllarca onun kedilerine bakıp besleme görevini sürdürdü. Dar geliri kendi geçimine ancak yettiği için kedilerin yiyeceklerine eşten dosttan para toplardı.

II

Benim Anadolu'daki araştırma gezilerimden, her zaman gülümseyerek ve duygulanarak anımsadığım birkaç anı vardır; onları anlatarak sürdüreceğim bu anılar dizisini.

1939 yazında Sivas'tan Yıldızeli'ne, oradan da Banaz köyüne gideceğim. Amacım Pir Sultan'ın köyünde onun anısından neler kalmış olduğunu öğrenmek. Sivas lisesinin müdürü dostum Faik Dıranas bana arkadaşlık edecek. Onun bir öğrencisinin babası olan Yıldızeli Ziraat Bankası Müdürü bizi Banazlılara tanıtacak bir arabacıya teslim etti... Banaz'a varıyoruz. Bizi konuklayacak olan Heceoğlu tarlasında ekin biçmekte imiş. Köy bekçisi bizi konuk odasına götürüyor. Yarım saat sonra Heceoğlu geliyor. Bize bir "merhaba" deyip sedire minder ve yastıkları yerleştirdikten sonra çıkıyor. Biraz sonra bir bakraç ayran ve bardaklarla dönüyor. Tekrar "hoş geldiniz" diyor ve ekliyor: "Beyler! Biliyorsunuz biz Kızılbaşız. Bizden olmayanlara ikram ettiğimiz yiyeceğin, içeceğin içine tükürürüz. Benden söylemesi. İster için, ister içmeyin." Faik Dıranas'la bakışıyoruz. Ne demeli? Ben: "Hoş bulduk, safa bulduk... Ev sahibinin ikram ettiği zehir de olsa, içmeyi misafirin boynuna borç biliriz" diyorum. Heceoğlu, sınamasının bu sonucundan memnun, gülümsüyor ve böylece bütün buzlar ta baştan çözülüyor. Banaz'da üç günlük konukluğumuz tam bir dostluk havası içinde geçiyor.

Ben bu maceramızı Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki arkadaşlara anlatmıştım. Onlardan bir grup, başka türden bir araştırma amacı ile, yanılmıyorsam Çankırı dolaylarında bir Alevi köyüne gitmişler. Orada oturup sohbet ederken çaylar gelmiş. Gruptan, biraz evhamlı, vesveseli bir arkadaş, çay üstünde bir köpük parçası görünce benim maceramı hatırlamış. Kaşıkla boyuna çayı karıştırırmış; köpük dağılıp gitmiyor bir türlü. Onun bu tedirginliği ev sahibinin dikkatini çekmiş olacak: "Şimdiki şekerler bir tuhaf, böyle köpük bırakıyor çayın üstünde" diye özür dilemiş. Bizim arkadaşın yine de içi rahat etmemiş, ama sonunda:

"Şifa niyetine..." deyip çayı içmekten başka bir yol da bulamamış.

Bir başka türden çay hikâyesi, yine 1939 yılında, Sivas'tan sonra uğradığım Erzurum çevresindeki anılarıma girer. Erzurum'un 20-30 km batısında Ilıca vardır; sıcak su banyoları ile ünlü bir köy. Yol kenarında, şirin bir çayhanede bana gezilerimde mihmandarlık, kılavuzluk eden öğretmen arkadaşlarla oturuyoruz. Kızıl top sakallı kahveci çaylarımızı getiriyor. Erzurum'da o yıllarda pek kahve içilmez. Bir kahvehaneye oturdunuz mu, kahveci ne istediğinizi sormağa bile gerek duymadan çay getirir, cam bardak içinde; ufak şeker parçaları ayrı bir tabaktadır. Gelenek, çayı "kıtlama" içmektir; yani, bir parça şekeri "kıt" diye kırarsınız ve dişleriniz arasında tutarak içersiniz çayınızı; tadı böyle daha iyi çıkar, derler, -Hatta bir de "gözleme", yani şekere bakarak içme vardır, diye şaka ederler Erzurumlular. -Çayınızı bitirince kahveci size sormadan ikinci, üçüncü... bardağı da getirir. Çayların arkasının kesilmesini istiyorsanız bardağı tabağın içine ters çevirmeniz gerekir.- Bizim arkadaşlar bana "çay içme geleneği"ndeki bu kuralı hatırlatıyorlar. Ben de onlara uyarak ikinci veya üçüncü çaydan sonra bardağı deviriyorum. Meğer, ne bileyim, Ilıca'nın top sakallı, tatlı yüzlü çaycısı bu kurala karşı imiş, bardakların ters çevrilmesi onun zıddına gidermiş; bizim öğretmen arkadaşlar bana bir azizlik yapmayı kurmuşlar, kıs kıs gülüyorlar, ben bunun manasını anlamıyorum. Çaycı baba ise benim karşıma dikilmiş: "Yüzüne baktım da seni akıllı uslu bir efendi sandım. Sen de mi uydun bu münasebetsizlere?" diye acı acı söyleniyor... Neyse, arkadaşların suçu üzerlerine almaları ile çaycı baba benim masum olduğuma inanıyor ve barışıyoruz. - Masamızın karşısındaki pencerelerin pervazları yukardan aşağı tebeşir çizgileri ile dolmuş. Bunlar, veresiye çay içen müşterilerin "hesap cetvelleri" imiş. Çaycı babaya soruyorum: "Peki, müşterinin tahtasında yer kalmayınca ne olur?" "Ne olacak?" diyor, "Sileriz, yeni baştan çizmeğe başlarız."

Bazin ve Boratavlar Paris'te Bazinlerin evinde.
Pertev Nalli Boratav'ın fotoğrafları Tarih Vakfı Bilgi-Belge Merkezi'nde bulunan Boratav Arşivi'nden alınmıştır.

Erzurum'un ve de Anadolu'nun birçok başka bölgelerinin yakıt ekonomisinde "tezek" önemli bir yer tutar. Bu önem şimdilerde daha da artmıştır. (Geçenlerde Fransız televizyonu, Fransa'nın büyükbaş hayvan yetiştiren bölgelerinden birinde bu yakıtın aile ekonomisindeki yerini belirten bir yayın yaptı. Enerjide tasarruf kaygısı endüstrisi ilerlemiş ülkelerde de "tezek"e hak ettiği değeri kazandırıyor.) Benim bildiğim, Doğu ve Orta Anadolu'nun ormanı kıt bölgelerinde bu yakıta "Kuyruklu -Dağın odunu" adı verilir. Erzurum ve Kars taraflarında tezek (Erzurum'da "tezeç" söylenir) yapımı bir dereceye kadar sınaileşmiştir de; ev ekonomisinin sınırlarını aşan, piyasası olan, alınıp satılan maddelerden sayılır. Orta ve Batı Anadolu'dakilere baka büyük boyutlarda yapılır. Erzurum'da onun önemini vurgulayan bir fıkra da anlatırlar: Erzurumlu "dadaş" alırmış koltuğuna bir tezek, meyhaneye girer de fırlatırmış kocaman tezeği, gümüş mecidiye fırlatır gibi, meyhanecinin tezgâhına: "Bir tezeçlih rakı, dadaşım!" dermiş. Bir tezeklik rakı, ne olacak? Bir kadeh dolusu bir şey. Yuvarlayınca bunu, yanındakine: "Hoh deyim.. Gohiyr mi, dadaşım?" dermiş. "Gohiyr" karşılığını alınca: "Öyleyse ben sarhoş oldum" der, atarmış narayı...

1947 Şubatında üç arkadaş Ankara'dan Adana'ya uçuyoruz. O sıralarda Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Fransızca öğretmenliği yapan, bir yandan da Gök Türk yazıtları üzerine doktora tezi hazırlamakta olan rahmetli René Giraud; Paris'teki, üstadı Jean Deny'nin kürsüsünde Türkçe öğrenimini bitirmiş olup dilimizin konuşulduğu yerlerdeki türlü özelliklerini iyice öğrenmek için memleketimize gelmiş olan Louis Bazin; ve bendeniz... Amacımız Türkmen ve Yörük yerleşmesi köylerde dil ve folklor derlemeleri yapmak. Mihmandarımız da Adana Müzesi Müdürü Naci Kum. Adana'da otobüsle Ceyhan ilçesine, oradan da bir kaptıkaçtı ile İmren köyüne varıyoruz. Bizi köy bakkalının evine konduruyorlar. Burası aynı zamanda köy kahvesi işini görürmüş. Geceleri İmrenlilerden ve civardakilerden, sözü sohbeti dinlenir kişilerle geç saatlere kadar muhabbet ediyoruz. O zamanlar ses makinalarımız yok; anlatılan hikâyeleri, çağırılan türküleri çalakalem yazıyoruz.- Bir akşam güzel sesli bir İmrenlinin çağırdığı türküler arasında bir tanesi dikkatimi çekti: Çukurova'da bir çetenin düşmanla savaşını anlatıyor türkü, ama düşman Rus. Türkü sona erince yanımda oturan türkücüye: "Yahu! Rus buralara kadar gelmemiş-

Zeki Velidî Togan, öğrencileriyle birlikte.
Cengiz Kahraman Arşivi

tir hiçbir devirde" diyorum. O, benim kullağıma eğiliyor, "Aslında, diyor, o çetelerin savaştıkları Fransızlardır; hani, Seferberliğin sonunda buralara geldiler ya.. Ama ben, misafirlerimize saygısızlık olmasın, onları gücendirmeyelim diye Fransızı Rusa çevirdim."

Adana'ya dönüşümüzde bu olayı Ferit Celal Güven'e anlatmıştım. O sırada o Adana'da "Türk Sözü" gazetesini çıkarırdı. O kadar duygulandı ki rahmetli dostum: "Bizim köylümüzün bu inceliği duyurulmaya değer. Gazetede bir fıkra konusu yapacağım bu anlattıklarını" demişti.

Türk halkının kimi gelenek ve görenekleri yabancı dostlarımızı, hatta onların cahili kimi yerli aydınlarımızı da çoğu kez şaşırtır. Size, yıkanmaya, temizlenmeye ilişkin iki fıkra: Yine 1947 yılında, rahmetli Jean Deny üstadımız Ankara'ya gelmişti. O vaktiyle Maraş'ta konsolosluk etmiş; Paris'teki Doğu Dilleri Okulu'na profesör olduktan sonra da birçok kez Türkiye'de bulunmuş, ama çok istediği halde fırsat düşürüp bir Türk köyü görememiş. Onun bu arzusunu yerine getirmek için Ankara'nın bir köyüne gitmeyi kararlaştırıyoruz. Ankara'nın yerlisi bir genç dostumuz bize kılavuzluk edecek... Bir gün bir otomobile atladık, genç dostumuzun tanıdıkları bulunan köye vardık. Kılavuzumuz bizi tanıdığının evine götürüyor. Orada sözü sohbeti dinlenir köylüler katılıyorlar meclisimize, tatlı tatlı konuşuyoruz. Bu ara ev sahibi bir kahvaltı sofrası kuruyor. Evin delikanlı oğlu, içine yarıya kadar su dolmuş bir leğenle ıbrık, sabun, peşkir getiriyor, yemeğe oturmadan ellerimizi yıkayalım diye. Leğeni önce en yaşlımız olan Jean Deny'nin önüne koyuyor. Üstad ellerini leğenin içine daldırıyor.... Neyse biz kendisine, leğendeki suyun, üstümüzün ıslanmaması için konduğunu, ıbrıktan dökülen su ile ellerini yıkaması gerektiğini anlatıp onun bu acemiliğine kendisi ile birlikte gülüşüyoruz...

Başkurdistanlı Zeki Velidî Togan, Anadolu görenek lerinin Fransız Jean Deny kadar -belki de daha fazla- acemisi imiş. Onunla 1931 yılında Mudurnu topraklarındaki Abant Dağı'nda ve Abant dibi köylerine bir gezimiz olmuştu. Abant yaylasından Mudurnu'ya dönüşümüzde, dağ köylerinden Adapazarı şosesine inerken Sarot köyünde durakladık. Sarot'un kükürtlü ılıcası Mudurnuluların ve civar köylülerin romatizmalarına şifa sağladığı gibi, onların yıkanıp arınmaları için hamam görevini de yerine getirir. Üç gün süre ile at üstünde dağlarda dolaştıktan sonra, yorgunluk çıkarmak için ilk yapılacak iş ılıcada bir güzel yıkanmak olacaktı. Kılavuzumuz Mudurnulu Sıtkı ile bu kararımızı Zeki Velidî Beye bildirdik ve hemen ılıcaya girip soyunduk. Ilıca'nın içinde, ortada büyük bir havuz, onun etrafında da hamamlarda olduğu gibi, su dökünüp sabunlanmak için kurnalar dizilmiş. Köylülerden kimisi havuzda yüzüyor, kimisi de kenarda oturuyorlar. Zeki Velidî üstadımız hemen fırlayıp, su ile doldurulmuş bir kurnanın içine oturmaz mı? Onun bu türlü bir banyo anlayışına bizim kadar bu manzarayı seyreden köylüler de şaşıp kaldılar. Üstadın Başkurdistan'da, Rusya'da, Türkiye'ye gelmeden önce uğradığı Frenk diyarlarında rastlayamamış olması tabii olmakla beraber, İstanbul'a geldiği şu kadar yıldan beri bir Türk hamamı görmemiş olacağını nereden bilelim?

Dil konusunda da, kimi kez, yabancı dostlarımızın -Türkolog da olsalar- başlarından geçen (ya da geçtiği rivayet edilen) hoş maceralar vardır. Louis Bazin dostumuz 1945-1948 yıllarını, Türkçesini pekiştirmek için Ankara'da geçirmişti. Onun ilk gözlemlerinden biri, kitaplardan, gazetelerden de öğrendiği gibi, Türkçe konuşma dilinde de pek çok Fransızca kelimenin yer almış olması idi. Bir gün posta ile bir yere 50 lira tutarında bir para göndermek istiyor. Ulus'taki Merkez Postahanesinde bir gişeye yanaşıyor ve memura: "Efendim! Filan yere 50 liralık bir manda göndermek istiyorum" diyor. Posta memuru gülümseyerek: "Yanlış gelmişsiniz. İstasyondaki marşandiz servisine başvuracaksınız" diyor... Neyse, kısa bir tartışmadan sonra, posta memuru dostumuza göndereceği şeyin "manda" değil, "havale" (Fr. *mandat*) olduğunu öğretince mesele karşılıklı gülüşmelerle tatlıya bağlanıyor.*

* Bu fıkranın kaynağı Bazin dostumuzun kendisidir. Onun Türkçe "manda" kelimesinin anlamını ve "havale" yerine kullanılamayacağını bile bile, posta memuruna bir muziplik yapmış olması ya da ustası olduğu "şakalı Türk dilbilimi oyunları"nda yeni bir örnekle bizleri eğlendirmek için böyle bir maceranın hikâyesini uydurmuş olması da mümkün ve muhtemeldir.

MAKEDONYA'DA İKİ ÖRGÜTÜN KURULUŞU

Makedonya İç Devrim Örgütü ve Yüksek Makedon Komitesi

MELTEM BEGÜM SAATÇI

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü araştırma görevlisi

Yüksek Makedon Komitesi'nin (Dış Örgüt) kurucusu Teğmen Boris Sarafov.

Makedonya bölgesi tarih boyunca etnik ve dinsel açıdan çok çeşitli bir yapı içinde olmuştur. Bu çeşitlilik, özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti için bir dezavantaj haline gelirken, bölgedeki kurtuluş hareketlerinin maddi temelini oluşturmuştur.

Çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün Avrupa tarafından korunması çabasından vazgeçildiğinin resmi-yazılı belgesi olan Berlin Antlaşması'nın 1868 Girit Anayasası esas alınarak hazırlanan 23. maddesi Makedonya'daki örgütlere meşru bir dayanak noktası veriyordu. Bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti Balkanlarda yaşayan halkların durumunu iyileştirmek zorundaydı.[1]

Makedonya, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüyle doğrudan ilgilenen Avrupa devletleri ile siyasal, ekonomik ve kültürel etkileşimi en fazla olan bölgesiydi. Bu özellik bu bölgede İmparatorluğun diğer bölgelerine göre ulusal bilincin daha erken uyanmasına yol açmıştı. Bunun uzantısı olarak bu bölgede ulusal örgütlenmeler hem sayıca fazla, hem daha etkili olmuşlardır. Bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti gerek kendi iç zayıflığı, gerekse dış etkinin gücüyle bu bölgede yeteri kadar etkili önlemler alamıyordu.

ÖRGÜTLER

Makedonya bölgesinde yaşayan halklar arasında 1890'lı yıllarda artan örgütlerin yapılanma ve daha sonra özellikle 1897'den sonra görülen çatışmalar döneminde etkili rol oynayanlar özellikle Bulgarlar, Yunanlar ve Sırplar olmuştur. Fakat farklı nedenlerle bölgedeki her halk bu olaylarda rol oynamadığı gibi rol alanların da hepsi aynı oranda etkili olamamıştır. Örneğin, Romanya bölgeye olan coğrafi uzaklığı ve bölgede az sayıda soydaşının bulunması nedenleriyle Makedonya'da Romanya'ya hizmet edecek örgütsel çalışmalara aktif olarak katılamamıştır. Teselya'nın katılması ve Girit sorunundan kaynaklanan nedenler Yunanistan'ın bu dönemde Makedonya'da yaşanan örgütsel faaliyetleri önemsemesine rağmen bu olaylarda çok etkili olmasını engellemiştir. Sırbistan ise bölgede örgüt eylemlerinde etkili olmada yardımcı olacak olan kilise ve okul gibi etkenler açısından yeteri kadar donanımlı değildi. Aynı dönemde Sırbistan'ın iç işlerinin karışıklığı da bölgede yeteri kadar etkili olamamasının bir başka nedenidir. Bulgarlar ise bu dönemde Makedonya'daki örgüt çalışmalarında ve çete eylemlerinde en etkili grubu oluşturuyordu. Bu, hem dış hem de iç etkenlerden kaynaklanıyordu. Yani hem bölgedeki diğer grupların yeterince aktif olamayışları ve Bulgarların bu konuda daha fazla dış destek bulması, hem de Bulgarların bölgede etnik ve dinsel temellerinin daha etkili olmasından kaynaklanıyordu. Bu örgüt çalışmalarında doğal olarak etkin olan diğer bir grup ise Makedonyalılardı. Bu örgütlerin 19. yy sonu ve 20. yy'ın ilk başlarındaki eylemlerinde bu son iki grup daha etkili olmuştur.

HAREKETLERİN GENEL YAPISI

19. yy sonunda Makedonya'da görülen hareketlerin örgütlü bir yapısı vardı. Bölgede

Makedonya İç Devrim Örgütü kurucularından Damyan Gruev ve İvan Hacinikolov.
Fotoğraflar: Duncan M. Perry, *The Politics of Terror, The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903*, Londra, 1988.

her ulustan örgüt kendisine taban bulabiliyordu. Başlangıçta, özellikle Berlin Antlaşması'nı izleyen yıllarda daha çok dernek ya da topluluk düzeyinde kalan gruplar varken, 1890'lı yıllarla beraber komita veya çete düzeyinde örgütlenmeler ağırlık kazanmaya başlamıştır. Dernek ve toplulukların çalışmaları daha çok kültürel alanda, komita ve çetelerinki ise daha çok eylemsel alanda olmuştur.

Makedonya'daki bu örgütlerin lider kadroları genellikle aydınlar, öğretmenler, askeri okul öğrencileri ve kentli küçük burjuvazi arasından çıkmaktaydı. Dernek veya topluluklarda sivrilenler daha sonra çete veya komitalar içinde de görülmekteydi. Bu örgütlerin destekleyicileri de yine öğrenciler, öğretmenler, çiftçiler, rahipler, köylülerden oluşan gruplardı.[2]

Makedonya'da milliyetçilik akımının etkisiyle faaliyete geçen bu dernek, topluluk, komita veya çeteler için okullar ve kiliseler önemli yerlerdi. Çünkü buralar, insanları ortak bir amaç etrafında örgütlemek için elverişliydi. Eğitilmeye ve yönlendirilmeye en uygun yaştaki insanlar okullardaki çocuklar ve gençlerdi. Kiliseler ise hem ortak noktası olan insanları bir araya toplamak ve hem de propaganda çalışmaları için uygundu. Bu açıdan Makedonya'da yaşananlar okullar ve kiliseler savaşı diye de adlandırılabilir.[3]

Yüksek Makedon Komitesi önderlerinden General İvan Zençev.

MAKEDONYA SORUNUNA FARKLI ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Makedonya'daki etnik ve dinsel çeşitlilikle paralel olarak Makedonya'da yaşanan örgüt olayları da çeşitlilik göstermiştir. Bölgede farklı ulusların olması farklı örgütleri ve farklı çıkar anlayışlarını doğurduğundan dolayı bölgenin geleceği için ortaya konulan çözüm yolları, yani eylem biçimleri de farklılık gösteriyordu. Bölgenin kâğıt üzerinde de olsa yönetimini elinde bulunduran Osmanlı Devleti'nin zayıflığı da buna eklenince bölgedeki kargaşa ortamı iyice kesinleşmiştir.

Bölgede varlık gösteren tarafların Makedonya'da yaşanan soruna sundukları belli başlı çözüm önerileri şunlardır:

Var olan Osmanlı devlet yapısı içinde bölgenin politik, sosyal ve ekonomik durumunu ıslahat yolu ile iyileştirip İmparatorluk yapısının bölgede devamını sağlamak; Makedonya'nın özerkliği, Makedonya'nın bağımsızlığı;[4] Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhakı; Makedonya'nın kurulacak Güney Slav Federasyonu'na bağlanması[5] ve Makedonya topraklarının Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan arasında paylaşılması.[6]

Sunulan çözüm yollarının farklılıkları farklı örgütlerin varlığı anlamına geliyordu. Genellikle sol görüş taşıyan bu örgütlerden Makedonya İç Devrim Örgütü Makedonyalıların, Etniki Eterya Yunanların, Yüksek Makedon Örgütü ya da Dış Örgüt Bulgarların, St. Sava ise Sırpların Makedonya'daki çıkarlarını korumak amacı ile çalışıyordu. Bunlar içinden bölgede özellikle Makedonya İç Devrim Örgütü ve Yüksek Makedon Örgütü (Dış Örgüt) etkili olmuştur. Bu örgütler etkinlikleri açısından her zaman net çizgi çizememişlerdir. Zaman zaman aynı çözüm yolunda birleşip ortak hareket ettikleri de olmuştur.

MAKEDONYA İÇ DEVRİM ÖRGÜTÜ

1890-1897 yılları arasında Makedonya'daki örgütler yapılanma dönemini yaşamıştır. Bu dönem içinde kurulan ilk örgüt Makedonya İç Devrim Örgütü'dür. 1893'te Resne'de,[7] bazı kaynaklara göre ise 3 Kasım 1893'te Selanik'te[8] Hacinikolov'un Çelebi Bakkal Caddesindeki evinde[9] kurulmuştur. Örgütün amacı Berlin Antlaşması'na dayanarak Makedonya'ya özerklik kazandırmaktı. Örgütün 1897'deki hükümlerinde amaçlarının Makedonya ve Edirne vilayetlerine tam bir politik özerklik sağlama olduğu belirtilir.[10] Makedonya İç Devrim Örgütü Makedonya'nın paylaşılması fikrine karşıydı. Bunun yerine Bulgarların ve Sırpların da içinde olacağı bir Güney Slav Federasyonu fikrini destekliyordu.[11] Örgütün sloganı "Makedonya Makedonyalılarındır", yemini ise "Ya hürriyet ya ölüm" idi.[12]

Örgütün kuruluşunda altı kişi etkin rol almıştır. Bunlar Damyan Gruev (1871-1906), Andon Dimitrov (1867-1933) ve öğretmen olan dört kişi Hristo Tatarçev (1869-1952), İvan Hacinikolov (1861-1934), Petur Poparsov (1868-1941) ve Hristo Batanciev (1868-1913) idi.[13] Bu örgütün mensuplarının çoğunluğu öğretmen, papaz ve subaylardan oluşuyordu.[14] Örgütün yayıldığı çember genişledikçe köylülerin de bu halkaya katıldığı görülür. Aydemir'e göre köylüler bu mücadelelere ister istemez katılırken,[15] Adanır'a göre bu mücadeleler ister istemez bir katılımla değil, aksine, "hür köylü kitlelerinin desteğiyle" olmuştur.[16]

Kurucuların örgüt çalışmaları konusundaki deneyimsizliğinden dolayı Makedonya İç Devrim Örgütü 1896 Selanik Kongresi sonunda hazırlanan yönetmeliğe kadar yapısal ve işlevsel sorunlar yaşayan bir örgüttü. Kurucuları bu eksikliklerini kapatmak için Bulgar devrimcilerinin yaptıklarını

Makedonya İç Devrim Örgütü'ne bağlı çete, yaklaşık 1903.

kendilerine örnek almışlardır.[17] Daha 1894 Resne toplantısında topraklar çete reislerine bağlı bölgelere ayrılmış ve bu bölgelere ait gizli bir askeri ağ kurulmuştu. Vergi koyan bir mali birimi ve hainleri cezalandıran bir polis birimi oluşturulmuştu.[18] Fakat bunlar örgütün bütünüyle iyi işlediği anlamına gelmiyordu. Çünkü ancak 1897 ile beraber yapısal kuruluşu sağlamlaştırılmıştır. Merkezi Selanik olan ve artık resmi adı Bulgar-Makedo-Edirne Devrimci Örgütü olan örgütün merkez komitesi en üst karar birimi haline getirilmiştir. Oluşturulan hiyerarşik yapılanmada yukarıdan aşağıya sırasıyla Merkez Komite, bölge komiteleri, kaza komiteleri, yerel komiteler ve hücre birimleri vardı. Merkez Komitenin altında Dış Temsilcilik ve diğer komitelerin altında gizli polis birimleri (çeteler) vardı.[19] Merkez Komite bölge komitelerinin, bölge komiteleri kaza komitelerinin, kaza komiteleri de yerel komitelerin sınırlarını ve sayısını belirlerdi.[20] Hücre esasına göre çalışan bu örgütte her bir hücre 10 kişiden oluşuyordu ve gizlilik gereği bunlar birbirini tanımıyordu.[21]

Örgütte gizlilik kadar bağlılık ve beraberlik de önemliydi. Gizliliği sağlamak için hücre esasına uygun yapılanırken aynı zamanda örneğin liderler bile Merkez Komite tarafından takma ad ile anılıyordu.[22] Bağlılığın göstergesi olarak kişiler örgüte üye alımlarında yemin törenine tabi tutuluyordu. Bunlar İncil, tabanca ve kama üzerine yemin ediyorlardı.[23] Beraberliği sağlamak içinse düzenli haberleşme kararı alınmıştı. Her komite bir üstündeki komiteyi kendi faaliyet alanındaki olaylardan haberdar eder ve aylık olarak rapor verirdi.[24]

Örgütün devamlılığını sağlamak için bunların yanında bir de mali durumunu sağlama almak gerekliliği vardı. Bunun için bağışlara ve üyelik aidatlarına da başvuruluyordu. Her üyenin ekonomik durumuna göre belirli bir aidat ödemesi gerekiyordu.[25] Bu gelir kaynaklarına daha sonraları eylemlerden elde edilen gelirler de katılacaktı. Bunun yanında örgütün giderleri de vardı. Örneğin her birim gelirinin üçte birini Merkez Komiteye göndermekle yükümlüydü. Ayrıca her hücre birimi üyelerini silahlandırmak ve onlara devrimci basını yaymak zorundaydı.[26] Örgütün devamlılığı için düzenlenen bütün bu çalışmaların yanında eğer örgütün amacına ters davranan kişi varsa bunun cezası yerel komite tarafından kararlaştırılır ve Merkez Komite tarafından onaylanırdı.[27]

1890-1897 yılları arasında yapılanma döneminde örgütün yaptığı diğer bir artı adım ise, örgütün etki ve yetki alanını genişletmek olmuştur. Örgütün 1896 Selanik Kongresinde aldığı yapısal ve işlevsel iyileştirme kararlarından birisi de

örgütün Sofya'da bir temsilciliğini kurmak olmuştur. Bu, Makedonya İç Devrim Örgütü'nün Bulgaristan'da zaten var olan destekleyicileri ile örgüt arasındaki bağlantıyı kurarak örgütün etki alanını genişletmiş ve ayrıca örgüte maddi destek sağlama olanağı yaratmıştır.

YÜKSEK MAKEDON KOMİTESİ (DIŞ ÖRGÜT)

Makedonya olaylarında en etkili olan ikinci örgüt ise Yüksek Makedon Komitesi,[28] diğer adıyla Dış Örgüt'tür. Dış Örgüt adı Makedonya sınırları dışında, Sofya'da kurulmasından dolayı verilmiştir. Mayıs 1895'te Teğmen Boris Sarafov tarafından kurulmuştur.[29] İzlenen yöntemde ayrılsalar da Yüksek Makedon Komitesi'nin amacı da Makedonya İç Devrim Örgütü'nünki gibi Makedonya'nın kurtuluşu idi.[30] Bu örgüt için nihai amaç Makedonya'nın Bulgaristan'a ilhakını sağlamaktı.[31] Fakat amaç ortak olsa da Yüksek Makedon Komitesi içinde de farklı yöntemleri savunanlar vardı. Örneğin, örgütün kurucusu Boris Sarafov ve taraftarları nihai amaca şiddet içeren yöntemlerle hemen ulaşmayı savunurken, General İvan Zonçev, Mihailovski ve taraftarları aynı sonuca aşamalı olarak, önce Makedonya'nın özerkliği, daha sonra Bulgaristan'a ilhakı ile ulaşma düşüncesini savunuyorlardı.[32] Bu yaklaşım nedeniyle Yüksek Makedon Komitesi'nin Makedonya'dan ziyade Bulgaristan'ın çıkarları için çalışan bir örgüt olduğu sonucu çıkmaktadır.

Yüksek Makedon Komitesi'nin yapılanması Makedonya İç Devrim Örgütü'nden farklıydı. İç Devrim Örgütü'nde zincirleme bir düzen varken, Yüksek Makedon Komitesi'nde bu yapılanma kollara ayrılma şeklinde oluyordu. Bu örgütün başında Yüksek Makedon Komitesi vardı ve ona bağlı iki kol bulunuyordu. Bunlar, şehir komiteleri ve bölge komiteleriydi. Bu iki kolu oluşturan komitelerin birbiriyle doğrudan bağlantısı yoktu. Her ikisi de ayrı ayrı ve doğrudan Yüksek Makedon Komitesi'ne bağlıydı. Yani örgütün federatif bir yapısı vardı.[33] Bu örgüt içindeki yönetici kadroların Makedonya İç Devrim Örgütü'yle kıyaslandığında daha kendi başlarına hareket ettikleri anlaşılıyor. Örgüt ayrıca kendisini tüm Makedonya örgütleri içinde *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) ilan etmişti. Fakat diğer örgütlerin bunu kabul ettiklerine dair bir kanıt olmadığı gibi, böyle bir şeyi kabullenme onların amaçlarına da ters düşmekteydi.

Örgüt üyeleri Sofya'da yaşayan ve sayıları yaklaşık iki yüz bin olan Makedonya kökenli göçmenler ve Bulgaristan'da yaşayıp bu fikri savunan insanlardan oluşuyordu.[34] Bunlar içinde Makedonya İç Devrim Örgütü'nde olduğu gibi öğrenciler, subaylar, öğretmenler ve papazlar çoğunluktaydı.[35]

SİLAHLI EYLEME GEÇİŞ

Makedonya'da 19. yy sonunda yaşanan hareketlilikte etkili olan bu iki örgütün farklılıkları olsa da ortak yönleri oldukça fazladır. Her iki örgüt farklı yöntemlerle, ama aynı amaç için çalışıyorlardı: Kendi anlayışlarına göre kurtuluşlarını sağlamak. Her iki örgütün de ilk taraftarları toplumun okuryazarları arasından çıkıyordu. Kültürel çalışmalarla başlayan bu hareketler 1890'lı yıllarla beraber eylemsel yön kazanmaya başlamıştır. Ancak 1890'ların sonlarında silahlı eylemlere geçilmiştir.

1. Gül Tokay, *Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, İstanbul, 1996, s. 25; Ferdinand Schevill, *History of the Balkan Peninsula From Earliest Times To The Present Day*, New York, 1996, s. 424.
2. Duncan McVicer Perry, *The Macedonian Cause: A Critical History of the Macedonian Revolutionary Organization 1893-1903*, Londra, 1988, s. 35-37, 49; Fikret Adanır, "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet", *Birikim*, c. 2, S. 9 (Kasım 1995), s. 15.
3. Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara, 1979, s. 83; Herkül Millas, "Jön Türkler ve Makedonya 1908-1912" (kitap tanıtımı), *Tarih ve Toplum*, c. 21, S. 123 (Mart 1994), s. 62-63; Schevill, *age*, s. 172-173, 434.
4. Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, der. Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher, İstanbul, 1995, s. 42-43, 46-47.
5. Adanır, *agm*, s. 43, 47; Leften Stavrianos, *The Balkans 1815-1914*, New York, 1963, s. 98-99.
6. *Macedonia Documents and Material*, Sofya, 1978, s. 456.
7. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1860-1908)*, İstanbul, 1992, s. 423-424; Georgeos Castellan, *Balkanların Tarihi 14. - 20. yy* (çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu), İstanbul, 1995, s. 369; H. N. Brailsford, *Macedonia Its Races and Their Future*, New York, 1971, s. 120; Stavrianos, *age*, s. 519; Mete Çetik, "Osmanlı Solundan Bir Portre: Yane Sandanski", *Tarih ve Toplum*, c. 23, S. 28, Ağustos 1994, s. 13.
8. M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, New York, 1966, s. 270.
9. Perry, *age*, s. 38.
10. *Macedonia Documents and Material*, s. 419; Perry, *age*, s. 65.
11. Stavrianos, *age*, s. 98-99.
12. Aydemir, *age*, s. 423-424; Perry, *age*, s. 40; Dakin, *age*, s. 47.
13. Perry, *age*, s. 38.
14. Aydemir, *age*, s. 419-422.
15. Aydemir, *age*, s. 419-422.
16. Adanır, "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet", *agm*, s. 15.
17. Perry, *age*, s. 40.
18. Castellan, *age*, s. 370-371.
19. Perry, *age*, s. 65-67; *Macedonia Documents and Material*, s. 420.
20. *Macedonia Documents and Material*, s. 419.
21. İsmet Görgülü, Veli Yılmaz, Ali Erdinç, *Makedonya*, İstanbul, 1993, s. 79.
22. Perry, *age*, s. 65-66; *Macedonia Documents and Material*, s. 420.
23. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. 1, İstanbul, 1988, s. 529; Görgülü, *age*, s. 79; *Macedonia Documents and Material*, s. 420-422.
24. *Macedonia Documents and Material*, s. 420.
25. Perry, *age*, s. 66-67; *Macedonia Documents and Material*, s. 420.
26. Perry, *age*, s. 66.
27. *Macedonia Documents and Material*, s. 422.
28. Ocak 1895'te Makedonya Komitesi olan örgütün adı Aralık 1895'te II. Makedonya Kongresi'nde alınan kararla Yüksek Makedon Komitesi olur. Bkz. Perry, *age*, s. 43-52.
29. Aydemir, *age*, s. 419-422.
30. Anderson, *age*, s. 270-271; Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)* (doktora tezi), Leuven, 1993, s. 87.
31. Stavrianos, *age*, s. 99.
32. Aydemir, *age*, s. 419-422.
33. Perry, *age*, s. 52-53.
34. Brailsford, *age*, s. 118.
35. Aydemir, *age*, s. 419-422.

İSTANBUL MEBUSU KİRKOR ZOHRAB EFENDİ'NİN 'ERKEKLER MECLİSİ'NDE KADINLARI SAVUNMASI

Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması

OSMAN KÖKER

Zina suç mudur? Eğer suçsa, "erkeğin zinası" mı daha ağır suçtur, yoksa "kadının zinası" mı? Anayasa Mahkemesi'nin TCK'nın zina suçunu düzenleyen bazı maddelerini iptal etmesinin ardından konu yaygın olarak tartışılıyor. Yeni TCK tasarısının görüşülmesi sırasında tartışma Meclis binasına da taşınacak. Ancak, TBMM zinayı tartışan ilk meclisimiz olmayacak.

II. Meşrutiyetin ilanının ardından Ekim-Aralık aylarında yapılan seçimler neticesinde oluşan Meclis-i Mebusan 14 Aralık 1324'te (27 Aralık 1908) açıldı. Üç yılı aşkın bir süre görev yapacak olan birinci meclis, parlamento tarihimizin en nitelikli ve en renkli meclisi olarak kabul edilebilir. 1908 Devriminin getirdiği yeni siyasal ortamda birçok alanda yasal düzenlemeler yapma görevini üstlenmiş olan meclis, aynı zamanda 30 yıllık suskunluk döneminden sonra bir deşarj yeriydi de. Meclisin İmparatorluğu oluşturan çeşitli milletlerin en seçkin temsilcilerinden oluşması ve grup kararlarıyla üyelerini disiplin altına alan günümüzdeki anlamda siyasal partilerin yokluğu Meclisteki ateşli tartışmalara renk katıyordu.

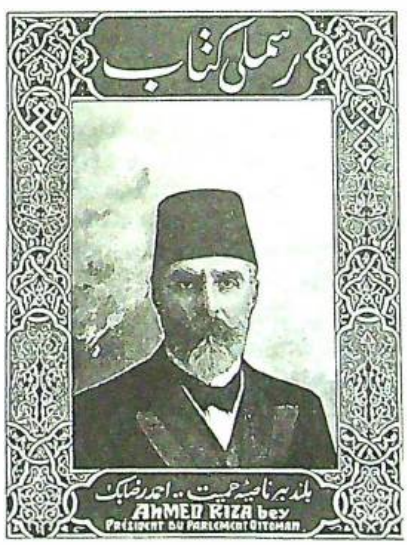

Meclis-i Mebusan Başkanı Ahmed Rıza Bey

CEZA KANUNU DEĞİŞİKLİĞİ

1326 (1910) senesinde hükümet Ceza Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren bir kanun tasarısı hazırlar. Meclis Adliye Encümeninde bazı değişikliklerle kabul edilen Kanun-ı Cezanın Bazı Mevaddı Makamına Kâim Kanun Layihası 17 Şubat 1326 (2 Mart 1911) tarihinde 50. birleşimde görüşülmeye başlanır. Metnini çerçeve içinde verdiğimiz 201. madde zinaya ilişkindir ve dört fıkradan ibarettir.

Maddenin birinci fıkrası, zina yapan bir kadın hakkında kovuşturma açılmasını, eğer evliyse kocasının, evli değilse velisinin dört ay içerisinde şikâyetine bağlıyor ve zinanın sabit görülmesi halinde kadının üç aydan iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılmasını öngörüyordu.

İkinci fıkraya göre, bu kadının zina yaptığı erkek eğer evliyse üç aydan iki seneye kadar, evli değilse bir aydan bir seneye kadar hapsedilecek ve her iki durumda da beş Osmanlı altınından yüz Osmanlı altınına kadar para cezasına çarptırılacaktı. Ancak bu durumun kanıtlanması için suçüstü veya bir Müslümanın evinde yakalanılmasını ya da erkeğin kendi tarafından yazılmış mektupların bulunmasını şart koşuyordu.

Üçüncü fıkraya göre, şikâyetçi olan koca veya velinin davadan vazgeçmesi veya kadının kocasıyla tekrar evlenmesi halinde dava düşecekti. Kovuşturma süresi içinde veya yargılanma aşamasında şikâyetçinin ölmesi de yine davanın düşmesine yol açacaktı.

Dördüncü fıkra, eğer erkek karısıyla birlikte oturduğu evde zina yapmayı alışkanlık edinmişse, üç aydan iki seneye kadar hapis ve beş Osmanlı altınından 100 Osmanlı altınına kadar para cezasını öngörüyordu.

5 Nisan 1327 (18 Nisan 1911) günü Ahmed Rıza Bey'in başkanlığında toplanan 82. birleşimde maddenin görüşülmesine başlanır.* Madde hakkında ilk söz alan Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendi cemiyet-i beşeriyenin esasının aile oldu-

201. Maddenin İlâvesi Makamına Kaim Madde

Bir hatun bir şahs-ı âher [başka şahıs] ile rızaen icra eylediği fiil-i şen'iden [fena fiil = zina] dolayı aleyhinde takibat icrası beyinlerinde [aralarında] zevciyet [evlilik] kaim olduğu halde veyahut talâk [boşanma] vukuunda dört ay nihayetine kadar zevcinin [kocasının] ve zevci olmadığı takdirde velisinin şikâyetine muallâk [bağlı] olur. Şikâyet-i vâkıa üzerine fiil-i şeni-i zina eylediği tahakkuk eyleyen hatun üç aydan iki seneye kadar hapis ile mücazât olunur [cezalandırılır].

Bu fiilden hatunun şeriki olan şahıs dahi müteehhil [evli] ise üç aydan iki seneye kadar, gayri müteehhil ise bir aydan bir seneye kadar hapsolunur. Bundan başka kendisinden beş Osmanlı altınından yüz Osmanlı altınına kadar ceza-yı nakdî alınır. Şerik-i töhmet aleyhinde kabule şâyân olabilecek delail [deliller] fiil-i mezkûru icra halinde veyahut bir Müslümanın hariminde [harem dairesi, ev] bulunmaklıktan veyahut kendi tarafından yazılmış olan mekâtib [mektuplar] ve evraktan istinbat olunur [çıkartılır].

Şu kadar ki, gerek kable'lhüküm [hükümden önce] ve gerek bade'l-hüküm [hükümden sonra] zevc veya veli dâvâdan feragat eder veyahut zevc tekrar zevcesini alır ise gerek zevce ve gerek şeriki cürüm hakkında hakk-ı tâkip ve ceza sâkıt olur [düşer]. Ve esna-yı tahkikat ve muhakemede müşteki vefat eder ise kezalik diğerleri hakkında takibat icra edilmez.

Zevce [karısı] ile birlikte sâkin olduğu hanede diğer hatun ile zina kabihinin icrasını ihtiyat etmiş olan ve zevcesinin şikâyet-i vâkıası üzerine fiil-i mezkurû irtikabı tahakkuk eden zevc üç aydan iki seneye kadar hapis ve beş Osmanlı altınından yüz Osmanlı altınına kadar ceza-yı nakdî ahzıyla mücazat olunur.

ğunu ve ailenin temel direğinin iffet ve sadakat olduğunu belirttikten sonra, iffete yapılan saldırının en büyük cinayetle bir sayıldığını hatırlatır. Ancak zamanla bu suça verilen ceza hafiflemiş, hatta bazı milletler iffete saldırıya olağan şeyler nazarıyla bakmaya başlamıştır. "Fakat iftiharla diyebilirim ki, iffet bizim nezdimizde kendi ehemmiyetini kaybetmemiş ve biz birçok milletlere namus tarikinde pişva olmakla [başta gelmekle] iftihar ediyoruz. Şu halde mademki bizde iffet ehemmiyetini muhafaza etmiştir, buna terettüp eden [gereken] cezayı da bizde olan ehemmiyeti nisbetinde arttırmak gerekir" diyen Artin Efendi cezanın azamisinin üç seneye kadar arttırılmasını ister.

Ermeni mebusun tek itirazı bu noktaya değildir. Maddenin erkeğe sadece para cezası öngören eski haline nazaran, erkeğin de hapis cezasına çarptırılmasını öngören yeni halini eşitlik yönünde ileri bir adım olarak niteleyen Artin Efendi, bunun sadece görüntüde olduğuna dikkat çeker. Çünkü maddenin getirdiği kayıt ve şartlar cezanın erkek için uygulanmasını olanaksız kılmaktadır:

> Kanun erkeğe diyor ki, "Ey birader, biz senin kıymetine, hasletine vâkıfız. Her ne kadar biz sana ceza tayin ettikse de sen bundan korkma. Sen sakın hanen dahilinde bir şey yapma, işte bu kadar. Ama olur ki, yanılırsın da evinde bir şey yaparsın, bir kere yaparsan yine zararı yok, fakat âdet etme. Bu itiyadından vazgeçmek istemiyorsan yine kolayı var, sen metres tutma kadınları tebdil et, arı gibi çiçekten çiçeğe kon, gez, seni kimse muaheze edemez [eleştiremez]." İşte bu madde erkeğe böyle diyor. Kadın biçaresi hiçbir zaman ve mekân ile mukayyet değildir.

Artin Efendi'ye göre, ahlâk açısından bakıldığında zinada erkek kadından daha suçludur: "Çünkü kadınları baştan çıkaran erkeklerdir. Hazret-i Yusuf ile Zeliha hikâyesi pek nadiren vuku bulan şeylerdendir. Eğer erkek kadını iğfalden vazgeçmiş olsaydı bu cürmün dünyada eseri kalmazdı" diyen Artin Efendi'ye Canik mebusu Mehmed Ali Bey "Kadınlar tarafından mebus olacaksın" diye laf atar.

Artin Efendi'nin bir itirazı da zina yapan bekârların cezasının evlilere göre daha az olması ilkesinedir:

> Denilecek ki bekârlık bir mazerettir. Evet açlıktan ekmek çalanla tok olduğu halinde çalan kimsenin farkı vardır denebilir. Fakat açlık yalnız sebeb-i mazeret teşkil etmez, ekmek almaya iktidarın fıkdanı [yokluğu] da lazım, para tedariki kabil olduğu halde bir kimse açım diye ekmek çalarsa... [burada Malatya mebusu Mehmed Tevfik Efendi laf atar: "Ekmek satan kimse olmazsa?.."] zannederim o muahezeden kurtulamaz.

MECLİS-İ MEBUSAN KADINLARDAN OLUŞSA...

Sözü sürekli laf atmalarla kesilen Artin Efendi erkeklerden oluşan Meclis-i Mebusan'ı ikna edemeyeceğini anlayınca, uzatmadan sözlerini bağlar:

> Netice olarak şu kadar söyleyeyim ki, nevbet-i hükümet veya tegallüp bir gün olsa da mâkiyâna intikal etse, yani şu Meclis-i Mebusan öyle farz ediniz ki nisvandan [kadınlardan] teşekkül etse... [Gülme sesleri yükselir. Kütahya mebusu Cemal Bey de "Allah o günü göstermesin" şeklinde laf atar.] Bu gök kubbenin altında her şey olur. Bu mümkünattandır efendim. Bu kadınlar gelseler şu bizim tanzim eylediğimiz şu maddeyi alsalar hiç buna dokunmasalar, fakat burada erkek lügatı yerine kadın ve kadın yerine erkek lügatı koysalar şimdi o vakit siz ne dersiniz, ne düşünürsünüz? Zannederim ki, bu gayet haksız bir şeydir dersiniz. İşte burasını düşünerek kadınların da hukukunu muhafaza etmeli ve kaide-i müsavatı ihlal edecek hiçbir şeyi kabul eylememelidir.

Artin Boşgezenyan Efendi'den sonra söz alan Karahisarışarki (Şebinkarahisar) mebusu Mustafa Hayri Efendi evli ve bekârların cezalarının eşit olması noktasında önceki konuşmacının görüşlerine katılmamakla birlikte, her ikisinin de evli olması halinde kadın ve erkeğin eşit derecede cezalandırılması konusundaki sözlerini destekler. Mustafa Hayri Efendi'nin bir itirazı da zinanın kovuşturulmasını kocanın veya velinin şikâyetine bağlayan kanun tasarısının, kocası veya velisi bulunmayan bir kadının fu-

huş yapması halinde herhangi bir ceza öngörmemesidir.

Aydın mebusu İsmail Sıdkı Bey'in kovuşturmanın şikâyet üzerine başlaması konusundaki bazı problemleri dile getirmesinin ardından söz alan Karahisarısahip (Afyonkarahisar) mebusu Rıza Paşa, koca aleyhine açılan davada kadının şikâyetinden vazgeçmesi halinde dava düşerken, erkeğin vazgeçmesi halinde niye davanın düşmediğine dair bir hususu dile getirir.

'KADINLARI BAŞTAN ÇIKARAN ERKEKLERDİR'

Daha sonra söz alan İpek mebusu Hafız İbrahim Efendi'nin, Artin Boşgezenyan Efendi'nin sözlerine paralel bir konuşma yapması Meclisi yeniden karıştırır. Konuşmacının "zampara", "puşt" gibi deyimler kullanması üzerine Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey "Edeb-i lisanla söyleyiniz. Bu kürsüde, Meclise yakışmayacak sözler söylemeyin. Artık, bütün bütün, Meclis, lisan-ı nezaketi unutuyor" şeklinde kendisini uyarır.

İbrahim Efendi'ye göre

> En ziyade kadınları baştan çıkaran ve en ziyade ona sebeb olan erkeklerdir. Bugün bir kadının akıl başında bir erkeği olursa, hiçbir vakitte fenalığa sülûk etmez. Fakat namussuz, alçak bir erkek, kendi zevcesini zevce-i meşruasını evinde bırakıp da Beyoğlu'nda sabaha kadar sürünürse, kadıncağız da saika-i şehvetle bir zamparayı evine almağa mecbur olacaktır ve öyle zampara giren evde de elbette aile muhabbeti kalkar. (...)
>
> Biz hukuk-ı umumiyeyi muhafaza edeceğiz. Bir erkek kadınla beraber bulunduğu bir evde fiil-i şeni-i zina yaparsa ceza vardır. Bir erkek, bütün gün Beyoğlu'nda zamparalıkta bulunursa ona ceza yok. O kadın ne yapsın? Mahkemeye gelsin, bağırsın, çağırsın "Aç bî-ilaç kaldım" desin. "Benim zeveim şöyle haldedir" desin, hükümet hiç karışmasın, bu doğru mudur? İnsaniyete, memlekete hizmet midir? Biz erkek olduğumuz için kadınları ayaklar altına almayalım; o kadınlar bizi dünyaya getirdi. Onlar validemizdir, onlar bizden sonra evlat getirecekler-

حلب مبعوثی آرتین بوش کزیان افندی

ایپك مبعوثی حافظ ابراهیم افندی

Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendi ve İpek mebusu Hafız İbrahim Efendi.
Mebus fotoğrafları *Osmanlı Mebusları 1324-1328* adlı Meclis-i Mebusan albümünden alınmıştır. Tarih Vakfı Arşivi

dir, biz ahlâk-ı umumiyeyi muhafaza için nasıl ki kadınlara ceza veriyoruz, erkeklere de ceza verelim.

Adliye Nazırı Kastamonu mebusu Necmeddin Molla Bey'in konuşmacılara cevap niteliğindeki açıklamalarından sonra Akkâ mebusu Esat Efendi söz alarak, zina konusunda şikâyetçi olma hakkının sadece kocaya ve veliye tanınmasına karşı çıkar. Özellikle kazalarda, köylerde bir mahallede bulunan muhtarın, imamın veya eşraftan birinin de şikâyeti halinde de takibat yapılmalıdır. Çünkü zina yapan kadının kocası edilgen, ahmak veya korkak birisi olabilir.

Esat Efendi'nin diğer bir itirazı da şikâyetçinin ölümü halinde davanın düşmesinedir:

> Bir adam dava etti, mahkemeye isal etti. Belki bu miskin kahrından öldü. Badelvefat, o davadan bütün bütün vazgeçmek olur mu? Bir adam kendi hareminden şüphelenmiş, arzuhal vermiş, ikame-i dava etmiş. Hiddet ve şiddet yüzünden yüreği patlamış, ölmüş. Bu adam, artık ölmesi ile beraber, bu karı da sellemehüsselâm, bila ceza gitsin, takibat sâkıt olsun, bunu da kabul etmiyorum.

'KADINLAR HARİÇTE TEFTİŞATA MEMUR DEĞİL'

Daha sonra söz alan Konya mebusu Mehmed Vehbi Efendi, maddenin Artin Efendi ve İbrahim Efendi tarafından yanlış yorumlandığını, evinin dışında zina yapan erkeğin cezalandırılmayacağına dair bir hüküm bulunmadığını belirtmesine karşın, kadınların erkekleri dışarda teftiş etmesine de karşıdır:

> Osmanlıların her ferdi hatunları hakkında ancak vazife-i beytiyyeye [ev görevlerine] ve hanesine müteallik vazife ile mükellef olduğuna kaanidir. Kadınlar hariçte teftişata memur değildir ve hatunların hariçte teftişat yapmasına hiçbirimiz razı olmayız.

Mehmed Vehbi Efendi ayrıca son fıkradaki "itiyat" edinme kelimesinin kaldırılarak zina fiilini bir kez işleyenlerin bile cezalandırılmasını teklif eder.

Serfice mebusu Yorgo Boşo Efendi karı koca arasındaki davaların istatistiğine bakıldığında bu maddenin her gün uygulanmak üzere hazırlan-

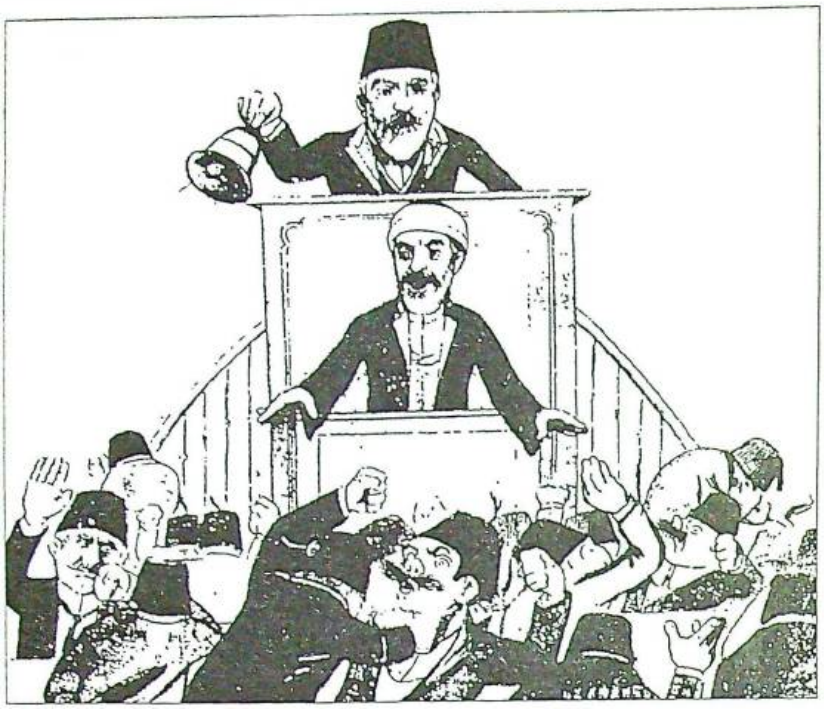

Ahmed Rıza Bey, Meclis-i Mebusan'da olaylı bir oturumu yönetiyor.
***Yeni Geveze*, 21 Şubat 1910**

madığının görüleceğine dikkat çektikten sonra, bu maddenin âdâb-ı umumiyenin muhafazasını gözeterek mutlaka bir madde bulunmak için yapıldığını belirtir.

> Hiçbir fert, zannetmem ki zevcesinden böyle bir hal karşısında bulunduğu takdirde mahkemeye müracaatla hakkını istemeye tenezzül edebilsin. Zira o mahkemeye yalnız kendisi giderse, yalnız zevcesinden intikam almak için gitmez. Kendi ailesini tamamen terzil edecek derecede esrar-ı aileyi [aile sırlarını] umum âlemin önüne çıkarmaya mecbur olacak. Bu gibi meseleler en ziyade ağız kapatmakla hallolunur gider.

Rum mebus oldukça pratik akıl yürütmelere dayanan konuşmasında, kadın erkek eşitsizliğinin birçok noktada bulunduğuna işaret ederek, genç erkeklerin evlenecekleri kızlarda bekâret aradıklarını, ancak "o biçare kızın" evleneceği gencin "tercüme-i halini okumaya cesaret" edemeyeceğini hatırlatır.

KADIN, KENDİ NAMUSUNU MUHAFAZA EDEMEZ

Aile reisinin erkek olduğunu ve kadının kendi namusunu hiçbir vakit muhafazaya muktedir olmadığını iddia eden Yorgo Boşo Efendi, şikâyet hakkının sadece erkeklere tanınmış olmasının zina yapan erkeği cezasız bırakmayacağını, onu da zina yaptığı kadının kocası veya velisinin şikâyet edebileceğini belirtir.

Muş mebusu İlyas Sami Efendi de diğer bazı mebuslar gibi, birisinin zina yaptığına dair "heyet-i ihtiyariyeden şikâyet vuku bulduğu vakit" hükümetin kovuşturma yürütmesini ister. Bolu mebusu Abdülvehhab Efendi ise zinanın genel ahlaka aykırı olması nedeniyle, zina davalarının şikâyetçi kişinin şikâyetinden feragat etmesi halinde de düşmemesi gerektiğini belirtir.

'İFFETİN KORUNMASINDAN KADINLAR SORUMLU'

Daha sonra söz alan Bingazi mebusu Mansur Paşa ise bu maddenin sadece Mecliste tartışılmadığını, daha önceden İslam uleması tarafından da tartışıldığını hatırlattıktan sonra, ayetlerden de alıntılar yaparak maddenin genel mantığını savunur. Mansur Paşa'ya göre, iffetin korunmasının sorumluluğu erkekten çok kadına yüklenmiştir. Bundan dolayı da zina halinde kadına daha çok ceza verilmesi doğrudur. Erkek zina yaparsa, "o da biraz muhalif-i adalet ve hak ve nameşru bir muamelede bulunmuş olur, fakat kadın kadar bir cürüm teşkil etmez."

Daha sonra söz alan İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendi daha sözünün başında "Bendeniz, gerek hükümet tarafından teklif olunan madde-i kanuniyyeye, gerek encümen tarafından kabul olanan surete ve gerek rüfeka-yı kirâm tarafından dermiyan olunan mütalaata iştirak etmem" diyerek hükümet ve kendinden önce konuşan mebuslarla arasına sınır çizer.

Bu kanun maddesinin bütün anlamının karı koca arasındaki ilişkiyi sağlamlaştırmak ve ona zarar veren durumları cezalandırmak olduğunu hatırlatan Kirkor Zohrab Efendi, her şeyin zamanla değiştiği gibi karı koca arasındaki ilişkinin de "zamanen, mekanen, ahval-i içtimaiyyenin sevkiyle tahavvüle uğradığını" belirtir. "Bundan 2000 sene evvel, 5 bin sene evvel zevciyyet ne ise, bugün de o değildir."

ERKEKLER HAKLARINI TAHKİM ETMEYE ÇALIŞIYOR

Sonra sözlerini Meclisin erkeklerden oluştuğuna getirir:

> İptida-yı emirde bir haksızlık gözüme çarpıyor, [öyle] bir Mecliste hâkimiyet icra ediyoruz ki biz orada hem müddei [şikâyetçi], hem hâkimiz. Erkekler, kadınlar üzerinde olan hukukunu tahkim etmek için uğraşıyorlar. Meclis-i Mebusan'ın erkeklerden müteşekkil olması hasebiyle haklarını tahdit etmek istediğimiz kadınların vaziyetini munsifane [insaflıca], bitarafane düşünmekte zannedersem biraz aciziz, bu, beşeriyetin icabıdır.

Mansur Paşa'nın, neslin temizliğinin korunması görevi kadınlara verildiği için zina fiilinde asıl sorumluluğun kadınlara ait olduğuna dair

sözlerini de eleştiren Zohrap Efendi şöyle devam eder:

> Bu bir nokta-i nazardır, bendeniz başka bir nokta-i nazardan tetkik ederek görüyorum ki, bu cürümde en büyük kabahat erkeklerdedir. [Bu sözler üzerine birçok mebus gürültü çıkarmaya ve yerinden laf atmaya başlar. Zohrab Efendi bu tahammülsüzlüğü "erkeklerin, kadınlar üzerindeki tagallübünü [zorla egemenliğini] muhafazaya olan meyli"nin bir göstergesi olarak nitelendirir.]
> Erkekler için bilhassa ahkâm-ı İslamiyyede taaddüd-i zevcat [çokeşlilik] vardır; demek, onlar, şehevat-ı nefsaniyelerini vüsat-i kâmilede [en geniş biçimde] icra etmek için her sühulete maliktirler. Kadınlar için bu vüsat [genişlik] yoktur, böyle bir salahiyete malik olan erkek, bununla iktifa etmeyip de öte tarafına geçerse, zannederim, ona nisbetle daha mahdut bir hakka malik olan bir kadına karşı kendi vaziyeti daha ağır olmalıdır. Fakat böyle olmuyor, sonra Ceza Kanununda erkeklere bir hak veriyorsunuz, eğer kendi zevcesini veyahut mahariminden birini diğeriyle bir münasebet-i nâ-meşruada bulunduğunu görürse, hatta onu katletmek selahiyetini veriyor. Bu müthiş selahiyeti kadınlara vermediniz.

VELED-İ ZİNA TABİRİ ORTAÇAĞDA KALDI

Zohrab Efendi'nin nesebin ve neslin tahribi konusundaki görüşlerini de sürekli laf atmalar arasında şöyle ifade eder:

> 20. asırda, yani yalnız beşeriyyetin hukuk-ı ictimaiyyesi başlıca her şeye hâkim olan bir asırda ben bu nesebi tahrip meselesini anlayamıyorum, kurun-ı vustada [ortaçağda] bu söz câri idi, fakat 20. asırda bu davalar mesmu olamaz [duyulamaz]. Kurun-ı vustada asilzadelik davaları vardı. O asırlarda ben falanın oğluyum, falan benim ecdadımdandır, bu veled-i zinadır, piçtir tabirleri cari idi. Bendeniz bu tabirleri kabul etmem. 20. asrın şerefi için ve bütün insaniyetin şerefi için bu tabirleri kemal-i şiddetle reddederim; bundan sonra dünya yüzünde yalnız insanlar vardır, veled-i zinalar, piçler yoktur.

İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendi ve Kengiri mebusu Hacı Tevfik Efendi.

Bir kısım mebus Zohrab Efendi'nin Ermeni olmasına gönderme yaparak "ahkâm-ı şeriyyeye vâkıf olmadığı için böyle konuşuyor" derken, bazıları da "Kendi hesabına söylüyor" şeklinde laf atar. Zohrab Efendi'nin "Ahkâm-ı kanuniyyeden evvel, ahval-i ictimaiyye, ahkâm-ı felsefiyye noktasından", hatta "ahkâm-ı Meşrutiyyet noktasından" bahsettiğini belirtmesi üzerine de "Reddederiz, katiyyen kabul etmeyiz; Meşrutiyetimiz, şeriat dairesindedir" şeklinde itirazlar yükselir. Zohrab Efendi sözlerine devam eder:

> Kanun-ı Esasinin, zannederim bir maddesinde yahut ahkâm-ı esasiyyesinde diyor ki, bütün Osmanlılar müsavidir. Eğer babası meçhul olduğundan dolayı zaten bedbahtlığa mahkûm olan bir adamı siz Osmanlılık şerefinden mahrum ederek bir nakisa ile ebedi surette lekedâr edecekseniz, Meşrutiyet kalır mı? Öyle ise, nesebi tahripten bahsetmeyin, babası meçhul olan Osmanlının diğerlerinden daha ziyade şâyân-ı himaye olması lâzım gelir. Ona, mayub [ayıplı] nazarı ile bakmak doğru değildir, onun velisi millet olmak lazım gelirken, bir veli-i hususisi olmadığından dolayı onu himaye etmemek, Meşrutiyete layık mıdır? Benim nazarımda bir çocuk dünyaya geldiği günden itibaren diğer çocuklara tamamiyle müsavidir. Bu müsavat itibariyla benim için elzem olan, millet-i Osmaniyyenin menafi-i umumiyyesidir. Yoksa, bir pederin veyahut bir ailenin şeref-i hususisi bana ancak ikinci derecede tesir eder. Velhasıl, nesebi tahrip meselesini ben mühim bir mesele addetmem.

"Piçlerden neyi esirgiyoruz ki, müsavat yoktur diyorsunuz" şeklindeki bir soruyu, "Anası babası belli olmayan bir Osmanlının doğması, eğer nesebi tahriptir derseniz, bu, piçlik isnadıdır" şeklinde yanıtlayan Zohrab Efendi, "Piçlerin hakkı vardır, ama şerefleri yoktur" şeklindeki bir karşı çıkışı da, "Niçin olmasın? O çocuğun kabahati nedir? Hatta o çocuk mazlumdur, masumdur" şeklinde yanıtlar. Bursa mebusu Ahmed Hamdi Efendi de, Meclis Başkanını uyararak Ermeni mebusun "ulum-ı diniyyeden" bahsetmemesini ister. Zohrab Efendi sözlerine gürültüler arasında devam eder:

> Efendiler, herkes bir ailenin muhafaza-i namusunu ister. Bunu istemeyen hiçbir kimse

yoktur. Zira bütün milletin mazbutiyyeti, ailenin mazbutiyetiyle olur. Bir millet de bir aile-i vâsia [geniş aile] demektir. Aile-i vâsiada inzibat ve namus aile-i sagiredeki [küçük ailedeki] inzibat ve namus ile kaimdir. Bunda müttefikiz. Fakat soruyorum; bu sizin teklif ettiğiniz madde namus-ı aileyi temin mi eder, ihlal mi eder? Biraz tetkik edersek göreceğiz ki, tamamiyle ihlal eder. Ve bütün mütemeddin devletlerde ihlal etmiştir ve bugün her devlet, eğer erkeğin tegallübünden hâsıl olan hislerden vâreste olmasa, bu maddeyi tutup atacaklar. Bunu size temin edebilirim.

Aile yalnız reis-i aileden mi teşekkül eder? Aile, o şahs-ı manevi yalnız bir erkeğin ihtirasat-ı nefsiniyyesinden, şehvetinden mi ibarettir? Hayır, onda şâyân-ı muhafaza birçok çehreler, hukuklar vardır. O hukuklar hangisidir? Benim nazarımda ve müstakbeli düşünen her mebusun nazarında aile, evlatla kaimdir ve şâyân-ı muhafaza evvela evladın namusudur. Bu gibi davaları ikame ederek neticede ne yapıyorsunuz? Bir erkek, bir koca ne yapıyor? Kendi hususi hislerinden hasıl olan cerihadan dolayı bir mahkeme huzuruna gidiyor, kendi çocuklarının validesi olan kadının orospuluğunu ilan ediyor.

ASIL CEZAYI ÇOCUKLAR GÖRÜYOR

Davada sinleri [yaşları] pek ufak olan, kendilerinin istikbal ve şereflerini müdafaa imkânına malik olmayan o çocukların hukukundan bahsediyorum. Sonra, o çocuklar, belki kızdırlar. Bakınız, erkek çocuklardan bahsetmiyorum. Çünkü erkekler, her şeyde mütegallip, müstesna olduğu gibi, çocukluk âleminde de öyledir. Erkek çocuk, babası şu imiş, bu imiş, pek o kadar aranmaz. Fakat kız olduğu gibi, bu kimin evladıdır; bilhassa, kimin kızıdır? O aranılır. Hem şiddetle aranılır. Bütün hayatında aranılır. O çocuğu, bir fahişenin çocuğu olmak üzere teşhire sevk eden bu madde-i kanuniyye âdâb-ı umumiyyeyi muhafaza mı eder, ihlal mi eder? Takdir ediniz.

[Konya mebusu Mehmed Vehbi Efendi Kirkor Zohrab Efendi'nin bu sözlerine dayanamayarak "Bu kadar açık muhalif söz söylenir mi? Bu kadar olur mu?" diye bağırır.]

Dikkat ediniz, kimin cezasını kime vermiş olursunuz? Validenin cezasını evladına tahmil ediyorsunuz. Daha ziyade tamik etmek istemem. Evlat noktasında bu gibi davaların ikamesinde mazarrat-ı azime var, faide mahduttur. Yine, gürültüye sebebiyet vermemek için faide büsbütün yoktur demiyorum. Çocukların hukukunu tetkik ettim. Zevcin hukukuna bakalım efendim. Kanun müdafaa-i namus için birçok tarik ihdas edebilir, fakat o tariki ihtiyar edip etmemek reis-i aileye, erkeğe aittir. Bendeniz, bilcümle meşhudatımla ispat ederim ki, bu tarike, ikame-i dava tarikine kimse tevessül etmesin ve nefsinizde eğer kıyas ederseniz, kendi hiss-i derununuza müracaat eylerseniz, Cenab-ı Hak esirgesin, öyle müşkil ve pek elim bir vaziyette bulunsanız, zannetmem ki, mahkemeye gitmek yolunu ihtiyar edesiniz. Bendeniz, dava vekili sıfatıyla bu gibi ahval önünde bulundum ve pek çok reis-i aile gördüm ki, başka suretle kendi hukuklarını muhafaza etmek çaresini düşündüler. Belki daha ağır bir şiddeti istimal ettiler, fakat mahkemeye gitmek yolunu ihtiyar etmediler.

Böyle kabul-i ammeye mazhar olmaması dahi, bu tarikin erkeğin hukuk ve namusu ve şerefini muhafazaya hâdim olmadığını bize gösteriyor. Ve zaten bakınız, ne müşkil hallere müracaata mecbur oluyorsunuz. İşte, maddenin ikinci fıkrasının karşısına gelerek bir adam, bir hiddetin, hiss-i şehvetten münbais bir kıskançlığın sevkiyle bütün ailenin namusunu berbat eylemeyi ve yalnız kendisinin değil, kendisinin hakk-ı hâkimiyyeti cereyan etmeyen, âhirinde hakkı taalluk eden bir namusun heyet-i mecmuasını ihlal eylemeyi göze alarak mahkemeye müracaat eder. Sonra ya nedâmet, ya sebât ediyor. Her iki şıkkı tetkik edelim.

Nedametinde siz de anlıyorsunuz ki, artık davayı ileriye sürmekte mahzur var. Binaenaleyh, eğer davadan sarahaten veya delaleten feragat ederse davanın sukût-ı lüzumunu kabul ediyorsunuz. Birçok arkadaşlar bu noktada muhik [haklı] olmak üzere sizi tenakuzda görüyorlar ve diyorlar ki, ya bu mesele binelsihi hukuk-ı umumiyyeye taalluk eder ve o halde müddeinin feragatı ile ceza sakıt olmaz. Veyahut hukuku umumiyyeye taalluku yoktur. Ve o takdirde, mahkemeye sevk etmekte faideden ziyade mazarrat vardır diyorlar ve öyledir. Davada sebat eder ise, mademki zevcesini tatlik edecek [boşayacak], artık müfarakat eylediği [ayrıldığı] kadını ceza-dide eylemekte ne menfaat vardır?

Bu kanun maddesinde hiçbir yarar bulunmadığını belirten Zohrap Efendi, birçok mebusun, bu gibi meşru olmayan hareketlere karşı çarenin ne olabileceğini sorduğunu hatırlattıktan sonra kendi kafasındaki çareye geçer:

Efendim, öyle bir çareyi kabul etmeli ki, müfid [yararlı] olsun. Yalnız, bizim şiddetimizi teskin edecek mahiyette olduğundan dolayı çaredir diye kabul etmeyelim, teemmül edelim. Biz, erkeğe ne vâsi, ne müthiş hukuk ve selahiyet vermişiz. Bir erkeğe kendi haremini katletmek selahiyetini vermişiz. Bu bir tehdid-i kâlî değil midir?

Sonra, zannederim ahkâm-ı İslamiyyede tatlik vardır. Tatlik olduktan sonra, bilmem ki zevc ve zevce arasında ne rabıta kalıyor? Biraz evvel arz ettim, iki suretini de müşahade ediniz. Dava vâki olduktan sonra zevciyyet ya iade olunacak, yahut iade olunmayacak. İki hali de düşünelim. Zevciyyet iade edilmeyecekse, zevce isterse cezaya uğrasın, isterse uğramasın, ne ehemmiyeti kalır? Zevciyyet iade edilecekse davadan mütahassıl teşhirin hacaletini [utandırıcılığını] bir kerre muhakeme ediniz. Bu madde-i kanuniyye hiçbir şey temin etmez. Bütün fikrimi yoruyorum ve arz ettiğim gibi, ben de sizin hislerinizle mütahassisim, ben de erkeğim, ben de aile sahibiyim, ben de sizin gibi hiss-i namus taşımakla beraber vâzı-ı kanun sıfatıyla müteredditdim. Diyorum ki, bu madde, temin-i namusa medâr olmaz, belki aksine hizmet eder.

Başka ne isterseniz yapımız, fakat sizin gösterdiğiniz deva da, tamir etmek istediğiniz marazdan daha ağır bir maraz teşkil ediyor. Yine diyeceksiniz ki, o halde çare? Buna çare, bizim terbiyemizdir. Beşerde ahlâki o

kadar nevakıs [eksiklik] vardır ki, tadadı müşkül. O ahlâki nevakıs, mevadd-ı cezaiyye ile tamir olunamaz. Ya ne ile olur? Ahlâk-ı umumiyyenin düzelmesiyle. Terbiye-i umumiyyenin ilâsıyla [yükseltilmesiyle] tashih olunabilir. Pekâla biliyorsunuz ki, ahlâki olan nevakıs başkadır, asayiş-i umumiyyeye taalluk eder. Nevakısı da başkadır. Dinî olan nevakıs da büsbütün başkadır. Elbette her üç nevakısın olmaması lazımdır.

İnsan ibadatında da, cihet-i ahlâkiyyede de kanuna karşı itaatta da mütekayyıt [dikkatli] olmalı. Bu, gaye-i emeldir, fakat farz edelim ki, birinde lazım gelen tekayyüdü [dikkati] göstermedi, o halde ne yapmalı? Hemen kanun-ı cezaya mı müracaat edilmeli? Eğer bütün ahlâka taalluk eden mevaddı tecrim edecek ise, o halde Ceza Kanunnamesini üç misline iblağ etmeli. Hülasa, ben derim ki, bu madde-i kanuniyye, öteden beri erkeklerin kadınlar üzerinde icra eylediği tagallüpten, eski asırlardan kalma bir şeydir.

Bendeniz derim ki, bu gibi ahkâmda mademki büsbütün ilga mümkün olamıyor, yapılacak şey, hiç değilse hadd-i asgariyi daima azaltmak, cezayı bir seneden değil, belki sekiz günden itibar etmeli ve çünkü efendiler, iyi biliniz ki bir kadınla bir erkeğin temasından mutlaka en ziyade saik-i cürm olan, daima erkektir. Bunu bilmemiz lazım gelir. Zira her erkekte kadına nispetle daha ziyade hürriyet var, nüfuz var, vesait var. Aksi sabit oluncaya kadar denilebilir ki, kadın iğfal olunur, erkek iğfal eder.

Şu ahvale göre, biz erkeklerden müteşekkil bir kuvve-i teşriiyye, belki de farkına bile gitmeyerek bizde öteden beri mevcut olan hiss-i tabii neticesi olarak eski itiyatlarda devam ve bu maddeyi kabul ediyoruz. Hiç değilse vaz eylediğimiz cezanın tahfifini [hafifletilmesini] teklif ediyorum.

Adliye Nazırı Necmettin Molla Bey "Mukaddime ile netice olmadı Zohrab Efendi" diye yerinden seslenir. Zohrab Efendi ise "Maddenin büsbütün lağvı mümkün olmadığından dolayı bu tahfifi teklif" ettiğini belirtir. Ve Avrupa'dan örnek verir.

Bugün Avrupa kanunlarında bu gibi maddeler vardır. Fakat mehakimin tatbikatında böyle his falan yok. Daima hadd-i asgari ile hüküm veriliyor. Fransa'da ceza yalnız ceza-yı nakdiye inhisar etmiştir. Niçin? Çünkü Fransa'da talak, tefrik-i beyne dair ahkâm vardır. Bu tarik mevcut iken, tecviz olunamıyor ki, bir adam, bir namuslu adam, mahkemede bu gibi davayı ikame eylesin. Biz de talak vardır. Şu halde cezanın tahfifi lâbüddür [gereklidir]. Madde-i kanuniyyeyi hiç değilse hadd-i asgarisini gaye addetmek suretiyle tadil etmek lazım gelir.

'ERKEKLER MÜMTAZ MEVKİLERİNİ HİÇBİR ZAMAN TERK ETMEYECEK'

Kirkor Zohrab Efendi'ye en çok laf atanlardan Kengiri mebusu Mehmed Tevfik Efendi, hemen onun ardından söz alarak hiçbir Osmanlı ferdinin, Zohrab Efendi'nin bakış açısına ve fikirlerine iştirak edeceğini zannetmediğini belirtir. Mehmed Tevfik Efendi'ye göre Erkekler mümtaz bir mevkidedir ve bu mevki-i mümtaziyeti hiçbir vakit terk etmeyecektir. Veled-i zina bir mevzi aşağıdadır. Bu mevziden de terakki edemeyecekler. (...) Zohrab Efendi veled-i zinanın şerefte herkes ile müsavi olduğunu iddia etti. Bizim iddia ettiğimiz, hukukta herkesle müsavidir. Lakin bir veled-i zina, babasının yanında da şerefte müsavi olamaz. Sorarım, Allah muhafaza etsin, Zohrab Efendi evinde bir veled-i zina zuhur edecek olursa, acaba onu kendi evladı gibi sever mi?

Bu sözler üzerine Mehmed Tevfik Efendi bazı mebuslar ve Meclis Başkanı tarafından uyarılır. Mehmed Tevfik Efendi'ye göre, "mademki kanun âdâb-ı umumiyeyi muhafaza için vaz olunur, bir ferdin, bir şahsın menfaati orada düşünülmez." Nasıl katile ceza verilirken, katilin çocuğunun veya babasının düşeceği durum hesap edilmezse, zina yapanlara ceza verilirken de hükümet onların çocuklarının düşeceği durumu düşü-

Kirkor Zohrab (1861-1915)

26 Haziran 1861'de Eğinli sarraf Haçik ve Malatyalı Eftik'in ikinci oğlu olarak İstanbul'da doğdu. 1879'da Galatasaray Sultanisi'nden "yol ve köprü mühendisi" olarak mezun oldu. Mesleğiyle ilgili iş bulamayınca bir süre Nafia Vekâletinde ücretsiz memur olarak çalıştı. Daha sonra Galatasaray'ın Hukuk Bölümü'ne; Darülfünun'un Hukuk Mektebi açılınca da, bu okula devam etti. 1883'te avukat olarak mezun oldu, bir yıl sonra da ilk hukuk kitabı *Hukuk-ı Ceza Mürûr-ı Zamanları* yayımlandı. 1899'da Fransa'da yargılanan Dreyfus için kapsamlı bir savunma hazırlayarak savunmayı üstlenen komiteye gönderdi. 1906'da bir nutkunda düşünce özgürlüğünü savunduğu için avukatlıktan men edildi ve Paris'e gitmek zorunda kaldı. 1908 Devriminin ardından İstanbul'a dönerek Darülfünun'da ceza hukuku müderrisliğine başladı. 28 Kasım 1908'de İstanbul mebusluğuna seçildi. Önce Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Milli Cemiyeti, daha sonra da Osmanlı Ahrar Fırkası'na üye oldu. İşçilere grev hakkı verilmesi, köylüler üzerindeki vergilerin hafifletilmesi ve kadın hakları konusunda ateşli konuşmalar yaptığı Meclis-i Mebusan'a 1912 ve 1914'te yeniden seçildi. 1915'te mebusluğu devam ederken çıkartılan Tehcir Kanunu neticesinde İstanbul'dan alınarak önce Konya, daha sonra da Adana ve Halep'e sürüldü. Temmuz ayında Divan-ı Harb'de yargılanmak üzere Halep'ten alınarak Diyarbakır'a askerlerin nezaretinde sevk edildi. İstanbul'dan beri aynı kaderi paylaştığı yol arkadaşı Erzurum mebusu Vartkes Serengülyan ile birlikte 19 Temmuz 1915'te başı taşla ezilerek öldürüldü. Ölümünden çetebaşı Çerkes Ahmed ve Nazım sorumlu tutuldu.

Roman, hikâye yazarlığı ve şairliğiyle de tanınan Kirkor Zohrab'ın eserleri 22 cilt halinde toplanmış, bazı eserleri 26 dile çevrilmiştir.

Kirkor Zohrab'ın hayatı ve edebi kişiliği için bkz. Krikor Zohrab, *Öyküler* (çev.-yay. haz. Hermon Araks, *Agos* gazetesi yayını) İstanbul, 1997; Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, İstanbul, 1992; öldürülüşü hakkında bkz. Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağ*, İstanbul, 1981; Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtal*, Ankara, 1994; *The Armenian Review*, c. 35, S. 137, s. 3-29.

nemez. "Menafi-i umumiyyeye ve âdâb-ı umumiyyeye mugayir ahval gördü mü, onu şiddetle zecr ve men eder. Bizim muhitimiz Avrupa muhiti değil. Bizim muhitimiz Anadolu, Arabistan, Arnavutluk, Kürdistan muhitidir. (...) Burada Avrupa ile mukayese olmaz. (...) Biz cemiyeti o kadar fevkalade serbestliğe terk edecek değiliz. Cemiyetimizi din dairesinde serbestliğinde, din dairesinde herkesin âdâb-ı diniyye ve mezhebiyyesi dairesinde serbestliğe nail etmek lazım gelir. Bugün Zohrab Efendi'nin burada serdeylediği mütalaatı hiçbir ehl-i mezhep kabul etmez."

İSLAM ŞERİATI KADINA ŞAHİTLİK HAKKI TANIMAZ

Son olarak söz alan Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi ise zina konusunun İslam şeriatındaki yeri hususunda geniş açıklamalara girişir. Açıklamalarından anlaşılır ki, kanun tasarısının kadına zina konusunda şikâyet hakkını tanımamasının ötesinde, İslam şeriatı da kadına zina konusunda şahitlik hakkı tanımamaktadır. Zaten İslamın kuralları şahadet edecek kişi için bir kısmı ahlâki olan 45 şart koyarak şahadet olayını güçleştirmiştir. Üstelik diğer konularda aranan sıfatları haiz iki kişinin şahitliği yeterliyken, bir kişinin bile görmesinin son derece zor olduğu zina konusunda dört kişinin şahitliğini şart koşmuştur; şahitlerin her biri de zinayı gördüğüne dair dörder kez ifade verecektir. Ancak, dört kişinin dörder kez "Biz zinayı gördük" demesi de yetmez.

> Hâkimü'ş-şer' [şer'î hâkim] "mahiyet-i zina nedir?" diyecek. (...) Keyfiyet ve suret-i zinayı soracak ve "Kim idi, kiminle zina etti, hangi mekânda ve hangi saatte vâki oldu ve nerede zina etti?" diye soracak. Sonra şahitler zani ile zâniyenin [zina yapan erkek ve kadının] bir odada olduğunu müttefikan söyleseler kâfi gelmez. Bir yatakta idiler deseler kâfi gelmez. Birbirinin üstünde gördük deseler yine kâfi gelmez.

Hasan Fehmi Efendi'nin konuşmasının ardından Meclis Başkanının hatırlatmasıyla üyeler maddenin müzakeresini kâfi görürler. Madde hakkında değişiklik önerilerine geçelir. Altı mebusun ayrı ayrı verdiği değişiklik önerileri tek tek oya sunularak reddedilir. En son Hasan Fehmi Efendi'nin zinanın cezalandırılmasını neredeyse imkânsız kılan İslam şeriatı yorumundan yararlanmak isteyen Kirkor Zohrab Efendi'nin önerisi ele alınır. "Hasan Fehmi Efendi tarafından dermiyan edilen mütalaatın encümence nazar-ı dikkate alınmasını teklif ediyorum" şeklindeki öneri okunduğunda "Kabul" sesleri yükselir, ancak, Adliye Nazırının, "Hasan Fehmi Efendi tarafından dermiyan edilen izahatın kâffesi, teklif edilen madde-i kanuniyyenin heyet-i umumiyesi itibariyle bir harfini tadil etmez, bilakis her noktasını teyid eder" şeklindeki uyarısı üzerine oylanarak reddedilir. Böylece Meclis-i Mebusan zina tartışmasına son verir.

* Meclis görüşmeleri *Meclis-i Mebusan Müzakerâtı*, c. 2, İstanbul, 1912 ve *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, devre: 1, içtima senesi: 3, c. 5, Ankara, 1990'dan alınmıştır.

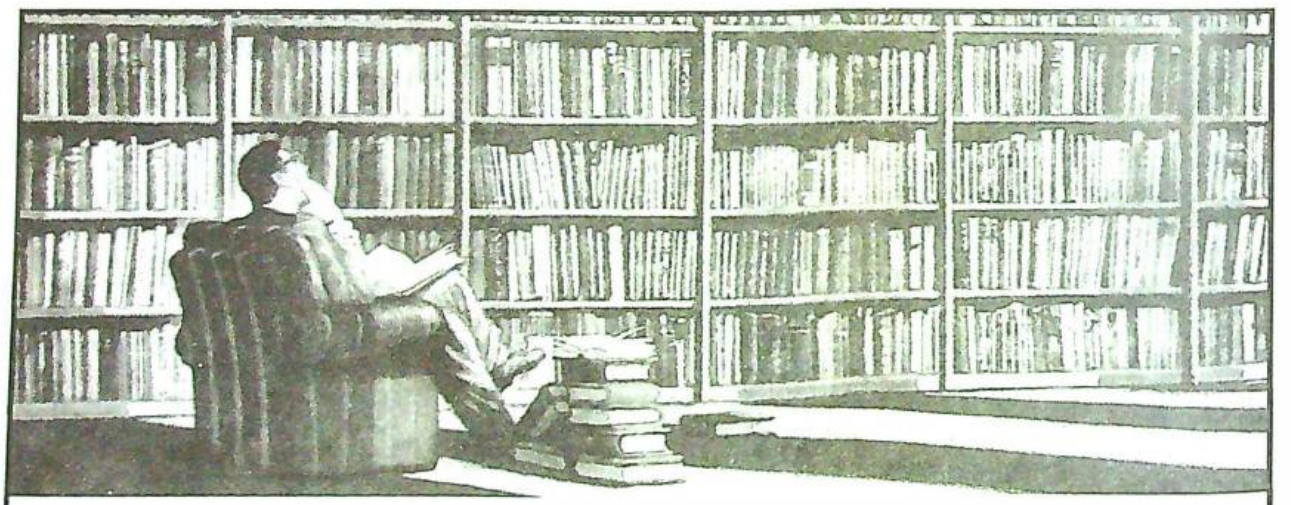

Her ay en az 100 kitap okumanın tekniği var!

Matbûat
'her' kitap okurunun 'tek' dergisi

ADAPAZARI Değişim Kitabevi (0 264) 272 13 81 • ANKARA Birleşik Dağıtım (0 312) 431 02 60 • BURSA Asa Kitabevi (0 224) 220 40 74 • Dergâh Kitabevi (0 224) 224 26 33 • ERZURUM Üniversite Kitabevi (0 442) 218 57 55 • ESKİŞEHİR Kılıçaslan Kitabevi (0 222) 233 78 02 • Yediler Kitabevi (0 222) 231 32 26 • İSTANBUL BEYOĞLU Mephisto (0 212) 293 19 09 • Divan Kitabevi (0 212) 251 04 24 • İSTANBUL BEYAZIT Bahar Kitabevi (0 212) 517 53 69 • İSTANBUL ÜSKÜDAR Furkan Kitap&Cafe (0 216) 341 08 65 • İZMİR BORNOVA Akademi Kitabevi (0 232) 388 45 91 • İZMİR KONAK Nil AŞ (0 232) 489 29 05 • İletişim (0 232) 483 10 40 • İZMİT Toplum (0 262) 322 16 28 • KAYSERİ Bilge (0 352) 231 80 80 • KIRIKKALE Üniversite Kitabevi (0 318) 218 09 47 • KONYA Nüve Kültür Merkezi (0 332) 352 23 03 • KÜTAHYA Üniversite Kitabevi (0 274) 224 85 65 • MALATYA Çağlayan (0 422) 323 43 00 • SAMSUN Endülüs Kitabevi (0 362) 435 96 07

taksim cd., yoğurtçu faik sk., doğançay ap., 10/2, taksim 80080 istanbul, tel: (0 212) 235 84 81, faks: (0 212) 256 48 50

OSMANLI KÜÇÜK BEYLERİYLE HANIM KIZLARINA
10 TEMMUZ 324 HEDİYESİ

İleri Arş!
Ne Güzel Marş!

HIZIRZADE RÜŞDÜ

Çevrimyazı:
CÜNEYD OKAY

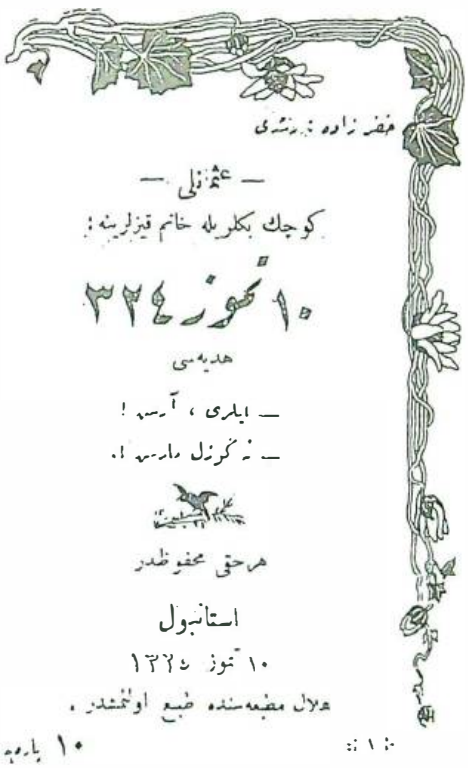

Hızırzade Rüşdü
Osmanlı Küçük Beyleriyle
Hanım Kızlarına
10 Temmuz 324 Hediyesi
- İleri Arş!
- Ne Güzel Marş!
İstanbul, 10 Temmuz 1325
Hilal Matbaası'nda
tabolunmuşdur
10 para

Umumen
On temmuz üçyüzyirmidört
Tarih-i kıymetdardır
On temmuz üçyüzyirmidört
Reşk-âver-i âsardır

Yalnız bir fırka
Osmanlıyız çok şanlıyız
Pek muhteşem unvanlıyız
Gayet temiz vicdanlıyız
Zira ki biz Osmanlıyız

Arş ileri! Arş ileri!
Osmanlılar dönmez geri!
İleri arş
Ne güzel marş

Umumen
On temmuz üçyüzyirmidört
Mesud eden gündür bizi
On temmuz üçyüzyirmidört
Parlattı pek atimizi

Yalnız bir fırka
Arş ileri! Ey kahraman
Her hatve pür emn ü eman
Fırsat bu fırsattır heman
Çok müstefid ol her zaman

Arş ileri! Arş ileri!
Ey milletin cengaveri
İleri Arş!
Ne güzel marş!

Umumen
On temmuz üçyüzyirmidört
Bir iyd-i ekberdir bize
On temmuz üçyüzyirmidört
Satvet verir atimize

Yalnız bir fırka
Cengaveriz, hep askeriz
Hakkıye satvetperveriz
Hep askeriz cengaveriz
A'dayı berbad eyleriz

Arş ileri! Arş ileri!
Lerzan edin rustemleri
İleri arş!
Ne güzel marş!

Umumen
On temmuz üçyüzyirmidört
Bir mebde-i ikbaldir
On temmuz üçyüzyirmidört
Şehruz-ı istikbaldir

Yalnız bir fırka
Hürriyete dildadeyiz
Her hileden azadeyiz
Bir kavm-i fevkaladeyiz

Arş ileri! Arş ileri!
Ey şanlı ordu askeri
İleri arş!
Ne güzel marş!

Umumen
On temmuz üçyüzyirmidört
Bir sur-ı şevk-a-şevkdir
On temmuz üçyüzyirmidört
Her sur için mafevkdir

Yalnız bir fırka
İmha-yı istibdad için
Bezl-i hayat ettik o gün
Maksad tealidir bütün
Mevla muvaffak eylesin

Arş ileri! Arş ileri!
Takip et isr-i haydari
İleri arş!
Ne güzel marş!

Umumen
On temmuz üçyüzyirmidört
Şayeste-i ibcaldir
On temmuz üçyüzyirmidört
Nimetle mal-a-maldir

Yalnız bir fırka
Ayrılma hakdan bir nefes
Faniden istimdadı kes
Allah'dır imdad-res
Allah bes, baki heves.

Arş ileri! Arş ileri!
Hoşnud edin peygamberi
İleri arş!
Ne güzel marş!

Muallim efendiler hazarat-ı huzurasına

Müstaid-i teganni şakirdanın azca iseler iki, çokça iseler üç fırkaya tefrik olunmaları işaret edildiği üzere ilk kıtaları umumu tarafından yekahenk olarak, ikinci kıtalarla nakaratın ise yalnız bir fırka tarafından okunması, diğer fırkalar efradının da o esnada manen mahzuz, kalben müsterih bir tavr-ı askerane takınmaları, bunun için de güfte manasının umum şakirdana alelhusus hanendegana bihakkın tefhim kılınması, sahife sonundaki "ileri arş"ın yalnız okuyan fırka tarafından bir kumandan vaz ü sadasıyle "ne güzel marş"ın da dinleyen fırkalar taraflarından takdirkâr bir müteşekkir tavır ve edasıyle teati olunması hoş olacak zannında bulunduğum maruzdur efendim.

Kadı Çeşmesi

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MEBUS SEÇİMLERİ

Rum Mebuslar (1908-1918)

KATERİNA BOURA

Çeviren:
YORGO BENLİSOY

Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon, c. 4, (Atina 1983), s. 69-85'te yer alan makalenin Türkçe yayımına izin veren Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'ne (Atina) teşekkür ederiz.

1908-1918 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun politik yaşamına İttihat ve Terakki Komitesi egemendir. Bu 10 yıllık süreç Türkiye'nin, Osmanlı'nın çok uluslu devlet yapısından, 1923 sonrası Türkiye'sinin ulusal devlet yapısına dönüşümünde en kritik dönem olmuştur.

Bu dönemin gelişmeleri, büyük kesimi çok uluslu İmparatorluğun sınırları içerisinde bulunan Rumların* da kaderini etkilemekten geri kalmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ister 1908-1912 yılları arasında, Rumların politik faaliyetlerde aktif yer aldıkları dönem olsun, ister 1912-1918 arası dönem olsun, yaşanan yapılanma ve iç gelişmeler, kurtarılmamış Hellenlerin kaderi üzerinde belirleyici rol oynamışlardır.

İttihat ve Terakki Komitesi'nin 1908'de benimsediği "Eşitlik-Kardeşlik-Adalet" sloganı Jön Türklere, anayasal değişimi coşkulu gösterilerle karşılayan İmparatorluğun bütün uluslarının desteğini sağladı. İmparatorluğun bütün büyük kentlerinde yaşayan Rumlar anayasanın ilanını kutlayan gösterişli şenliklerde başrolü oynadılar.[1]

Anayasanın[2] Temmuz 1908'de ilan edilişiyle garanti altına alınan yeni eşit vatandaşlık düzeni ile aynı zamanda yapılan genel seçimlerin ilanı, İmparatorluk halkları arasında yeni bir işbirliğine temel oluşturmakla kalmıyor, Rumların Osmanlı İmparatorluğu idaresinde daha fazla yer almalarını da getiriyordu.[3] Kaldı ki Rumlar nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmanın yanında, büyük bir ekonomik gücü de temsil ediyorlardı.

Rumların seçim faaliyetlerini yürüten Siyasi Cemiyet'in kurucularından Souliotis ve Dragumis.
Athanasios Soullotis-Nikolaidis, *Organosis Konstantinopoleos*, Atina, 1984.

Mutlakiyet döneminde, Jön Türkler Rumlar ile iyi ilişkiler geliştirmişlerdi. Hatta Jön Türkler Makedonya'daki Rum örgütlerini, dışarıda yaşayan Komite üyelerinin kaçak olarak ülkeye girişlerini sağlamada kullanıyorlardı.[4]

Jön Türkler Komitesiyle böylesi bir işbirliği atmosferi Rumları da etkiledi. 20. yy'ın başında kurtuluş (*irredentism*) ideolojisine paralel olarak, daha ileri başka bir anlayış gelişti: Bu Doğu ülküsü Büyük Yunanistan sınırlarını dahi aşacak ve bütün Doğu halklarının[5] işbirliğine dayanacaktı. Bu idealin gerçekleştirilmesi için Athanasios Souliotis-Nikolaidis ve diplomat arkadaşı Ion Dragoumis[6] 1908'de, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rumları örgütleyerek Doğudaki nizamın önemli bir belirleyicisi haline getirmeyi amaçlayan, Konstantinoupolis Örgütü (bundan sonra KÖ olarak anılacaktır) adıyla gizli bir örgüt kurdular.[7]

Genel çoşku atmosferine karşın Ekümenik Patrik III. Ioakim anayasal değişikliğe temkinli yaklaştı.[8]

Gerek ilk, gerekse ikinci patrikliğinde büyük politik basiret göstermiş olan III. Ioakim[9] devlet otoritesinin tümüyle dünyevileştirilmesine direniyordu. Bu kaygıyla, Rum çıkarlarıyla özdeş saydığı Patrikhane çıkarlarını koruduğunu düşündüğü *ancien régime*'i tercih etti.[10]

Jön Türklerin vaatlerini coşkuyla karşılayan Rumların Patriğe karşı yoğun hoşnutsuzluklarını ifade etmeleri sonucunda, Patrik tavrını alenen geri almaya ve anayasanın restorasyonundan duyduğu memnuniyeti açıklamaya mecbur kaldı.[11]

Gerek Jön Türklerin, gerekse değişik ulusların eşitlik ilkesi çerçevesinde gerçek eğilimlerinin ilk sergilenişi 1908 sonbaharında başlayan Meclis-i Mebusan seçimleriyle oldu.

1908 seçimleri Komitenin belirleyici olduğu bir ortamda gerçekleşti. Partiler arasında herhangi bir rekabet yoktu. Bölgelerdeki mebusların milletlere göre oranlarını tespit eden Komite, çeşitli milletleri

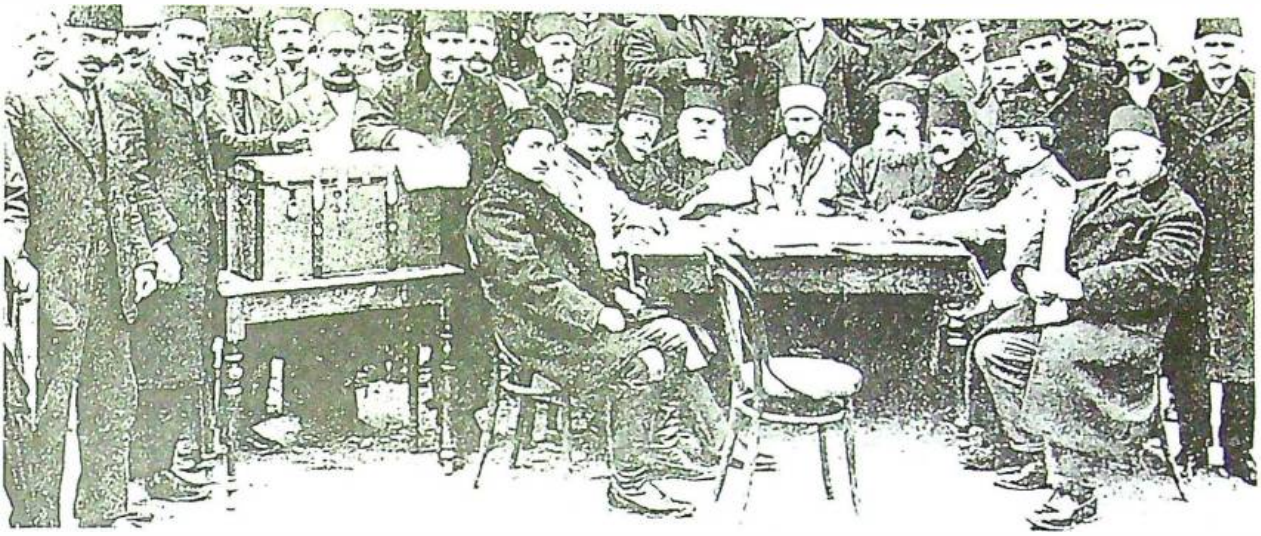

1908 seçimlerinde Taksim'deki Ayia Trias Kilisesinin bahçesindeki seçim sandığı ve çeşitli milletlerin temsilcilerinden oluşan sandık kurulu.

kendi temsilcilerini seçmeye davet etti.[12]

Her ne kadar Komite milletlerin temsilcileriyle işbirliğini zaruri görüyorduysa da milletlerin Mecliste nüfusları oranında temsil edilmeleri ilkesini kabul etmedi. Rumlara çoğunlukta oldukları yerlerde eşit sayıda Türk ve Rum aday göstermelerini teklif etti. Fakat bu Türklerin çoğunlukta olduğu yerler için geçerli değildi.[13]

KÖ'nün legal örgüt olarak seçim çalışmalarını koordine etmek için kurduğu Politikos Siloğos (Siyasi Cemiyet-SC) Rumların seçim faaliyetlerini yürütmeyi üstlenmişti. SC'nin amacı Rumların Osmanlı meclisinde mümkün olduğunca çok temsil edilmesiydi.[14]

Girit sorununun seçimler sırasında patlak vermesi Rumlar aleyhine bir durum yarattı. Bu durum Rumlarla Türkler arasında güvensizlik doğmasına neden oldu.[15] Rumlar seçimlerde kendileri aleyhinde yapılan adaletsizlikleri protesto için İstanbul'da seçimlerin iptali isteğiyle gösteriler düzenlediler.[16]

Girit sorunu nedeniyle Rumlar aleyhine oluşan olumsuz hava, seçim sürecine Yunan konsolosların müdahalesi ile daha da dayanılmaz bir hal aldı. Genellikle Rumca basında özensiz demeçlerle de desteklenen bu müdahaleler Jön Türkleri kızdırıyor, hatta kimi zaman yapılmış anlaşmaların geçersiz kılınmasına da yol açıyordu. Böylece, Samsun'da[17] ve Trabzon'da Yunanistan konsoloslarının seçimde aday olan Rumların evlerine yaptıkları ziyaretler, Rumları, üzerinde anlaşmaya varılmış olan Müslüman oylarından yoksun bıraktı.[18]

İstanbul'da ise Rumların üç aday seçeceğine dair başlangıçta varılan anlaşmaya rağmen Komite yalnızca iki kişinin seçilmesine izin verdi; bu da Patriğin kişisel girişimi sonucu gerçekleşebildi.

Bütün seçim faaliyetleri sırasında Patriğin uzlaşmacı örnek tavrı hem Rumlar tarafında, hem de kızgın Jön Türkler tarafında aşırılıkların dengelenmesi yönünde çok etkili oldu.[19] Rumlar Mecliste hiç temsil edilememenin olası olumsuz sonuçlarını da dikkate alarak, 24 milletvekilinin seçimiyle yetinmek zorunda kaldılar.[20]

Anlaşmaların bir parçası da III. Ioakim'in önerdiği K. Konstantinidis ve P. Kozmidis'in İstanbul mebusu seçilmeleri oldu.[21] Atina Üniversitesi'nde tarih profesörü olan P. Karolidis ise Osmanlı vatandaşlığını kaybetmiş olmasına rağmen İzmir mebusu seçildi. Altı bölgede (Yanya, Serfice, Limni, Midilli, Sakız ve Rodos'ta) nüfusun büyük bölümünün Rum olması nedeniyle sadece Rum mebuslar seçildi.[22]

Komite gizli kimliğini koruyarak ülkeyi meclis aracılığıyla yönetmeye devam ediyordu. Bununla birlikte bakanlıklara kendi üyelerini getirmekten kaçınmıyordu. Meclisin daha birinci yılında, henüz 1908 hareketini destekleyenlerin beklentilerini bile tatmin edememişken Komite gün geçtikçe güçlenen ve geleneksel muhafazakâr Müslüman Osmanlı toplumundan destek alan, meclis dışı bir muhalefetle karşı karşıya kaldı.

1909'un ilk aylarında, iktidar karşıtı gruplar özellikle liberal Osmanlı Ahrar Fırkası[23] ve İttihat-ı Muhammedi[24] çevresinde kümelendiler.

31 Mart 1909'da eski rejim yanlıları Abdülhamid'in desteğiyle Komitenin düşürülmesi için girişimde bulundu. Bu girişime karşı Komitenin kontrolündeki Makedonya'daki Hareket Ordusu başkente doğru hareket etti.[25] 31 Mart girişiminin bastırılmasından sonra Jön Türkler Abdulhamid'i tahttan indirerek yerine Komiteye tamamen itaat eden Mehmed Reşad'ı çıkardılar. Gerçek iktidar ise 3. Ordu ve aynı zamanda Hareket Ordusu komutanı olan Mahmud Şevket Paşa'nın elindeydi. Kontrolü tamamen ellerine alan Jön Türkler[26] iktidarlarını güçlendirmek ve hedefledikleri devlet modelini kurmak için önlemler almaya başladılar.

Hâkimiyetleri tartışmasız bir hal alınca da gayrimüslimlere karşı gerçek politikalarını yavaş yavaş göstermeye başladılar.

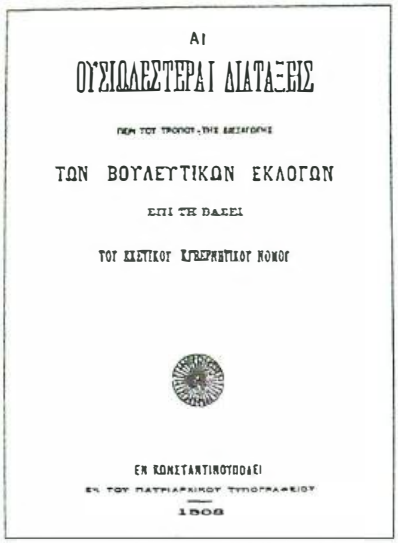
Αι
ΟΥΣΙΩΔΕΣΤΕΡΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΤΗΣ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ
ΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ
ΕΠΙ ΤΗ ΒΑΣΕΙ
ΤΟΥ ΙΣΧΥΟΝΤΟΣ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ
ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ
ΕΚ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ
1908

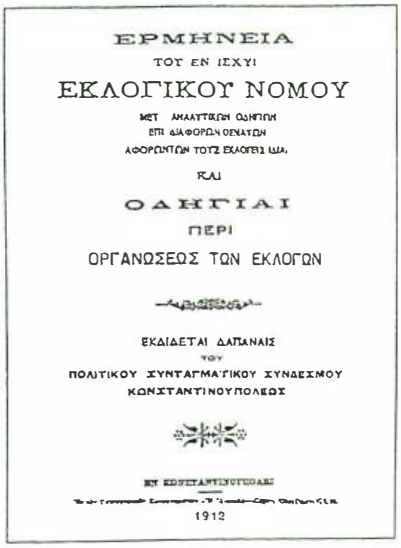
ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΟΥ ΕΝ ΙΣΧΥΙ
ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ
ΜΕΤ ΑΝΑΛΥΤΙΚΩΝ ΣΗΜΕΙΩΝ
ΕΠΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ
ΑΦΟΡΩΝΤΩΝ ΤΟΥΣ ΕΚΛΟΓΕΙΣ ΚΛΠ.
ΚΑΙ
ΟΔΗΓΙΑΙ
ΠΕΡΙ
ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΩΝ
ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΔΑΠΑΝΑΙΣ
ΤΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ
1912

Seçim döneminde Rum seçmenlere yol göstermek için çıkan iki Rumca kitap: Mebus seçimleri ile ilgili hükümetin çıkardığı kanundaki temel düzenlemeler. Patrikhane Matbaası, Konstantinoupoli, 1908. Yürürlükteki seçim kanununun açıklaması, seçimlerin düzenlenmesi ile ilgili malumat ve seçim kanununun tercümesi. Konstantinoupoli Anayasa Politik Derneği'nin yardımlarıyla yayımlanmıştır. Anatoli (gazetesi) Matbaası, Konstantinoupoli, 1912.

Böylece eşitlikçilik ilkesiyle çok uluslu devletin işleyişi arasındaki çelişki ilk defa ortaya çıktı. İzleyen dönemde Jön Türkler gayrimüslim azınlıkları kanunlara itaatkâr Osmanlılar haline sokmaya çalıştılar. Bu politika İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Gerald Lowther'ın da 1910'da belirttiği gibi, "Türk olmayan unsurların Türk potasında eritilmesi"ne[27] eşdeğerdi. Jön Türkler, Osmanlılaştırma faaliyetlerini 1908-1912 arasında yaptıkları çeşitli düzenlemelerle gerçekleştirmeye çalıştılar.

Komitenin hedefleri arasında Ekümenik Patrikhane'nin yetkilerini kısıtlamak da vardı. Çünkü bu ayrıcalıklar Jön Türkler'in hedeflediği devletle çelişir durumdaydı. Patrikhanenin bu ayrıcalıklarını doğrudan kısıtlayamadıkları durumlarda dolaylı olarak kilisenin yetkilerini sınırlandırmaya çalıştılar.

1909 baharında Rum mebusların Meclise verdikleri, eğitimin Anayasanın ilanına kadar sürmüş olduğu şekliyle devam etmesi ve değişmemesi yolundaki önergeleri reddedildi. Eğitim devletin kontrolü altına girdi. Yavaş yavaş Osmanlı tebaasını yaratacak ortak bir eğitim sistemi yolunda kararlar alınmaya başlandı.[28]

Aynı dönemde Mecliste Hıristiyanların[29] askere alınmasıyla ilgili bir kanun tasarısı da oylandı. Bu kanunla Hıristiyanlar da zorunlu askerliğe tabi oluyorlardı. Kanun tasarısı lehine diğer birçok mebusun yanı sıra Rum mebuslar Bousios [Yorgo Boşo], Honeos, Nalis, Kozmidis de söz aldılar.[30] Rum mebuslar bu uygulamanın milletler arasında gerçek eşitliğe yol açacağını ve devlet yönetimine daha fazla katkıda bulunabileceklerini öne sürdüler.[31]

Tasarıyı savunan Hıristiyan mebuslar askere almayla ilgili teknik ayrıntıları oylama öncesi açıklığa kavuşturmayı ihmal ettiler.[32] 1910'da Hıristiyanların ilk askere alınması başladığında, var olan milliyetçi ortamda bu, Hıristiyanları baskı altına alma yoluna dönüştü.[33]

Girit'te Temmuz 1909'daki gelişmeler Rumlarla Türkler arasında ciddi gerginliğe neden oldu. Komite, Rum gemi ve ticari ürünlerine karşı boykot kararını uygulamaya koydu. Bu önlem Rum tüccarları, üretici ve nakliyecileri -ki bunlar deniz yoluyla ihracat ve ithalatın büyük bölümünü geliştiriyorlardı- yok oluşa götürür bir hal aldı. Komite bu yollarla onların fakirleşmesine yol açıyordu.[34] Bu uygulama, etkinliğini arttırarak ve azaltarak Ekim 1911'e, İtalyanlar Türkiye'ye savaş ilan edene kadar sürdü. Bu dönemde kamu hizmetindeki Rumlara da işten el çektirildiler.

Makedonya'daki Rum unsuru, özellikle 1909 yazında silahsızlandırılmalarıyla başlayıp kırsal alandaki nüfusun yok edilmesiyle devam eden gelişmelerle bezginleşti. Ağustos ve eylül aylarında Mecliste oylanan "dernekler" ve "çeteler"le ilgili yasa tasarıları sonucunda Makedonya'daki milli dernek ve birlikler lağvedildi ve büyük miktarda Yunanistan vatandaşı ve konsolosluk mensubu sınırdışı edildi.[35]

Rum mebuslar Osmanlı meclisinde bir azınlık oluşturuyorlardı. Komitenin kararlarını etkiliyebilecek güçte değillerdi. Komitenin konumunu basında çıkan Rum karşıtı yazılar da destekliyor ve Rumlara karşı bir hava estiriyorlardı.[36]

Rum mebusların çabaları Haziran 1910'da Mecliste Makedonya'daki Rum ve Bulgarlar arasındaki kilise konusuyla ilgili kiliseler kanunu oylanırken bile etkili olamadı ve konu Patrikhane aleyhine çözümlendi. Patrik "Milli Meclis"i toplantıya çağırdı, fakat bu girişim Eylül 1910'da Türk hükümetinin kararlı tutumu karşısında gerçekleşemedi.[37]

Bütün bunların gerçekleştiği dönemde Rum mebuslar Mecliste bir grup olmayı kararlaştırdılar. İzmir mebusu Aristidis Yorgancıoğlu Paşa bu resmi olmayan grubun lideri sayılıyordu. SC'nin üyeleri tarafından birçok kez Rum siyasi partisi kurulması için tekliflerde bulunuldu. Bu teklif kabul olunmadı, çünkü birçok mebus Komitenin üyesiydi. Örneğin Manastır mebusu T. R. Nalis.[38] SC'nin ısrarlı çabaları sonucunda Meclisteki 24 Rum mebusun 16'sını kapsayan Rum Grubu oluşturuldu. Rum Grubunda Bousios, Kozmidis, Digkas, Vamvakas, K.

Konstandinidis, Honeos, Narlis, Zafiropoulos, Saltas, Bostanis, Çelebidis, Stelyos, Th. Konstandinidis, Kigkos, Surlas, Kurdoğlu bulunuyordu. Grubun başı, cesaretiyle sivrilen Bousios'tu. Bu olay Rum mebuslar arasında SC'nin tanımlamasıyla "millet-severler" ve "millet karşıtı" olanlar şeklinde ilk resmi ayrılığı oluşturdu.[39] Belirgin hedeflere sahip olmayan Rum Grubu içinde Bousios ve Kozmidis Meclisteki çıkışlarıyla bu gruptan ayrıldılar.[40] Rum Grubunun ve SC'nin bu politikasını Jön Türkler propaganda amacıyla kullandılar.[41]

KÖ'de milletlerin oluşturacağı ortak bir cephe ile Jön Türk Komitesine karşı mücadele edilerek sonuç alınabileceği fikri olgunlaşmaya başlamıştı. Rum, Bulgar, Ermeni ve Araplardan oluşan 30 milletvekilinin Rum Grubunun öncülüğünde 1911'in ilk günlerinde gerçekleştirilen toplantısı, SC'nin tüm İmparatorluk içinde gerçekleştirmek istediği ortak girişimin ilk adımı oldu.[42]

1911'in sonuna doğru milletlerin ortak yayını olan *Tribune des Nationalités* gazetesi[43] mebus Har. Vamvakas yönetiminde ve Türklerin, Rumların, Ermenilerin, Bulgarların,[44] Arapların ve Arnavutların işbirliğiyle çıktı.

1911 Kasımında Komiteye muhalif olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası adında yeni Türk partisinin kuruluşu ilan edildi. Bu parti Jön Türklerin, Rumlar, Araplar, Bulgarlar, Arnavutlar ve Ermenilere karşı politikalarını eleştirerek milletlerden işbirliği istediler.[45]

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda muhafazakârlar, liberaller, partisiz muhalif mebuslar, Komitenin eski üyeleri ve Komite karşıtı unsurlar birleşti. Bir kez daha Hıristiyan ve Müslümanlar ortak bir amaç için, Komitecileri iktidardan düşürmek için bir araya geldiler. Fırka, kuruluşundan 20 gün sonra İstanbul'da yapılan ara seçimde ilk seçim zaferini kazandı. Adayı Rum seçmenler tarafından da desteklendi.[46] Muhalefet partisi bu zaferi nedeniyle kutlamalar yaparken,

Serfice mebusu Yorgo Boşo, Siroz mebusu Dimitri Dinga ve Serfice mebusu Hariş Vamvaka. **Athanasios Souliotis-Nikolaidis, *Organosis Konstantinopoleos*, Atina, 1984.**

Komite yaklaşan genel seçimler için etkinliğini arttırıyordu.

SC'nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliği 1912 seçimlerinde zirveye ulaştı. Meclisin dağılışından ve genel seçimlerin ilanından[47] sonra Komite Ekümenik Patrik ile görüşme i ve Rum desteğini gelecek seçimlerde kazanmayı istedi. Talat ve Halil paşalar III. İoakim'i ziyaret ettiler ve meclisteki Rum mebusların sayılarının 37'e çıkmasını kabul ettiler.[48] Ayrıca kilise yetkilerinin sınırlandırılmasına son vermeye, belirli bir miktar Rum kamu ve hükümet görevlisi tayin etmeye ve ayrıca Adalet Bakanlığına da Aristidis Yorgancıoğlu Paşa'yı getirmeyi taahhüt ettiler. Son olarak Ekümenik Patriği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların tek milli merkezi olarak tanıdıklarını beyan ettiler.[49]

III. İoakim ağırlığını Jön Türklerle beraber davranma yönünde koydu. Bunun gerçekleştirilmesini ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası[50] ile ayrı bir anlaşma yapmış olan SC engelledi. SC, Komitenin seçim işlemlerinde ne kadar etkin olduğunu ve desteklemediği adayların seçimlerde başarısız kalacağını doğru değerlendiremedi.[51]

Komite hâlâ büyük bir güç sahibiydi ve seçim zaferini garantilemek için her türlü yola başvuracaktı.[52] Rum mebusların sayısı 15'e[53] indirildi ki, bunların çoğu Nalis, Emmanouilidis, Karolidis, Kofidis, Mihailidis ve Orfanidis gibi Komiteyle[54] beraber hareket eden kişilerdi.

Durumu tamamiyle kontrol eden Komite, merkezini Selanik'ten İstanbul'a taşıdı. Komitenin seçimlerde uyguladığı taktik ve muhalefet karşısında benimsediği politika, meclis dışı provokatif eylemler için uygun bir ortam hazırladı.[55]

Vilayetler -özellikle Makedonya- bir karışıklık ortamı içinde bulunuyordu. Genç subaylar bir defa daha Mayıs-Haziran 1912'de Makedonya'nın dağlarına çıktılar. Makedonya'daki isyancı gruplar tarafından desteklenen Halaskar Zabitan adıyla anılan bir grup da İstanbul'da oluştu.[56] Bu subayların talepleri konusunda gerileyen Komite hükümeti, Haziran 1912'de düştü. Komite tarafından denetlenen meclisin 5 Ağustos 1912'de dağılması Jön Türkleri siyasal hayatın odağından uzaklaştırdı.

Balkan Savaşı'nın patlak vermesi sosyal ilişkileri etkileyen yeni etkenler yarattı: Balkan eyaletlerinden mahrum kaldıktan sonra Türkler hissedilir de-

استانبول مبوسی پ. قوزمیدی افندی

استانبول مبوسی ق. قسطنطینیدی افندی

گلیبولو مبوسی نادل افندی

İstanbul mebusu P. Kozmidi Efendi, İstanbul mebusu Kostantinidi Efendi, Gelibolu mebusu Narlı Efendi ve Trabzon mebusu Matyo Kofidi Efendi.
Fotoğraflar *Osmanlı Mebusları 1324-1328* adlı Meclis-i Mebusan albümünden alınmıştır.
Tarih Vakfı Arşivi

طرابزون مبوسی ماطیوفیدی افندی

recede tecrit edildiler. Özellikle Avrupa eyaletlerinden gelen Türk göçmenler sayesinde Küçük Asya'da Türklerin nüfusu Hıristiyan nüfusa göre oran olarak arttı.[57] Sonuç olarak, savaş Türk milli ruhunun gelişmesine yeni bir ivme kazandırdı.

İktidarın, 1913 Ocağında Jön Türklerin İstanbul'daki girişimiyle el değiştirmesi gecikmedi. Mahmud Şevket Paşa'nın birkaç ay sonra (11 Haziran 1913) bir suikasta kurban gitmesi Komitecilere diktatörlük girişimi için olanak sağladı. 1913 Haziranından Mondros Ateşkesine (Ekim 1918) kadar Türkiye'yi Enver, Cemal, Talat'tan oluşan bir üçlü yönetti.[58] Muhalefet partileri takibata uğrayarak liderleri sürgün edildi. SC, Komitenin düşüşünün kaçınılmaz olduğuna inanmış ve buna göre hazırlanmıştı. Jön Türkler 6 ay sonra tekrar iktidara geldiğinde ise SC muhalefetle aynı kaderini paylaştı.[59]

Rum mebuslar Bousios ve P. Kozmidis vatandaşlıktan çıkarıldılar ve Yunanistan'a sığındılar.[60] İzmir mebusu P. Karolidis de benzer şekilde Yunanistan'a sığındı.[61] Aynı dönemde, Ekümenik Patrik III. İoakim'in -13 Kasım 1913'te- ölümüyle Rum unsurunun doğal lideri eksikliğini hissettirdi. III. İoakim kendini, gücüyle hem Türklere, hem Rumlara aynı şekilde kabul ettiriyordu. Patriklik tahtına rakibi V. Germanos geçti. III. İoakim'in popülaritesinden ve gücünden yoksun olan V. Germanos, İoakim karşıtlarının lideri olmanın "halesini taşıdı".[62]

Jön Türkler yeni bir seçim ilan ettiler ve bu seçim 1913'ün son aylarında gerçekleşti. Komite bu arada bir politik partiye dönüşmüştü ve seçimlerde örgütlenmiş tek politik parti olarak yer aldı.[63]

Komite seçimler için V. Germanos'a yeni işbirliği teklifinde bulundu ve bu teklif kabul edildi.[64] Ancak Rum tarafının Mecliste temsil oranı konusundaki teklifi geçiştirildi. Uzun çalışmalardan sonra Rum adayların Komite tarafından denetimi şartıyla Jön Türkler bir dereceye kadar Rum adayların sayısal oran tekliflerine yaklaştılar. Rumların temel talebi İstanbul'dan üç mebus çıkarmaktı.[65]

Balkan Savaşlarının başlamasıyla, Rum ağırlığının belirleyici olacağı Doğu dayanışması fikri çöktü. Rumların durumu Türkiye'nin Almanya yanında Ekim 1914'te savaşa girmesiyle daha da kötüleşti. Savaş süresince Komite, 1908 Jön Türk Devrimiyle başlayan çok uluslu imparatorluğun ulusal devlete dönüşmesiyle ilgili hazırlıklarını tamamladı.

1915'teki yeni Eğitim Kanunuyla, Türk hükümeti Türkiye'deki eğitim programını kesin kontrolü altına aldı. Osmanlı dili ve Osmanlı tarihinin zorunlu eğitimi, içerde bir birlik oluşturmayı hedefliyordu. Bu Ekümenik Patrikhanenin haklarının azaltılmasıyla güçlendiriliyordu. Patrikhanenin etkinliği etnik ve dini toplulukların temsili sisteminin 1916'da kaldırılmasıyla iyice azaldı.[66]

Teokratik Osmanlı devletinin temellerini yok etmeye kararlı olan Jön Türkler resmi nikâhı dini nikâhtan bağımsız olarak mecburi kıldılar.[67] Savaşın başlamasıyla gayrimüslimlerin zorunlu askerliğiyle ilgili düzenleme, Hıristiyanların "Amele Taburları" kurularak toptan imhası şeklini aldı.[68]

Yunanistan 1917'de Almanya'ya karşı savaş ilan edince, İstanbul hükümeti Rumlara karşı devasa önlemler aldı. Rum nüfusu Antant'ın ve Yunanistan hükümetinin işbirlikçileri olarak değerlendirilerek, İmparatorluğun "askeri hassas bölgeler"inden uzaklaştırılmaya başlandılar. Aynı dönemde İzmir ve İstanbul'da Rum tüccarlara karşı ekonomik boykot ilan ettiler. 1914-18 döneminin Rum mebusları, Patrikhanenin haklarının sürekli ihlal edilişine ve savaş süresince Rum karşıtı sürgünlere seyirci kalmak zorunda kaldılar.

Yalnız 1918'de Mütareke sonrasında mebuslar Emanulidis, Minıaroğlu ve Dimitriadis mecliste ayrıntılar vererek Hıristiyanların çektikleri çileyi anlatmışlardır. 16 Rum mebus Ermeni ve Rum katliamlarının sorumlularının yargılanmasını talep ettiler.[69] Bu esnada Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri çöküşüyle 1918'de İttihat ve Terakki'nin kariyeri de sona erdi. Ölüm döşeğindeki İmparatorluğun yönetimini tekrar liberaller aldı; Komite dağıldı ve yöneticileri yurtdışına kaçtı.[70]

Yeni seçimler 1919'un son aylarında gerçekleşti. Kemalistler çoğunluğu kazandı.[71] Rumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından Küçük Asya'daki Rum unsurunun birleştirilmesi yolunda çaba gösteren Venizelos'un etkisinde kalarak seçimlerde yer almak için gayret göstermediler. Fener'in tüm Rumların 1919 genel seçimlerinden[72] ve genel olarak tüm siyasi etkinliklerden uzak durmaları kararı, Ekümenik Patrikhanenin politik yönünün ortadan kalktığına işaret eder.[73]

Mondros Ateşkes Antlaşması (Ekim 1918) ile Osmanlı İmparatorluğu ve onunla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti tarihe karıştı. Yunanistan ile Türkiye arasında 1912'de başlayan rekabet 1919-22 arasında zirveye ulaştı. Milliyetçilerin Anadolu'da hâkimiyeti ele geçirmeleri ile Türk unsuru Küçük Asya'daki Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi yeni Türk devletinin temel unsuru oldu. Türkiye Cumhuriyeti'nin ve modern Türkiye'nin temelini oluşturan Kemalist düzenlemeler, 1908-18 döneminde Jön Türk hükümetinin eserinin tamamlanmasından başka bir şey değildir.

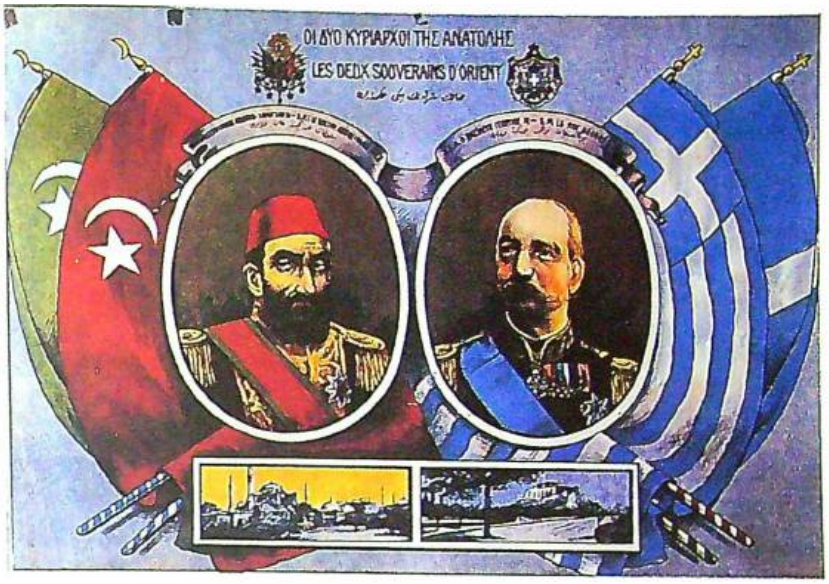

"Memalik-i Şarkiyenin iki hükümdarı Yunanistan Kralı Yorgo Hazretleri ve Sultan Abdülhamid Han Hazretleri"ni Osmanlı-Yunan bayrakları ve Aya Sofya-Akreopol görüntüsüyle birlikte resmeden bir kartpostal. **Athanasios Souliotis-Nikolaidis, *Organosis Konstantinopoleos*, Atina, 1984.**

* Yunanca literatürde Rum kavramı kullanılmayıp hem Yunanistan (Hellas) vatandaşı, hem de aynı soydan olan herkes için Hellen kavramı kullanılmaktadır. Ancak okuyucuya kolaylık olması amacıyla, orijinal metnin aksine, Türkçede yaygın olarak kullanılan kavramlaştırmaya sadık kalarak, Osmanlı İmparatorluğu tebaası Hellenleri "Rum" olarak adlandırdık (çevirenin notu).

1. Jön Türk Devrimi'nin ilk günlerinde süren barışma ruhu dönemin basınına da yansır. Bu anlatımlardaki şaşırtıcı unsur, Jön Türk subaylarının Yunanistan bayrağı veya Yunanistan ulusal marşı gibi Hellen ulusal sembollerine sevgi gösterilerinin tasviridir. 15 Temmuz 1908'de yayımlanan *Neon Asti* gazetesindeki bir haberde şu ifadeler yer aldı: "High Life kahvesine gelen genç subaylar ... Anayasa, özgürlük ve Yunanistan lehine tezahüratta bulundular. Aynı gece, Parisien kahvesine gelen 50 dolayında genç subay buradaki orkestrayı Yunanistan ulusal marşını çalmaya mecbur etti". Benzer haberlere *Amalthia* gazetesinin 14 Temmuz 1908 ve 15 Temmuz 1908 tarihli nüshalarında da rastlanmakta. Bu çeşit gösteriler Selanik ve Makedonya'nın çeşitli şehirlerinde de oldu. Bkz. *Akropolis* gazetesi 13 ve 14 Temmuz 1908. Ayrıca Avraam Benarogia, *I Proti Stavrodromia tu Ellinıku Proletariatu*, Atina, 1975, s. 41.
2. Jön Türklerin getirdiği anayasa, 19. yy'da Genç Osmanlıların getirdiği ve Sultan Abdülhamid'in 1878'de yürürlükten kaldırdığı anayasaydı. Birinci Meclis ve mebusların listesi için bkz. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore, 1963, s. 261-282. Genç Osmanlıların anayasa girişimi için bkz. Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962.
3. Osmanlı idaresinde önemli mevkilere gelen Rumlar için bkz. Al. Aleksandris "I Ellines stin İpiresia tis Othomanikis Autokratorias", *Deltion tis Istorikis ke Ethnologikis Eterias tis Ellados*, c. 23 (1980).
4. D. Dankin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Selanik, 1966, s. 376-378. Jön Türk hareketinin seyri ve diğer milletlerle işbirliği için bkz. E. E. Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to Revolution of 1908*, Princeton, 1957.

RUM MEBUSLAR *

1908-1912 Dönemi

İstanbul: K. Konstandinidis [Kostantinidi Efendi] (avukat), Kozmidis [Kozmidi Efendi] (avukat)
Yanya (Ergiri): İ. Mamopoulos [Mamopulo Efendi] (İstanbul'da avukat, Türkçeye hâkimiyetiyle tanınır)
Selanik: Artas [Yorgaki Artas Efendi] (avukat), Honeos [Yorgi Honenos Efendi] (Selanik'teki Yunanistan Konsolosluğunun tercümanı)
Konya: Y. Kurtoğlu [Yorgaki Efendi] (tüccar)
Yanya: Dh. Kigkos [Dimitraki Kinkos Efendi], K. Sourlas [Kostantin Surlas Efendi]
Gelibolu: Narlis [Narlı Efendi] (İstanbulda doktor)
Karasi (Ayvalık): Savvopoulos [Kostantin Savapulos Efendi] (Tütün rejisinde memur)
Serfice: Drizis [Koço Drizi Efendi], Bousios [Yorgo Boşo Efendi] (toprak sahibi, sanayici ve tüccar; 1909 yazında Drizis istifa etti ve aynı yılın aralık ayı sonunda avukat Har. Vamvakas [Hariş Vamvaka Efendi] seçildi)
Limni: Steliyos [Mihalaki Efendi] (Limni mutasarrıf yardımcısı)
Çatalca: Zafiropoulos [Dimitri Zafiropulos Efendi] (tüccar)
Midilli: Saltas [Mihalaki Salta Efendi] (arazi sahibi), Bostanis [Panayot Bustani Efendi] (toprak sahibi, tüccar)
Manastır: Nalis [Tarayan Nali Bey] (avukat)
İzmit: Mihailidis [Anastas Efendi] (tüccar)
Siroz: Digkas [Dimitri Dinga Efendi] (Selanik Konsolosluğunun avukatı - Selanik Konsolosluğunun talimatıyla Osmanlı mahkemelerinde Rum isyancıların avukatlığını yaptı)
İzmir: Yorgancıoğlu Paşa [Aristidi Paşa] (Sivas vali yardımcısı, 1910 sonunda Âyan Meclisine seçildi ve yerine yeğeni avukat Emmanouilidis seçildi), Karolidis [Pavli Karolidi Efendi] (tarih hocası)
Rodos: Th. Konstandinidis [Teodor Kostantinidi Efendi]
Trabzon: Kofidis [Matyo Kofidi Efendi] (Tütün rejisinde memur, 1921'de Kemalistler tarafından idam edildi.)
Sakız: M. Tselebidis [Çelebidi Efendi] (avukat)

1912-1914 Dönemi

İstanbul: Y. Artas,** B. Orfanidis (Tütün rejisinde memur)
Konya: A. Kallinoğlu [Anasyas (Ananyadis) Efendi] (savcı)
Yanya: D. Kigkos,** K. Sourlas**
Gelibolu: Narlis** (İstanbul'da doktor),
Karasi, Ayvalık: K. Savvopoulos** (Tütün rejisinde memur)
Midilli: D. Savvas [Dimitraki Sava Efendi]
Manastır: T. Nalis** (avukat)
İzmit: A. Mihailidis** (tüccar)
Siroz: D. Digkas**
İzmir: P. Karolidis,** E. Emmanouilidis**
Trabzon: M. Kofidis**
Sakız: Apodiakos [Apodyako Efendi]

1914-1918 Dönemi

İstanbul: B. Orfanidis,*** B. Tsorbacoğlu [Viktor Bey Çorbacıoğlu], I. Haralambidis (avukat)
Samsun: Th. Arzoğlu [Todoraki Efendi] (tüccar)
Konya: A. Kallinoğlu*** (savcı)
Gelibolu: D. Fitos [Dimitriaki Fito Efendi] (Patrikhanede sekreter)
Karasi, Ayvalık: K. Savvopoulos*** (Tütün rejisinde memur)
Karahisar: I. Gkevenidis [Kovanoğlu Yanko Efendi]
Çatalca: Th. Dimitriadis [Tokinidis Efendi]
İzmir: S. Simeonoğlu [Simonaki Simonoğlu Efendi] (tüccar), E. Meymaroğlu [Vangil (Vangel) Mimaroğlu Efendi] (mühendis), E. Emmanouilidis***
Tekfurdağı: Th. Efklidis [Efkalidis Efendi] (yargıç, müfettiş)
Trabzon: M. Kofidis,*** Y. İoannidis [Yorgi Yuvanoğlu Efendi] (Tütün rejisinde memur)

* Yunanca ve Osmanlıca metinlerde Rum mebusların adları farklı biçimlerde geçmektedir. Biz okuyucuya karşılaştırma yapma olanağı sağlamak amacıyla, orijinal metindeki adların yayına [köşeli parantez içinde] Meclis-i Mebusan Albümü ve Meclis-i Mebusan Zabıtları gibi Osmanlıca yayınlarda geçen biçimlerini aldık. –editörün notu)
** 1908-1912 döneminde de seçildi.
*** 1912-1914 döneminde de seçildi.

5. Bu anlayış, ideolojik bir karışıklık ve hedeflerde belirsizlik taşımakta olup, yeni kurulan Hellen devletini Türkiye ile boy ölçüşebilme konusundaki güçlüğünden kaynaklanmış olup 1897'den sonra gelişmiştir. Bkz. Thanos Veremis, "Ideomogikes Proipothesis ya mia Sinergasia Ellinon ke Turkon", *Deltion tis Istorikis ke Ethnologikis Eterias tis Ellados*, c. 23 (1980), s. 4.
6. Bkz. İoannis Dragoumis'in ilk defa 1991'de yayımlanan "Osi Zontani" isimli hikâyesi.
7. Konstantinopolis Örgütü için bkz. D. Xanalatos, "The Greeks and Turks on the Eve of the Balkan Wars; a Frustrated Plan", *Balkan Studies*, c. 26 (1962). Ayrıca A. Souliotis-Nikolaidis, *Organosis Konstantinupoleos* (yeni baskısının editörlüğü Thanos Veremis ve Katerina Boura tarafından yapıldı) ve A. H. Hamudopulos, *I Neoteri Filika Eteria*, Atina, 1946. Hamudopulos İstanbul'da gazeteci idi. 1910'da Avukat Al. Pantazi tarafından KÖ'ye dahil edildi. Kendisi şöyle bir betimlemede bulunmaktadır: "Şehirlerde ve dahili uzak tüm merkezlerde ticareti Rumlar ellerinde tutmaktadır. Osmanlı Bankası, Tütün Rejisi ve demiryolları şirketlerinin ve büyük şirketlerin çalışanlarının çoğunu Rumlar teşkil etmektedir. Bu dönemde Türkiye'yi incitecek politik faaliyetlerin düşünülmesi mümkün değildir. Bu dönem zaten bağımsız bir devlet politikası uygun değildir. Aksine şu an Hellenizm -bağımsız olmayan ve bağımsız- Türk devletini güçlendirmenin gereğini anlatmaktadır, çünkü bir başka korkunç ve ciddi tehlikenin altı çizilmeli: Panislavizm..." *age*, s. 7. Garip gelebilir ama Rumların bahsi geçen kesimi KÖ'nün politikalarına büyük ölçüde karşı durmaktaydı.
8. *Neon Asti*, 18 Temmuz 1908.
9. Bkz. V. Th. Stavridis, *I Ikumeniki Patriarhes 1860-Simeron*, Selanik, 1977, s. 228-284. Patrik III. İoakim'le ilgili bilinen bir bibliyografya içermektedir.
10. Veremis, *age*, s. 12. Veremis'in haklı olarak belirttiği gibi III. İoakim, Kitsikis'in *Sigkritiki Istoria Ellados k Turkias ston 20. Eona*, (Atina, 1978, s. 97) adlı kitabında Patriğe atfettiği büyük idealizme karşı idi.
11. Basının büyük bir kesimi Patriğe yüklendi. Bunun yanında Pera ve Fener'de Patrik karşıtı büyük gösteriler düzenlendi. *Age* ve *Amalthia*, 19 Temmuz 1908, 22 Temmuz 1908.
12. Seçimler iki dereceli yapıldı. Oy verenler, ikinci seçmenleri seçiyorlardı; onlar da mebusları seçecekti. Her 30-70 bin arası nüfusa bir mebus düşüyordu. Adayları Patrik ve bazı bölgelerde metropolitler gösterecekti.
13. K. Boura, *The Young Turk Revolution and the Greeks in the Ottoman Empire 1908-1912;* M. A. Dissertation, *School of Slavonic and East European Studies*, 1976. Seçim çalışmalarıyla ilgili kimi ayrıntılar, s. 9-14.
14. KÖ, SC, Patrikhane ve kimi kilise liderleri ile işbirliği yaptı.
15. 6 Ekim 1908 tarihinde Giritliler Yunanistan ile birleşme kararlarını açıkladılar. Aynı gün Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'in ilhakını ilan etti. Bir gün önce ise Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmişti. Ancak Yunanistan hükümetinin Giritlilerin bu talebini kabul etmemesi Osmanlı Rumlarının durumu kolaylaştırdı. Boura, *age*, s. 11.

16. Bu gösteri basında İstanbul'un alınmasından beri yapılan en büyük kitle gösterisi olarak yansıtıldı. Rumlar, seçimlerin başından itibaren çeşitli protesto gösterilerinde bulundular (*age*, s. 12-13). Hatta Rumların seçimlerden toplu olarak çekilmesi teklif edildi. Bu tehdit Patrik III. Ioakim'in girişimiyle engellendi.
17. Samsun'da Rum aday seçilemedi.
18. Bahsi geçen M. Kofidis Trabzon'da her üç dönemde de (1908-1912, 1912-1914, 1914-1918) mebus seçildi. Bu başarısızlıklar konusundaki iddialar için bkz. P. Karolidis, *Logi k İpomnimata*, c. 1 (2. cilt yayımlanmadı), Atina, 1913, s. 44-48. Bu eser 1908-1912 dönemi Rum mebuslarının çalışmalarıyla ilgili, kendisinin de içinde bulunup bizzat yaşadığı birinci dereceden önemli bilgi kaynağı teşkil etmektedir. Bu nedenle eser KÖ'ye muhalefet etmiş olan yazarın kendi anıları ile yüklüdür (Bu eseri ilk defa 1976'da bana gösteren sayın Iordani Pambuki'ye teşekkür ederim). Bunların, durumların ve kişelerin değerlendirmesi ile ilgili konularda A. Souliotis-Nikolaidis'in KÖ'yle ilgili anılarıyla karşılaştırma yapmak yararlıdır (Genadios Kütüphanesi'nde bulunmaktadır).
19. *Age*, s. 45-48.
20. *Amalthia*, 2.2.1909. F. Ahmad Rum mebusların sayısını eksik veriyor, bkz. F. Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford, 1969. Her üç dönemdeki tüm mebusların isimleri için bkz. F. Ahmad-D. A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1912", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1976. Bu araştırmada yanlış olarak, Honeos ve Driza "Slav", Narlis ise "Ermeni" olarak gösterilmiştir. Sayıya yanlış olarak katılan Har. Vamvakas, 1909 yılında Serfice mebusu K. Driza'nın yerine, Emm. Emmanouilidis ise 1910 yılında Meclis-i Ayan üyeliğine geçen İzmir mebusu Aristidis Yorgancıoğlu Paşa'nın yerine seçilmişlerdir.
21. Komite her iki mebusu da kendi adayı olarak destekledi.
22. Hamoudopoulos, *age*, s. 11. Karoladis'in adaylığını Yunan Dışişleri Bakanlığı da destekledi.
23. Osmanlı Ahrar Fırkası 1908 Eylülünde kuruldu, fakat seçimlerde başarısız oldu. Ahmad, *age*, s. 22.
24. Ahmad, *age*, s. 40.
25. Ahmad, *age*, s. 36-46. Bu harekât sırasında Osmanlı ordusunda görev yapan az sayıdaki subaydan biri olan Yüzbaşı Romilos Spatharis de hayatını kaybetmiştir. Hamoudopoulos, *age*, s. 34.
26. İlk defa olarak komite üyeleri, Talat ve Cavid paşalar gibi hükümet içinde dahiliye ve maliye vekilliklerinde yer aldılar.
27. Bkz. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1968, s. 218-9. Ayrıca Veremis, *İdeologikes Proipothesis* s. 12
28. *Amalthia*, 30.5.1909.
29. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları vergi ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutuluyordu.
30. Meclisteki tartışma tutanakları için bkz. Emmanouilidis, *age*, s. 151-154. Emmanouilidis, hükümetin mecburi askerlik konusunda, Hıristiyan mebusların talebi karşısında geri adım attığını iddia etmekte (*age*). Ancak *Amalthia* gazetesinin 4.5.1909 tarihli sayısında Şevket Paşa ile Patrik arasında bir görüşmenin yapıldığı haberi yer almaktadır.
31. *Amalthia*, 4.5.1909 ve 22.5.1909. Hatta Patrik, hıristiyanlar için ayrı birliklerin oluşturulmasını istedi, Boura, *age*, s. 24. Patrik Hıristiyanların askere alınmasında temkinli davranmıştı.
32. Emmanouilidis, *age*, s. 151-152.
33. Bu dönemde askerlik yaşına gelmiş olanlar arasında büyük bir miktar Yunanistan'a göç etti. Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, AAK IE, Mayıs-Haziran 1919/1285 (Sakız), AAK IF, Ocak 1910/376 (İzmir)
34. Doğu Ergil, "A Reassesment: The Young Turks, Their Politics and Anti-Colonical Struggle", *Balkan Studies*, s. 62. Ayrıca Hamoudopoulos, *age*, s. 35-36.
35. Rum mebusların muhtıraları için bkz. Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, AAK 1910/2701.
36. Komitenin tezini Rum karşıtı yazılarıyla birinci sırada olan *Tanin* gazetesi açıklamaktaydı.
37. Gelişmeleri Souliotis, *Organosis Konstantinoupoleos* (Konstantinopolis Örgütü) adlı eserinde anlatmaktadır.
38. Rum mebuslar arasında kişisel farklılıklar da vurgulanmalıdır. Ayrıca bir diğer olumsuzluk da çalışmaları, üyeleri pek kabul görmeyen kişiler olan KÖ'nün yönlendirmesinde olmasıdır. SC'nin Prens Sabahaddin grubu ve İsmail Kemal ile olan yakınlığı kimi mebusların soğuk bakmasına neden oluyordu. Bkz. Karolidis, *age*, s. 328-330, 378-379.
39. Karolidis, *age*. "Millet severler" ve "millet karşıtlığı" konusundaki ayrılığı N. Damtsas da *Agonia tis Konstantinopoleos*, Atina, 1981 adlı eserinde doğrulamaktadır (Eserin büyük kesimi 1910'da muhabir olarak İstanbul'a gelen yazarın kişisel anılarından oluşmaktadır). Yazar "millet karşıtlığı" konusundaki eski görüşünü daha sonra kendisinin de belirttiği gibi tekrar gündeme getirmiştir (s. 49). Damtsas, yanlış olarak Kofidis'i "milli" gruba dahil etmektedir (*age*).
40. Aleksandris, *age*, s. 393-394. Türk yazarların bu iki mebusu nasıl değerlendirdikleri konusunda bkz. Ziya Gökalp'in Bousios'a değinen "Vatan" şiiri, *age*, s. 394, dipnot 96; Yakup Kadri'nin ima yoluyla Kozmidis'ten bahsettiği hikâyesi, P. Hidiroğlu, *Turkiki Ellinografia*, Selanik, 1980, s. 33.
41. Emmanouilidis, *age*, s. 308.
42. Ksanalatos, *age*, s. 287.
43. Bu gazeteyi ve de *Politiki Epitheorisi*'yi KÖ yayımlıyordu.
44. KÖ, Bulgar mebuslarla bir anlaşmaya varmış ve bu doğrultuda bir protokol imzalayarak ortak hedefler belirlemişti. Bu protokole göre Makedonya'da 18 Rum ve 8 Bulgarın mebus seçilmesine çalışılacaktı. Hamoudopoulos, *age*, s. 46.
45. Bkz. Ahmad, *age*, s. 99; yeni partinin programı için bkz. *Amalthia*, 9.11.1911.
46. *Amalthia*, 29.11.1911.
47. Bkz. Ahmad, *age*, s. 101-102.
48. Hamudopulos, *age*, s. 48. Karolidis'e göre Komite 45 Rum mebusun seçilmesini teklif etmiş. Bkz. Karolidis, *age*, s. 333-334.
49. Karolidis, *age*, s. 336-337. Komite büyük olasılıkla Patrik III. Ioakim'le SC arasındaki farklı düşüncelerden haberdardı. Ekümenik Patrik SC'nin millet için büyük bir tehlike olduğunu beyan etmişti. SC ile KÖ'nün politikaları her ne kadar Yunanistan hükümetininkiyle çakışmıyorsa da, Yunanistan Büyükelçiliğinde görevli kimi memurlarla olan ilişkiler dolayısıyla birçok kimsede SC'nin Yunanistan Büyükelçiliği tarafından idare edildiği yönünde bir kanının doğmasına neden oldu. Bkz. G. K. Skalieri, *Ta Dikea ton Ethnotiton en Turkia*, Atina, 1922.
50. Hatta 52 Rum mebusun seçilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştı. Hamoudopoulos, *age*, s. 48
51. Emmanouilidis, *age*, s. 303.
52. Ahmad, *age*, s. 103-104.
53. Karolidis, *age*, s. 370.
54. PS kendi politikasını benimsemeyen Rum mebuslara karşı mücadelede her türlü aracı kullandı. Hatta İzmir mebusu P. Karolidis'in Müslümanlığa geçtiği söylentisini bile yazdı. Emmanouilidis, *age*, s. 307.
55. Ahmad *age*, s. 106.
56. Lewis, *age*, s. 224.
57. Bkz. A. A. Pallis, "Racial Migration in the Balkans During the Years 1912-1914", *Geographical Journal*, 66/4 (1925), s. 315-331.
58. Lewis, *age*, s. 225-227.
59. KÖ'nün üyelerinden kimileri mecburiyetten, kimileri de ihtiyati olarak İstanbul'u terk etmeye başladılar. İ. Dragoumis (Roma'ya tayini nedeniyle İstanbul'dan çoktan ayrılmıştı) ve Athanasios Souliotis-Nikolaidis, Balkanlar'a geçtiler. KÖ'nün faaliyeti Souliotis'in İstanbul'dan ayrılmasından sonra önemli oranda sınırlanmış olarak 1914'e kadar devam etti.
60. Bu dönemde *Politiki Epitheorisi*'nin İstanbul'da yayını kesin olarak durdu. Bousios ve Dragoumis tarafından 1916 yılında aynı isimle Atina'da tekrar yayımlanmaya başlandı.
61. Balkan Savaşları'nın patlamasından sonra (1913'te) Almanya'ya geçti. Ardından Atina'ya gelerek üniversitedeki kürsüsüne tekrar atandı (1915). 1923'te Yunanistan'da E. Venizelos'un tekrar iktidara gelmesi için mücadele verdi.
62. Damtsas, *age*, s. 62, 64.
63. Ahmad, *age*, s. 144.
64. Emmanouilidis, *age*, s. 303 ve Hamudopulos, *age*, s. 48, adaylar yerel metropolitlerin tavsiyesi üzerine her iki grubun kararıyla belirlendiler.
65. Ahmad, *age*, s. 155. Gerçekten de İstanbul'dan üç Rum mebus seçildi.
66. Millet kavramı cemaat kavramıyla değiştirildi. Bu dönemdeki değişiklik için bkz. Aleksandris, *The Greek Minority in İstanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Atina 1983, s. 36.
67. *age*.
68. G. Horton, *The Blight of Asia*, New York 1926, s. 99.
69. Emmanouilidis, *age*, s. 336-391.
70. Komite 14-19 Ekim 1918'deki son toplantısından sonra dağıldı.
71. Lewis, *age*, s. 250. Milliyetçiler politik bir parti olarak resmen yer almadılar.
72. Bunlar İmparatorluktaki son seçimler oldu. Meclis 12 Ocak 1920'de toplandı ve birkaç ay sonra resmen 11 Nisan'da dağıldı. 12 gün sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplandı. Bundan sonra Türkiye meclisinde Rum mebuslara 1935-1961 döneminde rastlanmaktadır. Bunlar M. Taptas, M. Kayoğlu, N. Fakatselli, V. Konos, A. Moskos, A. Hacopulos, A. Ioannidis ve V. Kaludis'tir. Bkz. Aleksandris, "İ Elines", s. 403. Bu dönemin politik gelişmeleri için bkz. F. Frey, *Political Elites in Turkey*.
73. Aleksandris, *The Greek Minority*, s. 57.

MAYIS - EYLÜL BELGELERİNE GÖRE

İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı - II

ORHAN KOLOĞLU

EK: 2

KONSOLOSLUKLARA SUNULAN BİLDİRİ

Baylar

Bir ay kadar oluyor, "Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi", Büyük Devletlerin dışişleri bakanlarına ve bazı siyasi kişilere aşağıda özeti bulunan memorandumu sunmak şerefine ulaştı:

"Makedonya halklarının çektikleri ıztırapların yegâne sebebi, mevcut Osmanlı hükümetinin, İmparatorluğun genel konumunda aynı yıkımı yaratan kötü yönetimidir.

Bir Makedonya sorunu yoktur. İttihat ve Terakki Komitesi, ülkenin her tarafında hüküm süren mevcut despotik rejimin ortadan kaldırılmasıyla Makedonya hastalığının da ortadan kalkacağına inanıyor. Bu amaca ulaşmak için Osmanlı milletinin büyük kısmı bu isim altında birleşmiştir ve bütün fedakârlıkları göze alarak bu yönde çalışmaya başlamıştır. Bir Makedonya hastalığı hayal etmekten hoşlanan Avrupa, hiçbir sağlıklı sonuç getirmemiş ve getirmeyecek olan müdahalesinden vaz geçmelidir."

İşte, bir ay önce böyle demiştik ve o zamandan beri koyduğumuz hedefe yönelerek, eylem yoluna girmiş bulunuyoruz. Tekrarladığımız haklı ve çevik eylemlerle adaletsizliği vurarak bunu herkese kanıtladık.

Komite artık icraat safhasına giriyor ve bu sebeple amaçlarını ve eylem araçlarını aşağıdaki şekilde açıklayan bu bildiriyi yayımlamak gereksinmesini duydu:

1) Herkes biliyor ki, isimleri Komitece malum olan bir grup kimse, milletin çıkarlarını şahsi çıkarlarına feda ederek, onunla sultan arasında bir uçurum açtılar. Bu şahıslar sistematik ve devamlı sinsi telkinlerle ona, halkı şahsının düşmanı olarak bildirdiler.

Bu suretle ülkenin yönetimi, zorbalıklarının konusu oldu. Despotlukları günden güne arttı ve ülke 32 yıl süren ızdırap ve mahrumiyetten sonra büyük bir zaafa ve derin bir sefalete duçar oldu.

İnanıyoruz ki, eğer millet, müşterek bir anlaşmayla büyük bir hızla despotik rejimi hemen ortadan kaldıramazsa, üzücü ve düzeltilemez bir son kaçınılmazdır.

2) Bunun için, sevgili vatanımızı kendisini kemiren büyük hastalıktan kurtarabilmek üzere, sağlam ve dayanıklı temellere dayanan "İttihat ve Terakki Komitesi" adı altında bir komite kurulmuştur. Birkaç yıl içinde ırk ve din farkı olmadan şevkle dolu vatanseverleri, Müslümanların büyük kısmını, İsraillileri, Valakları, Ermenileri, Arnavutları, Bulgarları, Yunanlıları, Sırpları ve Arapları ve nihayet ve özellikle bütün Ordu'yu bayrağı altında topladı.

3) Komite'nin esas hedefi, birinci maddede belirtildiği gibi, Osmanlı milliyeti altında yaşayan vatandaşlar için adalet, eşitlik ve özgürlüğü getiren 1293 anayasası gereğince oluşturularak hükümetle mevcut rejimi değiştirmek ve millete mahrum edildiği İnsan Haklarını kazandırmaktır.

4) İttihat ve Terakki Komitesi Osmanlı ismini taşıyan vatandaşların eşitliğini dikkate alarak, her birinin hayat ve mallarının aynı güçle saygı gösterir ve dinleri ve dilleri ne olursa olsun aynı eşitlik ruhuyla garanti eder.

5) Bugünkü rejimin devamından yararlanan kişilerin sayısını ve isimlerini bilen Osmanlı İttihat ve Terakki Komi-

tesi, bunların kutsal amacının başarısını yok edeceğini bilerek, zorlukları aşmak için, gerekli olduğu takdirde ve en geniş ölçüde her türlü enerjik vasıtalara başvuracaktır.

Bu nokta üzerinde ısrar ediyoruz: Komite'nin bütün eylemleri bugünkü rejimin zorba ve despot ajanlarını ortadan kaldırmaya yöneliktir.

Dolayısıyla bu noktayı ciddi olarak mütalaa etmenizi rica ederiz.

6) Hamid hükümetinin, her zamanki gibi yabancı hükümetlerin kafasında Komite'nin amacının ırkları birbirine düşürmek ve özellikle Müslüman taassubunu Hıristiyanlara karşı kışkırtmak olduğu inancını yaratmak yolunda her türlü kurnazlığa başvuracağından emin olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, şimdiden, bu yakışıksız ve yalan yakıştırmaları şiddetle protesto eder.

Bütün açıklığıyla tek bir amacı olduğunu ilan eder: Milleti mevcut rejimin despotluğundan kurtarmak ve onu bir anayasal rejimle değiştirmek.

7) Bazılarının sandığı gibi Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi çalışmalarını Rumeli vilayetleriyle sınırlamamıştır. Eserinin başarıya ulaşması için İmparatorluğun her tarafında oluşturduğu büyük sayıda güçler sayesinde eylemleri her tarafa yayılmıştır. Bunları Rumeli'dekine benzer adalet eylemleriyle yakında kanıtlayacaktır. Komite, eseri hedefine ulaşmadan silahlarını bırakmayacaktır.

SONUÇ

En büyük arzumuz, bütün bir milletin çektiği ızdırapları tamamen ortadan kaldırmak, mevcut rejimin zorbalığı ile yaralı ve bitik bir halkın masum kanının dökülmesine artık izin vermemek, bütün Osmanlı vatandaşları için bir mutluluk ve saadet dönemini hazırlamak olduğundan; bütün bir millet, yemin altında kanı bahasına özgürlüğü koparmak için birleştiğinden, Avrupa'nın kamu sükûnetinin bozulduğunu bahane ederek, gereksiz ve yersiz bir müdahaleye girişmeyeceğinden eminiz.

Yine eminiz ki, Avrupa kamuoyu bizimle, milletin kurtuluşunu sağlayan eylemin girişimini yapan Özgür Osmanlılarla birlik olacak ve eserimizi takdir edecek, cesaretlendirecek ve yardım edecektir.

Evet, bundan eminiz, zira Avrupa genel tarihi, en parlak sayfalarıyla, içinde özgürlük aşklarının, eşitlik aşklarının, adalet aşklarının terennüm edildiği ve zorbalık ve baskının yerildiği sayfalarıyla buradadır.

Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi
Selanik Merkezi

(İtalya Dışişleri Arşivi, Serie Politice P. Macedonia, Pac. 381; Belçika Dışişleri Arşivi, Consulate Saloxique, Annexe à no. 31)

EK: 3

DUVARLARA ASILAN BİLDİRİ

Kardeşler!

Görevi içerde ve dışarda sükûneti sağlamak, toplumun haklarını savunmak ve her şeyden önce vatanın kutsal haklarını korumak olan hükümet, bugüne kadar hiçbir şey yapmamakla kalmadı, aksine bütün davranışları vatanımızın ziyanına ve halkımızın sistematik tahribine yönelik oldu.

Birçok yüzyıldan beri gösterilen kahramanlık ve dürüstlük sonucu olarak Osmanlı milletinin kazandığı iyi ün, kendi servetlerini artırmaktan ve hayvani ihtiraslarını tatminden başka bir şey düşünmeden yönetimi idare eden şahıslar çetesince tahrip edildi.

Mükellefleri ezerek, halkı hapsederek elde edilen vergiler yöneticileri zenginleştirmekten başka şeye yaramadı.

Böyle bir zorbalığa ne zamana kadar dayanma ve hoşgörme sabrı göstereceksiniz. Ayaklanmalısınız, zira Anayasayı istemenin zamanı gelmiştir.

Osmanlı Milletinin düşmanlarının hepsi cezalandırılacaktır. Saptadığımız kutsal amaca erişmek için cesaret ve ısrarla çalışmamız gereklidir.

Anayasayı elde edeceğiz, ama ihtiyatlı ve dürüst olmalı ve elde edeceğimiz özgürlüğü akıllıca ve dürüstçe kullanmalıyız.

Ülkede yaşayan yabancıları misafirlerimiz saymalı ve saygı göstermeliyiz.

Ruh ve kalp büyüklüğümüzü göstermeliyiz.

Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın özgürlük.

(İtalya Dışişleri Arşivi, Serie Pol. P. Truchia 1243, Selanik Konsolosu yazısı, 23 Temmuz 1908, no. 1819/299)

EK: 4

NECİP FAZIL'IN YAZISI

'...! Gizli gizli enînler (iniltiler) ve istikâlar (endişeler) arasında fedakârane kudsi itinalarla büyütülen hürriyet nihayet inkişaf buldu, kanun-ı esasi ilân olundu. Dün izhar olunan bu hissi kudsinin, bu emeli ulvinin anbean itilâ ve tevsi eden parlak nümayişlerle, ulvi nutuklarla, pür mesarr (keyifle) heyecanlarla sokaklarda, meydanlarda, bağçelerde ictima eden bilâ tefrik din ve milliyet o binlerce erbabı hamiyeti eşkrîz (gözyaşı döken) iftihar ederek 'Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Cemiyet' nidalarıyla yükseldiği, hep yükseldiği sırada Üsküb'de, Manastır'da, Siroz'da, Rumelinin -gazetede tafsil edeceğimiz- birçok liva ve kazalarında Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin hamiyetli, kahraman mensubininin tertip eyledikleri nümayişlerle kanun-ı esasi ilan olunmuş; hürriyeti millet istirdad edilmiş ve keyfiyet atebe-i padişahiye arz olunmuştur.

[Milletle padişah arasında perde çeken hainlerin zulmü yüzünden işlerin bozulduğu belirtildikten sonra...] dün akşam tamam gece yarısı vasıl olan telgrafla kanun-ı esasinin mevkii tatbike konduğu ilân edildi. Gece yarısı efradı cemiyetle birçok halk arabalarla başda bir bando muzika olduğu halde devletlu müfettiş ve müşdi paşalar hazeratının konaklarına azimet ettiler. Yine birçok nutuklar irad olundu. Bu sabah

memleket donandı. Sınıfı salise-i askeriye muzikalarıyla milletin alkışları, âvâzı mesarr ve takdirâtı arasında dairei hükümete gitti. Müfettiş Paşa tebşiratı mutazammın telgrafnameyi kıraat ve müteakiben bir nutuk irad buyurdular. Toplar atıldı, kanun-ı esasi ilan olundu. Nutuklar, dualar okundu. Cemiyet namına Rahmi Bey tarafından okunan nutukda Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin milletin temini saadeti uğrunda çalışmaktan bir an hali kalmayacağı, muhafazai hürriyet için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceği bir lisanı hamiyetle tefsir edildi. Bu saadete vasıta olan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en kıymettar, en fedakâr azasından Manyasizade Refik Beyi binlerce hamiyetmendanı ahali başları üzerine çıkararak alkışladılar. Oradan bu hamiyetmendanı millet Talât Beyin, Hamdi Beyin, Avrupa'da olduğu için bu mesarrı saadete iştirak edemeyen Cavit Beyin hanelerine azimetle Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu fedakâr azasını alkışladılar. Diğer cemiyet azasını tebri ziyareti için şehir dahilinde pek parlak nümayişlerle cevelanlara devam ediyorlar.

Sevgili hür vatandaşlar

Şimdi mukaddes vatanın (...) yaralarını tedavi etmek, sarmak lâzımdır (...)

Osmanlılar

... Avrupa alkışlıyor, çünkü Osmanlılar medeni Avrupa'ya pek parlak bir numune-i medeniyet gösterdiler. Tarihi medeniyete yeni bir fasıl açtılar. Müzehheb (altın yaldızlı) bir sahife ilave ettiler. Bir damla mazlum kanı dökmeden, kimsenin bir çiçeğine el sürmeden istihsali hürriyete muvaffak oldular. (...) Hürriyet, meşrutiyeti idare bahş olunmaz, alınır. Tarih bize birçok numuneler gösterir. Bir hükümdar arzu ettiği zaman bahş ettiği hürriyeti arzu ettiği zaman istirdad etmiştir. Fakat bir millet kesbi tekâmül ettiği, fikri nurlandığı, efrad meziyeti şahsiyesini, hakkı hürriyetini tanıdığı, hasılı istidad hasıl olduğu zaman o millet kıyam eder. Hakkını alır ve istihsal için öyle kanlar döker ki, o arada birçok mazlumların da kanı pâki akar. Hanumanlar söner, masumlar harab olur. (...) Biz kan değil, irin döktük, hafiyelerin irinini (...) nermin ve rakik bir zor bâzu ile şikârı hürriyet sayd olundu. Bu hal tarihi kainatta bir misli meşhud olmayan bu muvaffakiyet bütün alemi medeniyetin takdirlerine, alkışlarına seza değil midir?

Şimdi bizimle beraber hür olan Rum, Bulgar, Sırp, Ulah vatandaşlarımız da ihtilafatı mezhebiye, telkinatı ecnebiye ile yekdiğere peyda etmiş oldukları nefret ve husumeti bu ulviyeti adalet karşısında unutacaklardır. Şüphe etmeyiz ki, unutmuşlardır bile. Dün ve bugün hep beraber, hep bir arada aynı meserret göz yaşları dökerek, kucaklaşarak, öpüşerek ilânı uhuvvet ve hürriyet etmedik mi? Bütün meydanlarda irad olunan lâ-yuadd (pek çok) nutuklar arasında bütün bu vatandaşlarımızın kendi lisanlarıyla sada-i meserretlerini işitmedik mi?

Vatandaşlar!

Millet ile padişah arasına giren hainlerin irtikâbatı, sui idaresi, melanetleri eseri olarak Ermenistan ihtilalinden sonra Makedonya ihtilali başlamıştı. Hükümetin tevzii adaletde, idaredeki aczini gören Avrupa işe müdahale etmiş, memleketimize ecnebi payı istilâsının birinci hatvesi atılmıştı. Yavaş yavaş memleketin bir uzvu pâkini sevgili vücudu vatandan koparmak, Girid gibi, Selanik, Kosova, Manastır vilayetlerini de ayırmak teşebbüsatı başlamışdı.

İşte bu vilâyat ahalisi sevgili vatanımızdan ayrılmamak, bütün memalik ile ya beraber yaşamak, ya ölmek, kanımızı son katresine kadar isâr (ikram) etmek gayretiyle en önde Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve kahraman ordumuz olduğu halde hep Osmanlılar, bilcümle anasırı muhtelife meydana atıldık. Ve naili maksad olduk. Bugün hürüz... Mesud olacağız! İstikbal bizimdir.

Fazlı Necib

(*Asır* gazetesi özel eki, 11 Temmuz 1324 / 24 Temmuz 1908)

EK: 5

BELEDİYE BAŞKANININ KONUŞMASI

Ekselans, Vatandaşlar!

Her insanın yaşamında olağanüstü bir gün, bir saat, bir dakika vardır, normalin üstüne çıkan bir dakika. Aynı şekilde, her milletin yaşamında, tarihinde, uygarlığında, yaşamaktan bıkılmayan böyle bir gün, bir içini dökme saati, bir mutluluk dakikası vardır.

Bu unutulmaz dakika, kutsal ve tarifi güç dakika, bizim için gelip çattı. İşte kurtuluşun fecrini belirleyen bu dakikayı otuz yıllık bir bekleyişten sonra şu anda teneffüs ediyoruz.

Bizi yeterince tanımayanlar sükûnetimizi ve sessiz davranışımızı dünyaya sessizlik ve korku olarak sunmağa çalıştılar. Bazı duygulardan, kuvvetten, karakterden yoksun, hiçbir amaç gütmeyen ve meziyet ve girişimi olmayan, körü körüne çarpık unsurlara boyun eğen hayvanlar düzeyine indirerek, Osmalı halkının bir sürü gibi yönetildiğini duyurdular. Aynı kişiler milli kişiliğimizin kavrulmuş, dolayısıyla medeniyete yönelmeye yeteneksiz olduğunu da zannettiler.

İşte, 15 günden daha kısa bir sürede, Osmanlılar canlılıklarını, dinamik eylemlerini, özlemlerini ve izledikleri amacı, irade güçlerinin derecesini, yüksek uygarlaşma yeteneklerini, uygar evrenin gözleri önüne serdiler.

Doğudan batıya, kuzeyden güneye hiçbir medeni millette, yolunu arayan hiçbir halkta, ve hiçbir başka yerde, bugünün ve geleceğin, tarihimizin bu sayfasını okuyacak herkesin mutlaka hayranlığını kazanacak olan, böylesine düzenli, böylesine ileri görüşlü bir şekilde bir özgürlük ilan edildiği görülmemiştir.

Asla başkasının özgürlüğüne dokunmadan, tek bir damla kan dökmeden, aynı ve tek duyguda birleşmiş bir halkın özgür kararıyla vatandaşların

kutsal hakları ve milli hâkimiyet elde edildi.

Evet biz de, doğulu komşularımız Rusya ve İran gibi bir anayasa ve parlamentoya sahibiz.

Ekselans Umumi Müfettişin bize haberini verdiği özgürlüğün bağışlanması, yalvarmayla olmamış, halkın özgürce ifade edilen iradesiyle elde edilmiştir. Yine de, temsilcisi ve mütevazı hizmetkârı olduğum Selanik şehri adına, Ekselanslarına, bu büyük haberi bize ulaştırdığı için teşekkür etmeyi vazife bilirim. Ve Sultan hazretlerini de, bu kez milletin arzularını, çevresinin manevralarına feda etmediği, vatan evlatlarını daha fazla çürümeye terk etmediği, kan akmasına yol açmadığı ve kapıyı vatanın dost ve düşmanlarının müdahalesine açık bırakmadığı için kutlarım.

Ama vatandaşlarım, en çok övgüye layık olanlar, en çok yüceltilmesi gerekenler, bu tarihi yüce günün zaferini sağlamak için hayatlarını tehlikeye atmış olanlardır. Bu kahramanları tanıyoruz, onları eserleri için seviyoruz, kalplerimiz onlara yöneliyor ve muzaffer isimlerini öğreneceğimiz, kendilerini göreceğimiz gelecek günde onları kucaklayarak daha da iyi kutlayacağız.

Bütün vatandaşlarımdan, din farkı gözetmeden bu günün büyük milli bayramına katılmalarını istiyorum. Artık ırk ve din özelliği herkesin özel hayatında kalacaktır. Vatan satlında, her biri milli özelliklerin bir parçası olan kutsal ve muazzez unsurları savunmaya hazır Osmanlılardan başkası yoktur.

Vatandaşlar,

El ele tutuşup, şu anda gözleri üzerimize dikilmiş olan medeni halklara, büyük bir milletin üyeleri olduğumuzu, aynı duygularla dolu bulunduğumuzu göstermeliyiz. Aynı milletin üyeleri kardeştirler. Bizi nurlandırmış olan muzaffer günün şerefine birbirimizi kucaklayalım ve hep birlikte bağıralım:

Yaşasın Hürriyet!

(*La Liberté*, Selanik gazetesi, 26 Temmuz 1908)

Türkçe-Rumca hazırlanmış bir Meşrutiyet kartpostalı.

EK: 6

YANYA'DA YAYIN ANAN BİLDİRİ

"Ey vatandaşlar, ey toprak. His, hamiyet kardeşleri, bugün bir büyük bayram ilan ediyoruz. Askerimizin, o memleketimizin, milletimizin en şanlı yavrularının bugün hükümet konağı meydanında attıkları yirmi bir pare top işte o bayramı, o saadeti milliye yevmi mukaddesini ilan ediyordu.

Hürriyet, bu bir kelimei mübarekedir ki bunun altında ictima eden bir ümmet, her millet, saadetle mübeşşirdir. Evet, işte şu varaka ile müftehiren ilan ediyoruz ki, biz işte bu gün bahtiyar milletler sırasına geçiyoruz.

Bu saadeti bütün kalbimizle, bütün ruhumuzla, bütün varlığımızla alkışlayalım.

Bugün her gönülde bir şehreyin, her ailede bir düğün, milli bir düğün vardır. Fakat mahsulü ittihad olan bu şerefi azimi yine müttehiden, yine hep beraber olarak alkışlamalı, umumun saadetini, umumun iştirakiyle tebcil etmeliyiz.

Yaşasın Padişah, yaşasın millet, yaşasın kanun-ı esasi, yaşasın cemiyetimiz.

Yanya, fi 26 Cemadiülahir sene 326, fi 11 Temmuz 324 (24 Temmuz 1908)"

(İtalya Dışişleri Arşivi, Serie Pol. P. Turchia 124, Selanik Konsolosu yazısı, 23 Temmuz 1908, no. 1849/299 eki. 24 Temmuz tarihli bu bildirinin daha önce İtalyan Konsolosunun eline geçmesi ilginç.)

Selanik'te Anayasanın ilanı.

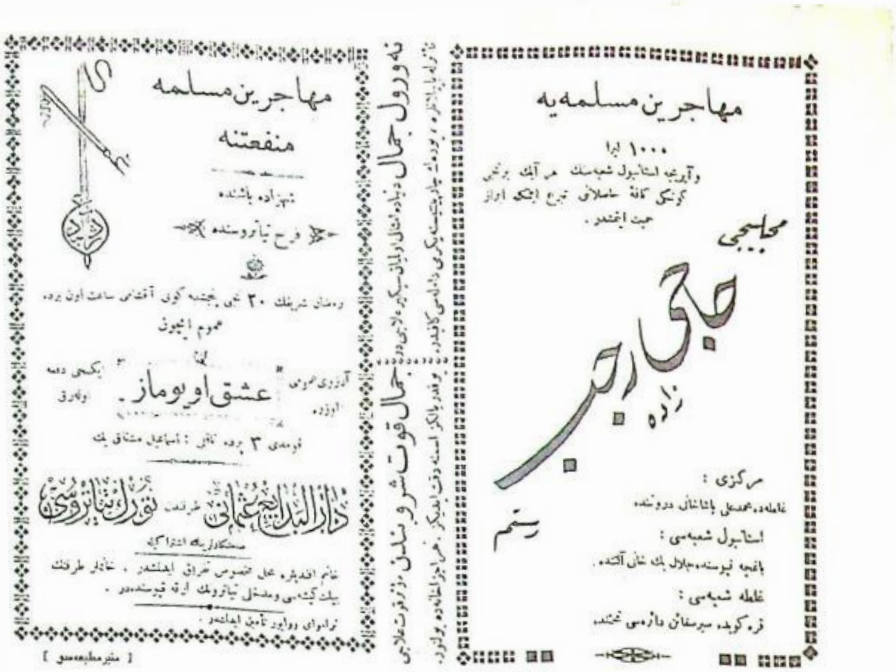

مهاجرین مسلمه یه

۱۰۰۰ لیرا

وآیریجه استانبول شهبسك مر آیك برنجی
گونکی کافهٔ حاصلاتی تبرع ایتمکله اوزاق
حیث ایتمشدر .

محاسبجی
حاجی رجب
زاده
رستم

مرکزی :
غلطه ده محمد علی پاشانك دوکنده

استانبول شعبه سی :
باغچه قپوسنده جلال بك خانی آلتنده .

غلطه شعبه سی :
قره کوی سیرکجانك دائره سی محتدی

مهاجرین مسلمه منفعتنه

شهزاده باشنده

یکی فرح تیاتروسنده

رمضان شریفك ۲۰ نجی پنجشنبه کونی آقشامی ساعت اون برده
عموم ایچون

آزوزی عمومی عشق اویوماز . یکنجی دفعه اولارق اوزره

فومه دی ۳ پرده تالیف : اسماعیل مشتاق بك

دار البدایع عثمانی طرفندن قورتاریلاروسی

مستقبلین جمعیتی منفعته

شهزاده باشنده

فرح تیاتروسنده

رمضان شریفك یکرمی اوچنجی چهارشنبه کونی آقشامی ساعت اوچده
عموم ایچون

قره مان غازینوسی

فومه دی ۳ پرده

تالیف : رشاد نوری بك

دار البدایع صنعتکارلری طرفندن

شهزاده باشنده

یکی فرح تیاتروسنده

رمضان شریفك ۱۳ نجی پازار کونی آقشامی
ساعت اون بچقده عموم ایچون

فروزان

ثلثا ۳ پرده

تالیف : عشاقزاده خالد ضیا بك

دار البدایع عثمانی

صنعتکارلری طرفندن تشبث ایدیلمکده

ده قورتولر ایزولا یه للا افندی طرفندن حمال ایدلشدر

تراموای

ساعت بر بچقده فرح تیاتروسی اوکندن حرکته شیشلیه
و قره کویدن بیکه ساعت ایکیده شیشلیه قدر تأمین ایدلشدر .

Darülbedayi "Aşk Uyumaz" Komedi 3 perde Nâkili: İsmail Müştak Bey (Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda). (Tiyatro ilanının arka kapağında: Hacı Recebzade Muhallebicisi'nin ilanı)

Darülbedayi sanatkârları tarafından "Karaman Gazinosu" Komedi 3 perde Nâkili: Reşad Nuri Bey (Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda)

Darülbedayi "Füruzan" Temaşa 3 perde Nâkili: Uşakîzade Halid Ziya Bey) (Şehzadebaşı Yeni Ferah Tiyatrosu'nda)

اوطه‌لق

دارالبدایع عثمانی

Darülbedayi
"Odalık"
Dram 3 perde
Yazan: Guy de Maupassant
Adapte eden: İbnürrefik Ahmed Nuri Bey
(Tepebaşı Belediye Tiyatrosu'nda).

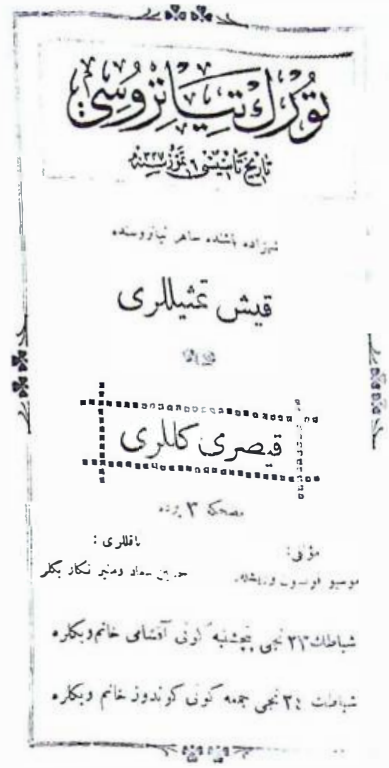

قیش تمثیللری

قیصری کللری

Türk Tiyatrosu
"Kayseri Gülleri
Mudhike 3 perde
Adapte: Hüseyin Said ve Münir Nigâr beyler
(Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda).

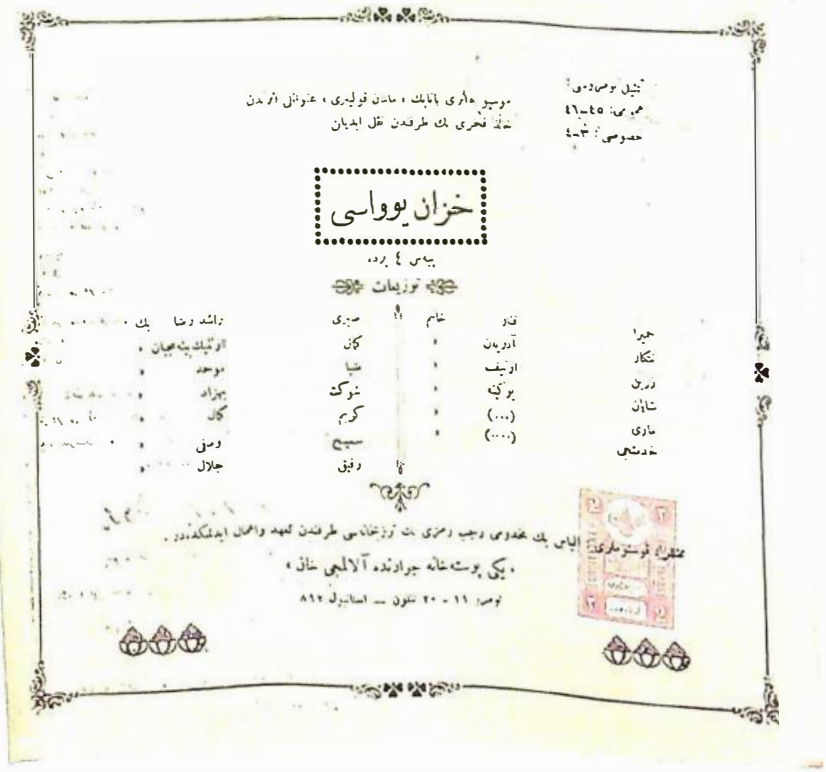

خزان یوواسی

"Hazan Yuvası"
Piyes 3 perde
Müellifi: Hanri Batay
Nâkili: Halid Fahri Bey
(Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda).

Bu iki sayfadaki tiyatro el ilanları Ephemera Derneği'nden Günyüz Demirhan'ın koleksiyonundan alınmadır.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI

Edhem Eldem: Belgelerden Hareket Etmek

OSMAN KÖKER

Toplantının bant çözümlerini yapan Özlem Engin'e teşekkür ederim.

Tarih Vakfı tarafından düzenlenen "Tarihçinin Mutfağı" toplantılar dizisinin haziran ayı konuğu Doç. Dr. Edhem Eldem'di. Toplantı 18 Haziran günü Bilgi-Belge Merkezi'nde yapıldı.

Konuşmasına "Benden bu toplantıya katılmamı istediklerinde niye kabul ettim hâlâ tam bilemiyorum" diyerek başlayan Edhem Eldem, isteksizliğini üç nedene bağlıyor ve esas itibariyle kendisinden çok Türkiye'de tarihçiliğin sorunları hakkında konuşmayı yeğlediğini belirtiyor.

"Birincisi, insanın kendi hakkında konuşması bana çok iddialı geliyor. Bunun belirli bir yaş ve birikim meselesi olduğunu düşünüyorum ve o birikime sahip olmadığım gibi o yaşa da gelmediğimi ümit ediyorum. İkincisi, tarihçiler her konuda çok konuşur, ama insanın kendi hakkında konuşması, nasıl çalıştığını anlatması bana biraz zor geliyor. Üçüncüsü de madem 'mutfak' deniyor, mutfağımı görseniz korkarsınız. Açıkçası çok düzensiz bir insanım ve burada metot vs konuşulacaksa, ne derece iyi bir örnek teşkil edeceğimi de bilemiyorum."

İLK TERCİH: ENDÜSTRİ MÜHENDİSLİĞİ

1960'ta Cenevre'de doğan Edhem Eldem, ortaöğrenimini 1977'de Saint Joseph Lisesi'nde tamamlar. Önce Boğaziçi Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümü'ne girer. Bu bölümde üç sömestr okuduktan sonra geçtiği Siyaset Bölümü'nde lisans öğrenimini 1982'de tamamlar ve Siyaset ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde yüksek lisans yapar.

1983'te Fransız hükümetinin bursuyla Fransa'ya giderek Aix-en-Provence Üniversitesi'nde Prof. Robert Mantran'ın yanında "18. Yüzyılda İstanbul'da Fransız Ticareti" üzerine doktora tezine başlar. Eğitimi boyunca, doktoraya gelinceye kadar gerçek anlamıyla tarih ve historiografi eğitimi almamıştır. O nedenle Eldem kendini alaylı sayıyor ve "tarihçiliğin belki de bir özelliği, eninde sonunda biraz herkese açık bir alan olmasıdır" diyor.

1989'da doktorasını tamamladıktan sonra Boğaziçi Üniversitesi'nin Tarih bölümüne öğretim üyesi olarak giren Eldem 1991'de doçent olur.

BELGELERDEN HAREKET

Tarih dersi verirken insanın önce belirli bir teoriyle başlaması ve ondan sonra belgeleri bulup teorisini, varsayımlarını sınamasından bahsedilir, ama Edhem Eldem için bu işin biraz tersinden başladığını söylemek mümkün. "1983'ten beri bütün kariyerim takip edilecek olursa, beni en çok yönlendiren şey bir bakıma belgeler oldu" diyor Eldem:

"Fransa'ya gidip doktoraya başladığımda aklında sadece İstanbul üzerine çalışmak vardı. İlk aklıma gelen de 16.-17. yy üzerine, biraz 'klasik' dönem diye adlandırılan bir dönem üzerine çalışmaktı. Fakat gittiğimde orada bulduğum malzemeye göre kendimi yönlendirme yoluna girdim. Son derece zengin olan Marsilya Ticaret Odası'nın arşivine gittiğimde gördüm ki, arşivin büyük bir kısmı daha çok 18. yy'la, ticaretle ilgiliydi. Üstelik Osmanlı kaynaklarından elde edilemeyecek bilgiler taşıyordu. Dolayısıyla ben tezimi 18. yy'da Fransız ticareti üzerine yaptım."

Eldem altı sene boyunca Fransa'nın 18. yy'daki İstanbul ticareti üzerine belgelerle uğraşıp tezini tamamladıktan sonra da daha çok belgelere dayalı konular üzerinde yoğunlaşır. Bu konulardan biri de şu anda üzerinde çalıştığı Osmanlı Bankası'dır.

1990'da Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmacı olarak çalışırken, o zamanlar Fransız yönetiminde bulunan Osmanlı Bankası, Bulgur Palas'ta bulunan arşivinin genel bir envanterinin çıkarılması için Enstitüye başvurur. Görevi Eldem üstlenir ve birkaç

yıllık bir çalışmanın neticesinde bu arşivin envanteri meydana çıkar. 1996'da bankanın yeni yönetimi bu projeyi tekrar canlandırmayı istediğinde Eldem Tarih Vakfı adına bu arşivin kullanıma açılması için gerekli altyapının oluşturulmasını üstlenir. Osmanlı Bankası arşivlerinden hareketle, 19. yy sonu ve 20. yy başı Osmanlı iktisat tarihi, Osmanlı ticaret tarihi ve her şeyden çok da Osmanlı sosyal tarihi üzerinde yoğunlaşır.

Gene Enstitü kanalıyla oluşan bir proje çerçevesinde, o zamanlar enstitünün müdürü olan Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Nicolas Vatin'le birlikte Merdivenköy'deki Bektaşi-Alevi tekkesi ve tekkenin etrafında bulunan bir mezarlık üzerinde çalışmaya başlar. Mezar taşlarında Osmanlı sosyal tarihinin bir başka boyutu yatmaktadır.

Son olarak üzerinde çalıştığı proje de, Abdülhamid'in 1876'da tahta geçmesinin ardından Çırağan'a kapattığı V. Murad ve oğlu Selahaddin Efendi'ye ait belgeler. Selahaddin Efendi'nin hatıratı ve günlükleri ışığında 19. yy sonu 20. yy başında Osmanlı toplumunun belirli bir kesitinin yaşamını yakalama fırsatı bulur.

Bütün bu tesadüfler Edhem Eldem'i Osmanlı sosyal tarihi ile ilgilenen bir tarihçi haline getirir:

"İnsanın, çok metodik bir şekilde ben Osmanlı'nın şu siyasi veya şu ekonomik sisteminin şu dönemdeki bilmemnesiyle ilgileniyorum deyip, onun kaynaklarını araştırıyor olması galiba tarihçilikte biraz nadiren rastlanan bir olgu veya en azından benim durumumda pek baskın bir profil olarak ortaya çıkmıyor. Beni bir bakıma belgeler sürüklemiş ve hâlâ da sürüklemeye devam ediyor."

TÜRKİYE'DE TARİHÇİLİĞİN SORUNLARI

Türkiye'de tarihçiliğin kaynak eksikliği veya kaynaklara ulaşmaktaki zorluklardan öte çok ciddi problemleri bulunduğunu belirtiyor:

"Tarih konusunda ciddi metot problemleri ve tarihin üzerinde ciddi ideolojik baskılar var. Dolayısıyla Osmanlı tarihine baktığınız zaman, Osmanlı tarihi genelde ideolojik bazı kısıtlamaların içinde. Hamasi deyin, milliyetçi deyin, bazı konuların dışında pek fazla gelişememiş bir tarihçilik. Osmanlı tarihçiliğinin belki de en zayıf tarafı bu. Büyük tarih diyebileceğimiz, hani siyasi tarih, diplomatik tarih veya genel iktisadi tarihin gerisinde kalan sosyal tarih, kültür tarihi ve zihniyet tarihi gibi Avrupa'da 20-30 senedir büyük aşamalar kaydetmiş, ama Türkiye'de bir türlü gelişmeye fırsat bulamayan bir tarih alanı söz konusu. Galiba bu tarih alanına doğru gittikçe çekildiğimi hissediyorum ve kendi misyonumu, eğer bir misyonum varsa, orada görüyorum.

Misyon demek de büyük bir laf, çünkü Türkiye'de tarihçiliğin en büyük sorunlarından biri de tarihçilerden genellikle bir misyon beklentisi olması, hatta tarihçilerin çoğunlukla bir misyonları olduğuna inanmalarıdır. Açıkçası ben şahsen tarihi zevk için yapıyorum, hatta daha da kötü bir şey söyleyeyim, eğlence için yapıyorum. Yani tarih ciddi bir iş olmakla beraber, tarihi bence tarih yapan belirli bir ölçüde geçmiş bir hayatın o çetrefilliğini ve o zevkini, o hayatiyetini tekrar canlandırma imkânını vermesidir ve bunu ben yakalayamadığım zaman hakikaten tarihle ilgimi biraz kesiyorum. O yüzdendir ki, galiba, mesela ilk ivmem olan daha çok bir ticari tarih veya iktisat tarihi dalından, giltikçe bir sosyal tarihe, bir teferruat, bir detay tarihine kayma temayülü gösteriyorum."

Türkiye'de tarihçiliğin uzun seneler Osmanlı Devleti'nin ne zaman devlet kıvamına geldiği, ne zaman klasik olduğu, ne zaman duraklamaya, ne zaman modernleşmeye girmiştir gibi periodizasyon sorunlarıyla cebelleştiğini; nasıl bir üretim tarzı üzerinde Osmanlı tarihçiliğini kurabiliriz, ATÜT tartışması vb büyük sorunsallar üzerine çok uzun zaman eğildiğini, çok fazla enerji sarf ettiğini belirtiyor.

"Büyük ölçüde 60'lara, 70'lere kadar Türkiye'de tarihçiliğin özünün arkasında başlıca iki şey vardı. Birincisi, Osmanlı tarihinin veya Türk tarihinin ana hatlarını çizebilmek ve ana ivmesini, ana dinamiklerini ortaya çıkarabilmek ve dolayısıyla senaryoyu kurabilmek. İkincisi de, Avrupa'da gelişen büyük tarihçilik ekollerini takip edebilmek ve onları mümkün mertebe Türk tarihçiliğine, Osmanlı tarihçiliğine uygulayabilmek. Annales ekolünde, Marksist tarihçilikte vs yeni gelişmeler ortaya çıktıkça, hemen Türkiye'deki tarihçilik bunlara uymaya ve bunların ışığında o modelleri örnek alarak Türkiye gerçekleri, Osmanlı gerçekleri, Selçuklu gerçekleri vs gerçekleri üzerine bir bakıma sunî bir şekilde oturtarak bir modelleşme çabasına girilmiştir. Aynı dönemlerde birçok tarihçinin de tam aksine teoriyi tamamen kenara bırakıp "profesyonel belgecilik" yaptıklarını da unutmamak lazım.

80'lerden beri bunlardan biraz vazgeçilmeye başlandı. Bunlardan vazgeçilmeye başlanmasının hem iyi, hem kötü sonuçları var. Vazgeçilmesinin arkasında Türkiye'nin 80'lerden beri girmiş olduğu bir depolitizasyon sorunu olduğunu kabul etmek gerekir. Bu Türkiye için bir kayıptır. Türkiye'de artık her şey çok fazla marjinalleşmeye ve tarih bile artık bir tüketim malı haline gelmeye başlamıştır. Bu hakikaten eğer aşırıya kaçılırsa kötü bir gelişmedir. Çünkü 'büyük' tarihle veya teoriyle ilişkinin kopmaması bence önemlidir. Bu kadar aleyhinde konuşuyor gibiysem de, eninde sonunda bazı şablonların, bazı referans noktalarının, bazı büyük kurguların hâlâ gündemde olması, hâlâ tartışılıyor olması, reddedilip yerlerine başkalarının gelmesi -yine reddedilmek için bile olsa- bence son derece önemlidir. Yani tarihin bu dip dalgasının hiçbir zaman kesilmemesi lazım. Dolayısıyla 80'lerden beri

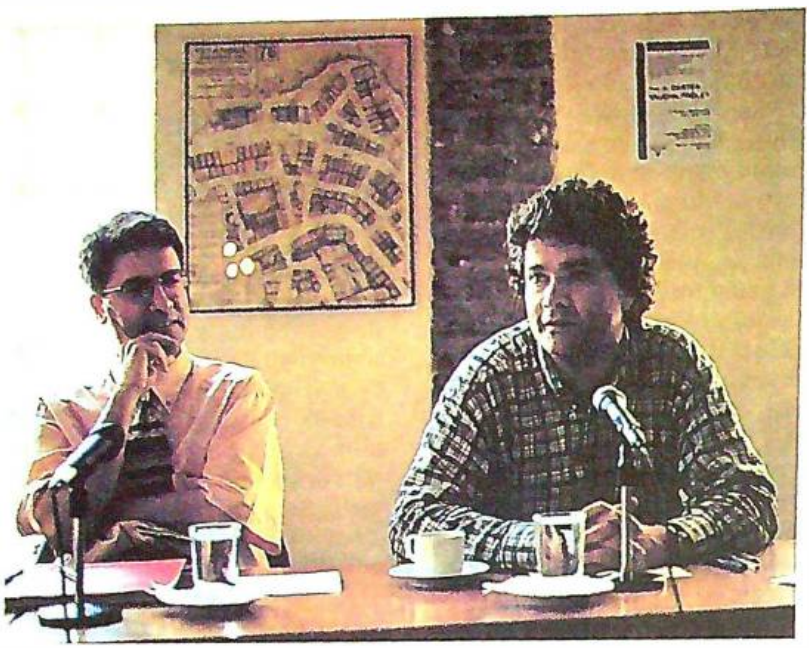

Edhem Eldem Tarihçinin Mutfağı toplantısında, oturumu yöneten Tarih Vakfı Genel Müdür Yardımcısı İlhami Mısırlıoğlu ile.

bunların kaybolmasının arkasında hakikaten Türkiye'de bir gündem kaybı ve genel olarak sosyal ve siyasi hayatta görülen bir yozlaşma olduğunu kabul etmekle beraber, diğer taraftan da müspet bir tarafı olduğunu da kabul etmek lazım. Çünkü bir bakımdan tarihçiliğimiz bazı komplekslerinden arınabildi. O komplekslerden biri de, illa ki bir modeli yakalayabilmek, bir modeli doğrulayabilmekti. Şunun da farkına varmak lazım ki, modelleme çabaları meşru olmakla beraber metodolojik olarak Türkiye'de çok doğru yapılmıyordu. Genellikle model yeteri kadar inşa edilmemiş bir veri tabanının üzerine oturtulup 'uysa da uymasa da' gibi bir mantıkla, çok yetersiz bir birikimle modellerin doğrulanmasına veya yalanlanmasına yönelik bir eğilim vardı. Bunun üzerine bir de Türkiye'ye has ideolojik şablonları eklediğiniz zaman, Türkiye'de tarihçilik, verileri kenara atan veya verileri modele göre uydurmaya kadar gidebilen bir tarihçilik halini almaya başlıyordu. Meşhur bir benzetme vardır: Tarih bir duvarsa, tuğla örmek lazım, her tuğla yeni bir katkıdır. 80'lerden sonra dolayısıyla benim gördüğüm ve bir nebze belki iştirak ettiğimi düşündüğüm pozitif gelişme, bu yeni yeni tuğlaların ortaya çıkmasıdır. Sanıyorum ki, eğer doğru dürüst bir toparlama çalışması olabilirse, eğer bu münferit tuğlalar üzerinde genelleme çalışmaları, tümevarım çalışmaları doğru dürüst yapılabilirse, bir aşama kaydedilebilecektir."

Eldem burada mezar taşları üzerine kendi çalışmasını hatırlatıyor ve üretim tarzları, periodizasyon problemleri gibi konuların peşinde koşan "eski" tarihçilik anlayışıyla bakıldığında mezar taşlarının aslında kaale alınmayacak kadar önemsiz veriler olarak göründüğünü belirtiyor: Halbuki bu gibi ufak tefek araştırmalar ileride yapılabilecek sentez çalışmaları için birer tuğla niteliğindedir.

YEREL TARİHÇİLİK

Eldem Türkiye'de doğru dürüst bir tarih senaryosu ortaya çıkamamışsa ve hâlâ çok temel noktalarda doğru dürüst bir anlaşma zeminine varılamamışsa, bunun bir sebebinin de, Avrupa'daki gibi, 19. yy'ı özellikle çok karakterize eden meraklı tarihçi, amatör tarihçi, yerel tarihçi türünden insanların getirdiği muazzam birikimin yokluğu olduğunu belirtiyor: "Türkiye'de tarihçiler 30'lardan, 40'lardan itibaren bir evrensel tarih boyutuna, bir tarih kalitesine varmaya çalıştıklarında, bir aşamayı büyük ölçüde atlamak zorunda kaldılar. Bundan dolayı da "ithal" bir modeli, "ithal" bir metodu, yeteri kadar oluşmamış bir birikimin üzerine oturtmaya çalıştılar ve bunun yarattığı bir sürü problemi yaşamak zorunda kaldılar."

Tarih Vakfı'nın başlattığı Yerel Tarih Yarışması'nı olumlu bulan Eldem, "ancak bu işin bugün yapılıyor olması içler acısı bir şey. Aslında bu bir bakımdan, 19. yy'da, 20. yy başlarında Avrupa'da yapılmış olan türden çalışmaların burada bir asır, bir buçuk asır gecikmeyle ancak yapılmaya başlanması ve dolayısıyla olabilecek birikimin o derecede bir gecikmeyle ortaya çıkabilmesi manasına geliyor" yorumunda bulunuyor.

MEZAR TAŞLARININ ARKASINI OKUMAK

Tekrar sözü mezar taşları üzerine kendi çalışmalarına getiren Edhem Eldem, bu alandaki çalışmalarda da yaklaşım değişiklikleri olduğunu belirtiyor:

"Mezar taşları artık birer obje olarak değil, birer metin olarak da alınmaya ve dolayısıyla metin üzerindeki değişimlerle zaman içinde 'ben' olgusunu, zaman içinde şahıs etrafında inşa edilebilecek bir mikro tarihe yönelmeye başladı. Bu da bir evrimdir, çünkü mezar taşları çalışmaları başladığında daha çok prozopografik veya sayısal sosyal tarih türünden bir yaklaşıma sahipti. Yani bir mezarlık alıyordunuz, o mezarlıktaki taşlardan, belirli etnik kimlik veya tarikat mensubiyeti veya memuriyet vs türünden kategorilerle sayısal analiz yapıyordunuz. Şimdi bu aşılmaya başlandı. Artık bunların ötesinde, metnin arkasındaki bazı şeylere bakmaya başlanıyor. Bu bence Türkiye'de tarihçilik için gerekli olan bir teferruata inme ve teferruatı daha genel bir söylemin içine, daha genel bir so-

runsalın içine oturtma çalışmalarının gerekli bir aşamasıdır.

Bu anlamda mesela Osmanlı Bankası ile ilgili projede beni şahsen en çok ilgilendiren konu kurum olarak Osmanlı Bankası'nın kendisi değildir. Bu proje Osmanlı Bankası'nın tarihinin yazılmasını içermekle beraber, banka arşivlerinin açılmasıyla ortaya çıkan kaynağın içinde beni en çok heyecanlandıran bankanın topluma ve ekonomiye tuttuğu ışıktır. Müşteri ya da personel dosyaları ile doğrudan doğruya belirli insan kategorilerine daha makro düzeyde ulaşabilmek ve onun da ötesinde bazı şahıs dosyaları yoluyla doğrudan doğruya insana ulaşabilmek ve şimdiye kadar tarihçiliğimizin mecburiyetten çoğu zaman hiçe saymak zorunda kaldığı o insanı tekrar gündeme getirebilmek çabasıdır."

İDEOLOJİK ÇIKMAZ

Eldem bugün Türkiye'de tarihçiliğin metot sorununun dışında çok önemli bir çıkmazı, ideolojik bir çıkmazı olduğunu belirtiyor:

"Bu doğrudan doğruya Türkiye toplumunu ve Türkiye devletini ilgilendiren bir rahatsızlığın, bir oturmamışlığın ürünüdür. Yani şu anda Türkiye'de, Türkiye'nin ne olduğu, Türkiye'nin tarihinin ne olduğunu, bu tarihinin neresinin Türk, neresinin Osmanlı olduğu konusunda oturmuş herhangi bir konsensus, bir uzlaşma noktası olmaması bence politik ve ideolojik bir sorundur ve sanırım Cumhuriyetin 75. yıl bilançosunun en negatif taraflarından bir tanesidir."

Bugün Türkiye'de tarih yapmanın önündeki başlıca engelin bazı ideolojik akımlar olduğunu belirten Eldem, "Bu akımların başında -hem devlet katında, hem popüler seviyede- milliyetçilik geliyor. Bu milliyetçilik, milliyetçi söylem, milliyetçi mitoloji vs yüzünden, Osmanlı olsun, Türk olsun bölgeyle ilgili herhangi bir tarih çalışmasında rahat etmenin pek imkânı yok."

Tarih Vakfı'nın kurucu üyesi ve Vakfın yayımladığı *İstanbul* ve *Toplumsal Tarih* dergilerinin yayın kurulu üyesi olan Eldem, Vakfın 75. yıl faaliyetlerinde ister istemez pozitif bir bilanço sergilemesinden endişelendiğini de dile getiriyor. Eldem'in Vakfa bir başka eleştirisi de "elitizm" noktasında. Dil bilen, Avrupa'yı tanıyan, "iyi" tarihçilerden oluşan Vakıfla, Boğaziçi ve ODTÜ dışındaki diğer üniversitelerden, özellikle taşradaki üniversitelerden tarihçiler arasında bir kopukluk olduğunu hatırlatan Eldem, bu durumun da Türkiye tarihçiliği açısından bir çıkmaz olduğunu belirtiyor.

"Tarihten İzler" Osmanlı Bankası Arşivi Sergisi'nde, şahıs dosyalarından oluşan bir köşe.

Edhem Eldem serginin açılışında İstanbul Rum Ortodoks Partiği Bartelomeos'a sergi kitabını imzalarken.

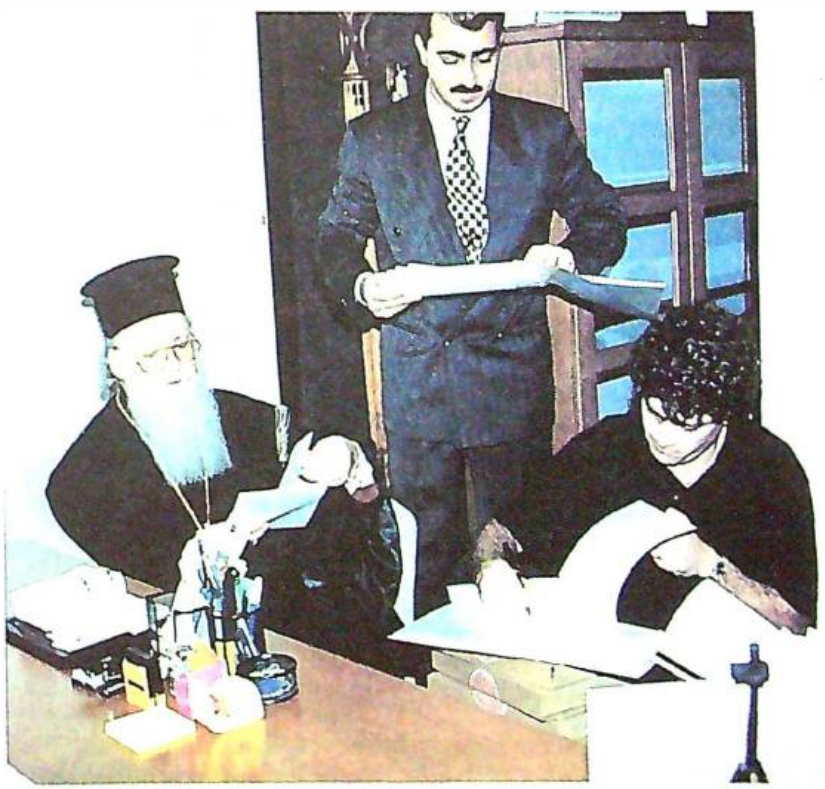

Tarih Ders Kitapları Üstüne Uluslararası Araştırmalar

Dr. FALK PİNGEL

Çeviren:

Dr. SALİH ÖZBARAN

Bu bildiri, Avrupa ülkelerinde demokrasiye geçiş sürecinde okullardaki tarih ders kitaplarının hazırlanışı ve basımı konusunda Avrupa Konseyi tarafından 14-16 Kasım 1996'da Varşova'da düzenlenen bir seminerde sunulmuştur. Türkçe yayınına izin veren Dr. Pingel'e teşekkür ederiz.

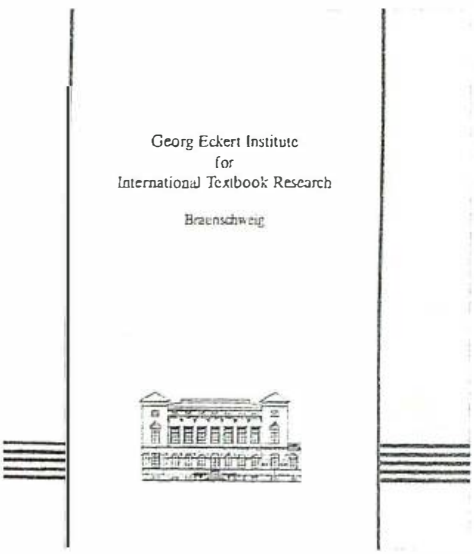

Georg Eckert Enstitüsü'nün tanıtım kitabının kapağı. (Kapaktaki çizim enstitünün şirin binasını göstermektedir.)

I. BAŞLANGIÇ, AMAÇLAR, EYLEMLER

Ders kitapları üstüne yapılan araştırmaların geçmişi 19. yüzyılın sonlarına kadar gider. O zamanlar uluslararası ders kitapları revizyonu olarak adlandırılıyordu. O aşamada, farklı ülkelerin ders kitapları karşılaştırılıyor ve önyargıya dayanan yansımalar, belirgin yanlış algılamalar ve çarpıklıklar gideriliyor ve daha nesnel duruma getiriliyordu. Uluslararası ders kitapları revizyonu, kitapların sadece olayları yansıtmadığı, aynı zamanda ideoloji yaydığı düşüncesine dayandırılıyordu. Amaç, temelde, tarih ve coğrafya kitaplarında, daha sonra da "sosyal bilgiler" adı altında yeni konular için geliştirilen kitaplarda, uluslararası sorunların dile getirilmesiydi.

Birinci Dünya Savaşı'nın korkunç deneyimlerinden sonra Milletler Cemiyeti, üye ülkelerine ders kitaplarının karşılaştırılması ve revizyonu için müşterek kurullar oluşturulmaları yolunda öneride bulundu. Bu, başta iki savaş arasındaki dönemde komşu olan devletler arasında olmak üzere, örneğin Latin Amerika ülkelerinde ve Kuzey Avrupa ülkelerinde, pek çok girişimi kamçıladı. Ancak, bu umut dolu başlangıçlara rağmen, politikalar -özellikle o dönemin Alman politikası- daha iyi bir anlayışa erişebilmeyi cesaretlendirmedi.

Yeni bir anlayışı besleyebilmek ve müşterek bir güveni oluşturabilmek için, devletleri birbirlerine karşı savaştan alıkoyınak için gerekli itimat süreci, halkın yüz yüze geldiği en şiddetli dönem olarak kaldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Avrupa Konseyi'nin girişimi gibi, UNESCO da, geliştirme ve barışı koruma amacıyla, ders kitaplarını gözden geçirme işine yeniden el attı. Georg Eckert Enstitüsü'nün Ders Kitapları Uluslararası Araştırması girişimleri de bu bağlam içinde değerlendirilebilir. Bu enstitü, Braunschweig'daki Eğitim Fakültesi'nde tarih profesörü olan Georg Eckert'ten adını almış ve özellikle ders kitaplarını gözden geçirme alanında faal olmuştu. Almanya'nın Müttefik güçlerin işgalinde bulunduğu 1940'lı yılların sonunda, Georg Eckert, uluslararası ilişkilerini geliştirme yolunda bilirkişi raporlarını ve eğitim deneyimlerini yansıtmaya hazır değişik ülkelerden bilginleri ve öğretmenleri bir araya getirdi.

Ders kitapları birçok ülke arasında mübadele edildi ve revizyonları için uluslararası komisyonlar ve uluslararası araştırma grupları için öneriler geliştirildi. Enstitü tarih ders kitaplarına her zaman özel bir önem atfetti. Aynı enstitü sosyal bilgiler ve coğrafya ders kitaplarıyla, hatta dilbilgisi kitaplarıyla da -bir başka deyişle- toplumları, farklı kültürleri, ulusları ve sosyal grupları tanımlayan bütün ders kitaplarıyla ilgilendi.

Projelerin çoğu ikili görüşmeler üstüne temellendirildi; bu, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen onyıllardaki ders kitabı görüşmelerinin temel niteliği olmuştu. Örneğin, Almanya ve Fransa, Almanya ve Danimarka ya da -Almanya dışında- İtalya ve Fransa arasındaki ders kitabı istişarelerinde böyle olmuştu. Birçok konferans için başka pek çok ülkeden, hatta dünyanın farklı bölgelerinden araştırmacılar ve öğretmenler çağrıldı. Bu, uluslararası ders kitablarını kıyaslama sorununun artık yalnızca ulusal ilgi alanları içinde kalmadı-

ğının ve yeni konuların uluslararası, hatta evrensel önem taşıdığının göstergesi oldu. Bu eğilim bugün de ders kitabı araştırmalarında belirgindir.

Ancak, tarih, coğrafya ve sosyal bilgiler için ders kitabı yazmaya girişildiğinde anlaşıldı ki, evrensel ve çok-uluslu boyutlarda bir ortak anlayışa ulaşmak uzun zaman isteyecekti. Bu, ders kitabı yazımının sadece ulusal öğelerle (program hazırlayıcıları, eğitim bakanlıkları, yazarlar ve yayıneveleri ile) yetinilemeyeceğini ortaya koyuyor, ulusal sınırlar ve beklentilerin ötesinde daha geniş bir sorumluluğu gerekli kılıyordu. Bizlerin, belirli bir halk veya grup olarak kendimizi, ister uluslar, devletler, ister kültürel gruplar olsun, başka halkların komünotelerine yerleştirmemizle ilgili bir şeydir bu. Bu nedenle, bizim, öğrencilerimizin o yerle ilgili neyi öğrenmelerini istiyorsak, bizim kendi imgemizin de başka ülkelerdeki öğrencilerin ilgisini çekeceğini düşünmeliyiz; onlar muhtemelen bu imgelerden etkilenmektedirler.

Savaş sonrası onyılların politik zeminine karşı, ders kitapları projelerinin benzer temel değer sistemleri olan ülkeler arasında gerçekleştirilmiş olması doğaldır. Georg Eckert Enstitüsü ilk girişimi 1970'lerde Alman-Polonyalılar arasındaki konferansla yaptı. Demirperde içine girileceği için algılamaların temel kalıpları sorgulanmıştı. Her iki ülkede önerilerin bir hayli eleştirilmesine karşın, ders kitabı araştırmasının politikacıları belirli ölçüde etkileyebileceği ve taraflar arasındaki kültürel değişime yeni biçimler verebileceği sonucuna varıldı.

Bugün, diğer Avrupa uluslarına karşı böğüren düşmanlıklar ya da keskin önyargılar Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi gibi Avrupa'ya ait kurumların "eski" üye devletlerinin ders kitaplarında kalan geçmiş şeylerdir. İnanıyorum ki, bu eğilim yeni ders kitapları üretildiği sürece yeni devletleri de kapsayacaktır. Ancak, bu durum Avrupa'da ders kitaplarının uluslararası kıyaslanması ihtiyacını sona erdirmeyecektir. Bütün Avrupa'da, öğrenciler ve öğretmenler arasında, ulusal olayların ve kültürlerin uluslararası ve ulus sınırları dışındaki bir konumda görülebilmesini sağlayacak tarihsel gelişimlerin daha geniş görüş açısına giderek artan bir istek bulunmaktadır.

Yıllardır Georg Eckert Enstitüsü'nün uluslararası ders kitabı istişareleriyle kazandığı deneyim, bizim Alman ders kitapları ya da ders programı dışındaki tavsiyelerimizin veya projelerimizin durmaksızın sorulması anlamına gelmektedir. Bu tür projelerde Enstitü'nün işlevi yalnızca ders kitabı incelemeleri üstüne uzmanlar ve üstünde durulan belirli konular sağlamakla kalmamış, aynı zamanda eksikliklerinden dolayı yararlı sonuçlar alınamayacak olan bir güven ortamı yaratmakla gerçekleştirilmiştir. Bu durumlarda Enstitü, çatışan taraflar arasında "tarafsız" aracı olarak iş görmüştür. Örneğin, şimdilerde biz bir grup İsrailli ve Filistinli tarihçi, sosyalbilimci ve eğitimciyle çalışıyoruz; ortak bir uğraşla, İsrail ve Filistin okullarında deneme mahiyetinde Arab-İsrail düşmanlığının ders kitabını hazırlamak için İsrail ve Filistin ders kitaplarını gözden geçiriyoruz.

Komünist sistemin çöküşü, Doğu Avrupa ülkelerinin ders kitabı yazarlarıyla yoğun bir değişime yol açtı. Enstitü, bir bölümü 1989 yılından önce başlayan ikili projeleri hâlâ yürütmekteyse de, şimdi yeni ilkelerle çaba göstermektedir (örneğin Alman-Rus ve Alman-Çek ders kitabı konferansları). Biz, ders kitabı araştırmasını ders kitabı yazım sürecine daha çok yaklaştırabilmek için yeni işbirliği biçimleri ortaya koyduk. Bu önemli bir uğraştır, çünkü uzun bir süre belirli bir sonucun daha çok analitik çalışması yapılmıştır. Enstitü - yalnızca bilimsel programlarıyla değil - yeni kitaplar ortaya koyabilmeleri için kişisel çalışmalara veya kitap yazarları grubuna ev sahipliği yapabilmektedir. Ders kitaplarının başka biçimlerini tanıyabilmek ve düşüncelerini ve önerilerini başka ülkelerden gelen yazarlarla tartışabilmek için belirli bir süre kitaplıkta çalışabilirler. Bu herkes için özendirici bir deneyim olmaktadır, çünkü, Demir Perde denilen bölgenin ötesindeki dünyaya ayırdığımız alana ilişkin fikirlerimizi ve ders kitaplarımızdaki bu bölge ve tarihsel süreçle ilgili tanımlama biçimimizi yeniden gözden geçirmeyi öğrendik.

Biz, ikili sorunlar üstüne odaklanacak olsa da, daha geniş ilgi alanlarını konu eden ikili konferanslara da açılmayı düşünüyoruz. Böylece, milliyetçiliğin yükselişiyle ilgili olarak Alman-Çek konferansının yanında başka komşu ülkelerden katılımcılar çağıracağız. Ayrıca, 1997'deki Alman-Rus konferansı, ders kitaplarındaki sosyalist sistemin sunumunu işleyecek ve eski sosyalist ülkelerden de katılımcılar davet edeceğiz. Bu soruna ilişkin, kendi ülkemizde farklı ve çeşitli yargılar ve deneyimlerle karşı karşıya bulunmaktayız. Geçmişle uzlaşmanın ve bizimkilerle çelişen ve sonunda boşa çıkan tarihsel deneyimleri ve gelişmeleri kenara itmek yerine onları tarihsel anılar olarak kabullenmenin, ne denli zor olduğunu görüyoruz. Bu aynı zamanda onlara önem verme ve onları ders kitaplarında olabildiğince doğru ve nesnel yargılama anlamına gelmektedir. Komünist dönem öğretmenler ve öğrenciler arasında sevilen bir dönem sayılmamaktadır; ister Almanya, Rusya olsun, ister komünist rejim altında başka ülkeler. Biz acı veren anılara değiniyoruz, ama anılara değiniyoruz. Halk, yaşamlarını 40 yıldan fazla şekillendiren şeyi unutamaz, ders kitaplarında geçmese ya da sınıfta öğretilmese bile. Bu nedenle, ortak bir çaba ile bellekleri açıkça ortaya koymak ve aydınlatmak gerekir.

II. SORUNLAR VE BAŞARILAR

Ders kitabı kıyaslamaları, ilkin, olaylara ilişkin hataları

ve belirgin önyargıları, kasıtlı ihmalleri ve tahrifatı ortaya koymak ve temizlemek üzerinde odaklaştı. Esas amaç metinleri analiz etmek, bulguları kıyaslamak, onları onaylanmış akademik araştırmalarla karşılaştırmak ve ekseriya müşterek ilişkilerin olumlu sonuçlarını veren ve kabul edilemez görüşler kadar yok sayılmış konuları listeleyen önerileri açıkça ortaya koymaktı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ders kitabı revizyonu çalışmaları temel bir sorun haline geldikten sonra, benim "ahenk modeli" dediğim bir anlayış modeliyle sürdü. Esas düşünce, farklı, hatta çatışan tanımların kıyaslanmasının, görüşlerde bir uzlaşmaya götüreceği yolundaydı. Bu nedenle, taraflarca onaylanan öneriler, hâlâ var olan farklılıklardan ziyade genel görüş açıları üstüneydi. Eğitim yönünden amaç açıktı: bugüne değin halledilememiş sorunların çözümü için temel öğeler olarak benimsenmesi gerekenin, aşağı yukarı benzer yaklaşımlarla bakılan birçok konunun bulunduğunu göstermektir. Öte yandan, taraflar ortak yorumlara ulaşılamayacak noktaları ortaya koyabilmişlerdi; ve bu noktalar kimi zaman projenin bulguları içinde anılmış ya da listelenmiştir. Ancak, bunlar öğretmene ya da yazara, süren düşmanlıklar ve farklı yorumlamalar, özellikle milli duygulara dokunulduğunda, üstünde nasıl durulacağı hususunda herhangi bir yol göstermemiştir. Böyle bir durum önerilerin uygulanması yolunda olumsuz etki yapıyordu, çünkü değiştirilmesi üstüne hemfikir olunan konuların yer alacağı koşullardan emin değillerdi. Bir kural olarak, ders kitapları ve ders programı (*curricula*) sadece bir yorum getiriyordu ve başka görüşler için çok az yer bırakıyordu.

İki taraflı ders kitabı revizyonunun geleneksel modelindeki kısıtlamalar çok açıktır. Bu kısıtlamalar, yalancı çıkarılmaması gereken temel ideolojik inançlar, politik akideler ve halkın kibiri üstüne temellenen tarih kavramları arasındaki farklılıklara ilişkin herhangi bir şey önermeyi başaramadılar. Öneriler kimi zaman uzun tarihsel süreçleri olgular olarak sundular - ortak yorumların yeni bir olgu olduğunu teklif ettiler. Şaşılabilir belki, ancak bu görüşte gerçek payı bulunmaktadır. Ortak bir geçmiş için uzlaşmaya varmak, gelecekte daha çok anlaşma zemini için umut vermektedir. Tarihin akışını etkiler, böylece de, onun bir parçası olur. Ancak unutmamalıyız ki, uzlaşma bir tarihsel süreç hakkındaki tartışma, araştırma ve kıyaslama ile oluşturuldu. Ama öğrenci, farklı yaklaşım biçimleriyle ve yoruma götüren süreçle yüz yüze bırakılmadı; onun yerine, yanıltıcı cevabın basit bir gerçeğine dayalı olay nitelikli ifadelerle karşı karşıya geldi. Tarih, öğerencilere sürekli olarak tamamlanmış, belirlenmiş bir süreç olarak sunuldu.

Birçok Batılı ülkede, ders kitaplarının ahenk ya da uzlaşma ilkesinden uzaklaşmasına da yol açan yeni öğretim yöntemleri 1970'lerde ve 1980'lerde benimsenmişti. Görüşlerin biçimlenme süreci, ders kitabı temsil etme ve kıyaslamasının ayrılmaz bir parçası oldu. Temsil etmenin açılarını değiştirerek, tarihsel deneyimin farklı boyutları, tarih öğretiminin parçası yapılmalıdır. Bu yalnızca uluslar arasındaki ilişkiyi içermekle kalmaz, ulusunların kendilerini de kapsar. Bu yaklaşım yeni öğretim biçimleri kadar ders kitabı temsilliğinin yeni formlarını gerektirir. Tarih öğretmeninin görevi, artık, tarihi sadece "olduğu gibi" sunmak değildir. Onun işi, motivasyon ile tarihsel konuların gerçek-hayat deneyimlerini bütünleştirmek ve tartışma amacıyla aykırılıkları kullanmaktır.

Bu koşullarda, uluslararası ders kitabı revizyonu, ders kitabı araştırması denilen bir bilimsel disipline dönüştü. Amaç, ders kitaplarında kendine ve başkalarına ait kavramları tanımlamak ve bu metinlerin tarihsel gelişim geçirmiş olan başka kimlikleri de ne derecede kabullendiklerini ve bunları kendi öz kavramlarıyla ne denli uzlaştırabildiklerini irdelemektir. Ders kitabı araştırıcılarından fazlaca bir ilgi çekmeyen yeni gruplar ve konular -örneğin kadınların tarihi, Kuzey-Güney ayırımı veya çingenelerin imgesi- yeni yeni incelenmektedir. Geleceğin ve çevreye ilişkin eğitimin korunması, birçok ülkede program planlayıcıları ve ders kitabı yazarları için çetin ceviz olarak durmaktadır. Çevreye ilişkin eğitim, barış eğitimi, insan hakları eğitimi gibi konular sadece bir devletin mirası ya da ilgi alanı içinde değildir. Bunlarla ilgili ders kitapları incelemeleri, metinlerin evrensel bir sorumluluk getirmeye yardımcı olup olmadıkları sorusunu da ortaya koymaktadır.

İkili projelerde bile kıyaslama, ikili bir karakterin klasik sorunlarıyla sınırlı değildir artık. Merkezî ve Doğu Avrupa ülkelerinden ders kitabı yazarlarıyla yapılan birçok seminerimiz, ulusal, Avrupalı/uluslararası ve evrensel boyutlara ne kadar ağırlık verileceği üstünde odaklanmaktadır. Bir ders kitabının tüm yapısı gözlem altındadır. Böyle bir genel yaklaşım sadece geçmiş günlerin süreçlerini değil, aynı zamanda katılan tüm tarafların geleceğe yönelik beklentilerini de tartışmaya istekli olmayı gerektirmektedir. "Kendi" ülkemi hangi bağlamda yerleştiriyorum; gelecekteki ilişkileri biçimlendirecek kültürel, politik ve ekonomik referans noktaları nelerdir? Bu soru özellikle zordur, eğer ulusal ve uluslararası tarih ayrı ayrı öğretiliyorsa. Bize göre, öğrencileri, bu öğretim modelini izleyen dünyamızın karşılıklı ilişkilerine duyarlı kılmak durmadan zorlaşmaktadır.

Birçok ülkenin ders kitaplarında, özellikle Almanya'da, federal karakterinden dolayı bölgesel, hatta yerel boyut ulusal ve uluslararası boyuta eklenir. Ekseriya, bu, öğrencileri yaşadıkları bölgenin tarih ve coğ-

rafyasıyla tanıştırmak, onlara "memleketleri" olan daha küçük bir topluluğa aidiyet duygusu verilmek anlamına gelmektedir. Ancak yerel tarih farklı bağlamlardan da görülebilir. Avrupa geleneklerini ve uluslararası dayanışmaları yansıtan boyutu da gösterebilir. Avrupa bizim eşiğimizdir ve bunu ders kitapları kıyaslamasıyla ya da farklı ülkelerin öğretim malzemesiyle keşfetmek zevkli bir uğraştır.

Uluslararası ders kitabı kıyaslaması doğal bir sorundur: farklı sosyal grupların, kültürlerin ve bölgelerin yansız, önyargısız ve dengeli temsil edilebilmeleri için içerilmeleri gereken kitapları daha karmaşık yapmak, durmadan daha çok konular önermek eğilimindedir. Ancak, bu eğilimler kısaca tarih denilen zaman içindeki gelişmeleri adım adım izleyebilen öğrenci yeteneğine ve kapasitesine göre ayarlanmalıdır. Tarih öğretimi, normal olarak, yüzyılları ve binyılları kapsayan soyut bir tarihsel kavramın öğrenci zihninde oluşmadığı bir anda başlar. Tarih öğretimi, kişinin özel yaşamında ve toplumdaki tarihsel boyutları çağrıştıran bir süreci desteklemelidir. Öğrencilerin, günlük deneyimleri dışında, zaman ve mekân kavramı geliştirmiş oldukları öngörülmemelidir. Özellikle akademisyenler pek çok konuyu bir araya getirme eğilimindedirler; bundan dolayı onların önerileri, öğrencilerin öğrenim kapasitelerine göre yazarlardan ne istediklerini araştırmaları gerekmeketdir.

Ders kitabı araştırmalarının ilk yıllarında, ders kitaplarına bağımsız bir nesne gibi bakılmıştı. Sınamalar neredeyse tümüyle içerik ve yazılı metin üstünde odaklanmıştı. Ders kitapları eğitim aracı olarak biçimlenmektedir ve onların eğitim açısından yararı göz önünde bulundurulmalıdır. 1970'li ve 1980'li yıllara baktığımızda eğitimdeki yenilikçi çıkışların ders kitaplarının ufkunu genişlettiğini görürüz. Ders kitaplarının kullanımı, basım süreci ve ders kitabı onayının farklı yolları, özellikle, yapıyı, içeriği ve pedagojik yaklaşımı etkileyen önemli öğelerdi.

Avrupa'da tarih öğretim ve öğreniminin değişik gelenekleri bulunmaktadır. Ders kitaplarının oynadığı rol ülkeden ülkeye, hatta okuldan okula değişmektedir. Kitaplar sınıftaki öğretimin odak noktası mıdır, öğrenciler metinleri ezberliyorlar mı? Öğretmenler kitabı bölüm bölüm izlemek zorunda mıdırlar, yoksa öğrencilerin ilgilerine göre seçim yapabilirler mi?

İlk bakışta, bu sorular yalnızca metodolojik konulara ilişkin görülebilir. Ancak, "resmi" tarihsel belleklerin derin-

Ders kitapları araştırması denilen bilimsel disiplinde amaç, ders kitaplarında kendine ve başkalarına ait kavramları tanımlamak ve bu metinlerin tarihsel gelişim geçirmiş olan başka kimlikleri de ne derece kabullendiklerini irdelemektir.

lere kök salmış kalıpları, çoğunlukla ders kitaplarının farklı kullanımının gerisinde saklıdır. Bütün öğrencilerin öğrenmeleri gereken kesin belirlenmiş olaylar ve şahsiyetler mevcut mudur? Eğer varsa, böyle bir zorunlu konular "küme"si, geçmişi, bir anlamda, belirli bir kültürel bağlamda, hatırlama yolunu donduran bir yasaya benzemektedir. Sadece içeriği değil, aynı zamanda değerlendirmeyi tekdüze kılmaktadır. Öte yandan, Avrupa Konseyi'nin bazı eski devletlerinde öğretim programı genellikle ve kabataslak ne öğretilmesi gerektiğini açıklar ve öğretmenler kendilerine uygun ders kitaplarını ya da ek malzemeyi seçerler. Bu durumda, ulusal belleğin "çekirdek" kısmı, yalnızca ders kitaplarının içeriklerini kıyaslamakla belirlenemez. Siz ders kitaplarında karşılaşılan bu içeriklere sadece "çekirdek" olarak irdelenmiş gözüyle bakabilirsiniz. Bu mümkündür. Ancak, öğretmenlerin bu konulardan sadece birkaçını öğrettikleri gerçeğini kenara itemezsiniz.

Toplumun ortak belleği, bir konudan diğerine - güncel ilgilere, kamusal tartışmalara göre - sürekli değişim halindedir ve ders kitaplarından ve kurumlardan ya da gruplardan etkilenme yerine, belki de, günden güne çoğalan başka medyalara bağımlı kalmaktadır. Tarihsel geleneğin böyle çeşitli yollarla biçimlendiği ortamda kıyaslamalı yaklaşım gerçekten müthiş bir sorun durumundadır. Ders kitaplarını incelemeden önce, birbirimizi belirli bir grubun tarihsel bilincini biçimlendiren geçmiş hakkında bilgilendirmemiz yararlıdır.

Uluslararası ders kitapları araştırmalarında tarihe çeşitli yaklaşımların ve tarih öğreniminin farklı kavramlarının kabul edilmesi gereğine karşın, dikkat edilmesi lazım gelen uluslararası ders kitabı kıyaslaması bulgularından kaynaklanan birkaç temel varsayım bulunmaktadır. Olayların ve adların önemi ne olursa olsun, yani kitapta öğrencilere ne kadarı sunulursa sunulsun ve ne kadarı ezberletilirse ezberletilsin, bunlar karara bağlanmadan bir kenara konulabilir. Yanıtlar ne olursa olsun, öğrenciler için temel olan şey kendi yargılarını oluşturacak becerileri kazandırmaktadır. Onlar başka gelenekler için de saygı duyusu geliştirmeliler ve ülkelerinde ya da gruplarında tarihi belirlenmiş ve doğal olarak gören yaklaşıma itibar etmemelerini öğrenmelidirler. Bu onların kendilerinin ve başka

D 5769 F

INTERNATIONALE SCHULBUCHFORSCHUNG
INTERNATIONAL TEXTBOOK RESEARCH

2 1996

UNESCO
International Textbook Research Network
Newsletter 5

Georg Eckert Enstitüsü'nün yayımladığı "Ders Kitabı Araştırmaları Dergisi".

kültürlerin tarihsel koşullarını yaratmalarını gerektirmektedir. Bu, kültürel bir rölativizmin oluşumu anlamına gelmemektedir. Kendi değer sistemlerinin uygulanmaları kadar sınırlılıklarını daha iyi görmelerine yardımcı olur ve bunu diğerleriyle ilintilendirmeye fırsat verir.

III. ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ VE SONUÇLARIN YAYILMASI

Uluslararası ders kitabı araştırmalarının son onyıllarda izlediği yola ilişkin bu genel bakıştan sonra, yürütülmüş olan birçok kıyaslamalı ders kitabı projesiyle ilgili biraz daha bilgi vermek istiyorum. Hiç şüphe yok ki, her bir araştırma grubu kendi programını hazırlarken amaçlarını, içeriğini ve yöntemini belirlemede serbesttir, ancak çoğunlukla hassas konularla uğraştığınıza ve pek çok durumda ders kitabı ve program gibi devlet onaylı ürünlerle yüz yüze geldiğinize göre, daha önce gerçekleştirilen projelerlerden esinlenmek kişi başına düşen işi kolaylaştırır ve çekişmeleri önler.

Para ve desteklere ihtiyaç duyulduğuna göre, hükümet kurumları işin içindedir, ulusal duygular tehlikeye girmektedir, grup kimlikleri yalanlanmaktadır; bu nedenle birçok proje karşılıklı anlaşmalarla ya da UNESCO gibi uluslararası "tarafsız" örgütlerin şemsiyesi altında yürütülmektedir. Ortam ne denli rahat olursa bizler o denli araştırmada yoğunlaşabilir, kendimizi politik beklentilere fazlaca kaptırmayız.

Bir projeye başlamadan önce bakanlıklarla, ders kitabı yazarlarıyla ve yayınevleriyle kişisel temas kurmak yararlıdır. Araştırma, kullanılmakta olan kitapların revizyonundan ziyade yeni kitapların ana hatları üstünde yoğunlaşsa bile, eskilerin gözden geçirilmesi yararlı olur. Biz bunu, örneğin, Güney Afrika ile gerçekleştirdiğimiz konferansta yaptık: açık olan şuydu ki, başlangıçta, Güney Afrika'daki ırk ayırımını uygulayan rejimin kitapları birdenbire değiştirilemezdi; bir geçiş döneminden sonra tamamen kaldırılmaları planlandı. Bununla birlikte, eski görüşte olan katılımcılarla karşılaşmanız bize, genel anlamda, nereye götüreceği oldukça belirgin olan başlangıç noktasını hissettirdiler. Farklı ufuklar açık olmasına karşın, hangi yönde gidileceğine ilişkin öneriler geliştirmemize yardımcı oldular. Küçük ölçekte değişimler beklense dahi, ders kitabı yazarlarının ellerindeki olanakları göstermesi açısından bir analizle işe başlamaları tavsiye edilebilir.

Aynı ülkenin ders kitapları arasında ne kadar farklılıklar ve onların üretilmesinde ve yazılmasında ne denli sınırlamalar bulunduğunu fark edince çok şaşıracaksınız. Elbette, zevkle okunabilecek ders kitapları için öneriler ileri sürmek olağanüstü bir şeydir, ama bu, onları üretecek araçlardan yoksun ise, zerrece etkili olmaz.

Bu nedenle, ilgilenecekleri konu düzenlemesini belirlemek ve analize ilişkin kriterler kümesini tasarlamak için ilk adımı bilginler ve eğitimciler atmalıdır. Biz, ders kitabı incelemeleri için aynı yolla başka kurullara ilişkin kategoriler ve alt kategoriler geliştirdik. Onların ne kadarını kullanacağınız ilgilendiğiniz konulara ve ne kadar ayrıntılı ve derinlemesine analiz yapacağınıza bağlıdır. Ders kitabı ve program kurulları, belirli konu alanları ve başlıkları (Avrupa ve kadınlar gibi) ya da yaş gruplarına uygunluğu için verilen kapsamı denetleyecek çalışma alıştırmaları önerirler. Aynı zamanda okunabilirlik testleri geliştirilmiştir. Eğer öneri isterseniz, lütfen bize analiz önerilerinizi bildiriniz, size uygun önerilerde bulunuruz. Bizler UNESCO'nun işbirliğiyle ders kitabı araştırması için bir elkitabı hazırlamak istiyoruz: bu kitap, analitik kategorilerin konularını ve araştırma yöntemleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgileri içerecektir.

Ders kitabı araştırma yöntemi daha bir ustalıkla analiz gereksinimlerini karşılamak için de bir yol geliştirmiştir: gizli programları, vurgulanan varsayımları ve öğrenci zihninde uyanabilecek çağrışımları açığa çıkarmak için. Sayısal ve niteleyici/açıklayıcı analizler dışında, dilbilimsel incelemeler, bir metnin bize ne söylediğini, olgular yanında olaylar, kişiler ve süreçlere ilişkin mesajların nasıl yansıtıldığının içyüzünü verir. Kolay bir yöntem karakterlere, sosyal ya da etnik gruplara atfedilen sıfatları listelemektir. Onlar duygu yüklü müdürler, aşağılayıcı veya olumlu çağrışımlar mı içermekteler? Dilbilimsel analiz, aynı zamanda, kitabın hazırlandığı yaş grubuna uygun sunuşu denetlemek için kullanılır.

Geçmişte, ders kitapları öykülendirme üstünde durmuşlardı. Ancak, düzen bir hayli değişti. Onların çoğu resimlerle, karikatürlerle, fotoğraflarla, sayılarla dolu artık. Çocuklarımız televizyona, videoya ve bilgisayara alıştılar; dikkatleri yazılı metinden çok resimlendirmelerle çekiliyor. Resimler bir bakıma slogan yerine geçmek-

te; bir süre önce okunmuş bir bölüme ulaştırıcı belleği anımsatan anahtar rolünü oynamakta. Bu nedenle resimlemenin işlevi önemli sayılmakta. Bunlar yeni derinlikler getiriyorlar mı, görüş açısını değiştiriyorlar mı, metni tamamlayabiliyorlar mı? Resimler, çoğunlukla, gözlemcisinin heyacanını etkiler ve onları okumayla elde edemeyecekleri duyguların ifadelendirilmesi için uyarır. Böylece, özellikle de hassas konular öne çıktığında ve duygular söz konusu olduğunda, resimler özgür anlatıma yardımcı olabilir. Bazı kitaplarda sayısız tasvirler bulunmaktadır. Bu durum, yazarların tarihteki kişiliklerle bütünleştirilmiş başrolü yansıtır. Gösterilen karakterlerin tiplerini analiz etmek ilginç olmalıdır: politikacılar, askerler, kadın ya da erkek sıradan insanlar, büyükler ve çocuklar. Onlar görev sırasında mı gösteriliyorlar ya da bize statik bir portre mi yansıtıyorlar? Bir kitapta tüm bu resimleri inceleyerek, onların, birçok hallerde, ilk bakışta kavrayamayacağınız belirli yöntem ve bir mesaj için kullanıldıklarını kolayca söyleyebilirsiniz.

Ders kitabı konferansları, seminerleri ve projeleri uzun bir süre devam ettikleri halde (örneğin Alman-Fransız ders kitabı grubu, 1950'lerde başlamıştır ve ders kitaplarının en son baskılarını gözden geçirmek amacıyla hemen hemen her yıl bir araya gelmektedir) oldukça sınırlı sayıdaki katılımcılara seslenebilmektedir. Sonuçları, mümkün olduğu kadar çok sayıdaki ders kitabı yazarlarına ve öğretmenlere nasıl ulaştırabilirsiniz? Bu tatsız bir sorun getirmektedir. Eğer özgür bir araştırıcı olarak çalışıyorsanız ve bakanlıkların beklentilerine bağımlı değilseniz, resmi programı ve onaylanmış kitapları eleştirme yetkisine sahipsiniz; ancak ileri sürdüğünüz öneriler bağlayıcı değildir. Öte yandan, bakanlıklar, program kurulları veya yayınevleri adına iş görüyorsanız, araştırma sonuçlarının uygulanmasında doğrudan etkili olabilirsiniz; ancak araştırmanızın hedefleri, yöntemleri ve konular başka kurullarca belirlenir ve onların ortaya koyduklarını açıkça eleştirmede kendinizi daha az özgür hissedebilirsiniz. En etkili adım, akademisyen araştırmacıları, öğretmenleri, yazarları ve devlet kurumlarının temsilcilerini bağımsız bir örgüt şemsiyesi altında toplamak olabilir belki; bunların her biri gruplarından çıkan sonuçları yaymada sorumluluk üslenmeliler. Program sorunlarında söyleyecekleri olduğundan ve eğitim seminerlerine katıldıklarından, taraflar olarak öğretmen derneklerine sahip olmak tavsiye edilir. Analizlerin ve önerilerin en azından kısa ve özet versiyonunu basmak zorunlu sayılmalıdır. Bu, çalışmadaki bütün tarafların sonuçlara ilişkin ortak sorumluluklar duymalarını sağlar.

George Eckert Enstitüsü, ders kitabı çalışmalarının tüm aşamalarına ilişkin bir dizi yayın ve *International Textbook Research* dergisini çıkarmaktadır. 1992'de, UNESCO himayesinde, Enstitü uluslararası eğitim, barış, insan hakları ve demokrasi açılarından program, ders kitabı ve öğretmen yetiştirme izlencelerini yenilemek amacıyla bilgi alış verişi için ders kitabı araştırması üstüne bir uluslararası ağ örgüsü kurdu. Bunun için, UNESCO'nun işbirliğiyle, ders kitabı çalışmalarıyla meşgul olan kurumlar ve kişisel çalışmalar hakkında bilgi sağlayan bir *Newsletter* yayımlamaktadır. Daha ayrıntılı tartışmalar gerektiren ilginç projeler sunan ve dünyanın farklı bölgelerinden olan araştırmacıları ve yazarları bir araya getireceğiz. Bu toplantılardan ilki, 1997 baharı için programlanmıştır ve öğrencilerin tarihsel bilinçleri çalışmaları üstüne ampirik incelemelere hasredilecektir.

Eğer gerçekleşirse, müteakip çalışmalar önerilerin ne denli uygulamaya geçirilebildiklerini ortaya çıkarmak için planlanacaktır. Örneğin, Al-

Ders kitabı araştırmalarında UNESCO-Georg Eckert Enstitüsü'nün ortak yayını.

man-Yahudi ders kitabı önerilerinin ilk basımından yedi yıl sonra, Alman ders kitaplarındaki Yahudi tarihinin yer alış biçimiyle alakalı olarak "ne değişti ve değişime uğramayan ne kaldı" incelemesinde bulunduk. Öğrendik ki, ders kitabı yazarları çoğu zaman düşüncelerimizi benimsemiş olmalarına karşın, kaynak malzeme ve şümullu akademik referans çalışmalarının eksikliği yüzünden ya da öğretmenlerin konuya belirli bir yaklaşımla bakamadıklarından dolayı, uygun metinleri yazabilecek izlenimini bırakamamışlardı. Bu sebepten, hizmet içi seminerler düzenlemeye ve hem iyi, hem de yetersiz ders kitabı sunumlarını gösteren ve konuya yeniden nasıl yaklaşılabileceğini öneren broşürler kadar ek materyal basmaya karar verdik.

IV. İYİ BİR DERS KİTABINDA NELER OLMALIDIR?

Ders kitabı incelemeleri, ders kitabı kıyaslamaları ve öğretim materyalinin hazırlanması ile ilgili deneyimleri özetledikten sonra, iyi bir ders kitabı hakkında neler söylenebilir?

Projelerimizde karşı karşıya geldiğimiz çeşitli eğitim gelenekleri düşünüldüğünde, farklı kimlik örnekleri belirleyen ve kıyaslama yapılmasına izin veren ders kitabı sunumunda genel bir model geliştirilmesi zordur. Fakat ben tutarlı, ancak, tek olmayan, geçmişi paylaştığımız için özel bir ilişki içinde bulunduğumuz gruplarla ortak kimlik hazırlamaya yardımcı olabilecek genel ilkeler için kabataslak bir tanımlama ortaya koymak istiyorum.

Çok yakın geçmiş dönemlerin ışığında, düşmanlıklarda ve değişimde zengin olan, ama aynı zamanda merkezî Avrupa'da 100 yılı aşkın bir zaman için en uzun barış sürecine tanıklık eden çağdaş tarih üstünde odaklaşarak başlamak istiyorum. Birçok ulus, gerçek bağımsızlıklarını ve özgürlüklerini kazanmadan önce, ulusal ve etnik kimliklerine yönelik şiddetli baskı ile karşı karşıya geldiler. Pek çok durumda, ders kitapları sanki önceden belirlenmiş amaçlarına ulaşmış gibi algılanan tarih yönünde yapılanmaya eğilimliydi. Olması gereken oldu. Yaşadığımız anı geçmişin üstüne oturtan temel tarihsel araştırma varsayımları, kesin çizgilerle ileri sürülmekte -sanki seçenekler yoktu. Geçmiş yalnızca günümüzü meşru kılmakta; onu, yolunu seçmiş olan halka bir zamanlar sunduğu olanaklardan yoksun bırakmakta. Böyle bir yaklaşım tek yanlı olmakla kalmıyor, farklı perspektifler geliştirmeye pek imkân tanımadığı ve öğrencilerin kendi görüşlerini açmayı özendirmediği için daha uzun sürede can sıkıntısı veriyor. Ne olduğunu biliyorsak da, tarih şu şekilde yapılandırılmalıdır:

- Gelecek aslında açıktır,
- Aynı tarihsel olayla da olsa, tarihsel deneyimlerin farklı oldukları açıktır.

Onu belirleyen her bir öğe tarihte kök bulsa da, gelecek, sonuca bağlanmamıştır. Ders kitabı sunumları geleceğin açık oluş esasını bozmamalıdır. Bilakis, onu anlaşılır kılmalıdır: tarihsel deneyimlerin farklı dünyalarını nakletmeyi mümkün kılmalıdır; örneğin:

- bir toplumun tüm politik-ekonomik yapısı kişisel kararların, eylemlerin ve duyguların karşısındadır;
- sosyal katman ve kültürlerin türlülüğü, bir toplumun içindedir ya da farklı toplumlar boyunca dır.

Bu, tarihçiliğin şu farklı boyutlarının göz önünde tutulmasını gerektirir:

- politikalar,
- ekonomiler,
- kültürel tarih,
- düşünce tarihi (din, inanç, değerler).

Eğitimin uluslararası boyutundaki önemine değinirken, ancak zaman ve zemin saptaması için gereksinme ve isteği unutmadan, yerel/bölgesel, ulusal, Avrupa'ya ait ve dünya tarihi aralarındaki dengenin sağlanmasının en büyük öneme sahip olduğunu vurgulamalıyız.

Uluslararası konuların yalnızca soyut politik ve ekonomik boyutları değil, aynı zamanda beşeri boyutları da bulunmaktadır: bu, örneğin, uluslar ve etnik gruplar arasında barışçıl ve saygıdeğer ilişkileri beslemede ya da onların altını kazımada ortaya çıkan zihinsel ve davranışsal yaklaşımlar tarafından oynanan rol ile gösterilebilir. Konudan söz edildiğinde, öğrencilerin etkin rol oynamaları özendirilmelidir. Onlar, kendilerine demokratik katılım için şans tanınmadan adeta ve çoğu zaman zoraki benimsetmeyle sunulan ilişkileri anlama yolunda yüreklendirilmelidirler.

Tüm bunlar, yapı, metin ve ders kitabı kavramına yüklenmeden ve öğrencilerden çok şey beklemeden nasıl başarılabilir? Burada işaret edilen tüm boyutlar birbirlerinden tamamen ayrı şeyler değildir. Kitabın bir kısmını yalnızca yerel, bir kısmını ulusal ve bir başka kısmını uluslararası tarihe hasretmemiz gerekmez. Onlar birbirleriyle ilişkilidirler ve biz bu durumdan yararlanabiliriz. Sizler bunun örneklerine ders kitaplarında rastlayabilirsiniz. Sanayileşme ya da mutlakıyet gibi konular uluslararası boyutta bir fenomendir. Onları genel yapılarıyla niteleyen boyutlarını bir bölümde sunabilir ve ardından yerel ya da ulusal düzeylerde örnekleyebilir ya da farklılaştırabilirsiniz. Resimler, istatistikler, görgü tanıklarının betimlemeleri "örnekleyiciler" olarak aynı olayın değişik bölgelerdeki niteliklerini vererek yardımcı olurlar. Aynı şekilde bu da, toplumun türlü boyutlarını yansıtarak bir bölümde bütünleştirilebilir; ve bu çok daha fazla sayfayı gerektirmez. Sadece öykülendirme -*conditio sine qua non*- tek başına bir sunuş biçimi değildir. Kitabı ayrı ayrı kısımlara bölseniz bile - biri yazarın metnine, diğerleri kaynaklara, resimlere, ev ödevine - bu yöntem ayrılmış sayfalara, öğrencilerin öğrenme yetilerine, ilgi alanlarına ve farklılıklarına ve öğretmenlerin aynı konuya gösterebilecekleri çeşitli yaklaşım biçimlerine ilişkin kapasitelerine bağlı kalacaktır.

Birçok yazar, günümüzde, anlatımı ile kaynakları münavebeli kullanmaktadır. Bu, sizin tüm konuya olan görüş açınızı değiştirmenize yardımcı olmaktadır. Örneğin, anlatımda, söz gelişi, 1930'lardaki Sovyetler Birliği'nin politik sisteminin yapısını açıklarken, kaynak malzemeyle de o zamanın biyografilerinden ve/veya resmi parti belgelerinden seçilmiş parçalar sunarsınız. Bir grup öğrenciden öykülendirmeyi okumalarını isteyebilirsiniz, diğer gruptan da biyografiyi izlemelerini; ve her iki grup, okudukları farklı metinleri değerlendirerek sistemin ne olduğuyla ilgili olarak sınıfı bilgilendirirler. Okuma kitabı bir çalışma kitabına dönüşür.

Tarihçiliğin farklı boyutlarını sunarken, zaman ve mekân içinde dolaşırken, görüş açılarını değiştirirken (baskıcı-mağdur, zengin-yoksul, erkek-kadın vb) öğrencilere, ele alınan topluma ilişkin zaman,

bölge ve dilim hakkında uygun yönlendirme yapılabilmesi için başlıca terimlerin açıklanması ve belirginleşmesi yolunda daha çok çaba gösterilmelidir. "İleri örgütleyiciler" denilen kişiler, öncü perspektif ve belirli bir bölümde ele alınan kapsayıcı problem hakkında öğrencilerin fikir sahibi olmaları için yardım edebilirler. Bunlar, resimler ya da alıntılar, halkın karşılaştığı zor durumları yansıtan kısa metinler olabilir: Ne tür seçenekleri vardı - hiç seçenekleri oldu mu? Kesin olarak, hatta açıkça, yazar öğrencilere sorabilir: sizin nasıl davranabileceğiniz hakkında ne düşünüyorsunuz?

Tarihin oluşumunda etkin rol oynamış halk, sadece ("inanılabilir bilgi kümesi olarak tarih"e karşı) tarihsel gelişimlerin süreç-yönlendirme tasviriyle değil, aynı zamanda kullanılan dil ile korunmalıdır. Bazı lise üst düzey ders kitapları, toplumda uzun süreci vurgulayan tarihçiliğin güncel akıntısından etkilenmektedirler. Bunlar metinlerinin büyük bir kısmını pasif zamanda yazmak eğilimindedirler; konuları genelde sosyal gruplar, bedenler, kurumlar ve biraz da kişilerdir. Buna karşılık, daha gerideki sınıflar için hazırlanan metinler, tarihimize önemli katkılarda bulunan birçok kişilikleri tanımlarlar. Kural olarak, bu kişiler ya iyidir, ya kötüdür; ama "normal" değildir.

Tarihte yapısallığa ve kişileştirmeye yüklenme, onda en etkili güçlerin ne olduğu sorusuna iki uç yaklaşımla yanıt vermek demektir. Ne olursa olsun, tek nedenli açıklamalardan uzak kalmamız gerektiğine göre, her iki görüşü bir araya getirmek daha doğru olur. Şüphesiz, erkeklerin/kadınların güçlerinin sınırlılığını ve çoğu zaman uzun yılların politik, ekonomik ve sosyal yapılarını değiştirme eğilimlerini unutmamalıyız.

Ancak, her bir zaman diliminde ve toplumda, belirli bir bağlamda kendi yerinizi nitelemeye açık farklı fırsatlar bulunmaktaydı; ve bunlar kitapta yansıtılmalıdır. Bu noktada, tarihteki ısrarın, gelişmenin ve devrimci değişimin anlamını sunabilirsiniz. Her halukârda, kendi metninizi basit bir dil analizi yardımıyla gözden geçirmek yararlı olacaktır. Metindeki tüm konuları listeleyiniz: onlar grupları, kurumları, kişileri (hangi gruptan...vb) dengeyle temsil ediyorlar mı? Kimi zaman fark edersiniz ki, belirli dönemler ve toplumlar için kullandığınız dil daha pasiftir ve ötekiler için daha etkindir. Kendi kendinize sorunuz: bu tür yaklaşım sizin konuyu kavrayışınızı yansıtıyor mu, yoksa bu yalnızca kaynak eksikliğinden midir?

Genel kanı şudur ki, iyi bir ders kitabı, tarihi kronolojik açılım gösteren bir süreç ve olaylar bütünü olarak sunabilendir. Her zaman altı çizilen varsayımlar, bizim şimdiden geçmişte ne olduğunu bildiğimizdir ve bu külliyatın, tarihçilerimizin elinde bulunan birikmiş bilgi bütünlüğünden temsili, çok derinlikli ve dengeli seçim olanağı sunmasıdır. Ben, bu demecin felsefi sorunlarının temeline inmeyeceğim. Siz "tarihsel bilginin bütünlüğü" deyimini sorgulayabilirsiniz; tarihin her zaman inşa edildiğini savunabilirsiniz; ve bizim onu ciddiye almamız gerekirse, öğrencilerimizi, toplum, gruplar, zaman ve mekândaki süreklilik gibi şeyleri bizim önde gelen kategorilerimize göre inşa ettiğimizin bilincine vardırmalıyız.

Eğer bu konuları sınıfımızda dile getirebilirseniz, şanslı sayılırsınız; ve bundan öğrencilerinizin zevk alacağını umarım. Ancak şu sıralarda, çok derinlikli yaklaşım gerçeğin değişkenliğini yansıtmada yeterli olabilir, ama felsefi görünüşün değil.

Dikkatinizi başka bir noktaya çekmek istiyorum şimdi: ders kitaplarında ele aldığımız halk tüm bu tarih külliyatını yazılı metinlere döküldüğü biçimiyle tasavvur etme fırsatını hiçbir zaman yakalamamıştı. Bazen öğrencilerinizi, bizim için tarih sayılan şeyin onlar için bilinmeyen bir istikbal olduğu gerekçesiyle, geçmişteki halkın farklı perspektifleri olduğu yolunda uyarmanız da kaçınılmaz sayılmalıdır. Bu benim önceden değindiğim geleceğin sonuçlanmamış olduğunu gösterir. Bir yazar olarak siz bütün bunları nasıl açıklıyorsunuz? Bir an için yazımınızı durdurunuz, olayların akışına ara veriniz ve birkaç soru sorunuz: tam o anda halk ne tür sorunlarla karşı karşıyaydı, tarihsel mirasları nelerdi, gelecekten ne umut ediyorlardı? Bazılarımız, anlatım içine yazarın halkla ilgili bir öyküyü, kendi kendilerine hiçbir zaman söyleyemecekleri bir şeyi, apaçık yapacak "metadiscourse" öğeler sokmasını huzursuzlukla karşılayabilirsiniz. Tarih de zaten bu değil midir?

* Bu bildiri genel görüntüyü yansıtmış olsa da, ben, Georg Eckert Enstitüsü'nün bazı projelerinde derlenmiş bulunan deneyimlere özellikle dikkat çekmek isterim; bkz. Falk Pingel, "Plural Societies: History Teaching and the Dilemma of a National Curriculum", *Yesterday and Today, Journal for History Teaching*, no. 25, Mayıs 1993, s. 16-21(Pretoria/Güney Afrika); Falk Pingel, "Historical Memories and Textbooks in Multiethnic Societies", Hansjörg Brey (ed.), *Cyprus in Textbooks - Textbooks in Cyprus* (1997'de Münih'te basılacak); "Europe in European Textbooks" konulu yayınlanmamış bir proje bildirisi - bunun için Keele Üniversitesi'nden Eva Kolinsky'ye özellikle teşekkür etmek isterim.

KAYNAKLAR

Perceptions of History, ed. Volker R. Berghahn and Hanna Schissler, Berg Yay., Oxford 1987

History and Social Studies - Methodologies of Textbook Analysis, ed. Hilary Bourdillon, Swets and Zeitlinger, Amsterdam 1992

Egil B. Johnson, *Textbooks in the Kaleidoscope: A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*, Scandinavian University Press: Oslo 1993

Historical Culture - Historical Communication: International Bibliography, ed. Karl Pellens et.al., Diesterweg, Frankfurt/M 1994

"National Identities in Textbooks", *International Schulbuchforchung/ International Textbook Research*, c. 18 (1996), no. 3

Newsletter: UNESCO International Textbook Research Network, Georg Eckert Institute, Braunschweig 1992 vd.

BİR PANELİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

UNESCO, Türkiye ve Tarih Ders Kitapları

Dr. SALİH ÖZBARAN
Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi

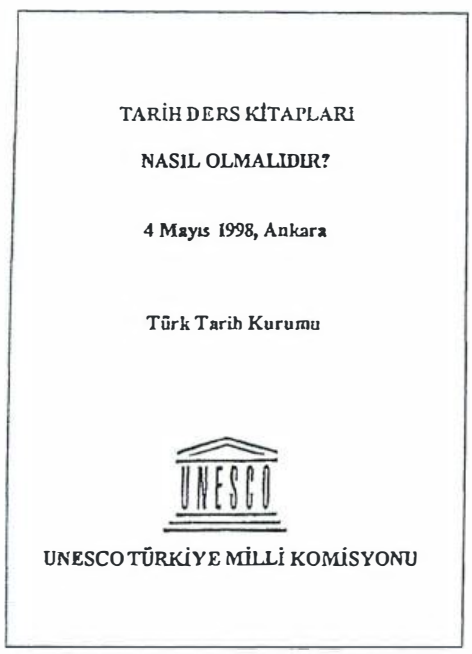

4 Mayıs 1998 günü Ankara'da Türk Tarih Kurumu konferans salonunda, "Tarih Ders Kitapları Nasıl Olmalıdır?" üstüne -sabah ve öğle oturumlu ve sekiz konuşmacıyla- bir panel düzenlendi. Böyle önemli ve sorunu bol bir konunun, üstelik UNESCO Türkiye Milli Komisyonu tarafından ele alınıp tartışma ortamına getirilme girişimi beni heyecanlandırmıştı. Yalnızca 5-6 hafta öncesinden haberdar edilmiş olmama karşın. Çağrıdan dolayı memnun olmuştum. Ancak, konuşmacılar bir yana, 10-15 kişiye seslenmiş olmamız ve onlardan da sadece birkaçının tartışmaya katılması, üzüntümün bir parçası oluvermişse ve zorlamayla fazla bir şey yapılamayacağı, katılımcıların samimi ve ön hazırlıklı müzakerelerinin yeterli olabileceği düsturunu hatırlayarak teselli bulmaya çalışmışsam da, günün sonunda saat 17.00 sularında ikram edilen çayın ne denli yavan geldiğini, İzmir-Ankara arasındaki seyahatimin ve bana onun için ödenen paranın pek bir işe yaramadığını hiç unutmayacağım. Kimi meslektaşlarımın tartışmaya açılan soruna ilişkin düşüncelerinden, önerilerinden yararlandığımı inkâr edemem, lakin koskoca UNESCO adına yapılan böyle bir toplantının çağrıları çok daha kapsamlı, getirileri çok daha boyutlu, yankıları çok daha etkili olabilmeliydi. TTK binasına sabahleyin adımımı atarken gözüme ilişen duyurular başka konulara aitti; ders kitaplarının konuşulacağı mekânın yüzünde bizim "panel"e ait bir kelam ilişik değildi. Her ne ise! Yetkililerin duyuru yapıldığına dair iddiaları da vardı.

Önce düzenlenmiş programı vermek istiyorum; sonra da düşüncelerimi iletmek.

Açılış Konuşmaları
(UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Başkan Vekili İlber Ortaylı ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halacoğlu'nun konuşmaları)

I. Oturum
(Başkan: İlber Ortaylı)
- Erendiz Özbayoğlu, "Lukianos'tan Günümüze: Tarih Nasıl Yazılmalı?"
- Bedia Demiriş, "Lise Tarih Kitaplarında Eskiçağ Tarih Bilgisi"
- Salih Özbaran, "Tarih Ders Kitapları: Niçin, Kimler tarafından, Nasıl?"
- Güler Şenünver, "Milli Eğitim Sistemimizde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları"

II. Oturum
(Başkan: Erendiz Özbayoğlu)
- Özer Ergenç, "Tarih Yazıcılığının Sorunları ve Lise Ders Kitapları"
- Bahaeddin Yediyıldız, "Tarih Ders Kitaplarının Amacı"
- Büşra Ersanlı Behar, "Yeni Kuşaklara Mesafe ve Muhakeme Kazandırmak için Yerel Tarih, Evrensel Tarih, Milli Tarih"

Benim ders kitaplarının geliştirilmesine yönelik düşündüklerim bu sayının içinde ayrı bir yazı olarak yer almaktadır ve o derlememde dile getirdiklerimi burada yinelemeyeceğim. Ancak, UNESCO adına yapılan ve Türkiye'de -artık- çok ciddi biçimde ele alınması gereken ders kitapları sorununu, özellikle tarih ders kitapları meselemizi ve onun evrensel kaygılarını saptayacak bir toplantının -içinde tanıdığım ve takdir ettiğim ta-

rihçiler bulunsa da- kısa yoldan geçiştirilmiş, bu konularda daha bir yetkiyle konuşabilecekleri belirleyemeden düzenlenmiş ve UNESCO'nun öngördüğü ilkelere pek değinilmeden sonuca bağlanmış görmek beni hem UNESCO ve onun Türkiye'deki yetkilileri adına, hem de tarih öğretiminin evrensel boyutlarda ulaşmaya çalıştığı gelişmelerin mimarları adına üzmüştür. Ayrıca, bu toplantı sonunda, tartışılmasına, geliştirilmesine ve evrensel nitelikleri yakalamasına fazlasıyla ihtiyaç duyduğumuz tarih öğretiminin temel taşlarından sayılan ders kitaplarının geleceği için hiç de umutlanamadığımı belirtmek isterim.

Daha 1946 yılında, o korkunç savaşın yarattığı depremi sarabilmek için ırk, cinsiyet, dil ve din farklılıklarının önyargılarını aşarak, eğitim, bilim ve kültürde evrensel bir saygı ortamıyla barışa doğru yol alınmasındaki atılımı hatırladığımda; Birleşmiş Milletler'in okullarda yerleştirmek istediği insan hakları, başka ülkeler ve kültürler kavramı, halkları ve onların çevre bilinçleri gibi çok önemli kavram ve olguları düşündüğümde, Ankara'da yapılan toplantının sorumluluğunu -yetkililer adına- daha çok duyar gibiyim. 1 Temmuz 1996 tarihinden itibaren internet ile tarih ders kitaplarını dünya boyutlarında tartışmaya açan UNESCO'nun -Türkiye Milli Komisyonu, bize böyle bir gelişmeden söz etmedi- yeni girişimleriyle üzerlerine daha çok önem yüklenen ders kitapları sorununa andığım toplantıyla pek bir katkıda bulunamayacağımızı düşünüyorum. Zaten toplantıdaki bazı konuşmacılar Türkiye'de tarih ders kitabı yazılamayacağını açıkça söylediler.

UNESCO, herhangi bir yaptırımdan ziyade, her ülkenin kendi kitaplarını eleştiriye tabi tutmasını yeğlemektedir. Gerçekten de, bu yönde, birçok ülkede ders kitaplarının yeniden ele alınması yoluna gidilmiş ve insanlığın kolayca kabul göreceği genel ilkelerin saptanması yolunda bazı başarılar kaydedilmiştir. Bu bağlamda özeleştiri devreye girmektedir. Özeleştiriyle birlikte başka ülkelerdeki uygulamaların ve gelişmelerin nitelikleri araştırılmaktadır. Yerel, ulusal ve evrensel yaklaşımların sınırlarının çizilebilmesi, belki, böylece mümkün olabilmektedir. UNESCO'nun Türkiye Milli Komisyonu'nun bu kaygılar içinde ders kitapları sorununu ele alması beklenilmeliydi, en azından benim beklentim öyleydi.

İlber Ortaylı'nın açış konuşmasında dile getirdiği eksiklikler, özellikle de ilköğretim 7. sınıfı için hazırlanmış bir tarih ders kitabından yansıttığı cümleler, bu alanda ne denli zavallı durumda bulunduğumuzun bir tesciliydi. (Sonradan, toplantıda Milli Eğitim Bakanlığını temsilen bulunan Güler Şenüver'in anılan kitabın artık okutulmayacağını söylemesi, Talim ve Terbiye Kurulu'nun aynı kitap için, bir ya da birkaç yıl öncesinde "okutulabilir" ruhsatını veren Milli Eğitim Bakanlığı yetkisini kullanan Talim ve Terbiye Kurulu'nu aklayamazdı herhalde.)

Toplantıdaki ilk iki konuşmayı yapan öğretim üyeleri İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden klasik filoloji uzmanlarıydı ve ders kitaplarında belirgin sayılan eski çağ tarihi eksikliğini dile getirmişlerdi. Erendiz Özbayoğlu'nun "Lukianos'tan Günümüze: Tarih Nasıl Yazılmalı" konusuna eski çağdan getirdiği alıntılar, şüphesiz, anlamlıydı; ancak ders kitaplarında başka çağlar, dönemler, süreçler için planlanmış ve eskiçağı dengeleyecek bildiriler bulunmadığından -örneğin Türk tarih devreleri, İslam tarihi, Osmanlı tarihi, Avrupa tarihi, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, çağdaş dünya tarihi ve benzerlerini ayrı ayrı konu eden konuşmacılar yer almadığından- tarihin bu başlangıç evreleri bağlantısız kalmıştı; ve ders kitaplarının ne yönde geliştirilebileceğine ilişkin mesajlar taşımıyordu.

Güler Şenünver'in, yasayla Talim ve Terbiye Kurulu'na verilmiş ders kitaplarını belirleme hakkını hatırlatarak anlatmaya çalıştığı Türk Milli Eğitim sistemindeki uygulamaların UNESCO normlarıyla bağdaşmadığı bilinen bir gerçekti; Şenünver'in, yeni gelişmeler olarak takdim ettiği "Sekiz Yıllık Zorunlu Eğitim" olgusuna ilişkin "milli tarih"in kaldırılıp tarihi "sosyal bilgiler" içine dercetmeleri hususu, tarih ders kitaplarında sadece bir şekil değişikliğine işaret etmekteydi. Milli Eğitim Bakanlığı temsilcisinin "milli kimlik", "genel tarih perspektifi", "düşünme metodu" veya "evrensel bakış açısı" gibi ilkelerin bakanlıkça benimsetmeye çalıştıkları iddiası ise, zamanla görebileceğimiz savlar olarak -biraz da umutsuzca- bekleyeceğe benziyor. Çünkü Türkiye'de çeşitli sınıflara göre hazırlanabilecek bir ders kitabı için hiçbir zaman ulusal ve uluslararası normları yakalayabilecek, akademik kaygıları duyuracak ve eğitim sorunlarını ortaya serecek ortamlar oluşturulamadı -Eğitim fakültelerine görüş için gönderilen ve eski programların biraz revizyonuyla yetinmeye çalışılan tarih "müfredat" önerilerini gören birisi olarak ben, tutulan bu yolun biraz yasak savma türünden bir şey olduğunu sanıyorum. UNESCO'nun bu toplantısında Milli Eğitim Bakanlığının yaptıklarını eleştiremediğimizi, bilakis kimi zaman onunla bütünleşildiğine tanık olduğumu ilan etmeliyim.

Öğleden sonraki oturumda yapılan üç konuşmadan ikisi Özer Ergenç ve Bahaeddin Yediyıldız tarafından yapıldı; bu konuşmacılar bir yandan tarihçiliğimizin önemli temsilcileri olarak panele katılmışlardı, diğer yandan 1991 yılında başlayan ve 1993 yılında sona eren lise tarih programlarının hazırlayıcıları ve -aynı zaman-

da- lise ders kitaplarını yazan dokuz kişilik komisyonda yer alan yetkililer olarak konuşmuşlardı. Ergenç'in, öncelikle, tarih denilince neyin anlaşıldığını ortaya koyamadığımızı vurgulamasından; Türkiye'de kimin tarihçi olduğunun bilinemediğini -olay anlatımcılar ve teorik yaklaşımcılar olduğunu- belirtmesinden, bir bakıma tarihçiliğin evrensel düzeydeki kaygılarını dile getirmesinden sonra, tarih ders kitaplarının kolayca yazılamayacağını ilan etmesi Türkiye'deki mevcut durumu yansıtmıştı şüphesiz. Ancak, tarih ders kitaplarının -Türkiye'de bile olsa- nasıl yazılabileceğine ilişkin ipuçları vermemişti; beklediğim ipuçlarını açığa çıkarabilecek potansiyelin ayrıntılı sektörleri yoktu ülkemizde, ancak yayıncı, editör, yazar, öğretmen ve öğrenci sorumluluklarında gezinen böyle bir sorunun bazı can alıcı noktalarına değinebilir, gelecek için bazı yollar gösterebilirdi. Bahaeddin Yediyıldız'ın UNESCO ve Avrupa Konseyi çerçevesinde geliştirilen bazı ilkeleri hatırlatması yerindeydi; Türkiye'deki sorunlarla onlar arasında ilişki kurma arzusu isabetliydi; ama program yapımında ve kitap yazımında yer almış bir kişi olarak ders kitabı meselesine daha somut yaklaşımlar getirmemesi, belki de, hazırlanma süresinin yetersizliğindendi.

Günün son konuşmacısı Büşra Ersanlı Behar'dı. Behar, daha önceki deneyimleri ve yazdıklarının kendisine kazandırdığı yetkiyle kimi önerilerde bulundu; özel hazırlığının sonucu olarak günün en yararlı konuşmalarından birini yaptı. Kitaplarda ne tür konuların ve hangi sınıflarda (6-11. sınıflarda) yer alması gerektiği üzerinde durdu; Türkiye'ye Dünya'da bir yer aradı; bunu da yerel-ulusal-evrensel boyutlarda yapmaya çalıştı. Behar, lise (9-11. sınıflar) için "Türk-İslam-Modernleşme" üçlüsünü önerirken dünyaya açılabileceğini ileri sürdü. Modernleşme için yakın dönemleri esas aldığını belirtti. Gerçi, Osmanlı tarihini öğretirken çok çeşitli ırk ve din gruplarının ihtiva edileceği, Türkiye Cumhuriyeti üstünde durulurken de modernleşmeyi, dolayısıyla dünyayı öğretme fırsatının bulunacağını savundu; ancak tarih öğretiminin boyutlarını dünyaya açarken Türk dünyasının etkileşim alanına sınır çizmesi bana biraz dar kapsamlı gibi geldi.

1 Temmuz 1996 tarihinden itibaren internet ile tarih ders kitaplarını dünya boyutlarında tartışmaya açan UNESCO'nun yeni girişimleriyle üzerlerine daha çok önem yüklenen ders kitapları sorununa, bu toplantıyla pek bir katkıda bulunamayacağımızı düşünüyorum.

Büşra Ersanlı Behar'ın konuşmasından sonra yapılan tartışmaların odak noktası evrensel dildeki adıyla "contemporary/contemporain" olan ve yaşadığımız süreçlere etkisi çok daha bariz görünen çağdaş tarihin öğretilip/öğrenilip öğretilemeyeceği/öğrenilemeyeceği üstüneydi. Benim, Behar'ın yakın zamanların muhakkak öğrenim kapsamına alınması yolundaki teklifini acil bir ihtiyaç olarak karşıladığımı belirtmemden sonra, İlber Ortaylı'nın bu sürecin kitaplara giremeyeceğini, sakıncalı olacağını ileri süren müdahaleleri oldu. Bunda ısrarlıydı. Böyle güdük bir toplantının yetersizliğinin üstüne, şaşkınlığım bu noktada daha da perçinleşti. Ortaylı'nın savunmaya çalıştığı görüşler -kendisinin UNESCO Türkiye Milli Komisyonu başkan vekili sıfatıyla dile getirdiklerine Talim ve Terbiye Kurulu temsilcisinin de katılmasıyla- Türkiye'de yakın geçmişin gençliğin önüne serilebilmesi yolundaki engellerin dikenli olabileceğinin göstergesi gibiydi. Ortaylı'nın -aynı zamanda yetkin bir tarihçi sıfatıyla da- 1950'li yılların ve sonrasının okutulamayacağı, örneğin 27 Mayıs 1960 hareketinin yansız verilemeyeceği yolundaki şüpheleri beni hayal kırıklığına uğrattı. Tüm dünya kitaplarına 1980'li yılları dahi sokmuşken, Türkiye'de çok geri kalmış tarih öğretim ve ders kitaplarının gelişmesinde UNESCO Türkiye temsilciliğinin böyle bir tutum içinde faaliyet göstermesini anlayamadım, yorumlayamadım. Türkiye'deki tarihçilik dünyasında önemli bir çıkış yapan ve daha genç yaşlarında -yetişme tarzı itibariyle- tarihin boyutlarına getirdiği yeniliklerle takdir toplayan İlber Ortaylı'nın "resmi" tarihin zedelenmesinden çekinen tavrı ve ders kitaplarında devlet damgası görme arzusu, beni ayrıca şaşırttı. Oysa, tarihin tek merkezliliğine, tek görüşlülüğüne, tek tipine karşı çıkacak bir tarihçi olarak tanımıştım kendisini.

Ders kitaplarının ilk muhatabı sayılan öğretmen temsilcilerinin bulunmadığı, onları yayımlayanların hedeflerini ortaya koyabilecek kişilerin yer almadığı, tarihin eğitim içindeki önemini vurgulayabilecek eğitimcilerin yok sayıldığı bir toplantı: tarih ders kitaplarının geleceğini konuşmak için yapıldı ülkemizde; hem de UNESCO adına. Ya UNESCO hedef değiştirmiş olmalı ya da bizimkiler UNESCO'yu kendilerine benzetme çabasındalar. Ve ben bütün bunların farkında değilim!

Niçin, Kimler Tarafından, Nasıl?

Dr. SALİH ÖZBARAN

Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi

Bu yazı 4 Mayıs 1998'de Ankara'da düzenlenen "Tarih Ders Kitapları Nasıl Olmalıdır?" başlıklı panele tebliğ olarak sunulmuştur.

ÖNCE BİR ÖYKÜ

Size beni ilgilendiren bir öykü anlatarak başlayayım sözlerime. Sanıyorum ki bu öykü bildirimde söyleyeceklerimi özetleyecek ve Türkiye'deki durumu yansıtacak:

Üç yıl kadar önce, ders kitapları da basan bir yayınevinin yetkilisi İzmir'deyken bir öneride bulundu: Liseler için bir Osmanlı tarihi kaleme almamı istedi. Ben hemen düşüncemi ilettim ve yazamayacağımı söyledim. Önce teşekkür ettim doğal olarak, lütfedip önermişti bana böyle sorumluluk ve çok yönlülük isteyen bir işi. Tepkimde de haklı olduğumu sanıyordum, hâlâ aynı düşüncedeyim. Yazmam istenilen kitabın Milli Eğitim Bakanlığı'nca düzenlenen programa göre olması, adına "müfredat" dedikleri ayrıntılı dökümün aynen kitaba taşınması isteniyordu. Başlık ve alt başlıkları belirlenen, o güne kadar yazılanlarla aynı içeriği taşıması öngörülen kurallara göre. Bildiğim başka şeyler de vardı: Talim ve Terbiye Kurulu kullanılan sözcüklere karışıyor, istediği şeyi yazdırıyordu ya da kitabı reddediyordu. Yazılıp resimlenen, son biçimi verilen bir kitabın reddedileceğini bile bile böyle bir işe kalkışmak akılhca sayılmazdı; yayınevi zarar görebilirdi, ben de boşuna uğraşmış olurdum.

Aslında liseler için bir ders kitabı, daha doğrusu öğretmen ve öğrenciye yardımcı olabilecek bir tarih kitabı yazmayı, böylece binlerce, on binlerce kişiye ulaşmayı çok isterdim. Umudumu yitirmiş değilim; benim yazacağım ya da içinde yer alacağım bir ekibin hazırlayacağı, tabii ki bir program çerçevesinde, ama görüşlerimi ve gelişmeleri rahatça yansıtabileceğim, öğretmen tarafından özgürce öğrencisine önerilebilecek bir kitap yazabileceğim ya da yazımına ve düzenlemesine ortak olabileceğim günü bekliyorum; ömrüm yeterse!

BELKİ GEREKSİZ BİR SORU: NİÇİN?

11-14 Eylül 1990 tarihlerinde Braunschweig'da (Almanya) tarih ve sosyal bilimlerin ders kitapları üstüne Avrupa Konseyi'nce düzenlenen bir seminerin değerlendirmesini yapan İngiliz tarih eğitimi uzmanı ve eski bir müfettiş olan John Slater ders kitaplarının geleceğine ilişkin yorumlarını şöyle sonuçlandırmıştı:

> Bizler, belki, ders kitaplarının işlevlerinin ortadan kalkacağı ya da kısmileşeceği bir gelecek için daha iyimser bir beklenti içine girmeliyiz. Ancak bunu kitapların yenilgisi olarak görmemeliyiz. Ders kitapları hak ettikleri ve sakin olacakları bir inzivaya çekildiklerinde onları alkışlamaya fırsat veren ilgi çekici program geliştirmenin bir parçası olacaklardır.[1]

Ders kitaplarının günümüzde yüklenmiş göründükleri işlevlerinin ne zaman ve ne kadar azalacağı veya yok olacağı hakkında fazla bir şey söyleyemeyeceğim. Ancak, biliyorum ki, günümüzde ve sağlam araştırma zeminlerine oturduklarını sandığım geçmiş yıllarda, başta Georg Eckert Enstitüsü (Almanya'daki bu enstitüde 1995 yılında inceleme yapma fırsatı bulduğumda ele aldığımız sorunun ne denli ayrıntılı incelendiğine tanık olmuştum) gibi araştırma kuruluşlarının temel konusu olmayı sürdürecektir; tüm dünyada tarihin nasıl ve ne amaçla öğretileceğine ilişkin epeyce faaliyet bulunacaktır. Ve ders kitapları öğrencinin önüne gelecektir.

Avrupa Konseyi'nden de ge-

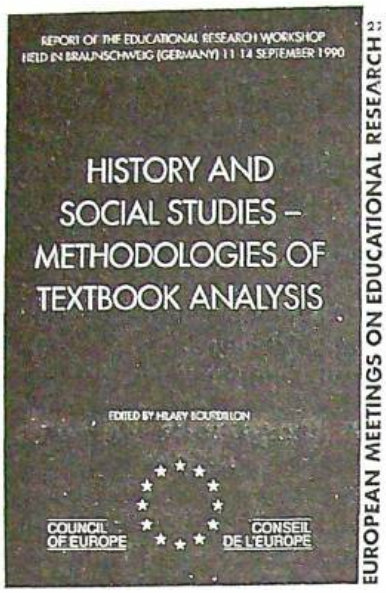

11-14 Eylül 1990 tarihlerinde, tarih ve sosyal bilgiler ders kitapları üstüne yapılan seminer bildirilerinin yayımlandığı kitap.

niş çaplı bir organizasyon olan -ve bugünkü toplantıyla küçük bir örneğini verdiğimiz- UNESCO'nun el attığı işler arasında da yer alacaktır ders kitapları sorunu. Duyurulduğuna göre, ders kitapları üstüne yapılan araştırmalar, 1 Temmuz 1996 tarihinden itibaren internet ile yeni bir aşamaya girmiş, dünya ölçeğinde tartışılmasına olanak tanınmıştır.[2] Bu gerekçeyle benim burada karşınıza çıkardığım ve "Tarih Ders Kitapları: Niçin, Kimler Tarafından, Nasıl?" başlığını taşıyan bildiri yersiz ve gereksiz sayılmamalıdır.

AHA'nın (Amerikan Tarih Derneği) öğretim kısmında başkanlık da yapmış olan John A. Garraty, ders kitaplarının önemli öğretim araçlarından olduğunu vurguluyor, öğretimi ve ders kitaplarını ele aldığı ve ayrıca önemli bir derlemede çıkan yazısında: Ders kitaplarının önemine inanıyor; öğrencilerin çoğu onların yararlı bir yeri bulunduğunu belirtiyorlar. İyi bir kitap konuyu bütün olarak görmelerini sağlıyor. Ders kitabı tarihte sürekliliği de vurguluyor; temel tarihsel oluşumları yansıtıyor, olayların nedenlerini, önemlerini ve sonuçlarını sergiliyor.[3]

Ders kitapları değerli öğretim malzemesidir. Bir derste araştırma girişimleri onsuz yapılabilse dahi birçok öğretmen kitap kullanıyor. Evrensel bir dille konuşacak olursam, söz konusu kitapların öğretmenin kişisel zevkine göre kullanıldığını, kullanılması gerektiğini vurgulamalıyım burada. Kimi öğretmenler kitapta yazılanların karşıtı fikirlere yer verirler; öğrenciyi o yolda yürütürler; kimileri de kitabı bir tarafa bırakır, sadece sınav günü için yararlanmalarını söyler.[4] Amerika'da öğrencilerin, ders kitaplarında görmedikleri bilgilerin önemli sayılmadığı yolundaki iddiaları dikkate aldığında,[5] tabii ki başka pek çok nedenlerle de, ders kitaplarının gündemdeki yerlerini koruyacağı kanısı egemen olmaktadır bende.

Etki alanlarının belirli ve sınırlı oldukları düşünülse bile ders kitapları, genelde, bir ders konusunu ya da bir ders programını desteklemek için okullarda kullanılmaktadır; hatta kaynak kitap olarak değerlendirilmektedir. Böyle bir durum için Türkiye çok açık bir örnek sayılabilir.[6]

Bu aşamada ve geleceğe yönelik olduğunu sandığım böyle bir panelde, "niçin ders kitabı" sorusuna ayrıntılı yanıt aramak niyetinde değilim. Ancak onları hazırlatan ve hazırlayan yetkililer üstünde durmanın daha yararlı olacağını sanıyorum.

KİMLER TARAFINDAN?

Ders kitaplarının ülkemizdeki baş yetkilisini biliyoruz: Milli Eğitim Bakanlığı. MEB, müfredat programını (*Curricula*'yı) hazırlıyor; kitaplar bu programa uygun olacak biçimde hazırlanıyor. Uygunluk MEB'deki Talim ve Terbiye Kurulu'nca denetleniyor; yararsız, sakıncalı ya da yanlış bilgilerle yüklü oldukları sanılanlar reddediliyor; uygun bulunanların okullarda izlenmesine -daha alışılmış bir ifadeyle okutulmalarına- izin veriliyor. Öğretmenler, okul yöneticilerinin de tasdikleriyle, her bir sınıf (ders) için bir kitap seçiyorlar; seçilen kitaplar öğrenciler tarafından satın alınıyor.

Tutulan bu yolla -görünüşte- öğretmenlere ve okul yetkililerine kitap seçme hakkı tanınıyor. Ancak seçme işlemi, çoğaltılmış (farklı yazarların kalemlerinden üretilmiş gibi görünse de), merkezi programa bağlı ve tek tip niteliğindeki kitaplardan yaptırılmakta. Bir ara, 1996 yılında, dönemin milli eğitim bakanı tarafından duyurulan[7] ve 1997 yılında güya uygulanan bir yöntemle de, kitap seçme işi velilere ve öğrencilere bırakılmış, demokratik bir uygulama başlatıldığı müjdesiyle de gülünç hallere düşülmüştür. Gerçekten, aslında öğretmenine dahi seçme hakkı tanımayan -yani değişik yaklaşımlar, yöntemler ve bilgilerle donanmış kitaplara uzanabilme şansı vermeyen- böyle bir "show" geçerli temellere dayanmamıştı.

Kısaca ifade etmem gerekirse, tarih ders kitapları merkez denetimli ve yaptırımlıdır; gerek MEB tarafından yayımlanan, gerekse serbest piyasa koşullarına göre bastırıldığı iddia edilen tarih ders kitapları aynı mesajları taşımaktalar, aynı şablonun ürünüdürler; çeşitli yazarlarca yazılıp çeşitli yayınevlerince yayımlanmış bulunmalarına karşın.

Böylece denetim altında hazırlanan kitapları öğretmenlere ve öğrencilere sunmak doğru mudur? Türkiye gibi demokrasisini kurmaya çalışan, bu bağlamda bir hayli eksiklikleri bulunan bir ülkede -özelde de tarihçilikte ve tarih ders kitabı yazımında okullaşamamış, kurumlaşamamış bir ortamda- başka türlü bir yol izlenemez mi? Yurtdışına çıkıp başka uygulamaları görelim öncelikle. Slater'dan yansıyan ve Avrupa Konseyi ülkelerinden gelen tarih temsilcilerinin deneyim ve düşüncelerini yansıtan şu cümlelere bakarak 1990'lı yılların başlangıcındaki durumu dile getirelim:

> Avrupa'daki okullarda ders kitapları, tarih öğretiminin temel kaynağı olmayı sürdürüyorlar.

Ancak nedir bir ders kitabı? Braunschweig'daki seminerde, belirli bir ders ya da konuyu desteklemek için okullarda kullanılmak üzere yazılmış bir kitap olduğu kabullenilmiştir. Bu ders ve konular merkezce belirlenir ve uygulanırsa o ders kitabı merkezi politika ve denetimin aracı olur. Örnekler değişik olabilmektedir: İngiltere'de ve Galler'de -merkezce belirlenmiş ayrıntılı programa karşın- hiçbir kaynak tespit edilmez ve önerilmez. Diğer bazı ülkelerde, merkezce belirlenmiş konular ve düzenlenmiş ders kitapları bulunmaktadır. Yunanistan'da ders kitapları Eğitim Bakanlığı'nca biçimlenir; ancak, öğretmenler tarafından yazılır. İspanya'da klasik uygulama sürmektedir. "Bir kitap, bir öğrenci, bir yıl, bir konu". Norveç'te onay yetkililerinin ders kitapları üstündeki denetimleri Avrupa'da en belirginler arasındadır. Öte yandan, Fransa'da "resmi" ders kitapları artık yok ve hiçbiri Eğitim Bakanlığı'nca önerilmemekte... Bazı ülkelerde bakanlar, müfettişleri aracılığıyla ders kitapları önermekteler, ama seçimi öğretmenlere bırakmaktalar. Kimi ülkelerde de liste gösterilmekte, öğretmenler bu listeden seçmekteler. Ancak durum statik değildir. Eğilim adem-i merkeziyetçilik doğrultusundadır ve denetim gevşemektedir. İtalya, Fransa ve İspanya'da adem-i merkeziyetçilik yolunda gelişmeler olmuştur. Avusturya'da ders kitapları, yalnızca öğretmenlerden oluşan bir eğitim komisyonunca onaylanmaktadır. Doğu'daki ve merkezi Avrupa'daki siyasal değişiklikler, merkezi programların ve belirlenmiş ders kitaplarının köklü incelenmeleri yolunca teşvik yaratmaktadırlar.[8]

Bu sözlerden ve başka ülkelerden yansıyanları öğrendikten sonra diyebilirim ki, tarih öğretimi demokrasi deneyiminin ne denli yaşanmış olduğuyla ilgili bir sorun olarak bulunuyor karşımızda; ders kitaplarından kestirme yoldan telkin vermek isteyenlerin politikasında işlevi çok fazla bulunan bir ders aracı.

Bu arada sadece bir örnek vermek istiyorum: Bulgaristan'da 1996 yılına kadar olan sürede çıkarılan ders kitaplarını konu alan yeni yayımlanmış bir incelemede, etnik milliyetçiliğin, enternasyonalist yargıların, tarihsel materyalizmin birikimindeki tarih, 1993 yılından sonra bile, yani komünist rejimin sona ermesinin ardından, ders kitaplarında, etnik "tuhaf bir karışım" (Herder modeli) ve yurttaşlığa dayalı milliyetçilik (Fransız modeli) arasında bir yer ararken milliyetçiliğin etkisinden sıyrılamamaktadır.[9]

Gidişat odur ki, hangi ders kitaplarının okutulacağı, içeriğinin ne olacağı, nasıl bir yöntem ve biçime oturtulacağı hususunda merkezi güdümlemeler azalmakta; bölgesel etkinlikler, okul çevreleri, öğretmenler ve öğrenciler daha çok önem kazanmaktalar. Yine de, düşüncelerinin ve davranışlarının pek kaale alınmadığını, ama kendilerinden tarih bilincine sahip olmalarını istediğimiz öğrencilerin tarih öğretimine yönelik tepkilerini dile getiren Hamburg-Bergen gruplarının ortaklaşa yürüttükleri bir projede, Türkiye'nin de yer aldığı ve Avrupa çapında 14-15 yaş grubunda 32.000 öğrenciye sorulan sorulara alınan yanıtlar hiç de tatmin edici değildir.[10]

Yine ABD'den bir eleştiri örneği göstererek, ders kitaplarının yazımında kimlerin etkili olduklarını göstermeye çalışacağım. Hukuk profesörü Stephan E. Gottlieb'ın *Tarih Öğretmeni* başlığıyla yayımlanan bir dergide de çıkan ve vatanseverlik adına liselerde tarihin nasıl tahrif edilerek meşrulaştırıldığını dile getiren çok uzun bir makalesine değinmek istiyorum. Onun açıkladığına göre, okullarda devlet yasaları egemen, yerel okul kurulları etkili. Komünotelerin kendi okullarını yönlendirmeleri esası var, sınıfları dışarıdan gelebilecek ideolojiye karşı korumaları bekleniyor. "Yerel denetimler", eğitime politik manevraların karışmasına karşı sağlam engel görünümündeler. Yerel seçkinler ya da çoğunluk, okulları homojenlik için zorlayabiliyorlar.[11]

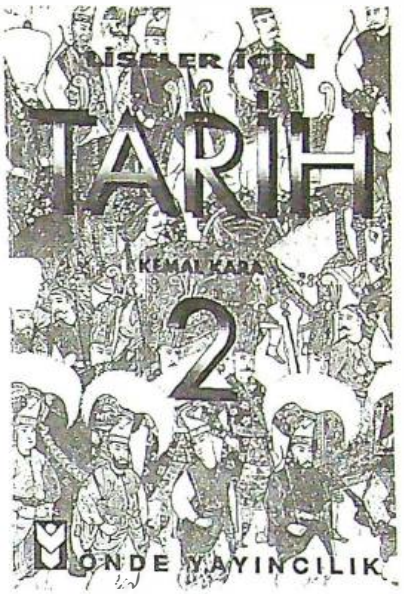

MEB Talim ve Terbiye Kurulu'nun 25 Ocak 1995 tarihinde 1994-1995 öğretim yılından itibaren 5 yıl süreyle "ders kitabı" olarak kabul ettiği yazarı değişik, içeriği aynı kitaplardan biri.

Gottlieb, ABD'deki yerel yetkililerin rol oynadıkları konumlara değinirken, öğrencilerin yanlış ve tehlikeli saydığı bir tarih peşine götürüldüklerini vurguluyor ve böyle bir niyetin de politik katılımı ve muhalefeti engellediğini açıklıyor. Yani yerel ve coğrafyası sınırlı yönetimlerde de, çoğunluk baskısının olumsuz sonuçlarını dile getiriyor, pek çok mahkemelik olayı kanıt olarak gösteriyor. Öğrencilerin çoğunun sansürden geçen kitaplar okuduklarını beyan ediyor; doğal olarak ince bir nokta üstünde duruyor: Tarafsızlık iddiası işi sansüre sürüklüyor.[12] Amerika'da çalışma hakkının işçi dünyasına ilişkin yasayla tescil edilmiş bulunmasına karşın bu meyandaki eylemler ve düşünceler kitaplarda yer almıyor. Muhalif şeyler -ABD gelenekleri içinde bulunsa dahi- kötü olarak niteleniyor. 1960'lara kadar zenci tarih ve kültürü bir kenara itilirken, günümüzde bile zencilerin ve kadınların haklarını elde etmede verdikleri uğraş kitapların satırlarını süsleyemiyor. Bazı yeni kitaplarda "mücade-

le" verdikleri belirtiliyor, ama kime karşı mücadele ettikleri açıkça ortaya konmuyor. Çiftlik işçileri, Amerikan yerlileri ve zenciler kitaplardadır; ancak üreticiler, kızılderililer masası ve kurumlaşmış ırkçılık nedense yer alamıyor.[13]

NASIL?

1992 yılında Avrupa'da -en azından büyük bir çoğunluğunda- kabul görebileceği düşüncesiyle, bir editörün yönetiminde ve uluslararası bir ekipçe kaleme alınan *Histoire de l'Europe* adlı kitap, kültür ağırlıklı olmasına karşın bilim ve teknolojiyi, kadınların değişen statüsünü, çok kültürlülüğü ve Doğu Avrupa'nın tarihteki yerini yeterince yansıtamamış ve bu yüzden eleştirilmiştir.[14] Böyle bir kitabı İngilizce, Almanca ve Flemenkçe çevirileriyle karşılaştıran Avrupa Tarih Öğretmenleri Dernekleri Daimi Konferansı başkanı bayan Joke van der Leeuw-Roord da, kavramlara farklı anlamlar yüklendiğini fark etmiş, böylece de sübjektif tarihten uzak kalınamadığını vurgulamıştı.[15]

Görülüyor ki, bu denemede, uluslararası bir komisyon siyasal otoriteleri de aşıp Avrupa Birliği bağlamında bir kitap yazmasına rağmen beklendiği kadar tatminkâr olamamıştır. Nesnel bir kitap yazmak çok zor, herhalde, olanaksız. Ancak ders kitapları araştırmalarının bilinen yetkilisi Falk Pingel'in önerdiği üzere,[16] saptanmış ve saptanabilecek genel bazı ilkeler doğrultusunda ilerlemeler kaydedilebileceğini ileri sürmek mümkün. Gerek Pingel'in düşüncelerinden, 1990 Braunschweig toplantısında ortaya çıkan sonuçlardan, konuyla ilgili edinebildiğim literatürden, gerekse benim kişisel araştırma ve deneyimlerimden hareketle bazı genel ilkeler üzerinde durabilir ve "tarih ders kitabı"nın iyileştirilmesi, çağdaşlaştırılması üstüne bir şeyler dile getirebilirim. Ve öncelikle de, tarih eğitiminde uzun deneyimlere ve pek çok çalışmaya sahip olan İngiliz Peter Lee'nin özellikle vurguladığı üzere,[17] düşüncelerin olgunlaşması için uzun bir süreç isteyen öğrenimde, tüm aşamaların profesyonellerini bekleyen bir sektörde, "neyi öğretmeli/öğrenmeli"den önce, daha doğrusu bilginin kullanılması yolunda, "nasıl öğretmeli/öğrenmeli"nin üstünde durulması gereğine dikkat çekmek isterim.

İyi bir ders kitabı için neler önerilebilir? Yetersiz kalacağını biliyorum, ama aşağıdaki sıralamada dile getirdiğim önerilerin ders kitapları geleceği için yararlı olacağını sanıyorum:

Tarih kitaplarının yararlılığı, onu yönlendiren çalışma programlarının gelişmesiyle ve eğitimin ulaştığı teknolojiyi (bilgisayar, görüntülü öğretim etkinlikleri gibi) yerinde kullanabilmeyle doğru orantılıdır.

• Tarih ders kitaplarının üretiminde tek boyutluluk kesinlikle sona erdirilmeli; kalitenin artırılabilmesi için ekip çalışması içine girilmelidir. Satışını düşünen yayıncının yaptığı işin bilincinde olması, editörün uygun yazarları bulması; birlikte yardımcı olunacak programın incelenmesi ve içeriğinin oluşturulması; yeni araştırmaların incelenip yansıtılması; öğrencilerin algılayabilecekleri tarzda yazılması, öykülendirilmesi; dilcilerin yaş gruplarına göre metin kontrolleri; uygun resimlendirilmesi, şüphesiz, çok yönlü yaklaşımı gerektirmektedir. Tüm bu işbölümü, sadece ulusal sınırlar içinde değil, uluslararası niteliğe de büründürülmeli; başka ülkelerin, toplumların, grupların yer almaları teşvik edilmelidir.

• Böyle bir yaklaşım, sanırım, değişik perspektiflerin özendirilmesi -özellikle tek yanlı bakışların giderilmesi yolunda- yardımcı olabilmelidir; sonsuzluğa açılmış bulunan geleceğin öğretime getirebilecek olanakların yolu bağlayıcı ve keskin yaklaşımlarla engellenmemelidir.

• Tarih öğretiminin yerel ve ulusal boyutları kadar uluslararası/dünya boyutunun vurgulanması gerekmektedir; zaman ve mekânın daha geniş ölçekli yansıtılması, öğrenciye üst kimlik saptamasında global bilinç ve sorumluluğu getirebilir. Başka bölge, ülke ve toplumlara ilişkin önyargıların giderilmesi gereklidir ve iyi bir tarih kitabı, yazar kendi varsayımlarını dile getirse bile kültür zenginliğinin yansıtılması yolunda ulaşılan durumları belirtmelidir -parlamenter demokrasinin olumlu yönlerini belirtmesi gibi.- Yerel ya da ulusal tarihe ilişkin bir ünite işlendiğinde dahi, önceliğinde, çok daha geniş boyutlarında düşünülmeli, benzerlikler, farklılıklar ortaya konmalıdır.

• Ders kitaplarında yazarın kendi metniyle birlikte ve gerektiğinde konuya uygun, ilgi çekici kaynak aktarımlarının yapılması giderek artan bir eğilim olarak görünmektedir. Anlatımda bir olgunun, bir yapılaşmanın yansıtılması yanında biyografik ya da resmi bir belgenin verilmesi, birinci elden bir kronikten iktibas yapılması, kurumların, kişilerin, sosyal grupların anlaşılmasına, genel açıklamaların yanında mikro ölçeklerin yansıtılmasına yardımcı olabilir.

• Ders kitaplarına temel olan metinler, öğrencinin anlayabileceği düzeyde olmalıdır. Bilimsel nitelikli metinler ile çekicilik uğruna hatarla donanmış metinler arasında uygun yer bulunabilmelidir. Öğrenciler metin yoğunluğu, örnek fazlalığı, alıntı deryası içinde kaybedilmemelidir. Unutmamak gerekir ki, ders kitapları bilgi aktarımından

çok eleştiren düşünmeyi körüklemelidir.

• Kitapların mizanpajı, düzeni ve resimlendirilmesi de önemli sayılmalıdır. Kullanılan hurufattan tutunuz fotoğraflara, resimlere, istatistiklere, haritalara, çerçevelemelere kadar, öğrenimi kolaylaştıracak görüntülerin önceki örneklerinden daha uygun ve geliştirilmiş olmaları gerekmektedir. Çok resimliliğin de tek başına iyi bir kitabın göstergesi olamayacağının bilincinde olunmalıdır.

Unutmamak gerektir ki, ders kitaplarının yararlılığı, onu yönlendiren çalışma programlarının geliştirilmesiyle ve eğitimin ulaştığı teknolojiyi (bilgisayar, görüntülü öğretim etkinlikleri gibi) yerinde kullanabilmeyle doğru orantılıdır.[18]

Avrupa Konseyi'nin ve UNESCO'nun geliştirmeye çalıştığı tarih ders kitaplarına Türkiye'nin katkısı, onları sadece izlemekle sınırlı kalmamalıdır şüphesiz. Özgün çalışma gayretleriyle getirilebilecek öneriler ve bunları gerçekleştirebilmek için kitap yazarlarından yayıncısına kadar sağlanabilecek özgür düşünce ve girişim ortamı, merkezin politik ve ideolojik beklentisinin aşılması, tabii ki tarihçiliğin iyi kitaplar sunabilecek gücü ve anlayışı yakalayabilmesi, Türkiye'nin önündeki engeller olarak durmaktadır.

SON BİRKAÇ UYARI VE YENİ BİR ÖYKÜ

Benim kendi kendime sorduğum ve Norveçli bir tarihçiden kapıp yansıttığım[19] şu sorulara olumlu yanıt verebilirsem tarih ders kitabı yazma cesaretini gösterebileceğimi sanıyorum:

• Ben hangi yetkiyle, donanımla, sorumlulukla tarih ders kitabı yazmaya kalkışabilirim?

• Beni tarih kitabı yazmaya teşvik eden kişiler, kuruluşlar ve bunların beklentileri nelerdir?

• Benim ve beni bu yola itenler nasıl bir geçmişe ve birikimlere sahiptir?

• Kitap yazarları nasıl toplanmaktadır, ortaya çıkmaktadır; kitap yazabilmelerine olanak sağlayacak motifleri nelerdir?

• Editörler, yayımcılar ve denetimciler kimlerdir? Gerek yayınevinde, gerekse onun dışında bulunanlar, kitaba son biçimini vermede ne denli etkilidirler?

• Kitap yazarını ve danışmanlarını ne tür bir gelenek ve çıkarlar yönlendirmektedir?

"Nasıl bir tarih ders kitabı" için can alıcı sorular bunlar. Onlara verebileceğimiz rahat ve samimi yanıtlar, ne kadar gelişmiş/geliştirilmiş tarih kitabı yazabileceğimizin göstergesi olacaktır.

Bir öyküyle başladım, başka çok taze bir öyküyle bitireyim sözlerimi.

6.-7. sınıflar için yeniden programlandığını bildiğimiz sosyal bilgiler kitabının tarih kısımlarını hazırladığını duyduğum bir meslektaşıma, söylentinin doğru olup olmadığını sordum; "evet," dedi; girişmiş böyle bir serüvene. "Şimdiye kadar yazanlardan ne eksiğim var? Daha da iyisini yazabileceğime inanıyorum," diye ekledi. Gerçekten, herhangi bir eksiği görünmüyor; ancak özgeçmişi yukarıdaki sorulara olumlu yanıt vermiyor. Ne yazacağını merak ediyorum. Dilerim, yağmacılığın körüklediği müteahhitlik mesleğinin yarattığı, 5. derecedeki depremin yıkabildiği ve milli bir felakete dönüşebilen göçüklerden birine yol açmaz.

Çekiciliği olan ve bundan dolayı da girişimcileri gittikçe artan bu tür kitap yazarlarının ortaya koydukları "marifet", on binlerce öğrenci tarafından -zorunlu olarak- okunabilir, okutuluyor. Ama ortaya koymaya çalıştığım gelişmelerin esinlendirdiği ilkeleri esas alan akademik/eğitimsel mahfellerde ne denli "iltifat" görebilir? Hiçbir zaman, bakanlıkça, "müşterisiz meta" durumuna düşürülmeseler dahi.

1. J. Slater, "Report", *History and Social Studies-Methodologies of Textbook Analysis* (Ed. Hilary Bourdillon), Amsterdam, 1992, s. 20.
2. Bilgi ve "Newsletter" için bkz. *Internationale Schulbuchforschung/International Textbook Research*, c. 18/2, 1996.
3. J. A. Garraty, "Teaching and Textbooks", *History Anew: Innovations in the Teaching of History Today*, (Ed. R. Blackey), California State University, 1995, s. 107.
4. Garraty, s. 106-107.
5. Mary B. Norton, "Rethinking Amerikan History Textbooks", *Learning History in Amerika* (Ed. L. Kramer-D. Reid- W.L. Barney), Minneapolis/University of Minnesota Press, 1994, s. 29.
6. Benim hazırladığım ve İzmir'de ekipçe derlediğimiz iki çalışma bu sorun için yeterli olabilir: *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1997, s. 125-171; *Tarih Öğretimi Ders Kitapları*, Tarih Vakfı, İstanbul 1995 (2. baskı Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998).
7. S Özbaran "Kitaplarda Seçenek Sorunu: Tarih Örneği", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1996.
8. J. Slater, *Teaching History in the New Europe*, Londra/Cassell 1995, s. 88.
9. S. Dimitrova and N. Kaytchev, "Bulgarian Nationalism, Articulated by the Textbooks in Modern Bulgarian History 1878-1996", *Internationale Schulbuchforschung*, c. 20/f 1998, s. 51-71.
10. M. Angvik and B. von Borries (ed.) *Youth and History: A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes Among Adolescents*, Hamburg/Körber Stiftung, 1997, 2 cilt.
11. S. E. Gottlieb, "In the Name of Patriotism: The Constitutionality of 'Bending' History in Public Secondary Schools", *The History Teacher*, c. 22/4, August 1989, s. 415.
12. Gottlieb, s. 416
13. Gottlieb, s. 425.
14. Slater, *Teaching History...*, s. 75.
15. *International Schulbuchforchung...*, c. 18/1(1996), s. 85-95.
16. F. Pingel, "International Textbook Research", *Seminar on "The Preparation and Publication of New History Textbooks for Schools in European Countries in Democratic Transition"*, Varşova, 14-16 Kasım 1996, *Toplumsal Tarih*'in bu sayısında çevrilip yayımlanmıştır.
17. P. Lee, "Historical Knowledge and the National Curriculum", *Teaching History* (Ed. Hilary Bourdillon), Londra/Routhedge 1994, s. 41-47.
18. Pingel, "International Textbook..."; Avrupa Konseyi ders kitapları analizi seminerindeki "Secretariat Conclusions", *History and Social Studies*, s. 109-112; *Perceptions of History: An Analysis of School Textbooks* (Ed. V.R. Berghahn and H. Schissler), Oxford/Berg, 1987. Eğitim-Sen yayınları arasında çıkan (ön rapor) İsmail Aydın'ın *Türkiye'de Ders Kitapları ve Tarih Ders Programı* (Ankara, 1997) başlıklı çalışması, yayımlanmış kitaplar hakkında getirdiği eleştiri açısından dikkate değer olmakla birlikte, "nasıl bir kitap" sorusuna yanıt vermemektedir.
19. E. B. Johnsen, "Amateurs Crossing Prairies of Oblivion: Textbook Writers and Textbook Research", *Journal of Curriculum Studies*, c. 26/3, 1994, s. 298.

TRABLUSGARP SAVAŞI SIRASINDA KÖRFEZE DÖŞENEN MAYINLARA ÇARPAN GEMİLER

İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları - II

Dr. SABRİ YETKİN
Dokuz Eylül Üniversitesi
Buca Eğitim Fakültesi
Tarih Bölümü öğretim üyesi

FRANSIZ MESAJERİ KUMPANYASI'NIN SENEGAL GEMİSİ

Teksas gemisinin İzmir körfezi çıkışında yaşadığı kazadan yaklaşık bir yıl sonra, İzmir körfezi bir gemi kazasına daha sahne olmuştur. 1911'de İtalyanlarla Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen Trablusgarp Savaşı sırasında İzmir şehrini deniz saldırılarından korumak için Yenikale istihkamına döşenen torpiller, Trablusgarp Savaşı bitmiş olmasına rağmen varlıklarını korumaktadır. Trablusgarp Savaşının hemen ardından patlayan Balkan Savaşı ve bu savaştaki hezimetlerden dolayı hasım devletlerin Akdeniz'e yönelebilecekleri ve İzmir şehrine de taarruz edebilecekleri ihtimalinin bulunması, müstahkem mevkiin varlığını sürdürmesine neden olmuştur. 1912'de gerçekleşen Teksas gemisi kazasının yaşandığı dönemdeki körfeze giriş çıkış ilkeleri, bu sıkıntılı dönemde de geçerliliğini aynen sürdürmekteydi.

21 Mayıs 1913'te Fransız Mesajeri Kumpanyası'nın Senegal gemisi, akşamüstü İstanbul'a gitmek üzere İzmir limanından ayrılır. Gemi, körfezden çıkmak için Yenikale civarına gelip, torpilli sahadan geçerken, baş tarafından torpillere çarpmıştır. İnfilak neticesinde geminin baş tarafında çok büyük bir yara açılmışsa da gemi hemen batmamıştır. Geminin 1. kaptanı Mösyö Konstantin gemiyi derhal baştan karaya vurdurarak batmasını engellemiştir. Çarpışmadan dolayı geminin yolcuları ve mürettebatı çok korkmuş ve telaşa düşmüştür. Kazanın duyulması üzerine, kaza mahalline birçok vapur ve römorkör ile yetkililer ve sağlık personeli gönderilmiştir.[1] Kaza geç vakit olup hava kararmış olduğundan, kazaya ilişkin kesin bir bilgi edinilememiştir. Sağlıklı bilginin olmayışı, kentte dedikoduların çıkmasına neden olmuştur. 300 civarında yolcusu ile yola çıkan Senegal gemisindeki yolcuların tamamının öldüğü ilk çıkan dedikodular arasındadır. Bu dedikodu kentte huzursuzluğun iyice yaşanmasına neden olmuştur. Geç vakit gelen haberlerde geminin batmadığı, baş tarafından yara alıp, karaya oturtulduğu, ancak çarpmanın şiddetinden dolayı ilk anda denize düşen 5 kişinin boğulduğu bildirilince, yükselen tansiyon bir parça da olsa düşmüştür.

Senegal gemisinin geçirdiği kaza üzerine yapılan resmi açıklamada, gemi torpil döşenmiş Yenikale önüne geldiğinde, kılavuz almaksızın geçiş hattını geçebileceğini zannederek yoluna devam etmiş, ancak hattın hemen başında bir sualtı torpiline çarparak sağ baş tarafından oldukça derin bir yara almış, ancak kaptanın çabası sayesinde karaya oturtulmuş ve gemi tamamen batmaktan kurtulmuştur.

Kazaya ilişkin resmi açıklama bu merkezde iken, basında iki görüş tartışılmaya başlanmıştır. Bunlardan ilki, resmi görüşü desteklemekte hatta, 1. Kaptan Mösyö Konstantin'in İzmir körfezine ilk defa geldiğini, körfezi ve limanı hiç tanımadığını, giriş yaparken kılavuz almasına rağmen, çıkışta bu zorunlu kurala uymayarak, çıkışta gemisini doğru yola soktuğunu zannedip, aslında gemiyi geçiş hattından 20-30 metre öteye düşürmüş ve böylece kazaya neden olmuştur. İkinci görüş ise, gemi doğru yolda ilerlerken yerinden kopmuş olan serseriyane gezen bir torpil gelip gemiye çarpmıştır.[2] Senegal

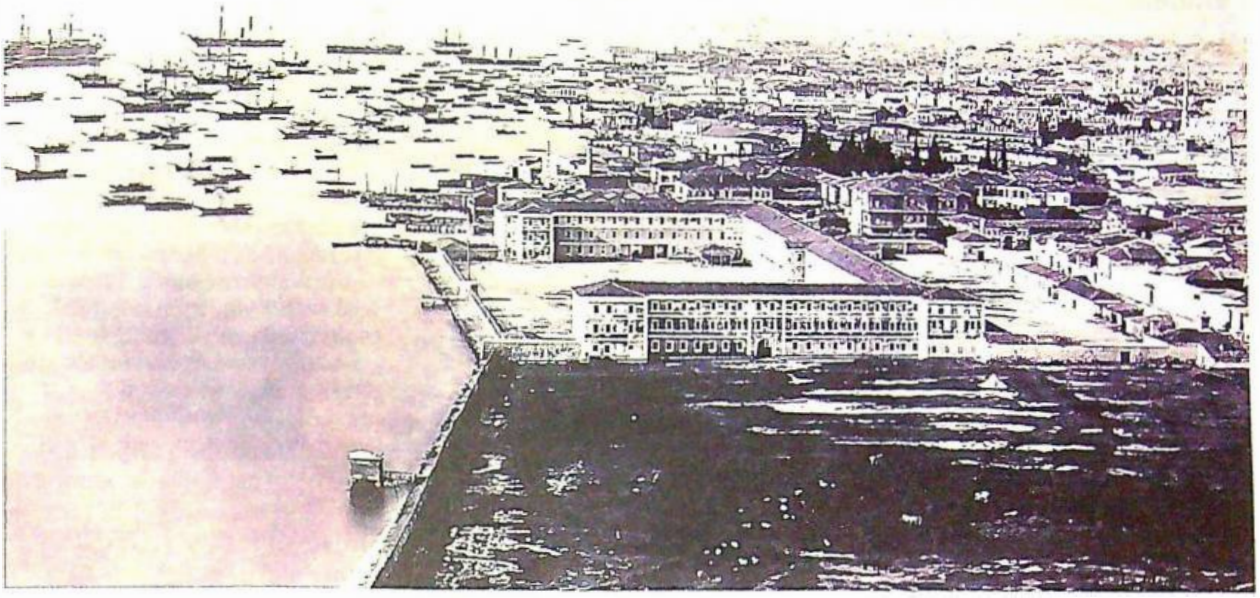

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir Limanı; önde Sarı Kışla.

gemisinin geçirdiği kazanın anlaşılabilmesi için İzmir limanı komodoru Hikmet Bey'in başkanlığında bir araştırma heyeti kurulmuştur. Bu heyette dalgıçlar ve bilirkişiler görev yapacaktır. Ayrıca kazanın nedeninin tespiti için yapılacak çalışmalara bir Fransız zırhlısının da katılması uygun görülmüştü. Mesajeri Kumpanyası'nın Senegal vapuru, Marsilya-İstanbul, İstanbul-Suriye hattında çalışmakta olup, 1872'de yapılmış, 120 metre boyunda 3200 ton hacminde ve saatte 12 mil sürat yapabilmekteydi.[3] Bu arada, gemi Fransız bandıralı olduğundan, Fransız hükümeti İstanbul hükümetinden tazminat istemeyi kararlaştırmış ve bu konuda ısrarlı olacaklarını bildirmişlerdir.[4] Mesajeri kumpanyasına ait Senegal gemisince gerçekleştirilen deniz kazasına ilişkin bildiklerimiz bu kadarla sınırlı. Çünkü basının gündemi birdenbire değişmiş ve Senegal kazası gündemden düşmüştü. Bu sefer basının ilgisini çok büyük, bir başka deniz kazası çekmekteydi.

HACI DAVUD KUMPANYASI'NIN NEVADA GEMİSİ

Senegal gemisi kazasından üç gün sonra, 24 Mayıs 1915'te İzmir körfezi dehşetli bir deniz kazasına daha sahne oluyordu. Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'nın gemilerinden biri daha, Teksas gemisinin geçirdiği kazadan tam bir yıl sonra, çok büyük bir kazaya karışıyordu. Kumpanyanın Nevada isimli, Amerikan bandıralı gemisi Selanik'ten İzmir'e gelmiş ve İzmir'den Antalya'ya doğru gitmek için 24 Mayıs günü saat 11'de limandan ayrılmıştır. Nevada gemisi, 1. Kaptan Nikola Papadapulo'nun yönetiminde Yenikale yakınlarına geldiğinde, şamandıraların belirlediği torpillerden arınmış geçit hattından önde kılavuz, ardında da bir Rus gemisinin limana doğru gelmekte olduğunu görür. Bunun üzerine Nevada kenara çekilerek, Rus gemisine yol vermeye çalışır. Ancak gitmekte olduğu istikametin tehlikeli olup olmadığını tayin edemez ve süratle yeni istikametinde yola devam eder.

Nevada, sanki normal bir yolda gidiyormuşçasına rahat hareket etmektedir. Fakat gemi baş tarafından bir torpile çarpınca korkunç bir patlama olur. Patlamanın telaşıyla kaptan gemiyi ani hareketlerle tornistan ettirmeye çalışır. İşte bu esnada gemi kıç tarafından bir başka torpile çarpar ve bu ikinci çarpışmanın şiddetiyle geminin kazanı infilak eder. Arka arkaya meydana gelen üç patlamayla gemi enkaz halinde havaya uçar ve içindeki yolcuların tamamı denize döküldüğü gibi, gemi de hemen sulara gömülür. Korkunç bir kaza yaşanmıştır.

Kaza mahallinde, Senegal kazasını tahkik etmek için oralarda bulunan Fransız donanmasına ait bir zırhlı bulunmaktadır. Gemi hemen sandallarını indirerek kazazedelere yardıma başlar. Öte yandan kaleden gönderilen askeri sandallar da kaza yerine ulaşarak kurtarma çalışmalarına katılırlar. Korkunç patlamalar şehirde büyük korku yaratmış, yine büyük heyecanlara neden olmuştu. Fransız zırhlısı vilayeti durumdan haber etmiş ve gerekli yardımın gönderilmesini istemişti. Vilayet derhal gerekli gemi, sandal, malzeme ve yardımcı ekibi kaza mahalline göndermiştir. Fakat bunlar kaza mahalline varıncaya kadar, Fransız gemisi ve kale görevlileri kazazedelerden sağ ve yaralı olanların tamamını denizden çıkartmış, ölenlerden de 24'ünün cesedini denizden toplamıştır.

İzmir şehri yine paniktedir. Gemide kaç yolcu vardı, kaçı kurtulmuş, kaçı vefat etmişti? Bu konuda sağlıklı bilgiler elde yoktu. Alınan bazı bilgilere göre, Kumpanya Nevada gemisi için 185 bilet vermiş, ayrıca söylentiye göre bilet kesilmeyen 30-40 kadar ufak çocuğun ve bir de bunlar ek olarak bedava olarak gemiye alınanların bulunduğu haberi ortalıkta dolaşmaktaydı. Gazeteler bu söylencelere göre hesaplamalarda bulunmuşlar ve gemide 200-230 civarında insan bulunduğunu ileri sürmüşlerdi. Kurtarma çalışmaları sırasında yaralı ve sağ 83 kişi kurtarılmış, denizden 24 ceset çıkartılmış, gerisi de kayıptı.[5] Bu hesaplamalara göre, oldukça fazla sayıda insan yaşamını yitirmiş oluyordu. Kazanın nasıl meydana geldiği konusunda gazeteler yine çaba göstermeye başlamış, kaza hakkında bilgi toplamak için var güçleriyle çalışmışladır. *Ahenk* gazetesi Gureba-ı Müslimin hastanesindeki yaralılarla konuşarak olay hakkında ayrıntılı bilgi almaya çalışmıştır. Tabii, bu arada hastanede karşılaştığı üzücü manzaraları sütunlarına dökmekten kendini alamayan gazete, kazada ailesinden 5 kişiyi kaybeden Rumeli muhacirlerinden jandarma Ali Çavuş'un içler acısı halini dramatik bir biçimde aktarmıştır. Gazete, hastanede yatan kazazedelerden durumu nispeten iyi olan Aksekili medrese öğrencisi Hüseyin Efendi ile bir konuşma yapmıştır. Konuşmada kazanın nasıl olduğu, kurtarma çalışmaları ve boğulmak üzere olup da son anda kurtulan bir insanın duyguları yer almıştır:

> Vapur bugün üçe çeyrek kala limandan hareket etmişti. Kaleye varmazdan vapura bir şey çarptı. Baş tarafta müthiş bir gümbürtü ve onu müteakip orta taraflarında ikinci bir gümbürtü duyduk. Biz hemen direklere sarıldık. Fakat vapur 2-3 dakika zarfında battı. Ansızın ben kendimi deniz ortasında buldum. Elime geçen müteharrik bir dolaba sarıldım. O suretle kendimi deniz üzerinde tutabiliyordum. Fakat bilahire üç kadın gelip onlar da dolaba sarıldılar. Hepimiz bağırıyor, istimdat ediyorduk. Nereden geldiğini tayin edemediğim bazı kayıklar hemen mahal-i kazaya yetiştiler. Ben avazım çıktığı kadar bağırıyor, yalvarıyordum. "Aman hemşehri gel bizi kurtar, üzerimde ne varsa senin olsun" diyordum. Fakat kayıklar yanı başımdan geçtikleri halde bize gelmiyor, kadınların bulunduğu taraflara koşuyorlardı. Bu keşmekeş ve meyusiyet arasında tuttuğumuz dolap elimizden kurtuldu. O vakte kadar korkmamış, kendimi havfa kaptırmamış idim. Fakat yegâne vasıta-ı halas bildiğim dolap elimden kurtulunca ve geçen kayıkların bize yanaşmadıklarını görünce korkmağa, meyus olmağa başladım. Deniz içinde çırpınıyor, su üstünde kendimi tutabilmek gayretiyle ellerimi ayaklarımı vuruyordum. Fakat bir aralık geldi ki kendimi kaybetmeğe başladım. Lisanen kelime-i şahadet de getiremiyordum, çünkü su boğazıma hücum ediyordu. Artık bu vazifeyi kalben yapıyordum. Ben kendimi tamamen kaybetmiştim ki bir el beni tutup sahile çıkardı. Orası neresidir bilemem. Yalnız gözlerimi açtığımda etrafımda birkaç asker gördüm. Kollarımı, bacaklarımı ovuyor, baş aşağı tutup istifra ettiriyorlardı. Bir parçacık kendime gelince sedye ile bir vapura naklederek İzmir'e getirdiler. Allah'a şükür, işte bu kazadan bu suretle kurtuldum.[6]

1911 yılında Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyanların İzmir'e çıkarma yapma tehlikesi karşısında körfeze döşenen mayınlar feci gemi kazalarına neden oldu. 29 Nisan 1912'de Hacı Davud Kumpanyası'na ait Teksas gemisi, 21 Mayıs 1913'te Fransız Mesajeri Kumpanyası'na ait Senegal gemisi, üç gün sonra da Hacı Davud Kumpanyası'na ait Neveda gemisi mayınlara çarptı.

Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası'na ait Nevada gemisinin neden olduğu deniz faciası, kumpanyanın bir yıl önce yaşanmış olan Teksas kazasını hatırlara getirmişti. Nevada gemisi, Teksas gemisinin yitirilmesinden sonra, kumpanya tarafından Antalyalı Ömer Efendi'den Eylül 1912'de satın alınmıştı. Gemi 1893'te yapılmış, saatte 9-10 mil civarında sürat yapabilmektedir. Kumpanya geminin motorlarını tamir ettirip, tüm mefruşatını değiştirdikten sonra sefere koymuştur.

Kazanın ardından, gemi kaptanını aklamaya yönelik çabaların gündeme geldiği anlaşılmaktadır. 21 kişilik gemi mürettebatının tamamının Rum olması ve kumpanyanın sahibinin konumu, yine olaya siyasal bir renk vermek isteyenler için kaçınılmaz bir fırsattı. Şehirdeki rekabetin tarafları olan basın, konuda ait oldukları tarafın aklanması çabasına girmişlerdi. Nitekim Anadolu gazetesinde yer alan şu satırlar olayın içeriğini bizlere tanıtmaktadır:

> Onun içindir ki, çıkarılan ve hakikati tahrife mütemayil olan bütün şayiaların önüne geçmeyi vazife addediyoruz. Ruhiyetlerini pek iyi bildiğimiz birtakım menbaların hemen ortaya çıkardıkları şayialar içinde güya torpillerin yerlerinden oynadıkları ve binaen aleyh hadisenin tehlikeli bilinen hat dahiline girmekten mütevellit olmadığını ve sonra

hatta konsolosların hükümeti protesto eyledikleri ve torpillerin toplanıp da boğaz temizlenmeden vapur girip çıkmasına mümanaat ettikleri gibi birtakım şeyler de vardır.

Biz bu protestolar ve bilmem neler için yaptığımız tahkikatlarda şayianın doğruluğunu anlatacak bir emareye tesadüf eylemedik. Filhakika Senegal kazasından sonra bir de Nevada faciasının zuhuru bulanık suda avlanmak isteyenlerin işlerine pek yarayabilirdi. Fakat gören göz kılavuz istemeyeceği cihetle hudusu sureti tamamıyla aşikâr olan Nevada faciasından bu yoldan fazla istifadeye mahal verilemez.[7]

Anadolu gazetesi, kazanın çarptırılmaya çalışıldığını ima ederek, kumpanyanın ve kaptan Nikola Papadopulo'nun aklanılmak istenildiğini vurgulamıştır. Dönemin İzmir'deki Türkçe basını ise, kazada kumpanyanın ve gemi kaptanının suçlu olduğunu ispatlamak için elinden gelen gayreti göstermekten kendisini alamamıştır. *Anadolu* ve *Ahenk* gazeteleri kazazedelerden olan Fransa'nın Antalya konsolosluğu tercümanlarından Mösyö Teofani Vasiliyadi'nin kaza esnasında geminin kaptanı Nikola Papadapulo ile aralarında geçen konuşmayı yayımlayarak, kazanın oluşumundaki gerçekleri aydınlatmak istemişlerdir. Her iki gazetede de yer alan yazı aşağıdaki gibidir:

Mağruk vapurda Antalya Fransız konsoloshanesi tercümanı Mösyö Teofani Vasiliyadi isminde bir zat da bulunuyordu ki, bugün kurtulanlar meyanındadır.

Nevada, Seneagal vapurunun duçar olduğu kaza mahalline yanaştığı sırada merkum kaptanın yanında bulunan bu mösyö Senegal vapurunun kazaya uğradığı mahalli sual eder. Kaptan kendilerinin bulunduğu mıntıka civarını gösterir. Bunun üzerine havf ve telaş izhar etmek isteyen mümaileyh Mösyö Teofani'ye karşı kaptan:

-Adam sen de, o bir tane idi geçti, korkmayınız!

Cevabını verir. Fakat hemen aradan çok geçmez, hadise ani surette vukua gelir. Bundan başka mağruk vapurun arkasını takip edip giden, hatta bir aralık vapura halat atarak yoluna devam eden bir balıkçı kayığında bulunan Hıristiyanlar da tehlike hattına yakınlaştıkları, yanaştıkları sırada kaptanı, yolcuları ikaz için bağırıp çağırmağa, tehlikenin muhakkakül-vuku olduğunu haber vermeğe çalışırlar. Lakin kabil olup kaptana dinletemezler. Bunun üzerine rakip oldukları kayığın halatını kesip geride kalmağa mecbur olurlar. Derken aradan birkaç dakika geçer geçmez vapurun ön tarafında 1., biraz sonra arka cihetinden 2. torpil infilakı vuku bulur, 3. defa olarak da kazanı patlar. Böylelikle vapur 1-2 dakika zarfında deniz dibine iner gider.[8]

Bu yazının yayımlandığı gün, vilayetin resmi beyannamesi de gazete sütunlarında yer almıştır. Resmi beyannamede, Nevada vapurunun tüm uyarılara ve resmi olarak kumpanyalara yapılan tebliğlere rağmen, kılavuz almadan geçiş hattına girerek, tehlikeli mahalle kaydığı, böylece kazanın gerçekleştiği bildirilmiş ve gemi enkazının bulunduğu yer ve suyun üzerinde görülen direklerinin kaza mahallinin yerini tam olarak tespit ettirdiğini, buranın da yasaklanmış bölge olduğu açıklanmıştır.[9] Vilayet 26 Mayıs 1913 tarihinde kazaya ilişkin bir raporu daha kamuoyuna duyurmuştur. Bu rapora göre, kaza esnasında Nevada vapurunda 120 yolcu vardır. Bunlardan 83 kişi kurtarılmış, 24'ünün cesedi bulunmuş, 16 kişinin durumu ise bilinmemektedir.[10]

1912-1913 yılları arasında İzmir Körfezi'nden çıkış yaparken, körfezi ve İzmir şehrini korumak için döşenmiş torpillere üç gemi çarpmıştır. Bu çarpışmalar sonrasında Hacı Davud Kumpanyası'na ait Teksas ve Nevada gemileri batmış, Mesajeri Kumpanyası'nın Senegal gemisi ise ağır yara almıştır. Üç kaza sonucunda birçok insan yaşamını İzmir körfezinin serin sularında yitirmiştir. Bu üzüntülü ortamların yaşandığı dönemlerde, bir hayli ilginç tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle Hacı Davud Kumpanyası'nın gemilerinin gerçekleştirdiği kazalar sonrasındaki tartışmalar, görüldüğü gibi, milli bir boyut kazanmıştır.

II. Meşrutiyet sonrası başlayan Osmanlı iktisadi liberalizminden en fazla zarara uğrayan ve fakirleşen Müslüman-Türk halk olurken, bu dönemde iyice zenginleşen kitle, yabancıların işbirlikçisi olan ve halk tarafından fakirleşmenin sorumlusu olarak görülen Rumlardı. Bu süreçte, Milli İktisat politikaları işlenirken, Rumlar, Türkler tarafından rakip olarak gözükmeye başladılar. Öte yandan yerli Rumların imparatorluktaki ayrılıkçı birtakım siyasal oluşumlara -Girit hadisesi vb- destek vermeleri üzerine, İzmir'de Türkler ve Rumlar arasındaki zıtlaşma artıyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kent çatışmanın odak noktası olmaya başlamıştı. İzmir'de Rumlar ve Türkler her vesilede birbirleriyle tartışmak ve çatışmaktan geri kalmıyorlardı. Yeter ki, tartışılacak ve çatışılacak bir konu olsun. Bu ise hiçbir zaman zor değildi. Yukarıda ayrıntılarıyla işlediğimiz feci kazalarda bile bu tartışmaların ve çatışmaların izlerini görüyoruz.

1. "Mesajeri Kazası", *Ahenk*, 22 Mayıs 1913-9 Mayıs 1329.
2. "Senegal Gemisi Hakkında", *Ahenk*, 23 Mayıs 1913-10 Mayıs 1329.
3. *Ahenk*, 27 Mayıs 1913-14 Mayıs 1329.
4. *Ahenk*, 28 Mayıs 1913-15 Mayıs 1329.
5. "Nevada Vapuru Faciası ve Dehşetli Telefat", *Ahenk*, 25 Mayıs 1913-12 Mayıs 1329.
6. "Hüseyin Efendinin İfadesi", *Ahenk*, 25 Mayıs 1913-12 Mayıs 1329.
7. "Nevada Hadisesi", Anadolu, 26 Mayıs 1913-13 Mayıs 1329.
8. "Nevada Faciası Hakkında Tetimme-i Tafsilat", *Ahenk*, 26 Mayıs 1913-13 Mayıs 1329 ve "Nevada Faciası", Anadolu, 26 Mayıs 1913-13 Mayıs 1326.
9. "Makam-ı Vilayetten Beyanname", *Ahenk*, 26 Mayıs 1913-13 Mayıs 1329.
10. "Nevada Kaza-ı Mütessifesi Hakkında Makam-ı Vilayetten", *Ahenk*, 27 Mayıs 1913-14 Mayıs 1329.

K İ T A B İ Y A T

Sayılarla İzmir Tarihi

Dr. ENGİN BERBER
Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi

Erkan Serçe (yay. haz.), *İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917*, Akademi Kitabevi, İzmir (1998) , vii+39 s.

Erkan Serçe (yay. haz.), *İzmir ve Çevresi Resmi, Özel Binalar İstatistiği 1918*, Akademi Kitabevi, İzmir (1998) vii+54 s.

İzmir'de kitapçılığın ve belediyenin geçmişi üzerine yapmış olduğu çalışmalarla adını duyuran Erkan Serçe,[1] Hüseyin Rıfat'ın *Aydın Vilayeti 1330 Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberin*'den sonra,[2] Aydın Vilayeti 1330 İstatistik Müdüriyetince hazırlanmış iki çalışmayı yeni harflere ve rakamlara aktardı. İzmir de bulunan Akademi Kitabevi'nin "İzmir Serisi"nden yayımladığı kitaplar (no. 7 ve 8), Yunan işgalinden önce İzmir ve çevresini insan ve mekân boyutunda tanımlanması açısından önem taşımaktadır.

Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra, nezaretler ve bağlı kurumları ile belediyeler tarafından İstanbul'da yapılan istatistik yayınları, vilayetlere de sirayet etmişti. Veri toplamak ve yayımlamak üzere 1915 yılı başlarında Aydın Vilayetinin (İzmir, Aydın, Manisa ve Denizli sancakları ve bağlı kazaları) idari şubeleri arasına katılan İstatistik Müdüriyeti'nin ilk çalışması, Serçe'nin *İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917* kapak başlığıyla bizlere sunduğu "1333 Senesi Tevellüdat ve Vefeyat İstatistiki" idi. Vilayet İstatistik Müdürü İhsan Mustafa (Ayyıldız) tarafından kaleme alınan bir "Mütalaa" ile başlayan İstatistik, Vilayet dahilinde meydana gelen doğum ve ölüm vakalarıyla, "millet" düzleminde nüfusun kazalara dağılımını tablo ve grafiklerle göstermektedir.

Söz konusu istatistik, Balkan savaşlarında elden çıkan topraklarda yaşayan Türk ve Müslüman nüfusun Anadolu'ya akması üzerine, yıkıcı çalışmaları nedeniyle bir süredir Osmanlı Devletini rahatsız etmekte olan Rum nüfusun, Birinci Dünya Savaşı'dan önce İttihat ve Terakki marifetiyle ağırlıklı olarak "harice" ve "dahile" tehcir ettirilmesinden sonra, vilayete bağlı nüfus memurluklarından derlenen verilere dayanılarak hazırlanan bir çalışmadır. Serçe'nin sunuşta belirttiği üzere, İzmir Rum basınının "Kızıl" sıfatıyla itham ettiği ve sonraki yıllarda bölgenin Türklüğünü kanıtlayarak Türklerin hukukunu korumak amacıyla broşür, harita ve kartografik belgelere veri tabanı olacak bu istatistiğin güvenirliliği konusunda birkaç noktaya değinmek isteriz.

Osmanlı Devletinin yanında yer aldığı bloğun Birinci Dünya Savaşını kaybetmesinden sonra, İzmir ve art bölgesi üzerindeki Yunan emellerinin gerçekleşme olasılığının belirmesi, Aydın Vilayetinin nüfusu ve nüfusun etnik yapısı hakkında, bugün dahi tarihçiler arasında süregiden bir ihtilafa neden olmuştu. Tarafların (Türk-Yunan) demografik veri sunan mevcut kaynaklardan (salname, seyahatname, broşür vb) kendi duruşlarını destekleyenleri kullanıp diğerlerini görmezden geldiği veya çarpıttığı, hatta yoktan istatistikler var ettiği bilinmektedir. İhsan Mustafa'nın daha başlangıcında "Harekât-ı nüfus; ancak 'sicil-

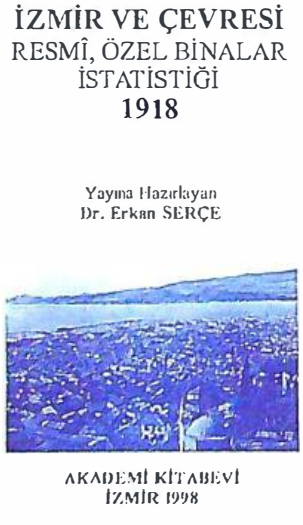

lât-ı nüfus' vasıtasıyla tedkik edilebilmekde olduğundan asrı hazıra ve ihtiyacât-ı medeniyeye muvafık olmayan nüfus idarelerinin teşkilât-ı haliye ve kuyud-ı mevcudelerinden ihsaiyâta [istatistiğe] elverişli fazlaca malumâtın cem' ve telfiki mümkün olmadığı cihetle eserin küçük bir mikyasda yapılmasına mecburiyet hasıl olmuştur. Memleketimizin umran ve tealisi hususunda nüfus-ı umumiye kuyudâtının ne derece mühim olduğunu düşünürsek hakiki bir rehber olmak üzere her sene sonunda muntazam ve faydalı malumâtı havi istatistiklerin neşrini temin için nüfus idareleri teşkilât-ı hazırasının ihtiyacât-ı asra tevfikan [uygun olarak] ıslahı lüzumu taayyün eder [ortaya çıkar]. Bu eser her ne kadar hakayık-ı ihsaiyeyi [istatistiki hakikatleri] tamamen ihtiva etmiyorsa da vilayetimizin nüfus-ı mevcudei Osmaniyesi hakkında az çok malumât peydasına hizmet edeceğini ve nüfus-ı umumiyemizin eksilme sebeplerini tedkik için memurun-i idareye ve sıhhiyeye elverişli bir rehber olabileceğini ümid ederim" (s. 3) diyerek ihtiyatla yaklaşması konusunda ilgilenenleri uyardığı istatistik, yoktan var edilmemiştir, ama belirli bir maksatla düzenlenip yayımlandığına ilişkin emareler vardır.

Bu bağlamda, istatistiğin yayımlanma tarihi (1918) çok anlamlıdır. İstatistik Müdüriyeti'nin ilk çalışması olan bu istatistiğin kuruluşundan üç yıl sonra yayımlanması bir tesadüf müydü, yoksa 1918 yılı bilinçli bir tercih sonucu mu seçilmişti? Söz konusu tarihte, Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler, gizli antlaşma metinlerini dünya kamuoyuna açıklamışlar, dolayısıyla Osmanlı Devleti Aydın Vilayeti'nin istikbalde elinde kalmayacağını öğrenmiş durumdaydı. Büyük bir olasılıkla bu istatistik, birçok kez Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya yanlış yolda yüründüğünü söyleyen İngiliz yanlısı Vali Rahmi Bey'in (Aydın Vilayeti Valisi) emriyle - belki de Osmanlı Devleti'nin mütareke için kendisini İngilizlerle görüşmeye memur etmesinden sonra- bölgenin mütarekeden sonraki dönemde, Osmanlı Devleti'nin elinde kalmasında dayanılabilecek, demografik bir verinin mevcudiyeti amacıyla düzenlenip yayımlanmıştı. Nitekim Serçe'nin Başbakanlık Osmanlı Arşivin'den istatistiğin sonuna eklediği, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın Dahiliye Nazırına 1 Aralık 1919 tarihinde "miktarât-ı kat'iyemiz ve bilhassa İzmir'in taliinin kat'iyetle tayini, Yunanlılar'ın zaman kazanmasına çalışıldığı ve bu vakitten bil-istifade İzmir ve havalisinde muharicinin terk ettikleri mevakiye Rum muhacir getirerek ekseriyet temin etmek istedikleri istihbarattan anlaşılmakta..." deyip hükümetin harekete geçerek, Aydın Vilayetin'den celb edilen istatistiklerin Fransızca'ya tercüme ettirilerek her tarafa neşredilmesini istediği (s. vi) belge, söz konusu istatistiğin yayımlanır yayımlanmaz arzulanan hizmeti vermeğe başladığını göstermektedir.

İstatistik Müdüriyeti'nin ikinci çalışması ertesi yıl (1919) yayımlamış olduğu "Emlak-ı Emiriye ve Mebani-i Umumiye ve Hususiye İstatistiki"dir. Serçe'nin, *İzmir ve Çevresi Resmi, Özel Binalar İstatistiği 1918* kapak başlığı altında sunduğu bu çalışma da, yine vilayet istatistik müdürü İhsan Mustafa'nın imzasını taşıyan bir sunuş (bu kez "mukaddime") ile başlamaktadır. 1918 sonu itibariyle Aydın Vilayeti'nin tüm sancakları ve bunlara bağlı otuz altı kazada mevcut hükümete ait resmi, cemaatlere ait olup ibadet ve eğitim amacıyla kullanılanlar ve vergiye tabi tüm ticari binaları tablolar ve bir sütun grafikle tanımlayan istatistik 46 sayfadır. Serçe'nin, "Aydın Vilayeti salnamelerine (Hicri 1304, 1316 ve 1326) göre İzmir Şehrinde Mevcut Emlakın Sayısal Dökümü" (EK: I., s. 49), "1920 Yılında İzmir'de Mevcut İşkollarında Çalışanların Sayısal Dökümü" (EK: II, s. 51) ve "Vilayet İstatistik Talimiyatı"nı (EK: III, s. 53) ekleyerek zenginleştirdiği bu istatistiğin de öncekiyle aynı maksada hizmet etmek üzere hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Serçe'nin işaret ettiği üzere, "Osmanlı Devletinde ...seçmen olabilmek için pek çok şartın yerine getirilmesi gereğinin yanı sıra, sahip olunan emlak üzerinden devlete belli bir miktar ödeme zorunluluğu bulunuyordu" (s. vii). İzmir Belediye Meclisindeki üye tam sayısının yarısının (6 üye) yenileneceği seçimlerin hazırlıkları 1918 Kasım'ın da başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin, dolayısıyla bölgenin geleceğinin kararlaştırılacağı Paris Barış Konferansı'nın toplanmasından birkaç gün sonra 23 Ocak 1919'da başlayacak seçimlerin sonucunu belirleyecek olan nüfus değil, seçim sistemi nedeniyle emlakı kimin elinde tuttuğuydu. Seçimlerin başlamasından önce yayımlandığını düşündüğümüz bu istatistik aracılığıyla, Türklerin emlak üzerindeki ezici üstünlüğünün "resmen" hatırlatıldığı Rumlar, kazanmaları mümkün olmayan bir seçimde yarışıp kaybetmektense, seçimleri boykot etmeyi tercih etmişlerdi.

İstatistik, İzmir dışındaki sancaklar hakkında ayrıntılı bilgi verişi ve binaların cemaatler boyutunda oransal dağılımını göstermesi açısından bilinmeyenleri aydınlatmaktadır. Merkezi yönetimin İzmir ölçeğinde insana ve mekâna bakış açısını kavramak açısından bile, her iki istatistik büyük önem taşımaktadır. Dileğimiz Serçe'nin Kurtuluş'tan (Yunan İşgali'nden) sonra İzmir Şehrinin "İktisadi, toplumsal ve kültürel durumu hakkında son derece önemli veriler içerdiğini" belirttiği (s. vi) istatistik müdüriyetinin son ve en hacimli çalışması "İzmir Vilayeti 1339 (1923) Senesi İstatistiki"ni de bir an önce yeni harflere ve sayılara dönüştürmesidir.

1 Erkan Serçe, *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928*, Akademi Kitabevi, İzmir (1996), x+213 s. ve *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, 365 s.

2 Erken Serçe (yay. haz), *İzmir 1914*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997, x+193 s.

NOT DEFTERİ

Kahkaha Üzerine Notlar

Oğuz Aytepe, "Milli Mücadelede ve Gurbette Müfrit Bir Muhalif: Ömer Fevzi Eyüboğlu (1884-1952)", *Toplumsal Tarih*, c. IX, No. 53, Mayıs-1998, s. 27'de Ömer Fevzi Bey'in, "1922 yılında [Mayıs-Haziran?] Trabzon'da haftalık *Kahkaha* adlı mizah gazetesi çıkar"dığını ileri sürmektedir. Alıntılanan satır, *Kahkaha*'nın sahibi ve yayına başlayış tarihi gibi bazı bilgilerin yeterince açık olmadığını göstermektedir. Bu nedenle *Kahkaha* ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken birkaç noktayı açmak istiyoruz.

1. Gazetenin Sahibi: Çeşitli kaynaklar *Kahkaha*'nın Esad Ömer Eyyubi tarafından çıkarıldığını göstermektedir. Esad Ömer Eyyubi ile Ömer Fevzi Eyyubi aynı sülaleye mensup olmakla birlikte farklı kişilerdir.[1] Erzurum Kongresi'nden sonra İstanbul'a ve oradan da Balıkesir'e giden Ömer Fevzi, burada Milli Mücadele karşıtı *İrşad* gazetesini yayımlamış, tekrar İstanbul'a dönmüş, ardından da Fransa'ya kaçmıştır.[2] Bu nedenle, büyük bir olasılıkla *Kahkaha*'da hiçbir yazısı yayımlanmamıştır. Burada Esad Ömer ile ilgili bir bilgiyi irdelemek istiyoruz: Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, s. 328'de "Es'ad Ömer Eyyubi, dengesizliği sebebiyle, 1921 yılında Trabzon'a gelerek buradan Rusya'ya geçen Nâzım Hikmet'in etkisinde kalmış, bir müddet sonra peşinden o da Rusya'ya gitmiş ve bir daha geri dönmemiş ve kendisinden bir haber alınamamıştır. Kemâl Ahmed'in kondüktör olan kardeşi Rusya'ya gittiğinde, Es'ad Ömer Eyyubî ile karşılaşmış ve kendisine hasretlik duygularını dile getiren bir şiir vermiştir. 'Gurbet Acıları' başlıklı şiir, Es'ad Ömer Eyyubî'nin duyduğu pişmanlığı çok güzel ifade etmesi bakımından ilgi çekicidir. Şiir, *Genç Anadolu Mecmuası*'nın ilk sayısında yayınlanmıştır" demektedir. Benzeri bir anlatım Veysel Usta, *Milli Mücadele Yıllarında İki Trabzonlu: Eyübzade Ömer Fevzi ve Esad Ömer Eyyubi*, s. 47-48'de de yer almaktadır. Her iki yayında da kaynak gösterilmemesine rağmen kanımızca, Esad Eyyubi'nin Nâzım Hikmet'in izinden Rusya'ya gittiği tespiti doğru olmakla birlikte,[3] oradan geri dönmediğini ve hayatının geri kalan kısmı hakkında bilgi bulunmadığını ileri sürmek *Kahkaha*'nın 1922 yılında yayımlandığı dikkate alındığında inandırıcı olmamaktadır.[4] Tahminimize göre Esad Ömer, Nâzımların ardından Eylül-Ekim 1921'de Rusya'ya gitmiş, orada birkaç ay kaldıktan sonra geri dönmüş, 1921 sonu-1922 başı gibi bir dönemde *Kahkaha*'nın yayımlanması için hazırlıklara başlamıştır. Bu nedenle, Esad Ömer'in 1925 yılından sonraki yaşamı için basın başta olmak üzere yerel kaynakların araştırılması yararlı olacaktır.

2. Gazetenin Çıkış Tarihi: Çeşitli kaynaklar *Kahkaha*'nın yayımlanış tarihini farklı veya belirsiz olarak göstermektedir. *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu/1828-1928*, (yay. haz. Hasan Duman), IRCICA yay., İstanbul, 1986, s. 198'de *Kahkaha*'nın 1338-1340 [1922-1924] yıllarında 152 sayı yayımlandığı, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde 6. sayısının bulunduğu kaydedilmektedir.[5] *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu* (1. cilt), Kültür ve Turizm Bakanlığı-Milli Kütüphane Başkanlığı yay., Ankara, 1987, s. 135'te de Ankara Milli Kütüphane'de 1924 yılına ait 152. sayının bulunduğu belirtilmekte, zımnî olarak yayına 1922'de başlandığı ifade edilmektedir.[6] *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, c. 6, Atatürk Üniversitesi yay., Erzurum, 1989, s. 527'de de 48, 51, 54-56, 82. sayılara ilişkin kayıt bulunmaktadır.[7] Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-III/Kurtuluş Savaşı Dönemi 1918-1923*, Adam Yay., İstanbul, 1991, s. 172-173'te *Kahkaha*'nın 1922-1924 yılları arasında yayımlandığını belirtmekte, Mete Tunçay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*'den alıntı yapmaktadır. M. Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Üniversitesi yay., Trabzon, 1986, s. 40'ta *Kahkaha*'nın 1920'de yayımlandığını açıklamaktadır. Bu belirsizliklere karşılık *Kahkaha*'nın çıkış tarihini tam olarak veren yayınlar da bulunmaktadır. Cumhur Odabaşıoğlu *Trabzon Milli Mücadele Yılları Basını 1919-1925*, s. 27'de 21 Mayıs 1922 tarihli *Güzel Trabzon* gazetesinde "evvelki gün matbuatımıza yeni bir arkadaş dahil oldu. Kahkaha, 19 Mayıs 1922 cuma günü Esad Ömer Eyyubî tarafından çıkarılmaya başlanmıştır" şeklinde bir haberin yer aldığını yazmaktadır [C. Odabaşıoğlu Trabzon'da yayımlanan süreli yayınların içeriklerini veren kitabında tam çevrimyazı yöntemini uygulamamış, metinleri bazen özetlenmiş, bazen günümüz diliyle aktarmıştır, bu nedenle alıntılanan ikinci cümlenin doğruluğu tartışılabilir, hatta büyük bir olasılıkla Odabaşıoğlu tarafından eklenmiştir]. C. Odabaşıoğlu, *Trabzon Milli Mücadele Yılları Basını 1919-1925*, s. 264'te, *İstikbal*'in 21 Mayıs 1922 tarihli nüshasında "Kahkaha, bu isimle şehrimizde bir mizah gazetesi neşre başladı" başlıklı bir haberin yer aldığını kaydetmektedir. K. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, (çev. N. E., yay. haz. Orhan Koloğlu) Çağdaş Gazeteciler Derneği yay., Ankara, 1995, s. 54'te dönemin tanığı olarak *Kahkaha* hakkında önemli bilgiler vermekte ve yayın hayatına 18 Mayıs 1922 tarihinde başladığını belirtmektedir. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, s. 150'de *Kahkaha*'nın çıkış tarihini *İstikbal* gazetesini kaynak olarak göstererek 18 Mayıs 1922 olarak kaydetmektedir [C. Odabaşıoğlu'nun yukarıda belirtilen eserinde bu haber yer almamaktadır]. Bu verilerin ışığında ve özellikle son iki kaynağı esas alarak *Kahkaha*'nın yayına başlayış tarihini 18 Mayıs 1922 olarak kabul etmenin doğru olacağı kanısındayız.

3. *Kahkaha*-Ali Saib [Urşavaş] Davası: Hasan Türker, "Basın Özgürlüğü Tartışmaları: Cumhuriyet'in ilk Yıllarında Ankara-İstanbul Çatışması", *Toplumsal Tarih*, c. IX, No. 54, Mayıs 1998, s. 15-23'te basının mebus maaşlarına zam yapılması isteğini eleştirdiğini, Kozan mebusu Ali Saib'in *Vakit* gazetesi muhabirini tokatladığını, bu olaylardan

söz eden üç mizah gazetesi [*Karagöz, Akbaba* ve *Zümrüd-Anka*] hakkında TBMM Başkanlığı'nın dava açtığını yazmaktadır. Bu konu nedeniyle yargılanan bir diğer mizah gazetesi de *Kahkaha*'dır. *Kahkaha* hakkında Meclis'in manevi şahsiyetini tahkir ettiği nedeniyle açılan dava 9 Mart 1924 tarihinde başlamış, ilk duruşmadan sonra kararın açıklanması 15 Mart 1924 tarihine bırakılmıştır. Bu davanın sonucuna ilişkin bilgi henüz bulunmamaktadır.[8]

4. *Kahkaha*'nın Kapanışı: *Kahkaha*'nın kapanış tarihi hakkında da, yayına başlayış tarihi kadar olmasa bile farklı bilgiler bulunmaktadır. Kapanış tarihini 1924 olarak gösteren yayınların dışında kalan kaynakların üzerinde anlaştığı ortak nokta, doğru olarak, *Kahkaha*'nın Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak kapatıldığıdır. Ancak, bu yayınlarda da kapanış tarihi farklı ya da belirsiz olarak verilmektedir. Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul, 1990, s. 115'te ve aynı bilgileri tekrarladığı Alpay Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1994, s. 134'te kesin bir tarih vermemektedir. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944)*, c. III, Rey Yay., İstanbul, 1970, s. 164'te *Kahkaha*'nın 9 Mart 1925 tarihinde kapatıldığını yazmaktadır. Buradaki bilgi kaynak gösterilerek Mete Tunçay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, s. 346 ve Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)/Belgeler*, s. 632'de kullanılmış [ancak, sayfa numarası dizgi hatası nedeniyle 164 yerine 64 olarak verilmiştir], ayrıca Mete Tunçay kaynak gösterilerek Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-III/Kurtuluş Savaşı Dönemi 1918-1923*, s. 173'te tekrarlanmıştır. M. Fahri Kırzıoğlu'nun *Erzurum ve Çevresi* adlı kitabına atıfta bulunan Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, s. 157'de *Kahkaha*'nın son sayısının 12 Mart 1925 tarihinde yayımlandığını kaydetmektedir [Kırzıoğlu'nun bu yayını Mete Tunçay tarafından da kullanılmıştır]. Sanırız, doğru tarih de budur.

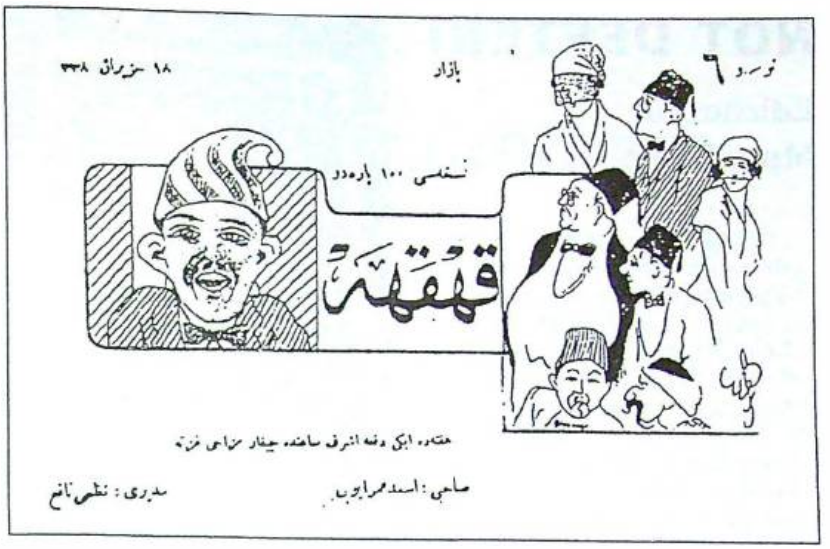

1. Konuyla ilgili olarak bkz. Veysel Usta, "Milli Mücadele Yıllarında İki Trabzonlu: Eyübzade Ömer Fevzi ve Esad Ömer Eyyubi", *Toplumsal Tarih*, c. IX, No. 49, Ocak 1998, s. 47-48. Karıştırmaya örnek olarak Mete Tunçay, "Erzurum Kongresi'nin Bolşeviği'nden Gazi'ye Açık Mektup", *Toplumsal Tarih*, c. VI, no. 32, Ağustos 1996, s. 11-13. Ömer Fevzi'nin Erzurum Kongresi ile ilgili değerlendirmeleri için bkz. Veysel Usta, "Erzurum Kongresi'nin Casus'u Ömer Fevzi Bey ve Kongre Kararları Aleyhindeki Yazıları", *Toplumsal Tarih*, c. VIII, No. 45, Eylül 1997, s. 55-58.
2. Ömer Fevzi'nin kısa biyografisi için ayrıca bkz. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 358-359, *İrşad* hakkında kısa bilgi için bkz. Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, [İstanbul] Gazeteciler Cemiyeti yay., [İstanbul, 1964], s. 46-49. Burada ayrıntıya ilişkin küçük bir not: Ömer Fevzi'nin ölüm tarihi, Oğuz Aytepe tarafından Samsun/5 Şubat 1952 olarak gösterilirken Hüseyin Albayrak tarafından Ankara/1951 olarak verilmektedir.
3. Vâlâ Nureddin (Vâ-Nû), *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*, Remzi Kitabevi, 2. baskı, İstanbul, 1969, s. 193'te "Yine bir gece, devrin gençleriyle birlikte o pitoresk kahvede oturduk. Bunlar muallimler, muharrir ve şairlerdi. İçlerinden biri memleketin tanınmış Eyyubî ailesine mensuptu, Esad Ömer Eyyubi. Son derece tesirimiz altında kalıyordu. Bizden fazla fikirlerimizin taraftarı oluyordu. Öyle ki, bizim arkamızdan o da yola çıkmış, Kafkasya'ya geçmiş, orada yerleşmiş. Muallimlik falan bir şey bulmuş. Fakat kendisiyle Rusya'da karşılaşmadık" satırlarıyla Esad Ömer'in Rusya'ya gittiğini doğrulamaktadır.
4. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, s. 126, 128'de Esad Ömer'in "Gurbet Acıları" başlıklı şiirini de içeren *Genç Anadolu*'nun ilk sayısının 30 Aralık 1921 tarihinde çıktığını, ilk sayının 15. sayfasında "velûd ve rind-meşreb Es'ad Ömer Eyyubi Bey'in riyâset-i tahrîriyyesinde yakında mizahi bir gazetenin sâha-i matbûâta atılacağını öğrendik" kaydının bulunduğunu belirtmektedir. Bu bilgiler de Esad Ömer'in 1921 sonu-1922 başı gibi bir tarihte Trabzon'a geri döndüğünü, *Kahkaha*'nın 3-4 aylık bir hazırlık döneminden sonra yayın hayatına başladığını ortaya koymaktadır.
5. Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuaları 1869-1928*, Karadeniz Gazetesi ve Matbaacılık Ltd. Şti. yay., [Trabzon], 1987, s. 29'da Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde 1340 yılına ait 156. sayının bulunduğunu belirtmektedir. Bu sayının içeriği ile ilgili olarak bkz. Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon Milli Mücadele Yılları Basını 1919-1925*, Eser Ofset Matbaacılık yay., Trabzon, 1993, s. 487-488.
6. 152. sayının içeriği ile ilgili olarak bkz. Mete Tunçay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, Belge Yay., İstanbul, 1982, s. 346. Burada yer alan bilgilerin genişletilmiş hali için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)-Belgeler*, BDS Yay., İstanbul, 1991, s. 631-632.
7. No. 56'da yayımlanan bir makalenin çevrim-yazısı için bkz. Mete Tunçay, "Erzurum Kongresi'nin Bolşeviği'nden Gaziye Açık Mektup", s. 11-13. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, s. 152, 154-156, 158-159'da 51, 54, 56, 82 ve 152. sayıların ilk sayfalarının tıpkı-basımları bulunmaktadır.
8. Konu ile ilgili olarak 10 Mart 1924 tarihli *İstikbal* gazetesinde yayımlanan haberi Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon Milli Mücadele Yılları Basını 1919-1925*, s. 407-408 ve 488'de aktarmaktadır. Aynı haber İstanbul gazetesi olan *İleri*'de de yayımlanmıştır. *İleri*'nin iktibasıyla ilgili olarak bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)-Belgeler*, s. 631.

Kahkaha'nın başlığı:
"Nüshası yüz paradır.
Haftada iki defa eşref saatte çıkar mizahi gazete.
Sahibi: Esad Ömer Eyyubi
Müdiri: Nazmi Nafi."
Turgut Çeviker, ***Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-III, Kurtuluş Savaşı Dönemi 1918-1923***, İstanbul, 1991.

M. Bülent Varlık

NOT DEFTERİ

Edirne mi, Muradiye mi?

Geçtiğimiz aylarda bir vesileyle Edirne'ye gittik. Edirne'ye gidip de tarihi yerlerini gezmemek olmaz. Elimizde güncel bir Edirne rehberi olmayınca Tosyavizade Dr. Rifat Osman Bey'in *Edirne Rehnüması* adlı kitabının Dr. Ratip Kazancigil tarafından yayına hazırlanan yeni baskısından yararlanarak yolumuzu çizmeye çalıştık. 1934'te Trakya olaylarına kadar önemli bir Yahudi yerleşim yeri olan Edirne'de büyük bir sinagogun bulunduğunu önceden de biliyorduk. Haritada yönünü bulduk. Bir Ermeni kilisesinin biraz ilerisindeydi. Kiliseyi çatısından tanır gibi olduk, ama dükkânların, evlerin arasına sıkışmış olan binaya girmek ne mümkün. Esnaftan birisine burası ne binası dediğimizde, cevabı "kilise hamamı" oldu. Kilisenin ayakta kalan kısmı çoktan hamam olmuştu, sadece adı yaşıyordu. Sinagogun ise hali daha kötüydü, çatısı tamamen çökmüştü.

1893 nüfus sayımında halkının yüzde 55 kadarı Ermeni, Yahudi, Rum ve Bulgarlardan oluşan Edirne kentinde bugün gayrimüslimlerden hiçbir iz bulmak mümkün değil. Onları orada yaşatamadık, ama hiç olmazsa on-

ların bir dönem Edirne'ye canlılık verdiği, kentte onların da emeğinin bulunduğu birtakım tabelalarla, panolarla hatırlatılamaz mı? Örneğin "Bu evde eskiden Rum şair bilmem kim otururdu; şu köşedeki dükkân Ermeni eczacı falancaya aitti" vb.

Tabela koyalım dedik, ama bir de onun uygulamasına geçsek kim bilir ne tuhaflıklar yaratırız. Örnek mi?

Edirne'de görülmesi gereken yerlerden biri de İttihat ve Terakki Kulübü binasıdır. Başta Rumlar olmak üzere gayrimüslimlerin siyasi yönden oldukça örgütlü olduğu kente İttihat ve Terakki de önem vermiş ve 1916/17'de görkemli bir kulüp binası yapmıştır. Binanın projesi az önce kitabından bahsettiğimiz Dr. Rifat Osman'a aittir. Şimdi Halk Eğitim Merkezi olarak kullanılan binaya yaklaştığımızda binanın tuhaf bir mor renge boyanmış olduğunu görmek bizi şaşırttı. Ama asıl sürpriz içeride bizi bekliyordu. Kapıdan girdiğimizde iki büyük yağlıboya portreyle karşılaştık. Birinde "Cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk" vardı, diğerinde "Edirnemizin kurucusu İkinci Murat". Şimdiki adını Roma kralı Hadrian'dan alan binlerce yıllık kenti biz İkinci Murad'a kurdurtmuşuz. Bunu görünce, iyi ki her yere tabela koymaya kalkmıyoruz diye düşündüm.

Benzer bir tuhaflığa da Edremit yakınındaki Tahtakuşlar köyünde rastladık. Burada köy enstitüsü mezunu emekli bir öğretmenin düzenlediği bir köy müzesi (galeri) var. Etnografik açıdan çok olumlu bir çalışma. Ama kapıdan girdiğinizde ilk karşılaştığımız fotoğraf "Köyümüzün kurucusu Bursa Genel Valisi Ahmed Vefik Paşa"ya ait. Müzenin her tarafında Tahtacıların göçerlik zamanından kalma gelenekleri tanıtılıyor ve yüceltiliyor; ama onları zorla iskâna tabi tutan Hüdavendigar vilayeti valisi Ahmed Vefik Paşa köyün kurucusu ilan ediliyor.

Bu ülkeye bir anlayış devriminin, bir kültür devriminin gerektiği öteden beri söylenir. Sanırım bunu tarih alanından başlatmak en anlamlısı olacak.

Ahmet Uncu

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı, yurtiçi: 4.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır.
Cilt fiyatı, yurtiçi: 4.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

Adı soyadı: ..... Aboneliğe başlangıç sayısı: .....
Adres: .....
.....
Posta kodu: ..... Şehir: ..... Tel: .....

Abonelik bedelini
☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz
☐ Fiyat artışını bildirerek aboneliğimi kredi kartı hesabımdan otomatik olarak yenileyiniz.

☐ Visa ☐ Master-Euro Card ☐ Diners Club
Kredi Kartı No: Geçerlilik Tarihi:
Kart Sahibi: ..... İmza: .....

Tarih: Öykü ve çözümleme

Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)
Bülent Tanör
[illegible], 366 sayfa, 1. Hamur,
ISBN 975-363- 865-5,
Fiyatı: 2.000.000 TL.

Osmanlı - Türk Anayasal Gelişmeleri
Bülent Tanör
Cogito, 457 sayfa, 2. Hamur,
ISBN 975-363-688-1-
Fiyatı: 1.500.000 TL.

II. Dünya Savaşı Tarihi-2 cilt
Liddell Hart
Çeviren: Kerim Bağrıaçık, Tarih,
862 sayfa, 1. Hamur,
ISBN 975-363-444-7,
Fiyatı: 4.500.000 TL

YKY

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık San. A.Ş. - 212-280 65 55
Kitabevleri: İstanbul: 212-252 47 00 / 322, İzmir: 232-463 82 90, Ankara: 312-435 85 94
E-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr - Web Sitesi: www.ykykultur.com.tr

Dönemin en çok okunan yazarlarından Jules Verne'in en büyük düşü olan Ay'a seyahat projesine destek amacıyla, sadece Avrupa'da toplanan 1.446.675 dolarlık meblağın %5'i Osmanlı Bankası kanalıyla toplanmıştır. Osmanlı Bankası, geleceğe yön veren projelerin ve gelişmelerin bir parçası olmaktan her zaman mutluluk duymaktadır.

Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin ilk Türkçe tercümesinin iç kapağı.
İlk kez 1865'te yayımlanan bu romanında Jules Verne, Osmanlı Bankası'nın desteğinden söz etmektedir.

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

www.ottomanbank.com.tr

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

EYLÜL 1998 FİYATI: 750.000 TL (KDV DAHİL)

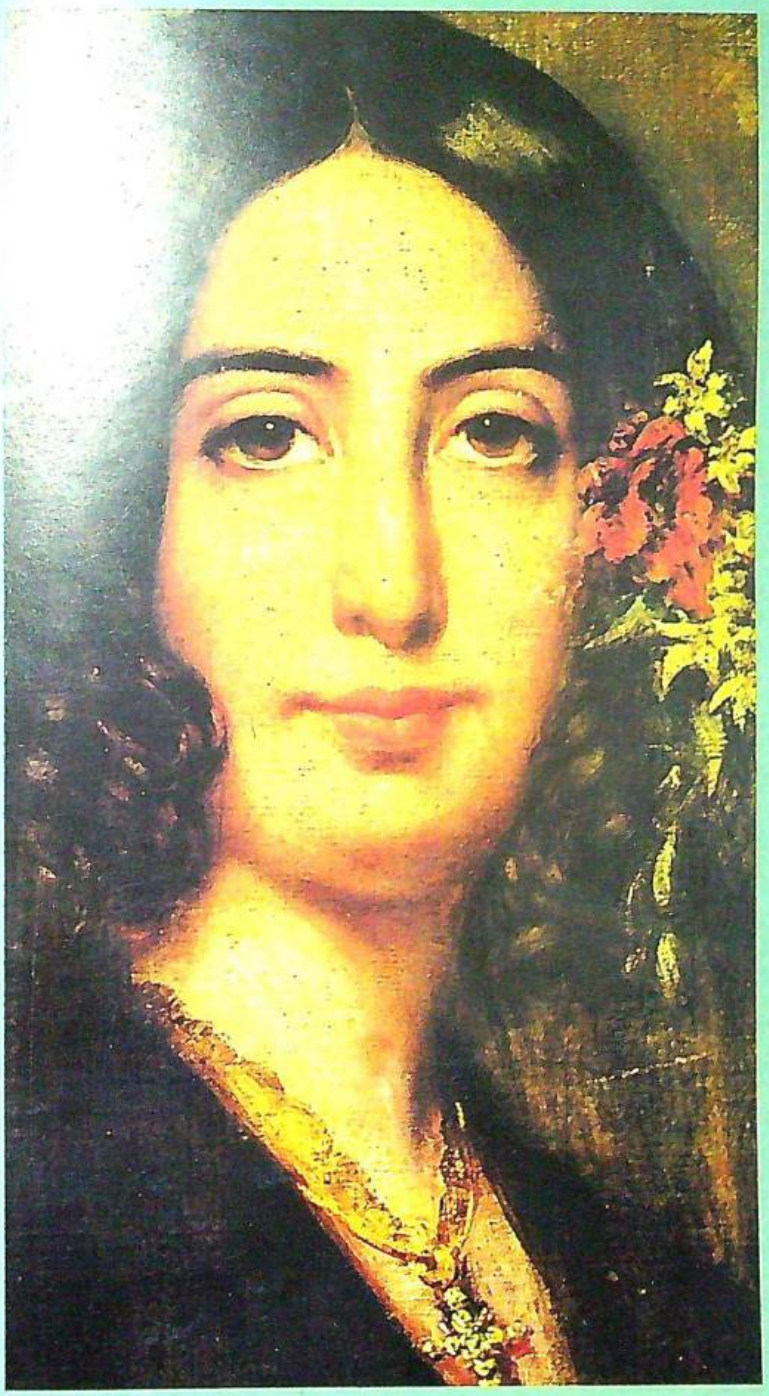

George Sand'ın
Köroğlu Tutkusu

Osmanlı İmparatorluğu'nda
Klasik Batı Müziği

Luigi Arditi'nin *Türk Kasidesi*

Çerkes Teavün Cemiyeti'nin
Köleliğe Karşı Faaliyetleri

Tarihçinin Mutfağı

Adana Fırın İşçilerinin
Örgütlenmesi

Dede Korkut'ta Toy Geleneği

II. Meşrutiyet Dönemi
Meclis Üyelerinin Özgeçmişleri

57

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

JÖN TÜRKLER VE ARAPLAR

OSMANLICILIK, ERKEN ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE İSLAMCILIK (1908-1918)

HASAN KAYALI

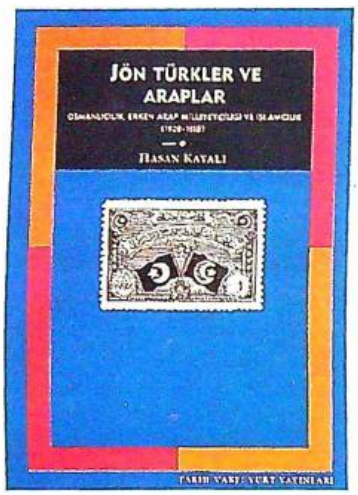

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vurmuş olan Jön Türklerin en az incelenmiş yönleri Arap vilayetlerinde güttükleri siyasettir. Hasan Kayalı bu incelemesinde, Arap nüfusun yaşadığı Osmanlı topraklarında Osmanlı hükümetlerinin Osmanlıcılıktan İslamcılığa ne tür politikalar uyguladığına ışık tutuyor. Arap milliyetçiliğinin başlangıcı ve gelişmesi, İkinci Meşrutiyet'in başkente ve Arap vilayetlerine getirdiği yenilikler, "Türkleştirme", Şerif Hüseyin ve Hicaz, ayrıca İngiliz Lynch şirketine verilen imtiyazlar, İtalyanların Trablusgarp'ı istilası ve Siyonistlerin Filistin'e göçü gibi Arap vilayetlerini ilgilendiren ana sorunlar üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalefet arasındaki çatışmayı ele alıyor. Arap vilayetlerindeki ıslahat hareketleri İttihat-Terakki ile rakibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki siyasi rekabet bağlamında ve Düvel-i Muazzama'nın çıkarlarına değinilerek inceleniyor.

xi + 260 s.
ISBN 975-333-080-4
2.500.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

EDİTÖRDEN

SUNUŞ

Mayıs ayından bu yana Cumhuriyet döneminde muhalefet, polis fişleri, 1848 Devrimleri, 1908 Devrimi, II. Meşrutiyet dönemi meclisleri gibi konuları işleyen politik yoğunluğu yüksek yazıların yer aldığı sayılar çıkardıktan sonra, nihayet daha "soft" bir sayıyla okuyuculara sürpriz yapıyoruz.

George Sand; Romantizm akımının temsilcilerinden, köy romanı türünden yapıtlarıyla ve -başta Chopin'le yaşadığı olmak üzere- aşklarıyla tanıdığımız, erkek adı kullanan Fransız kadın yazar. Bu sayımızda yer alan François Georgeon'un makalesinden sonra George Sand'ı artık bir başka yönüyle, Köroğlu tutkusuyla da anacağız. Sosyalist eğilimli Sand, Köroğlu'nu şöyle tanımlıyor: "Bir şairden daha fazla idi, bir âşıktan daha fazla, bir aydından daha fazla, bir başrahipten daha fazla, bir kraldan daha fazla, bir filozoftan daha fazla. O İran'daki en büyük kişi idi: O bir eşkıyaydı". Osmanlı arşivlerindeki araştırmalara kadar Batıda İranlı (Azeri) olarak tanınan Köroğlu'nun Sand'ı en çok ilgilendiren yönü zenginden alıp fakire veren "toplumsal eşkıya" rolüdür.

Osmanlı padişahları hakkında kapsamlı monografilerin henüz yazılmadığı bir ortamda Vedat Kosal'ın, klasik Batı müziğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerini çizen makalesi, padişahları ve hanedan üyelerini bir yönüyle daha tanımamızı sağlayacak.

İtalyan besteci Luigi Arditi, 1856'da İstanbul'a gelerek Naum Tiyatrosu opera ve orkestrasını yönetmiş, bu arada Sultan Abdülmecid için bestelediği bir kasideyle para ve nişan ödülü almış. On yıl kadar sonra, Londra ziyareti sırasında Sultan Abdülaziz şerefine düzenlenen bir toplantıda ise Arditi'yi, Abdülaziz için bestelediği kasideyi icra eden 1600 kişilik bir topluluğu yönetirken buluyoruz. Tabii, yine para ve nişan ödülleri almış. Daha önce de müzik tarihi üzerine yazılarını yayımladığımız Emre Aracı Londra ve İstanbul'da yaptığı araştırmalarla bu "iki" kasidenin notalarının aynı olduğunu ortaya seriyor.

Cumhuriyetin kuruluşunun 75. yıldönümüne denk düşen ekim ayında, yine politika yoğunluklu bir sayıda buluşmak üzere...

OSMAN KÖKER

Charpentier'nin George Sand tablosu.
The Life and Times of Chopin,
Verona, 1968.

Aylık Dergi
Eylül 1998 Sayı: 57 Cilt: 10
Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
adına Orhan Y. Silier
Yayın Koordinatörü
Osman Köker
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol,
Halil Berktay, Edhem Eldem,
Çağlar Keyder, Necdet
Sakaoğlu, Zafer Toprak
Grafik Tasarım
Mells Tuncay
Görsel Yönetmeni
Cengiz Kahraman
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Nurettin Pirim
Abone
Meltem Yeyin
Yapım
Tarih Vakfı
Baskı
Numune Matbaacılık
Dağıtım
Biryay
Adres
Barbaros Bulvarı,
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700
Beşiktaş-İstanbul
(212) 227 37 33 - 34 227 46 33 - 34
(212) 227 37 32 (faks)
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi): 4.000.000 TL.
(yurtdışı): 35 US$
Cilt Satışı
1 cilt (yurtiçi): 4.500.000.-TL.
(yurtdışı): 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

George Sand'ın Köroğlu Tutkusu 4
François Georgeon'un Fransız yazar George Sand'ın 1840'lı yıllarda Köroğlu'nu yayımlama girişimini anlatan makalesini Elif Akçetin Türkçeye çevirdi.

Dede Korkut'ta Toy Geleneği 11
Zühre İndirkaş "Eski Türk edebiyatının başyapıtlarından biri" olarak nitelediği Dede Korkut hikâyelerindeki toy geleneğine dikkat çekiyor.

Osmanlı'da Klasik Batı Müziği 15
Vedat Kosal Klasik Batı Müziği'nin Osmanlı İmparatorluğu'na girişini ele alan makalesinde hanedan üyelerinin bestelerini de tanıtıyor.

Luigi Arditi ve *Türk Kasidesi*'nin Çözülen Esrarı 23
Emre Aracı İtalyan besteci Arditi'nin önce İstanbul'da Abdülmecid'e, on yıl sonra da Londra'da Abdülaziz'e sunarak para ve nişan ödülü aldığı "iki" bestesinin birbirinin tıpatıp aynısı olduğunu kanıtlıyor.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI 28
Carter V. Findley ve Tarihçinin Diyalektiği
Osman Köker ABD'li Osmanlı tarihçisi Prof. Dr. Carter V. Findley'in konuk olarak katıldığı toplantıyı aktarıyor.

EPHEMERA 32
Ephemera Derneği ile işbirliği içinde hazırladığımız bu ayki sayfamızda nota yayınları var.

İhsan Raif Hanım'ın Yayımlanmamış Şiirleri 35
Cemil Öztürk 1910'lu yıllarda şiirleriyle edebiyat dünyasında önemli bir etki yaratan, ancak daha sonra unutulmaya terk edilen İhsan Raif Hanım'ı tanıtan yazısında şairin iki defterinde kalan şiirlerini sunuyor.

1950'li Yıllarda Fırın İşçileri Sendikaları ve İlk "Kollektif Sözleşme"leri **47**

Adana'da Fırın İşçilerinin Örgütlenmesi

Yüksel Akkaya *Adana'da 1950'li yıllarda kurulan Çukurova Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası ve Adana Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası'nın faaliyetlerini anlatıyor.*

İkinci Meşrutiyetin ilanından Sonra Çerkes Teavün Cemeyeti'nin Çalışmaları **53**

Çerkez Köleliğini Önlemeye Yönelik Faaliyetler

Zafer Gölen *Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından 1326'da yayımlanan* Köle ve Cariyeliğin Ref'î Hakkında Mebusan-ı Kirâma *adlı kitapçığa dayanarak Cemiyetin köleliğin önlenmesi için yürüttüğü faaliyetleri aktarıyor.*

KİTABİYAT

İkinci Dünya Savaşı'nın Ayrıntılı Tarihi **59**

Nuri Pir *Sir Basil Liddel Hart'ın İkinci Dünya Savaşı Tarihi adlı kitabını tanıtıyor.*

İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis Üyeleri **61**

Sinan Kuneralp *Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları'nın Türk Parlamento Tarihi dizisinde yayımlanan Ayân ve Mebusan Meclisi üyelerinin özgeçmişlerine dair bir kitabı eleştiriyor.*

NOT DEFTERİ **64**

Âkif Ulusayar'ın*, geçen sayımızda yayımlanan Meclis-i Mebusanda zina tartışmasına ilişkin notu.*

George Sand'ın Köroğlu Tutkusu

FRANÇOIS GEORGEON

Çeviren

ELİF AKÇETİN

Turcica, c. XXI-XIII (1991), s. 259-269'dan çevrilmiştir.

Türk halk edebiyatına ilgisi olan herkesin Polonya kökenli bilim adamı Alexandre Chodzko'ya karşı bir minnet borcu vardır. 1805'te Krzywicze'de doğan Chodzko, Mazanderan'daki Rus konsolosluğunda tercüman olmadan önce, Sainkt-Petersburg'da Doğu dilleri üzerine eğitim görmüştü.[1] İran'da geçirdiği on seneden istifade ederek, Hazar Denizi'nin çevresinde yaşayan ve Türkçe konuşan toplulukların, Azerilerin, Kalmukların, Astrahan Tatarlarının ve Türmenlerin –bu toplulukların halk şiirlerinin, *poésie savante*'ın ["yüksek düzey" şiir; bizdeki Divan şiiri gibi] tersine, İran'dakilerden daha üstün olduğu kanısına vararak- sözlü şiirlerini ve türkülerini derler. Londra'daki Oriental Translation Fund sayesinde 1842'de çalışmalarının sonuçlarının İngilizce tercümesini *Specimens of the Popular Poetry of Persia* başlığı altında kalın bir ciltte yayımlatır.

Chodzko'nun yapıtının en önemli kısmı, Türk sözlü edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan Köroğlu'nun[2] tercümesidir. Bu eser roman ve koçaklama formunda, babasına karşı yapılan bir haksızlıktan sonra isyan eden ve arkadaşları ile birlikte bulunmayacak bir yere (Çamlıbel) sığınan ve de kervanları yağma etmek ya da şehirleri talan etmek için sık sık sığınağından çıkan bir kahramanın, Köroğlu'nun kahramanlık hikâyelerini anlatır. Chodzko, destana örnek olan bu tarihi kişiliğin Horasan doğumlu olduğuna ve 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığına inanıyordu. Oysa bugün, özellikle Osmanlı arşivleri sayesinde, Köroğlu'nun Batı Anadolu'da Bolu bölgesi civarından geldiğini ve 16. yüzyılın sonunda yaşadığını bilmekteyiz.[3] Buna rağmen, Chodzko'nun Köroğlu'sunun Türkologlar için ayrıca bir önemi vardır: Bunun bir nedeni, destanın ilk transkripsiyonu olmasıdır; öteki nedeni ise, tercümesine temel olarak alınan Azeri Türkçesindeki versiyonun, bugüne kadar derlenmiş versiyonların en iyilerinden biri olduğunun uzmanlarca da onaylanmasıdır.[4]

Chodzko'nun çalışmalarına dayanarak, Köroğlu destanı İngilizceden Rusçaya ve Almancaya tercüme edilir. Genelde unutulan, 1840'lı yıllardan itibaren, Fransızcaya da en az iki tercüme, daha doğrusu iki uyarlamanın yapılmış olmasıdır. En tam olanı Oryantalist cephede fazla tanınmayan Claude Gabriel Simon tarafından Nantes'da 1847'de *Recherches critiques, analyses et citations relatives à la littérature de quelques peuples de l'Asie centrale et Orientale* adıyla yayımlandı.[5] Annales de la Société Académique de la Loire Inférieure'ün desteği ile yayımlanan çalışma fark edilmemiş gibi gözüküyor. Benim burada bahsedeceğim öbür versiyonu ise *Revue des deux mondes*'la rekabet içindeki bir edebi dergide, *Revue Indépendante*'da, "Les aventures et les improvisations de Kouroglou, recueillis en Perse par M. Alexandre Chodzko" [Bay Alexandre Chodzko Tarafından İran'da Derlenmiş Köroğlu Maceraları ve Doğaçlamaları][6] adı altında tefrika halinde yayımlanmaya başlar. Yayıncının bir notu çalışmanın "basılmakta olduğunu ve çok kısa zamanda çıkacağını" belirtmektedir. Fakat dergideki yayın birkaç ay sonra durdurulur ve anonsu yapılan kitap hiçbir zaman gün yüzü göremez. Bitirilmemiş olmasına rağmen, bu Fransızca versiyonun Simon'unkinden daha iyi bir yazgısı olabilirdi. Bunun nedeni ise, ünlü bir yazar tarafından, bugünün deyimiyle, "lanse" edilmiş olmasıydı; bu yazar George Sand'dı.

George Sand'ın ismi bu çalışmayla neden ilişkili? Romantik devrin en kökleşmiş yazar-

larından biri Doğu edebiyatının bu örneğine nasıl ilgi duydu? Chodzko'nun metninin tercümesindeki rolü ne idi? Çalışma neden yarım kaldı ve ismi duyurulmuş kitap neden hiç gün yüzü göremedi? Bu uyarlamanın unutulmuş olmasını nasıl açıklayabiliriz? Cevaplamaya çalışacağımız sorular bunlar.

Les Aventures de Kourroglou, Revue Indépendante'da yayımlandığı zaman, George Sand on seneden beri tanınmış bir yazardı.[7] Edebiyat dünyasındaki ününü 1833'te yayımlanan *Indiana* sağlamıştı ve o zamandan beri *Lélia*, *Mauprat* ve *Spridion* gibi büyük romanlarının basılması ile ünü daha da artmıştı. Bu ününe fırtınalı özel yaşamının da katkısını unutmamak lazım. Önce Musset ile ve daha sonra Chopin ile ilişkisi Paris'te dedikoduların ana konusu olmuştu. Yaşadığı iki büyük aşk vesilesiyle Fransız romantik akımının iki büyük ülkesinde, İtalya'da (Musset ile Venedik'te) ve İspanya'da (Chopin ile Mayorka adalarında) hareketli günler geçirmişti.

1845'te Chopin ile ilişkisi beş seneden beri sürmekteydi. Sand'ın ve koruması altındaki Chopin'in etrafında Fransa'ya iltica etmiş ve aralarında George Sand'ın "tapma ile karışık bir hayranlık"[8] beslediği ünlü şair Adam Mickiewicz'in de olduğu belli sayıda Polonyalı vardı. Adam Mickiewicz'in arkadaşları arasında da Polonyalı bir Oryantalist vardı ki bu da İran seyahatinden sonra Batı Avrupa'ya politik nedenlerle iltica etmiş Alexandre Chodzko'dan başkası değildi. *Specimens of the Poetry of Persia*'nın basılmasının ertesinde, Mickiewicz kitabı ve yazarı arkadaşı George Sand'a tavsiye eder.[9] Ve böylece Köroğlu destanı 1842'nin bir aralık günü *Lélia*'nın yazarının masasının üstünde yerini alır.

Bu dönemde George Sand, Louis Viardot ve "sosyalizm" sözcüğünün mucidi Pierre Leroux ile bir yıl önce kurduğu *Revue Indépendante* ile aktif bir biçimde ilgilenmektedir. Başyapıtlarından bir tanesi olan *Consuelo*'yu tefrika halinde yayımlar; *Horace*, *Jean Ziska*, *Isidora* gibi bugün unutulmuş olan eserleri, makaleleri ve kitap önsözleri de dergide çıkar. *Revue*'nün "yorulmak bilmez besleyicisi",[10] Chodzko'nun kitabından sağlayacağı kazancı hemen hisseder: "Dergimiz için çok talihli bir durum" diye yazar Mickiewicz'e.[11] Pierre Leroux ile anlaşarak, *Köroğlu*'na ait bölümün hepsini tercüme etmeye ve ayrı bir kitap halinde basmadan önce dergide yayımlamaya karar verir. Leroux, Sand'ın bu projesini "edebiyata verilen bir hizmet" olarak tanımlar.[12] Meclis'lere (Chodzko için "meetings", Sand için "rencontres") bölünmüş olan *Köroğlu* editoryal gereksinmelere göre derginin sayfalarını kolayca doldurabilirdi. Böylece, George Sand birkaç hafta sonra derginin yayıncısına şunları yazar: "Size *Köroğlu*'ndan parçalar gönderiyorum. Bilmiyorum bu akşam iki veya üç sayfa mı istemiştiniz. Eğer yeterli değilse bana haber verin."[13]

George Sand'ın mektupları sayesinde tercümenin hazırlanışını ve yayının aşamalarını takip edebiliyoruz. Sand *Köroğlu* tercümesini arkadaşı Eliza Tourangin'e bırakmıştı. Ayrı bir kitap olarak yayımlanması

George Sand ve daha sonra başandığı eşi yazar Casimir Dudevant.

Les Aventures de Kourroglou'nun *desenlerini çizen, George Sand'ın oğlu Maurice Dudevant çocukluk günlerinde.*

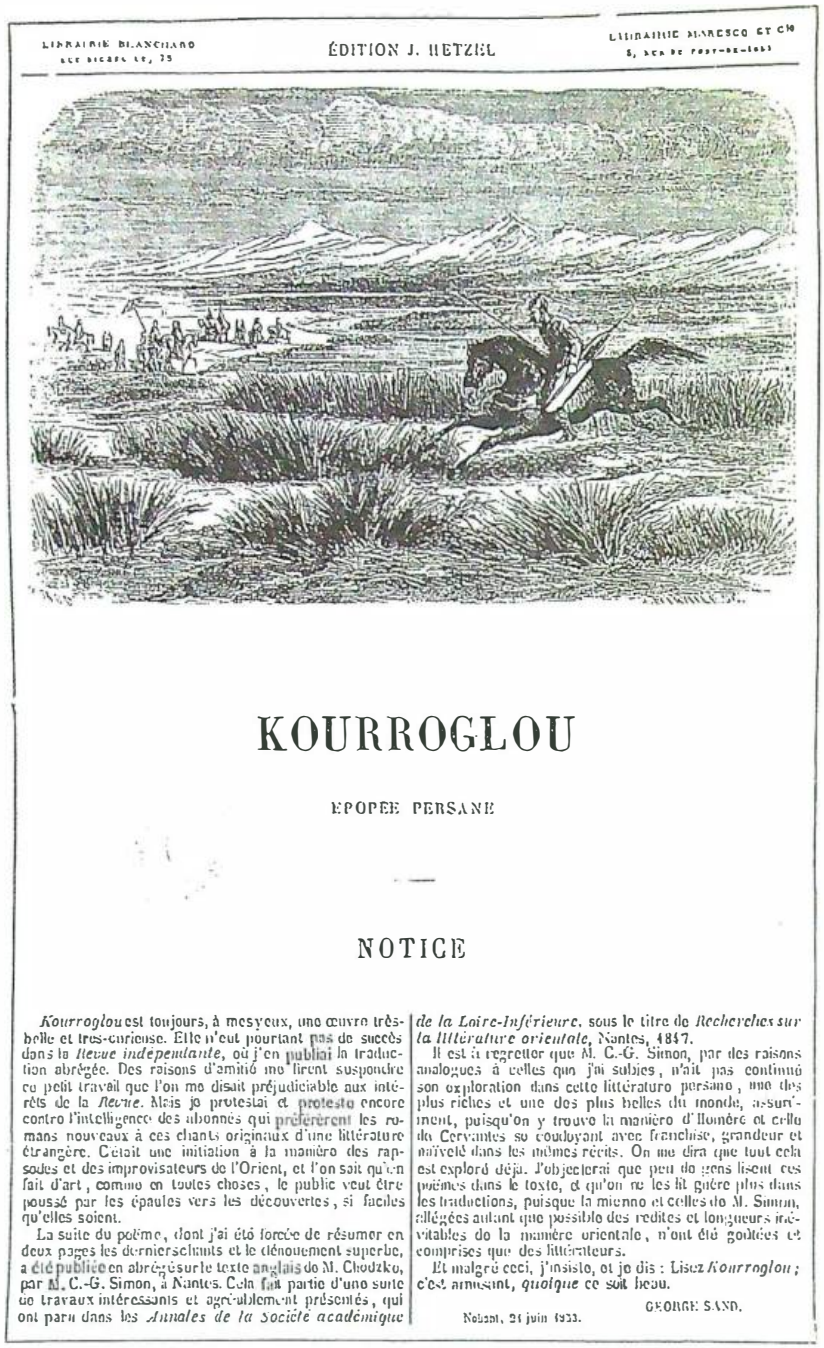

LIBRAIRIE BLANCHARD
RUE RICHER, 28, 29

ÉDITION J. HETZEL

LIBRAIRIE MARESCQ ET Cie
5, RUE DE POITIERS-[illegible]

KOURROGLOU

EPOPÉE PERSANE

NOTICE

Kourroglou est toujours, à mes yeux, une œuvre très-belle et très-curieuse. Elle n'eut pourtant pas de succès dans la *Revue indépendante*, où j'en publiai la traduction abrégée. Des raisons d'amitié me firent suspendre ce petit travail que l'on me disait préjudiciable aux intérêts de la *Revue*. Mais je protestai et proteste encore contre l'intelligence des abonnés qui préfèrent les romans nouveaux à ces chants originaux d'une littérature étrangère. C'était une initiation à la manière des rapsodes et des improvisateurs de l'Orient, et l'on sait qu'en fait d'art, comme en toutes choses, le public veut être poussé par les épaules vers les découvertes, si faciles qu'elles soient.

La suite du poëme, dont j'ai été forcée de résumer en deux pages les derniers chants et le dénouement superbe, a été publiée en abrégé sur le texte anglais de M. Chodzko, par M. C.-G. Simon, à Nantes. Cela fait partie d'une suite de travaux intéressants et agréablement présentés, qui ont paru dans les *Annales de la Société académique de la Loire-Inférieure*, sous le titre de *Recherches sur la littérature orientale*, Nantes, 1847.

Il est à regretter que M. C.-G. Simon, par des raisons analogues à celles que j'ai subies, n'ait pas continué son exploration dans cette littérature persane, une des plus riches et une des plus belles du monde, assurément, puisqu'on y trouve la manière d'Homère et celle de Cervantes se coudoyant avec franchise, grandeur et naïveté dans les mêmes récits. On me dira que tout cela est exploré déjà. J'objecterai que peu de gens lisent ces poëmes dans le texte, et qu'on ne les lit guère plus dans les traductions, puisque la mienne et celles de M. Simon, allégées autant que possible des redites et longueurs inévitables de la manière orientale, n'ont été goûtées et comprises que des littérateurs.

Et malgré ceci, j'insiste, et je dis : Lisez *Kourroglou* ; c'est amusant, *quoique* ce soit beau.

GEORGE SAND.

Nohant, 24 juin 1853.

99 TYPOGRAPHIE J. CLAYE, 7 RUE SAINT-BENOÎT. — H. PLON, LIBRAIRIE

halinde, yazar hakları tercümana kalacaktı, bu arada da satışı güvence altına almak için de Sand çalışmaya kendi ismini ekleyecekti.[14] Her şey hızlı bir şekilde gelişti. Sand, Chodzko'nun kitabını ilk kez aralık ayı ortasında görür ve *Les Aventures de Kourroglu*'nun ilk "meclis"i *Revue*'nün 10 Ocak 1845 tarihli sayısında, George Sand'ın uzun bir önsözüyle çıkar. Tercüman anlaşılan zaman baskısı nedeniyle işini tam yapamamış[15] ve George Sand onun elyazması metni üzerinde birçok düzeltme yapmak zorunda kalmıştı. Chodzko'nun metninde de makaslamalar yapmış, tekrarları kaldırarak bazı bölümleri özetlemiştir. "Bu küçük eleme çalışmasında yapılacak epey bir iş var."[16] Köroğlu Destanı'nı değiştirip düzeltmeler yapmaktan memnun olmayan Sand sonunda metnin aralarına kendi düşüncelerini ekler –bu da eseri bizim için daha da ilginç kılar. Karşımıza sonuç olarak karışık bir çalışma çıkmaktadır: Sadece birinci "meclis"in tümü örnek olması için tercüme edilmiş, çalışmanın kalan kısımı ise tercüme edilmiş alıntılardan (özellikle "Köroğlu doğaçlamaları"), özetlerden ve Sand'ın düşüncelerinden oluşmaktadır.

George Sand ve tercümanı başlattıkları çalışmayı bitiremezler. *Köroğlu*'nun *Revue Indépendante*'da son yayımlanma tarihi 10 Nisan'dır. Girişim eserin ortalarına doğru durmuştur. Öyle görülüyor ki, abonelerin ilgisizlikleri karşısında, yayından sorumlu kişiler (Aralık 1842'den sonra Sand ve Leroux artık *Revue Indeépendante*'ın yöneticisi değillerdi) *Köroğlu*'nun yayımlanmasını durdurmaya karar verirler.

Bu yapıt hiç kuşkusuz George Sand'ın çevresine karşı cömertliğinin işaretini taşımaktadır. Fakat bu eseri sadece bu yönüne indirgemek yanlış olur. Ne de olsa Sand sadece övgü dolu bir değerlendirme yazısı ile yetinebilir ve bu konuya bir daha dönmeyebilirdi. Ama *Köroğlu* Sand'ı büyülemişti ve önsözünün başında okuyucusuna yönelttiği sözlerin kanıtladığı gibi, Sand aldığı zevki *Revue*'nün gediklileri ile paylaşmak istemişti:

"Baruch'u okudunuz mu? Belki! Fakat Köroğlu'nu okumadınız. Okuyucularım, ne okuyorsunuz o zaman? Ne, Köroğlu'nu okumadınız mı?(...) Ah! eğer okuyucu olsaydım Köroğlu'nu tanımadığımı itiraf etmek istemezdim!"

Bu *rhapsodos*'taki (sözlü destan) "sanat"tan ve "olağanüstü zevk"ten bahsettiği mektuplarında eser hakkında daha az övgü dolu sözler sarf etmiyordu ve daha ileri giderek kahramanın bir doğaçlaması hakkında "Bu üç satır Victor Hugo'nun tüm yapıtlarına bedel"[17] diye itiraf ediyordu.

Daha anlamlı olanı ise Sand'ın *Köroğlu*'nu eserleri arasında birkaç defa yayımlamaya çalışmasıdır. İlk olarak *Consuelo*'nun arkasından çıkarmayı dener, daha sonra yayımcının karşı çıkması üzerine onu *Meunier d'Angibault*'nun (1845) ilk basımına ekler. 1853'te Hetzel Yayınevinde yeni bir önsöz ve oğlu Maurice Sand'ın[18] gra-

vürleri ile çıkan eserlerinin resimli baskısında tercümesi hâlâ bitmemiş olan *Köroğlu*'na yer verir; daha sonra son olarak 1855'te bir diğer romanı olan *Piccinino*'nun arkasında yine Köroğlu'nu yayımlar. Eserleri arasına sadece bir tercümeyi ve üstüne üstlük tamamlanmamış bir tercümeyi eklemekte ısrar ve inat etmesi son derece merak uyandıran bir konu. Daha sonra *Köroğlu*'nu zorla kabul ettirmekten vazgeçmiş olmasına rağmen, eseri yayımlama çabaları hiç kuşkusuz esere karşı duyulan gerçek bir ilgiyi göstermektedir.

Bu ilgiyi romantik devirde Doğuya karşı duyulan alışılagelmiş tutkuya bağlayabilir miyiz? Doğruyu söylemek gerekirse, bu konuda söylenecek fazla bir şey olmaması nedeniyle, George Sand'ın Doğu ile ilişkisi hakkında bugüne kadar hiçbir araştırma yapılmamıştır. İlk saptayabileceğimiz şey George Sand'ın romantik yazarların yaptıkları geleneksel Doğu gezilerine çıkmamış olmasıdır. Chateaubriand'ın, Nerval'in, Lamartine'in, Flaubert'in, Théophile Gautier'nin, Fromentin'in ve diğerlerinin Anadolu'da veya Kutsal Topraklarda bıraktıkları izlerin arkasından gitmemiştir.[19] Fakat Venedik'te iken otuz yaşında oraya gitmeyi düşündü –neredeyse yolun yarısındaydı ve Musset ile birlikteliğinin fiyasko ile sonuçlandığı açıkça ortaya çıkmıştı. 1834 Mart ayında yazdığı bir mektubunda Sand emekliye ayrıldıktan sonraki projelerinden bahsetmektedir:

"Onları Doğuya gidip gerçekleştireceğim, eğer mümkünse daha da uzağa. Seyahatimi geri dönülmeyen bir başka dünyaya kadar uzatmak istiyorum."[20]

Ve başka bir yerde de şöyle söylemektedir:

"Mantığım ve cesaretim İstanbul'a, Kalküta'ya ya da cehenneme gitmemi söylüyor".[21]

Gerçekten de, mektuplarının gösterdiği gibi, bir kaçışı andıran seyahatini Osmanlı başkentine yapmayı düşünmekteydi. Venedik'i unutmak için İstanbul. Ama belki de, *Lélia*'da bahsettiği gibi yerini "Doğunun genç milletlerinin" alacağı "bitkin ve yorgun uygarlık"tan uzak bir sığınak aramaktaydı.[22] Sonunda, projeden para yüzünden (seyahat için lazım gelen yedi veya sekiz bin frankı bulamayacaktır) ve havanın sıcak olmasından çekinerek[23] vazgeçmek zorunda kalacaktır. Böylece Doğuyu sadece hayalinde canlandırmakla yetinecektir. Berry'de geçirdiği 1835 kışını *Histoire de ma Vie*'de anımsayarak, tatlı bir üslupla şöyle anlatır: "Sadece rüyalarımda gerçekleşen Doğu seyahatimin hikâyesini tekrar kaleme alıyorum"[24] Ve -tabii ki- ortada böyle bir hikâye yoktur.

Böylece -Venedik'ten başka- sadece daha yakın olan bir Doğu tanıyacaktır, Chopin ile 1838 kışı o ünlü seyahatini gerçekleştirdiği İspanya'nın ve Mayorka'nın sunduğu "el altında olan bir Doğu."[25] Chopin'in hastalığı dışında, korkunç çiftin hareketlerinin şok ettiği Mayorkalıların düşmanca karşılamaları seyahati daha zor bir hale getirir. Adalı halkın Katolik "fanatizmi" karşısında öfkelenen Sand, *Un hiver à Majorque*'da Arapların ve İslamın İspanya'daki varlıklarını, Aydınlanma çağının felsefecilerinin yaptıkları gibi, sempati ile anımsar.[26] Bundan başka Sand'ın Doğuya karşı ilgisinin izlerine şurada burada rastlanılabilir. Seyahat hayalleri kurduğu sıralarda, yazar "Türk giysileri ve terlikleriyle(...) uzun bir pipo içerken" betimlenmektedir.[27] Pipo olmadığı zaman ise nargilesinden veya Hint nargilesinden nefes almaktadır. Balzac, Sand'ın Pigalle Sokağı'ndaki apartmanında "Türk usulü iki yer şiltesi" olduğunu söyler.[28] Fakat bu Oryantalist -ve dostları arasında Delacroix gibi birisi olan biri açısından hiç şaşırtıcı olmayan- moda bu dönem için çok özgün bir olay

GEORGE SAND'IN 'NOT'U

Köroğlu benim gözümde her zaman çok güzel ve çok ilginç bir yapıt olmuştur. Kısaltılmış bir çevirisini yayımladığım *Revue Indépendante*'ta pek başarı kazanmamış olabilir. Bana *Revue*'nün çıkarlarına zarar verdiği söylenen bu küçük çalışmayı belli dostluklarım nedeniyle askıya almak zorunda kaldım. Ama yabancı bir edebiyatın bu özgün türkülerine yeni romanları tercih eden abonelerin zekasını protesto ettim ve hâlâ da ediyorum. Yapıları Doğunun sözlü destanlarının (*rhapsodos*) ve doğaçlamacılarının biçemiyle bir tanışmaydı ve her şeyde olduğu gibi sanat alanında da kitlenin yeni keşiflerle karşılaştığında, bunlar ne kadar kolay olurlarsa olsunlar, biraz sırtından itilmeye gerek duyduğunu biliyoruz.

Son türkülerini ve harika çözüm bölümünü iki sayfada özetlemek zorunda kaldığım şiirin devamı, Bay Chodzko'nun İngilizce metninden Bay C.-G. Simon tarafından yapılan kısaltılmış çevirisiyle Nantes'da yayımlandı. Bu yayın, *Annales de la Société académique de la Loire-Inférieure* içinde *Recherches sur la littérature orientale* (1847, Nantes) başlığıyla çıkan bir dizi ilginç ve hoş sunumlu çalışmanın bir parçasıdır.

Bay C.-G. Simon'un benim karşı karşıya kaldıklarıma benzer nedenlerle, kesinlikle dünyanın en zengin ve en güzel edebiyat yapıtlarından biri olan bu İran edebiyatı ürünü içindeki keşif yolculuğunu sürdürmemiş olmaması çok üzücüdür. Dünyanın en güzel ve en zengin edebiyatlarından biri diyorum, çünkü orada Homer'in ve Cervantes'in biçemiyle açık sözlülük, büyüklük ve naiflik aynı öyküler içinde kol kola girmektedir. Bana bütün bunların zaten ortaya konduğunu söyleyebilirsiniz. Metnin içindeki bu şiirleri çok az insanın okuduğunu, hele çevirilerde hiç okunmadıklarını söyleyerek buna karşı çıkacağım; çünkü Doğu biçeminin tekrarlarından ve kaçınılmaz uzunluklarından olabildiğince temizlenmiş olan benim ve Bay Simon'un çevirileri sadece edebiyatçılar tarafından anlaşılmış ve sevilmiştir.

Ve bütün bunlara rağmen ısrar ediyor ve şöyle diyorum: *Köroğlu*'nu okuyun; çok güzel olmasına *rağmen* eğlendirici bir eser bu.

George Sand
Nohant, 21 Haziran 1853

George Sand'ın Nohant'daki şatosu sanatçıların buluşma yeriydi. Savaş sahneleri ressamı Charpentier'nin hazırladığı, George Sand'ı çevresindekilerle tasvir eden bir yelpaze. Soldan sağa: Ressam Calamatta (yılan), George Sand'ın oğlu Maurice (dört bacaklı peri), politikacı Emmanuel Arago (Triton: yarısı adam yarısı balık olan deniz mabudu), Albert Grzymala, aktör Bocage (Pan: yarısı keçi yarısı insan olduğuna inanılan bir ilah), Liszt (Sand'ın önünde diz çöküyor), Sand, Chopin (kuş), Delacroix (çoban), öğretmen Féicien Malafille, Sand'ın kızı Solange (aslan), avukat de Bourges ve Charpentier.

sayılamazdı.

Sand'ın okuduklarına baktığımız zaman ise Kuran'dan başka Doğuya karşı ve İslama karşı özel bir ilgisini gösteren hiçbir şey bulamıyoruz.[29] Öyle söylemek gerekir ki, Doğu Sand'ın yaşamında olduğu kadar eserlerinde de çok sınırlı bir yer kaplamaktadır.

Köroğlu'nda Sand'ın en çok ilgisini çeken, bir Doğu egzotizmi arayışından çok, evrensel bir tipin özgün edebi araçlarla ifadesidir. Bunu başka bir şekilde söylememiz gerekirse, George Sand bu yapıtta büyük edebiyatın kokusunu almıştır. Eseri karakterize etmek için aklına bir sürü karşılaştırmalar ve referanslar gelir. Önsözünde Ariosto'yu ve Cervantes'i anımsayan Chodzko'dan sonra, Sand, Homer'e, aynı zamanda karmakarışık bir biçimde Tasse, Schiller ve hatta İncil'e gönderme yapar. Fakat sonuçta en çok adı geçen Rabelais'dir: "Köroğlu'nun dağdaki kahvaltısı Grangousier'nin bir sahnesini hatırlatmıyor mu? Köroğlu'nun Ayvaz'ın şarabını içme izni almak için uyguladığı muzip budalalıklarında aynı zamanda birazcık peder Jean des Entommeures ve Panurge'den özellikler yok mu?". Ve daha sonra: "Atıyla uçurumları ve nehirleri geçen, kendi başına koca bir orduyu kılıçtan geçiren, Rabelais'nin kahramanları gibi yiyen ve içen Köroğlu bu fantastik dünyanın içinde aslında çok gerçek bir varlıktır." En sonunda ise Hoffmann kanıt olarak kullanılır: Onun en başarılı hikâyelerinde olduğu gibi, *Köroğlu*'nda da fantastik unsur gerçekçiliğe açılır.

Ne olursa olsun, Sand Köroğlu'nun "oryantal" canlılığına duyarsız kalmaz. Eserin özgünlüğü ve rengi, *rhapsodos*'un sergilediği düşlem ve hayal gücü üstünde durur. Düşlem temaların seçiminde ortaya çıkar. "Köroğlu'nun hayatının gerçek kahramanı Köroğlu değil, güzel Ayvaz değil, esprili aşçı yamağı Hamza Bey bile değil; erkek değil, kadın değil; bir attır: Yanında Achille'in savaş atlarının ve şövalyelerin ünlü binek atlarının zavallı birer midilli gibi kaldıkları, kutsal Kırat'tır". Hayalgücü ise Sand'ın tercümesinde altını çizdiği bir dizi ifadede ortaya çıkmaktadır: "İradesinin dizginleri sabrının ellerinden kaçıyor... Kalbim hareketsizlikten patlıyor... Gözlerinde kutsal bir ışık parlıyor ve yüzü ışınlarını güneşe gönderiyor... Buruşmuş bir paltonun kıvrımları karışık bir kalabalığı hatırlatıyor. Yaşlı bir kadının çizgileri şaire yeni

Nohant'da bir araya gelen sanatçılar kendi aralarında tiyatro oyunları hazırlayarak sahneliyorlardı. Oyun öncesi tartışmaları resmeden bir karikatür.

ayın kavisli şeklini hatırlatıyor. Korku dilinin sertleşmesine neden oluyor. Köroğlu düşmanının kafasına vurduğu zaman, kafa kapanan bir kitap gibi yassılaşıyor, vs"[30] Sand "Doğuluların becerikli abartısından", "Köroğlu'nun sadece parmaklarının bastırmasıyla altın bir paranın üstündeki resmi silmesi hakkında İran icadının üstünlüğünden"[31] bahseder. Ve ekler: "Bizdeki kahramanlar parayı ikiye bölmekle yetiniyorlar ve imkânsızı gerçekleştirdiklerini zannediyorlar. Fakat gerçek imkânsızlık sadece Doğuda var."

Bu arada, *Köroğlu*'nda George Sand'ı çeken başka bir yön daha vardır. Doğuyu bulmaya gitmediyse bile birkaç yıldan beri Doğunun insanlarını "keşfetmiştir". Otuzlu yılların sonunda Pierre Leroux ile tanışması hayatının dönüm noktasını oluşturmaktadır ve onu 1848'de "devrimin ilham perisi"[32] olmaya kadar sürükleyecektir. Bugün tamamiyle unutulmuş olan bir sürü halkçı şair ile etrafı çevrili olan Sand "halktan çıkmış ve onun dilini konuşan sanatkâr hayali"nin peşinden gitmektedir.[33] Oysa *Köroğlu* halk edebiyatının tam tamına kusursuz bir örneğini vermektedir: Halkın içinden gelen ve halka yönelik bir şiir; Sand'ın Chodzko'dan sonra tekrarladığı gibi "(Bu şiir türünün) En doğru versiyonları, en şiirsel ve eksiksiz anlatımları (...) halkın en alt sınıfında bulunur, bunun nedeni ise bu olaylar dünyasının ve şiir türünün bağnaz anısının ve coşkulu aşkının kaçınılmaz olarak halkın içine girmiş ve yerleşmiş olmasıdır". Daha sonra Sand, "Köroğlu'nun maceralarında kendini gösteren ve halk şairlerinin bilincinde bulunan hayranlık verici felsefî içgüdüyü" anımsatır. Ve ekler: "Halkın hafızası usta bir sanatçıdır, ruhsal derinlikten yoksun olmayan bir şairdir (...) Hiç şüphe yoktur ki Köroğlu gerçekten yaşamıştır ve hikâyesi gerçektir (...) Fakat söylenceler tarihi, dâhilerin onu yazarken dikkate aldıkları aynı ahlak kuralları ile yaratır. Bir kahramanın, kendi çağdaşlarını da etkileyen düşüncenin sadece daha

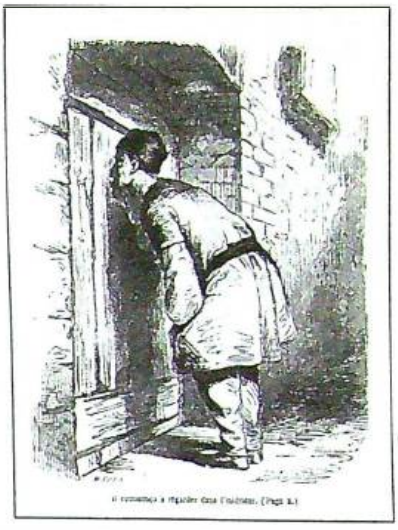

zengin bir tecessümü olduğunu anlıyor".

"Fakat nedir Köroğlu?" diye sorar yeni kahramanını tanımlamaya çalışan Sand. "Bir şairden daha fazla idi, bir âşıktan daha fazla, bir aydından daha fazla, bir başrahipten daha fazla, bir kraldan daha fazla, bir filozoftan daha fazla. O İran'daki en büyük kişi idi: O bir eşkıyaydı". Köroğlu'nun kişiliğinde Sand'ı ilgilendiren zenginden alıp fakire veren "toplumsal eşkıya" rolüydü. Sand, Köroğlu'nun karısı Nigar'a verdiği şu cevabın altını çizer: "Ne toprak sürüyorum, ne de kaçakçılık yapıyorum; o zaman çalmak zorundayım". Bu gerekçeye, diye belirtir Sand, verilecek cevap yoktu. Sand'ın kendisi Schiller'in *Brigands*'ından sonra eşkıyalara ilgi duymaya başlamıştı. *Les Aventures de Kourroglou*'dan birkaç yıl sonra, bu tema üzerine –en iyi romanlarından bir tanesi olmasa bile– *Piccinino*'yu yazar. Olay, eşkıyalık söz konusu olduğu zaman akla ilk gelen yerde, Sicilya'da geçmekteydi. Eserin önsözünde, Sand şöyle itiraf eder: "Her zaman için başkalarının da hayal ettiği gibi kendi küçük eşkıya elebaşımı yaratmayı istemişimdir". Halkın her zaman için bu "korkunç ve esrarengiz kişiliğe" karşı olan ilgisinin altını çizer. Ve ekler: "Her iyi ve dürüst okuyucunun daha ilk sayfalarda eşkıyalara yürekten bağlanması ve başarılı olmaları için dilekler tutması için bu umutsuz kahramanların yasal olarak darağacını veya kürek cezasını hak etmeleri yeterli. Neden o zaman mantıklı bir kadın olma bahanesiyle kendi hayalimde bir tane eşkıya da kendim yaratmaktan kendimi yoksun bırakacaktım?" Böylece, *Piccinino*'nun 1855'te *Les Aventures de Kourroglou*'nun son yayımı ile tamamlanması bir rastlantı değildir.

George Sand, Köroğlu hakkında "Kadınlar onun için deli oluyor" der. Kendisi bile, Köroğlu'nun en büyük hayranıdır ve kahramanın cazibesine yenik düşmüştür. Bu konuda "Aristo'nun olağanüstü şövalyeliğini" anımsatır. Köroğlu, Roland'dır, ama Tasse'in kahramanı Tancrède'dir de. Bir dürüstlük ve yüreklilik modeli. Ve aynı zamanda özgür insan örneği. Nasıl olur da "Özgürlük skandalı"nın[34] öncülüğünü yapan George Sand, "Ben Köroğluyum (...) dünyada özgürce yürüyemem, çünkü dünya benim için çok dardır" diye gururla ilan eden bir kahraman karşısında hissiz kalabilir? Sand şöyle gözlemler: "Köroğlu kendinden başka tanrı tanımaz ve sadece kendi yeminine bağlı kalır". Fakat kahramanlıklarının yanında Köroğlu, aynı zamanda cinayet işleyerek haksızlık eden başarısız bir kahramandır da ve Sand bunun hakkında şöyle yazar: "Ufkunda ilahi gazabın işaretlerinin yükseldiği ve göğünün görkemini yavaş yavaş işgal ettiği görülür". Sand için *Köroğlu*'nu "basit bir kahramanlık hi-

kâyesi ve komik bir öykü"yü aşan bir şaheser yapan, "felsefi manası, hissesi ve şiirsel bir kişilikte insanoğlunu (belki de belli bir ırkı) kişileştirmesi ile gerçek bir şiir" haline getiren bu ani değişimleridir. Kuvvet ve zayıflık, şiddet ve şevkat, hırs ve gönül yüceliği karışımları ile, George Sand'ın Köroğlu'su romantik kahramana düşündüğümüzden daha da yakındır.

Bütün çabalarına rağmen, Sand *Köroğlu*'nu benimsetemedi ve *Les Aventures de Kourroglou* yarım kaldı. On yıl sonra, "Bazı dostlarım *Revue*'nün çıkarlarına zararlı olduğu söylenen bu küçük çalışmayı durdurmama neden oldu. Fakat itiraz ettim ve yeni romanı *rhapsodos*'ların ve Doğunun doğaçlamacılarının bu orijinal şarkılarına (...) tercih eden abonelerin akıllarını hâlâ protesto ediyorum"[35] diye yazar. Neden bu başarısızlık? Söylemek zor. Sand'ın (ve tercümanının) çok hızlı çalışmasının da aralarında yer aldığı birçok neden vardır.[36] Acaba *La Mare au Diable*'ın yazarının romantik üslubu, şiirin "Rabelais tarzı canlılığı"nı vermek için uygun değil miydi? Bundan başka, eğer romantikler Doğu Akdeniz'de çok seyahat ettilerse de, dönem daha uzak bir Doğu'nun, Hindistan'ın ve Çin'in edebiyatlarıyla daha çok ilgilenmiştir. Eklemek lazım ki, George Sand'ın cesur denemesinden neredeyse bir buçuk yüzyıl sonra, Chodzko'da Homer'ini[37] bulmuş olan Köroğlu hâlâ Victor Bérard'ını aramaktadır.

Sonuç olarak George Sand'ın başarısız olduğunu ve bir fırsatı kaçırdığını söyleyebilir miyiz? Tam olarak değil. Gençlik okumalarının ortasında Arthur de Gobineau adındaki birinin Sand'ın tercümesini şans eseri bulması imkânsız değildi.[38] O zaman düşünebiliriz ki *Les Aventures de Kourroglou*, *Trois ans en Asie ve Nouvelles Asiatiques*'in yazarının Oryantalist eğilimini gün yüzüne çıkarmaya katkıda bulunmuş olabilir. Eğer bu doğru ise, George Sand, Köroğlu tutkusunu başkalarıyla paylaşmayı araması bakımından bütün minnettarlığımızı hak eder.

1. *Dictionnaire de biographie française*, c. VIII, 1972.
2. Chodzko'nun çalışmasının başlığının tam ismi: *Specimens of the Popular Poetry of Persia as found in the Adventures and Improvisations of Kurroglu, the Bandit-Minstrel.* Köroğlu destanı sayfa 17-344 arasındadır.
3. Bkz. Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*, ikinci basım, İstanbul, 1984, s. 21-28. Aynı yazar "L'épopée et la Hikâye". *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da, c. II, Wiesbaden, 1965; ve *Encyclopédie de l'islam*, ikinci basım, "Köroğlu" maddesi.
4. Chodzko tarafından derlenen şiirin orijinal el yazısı Paris'te Bibliothéque nationale'da saklanmaktadır.
5. Köroğlu Destanı "Kourroglou, épopée populaire" adı altında IX. ve X. bölümlerde bulunmaktadır, s. 255-356.
6. *Revue Indépendante*, c. VI, 1843, 10 Ocak, 10 Şubat ve 10 Nisan. George Sand'dan alıntı yaptığım zaman hariç, Köroğlu kahramanından ve destanın kendisinden bahsederken Türkçe transkripsiyonu kullandım. Not edilmesi gereken, Simon'un bu tercümeden haberi olduğu ilk yedi "meclis" için bu tercümeden esinlendiğidir.
7. Özellikle Joseph Barry'nin yazdığı *George Sand ou le scandale de la liberté* (Fransızca tercüme Paris, 1982) adlı biyografiyi ve aynı zamanda George Lubin'in yayımladığı Sand'ın *Correspandance*'ını (Paris, 1964, Classiques Garnier koleksiyonu) kullandım.
8. Sand, *Correspondance*, c. IV, s. 917 (ifade Georges Lubin'in)
9. *Correspondance*, c. V, s. 817-818. Mickiewicz öldükten sonra (İstanbul'da 1855'te koleradan vefat etti), Chodzko Collège de France'da Slav dilleri ve edebiyatı kürsüsünde onun yerini aldı.
10. İfade J. P. Lacassagne'in, *Pierre Leroux-George Sand. Histoire d'une amitié* (yayımlanmamış yazışmalar 1836-1866), Paris, 1973, s. 48.
11. *Correspondance*, c. V., s. 818.
12. *Age*, s. 829.
13. *Correspondance*, c. VI, s. 90-92.
14. *Correspondance*, c. V, s. 829.
15. *Correspondance*, c. VI, s. 8.
16. *Idem*, s. 97. Ve ekler: "Size verdiğim metin, *rhapsodos*'un kesintilerden ve tekrarlardan iki kez temizlenmiş halidir. Ve tüm bu bölümler tam bir sanat ve olağanüstü bir zevkle güçlendirilmiş olduklarından [nereyi keseceğimi] seçmekte zorlanıyorum. Benim budamalarım tercümanı herhalde üzecektir."
17. *Age*, s. 96-97.
18. Maurice Dudevant-Sand, Delacroix'nın öğrencisiydi. Burada Köroğlu'nu gösteren gravürlerinden bazı örnekler veriyoruz; bunların oldukça konvansiyonel gravürler olduklarını söylemeliyiz.
19. Bkz. Jean-Claude Berchet'nin derlemesi, *Le Voyage en Orient. Anthologie des Voyageurs français dans le Levant au XIX siécle*, Paris, 1985.
20. *Correspondance*, c. II, s. 537.
21. *Age*, s. 546.
22. Bkz. Pierre Michel, *Un mythe romantique: les Barbares, 1789-1848*, Lyon, 1981, s. 398.
23. *Correspondance*, c. II, s. 574, 597, 606.
24. George Sand, "*Histoire de ma Vie*", *Oeuvres autobiographiques* içinde G. Lubin (ed), Paris 1972, c. II, s. 515 (La Pléiade).
25. Un Hiver à Majorque baskısında Béatrice Didier'nin ifadesi, Paris, 1984, s. 213.
26. *Age*, s. 267 ve 274.
27. Joseph Barry, *op. cit.*, s. 263.
28. *Age*, s. 353.
29. Bkz. *Correspondance*'taki Lubin baskısının Index particulier à George Sand'da "Okumalar" bölümüne.
30. Bütün bu ifadeler Sand'ın *Oeuvres Illustrées* adlı eserinde italik basılmış; bu italikler Chodzko'nun tercümesinde bulunmuyor.
31. Chodzko'da olduğu gibi "İran" burada coğrafi anlamda alınmalı (Türk dilinde bir edebi eser olduğu için).
32. Joseph Barry'nin formülüne göre, *op. cit.*
33. *Histoire Litteraire de la France*, Editions sociales, c. IV, 1972, s. 918
34. Joseph Barry.
35. *Oeuvres Illustrées*'deki *Kourroglou*'nun Önsözü.
36. Mart 1843'te, *Consuelo*'nun arkasına Köroğlu'nun tercümesini eklemek söz konusudur. Eğer bu gerçekleşirse diye yazar Sand, "üstünde bundan önce yaptığımdan daha özenli çalışacağım", *Correspondance*, c. VI, s. 84.
37. Sand'ın önsözündeki formülüne göre.
38. Bkz. Gobineau, *Oeuvres*, J. Gaulmier (ed), La Pléiade Kütüphanesi, c. II, s. XIII, 357 ve 1045.

Dede Korkut'ta Toy Geleneği

ZÜHRE İNDİRKAŞ
Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Sanat Tarihi öğretim üyesi

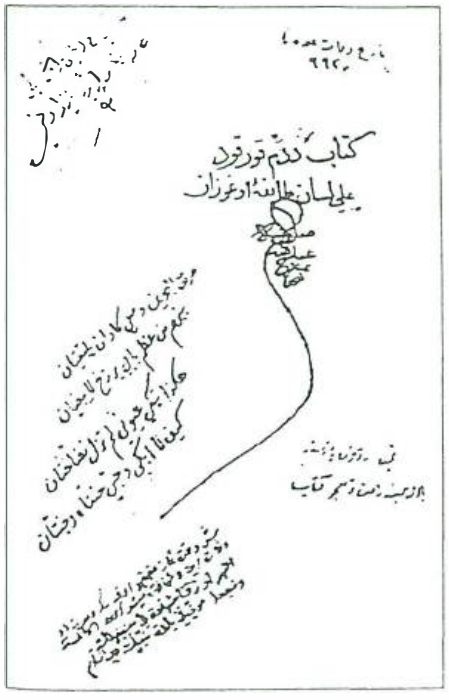

Kitab-ı Dedem Korkud âlâ Lisan-ı Taife-i Oğuzhan, *Dresden baskısının ilk sayfası.*
Dede Korkut Kitabı **(neşreden: Muharrem Ergin), Ankara, 1958.**

Türklerin tarihteki en önemli dönüm noktası İslamlığın kabul edilişi olduğu konusunda bütün tarihçiler birleşirler. Ancak Şaman inanç sistemi içinde yaşayan eski Türk topluluklarının İslamlıkla karşılaştıklarında yaşadıkları geçiş sürecinin tüm boyutlarıyla gerektiği gibi irdelendiği söylenemez. İşte kâğıda dökülmesinden çok önce sözel kültürde oluşumunu tamamlayan Dede Korkut hikâyeleri tam da Türklerin Şamanlıktan Müslümanlığa geçtiği (9.-11. yy'lar) dönemde oluşmuş ve Türk kültürünün gerilerde, uzak geçmişte nasıl şekillendiğini doğru anlayabilmemizde tükenmez bir kaynak oluşturmuştur.

Oğuz Boyunun dilinde olan Dedem Korkud'un kitabının asıl adı *Kitab-ı Dedem Korkud âlâ Lisan-ı Taife-i Oğuzhan*'dır. Dede Korkut yalnızca eski Türk edebiyatının başyapıtlarından biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir kültür tarihi kitabıdır. Eski Türk toplumunun ulusal bir destan niteliği taşıyan ortak yaratıcı gücünün bir ürünüdür. Göçer toplulukların tümünde olduğu gibi, önceleri ağızdan ağıza dolaşan, zaman ve coğrafya içinde değişimlere uğrayan sözlü ürünlerden oluşmuştur. Aslında anlatılan Oğuz boyunun serüvenleri, onların başından geçenlerdir. Yapıtta adı geçen Han, Bayındır Handır. Ardından Kazan Bey gelir. Öykülerin en önemli kahramanı Kazan Beydir. Kazan Bey bütün Oğuzların ortak beylerbeyi, bir anlamda genel valisidir. Ondan sonra Oğuzlar ve Oğuz ülkesi iç ve dış Oğuz (Boz-ok- ve Üç-ok) olarak ikiye ayrılır.[1] Kazan Bey aynı zamanda İç Oğuz beylerbeyidir. Dış Oğuz'un beylerbeyi Kazan'ın dayısı Aruz'dur. Onların idaresinde yirmi dört Oğuz boyu bölüşümüne göre çeşitli beylikler ve boylar bulunur. İşte, destanda bu siyasal düzendeki Oğuzların yaşamları birer sembol olan kahramanlar çevresinde dile getirilir.

"Toy"lar, Oğuzların sosyal yaşamındaki en önemli olaylardan biri olan görkemli ziyafetlerdir. Göçebe hayatın gereği sürekli hareket halinde olma zorluluğu sık sık "toy etmek" bahanesiyle kısa süreli de olsa kesilir. Yerleşik yaşamın tadı çıkarılır. Bu yemekler bir anlamda bu zor koşullara katlanmanın bir yoludur.

En büyük dünya tarih kitapları arasında sayılan *Camiü't-Tevarih*'in ikinci cildinde Türklere ve Oğuzlara ilişkin verilen bilgiler arasında Dede Korkut'un ağzından anlatılan toy bu konuda bize destanda anlatılanlarla örtüşen bilgiler vermektedir. Şöyle anlatılır: Padişah ölmüştür. Oğlu Tuman Han büyüyünceye kadar birisinin padişahlık etmesi gerekmektedir, büyük küçük bütün halk toplanırlar;

> Korkut, o toplantıda bulunanların hepsine yüksek sesle şöyle dedi; "Madem ki padişahımız öldü, herkes bilir ki Erki onun hizmetkârı idi. Hizmeti müddetince iyi ada sana malik oldu. Ölçüsüz değerli hizmetler etti. İki havuz yaptırıp ayran ve kımızla doldurmuş, her türlü sünden çok et yığdırmıştı. Öyle ki hiç kimse öyle bir toy vermemiştir. Tuman Han gayetle küçük olup, padişahlığın üstesinden gelmesi pek güç bulunduğundan, vakte ve hale uygun olan, padişahlığı Erki adına vermemiz ve Tuman Han buluğ çağına erişinceye kadar, Erki'nin bizim ülkemizdeki birçok haklarına riayet ederek onu padişahlığa çıkarmamızdır. O da Tuman adına hükmetsin". Korkut bu sözü söyleyince oradakiler padişahlığı çocuğa verip, Erki'yi niyabete hasbetme konusunda ittifak ettiler. Kımız ve ayran dolu olan iki havuzdan dolayı onun adını Kül Erki Han koydular ve onu padişahlık tahtına geçirdiler. Hükmedip dokuz yıl padişahlık tahtında durdu. Kül Erki naiplere dokuz yüz

baş koyun ve dokuz baş kısrak getirerek Tuman Han'a top vermelerini söyleyip onlara, "Erki avlanmaya gitti" demelerini tembih etti. Toy kararlaştıktan sonra, Korkut gelince onu toylamak için 3000 koyunla 30 kısrak hazırlamalarını buyurdu ve Korkut'a "hemen memleketin seçilmiş eri sensin. Böyle bir iş zuhur etti, Hakkın Tuman Han'da olduğuna şüphe yok. Taht ve ülke onundur. Nasıl düşünür ve hangi işi doğru görürse onu yapsın. Biz de ona uyarız" diye bir adamla haber gönderdi. Korkut, bu haberi duyunca oraya geldi. Kül Erki Han, Tuman Han'a toy verip onu ağırladı.

Sonra ziyafete başladılar. Yedi gün geceli gündüzlü toy ettiler. Her gün 90 koyun ve 9 kısrak harcetmekteydiler. Ondan sonra Korkut gelip, Tuman Han'a dedi ki "Baban ölünce danışma toplantısı yapıldı. Sen büyüyüp kutlulukla bu makama erişinceye kadar padişahlık niyabetini Kül Erki Han'a verdik. Kul Erki Han kocamıştır. Bugünlük, yarınlık ömrü kalmıştır. Eğer onu işten çıkarırsan ahali ona serzeniş eder ve padişahlığa göre misli görülmemiş ve garip bir iş olur. Doğrusu budur ki sen onun kızını al, o da mallarını hazineye versin. Birkaç gün sonra ölür. Taht esasen ve mutlaka senindir."

Ertesi gün Kül Erki Han büyük bir toy verdi. Tuman Han'a ait bulunan ve altın sırmalarla bezenmiş olan çadır diğer çadırlarla birlikte kurulmuştu. Kül Erki Han, Korkut'u, bütün Oğuz uyruğunu, büyükleri ve ileri gelenleri topladı.[2]

Yukarıda *Camiü't-Tevarih*'te anlatılan yeni hükümdarın seçilmesi sırasında verilen toylar, bu tür ziyafetlerin Oğuzlar için ne anlam taşıdığını açıklıkla göstermektedir. Bu bağlamda Dede Korkut hikâyelerin daha başında bu kültürün davranış biçimlerinden biri olan "toy etmek" ile karşılaşılır. Toyların hangi nedenlerle verildiğine bakıldığında toplumsal yaşamın tüm dinamiklerinin adeta toylarla iç içe girmiş olduğu görülür. Örneğin; beyler toplumsal sorunları tartışmak, kararlar almak için hemen toy düzenlerler. Toy anlamında Adak yemekleri verilir, gençlerin ilk avları nedeniyle toylar düzenlenir. Evlenme, yakınların tutsaklıktan kurtulması gibi mutlu olaylar için düzenlenen toylar yanı sıra beylerin düzenlediği sosyal bir anlam içeren yağma toyları da ayrı bir anlam taşır, büyük ölüm acıları ardından düzenlenen "aş yemekleri" de göz önüne alınırsa sevinçte ve acıda toplumu bir araya getiren toyların, Oğuzların yaşamında sosyal, tarihsel, hatta ahlaksal bir boyutunun olduğu açıklıkla ortaya çıkar.

Destan'ın "Dirse Han oğlu Boğaç Han" başlıklı ilk öyküsünde yılda bir kez "toy eden" Oğuz beylerini konuklayan Hanlar Hanı Bayındır "Yine toy edip attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestirmişti. Bir yere ak otağı kurdurmuştu"[3] ve şöyle buyurmuştu. "Kimin ki oğlu kızı yok, kara otağa kondurun, altına kara keçe döşeyin; kara koyun yahnisinden önüne getirin; yerse yesin yemez ise kalksın gitsin."[4] Oysa oğlu olan ak otağa, kızı olan kızıl otağa kondurulacaktı. Kara otağa oturtulan Dirse Han bu küçük düşürülmenin nedenini sorarken "Bayındır Han ne eksikliğimi gördü, kılıcımdan mı gördü, soframdan mı gördü?" der. Görülüyor ki, sofra açmak, başka bir deyişle toy etmek öykülerde kahramanlıkla özdeşleşen kılıçla birlikte anılıyor. Bu olayın hemen ardından evine dönen Dirse Han çocuk sahibi olmadığı için önce karısına öfkelenir, ardından karısının isteği ile bir adak toyu vermeye karar verir. Haced toyları[5] olarak anılan bu toylar öbürlerine göre daha zengin olur[6] ve onlardan ayrılan bir yanı da bunlarda aç doyurulur, yalıncak giydirilir. Borçlu borcundan kurtarılır. Nitekim bu toy hikâyede "Dirse Han dişi ehlinin sözü ile büyük bir ziyafet verdi. Dilek diledi. Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdi. İç Oğuz, Dış Oğuz beylerini başına topladı. Aç görse doyurdu, çıplak görse donattı. Borçluyu borcundan kurtardı. Tepe tepe et yığdı, göl gibi kımız sağdırdı. El kaldırdılar, dilek dilediler" diye dile getirilir.[7] Bu toylarda ellerin kaldırılıp Tanrı'ya yakarıldığı görülüyor.

Salur kazanın evinin yağmalandığı İkinci öykü, yine Salur Kazan'ın verdiği bir toyla başlar.

> Doksan başlı otağlarını kara yerin üzerine diktirmişti. Doksan yerde alaca halı, ipek döşemişti, seksen yerde büyük kazanlar kurulmuştu. Altın kadehler, sürahiler dizilmişti. Dokuz kara gözlü, güzel yüzlü, saçı ardına örülü, göğsü kızıl düğmeli, elleri bileğinden kınalı, parmakları süslü, dilber kafir kızları kudretli Oğuz beylerine kadeh sunup içiyorlardı...[8]

Bu ifadede de beylerin verdiği toyların görkemi çok güzel dile getirilmiştir. Ayrıca içki sunucular yukarıda görüdüğü gibi "kafir" kızlarıdır. Türk kadınlarının sakilik ettiklerine ilişkin bir iz yoktur. Çünkü sakilik aşağılayıcı bir görevdir. Nitekim Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı ikinci öyküde kafirler Kazan Beyin karısı Burla Hatunu kaçırdıklarında içki sunucusu olarak görevlendirip aşağılamayı isterler.

Daha önce de belirtildiği gibi Oğuzlarda türlü türlü nedenlerle toy edilir. Bunlardan biri de Oğlanın "ilk avı" için verilen toylardır. "Oğulların" baba adını sürdürmesi, ona onur kazandırması göstereceği kahramanlığa bağlıdır. Av avlaması, baş kesmesi, kan dökmesi gereklidir. Bu nedenle "ilk av" çok önemsenir. Bir anlamda gencin rüştünü ispatlamasıdır. Her vesile ile toy düzenleyen Oğuzların böylesi önemli bir olayı kutlamaları kaçınılmazdı. "Dirse Han Oğlu Boğaç Han" adlı birinci öyküde Dirse Hanın hatunu da oğlancığının ilk avıdır diye attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestirip bütün Oğuz beylerine toy vermeye niyetlenir.[9] Yine Kazan Bey oğlu Uruz'un esir olduğu dördüncü öyküde Han kızı boyu uzun Burla Hatun Han Kazan ile birlikte ilk avına çıkan "Oğlancığı" için Şanlı Oğuz beylerini toplamaya hazırlanır.[10]

Dede Korkut hikâyelerinde tek bir hatunla evlenen[11] Oğuz

beylerinin evlenme âdetleri bugün Anadolu'da görülen kız aramak, kız bulmak, kız istemek gibi geleneklerde süregelmektedir. Türk töresinde önemli bir yeri olan evlilik de Destan'da kazanların kurulduğu, yahnilerin yapıldığı görkemli düğün toyları ile gerçekleştirilir (Buna düğün şöleni de[12] denir). "Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek adlı üçüncü öyküde Kam Püre'nin oğlu Bamsı Beyrek babasına Banu Çiçek'le evlenmek istediğini söylediğinde Kam Püre bu konuyu danışmak ve kız istemeye kimin gideceğinin uygun olacağını saptamak için "Kudretli Oğuz beylerini" çağırır ve "Ağır konukluk eyler".[13] Öykü Beyrek'in on altı yıllık tutsaklığı ve türlü serüvenleri ile geri dönmesi ve "adaklısı" Banu Çiçek'in tam da Yalancı oğlu Yalıncuk'la küçük düğününü yapıp büyük düğününü yapmak üzere olduğu sıra çıkagelmesi ile mutlu sona ulaşır. Beyrek "Ak evine ak otağına döner" düğüne başlar, Kırk yiğidinin de birkaçına Han Kazan, bir kaçına da Bayındır Han kızlar verirler. Beyrek yedi kız kardeşini de yedi yiğide verir. Kırk yerde otağ diker. Toy düğün eylerler.[14]

Bir başka düğün toyu da altıncı öykü olan Kanglı Koca oğlu Kan Turalı'da görülür Kanglı Koca gözü görürken oğlunu evlendirmek istemektedir, oğlan babasına "Madem ki beni evereyim diyorsun, öyleyse bana öyle bir kız al ki ben yerimden kalkmadan o kalkmış olmalı, ben karakoç atıma binmeden o binmiş olmalı, ben kanlı kâfir eline varmadan o varmış bana baş getirmiş olmalı" der.[15] Dede Korkut'ta kadının önemli bir yeri vardır. Böylesi yiğit kadın tipine öbür öykülerde de rastlanır. Böyle yiğit bir hatun almak için erkek de türlü kahramanlıklar göstermek ve tehlikeleri göğüslemek zorundadır. Kan Turalı'nın bütün bu zorlu sınavları başarıyla geçip geri döndüğünü gören babası Kanglı Koca "Tanrıya Şükürler Eyler",[16] oğlunu ve gelinini alarak Oğuz illerine gider. Yeşil Alaca güzel çimene çadır diker. Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestirir. Düğün eder ve Kudretli Oğuz beylerini ağırlar.[17]

Onuncu öykü olan "Uşun Koca oğlu Segrek"te, Segrek kardeşi Egrek'i kurtarıp ak sakallı babasına müjde verilince Koca Uşun "sâd olur". "Gümbür gümdür davullar çalınır. Altun tunç borular öttürülür. O gün alaca büyük otağlar dikilir. Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kesilir. Koca Uşun oğullarını karşılar. Birlikte 'Gölgeliği altınlıca' odasına gelirler. İki kardeş birlikte sardıç olurlar. Eğlence yemek içmek olur".[18]

Daha önce de sözü edildiği gibi, Oğuzlarda tüm sevinç ve mutluluklar toylarla kutlanır. "Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı" ikinci öyküde, Salur Kazan, kudretli Oğuz beyleri ile birlikte "Ala dağa asker ava" çıktıklarında kâfir casusu Şakli Melik'e casuslar. Düşman Kazan'ın yokluğundan yararlanarak onun evini basar. "Ak pürçekli anasını", eşi "Boyu Uzun Burla Hatun"u "oğlu Uruz"u tutsak alırlar. Onların kurtarılması nedeniyle yedi gün yedi gece yeme içme olur.[19] Yine Kazan Bey oğlu Uruz Bey'in esir olduğu dördüncü hikâyede Uruz'un tutsaklıktan kurtulması ile yedi gün yedi gece toy edilir.[20]

Yukarıda dile getirilenlerden de anlaşıldığı gibi Oğuzlar'da toylar toplum bireylerini bir araya getiren ve bir arada tutan törensel bir buluşma ortamı idi. Beylerin cömertliğini, vericiliğini simgelerdi. Bu toylar arasında bir de anlam boyutu daha farklı, sosyal hizmet nitelikli olan beylerin verdiği yağma toyları bulunmaktadır.[21] Kitabın on ikinci ve ve son öyküsü olan İç Oğuz'a Dış Oğuz'un asi olup Beyrek'in öldürüldüğü öyküde Kazan Beyin üç yılda bir İç Oğuz ve Dış Oğuz beylerini bir araya getirdiği ve onlar toplandıktan sonra evini yağmalattırdığı anlatılmaktadır.

Geleneğe göre İç ve Dış Oğuzlar bir araya geldiğinde Kazan Bey evini yağmalatır, bu amaçla helâllisinin elini tutar ve evden dışarı çıkar, ondan sonra da yağma başlardı[22] Ancak, bir keresinde Dış Oğuzlar yağma toyu olduğunu ancak kendilerinin çağrılmadıklarını öğrendiler bu nedenle baş kaldırdılar ve şimdiye kadar Kazan'ın evini beraber yağma ederdik diyerek bir sonraki çağrıya uymadılar. Kazan'ın evini yağmalamaya gelmediler.

Bunun üzerine Kazan Bey Dış Oğuz beylerinin yağmaya neden katılmadığını öğrenmek üzere Kılbaş'ı gönderir. Kılbaş, Dış Oğuz beyi Aruz'a "Kazan bey darda kaldı. Mutlaka dayım Aruz bana gelsin" dedi der. Ancak Aruz'dan cevap olarak Kazan'ın evini yağmalatmaya Dış Oğuz beylerini çağırmadığını alır, bundan böyle bizi "düşman belli bilsin" mesajını yollar. Oysa Kılbaş, son yağmaya neden gelmediklerini öğrenmek için böyle söylemiştir, gerçekte Kazan'ın başı sıkıntıda değildir.

Aruz'a şöyle der:

Bre kavat kalkıp Kazan Han
yerinden doğruluverdi
Ala Dağda çadırını otağını dikti
Üç yüz altmış altı alp erenler
yanına toplandı
Yemek içmek arasında beyler
seni andı
Üstümüze düşman falan
gelmedi
Ben senin dostluğunu
düşmanlığını denemeğe geldim
Kazana düşman imişsin bildim.[23]

Aruz bu gerçeği öğrenir, artık taraflar için dostluk bitmiştir, karşıt bir plan yapar. Tüm Dış Oğuz beyleri toplar. Toy düzenler, Kazan beylerinden Bamsı oğlu Beyrek bizden kız almıştır der. Bu yakınlığa da güvenerek Beyrek'i sözde arabuluculuk isteği ile kendi taraflarına çekmek üzere onu konuk olarak çağırır. Ancak sofrada "Hep şu oturan beyler Kazan'a asi olduk, ant içtik sen de asi ol" diye kendisine baskı yapılan Beyrek şöyle der:

Aruz bana bu işi edeceğini
bilseydim
Kara kaçta cins atıma binerdim
Yapısı sağlam demir giyimini
giyerdim
Kara çelik öz kılıcımı belime
bağlardım

Alın başa sağlam miğferimi
geçirirdim.
Kargı dalı altmış tutam
mızrağımı elime alırdım
Elâ gözlü beyleri yanına
katardım
Kavat ben bu işi duysam sana
böyle gelir miydim.[24]

Oyuna geldiğini anlar, Kazan Beye bağlılığını dile getirir, "Kazan'ın uğruna başını koymuşum, ondan dönmem" der. Bu nedenle de Aruz'un kara çelik kılıcı ile öldürülür.

Bütün bu öykülerde görüldüğü gibi, Türkler'de "sofra" çok önemli bir kültür öğesidir. Yemek hayatta kalabilmenin çok ötesinde anlamlar taşır. Yaşamın tüm sosyal alanlarında simgeselleşmiş anlamları vardır; cömertliğin, yüceliğin, erginliğin, cesaretin, gücün, mutluluğun, acının, anmanın, birliğin göstergesidir. Toylara ilişkin gelenekler tıpkı aile bağları gibi son derece sağlamdır. Toplumsal barışı sağlamakta da önemli bir işlevi vardır. Dede Korkut'ta düşmana karşı savaş ve barış kararları hep toylarda alınır. Ancak, bu sofralar daima barışçıldır. İlk ve son kez, son öykü olan İç Oğuz'a Dış Oğuz'un baş kaldırıp Beyrek'in öldürüldüğü on ikinci öyküde sofraya kan bulaşır. Beyrek sofrada öldürülür. Kardeş kanının sofraya bulaşmasıyla adeta Dede Korkut hikâyeleri de Oğuz birliği gibi son bulur.

Bugün Türk kültüründe önemli bir nitelik olarak görülen konukseverlik öğesi ve dilimizde yer alan "Türk'e selam ver, yiyeceğini düşünme", "Konuk evin bereketidir" gibi konuğa gösterilen saygıyı dile getiren atasözlerimiz toy geleneğinin o günlerden bugünlere süregelen izleridir.

1. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, İstanbul, 1992, s. 165 vd.
2. O. Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul, 1938, s. 18-21.
3. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1988, s. 21.
4. Aynı yerde.
5. O. Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 1973, s. CCCXCIV.
6. Aynı yerde.
7. M. Ergin, *age*, s. 24.
8. *Age*, s. 39.
9. *Age*, s. 29.
10. Aynı yerde.
11. Dede Korkut hikâyelerinde, Oğuz beylerinin hep tek hatunu vardır. Birden çok kadın almak âdeti çok sonraların, yine de seyrek görülen, bir özelliğidir. Üçüncü hikâyede, Beyrek'in tutsak olduğu zindandan onu, kâfir beyinin kızı dönüp kendisini almak koşulu ile salıverir. Hikâyenin sonunda, bu kızın, Beyrek'le evlendiğine ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Beyrek'in Anadolu'daki söylencelerine göre Beyrek bu kızı bütün arkadaşlarını kurtardıktan sonra, arkadaşlarından birine ya da kendi yavuklusunu almaya kalkışmış olan Kel Vezir'e, ya da onun oğluna verir. Bkz. O. Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 1973, s. CCCLXXXIII.
12. M. Ergin, *age*, s. 86. "Beyrek şölen yemeği üzerine geldi". Ayrıca bkz. O. Şaik Gökyay, "Toy", *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 1973, s. CCCXCIV.
13. *Age*, s. 67.
14. *Age*, s. 92.
15. *Age*, s. 129.
16. *Age*, s. 148.
17. Aynı yerde.
18. *Age*, s. 198.
19. *Age*, s. 57.
20. *Age*, s. 115.
21. Yağma geleneği için bkz. O. Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, s. CCCXII vd ve C. Öztelli, "Yağma Geleneği", *Türk Dili*, Ankara, 1958, s. 85, s. 28 vd. Saim Açıkgöz, "Düğün ve Yağma Geleneği", *Türk Folklar Araştırmaları*, İstanbul, 1965, c. VIII, S. 172, s. 3255.
22. M. Ergin, *age*, s. 215.
23. *Age*, s. 216.
24. *Age*, s. 218.

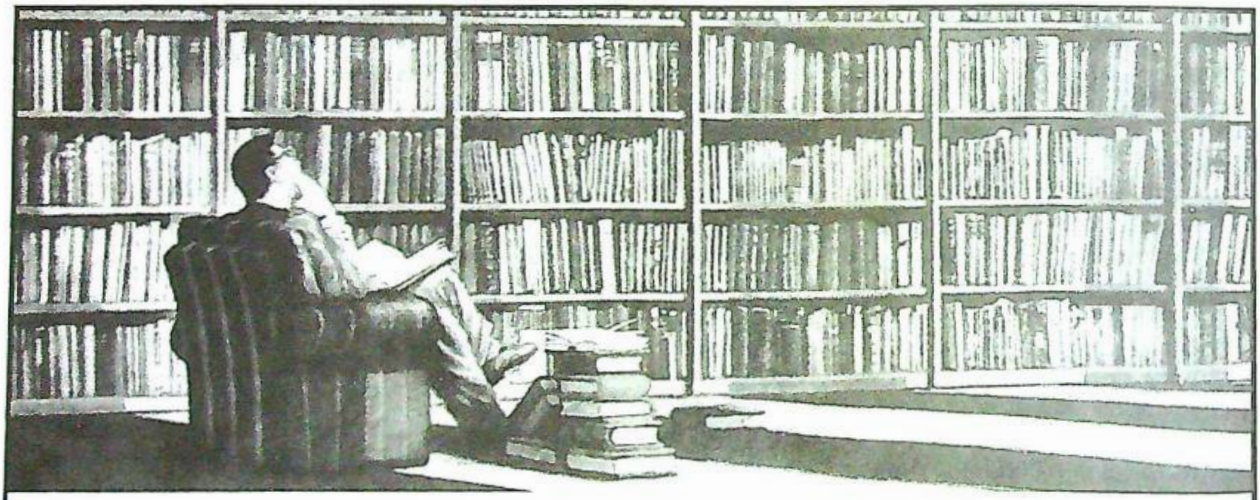

Her ay en az 100 kitap okumanın tekniği var!

Matbuat
'her' kitap okurunun 'tek' dergisi

ADAPAZARI Değişim Kitabevi (0 264) 272 13 81 • ANKARA Birleşik Dağıtım (0 312) 431 02 80 • BURSA Asa Kitabevi (0 224) 220 40 74 • Dergâh Kitabevi (0 224) 224 26 33 • ERZURUM Üniversite Kitabevi (0 442) 218 57 55 • ESKİŞEHİR Kılıçaslan Kitabevi (0 222) 233 78 02 • Yediler Kitabevi (0 222) 231 32 26 • İSTANBUL BEYOĞLU Mephisto (0 212) 293 19 09 • Divan Kitabevi (0 212) 251 04 24 • İSTANBUL BEYAZIT Bahar Kitabevi (0 212) 517 53 69 • İSTANBUL ÜSKÜDAR Furkan Kitap&Cafe (0 216) 341 08 65 • İZMİR BORNOVA Akademi Kitabevi (0 232) 388 45 91 • İZMİR KONAK Nil AŞ (0 232) 489 29 05 • İletişim (0 232) 483 10 40 • İZMİT Toptum (0 262) 322 16 28 • KAYSERİ Bilge (0 352) 231 80 80 • KIRIKKALE Üniversite Kitabevi (0 318) 218 09 47 • KONYA Nüve Kültür Merkezi (0 332) 352 23 03 • KÜTAHYA Üniversite Kitabevi (0 274) 224 85 85 • MALATYA Çağlayan (0 422) 323 43 00 • SAMSUN Endülüs Kitabevi (0 362) 435 96 07

taksim cd., yoğurtçu faik sk., doğançay ap., 10/2, taksim 80080 istanbul, tel: (0 212) 235 84 81, faks: (0 212) 256 48 50

Osmanlı'da Klasik Batı Müziği

VEDAT KOSAL

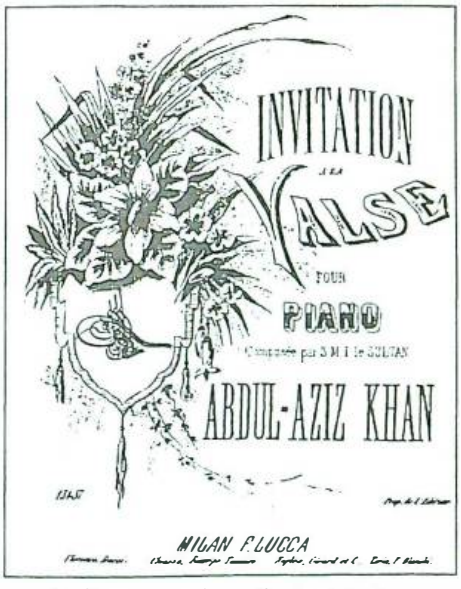

Sultan Abdülaziz'in bestesi:* Invitation à la Valse *(Valse Davet).

OSMANLILARIN KLASİK BATI MÜZİĞİYLE İLK İLİŞKİLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik Batı müziğiyle belgelendirilebilen ilk ilişkileri İstanbul'un fethinden aşağı yukarı bir yüzyıl sonra başlar. 1453'te Fransa kralı I. François Kanuni Sultan Süleyman'ın politik yardımına teşekkür ederken İstanbul'a bir de orkestra gönderir. Bu ilk karşılaşma maalesef Avrupa müziğinin bizdeki geleceği açısından pek fena oldu. Kanuni Sultan Süleyman şahsen bu müzikten hazzetmesine rağmen, bütün enstrümanları yaktırarak, müzisyenleri gayet kıymetli hediyelerle Fransa'ya geri gönderdi. Hareketinin sebebi bu tarz müziğin Türk ordusunun harp şevkine ve kahramanlığına olumsuz tesir ederek onu yumuşatacağından çekinmesine bağlanabilir. Hatta padişah Fransa kralının orkestrayı bu maksatla göndermiş olduğunu dahi zanneder. Batı müziğinin itibarını kaybetmesine rağmen Osmanlı padişahları bilhassa Saray'daki düğünlerde halkı eğlendirmek için Avrupa'dan topluluklar davet ederler. Atmeydanı'nda harp dansları veya Arap dansları icra ettiği bilinen toplulukların Fransa bale grupları olduğu tahmin edilebilir. Mesala Esmâ Sultan'ın kölelerinin 1562'de Atmeydanı'nda bunlara benzer mitolojik konulara dayanan bir nevi pantomim balesi icra ettiğine dair belgeler mevcuttur. (Esmâ Sultan, Sultan III. Murad'ın kız kardeşi ve Sokullu Mehmed Paşa'nın eşidir.)

17. asırda veziria'zam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa Edirne'ye Sultan IV. Mehmed Han'ın oğullarının sünnet düğünü ve kızı Hadîce Sultan'la vezirlerden Mustafa Paşa'nın düğünü vesilesiyle Venedik'ten bir opera topluluğu davet etmek ister. Maalesef zamanın darlığı bu planın uygulanmasını engeller. İngiltere Kraliçesi Sultan III. Murad'ın eşine bir org hediye eder. Orgcunun katı Osmanlı protokolüne göre padişaha sırtını dönmesi mümkün olmadığından, ancak irâde-i seniyye ile padişah huzurunda org çalabilir.

18. asrın ilk yarısında Sultan II. Ahmed'in Paris sefiri Yirmisekiz Mehmed Çelebi Efendi'nin sefaretnamesi 1737'de İbrahim Müteferrika tarafından yayımlanır. Paris'te Saray Operası'nda bir temsilin detaylı tasviri (muhtemelen Lully'nin bir operası) kültürlü çevrelerin ilgisini çeker. III. Selim'in St. Petersburg elçisi de opera temsillerinden bahsedince, yüzyılın sonunda Sultan III. Selim zamanında Topkapı Sarayı'nda ilk opera sahneye konulabildi.

Sadece yabancı kaynaklardan bazı bilgiler edinebilmekle beraber, 18. yüzyılda çalgılı müziğin de Saray'a girmiş olduğunu tahmin ediyoruz. Vaktiyle şüphesiz bütün kiliselerde org ve diplomatik misyonlarda klavsen bulunurdu. 1786'da İstanbul'da üç ay ikamet eden Lady Elizabeth Craven'in ricası üzerine, kendisine bir kuyruklu piyano ve bir arp tahsis edilmişti. Aynı asrın henüz başında Fransa sefiri M. de Ferriol bir Mevlevi âyinini çokseslendirmiş. Johann Sebastian Bach'ın çağdaşı olması düşündürücüdür. *Voyage pittoresque de Constantinople* başlıklı kitabında ressam Melling iki elçinin kızlarının Sultan III. Selim huzurunda çalıp dans ettiklerini ve padişahın Avrupa sanatına gittikçe daha büyük ilgi duyduğunu anlatır.

19. yüzyılda artık Türkler de Batı müziğiyle uğraşmaya başladılar. Sultan Abdülmecid devrinde piyano çalan ilk hanımlar arasında mesela meşhur bestekâr Leyla (Saz) hanımefendi vardır. Bu mevzuda epey bilgi edinmemizi sağlayan hatıratında yüksek burjuvaziye mensup

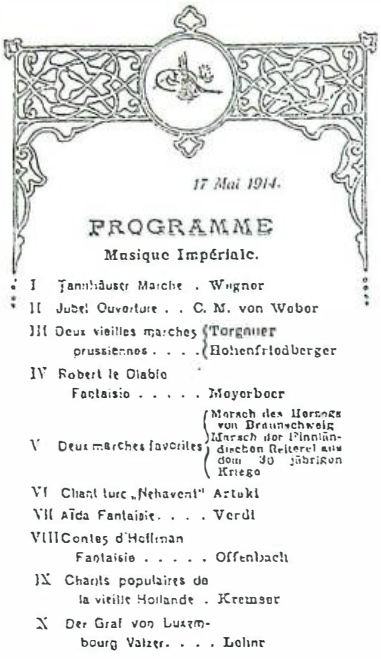

17 Mai 1914.

PROGRAMME

Musique Impériale.

I Tannhäuser Marche . Wagner
II Jubel Ouverture . . C. M. von Weber
III Deux vieilles marches prussiennes . . . . { Torgauer / Hohenfriedberger
IV Robert le Diable Fantaisie . . . . . Meyerbeer
V Deux marches favorites { Marsch des Herzogs von Braunschweig / Marsch der Finnländischen Reiterei aus dem 30 jährigen Kriege
VI Chant turc „Nehavent" Artukl
VII Aïda Fantaisie. . . . Verdi
VIII Contes d'Hoffman Fantaisie . . . . . Offenbach
IX Chants populaires de la vieille Hollande . Kremser
X Der Graf von Luxembourg Walzer. . . . Lehar

Yıldız Sarayı'nda bir konserin programı.

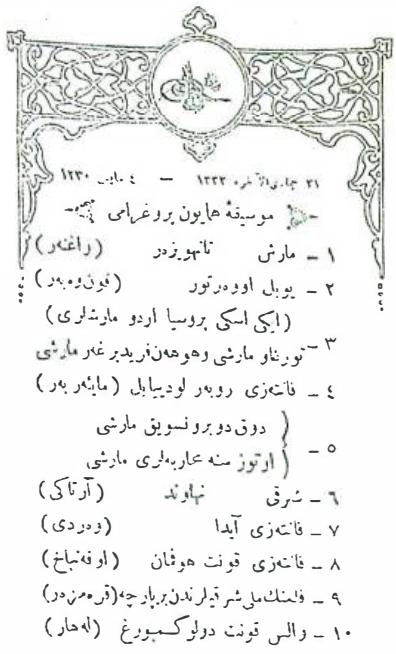

موسیقهٔ همایون پروغرامی

۱ ـ مارش تانهویزور (واغنر)
۲ ـ پوپل اوورتور (فون وبر)
(ایکی اسکی پروسیا اردو مارشلری)
۳ ـ تورنالو مارشی وهوهنفریدبرغ مارشی
٤ ـ فانتزی روبر لودیابل (مایئر بر)
٥ ـ { دوق دوبرونسویق مارشی / اوتوز سنه محاربه‌لری مارشی
٦ ـ شرقی نهاوند (آرتاکی)
۷ ـ فانتزی آیدا (وردی)
۸ ـ فانتزی قونت هوفمان (اوفنباخ)
۹ ـ فلمنك ملی شرقیلرندن برپارچه (قرومزدر)
۱۰ ـ والس قونت دولوکسمبورغ (لهار)

kızların da Çırağan ve Dolmabahçe saraylarının meşkhanesinde Muzika-i Hûmayun azasından (yani erkeklerden) ders aldığını yazar. Hanımların tesettür ederek girdiği bu derslere dansözler ve halaykılar başı açık olarak katılır. O devirde Saray'da hanımlardan müteşekkil bir orkestra ve koro da mevcuttur. Üyeleri, rolüne göre, hanım veya bey kılığına girerek opera, operet ve bale temsilleri verirler. Saray haricinde Pera'daki Naum Tiyatrosu'nda opera ve operetler sahneye konur. Hatta Sultan Abdülmecid bu tiyatronun borçlarını dahi ödemiştir. İlk zamanlarda bütün eserler Fransızca oynanırdı. Sanatçılar çoğunlukla Ermeni, Musevi ve Rum'du. Türkçe ilk opera 1840'ta oynandı. Dört sene sonra ilk Türkçe librettoyu şair-i âzam Abdülhak Hâmid Bey'in babası Hayrullah Efendi yazdı. 1868'de Güllü Agop Gedikpaşa Tiyatrosu'nda *Télémaque* operasını Türkçe sahneye koydu. Bir sene sonra aynı yerde Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u üzerine Mustafa Fâzıl Efendi'nin bestelediği ilk Türk operası sahnelendi. 1872'den itibaren *Cavalleria Rusticana* ve *Aida* gibi bazı meşhur opera ve operetler daha henüz Paris'te sahneye konulmadan İstanbul'da oynandı. Zira yabancı merkezlerdeki elçilerimiz en yeni eserleri İstanbul sahnelerine getirmek için derhal Türkçe'ye tercüme ediyorlardı.

OSMANLI EDEBİYATINDA KLASİK BATI MÜZİĞİ

Klasik Batı müziğinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarihine bu kısa bakıştan sonra, kültürümüzü nasıl etkilediğini gösteren bazı edebi eserleri zikretmek istiyorum:

16. asır şairlerinden Hayâlî bir şiirinde orgdan bahsediyor:

Gâh erganûn etvârına ruhbânı eyler perdesâz
Gâh nârâ-i yâhû salar kâşâneden kâşâneye.

[Bazen din adamları org tarzında saz çalar/ Bazen evden eve dini şarkılar söyler.)

1837'de İstanbul'da vefat eden şair Aynî, o devirde Saray için ısmarlanan ve müzik severlerin ikiye bölünmesine sebep olan Erard marka kuyruklu piyanolara şu alaycı mısraları ithaf ediyor:

Bir âlâ sazdır forte piâne.
Şarâb-ı nağmeye hûn-ı yegâne;
Usûl-i erganûn üzre nevâsı,
Heman santura benzer her hevâsı.

Esâbî'le çalar sâzende âm,
İder mebhûtü hayrân insü câm;
Nevâsın gûş idüp bezm-i semâde
Olur âhengine Zühre-fütâde.

[Bir güzel çalgıdır fortepiano/ Şarabın melodilerine tek küp;/ Sesi org usulündedir, /Her dansı santura benzer.// Çalgıcı onu parmaklarıyla çalar,/ İnsan ve ruhunu hayretten hayrete sürükler;/ Gökte toplamp sesini dinleyenlerden/ Venüs onun armonisine vurulur.]

Büyük şair Tevfik Fikret'in şiiri şu mısrayla başlar:

Piyanoyu sever babam.

Leylâ (Saz) Hanımefendi *Solmuş Çiçekler* başlıklı şiir kitabının (İstanbul, 1928) bir bölümünü piyanosuna hasretmiştir: "Emektar Piyanom". Nesirden ziyade neredeyse romantik bir manzumeyi andırır.

Benim tanıdığım edebi eserler arasında, içinde piyano kelimesi muhtemelen ilk defa kullanılan en güzel şiirlerden biri Cenab Şehabeddin'in "Yakazât-ı Leyliye"sidir. Bu uzunca şiirin sadece başlangıcını ve sonunu alıyorum:

Gel bu akşam da serbeser güzelim
İhtizâzât-ı leyli dinliyelim:

Tâ uzaklarda işte bir piyano,
Tâze parmakların temâsiyle
Ağlıyor bir hazan hevâsiyle...
...
Tâ uzaklarda işte bir piyano,
Onu bî-şüphe bir kadın çalıyor;
Musikîden cevâb-ı ye's alıyor.

Dinle ey rûhum işte ağlayan o
...

OSMANLI HANEDANI VE KLASİK BATI MÜZİĞİ

Konuya giriş teşkil eden bu genel bakıştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik Batı müziğinin asıl yakın tarihine dönelim: Sultan II. Mahmud Han (1785-1839) (hd 1808-1839) Vak'a-i Hayriyye ile 15 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak temelden reformlarla Osmanlı Devlet teşkilatını Batılı anlamda modernize etmeye başladı. Bu reformlar çerçevesinde Mehterhâneyi de yasakladı. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adı verilen yeni ordunun Batı tarzında bir askeri ban-

dosu da vardı. Bu arada dörtte bir notaları doğru olarak seslendiremeyen Avrupa enstrümanlarını ve notasyonunu kullanmak hatasına düşüldü. Çünkü ordu henüz tonal Batı müziğini tanımadığı ve harplerde bu müzikten şevk alamayacağı halde, Batı enstrümanlarıyla makamlara dayanan modal Türk müziği çalınmaya başlamıştı.

Sultan II. Mahmud Saray Orkestrası mahiyetindeki Muzıka-i Hûmayun'u kurarak klasik Batı müziğini resmen yerleştirdi. Evvelce yalnız Avrupa'dan misafir gelen opera toplulukları konser verirdi. Yeni kurulan organizasyon Osmanlı İmparatorluğu tarihe karışana kadar her padişah tarafından korunarak gelenekleşti. Evvela bu yüksek himayeye değinmek istiyorum.

Temelden reform gerçi Sultan II. Mahmud tarafından gerçekleştirilmişti, ancak kendisi şahsen "alaturka" dediğimiz klasik Türk musikisi tradisyonuna sadık kaldı. Bu alanda verdiği 26 eser günümüze kadar gelmiştir. Her ne kadar kuzeni Sultan III. Selim seviyesine erişememişse de, Türk musikisinin iyi bir üstadı olarak kabul edilir.

Oğlu Sultan I. Abdülmecid Han (1823-1861) (hd 1839-1861) Batılı anlamda müzik dersi alan ve piyano çalan ilk padişahtır. Beste yapmamakla beraber "alafranga" diye adlandırılan Batı müziğini en az alaturka kadar korumuştur. Muzıka-i Hûmayun onun devrinde genişletildi. Hepsi çok müzikalite sahibi olan dört oğlu padişah oldu.

Yerine kardeşi Sultan Abdülaziz Han (1830-1876) (saltanatı: 1861-1876) geçti. Padişahlarımız içinde klasik Batı müziği besteleyen ilk kompozitördür. İmparatoriçe Eugénie'yle ilişkisi, karşılıklı resmi ziyaretleri, ihtişama, güreşe düşkünlüğü ve intihar süsü verilen katliyle tarihimize geçti. Yayınlanmış dört kısa piyano parçası 1970'li yıllarda İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde saklanmaktaydı. Maalesef bunlardan üçü kayboldu. Geriye sadece "Invitation à la Valse" (Valse Davet) başlıklı parçasının notası kaldı. Ayrıca elimizde üç güzel alaturka bestesi de var. Piyano, lavta ve ney çalardı.

Sultan Abdülmecid'in yerine oğullarından Sultan V. Murad Han (1840-1904) (saltanatı: 1876) geçerek, üç ay süren, Osmanlı tarihinin en kısa saltanatını sürdü. Buna mukabil bütün tarihimizin en verimli bestecisi oldu. Günümüze 5 dev ciltte toplanmış klasik Batı müziği eserleri kalmıştı. Bunlar devrinin salon müziği tarzında marşlar, polkalar, mazurkalar, valsler, Schottisch'ler, galoplar, Quadrille'ler ve benzeri parçalardan oluşur. Bu arada iki cildi kayboldu. Geri kalan üç büyük ciltteki 600'e yakın eseri, sinir hastası olmadığım kolayca isbat etmeye yetecek en açık doküman sayılabilir. Zira çoğu tahtan indirilmesinden kısa bir süre sonra bestelenmiş ve enteresan başlıklar, ithaflar, şiirler vs içeriyor. Hüzünlü, melankolik bazı parçalar ve yazılar şiddetli bir depresyona girdiğini gösteriyor. Gayet iyi piyano ve biraz keman çalardı. Hocaları Donizetti Paşa ve Lombardi Bey'di.

Sultan Abdülmecid'in oğullarından ve son bahsi geçen padişahın kardeşi olan Sultan II. Abdülhamid Han (1842-1918) (hd 1876-1909) 33 sene kadar iktidarda kaldı. Şu hocalardan piyano ve klasik Batı müziği dersi aldı: Aleksan, Guatelli Paşa, Miralay Lombardi Bey ve Dussap Paşa. Ayrıca biraz da keman çalardı. Prensken Batı tarzında bazı eserler bestelediği söylenir. Türk musikisine tamamen ilgisiz kalmamakla beraber (mesela Hacı Ârif Bey'i tekrar Saraya aldı), alaturkayı kendinden öncekiler derecesinde korumadı. Daha çok klasik Batı müziğine eğilim gösterip, Yıldız Saray tiyatrosunda opera temsillerini seyretti, orada devamlı bir konser dizisi düzenletti, Avrupa'dan meşhur opera ve tiyatro artistlerini, virtüözleri İstanbul'a davet etti. Yabancı sefirlerden öğrendiğimize göre, dünyaca ünlü sanatçılara sofrada yanında yer verirmiş. Onun devrine kadar Osmanlı protokolünde bu mümkün değildi, zira padişahlar tek başına yemek yerdi. Yabancı elçiler padişahın daima Batı adabını örnek alan medeni

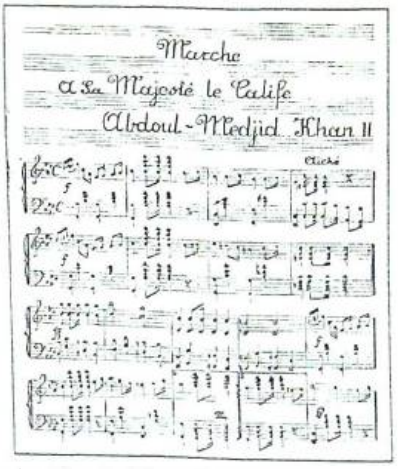

Halife Abdülmecid için bestelenen marş.

hayat tarzından övgüyle söz ederler. Hemen bütün çocukları piyano çalar ve beste yapardı. Devrinin en modern bestecisi sayılan Richard Wagner'i desteklemesi de dikkate değer.

Kardeşi Sultan V. Mehmed Reşad Han (1844-1918) (saltanatı: 1909-1918) piyano ve klasik Batı müziği dersi almasına rağmen, daha ziyade klasik Türk musikisine ve bilhassa dini Mevlevi müziğine yakınlık duymuştur.

Son padişah Sultan VI. Mehmed Vahideddin Han (1861-1926) (saltanatı 1918-1922) da ağabeyi Sultan Reşad gibi Necib Paşa'dan klasik Batı müziği dersi alır ve piyano çalarmış, ancak daha çok alaturka müziğe ilgi duyarak bu dalda 70'ten fazla eser bırakmış.

Son İslam Halifesi II. Abdülmecid (1868-1944) (Halifeliği: 1922-1924) bu mertebeye gelenler arasında belki en kabiliyetli sanatkârdı. Çok istidatlı bir ressam olduğu gibi, klasik Batı müziğine bilhassa ilgi duyuyordu, fevkalade piyano, hatta merhum hocam Cemal Reşid Bey'den duyduğuma göre, klavsen bile çalarmış. Eserleri -bu arada bir piyano konçertosu- kızı Dürrişehvâr Sultan'ın elindedir. Konçerto ve piyano sonatı gibi eserlerinden anlaşıldığına göre, hanedan efradı içinde büyük formlarda eser yazmaya cesaret eden tek müzisyendi. Oda müziği de bestelemiştir. Dikkate değer bir

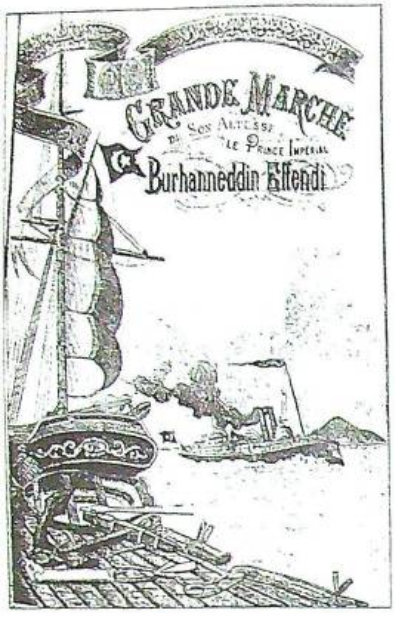

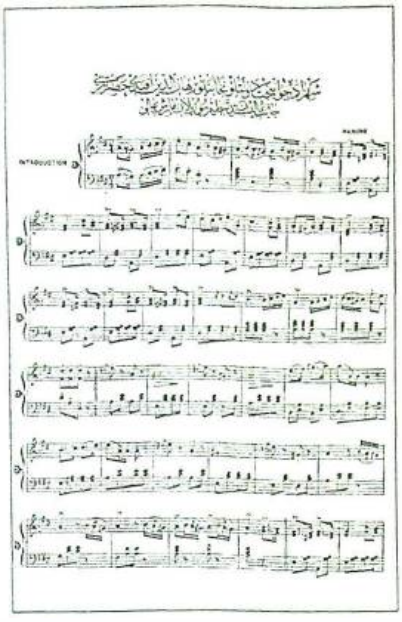

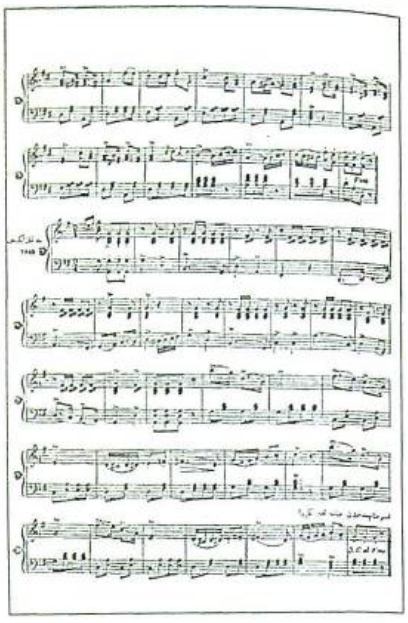

Abdülmecid'in oğlu Burhaneddin Efendi'nin bestelediği marş.

çabası da klasik Türk musikisinin en büyük dahilerinden Itrî'nin *Tekbir*'ini si bemol majöre armonize etmesidir. Belki bu modal teksesli Türk musikisini tonal ve çoksesli müziğe çevirmek üzere ilk girişim değildi, fakat şüphesiz bu alanda bir halifenin ilk denemesiydi.

19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı padişahlarının çocuklarından birçoğu son derece müzikalite sahibiydi, çeşitli enstrümanlar çalar ve beste yaparlardı. Nispeten genç nesiller tamamen klasik müziğe eğilim gösterirken, daha yaşlılar her iki alana aynı derecede ilgi göstermeyi tercih etmişlerdir.

Nezaket icabı önce prenseslerden başlayalım. Bizde "sultan" unvanını taşırlardı. Bu kelime hem majesteleri imparator, hem de prenses anlamına kullanıldığı için, yabancı dillerde müennes eki alması (die Sultanin, la Sultane gibi) pek doğru değildir. Bu unvana sahip olmak için prenseslerin babasının padişah, veliaht veya şehzade (imparatorluk prensi) olması gerekir. Sadece ana tarafından Osmanlı hanedanı azası olan prenseslere ise "hanım sultan" denir.

Zaman sırasını takip etmek için Sultan Abdülmecid'in kızlarından başlayalım: En müzikalite sahibi kızı Fatma Sultan Guatelli Paşa'nın talebesiydi. Damat Enver Paşa'nın eşi olan torunu Nâciye Sultan gayet iyi piyano çalardı. Torunlarından İbrahim Tevfik Efendi'nin kızı Kadriye Sultan klasik Batı müziğinde o derece ilerlemişti ki, 3 Mart 1924'te Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldıktan sonra İsviçre'de piyano hocası olarak çalışabilmişti. Piyano için epey parça bestelemiştir. Sultan Abdülaziz'in kızları bu mevzuda zikre değer bir çaba göstermezler. Sultan V. Murad'ın istisnasız hepsi piyano çalan ve çok sayıda piyano eserleri, bilhassa marşlar besteleyen ve eserleri *Sultanlar Albümü* denen ciltte toplanan kızları arasında şu isimleri bilhassa hatırlatmak gerekir: Behîye Sultan, Celîle Sultan, Fehîme Sultan, Kenîze Murad'ın anneannesi Hadîce Sultan ile torunlarından Rukiye Sultan. Rukiyye Sultan'ın kuyruklu piyanosu İstanbul Üniversitesi Rektörlüğünde ve ondan kalan Sultan V. Murad'ın el yazısı besteleri İstanbul Üniversitesi kütüphanesindedir. Kocası Damat Şerif Abdülmecid Targan da keman, viyolonsel ve piyano çalardı. Sultan II. Abdülhamid'in bütün kızları çok müzikaldi. İlk hanımı Nâzikedâ Baş Kadın Efendi (Ulviye Sultan'ın annesi) iyi bir piyanistti. Kızlarından Refîa Sultan, Naîme Sultan, Şâdiye Sultan ve Zekiye Sultan piyano çalardı, son adı geçen aynı zamanda büyük bir sanat koruyucusuydu. Son padişah Sultan VI. Mehmed Vahideddin'in iki kızı da, Sabiha Sultan ve Ulviye Sultan, iyi piyano çalar ve beste yaparlardı. Bu anlattıklarıma bir örnek olmak üzere bilhassa Sultan II. Abdülhamid'in bir kızına, Ayşe Sultan'a (1887-1960) değinmek istiyorum: Henüz 12 yaşındayken beste yapmaya başlamıştı. Edgar Manas'dan teori, İtalo Selvelli'den kompozisyon, Liszt'in talebesi olan Heygei'den piyano dersleri aldı. Gayet iyi piyano, aynı zamanda arp ve keman çalardı. Ayrıca resim yapardı ve bugün saray hayatına dair en önemli kaynaklardan biri sayılan *Babam Abdülhamid* kitabını yazdı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda baba tarafından prenslere "efendi" denirdi. Sadece anne tarafından hanedan azasıysalar "sultanzade" unvanı verilir, hitap ederken Beyzade veya Beyefendi Hazretleri denirdi. Osmanlı prenslerinin çoğu klasik Batı müziğiyle meşgul olmuştur. Hatta bazıları profesyonel piyanist veya kompozitör denebilecek seviyeye ulaşmıştır. Burada bahsettiklerim, hakkında müzik ansiklopedilerinde madde yer alan isimlerdir: Sultan Abdülmecid'in oğullarından Mehmed Burhaneddin Efendi flütist ve kompozitör olarak dikkat çekti. Torunlarından İbrahim Tevfik Efendi piyanist ve kompozitör vasıflarıyla Fransız

yazarı Pierre Loti'nin takdirini kazandı. Hatta meşhur yazar kendisinden bir eserinde bahsetti. Sultan Abdülaziz'in oğullarından ikisi -Celâleddin Efendi ve Seyfeddin Efendi- ve bir torunu -Cemâleddin Efendi- pederleri gibi, alaturka ve alafranga her iki müzik türüne de eğilim gösterdiler, flüt ve piyano çalarlardı. Seyfeddin Efendi klasik Türk musikisi alanında büyük bir bestekârdı. Sultan V. Murad'ın torunlarından Ahmed Nihad Efendi çok sayıda piyano eseri bıraktı. Sultan II. Abdülhamid'in oğullarından bazıları fevkalade piyanist ve bestekâr sayılırdı: Selim Efendi, Abdürrahim Efendi ve en önde gelenleri Burhaneddin Efendi (1885-1949): Harika çocuk vasfı göstererek daha 7 yaşındayken Bahriye için bir marş bestelemişti. Osmanlı hanedanının en iyi piyanisti olarak kabul edilir. Ayrıca viyolonsel çalıp resim de yapardı. 1913 ve 1919'da Arnavutluk ve Irak kraliyet taçlarını reddedip, kendini tamamen sanata verdi. 1924'ten itibaren New York'ta yaşadı. Halen oğlu Ertuğrul Osman Efendi hanedan reisidir.

Bu kompozisyonda devrinin Orta Avrupa marşlarını taklit etmiştir. Necmeddin Efendi'nin (1878-1913) eserleri alaturka karakterli daha şahsi bir el yazısı taşır. Sultan V. Mehmed Reşad'ın oğullarındandır. Maalesef gördüğü müzik eğitimine dair bilgi edinemedim. Sultan Reşad'ın mabeyn baş kâtibi Uşşâkîzâde Hâlid Ziyâ Beyefendi'inin hatıratından öğrendiğimize göre, çok şişman, vücudu özürlü ve acınacak halde bir prensmiş.

Sarayın himayesi her ne kadar klasik Batı müziğinin Türkiye'de tanınması için önem taşırsa da, bu sanat dalı sadece Sarayın bir ayrıcalığı olmakla kalmadı, bilakis aristokrasi, burjuvazi ve yüksek memur çevrelerinin ve halkın kültürlü kesimlerinin de gittikçe artan ilgisini görerek yayıldı. Saray Orkestrası Muzıka-i Hûmayun'un tarihçesine göz atmadan, evvela isminden anlaşılamayacak kadar geniş önemi olan bu teşkilatı tarif etmek istiyorum. Muzıka-i Hûmayun Saray Orkestrası, Saray Opera Orkestrası, Saray Operet Orkestrası, Saray Korosu, Sarayın muhtelif Salon ve Oda Müziği toplulukları, Askeri Saray Bandosu ile Sarayın müzik hocalarının yanı sıra bahsi geçen bütün bu konularda Saray haricindeki tiyatro ve konser salonlarında sahneye çıkan akla gelen bütün orkestraları ve komple konservatuvar öğretim heyetini de kapsıyordu. Bunlara ilaveten padişahın hususi yatı "Ertuğrul"un bandosu, Topçu ve Bahriye bandoları ile Bahriye Çocuk Orkestrası, Bahriye Müzik Mektebi, hatta Dârülaceze bandosu dahi bu kadrodan kurulmuştu. Hayrete değer bir nokta ise Muzıka-i Hûmayun'un bir de alaturka (İncesaz) bölümü bulunmasıdır. Bildiğim kadarıyla hiçbir yerde buna benzer bir teşkilât yoktur. Bir nevi merkezi sistemle yönetilen bir müzik devletini andırıyordu. En parlak zamanında toplam 500 müzisyene iş verirken, Sultan II. Abdülhamid tarafından kadrosu 350 kişiye indirilmiş ve Balkan Harbinden sonra bu sayı iyice azalarak 120 kişiye düşmüştür. Ta 1826'dan beri padişahın şahsi bütçesinden (hazine-i hassadan) finanse edilirdi. Kumandanları önce orgenerale eşit rütbeleydi. Orkestra şefleri, müzisyenleri ve öğretim heyeti askeri rütbe sahibi subaylardan müşekkildi. Bu sayede Osmanlı İmparatorluğunda müzisyenlik mesleğinin itibar kazanması sağlanmıştı. Bütün teorik ve pratik (enstrümantal) dallar yanında Arapça, Farsça ve Fransızca da öğretilirdi. Kabiliyeti yüksek olan talebeler burslu olarak bilhassa Almanya'ya gönderilirdi. Sultan Abdülaziz devrinde bütün bu teşkilattan hususi bir bakanlık sorumluydu. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda bilumum orkestralar, bilhassa Ankara'daki Riyâset-i Cumhur Senfoni Orkestrası, Klasik Türk Musikîsi İncesaz Heyeti ve konservatuvar kadrolarının büyük kısmı Muzıka-i Hûmayun üyelerinden oluştu.

Muzıka-i Hûmayun'un kumandanları ve en mühim müzisyenleri hakkında tarih sırasına göre genel bir bakış vermek istiyorum:

Yeni kurulan organizasyonun ilk orkestra şefi Manguel isminde bir Fransızdı. Sultan II. Mahmud onun hizmetlerinden memnun kalmayınca, Sardunya-Piemonte krallığı elçisinin tavsiyesi üzerine, orkestranın asıl kurucusu olarak kabul edilen Giuseppe Donizetti'yi İstanbul'a davet etti. Giuseppe Donizetti (1788-1856) meşhur opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin 9 yaş büyük ağabeyidir. Bergamo'da doğdu, orada amcasından müzik dersi aldı. Napoléon'un 7. İtalyan Alayı bandosunda çalıp Avusturya ve İspanya seferlerine iştirak etti. Napoléon'a olan sadakatini, Elba'ya, sürüldüğünde beraber gitmek, sürgünü takip eden "100 Gün Saltanatı" zamanında yanından ayrılmamak ve nihayet Waterloo'ya da katılmak suretiyle dikkate değer bir şekilde ispat etti. Ancak bundan sonra Sardunya-Piemonte krallığı hizmetine girerek bir alay bandosuna şef oldu. Sardunya'nın Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki sefiri Marchese Groppolo'nun tavsiyesi üzerine 17.9.1823'te İstanbul'a geldi. Büyük hizmeti, profesyonel bir orkestra kurup, ona Batı notasyonunu öğretmesidir. 17. yüzyıl ortalarında Ali Ufkî Bey *Mecmû'â-i Sâz'ü Söz*'ünde ilk defa Batı notasyonunu (solmizasyon) kullanmasına rağmen, bu sistem Türk musikisinde bizim asrımıza kadar yerleşemedi. Muhtelif sistemler arasında en çok kullanılan Hamparsum notasyonu oldu. Ancak, yaşadığımız yüzyılda nihayet Arel-Ezgi sistemi yerleşebildi. Donizetti görüldüğü gibi gayet zor bir iş yüklenmişti ve bunda başarılı olabildi. Nitekim yarım sene hazırlıktan sonra orkestra ilk konserini onun idaresinde verdi. Kendisine paşa rütbesi ve çeşitli nişanlar, bu arada légion d'honneur verildi. Çok sayıda eseri arasında Türk musikisinin ilk defa çok seslendirilmiş bazı parçaları da bulunmaktadır. 1828'de Mahmûdiye, 1839'da Mecîdiye Marşlarını besteledi. Bu marşlar adını taşıdıkları padişahın saltanatı boyunca İmparatorluğun milli marşı olarak kabul edildi. Kompozisyon sanatına örnek olarak Mecîdiye Mar-

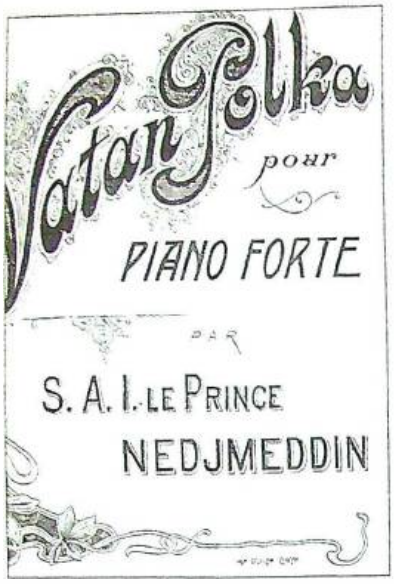

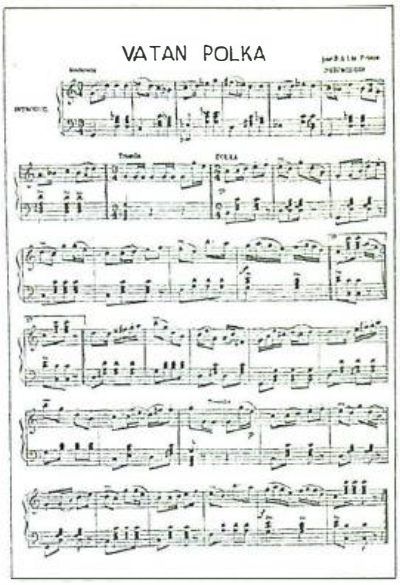

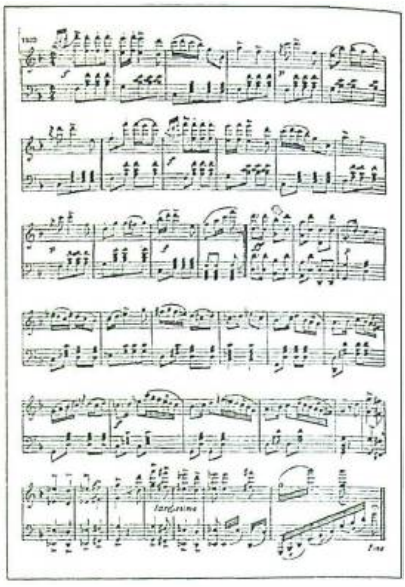

Necmeddin Efendi'nin bestesi: Vatan Polka

şından bahsetmek istiyorum: Bu eser Sultan Abdülmecid'in 22 yıl süren saltanatı boyunca milli marşımızdı. Son padişah Sultan VI. Mehmed Vahideddin şahsi marş geleneğini ilk defa bozarak 1918-22 arasında tekrar Donizetti'nin marşını kabul etti. Liszt Mecîdiye Marşı üzerine daha ileride bahsedeceğim bir piyano parafrazı besteledi.

Sultan Abdülmecid 1856'da Donizetti Paşa'nın yerine Callisto Guatelli Paşa'yı (1820?-1899) Muzıka-i Hûmayun kumandanlığına getirdi. Aydınlığa kavuşamayan sebeplerden vazifeden alınıp, 1868'de 10 sene aradan sonra tekrar aynı pozisyona gelerek "Chef général de toutes les Musiques de l'Empire" (İmparatorluğun genel müzik müdürü) unvanıyla vefatına kadar 30 yıldan fazla bu görevde kaldı. Guatelli Paşa Sultan V. Murad'ın, Sultan II. Abdülhamid'in, Fatma Sultan'ın ve devrinin önde gelen müzisyen, orkestra şefi ve bestecilerinin hocasıydı. Türk makamlarıyla besteler yaptığı gibi, Türk şarkılarını da armonize etti ve 24 Arie Nazionali e Canti Popolari Orientali, Antichi'e Moderni'yi yayımladı. Çok sayıdaki marşları arasında Osmaniye Marşı önemli yer tutar.

Guatelli Paşa'nın vazifeden alındığı 10 sene zarfında gene bir İtalyan, Pisani Muzıka-i Hûmayun'un başına getirildiyse de, selefine göre çok sönük kaldı.

Guatelli Paşa'nın vefatından evvel son üç sene (1896-99) Fransız vatandaşı Katolik bir Ermeni olan Dussap Paşa kumandanlık yaptı. Sultan II. Abdülmad'e hocalık yaptığı ve bir Hamîdiye Marşı bestelediği için padişah tarafından korunuyordu. O da zayıf bir müzisyendi.

Ancak d'Arenda Paşa'nın vazifelendirilmesiyle (1899-1909) klasik Batı müziği tekrar bir yükselme devrine girdi. Paris'te yetişen bu müzisyen Muzıka-i Hûmayun'u Fransız tarzında yeniden organize etti (İtalyan tarzı yerine), dikkate değer bir nota kütüphanesi kurdu ve bilhassa oda müziğini destekledi. Sultan II. Abdülhamid kendisine iki ev ihsan etti. Besteci vasfıyla pek tanınmamıştır. D'Arenda Paşa'dan sonra İmparatorluğun sona ermesine kadar artık sadece Türk müzisyenler genel müzik müdürlüğüne getirildi. Hepsi Guatelli Paşa'nın talebesidir:

Klarinetist Miralay (Albay) Mahmed Ali Bey (1840?-1895) daha ziyade çok sevilen İzmir ve Plevne marşlarının bestecisi olarak tanındı.

Halefî flütist Miralay Safvet Atabinen (1858-1939) Paris Conservatoire'ında Théodore Dubois'nın talebesiydi. Mesela Beethoven'in senfonileri gibi büyük eserleri idare eden ilk Türk orkestra şefi ve opera, bale, uvertür gibi büyük formda eserler veren ilk bestecimiz oldu. Yerine çok yönlü bir müzisyen olan Miralay Zâti Arca (1863-1951) tayin edildi. Flüt, klarinet ve piyano çalardı, orkestra ve koro şefi, müzik hocası ve çok sayıda marşın bestecisi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet devrinde itibar gördü.

Muzıka-i Hûmayun'un son kumandanı Osman Zeki Üngör'dür (1880-1958). 1917-18'de orkestrayla Viyana, Berlin, Dresden, Münih, Budapeşte ve Sofya'ya turne yaptı. Programda Beethoven'in 3. Senfonisi, Wagner, Weber gibi bestecilerin eserleri vardı. 1924'te Ankara'da ilk konseri idare etti (Beethoven'in 5. Senfonisi de programdaki eserler arasındaydı). Cumhuriyet devrinde Ankara'daki Riyaset-i Cumhur Senfoni Orkestrası'nın ilk şefi ve Musikî Muallim Mektebi müdürü oldu. İstiklal Marşımızın bestecisi olduğu için ismi unutulmadı.

Muzıka-i Hûmayun'un muhtelif toplulukları elbette bir tek genel müzik müdürü tarafından şahsen idare edilemezdi. Kısmen paşa rütbesindeki bazı Türk müzisyenleri opera ve konserleri idare ederdi. İçlerinde en mühim isim Necib Paşa'ydı. 19. asrın tanınmış ecnebi orketra şefleri arasında bilhassa sevilenler Luigi Arditi ve Paul Lange Bey'di. Besteci ve öğretmen olarak da çalışırlardı. Arturo Stravolo Bey devrinde sahnelerin yıldızıydı. Sultan II. Abdülhamid kendisine hayran olduğu için bütün ailesini 15

sene Yıldız Sarayı'nda vazifelendirdi. Stravolo sevilen bir opera solisti ve tiyatro artisti olduğu gibi, Saray Operası'nı da idare ederdi. Onun kadar sık ve yüksek nişanlarla taltif edilen sanatkâr çok azdır. Büyük servet edindiği gibi, İstanbul'daki ilk otomobilin de sahibiydi.

Opera yanında bir de operet devri açıldı. Tabii ki, Batı müziğinin diğer dallarından çok daha geniş ilgi uyandırdı.

19. yüzyılda operetler Doğu ile Batı eğilimleri arasında kararsızlık halindeydi. Çoksesli bestelenmelerine rağmen melodik materyelleri modal klasik Türk musikisinden besleniyordu. En meşhur operet bestecisi Ermeni asıllı Dikran Çuhacıyan'dı. Bilhassa yüzyılımızda dahi birkaç defa filme alınan "Leblebici Horhor Ağa" operetiyle tanındı. Radeglia da makamatla operet yazardı. Operet besteleyen ilk Türk Haydar Bey'dir. Librettosunu Ahmed Midhat Efendi yazmıştı. Çuhacıyan'la aynı derecede popüler olabilen ilk Türk operet bestecisi ise Muhlis Sabahaddin Bey'dir. Türkiye'nin Moliére'i Musahibzade Celâl Bey'in piyeslerine alaturka musikimizin tanınmış bestekârları müzik yazdı. Türkiye'de hakiki operet devri ise ancak Atatürk zamanında merhum hocam Cemal Reşid Rey'in Amerikan müzikalleri tarzında operetleriyle başladı. Eserleri günümüzde dahi - Avrupa'da meselâ Lehár veya Kálmán'ın operetleriyle mukayese edilebilecek derecede- sevilmektedir. Geçen yüzyılın hemen bütün bestecileri bugün artık tamamen unutuldu. Muzıka-i Hûmayun kumandanı olarak adı geçenler yanında, aralarında en büyük isimler Dikran Çuhacıyan, Harutyun Sinanyan veya Edgar Manas gibi Ermeni asıllı bestecilerdi. Sonuncusu bugün dahi prestij sahibi -orkestra için ve büyük formlarda da eser vermiş - profesyonel bir kompozitör ve önemli bir hoca olarak kabul edilmektedir. İtalo Selvelli veya Vittorio Radeglia gibi bir grup İtalyan besteci Türk musikisini Batı tekniğiyle çok seslendirmeyi denedi. İtalo

Guatelli Paşa'nın Osmaniye Marşı ve İtalo Selvelli'nin Reşâdiye Marşı.

Selvelli'nin (ölümü: 1930?) resmi unvanı "Instructeur et Chef de la Musique de l'Artillerie"ydi, yani askeri bando şefiydi. Aristokratların büyük kısmı ondan ders alırdı. Hakkında çok az bilgi sahibiyiz. Almanya'yla müttefik olduğumuz devirde (1909-1918) onun Reşâdiye Marşı milli marşımızdı. Bir padişah için yazılmış son şahsi ve resmi marş sayılır, zira son padişah Giuseppe Donizetti'nin Mecîdiye Marşı'nı tekrar milli marş olarak kabul etmişti.

Sultan II. Mahmud devrinde çoksesli müzik yazan ilk Türk bestecisinin adı Ahmed Ağa'dır. Daha ziyade burjuva ailelerden çok sayıda beyler ve Muzıka-i Hûmayun subayları onun yolunda yürüdüler. Aslen alaturka musikiyle yetişen Muhlis Sabahaddin Bey hariç, hepsi zamanla unutuldu. Aynı şekilde beste yapan Türk hanımları da... O zamanki sosyal ortamda onların bu öncülüğünün kıymeti beylerinkinden de fazladır.

19. yüzyılın yorumcuları da özellikle Avrupalılardı. Saray piyanistleri arasında aynı zamanda virtüöz piyano müziği de yazan Furlani ve Liszt'in talebesi olan Heygei en sevilen isimlerdi. Heygei solistliği yanında itibar sahibi bir hoca ve kompozitördü. Kendisine verilen nişanlar arasında "Officier de l' Academie" anılmaya değer. Düzinelerle Mademoiselle'ler, İtalyanlar, Almanlar, Fransızlar İstanbul'da piyano dersi verirdi. Saray piyanistlerinden iki de Türk'ü zikredelim: Devlet Efendi ve Tevfik Bey, hatta sonuncusu Carl Tausig'in talebesiydi. Miralay Wondra Bey devrinin en popüler kemancısı ve keman hocasıydı.

Aynı zamanda umumiyetle piyanist, orkestra şefi ve kompozitör olarak da çalışan müzik pedagogları arasında, Sultan V. Murad ve Sultan II. Abdülhamid'in hocalarından Miralay Lombardi Bey'i, piyanist Manzoni ve Konservatuvar müdürü Musa Süreyya Bey'i hatırlamak gerekir.

AVRUPALI MÜZİSYENLER TÜRKİYE'DE

İmparatorluğun müzik hayatı gelişmesi için en önemli etkiyi ve klasik Batı müziğine olan hayranlığın hakikaten artmasını, meşhur yabancı virtüözlerin konserlerine borçludur. Bunlar arasında şüphesiz en önemli olaylar Franz Liszt'in İstanbul'da verdiği konserlerdir. Türkiye'de idari teşkilatın modernleştirilmesine öncülük eden Sadrazam Mustafa Reşid Paşa yaptığı reformlar çerçevesinde Liszt'i resmen İstanbul'a davet etti. Seyahatinin daha romantik bir sebebi olduğu da söylenir: Alexandre Dumas fils'in Kamelyalı Hanım (*La Dame aux camélias*) romanında ölümsüzleştirdiği Marie Dup-

SALLE FRANCHINI.

VENDREDI, 18 JUIN 1847,

MATINÉE MUSICALE PAR

F. LISZT.

PROGRAMME.

1. Andante de Lucie de Lammermoor.
2. Fantaisie sur des motifs de la Norma.
3. Mazurka de Chopin.
4. Le roi des Aulues, mélodie de Schubert.
5. Hexameron, variations sur un thème des Puritains.
6. Mélodies hongroises.

On commencera à 1 heures précises après midi.

Prix des Places: 100 Piastres.

On trouve les Billets à l'Hôtel de l'Europe; et le jour du Concert, à l'entrée.

Franz Liszt'in İstanbul'da bir konser programı.

lessis Liszt'e âşık olmuş ve onunla Almanya'da beraber yaşamak istemiş. İstanbul'a hareket etmeye karar vermişler. Budapeşte'de Liszt'le buluşacakken, çok genç yaşta vefatına sebep olan hastalığa yakalanan Kamelyalı Hanım oraya gidememiş. Bu konuda şunu söyleyebilirim:

"Si non é vero é ben trovatc!" (İtalyanların dediği gibi: "Şayet doğru değilse de iyi uydurulmuş!") Liszt 1847 Haziranında İstanbul'daydı. Piyano fabrikatörü, müzik editörü ve müzik edevatı satan dükkânın sahibi olan Alexandre Comendinger'in Beyoğlu'ndaki evinde misafir kaldı. (Bu ev halen mason localarını barındırmaktadır.) İstanbul'da üç konser verdiği bilinir. Saray'da ve Avusturya Sefareti'nde verdiği iki konserin programını dahi bilmiyoruz. Elimizde sadece Büyükdere'deki Salle Franchini'de (muhtemelen o devirde Babıâli nezdindeki Fransa seferinin yazlık köşkünde) 18 Haziran 1847'de verdiği konserin programı var.

Saray'da huzura kabul buyurulması ve Donizetti Paşa'yla buluşması haricinde, seyahati hakkında özel bilgiye sahip değiliz.

Avusturya sefirinin tavassuyla Saray'dan -o devirde henüz âdet olmadığı halde- bir nişan istemiş. Muhtemelen bis parçası olarak Liszt, Giuseppe Donizetti'nin Mecîdiye Marşı üzerine muhteşem bir parafraz bestelemiş: "Grande Paraphrase de la Marche de Giuseppe Donizetti composée pour Sa Majesté le Sultan Abdul Médjid-Khan". (Bu eser ilk defa tarafımdan CD'ye kaydedildi.) Eserin notaları Hariciye Nazırı Âlî Efendi (daha sonra Sadrazam olan Âlî Paşa) tarafından Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya verilmiş. Eser Saray'da Sultan Mecid'in huzurunda icra edildikten sonra, Padişalı, Liszt'e 4. derece Mecîdî nişanı ve çok kıymetli, mücevherli bir kutu verilmesini emretmiş. Bundan sonra artık sanatkârlara nişan takmak âdet oldu. Liszt'in ne parafrazında, ne de bir yıl sonra bestelediği Beethoven'in "Ruinen von Athen" (Atina Harabeleri) motifleri üzerine piyano ve orkestra için Fantezi'sinde Türk müziğinin etkisi duyulur. Buna mukabil İstanbul'da verdiği konserler Türk müzik hayatında büyük tesir bırakmış olmalı...

İstanbul müzikseverleri aynı seviyede bir başka ustanın, büyük kemancı Vieuxtemps'ın da uzun süre etkisinde kaldı. 1849-52 arasında o zamanlar dünyanın en büyük orkestra şeflerinden biri sayılan Angelo Mariani misafir şef olarak Muzika-i Hûmayun'u idare etti. Bu ve bunun gibi konserler neticesinde Almanya, İtalya, Rusya ve Polonya'dan gelen muhtelif misafir orkestralar ve bandolar İstanbul'un konser hayatını renklendirdi.

Saltanat süren padişahlara pek çok profesyonel ve amatör besteci sayısız eser -bilhassa marşlar- ithaf etti. Bu arada Liszt'in parafrazı yanında bazı büyük ustaların çok az tanınan eserlerine bir göz atalım:

Rossini iki padişaha birer Türk Marşı ithaf etti: Mahmûdiye ve Mecîdiye marşları. 1849'da Paris'teki Osmanlı Sefareti'nin orkestrasını idare eden Johann Strauss Sultan Abdülmecid'e bir marş sunarken, kardeşi Eduard Strauss da bir "Huldigungen-Walzer"le arz-ı tâzimât ediyordu. Meşhur piyanist ve kompozitör Henri Herz "Marche Nationale"ini, Alfred Gungl "Esquisses Caucasiennes" adlı eserini ve Saint-Saëns Türk Marşı'nı padişaha ithaf etmişti.

Yazının sonunda Türkiye'de klasik Batı müziğinin hazin bir yönünü de hatırlatmak istiyorum. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra, bilindiği gibi Batı müziği dev adımlarla ilerleyip geliştiği halde, bugün Türkiye'de bir müzik edisyonu bile yok! Geçen yüzyıldan kalmış notaları karıştırdığımda, artık hepsi tarihe karışmış çok sayıda nota edisyonunun, Pera'daki müzik edevatı satan dükkânların, hatta piyano ve diğer sazları yapan fabrikaların isimlerini hayretle görüyorum. Nota basan edisyonlardan sadece en mühimlerini saymak istersek: Luigi Belloli, S. Hovsépian, Şamlı İskender, Osmaniye Matbaası, Alexandre Comendinger, S. Christidis, Pascal Keller, Karl Kopp veya Zellich bugün neredeler? Maalesef binlerce eserle beraber bu matbaalar da artık hiç iz bırakmadan yok oldular. Tıpkı şu bir asır geride bıraktığımız zamana dair, ancak bizden ebediyyen uzaklaşmış görünen hatıralar gibi... Yazımda işte bu geçmiş günleri canlandırarak, eski devrin hiç de zannedildiği kadar basit ve geri kalmış olmadığını göstermek istedim.

Luigi Arditi ve *Türk Kasidesi*'nin Çözülen Esrarı

EMRE ARACI

İtalyan besteci Luigi Arditi'nin on yıl arayla iki Osmanlı padişahına sunarak nişan ve para ödülü aldığı "iki" eser birbirinin tıpatıp aynısı.

Toplumsal Tarih'in Ocak 1998 sayısında yayımlanan "Londra Crystal Palace'ta Abdülaziz Şerefine Verilen Konser" başlıklı yazımda Luigi Arditi'nin Türk padişahının Londra ziyareti esnasında kendisine ithafen bestelemiş olduğu Türkçe dilindeki bir ode'dan, yani kasideden etraflıca bahsetmiştim. Bu *Türk Kasidesi*'nin sözlerini Zafiraki Efendi yazmış ve Londra'nın birçok koro cemiyetlerinden bir araya gelmiş olan 1600 kişilik bir topluluk, eseri Arditi'nin idaresinde, padişah hazretlerinin ve Galler prensinin huzurlarında Crystal Palace'ta 16 Temmuz 1867 Salı gecesi icra etmişlerdi. Aynı yazımda, notasının uzun senelerdir kayıp olduğunu zannettiğim bu eserin

Luigi Arditi

Cramer Yayınevi tarafından basılmış olan bir kopyasını British Library'nin müzik arşivinde bulduğumdan söz etmiş[1] ve orijinal el yazmasının nerede bulunduğunu bilmediğimi de belirtmiştim. Daha sonra yaptığım araştırmalar esnasında, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nde aynı *Türk Kasidesi*'nin altın yaldızlı kadife kaplı bir cilt içerisinde padişaha sunulan orijinal el yazmasına rastlamam ve bu notanın Abdülaziz yerine Abdülmecid'e ithaf edildiğini görmem beni çok şaşırttı. Çünkü bir önceki makalemde de belirttiğim gibi, kaside kesinlikle Abdülaziz'in Londra ziyareti için özellikle Arditi'ye sipariş edilmiş ve zamanın gazeteleri de bunu ilanlarıyla açıkça duyurmuşlardı.[2]

Esasında Arditi'nin kasidesi diğer bazı Türk müzik tarihçilerini de düşündürmüş ve şaşırtmıştır. Örneğin Metin And şöyle demektedir.

> Gazimihal basılmamış Saray notaları listesinde bir şarkı-i duaiye olduğunu adının "Rahatefzadır mukaddemin" başlığını taşıdığını saptamıştır. Ancak Arditi anılarında bir de Oriental Cantata adlı eserinin sözünü etmektedir. Ancak bu, Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya yolculuğunda Londra'da onun için yazılmış ve Crystal Palace'da onun onuruna seslendirilmiştir.[3]

Aynı konuda Bülent Aksoy'un saptaması da şöyle olmuştur:

> Arditi'nin Tüklerle ilgili ikinci anısı sanatçının Abdülmecid için güftesi Türkçe olan bir eser bestelemesiyle ilgilidir. Arditi'nin eşi bu besteyi "kantat" diye anıyorsa da eser bir marştır.[4]

Aksoy burada Etem Üngör'ün *Türk Marşları* kitabını referans alarak bu sonuca varmıştır. Halbuki Arditi'nin Abdülmecid'e sunduğu eser, Gazimihal'in de bahsettiği gibi, gerçekten bir şarkı-i duaiye, yani kasidedir ve notası bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir.[5] Ancak şahsım da-

Luigi Arditi'nin eserini sunduğu iki Osmanlı padişahı: Abdülmecid ve Abdülaziz.

hil bütün araştırmacıların Abdülaziz'e sunulan başka bir ikinci kasideyi arayıp bulamamalarının veya bu iki eser üzerinde şüpheye düşmelerinin sebebi gayet doğaldır. British Library'deki Abdülaziz'e ithaf edilen nota ile İstanbul Üniversitesi'ndeki Abdülmecid'e ithaf edilen el yazması nota yan yana konulduğunda ortaya şaşırtıcı bir gerçek çıkmıştır. Arditi'nin iki padişaha da on sene arayla sunduğu kaside tıpatıp aynıdır. Sadece sözler değiştirilmiştir ve Arditi iki padişah tarafından da ayrı ayrı eser için iki defa para ve nişan ile ödüllendirilmiştir. Bu makalede amacım son derece ilginç olan bu tarihi oyunu biraz daha gün ışığına çıkartmak, hem de bu vesileyle daha önce kısmen yayımlanmış bazı belgelerden yola çıkarak bir süre İstanbul'da da opera idare etmiş olan Arditi'nin bu şehre varışını ve burada geçirdiği günleri biraz daha detaylı bir şekilde ele almaktır. Bu konuya ışık tutan en önemli kaynaklardan bir tanesi ise bestecinin *My Reminiscences* adı altında 1896 senesinde yayımladığı anılarıdır.[6]

Luigi Arditi on dokuzuncu yüzyılın tanınmış kemancı, besteci ve orkestra şeflerindendir.[7] 16 Temmuz 1822'de İtalya'nın Piedmont, Crescentino kasabasında dünyaya gelmiş ve 1836'da Milano Konservatuvarına girmiştir. Esas ilgi alanı İtalyan operası olup, bunu dünyanın son derece farklı merkezlerinde geniş kitlelere ulaştırmayı başarmıştır. Örneğin uzun seneler Havana'da İtalyan operası idare etmiş ve daha sonra Londra'ya yerleşip Her Majesty's Theatre'da ve bir süre Covent Garden'da orkestra şefliği yapmıştır. New York, St. Petersburg ve Viyana'da da operalar idare etmiş, Rossini ve Wagner gibi dönemin önemli bestecileri ile dostluk kurmuştur. En meşhur eseri ise *Il Bacio* adında bir valstir. Arditi bu renkli hayatı içerisinde İstanbul'a 1856 senesinde Naum Tiyatrosu'ndaki İtalyan opera sezonunu idare etmek üzere gelmiştir. İşte, Abdülmecid'e ithaf ettiği ve huzurunda seslendirdiği *Türk Kasidesi* bu dönemde bestelenmiştir. Arditi'ye bu sırada üç yerden orkestra şefliği teklifi gelmiştir: Madrid'deki Teatro del Oriente, Torino'daki Teatro Reggio ve İstanbul'daki Naum Tiyatrosu. Kendisi hem son derece geliri yüksek bir teklif olduğu için, hem de bu vesile ile Doğu hayatından ve âdetlerinden bir şeyler görebilmek ümidi ile üçüncü teklifi, yani Naum kardeşlerin teklifini kabul etmiştir.

Arditi İstanbul'a gelmeden önce Virginia isminde Amerikalı bir hanım ile yeni evlenmiştir. Anılarında İtalyan besteci eşinin de bazı mektuplarını yayımlamıştır ve bunlardan bir tanesi Virginia'nın İstanbul'a gelir gelmez annesine 31 Ağustos 1856 tarihinde yazdığı mektuptur. Venedik'e de uğradıktan sonra Trieste'den İstanbul'a doğru yola çıkan Arditi çifti, bu mektuptan anlaşıldığına göre Osmanlı başkentine büyük beklentilerle gelmişler, ancak varışlarında ise son derece hayal kırıklığına uğramışlardır.

> Muhteşem Haliç'e (Golden Horn) vardığımız sabah, parlak güneş muazzam güzellikteki camilerin parlayan minarelerine vurmaktaydı. Bu bizim için hayalini kurduğumuz Doğunun lüks ve konforunun bir habercisi gibi idi; ancak yazık oldu bu hayallerimize, çünkü şehrin güzelliği ona olan mesafemizden ve güneşin göz kamaştırıcı parlak sihirli ışınlarından dolayı idi. Nitekim İstanbul'a adımımızı atar atmaz çevremizdeki bu berbat sefalet kendini iyice belli etti. Gideceğimiz yer Pera idi, yani Avrupalıların oturduğu semt, ancak dehşete kapılarak öğrendik ki taşıma aracı denen şey burada kimsenin bilmediği bir lüks ve sonuç olarak son derece dar ve dik bir yokuşu önümüzden giden ve eşyamızı sırtlarında taşıyan ve son derece güzel kokan hamalların peşinden giderek, aynı zamanda aç ve berbat bir köpek sürüsü tarafından takip edilerek yaya olarak tırmanmaya mecbur kaldık. En sonunda opera binasına vardık ve bizi emprezaryo Naum kardeşlerin yanına götürdüler. Doğru söylemek gerekirse araba olmayışından dolayı bizden özür dilediler; haremdeki kadınlar için yapılan arabaların yayları olmadığı için son derece rahatsız olduğunu ve bize uygun olmayacağını da belirttiler...[8]

Virginia'nın tarif ettiği meşhur Naum Tiyatrosu Galatasaray Lisesi'nin karşısında 1840 yılında Bosco adında bir İtalyan'ın ilüzyon gösterileri yapmak üzere Abdülmecid'den ferman alması ile Naum ailesinin arazisine inşa edilmiş olan ve daha sonra Michel Naum tarafından devralınan ve 1847'de yanması üzerine tekrar kargir olarak

inşa edilen binadır. Ancak, bu tiyatro binası da 1870 Pera yangınında ne yazık ki yok olmuştur. Metin And'ın verdiği bilgiye göre Michel Naum Duhani Lübnan'da oturan soylu İngiliz kadını Lady Stanhope'un yanında çalışmış ve aynı zamanda hükümette de tercüman olarak görev yapmıştır. Joseph Naum adında bir kardeşi, bir kızı, Paul ve Naum Efendi adında da iki oğlu vardır.[9] Naum kardeşler İstanbul'da İtalyan opera sezonunu düzenli olarak uzun seneler idare etmiş ve Avrupa'dan, bilhassa İtalya'dan zamanın önemli sanatçılarını getirtmişlerdir. Ancak, Virginia Arditi'nin mektubundan anlaşıldığına göre, Naumlar her ne kadar Arditi'ye bağlanmışlarsalar da tiyatrolarında sahneye çıkan bu sanatçıların bazıları kaprisli ve tehlikelidir.

> Ermeni Naum kardeşler Luigi'ye son derece yakından bağlandılar bile. Bize buradaki zamanımızı rahat geçirebilmemiz için ellerinden geleni yapıyorlar; ancak korkunç gürültülü bir grup İtalyan arasındayız, ki Luigi isteklerini yerine getirmezse her türlü rezaleti çıkarabilecek kuvvetleri var. Kaldığımız yer tiyatroya oldukça yakın, ancak ben gidip gelirken köşeden biri çıkıp bize ateş edecek diye korkudan titriyorum, çünkü tiyatrodaki kana susamış dostlarımızı öfkelendirdiğimiz takdirde başımıza böyle bir olayın gelebileceği bize birkaç defa ima edilmişti. Kötü yemeklerden, pislikten ve korkarak söylüyorum ki bitlerden dolayı epey endişe duyuyoruz ve sıkıntı çekiyoruz. Bu en son bahsettiğim korkunç müsibet üzerine bir perde çekmem lazım; düşünmek tarif etmekten daha iyi.[10]

Virginia Arditi mektubunda Naum Tiyatrosu'ndaki temsiller ve eşinin Sultan Abdülmecid huzurunda verdiği konserden de bahsetmektedir. Anlattığına göre tiyatroda temsiller esnasında sigara içilmektedir ve 1856 yılındaki bu olay bir Amerikalı hanımı çok şaşırtmıştır:

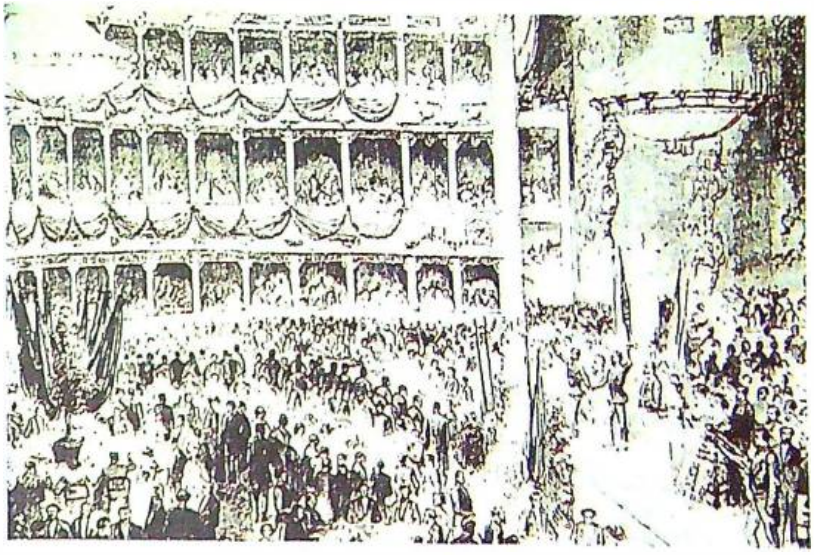

Arditi'nin yöneticiliğini yaptığı Naum Tiyatrosu.

> Temsiller esnasında, bizim Amerika'daki âdetlerimizin aksine, sigara içmeye izin var ve harem kadınlarının kafeslerinin arkasından mahcup bir şekilde etrafı gözetlemeleri komiğime gidiyor.[11]

Bu gözlem zamanın *Ceride-i Havadis* gazetesinde de doğrulanmaktadır, ancak habere göre Naum'un tiyatrosunda sigara içmek pek de öyle keyifli bir olay değildir:

> Berayi seyir ve temaşa tiyatroya azimet eden zevat fasılları arasında sigara ve kahve meşrubatı saire içmek ve biraz teneffüs eylemek üzere tiyatro derununda bir oda tahsis olunmuş ve localarda ve tiyatronun sair mahallinde sigara içmek memnun bulunmuş ise de, teneffüs odası denilen mahalde yalnız bir gaz kandil olup etrafı erbaasında bulunan kanepelerin minderleri mola taşı gibi kaskatı ve gayet tozlu toprakları olup hatta geçen akşam oraya gidenlerden dört kişi iki yüz elli kuruş duhuliye ve masarifi saire verdikleri halde rahatla bir sigara içememişlerdir.[12]

Virginia Arditi saraydaki konseri de şu şekilde anlatmaktadır:

> Buradaki opera kumpanyası genelde çok iyi ve prime donne, ki aralarında Donatelli ve Murio Celli gibi isimler var, hepsi son derece popüler. Celli, Padişah'ın huzurunda söylemek üzere seçildi. Temsillere katılım oranı genellikle yüksek... Padişah Abdülmecid'in kendisi ve şürekası binanın civarında bir cinayetin işlendiğini duyduğundan beri, artık opera temsillerine katılmıyor. Majesteleri kan dökülebileceğinden korkarak sanatçıların kendi sarayında opera eserlerinden bölümler seslendirmelerini tercih ediyor. Geçenlerde Padişah Luigi ve orkestrasını çağırttı ve hepimiz kararlaştırılan saatte sarayda buluştuk. Bana temsile katılamayacağım ve ziyaretçilerin arz odasında beklemem gerektiği söylendiğindeki şaşkınlığımı tahmin et! Buna tahammül etmem mümkün değildi anneciğim. Düşün bir Amerikalı kadının bir Türk tarafından bu şekilde bastırılmasını. Derhal bir şekilde müzik odasına girmeye karar verdim ve sessizce bir fırsatını kollayıp bir kontrabasçının yardımı sayesinde ve onun enstrümanının arkasına saklanarak pırıl pırıl parlayan salonun içerisine girmeyi başardım. Bu bir zafer değil mi? Bütün bir temsil boyunca sultanın çok yakınında oturdum. Ancak ne yazık ki kafeslerin sıklığından dolayı arkasında bulunan harem kadınlarının sadece mücevherlerinin pırıltısını seçebildim. Arditi fesi ile çok şıktı ve kendisinden birkaç keman solosu çalması ve tekrarlaması istendi. Sultan o derece memnun kaldı ki tercümanını yollayarak padişah hazretlerini Türk usulü ile se-

Arditi'nin Abdülmecid ve Abdülaziz'e sunduğu kasideler.

lamlamasını buyurdu, ki bu son derece teferruatlı bir olay.[13]

Arditi *Türk Kasidesi*'ni sarayda verdiği bu konserden sonra bestelemiştir. Virginia Arditi ise mektubunda bu kasideyi eşinin özellikle Abdülmecid için bestelediğini ve padişah hazretlerine ithaf ettiğinden bahsedip, eserin dilinin Türkçe olduğunu ve söyleyecek olan koronun -büyük olasılıkla İtalyanları kastederek- bu dili öğrenmekte güçlük çektiklerini bildirmektedir. Eserin temsilinin bir hafta sonra olacağını haber veren Virginia, konser sonrasında annesine gelişmeleri aktaracağına dair de söz vermiştir. Ancak ne yazık ki Arditi'nin anılarında bu esere ait başka hiçbir referans yoktur. Virginia'nın haberine göre *Türk Kantatı*'nın temsilinin 1856 Eylülünde gerçekleşmesi gerekmektedir. Oysa bu eserin 1857 yılının mayıs ayında İstanbul'da Abdülmecid'in huzurunda icra edildiğine dair bir haber *Revue et Gazette Musicale de Paris*'in 31 Mayıs 1857 tarihli sayısında verilmiştir. Yapıt yazılışından ancak sekiz ay sonra sarayda seslendirilebilmiştir. Derginin haberi şöyledir:

> Maestro Arditi Padişah hazretlerine ithaf ettiği bir Osmanlı kasidesi bestelemiştir. Sultan bu dikkate şayan eserin ithafını kabul etme lütfunda bulunmuş ve geçen çarşamba Bay Arditi Saray-ı Hümayun'a bu kasideyi padişah hazretlerinin himayesinde icra etmek üzere çağırılma şerefine ulaşmışlardır... Birkaç gün sonra majesteleri 50.000 piastre yollamıştır. 10.000 tiyatro idaresi için, 30.000 sanatçılar ve 10.000 de sultandan güzel bestesi için diğer madalyalar da alan besteci Arditi için.[14]

Arditi'nin Abdülmecid'e Sunduğu Kaside

Rahat-fezâdır makdemin
Adl ü keremdir tev'emin
Berk-i mübahatda senin
Bî-iştibâh vardır yerin
Şahenşâh-ı şevket-medâr

Zill-i hümâ-yı re'fetin
Lütfunla meyl ü rağbetin
Şevk edip mutribların
Nağme-künândır midhatin
Şahenşâh-ı şevket-medâr

Bir şâh-ı vâlâ-menzilet
Hurşîd-i subh-meymenet
Necm-i münir-i ma'delet
Unvanıdır bâ-menkabet
Şahenşâh-ı şevket-medâr

Ardit kulun eyler dua
Hep kudsiyanla sana
Hemçün hezâr subh u mesâ
Şehzâdegânınla yaşa
Şahenşâh-ı şevket-medâr

Zevk ü sürûr-ı kalb-i tâbnâk-ı padişah-ı zaman Şevketlû Abdülmecîd Han eyyedallahû mülkehu bâis-i safâ-yı dil-i âlemyân olduğundan dua-yı tezâyüd-i ömr-i şâhâneleri zımnında Ardit kullarının tanzim eylediği şarkıdır.

Dili gerçekten Türkçe olan bu kaside Abdülmecid'i yüceltici kelimelerle doludur. Hatta Arditi eserinin sonlarında "Ardit kulun eyler dua" sözleriyle adını da güfteye ilave ettirmiştir. Sultan Abdülmecid'in böyle bir incelikten etkilenmemesine imkân yoktur ve nitekim görüldüğü gibi Arditi'yi para ve nişan ile ödüllendirmiştir. Bu konserden sonra ve Pera'daki opera sezonunun bitişini takiben Arditi, Naum kardeşlerin kendisinin İstanbul'da daha fazla kalmasını ısrar etmelerine rağmen, bilhassa karısının çok güçlük çektiğini ileri sürerek Osmanlı başkentinden ayrılmıştır.

Daha sonra Arditi Londra'ya yerleşmiş ve biraz önce de bahsedildiği gibi buradaki opera kumpanyaları ile uzun süre çalışmıştır. Sultan Abdülaziz'in 1867 senesindeki meşhur Avrupa seyahati ise kendisinin Osmanlı Hanedanı ile tekrar yolunun kesişmesine sebep olmuştur. Abdülaziz'i en iyi şekilde ağırlamayı arzu eden İngiliz yetkililer Kraliyet emri ile şerefine Crystal Palace'ta toplam 4000 kişilik bir kadro ile gerçekleştirilecek konsere karar verince ve bu konserde Osmanlı Padişahına özel bir eser sunmayı düşününce, büyük olasılıkla bir süre İstanbul'da bulunduğu ve az da olsa Türk âdetlerini gördüğü için, Arditi'yi görevlendirmişlerdir.

Arditi adı geçen anılarında Londra'da gerçekleşen bu konseri de anlatmakta olup, kendisine sipariş edilen kasideden açıkça yepyeni bir esermiş gibi bahsetmektedir:

> Sözlerini Zafiraki Efendi'nin yazdığı, hediye niteliğinde bir "Sultan'a Kaside" besteledim. Bu eserde bazı karakteristik Türk melodileri kullanma imkânım da oldu. Kaside haşmetli misafirimiz önünde icra olundu ve Sultan tarafından övgüyle karşılandı.[15]

Önceki makalemde bu konseri ayrıntılı olarak anlattığım için burada aynı detayları

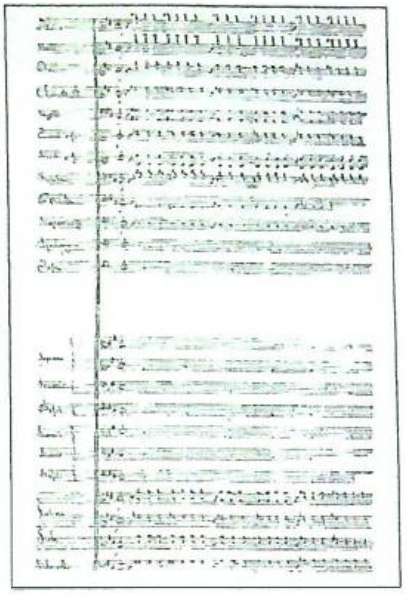

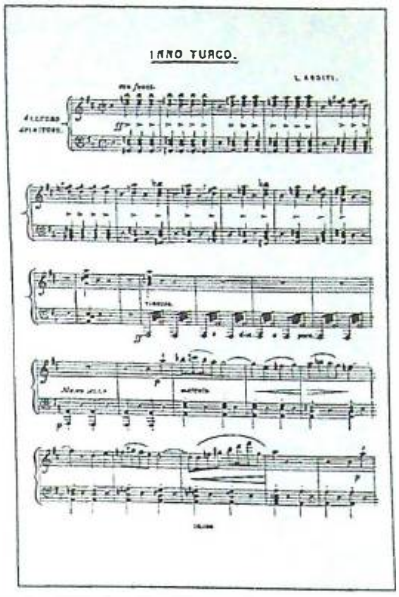

Arditi'nin Abdülmecid ve Abdülaziz'e sunduğu kasidelerin notaları. Biri diğerinin orkestra için partisyonundan ibaret.

vermek yersiz olacaktır. Ancak, konser 16 Temmuz'da çok sıcak bir günde gerçekleşmiştir; ne büyük bir tesadüftür ki, o gün aynı zamanda Arditi'nin doğum günüdür. Konserde Abdülaziz'e eşlik eden Galler Prensi Arditi'ye arada biraz hava alıp bir püro içip içemeyeceğini sorar. Arditi de kendisine bol bol vakti olduğunu söyler ve bunun üzerine Prens "Bir tane de sen al Arditi. Eminim bu yorucu işten sonra senin de ihtiyacın vardır" diye İtalyan besteciye de bir püro ikram eder. Arditi'nin yorulduğu şüphesizdir, ancak davetlilerden acaba hiç bu kasidenin on sene önce İstanbul'da Abdülmecid'e ithaf edilen aynı eser olduğunu fark eden olmuş mudur? Bir önceki kasidede "Ardit kulun eyler dua" gibi cümleler kullanılırken, burada sözler "Teşrifi Teşrifi Abdülaziz Han şadumanedir sebep" şeklinde değiştirilmiştir.

Her ne kadar da o devirde bu oyunu fark edenlerin olup olmadığını bilemesek de, yüz otuz sene sonra gerçek gözlerimizin önüne apaçık serilmiştir. "Her iki yazının partisyonları acaba şimdi nerededir?"[16] diye 1953 senesinde soran merhum Mahmud Ragıp Gazimihal'in de sorusu böylece cevap bulmaktadır.

1. Arşiv numarası: h. 455/10.
2. 15 Temmuz 1867 tarihli *The Illustrated London News* ilanına göre: "Özellikle bu muazzam kutlama için sözleri Zafiraki Efendi tarafından yazılmış ve müziği Signor Arditi tarafından bestelenmiş olan bir Türk Kasidesi orijinal (Türkçe) dilde söylenecektir", (Bkz. Emre Araci, "Londra Crystal Palace'ta Abdülaziz Şerefine Verilen Konser", *Toplumsal Tarih*, Ocak 1998, sayı: 49, s. 29).
3. Metin And, *Türkiye'de İtalyan Sahnesi, İtalyan Sahnesinde Türkiye*, Metis Yayınları, 1989, s. 29.
4. Bülent Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, Pan Yayınevi, 1994, s. 104.
5. Arşiv numarası: 700B/343.
6. Luigi Arditi, *My Reminiscences*, Mead and Company, New York, 1896, s. 55-59, Gazimihal anıların Türkiye'yle ilgili olan kısımlarının tercümesini *Müzik Görüşleri* dergisinin 44. ve 45. sayfalarında yayımlamıştır, ancak burada verilecek olan tercümeler şahsımındır.
7. Biyografik detaylar için bkz. Keith Horner, "Luigi Arditi", *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (ed. S. Sadie), 1981, c. 1, s. 559-560.
8. Luigi Arditi, *age*, s. 36.
9. Metin And, *age*, s. 48-49.
10. Luigi Arditi, *age*, s. 37.
11. *Age*, s. 31.
12. Mahmud Ragıp Gazimihal, *Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri*, Nümune Matbaası, 1939, s. 118-119.
13. *Age*, s. 38.
14. *Revue et Gazette Musicale de Paris*, 31 Mayıs 1857, s. 183.
15. Arditi, *age*, s. 145.
16. Mahmud Ragıp Gazimihal, *Müzik Görüşleri*, Haziran 1953, S. 45.

Carter V. Findley: Tarihçiliğin Diyalektiği

OSMAN KÖKER

Toplantının bant çözümlerini yapan Özlem Engin'e teşekkür ederim.

Tarih Vakfı tarafından düzenlenen "Tarihçinin Mutfağı" toplantılar dizisinin temmuz ayı konuğu Carter V. Findley'di. Toplantı 16 Temmuz'da Bilgi-Belge Merkezi'nde yapıldı.

ABD'li Osmanlı tarihçisi Prof. Dr. Carter V. Findley yüksek öğrenimini Yale Üniversitesi'nde tamamlamış. Columbia ve UCLA üniversitelerinde öğrenimine devam ettikten sonra, doktorasını Harvard Üniversitesi'nden 1969 yılında almış. 1972 yılından beri Ohio State Üniversitesi'nin Tarih Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmakta. 1987 yılında profesör unvanını alan Findley, 1981-1982 yılında Princeton Institute for Advanced Study'de misafir üye, 1994 Mayıs ayında Paris'teki Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de ve 1997 Aralık ayında Bilkent Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yapmış. 1990-1992 arasında Turkish Studies Association'ın (Türklük Araştırmaları Derneği) yönetim kurulu üyeliğini yapan Findley, halen World History Association'nın (Amerikan Dünya Tarihi Derneği) başkan yardımcığı görevini yürütüyor ve 2000-2002 yılları için de gelecekteki başkan olarak şimdiden seçilmiş bulunuyor. Findley 1994 yılından beri Tarih Vakfı'nın da üyesi.

İKİ BİYOLOJİ PRENSİBİ

Findley Türkçe yaptığı konuşmasına iki biyoloji prensibini hatırlatarak başlıyor:

"Birinci prensip, ontojeni flojeni'yi tekrarlar. Yani ferdin veya ceninin gelişmesi cinsin evrimini tekrarlar. Bazen bilerek, bazen farkında olmayarak, meslek hayatımın belli başlı evreleri, tarihçiliğin ve tarihçiliği etkileyen disiplinlerin bazı evrelerini yansıttı.

İkinci prensip ise, 60'lı yılların 'hippy'lerinin dedikleri gibi, 'You are what you eat', yani yediklerinin hasılasısın, sonucusun. Demek ki seksi, son moda, cazip bir araştırma yapmak isteyen Osmanlı tarihçisi, arşivlere ve yazma koleksiyonlarına girince, bir dereceye kadar kaynakların mümkün kılabileceği araştırmayı yapmak zorunda kalıyor."

Bu iki prensip arasında diyalektik bir etkileşim olduğunu belirten Findley, tarihçinin arşiv malzemesi karşısında pasif davranması halinde akılsız bir vesikacılıktan kendini kurtaramayacağını vurguluyor. "Fakat tarihçi, vesikalarına, ilk bakışta cevap vermek istemedikleri soruları sormakta ısrar ederse, özellikle tarihçiliğin daha başka dallarında ve ilişkili daha başka disiplinlerin uyguladığı yöntemleri arşiv malzemesine getirirse, ancak o zaman ma'şukası olan o arşiv vesikalarından başka türlü cevaplar edinmeyi umabilir."

Bu iki prensibin kendi araştırma hayatını nasıl etkilediğini ise doktora tezinden başlayarak şöyle anlatıyor:

"Doktora tezimin konusu: 'Reisülküttaptan Hariciye Nazırına: Hariciye Nezaretinin Gelişmesi'. Tez araştırmalarım için bir konu aradığımda o sıralarda çok okunan, şimdiye kadar da değerini koruyan bir kitap olan Roderic Davison'un *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* adlı kitabının bir dipnotunda 'Babıâli Tercüme Odası incelemeye değer bir konudur' şeklinde bir şeye rastladım. Hemen tez konusu olarak bunu seçmeyi düşündüm. Ta-

Bilgi-Belge Merkezi'ndeki toplantıyı Tarih Vakfı Genel Müdür Yardımcısı İlhami Mısırlıoğlu yönetti.

bii konu seçmek bir şey, bu konuyu ele almak için metodoloji seçmek başka bir şey. Metodoloji konusunda da 60'lı yıllarda yaygın olan modernleşme teorisi tezimi etkiledi. Bundan başka, Harvard Üniversitesi'nin, öğrencisi bulunduğum 'Tarih ve Şarkiyat' programının gereklerine göre, en ileri tarihçilik yöntemlerini öğrenebilmek için, 'Garplı' bir tarih dalı okumalıydım. David Landes ile Fransa tarihi okumuştum. Fransız tarihçilerin araştırmalarına, özellikle *Annales* dergisinin makalelerine bayılarak, benzer şeyler yapmak istedim. Bunun İstanbul'da mümkün olup olmayacağını sormak aklımdan geçmedi."

İSTANBUL'DA ARŞİVLERDE

Findley 1967 yılında İstanbul'a gelerek arşivlerde araştırmaya başlar. Hariciye Hazine-i Evrak'ında, Tercüme Odası'nın bıraktığı tercümeler bulur, fakat uzun zaman Tercüme Odası'nın tarihini aydınlatacak hiçbir şey bulamaz. Başbakanlık Arşivi'nde hatt-ı hümayun ve irade kataloglarına dalarak, vesika okumaya başlar. "Bir vesikanın sonunda 'Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir' ibaresini ilk gördüğümde, delirdiğimi sanıyordum. Bu durumu değiştiren etkenlerin en önemlisi, sicill-i ahval denilen dosyalara rastlamam oldu. Hiçbir anlam veremediğim bu adın önemini, Hariciye Arşivi'nde her memura ait olan zarfı açtığım zaman anladım. Ne güzel bir buluş! Her memurun soru kâğıdı. Her memur için aynı sualler; her memurun kendi eliyle verdiği cevaplar. İşte, II. Abdülhamid döneminden kalma, nicel analize uygun bir arşiv fonu. Başbakanlık Arşivi'nde Hariciye Nezareti'nin örgütsel gelişmesine ilişkin vesikaları ekleyerek tezimi yazdım. O zaman henüz tarihçilerin ufuklarında belirmeye başlayan nicel inceleme merakına katılmak için fırsat bulmuştum."

Findley tezini hiçbir zaman yayımlamamasını da birkaç gerekçeyle izah ediyor:

"Tez araştırmalarımın süresince, ele geçirebildiğim sicill-i ahval dosya sayısını nicel analiz için yetersiz saydım. Hem de konunun kapsamını genişletmek ihtiyacını duydum. 'Reisülküttap'tan Hariciye Nazırına' adını koyunca, konunun bitiş tarihi nedir? Başka bir sorun da, Hariciye Nezareti'nin politika dengesindeki yerini değerlendirmek için, yalnız Hariciye değil, en azından bütün Babıâli tarihini göz önüne getirmek lazım değil mi? Bu tür sorulara cevap verme süreci tez araştırmalarımdan sonra 25 yıllık bir araştırma programını oluşturdu. O kadar süreceğini öngörseydim mutlaka vazgeçerek başka bir iş yapardım. Neyse,

Findley'in* The American Historical Review, *c. 103, S. 1 (Şubat 1998) s.15-49'da yayımlanan "An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889" başlıklı makalesini Türkçe yayımlamak için Tarih Vakfı Yurt Yayınları çalışmalara başladı.

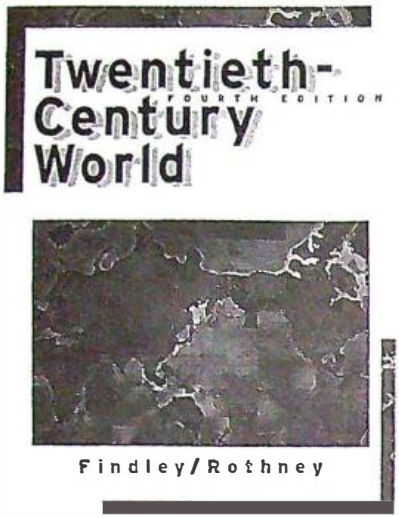

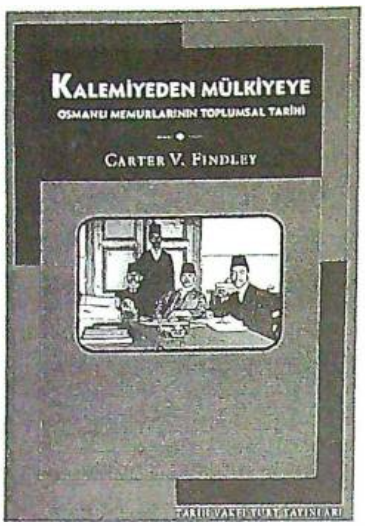

farkında olmayarak 25 yıl sürecek bir araştırma programına daldım. Türkiye'ye dönerek, 70'li yıllarda arşiv araştırmalarının kapsamını genişlettim. İncelediğim sicill-i ahval dosyalarının sayısını çoğalttım. Bütün Babıâli'nin örgütsel gelişmesi hakkında malzeme topladım. Hamdolsun ki şimdi açık bulunan birçok arşiv tasnifi henüz açılmamıştı; aksi takdirde, yapmak istediğim araştırmayı hiç bitiremeyecektim. Bu durumda bile güç oldu. Özellikle yirmi bin sahifelik *Düstur*'ları hesaba kattıktan sonra topladığım malzeme bir kitap için çok fazla geldi. Neresinden böleceğimi anlamak için denemeler yaptım, yaparken de çok vakit kaybettim. Ayrıca, nicel incelemenin malzemesini toplamak bir şey, büyük çapta nicel bir incelemeyi bilgisayar ile sonuna kadar götürmek başka bir şeydir. Bu süreç boyunca, vesikaların verilerini kodlamak için yıllarca uğraştım, verilerini incelemek için özel bir istatistiksel yazılımı öğrenmeye mecbur oldum."

Bu araştırma programının sonucu olarak iki kitap ve birçok makale çıkar. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* adlı ilk kitap, Babıâli'nin tarihini, yani sivil bürokrasinin örgütsel, işlevsel ve tüzüksel-yasal aygıtını ele almaktadır. *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Türkçesi: *Kalemiye'den Mülkiye'ye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997) adlı ikincisi ise, o örgütte çalışan mülkiye memurlarının toplumsal tarihini, yani mülkiye memurlarının toplumsal aygıtını incelemektedir.

NİCEL VE NİTEL İNCELEMELER

"Ontojeni filojeniyi tekrarlar" prensibine yeniden dönen Findley, yirmi beş yıllık bu araştırma programında böyle bir tekrarlamanın nasıl gerçekleştiğini şöyle anlatıyor:

"1980'li yıllara gelince, nicel incelemeler tarihçi taifesince, modası geçmiş bir yöntem sayılmaya başlandı. Bunun için birçok neden var. Aslında sayılar birçok tarihçiyi hümanist oldukları için ürkütüyor. Bundan başka, nicel incelemelerin *reductionist* olduğu, yani çok karmaşık ve incelikli olan olguları, sayılarla ölçülebilen bir-iki boyuta indirgediği her yerde ileriye sürüldü. 80'li yıllarda, nicel yöntemlere kayış, "*mentalités*" sloganı altında, yani toplu zihniyetlerle ilişkili incelemeler etrafında toplandı. 90'lı yıllarda aynı eğilim, son yirmi beş yılın kültür teorisinden esinlenen çok daha çeşitli tarzlar alıyor.

Bu nicel-nitel problemiyle kendi araştırmalarımda da karşılaştım. Bunun sonucu olarak, tarihçilerin büyük ölçüde nicelden nitele yöneldikleri bir zamanda, nicel incelememin sonuçlarına eklemek için nitel, "edebi" kaynaklardan daha canlı, daha ayrıntılı örnekler aramaktaydım. Araştırma hayatımda, şimdiye kadar devam eden, kültürel ve sosyokültürel tarihe doğru bir kayış bu süreçten kaynaklandı. İkinci kitabımda, örneğin; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'ın biyografi ansiklopedilerinden, birçok romandan, özellikle de Aşçıdede İbrahim Halil'in otobiyografisinden istifade ederek nicel incelemeye başka bir zenginlik getirmeye çalıştım."

Ne yazık ki tarihçiler, bu iki yöntemden ya birini ya öbürünü gelişigüzel seçiyorlar. Birçok insanı ölçmek için, nicel bir inceleme daha iyidir, çünkü tipiği bulmaya müsaade eder. Nitel incelemelerde genellikle, bildiğim kadarıyla, her zaman insanları teker teker ele almak zorundayız ve bilimsel olarak seçtiğimiz örneklerin ne kadar tipik olduğunu söyleyemiyoruz."

GERÇEKLEŞEN HEDEFLER

Öğrencilik yıllarından beri önüne hep belirli hedefler koyma eğiliminde olan Findley'in ilk hedefi Princeton Üniversitesi yayınevinde bir kitap yayımlamaktır. Bunu idare tarihi kitaplarını yayımlayarak gerçekleştirir. İkinci bir hedefi ise uzun yıllar ABD'nin en önemli ticari yayınevi olan Alfred Knopf şirketiyle bir ders kitabı yayımlamaktır. Ancak zamanı geldiğinde Knopf'un teklif ettiği şartlar, Houghton Mifflin şirketinin şartları kadar iyi olmayınca bir meslektaşıyla birlikte hazırladığı *Twentieth Century World* (Yirminci Yüzyıl Tarihi) adlı ders kitabı Houghton Mifflin tarafından yayımlanır. Üçüncü hedefi geniş çaplı bir sentez kitabı yazmak, dördüncüsü ise bir makalesini Amerika'nın en önde gelen dergisi *The American Historical Review*'da yayımlatmaktır. "Bu, Osmanlı tarihçisi için, biraz Everest Dağı'na çıkmak gibidir: Derginin o kadar okuyucusu var ki, asgari bir oranının dikkatini çekebilmek için, Osmanlı tarihi hakkında bir makalenin iyi olması yetmez, çeşitli tarihçilik ihtisaslarına da hitap etmesi gerekir. Makale-

nin teorik bir ağırlığı varsa, o zaman hitap edebileceği kitle büsbütün artar."

200 YILIN TÜRKİYE TARİHİ

"Gelecek yıllar için, uzun vadeli projem, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve modern Türkiye'nin son iki yüzyılını kapsayacak bir tarih yazmaktır. III. Selim'den 2000'e kadar süren panoramik bir eser hayal ediyorum. Her dönem için bir bölüm olacak. Her bölümde, sosyodemografi, iktisat, siyaset ve kültür tarihini ele alacağım. Yıllarca bu eseri sadece bir sentez kitabı olarak anladıktan sonra, geçen yıl, milliyetçilik teorisi hakkında en son kitapları okuyunca, bu kitabın belkemiği olacak bir tez oluşturmaya başladım. Artık bu kitabı, 'Türkiye'nin Milliyetçilik ve Modernlikle Karşılaşması' başlığı altında yazmayı düşünüyorum."

American Historical Review dergisinde makale yayımlamak imkânı bu kitabın ön çalışmalarından oluşur. Malzeme toplarken demografi, iktisat ve politika tarihini oldukça işlenmiş bir durumda, toplum ve kültür tarihini ise daha çok ilkel kaynaklardan yapmayı gerektiren bir durumda bulur. Böylece her dönem için, o dönemin kaygılarını aydınlatacak bir yazar, o yazarın da bir eserini seçmeye başlar, Ebubekir Ratip Efendi'den Adalet Ağaoğlu'na kadar.

AHMED MİDHAT EFENDİ'YLE MADAM GÜLNAR

"Abdülhamid dönemine gelince, Ahmet Midhat Efendi'yi seçerek *Avrupa'da Bir Cevelan* kitabına daldım. Artık, *American Historical Review*'nun on dokuz bin kadar büyük okur kitlesinin bazılarının birbirinden çok farklı ilgilerini çekebilecek bir konu bulduğumu sezdim. Ahmet Midhat Efendi, 1889 Şarkiyat Kongresi'ne gider; yolda sayısız tanıdığından en ilginci olan Rus bir kadın Şarkiyatçısı (Gülnar Hanım) ile beraber Paris'e gidip Dünya Sergisi'ni gezerler. Avrupalı 'öteki'ye bakan sadece Osmanlı bir 'ben' değil, Rus bir başka 'ben' de var. Demek ki seyahatname olarak, kadın konusunu içeren, Avrupa hakkında tek yönlü değil, iki yönlü bir değerlendirme ortaya koyan bu kitap çok değişik, çok zengindir."

Findley'in III. Selim döneminden 2000 yılına kadarki Türkiye tarihini ele alacağı kitabında yer vereceği yazarlar arasında Adalet Ağaoğlu da bulunuyor. Findley, oğlu Benjamin ve Fahri Aral'la birlikte Ağaoğlu'nun evinde bir akşam yemeğinde.

"An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889" (Bir Osmanlı Müstağribi Avrupa'da: Ahmed Midhat Madam Gülnar ile Karşılaşır, 1889) adlı makale bu yılın şubat ayında resimli olarak yayımlanır. "Nicel araştırmalardan nitel araştırmalara doğru yaptığım bu kayış ile ilgili olarak eski hocalarımdan Andreas Tietze'den bir kartpostal aldım. Makalenin çıktığı zaman ayrıbasımlardan bir tane de ona göndermiştim, teşekkür olarak bir kartpostal yazmış. Burada, 'Edebi kaynakları kullanan tek Osmanlı tarihçisi sizsiniz' diyor. Tabii bu büyük bir abartmadır, kendisi dil ve edebiyat uzmanı olduğu için bir tarihçinin bu tür kaynakları kullanması hoşuna gider."

TARİHÇİNİN MUTFAKÇILIĞI

Mutfak metaforunun tarihçiyi betimlemekte ne derece isabetli olduğu konusuna da giren Findley, "Ruhu aşçı olanlar, pişirecekleri yemekleri rüyada görüp tat alırlar" diyor. "Bir orkestra şefi nasıl orkestrasını seyrederse, aşçılar da çarşıda meyve sebzeyi seyrederken, bunlardan nasıl bir senfoni oluşturacaklarını düşünerek önceden zevkine varıyorlar. Fikrimce, tarihçinin alamet-i farikası, hayalperest bir insan olmasıdır. Birçok vesikayı seyrederken, bu vesikaların ait olduğu gerçekleri hayal etmeye başlıyor. Tarihçininki başka herhangi bir fanteziye benzemez. Çünkü vesikaların verilerine göre biçimlenmesi gerekiyor. Herhalde iyi bir tarihçinin, başka zamanlara, başka mekânlara ulaşmak için yeterli bir hayalgücü olması şart.

Çok yetenekli olan, çok yüksek mevkiye sahip zatlardan duyduklarıma göre, gelecek zamanlarda, bütün fakültelerin bilgisayarlaşma problemleri çözüldükten sonra, her tarih bölümünün bir 'zaman makinesi' de olacak. Bütün asistanlarımız, ilk kitaplarını yazmadan önce, makineye binerek araştırdığı döneme ulaşmak, incelediği insanlarla karşı karşıya gelmek zorunda olacaklar. Maalesef birçok telefatımızı öngörmek lazım. O zaman belki tarihçilik mesleği, hayalperestliğe değil, daha çok askerliğe benzeyecek. O zamana kadar fantezistler için vakit var."

EPHEMERA

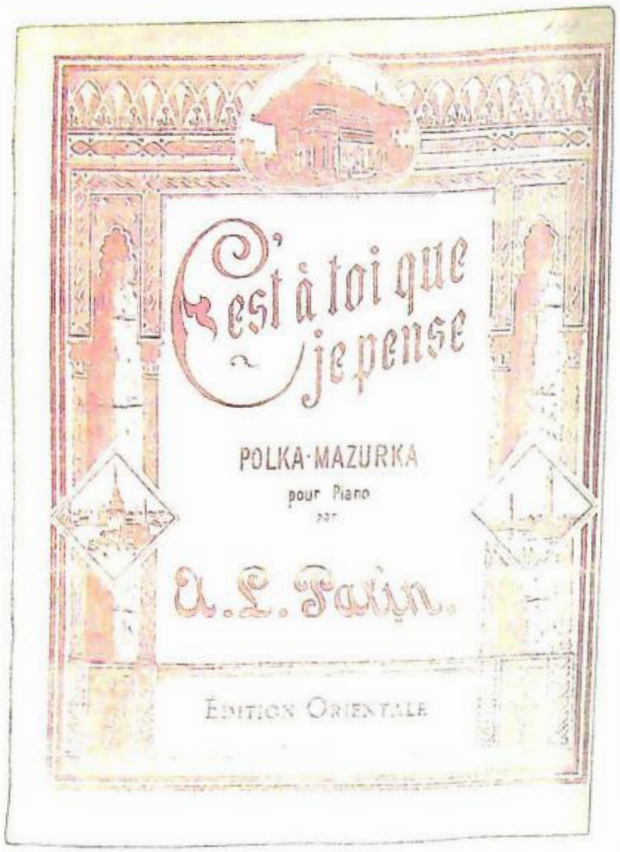

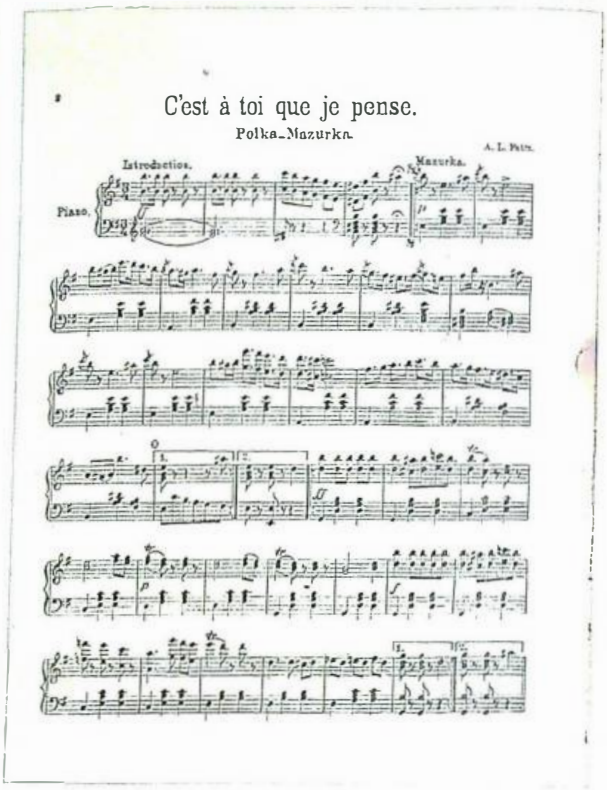

A. L. Patln'in Polka mazurkası: *C'est à toi que je pense* (Düşündüğüm Sensin).

Hamza Bey'ln Saba makamında *Mevlevi Peşrevi*, Armonize eden: C. Guatelli.

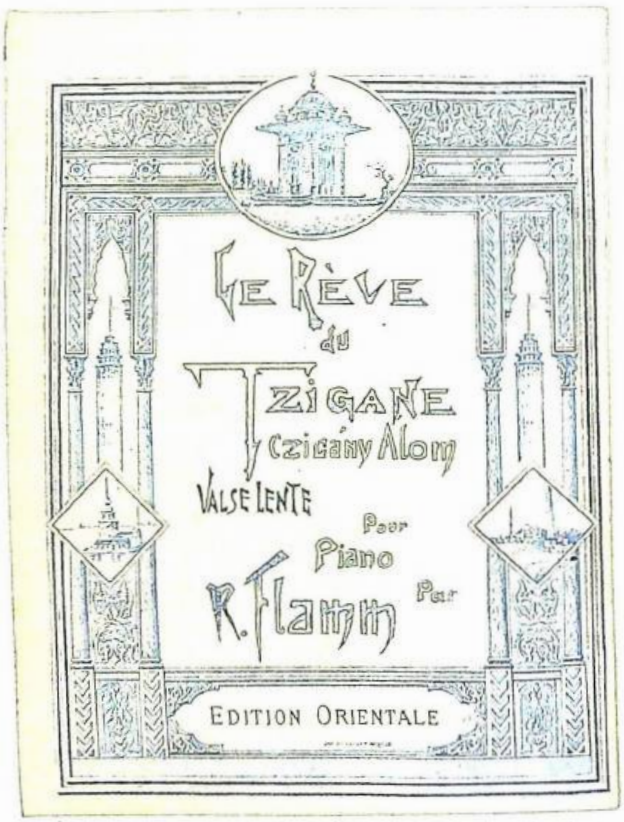

R. Flamm'ın ağır valsi: *Le Rève du Tzigane* (Çingenenin Rüyası).

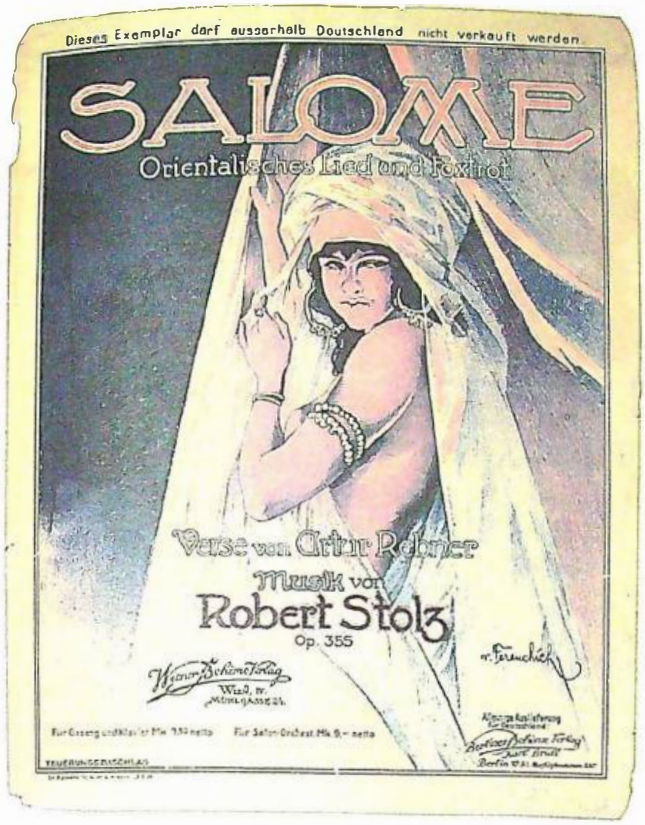

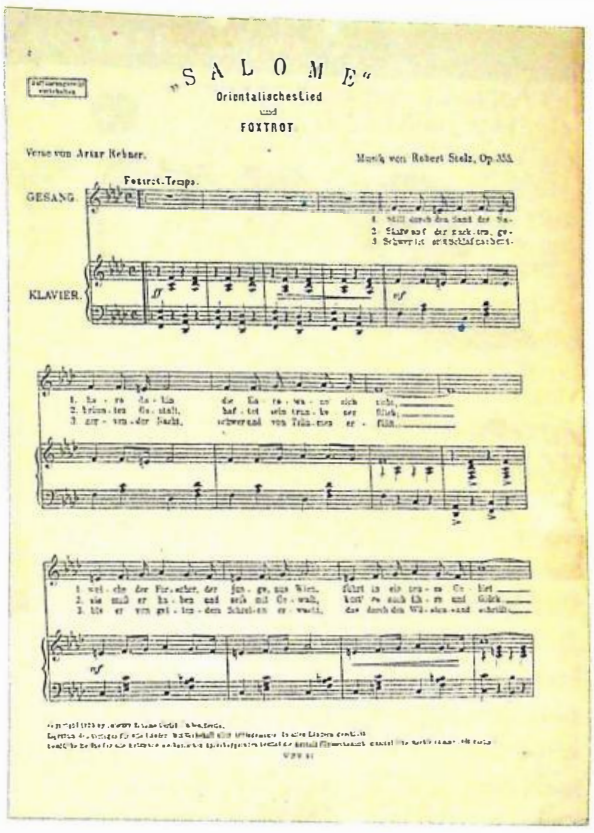

Robert Stolz'un *Salome*'si.
Söz: Artur Rebner.

Ferdinand Beyer'in Türk Şarkısı:
Vaterlands-Lieder
(Vatan Şarkıları).

Bu iki sayfadaki nota yayınları
Ephemera Derneği'nden
Burçak Evren'in
arşivinden
alınmadır.

• AYLIK KİTAP VE ELEŞTİRİ DERGİSİ •

9 virgül

Ragıp Duran, **Mîna Urgan**'ın *Bir Dinozorun Anıları*'nı, **Ali Utku**, **Hilmi Yavuz**'un *Geçmiş Yaz Defterleri*'ni, **Kerem Ünüvar**, **Ralph Hattox**'nun *Kahve ve Kahvehaneler*, **Salah Birsel**'in *Kahveler Kitabı* **Elias Petropoulos**'un *Yunanistan'da Türk Kahvesi* ve **Taha Toros**'un *Kahvenin Öyküsü* adlı kitaplarını, **Fazıl Ahmed**, **Ahmed Haşim**'in *Piyale*'sini, **Kerem Karaboğa**, **Terry Eagleton**'ın *William Shakespeare*'ini, **Reşat Başar**, **Mümtaz Sağlam**'ın *Umur Türker*'ini, **Yaşar Çabuklu**, **Jean Genet**'nin *Hırsızın Günlüğü*'nü, **Özgür Taburoğlu**, **Arno Borst**'un *Computus: Avrupa Tarihinde Zaman ve Sayı* adlı kitabını, **Ayşe Ozil**, **D. Quataert-E. J. Zürcher**'in *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* adlı kitabını, **Nuray Mert**, **Etienne Coupeaux**'nun *Türk Tarih Tezinden Türk İslâm Sentezine* adlı çalışmasını, **Marc David Baer**, **İbrahim Alâettin Gövsa**'nın *Sabatay Sevi: İzmirli Meşhur Sahte Mesih Hakkında Tarihî ve İçtimaî Tetkik Tecrübesi*'ni, **Sibel Özbudun Demirer**, **Pavel Dolukhanov**'un *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*'sını, **Fahrettin Çiloğlu** ise **Paul J. Magnarella**'nın *Bir Köyün Serüveni/Türkiye'deki Gürcü Köylüler Arasında Gelenek, Göç ve Değişim* adlı kitaplarını ele alıyor.

* * *

Bu sayıda **Mîna Urgan**'la kitabı üstüne bir söyleşi de yer alıyor. *Virgül*'de ayrıca korsan yayıncılık hakkında, soruna farklı yerlerden bakmaya çalışan **Müge Gürsoy Sökmen**'in "Devletle korsan arasında" ve **Ulus Baker**'in "Akşam fazla kaçırmışım, ne serüvendi ama!" başlıklı yazıları var. Kitapları, korsan yayıncılarla fazla haşır neşir olan **Murathan Mungan** da tartışmaya küçük bir söyleşiyle katılıyor. Değinme ve polemik yazılarıyla **Kıymet Giray**, **Ayşen Anadol** ve **Ali Cengizkan** da *Virgül*'de...

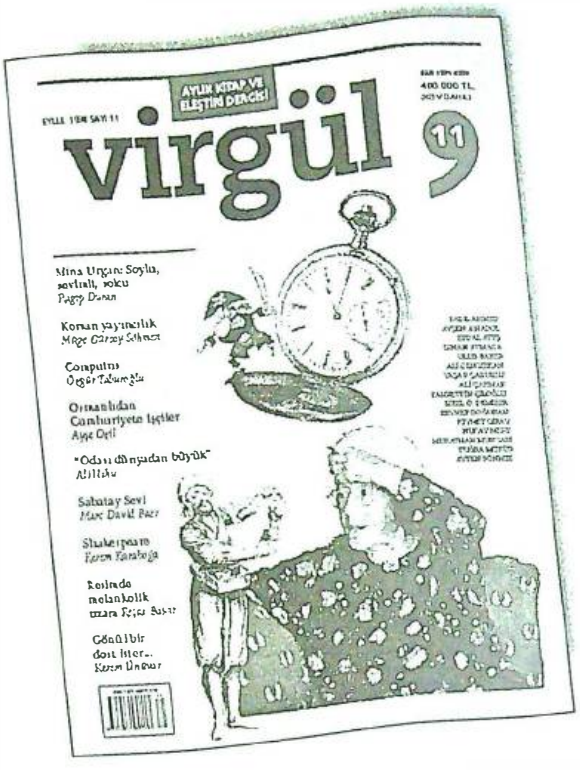

* * *

Virgül'ün bu sayısında, her zaman olduğu gibi, sahaf, yeni çıkan kitaplar, kitaba ilişkin haberler, kısa kitap tanıtımları ve yayıncıların önümüzdeki döneme ilişkin yeni yayın programlarının yer aldığı sayfalar da bulunuyor.

PUSULA YAYINCILIK Tel: 0.212. 252 42 80 Fax: 0.212. 293 15 44

İhsan Raif Hanım'ın Yayımlanmamış Şiirleri

CEMİL ÖZTÜRK

İhsan Raif Hanım'a ait defter ve fotoğrafları veren sayın Hâle Türemen'e teşekkür ederim.

Türklerin hakanı var,
Zırhı var, kalkanı var;
Kokladığın güllerde,
Ecdadının kanı var.

"Ninni", I. Defter, s. 62/b

İhsan Raif Hanım, Köse Mehmet Raif Paşa (1831-1913) ile eşi Servet Hanım'ın kızı olup 1877'de babasının görev yeri Beyrut'ta doğmuş, 1926 yılı nisan ayının ilk haftasında, dördüncü eşi Hüsrev (Bel) ile yaşadığı İsviçre'den apandisit ameliyatı için gittiği Paris'te ölmüştür.

Rıza Tevfik, "Raif Paşa, Midhat Paşa dairesinden olduğu için, en küçük bir eksiği bulunamamasına karşın II. Abdülhamid sürekli taşra illerinde görevlendirmiştir"[1] demektedir. Bu nedenle Raif Paşa'nın İstanbul'a gelebilmesi oldukça geç gerçekleşmiş, bu da çocuklarının eğitimini etkilemiştir.

İhsan Raif'in kızı Mehrüba (ölm. 1984) ile bunun ilk kocası, Cumhuriyet'e omuz verenlerden Enis Akaygen'den (1881-1956) olma torunu, Hâle Türemen'in (doğ. 1914) aktardığı tamamlayıcı bilgilere göre, İhsan Hanım'ın kız kardeşi Belkıs, ağabeyleri Fuat, Nihat, Ragıp adlarını taşıyordu.

İhsan Raif, torunu Hâle Hanım'ın özenle sakladığı üç şiir defterinden sonuncusuna "Fuat ağabeyimin bana şiir vaadi, 15 Mayıs 1320/1902" notunu düşmüştür. Bu nottan şiir de yazdığı anlaşılan Fuat, askerliği meslek seçmiştir. "Türk derneğinin kurucuları arasında bulunduğu gibi ulusal Türk edebiyatının da hazırlayıcılarındandır. Ayrıca Türkçenin yabancı öğelerden arındırılması için çalışmıştır."[2]

Hâle Hanım, anneannesinin diğer ağabeylerinin dışişlerinde görev aldığını, Nihat'ın Paris büyükelçisi Mahmut Münir Paşa'nın kızı Nimet Hanım'la evlendiğini, Ragıp'ın ise büyükelçilik basamağına değin yükseldiğini belirtirken, büyükannesinin kısa yaşamına dört evlilik sığdırdığını da anlatmıştır.

İhsan Raif'in ilk eşi İnhisarlar'da (Reji) çalışan Ali Bey, "Raif Paşa ailesinin ünü ve servetinin çekiciliğine kapılarak, paşanın hizmetlisi bir kalfa kadının yardımı ve hileyle o dönemde henüz yaşam deneyimi bulunmayan çocuk yaştaki kızın odasına kısa bir süre için girmeyi başarmış, buna çok öfkelenen Raif Paşa, İhsan Hanım'ın diretmesine karşın ikisini evlendirip İzmir'e sürmüştür. Ancak çocukları Hikmet Bora, (1891-1971), Akif, Mehrüba - Akaygen'in ardından Fadıl Kibar, son olarak da Falih Rıfkı Atay'ın eşi- art arda doğunca kızıyla damadını bağışlamış ve yeniden İstanbul'a dönmelerine izin vermiştir.

İçkiyi artırıp sefahate yönelen Ali Bey'e katlanamayacağını anlayan İhsan Raif Hanım, çocuklarını babalarının çalıştığı işyerlerinin kapısında bırakarak gözyaşlarıyla Raif Paşa'nın evine dönmüşse de küçüklere yine dedeleri kucak açmıştır."

Bu ilk evliliğin bitişi, yirmi dizelik "Öğüt" şiirine esin kaynağı olmuştur. İhsan Hanım'ın Tevfik Fikret etkisinde söylediği bu manzume, yaşlı bir babanın arkadaşına uyarak içkiye yönelen oğlunu bundan uzaklaştırmak için verdiği öğütler kapsamında yazılmıştır. Mesnevi tarzı uyaklı, dili biraz eski yapıt, şair hanımın acemilik ve arayış dönemi ürünlerindendir.

Bilmez misin ki bu içki
hanümanlar söndürür,
Bir iyiyi kolaylıkla kötülüğe
döndürür;
Para diye içki için anasını öldürür;
Hapislerde çürüyerek düşmanını
güldürür.
(Gözyaşları, s. 27)

Otuz iki dizelik "Turhan'ın Anası" dahi, "kulüp" denilen

İhsan Raif Hanım, üçüncü eşi Şahabettin Süleyman'la birlikte.

yerlerde kadın, içki, kumar batağında tükenmiş kocasının pis iş ve ilişkilerinden küçük oğlunun olumsuz etkilenmesini önlemeye çalışan bir annenin öyküsüdür:

Hasta idin bekliyordum vermek için
hapını,
Hummalarla sayıkladın o kafirin
adını,
Yastığıma içirirken her gece
gözyaşımı,
Okşayarak uyuyordun o yılanın
başını.
(*Gözyaşları*, s. 30)

Hâle Hanım'dan öğrenildiğine göre, Raif Paşa, şiirler yazıp dergilere gönderen, bir bölümünü de besteleyip piyano eşliğinde dostlarına dinleten, Çingene giysilerine bürünüp taklitler yapan, gülerken ağlayan, ağlarken gülüp güldüren İhsan Hanım'ın uzun süre dul kalmasını istememiş; adı anımsanmayan birisiyle daha evlendirmiştir. Ancak adamın bulaşıcı hastalığı olduğunu öğrenince, kızına da geçebileceği korkusuyla hemen ayırmıştır. Yirmi sekiz dizelik "Verem" manzumesi, İhsan Raif'in çok kısa sürmüş bu ikinci evliliğinden esinlenme olabilir. Tevfik Fikret etkisi sezilen şiirde, ölmekte olan veremli karısının başucundaki yoksul koca, anasını yitirmenin acısını erken tadan küçük bir çocuk, dolayısıyla "yoksullarla ilgilenilsin" konusu öne çıkarılmaktadır:

Pide gibi yassı, ensiz bir döşeğin üstünde,
Balmumundan dökme gibi yatıyordu bir hasta.
Zayıf, kuru elceğizi kalakalmış göğsünde,
Kan pıhtısı duruyordu başucunda bir tasta.
(*Gözyaşları*, s. 24)

İkinci dulluk sürecinde, henüz Şahabettin Süleyman'ı tanımadan önce, İhsan Raif'in *Mehasin* dergisine yazdığı görülüyor. Ünlü romancı Mehmed Rauf'un (1874-1931) yönetimindeki "kadınlara mahsus" bu aylık yayının 1909 Eylülünden başlayan sayılarında İhsan Hanım'ın art arda üç manzumesi göze çarpar. "Karilerimizden İ. R., Yeniköy, 1325/1909" açıklamasıyla çıkan "Gel Gidelim" coşku dolu bir gönülden fışkıran duyguların on yedi dizeyle somutlaştırılmasıdır.

Gün kavuştu, su karardı, beni üzme güzelim,
Boynun büküp düşünme gel, ver elini gidelim;
Kara gümrah kirpiklerin kaldır, gözün göreyim.
Ver elini bak aşkıma işte şahit yüreğim.
(*Gözyaşları*, s. 77)

Udi-besteci Fethi Karamahmudoğlu, bu manzumeyi udi Nevres'in (1873-1937) "aksaksemai" olarak bestelediğini ve TRT'de çalınıp söylendiğini belirtmiştir.

Mehasin dergisinin 11. sayısında, yukarda değinilen "Verem", bunun ardından da yazılışı "teşrinisani 1324/1908", yayımlanışı bir yıl sonra aynı ayda 1325 olarak gösterilen, dili biraz eski, on altı dizelik "Sonbahar" vardır.

İhsan Raif I. Defterine 99 şiir sığdırmıştır. Bunlardan 22'sini dergilerde yayımlanmalarının ardından *Gözyaşları* kitabındaki şiirlere eklemiş, geri kalanlarla II. Defterdekilerden biri mensur, 24 manzum yapıtının da bazıları sonradan dergilerde çıkmıştır. III. Defterin pek çok sayfası boş olup başka şairlerin beyit ve kıtaları, tatlı ve ilaç tarifleri, -birkaçı Fransızca- fıkralar, notlar bulunmaktadır. Defterlerde "Gözyaşları, Pierre Loti" gibi bazı şiirler yoktur. Yine İhsan Hanım'ın önce yazdığı bir şiiri bekletirken geç yazdığı bir başkasını ortaya çıkardığı görülebilmektedir. "Vurduğu Yere Bir Daha Vursun" ilk şiirlerinden olduğu halde, geç yayımladığı bir manzumedir.

Yakup K. Karaosmanoğlu (1899-1979), İhsan Hanım'ın

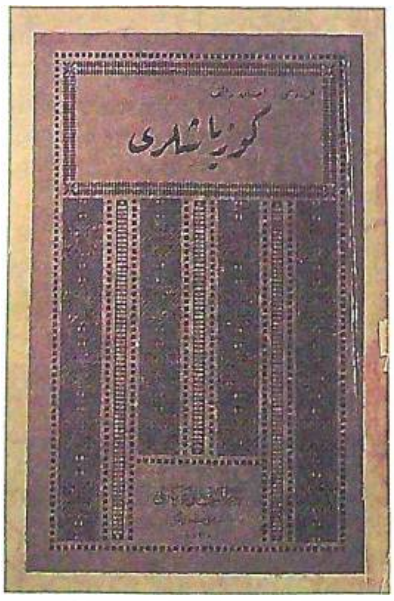

İhsan Raif*, Gözyaşları, *Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1330.

üçüncü evliliğinin nasıl gerçekleştiğini şu sözlerle anlatmaktadır:

> Şahabettin Süleyman *Rübab* dergisinde hece ölçüsüyle şiirler yazan -ikisi mensure, yirmi bir şiir - İhsan Raif Hanım'ı da basın çevrelerine tanıtmıştı. Beyoğlu'nun arka sokaklarından birinde yaşayan Anjel adlı bir Rum kızının oda ve yatağını paylaşan, Babıâli mahallesinin basın bohemi içinde kendini derbederliğe vermiş Şahabettin Süleyman, o konak ve yalı hanımefendisine nasıl ve hangi yoldan yanaşabilmişti? *Rübab* dergisinde İ. R. imzalı şiirler, Şahabettin Süleyman imzasını taşıyan yazıların tam orta yerinde, o şiirlerle bu yazılar sarmaş dolaş gibiydi. Bu sembolik birleşmeyi daha sonra her ikisi arasındaki mektuplaşmalar kavuşma haline sokacak, Şişli'de İhsan Raif Hanım'ın özenle dayayıp döşediği apartmanında evlenmeyle sonuçlanacaktı.[3]

1919 sonuyla 1920 başlarında, Şahabettin Süleyman'ın (1885-1920?) İsviçre'de ölümüyle İhsan Raif'in hastalığının biricik tanığı, Yakup K. Karaosmanoğlu bu efsaneleştirilmiş evliliğin üstünden elli yılı aşkın bir süre geçtikten sonra yazdıklarında, İhsan Raif'in *Mehasin* dergisi süreci gibi konuları unutmuş olmalı ki onu basın çevrelerine Ş. Süleyman'ın tanıttığını söylemektedir.

Şahabettin Süleyman'ın kanat gerdiği gençlerden Halit Fahri Ozansoy (1891-1971), İhsan Raif'ten çok sık söz açar; ancak ölümünden otuz kırk yıl sonra şöyle anlatır:

> İhsan Raif Hanımla hem ince bir şiir alemi hem eşsiz bir güzellik geçti bu dünyadan. O güzel yüz, o derin, o yeşil gözler, o vücut, o endam... Düşüncelerim geriye doğru gidiyor... 1913-1914 arasında Şahabettin Süleyman İhsan Raif Hanımla evlenmişti. Dostlarını sık sık Osmanbey'deki Raif Paşa apartmanına çağırıyordu. Haftada üç dört gece Hakkı Tahsin, Salahaddin Enis birlikte oraya giderdik. Bazen de Yahya Kemal bizimle buluşurdu. Ruşen Eşref, Fazıl Ahmet de bu edebi salona davet edilirdi... İhsan Hanım bizi, olgun güzelliğinin şahaneliği içinde çok tatlı bir tebessüm ve nezaketle karşılıyordu. Piyanoda pek güzel çaldığı "Gülzar peşrevini" zevkle dinler, çok lirik bir teessürle yazılmış en yeni şiirlerini, daima ince bir nezaketle ikram ettiği likörleri gibi yudum yudum içerdik.[4]

Kızının ilk iki evliliğine karışan örfî Raif Paşa artık yaşamadığından İhsan Hanım daha özgür ve belki de severek, kendisinden sekiz yaş genç Şahabettin Süleyman'la evlenebilmiştir. Yakup K. Karaosmanoğlu, Ş. Süleyman'ın "Paraya taparım",[5] Halit F. Ozansoy da "En iyi yazılara ayda üç dört liradan fazla vermeyen bir çevrede memuriyete girmek kaçınılmazdır... Ne çare ki para elinde eriyordu. Her gün parasızlıktan yakınmasına gözlerimiz dolardı..."[6] vb yazdıklarına bakarak, Ş. Süleyman'ın İhsan Hanım'la para derdinden kurtulup kendini işine vermek için evlendiği düşünülebilir. Ancak Ş. Süleyman, İhsan Raif ile evlenmeden önce salt paranın değil, azımlık kadınların da tutsağıdır. Yeni yaşamına adım attığımda da bu ilişkileri birden bitiremediğinden Halit F. Ozansoy, "Rana Dilberyan adıyla

İhsan Raif Hanım

sahneye de çıkan Virjini, delicesine sevdiği Ş. Süleyman'ı tehdit ettiği gibi İhsan Hanım'a da mektuplar yazmıştır... Bir ay kadar Virjini'nin gönlü hoş edildi"[7] benzeri ilginç bir öykü anlatır.

Onca işi arasında, geçmişin pek çok ünlüsünü bugünün okurlarına anımsatmaya da yetişen Selim İleri, Şahabettin Süleyman'ın sevgilisinden Yakup Kadri'nin Anjel, Halit Fahri'nin Virjini adıyla söz etmelerine karşın, bunların aynı kadın da olabileceğini öne sürer. "Şişli Salonlarında Çılgınlık" adlı bu yazıda da İhsan Raif'in şiiri ve şairliğinden çok, evliliğinin öyküsüne ağırlık verilir.[8]

İhsan Raif'in üçüncü kocası Şahabettin Süleyman'ı çok erken yaşta yitirmesine Taha Ay (Toros) "Ölüm onların saadetini çekemeyecek kadar kıskançlık yaptı"[9] diye yazıklanır. Yalnız bu konuda da en aydınlatıcı bilgileri yine Yakup K. Karaosmanoğlu vermektedir:

> Bir dağ kürü için İsviçre'ye gelen Şahabettin Süleyman ile İhsan Raif Hanım, benim iki yıldır tedavi gördüğüm Davosplatz kasabasındaki sanatoryuma inmişlerdi. Burada sık sık diğer hasta arkadaşlarla kızak gezintilerine çıkıyor, köylere uzanarak yiyip içip eğleniyorduk. Aramızda Strasbourglu Bel adında bir Fransız şair de vardı. Bu genç, Şahabettin ile benim edebiyatçı; İhsan hanımın da şair olduğunu bildiği için yazdığı Fransızca şiirleri odalarımıza

gelip okur, biz de İhsan Raif'in koşmalarıyla türkülerini Fransızcaya çevirip kendisine gösterirdik... Kim derdi ki henüz otuz beş yaşında ya var ya yokken, İspanyol gribi denilen hastalık Şahab'ın gözlerini dünyaya kapattırsın. Ben ve İhsan hanım çok hasta olduğumuz, orada bulunan Türkler de kendisine yardım etmedikleri için Şahab'ı Fransız dostumuz kendi bildiği gibi toprağa vermiştir. Sevgili eşi Türk ve İslam geleneğine uygun gömülmedi diye İhsan Raif Hanım çok üzülmüştü.[10]

İhsan Raif, bu üçüncü eşinin ölümünün üzerinden çok zaman geçmeden "Münire'ye" sunuşuyla bir mersiye yazmıştır. Bunun aradaki iki dörtlüğünü kitabına alan Taha Ay, kaynağını göstermediği gibi herhangi bir açıklama da yapmamıştır.[11] Hüveyla Coşkuntürk ise 1921'de *Yarın* dergisinin 2. sayısında üç dörtlük olarak bulduğunu yazdığı ve kitabına aldığı manzumenin Şahabettin Süleyman'ın ölümüne duyulan derin acıyı dile getirmenin yanında, ona yakın günlerde ölen Reşit Mümtaz Paşa'nın kızı Münire için de söylenmiş olduğunu öne sürmektedir.[12]

MERSİYE

-Münire'ye-

Mahzun yüzün gülerken de için ağlar gibiydi,
Bilmem niçin benziyordun sen o sarı güllere
Yaşadığın âlem sana güya gurbet iliydi,
Yükselmeyi istiyordun bir şahab-ı münire.

Saçlarını ne tel öptü ne yar eli taradı,
Gonca gülün henüz daha doymamıştı bahara,
Hasta ruhun daha sıcak bir güneş mi aradı?
Kuş misali uçuverdin nur yağan bir diyara.

Servilerin arasından süzülerek gizlice,
Vahşi güller arasında sana gönül bağlayan,
Soluk yüzlü aşık gibi Ay mıdır o dün gece,
Mezarının üzerine düşüp sessiz ağlayan.

Güneş gibi gurubettin uzaklaştın bizlerden,
Sonbahara erişmeden dökülen ey sarı gül;
Yarın yine kuşlar öter, yine açar gül, sümbül.
Yine gamsız gökyüzünde güneş doğar, lakin sen...
/ Yine gamsız güneş doğar ufuklardan, lakin sen. /

(II. Defter, s. 15 a)

Manzumenin bütününde söylenenler yeni yetme bir genç kıza, dolayısıyla ithaf edildiği Münire'ye uygundur. Bunun Ş. Süleyman için de söylenmiş olduğu ise H. Coşkuntürk'ün karşılığını "akan yıldızın parlamayanı" diye verdiği "şahab-ı münire" tamlamasıyla sınırlıdır.[13] Torunu Hâle Hanım, anneannesinin bu şiiri bir akraba ya da aile dostlarının kızı için yazmış olabileceğini, ancak İhsan Hanım'ın oğlu Hikmet Bora'nın bir çocuğunun adının da Münire olduğunu, yalnız bunun İhsan Raif'ten sonra öldüğünü belirtti.

Şahabettin Süleyman ölünce, İhsan Raif'i Yakup K. Karaosmanoğlu'nun anılarında adı geçen Bel teselli etmiş, bir süre sonra da evlenmişlerdir. İstanbul'da bilinen adıyla Hüsrev (Bel / Baille ?) de İhsan Hanım'dan genç, çok da yakışıklıdır. Hâle Türemen, "Büyükada'da yazlıkta bulunduğumuz sırada, çevredeki kadınlar Hüsrev'le karşılaşma beklentisiyle yerli yersiz bize uğrarlardı" anımsatmasını yapmaktadır.

Rıza Tevfik (1869-1949), on-on iki yıldır Raif Paşa ailesinin eğitim hizmetinde bulunduğunu; oğullarını Avrupa'da okutan paşanın kızlarına özel dersler aldırdığını, örgün öğretime gitmemenin İhsan Hanım'ın şiir yeteneğinin körlenmesini önlediğini; kendisinden başka Nişantaşı'nda Sadık Paşa ile Adana'da Danyal Efendi'nin de kızlara özel dersler verdiklerini; İhsan Hanım'ın Fransızcayı iyi bildiğini; hem bu dilde hem de Türkçe şiirleri anlayıp değerlendirmedeki başarısını vb sıralamaktadır.[14] Yılmaz Öztuna, "İhsan Raif Hanım, Tevfik Lami Beyden musiki dersleri almıştır" derken, çoğunun söz ve müziği İhsan Raif'in olup TRT listelerinde yer alan 19 şarkının ilk dizeleriyle makamlarını sıralamaktadır.[15]

Fethi Karamahmudoğlu da "Ben esir-i handenim, üftadenim ey gültenim" manzumesini Tamburi Hikmet Bey'in "aksak semai" tarzında bestelediğini söylüyor.[16] H. Coşkuntürk ise *Gözyaşları* kitabındaki "Ağlarım" şiirini Erol Büyükburç'un hafif müzik tarzında bestelediğini yazmaktadır.[17]

Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944), "Gözyaşları şairi, Yedi Dağın Gülleri'nden bir demet hazırlıyor" anımsatmasında bulunmuşsa da bu sözün üzerinde durup "Bu şiirler ne oldu?" diyen çıkmamıştır.[18] Gerçekte ise şairin I. Defterinde bu ana başlıktan sonra gelen 40 şiir vardır. Bimen Şen'in (1873-1943) besteleyip notalarını Hâle Türemen'in sakladığı rast makamındaki şarkı bunlardan olup ara sıra TRT'de seslendirilmektedir. Sözleriyse aşağıdaki gibidir.

-Yedi Dağın Gülleri'nden-

BOŞ YUVA

Gün gelir de canan beni ararsa,
Yuvayı boş bulup gama dalarsa,
Aşkıma, sıdkıma söğer sayarsa
Gözyaşımla solan mendili göster.

Derse ki o kafir niçin gücenmiş,
Ya bu sofra neden gülle bezenmiş,
Bu odada kimler gülmüş, eğlenmiş
Ekmeği kurumuş zembili göster.

Bakacak olursa yatak odama,
Mürekkepsiz kalmış kuru hokkama,
Yırttığım esvaba, kırık aynama,
Şu yağı tükenmiş kandili göster.

Bıraktığım yüzüğ' eğer görürse,
O güzel gözleri yaşlar bürürse,
Zihnine bir haksız şüphe yürürse,
Başucumda duran İncil'i göster.

Derse ki beklerken beni derede,
Ya bağda, bahçede, ya pencerede,
Gönlümün bülbülü şimdi nerede?
Engin denizlerin semtini göster.

Kızıp da bana -hem- lanet ederse,
Dağların yolunu tutup giderse,
"Gördün mü vefasız kim imiş?" derse,
O zaman kendine kendini göster.

(I. Defter, s. 22/a-23/b)

Rıza Tevfik, "Âşık tarzını ben canlandırmak istemiştim; ancak bu yol İhsan Raif Hanım'ın duygularını sarsan lirizme daha uygundu ve hanımefendinin şiirleriyle güncelleşip yaşayacaktır" yargısından önce, küçük defterindeki şiirleri birlikte incelediklerini, eleştirilerinin "biçim, ölçü, uyak" gibi dış yapı öğeleriyle bağlantılı olduğunu belirtir.[19] Yalnız İhsan Raif'in bu yönlendirme ve uyarılara aldırış ettiğini söylemek güçtür. Çünkü o, dışardan gelen bir etkiye, kendi iç dünyasında oluşan fırtınalı tepkiyi dile getirirken neyi nasıl söylediğine değil, doğrudan doğruya ne söylediğine önem vermekte dolayısıyla dış yapı öğelerini gözden kaçırmaktadır.

Nitekim hece ölçüsünün 6+5 durgulusuyla yazdığı yukardaki "Boş Yuva" şiirinin dördüncü bölümündeki ilk dizede yer alan "yüzüğü eğer" sözleri, "yüzüğ' eğer" okunmazsa hece sayısı bir artarken, son dörtlüğün ilk dizesine de "hem" eklenmezse bir hece eksik çıkmaktadır. Benzer durum, pek çok şiirde olduğu gibi 4+4+4+3 duraklı ve mesnevi biçimi uyaklı elli dizelik "Ezan Sesi" şiirinde de vardır.[20]

Sen ey şanlı zamanların yüreğinden geçerek,
Dedelerimin ruhlarını titreterek, emerek,
Ondan bana benden ona süzülerek giden ses;
Tarihlere başka bir öz, başka bir göz veren ses.
Sen ey hazin, sen ey âli uzun nefes ey cihan;
Ey dinimin nurlu sesi, ey ulu ses, ey ezan!
Sen ey ümit, sen ey kuvvet, sen ey tatlı teselli.

Her ne zaman seni duysam Türklük eyler tecelli:
Gözlerimde canlanır hep kin, intikam, harp, sefer
Kalkan, kılıç, süngü, topuz, ateş, ölüm, kan, zafer,
Tunç bilekler, mabetlerden çanlar söken hakanlar,
Vatan için, hakan için hak yolunda kurbanlar.

...

Ey din sesi, ey ezan
Senin sesin gün doğmadan tan yerine yükselir,
Tekkelerden, camilerden iman aşkı ses verir.

...

Senin sesin müminlerin kalpleriyle sarışır,
Senin sesin dertlilerin gözyaşıyla karışır,
Senin sesin, doğanları, ölenleri karşılar,
Senin sesin mahzunlara tesselliler aşılar.

...

On dört asır adlin sesi semalarda çınladı.
Kâh silahlar patırdattı, kâh kılıçlar kınladı.
Ey şanlı ses, senin ünün günden güne yükselsin.
İslamlığa sen bir ışık, sen bir altın temelsin.

...

Ey yurdumun müşfik sesi, ey ilahi gür nefes,
Ey dinimin canlı sesi, ey mukaddes nurlu ses,
Ey Hak sesi İslamlığı gürbüzleştir, gürleştir,
Kanlıları kardeş eyle, cihanları birleştir.
Ey ulu ses, ey ezan!

(1. Defter, s. 27/a-b)

İhsan Raif, Batı etkisindeki Türk şiirinin herhangi bir topluluğuna sokulamayacak bağımsız adlarından biridir. Rıza Tevfik'in izinde olduğu söylenmekteyse de Namık Kemal, Tevfik Fikret etkisi daha güçlüdür. Yukardaki "Ezan Sesi" şiiri Fikret'in "Sabah Ezanında" manzumesinin bir yansımasıdır. Henüz ne Fikret, ne de İhsan Hanım, Ziya Gökalp bilinciyle, "Camiinde ezan, mektebinde kuran Türkçe okunsun."[21] diye düşünmemişlerdir; ama buna giden yolu açmışlardır.

Geçici bir süre için İhsan Raif'e ilgi ölümüyle artmış, o günlerin basınında haber ve yorumlar çıkmıştır. Bunlardan biri, ilerde şair hanımdan söz edeceklerin kaynak olarak yararlanacağı 15 Nisan 1926 tarihli imzasız yazıdır.

> Bu hafta gazeteler, hece ölçüsü şimdiki gelişiminden oldukça uzakken, bununla ilk kez şiirler söyleyen Türk kadın şairi, İhsan Raif Hanımın Fransa'da öldüğünü yazdılar. Bazı şiirleri şimdiden eskimişse de gönülden kopan ateşli dizeleri uzun süre belleklerde yaşayacaktır.[22]

> Paris'te öldüğünü üzüntüyle bildirdiğimiz, ayandan Raif Paşanın kızı, Fadıl Kibar Beyin kaynanası, şair İhsan Raif Hanımın cenazesi, eşi Hüsrev Beyin aracılığıyla şehrimize getirilmiştir. Cenaze yarınki cuma günü, öğle namazının ardından Rumelihisarı'nda toprağı verilecektir.[23]

28 Mayıs 1926'da gerçekleşen bu gömme töreninden bir gün önce Burhan Cahit, "Hassas Bir Şairin Ölümü, İhsan Raif" başlıklı makalesinde şöyle yazmaktadır:

> İhsan Raif ölümüyle salt sevdiklerine değil, eserleriyle kendisine bağlananlara da derin bir üzüntü bırakmıştır. Dilimizin tanınmaz bir biçime sokulduğu Edebiyat-ı Cedide döneminde, kalemini kalbine bağlayarak şiir yazmış hemen hemen biricik şairdir. O sürecin "üstatlar" diye anılan şair ve yazarları, sözlüklerden işitilmemiş yabancı sözcükler arayıp "saat-i semenfam" benzeri anlamsız tamlamaları tartışırken, İhsan Raif Hanım, Türkçenin sevimli sözcükleriyle duygularını harekete geçiren izlenimleri içtenlikle şiirlerine yansıtmıştır. O, sanat yapmak adına kılı kırk yaran "üstatların" yüz buruşturucu yolundan gitmek yerine, kalemini yüreğinin ahengine bırakmış, bu nedenle yazdıkları hep yeni ve renkli kalmıştır.
> İhsan Raif'in hece ölçüsüyle yazdığı "İstanbul" manzumesinin birkaç dörtlüğü;
>
> Yıllarca ağladım güldüm dizinde,
> Âşıkların sesi hep ah ü zardır;
> Gönüller çalkayan Akdeniz'inde
> Kocamış Bizans'ın gölgesi vardır
>
> Canıma can katan alı İstanbul'um.
> Perişan hüsnüne âşık bir kulum,
> Hasretinle inler evli bir dulum,
> Gönlümde Fatih'in gür sesi vardır.
>
> İstanbul ey Garb'ın gizli beresi,
> Söyle aşk ilinin yolu neresi,
> Akşam garibinde Göksu deresi,
> Kayıktan kayığa sine kabartır.
>
> Dönemin o çok kötü dilinden uzak, çağdaşlarına böyle canlı eserler bırakan İhsan Raif Hanımın Türk edebiyat tarihinde önemli bir yeri olacaktır.[24]

Yazar, altı bölümünü seçip yazısına kattığı şiiri nereden aldığını belirtmemişse de II. Defterde tümü 19 dörtlüktür.

İhsan Raif'in sanatı üzerinde duranların çoğu, kendisinden öncekilerin söylediklerine bağlı

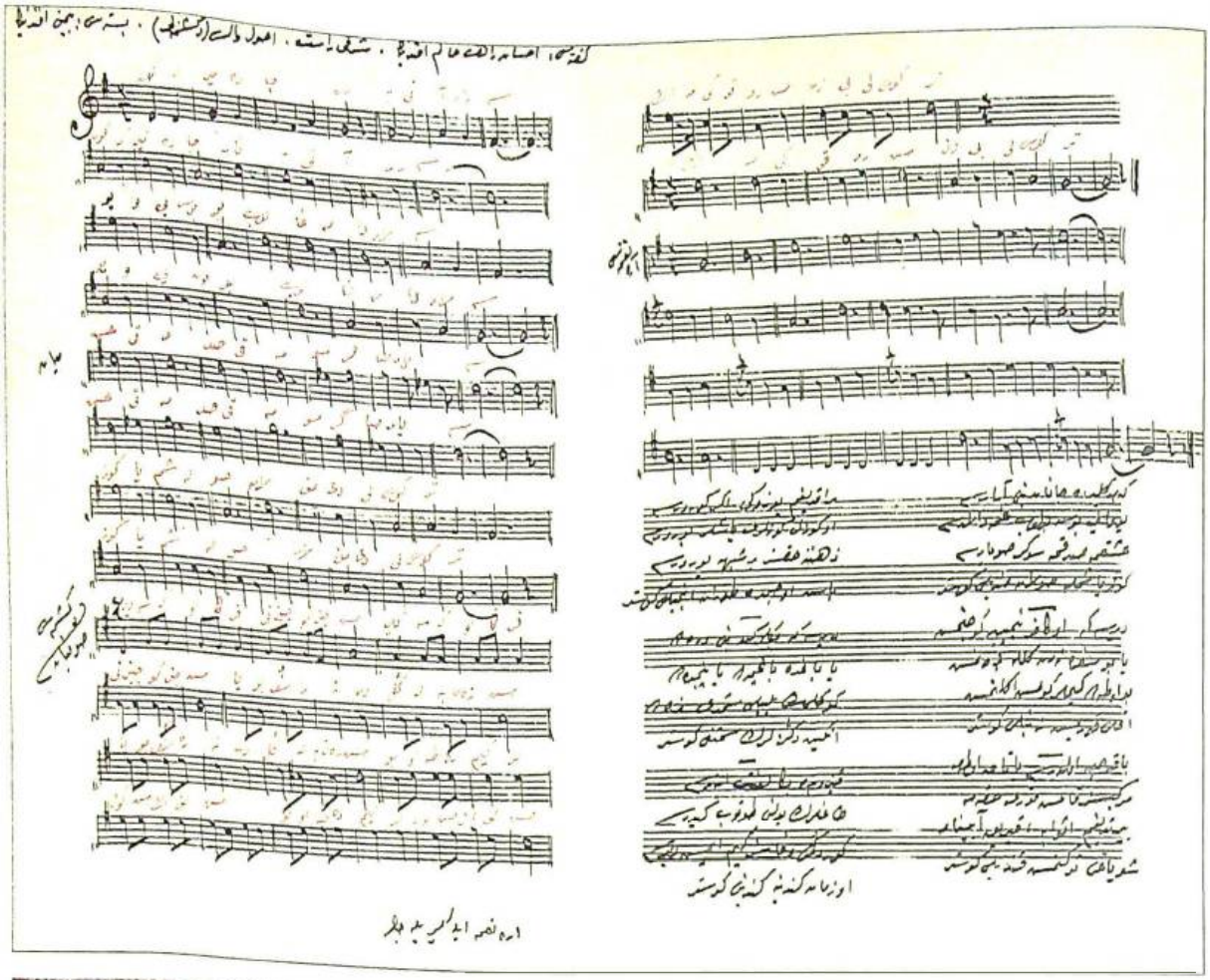

Güftesi İhsan Raif Hanımefendi'nin. Şarkı Rast. Usul-i vals (değişmeli). Bestesi Bimen Efendi'nin. "Gün gelir de canan beni ararsa" Yedi Dağın Gülleri.

Bimen Şen Efendi.

kalmış, bu da sürekli benzer nitelikte değerlendirmelere yol açmıştır. 50 manzume içeren *Gözyaşları* kitabı, yeni Türk abecesiyle yayımlanmadığı gibi her yerde bulunamayan eski dergilerdeki şiirler de pek az kişinin gözüne çarpmıştır. İhsan Raif adıyla yüz sayfayı biraz aşan küçük bir kitap yazmış olan Hüveyla Coşkuntürk de eskilerin yolunu izlemiş, dergilerde bulduğu yeni şiirlerden (Pierre Loti, Şehzade Nur'la Gülperi, Bağcı Kızı vb) gerektiği gibi yararlanamamıştır. Üstelik bazı şiirlere ya iyi bakmamış ya da doğru okuyamamıştır. Bibliyografyasında gösterdiğine göre kullandığı anlaşılan Kenan Akyüz'ün kitabındaki "Sultan-ı Hüsn" şiirinin adını, Rıza Tevfik'ten alıntı yaparken "Sultan Hasan" olarak yazması benzeri eksikleri ise şaşırtıcıdır. Öte yandan okurların pek çok kitapta bulabilecekleri "Türkçülük akımı, hece ölçüsü, âşık tarzı..." ile ilgili konuları geniş tutup, yeni Türk abecesiyle yeterince şiiri yayımlanmadığı için iyi tanınmayan şairin yapıtlarına az yer bırakması, kitabın bir başka eksiğidir.[25]

Rıza Tevfik, "Şairliği doğuştan ve Tanrı vergisi olan İhsan hanımın her sözü bir şiirdir. Küçük şiir defterindeki şarkıların hepsini kendisi bestelemiş, bunlar İstanbul'un ufuklarında ünlenmiştir..." dedikten sonra, "Bir Damla Kan" manzumesiyle üç dörtlük uzunluğundaki "Genç Günler" koşmasının son dörtlüklerini yazısına katıp örnek göstermiştir.[26]

İhsan Raif Hanım'ın okuyup dinlediklerinden kolay şiir çıkarabildiğinin örneği çoktur. Şairin ilk yapıtlarının bulunduğu *Mehasin* dergisinin Ağustos 1325/1909'daki 9. sayısında, yirmiyi aşkın resimle donatılmış "Yeni Yastıklar" başlıklı bir yazı vardır. Büyük olasılıkla İhsan Hanım'ın on altı dörtlüklük "Yastığım" manzumesi bundan esinlenmedir. Batı etkisindeki Türk yazınında insanın eşyasıyla ilişkisinin açık seçik ilk örneklerinden olan bu uzun şiirin bir, iki ve sonuncu dörtlüklerine bakmak, şairin başarısını görmeye yetecektir.

Başımın altında her gece baygın
Ezilir, okşar, kucaklanırsın,
Yüzümü, gözümü öpersin çapkın,
İşvelerle yatar, yaltaklanırsın.

Başımın altında sabaha kadar
Bazen horlanır, hırpalanırsın,
Asabi kollarım isyanla atar,
Bahtım gibi yerde yuvarlanırsın.

Yakınsın sen bana herkesten yakın
Ey, benim vefakâr, sadık sırdaşım
Ayrılma hiç benden eskime sakın,
Sen olmasan öksüz kalırdı başım.

(*Gözyaşları*, s. 99-102)

İhsan Hanım'ın yayımlanmadığı sanılan "İskarpinim" şiirinin de yine yukardaki gibi bir etkilenmeyle yazıldığı söylenebilir. Bazı bölümlerinde eski sözcükler bulunan manzumenin tümü yirmi bir dörtlük olup bunlardan beşi karalanmıştır.

Bugün neden mahzun, gamlısın böyle,
Sen eski neşeni neden kaybettin?
Şuh ayaklara mı meftunsun söyle;
Bastığın yerden mi bir şey işittin?

...

Alnında da olmuş çizikler peyda,
Yoksa ben mi seni üzdüm, incittim?
Bakma öyle dargın çehreyle bana
Ne yaptım ben sensiz nereye gittim?

(I. Defter, s. 25/b-26/b)

Bir başka örnek de Halit F. Ozansoy'un anıları arasında vardır. Ruşen Eşref Kafkaslara gidip dönmüş, gözlemlerini *Tasvir-i Efkâr*'a yazdığı gibi İhsan Raif'in evinde de okumuştur. Orada bulunan Fazıl Ahmet'i bıktırıp bayıltan bu yazılar, İhsan Hanım'ın üç bölüme ayırdığı otuz dört dizelik "Kafkas" başlıklı manzumeyi yazması sonucunu doğurmuştur.[27] İlk bölümlerinde eski sözcükler bulunan şiirin son dizelerinin Türkçesi bugüne uygundur. Başlangıçta o zamanki Rusya'ya sesleniliyor:

...
Unutmadım Kaynarca'nın Çeşme'nin kan selini;
Unutmadım ey yırtıcı vahşi, akûr, canavar;
Sana karşı iman bilmez ebedi bir kinim var...
...
Kafkasya'nın bugün yalnız kan, leş kokan gölünde,
Nilüferden beyaz açan narin Kafkas kızları,
İpeklerden ince, uzun sırmalardan çok sarı,
Saçlarını gölün gümüş sularında yıkayor...
...
Her tarafta davul zurna, köy sevinçle kaynıyor;
Beri yanda koç yiğitler halka olmuş oynuyor;
Çocuklar hep bir ağızdan köy türküsü okuyor,
Genç kızlar tezgâh başında yeşil sancak dokuyor,
Türk'ün çelik kollarında yükseliyor al bayrak;
Tarih altın yapraklardan bugün çelenk takacak.
(I. Defter, s. 44/b-45/a)

Ahmet Haşim (1884-1933), "Hece ölçüsüyle benim anladığım ulusçu şiiri iki kişi yazmıştır; Rıza Tevfik ve İhsan Raif Hanım"[28] demekle birlikte bu sözü hangi şiirlere göre söylediği belli değildir. İhsan Hanım'ın ilk iki defterinde bulunan bu içerikteki şiirler ya yayımlanmamış ya da eski dergilerde Arap abecesinin karanlığında göze çarpmamıştır. Gerçekten İhsan Raif, heceyle yazan ilk Türk kadın şairi olmanın ötesinde ulusallık, toplumsallık nitelikleri gösteren şiirlere de imza atan ilk kadındır. Dolayısıyla Rıza Tevfik, Mehmet Emin, Ziya Gökalp ile birlikte ele alarak, "öncü, ulusçu hececi şairlerimiz" diye nitelemek yanlış olmaz. Onun birinci defterindeki yüz dizelik manzum "Koca Nine" öyküsü, ulusçuluk bakımından karşılaştırılırsa pek çok ünlü şairin benzer nitelikteki yapıtından geri kalmaz. Yayımlanıp yayımlanmadığı kesinlik kazanmayan bu şiirde, sakatlandığı için yeniden orduya alınmayan Osman Çavuş yolda giderken, ailesinden kocası Tosun ile oğlu Memiş'in de aralarında bulunduğu beş şehit vermiş, son oğlu yiğit Durmuş'u da sefere uğurlayıp haberini alamamış Koca Nine'yle karşılaşır; söyleşirler:

...
-Aman oğul duymadın mı canavarlar çakallar,
Ejderhalar, hep yırtıcı hayvanlarla kartallar;
Isıklarla vahşileri, yamyamları kaldırmış,
Hudutlara göğüs veren yiğitlere saldırmış.

...

Düşman böyle hırs içinde havlar, ulur, kudurur,
Saldırdıkça merak etme Türk sopası susturur.
-İyi ama Osman Çavuş aldı beni bir keder,
Üç ay oldu, Durmuş'umdan ne mektup var, ne haber.

...
Yalnız senin oğlun değil cenkte ölen çarpışan,
Nesillerden nesillere akıp giden kanlı şan,
Biraz benim, biraz senin hayatından canından,
Sancaklara renk verilir Türk ceddinin kanından.

...
Vatan Türk'ün hayatıdır, sancağı da kefeni,
Türk'ün azmi kahredecek er geç bir gün düşmanı.
Köy içinde kim kaldı ki bugün cenge gitmedik,
Sancağının karşısında ahd ü peyman etmedik?

Bir ben kaldım bir de Mehmet bir de Hasan Onbaşı,
Ben topalım, Mehmet de kör, Hasan'ın yüz var yaşı.

...

Merak etme Koca Nine düşman kaçar, kovulur,
Türk ruhundan taşan kinin tufanında boğulur.

Durmuş köyün en gayretli, en kahraman gencidir.
Hiçbir şeye of demeyen gençlerin de dincidir.

-Durmuş benim Tosun'umdan kalma bir tek incidir.
Kurşun onu, derdi beni vurur, deler, incitir.

...
Ölse bile birkaç düşman başı yarar, parçalar,
Ölse bile bir ordunun kuvvetini yaralar.
...
Durmuş ölsün, alacaksa düşmanımın canını,
Durmuş ölsün, içecekse beş acımın kanını,
Durmuş ölsün, alacaksa milletimin kinini,
Durmuş ölsün, yurt uğrunda seviyorsa dinini.
Gitmeseydi sürüklerdim onu cenge, ecele,
Gitmeseydi...
Gitmeseydi ölümlere koşacaktık el ele!

(I. Defter, s. 28/a-31/a)

İhsan Raif, II. Meşrutiyet yıllarında kadınları ilgilendiren konular tartışılırken, kendine özgü bir sanatçı olarak yaşayıp yazmış; ülkenin, toplumun ve kendisinin mutluluğu gölgelendikçe gözyaşı döküp ağlamıştır. Salah Birsel, "1800'lerin sonlarına doğru kadınlar erkekleri enselerinden topa tutuyorlardı" yargısının ardından, İhsan Hanımı'n da içlerinde bulunduğu bir yığın kadın adı sıralayıp bunların "Kadınlar için ayrı bir Darülfünun" dahi istediklerini vurgular.[29]

Cephelerde yaralanan ya da ölen erkeklerin çokluğu, sayısız eş, kardeş ya da oğulun bunlar arasında bulunuşu, sağ kalanların beceriksizlik ya da başarısızlığını örtmüş; bilinçli kadınlar, "Yaşıyorlar, yanımızdalar..." dercesine bencil, baskıcı erkeklerine dahi olumsuz bakmamışlardır. Bunlar arasında aşırı duyarlı İhsan Raif'in ülkesinde olan bitene ilgisiz kalmadığı, iyi döşenmiş apartmanında piyanosunun başına oturup gününü gün edebilecekken her şeyi bir yana iterek, örnek aldığı şairlerden N. Kemal'in "Usanmaz kendini insan bilenler halka hizmetten,"[30] Tevfik Fikret'in vatan için söylediği, "Senin öz oğulların, şefkatli kızların da var,"[31] Mehmet Emin'in, "Zavallı ben, elimdeki şu üç telli saz ile - Milletimin felaketli hayatını söyleyim"[32] görüşlerine katılırcasına *Gözyaşları adlı* kitabının ilk bölümündeki "Feryatlar"ı yazmıştır: "Vaveyla", "Feryad-ı Vicdan", "Seda-yı Şüheda", "Yolcu", "Uyan", "Hilal-i Ahmer I, II"... dil bakımından az çok eskimiş olsalar da Türk insanını yurdu için bir şeyler yapmaya yönlendirmek arzusunun ürünü manzumelerdir. "Feryad-ı Vicdan"ın aşağıdaki bölümleri gibi:

...
Düşman gelmiş çizmesiyle tepeliyor başımı,
Dişleriyle kemiriyor yüreğimin başını,
Murdar keskin tırnakları gözlerimi oyuyor,
Parçalıyor her yanımı al kanlara boyuyor.
Çiçekler mi kokladınız, meyveler mi yediniz,
Can fedadır türküsünü söylediniz, gezdiniz,
Hani nerde vatan benim anam diyen yiğitler
Nerde kaldı o mertlikler, hep söndü mü ümitler?

...
Ecdadımız yurtlarını düşman gelip alsın mı,
Korkak Türkler türküsünü gaydasında çalsın mı?

Durmayınız evde, köyde cenge, harbe gidiniz.
Vatanımız uğrunda biz ölmeliyiz hepimiz.
Mümkün olsa ben giderdim, ben olurdum sancaktar
Can verirdim, nam alırdım, hem olurdum kân-kâr.

(*Gözyaşları*, s. 10-11)

Gözyaşları'ndan sonra da ülkenin "yağlı kızakta uçuruma doğru kaymakta olduğu" manzarası değişmediğinden, İhsan Hanım yurt ve ulus konulu şiirler yazmayı sürdürmüştür. O sıralarda Türkçenin yabancı öğelerden arındırılması tartışmaları hızlandığı, bunlardan etkilenen şairin dilini sadeleştirmenin yanında kendi üslubunu da bulduğu görülür. İhsan Raif'in başlık koymadığı aşağıdaki koşması bu aşamanın ürünü niteliğindedir.

Dağ başını siyah bir duman almış,
Ne ot var ne ocak, gelen kara kış,
Tarhana torbanın dibinde kalmış,
Ağlama gelinim oğlum seferde,
İstiğfar edelim tesbihim nerde?
İneği davarı satar savarız,
Katıksız ekmekle ölmez doyarız,
Yastığın altına Enam koyarız,
Ağlama gelinim oğlum seferde,
Bir altın daha var korkma kemerde,
Kura günü asker akar bir seldi
Ne geleni gördüm ne giden geldi,
Başımızda esen kara bir yeldi,
Ağlama gelinim oğlum seferde,
Ağlamaktan indi gözüme perde.
Tüfeği sırtlayıp yemin edelim.
Dertler gövdem açar, Şaban gideli,
Bir selam almadım, olmam mı deli?
Ağlama gelinim oğlum seferde,
Düşümde bir ışık söndü fenerde.

(II. Defter, s. 15/b-16/a)

Yönetimde etkin bir nazırın kızı olmanın sağladığı öğrenme olanakları, dışişlerinde ve orduda görev yapan ağabeylerinin getirdiği haberler, yazar eşi konumuyla evlerinde düzenlenen toplantılarda konuşulanlar, cılız da çıksa basından yükselen sesler, yine çoğu taşralı ve yoksul kesimden gelme hizmetlilerinden duydukları, İhsan Raif Hanım'ı Türklerin "elde kalan son avuç toprağı" Anadolu'yla ilgilenmek durumunda bırakmıştır.

ANADOLU
Anadan öksüzsün ey Anadolu
Sürmeli gözlerin yaşlarla dolu,
O çıplak sırtına yağan her dolu,
İnce hastalığa mı düşürmüş seni?
Saçın taranmamış hep saçak saçak,
İnsan mı kalmamış dönüp bakacak,
Gözünün önünde sönen her ocak,
İnce hastalığa mı düşürmüş seni?

Öksüren sen misin gölgen mi bilmem,
Her taraf kırmızı gülşen mi bilmem,
Akşam mı karardı, erken mi bilmem,
Derdin mi düşürmüş bu derde seni?

Şiirin devamında dördüncü dizelerin uyağını değiştiren şair, manzumenin sonlarına doğru Balkanlara da uzanır.

Bu yıl başımızda kara yel esti,
Sefere gidenler mektubu kesti,
Tecelli dediğin bir kırık testi,
Doldurabilene anam ne mutlu.
Atalar otağı dikenlik oldu,
Gelin duvakları kefenlik oldu,
Kurşun yaraları ergenlik oldu,
Sağ kalan gençlerin başı sorguçlu,
Toprağın yağmuru öksüz yaşları,
Analar yastığı mezar taşları,
Çatılmış dünyanın çatkın kaşları,
Hep gözler gönüller yaşlı bulutlu.
Geçen senelerin bahtı hep siyah,
Kalmamış cihanda paslı bir silah,
Bıçakla oynuyor kanlı bir ilah,
Ben miyim kin güden yarını pabuçlu?
Seferin cilvesi ya al ya sarı,
Ağarmış dünyanın bütün saçları,
Dünya dedikleri genç koca karı,
Âlemi yersin de ağzın oruçlu.
Sofya yollarında akşam göründü.
Kol açmış ağaçlar anam göründü.
Gün batarken gökte yaram göründü,
Düşündüm, yârân mı ben mi kim suçlu?
Sofya yollarında Balkan göründü,
Kol açmış ağaçlar kalkan göründü,
Her taraf gözüme al kan göründü.
Düşündüm, kader mi ben mi kim suçlu?

(II. Defter, s. 5/b - 7/a)

İhsan Raif'in ele aldığı konulara bakış açısı geniş; betimleme, bağdaştırma, tasarım ve benzetmeleri başarılıdır. İlk şiirlerinde Edebiyat-ı Cedideciler ile Fecr-i Âtîciler gibi Farsça, Arapça ad, sıfat ve seyrek de olsa tamlamalar yapmakla birlikte zamanla Türkçeye ağırlık verir. *Gözyaşları*'ndaki şiirlerden birinin adı "Genç Günler"dir. Kitap boyunca, "Gelişigüzel serpilmiş yatmış, Cana bedel aldığımız yerler, vatan dostu bir konuk, saçın teliyle sarmış güneşi, kanlarla sulanmış altın ekinler, ecel gelmiş çalıyordu kapıyı..." benzeri dizelerle "pırlantalı bir iz, hayalin çırpınır, öç kurdu, öç yolu, gecenin gözyaşı, ezilmiş kalemler, kırılmış kanunlar, çiçek vücut..." vb sözler makaleye alınan örnek şiirlerde de az değildir. Ancak bu alandaki başarısı daha geç yazıp yayımlamadığı şiirlerde iyice açığa çıkar. Yine defterlerinde bulunmayan, "21 Kânunısani 1924 gece saat 10" notuyla kızı Mehrûba'ya İsviçre'den gönderdiği, torunu Hâle Hanım'ın sakladığı manzum mektup bu bakımdan da iyi bir örnektir.

ÜZÜNTÜ

-Kızıma-

Merak çekiç, gamım çivi
Deldi deşti içimi.
Hasta idin, nasılsın? Benim pembe gül kızım.
Her dakika, her saat,
Gönlüm seninle fakat;
Olmak isterdim bugün, seni saran tül kızım.
Bir gün seni anmadan,
İçin için yanmadan,
Koklamadım ne bir gül, ne de bir sümbül kızım.
Gurbet elinde benim,
Sızladıkça yüreğim,
Derd-i hasretle böyle, kesildim bülbül kızım.
Gönlümde doğup süren,
Şu bir demet sevgiden
Şafak sökmeden evvel - şifa bulup gül, kızım.

Şahabettin Süleyman'la yaptığı evliliği abartmadan, yeni Türk abecesiyle İhsan Raif'ten ilk söz açanlardan Taha Ay, "Ulusal Türk yazınına dili sade şiirleriyle hizmet etmişse de edebiyat tarihçilerimiz kendisinden söz etmeyi unutmuşlardır" değerlendirmesinin ardından "Söyletme", "Aşkın Zehri", "Genç Günler ile Mersiye"den iki dörtlüğü- daha önce değinildi - antolojisine alıp okurlara ulaştırmıştır.[33]

Bundan on yıl sonra, Mustafa Ragıb Esatlı, dedikoduyla doğru bilgiyi ayırmaya aldırış etmeden, "Edebiyat münakaşasından doğan aşk ve izdivaç. Şahabettin Süleyman vüzeradan Köse Raif Paşanın kızı İhsan Raif hanımla nasıl evlendi? Yeniköy'den (İ.R.) imzasıyla gelen şiir. Cadı'ya karşı hücum. Şahabettin Süleyman tenkidinin neşterini acımasızca vuruyordu" başlıklarıyla bir dönemin tanınmışlarıyken artık unutulmakta olan şairle yazarı, söyledikleri abartılı ya da tutarsız bulunsa bile o günkü kamuoyuna belli ölçüde anımsatmıştır.

Edebiyat alanının iyice verimsizleştiği 1911'de Şahabettin Süleyman, *Rübab* dergisinde birdenbire ortaya çıkmışa benzer. Ege'nin Mülkiye bitirmiş bu zeki çocuğu, bir yandan çevresine topladığı gençlerle birinci adamı olduğu Fecr-i Âti'yi hırpalarken bir yandan da Ali Naci'ye Hüseyin Rahmi'nin yeni çıkan *Cadı* romanını eleştirttirmiştir. Bu tartışmaların iyice çirkinleştiği bir sırada da derginin sahibi Cemal Nadir - karikatürcü değil- yazı işleri müdürü Ş. Süleyman'a Yeniköy'den İ. R. imzasıyla gelen aşağıdaki şiiri vermiştir:

VURDUĞU YERE BİR DAHA VURSUN

Güzellikte hiç yoktur emsalin,
Bana hoş gelir, senin her halin;
Çok vefasızsın, budur vebalin
Aşkına düşen ölmeyi kursun.
Sevda bağında dolaştın, durdun;
Bana bir ziyan etmeyi kurdun;
Gönül kuşunu bir sözle vurdun,
Nice bir zaman kanasın dursun.
Ey, bad-ı saba, bul bana çare,
Mektubum ilet, sevgili yare,
Onulmaz bilsin açtığı yare,
Vurduğu yere bir daha vursun.

(*Gözyaşları*, s. 98)

Şahabettin Süleyman, şiiri beğenmekle birlikte ya birinden alıntı olduğunu ya da yazılmasına İhsan Hanım'a ders veren Rıza Tevfik'in yardım ettiğini öne sürmüştür. İhsan Raif, kendisini edebiyat hırsızı durumuna düşüren bu yaşamı sefil, kılığı pejmürde adama öfke saçmıştır."[34]

Aynı başlıkla Esatlı'nın uzunca makalesinin ikinci bölümü derginin bir sonraki sayısında çıkmıştır.

"İhsan Raif, Ş. Süleyman'ın erişmek istediği biricik aşk mabudesi olmakla birlikte, kendisinin kadınlar konusundaki geçmişi temiz değildi. Kimi kadınlardan ihanet gördüğü, bazılarını da o yüzüstü bıraktığı için İhsan hanıma biraz ihtiyatlı yaklaşmıştır. "Vurduğu Yere Bir Daha Vursun" şiiri yüzünden onu incitmiş, "Kadın Edebiyatı" makalesiyle de yüceltmiştir. Bu yazı ona bir tür aşk ilanıdır."[35]

Yazdıklarını belgelemeyi düşünmeyen Esatlı, İhsan Raif'in birkaç şiirini döneminin okurlarına sunmakla yine de iyi bir iş yapmıştır.

1908'den sonra, dergi ve kitaplarda başarılı kadın imzaları sıklaştıkça yazın dünyasındaki erkeklerde tedirginlik başlamıştır. Yakup Kadri, *Rübab*'da Halide Edip'in *Handan* romanını eleştirir. Kişilerinin karşılıklı mektuplaşmaları tarzı kurgusuyla o dönem için değişik bir örnek oluşturan bu romana eşdeğerde bir karşılık verememeyen "genç bıyıklılar" yeterince açık konuşmasalar da kadın romancıyı kıskanmışlardır.[36] Benzer durum, *Gözyaşları* çıkınca İhsan Raif için de söz konusu olmuş, ancak, erken ölümü onun da Halide Edip gibi Türk yazın tarihindeki yerini sağlamlaştırmasını önlemiştir. Bu bakımdan Ş. Süleyman, İhsan Hanım'dan da talihsizdir. Çünkü o, dönemin en yetenekli eleştirmenlerinden biri olduğu gibi, dünya görüşü de çoklarından daha yeni ve değişiktir. Yine Yakup Kadri onun için, "İhsan Raif'le evlendikten sonra daha büyük bir özveriyle çalışıyor, sanırım kendisine Darülfünun müderrisliği yolunu açmak istiyordu"[37] derse de yaşamının kısalığı hem bunu, hem de Türk yazın tarihinde alması gereken yeri engellemiştir.

Yazdıklarının bir bölümünde, "gerçeğin şimşeğinin düşüncelerin tartışılmasıyla çakacağını" benimsemiş görünen Şahabetin Süleyman, zaman zaman da "Tavşana kaç, tazıya tut" anlayışıyla çalışmıştır. Kısa yaşamına sığdırdıklarına kılavuzluk eden zekâ ve sezgisi dil konusunda kendisine yardımcı olmamış, bu alanda oldukça geride ve eski kalmıştır.[38] Bu yüzden İhsan Raif'in ilk eleştirildiği yazı olarak da önem kazanan ünlü makalesini biraz kısaltıp günümüz Türkçesine çevirmek gerekmiştir.

KADIN EDEBİYATI

Edebiyat herkes içindir ve bir bütündür. Bu nedenle ayrımcılık yapıp "Kadın Edebiyatı" demek istemesem de bu, basınımızda yeni bir olgudur ve bize umut vermektedir.

"Bir ulusun kalkınmışlığının ölçüsü kadınlarıdır." Abdülhak Hamit, otuz yıl önce bu sözü söylediğinde kadınlar ortalıkta dolaşmıyor, omuzlarındaki yükün ağırlığının bilincinde olup olmadıkları anlaşılamıyordu. Ülkenin bir yeniden dirilişe gereksinimi vardı; ancak bunu erkekler değil anneler, eşler, kız kardeşler başarabilirdi... Şimdi onların artmakta olduğunu görmekten mutluyuz...

Halide Edip başta olmak üzere, şair ve yazar gibi kadınlar topluluğuna her gün yenileri katılıyor. Yazdıklarında ciddi bir aşk ve samimilik var. Onları okurken yirminci yüzyıla ve şimdiki duruma isyanlarını seziyorum. Gelenekselleşmiş zulüm ve haksızlığa incelikle karşı çıkıyorlar. İsyanlarında yürek yumuşaklığı dolayısıyla bir kendine özgülük buluyorum. Yakınıyorlar: "Biz yaşamıyoruz, zekâdan, duygudan yoksun değiliz. Bizim de güce, yükselmeye ve üne hakkımız vardır ve olmalıdır" diyorlar...

Kadınlarımızın yakınmaları etkiye tepkidir; derin, acı ve yakıcıdır. Başkaldırıları görünmez bir güce karşı değil, doğrudan çevreye yöneliktir. Yapıtlarındaki ufak tefek biçimsel eksikliklere karşın, bu hak iddiasında bulunanların en başarılısı İhsan Raif Hanımdır. Çevresinin olumsuz etkisiyle duyarlı ruhunun incindiği anlaşılıyor. *Rübab*'da okuduğum şiirlerinde bu ruh halini seziyorum. Çevresinden, yaşamından kısaca gönlünden geçirip istediklerini gerçekleştirememekten yakınıyor. Yazdıklarındaki eksiklikleri gidereceğine şimdiden inanmalıyız. Bunu ilk görüp gösteren ben olduğum için mutluyum.

Kadın edebiyatı, kadın haklarının belirginleşmesine bir başlangıç oluşturuyor. Bugün bazı eksiklikleri bulunsa da çok geçmeden gelişip güzelleşecektir.[39]

İhsan Raif'in ilk ve erken eleştirmeni Şahabettin Süleyman, onun şiirlerinde eksikliklerden söz ederse de bunların neler olduğunu belirtmez. Rıza Tevfik'in de "ölçü, uyak gibi dış yapıya yönelik eleştiriler" dediği bu durum için İhsan Hanım'ın "Filozof" takma adıyla onurlandırılmış hocasıyla ilgili taşlamasına bakmak yerinde olur.

FİLOZOF DOKTOR RIZA'YA İTHAF

Vay efendim "gel"mişin,
Uğramadan gitmişin;
Biz seni yiğit sandık,
Meğer çoktan "bit"inişin.

Hiç tutmadın sözünü,
Pula diktin gözünü,
Yazıklar olsun sana;
Şeytan görsün yüzünü

Başladın sine sine,
Yalan dizme dersine;
Her ne kadar çalışsan,
İşin dönsün tersine.

Belin, dizin bükülsün,
Bıyıkların dökülsün
Gözlerin çipil olup,
Hep dişlerin sökülsün

İçin bağrın sarsılsın,
Ayakların çarpılsın,
Tepesi taklak gelip,
Çenen burnun yassılsın

Sopa kırsın belini,
Arı soksun dilini
Her çaldığın kapıda,
Kelp ısırsın elini.

Bunlar sana hep seza,
Azdır, hatta bu ceza,
İnkisardan kaçılmaz,
Kazaya göster Rıza.

(I. Defter, s. 66/a)

Hece ölçüsüyle "mani" tipinde söylenmiş taşlamanın dizelerinin çoğu 4+3 birkaçı da 5+2 ola-

rak durgulanmıştır. Uyaklar 1, 3, 5, dörtlüklerde iyi değilse de bunların dizelerinin sözcüklerindeki ortak sesler, bir ölçüde bu eksiği kapatmakta.

Rıza Tevfik'in taşlandığı şiirin ilk dizesindeki "gel" Arap abecesiyle yazıldığında "kel" de okunabildiğinden dördüncü dizedeki "bit" ile tenasüp sanatı yapılıyor. Şair, halkın "bit-yiğit" yakıştırmasıyla Filozof'un parazitliğini de çağrıştırıyor. İkinci dörtlük, İhsan Raif'in gözüyle Filozof'un karakterini yansıtırken geri kalanlar tam bir beddua niteliği taşıyor. Seçilen biçim ile bunda dile getirilen içerik arasında sıkı bir ilişki var. Bu da şairin Türk halk şiir geleneğini iyi bildiğinin bir göstergesidir.

Gözyaşları kitabından on bir manzumeyi antolojisine alan Kenan Akyüz, "İhsan Raif, Türk kadın şairlerinin en lirik olanıdır. Rıza Tevfik'ten etkilenmişse de yazdıklarında halk şiirinin özellikleri görülür. Vatan ve düşkünlere acıma duygusuna yer vermekle birlikte, çoğunlukla işlediği tema aşktır. Bu aşk, kadınlığına ve dönemin eğilimlerine aykırı olarak, duygulardan çok sinirlere yöneliktir. Samimiyet en belirgin özelliğidir. Dilde tam bir hâkimiyet kuramamışsa da hece ölçüsünün tutunmasında hizmeti geçenlerdendir"[40] değerlendirmelerini yaparken onun başka şiirlerinin olduğunu bilmemekteydi. *Gözyaşları*, İhsan Raif'in bir bakıma acemilik dönemi şiirleridir; önce de söylendiği gibi, bunlarda Tanzimat ve Edebiyat-ı Cedide şairlerinden bazılarının etkisi vardır. Defterlerinden anlaşıldığına göre İhsan Raif, "yurdun düşmanlardan temizlenmesi, ülkenin kalkındırılması, İstanbul'un güzellikleri -Boğaziçi, Adalar-" temalarına ağırlık verdiği bir kitap daha hazırlamaktaydı. Erken ölümü bu çalışmasını bitirmesini engellemiştir.

İhsan Raif'in dayısının kızı Saadet Akpirim, 1965'te *Tercüman* gazetesinde yazan Halit F. Ozansoy'un şair akrabasından sıkça söz ettiğini görünce, kendisinde bulunan bazı şiir ve mektupları yaşlı yazara göndermiştir. Ozansoy 27.11.1925'te Lüksemburg'tan gönderilmiş mektuptan birkaç cümleyle "Ezan Sesi" şiirini çalıştığı gazeteye koymakla birlikte, daha sonra yayımlayacağını bildirdiği "Sus Ağlama" şiiriyle ilgili sözünü yerine getirememiştir.[41] İhsan Hanım'ın II. Defter'inde yüz altı dize uzunluğundaki mesnevi tarzı uyaklanmış, "Sus Ağlama" şiirinin konusu, annesine ardından ağlamamasını söyleyip askere giderek şehit düşen bir gencin öyküsüdür.

Bu ses hâlâ kulağımın içinde,
Sus ağlama başım için sus anne!

...
Hatırında mı? Büyü oğlum, benze derdin babana,
Baban gibi bir asker ol, hizmet eyle vatana
"Evet" dedi. İşte o gün şimdi geldi, erişti,
Akdeniz'de kanla süngü birbirine girişti.

...

Anaların gülleridir bu milleti güldüren,
Sus ağlama! O yaşlardır beni ezen öldüren.

...

Senin oğlun düşmanlara karşı canlar yakıcı,
Anneciğim, git sen de git... Ol bir hastabakıcı,
Belki tâli atar beni bir gün senin yoluna,
Ben ölmeden yaslanırım yine senin koluna.

...
Ak sakallı gönüllüler çarpışırken orada.
Gençliğimden utanırım ben duramam burada.

...

İşte bugün tam beş aydır seferi,
Ezan vakti geldi kara haberi.
Bugün düşman Boğazlar'dan atıldı,
Türk şanına bir şan daha katıldı.

...

Ana olan böyle günde yüreğine taş basar,
Lakin vatan, lakin millet, o ölemez o yaşar.
Görüyorsun babam zaten benzemiyor sağlama
Sus anne sus! Ağlama!

(II. Defter, s. 17-20/b)

"Sus Ağlama", durgulu on bir ve on beş heceli dizelerden kurulu beyit ve dörtlüklerle söylenmiştir. Tevfik Fikret'in "aruz" ile oluşturduğu "serbest müstezat" biçimini İhsan Raif de "hece" ile denemiş ve başarı sağlamıştır. Defterindeki bu ilk kopyada görülen önemsiz yazım eksikliklerini yayımlayacak zamanı bulsaydı düzeltirdi, ancak erken ölümü buna engel oldu. Her olumsuzluğa karşın İhsan Raif, salt yaşadığı yılların değil, bugünün zevkine uyan şiirler de yazmış ve bırakmıştır. Bunların edebiyat tarihçilerince ele alınması ya da antolojilerde bulunması bir yana, okul kitaplarına dahi girecek değerde olanları vardır.

ÇELENK
Kuytu dağlıklardan nehirler geçer,
Derede kuğular nazlı su içer,
Erkeksiz kadınlar hep orak biçer,
Oraya da sinmiş seferin rengi.
Kiminin sırtında bir ot küfesi,
Kiminin başında püskülsüz fesi,
Gelir uzaklardan bir boru sesi.
Her gönülde oynar kanlı bir çengi
Çobanlar on iki yaşında ancak,
Dallarda boş kalmış birçok salıncak
Her taraf sanki der, "Ya ben ya sancak!"
Koruyor her bir fert kızıl çelengi.
(I. Defter, s. 60/a)

ÇAPKIN
Genç kızları yere vuran aslanım,
Vefasız felekle el ele misin,
Üç köyün kalbini buran aslanım,
Gönüller koparan zelzele misin?

Saçlarının çılgın kıvrımlarında,
Acep ne ümitler kıvrandı kaldı,
Kaç kişinin tutkun dili ucunda,
Ne sarhoş cümleler dolandı kaldı.

Çapkın bıyıkların altından bakan
Dudakların ateş parçası mıdır,
Yoksa kopardığın kalplerden akan,
Gülümseyen bir kan damlası mıdır?

Bilinmez ne renk gözünün içi,
Beyinler döndüren afyon gibidir,
Yanılıp bir yudum içenler sanki,
Dalgaya tutulmuş kalyon gibidir.

Aşkınla ciritler oynarsın canda,
Ok atacak meydan bulamadın mı,
Ey kâfir dolaşma damarda kanda,
Sen hâlâ Müslüman olamadın mı?

(I. Defter, s. 46/b-47/a)

İhsan Raif Hanım'ın TRT listelerinde bulunup da zaman zaman seslendirilen şarkılarıyla bazı şiirleri eldeki defterlerde yoktur. Bunlara bakarak her şiirini deftere yazmadığı ya da en azından yitirilmiş bir defteri olduğu dünüşülebilir. Ancak kimi akrabalarının elinde mektupları olduğu, bunlarda şiirlerinin de bulunabileceği varsaysılmalıdır.

Özetle, 1877'den 1926'ya değin yaşadığı kırk dokuz yıla dört evlilik, üç çocuk, bir kitap (1914'te *Gözyaşları*), yirmi beş dolayında şarkı, yüz elliye yakın şiir (en az yarısı yayımlanmadı) sığdıran İhsan Raif Hanım çok değerli ve bilinçli bir Türk kadın şairdir. İlk dönemde biraz eski, ikinci aşamada daha sonra da bugüne uygun bir dille yazmıştır. Hece ölçüsüyle Türk halk şiirinin nazım biçimlerini ilk kullanan kadın şair olmanın ötesinde "yurt sevgisi, ülkenin kalkındırılması, güçsüzlerin elinden tutulması..." konularını da yalnız erkeklere bırakmamış, bu alanlarda Türk kadınlarına öncülük etmiştir. Çocukları uyarıcı ninniler,

Uyu kuvvetin artar,
Kuvvet tarihler yırtar,
Düşmanın çizmesinden,
Şehitleri sen kurtar.

(I. Defter, s. 65/a)

gençleri coşturucu marşlar,

Biz İstanbul Sultanisi şakirtleri hür, handan,
Canla başla çalışırız vatan için her zaman

(II. Defter, s. 1/a)

halkı bilinçlendirici şiirler söylemiştir.

Zalimin sesini duydun, dinlettin,
Mazlumu ne için ezdin, inlettin?
Hak isen her hakkı niçin çiğnettin,
Hakk'ın tarlasında ekin olmaz mı?

(II. Defter, s. 24/b)

İhsan Raif Hanım, ortalama iki-beş dörtlük arasında değişen, "sevgi, coşku" temasını işlediği şiirlerle "sevda şiirleri şairi" sayılmışsa da gerçekte bir "Türk kadın vatan şairi"dir, çünkü bu alandaki şiirleri çok uzun ve geniş solukludur. Dolayısıyla bu makale için seçilen örneklerden birinci sıradaki manzumelerini tümü yazılabilmişken, "yurt ve ulus" konulu olanların birkaç bölümü verilmekle yetinilmiştir. Örneğin, makalenin başındaki "Ninni" on iki dörtlük olduğu gibi bu türden manzumelerin yüz dizeyi aşanları da vardır.

İhsan Raif Hanım sonsuz uykusunu Rumelihisarı'ndaki kabrinde birkaç yakını ve oğlu Hikmet Bora'yla birlikte uyuyor. Mezarı caddenin tam üstünde bulunmasına karşın, yeni Türk abecesiyle yazılmış bir kitabesi bulunmadığından gelip geçenlerin ilgisini çekmiyor. Üstelik demir parmaklıklarını pas çürütmekte. Türklerin biricik "kadın vatan şairi"ne gereken ilgili gösterilmelidir.

1. Rıza Tevfik (Bölükbaşı), "İhsan Raif Hanımefendi", *Nevsal-i Milli*, 1914, s. 237-240.
2. Hüveyla Coşkuntürk, *İhsan Raif Hanım*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987, s. 18-19'da Dr. S. Kemal Tural'ın basılmamış doktora tezinden nakletmekte.
3. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Bilgi Yaymevi, 1969, s. 51-52.
4. Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor*, Türkiye Yayınevi, 1967, s. 287, 18-19.
5. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *age*, s. 29.
6. Halit Fahri Ozansoy, *age*, s. 275.
7. Halit Fahri Ozansoy, *age*, s. 286.
8. Selim İleri, *Milliyet*, 29 Temmuz 1989.
9. Taha Ay (Toros), *Türk Kadın Şairleri*, İst. Üniversitesi Mat., 1954, s. 40-44.
10. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *age*, s. 55.
11. Taha Ay (Toros), *age*, s. 40-44.
12. Hüveyla Coşkuntürk, *age*, s. 37.
13. Hüveyla Coşkuntürk, *age*, s. 37.
14. Rıza Tevfik, *agy*.
15. Yılmaz Öztuna, *Türk Ansiklopedisi*, c. xx, s. 48.
16. Fethi Karamahmudoğlu, İstanbul Radyosu sanatçısı ve besteci. Verdiği bilgiler için teşekkür ederiz.
17. Hüveyla Coşkuntürk, *age*, s. 22.
18. Ruşen Eşref Unaydın, *Diyorlar Ki*, Yay. Haz., Şemsettin Kutlu, Milli Eğitim Bakanlığı, Kültür Yay., 1972, s. 146.
19. Rıza Tevfik, *agy*.
20. Bu şiiri 12 Temmuz 1965 tarihli *Tercüman* gazetesinde Halit Fahri Ozansoy yayımlamıştır.
21. Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, "Vatan", s. 661.
22. *Servet-i Fünun* dergisi, 15 Nisan 1926, c. 59. s. 343.
23. *Yeni Ses* gazetesi, 28 Mayıs 1926.
24. Burhan Cahit, "Hassas Bir Şairin Ölümü, İhsan Raif", *Milliyet*, 2 Mayıs 1926.
25. Hüveyla Coşkuntürk, *age*.
26. Rıza Tevfik, *agy*.
27. Halit Fahri Ozansoy, *age*, s. 19.
28. Ruşen Eşref Unaydın, *age*, s. 260.
29. Salah Birsel, *Milliyet* 1 Ocak 1983.
30. Kenan Akyüz, *age*, s. 46
31. Tevfik Fikret, *Rübab-i Şikeste*, Yayına haz. Fahri Uzun, İstanbul, İnkılap ve Aka, 1962, s. 50
32. Kenan Akyüz, *age*, s. 483.
33. Taha Ay, *age*, s. 40.
34. Mustafa Ragıb Esatlı, "Edebiyat Münakaşasından Doğan Aşk ve İzdivaç", *Olay* dergisi, c. 2, Sayı: 17-18, 1 İlkteşrin 1944.
35. Mustafa Ragıb Esatlı, *agy*, II., c. 3, sayı: 19-20.
36. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Halide Edib Hammın Son Kitabı Handan Hakkında", *Rübab* dergisi, c. 1. Sayı: 40, 13 Eylül 1330/1912.
37. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *age*, s. 52.
38. Cemil Öztürk, "1330/1912 yılına ait Rübab, Donanma, Mecmua-yı Ebuzziya dergilerinin tedkiki", İ.Ü. Edebiyat Fak., mezuniyet tezi, 1966, s. 46-50.
39. Şahabettin Süleyman, "Kadın Edebiyatı", *Rübab* dergisi, c. 2, Sayı: 56, 18 Nisan 1331/1915.
40. Kenan Akyüz, *age*, s. 555.
41. Halit Fahri Ozansoy, *Tercüman*, 12 Temmuz 1965.

Manzumelerdeki eskimiş sözcüklerin karşılıkları

akûr: azgın, kudurmuş
âli: yüce, yüksek
gümrah: yoldan çıkmış,çapkın/
handan: güleç
hanüman: ev
inkisar: ilenç
kâmkâr: mutlu
meftun: tutkun
münir(e): nurlandıran, ışık veren
seza: uygun, layık
şahab: kıvılcım, ateş parçası
tâli: baht, talih
tecelli: görünme, ortaya çıkma
zâr: inleme, inilti

1950'Lİ YILLARDA FIRIN İŞÇİLERİ SENDİKALARI VE İLK "KOLLEKTİF SÖZLEŞME"LERİ

Adana'da Fırın İşçilerinin Örgütlenmesi

YÜKSEL AKKAYA
Mersin Üniversitesi
İİBF öğretim üyesi

Bu yazıda değerlendirilen belgeler Adana'daki Bölge Çalışma Müdürlüğü'ndeki Adana Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası dosyasından edinilmiştir.

GÜNEY İŞÇİ POSTASI

Kongreden İlhamlar

Çukurova Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası iş ihtilâfı açtı

Açılan bu ihtilâfta sendika, üyeleri ücretlerine yüzde yüz zam yapılması talebinde bulunmuştur

MÜHİM BİR KIDEM TAZMİNATI DÂVASI

Ceyhan P.T.T. Müdürlüğüne :

İş takibi ve hakaret korkusu

Fırın işçiliği ücretli emeğin oluştuğu ilk alanlardan biri olmasına ve ağır çalışma koşullarına rağmen uzun yıllar örgütlenme ve eylemlilik açısından bir etkinlilik gösterememiştir. 1947 yılında İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'un çıkarılması ile Türkiye'deki sendikal canlılıktan etkilenmiş ve 1948 yılında Eskişehir ve İzmir'de Ekmek, Simit, Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası'nı kurmuşlardır. Bu sendikaları daha sonra 1949 yılında Ankara'da ve İstanbul'da, 1950 yılında Konya'da, 1951 yılında Adana'da, 1952 yılında İçel, Balıkesir, Gaziantep ve İskenderun'da, 1953 yılında Erzurum'da, 1954 yılında Ceyhan ve Diyarbakır'da, 1958 yılında Antalya'da, 1959 yılında Denizli'de kurulan sendikalar izlemiştir.[1] 1953 yılı mart ayında fırın işçilerinin kurduğu sendika sayısı 13'e ulaşmıştı.[2]

Örgütlenme açısından gecikmiş de olsa, fırın işçileri Sendikalar Kanunu'nun çıkışından sonra hızla örgütlenmeye başlamışlardır. Öyle ki, sendika sayısı açısından bakıldığında 1953 yılında sanayi, ulaştırma ve lokanta ve otel işçilerinden sonra en fazla sendika kuran işçiler oldukları görülmektedir. Üyelik açısından da önemli gelişmeler gösterdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, 1953 yılında İstanbul Ekmek, Simit, Un ve Unlu maddeler İşçileri Sendikası'na yaklaşık 2500 işçi üye idi.[3] 1953 yılında faaliyette bulunan 257 sendikadan sadece 40'ında üye sayısı 1000'den fazla idi.[4]

25 Ocak 1950 tarihinde 5518 sayılı yasa ile İş Kanunu'nda değişiklik yapılarak "temsilci işçi seçimi mecburi olmayan işyerlerinde", "toplulukla iş uyuşmazlıklarında, taraf teşkil eden işçilerin çokluğu sendika üyesi bulunuyorsa sendikalarının aracılığını isteyebilirler" (madde 78/A) şeklinde bir düzenlemeye gidilmiş, böylece, sınırlı da olsa sendikalara iş uyuşmazlığı çıkarma hakkı tanınmıştır.[5] Bu değişiklikten sonra fırın işçilerinin sendikaları gerek ağır çalışma koşullarını düzeltmek, gerekse de düşük ücretleri yükseltmek için toplulukla iş uyuşmazlıkları çıkarmaya başlamış, işverenleri toplu sözleşme yapmaya zorlamış, İl Hakem Kurulu'na, Yüksek Hakem Kurulu'na başvurmuştur.

1950'li yıllarda fırın işçilerinin örgütlenme açısından gösterdikleri çabalar ile sendikaların çalışma koşullarının iyileştirmesi, İş Kanunu'nun hükümlerinin uygulanması ve ücretlere zam yapılması gibi faaliyetleri iç içe gelişmiştir. Genele ışık tutması bakımından 1950'li yıllarda bu türden mücadelelerin yaşandığı bir merkezin ele alınıp değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu nedenle bu türden merkezlerden biri olan Adana hem hareketliliği, hem de ilk "kollektif sözleşme"lerden birisinin yapıldığı ve bunun uygulanması için yoğun çabaların harcandığı bir il olması bakımından incelenmeyi hak etmektedir. Böylece, günümüzde de en ağır işçiliği yapan, kötü çalışma koşulları içinde iş gören fırın işçiliğine ve özelliklerine açıklık getirilmiş olunacaktır.

1951 yılı sonunda kurulan Çukurova Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası "Çukurova'da bil'umum furun un değirmenlerinde ve unlu maddeler imal eden işyerlerinde çalışan iş kollarında çalışan işçilerin müşterek menfaatlerini korumak üyelerine hukuki ve sosyal yardımlar sağlamak amacını" güt-

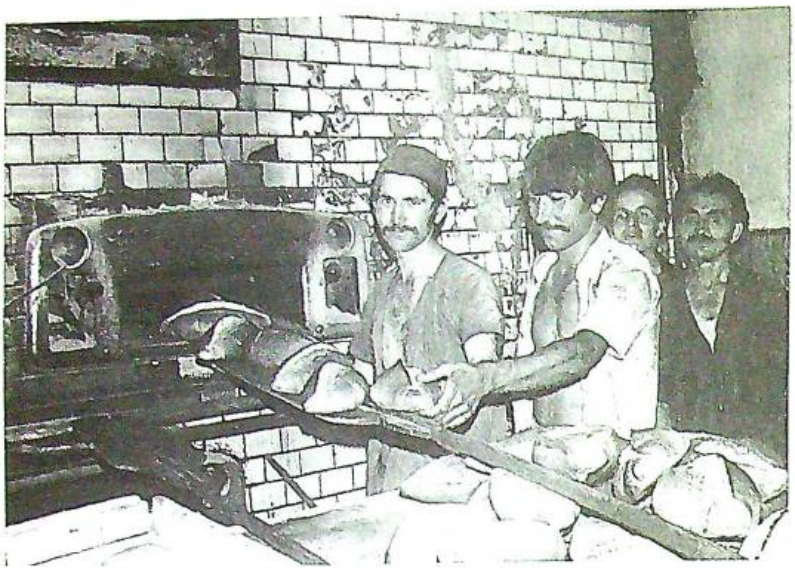

Fırın işçileri.
Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, İstanbul, 1998, c. 3, s. 474.

mektedir.[6] Sendika'nın kurulduktan sonraki ilk faaliyeti İş Kanunu'nun günde sekiz saatlik çalışma hükmünü uygulatmaya yönelik çabası olmuştur. Sendika yöneticileri, işverenlerle Bölge Çalışma Müdürünün de katıldığı bir toplantı yapmışlar, bu toplantıda fırın işçilerinin artık 15-16 saat değil, günde iki vardiya şeklinde, İş Kanunu gereği günde sekizer saat çalışmaları, fazla mesai halinde yüzde 50 zam verilmesi taraflarca kabul edilmiştir. Dönemin haftalık işçi gazetesinde bu olay şöyle aktarılmaktadır:

> Öğrendiğimize göre şehrimizdeki fırınlarda çalışan işçilerin bundan böyle sekiz saatten fazla çalıştırılmaması için Çalışma Müdürlüğünce alınmış olan kararın tatbik edilmesi cihetine gidilecektir. Bu husus Un ve Unlu Maddeler sendikası tarafından bütün üyelerine tamim edilmiştir. Ayrıca fırınlar da bundan haberdar edilmişlerdir. Bu karara aykırı hareket eden fırıncılar hakkında 3008 sayılı iş kanununun ilgili hükümleri tatbik edilecektir. Önümüzdeki günler içerisinde şehrimiz fırınlarının bu karara uygun olarak işçi çalıştırıp çalıştırmadıkları cihetinin tahkiki için geceleri de iş müfettişleri vazifelendirileceklerdir.[7]

Ne var ki, Bölge Çalışma Müdürünün de katıldığı toplantıda bunları kabul eden işverenler, daha sonra işçilerine eskisi gibi çalışmadıkları takdirde işlerine son verileceğini bildirmişler, İş Kanunu'nun ilgili hükümlerini uygulamaktan kaçınmışlardır.

İşverenlerin bu tutumu ve işçilerin haklarının savunulması yönündeki talepleri sendikayı harekete geçirmiş, 1952 yılı ocak ayı ortalarında üyelerinin ücretlerine yüzde 100 zam yapılması talebiyle "iş ihtilafı" açmıştır.[8] Sendika başkanı M. Ali Arlı bu yüzde 100'lük zam talebini "bugünkü hayat şartlarına göre; çok düşük olan Furun İşçileri ücretlerine bu zam miktarı, ancak; normal bir netice verir" şeklinde izah etmektedir. Sendikanın bu talebi ve İl Hakem Kurulu'nun kararı ile işverenler fırın işçilere belirli bir oranda zam yapmışlar, fakat bu zammın sonuçlarından kurtulmak için de ekmek fiyatlarını artırmak istemişler, belediyenin onay vermemesi üzerine "az ekmek imal etmişlerdir".[9]

Sendikanın sekiz fırında çıkardığı "iş ihtilafı" Yüksek Hakem Kuruluna gitmiş, kurulun kararı 17 Mart 1952 tarihinde 8104, 8110, 8125, 8126 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.[10] Sendika sekiz ayrı işyerinde aynı tarihte iş uyuşmazlığı çıkararak bunu Yüksek Hakem Kuruluna götürmüş, böylece işyeri bazında değil de daha geniş bir temelde uyuşmazlık çıkarıp, sorunu çözmeye yönelmiştir. Bu, sendikal bilinç açısından önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Çünkü, bu davranış biçimi, sendikanın daha bilinçli ve dinamik bir şekilde işçilerin sorunlarına çözüm arayışı içine girdiğini göstermektedir.

Sendikanın çabalarına rağmen fırın işverenleri çalışma koşullarını düzeltmeye yanaşmayarak, şiddetle direnmeye çalışmışlardır. Dönemin işçi basınında yer alan bir yazı bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

> Fırınlarda çalışan işçiler, yataksızlık yüzünden beton üzerinde yatmakta ve işçiler için yatak tedarik eden bazı fırınlarda yatak takımlarının ve yatakların çok kirli olmasından dolayı, pislikten ve fena kokudan yatakhanelere girilememektedir. Bundan beş altı ay kadar evvel sendikanız ve gerekse Güney İş tarafından bu hususta Bölge Çalışma Müdürlüğüne müracaat edilmişse de henüz bir netice elde edilememiştir. Bundan başka fırın işverenleri iş kanununa aykırı olarak işçilerini ihbarsız işinden çıkardıkları görülmektedir.[11]

Adana'da bunlar yaşanırken, Mersin'de 2 Şubat 1952'de kurulan İçel Ekmek, Simit, Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası da İş Kanunu'nun sekiz saatlik hükümlerinin uygulanması talebinde bulunuyor, kuruluşundan bir ay sonra fırın işçilerinin bölgedeki ilk "grevini" gerçekleştiriyordu: İşçiler, 5 Mart'ta sekiz saat çalıştıktan sonra beş fırında iş bıraktılar.[12]

Çukurova bölgesine yönelik bir örgütlenme olmasına rağmen Çukurova Ekmek, Simit, Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası Ceyhan, Tarsus, Mersin gibi merkezlerde de sendika kurulması nedeniyle amaçladığı bölgesel bir sendikaya dönüşememiş, daha sonra yöneticilerinden birisinin de fırın işverenine dönüşmesi nedeniyle varlığını sürdürmekte zorlanmıştır.

Bu gelişmelerden sonra 4 Mayıs 1955 tarihinde, 154 üyeli Adana Un ve Unlu Maddeler

İşçileri Sendikası kuruldu. Bu sendikanın kurucularından üçü önceki sendikanın da kurucularındandı.[13] Sendikanın amacı tüzüğün 3. maddesinde şöyle belirtilmektedir:

> (...) mensup olduğu iş kolunda çalışan işçilerin toplu menfaatlarını korumak, üyelerine hukuki ve sosyal yardımlar sağlamak, mesleki bilgilerini geniş-letmek, kültür seviyelerini yükseltmek amacını güder ve bu amacın tahakkuku ile mensup olduğu iş kolunun sosyal meselelerinin halline tek taraflı bir zihniyet takip etmiyerek devlet, İşçi ve işverenin el ve gönül birliğini ana prensip olarak kabul eder.

Sendika kurulduktan iki ay sonra, 9 Temmuz 1955 tarihinde, 27 firını bünyesinde toplayan Çukurova Ekmekçilik Türk Anonim Şirketi ile bir "kollektif sözleşme" yaptı. Bu kollektif sözleşme, 12 Temmuz 1955 tarihinde yapılan bir toplantı ile işçilerin onayına sunulmuş, işçiler tarafından da onaylanmıştır. Yapılan sözleşmenin işçilerin onayına sunulması, katılımcılık açısından bu gün bile rastlanması zor bir örneği oluşturmaktadır.

Toplam 12 maddeden oluşan "kollektif sözleşme"de sekiz saatlik iş ücretleri tespit edilmiş, fazla mesai için yüzde 50 zamlı ücret verilmesi hükme bağlanmıştır. Sözleşmede işçilerin barınma sorununun yanı sıra işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili düzenlemelere de yer verilmiş, fırınlarda banyo bulundurulmasını hükme bağlamıştır. Sendika aidatlarının kaynaktan kesilmesi (*check off*) esası benimsenmiştir. Sözleşmenin en önemli hükümlerinden birisi 7. madde olup bu madde ile fırın işçilerine iş güvencesi sağlanmaktadır. Bu maddeye göre "işveren makul ve kafi bir sebep veya amil bulunmadıkça hiç bir sendika üyesini işinden bu sözleşme müddetince çıkarmayacağına mutabıktır". Bu hüküm İş Kanunu'ndaki düzenlemelerden oldukça ileridir. İş Kanunu'nda haklı bir gerekçeden söz edilmemekte, sadece ihbar önellerine uyularak işçi

Un ve Unlu maddeler Sendikası kurucuları bir arad..

Fırınlar 8 saatten fazla işçi çalıştıramıyacaklar

Güney İşçi Postası, S. 14 (17 Aralık 1951).

çıkarılması esası benimsenmekteydi. Sözleşme bir yıllıktır ve "taraflardan biri akti müddetin hitamından 15 gün evvel mukaveleyi feshedeceğini veya şartlarda değişiklik yapacağına dair diğer tarafa ihbarda bulunmadıkça iş bu mukavele kendiliğinden bir sene daha temdit eder".

Bu "kollektif sözleşme" 15 Aralık 1955 tarihine kadar taraflar arasında zaman zaman fırın işçilerinin fazla çalıştırılmak istenmesi nedeniyle sorunlu bir şekilde de olsa uygulanmaya çalışılmıştır. Örneğin, eylül ayı sonlarında bazı fırınların işçileri günde 12-13 torba un işlemeye zorlamalarına yönelik baskıları işçilerce sendikaya iletilmiş, sendika işçilerin böyle bir şeye zorlanamayacağını, sekiz saat çalışma hakkını kullanması gerektiğini belirtmiştir.[14] Bu sorunlar basına yansımakla birlikte büyük gerginliklere yol açmamıştır. Ancak işveren ÇEKTAŞ şirketi 14 Aralık 1955 tarih ve 70 sayılı yazı ile sendikadan, sözleşmenin geçici 8. maddesine dayanarak, işçilerin günde sekiz saat içinde 11 torba un işlemesini talep etmiş, tersi durumda "kollektif sözleşmenin" feshedileceğini bildirmiştir. Oysa 8. maddede sekiz saatte 11 torba un işleneceğine ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır. Geçici

Güney İşçi Postası, S. 16 (7 Ocak 1952).

Unlu Maddeler İşçileri Sendikasının toplantısı

Çiftçi Birliği binasında yapılan toplantıya bütün üyeler iştirak ettiler

olan 8. madde "Belediye başkanlığının tensip edeceği fırınlarda günlük ekmek istihsalini (8- iş saatında) tesbit etmek üzere en geç bir hafta içinde Belediye başkanının tevkil edeceği bir zatın başkanlığında Çektaş şirketinden iki Sendikadan bir Güney İşçileri federasyonundan bir ve bölge çalışma müdürlüğünden bir zatın iştirakiyle bir komisyon" kurulmasını düzenlemektedir. Bu durumda, işveren yürürlükten kalkmış olması gereken bu geçici maddeye dayanarak haksız bir talepte bulunmaktadır.

Sendika ise ÇEKTAŞ müdürlüğüne yazdığı bir yazı ile "sözleşmenin 8 inci geçici maddesi, üyelerimizin 8 iş saatında 11 torba un çalışacağına dair her hangi bir hükmü ihtiva etmemektedir", "bugün modern İş Hukuku ve çalışma teamüllerininde işçiye muayyen iş saatinde, muayyen miktarda iş yapmasına cevaz vermez", "işçiler işyerinizde çalışma mevzuatı hükümlerine uygun olarak çalışmaktadırlar. Eğer şirketiniz üyelerimizi daha fazla bir mesai ile çalıştırmayı arzu ediyorsa 8 saatın üstünde yapılması istenilen mesai saatleri için Bölge Çalışma Müdürlüğünden fazla mesai müsaadesi istemek Şirketin kanuni hakkı olduğunu belirtmek isteriz" cevabını vermiştir.

İşveren talebinde ısrarlı olmuş, 18 yaşından küçük işçilerin sendikaya üye olamamasından yararlanarak 18 yaşından küçük işçiler çalıştırmaya yönelmiştir.[15] Bu gelişmeler üzerine Sendika yöneticileri 21 Aralık'ta Adana Valiliğine, Bölge Çalışma Müdürlüğüne ve Belediyeye birer yazı göndermiş, işverenin bu haksız uygulamalarının önlenmesini istemişlerdir. Bu arada işverenin 15 işçiyi işten çıkarması üzerine taraflar arasında gerginlik oluşmaya başlamış, aynı gece bazı sendika yöneticileri polis tarafından gözaltına alınmıştır. Taraflar arasında uzlaşma sağlamak üzere daha sonra, şirket yetkilileri, sendika yöneticileri ve Valilik temsilcilerinin birlikte bulunduğu bir heyetin gözetiminde 8 saatte 11 torba unun işlenip işlenmeyeceğinin tespitine karar verilmiştir.[16]

İşverenin sekiz saatte 11 torba un işlenmesindeki ısrarı üzerine Sendika 3 Ocak 1956'da akşamleyin fırın işçileri ile bir toplantı yapmış, işverenin ısrarı halinde sekiz saatten sonra işin bırakılması kararını almıştır. İşçiler bu karara uymuş, 3 Ocak gecesi ve 4 Ocak'ta işten çıkarmaları ve işverenin taleplerini protesto için 93 işçi iş bırakmıştır.[17] Valinin, Belediye Başkanının, Emniyet Müdürünün ve Bölge Çalışma Müdürünün tüm çabalarına rağmen 4 Ocak akşamına kadar fırın işçileri işbaşı yapmamıştır. Valinin ve diğer yetkililerin çabaları sonucu akşamüstü varılan anlaşma sonucunda tüm işçiler saat 21'de işbaşı yapmıştır.

Konu ile ilgili olarak Bölge Çalışma Müdürlüğü 4 Ocak 1956'da bir rapor hazırlamış, Valiliğe ve Çalışma Vekâletine göndermiştir. Raporun sonuç kısmı ve değerlendirme bölümü oldukça ilginç olduğu için uzun da olsa bir alıntı yapmak olayın anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

> Kanaatimizce fırın işverenleri bu şekilde hadiseler ihdasına yol açmak suretiyle ekmek fiyatlarında bir artış temin edebilmek gayreti içindedir. Bu maksatla Adana belediyesi nezdinde zaman zaman müracaatları da olmuştur. Son olarak hazırlanan protestonun da bu maksada matuf bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla işçileri harekete getirerek resmi makamlar ve bilhassa belediye üzerinde bir tazyik icrası düşünülmüştür. 1955 yılının Temmuz ayından beri işçilerin günlük iş müddeti ve müddet zarfında çıkardığı ekmek ve işlediği un miktarı üzerinde hiç bir itiraz yapılmamış iken, birden bire bir protesto tanzim edilerek bugünkü nahoş durumun meydana gelmesinde işverenlerin hissesi mevcuttur. Devam edegelen çalışma şartlarının bu şekilde değiştirmek arzusu, iş kanununun 74. cü maddesi gereğince bir Lokavt mahiyetinde mütalaa olunabilir. Bu itibarla mezkur Çektaş şirketi hakkında bu madde delaletiyle iş kanununun 131. ci maddesi gereğince takibat yapılmasına, Diğer taraftan Adana Un ve unlu maddeler İşçileri sendikası başkanlığınca, 3/1/1956 tarihinde işçiler toplantıya davet edilerek kendilerinin işi terk etmeleri bakımından gerekli tahrik ve teşviklerin yapılmış olduğu kanaati hasıl olduğundan bu hareketlerin iş kanununun 73. cü maddesindeki grev şartlarını haiz bulunduğu bu itibarla müsebbipleri hakkında bu madde delaletiyle iş kanununun 130. cu maddesi gereğince takibat yapılmasına ve sendika idaresinde ödevli olanların iş kanununa göre suç sayılan grev fiillerine teşvikte bulunmaları ve bu fiillere teşebbüs edilmiş olması bakımından Adana Un ve unlu maddeler işçileri sendikası hakkında 5018 sayılı işçi ve İşveren sendikaları ve sendika birlikleri hakkındaki kanunun 7. ci maddesi uygulanarak sendikanın kapatılması hususunda keyfiyetin Adana C. Müddeiumumiliğine aksettirilmesine yüksek müsaadeleriniz saygı ile arz ederim.

Bu rapor üzerine Adana Valisi Kazım Arat, Cumhuriyet Müddeiumumiliğine 4/1/1956 tarihinde bir yazı yazmış, taraflar "hakkında gerekli kanuni takibatın yapılmasını" istemiştir.

Seyhan Bölgesi Çalışma Müdürlüğünün Çalışma Vekâletine gönderilen 6/1/1956 tarih ve S.3.79/30 sayılı yazısında belirtildiğine göre, "Şirket mes'ulleriyle Sendikanın bağlı bulunduğu Güney işçi Sendikaları Federasyonu Başkanı Hasan Özgüneş Vilayete celbedilerek taraflar arasında bir anlaşma tesis edilmiş" ve işçilerin tekrar işleri başına dönmeleri sağlanabilmiştir. Bu bakımdan Vilayet makamınca "şimdilik taraflar hakkında takibat yapılmasından sarfınazar" edildiği belirtilmektedir. Böylece, taraflar arasında başlayan gerginlik grevle sonuçlandıktan sonra, Vali ve diğer ilgili birimlerin arabuluculuğu ile "ihtilaf" giderilmiş, taraflar hakkında da soruşturma açılmaktan vazgeçilmiştir. Ancak, işveren 2 Ocak 1956 tarihinde, Sendika'ya "kollektif sözleşmeyi" feshettiğini bildirmiş, Vali K. Arat'ın arabulucuğu ile bu fesih kararından vazgeçmiş, bunu da 5.1.1956 tarih ve 93 sayılı yazı

ile sendikaya bildirmiştir. Sendika, bu fesih nedeniyle işverenin işçileri 3 ve 4 Ocak tarihlerinde işsiz bıraktığını, bu nedenle bugünlere ilişkin ücretlerin ödenmemesi halinde İş Mahkemesine başvuracağını 9 Ocak 1956 tarih ve 61 sayılı yazı ile işverene bildirmiştir.

Adana Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası işvereni noter aracılığı ile de yeni bir "toplu sözleşme" teklifini 23 Haziran 1956 tarihinde işverene iletmiş, işvereni 29 Haziran 1956 tarihinde görüşmeye çağırmıştır. İşverenin görüşmeye gelmemesi üzerine durumu 6 Temmuz 1956 tarihinde Bölge Çalışma Müdürlüğüne bildirmiş ve yürürlükteki "kollektif sözleşme"nin 15 gün daha uzatılmasını talep emiştir. ÇEKTAŞ ise 27 Haziran 1956 tarihinde yazdığı yazı ile şirketin tasfiyeye gittiğini, sendika ile bir "kollektif sözleşme" müzakeresine girişilmeyeceği, ancak eski sözleşmenin 1 ay uzatılabileceğini belirtmiştir.

Bu gelişmelerden sonra Adana'da taraflar arasında kayda değer bir sorun yaşanmamıştır. Ancak sendikanın Bölge Çalışma Müdürlüğüne yazmış olduğu 28 Haziran 1961 tarih ve 7 sayılı yazıya göre de fırın işçilerinin çalışma koşullarında köklü bir değişiklik meydana gelmediği anlaşılıyor. Bu yazı 1961 yılında fırın işçilerinin çalışma koşullarını oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

> İş yerlerinde işçilerin yatakları ve yatacak yerleri yoktur. Hepsi fırın damlarında açıkta beton üzerinde yatmaktadırlar. Kanunun bize vermiş olduğu 8 saat hakkı ve 16 ve 18 saat işçilerini çalıştırdıkları halde fazla mesai ücretlerini vermiyorlar. İşe giriş çıkış saatleri yoktur. Çok yerlerde bayram yevmiyelerini ödememişlerdir. Çok feci durumhalleri vardır. İşçiler acınacak bir durumdadır.

On yıllık mücadelede tekrar başa dönülmüş, işverenler de örgütlenerek işçi sendikalarının etkilerini kırmaya çalışmışlardır. Yasal grev hakkının tanınmadığı bu dönemde, işçi sendikalarının yasadışı greve başvurmaları sert tepki ile karşılanmış, haklarında kapatma yönünde soruşturma açılması gündeme gelmiştir. Bu durum, sendikaları pasifize etmiş, çalışanların haklarını savunmada, çalışma mevzuatının uygulanmasını sağlamada bile etkisiz kalmasına yol açmıştır. Fırın işçilerinin örgütlenme çabası, sendikalarının durumu 1950'li yıllardaki bütünün bir parçası olarak değerlendirildiğinde, bu dönemin işçi hareketleri ve çalışma koşulları da anlaşılacaktır. Gerek Adana özelinde açıklamaya çalıştığımız fırın işçilerinin, gerek diğer işçilerin örgütlenme çabaları, eylemleri ve yasadışı grevlerinin bir birikim olarak 1961 Anayasası'na ve 1963'teki Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanununa yansıdığını düşünmek pek yanlış olmasa gerektir. Yeterince ilgi gösterilmemiş emek tarihi açısından bakıldığında 1950'li yıllarda Türkiye işçi hareketi üzerine yapılacak daha ayrıntılı çalışmalar, bu incelemede olduğu gibi, bunu daha açıkça ortaya koyacaktır.

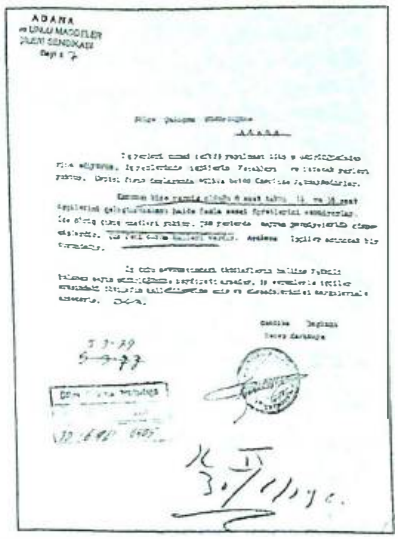

1. Kemal Sülker, *Türkiye Sendikacılık Tarihi 1*, Bilim Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1987, s.73-84; Yüksel Akkaya, "Çukurova'da Sendikacılık ve İşçi Eylemleri 1923-1960", *Kebikeç*, yıl: 2, S. 5, s. 198-200; *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, c. 1, s. 478-480.
2. Muhaddere Gönenli, "Sendikalar", *Çalışma Vekaleti Dergisi*, c. 1, S. 1, Mart-Mayıs 1953, s. 68.
3. *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, c. 1, s. 425.
4. M. Gönenli, *agm*, s. 68.
5. *Düstur Üçüncü Tertip*, c. 31, s. 726.
6. "Çukurova Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü", *Güney İşçi Postası*, yıl: 1, S. 12 (3 Aralık 1951), s. 3.
7. *Güney İşçi Postası*, yıl: 1, S. 14 (17 Aralık 1951), s. 4; *Güney İşçi Postası*, yıl: 1, S. 15 (31 Aralık 1951), s. 2.
8. *Güney İşçi Postası*, yıl: 1, S. 17 (21 Ocak 1952), s. 1.
9. *Güney İşçi Postası*, yıl: 1, S. 21 (25 Şubat 1952), s. 2.
10. Ferit H. Saymen, "İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararları (1.1.1952-30.VI.1952)", *İstanbul Baro Dergisi*, c. XXVI, S. 7 (Temmuz 1952) sayısından ayrı bası, İstanbul, 1952, s. 7-8.
11. *İşçi Haberleri*, yıl: 1, S. 12, 25 Temmuz 1953, s. 3.
12. Yüksel Akkaya, *agm*, s. 196.
13. Kuruluş tarihi sendikanın Adana'daki Bölge Çalışma Müdürlüğündeki arşivinde bulunan "işçi sendika sicil fişi"nden alınmıştır. 1961 yılı itibariyle sendikaya 269 işçi üye idi.
14. *Yeni Adana*, 29 Eylül 1955.
15. *Yeni Adana*, 19 Aralık 1955. 5018 sayılı Sendikalar Kanunu'nun 10. maddesi gereğince 18 yaşından küçük işçiler sendikaya üye olamamakta, ancak velisinin veya vasisinin izniyle sendikanın kooperatif, sigorta, işsizlik ve hastalık gibi yardımlaşma sandıkları varsa bunlara üye olabilmektedir. Bu konu için bakınız Ferit H. Saymen, *Türk İş Hukuku*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1954, s. 170-171.
16. *Yeni Adana*, 22 Aralık 1955.
17. *Yeni Adana*, 4 Ocak 1956, 5 Ocak 1956.

KOLLEKTİF SÖZLEŞME

İşverenler Adına: Çukurova Ekmekçilik Türk Anonim Ortaklığına İzafeten Şirket Müdürü Mustafa Kasımoğlu.

İşçiler Adına: Adana Un ve Unlu Maddeler İşçiler Sendikasına İzafeten Sendika Başkanı Şükrü Atabay.

Akit tarihi: 9/7/955

Madde: 1- Tanıma: İşveren, Şirkete dahil fırınlarda çalışan ve sendika mensubu bulunan bütün işçi ve müstahdemlerin ücret hadlerini, iş saatlerini ve bütün iş ahkâmı ve şartları bakımından müzakere mümesili olarak yalnız ve münhasıran sendikayı tanır.

Madde: 2- Akdin şumül sahası: Bu kollektif sözleşme işverene ait fırınlarda çalışan bilumum sendikacı işçilere şamildir.

Madde: 3- İş şartları: İşveren müzakereye dahil sendika üyesi olan istihsal ve yardımcı üyelere (işçileri) ilişik listede gösterildiği şekilde iki defada verilmek üzere bir saat yemek istirahatı hariç günde sekiz saatten fazla çalıştırmamayı şimdiden kabul eder.

Madde: 4- Ücretler: Taraflar ücretler üzerinde şu şekilde mutabıktırlar.

Pişirici:	7.50 kuruş
Hamurkâr:	6.80 kuruş
Fitilci:	5.00 kuruş
Kesici:	5.00 kuruş
Çevirici:	5.00 kuruş
Tırnakçı:	5.00 kuruş
Açıcı:	5.00 kuruş
Kâtip:	5.00 kuruş
At arabacısı:	4.50 kuruş
El arabacısı:	3.00 kuruş
Bezci:	5.50 kuruş
Pasacı:	5.50 kuruş

A- Bu ücretler bu mukavele ile kararlaştırılan işçi ücretleri (8) saatlık (iş saatı) mesai karşılığıdır. Yevmiye (8) saatı aşan fazla mesailerde ağır ve tehlikeli işler nizamnamesinde ağır işçi olarak gösterilen işçilere beher fazla saat için % 50 munzam ücret verilir. Ağır işçiler dışında kalan diğer işçilere de beher fazla saat için % 30 vermeyi işveren kabul eder. Hafta tatili, ulusal bayram ve genel tatil günlerinde çalışan işçilere kanun tarifine uygun olarak işçilere ayrıca ücret ödenecektir.

B- İşçiye her hafta Pazar ve Pazartesi günleri haftalık avans verilecek ve aylık tediyelerde mahsubu yapılacaktır.

C- Şirket işçinin aylık ücretlerini her ayın birinden dördüne kadar tediye edecektir.

D- İşveren Sendikanın toplulukla iş ihtilafları ile ücret arttırma haklarını (Kanunların amir hükümleri mahfuz kalmak şartı ile) şimdiden tanır.

Madde: 5- Sıhi şartlar: İşveren her işçi için sendikaya (sendika üyesi) ayda bir lira yatak ücreti vermeyi tahüt eder.

A- İşveren Sendika yatakhaneyi tesis edinceye kadar işçileri bugünkü şartlarla (Yatak vermek mecburiyeti olmamak şartı ile) fırınlarda yatmasına musade eder. Sendika yatakhaneyi tesis ettikten sonra yalnız kendi üyelerine münhasır olmak üzere işçilerin yatakhanede yatmalarını temin eder.

B- İşveren fırınlarda işçi sağlığı ve iş emniyeti nizamnamesinin 15-16-17 inci maddelerine göre banyo ve luzumlu bulundurmayı kabul eder.

Madde: 6- Aidat kesimi: Şirket sendikaya mensub üyelerin muvafakatlarını verdikleri taktirde aidatlarını borduro mucibince keserek her ayın yedisinde sendikaya makbuzla vermeyi tahüt eder.

Madde: 7- İhtilaflar: İşveren makul ve kafi bir sebep veya amil bulunmadıkça hiç bir sendika üyesinin işinden bu sözleşme müddetince çıkarmayacağına mutabıktır.

A- Bir sendika üyesi ile şirket arasında bir ihtilaf zuhur ettiği taktirde bir Sendika temsilcisi ve bir şirket temsilcisinden müteşekkil bir komisyon işi inceler ve karara varır

B- İşçi (A) bendinde zikrolunan komisyonun verdiği karara yetinmeyerek itirazı halinde hal mercii bir sendika, bir sendikanın mensup olduğu Federasyon, iki şirket temsilcisi ve bölge çalışma müdürü veya tevkil edeceği bir şahsın başkanlığında (5) kişilik komisyon toplanır tarafları dinledikten sonra bir evvelki komisyonunda raporunu inceliyerek kesin karara varır. Taraflar bu komisyonun kararına intibak etmekte mutabıktırlar.

Madde: 8- (Geçici) Belediye başkanlığının tensip edeceği fırınlarda günlük ekmek istihsalini (8- İş saatında) tesbit etmek üzere en geç bir hafta içinde Belediye başkanının tevkil edeceği bir zatın başkanlığında Çektaş şirketinden iki Sendikadan bir Güney İşçileri Federasyonundan bir ve bölge çalışma müdürlüğünden bir zatın iştirakiyle bir komisyon kurulacaktır.

Madde: 9- İşin yürütümüne uygun olarak mesai saatlerini sendika ve Çektaş şirketi mümesilleri arasında tanzim eder. Bu mevzuda bir ihtilaf zuhur ettiği taktirde hal mercii Bölge çalışma müdürlüğüdür.

Madde: 10- Tezgahtar, At arabacı'sı, El arabacısı'nın çalışma saatları yargıtayca onanmış kararı mevcutsa taraflar buna intiba ederler.

Madde: 11- Maya tutma: Hamurkarlar örf ve adetlere göre maya tutmaya devam edecekler İşveren maya için ayrıca ayda net on lira vermeyi tahüt ve kabul eder.

Madde: 12- iş bu kolletif mukavele imza tarihinden itibaren bir sene muteber olacaktır.

A- Bu mukavele ahkamının bir maddesinin dahi ihlali (bir üye için dahi olsa) bütün üyelere yapılmış gibi işveren sorumludur.

B- Taraflardan biri akti müddetin hitamından 15 gün evvel mukaveleyi feshedeceğine veya şartlarda değişiklik yapacağına dair diğer tarafa ihbarda bulunmadıkça iş bu mukavele kendiliğinden bir sene daha temdit eder. 9-Temmuz 1955

Not: 12- inci maddenin (A) fıkrasındaki kerre içerisine alınan cümle taraflarca silinmiştir. 9-7-955

Çektaş Şirketi Müdürü
Mustafa Kasımoğlu

Sendika Başkanı
Şükrü Atabay

Federasyon Başkanı
Hasan Özgüneş

İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLANINDAN SONRA ÇERKES TEAVÜN CEMİYETİ'NİN ÇALIŞMALARI

Çerkez Köleliğini Önlemeye Yönelik Faaliyetler

ZAFER GÖLEN
Burdur Eğitim Fakültesi
Tarih Araştırma Görevlisi

Bu makalede aktaracağımız bilgiler, Meclis-i Mebusan üyelerini etkilemek ve bu sayede Çerkez köleliğini önlemek maksadıyla, Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından 1326'da neşredilmiş olan *Köle ve Cariyeliğin Ref'i Hakkında Mebusan-ı Kirâma* adlı kitapçığa dayanmaktadır.
O dönemde konuya ilişkin tüm bilgileri içeren kitapçık Sinop Rıza Nur Halk Kütüphanesi Rıza Nur Bölümü'nde (eski kayıt no: 902, yeni kayıt no: 888) bulunmaktadır.

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan kölelik, bir insanın bütün varlığı ile bir başkasının tasarrufunda bulunmasıdır. Önceleri savaş esirliği ile ortaya çıkan, beslenen ve sosyal hayata yerleşen kölelik kurumu, zamanla toprağa bağlı kölelik, toplu kölelik ve ev içi hizmeti köleliği biçiminde geniş bir kullanım alanını içine almıştır. Bu yapısıyla da yüzyıllar boyu varlığını korumuş ve sürdürmüştür. Kölelik, özellikle 19. yüzyılda siyasi olarak Osmanlı Devleti'nin de gündemine girmiştir.[1] Osmanlı Devleti'nde köle ticareti Afrika ve Kafkasya kökenli olmak üzere iki kaynaklıdır.

Kafkasya köle ticareti içinde Çerkez kölelerin özel bir yeri vardır. Çerkezlerin eski geleneklerinden biri de, kız çocuklarını ve çalışabilir erkek nüfusun bir bölümünü köle olarak İran ve Osmanlı Devleti gibi bazı ülkelere götürüp satmaktı.[2] Kafkasya'nın dağlık coğrafi yapısı ve istikrarsız siyasi ortamı sebebiyle aile reislerinin çocuklarının geleceğini temin için böyle bir ticarete göz yumdukları en makul açıklama kabul edilebilir. Bu aynı zamanda elverişsiz bir alanda artan nüfusu dışarıya kanalize etmenin ve bu artı nüfusu toplumsal ekonomiye kazandırmanın da en kolay yoluydu. Sistemin savunulur bir yanı olmasa da, geçerli olduğu dönemlerde iyi işlediği ve amacına ulaştığı gerçektir.

Osmanlı Devleti'nde Çerkez köle ticareti sürekli yapılmaktaydı. 19. yüzyıla gelindiğinde bu ticaret hâlâ devam etmekteydi. Toledano'nun tespitlerine göre, 1842'de 1400, 1846'da 3-4000 Çerkez köle olarak Osmanlı Devleti'ne giriş yapmıştır. 1860'lara kadar senede 1-2000 Çerkez köle olarak getirilmeye devam etmiştir.[3] Çerkez köleler diğer kölelerden ayırt edilmiş, daima elit bir kesim tarafından istihdam edilmişlerdir. Hatta İmparatorluktaki en değerli köleler Çerkez kölelerdi. Bir Çerkez köle 1000 kuruştan 5000 kuruşa kadar alıcı bulabilmekteydi. Çerkez kızlar daha ziyade harem için alındıklarından ve İstanbul'un zengin kesimine hitap ettiklerinden kimi zaman astronomik fiyatlara da alıcı bulabilmekteydi.[4]

Kafkasya'ya yönelik köle ticaretinde 1271 (1854) tarihi mühim bir yer tutar. Çünkü Osmanlı hükümeti'nin 1854 Ekiminin başlarında İngiltere'nin baskısıyla yayımladığı bir fermanla Çerkez köle ticareti yasaklanmıştır. Padişah, Batum Ordu-yu Hümayunu komutanı Mustafa Paşa'ya gönderdiği emirde "Çerkezistan halkının çocuk ve akrabalarını esaret suretiyle satmak gibi kötü bir alışkanlıkları vardır. Bazıları ise birbirlerinin çocuklarını çalarak hayvan ve eşya gibi satmaktadırlar. Bu durum insanlığa ve padişahın şanına aykırıdır. Bölge halkına gereken nasihat verilmelidir. Köle ticaretinde kullanılan iskele ve limanlar sıkı şekilde denetlenmelidir. Bu konuda bütün asker ve mülki memurların dikkati çekilmelidir. Bu emre aykırı davrananlar cezalandırılacaktır. Emrin uygulanmasını sağlamak senin [Mustafa Paşa] görevindir" demekteydi.[5] Bu tip emirnamelerde genellikle esir ticareti önlenmek isteniyor, esirlik müessesesi ortadan kaldırılmıyordu. Bu yüzden, kölelik hoş karşılanmasa da, sosyal yaşantıdaki yerini muhafaza ediyordu.

Kırım Savaşı belasını savuşturan devletin, köle ticaretini önlemek için ferman yayımlandığı esnadaki takibatına da-

ha sonra devam ettiğini söylemek güçtür. Fermanın çıkmasına vesile olan İngilizler bu durumdan hayli şikâyetçiydiler. İngilizler konu hakkında devamlı surette Babıâli'nin dikkati çekmişler, ancak bir sonuç alamamışlardır. Çünkü Osmanlı Devleti Çerkez köle ticaretini kendi iç meselesi olarak görüyordu. Bu yüzden 1857'de yasaklanan Afrika köle ticaretindeki gibi, yasağın uygulanmasını hassasiyetle takip etmemişlerdir. İngilizlerin 1854 fermanına dayanarak yaptığı başvurular, fermanın geçerliliğinin savaş zamanına ait olduğu iddia edilerek reddedilmiştir. İngilizler de bu hususta bir ilerleme kaydedemeyeceklerini anlayınca meseleyi tamamen Osmanlı Devleti'nin inisiyatifine bırakmışlardır.[6]

Çerkez köle ticaretinin devam ettiğini Türk romanlarında da görebiliriz.[7] 1872'de yayımlanan Misilidis'in *Temaşa-i Dünya* ve 1896'da yayımlanan Nabizade Nâzım'ın *Zehra*'sında olduğu gibi, yüzyılın sonlarına doğru yayımlanan romanların başlıca konularından biri de kölelerdir. Türk romanı bu konuda ikiye bölünmüş durumdadır. Bir kısım yazarlar köleliği eleştirirken, bir kısmı ise kölelerin bazıları hedeflediklerine yaşama ulaştıkları için bu tür köleliğe hoşgörüyle yaklaşmıştır. Ancak, bu yüzyılda romanların başlıca tanınmış Çerkez kahramanları olan Felatun Bey'in ve Rakım Efendi'sinin Canan'ı, *İntibah*'ın Dilaşub'u, *Sergüzeşt*'in Dilber'i, Sırrıcemal'ın Zehra'sı bu mutluluğa erişememiştir. Taner Timur on binlerce köle arasında çok küçük bir azınlığın ikbale ermesi yüzünden bu kurumun savunulamayacağını belirtir. Hatta Tanpınar'ın köleliği ikbal ve yükselmenin bir basamağı olarak görmesini ve bu görüşüyle diğer yazarları etkilediği için de kınar.[8]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çerkez kızlar genellikle haremlerde istihdam edildiğinden II. Meşrutiyet öncesi Çerkes Teavün Cemiyeti haremdeki kızları çıkarmak için yoğun çaba harcamıştır. Dernek bu işi başarmak için Elena kahramanı Çerkez Deli Fuat Paşa'dan yardım istemiştir. Paşa, II. Abdülhamid'le dargın olduğundan, İngiliz elçiliği müsteşarı Fiç Moris'i araya sokmuştur. Yapılan girişim sonrası Çerkez kızlar serbest bırakılmıştır. Ancak, Deli Fuat Paşa kaygılarını dernek idarecilerine şöyle belirtmiştir: "Oradaki kızlar babalarının evinden ziyade emniyettedirler. Abdülhamid'in bu cephesi sağlamdır. Bizden bir teklif gelirse emin olun derhal bunları çıkarır. Sonra bu kızlar ziyan olmasın. Ortalarda kalırlar diye korkarım."[9] Bu sözler Osmanlı kamuoyunun Çerkez kölelere nasıl baktığına dair güzel bir örnektir. Çünkü münferit hadiseleri saymazsak Çerkez kızlar aileden biri sayılır, ona göre davranılırdı.

SADARET'E VE MECLİSLERE VERİLEN DİLEKÇE

II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte çeşitli kuruluşlar var olan problemlerin halli için yeni yönetime başvurmaya başladılar. Bu çalışmalar içine giren kurumlardan biri de Çerkez yardımlaşma derneğidir. Dernek, Sadaret, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'a gönderdiği 15 Kânunısani 1325 (28 Ocak 1910) tarihli dilekçelerle konuya hükümetin dikkatini çekmek istemiştir. Bu dilekçelerde şunlar belirtilmiştir:

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte din, mezhep, cins ve ırk ayırt etmeksizin bütün milletin eşitliği sağlanılmak istenmiştir. Zenciler dahi kölelikten ve köle ticaretinden kesinlikle men edildiği ve hayvanlar dahi şiddetten korundukları halde, Çerkez milleti köle olarak kişisel hukuktan mahrum kalmaktadır. Bu durum ne İslamiyete, ne de Meşrutiyetin ruhuna uyar. Bütün milletlerde ortaya çıkmış ancak ortadan kaldırılmış olan esirliğin Çerkezlerin arasında devam etmesi büyük utançtır. Kanun-ı esasi ile her bir Osmanlıya verilen hukuktan Çerkez halkı henüz kesinlikle faydalanamamaktadır. Esaret her ne şekil ve surette olursa olsun herhangi bir kısım halk üzerinde uygulanması, Meşrutiyet kanunlarına, Kanun-ı esasinin hükümlerine, hükümetin ve milletvekillerinin düşüncelerine tamamen terstir. Köleliğin kaldırılmasıy-

la ilgili olarak şunlar yapılmalıdır:

a- Köleliğin kanunen kaldırılmış olduğunun ilanı.

b- Rusya tarafından yarım asır evvel Kafkasya'da tatbik olunduğu gibi okullar açılması.

c- Kölelerin % 90'ı en küçük bir gelirden mahrumdur. Okulların açılmasının maliyetini devletin üstlenmesi ve tayin edilecek miktarda bir paranın hükümet tarafından kölelere verilmesi. Bu paranın 1326 (1910-11) bütçesinde gösterilmesi.

d- Kölelerin iskân ve iaşesi için her kazada kaymakamların ve İstanbul'da bizzat valinin başkanlığında birer himaye komisyonu kurulması. Kurulan bu komisyonlara Çerkezlerden de aza tayin edilmesi.

e- Her bir köle ailesi sahiplerinin tesirlerinin haricinde olmak üzere birer ev inşası, birer tarla, birer çift sığır hayvanı ile gerekli alet ve edevatın temin edilmesi. Bu harcamaların da 1326 bütçesine dahil edilmesi.

f- Bu kölelerin yeni muhacir gibi kabul edilmesi ve muhacirler hakkındaki muafiyetten faydalandırılması.[10]

Bu dilekçe yukarda saydığımız kurumların hepsine gönderilmiştir. Dilekçe olaya sadece hissi yönden yaklaşmamakta, aynı zamanda hükümete bir ıslahat programı uygulaması için de teklifte bulunmaktadır.

"İNSAN TİCARETİ"

8 Mart 1326 (21 Mart 1910) tarihli *Sada-yı Millet* gazetesinin 111 numaralı nüshasında yayımlanan "Esir Ticareti" başlıklı bir makalede iddia edilen bilgiler daha sonra Dahiliye Nezareti'ne verilecek bir dilekçede kullanıldığından önemlidir. Makale, Mülkiye Mektebi öğrencilerinden Haytuk Tevfik Talat ve Gotuk Halid adlı Hukuk Fakültesi öğrencisi iki Çerkez tarafından kaleme alınmıştır. Onların görüşlerine değer verilmesine bakarak, bu öğrencilerin Çerkez yardımlaşma derneğinin etkin birer üyesi olduğu kanaatine varabiliriz. Zaten Meşrutiyet döneminin en bariz özelliklerinden biri de, dönemin öğrencilerinin günlük siyasete müdahale etmeleri ve hemen hemen hepsinin bir sivil toplum kuruluşunda yer almasıdır. Makalede üzerinde durulan başlıca konular şunlardır:

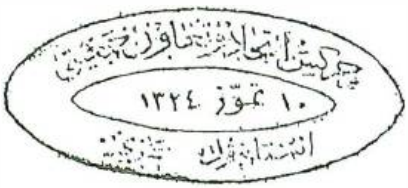

Meşrutiyetin ilanı her kesimde olduğu gibi Çerkezler arasında da örgütlenme fikrini arttırdı. Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti'nin mührü. Kuruluş tarihi: 10 Temmuz 1324.
Şamil Kültür ve Eğitim Vakfı Arşivi

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Kanun-ı esasi yeniden uygulamaya konulmuştur. Kanunun 10. maddesi, şahsi hukuk her türlü saldırıdan korunmuştur der. Kanunnamede bu hükümden yararlanacak kişiler ayırt edilmemiştir. Böylece her Osmanlının eşitliği kabul edilmiştir. Halbuki fiiliyatta, hatta hükümetin başkentinde kölelik ve cariyelik hâlâ mevcuttur. Köleliğin kaldırılması uluslararası anlaşmalarla kabul edilmesine ve devletin köleliği ve köle ticaretini yasaklamasına rağmen tamamen ortadan kaldırılmamış, devam etmiştir. Bugün Sivas, Canik, Bursa, Konya, Suriye ve özellikle İstanbul'da birçok köle ve cariye vardır. Arabistan'daki köle adeti ise tahminlerin üzerindedir. Kanaatimizce hükümet sadece köle ticaretini yasaklamamalı, köleliği ve cariyeliği de yasaklamalıdır. Ancak böylelikle bu insanlar da diğer hemcinsleri gibi hürriyet ve hayatın tadını alacaklardır. Bunu istemek vatandaşların hakkıdır. Eğer isteğimiz kabul edilirse peygamberin de ruhu şad olacaktır. Bu hallin devamı Osmanlı tarihi için yüz karası olacaktır. Köleliğin üç çeşidi vardır:

1-Savaş yoluyla alınan esirler.

2-Farklı dinden oldukları için satılanlar. Özellikle eski Yunan'da görülmüştür. Günümüzde örneği kalmamıştır.

3-Fakirlik yüzünden halkın kendilerinden olan çocuklarını satmaları geleneğiyle ortaya çıkmış kölelik. Çerkez ve Gürcülerden olan köleler genellikle bu üçüncü gruba dahildir.

Hükümet bu ticaretin önlenmesi için isteksizce de olsa bir takibat yürütmektedir. Ne var ki, bu ticaretin devam ettiği şüphe götürmez bir gerçektir. Çünkü paşa konaklarından, debdebeli saraylardan şahsi hukuklarını savunmak için kaçan masum kızlar takip ediliyor, mahkemeye başvurdukları veya güvenlik güçlerine sığındıkları zaman dikkate alınmayarak konaklara ve saraylara geri gönderiliyorlar. Neden? Nasıl adalet! Emniyet müdürlüğü her yerden evvel İstanbul'da esir ticaretiyle uğraşanları yakalayabilir. Anadolu'daki fakir Türk aileleri de bir tür insan ticareti başlatmışlardır. Bugün Anadolu'da bazı fakir aileler çocuklarını belirli bir süre hizmet etmek için sattıkları ve bu ticaretin bir hayli kârlı olduğu muhakkaktır.[11] Fakat bu satılık kızlar sözde cariye olarak değil, hizmetçi olarak satılıp alınmaktadırlar. Her ne olursa olsun bir babanın, bir annenin çocuğunu hayvan gibi satması hürriyet adına en şiddetli bir saldırıdır. Bundan başka Bitlis'te bilhassa Mutki'de bazı Ermeni aileler çocuklarını silah ve hayvan karşılığında takas etmektedirler. İnsaniyet adına bu hale ağlamamak, teessüf etmemek elden gelmiyor. Bilmiyoruz hangi asırdayız.[12]

Makale, görüldüğü gibi, dönemin Osmanlı Devleti'nin esir ticaretinin bir panoramasını çizmektedir. Bir gazetede yayımlandığı için mesele halka mal edilmek istenmiş, köle ticaretinin Çerkezlerin haricinde başka aileleri de alakadar ettiği vurgulanmıştır. Yazarlar kamuoyu desteği almak için halkın hissi yanına da hitap etmeyi ihmal etmemişlerdir.

"20. ASR-I MEDENİYETTE ESARET"

Yukarıdaki başlığı taşıyan makale, yine aynı iki Çerkez genç tarafından *Yeni Gazete*'nin 3 Nisan 1326 (16 Nisan 1910) tarihli, 589 numaralı nüshasında yayımlanmıştır. Çerkezlerin hükümetle yaptıkları temaslardan sonra halkın desteğini alabilmek ve kamuoyu yaratmak için bu makaleyi yayımladıklarını iddia edebiliriz. Bu makalede de kısaca şu fikirlere yer verilmiştir:

Esaret medeniyete ve kanunlara uymayan bir durumdur. Herkesin eşit olarak kanunlardan faydalanma hakkı bulunduğu halde bazı hemcinslerimizin bazılarının köle olarak her türlü hukuktan mahrum bırakılmaları mukaddes Kanun-ı esasimize karşı şiddetli bir saldırı ve bütün Osmanlılar için yüz karası olmayacak mıdır? Ey vatanı, milleti baskıdan kurtaran Osmanlılar, göreviniz henüz bitmemiştir. Bugün vatanımızda para ile insan alınıp satılıyor. İnsan ticareti hâlâ devam ediyor. Hürriyet, eşitlik, adalet gibi o mukaddes sözlerin hükmü nerede? Bu durum çaresiz devam edecek mi? Ey milletin kaderini eline almış mebuslar, sizlere hitap ediyoruz; esaretin kötülüğü ortadadır. Buna rağmen kendi hayvani emelleri için hukuku, insanlığı ayaklar altına alanlar memleketimizdeler. Bu insanlarla kanun gücüyle mücadele etmedikçe bu durum devam edecektir. Sizler bütün insanların haklarını korumakla görevlisiniz. Medeni âlemin sizden istediği ilk görev de buydu. Ey muhterem insanlar, kardeşlerimiz esaret altında ezilmektedir, cümlenizin şefkatine ihtiyaçları vardır. Kanun-ı esasi herkesin hakkını garanti altına almıyor mu? O halde, köle olan bu insanlar Osmanlı değil midir? Hayır, onlar da Osmanlıdır. Onlar da bu vatanın evladı, ancak kardeşleri tarafından esir edilmiş zavallı vatan evlatlarıdır; yazık, yazık!... Şeriatın esareti ne gibi şartlar altında kabul ettiği malumdur. Şimdiki Çerkez köleler şeriatın izin verdiği türden köleler midir? Şeriat hiçbir zaman kişi haklarını gasp etmemiş, zulüm ve baskıyı onaylamamıştır. Şeriata göre ancak, İslamı kabul etmeyenler ve savaş sırasında ele geçirilenler köle olarak kabul edilmiştir. Şimdiki köleler, Çerkezlerin durumu buna uygun değildir. Bunlar çeşitli kabilelerin Rusya ve diğer memleketlere akınları sırasında ele geçirilen insanlardır. İşte, asırlarca evvel ele geçirilen bu insanlar şimdi köle namıyla anılıyorlar. Şeriat bu tür vahşilikleri şiddetle yasaklar, kabul etmez. İstibdat döneminde Çerkezler sanki köle olmak için yaratılmış gibi muamele görmüşlerdir. O zamanlar birçok menfaatperestler hasis menfaatleri uğruna diğer milletlerden de pek çok insanı Çerkez adı altında satmış ve almıştır. Yani insaniyet sürekli yara almıştır. Köle ve cariye yoktur. Kendi şahsi menfaatlerimiz uğruna insanlarımızı mahvetmeyelim. Medeniyet asrında gerçekten medeni bir hükümet olmak istiyorsak köleliğe izin verilmeyelim. Bir mazlumu kurtarmak için bin zalimi manen ve maddeten ezmek elbette makuldür. İstanbul'da çeşitli semtlerde satılmış ve satılmakta olan hizmetçilerin çoğunluğu vaktinde esir dahi alınmış kimseler olmayıp babaları, anneleri tarafından satılmış olmaları dikkat çekicidir. Bilinmesi gerekir ki, birçok konaklarda, saraylarda bulunan hizmetçiler bu hale göre gerçek cariye değildirler. Bu yüzden bunlarla birlikte olmak şeriaten caiz değildir. Nikâh ile alınmaları gerekir. Yoksa, doğacak çocuk gayri meşru olur. Gönül arzu eder ki, hükümet hemen esareti kaldırsın, birçok cefakârın hakkını teslim etsin, hatta insanlığa aykırı bu duruma son verdiğini tüm halka duyursun. Aksi halde tarih nazarında şaibeden kurtulamaz.[13]

DAHİLİYE NEZARETİ'NE VERİLEN DİLEKÇE

Bir başka dilekçe 6 Nisan 1326 (19 Nisan 1910) günü Dahiliye Nezareti'ne, köleliğin tamamen kaldırılması için gerekli olan kanunlar çıkana kadar geçecek zamanı beklemeden köleliğin derhal yasaklanmasını sağlamak için verilmiştir. Çerkezler daha önce Sadaret'e verdikleri dilekçenin Dahiliye Nezareti'ne gönderildiğini öğrenmişler ve Dahiliye Ne-

zareti'ne de bir dilekçe vererek davalarına sahip çıktıklarını belirtmek istemişlerdir. Bu kez köle ticaretinin devam ettiğine dair kanıt olarak *Sada-yı Millet* gazetesinde yayımlanan yukarda içeriğini verdiğimiz makaleyi de kullanmışlardır.

Dilekçede kısaca şu fikirler yer almaktadır: "Köle, özellikle cariye ticareti Osmanlı Devleti'nin her tarafında yapılmaktaysa da, özellikle İstanbul bu konuda başı çekmektedir. Yaptığımız araştırma sonucunda Bursa ve çevre bölgelerde Türk, hatta Arnavut kızları dahi bu işi meslek edinmiş adamlar tarafından çalınıp Çerkez kızı diye saraylara, konaklara satılmaktadırlar.[14] Padişahın sarayında yetişip çeşitli sebepler yüzünden (evlilik gibi) saray dışına çıkan cariyelerden Türk, hatta Arnavut olanlara rastlanması bu araştırmamızı doğrular. Hükümet tarafından bu durumun devamına izin verilmesi imkânsızdır. Bu ticaretin devamı aynı zamanda uluslararası anlaşmalara da aykırıdır. Bu yüzden gerekli kanunlar çıkana kadar bu ticaretin şiddetle yasaklandığının açıklanması yerinde olacaktır. Tedbir olarak, İstanbul'da ne kadar Çerkezin köle ve cariye olarak bulunduğunun tespiti, bunların adlarının resmi olarak kayıt ettirilmesi gerekmektedir. Yine bunların hüviyetlerinin ve satıcılarından alınmış senet olup olmadığının soruşturulması lazımdır. Tespit edilenler sürekli teftiş altında bulundurulmalıdır. Bu kimseleri alan veya satanlara şiddetle ceza verilmelidir".[15] Çerkezlerin bu dilekçede daha kurnaz davrandığı söyleyebiliriz. Çünkü sadece Çerkezlerden değil Türk ve Arnavutları da işin içine alarak kamuoyunu genişletme amacı güdülmüştür. Kölelik tamamen ortadan kaldırılınca haliyle Türklere ve Arnavutlara yönelik tehlike de ortadan kalkacaktır. Bu taktik aynı zamanda bize başka bir gerçeği de göstermektedir. İddia doğruysa, Bursa ve çevresinde Türk ve Arnavut kızlarını zorla kaçırılması ayrıca bir araştırma konusudur. Bu durum gazetelere kadar aksettiğine göre, ciddi bir sosyolojik olgu olması gerekir. Ayrıca Çerkezler son derece mantıklı ve uygulanabilir bir programı daDahiliye Nezareti'ne teklif etmişlerdir.

MEBUSLARA ÇAĞRI

"Muhterem Mebuslar" başlığıyla yapılan çağrıda, Meclis'in ikinci devresinin bitimine iki hafta kaldığı hatırlatılarak, yapılacak işlerin çokluğundan bahsedilmiştir. Ancak, yapılacak işlerin en mühiminin insani bir meseleyi halletmek olduğu belirtilerek konuya girilmiştir: "Osmanlıların bir kısmı köle ve cariye adları altında esir halde yaşamaktadırlar. Bir milletin esareti ne kadar kötü ise bir ferdin de esareti o kadar kötüdür. Bir zavallının saadeti binlerce sefahatperestin zevk ve tantanasından elbette daha mühimdir. Kölelik, cariyelik zamanımızda esaretin en kötü derecesidir. Felaketin daha büyüğü bu esaretin Osmanlı memleketi dahilinde yapılması ve revaçta olan bir ticaret olmasıdır. Muhterem vekiller, insanlık bu tutumunuz karşısında hayretler ediyor. Sizler ki hürriyetin timsalisiniz. Elbette hürriyete sadece kendinizi layık göremezsiniz. Bir cemiyette bir kişinin esir olması zamanla o milletin esir olmasına yol açar. Hazreti Ali'nin 'Ben Allah'ın kuluyum diyeni ebed-i ittihazda haya ederim, sözünden ibret alarak bu utanma daha ziyade sizlere ait olmalıdır. Köle ve cariyelerin çektikleri eziyetlerin manevi mesulü sizlersiniz. Zira onu kaldırmaya ancak sizin gücünüz yeter. Osmanlıların bir kısmı ve Çerkezler üzerinde var olan esareti gören Çerkes Teavün Cemiyeti'nin hayvanlara bile yapılmayan bu muamelenin medeniyetin gereği olarak kaldırılacağına olan güveni tamdır."[16]

ÇERKEZ KÖLE TİCARETİNİN YASAKLANMASI

Çerkezlerin yaptığı çalışmalar sonuç vermiş, Çerkez köleliğinin de zenci köleliği gibi kaldırılmasına dair karar 25

"Çerkes ve sair köle ve cariyelerin de üsera-yı zenciye gibi men-i bey' ü şirası hakkında irade-i seniyye"
Takvim-i Vekayi, *12 Mayıs 1327*

Mayıs 1911 tarihli *Takvim-i Vekâyi*'de yayımlanmıştır.[17] Ancak gerek *Takvim-i Vekâyi*'de ve gerekse aynı emrin *Düstûr*[18] nüshasındaki tarihlere bakacak olursak, hükümet konuyla ilgili kararı daha önce almış, ancak resmiyete geçirmemiştir. Zira 12 Şevval 1327-14 Teşrinievvel 1325 (27 Ekim 1909) tarihli Sadrazam Hüseyin Hilmi adıyla yayımlanan tezkerede ve Meclis-i Mahsûs ve Vükelâ mazbatasında Çerkez köle ticaretinin yasaklandığını görmekteyiz. Gerekli irade ise üç gün sonra 15 Şevval 1327-17 Teşrinievvel 1325'te (30 Ekim 1909) çıkmıştır. Konuyla ilgili karara göre, "İslamiyette insan hürriyeti esas olduğundan bu tarihten sonra hür insanlara köle türü muamele edilmesi yasaklanmıştır. Kölelik Kanun-ı esasiye göre de yasaktır. Ancak, halen köle veya cariye olanlar hakkında en kısa zamanda daha sonra bir karar verilecektir. Çerkezler tarafından halen uygulanan bu muameleye katiyyen izin verilme-

yecektir. Çerkez köle ticaretine de zenci köle ticareti gibi son verilmiştir."

Çerkezlerin bu çalışmalardan haberdar olmadıklarını iddia edemeyiz. Fakat, buna rağmen yapılan çalışmaları değerlendirecek olursak, ya Çerkezler bu iradenin bir an evvel yürürlüğe girmesi için hükümete baskı yapmayı hedeflemekteydiler veya alınan bu kararlardan hoşnut olmamışlardır. Zira karara baktığımızda sadece Çerkez köle ticareti yasaklanmış, var olan köle ve cariyeler için alınacak karar daha sonraya bırakılmıştır. Çerkezlerin istediği gibi, Çerkez milletine ait okulların açılması, kölelerin muhacirler gibi kabul edilmesi, onlara ev, iş verilmesi ve herhangi bir maddi yardım ve var olan kölelerin hürriyetini temin gibi bir durum ortada değildir. Ancak, köleliği önlemeye yönelik kanunun 1911 tarihinde yayımlandığını düşünürsek, Çerkes Teavün Cemiyeti'nin çabalarının sonuç verdiği kanaatine varabiliriz.

SONUÇ

Osmanlı aydınları II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte bütün meselelerin bir çırpıda hal olunacağına güvenmekteydi. Onlara göre, bütün olumsuzlukların sebebi istibdat yönetimi, yani Abdülhamid'di. Ancak ülkenin ağır sorunları vardı ve bunlara çözüm bulmak neredeyse imkânsızdı. Aydın kesim beklentilerine cevap alamayınca karamsarlığa düştü.[19] Yukarıda Meclis-i Mebusan'a hitaben yazılan bu çağrıda da sık sık meşrutiyete atıfta bulunularak sorunun çözümü istenmiştir. Özellikle milletvekilleri hedef seçilerek onların duygusal yanına seslenildiği görülür. Hürriyet kavramının üzerinde de hassasiyetle durulmuştur. Çünkü, milletvekillerine yapılan çağrıda da belirtildiği gibi, milletvekilleri hürriyet timsali olarak görülmektedir. Çerkez köleliğine gelince, imparatorluğun çöktüğü 20. yüzyılda bildiğiniz manada bir kölelik olduğunu söylemek zordur. Yukarıda da değinildiği gibi, Çerkezler hiçbir zaman klasik köle gibi kabul edilmemiş, daha ziyade ev işlerinde hizmetçi olarak kullanılmıştır. Hele durumun, cemiyet üyesi ateşli Çerkezlerin yazdığı gibi, içler acısı bir durumda olduğunu düşünmüyoruz. Ancak, esaretin hangi şekilde olursa olsun tasvip edilmesi mümkün değildir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında yazılanlara hak vermek gerekir. Hele yazarların, "bir cemiyette bir kişinin esir olması zamanla o milletin esir olmasına yol açar" sözüne yürekten katılıyoruz. Kölelik veya kölelik kurumuna yönelik iddiaların tümü yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla birlikte son bulmuştur. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti tamamı hür ve eşit insanların oluşturduğu bir ülkedir. Hiç kimse arasında sınıf farkını kabul etmez.

1. İsmail Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, Ankara, 1984, c. XLVII, S. 187, s. 805.
2. Çerkezistan'da iki türlü köle vardır. Bunlardan ilkine "vine kut" denilir ve ev hizmetkârı ve halayık olarak kullanılır. Efendisinin bütün hizmetini görürler. Hizmetleri karşılığında kendilerine bir şey verilmez. Çocukları, kendilerinin onayına bakılmaksızın satılabilir. Sahipleri sadece onları giydirmek ve beslemekle görevlidir. İkinci nevi köleler Habze'ye tabi olanlardır. Bunlar köle olmaktan ziyade sahiplerinin ortakçısı gibidirler. Savaşlarda galip taraflar, mağlup kabileleri kendileriyle eşit tutmak istemediklerinden, aldıkları esirleri aralarında taksim ederek bunlardan, kendilerinden aşağı bir sınıf teşkil etmişler ve bu tabakaya "pşitli", yani sahipli adam adını vermişlerdir. Bunlar haraç veren kul gibidirler. Sahiplerinin soylarından ve kabilesinden sayıldıkları için kadın ve erkeklerine yeni soylarının ismiyle hitap edilir. Ürettikleri ürünlerin yarısını sahiplerine vermekle yükümlüdürler. Pşitliler, bedelleri olan otuz köle vererek kendi hürriyetlerini satın alabilirler. Genç bir köle evlendiği zaman kızın bedelini sahibi verir. Habzeye tabi köle kızlar Çerkezlerin kendi arasında satılıp alınmaz, sadece İstanbul'a götürülüp satılır. Böyle bir durumda satış bedeli kızın babası ve sahibi arasında bölüşülür. İstanbul'a satılmasının sebebi ise kızların orada herhangi bir hanım ocağına gireceği içindir. Çerkezistan'daki kölelerin çoğu belli haklara ve gelirlere sahip pşitlilerden oluşur. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Jabagi Baj, *Çerkezya'da Sosyal Yaşayış-Adetler*, Ankara, 1969, s. 113-117.
3. Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890)*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul, 1994, s. 68-76.
4. *Age*, s. 55-57. Bu konuda bugüne kadar yapılmış en kapsamlı ve dikkate değer çalışma Toledano'nun bu eseridir.
5. *Köle ve Cariyeliğin Refî Hakkında Mebusan-ı Kirâma*, s. 7-9; Toledano, *age*, s. 96-102.
6. Toledano, *age*, s. 117-119, 141.
7. Bu konudaki en kapsamlı çalışma için bkz. İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, İstanbul, 1987, 227 s.
8. Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İstanbul, 1991, s. 27-28.
9. Makalenin yazarı Hasan Amca, Deli Fuat Paşa'ya Çerkes Teavün Cemiyeti'nin reisi ile iki genç Çerkez talebenin, Saray'daki Çerkez kızların çıkarılması için yoğun isteklerde bulunduğunu yazar. Bu iki gencin adları verilmemiştir. Ancak, gençlerin bizim makalemizde yazılarını kullandığımız Haytuk Tevfik Talat ve Gotuk Halit olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Hasan Amca, "Çerkez Kızları Saraydan Niçin Çıkarılmıştı?", *Yeni Tarih Dünyası*, İstanbul, 1953, c. I, S. 1, s. 25; Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 826.
10. *Köle ve Cariyeliğin Refî Hakkında Mebusan-ı Kirâma*, s. 10-13.
11. Bu tip insan ticareti hâlâ Samsun'un Bafra ilçesinde devam etmektedir. Sinop'un dağlık kesimindeki aileler erkek çocuklarını özellikle yaz aylarında çalışmak üzere, belirli bir ücret karşılığında toprak sahiplerinde kiralamaktadırlar. Konunun birçok televizyon kanalı ve gazetelerde haber yapıldığı malumumuzdur. Ayrıca bu konu hakkında yapılan bir araştırma için bkz. Cevdet Yılmaz, "Bafra'da Çocuk İşçiler", *Akademik Açı*, S. 4 (Samsun, 1997), s. 103-127.
12. *Sada-yı Millet*, 9 Rebiyülevvel 1328-8 Mart 1326, 1. Sene, no: 111, s. 3-4; *Köle ve Cariyeliğin Refî Hakkında Mebusan-ı Kirâma*, s. 17-22.
13. *Köle ve Cariyeliğin Refî Hakkında Mebusan-ı Kirâma*, s. 23-28.
14. Bu konuda hemen hemen her dönemde çeşitli şikâyetlerin var olduğunu biliyoruz. Çeşitli milletlere mensup kızların başka milletten imiş gibi gösterilip satılması Divan toplantılarına dahi konu olmuştur. Örneğin, bir Acem kızının Gürcü diye satılması hakkında bkz. Cevdet Türkay, "Esircilerle İlgili Bir Belge", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 11 (Ağustos 1968), s. 60.
15. *Köle ve Cariyeliğin Refî Hakkında Mebusan-ı Kirâma*, s. 14-16.
16. *Age*, s. 4-6.
17. *Takvim-i Vekâyi*, 26 Cemaziyelevvel 1329, 12 Mayıs 1327, no: 832, s. 2.
18. *Düstûr Tertib-i Sânî*, Dersaadet 1329, s. 831-832.
19. Konu hakkında yüzlerce kaynak vardır. Ancak belli bir fikir oluşturmak için bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü*, İstanbul 1992, s. 23-27; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1991, s. 210.

İkinci Dünya Savaşı'nın Ayrıntılı Tarihi

NURİ PİR

Sir Basil Liddell Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, (çeviren: Kerim Bağrıaçık), 2 cilt, Yapı Kredi Yayınları, Mart 1998, 862 s., 132 siyah/beyaz fotoğraf, 40 harita, ekler: 1) "İkinci Dünya Savaşının Önemli Lider ve Komutanları, Önemli Teşkilat ve Harekatları", 2) "İkinci Dünya Savaşı Kronolojisi"

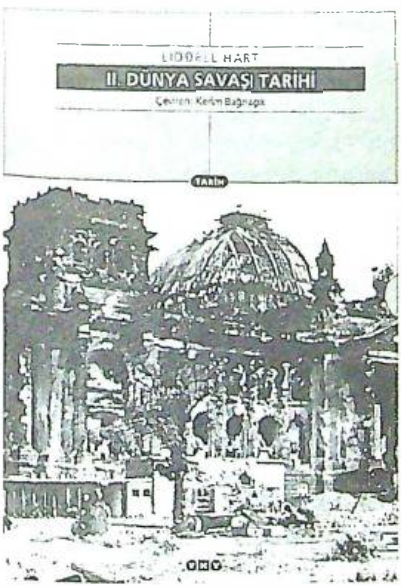

Dünya 20. yüzyılda iki büyük savaş gördü. Bu iki savaşın arasında 25 yıl var. Teknolojideki (isterseniz "uygarlıktaki" diyelim) gelişmelerin olağanüstü hızını bu iki savaştaki tahribatları karşılaştırarak görmek de mümkün. İki savaş arasındaki fark şöyle bir örnekle anlatılıyor: Birinci savaşta, bir gün bir eve bir telgraf gelir, oğlunuz (ya da kocanız vs) falanca cephede ölmüştür diye. İkinci savaşta, cephedeki bir askere bir gün bir telgraf gelir, kentin bombalanması sırasında karınız (ya da anneniz, babanız vs) öldü diye.

İkinci Dünya Savaşı daha bir "dünya" savaşıydı. 1 Eylül 1939'da Nazi Almanya'sının Polonya'ya, saldırmasıyla başladı. Önce Avrupa'yı, ardından neredeyse bütün dünyayı ateşe verdi. 6 yıl sürdü. Avrupa'dan Asya'ya oradan Pasifik Okyanusu ve Avustralya'ya, U-bot denizaltı muharebelerinin cereyan ettiği Atlantik Okyanusu'na, oradan Kuzey Afrika çöllerine, Uzakdoğu'da Japonya'ya kadar her karış toprağı kana buladı. Büyük kayıplara, etkisi yıllarca sürecek acılara yol açtı. Olumsuz etkileri milyonlarca insanı, beş kıtayı kapsadı. Savaşın bilançosu, maddi-manevi tahribatı korkunçtu. İnsanlık tarihinin hiçbir döneminde eşi menendi bulunmayan bir "olay"dı. Savaş teknolojisinin ulaştığı yıkıcılığı olduğu kadar, insan denen yaratığın ne ölçüde barbarlaşabileceğini de gösteren akıllara durgunluk veren bir felaketti. İnsanoğlunun o güne kadar bildiği "normal" savaşlarda savaşanlar, yani askerler ölürdü. Bu savaşta milyonlarca sivil de öldü. Bu, başka bir savaştı, sivillerin de hedef alındığı "topyekûn bir savaş".

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle başlayan savaş kısa bir süre sonra, Hitler'in Batı'yı işgale başlamasıyla genişlemeye başladı. Ardından 22 Haziran 1941'de Rusya'nın istila harekatıyla topyekûn savaşa dönüşmeye başladı. İkinci Dünya Savaşı'nın dönüm noktalarından biri kabul edilen Almanya'nın Rusya'yı işgale kalkışmasının ardından 7 Aralık 1941'de Japonya'nın Pearl Harbor baskını uyuyan dev Amerika Birleşik Devletleri'ni uyandırdı.

1943 yılının ocak ayının sonunda Stalingrad'da teslim olan Almanlar, savaşın seyrinin değiştiğinin ilk sinyallerini dünyaya gönderdi.

6 Haziran 1944'de ikinci cepheyi açan müttefikler Fransa'nın Normandiya kıyılarına tarihin ender kaydettiği büyüklükte bir amfibi çıkarma harekâtı düzenledi. Bu harekâta 1200 savaş gemisi, 10.000 uçak, 4000'i aşkın çıkarma gemisi katıldı. Bu çıkarma harekâtı artık İkinci Dünya Savaşı'nın sonunun geldiğini belli etmeye başlamıştı. Son darbeyi ise sırasıyla 6 ve 9 Ağustos 1945'te Hiroşima ve Nagasaki'ye atılan atom bombaları vurdu.

Sonra savaş bitti. Yıllar geçti. Malum olduğu üzere, "hayat devam eder" ve "hafızayı beşer nisyan ile maluldür". Öyle oldu. O felaketli günleri yaşayanlar da dünyamızdan, hiç olmazsa bu sefer ecelleriyle, birer birer ayrıldıkça "olay" tarihin "derinliklerinde" gözden kaybolmaya başladı. Savaş sonrasının kuşakları için "olay", sis perdesinin ardındaymışçasına, bulanıklaştı, silikleşti. Her kuşak bir öncekinden daha unutkan (hatta umursamaz) oldu.

Yapı Kredi Yayınları arasında çıkan *İkinci Dünya Savaşı*

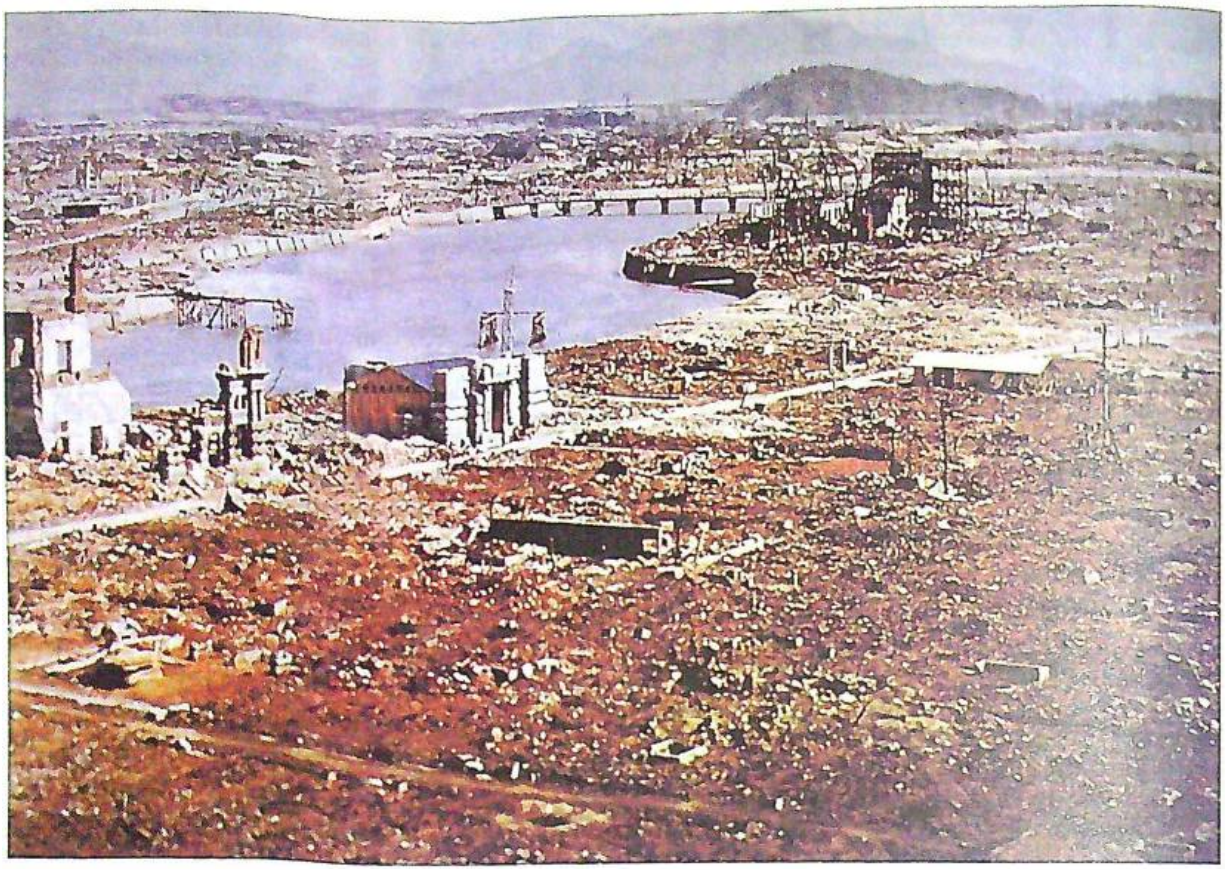

Atom Bombası, Nagasaki, 1945.

Tarihi bize işte o felaketli günleri anlatıyor, hatırlatıyor.

Kitap işinin ehli bir yazar tarafından yazılmış büyük bir emek ürünü, göz nuru. Yazar Sir Basil Liddell Hart bu dünyada 75 yıl kalmış, epey gün (bu arada iki dünya savaşı) görmüş. Birinci savaşa katılmış. Ordudan ayrıldıktan sonra Savaş Bakanlığı'nda danışmanlık, gazetecilik, savaş muhabirliği yapmış. Askeri strateji uzmanı ve tarihçi olarak haklı bir ün yapmış. Çevirmen Kerim Bağrıaçık da konuya yatkın bir kişi, asker kökenli. 15 yıl görev yaptığı ordudan kendi isteğiyle ayrılmış.

Korsun Kuşatmasında esir düşen Alman askerleri.

Hart-Bağrıaçık işbirliği bize yararlı bir ürün sunuyor. Kitap 2 cilt, toplam 862 sayfa. Savaşın önemli anlarına tanıklık eden 132 resim, savaşın önemli harekâtlarını ve seyrini gösteren 40 haritayla takviye edilmiş.

Bağrıaçık kitaba iki bölüm eklemiş. Bu bölümlerden ilkinde, İkinci Dünya Savaşı'nda yer alan liderlerin ve komutanların biyografileri ile önemli harekâtların kod adlarını, ikincisinde geniş tutulmuş bir "İkinci Dünya Savaşı Kronolojisi" yer alıyor. Bunlar okuyucu açısından önemli katkılar. Bağrıaçık askeri terminolojiye olduğu kadar dile de hâkim. Sonuçta, ortaya sadece tarihçilerin, askeri strateji uzmanlarının değil, geniş bir okur kitlesinin ilgisini çekecek, rahat okunur bir eser çıkmış. Ancak kitapta bir "dizin"in bulunmamasını önemli bir eksiklik olarak belirtmek gerekir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis Üyeleri

SİNAN KUNERALP

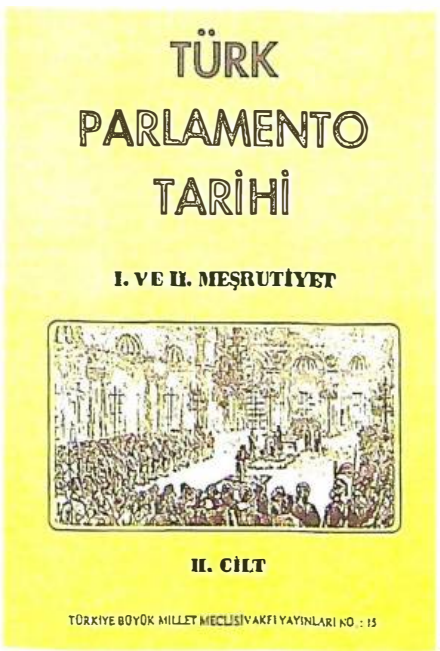

Türk Parlamento Tarihi. Meşrutiyete Geçiş Süreci. I. ve II. Meşrutiyet. II. Cilt: Ayân ve Mebûsân Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri, (haz. Prof. Dr. İhsan Güneş, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, ix + 714 s.

Başvuru kitabı hazırlamak zahmet, titizlik, dikkat ve metot gerektirmektedir. Söz konusu kitapta ne yazık ki bu dört unsurun tümü noksandır. Kitaptaki eksiklikleri, yanlışları, takdim hatalarını teker teker düzeltmek için Ali Birinci'nin Yılmaz Öztuna'nın *Devletler ve Hanedanlar* adlı kitabı için hazırlamış olduğu *Müverrih-i Mâderzâdın Fülânnâmesi*'ne benzer bir çalışma gerekir. Bunu yapacak en yetkili kalem yine Ali Birinci'dir. Ben ise tespit ettiğim hataları bazı mülahazalarla birlikte kısaca takdim etmekle yetiniyorum.

İhsan Güneş pek tuhaf bir üslupla kaleme aldığı kitabın önsözünde kaynakların yetersizliğinden dolayı çok zorlandığını (s. vii) ve ileride yapılacak çalışmalarla boşlukların doldurulacağını (s. viii) ümit ettiğini itiraf ediyor. Ancak 714 sayfalık bir çalışmanın (her ne kadar bazı sayfalarda ancak 1-2 satır bulunsa da) kalıcı olmasını beklemek hakkımızdır. Oysa Güneş, Türkiye'nin en zengin kütüphanelerinden biri olan TBMM Kütüphanesi'nin imkânlarını hakkıyla kullanmış olsaydı, bu boşlukların tümünü değilse de büyük bir kısmını şimdiden doldurmuş olurdu. Aşağıdaki tespitleri ben kendi şahsi kütüphanenim sınırlı imkânları elverdiği kadar 2-3 saatte yaptım. Güneş'in yararlandığını söylediği kaynaklardan gerçekten yararlanmış olduğu konusunda kuşkularım var. Yoksa İbrahim Alâeddin Gövsa'nın *Türk Meşhurları* veya Ali Çankaya'nın *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler* gibi temel eserlerde yer almış bilgiler gözünden kaçmazdı. Ayrıca, *Ayân ve Mebûsân Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri* alt başlığını taşıyan bir kitapta yer alan 550 özgeçmiş (s. 225-679) notundan 170'inin iki üç satırdan ibaret olması ve sunulan bilginin çoğunlukla "Mardinlizade Ali Efendi 1860'ta doğdu. Üçüncü devrede Diyarbakır-Mardin'den mebus seçildi" (s. 337) tarzında olması başlığın ne kadar yanıltıcı olduğunu göstermektedir. Nihayet, her ne kadar II. Meşrutiyet dönemi mebuslarının ezici çoğunluğu İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup idilerse de, bazıları Ahrar Fırkası'ndan veya bağımsız olarak seçilmişlerdir. Bunların da belirtilmesi gerekmez miydi?

Bir başvuru kitabının en önemli meziyeti, ihtiva ettiği bilgilere kolayca erişilmesini sağlamasıdır. Bu hususta elimizdeki kitap muhtemel bir kullanıcıyı çileden çıkaracak bir biçimde hazırlanmış. İsim dizini yapılmadığı gibi "İçindekiler" bölümünde kitabın ancak ana hatları belirtilmiş, dolayısıyla, herhangi bir vilayetin mebusunu aradığınız zaman kitabı sayfa sayfa karıştırmaktan başka çareniz yok. Ayrıca, bugünkü elektronik dizgi imkânlarının sağladığı kolaylıklardan hiç yararlanılmamış, neticede Ayân ve Mebûsân Meclisleri üyelerinin listeleri de (s. 3-73) faydalanması pek zor bir şekilde takdim edilmiştir.

TBMM Başkanı Hikmet Çetin, önsözünde (s. vi), bu çalışmaların "siyaseti meslek edinmeye çalışan politikacılara yol göstereceğini" ümit ediyor. Elimizdeki bu çalışmanın (?) gösterebileceği yol malum. Ayrıca Güneş'in, İş Bankası Büyük Ödülleri İnceleme Dalı jürisine raportör seçildiğini öğrenmek ödüle layık çalışmaların seçimi konusunda endişelere yol açıyor. Velhasıl, bu kitap artık görmemeyi arzu ettiğimiz itinasız ve saygısızca hazırlanmış yayın türünden.

EKSİKLER

• [s. 24] Güneş'in hiçbir malumat bulamadığı I. ve II. dönem Akkâ mebusu Esat Tevfik Efendi için Sadık Albayrak, *Son*

Devir Osmanlı Uleması, (İstanbul, 1980/81) c. 2, s. 35'e baksaydı hakkında etraflı bilgi bulabilirdi.

• [s. 50] II. ve III. dönem Süleymaniye mebusu Babanzade Hikmet Bey hakkında bilgi bulmak son dönem siyasilerden Cihat Baban'ın babası olması bakımından kolay olmalıydı.

• [s. 51] Güneş'in hiçbir malumat bulamadığı II. dönem Havran/Suriye mebusu Reşit Tali için *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 3, s. 842'e baksaydı hakkında etraflı bilgi bulabilirdi.

• [s. 51] Güneş'in hiçbir malumat bulamadığı II. dönem Kerek/Suriye mebusu Mehmed Ataullah Bey için *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 3, s. 730'a baksaydı hakkında etraflı bilgi bulabilirdi.

• [s. 56] Güneş'in hiçbir malumat bulamadığı III. dönem Nablus sancağı mebusu Mehmed Emin Abdülhadi için *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 3, s. 935'e baksaydı hakkında etraflı bilgi bulabilirdi.

• [s. 62] III. dönem Havran mebusu Şekip Aslan (Arslan olmalı) için Güneş bilgi verememiş, oysa hakkında bir kitap yazıldı: W. C. Cleveland, *Islam Against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Nationalism*, Londra, 1985. Ama en bilinen Türkçe kaynaklardan habersiz olan Güneş'in yurtdışında yayımlanmış olan bir kitabı kullanmasını beklemek yersizdir.

• [s. 62] III. dönem Şam mebusu Bedi el-Müeyyed hakkında hiç bilgi yok, oysa hiç olmazsa I. ve II. dönem Şam mebusu Şefik el-Müeyyed (s. 553) ile akrabalığı belirtilmeliydi.

• [s. 62] III. dönem Şam mebusu Emir Ali Paşa (Ali Abdülkadir olmalı) hakkında hiç bilgi yok, oysa hiç olmazsa Cezayir'de Fransızlara karşı mücadele etmiş olan Emir Abdülkadir'in torunu olduğu belirtilmeliydi.

• [s. 62] III. dönem Şam mebusu Faris el-Huri hakkında hiç bilgi yok, oysa hiç olmazsa sonradan bağımsız Suriye'nin iki kez başbakanı olduğu belirtilmeliydi.

• [s. 101] Ayân'dan Kostaki Antopulo Efendi'ye vezirlik rütbesi verildiği ve 1902 yılında vefat ettiği Güneş'in kullandığını söylediği *Sicill-i Ahval* defterlerinde ve dönemin dergilerinde kaydedilmiştir. Ayrıca "Meşrutiyete Geçiş Süreci" alt başlığını taşıyan bir kitapta Antopulo'nun 1876 Anayasasını Rumcaya tercüme etmiş olduğu kaydedilmeliydi.

• [s. 177] Ayân'dan Yusuf Ziya Paşa'nın 1929'da vefat ettiğini Güneş biraz zahmetle öğrenebilirdi.

• [s. 180] Ayân'dan Tevfik Biren'in ölüm tarihi hem *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*'de, hem de 1993 yılında yayım-lanmış iki cilt hatıralarında var.

• [s. 184] Ayân'dan İzzet Fuad Paşa'nın özgeçmişinde Balkan savaşlarındaki rolünden söz yok, oysa kendisi 3. Müretteb Kolordu Komutanı olarak Çatalca muharebelerine iştirak etmiştir.

• [s. 247] Ankara mebusu Talat Bey hakkında etraflı bilgi için *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 3, s. 808'e bakılabilirdi.

• [s. 261] İzmir mebusu Nesim Mazalyah için bkz. A. Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, İstanbul, 1985, c. IV, s. 56-57.

• [s. 270] İzmir mebusu ve Cumhuriyet dönemi Anadolu Ajansı Genel Müdürü Muvaffak Bey'in ölüm tarihi, biraz zahmetle, oğlu emekli büyükelçi Turgut Menemencioğlu'dan öğrenilebilirdi.

• [s. 280] Bağdad mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey'in 1913'te öldüğünü öğrenmek için Gövsa'nın *Türk Meşhurları*, s. 98'e bakmak yeterli olurdu. Tabii, Fransızcaya da tercüme edilen *Irak Mektupları* adlı kitabın yazarı olduğunun belirtilmesini beklemek fazla olurdu.

• [s. 286] Bağdad mebusu Murad Bey'in Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın kardeşi olduğu belirtilmeliydi.

• [s. 299] Basra mebusu Seyyid Talib'in son Osmanlı Basra valisi olarak vazife gördüğü belirtilmeliydi.

• [s. 325] Siirt mebusu Nazım Bey'in 1946'da öldüğü bildiriliyor. Bu durumda soyadı verilmeliydi.

• [s. 347] Edirne/Kırkkilise mebusu Emrullah Efendi'nin özgeçmişi için sayısız kaynaklar arasında *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 3, s. 96 vd'ne bakmak yeterli olurdu.

• [s. 369] Mekke mebusu Şerif Abdullah Bey'in bilahare 1921-1948 yılları arasında Ürdün kralı olduğu belirtilmeliydi.

• [s. 401] İstanbul mebusu Ahmet Nesimi Bey'in ticaret ve hariciye nazırlıklarında bulunduğu, Sayman soyadını aldığı ve 1958'de öldüğü belirtilmeliydi.

• [s. 408] İstanbul mebusu Rifat Paşa'ya (büyükelçi ve hariciye nazırı) bir satır ayrılmış. Oysa *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler* dahil olmak üzere hakkında etraflı malumat veren bir sürü kaynak var.

• [s. 409] İstanbul mebusu Tahir Hayrettin Bey'in Mütareke yıllarında ziraat ve ticaret nazırlığı yaptığı, 1921-1934 yılları arasında Tunus'ta adliye bakanı olduğu ve 1937'de öldüğü bildirilmeliydi (bk. A. Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara, 1988 s. 241).

• [s. 410] İstanbul mebusu Kirkor Zöhrab'ın tehcir esnasında hayatını kaybettiği belirtilmeliydi.

• [s. 411] İstanbul mebusu Hamid Bey hakkında "Osmanlı Bankası İdare Meclisi üyesi"nden başka söylenecekler var; mesela Milli Mücadele yıllarında Kızılay delegesi sıfatıyla İstanbul'da Ankara hükümetini temsil etmiş olduğu gibi. (Bu bilginin teyidi için Edhem Eldem'e teşekkür ederim).

• [s. 518] Selanik mebusu Rahmi Bey hakkındaki not bir cümleyle sınırlı olmamalıydı. Hiç olmazsa İzmir valisi olduğu belirtilmeliydi.

• [s. 551, 553, 554] Şam mebusları Hasan Rüşdü, Şefik el-Müeyyed ve Şükrü beylerin 1916'da Cemal Paşa tarafından idam ettirilenler arasında bulundukları belirtilmeliydi.

• [s. 555] Şam mebusu Mehmed Fevzi Paşa'nın 1920'de vefat etmiş olduğunu Güneş biraz zahmetle öğrenebilirdi.

• [s. 564] Trablusgarp mebusu Mahmut Naci Bey *Trablusgarb* (İstanbul, 1330) adlı kitabın müellifidir.

• [s. 590] Berat mebusu İsmail Kemal Bey hakkında, II. Meşrutiyet döneminde işgal ettiği mevki ve kaynak niteliğindeki hatıraları icabı, daha etraflı bilgi verilmesi gerekirdi. Oysa doğum ve ölüm tarihleri bile verilmemiş.

• [s. 591] Preveze mebusu Azmi Bey için Güneş *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler*, c. 3, s. 160'a baksaydı Akalın soyadını aldığını ve 1940'ta öldüğünü öğrenebilirdi.

• [s. 604] Hudeyde mebusu Zühtü Efendi *Miratü'l-Yemen* adlı kitabın müellifidir.

• [s. 663] Kudüs mebusu Ruhi el-Halidi 1913'te İstanbul'da tifodan öldü.

• [s. 688] Sadrazam Tevfik Paşa'nın diplomatik kariyerini hülasa eden bir cümle Güneş'in özensizliğinin, dikkatsizliğinin ve bilgisizliğinin en bariz misallerinden biridir: "1872'den, Hariciye nezaretine getirildiği 1895'e kadar Roma, Viyana, Berlin, Atina ve Petersburg elçiliklerinde ikinci katiplik ve maslahatgüzarlık yaptı".

Tevfik Paşa bu yıllar arasında aslında Roma (1872 Temmuz), Viyana (1872 Aralık) ve Berlin (1873) elçiliklerinde ikinci kâtip, Atina (1875) ve Petersburg (1876) elçiliklerinde başkâtip, 1877/78 Türk-Rus savaşında karargâhta politika memuru, Atina maslahatgüzarı (1879) ve orta elçisi (1883) ve Berlin büyükelçisi (1885-1895) olarak görev almıştır.

• [s. 675] Urfa mebusu Kürkçüzade Mahmut Nedim Bey hakkında bilgi edinmek için TBMM'deki Şanlıurfa milletvekillerinden herhangi birine veya Güneş'in meslektaşlarından Prof. Ömer Kürkçüoğlu'na müracaat etmek yeterli olurdu.

YANLIŞLAR

• [s. 298] Basra mebusu Ahmet Paşa'nın aile lakabı "Zehirzade" değil Zuhayr'dır.

• [s. 514] "Ben Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım" sözü Selanik mebusu Karasu Efendi'ye ait değildir. Aslında, söylendiği kesin olmayan bu söz Manastır/Serfice mebusu Yorgo Boşo Efendi'ye (s. 498) atfedilir: Bkz. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 3, s. 173. (Kaynağın temini için İlber Ortaylı'ya teşekkür ederim).

• [s. 701] "...Trablusgarb savaşı sonrasında İtalya ile Londra'da yapılan barış görüşmeleri..." Lozan olmalı.

TUTARSIZLIKLAR

• Güneş alfabe sırasına pek hâkim değil. Kitap boyunca Bolu Bingazi'den, Hicaz Halep'ten önce geliyor.

• Tarihler kâh hicri, kâh miladi verilmiş, hatta bazen aynı paragrafta iki ayrı takvim kullanılmış: [s.702] "22 Temmuz 1912'de kapatılan Meclis..." (iki satır sonra) "...Mayıs 1330'da açıldı".

• S. 608 ve 616'da bulunan Sana mebusu Ahmet Habbani ile Ahmet Cenani aynı kişidir. Bunu zaten her iki sayfadaki fotoğraf da teyit ediyor.

• III. dönem Şam mebusu Şefik Bey s. 62'de Kuvvetlizâde (doğru), s. 557'de de Kuşluzâde (yanlış) diye geçiyor.

• Ayân azası Ali Rıza s. 3'te "efendi" (doğru) olarak geçerken, s. 142'de "paşa"lığa (yanlış) terfi ediyor.

• II. dönem Hama/Suriye mebusu Seyid Haşim Bey (s. 50) ile III. dönem Burdur/Konya mebusu Seyyid Mehmet Haşim Bey (s. 60) aynı kişidir.

• Niğde mebusu ve Ayân azası Hayri Bey hakkında iki ayrı yerde (s. 172 ve 439) verilen bilgiler birbirini tutmuyor. S. 172'de 1866 doğumlu gözükürken, s. 439'da doğum tarihi 1868 olarak verilmiş.

• [s. 25] Lazkiye mebusları Emin ve Mehmet Aslan s. 310-311'de Emin ve Mehmet Arslan oluyorlar ki doğrusu da budur.

• [s. 226] Halep mebusu Ali Münif Bey hakkında bilgi (eksik) verilmiş; oysa Güneş önsözünde (s. viii) "Mebusların özgeçmişleri yazılırken TBMM'ne katılanların özgeçmişlerini inceledim (?) [incelemedim olmalı]. Çünkü bunlar daha sonraki dönemleri ele alan arkadaşlar tarafından incelenmiştir" demektedir.

• [s. 313] Lazkiye mebusu Abdül Vahab'ın adı s. 45'te Abdülvahid Harun diye geçiyor ki doğrusu budur.

BULUNAMAYAN RESİMLER

Kendi kitaplarım arasında 15 dakikalık bir mesai sonunda Güneş'in bulamadığı Ayân azalarının bu fotoğraflarını tespit ettim.

• [s. 77] Server Paşa: Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehremînleri*, (2. baskı, İstanbul, 1996) s. 101 ve 108.

• [s. 79] Arifi Paşa: Mehmet Zeki Pâkalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, (İstanbul, 1944) c. 4. s. 384 karşısı.

• [s. 82] Namık Paşa: Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmed Namık Paşa*, (y.y., t.y.) kapağında.

• [s. 100] Musurus Paşa: Sinan Kuneralp, "Kostaki Musurus Paşa", *Belleten*, XXXIV, (1970) s. 422.

• [s. 101] Kostaki Antopulo Efendi (Paşa): *Malumat*, 3 Ramazan 1320.

• [s.114] Ali Rıza Efendi (Paşa değil): *Evkaf-ı Hümayun Nezareti Tarih-i Teşkilati ve Nüzzarın Teracim-i Ahvalları*, s. 88.

• [s. 180] Tevfik Biren, *Bir Devlet Adamının, Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, (İstanbul, 1993) c. 2'nin kapağında.

• [s. 184] Keçecizade İzzet Fuad Paşa: Dönemin matbuatında sayısız resim ve karikatürleri yayımlanmıştır.

İNCİLER

• [s. 162] "(Süleyman El-Bustani)... sakin bir çalışma içinde İlyada'yı hazırladı". Bir profesörün kaleminden böyle bir cümle okumak pek üzücü. Güneş'in demek istediği, "sakin bir çalışma ortamında *İlyada*'nın Arapça tercümesini hazırladı" olmalı.

• [s. 571] "Ahmet Bey Sırbistan Sefaretinde Ataşemiliterlik yaparken...". Doğrusu "Ahmed Bey Belgrad Sefaretinde Ataşemiliterlik yaparken..." olmalı, aksi takdirde, Ahmet Bey bir Sırp zabiti olurdu.

Düzinelerce incinin arasından seçilen bu iki örnek, Güneş'in ifade kabiliyeti hakkında fikir veriyor.

NOT DEFTERİ

Kirkor Zohrab'ın Kadınları Savunması

Toplumsal Tarih'in 56. sayısında yayımlanan "Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması" başlıklı makalesinde Osman Köker tartışmaya katılan mebuslar arasında en sıradışı konuşmayı yaptığından olsa gerek, sadece Kirkor Zohrab Efendi'yi öne çıkarır ve onu çerçeve içinde bir yazıyla tanıtırken, tartışmaya katılan diğer mebuslar hakkında (seçim bölgelerinin dışında) bir bilgi vermemiş. Halbuki bu mebuslar hakkında ayrıntılı bilgi verilmesi Köker'in makalesinin başında ifade ettiği II. Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Meclisin -Cumhuriyet dönemi dahil- tarihimizin en nitelikli ve renkli meclisi olduğuna dair tespiti de güçlendirirdi. Örneğin kadın haklarını savunanlardan İpek mebusu (Hafız) İbrahim Efendi'nin, kadın-erkek eşitliğine en çok karşı çıkan üyelerden Kengiri mebusu Mehmed Tevfik Efendi gibi din adamı ve İttihat ve Terakki üyesi olduğunun belirtilmesi yazıya renk katardı.

Feridun Andaç'ın yayına hazırladığı *Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri* (Bağlam Yay., İstanbul, 1996) adlı kitapta yer alan Pars Tuğlacı'nın "Türkiye'nin Aydın Kesimi Tarihinde Yaşanan Sürgün Olayları ve Çizilen Kaderler" (s. 251-268) başlıklı makalesi de Zohrab ve Meclisteki tartışmadan bahsetmektedir. Makalenin "Örnek Bir Osmanlı Yurttaşı Kirkor Zohrab Efendi" ara başlıklı bölümünde Zohrab hakkında önemli bilgiler bulunmakla birlikte, yazarın diğer eserleri gibi bu bölüm de son derece özensiz bir biçimde kaleme alınmıştır. Pars Tuğlacı, Zohrab'ın 1909 yılında Mecliste "Kadınlara Dair Müdafaa" başlıklı bir konuşma yaptığını belirterek bu konuşmadan beş altı paragraf aktarır (s. 257-258). Meclis'teki konuşmaların herhangi bir başlık taşıyamayacağı bir yana, Zohrab da söz konusu konuşmayı Meclis tutanaklarında açıkça görüldüğü gibi 5 Nisan 1327 (18 Nisan 1911) tarihinde yapmıştır. Üstelik Tuğlacı'nın aktardığı pasajlar da tutanaklardaki ifadelerden farklıdır. Sanırız Tuğlacı başka dildeki (muhtemelen Ermenice) bir kaynaktan Türkçeye çevirerek aktarmıştır ve kaynağı belirtmeye de gerek duymamıştır.

"Bunlar önemsiz hatalar, konunun özünü aktarmış ya!" diyebilirsiniz. Fakat siz de benim gibi, Tuğlacı'nın makalesinin ardından Zohrab'ın konuşmasının tam metnine ulaşabilmek için otuz küsur ciltlik *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*'ni taramaya üç gününüzü harcasaydınız böyle düşünmezdiniz.

Âkif Ulusayar

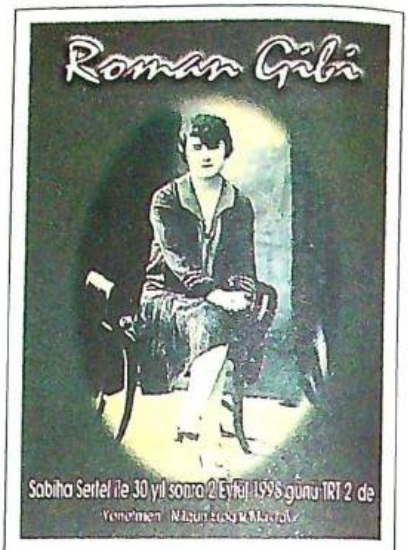

Türkiye'nin ilk kadın gazetecilerinden Sabiha Sertel'in ölümünün 30. yıldönümü nedeniyle bir belgesel film hazırlandı. TRT İzmir Televizyonu'nun hazırladığı belgeselin metin yazarlığını ve yönetmenliğini Nilgün Eroğlu Maktav yaptı. "Roman Gibi" adlı belgeselde 1895'te Selanik'te doğan ve 1919'da *Büyük Mecmua*'da gazetecilik yaşamına başlayan Sabiha Sertel'in mücadelelerle bir roman gibi geçen hayatı anlatılıyor. 30 dakika süren belgesel film 2 Eylül 1998'de TRT-2'de gösterilecek.
Türkiye'de yazıları nedeniyle yargılanan ilk kadın gazeteci olan Sabiha Sertel'i 2 Eylül 1968'de kaybetmiştik.

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 sayı, yurtiçi: 4.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
Cilt fiyatı, yurtiçi: 4.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone ücreti cilt kapağı ve dizini kapsamaktadır. Abone bedellerine gönderi ücreti dahildir.)

Adı soyadı: ..... Aboneliğe başlangıç sayısı: .....
Adres: .....
.....
Posta kodu: ..... Şehir: ..... Tel: .....

Abonelik bedelini

- ☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
- ☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
- ☐ Nakit ödüyorum.
- ☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.
- ☐ Fiyat artışını bildirerek aboneliğimi kredi kartı hesabımdan otomatik olarak yenileyiniz.

☐ Visa
☐ Master-Euro Card
☐ Diners Club

Kredi Kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|
Kart Sahibi: ..... İmza: .....

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

SEMPOZYUM

TARİH EĞİTİMİ VE TARİHTE "ÖTEKİ" SORUNU

Yüzyılımızın son on yılında yaşanan etnik ve siyasi parçolanmaların yarattığı dalgalanmalar dünya gündemine yepyeni sorunlar getirdi, etnik kimlikler öne çıktı, ulus-devletler sorgulanmaya başlondı. Yerli ve yabancı tarihçiler Tarih Vakfı'nın 8-10 Haziran 1995'te Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlediği 2. Uluslararası Tarih Kongresi'nde bu sorunların önemli bir bileşenini, "öteki" olma sorununu ders kitapları, tarih yazımı ve yeni açılımlar çerçevesinde değerlendirdiler.

vi + 265 s.
ISBN 975-333-083-9
2.500.000.- TL

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

Dönemin en çok okunan yazarlarından Jules Verne'in en büyük düşü olan Ay'a seyahat projesine destek amacıyla, sadece Avrupa'da toplanan 1.446.675 dolarlık meblağın %5'i Osmanlı Bankası kanalıyla toplanmıştır. Osmanlı Bankası, geleceğe yön veren projelerin ve gelişmelerin bir parçası olmaktan her zaman mutluluk duymaktadır.

Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin ilk Türkçe tercümesinin iç kapağı.
İlk kez 1865'te yayımlanan bu romanında Jules Verne, Osmanlı Bankası'nın desteğinden söz etmektedir.

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

.ottomanbank.com.tr

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

EYLÜL 1998 FİYATI: 750.000 TL (KDV DAHİL)

İstanbul'da İlk Cumhuriyet Bayramı

Cumhuriyet'in Başarılı İşadamları

75 Yıl Önce Komünist Manifesto

Halk Fırkası Kurulurken

Türkiye mi, Türkistan mı?

Kadrocularda Devletçilik

Afyon'dan İki Kitap

CUMHURİYET 75 YAŞINDA

58

TÜRKİYE SENDİKACILIK ANSİKLOPEDİSİ

ÇALIŞMA HAYATI, İŞÇİ VE SENDİKACILIK ALANINDA İLK VE TEK ANSİKLOPEDİ

Üniversite, bilim, sendika çevrelerinden 100'ü aşkın yazar, 3000 madde, 2500 resim, yüzlerce belge...

Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı 'nın ortak yayını olan *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi* çalışma hayatı, işçi-işveren ilişkileri, işçi hareketi ve sendikacılık konusunda, bugüne kadar ulaşılamamış belgelerden, ilk kez gün ışığına çıkan özel ve kamu arşivlerinden, anı ve tanıklıklardan yararlanılarak hazırlanan, kendi alanında ilk ve tek kaynak.

1.728 sayfadan ve 3.000 maddeden oluşan eser çalışma hayatı ve sendikacılığı, dünüyle, bugünüyle gözler önüne seriyor.

- Bilinen ilk grevden bu yana çalışma hayatının bütün önemli olayları, grevleri, lokavtları ve diğer eylemler;
- 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nden günümüze çalışanların haklarını, işçi-işveren ilişkilerini, çalışma hayatını düzenleyen yüzlerce yasa ve mevzuat;
- İlk teavün sandıklarından 1895 Amele-i Osmani Cemiyeti'ne, 1946 sendikalarından 1995 kamu çalışanları sendikalarına, Türkiye'de halen faal durumda olan konfederasyon üyesi veya bağımsız bütün işçi ve işveren sendikalarından uluslararası kuruluşlara kadar, binlere varan örgüt;
- Çalışma hayatı ve sendikacılık alanında iz bırakan yüzlerce sendikacı ve bilim adamının biyo[illegible]
- İstihdamdan ücreti[illegible] sözleşmelerden izin [illegible]slararası sözleşmelerden kad[illegible]asal partiler ve sendikalard[illegible] işkollarından angaryaya[illegible]ularında 800 tema başlık..

TAMAMLANDI 3 CİLT

Hem bir uzm[illegible] ansiklopedisi[illegible] eyifli bir kitap

Sadece sendikalara, sendikacılara [illegible]manlarına, yükseköğrenim kurumlarının ilgili fakülte ve bölüm[illegible] bölümlerin öğretim üyesi ve öğrencilerine değil, toplumun bel[illegible]oluşturan çalışma hayatı ve emeğin dününe, bugününe ilgi duyan [illegible]ese seslenen bir başvuru kaynağı.

Konunun uzmanlarından oluşan bir yayın kurulu

Prof. Dr. Cahit Talas (Başkan), Prof. Dr. Murat Demircioğlu, Prof. Dr. Toker Dereli, Prof. Dr. Nusret Ekin, Prof. Dr. Öner Eyrenci, Prof. Dr. Mesut Gülmez, Prof. Dr. Alparslan Işıklı,

İSTEK FORMU

ADI SOYADI: .....

MESLEĞİ: .....

ADRESİ: .....

.....

POSTA KODU: ..... ŞEHİR: ..... TEL: .....

Üç ciltlik *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*'ni almayı istiyorum. Bedeli olan 24 milyon lirayı

☐ Nakit ödedim.

☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şb. 2007499 No'lu hesaba ödüyorum, dekont fotokopisi ektedir.

☐ 8.5 milyon lira ödedim kalan 19 milyon lirayı her ay bir taksit olmak üzere iki ayda ödeyeceğim.

☐ VISA ☐ MASTER-EURO CARD ☐ DINERS CLUB

Kredi Kartı No: _____ Kart Sahibi:

Geçerlilik Tarihi: ___ ___ İmza:

Tarih Vakfı Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

EDİTÖRDEN

SUNUŞ

Ekim ayının Cumhuriyet'in ilanının 75. yıldönümüne denk düşmesi nedeniyle birçok süreli yayın gibi *Toplumsal Tarih*'in de bu ayki ana konusu Cumhuriyet. Cumhuriyet gibi geniş ve çok yönlü bir konuyu tek bir sayıda bir dosya olarak incelemek yerine ekim ve kasım sayılarımızda daha çok Cumhuriyet tarihine ilişkin yazılara yer ayırmayı tercih ettik.

1998 yılı sadece Cumhuriyet'in ilanının 75. yılı değildi. Dünya ve Türkiye tarihinde 1848'de, 1908'de, 1923'te, 1948'de gerçekleşen birçok önemli olayın da 150., 90., 75., 50. yılıydı. Bu önemli olayların yıldönümlerini atlamamaya dikkat ederken, olayları sadece yıldönümlerinde ele alan kolay bir editörlüğe düşmemeye çalışıyoruz. Bu arada bazı yıldönümlerin de "sorunlu" olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin, CHP eylül ayının 9'unda 75. kuruluş yıldönümünü kutladı. Ancak, Nevin Yurdsever Ateş'in de Halk Fırkası kurulurken yaşanan tartışmaları aktardığı makalesinde hatırlattığı gibi, parti aslında 23 Ekim 1923'te kurulmuştu ve bizim CHP'yle ilgili yazıyı bu sayıda yayımlamamız kronolojiye denk düşüyordu.

Mehmet Emin Elmacı "İstanbul'da İlk Cumhuriyet Bayramı" başlıklı yazısında, eski Osmanlı başkentinde 1924 yılında henüz resmen bayram ilan edilmeden önce Cumhuriyet'in ilk yıldönümü kutlamalarını aktarıyor. Necdet Sakaoğlu uzun süre Mustafa Kemal'in yanında bulunmuş, Cumhuriyet'i kuran kadrodan Hüseyin Hüsnü Paşa'yı okuyuculara hatırlatıyor. Yayına hazırlarken büyük bir zevk aldığım Murat Çokgezen'in makalesini sizin de keyifle okuyacağınızı sanıyorum. Yazıda 1950'li yıllarda yayımlanan *20. Asır* adlı haftalık magazin dergisinde iki yıl boyunca yer alan "Hayatta Muvaffak Olmuş İş Adamlarımız" röportajlar dizisinden hareketle "Cumhuriyet'in başarılı işadamları" tahlil ediliyor. Ephemera derneğiyle işbirliği içinde hazırladığımız Ephemera sayfalarında ise Cumhuriyet dönemi bayramlarında kurulan zafer taklarının fotoğraflarının basıldığı kartlar var.

Gelecek sayıda buluşmak dileğiyle...

OSMAN KÖKER

Bir Cumhuriyet Bayramı'nda takı zafer.
Ephemera Derneği'nden temin edilmiştir.

Aylık Dergi
Ekim 1998 Sayı: 58 Cilt: 10
Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına Orhan Y. Siller
Yayın Koordinatörü
Osman Köker
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Grafik Tasarım
Melis Tuncay
Görsel Yönetmeni
Cengiz Kahraman
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Nurettin Pirim
Abone
Meltem Yeyin
Yapım
Tarih Vakfı
Baskı
Numune Matbaacılık
Dağıtım
Biryay
Adres
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
(212) 227 37 33 - 34 227 46 33 - 34
(212) 227 37 32 (faks)
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi) : 4.000.000 TL.
(yurtdışı) : 35 US$
Cilt Satışı
1 cilt (yurtiçi) : 4.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

Cumhuriyet'in Başarılı İşadamları 4
Murat Çokgezen 1950'lerin başında 20. Asır *adlı magazin dergisinde yayımlanan röportajlar dizisini temel alarak Cumhuriyet dönemi müteşebbislerini tahlil ediyor.*

Halk Fırkası Kurulurken... 11
Nevin Yurdsever Ateş Halk Fırkası'nın 75 yıl önce kuruluşu sırasında yaşanan tartışmalara örnek olarak Ahmed Cevdet'in iki makalesini aktarıyor.

İstanbul, 29 Ekim 1924 Osmanlı Başkentinde Cumhuriyet'in İlk Yıldönümü 14
Mehmet Emin Elmacı 29 Ekim'in henüz resmen bayram ilan edilmediği 1924 yılında İstanbul'da yapılan kutlamaları basın taramasına dayanarak aktarıyor.

Şefik Hüsnü'nün Komünist Manifesto Çevirisi 19
Osman Köker Marx-Engels'in Komünist Parti Manifestosu*'nun 75 yıl önce yapılan ilk Türkçe baskısını tanıtıyor.*

Atatürk'ün Yanındaki Doktor 23
Necdet Sakaoğlu Cumhuriyet'i kuran kadrodan Operatör Doktor Hüseyin Hüsnü Paşa'yı tanıtıyor.

EPHEMERA 32
Ephemera Derneği ile işbirliği içinde hazırladığımız bu ayki sayfamızda zafer takları var.

Kadrocularda Devletçilik 34
Erdoğan Keskinkılıç Cumhuriyet'in ekonomi politikalarının oluşmasında özgün bir ses olarak ortaya çıkan Kadro *dergisini inceliyor.*

Türkistan: Nerede, Ne Zaman? 38
Hakan Erdem "Türkistan" sözcüğüne hangi dönemde hangi anlamlar yüklendiğini inceliyor.

Osmanlı'nın Baltık Cumhuriyetlerine İlişkin Politikası 45

Dr. Mehmet Temel *Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında bağımsızlığını elde eden Litvanya, Letonya ve Estonya'yla diplomatik ilişkilerini inceliyor.*

قوچ‌زاده آحمد وهبی

Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti 50

Dr. Oğuz Aytepe *Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yaptığı araştırmalarına dayanarak, 1927'de kurulan Kürt örgütlenmesi Hoybun'u değerlendiriyor.*

Osmanlılar 16. Yüzyılda Acil Durumlarda Barut İhtiyaçlarını Nasıl Karşılıyorlardı? 56

Osman Bahadır *Osmanlı Devleti'nin savaş dönemlerinde artan barut ihtiyacını nasıl karşıladığını aydınlatıyor.*

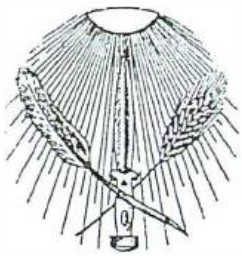

KİTABİYAT

Afyon'dan İki Kitap 59

Özer Küpeli *Turan Akkoyun'un Ömer Fevzi Atabek ve* Afyon Vilâyeti Tarihçesi *üzerine, Nilüfer Keskin'in tarihçi Tuncer Baykara üzerine kitaplarını tanıtıyor.*

NOT DEFTERİ 62

Nurşen Mazıcı*'nın daha önce dergimizde yayımlanan bir eleştiri yazısına verdiği yanıt ve* ***Güneş Varol****'un İttihat ve Terakki ve Genç Cumhuriyet üzerine notları.*

'HAYATTA MUVAFFAK OLMUŞ İŞ ADAMLARIMIZ' RÖPORTAJLAR DİZİSİNDEN HAREKETLE

Cumhuriyetin Başarılı İşadamları

MURAT ÇOKGEZEN
Marmara Üniversitesi
İİBF İktisat Bölümü
araştırma görevlisi

75 yılı geride bırakan Türkiye Cumhuriyeti'nin çok partili demokrasiye geçiş çabasında 1950 yılı önemli bir dönüm noktasıydı. O yıl yapılan seçimlerde Cumhuriyet'in kuruluşundan beri süren Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti iktidarı halkın oylarıyla değiştirildi ve on yıl sürecek olan Demokrat Parti dönemi başladı. Benzer bir dönüşüm iktisadi alanda da yaşanmaktaydı. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte 1930 yılından beri süren dışa kapalı, korumacı politikalar yerini daha liberal ve dışa açık bir ekonomi politikasına bırakmıştı. 1950 yılında başlayan Kore Savaşı'nın Türkiye'nin ihracat gelirleri üzerinde yaptığı olumlu etki ve Marshall yardım programından pay alınmaya başlanması gibi gelişmelerin de desteğiyle 1950 yılında ithalattaki liberalizasyon genişletildi. 1954 yılında dış ticaret açıklarının önemli bir sorun haline gelmesiyle hükümetin liberalizasyon politikasından geri adımlar atmasına dek sürecek olan bu dönemde önemli bir büyüme ve refah artışı yaşanmış, uzun bir aradan sonra Türk toplumu ilk defa dış dünya ile böylesine yakınlaşmış ve onun ürünleriyle tanışmıştı. Bu dönemde yaşanan dönüşümün önemli bir özelliği de kalkınmanın itici gücünün devletten alınıp özel sektöre verilmesiydi. Zaten Demokrat Parti de iktidara "her mahallede bir milyoner" yaratma vaadiyle gelmişti.

Temel karakteristikleri yukarıda özetlenen dönemde, *20. Asır* dergisinde,[1] "Hayatta Muvaffak Olmuş İşadamlarımız" başlıklı bir yazı dizisi yayımlanmıştır.[2] 1952-1954 yılları arasında yayımlanan dizide o dönemin önde gelen 39 işadamı ile mülakat yapılmıştır.[3] Mülakat yapılan kişilerin sanayicilerden avukatlara, nakliyatçılardan lokantacılara kadar çok geniş bir kitleyi içermesi nedeniyle mülakatların içerikleri çok farklıdır. Fakat genel olarak soruların nasıl zengin oldukları, iş dünyasındaki temel sorunlar ve gençlere önerileri çerçevesi dahilinde olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada, söz konusu yazı dizisine dayanarak Türkiye'deki girişimcilik ortamının bazı temel karakteristiklerine ilişkin değinmelerde bulunulacaktır. Dizideki soruların sistematik olmaması nedeniyle dizideki mülakatlardan herhangi bir çıkarsamada bulunmak mümkün olmamıştır. Ancak, yazı dizisi, Türkiye'deki girişimcilik ortamının genel karakteristiklerine ilişkin bilinen görüşleri destekleyen önemli ipuçları içermektedir. Bu nedenle çalışmada, sadece bunlara değinilmekle yetinilecektir.

KAPIKULU ZİHNİYETİ VE BURJUVAZİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Türk ve Müslümanlar için devlet kapısındaki cazip iş imkânları Türkiye'de bir girişimci sınıfın oluşmasını engellemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik faaliyetlerin etnik unsurlar arasındaki dağılımına bakıldığında Müslümanların genellikle askeri ve sivil bürokraside yer aldıkları, ticari ve sınai faaliyetlerde ise azınlıkta kaldıkları yaygın kabul gören bir görüştür.[4] Tengirşek'e göre, ticaret ve sanayinin kötü görülmeye başlanması Tanzimat'la birliktedir. Bu devirde "askerlik başlamış, yeni devlet daireleri kurulmuş... Çocuk asker, memur olmuş... Babalarının san'atini bırakmışlardır."[5]

Ülgener[6] ise Türklerin iş hayatına uzak kalmalarının ne-

denini kültürel unsurlarda aramaktadır. Ortaçağ'ın ağalık ruhundan kurtulunamaması, ki ağalık bürokratik merkezlerde memuriyet şeklinde karşımıza çıkmaktadır, nedeniyle Türkler iş hayatını kendilerine yakıştıramamışlar, aşağılamışlardır.

Nedeni her ne olursa olsun Müslüman Türkler için memuriyet seçeneğinin, onların iş hayatının dışında kalmalarına neden olduğu görüşü ele aldığımız mülakatların yapıldığı dönemde de yaygın kabul görmektedir. Bu nedenle kendilerine gençlere tavsiyeleri sorulan işadamlarının hemen hemen hepsi, gençlerin geleceklerini hükümet kapısında aramamalarını, dönemin felsefesine uygun olarak, iş hayatına atılmalarını tavsiye etmektedirler. Zaten yazı dizisinin temel amaçlarından birinin bu olduğu söylenebilir. Örneğin Sami ve Fehmi kardeşlerin mülakatı şöyle bir tanıtımla başlamaktadır:

> Bütün memuriyet kapılarını ardına dek açan Mülkiye Mektebi diplomaları ellerinde bulunduğu, maddi sermaye namına da hiçbir şeyleri bulunmadığı halde, sırf yenilmez azim ve iradelerine güvenerek serbest iş hayatına atılmak cesaretini göstermiş iki kardeşin başarılı hayatı kadar, gençlerimize örnek olabilecek ne vardır?[7]

İKİNCİ MEŞRUTİYET DENEYİMİ

İkinci Meşrutiyet'ten itibaren devlet eliyle bir Türk ve Müslüman burjuvazi yaratılmaya çalışılmıştır. 1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet siyasi alanda olduğu kadar iktisadi alanda da liberal düzenlemeler getirmekteydi. Osmanlı devletinin aşırı müdahaleci geleneğine bir karşı çıkış olarak da değerlendirilebilecek olan Jön Türk hareketinin iktisadi fikirleri özel teşebbüsün ekonomik gelişmedeki öncü rolünü benimsemekteydi. Devlet ise ekonomiye müdahale etmeyecek, girişimciliğin altyapısını hazırlayacaktı. Girişimciliğin özendirilmesi ele alınırken Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmamış, her alanda olduğu gibi iktisadi alanda da

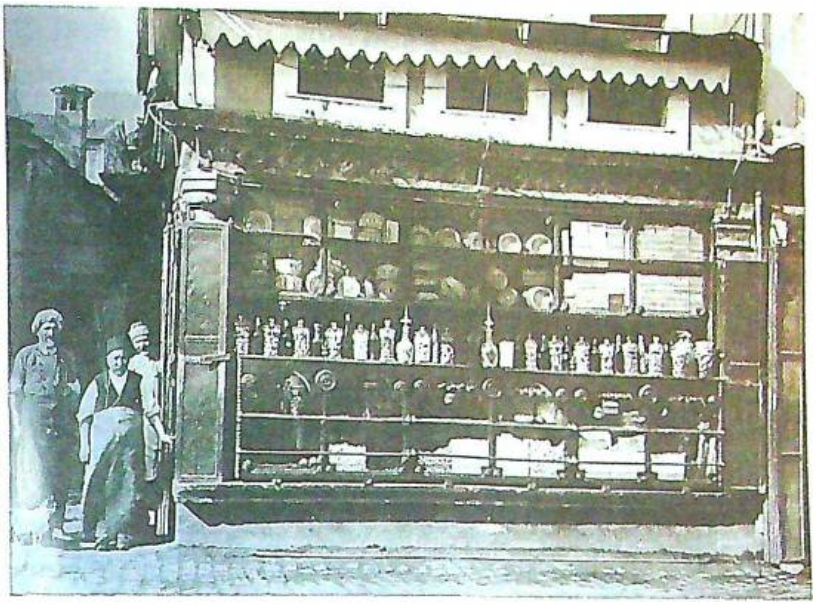

Hacıbekir'in ilk dükkânı. Soldaki üç kişiden ortadaki Hacıbekirzade Mehmed Muhiddin Efendi.
Abdullah Biraderler

Osmanlı ulusçuluğu düşüncesi kitlelere benimsetilmeye çalışılmıştı. Fakat uygulamada beklenen gerçekleşmemiş, gayrimüslimler ayrılıkçı faaliyetlere yönelmişlerdi. Balkan Savaşı Osmanlıcılık düşüncesinin sonu oldu. Azınlıkların bu savaşta düşmanla işbirliği yapması Osmanlıcılık düşüncesinin boş bir hayalden başka bir şey olmadığını göstermişti. Liberalizm iktisadi alanda da benzer sonuçlar ortaya çıkarmış, uygulanan politikalar gayrimüslimlere yaramıştı. Meşrutiyet'le başlatılan girişimciliği teşvik politikaları Müslüman-Türk unsurların ticarete girmelerine neden olmuşsa da, daha çok gayrimüslimler lehine sonuçlar doğurmuştu. Önceden beri iş dünyasının içinde olan gayrimüslim teba, bu or-

Vehbi Koç'un Ankara'da açtığı ilk dükkânının kapısındaki levha: "Koçzade Ahmed Vehbi" Vehbi Koç mümesilliğini yaptığı Ford marka otomobilin önünde.

Fotoğraf: Necdet Sakaoğlu arşivi

NURİ DEMİRAĞ ANLATIYOR

Cemiyetten kazandığım parayı yine cemiyete faydalı işlerde kullanmağa karar verdiğim için 1925 yılının 7 mayıs günü aşağıdaki vakıfnameyi tanzim ettim:

"Mevcut ve ömrümün sonuna kadar mesaimden aile ve evlatlarımın orta halde maişetlerine kifayet edecek ve yavrularımın yüksek tahsil masraflarını temin eyleyecek miktar çıkarıldıktan sonra, hali hayatımdan yapmağa muvaffak olamıyacağım hayırlı müesseseler vücuda getirilmek ve idame ettirilmek şartıyle serveti zatiyemi vakfettim."

(...)

Asma köprü meselesi son zamanlarda tekrar günün mevzuu oldu. Ben 1931 yılından beri bu mesele üzerinde duruyorum.

Biz Ahırkapı-Salacak arasının asma köprü için en müsait yer olduğunu tespit ettikten sonra, bir proje hazırlamıştık. Bu köprü 1600 metresu denizde ve 960 metresi karada olmak üzere 2560 metre uzunlukta, 20 metre 73 santimetre genişlikte olacaktı. Son günlerde köprü için bir takım yerler seçildiğini görüyorum. Vali Gökay bu konuda sık sık beyanat verip duruyor. Gerçi İstanbul gibi şehre birkaç asma köprü lazımdır. Fakat bir köprü yapmak icap ettiği taktirde en iyi yer Salacak-Ahırkapı arasıdır. Şunu da tebarüz ettireyim ki, bu köprüyü eninde sonunda yaptırmağa mecburdurlar. Ölmeden evvel bu köprüyü de kurarsam kendimi mes'ut addedeceğim.

(*20. Asır*, S. 1/2 [25 Ağustos 1952], s. 4-5)

tamda yabancılarla birlikte ortak şirketler kurup sermayesini daha da büyütmüştü. Diğer bir deyişle, yarışa önde başlayan gayrimüslimler, Müslümanlarla arasındaki farkı bu dönemde daha da açmıştı.[8]

Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlıcılık yerini Türkçülüğe bıraktı. Bunun iktisadi alana yansıması ise daha önce bir ayrımın olmadığı girişimcilik faaliyetlerinin desteklenmesi politikasının sadece Müslümanlara yönelmesiydi. 1913 yılında başlayan Müslüman boykotajı bu konuda bir dönüm noktasıydı. Boykotta,Müslümanlara sadece Müslümanlardan alışveriş yapması öneriliyor, gayrimüslimlerden yapılacak alışverişin kendilerine kurşun olarak geri döneceği teması işleniyordu. 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla liberal politikalardan sapılıp korumacılığa geçildi. Devlet (İttihat ve Terakki Partisi) ekonomiye müdahalesini artırdı. Kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılması, gümrük duvarlarının yükseltilmesi yanında, İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri "milli" şirketlerin kurulmasına önayak olmuş, işadamlarını örgütlemiş, sermaye birikimini teşvik amacıyla Türk işadamlarının savaş ortamında gayri meşru kazançlarına göz yummuştu. Diğer yandan aynı esneklik gayrimüslimlere gösterilmemiş, hatta savaş esnasındaki spekülasyonla mücadele sadece gayrimüslimleri hedeflemişti.[9]

Ünlü şekerci Muhiddin Hacı Bekir o günleri şöyle dile getirmektedir:

> İstanbulda şekercilerin helva yapmak gibi âdetleri yoktu. Bu suretle helva, bir türlü birinci plana gelemiyordu. Balkan harbinden sonra Edirne'den gelen bir Musevi Babıalide bir helvacı dükkanı açarak, helvayı adeta inhisarına (tekeline) aldı. Çünkü o zamana kadar mevcut olan bütün helvacılar kenarda köşede, sönük bir vaziyette iş görürlerken, şehrin göbeğinde en kalabalık yerinde açılan bu küçük dükkan helvayı birinci plana getirerek bütün helvacılarla müthiş bir rekabet yapmaya başlamıştı. Bunun üzerine beni İttihat ve Terakki Merkezi umumisine çağırdılar. Gittim. Kara Kemal Bey:[10] "Arkadaşlarla görüştük. Bizim milli sanatımız olan helvanın Edirne'de çarpışırken bize ihanet eden bir mahlukun eline geçmesine müteessiriz. Bu vaziyet karşısında milli hislerimiz rencide oluyor. Baksana herif geldi, şurada küçük bir dükkan açtı, bütün bizim helvacılara duman attırıyor. Bizimkilerde ise rekabet edecek kafa yok. Binaenaleyh, senden derhal helva imaline başlamanı istiyoruz. Her hususta sana müzahiriz (arkandayız)" dedi. Bunun üzerine ben de helva yapmağa başladım.[11]

Bu dönemde devletin işadamı yetiştirilmesine katkısı sadece yönlendirme şeklinde olmamış, iş dünyasına girenlere devlet kesesinden kaymak aktarılmıştır. Nakliyeci Mehmet Sipahioğlu'nun cebinde hiç parası yokken bir devlet ihalesini alabilmesi de bunun en açık göstergelerinden biridir. I. Dünya Savaşı esnasında askeri hastahaneye yatan Sipahioğlu, hastahaneden çıktıktan sonra da hava değişimi alıp Kütahya'ya gider. Bundan sonra da hayatı değişir. Sipahioğlu *20. Asır* dergisine verdiği mülakatta ilk sermaye birikiminin ilginç hikâyesini şöyle anlatmaktadır:

> Günün birinde mutasarrıfı ziyarete gittim. O zaman Kütahya mutasarrıfı Ahmed Müfid beydi. Askere gitmeden önce ne iş yapıyordun? Şimdi ne yapacaksın diye sordu. Tebdili havam bitince kıtama iltihak edeceğim (katılacağım). Askeri müteahhit ol. Aynı zamanda askerlikten de tecil edilirsin deyince gülümsedim. Niye güldüğümü sordu. Param yok ki

müteahhit olayım. Bu bizim için uzak iş. Bir hafta sonra bir saman münakasası (eksiltme) var. Gir, sonrasını düşünürüz. Bu münakasaya girdim. Uhdemde (üstümde) kaldı. Evvela mukaveleye 12 küsur liralık pul yapıştırmak icap etti. Benim cebimde ise 5 kuruş vardı. Hemşireye gittim. Yalvardım ve kendisinden 15 lira para aldım. Pulları yapıştırıp imza ettim ve Müfit beye götürdüm. Müfit Bey beni tebrik etti ve bana bir çek verdi. Osmanlı Bankasına hitaben yazılan bu çekte bana 2 bin lira avans veriliyordu...Bu taahhüt işlerinden o zaman çok para kazandım.[12]

Cumhuriyet öncesinde başlamış olan devlet eliyle işadamı yetiştirme politikası Cumhuriyet kurulduktan sonra da devam etti. İlk birikimin kaynağını genellikle devlete yapılan işler ya da devletin hazırladığı fırsatlar oluşturdu. Daha sonra da birikimin sürdürülebilmesi için devlet işadamlarını teşvikler, ucuz girdiler yoluyla destekledi. Onlarla ortaklıklar kurup sermaye desteği sağladı. Özellikle başlangıçta özel kesim personelini de devletten sağladı. Hatta piyasa kuralları içinde başarılı olamayıp iflas eden işadamlarını "kurtarma operasyonları" ile yeniden iş dünyasına soktu.[13]

MÜTEŞEBBİSLERİN MEŞRUİYET SORUNU

Türkiye'de işadamları bir toplumsal meşruiyet sorunu ile karşı karşıyadırlar. Türkiye'nin en zengin ikinci kişisi olarak tanımlayabileceğimiz sanayici Sakıp Sabancı bir gazeteye[14] verdiği demeçte "Ben zengin değilim. Ben üretici ve sanayiciyim. At yarışında, kumarda para kazananlara zengin denir" diyerek Türkçe'ye yeni bir "zengin" tanımı kazandırmaktaydı. Yine Türkiye'nin en büyük holdinglerinin temsilcilerinin üye olduğu TÜSİAD'ın basın tarafından "Zenginler Kulübü" olarak nitelenmesinden rahatsız olan eski başkan Şahap Kocatopçu "Bu damga yanlış. TÜSİAD üyelerinin hepsi zengin değildir" diyordu.[15]

İşadamlarını Türkiye'de yaşayan bir çocuğun bile güçlükle inanacağı bu sözleri sarf etmeye iten faktör neydi? Neden Türkiye'nin en zengin işadamları ısrarla zengin olmadıklarını iddia ediyorlardı?

Buğra'ya[16] göre, bu sorunun cevabı Türk işadamının, maddi kazanç amacıyla girişilen faaliyetlerin meşruiyetine ilişkin güvensizliğidir. Bu güvensizlik kendini girişimciliğin sosyal katkılarına atıfla savunma çabalarında göstermektedir. Güvensizliğin temel nedeni ise Türkiye'deki devlet ile işadamları arasındaki ilişkinin niteliğidir. Devlet Türkiye'de işadamının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Bunun sonucu devletle işadamı arasında ortaya çıkan bağımlılık ilişkisi işadamının toplumsal gücünü önemli ölçüde sınırlar.

Ayrıca, devlet işadamının ortaya çıkış koşullarını sağlarken onun sosyal meşruluğunun sorgulanmasının ortamını da hazırlamıştır. Sadece bu ilişkinin doğal sonucu olan suiistimaller ve yolsuzluklar değil, yasal kaynak aktarma mekanizmaları bile işadamının meşruluğunun sorgulanmasına neden olmaktadır. Örneğin, bir gazeteci Turizm Bakanı'nın 50 km'lik sahil şeridinin devlet tarafından altyapısı hazırlandıktan sonra 49 yıllığına turizm müteşebbisine parasız verileceği, üstüne yapılacak inşaatın %65'i ile iç döşemesinin %75'inin kendisine kredi olarak verileceği açıklaması üzerine şu yorumu yapmaktadır:

> Bu işi yapan adamlara neden müteşebbis deniyor? Çünkü adamın önüne konan parayı yemeye 'teşebbüs etmekten' başka bir teşebbüsü yok.[17]

İşadamının toplumsal konumuna ilişkin güvensizliğin bir nedeni de Türk devlet geleneğinde yatmaktadır. Türk devlet geleneğini inceleyen çalışmalarda[18] Türk devletinin toplumsal sınıflardan görece özerk bir yapıya sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu biçimde tanımlanan devletin kendi egemenliğini sınırlayacak ya da kendi empoze etmeye çalıştığı değerlere hizmet etmeyen alternatif güçlerin gelişmesine sıcak bakmayacağı kaçınılmazdır. Bu nedenle devlet artan zenginlik ve gücü kendisine bir tehdit olarak görebilir ve onu sınırlamaya çalışır. Osmanlıdaki sipahilerin elindeki topraklara tımar sahibinin ölümünden sonra, hatta bazen yaşarken el konulması uygulaması bunun en açık örneğidir. Benzer uygulamalar Cumhuriyet'in ilk yıllarında gayrimüslimlerin mülkleri üzerinde devam etmiştir. Günümüzde ise gerek (bazen kuşku duyulsa da) demokratik hakların gelişmesi, gerekse bireylerin hak arama konusunda tecrübe kazanmaları nedeniyle bu tür doğrudan ve geniş kapsamlı uygulamalar görülmese de, hâlâ, iktidardaki hükümetlerle iyi ilişkiler kuramayan, ters düşen işadamlarının devletin gazabına uğraması şaşırtıcı değildir.[19]

İncelediğimiz yazı dizisindeki işadamları da, Buğra'nın ifade ettiği gibi, görüşmelerde sürekli olarak yaptıkları hayır işlerinden, yaptırdıkları hastahane, okul, hatta hayrat çeşmelerden[20] söz etmektedirler. Nuri Demirağ'ın ifadeleri ise yukarıda saydığımız, işadamının

VEHBİ KOÇ ANLATIYOR

Benim hayatımın inkişafı Atatürk devrinde başlamıştır. Ankara hükümet merkezi olur olmaz inşaat işleri birdenbire arttı. Ben de derhal vaziyeti kavrıyarak kösele ve kundura levazımı işini bıraktım inşaat malzemesi getirmeye başladım. Bu arada bir parti Marsilya kiremiti de getirtmiştim. Babam bunu görünce beni azarladı: Marsilya kiremiti Ankara'da satılır mı çocuk! dedi.

Kiremitlere bağladığım sermaya hakikaten aylarca dondu kaldı. Fakat bir gün Ankara'da müthiş bir fırtına koptu. Birçok binalar gibi Millet Meclisinin damındaki kiremitler de param parça olmuştu. O zamanlar Meclisin daire müdürü Rüştü bey mağazaya gelmişti. Dükkandaki Marsilya kiremitlerini görünce şaşırdı kaldı ve hepsini satın aldı.

20. Asır, S. 1/14 [15 Kasım 1952], s. 4)

HACI ÖMER SABANCI ANLATIYOR

[1949'da] Mersin'den Avrupa'ya pamuk ihraç ediyordum. Bu sırada istasyonda bir arkadaşı beklerken tren geldi. Vagonların birinden inen genç bir çift, ellerindeki bavulları işaret ederek:

- Bunları bizimle beraber şehre kadar taşır mısın? Dedikleri vakit itirazsız kabul ettim.

Üstüm başım pamuk içinde olduğundan beni hammal zannederek, sonradan neye uğradıklarını şaşıran genç karı koca önde, ben arkada şehre gidiyorduk. Yolda karşılaştığım tanıdıklar: "Merhaba, hoş geldin, uğurlar olsun!.." gibi sözlerle beni selamlıyorlardı. Nihayet bizim yazıhaneye geldiğimiz vakit, katipler ellerimdeki bavulları adeta kaparcasına aldılar, karı koca şaşkına dönmüşlerdi. Kendilerine birer de gazoz ısmarladıktan sonra şoförüme, misafirlerimi otellerine götürmesini söyledim.

(*20. Asır*, S. 2/43 [4 Haziran 1953], s. 4)

kaygılarının en açık ifadesidir:

> Bu kadar çalışmaktan maksadım memlekete hizmet etmekti. Servetime hiçbir zaman şahsi param nazariyle bakmıyordum. Kendi kendime: Ben bu memlekette kazandığım parayı yine memlekete faydalı işlerde kullanmalıyım diyordum.

Demirağ devlet ihalelerine katılışını dahi milli menfaatler teması ile ilişkilendirmektedir.

> Samsun-Sivas demiryolu hattı evvela bir Fransız şirketine ihale edilmiş, fakat mukavele sonradan hükümet tarafından feshedilmişti. Ben bu haberi alınca çok sevindim. Zira en büyük arzum memleketin yollarının, şimendifer hatlarının ve fabrikalarının bizzat Türkler tarafından yapılması idi. Türk zekası ve Türk parası ile ilk demiryolunu yapmak bana nasip oldu. Hemen kardeşim Abdurrahman Naci ile işbirliği ettim. Yapılan münakasada devlete en faydalı tekliflerde bulunmak suretiyle hattın inşasını üzerime aldım.[21]

AİLE ŞİRKETLERİ

Türkiye'de şirketler genellikle "Aile Şirketi" niteliğindedirler. Chandler,[22] Batıda yönetici kapitalizmine (*managerial capitalism*), yani şirketlerin kurumlaşıp, sahibi tarafından yönetilen firmalardan profesyonel yöneticiler tarafından yönetilen şirketler dönemine geçişte ulaştırma ve haberleşme alanındaki teknolojik buluşların temel unsur olduğundan söz eder. Ulaştırma ve haberleşme alanındaki gelişmeler pazarın genişlemesine ve buna bağlı olarak şirketlerin büyümesine neden olmuştur. Şirketler büyüdükçe kurucuların hissesi azalmış, şirket içindeki uzmanlaşmaya paralel olarak profesyonel yöneticilerin konumu güçlenmiştir.Önceleri firmanın günlük operasyonlarını yürüten yöneticiler zamanla firmanın stratejik kararlarını da vermeye başlamışlardır. Bugün gelişmiş Batı ülkelerindeki büyük şirketlerde yönetim şirkette çok az hissesi olan ya da hiç hissesi olmayan profesyonel yöneticiler tarafından yerine getirilmektedir. Türkiye'de ise şirket yönetiminde şirket hisselerinin çoğunluğunu elinde tutan ailelerin egemenliği söz konusudur.[23]

Türkiye'de de şirketler pazarın büyümesine paralel olarak ölçeklerini büyütmüşler, organizasyonlarını daha fonksiyonel hale getirmişlerdir. Fakat şirketlerin uzun yıllar sadece iç pazara yönelik olarak çalışması ve iç pazarın da düşük gelir seviyesi ve adaletsiz gelir dağılımı nedeniyle sınırlı olması sonucu Türkiye'deki şirketler Batıdaki benzerlerinin ölçeklerine ulaşamamışlardır. Bugün Türkiye'deki en büyük 500 sanayi şirketinin tüm göstergelerinin toplamı General Motors'unkinin altındadır.[24]

İkinci olarak, şirketler büyümeleri için gerekli dış finansmanı, Batıdaki benzerlerinin aksine, hisse çıkararak değil, bankacılık kesiminden borçlanarak sağlamışlardır. Bunda, Türkiye'de çok yakın zamana kadar bir hisse senedi borsasının mevcut olmamasının rolü kuşkusuz büyüktür. Bunun yanında, Türkiye'deki bankacılık sisteminin yapısının[25] büyük şirketlere düşük maliyetle borçlanma olanağı vermesi de şirketeri alternatif dış finans kaynakları aramaktan alıkoymuştur.

Yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı Türkiye'de şirketler büyürlerken kurucular hisselerin çoğunluğunu ellerinde tutmayı başarabilmişlerdir. Şirketler açısından tek değişen, şirket içinde fonksiyonel bölünmenin artmasına paralel olarak aile bireylerinin her bir departmanın başına geçmesi, böylece şahıs şirketlerinden aile şirketlerine geçilmesidir. Öncelikle ailedeki erkek çocuklar şirket yönetimine girmiş, departman sayısı arttıkça bazı durumlarda kız cocuklar da dahil edilmiştir. Şirketteki kritik pozisyonlar aile efradının sayısından fazla olunca aile dışından bireylere de zorunlu olarak tali görevler verilmiş ve bu kişiler de mümkün olursa damat olarak aileye dahil edilmeye çalışılmıştır.

Bu nedenle Türkiye'de işadamları şirketlerin kurumlaşması denilince aile işinin çocuklar tarafından sürdürülmesini anlamaktadırlar. Ele aldığımız yazı dizisinde de işadamlarına neden Türkiye'de şirketlerin kurumlaşmadığı sorulmuş, alınan cevaplar genellikle, çocukların aile işini devam ettirmemeleri çerçevesinde olmuştur. Örneğin V. Koç, Türkiye'de şirketlerin neden kurumlaşmadığı, nesilden nesile sürmediği sorusuna şu cevabı vermektedir:

> 1- İyi bir iş adamıdır; güzel bir iş kurmuştur. İyi bir servet yap-

SÜREYYA PAŞA (İLMEN) ANLATIYOR

ASKERLİK HAYATI

1874 senesinde Karadağ'da Putgoriçe'de doğdum. babam Serasker Rıza Paşa idi. Tahsilimi askeri mekteplerde yaptıktan sonra 1894'de Mektebi erkânıharbiye'yi bitirdim. 1897'de Erkânıharbiye diplomasını aldıktan sonra, Maiyeti-Seniye Erkânıharbiyesine tâyin edildim. 1894 senesinde, Alman İmparatoru ile Suriyeyi dolaştım. Babam Serasker olduğu için, o zamanın âdetlerine göre ben de genç yaşta paşa oldum. Meşrutiyeti müteakip erkânıharbiyei Umumiye 2. Şubesine tayin edildim. Bu suretle memleketimizde tayyareciliğin bânisi sıfatını aldım. Yeşilköy Hava meydanı ve hangarları ile Uçak mektebini tesis etmek benim için büyük bir zevk oldu. (...) 1913 yılında, hakkım olan 15 günlük iznin verilmemesi üzerine orduyu terkettim.

İŞ HAYATINA GİRİŞİ

Askerlikten ayrılmam hayatımın dönüm noktasını teşkil ediyordu. Eskiden beri ticarete karşı içimde garip bir arzu vardı.

İlk defa Balat'taki Süreyya Paşa Mensucat Fabrikasını kurdum. Fakat fabrikanın kurulması zannedildiği kadar kolay olmadı. Üç ortak 7000 lira sermaye ile işe başladığımızdan, birçok müşkülâtla karşılaştık. Çıkarılan idarî zorluklar da caba... Fabrikayı istediğim şekle getirebilmek için senelerce mücadele etmem lâzım geldi. Sonunda muvaffak olduk. Bugün Süreyya Paşa Mensucat Fabrikasında 700'den fazla amele çalışıyor...

920 yılından itibaren hayır işlerine hususi bir ehemmiyet verdim. İstanbul işgal altında iken Kadıköy'de muhtelif hayır cemiyetlerinde ve teşekküllerde vazife gördüm. Hilâliahmer'de iken topladığım 150.000 lirayı kadınlar kısmının hazırlıdığı çamaşırları istiklâl uğrunda kanlarını döken kahramanlara gönderdim. Tesisi Mekâtip Cemiyetinde bulunduğum sırada, bir pavyon inşa ettirerek 200 yavruya mektep temin ettim. Yine işgal esnasında, Tesisi Mekâtip Cemiyeti tarafından Rum Kilisesinin malı olan Apollon tiyatrosunda, Türk mektepleri menfaatine bir müsamere verilmek istendi. Bu müsamereye müsaade edilmemesi bine çok kızdırdı. Kadıköy'ü tiyatro inhisarından kurtarmak için hamiyyeten Süreyya sinemasını inşa ettirdim. Sonradan burada bir de Süreyya Opereti kuruldu.

1924 senesinde, Şehremini Emin Bey zamanında Fahrî Müşavir oldum. Bu vazifede iken Yoğurtçu Parkı'nın inşasına, Kayışdağ suyunun Kadıköy'e getirilmesine ve Üsküdar-Kadıköy tramvay hattının kurulmasına önayak oldum.

SİYASET HAYATI

1927'de İstanbul Mebusu oldum. Mecliste iken bazı kanun tekliflerinde bulundum. Sonradan bunların hepsi kabul edildi. Fakat sık sık kanun teklifinde bulunmam, hükûmet tarafından iyi karşılanmıyordu. 1930 yılında, yeni teşekkül eden Serbest Fırka'ya girdim. Serbest Fırka'ya karşı takınılan şiddetli tavır sebep oldu.

Sanki Serbest Fırkadaki faaliyetlerimiz esnasında bir suç işlemişiz gibi, mebusluktan ayrıldıktan sonra da, iş hayatında karşıma bir çok müşküller çıkartıldı. Vergi kaçakçılığı yapıyor diye bir iftira attılar. (...)

SÜREYYA PLAJI VE BİR BAĞIŞ

Son olarak birkaç sene evvel Maltepe'deki Süreyya Plajını inşa ettirdim. Bu plâjı inşa etmekten maksadım memleketin imarına ve Maltepe'nin kalkınmasına hizmet etmekti. 1950 yılında milyonlar kıymetindeki muazzam çiftliğimi İşçi Sigortaları Kurumuna bağışladım. Bu bağıştan maksadım memlekette kazandığım servetle yine memlekete hayırlı olmak ve verem mücadelesine hizmette bulunmaktı. Bugün orada birkaç yüz yataklık verem pavyonları inşa edildiğini ve birçok kimsenin tedavi olduğunu görmek bana son derece zevk veriyor.

(20. Asır, S. 1/1 [16 Ağustos 1952], s. 4-5)

mıştır. Mirasçıları ölümünü beklemişler, ölür ölmez derhal işleri bozarak taksim etmişlerdir.

2-Çocukları vardır. Servet annelerinin idaresine intikal etmiştir. Şu, bu öne düşmüş; mahvolup gitmiştir.

3-Çocukların hepsi kızdır. Damatlar araya girmiştir. Bir an evvel servete konup iyi hayat geçirmek çarelerini aramışlardır.

4-Çocukları vardır. Hayırsızdırlar. Babalarının ölümü ile safahate dalmışlardır. Müesseseleri yıkılıp gitmiştir.

5-Erkek çocukları vardır. Yeni işe atılmışlardır. İşlerini ancak mektep kitaplarında öğrendikleri nazari bilgilerle idareye kalkışmışlardır. Bilmedikleri işlere atılmışlar, büyük zararlar görerek müesseseyi batırmışlardır.[26]

Görüldüğü gibi Koç, şirketin devamı ile neslin devamı arasında bir paralellik kurmakta, bunları birbiriyle ilişkilendirmektedir. Bugün Koç Holding'in başında Vehbi Koç'un çocukları bulunmaktadır. Dolayısıyla Koç'un korktukları başına gelmemiştir. Fakat Koç Holding'in hâlâ aile şirketi özelliğini sürdürmesi, Koç'un sorunun cevabını yanlış yerde aradığının göstergesidir.

Sonuç olarak, bugünden bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden itibaren başlatılan devlet eliyle Türk-Müslüman işadamı yetiştirme çabasının başarılı olduğu söylenebilir. İş dünyasındaki gayrimüslimlerin ağırlığı ortadan kalkmış, sadece basit manüfaktür düzeyinde üretim yapan sınırlı sayıda firmayı içeren sanayi sektörü bugün dünyanın hemen hemen her yerine ihracat yapar duruma gelmiş, hatta Türk işadamları yurtdışında sanayi yatırımları yapmaya başlamıştır. Bazı Türk işadamları dünyanın sayılı zenginleri sıralamasına bile girmektedirler.

Bu çalışmada, günümüzden yaklaşık elli yıl önce yayımlanmış bir yazı dizisinden alıntılar yapılarak, Türkiye'deki iş dünyasını inceleyen çalışmalarda işadamlarının gelişimine ve temel karakteristiklerine ilişkin öne sürülen bazı önermeler sınanmıştır. Yazı dizisinden elde ettiğimiz ipuçları söz konusu önermeleri destekler niteliktedir. Bu da iş dünyasındaki maddi anlamda yaşanan gelişmelerin aynı hızda ku-

NURİ HAS ANLATIYOR

Ben babamı kaybettiğim zaman, geçimi üzerime kalmış kardeşlerim vardı. Halı ticaretiyle meşgul olan tüccarların yanında iş aldım. Bana senede 10 lira veriyorlardı. Bunun bir kısmını rızk parası ediyor, bir kısmını da arttırmaya çalışıyordum. Fakat gördüğüm iş yüzünden bana karşı takındıkları tavır izzeti nefsimi o kadar kamçılıyordu ki, zaman zaman "Ulu Tanrım, bir gün şu mesaime karşılık beni de zengin şunların karşısına çıkabileyim." diye yalvarıyordum.

Nihayet bir gün iş hayatımdaki başarımı takdir eden Kayserinin tanınmış iş adamlarından Hacı Ali Ağa, bana kızını vermeyi teklif etti. Bu teklifi işitince bir odaya çekildim, Ağlıyordum. "Yarabbim, nasıl olur da bu adam bana kızını verebilir. Ben ki omuzunda halı, incik boncuk satan bir kimseyim." diyordum. (...) Hacı Ali ağanın kızını almak, alnımızda yazılı imiş. Evlendim. (...) Bu sefer kulağıma tuhaf tuhaf sözler geliyordu. Sözde ben, kayınpederim Hacı Ali ağanın parayı sayesinde adam olmuşum... O olmazsa ben iş yapamazmışım. Bu sözler ciğerime işliyordu. Ticari itibarımı ve şerefimi kurtarmak için derhal kayınpederimin vesayetinden kurtulmam lazım geliyordu. Fakat, benim ayrılma teklifime kayınpederim de güldü. Buna mukabil ben, fikrimde ısrar ederek kendisinden ayrıldım.

(...)

Adananın işgali sona erip de bizim kuvvetler Adanaya girdikten sonra müteahhitliğe başladım. Yağ, peynir, koyunculuk, dericilik vesaire üzerine iş yapıyordum. O sıralarda Simyonoğlu (şimdiki Milli Mensucat Fabrikası) satılığa çıkarılmıştı. Merhum Nuh Naci Yazgan, Seyyit Tekin, Mustafa Özgür, Mebus Hamdi bey ve yine eski mebuslardan Kemal Kusun bu fabrikayı müştereken satın aldık.

(*20. Asır*, S. 1/19 [20 Aralık 1952], s. 4-5.)

rumlar ve zihniyet alanında ortaya çıkmadığını göstermektedir. Buna bağlı olarak Türkiye'deki iş dünyasının bazı temel karakteristikleri ya tamamen aynı kalmakta ya da çok az değişmektedir.

1. *20. Asır* dergisi 1952 yılında Dr. Osman Nebioğlu tarafından yayımlanmaya başlanır. Adnan Tahir'in hazırladığı dergi magazin ağırlıklıdır. Dergi işadamlarını, devlet adamlarını ve ünlüleri tanıtıcı röportajlara yer vermiş, ilk dedikodu ve sosyete sayfalarını gerçekleştirmiştir. E. Hiçyılmaz ve B. Evren, "Magazin Dergiciliği", *Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984)*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 159
2. Beni bu yazı dizisinden haberdar eden Murat Koraltürk'e teşekkürü bir borç bilirim.
3. Görüşülen işadamlarının isimleri şunlardır: Mehmet Sipahioğlu, A. Hikmet Özbilen, H. Ömer Sabancı, Vehbi Koç, Nejat Eczacıbaşı, İsmail Akgün, Vedat Başar, Nuri Öz, Nuri Demirağ, Şeref Diler, Rıza Rit, Nihat Işık, Sami ve Fehmi Kardeşler, Adem Karadağ, Mehmet Nuri, A. Kemal Yörük, Nedim Kaleci, Dr. Halil Sezer, Hasan Derman, Mustafa Doğanbey ve Oğulları, İsmail Kemal, İzzet Akosman, Sadık Bigat, Kemal Sili, Mustafa Somuncu, Haydar Kaynar, A. Hüsnü Türkoğlu, Ulugay Kardeşler, Muhiddin Hacı Bekir, Z. Sait Erim, H. Naili Barlo, Cudi Birtek, Süreyya İlmen, Nuri Has, Haşim Mardin, Haraççı Kardeşler, Cemil Filmer, Celal Umur, Çehreli Biraderler.
4. O döneme ilişkin yeterli istatistik veriler olmamakla birlikte 1913-1915 Sanayi Sayımları bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Bu verilere göre söz konusu dönemde sanayi alanındaki işyerlerinin %80,4'ü gayrimüslimlerin elindedir. Z. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 191.
5. Y. K. Tengirşek, *Türk İnkılabı Dersleri: Ekonomik Değişmeler*, Resimli Ay Basımevi, İstanbul, 1935, s. 47.
6. S. F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 3. bs., Der Yayınları, İstanbul 1991.
7. Sami ve Fehmi Kardeşler ile röportaj, *20. Asır*, 4/87, 15.04.1954.
8. Toprak, *age*, II. ve III. Bölümler.
9. Toprak, *age*.
10. İttihat ve Terakki Partisi İstanbul delegesi olan Kara Kemal, partinin Müslüman işadamı yetiştirme politikasında önemli bir yere sahiptir. Kara Kemal'in kurulmasına önayak olduğu "milli" anonim şirketler için bkz. Toprak, *age*, s. 58-61.
11. Muhiddin Hacı Bekir ile röportaj, *20. Asır*, 1/10, 18.10.1952
12. Mehmet Sipahioğlu ile röportaj, *20. Asır*, 1/20, 27.12.1952.
13. Bu konuda bkz. K. Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985*, 4. bs., Gerçek Yayınevi, İstanbul 1995; A. Buğra, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995; M. Sönmez, *Türkiye'de Holdingler: Kırk Haramiler*, 5. bs., Arkadaş Yayınevi, Ankara, 1992.
14. *Cumhuriyet*, 7.6.1986.
15. *Cumhuriyet*, 24.1.1986.
16. Buğra, *age*, s.16.
17. Y. Pekşen, "Bir Müteşebbisin Teşebbüsü", *Cumhuriyet*, 22.5.1985.
18. M. Heper, *State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Londra, 1985; A. İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996; Ş. Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiyede Toplum ve Siyaset*, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
19. Günümüzde bu konuya ilişkin uygulamalar için bkz. Buğra, *age*, s. 220. Ayrıca, günümüzde bazı şirketlerin "İslamcı" damgasıyla teşhiri de benzer bir uygulamayı yansıtmaktadır.
20. Nuri Demirağ 50'ye yakın hayrat çeşme yaptırdığını ifade etmektedir. Nuri Demirağ ile röportaj, *20. Asır*, 1/2, 23.8.1952.
21. Nuri Demirağ ile röportaj, *20. Asır*, 1/2, 23.8.1952.
22. A. Chandler, *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Harvard University Press, 1994.
23. Türkiye'de şirketlerdeki aile egemenliği için bkz. Buğra, *age*, s. 285-298.
24. *Fortune* dergisinin (Ağustos 4, 1997, No. 15) dünyanın en büyük 500 firması sıralamasında birinci olan General Motors şirketinin öz sermayesi 23.418 milyon dolar, varlıkları 222.142 milyon dolar, kârı 4.963 milyon dolar, gelirleri 168.369 milyon dolar, çalışanların sayısı ise 647 bin'dir. İSO'nun Türkiye'nin 1996 yılı en büyük 500 sanayi firması sıralamasındaki tüm firmalar için bu değerler sırasıyla 17.469 milyon dolar, 43.843 milyon dolar, 4.290 milyon dolar, 54.144 milyon dolar ve 545.988 kişidir. (İSO 500 en büyük Sanayi şirketi için bkz. *İSO Dergisi Özel Sayı*, No. 378, Eylül 1997. Dergideki TL cinsinden değerleri dolara çevirmek için 12.12.1996 tarihindeki dolar kuru olan 1 dolar =106.662 TL baz alınmıştır.)
25. Bu yapının iki önemli özelliği vardır. Birincisi, devlet bankacılık kesimindeki fonların büyük bir kısmını elinde tutmaktadır. Bu nedenle, siyasi iktidarları etkileme gücünde olan büyük şirketler devlet bankalarının elindeki ucuz fonları kullanma olanağı elde etmektedirler. İkincisi, Türkiye'deki özel bankaların büyük çoğunluğunun mülkiyetinin büyük holdinglere ait olmasıdır. Bu mülkiyet bağı nedeniyle 80'li yıllara kadar hükümet tarafından belirlenen negatif reel faiz oranından topladıkları fonları bankalar kendi bağlı oldukları grubun şirketlerine aktarmışlardır.
26. Vehbi Koç ile röportaj, *20. Asır*, 1/14, 15.11.1952.

Halk Fırkası Kurulurken...

NEVİN YURDSEVER ATEŞ

75 yıl önce Halk Fırkası kurulurken yaşanan tartışmalar, günümüz demokrasi ve siyasi parti örgütlenme tartışmalarından pek bir farklılık taşımıyor.

Cumhuriyet Halk Partisi, Cumhuriyet tarihinin ilk ve en eski partisidir.[1] Bu nedenle Cumhuriyet'in 75. yılı aynı zamanda CHP'nin de 75. yılıdır.

16/17 Ocak 1923 tarihinde Mustafa Kemal, İzmit'te dönemin önde gelen basın temsilcileri ile geniş bir toplantı düzenler. Bu toplantı yeni devletin geleceğine ait düşünceler, çağdaş bir devlet olmanın gereklilikleri ve yapılacak reformlarla ilgili olduğu kadar, bir fırka kurulması zorunluluğunun gündeme getirilmesi açısından da önemliydi.[2]

1 Nisan 1923'te Meclis'in aldığı seçim kararını 8 Nisan'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Mustafa Kemal imzalı beyanname takip edecektir.[3] Bu beyannamenin giriş kısmında "Halk Fırkası" adı geçerken, daha sonra Fırka'nın programı kabul edilen 9 umde yayımlanıyordu.

Bir Meclis partisi olarak doğan "Halk Fırkası", Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir devamıydı. Fırkanın resmen kuruluşu seçimlerden sonradır. CHP'nin kuruluş tarihi ile ilgili olarak 9 Eylül 1923 tarihi genel kabul gören bir tarihtir.[4] Oysa bu tarih, kurulacak yeni partinin tüzüğünün onaylandığı tarihtir.[5] İçişleri Bakanlığı'na Mustafa Kemal imzalı kuruluş dilekçesinin verildiği tarih ise 23 Ekim 1923'tür.[6]

Kuruluşun gerçekleştiği bu dönemde, özellikle ilk birkaç ay içersinde, basında Halk Fırkası ile ilgili yazıların çokluğu göze çarpmaktadır. Bu gelişme gerçekte son derece normaldir. Aynı zamanda yeni gelişmeler, geçmiş tecrübelerle kıyaslanarak, kamuoyu önünde açıkça tartışılmaktadır da. Örneğin bu transkripsiyonda (çevrimyazı) dönemin gazetelerinden olan *İkdam*'da yayımlanan, bir fırka gazetesinin gerekli olup olmadığı üzerine Ahmed Cevdet'in bir yazısı ile yine aynı yazarın "Fırka ve Kulüpler" başlığı altında bir başka yazısını yayımlıyoruz. Günümüz demokrasi ve siyasi parti örgütlenme tartışmalarını göz önüne getirirsek, 75 yıl sonra yaşadığımız sorunların farklı olmadığını görmekteyiz.

1. Başlangıçta "Halk Fırkası" olarak kurulan parti, 10 Kasım 1924'te "Cumhuriyet" kelimesini adının önüne ekleyecektir.
2. İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 53-54
3. *Yenigün*, 13 Nisan 1339 (1923)
4. Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeolojisi)*, (Çeviren: Belkıs Tarhan-Nüvit Tarhan), Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 63
5. Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1976, s. 44; Orhan Özacun, "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", *Tarih ve Toplum*, S. 141 (Eylül 1995), s. 4.
6. Orhan Özacun, *agm*, s. 4

Zonguldak'ta 1930'lu yıllarda bir bayram töreni. CHP İl Başkanı Dr. Mithat Altıok ve Maden Müdürü Hüseyin Fehmi İmer en önde olmak üzere kamu görevlileri altıoklu flamalarla geçit töreninde.
Necdet Sakaoğlu arşivi

FIRKA GAZETESİ

Kütahya mebusu Recep Bey'den aldığımız bir mektup kısm-ı mahsusûmuzda münderiçtir. Bu mektup Halk Fırkası'nın nâzir-i efkârı olmak üzere İstanbul'da bir gazete neşr olunup olunmaması meselesine dairdir.

Mebhûsün-anh gazeteye müte'allik olan reylerden bazılarının, neşrin tasvîbini, bazılarının da adem-i tasvibini mutezammın olması keyfiyetinden ziyâde esâs meseleden bahsedeceğiz ki bu bizi daha ziyâda alâkadar eder.

Biz sûret-i umûmiyyede, Fırkanm İstanbul'da nâşir-i efkâr olacak bir gazete neşr etmesine taraftar değiliz. Bundan ne fâide hâsıl olacak ki... Lüzûmsuz yere mücâdele-i kalemiyyeye meydan vermekten başka bundan ne menfaat beklenebilir. Fırka, bu gazeteyi ne gibi hizmete tahsis edecek? Programını mı müdafaa edecek? Buna hâcet yok. Ma'lûm olduğu üzere bizim memlekette zuhûr eden fırkalarda, programdan ziyade tatbikâtın tarzı mûcib-i mu'âheze oluyor.

Yoksa, Fırka tatbikattaki tarzını mı müdâfa'a edecek? Eğer tatbikat yalnız ise, doğru değil ise böyle bir hâl bihakkın müda'fâa edilemez. Bunu müdâfa'a ettikçe ettikçe mahzûr ziyâdelerdir. Yok tatbikat doğru ise, doğru neticeler hâsıl olacağından, bu netâyic, fırkanın bir gazete ile müdâfa'a-i nefs etmesinden daha müessirdir.

Fırka gazetesi çıkarmak kolay bir şey değildir. Eğer gazeteye gâyet ehemmiyetsiz fıkralar ve haberler derc olunacak ise, gazetenin neşrinde ve beyhûde yere para sarfında bir zarûret hissedilmez.

Mühim şeylere gelince: Fırka gazetesi için mühim olan şeyler, fırkanın efkâr ve icrââtından ibârettir. İşte müşkilât da burada baş gösterir. Zira fırka gazetesi gerek dâhilî, gerek hâricî siyaset için âdetâ bir evrâd kitabıdır. Orada münderic olan muhâkemeler, hatta kelimeler ile Fırka bağlanmış

فرقه غزته‌سی

olur. Fırka bi'l-âhire onun yazdığını ne inkâr edebilir, ne cerh. Sanki alacaklıya bir senet vermiş, bir ta'ahütnâme imzâ etmiş olur.

Bu kadar ehemmiyetle telâkki olunan bir gazeteyi her gün çıkarmak mümkün olamaz. Yazılacak makaleleri çok tartmak iktizâ eder. Hele bu yazılar itidâlden, muvâzenetten biraz uzak bir muharrir eline geçer ise işte o zaman, belâlar mübârekidir. Bâhusûs, fırka siyâset-i hâriciyyeyi kimin eline teslim edebilir.

Resmi Fırka gazetesi mücâdele-i kalemiyyeye, şiddetli lisân tahsis etmez. Çok ağır başlı olmak lâzım gelir. Bu kadar ciddi bir tavır takınan gazete bi'lâhire ihtimâl ki kendi fırkasını da memnûn edemez ve iltizâm-ı sukûta mecbûr olduğu noktalarda kâri'ler onu mağlûb addederler. Bu da bir tehlike.

Böyle ihtiyatlı, ağır, hey'et-i tahririyyesi gâyet düşünceli ve sabırlı bir resmî gazetenin masrafı da çok olur. Çünkü o mücâdele etmedikçe, kimseye kendini aldıramaz. Münâkaşa-i kalemiyye kâri'lerin bayıldığı şeydir. Kâri'ler onu satın almazlar ise idâre, büyük masraflara dûçâr olur. Fâidesiz bir şey için bir fırkayı o gibi büyük masraflara sokmakta bir ma'nâ yoktur. Biz paralarımızı daha hayırlı sarf etmeliyiz.

Biz şimdiki fırkanın bir iki türlü müdâfaasını gördük. Halk üzerinde o tarzın bir hüsn-i te'siri olamadı, olamıyor. Çünkü halk bunları alâka hasebiyle yazılmış yazılardan addediyor.

Fırka ne istiyor? Halkın tevecciihünü mü? Emniyet ve i'timâdını mı? Temsil ettiği fikr-i siyâsinin kabûlünü mü?

Fırka daima müsterih olabilir; eğer adl ve hakkı te'min, halkın ihtiyâcını tesviye, sû-i isti'mâle nihayet verir ise.

Memleketimiz ahâlisi, öteden beri hakkaniyete nâil olmamaktan, ihtiyâcını tesviye ettirecek bir hükûmet bulamamaktan, sû-i isti'mâlin nihayet bulduğunu görmemekten müteessirdir. Memleketimizdeki bu mahrumiyetleri inkâr edemeyiz. Herhangi hükûmet bu üç şeye çâre bulur ise o kendisini behemehal sevdirecektir. Ve herhangi hükûmet ki bu çâreleri bulamaz, memlekette muhabbet ve samimiyet na'il olamaz. Mesele devletin, hükûmetin hiç de şeklinde değildir. Bu dakîkayı, fırka çok iyi düşünmelidir.

Bir de fırka olsun, hey'et-i vekîle olsun demokrasinin ma'nâ-yı hakîkisini iyi anlamak lâzımdır ki akvâl, ef'âle zıt olmasın. Bizde hakiken demokrasi olacaksa ve bundan biz feyz-i hakîkiyi bekliyor isek, tatbikatta demokrasi mukteziyâtına çok dikkat etmeliyiz. Hükûmet bu dikkatiyle memleketin terbiye-i siyâsiyyesini ikmâl etmelidir. Yoksa İsmet Paşa'nın "Bu memlekette Cumhuriyete muhâlefet yazamayacaktır" sözü pek hükümsüz ve te'sirsiz kalır. Cumhuriyeti yaşatacak kuvvet değil, terbiye-i ahlâkiyye ve hissiyyedir. Paşa'nın bu noktaya nazar-ı irfânını celb ederim. Bir büyük adamın dediği gibi; hükûmetlerin kabahati halkın havâs ve kuvve-i mütehayyile sahibi olduğunu düşünmemektir.

Ahmed Cevdet

(İkdam, 22 Teşrinisâni 1339)

FIRKA VE KULÜPLER

Halk Fırkası teşkilâtı için İstanbul'a bir mu'temed (mu'temedün-aleyh) gönderilmiş. Müdâfaa-i Hukûk grupları artık Halk Fırkası'na münkalib olacağı -ve daha doğrusu olduğu- için bu teşkilâta elbette ihtiyaç vardır.

Fakat bir de bana sorun. Evet, bir fırkanın her şehirde teşkilâta kalkışmasını tabiî görmekle beraber bu teşkilâttan çok korkarım. Çünkü biz bunun emsâlini görmedik değil. Fırka namına şurada burada açılan kulüplerin, memleketi man'en ve maddeten za'fa düşüren avâmilden olduğunu ilmü'l-yakîn bilenlerdeniz.

Bir fırka kulübü, ismen kanûnî bir müessesedir. Fakat yalnız ismen! Mâ-bihi'l-iştigâl nokta-i nazarından, bizde bu kulüplerin müessasât-ı gayr-i meşrû'adan olduklarına kâni'iz. Çünkü bizde hükûmet vazifesi lâyıkıyla tayin etmemiş, hükûmet vazifesi ta'arruzundan masuniyete ermemiş, hükûmet vazifesi, sû-i istimâlden kurtulamamış olduğundan fırka kulübü bir yerde açıldığı gibi te'sirât-ı gayr-i mezrû'a eskisinden daha acı bir sûretle cereyan etmeğe başlıyor.

Zâten mahallî a'yân ve eşrâfının, zenginlerinin nüfuzları, tehdidleri te'sirâtından öteden beri bir türlü âzâde kalamayan mahkemeler eskisinden daha bedher haksızlıklara âlet oluyorlar. Kulüb her yerde hükûmet kapusundan ziyâde eshâb-ı mürâcaatın mültecâsı oluyor. Ve fakat bu sırada haksızlıkların kesb-i kuvvet etmesine de yardım ediyor.

Târihen sâbit olduğu üzere vilâyetlerde mahkemelerimizin hükkâmı hiçbir zaman hürriyet ve istiklâl ile fasl-ı da'vâ edememişlerdir.

Hâkim her nev'i kasıtlardan korkar. Bu nev'i kasıtlardan bir tanesi kırk-elli mührü hâvi mazbataların yağmasıdır. Bir hakkı iltizâm edecek olsa, o hakkın mütecâvizi olan ya a'yân, ya eşrâf kendisine hayat ve ma'işetinin lezzetini tattıramazlar. Hele müfteriyât, müf-

فرقه وقلوبلر

خلق فرقه‌سی تشکیلاتی ایچون اسطانبول برمعتمد (معتمد علیه) گوندرمش. مدافعه حقوق غیرییلری آرتق خلق فرقه‌سنه منقلب اولمجق - ودها طوغریسی اولدیغی - ایچون بو تشکیلاته احتیاج واردر.

فقط برده بکا صورك. اوت، برفرقه‌نك هرشهرده تشکیلاته قالقشماسی طبیعی گورمکله برابر بوتشکیلاتدن چوق قورقارم: چونکه بو یولك امثالینی گورمه‌دك دکل. فرقه نامنه شورادہ بورادہ آچیلان قلوبلرك، ملکی معنا وسادة ضعفه دوشورن عواملدن اولدیغنی علم الیقین بیلیورز.

teriyât! Yüzde yetmiş-seksen hâkimler, eshâb-ı esâ'etin nüfûzu altında kalırlar.

Memleketimizin en büyük cerîhalarından biri budur. Ve bu bizim için en büyük bir felâkettir. Diyeceğim ki Cenâb-ı Hak tarafından uğradığımız te'dîbât, bilhassa adalet ve hakkâniyyetin ve izâ'a edilmekten neş'et ediyor.

Bu âna kadar hükûmet bununla başa çıkamamıştır. Bunun da sebepleri vardır. Ma'atteessüf bizde meşrûtiyet te'essüs ettikten sonra aks-i hâl olarak mahkemelerimiz, bir de kulüplerin taht-ı te'sirinde kaldılar. Kulüplerin başına daima erbâb-ı ilim ve faziletten olanlar geçmiyorlar. Çünkü bu gibiler ekseriyâ becerikli olmazlar. Bunlar hakkı düşünür ve anlarlar, kanunu bilirler, vicdânı tanırlar, kimi Allah'tan korkar, kimi vicdânından hayâ eder, kimi mütala'ası sayesinde, umûr-ı zevâle uğradığı yerlerde milletlerin dahi zevâle uğradıklarını görerek her şeyden çekinirler. Binâenaleyh becerikli değillerdir. Fırka ise kulüpte beceriklilik ister, a'zânın adedini çoğaltmalı, orada mukayyed olanların nezd-i hükûmette hâtıraları sayılır kimseler olduğu bütün âsârıyla isbat edilmeli, kulüp erkânının memlekette âmiriyyet sahibi oldukları âleme gösterilmelidir.

Şimdi benim Halk Fırkası'ndan bir intizârım var: Mâdem ki bu fırkadakiler Avrupa'nın tarz-ı harekâtına imtisâl etmeği pek istiyorlar, o hâlde fırkaların Avrupa'da kulüpleri ne ise bizde de öyle mahall-i ictimâ'lar te'sis etmeğe ve kulüp a'zâsının menâfi'i gayr-i meşrû'asını hükûmet nezdinde terviç ettirmemeğe i'tinâ etsinler, şu fırka hayatında olsun, şarklı olmayalım da garblı olalım.

Hele mahkemeler! Dediğim gibi zâten ya a'yânın ya şerirlerin nüfûz ve tehdidi altında vezâ'ifini bi-hakkın icrâ ve ifâ edemeyen mahkemelere aslâ müdâhele etmemek bizim için en mühim bir maddedir. Eğer Halk Fırkası gerek kendini gerek hükûmeti siyânet etmeği bilir ise memleketçe mergûb ve makbûl olur.

Bu emniyeye vâsıl olabilmek için kulüblerin rüesâ ve a'zâsını almakta çok dikkat ve ihtimâmı lâzımdır. Maatteessüf fırkacılıkta keyfiyetten ziyâde kemmiyete, evsâftan ziyâde adede bakıldığından bu tavsiyemizin ne dereceye kadar tasvîb edileceğini bilemeyiz.

Kulüpler, en ziyâde halkın demokrasi terbiyesi almasına bakarak memleketin âtîsini korumalıdırlar. Eğer bu terbiye cihetine itina edilmez ise âtiyen, her mevcût sâbık, sükût edebilir.

Vâkı'a bütün efrâd-ı milletin Halk Fırkası'na geçmesi sûretiyle bir müsâvât te'sisi hâlinde i'mâl-i nüfûza zemin ve meydan kalmıyacağı (!) vârid-i hâtır olabilirse de böyle bir ihtimâlin vukû'una sevinmekten ziyade yerinmek lâzım gelir. Zira o zaman Cumhuriyet unvânı altında bir hükûmet-i mutlaka-i müstebide te'sis etmiş olur.

Başka bir fırkanın zuhur etmesine, Rauf Bey meselesinde hükûmetin ve fırkanın aldığı vaziyet gösterir ki Halk Fırkası yanında diğer bir fırkanın tekevvünü arzu edilecek değildir. Fakat ümit ederiz ki memleket iyiden iyi sulh hayatına girdikten sonra hırs ve hevese mübtenî olmamak ve yalnız menâfi'-i milliyyeden tevellüd etmek şartıyla bizde de bir iki büyük fırka teşekkül edecek ve memleketin istibdâda gitmemesine sebep olacaktır.

Ahmed Cevdet

(*İkdam*, 26 Teşrinisâni 1339)

İSTANBUL, 29 EKİM 1924

Osmanlı Başkentinde Cumhuriyet'in İlk Yıldönümü

MEHMET EMİN ELMACI
Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü araştırma görevlisi

İstanbul Belediye Başkanı Emin Bey (Erkul).

Cumhuriyet'in 75. yıldönümü kutlamalarının gerçekleştirildiği şu günlerde Cumhuriyet'in daha önce kutlandığı yıllara giderek, daha ilk yılda özellikle İstanbul'da Cumhuriyet'in nasıl kutlandığını görmekte yarar olduğu kanısındayım. 1924 yılının ekim ayında tüm yurtta bu önemli gün için hazırlıklara da başlanmıştı.

Ankara'da bu günün önemi ise Meclis'ten çıkartılan "Cumhuriyet'in tarih-i ilanı olan 29 Teşrinievvel yevm-i mezkur zevalinde yüz bir pare top endahtı suretiyle ve merasim-i mahsusa ile tesidi hakkında"[1] kararname ile vurgulanmıştı. 29 Ekim'in özel bir törenle kutlanması için çıkartılan bu kararnamenin ardından, 19 Nisan 1925 tarihinde Mecliste 4 maddelik kanun layihasının görüşülüp kabul edilmesiyle[2] bu tarihten itibaren 29 Ekim günleri milli bayram olarak kutlanmaya başlandı.

1925 yılındaki bu kanun layihasının gerekçesi olarak "Memalik-i mütemeddineden her biri kendisi için milli bayram olmak üzere tek bir gün kabul etmiştir. Her millet o vechile tayin ettiği günü resmi yevm-i mahsus addi ile yalnız o gün gerek memleket dahilinde, gerek memalik-i ecnebiyedeki sefarethane ve şehbenderhanelerinde merasim-i milliye icra eder" denildikten sonra Fransa ve Amerika'nın milli günlerinden de örnek verilmiş ve "...Binaenaleyh Cumhuriyet'in ve milletin yevm-i mahsusu Cumhuriyet'in yevm-i ilanı olan 29 Teşrinievvel günü olduğuna, gerek dahilde, gerek hariçte devlet ve hükümet namına merasim-i milliye yalnız bugün icra olunacağına, itiyad-ı diniye ile 23 Nisan dahi dahil olduğu halde saltanat-ı şahsiyenin ılgası gibi, milli eyyam-ı mahsusada devair ve mekatibin tatili ile iktifa edileceğine" dair dört maddelik bir kanun layihası verilmişti. Buna göre;

> Madde 1. Türkiye dahil ve haricinde devlet namına yapılacak milli bayram merasimi Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Teşrinievvel günü icra edilir.
>
> Madde 2. İş bu milli bayram merasiminin tarz-ı icrası ile sair bayramlarda icra olunacak merasimin tarzı icra vekilleri heyetince tayin olunur.
>
> Madde 3. Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.
>
> Madde 4. Bu kanunun icrasına icra vekilleri heyeti memurdur.

Cumhuriyet döneminde dış devletlerin milli bayramlarına da önem veren Atatürk 10 Temmuz 1929'da ABD Başkanı Hoover'a,[3] 18 Temmuz 1934'te Fransız Cumhurbaşkanı Lebrun'a,[4] 26 Ağustos 1934'te Macar Naib-i Hükümeti Amiral Nagybany'ye,[5] 2 Eylül 1934'te de Afgan Kralı Zahir Han'a[6] milli bayramları nedeniyle kutlama telgrafları göndermiştir.

Bu gelişmeler ışığında Cumhuriyet'in ilanının ilk yıldönümü olan 29 Ekim 1924 tarihi, yeni Türkiye Cumhuriyeti için cumhuriyet kavramının oluşmasında, 1919 yılından itibaren gerçekleştirilenlerin yanında sembolik bir anlam içermekteydi. Aynı şekilde İstanbul'da bu günün kutlanması ise buranın Osmanlı Devleti'nin son başkenti olması açısından da önem taşımaktaydı. Anlaşıldığına göre, gerçekten de İstanbul şehri Cumhuriyet'in ilk yıldönümü kutlamalarını ciddiye almıştı.

İstanbul'daki gazetelerin büyük çoğunluğu 29 Ekim gününden "Cumhuriyet'in ilk sene-i devriyesi" olarak söz ederken sadece *Vatan* ve *Cumhuriyet* gazeteleri günün anlamına bağlı olarak Cumhuriyet Bayramı kavramını kullanmışlardır. *Vatan* gazetesi, daha 27 Ekim 1924 tarihli nüshasında "Cumhuriyet Bayramı fevkalade me-

rasimle tesid edilecektir" derken, aynı kavrama Ankara'da *Hâkimiyet-i Milliye*,[7] İzmir'de *Anadolu*[8] gazetelerinde de rastlanılmıştı.

KUTLAMA ÖNCESİ HAZIRLIKLAR

29 Ekim'den bir hafta önce İstanbul'da yapılacak tören ve şenliklerin programını oluşturmak için belediye başkan yardımcısı Şükrü Ali Bey'in başkanlığında ve polisten, jandarmadan, askeriyeden, merkez kumandanlığından, maariften ve belediyeden birer kişiden oluşan bir komisyon oluşturulmuştu. Bu komisyon 21, 22 ve 24 Ekim'de üç toplantı yaparak programı oluşturmuş ve basına dağıtmıştır.[9]

Bu sırada 25 Ekim tarihinde Ziya Gökalp'in ölümü İstanbul'da da büyük bir şok yaratmıştı. Bir gün sonraki büyük cenaze töreni sırasında Maarif Vekili bütün okulların kapatılmasını ve bütün öğretmen ve öğrencilerin cenazeye katılmasını emretmişti.[10]

Bu arada, İstanbul'daki Cumhuriyet Bayramı kutlamaları Ankara'da da unutulmamış ve eski merkezin bu günü daha da sıkı tutması için İçişleri Bakanı Recep Bey (Peker), İstanbul Belediyesi'ne 26 Ekim'de gönderdiği telgrafta "Teşrinievvelin 29. çarşanba günü Türkiye devleti şekli hükümetinin idare-i cumhuriyete inkılap ettiği mesud güne müsadiftir. Yevm-i mezkurda azami merasim-i tesidiye ifası ve Türkiye'yi sulha getiren inkılabın tebellür ettiği bu güne hürmetle bilumum devairin tatili tamimen rica olunur"[11] demiştir. Böylece 29 Ekim resmi tatil olmuş, bütün dairelerle birlikte gazeteler de işi bırakmış, dolayısıyla İstanbul'da bir gün sonra (30 Ekim) gazeteler çıkmamıştı.[12]

İstanbul'da toplanan komisyon, basına verdiği program ilanında,

1. Cumhuriyet'in ilanının yıl dönümüne tesadüf eden Teşrinievvelin 29. Çarşanba günü bir ihtifal tertib olunacaktır.
2. İhtifal, gündüz hükümet konağından, Vali beyefendi tarafından tebrikat kabulu, ordunun geçit resmi yapması, izciler, mektebler, polis ve zabıta-yı belediye memurlarıyla cemiyetler ve halkın bu resme iştiraki, geceleyin de askerler, izciler, mektebler ve halkın fener alayı tertibi suretiyle icra olunacaktır.
3. Teşrinievvelin 29. Çarşanba günü devair-i resmiye, belediye ve mekteb tatil edilecek, sabah saat yediden itibaren bilumum devair-i resmiye, hususi dükkânlar, mağazalar, vapurlar, tramvaylar donatılacak ve geceleyin mebani-i resmiye ve cevami-i şerife tenvir olunacaktır.
4. Zeval vaktinde 101 pare top endahtı yapılacaktır.
5. Saat ondan on bire kadar hükümet konağında tebrikat kabul edildikten sonra on biri on geçe, Vali Beyefendi başta olduğu halde tebrike gelmiş olan rical-i hükümet ve cemiyet aza ve mümessilleri, Mahmudiye caddesini takiben ve maşiyen Şehremaneti karşısında türbe önüne gelecektir. Orada kolordu kumandanına mülaki olarak saat on bir buçukta başlayacak olan geçit resminde hazır bulunacaklardır.
6. Geçit resmine iştirak edecek berri ve bahri kıtaat ile askeri mekatib, izciler, mektebler, polis ve zabıta-yı belediye memuru ve cemiyetler saat onda Sultanahmet Parkı muhitinde tamamen toplanmış bulunacaklardır.
7. Geçit ve ihtifal alayları, Sultanahmet divan yolu, Bayazıt direklerarası, Saraçhanebaşı, Çinili hamam, Sirk, Unkapanı Köprüsü, Şişhane karakolu, Tepebaş cadde-i kebir tarikiyle Taksim'e gidecekler, orada askerler kışlalarına, diğerleri yerlerine avdet edeceklerdir.
8. Alayın 50 metre ilerisinde bir ve kıtaat-ı askeriye ile izciler arasında diğer bir süvari polis müfrezesi hareket edecektir.
9. Alayın harekete başladığı vakitten yarım saat evvel, yani tam onbirde güzergâhtaki tramvay arabaları tatil-i seyrüsefer ederek mutlaka güzergâhın haricinde kalacaklardır.
10. Askerler, izciler, mektepler ve esnaf cemiyetlerinin tertib edeceği fener alayları saat altıda Bayazıt'tan, Taşkışla'dan, Beşiktaş'tan ve Kasımpaşa'dan hareketle İstanbul ve Beyoğlu cihetlerinde icra-yı şadmani edeceklerdir. Kasımpaşa'dan gelecek alay Unkapanı, diğerleri Karaköy köprüsü tarikiyle azimet ve avdet edeceklerdir.
11. Alaya iştirak edecek cemiyetlerin sıraları hüruf-u heca tertibi üzere tanzim ve kendilerine tebliğ edilmiştir.
12. İhtifal alayının esna-yı hareketinde tertib ve muhafaza-yı intizama ait hususatın cihet-i askeriyeye talik edenlerinde müfreze komutanlığına, izciler ve mekteplere ait olanların da Terbiye müfettişi Sami Bey'e, cemiyet-i hayriye ve esnaf cemiyetine mütealik hâlât da Milli İntifaller reisi Ziya Bey'e müracaat edebileceklerdir.
13. Temin-i intizam için polisce icab eden tertibat alınmıştır.[13]

Halk Fırkası da 29 Ekim'deki törenlere ne şekilde katılınacağını belirlemek için bir toplantı yapmış ve alınan kararları bütün kaza ve nahiye mutemetlerine bildirmişlerdi. Buna göre, Halk Fırkası'nın vilayet heyet-i idare üyeleri bütün kaza ve nahiye mutemetleri, saat dokuz buçukta Cağaloğlu'ndaki fırka genel merkezinde buluşacaklar ve Belediye'de yapılacak törene birlikte gideceklerdi.[14]

Belediye'de ayrı olarak düzenlenecek tören programı da basına verilmişti. Buna göre,

1. Merasime kabl-ez zeval saat onda mübaşeret olunacaktır.
2. Birer bölük nizamiye, bahriye ve jandarma efradı, polis ve zabıta-ı belediye memurları ile bir bando mızıka, daire-i vilayet önünde alız-ı mevki edecektir.
3. Vali-yi Vilayet, kolordu kumandanı, erkân ve ümera-yı askeriye ve rüesa-yı memurin-i mülkiye huzur ile kabl-ez zeval saat onda daire-yi vilayette merasim-i mahsusa ile zirde gösterilen tertip sırasıyla hükümet-i cumhuriye namına makam-ı vilayette tertibat kabul olunacaktır.
   - İstanbul'da bulunan mebusan-ı kiram hazreti
   - Kolordu kumandanı ve erkân ve umera ve bahriye rüesa ve erkânı
   - Hariciye muralılıaslığı
   - Halk Fırkası
   - Şehremaneti
   - Meclis-i umumi ve cemiyet-i belediye azalarıyla, İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar vilayetleri meclis-i idare aza-yı müntehebesi
   - Dahiliye, Maliye, Adliye, Maarif ve diğer vekâlet-i celilelere mensub müfettişler
   - Cinayet Müdde-yi Umumiyesi ve Cinayet Mahkemesi Heyeti

- Müftü Efendi, Ulema ve meşayih-i kiram
- Darülfünun emini ve müderrisleri
- Mehakim-i Asliye Heyeti ve Müdde-yi Umumileri
- Erkân-ı müdiran-ı vilayet ve emanet (Beyoğlu, Üsküdar vilayetleri rüesa ve erkânı)
- Mekteb-i Âliye müdürleri
- Matbuat Cemiyeti
- Hilal-i Ahmer Cemiyet-i Tedrise-yi İslamiye
- Türk Ocağı[15]

29 Ekim gününe gelindiğinde gazeteler, bu günün önemini halka duyurmaya başlamışlardı. *Cumhuriyet* gazetesi, 29 Ekim'de ilk sayfasında Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir resmini "Büyük Münci Gazi Paşa Hazretleri" tanımıyla verdikten sonra "Türkler, bugün büyük müncinin işaret ettiği mesut gayeye doğru başladıkları seferin bir yıllık mesafesini kat etmekten mütevellid en büyük sevincini his etmektedirler." diyerek görüşlerini bildirmişti. *Vatan* gazetesi ise, bir yıl önce meydana gelen hükümet bunalımını ve cumhuriyetin ilan edilmesi sırasındaki meclis görüşmelerini aktarmış ve manşet olarak da "Cumhuriyet idare[si] halk hükümetinin en mütekamil şeklidir. Her millet cumhuriyete geçmeyi bir gaye bilir"[16] cümlelerini kullanmıştı. *İkdam*, olaya bir başka açıdan yaklaşmış ve "İkdam, cumhuriyet ilan edileceğini en evvel haber vermiş olmakla büyük iftihar duyar"[17] başlığıyla çıktıktan sonra, bir sene önceki muhabirinin verdiği haberi (Gazi'nin 22 Ekim 1923 tarihinde *Neue Freie Presse* gazetesine verdiği beyanat) tekrarlamış ve olayın bir başka boyutu olan yeni merkezin ne olacağı sorusuna Gazi'nin " Payitahtımızı bilhassa hadisat tayin etmiştir ve artık ortada böyle bir mesele kalmamıştır. Ankara, Türk Cumhuriyeti'nin merkezidir" şeklindeki yanıtını yayımlamıştır. *Vakit* gazetesi de cumhuriyetin bir sene önceki ilanını anlatmış ve "...Bundan sonra artık Türk topraklarına bir çiftlik, Türk milletine bu toprağa merbut demirbaş eşya nazarıyla bakılacak zamanlar geçmiştir. Vakit, bu mesud günün sene-i devriyesi münasebetiyle karilerine beyan-ı tebrikat etmeyi vazife bilir"[18] diyerek okuyucularını kutlamıştı.

Sıra bayram kutlamalarına gelmişti. Bayram sabahı saat yediden itibaren bütün caddeler, sokaklar, tramvaylar, dükkânlar, vapurlar bayraklarla donatılmıştı. Erkek, kadın, çoluk çocuk sabah erkenden bu muazzam bayramı kutlamak için sokaklara dökülmüştü.[19] Halk, Hükümet Konağı ile resmi geçidin yapılacağı yer olan Sultan Mahmud Türbesi önüne kadar olan yerde (Divan Yolu caddesinin iki tarafını) büyük bir kalabalıkla doldurmuştu.[20]

Resmi geçide katılacak olan askeri okullar Sultanahmet Meydanı'nda toplanmışlar ve burada fırka kumandanı Hüseyin Hüsnü Emir Bey tarafından teftiş edildikten sonra, Şükrü Naili Paşa tarafından da selamlanmışlardı.[21]

Program gereği ilk tören Belediye'de gerçekleştirildi. Saat onda başlayan resmi kabulde, Vali adına Vali vekili ve Polis müdürü Hüsnü Bey kutlamaları kabul etmeye başladı.[22] Yirmi dakika sonra erkân-ı harbiyesi ile birlikte gelen Şükrü Naili Paşa, Belediye önünde askerler ve mızıka tarafından selamlandılar. Belediye Başkanı Emin Bey,[23] İstanbul'da bulunan milletvekilleri ve komutanlar da geldikten sonra, mızıka İstiklal Marşı'nı çalmış[24] daha sonra müftü tarafından bir dua ile birlikte kabul töreni başlamıştı.[25] Törene yukarıda verilen sıralama dışında Ermeni, Rum patrikleri[26] ile Keldani ve Süryani patrikleri[27] ve Hahambaşı ile Bulgar eksarh vekili[28] de katılmıştı.

Belediye'deki kutlamalar, orada bulunanlara şeker ve lokum sunulmasıyla sona ermişti.[29] Bundan sonra saat on bir buçukta başlayacak olan geçit töreni için hep birlikte Sultan Mahmut Türbesi önünde kurulan tribüne gidilmişti.[30] Tören saat on bir buçukta başladı. Önde Bahriye müfrezesi olduğu halde mekteb-i bahriye genç talebesi sert ve dik bakışlarıyla kolordu kumandanının önünden geçmiş,[31] bundan sonra bir süvari müfrezesi ve piyade kıtaatı halkın alkışları arasında muntazam bir yürüyüşle geçmişlerdi.[32] Onları "...Topçu ve imalat-ı Harbiye Mektebi efendileri takip ediyor, süvari bölüğünün ardında da Harbiye alayının sancağı ilerliyordu"[33] diyen *Vakit* gazetesi, hemen ardından halkın bir sancağı nasıl karşılaması gerektiğini bilmediğini belirterek, bu ihmalin düzeltilmesini de istiyordu.

Biraz sonra törene katılan bir top bataryasının ardından İstanbul Jandarma Alayı, Polis Mektebi öğrencileri ve Belediye zabıta memurları da yürüyüşe katılmış, "...sonra sırasıyla İzciler, bayrağında 'fikir ordusu, nur ordusu, ilim ordusu biziz' yazılı Darülmuallimin, İstanbul kız ve erkek liseleri, kız mektepleri talebeleri, biçki yurdu talebatı, Türk Müretteb in Cemiyeti, umum deniz emval-i ticariye ve maden kömürü amelesi, hamallar, mavna ve salapuryacılar, arabacılar ve aşçılar cemiyetleri geçmiştir. Alayın en sonunda başlarında Bedii Bey'in bulunduğu İstanbul İtfaiye grubunun bütün otobüs, arozöz ve diğer alat-ı itfaiyesi, defne dalları ve kırmızı beyaz kâğıtlarla donanmış olduğu halde geçerken şiddetle alkışlanmıştır. Cemiyetler içinde özellikle Türk Mürettebin Cemiyeti parlak bir surette geçerken bütün dikkatleri üstüne toplamıştı."[34] Geçit töreninde bulunan İran ateşemiliteri ve Yunan başmurahhası Mösyö Gogos[35] bizzat Vali vekili Hüsnü Bey ve kumandan Şükrü Naili Paşa'yı kutlamışlarken, Alman sefiri Hernadolni, Leh Sefareti müsteşarı[36] ve Sovyet konsolosu da Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk senesinin kutlamasını telgraf ile gerçekleştirmişlerdi.[37]

Geçit töreninin bitmesinden sonra bütün topluluk Beyazıt'a geçmiş, oradan Çakmakçılar yokuşundan Unkapanı köprüsü yoluyla Taksim'e yürümüşler ve buradan dağılmışlardı.[38]

DARÜLFÜNUN'DA KUTLAMALAR

İstanbul'daki kutlamaların bir başka yönünü de Darülfünun'da yapılan törenler oluşturmuştu. Darülfünun 29 Ekim günü verdiği ilanda, yapılacak tören programını sıralamıştı.[39]

Buna göre,

1. Saat beşten itibaren fener alaylarına iştirak edecek zevat, Darülfünun binası meydanına içtima edecek ve Vakit-i muayyeni olan saat altıda oradan hareket edecektir.

2. Darülfünun Meydanı elektrikle tenvir edilecektir.

3. Darülfünun'un muhtelif şuabat müderrisleri ve talebesi tarafından nutuklar.

4. Darülfününca yapılacak merasime saat yediden itibaren mübaşeret olunacak ve sabaha kadar devam edecektir.

5. Merasimin devamı müddetince müteaddid musiki heyetleri tarafından icra-yı ahenk edilecektir.

6. Merasim devam ettiği müddetce Darülfünun meydanının muhtelif noktalarından fişenkler atılacaktır.

Darülfünun Talebe Birliği de "Cumhuriyetimizin ilk sene-i devriye-i ilanı olan bugünü layık olduğu vechle tesid etmek üzere"[40] 29 Ekim günü birliğe dahil fakülte öğrencilerini, Darülfünun'un ön bahçesinde, eski Harbiye Nezareti önünde yapılacak tören ve eğlencelere davet etmiş ve Darülfünun'un bazı bahçe kapılarının sadece Darülfünun öğrencisi ve misafir olan diğer okulların öğrencilerine saat altıdan itibaren açık bulundurulacağını belirtmişti.

Darülfünun'daki o günkü törenlere kalabalık bir grup katılmıştı. Darülfünun'un Beyazıt yönündeki büyük kapısı elektrikle aydınlatılmıştı. Bu kapıdan meydana kadar olan bölüme karşılıklı olarak direkler dikilmiş ve bu direklerin arası defne dalı ve bayraklarla donatılmıştı.[41] Meydandaki binanın balkonuna da Darülfünun'un Botanik bölümü tarafından "İlim ve İstiklal" levhası ziller arasında asılmıştı[42]

Halkın beşten itibaren toplanmaya başladığı Darülfünun meydanında, Harbiye Mektebi ve kolordu mızıkaları ile Mehterhane takımı da yerlerini almış ve milli havalar çalınmaya başlamıştı. *Cumhuriyet* gazetesinin 31 Ekim tarihli sayısında belirttiği gibi, "...meydanda 50-60 bini aşan halk kitlesi olduğu halde Darülfünun emanetince alınan tedbirler sayesinde düzenli geçen gecede tüm kalabalığın hemen hepsine limonata ve şerbetler dağıtılmıştır."

Saat altı buçuğa doğru, önce Tıp Fakültesi adına müderris Nurettin Bey konuşma yapılacak balkona gelmiş ve Cumhuriyet'in fevzidi hakkında bir konuşma yapmış, hemen ardından Hukuk Fakültesi'nden Muslihiddin Adil, Tıp Fakültesi'nden öğrenci Cezmi Bey konuştuktan sonra "...Darülfünun Emini İsmail Hakkı Bey, cumhuriyetten ve onun gençliğe vaadettiği mesut neticelerden bahs etmiş ve pek çok takdir edilmiş ve alkışlanmıştır."[43] Mustafa Kemal Paşa'ya bir kutlama telgrafı da göndermiş olan[44] İsmail Hakkı Bey'den sonra İlahiyat Fakültesi tefsir müderrisi Cevdet Bey de konuşmuş ve tüm bu konuşmalar sırasında geç vakte kadar, daha önce belirtilen programa göre Darülfünun kulelerinden iki dakikada bir havai fişekler atılmış ve mehter takımı da milli marşlar çalmıştı.

> **Mustafa Kemal'in 16 Mayıs 1919'dan beri İstanbul'a uğramamış hatta 12 Eylül 1924'te Karadeniz'e geçişi sırasında da kenti selamlamamış olması gazetelerde sitemkâr yazıların çıkmasına neden olmuştu.**

Darülfünun Emini İsmail Hakkı Bey, müderris Nazmi Asaf, Edebiyat başkanı Sıtkı Bey ve dahiliye müdürü Nuri Beyler tarafından düzenlenen program sonunda *Vakit* gazetesine göre halk "...Darülfünun gençliğinin ilk defa olmak üzere icra edilen büyük tezahüratından memnun olmuş." *Cumhuriyet* gazetesine göre ise "...Cumhuriyetin ilk devr-i senesini gençliğin kucağında, onun sinesinde daha samimi ve daha neşeli bir surette tesid etmiştir."

İstanbul'dan, Cumhuriyet'in ilk yıldönümü nedeniyle Mustafa Kemal ve TBMM'ye telgraflar da yollanmıştı. Gazeteler gelen telgrafları ve her birine bizzat Mustafa Kemal'in verdiği yanıtları da yayımlamışlardı. *Cumhuriyet* gazetesi, Darülfünun Emini İsmail Hakkı Bey, Türk Mürettebin Cemiyeti Reisi Hayri Bey ve İstanbul Belediye Başkanı Emin Bey'in kutlama telgraflarını yayımlarken, *Milli Mecmua* sahibi Mehmet Mesih'in (Akyiğit), Gaziye gönderdiği telgraf ve Gazi'nin yazdığı yanıt ise *Milli Mecmua*'da yayımlanıyordu.[45] Belediye Başkanı Emin Bey'in telgrafına Mustafa Kemal verdiği yanıtta " Cumhuriyetin ilan edildiği büyük günün birinci sene-i devriyesini tebrik vesilesiyle muhterem İstanbul halkı namına izhar buyurulan hissiyat-ı samimaneye takdim-i teşekkürat eylerim efendim"[46] demekteydi. Belediye, Cumhuriyet'in ilk yıldönümü nedeniyle İstanbul'da geceli gündüzlü törenler yapıldığını Mustafa Kemal'e, Başbakanlığa ve İçişleri Bakanlığına telgraflarla bildirirken, aynı zamanda yeni bir caddenin açılışıyla da gururlanıyordu.

MUSTAFA KEMAL PAŞA CADDESİ'NİN AÇILIŞI

İstanbul'da Cumhuriyet Bayramı kutlamaları sırasında, bir başka gelişme de yeni bir caddenin ilk kısmının tamamlanıp hizmete açılması olmuştu. Mustafa Kemal Paşa Caddesi adı verilen bu cadde 50 metre genişliğinde ve 500 metre uzunluğunda olup, Aksaray'da Valide Camii karşısından Yenikapı İstasyonuna kadar uzanmaktaydı.[47]

Caddenin resmi açılışı 29 Ekim 1924'te saat üçte gerçekleştirilmiş, tören sırasında Belediye Başkanı Operatör Emin Bey caddenin başında kurulan bir çadırda misafirlerine bir de konuşma yapmıştı. Konuşmasında bu caddenin yapımında katkıları olan bir önceki Başkan Haydar Bey'e ve onu destekleyen Beledi-

ye Meclisi üyelerine teşekkür eden Emin Bey, daha sonra, caddenin açılışını bir telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya da bildirmişti.[48] Mustafa Kemal Paşa da bu telgrafa verdiği yanıtta "İstanbul şehrinin en mutena caddesine ismini vermek ve birinci kısmının resmi-i güşadını Cumhuriyetimizin birinci yıl dönümüne müsadif bir günde icra etmek suretiyle hakkımda gösterilen büyük kadirşinaslığa teşekkür ederim"[49] demiştir.

Mustafa Kemal 16 Mayıs 1919'dan itibaren İstanbul'a hiç uğramamıştı. Başkomutanlık Meydan Savaşı'nın 1924 yılı kutlamalarına katıldıktan sonra, Çanakkale Boğazı'ndan 12 Eylül 1924'te Karadeniz'e geçişinde de İstanbul'da durmamış, telgraf dahi göndermemişti. İstanbul gazeteleri bu konuda sitemkâr yazılar yazdıkları gibi, her an onu İstanbul'a beklemekteydiler. İstanbul'un Kurtuluş Bayramı nedeniyle daha önce Operatör Emin'in İstanbul adına Mustafa Kemal'e kutlama telgrafı çekmesi, Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat Bey ve Hüseyin Cahid'in kardeşi Hüseyin Suat Bey tarafından tepkiyle karşılanmış ve buna neden olarak da Mustafa Kemal'in İstanbul'dan geçerken selam göndermemesi gösterilmişti. Bu kişilere yanıt olarak Mustafa Kemal, gönderdiği telgrafta "İstanbul'dan geçerken içinde bulunduğum gemi, usul dairesinde İstanbul'u ve muhterem İstanbul halkını selamladı. Eğer ayrıca Ali Haydar Midhat ve Hüseyin Suat adındaki kimseleri selamlamamışsa, kendilerinin esasen selamlanmaya layık bulunmamalarından ileri gelmiş olacaktır"[50] demişti. Aynı Mustafa Kemal, Cumhuriyet Bayramı nedeniyle verdiği demecinde kendisine sorulan "Gazi Paşamızın İstanbul'u ziyaret imkânı hasıl olduğu zamanlarda bu şeref-ten mahrum kalışı, sebebi her ne olursa olsun İstanbul'u dolduran perestişkârlarınızı şüphesiz mahzun etmiştir... İstanbul'un bu samimi iştiyakını tatmine inayet buyurmaz mısınız?"[51] sorusuna verdiği şu yanıtta ise olayı çok iyi açıklıyordu. "...Herhalde İstanbul'a gelmemiş, gelememişsem, mutlaka henüz o ziyareti tehir edecek ciddi esbab ve iştigalat olduğunu kabul etmek lazımdır. İstanbul'a behemahal gideceğim. Yalnız oraya ziyaretimin, oradaki huzurumun İstanbul için nafi olabileceği bir zamanı ihtiyar etmek istiyorum. Maksadı yalnız bir ziyarete münhasır olarak mütalaa etseydim, onu her vakit temin mümkün olabilirdi, tasavvur ettiğim zaman uzak olmayacaktır."[52] Gerçekten de Mustafa Kemal " ...bu ziyaretin zamanını bekliyordu. Yüzyıllar boyu İstanbul'dan kopuk kendi kaderiyle baş başa bırakılmış Anadolu'yu eziklikten kurtarmak, kişiliğine kazandırmak, yüceltmek, açıkçası Anadolu'yu İstanbul'a kabul ettirmek istiyordu."[53] Mustafa Kemal bunu kabul ettirmiş olacaktı ki, ancak 1 Temmuz 1927 tarihinde İstanbul'a gidecektir.

1. *Düstur*, 3. Tertib, c. 5 (26 Teşrinevvel 1340), s. 666.
2. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 18, no: 1/616, s. 164 - 167.
3. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, 1991, s. 594.
4. *Age*, s. 652.
5. *Age*, s. 655.
6. *Age*, s. 654.
7. *Hâkimiyet-i Milliye*, 31 Ekim 1924.
8. *Anadolu*, 29 Ekim 1924.
9. *Vakit*, 24 Ekim 1924.
10. *İkdam*, 26 Ekim 1924.
11. *İkdam*, 27 Ekim 1924; *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1924.
12. *Cumhuriyet* (29 Ekim 1924) "Erkân-ı tahririye ve tertibiyenin Cumhuriyet bayramı şerefine bugün çalışmayı tatil etmeleri hasebiyle Cumhuriyet 30 Ekim'de çıkmayacaktır" başlığıyla bunu okuyucularına duyurmuştur.
13. *İkdam*, 28 Ekim 1924; *Vatan*, 28 Ekim 1924; *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1924.
14. *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1924.
15. *Vakit*, 28 Ekim 1924. Burada, seçilmiş milletvekillerinin protokol sırasında askerlerden ve din adamlarından önce gelmesi, o dönemin şartları göz önünde bulundurulursa dikkat çekici bir yön taşımaktadır.
16. *Vatan*, 29 Ekim 1924. Gazetenin bu nüshasında "İstanbul'da ilk Cumhuriyet Bayramı merasimi" alt başlığıyla, Haydar Bey'in konuşurken resmi yayınlanmıştır. Bu resmin bir sene önce Cumhuriyet'in ilanında çekilen bir resim olduğu, Haydar Bey'in yeni Belediye Başkanı Operatör Emin (Erkul) Bey'den önceki başkan olmasından anlaşılmaktadır. I. ve II. Meclis İstanbul milletvekiliği de yapan Ali Haydar (Yuluğ) Bey, 12 Mart 1923 tarihinde İstanbul valiliğine atanmış, 15 Nisan 1923'te ise şehreminliği vekâleti de ona verilmişti. Bu görevleri 8 Haziran 1924 tarihine kadar yürütmüş, ardından Ankara şehreminliğine atanan Ali Haydar Bey 27 Kasım 1926'ya kadar bu görevde kalmıştı.
17. *İkdam*, 29 Ekim 1924.
18. *Vakit*, 29 Ekim 1924.
19. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
20. *Anadolu*, 31 Ekim 1924.
21. *İkdam*, 31 Ekim 1924.
22. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
23. Birinci TBMM'de Bursa milletvekili olan Operatör Emin (Erkul) Bey, 8 Haziran 1924 tarihinde İstanbul Belediye Başkanı olarak atanır ve bu görevi 12 Ekim 1928 tarihine kadar devam ettirir.
24. 12 Mart 1921'de mecliste kabul edilen Mehmet Akif Ersoy'un İstiklal Marşı, ilk olarak Abdulkadir Töre tarafından 2 Mayıs 1921'de bestelenmişti. Daha sonra Kurtuluş Savaşı'nın en ateşli dönemlerinde olduğundan dolayı sonuçlanamayan beste yarışmasında bestelenen ve İstanbul'da gayri resmi olarak çalınmaya başlanan Ali Rifat Çağatay'ın bestesi, 1924 yılında Ankara'da Maarif Vekâleti'nde toplanan kurul tarafından kabul edilmiş ve bütün okullara bildirilmişti. 1930 yılına kadar çalınan bu marş aynı yıl yerini Zeki Üngör tarafından bestelenen marşa bırakmıştı.
25. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
26. *Ahenk*, 31 Ekim 1924.
27. *Cumhuriyet*, 31 Ekim. 1924
28. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
29. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
30. *Vatan*, 31 Ekim 1924.
31. Cumhuriyet Bayramında yapılan bu geçit töreninde, intizamı ve yürüyüş itibariyle bu Bahriye Mektebi öğrencileri birinciliği elde etmişti. Daha sonra yürüyüşe katılacak olan Askeri Sanayi Mektebi öğrencileri ikinciliği, Harbiye Mektebi piyade öğrencileri de üçüncülüğü kazanmış ve kolordu kumandanlığı tarafından kabul edilmişlerdi.
32. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
33. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
34. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
35. *Vatan*, 31 Ekim 1924.
36. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
37. *Tanin*, 1 Kasım 1924.
38. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
39. *Vatan*, 29 Ekim 1924. Darülfünun'un Mustafa Kemal Paşa'ya ilgisi çok önceden başlamıştı. Darülfünun daha 19 Eylül 1922 yılında Mustafa Kemal Paşa'ya fahri müderrislik unvanı vermiş ve Darülfünun Edebiyat Fakültesi 12 Nisan 1923'te bunun için profesörlerden Necip Asım, İzmirli İsmail Hakkı ve Şemsettin'i (Günaltay) görevlendirmişti. Bu şahadetname 23 Haziran 1923'te Necip Asım tarafından Ankara'da Mustafa Kemal'e verilmişti.
40. *Vatan*, 29 Ekim 1924.
41. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
42. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
43. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
44. *Cumhuriyet* 31 Ekim 1924.
45. *Milli Mecmua*, 5 Teşrinisâni 1340.
46. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
47. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
48. *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924.
49. *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1924.
50. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971*, c. 2, İstanbul, 1997, s. 959.
51. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
52. *Vakit*, 31 Ekim 1924.
53. Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1975, s. 177.

BİR KİTABIN 75 YILLIK ÖYKÜSÜ

Şefik Hüsnü'nün Komünist Manifesto Çevirisi

OSMAN KÖKER

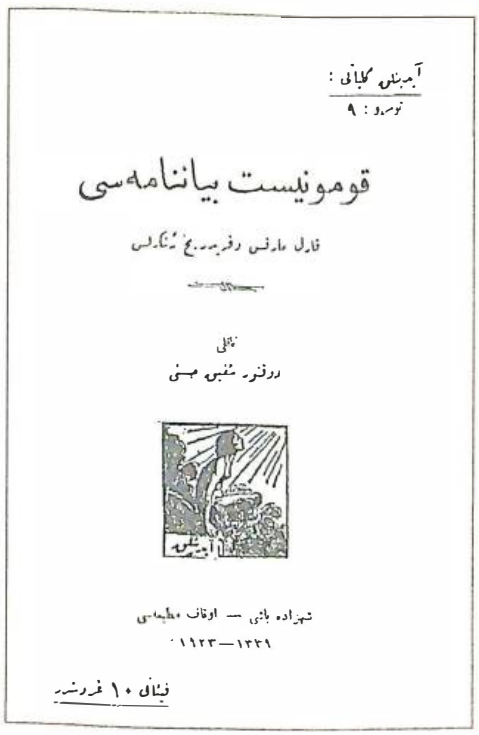
آیدینلق کلیاتی :
نومرو : ۹

قومونیست بیاننامه‌سی

قارل مارقس و فریدریخ ئینگلس

ناقلی
دوقتور شفیق حسنی

شهزاده باشی — اوقاف مطبعه‌سی
۱۳۳۹—۱۹۲۳

فیتانی ۱۰ غروشدر

Aydınlık Külliyatı
Numero: 9
Komünist Beyannamesi
Karl Marks ve Frederik Engels
Nâkili: Doktor Şefik Hüsnü
Şehzadebaşı Evkaf Matbaası
1339-1924
Fiyatı 10 kuruştur

Komünist Manifesto'nun yayımlanışının 150. yıldönümü geçtiğimiz şubat ayında çeşitli ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de sosyalist çevreler tarafından değişik etkinlikler ve yayınlarla anıldı. Bu etkinlikler sırasında genellikle geri planda kalan bir olgu da 1998 yılının *Manifesto*'nun ilk Türkçe baskısının 75. yıldönümüne denk düştüğüydü. Cumhuriyet'in 75. yıldönümünün kutlandığı günümüzde Cumhuriyetle yaşıt olan bu çeviriye de değinilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

MANİFESTO'NUN DOĞUŞU

Alman işçilerinin örgütlenmesinden doğan, ama kısa zamanda Avrupa'nın hemen hemen bütün büyük kentlerinde şubeleri bulunan uluslararası bir örgüte dönüşen Komünistler Birliği 28 Kasım 1847'de toplanan ikinci kongresinde birliğin programını açıklayan bir bildirge yayımlanmasını kararlaştırır. Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından hazırlanan bu bildirge ilk kez 1848 Şubatında Londra'da *Manifest der Kommunistischen Partei* adıyla Almanca olarak yayımlanır.

Yayımlanışı 1848 Devriminin öngünlerine denk düşen kitap kısa zamanda çeşitli dünya dillerine çevrilir. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nde (c. 1, s. ek-17) *Manifesto*'nun ilk 60 yılda çevrildiği diller şöyle sıralanmaktadır: İsveççe 1848, İngilizce 1850, Rusça 1869, Arapça 1871, İspanyolca 1872, Portekizce 1873, Çekçe 1882, Lehçe 1883, Danca 1884, İtalyanca 1890, İbranice 1890, Bulgarca 1891, Felemenkçe 1892, Ermenice ve Rumence 1894, Macarca ve Norveççe 1896, Gürcüce 1897, Ukrayna dili 1902, Japonca 1904, Çince 1908.

TÜRKİYE'DE YAYIMLAMA GİRİŞİMLERİ

Engels 1888 tarihli İngilizce baskının önsözünde *Manifesto*'nun o zamana kadar yapılan çevirilerinden bahsederken ilginç bir olaya değiniyor:

> Birkaç ay önce İstanbul'da yayınlanması gereken Ermenice çevirisi gün ışığına çıkamadı; çünkü öğrendiğimize göre, yayınevi sahibi, üzerinde Marx'ın adı bulunan bir kitabı çıkarmaktan korkmuş, çevirici de kitabın kendi adıyla yayınlanması teklifini reddetmiş.

Komünist Manifesto'nun Osmanlı topraklarındaki ilk yayımlanma girişimi böylece gerçekleşmemiştir. Biz bu girişim hakkında Engels'in satırlarının dışında bir bilgi edinemediğimiz gibi, 1894'te yapıldığı belirtilen ilk Ermenice baskının da nerede yapıldığını öğrenemedik. Analide Ter Minassian "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü" adlı makalesinde (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik [1876-1923]*, Derleyenler: Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher, İstanbul, 1995), Ermenice sosyalist yayınların da -ulaşabildiği kadarıyla- bir dökümünü yapar. *Manifesto*'nun Ermenice üç ayrı baskısının geçtiği bu dökümün içinde İstanbul'da yayımlanmış bir kitap yoktur.

Türkiye Komünist Fırkası Genel Sekreteri Mustafa Suphi'nin de bir *Komünist Manifesto* çevirisinin bulunduğu öteden beri bilinmekte, hatta Ataol Behramoğlu'nun bir şiirinde de geçmektedir. Mete Tunçay *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler* (İstanbul, 1982) adlı kitabında bunun yarım kalmış bir çeviri

ŞEFİK HÜSNÜ DEĞMER
(1887, Selanik - 7 Nisan 1959, Manisa)

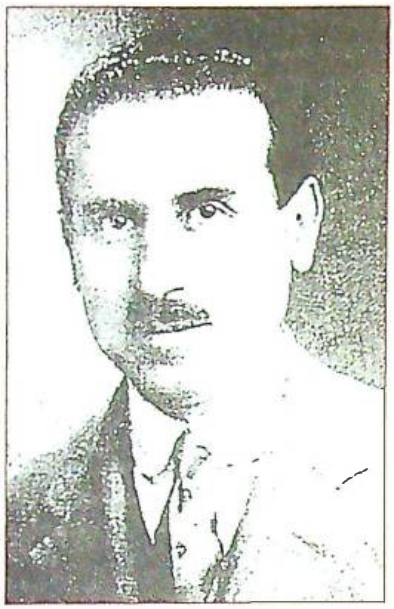

Türkiye solunun tanınmış siyaset adamı. İşçi hareketinin uzun süre en önemli adlarından biri. Sorbonne'da tıp öğrenimi gördü. Siyasetle tanışması Paris'teki Jön Türklerle başladı. 1907 Paris Kongresi'ne öğrencileri temsilen katıldı. Nöroloji ihtisasını tamamlayıp yurda döndüğünde, önce İstanbul Hilal-i Ahmer'de (Kızılay) çalıştı, I. Dünya Savaşı çıkınca cephelerde tabip olarak görev aldı. Savaştan sonra İstanbul'un çeşitli sol gruplarıyla temas kurdu. Almanya'dan yurda henüz dönmüş bulunan Spartakistler grubuyla *Kurtuluş* dergisini çıkarmaya başladı. Gene onlarla birlikte İstanbul'da Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı kurdu (1919).

Komintern'in II. Kongresi'nin ardından 8 Eylül'de Bakû'da toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na Türkiye'den başlıca iki grup katılmıştı. Bunlardan birisi Ankara-Anadolu grubu, diğeri ise Şefik Hüsnü ve Ethem Nejad gibi isimlerin önde olduğu (İstanbul grubu ya da İstanbul TKP olarak da adlandırılan) Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası idi. Bu gruplar Bakû'da buluştuktan sonra 10 Eylül 1920'de "Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi"ni toplayarak Türkiye Komünist Fırkası adıyla, en azından biçimsel olarak birleşti. Dr. Şefik Hüsnü bu dönem boyunca hep İstanbul'da kaldı. 1921'de İstanbul grubu adına *Aydınlık* dergisini yayımlamaya başladı. Sonraki yıllarda parti liderliğine getirildi ve bütün tartışmalara rağmen ölünceye değin 35 yılı aşkın süreyle bu unvanını korudu.

Dr. Şefik Hüsnü o yıllarda *Aydınlık*'ın yanı sıra *Orak-Çekiç*, *Vazife* gibi dergileri çıkardı, Komünist Enternasyonal'de partisini temsil etti, icra komitesinde görevler aldı, kuruluşun yayın organlarında makaleler yayımladı. İstanbul'da sendikal hareketin toparlanıp birleşmesi için *Aydınlık* çevresiyle birlikte yoğun çaba gösterdi.

1925'te tutuklanıp serbest bırakıldıktan sonra, 1925'te İstiklal Mahkemesi'nce gıyabında 14 yıl hapse mahkûm edildi. 1939'a değin Fransa, Almanya ve Sovyetler Birliği'nde kaldı. Nazilerin düzenledikleri Reichstag yangını komplosunda Bulgar komünist lider Georgi Dimitrov'la birlikte tutuklandı, altı ay kadar hapis yattı.

1939'da II. Dünya Savaşı çıkınca, yeniden yedek subay olarak askere alındı, 1941'e kadar askeri hekim olarak çalıştı. Savaş boyunca, Türkiye'nin savaş dönemi politikaları üzerine yazılar yayımladı, Mihver Devletleri'ne karşı Müttefikler'in yanında saf tutulmasını savundu.

1946'da çok partili hayata geçildiğinde Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni kurdu, ama parti kısa süre içinde kapatılıp yöneticileri ve üyeleri tutuklandığında, başkan sıfatıyla 5 yıl hüküm giydi. 1950'deki genel affla tahliye olduysa da, bir yıl sonra bu kez Türkiye Komünist Partisi tevkifatında hapsedildi. 1956'daki kısmi affla birlikte Manisa'da sürgüne gönderildi ve üç yıl sonra sürgünde öldü.

olduğunu gün ışığına çıkarmış ve metnin çevrimyazısını vermiştir. Çeviriyi Mustafa Suphi üzerinde *Poesie* sözcüğü basılı, kenarları yaldızlı, ciltli bir şiir defterine kendi el yazısıyla yazmıştır. Deniken'in Kırım'ı işgali öncesinde Kızıl Ordu'yla birlikte Odesa'ya gitmek zorunda kalan Mustafa Suphi defteri öğretmen Osman'a teslim etmiş, o da daha sonra ("1920'inci yılda Ankara Komünist Partisi Merkezi Komitesi Kadınlar Şube Müdiresi") Cemile Nuşirvanova'ya vermiştir. Defter 1979 yılında Bakû'da bulunduğu sırada Mete Tunçay'a teslim edilmiştir.

Tunçay'ın kitabında gün ışığına çıkarmasının ardından 3-4 yıldır -Bilgi Belge Merkezi'ne gitmesi gerekirken, bir yanlış anlama sonucu- Tarih Vakfı Muhasebesi'nin kasasında beklemekte olan defterde

Komünist Beyannamesi
Yazan:
K. Marks ve F. Engels
1848
Metin

ifadelerinin ardından *Manifesto*'nun çevirisi başlamaktadır.

ŞEFİK HÜSNÜ ÇEVİRİSİ

Komünist Manifesto Türkçe olarak (Arap harfleriyle) ilk kez *Komünist Beyannamesi* adıyla 1923 yılında Aydınlık Külliyatı'ndan yayımlanır. Nuri Akbayır'ın kitaplığından temin ederek inceleme fırsatı bulduğumuz 52 sayfalık kitabın kapağını ve künye bilgilerini 19. sayfamızda okuyuculara sunuyoruz.

Kitabın başına Şefik Hüsnü önsöz niteliğinde iki sayfalık bir yazı eklemiştir. Çevrimyazısını çerçeve içinde verdiğimiz bu önsözde Şefik Hüsnü'nün *Manifesto*'nun Türkçe olarak yayımlanmasını "Anadolu işçi ve köylüsünün kuvvetine istinad eden mücahidlerin tahakkuk ettirmeğe muvaffak oldukları halkçı inkılabının velûd [doğurgan] semerelerinden biri" olarak nitelendirmesi dikkati çekmektedir.

SONRAKİ BASKILAR

1923'ten sonra *Manifesto* ilk kez Kerim Sadi'nin çevirisiyle Latin harfleriyle Türkçe olarak yayımlanır. Kerim Sadi'nin çevirisi önce birincisi 1934, ikincisi 1935'te olmak üzere iki cüz halinde *Tarihi Bir Vesika* adı altında, daha sonra ise 1936 yılında *Manifest* adı altında tek kitap olarak basılır. Masis Kürkçügil'in kitaplığından alarak inceleme imkânını bulduğumuz *Manifest*, İnsaniyet Kütüphanesi tarafından Bozkurt Matbaası'nda 64 sayfa olarak basılmıştır.

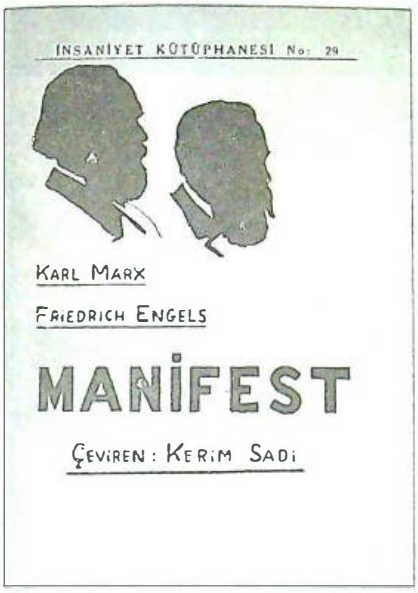

Kerim Sadi'nin Komünist Manifesto çevirisi (solda).

Mustafa Suphi'nin yarıda kalan Komünist Manifesto çevirisini yazdığı defterin kapağı (sağda) ve birinci sayfası (ortada)

Kitabın daha sonraki ilk çevirisi 1968 yılında Bilim ve Sosyalizm Yayınları tarafından Ankara'da yayımlanmıştır. Yayımlandığı gün kitap hakkında toplatma kararı çıkmış, yayıncısı Süleyman Ege gözaltına alınıp yargılanmıştır. Süleyman Ege'nin 9 Nisan 1970'te berarat etmesi üzerine kitabın yeni baskılarının önü açılmıştır.

Daha sonraki yıllarda sosyalist hareketin gelişmesine paralel olarak üst üste çevirileri yayımlanan *Manifesto*'nun 1998 yılı içinde Evrensel Basım Yayın (İstanbul), Gelenek-Dünya Yayıncılık (İstanbul) ve Ç Yayınları (Ankara) olmak üzere üç baskı yapmış olması kitaba ilginin hâlâ devam ettiğini göstermektedir.

BİRKAÇ SÖZ

Bugün lisanımıza nakletmek fırsatına nâil olduğumuz bu tarihi beyanname, bundan tamam yetmiş beş sene evvel, meşhur Alman dâhisi ve beynelmilel işçi inkılâbı nazariyecisi Karl Marks ve Frederik Engels tarafından kaleme alınmıştır. O zamanlar İştirakiyyûn İttihadı namı altında, gizli olarak icrâ-yı faaliyet eden beynelmilel işçi cemiyeti, 1848 Teşrin-i Sânisinde Londra'da akdettiği kongresinde, inkılabcı nokta-i nazarını, ilmî bir şekilde teşrih eden böyle bir vesikanın neşredilmek üzere yazılmasını karar altına almış ve bu vazifeyi Marks ve Engels'e tahmil etmişti. Birkaç ay sonra, 1848 Şubat inkılâbından evvel, bu şaheser yazılmış, Londra'ya gönderilmişti. İlk defa Alman lisanında tab' edilmiş. Aynı senenin Haziranında Fransızcaya tercüme olunmuş, İngilizcesi 1850'de, Rusçası 1860'da intişar etmiş. Ve zamanımıza gelinceye kadar bu lisanlarda müteaddid tabları çıktığı gibi, tekmil dünya lisanlarına da naklolunmuştur. Ermenice, Yahudice ve Çincesi çıkmış olan bu edebî ve ilmî abide, şimdiye kadar maa't-teessüf Türk lisanına tercüme edilememişti.

Anadolu işçi ve köylüsünün kuvvetine istinad eden mücahidlerin tahakkuk ettirmeğe muvaffak oldukları halkçı inkılabının velûd semerelerinden biri de, bu elim boşluğu doldurmamız imkânını hazırlamış olmasıdır. Memleketimizde yek diğerini takib eden şahsi idareler her hususda olduğu gibi, fikir sahasında da diğer milletlerden geri kalmamıza sebeb olmuştu. Fikr-i beşer tekamülünün mühim bir merhalesini kaydeden bu kıymetdâr eserin, ancak bugün -yazıldığından yetmiş beş sene sonra- lisanımıza nakil ve Türk münevverlerine ve işçi sınıfına arz edilebilmesi, bugüne kadar içinde yaşadığımız şerâitin fecaâtini gösteren beliğ bir misaldir. Milletin kendi kuvvetiyle hâkimiyet ve saltanatı ele alması bu tahammül-fersa vaziyete nihayet verdiğinden, bundan sonra ilmî ve iktisadî inkişaf vadisinde, diğer milletlerle bir safda yürüyeceğimizden ümid-vârız. Elimizden geldiği kadar açık bir lisan ile ve daima esas metne sadık kalmağa çahşarak, iştirakiyyûn beyannamesini Türkçeye tercüme etmekle bu ümmiyyenin [umumdum] husûlüne naçizâne bir hidmetde bulunduğumuz kanaatindeyiz.

Yazıldığı zamanın hadisâtını ve fırka münâzaalarını [çekişmelerini] akis eden [ettiren] pek mahdud noktaları istisna edilecek olursa, üzerine yığılan seneler bu beyannameyi ne eskitmiş ne de ihtiyarlatmıştır. İhtiva ettiği esâsât, ana hatlarında bugün için de kabil-i tatbikdir. Sermayedâr cemiyetinin tezadlarını ve onlardan mütemadiyen tahaddüs eden [ortaya çıkan] içtimaî mesâili ve proletarya hareketlerini bu kitabın ruhu ile aydınlatmak elan kabil olmaktadır. İştirakiyyûn beyannamesi inkılab rehberlerinin elinde bir anahtar vazifesi görmektedir. Türk işçilerinin, onu, alelade bir eser gibi okumayıp, her cümlesi üzerinde derin derin düşünmeleri; ve bir dua kitabı gibi daima ceblerinde taşımaları ve sınıf hareketlerini oradaki hakâyıka göre tanzim etmeleri temenni olunur.

Doktor Şefik Hüsnü

(Çevrimyazı: Hamdi Can Tuncer)

• AYLIK KİTAP VE ELEŞTİRİ DERGİSİ / EKİM 1998 •

virgül

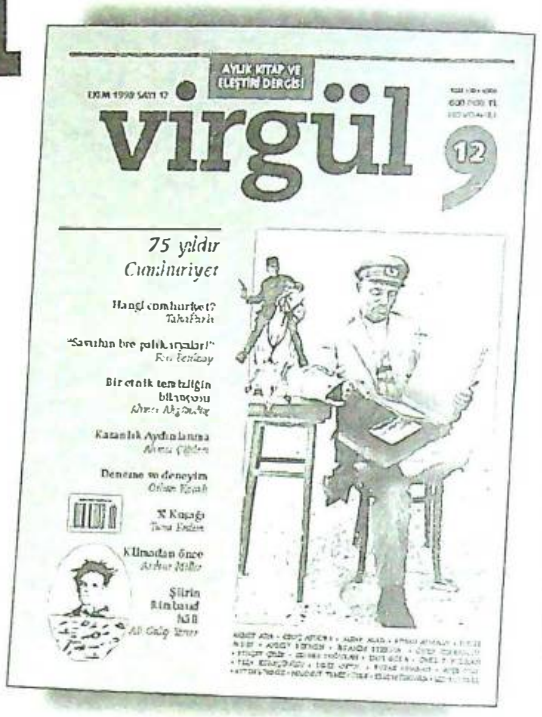

Foti Benlisoy, **Orhan-Erhan Dündar**'ın yazıp çizdiği *İstiklâl Fedaisi Yüzbaşı Cemil* ve *Mustafa Kemal Atatürk* çizgi romanlarını; **Kerem Ünüvar**, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*'ı; **Ahmet Bekmen, Bayram Sakallı**'nın *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri* kitabını; **Ahmet Akgündüz, Justin McCarthy**'nin Osmanlı Müslümanlarına karşı yürütülen ulus olarak temizleme işlemini konu alan *Ölüm ve Sürgün* adlı kitabını;**Ahmet Çiğdem, Max Horkheimer** ve **Theodor W. Adorno**'nun birlikte yazdıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği*'ni; **Ömer F. Kurhan, Taylan Doğan**'ın *Savaş Ekonomisi*'ni; **Erol Göka, Henri Lefebvre**'in *Modern Dünyada Gündelik Hayat*'ını; **Ali Galip Yener, Jeremy Reed**'in Arthur Rimbaud hakkındaki biyografik anlatısı *Sayıklamalar*'ı; **Ahmet Ada, Hüseyin Atabaş**'ın *Saydam ve Gizli*'sini; **Orhan Koçak, Feridun Andaç**'ın *Işık Ol Günüme Ağ* adlı kitabını; **Tuna Erdem, Douglas Coupland**'ın *X Kuşağı* adlı kitabını; **Dilek Oktay, Nazan Bekiroğlu**'nun *Nun Masalları*'nı; **Behçet Çelik, Mehmet Serdar**'ın *İyi Kötü* ve *Zaman Zaman* adlı kitaplarını, **Alpay Asar, Ann Game**'in sosyolojiyi bir tür yapıbozumuna uğratan kitabı *Toplumsalın Sökümü*'nü, **Mahmut Temizyürek, Hülya Koç**'un *Bigamekibasuyake, Bisikletle Güney Amerika Yolculuğu*'nu; **Feza Kürkçüoğlu** ise **Bürhan Cahit**'in *Gazinin 4 Süvarisi* adlı kitabını ele alıyor.

12

75 yıllık Cumhuriyetin ana tema olarak belirdiği bu sayıda **Taha Parla**, cumhuriyetin kavramsal ve tarihsel niteliğine ilişkin küçük ama değerli hatırlatmalarda bulunuyor. **Ragıp Duran**, YDD'nin (Yıkılsın Dünya Düzeni) ipliğini pazara çıkaran kitapları tanıtıyor. **Burak Onaran**, Portekizli şair **Fernando Pessoa**'nın hayatıyla şiirinin kesişme noktalarını araştırıyor. *Virgül*'ün en sıcak yazısı ise **Arthur Miller**'ın. *Cadı Kazanı*'nın yazarı, ömrünün en sıcak günlerini geçirdiği 1927 yazında New York'u anlatıyor. Söyleşi, Sahaf, Med-Cezir sayfaları ve yeni çıkan kitaplara ilişkin bilgiler de *Virgül*'de...

PUSULA YAYINCILIK
Tel: 0.212. 252 42 80 Fax: 0.212. 293 15 44

CUMHURİYETİ KURAN KADRODAN:
OPERATÖR HÜSEYİN HÜSNÜ PAŞA (1883-1930)

Atatürk'ün Yanındaki Doktor

NECDET SAKAOĞLU

> "Hüseyin Bey gayet metin, muktedir, vazifeşinas, emsalsiz, gayyur ve muakkip bir asker doktordur."
> Atatürk

Doktor Hüseyin Hüsnü Bey, Anafartalar Muharebesi günlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın hemen arkasında (Hilal-i Ahmer kolçaklı).

Balkan bozgunundan Cumhuriyet'e uzanan on yılın ördüğü tarih yumağına ilgi duyanları, sayısı belirsiz olay ve kahramanların; dokunulmamış on binlerce belgenin beklediğine; o yılların bir vatanseveri, görev tutkunu ve kahramanı olduğunu belgelerin kanıtladığı merhum Hüseyin Hüsnü Paşanın yaşamını öğrenince bir kez daha inandım.

Yemen ve Libya çöllerinde, Balkanlarda, Gelibolu kasırgasında, Büyük Savaşın cephelerinde, Milli Mücadele yıllarında da Anadolu bozkırlarında, cephe gerisi mahşerlerinde yüzlerce, binlerce yaralının birinden öbürüne yetişerek mesleğininin gereğini "bihakkın" yapan operatör Hüseyin Hüsnü Paşayı bugüne kadar tanıma olanağını bize vermeyen kültürümüzün ve eğitimimizin sığlığına ve yapay olgularla şişirildiğine de bir kez daha inandım.

Bir bölümü Atatürk'ün maiyyetinde olmak üzere, on yedi yılı savaşlarda geçmiş 47 yıllık bir yaşamı, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde, *Hilâl-i Ahmer* mecmuasında çıkan "öldü", "gömüldü" başlıklı çeyrek sütunluk bir iki habercikle unutulmuşluğa terk eden basınımızı da hayırla yad ettim. Savaş meydanlarında, siperlerde hurdahaş olmuş Anadolu yiğitlerini, onları sağaltmak için çırpınmış nice Hüseyin Hüsnü paşaları, Milli Mücadele'yi, Cumhuriyet'i hafife alıp bugünün gençliğini, uygun gördükleri mürşitlere yönelmeyi iş edinenleri de dualarla andım!

Duygusallığı tadında bırakıp konuya dönersek, kanımca asıl noksanlık, mesleki, siyasi, askeri ve kültürel alanlarda toplumumuza hizmet etmiş olan dünkü insanlarımız üzerine çalışmaların yetersizliğinden kaynaklanıyor. Daha kötüsü, yıllar geçtikçe olaylar ve insanlar büsbütün meçhullere karışıyor.

HÜSEYİN HÜSNÜ PAŞA KİMDİR?

Bıraktığı belgeler ve anıları bir kitap konusu olacak zenginlikte olmakla birlikte, bu yazıda onu, yaşamına ve çalışmalarına ışık tutan belgelerin bir kısmıyla tanıtacağız. Dileğimiz, Hüseyin Hüsnü Paşanın ayrıntılı özgeçmişi ve anıları yayımlanarak; savaşların asıl trajik sahnesi olan cephe gerilerinde, yaralıları ölümden döndürmek için çırpınmış olan savaş hekimlerimizin dünyasından bir belgesel kazanılmasıdır.

Kendisinin 1928'de düzenlediği "Tabib Miralay H. Hüseyin" imzalı servet beyannamesindeki bilgilere göre babası Zileli İbrahim Efendi, annesi Sivaslı Münteha Hanımdır. Afyon Karahisar tüccarlarından Hacı Salih Efendinin kızı Sıdıka Hanımla 1914'te evlenmiştir. "Zati serveti veya ba-tapu mutasarrıf olduğu emlaki", "üç odalı bir ev"den ibarettir.

"Mirliva (Tuğgeneral) Doktor Hüseyin Hüsnü Paşa" başlığı altında mevcut belgelerden de yararlanılarak çocukları tarafından yazılmış iki daktilo sayfası özgeçmişinde ise 1299'da (1883) Sivas'ta Kösedere Mahallesinde doğduğu, 1317'de (1901) girdiği Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi 3 Teşrinisâni 1323'te (16 Kasım 1907) cerrah (operatör) yüzbaşı olarak bitirdiği[1] belirtilmiş, şu bilgiler de verilmiştir:

> İlk tayin yeri Yemen'dir. Buradan Trablusgarb'e geçmiş; Mustafa Kemal'le tanışmıştır. Balkan Harbinin felaket sahnelerinde kahramanca çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşına önce Gelibolu'da Mustafa Kemal'in komutasındaki 19. Fırkaya sertabip olarak katılmış ve yoktan bir hey'et-i sıhhiye kurarak büyük yararlıklar göstermiştir. Mustafa Kemal Anafartalar Grubu Komutanı olun-

Çanakkale Savaşı sırasında (ortada).

Trablusgarp Savaşı sırasında Mustafa Kemal (oturanlardan soldan ikinci) ve diğer subaylarla birlikte (ayakta soldan üçüncü).

ca kendisini sıhhiye reisi olarak yanına almıştır. Hüseyin Hüsnü Bey, Gazi ile Bitlis cephesinde de bulunmuştur. İstiklâl Savaşında Konya'da Menzil sertabipliği yapmış; 1922'de Milli Müdafaa Vekâleti Sıhhiye Reis muavinliğine atanmıştır. İstiklâl Savaşından sonra Türk Ordusunun yeniden düzenlenmesinde Sıhhiye Reisi ve bilâhare de Büyük Erkân-ı Harbiye Sıhhiye Müfettişi olmuştur. 16 Mart 1930 tarihinde henüz 47 yaşında iken vefat etmiştir.

Merhumun oğlu Piyade Yarbay Kemal Öngü'nün (1920-1992) başvurusu üzerine, Kara Kuvvetleri Personel Dairesince çıkartılan 17 Aralık 1965 tarih ve Per. 5294 sayılı sicil özetinde ise: "30 Temmuz 1325'te (1909) kıdemli yüzbaşı, 16 Kasım 1330'da (1914) binbaşı, 1 Mart 1334'te (1918) yarbay, 30 Ağustos 1338'de (1922) albay, 30 Ağustos 1929'da da Tuğgeneral olduğu; Yıldırım Orduları Menzil Müfettişliği görevini yürüttüğü; Balkan Harbinde, Büyük Harpde ve İstiklâl Harbinde bulunarak gösterdiği hüsnühizmet ve fedakârlıklara binaen çeşitli madalyalarla (bunlar noksan yazılmıştır) taltif edildiği" belirtilmiştir.

H. Hüsnü Paşanın, güçlükle okunabilen eski harfli "doktor yazısı"yla karaladığı, rütbe, görev ve ödüllerini gösterir not defteri sayfalarında da: "3 Temmuz 325'te (1909) kolağalığına, 1 Haziran 331'de (1915) binbaşılığa yükseldiği; 9 teşrinisâni 327'de (1911) Yemen'den Trablusgarb'e hareket ettiği; 29 Haziran 328'de (1912) Trablusgarb'den (Tobruk'tan) ayrıldığı; Mart 330'da (1914) Askerî Prevantoryumuna hareket ettiği; Trablus'tan, iki sene kıdem zammı ve dördüncü rütbeden Mecidî nişanıyla; Malkara Muharebesinde (Balkan Harbi) bir sene kıdem zammı ve dördüncü rütbeden Osmanî nişanıyla taltif edildiği; Harb-i Umumide Üçüncü Ordu cerrahî müşavirliğine, badehu Ondokuzuncu Fırka sertabibliğine, Anafartalar Grubu sertabibliğine, sonra sırasıyla Onaltıncı Kolordu sertabibliğine, ilave-i memuriyet Suriye İkinci Kolordu sertabibliğine, İkinci Ordu Sıhhiye Reisliğine, Yedinci Ordu Sıhhiye Reisliğine tayin edildiği; (bir kelime okunamadı) Harb Madalyası, bir sene kıdem zammı, Harb Gümüş Liyakat Madalyasıyla Anafartalarda; Mecidî Gümüş İmtiyaz Madalyası ve bir sene kıdem zammıyla Onaltıncı Kolorduda taltif edildiği; İkinci Orduda, Avusturya-Macaristan'ın Ordr Fransuva Josef nişanını aldığı;

12 Nisan 331'den (1915) o senenin 25 Temmuzuna kadar Anafartalar'da; 26 Temmuz 331'den (1915) o senenin Şubatına kadar Onaltıncı Kolorduda; Şubat 332'ye (1916) kadar İkinci Orduda; Mart 332'den (1916) 333 (1917) Ağustosuna kadar Yedinci Orduda görev aldığı" yazılıdır.

BELGELER

Değerlendirilebilir durumdaki toplam 50 kadar belge ile iki küçük cep muhtıra defterindeki bütün bilgilerin bu yazıda değerlendirilmesi olanaksızdır.[2] Kronolojik sıraya koyduğumuz belgelerden bir kısmının konularına değinerek geçerken önemli gördüklerimizi aynen veya özetle vereceğiz:

1) Terfi vesikası: "Fütüvvetlü Hüseyin Hüsnü Efendinin kolağalığına terfiine" ilişkin 18 Haziran 325 tarihli ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa mührüyle.

2) Tezkiye-nâme: 'Aynü'l-Mansur Karargâhından yazılan 17 Haziran 328 tarih ve 402 numaralı, "Mutasarrıf ve Umum Bingazi Kumandanı" imzalı: (Aynen) "İkmal-i müddetiyle Ye-

men'den avdet etmekde iken 6 Kânunısâni 327 tarihinde arzuyı zâtiyesiyle orduya iltihak eden ve Tobruk Askerî Hastahanesi tabib-i evveli bulunan operatör Kolağası Hüseyin Efendi Derne ve Tobruk'da bulunarak vezaif-i mev'udesini tamamen ifa ve mecruhini tedavi suretiyle fi'len ibraz-ı hamiyet etmiş ve lüzumlu zamanda kıymetli hizmet görmüşdür" (Ek olarak bir pusulada "Hudeyde'den Hilâl-i Ahmer Hey'etiyle Bingazi'ye azimet eden operatör Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendinin maaş numarası 502" olarak yazılıdır.)

3) Liste (7 yaprak): "Osmanlı İttihad ve Terakki Cem'iyeti Trablusgarb Muavenet-i Milliye Şubesine Mensub Manastır Hilâl-i Ahmer Hey'eti Seferiyesi" antentli kâğıtlarda, ameliyat aletleri ile ilaçlar ve muhtelif eşya, ayrı ayrı listelenerek 19 Haziran 328 (2.7.1912) tarihiyle tutanağa bağlanmıştır. Bu listelerdeki "edavat-ı tıbbiye" ve "alât-ı cerrahiye", tıp tarihi açısından önemli bulunabilir.

Son yapraktaki derkenar (aynen): "Beray-ı tebdil hava Dersaadet'e avdet edecek olan tabib operatör Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendiden Tobruk Hastahanesinde bulunan ve evvelce kendisine devr ve teslim kılınan bilcümle eşya ve ecza ve edevat-ı sıhhiyenin bu def'a tabib operatör Yüzbaşı Abdülgafur Efendiye berveçh-i bâlâ müfredatıyla devr ve teslim edildiğini tasdik ile mumaileyh Hüseyin Hüsnü Efendinin yedine tevdi' kılınur. 21 Haziran 328. Tobruk Kumandanı Kaymakam" (mühürde "Ömer Nazım" okunmaktadır.)

4) Tutanak: "Dersaadet'e tebdil havaya azimet emri vürud eden Askerî Hastahanesi tabib-i evveli operatör Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendi"nin, zimmetindeki her şeyi operatör Yüzbaşı Abdülgafur Efendiye teslim ettiğine ilişkin tutanak. Altındaki "Tobruk kumandanı kaimmakam (Nazım)" mührü ve 21 Haziran 328 tarihli onayda: "Hüseyin Hüsnü Efendinin Dersaadet ve Manastır Hey'et-i Sıhhiyye-i seferiyyelerinden gayrimuntazam bir halde kalan hastahaneyi bir hâl-i intizama ifrağ ile mütemadi say ü gayret ibraz eylediğini ve kendisinden bilcümle Urban ve meşayihin, ümera ve zabitanın memnun kaldığını tasdik eylerim" cümlesi okunmaktadır.

İkinci Balkan Harbi zaferini müteakip Edirne müdafii Şükrü Paşa, Enver Bey ve diğer zabitanla birlikte (anıtın sağında üçüncü).

5) Yazı: Balkan Harbi sonunda, Edirne'deki Sol Cenah Ordusu Kumandanlığından, "9 Teşrinievvel 329 tarih ve 4954 numara ile Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine" gönderilen bu yazı, Hudeyde Hastahanesi operatörlüğünden gönüllü olarak Trablusgarb Muharebesine iştirak etmek üzere başvuran ve Bingazi'ye giderken kendisine "alelhesap" yolluk ödenen Hüseyin Hüsnü Efendinin, yolluk farkını ödemek istediğine ilişkindir. Yazıda bu farkın, kendisinin mağduriyetine neden olmayacak şekilde ve emsaline göre hesaplanması emredilmektedir.

6) İzinnâme: Hüseyin Hüsnü Efendinin, Bübikzâde Hacı Salih Ağanın kızı Sıdıka Hanımla evlenmeleri için Mecidiye Mahallesi muhtar, imam ve âzalarının imza ve mühürleriyle 19 Temmuz 1330 (1914) tarihli izinnâme.

7) Nişan ilmühaberi: 25 Eylül 330 tarihli 3617 numaralı beratla operatör Hüseyin Hüsnü Efendiye "Beşinci Mecidiye Nişanı" verildiğine ilişkin.

26/27 Temmuz 1331'de Anafartalar Grubu Komutanlığını üstlenen Mustafa Kemal'in anılarından:

> 24 Temmuzdan beri devam eden muharebat, beni üç gün

Tıbbiye öğrencisiyken.

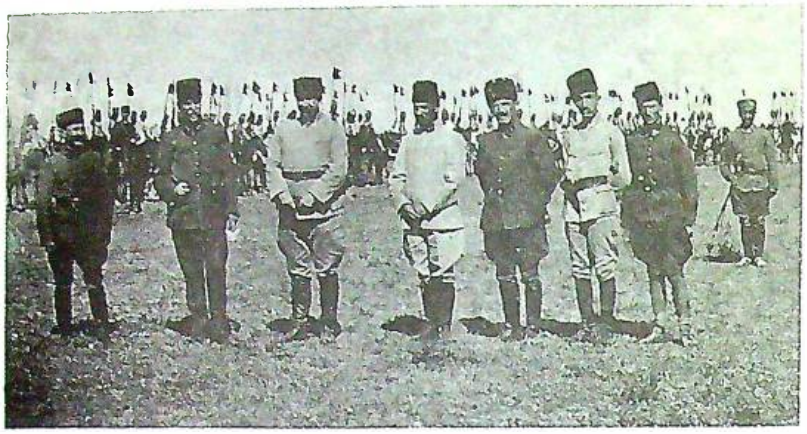

Milli Mücadele yıllarında bir geçiş sırasında (ortada).

ve üç gece uykusuzluğa ve mütemadi mesaiye mecbur etmişti. Âdeta hasta bir halde idim. Zaten üç dört aydan beri Arıburnu cephesinin kanlı muharebatı beni o kadar yormuş, o kadar zayıf düşürmüş idi ki bu son günlerin yorgunluğu olmasaydı da gene hasta denecek bir halde idim. Bunun için, fakat bundan daha mühim bir sebep için, Fırka Sertabibi Hüseyin Beyi beraber almak istedim. Bu sebep şu idi: Hüseyin Bey gayet metin, muktedir, vazifeşinas, emsalsiz, gayyur ve muakkip bir asker doktordur. Pek âlâ tahmin ediyordum ki Anafartalar Grubu'nda cereyan eden ve edecek olan muharebattan fevkalâde mecruhinimiz muharebe meydanlarında yığılmış ve yığılacaktır. İşte bu kahraman mecruhinin derhal hayatını kurtarmak ve onları izhar eyledikleri kahramanlıklarına nâdim etmemek için fevkalâde bir sıhhiye reisine ihtiyacım derkâr idi. Bu zat bence Hüseyin Bey olabilirdi. Binaenaleyh Hüseyin Beyi ve bir de o gün şehit olan kahraman yâverim Mülâzım Kâzım Efendinin yerine bir süvari zâbiti alarak gece yarısından yarım saat evvel 19'uncu Fırka Karargâhından Çamlıtekke'ye hareket ettim.[3]

Atatürk'ün kendisinden övgü ve güvenle söz ettiği Hüseyin Hüsnü Bey, Anafartalar muharebeleri fotoğraflarında, Hilâl-i Ahmer kolçaklı olarak Mustafa Kemal'in yanında görülmektedir.

8) İlmühaber: Yedinci Ordu Sıhhiye Reisi Binbaşı Hüseyin Beye evkaf idaresinden verilen üç adet seccadenin teslim alındığına ilişkin, Nablus (Beyrut) Evkaf memurunca düzenlenmiş olup 20 Haziran 334 (1917) tarihlidir.

9) Mektup: Afyon Karahisar'dan, "Refikam Hanıma" hitabıyla eşi Sıdıka Hanıma yazdığı 22.9.35 (1919) tarihli mektup. Konya'dan ayrılıp Afyon'a geldiğini, Konya'dan telgraf çekmek istediğini, fakat kabul ettiremediğini, mektubunu da özel bir vasıtayla gönderebildiğini, Konya'daki durumla Afyon'daki durumu, ayrıca halkla askerin tutumlarındaki farklılığı anlatan ilginç bir belgedir.

10) Atatürk'ün telgrafı: Hüseyin Hüsnü Beye ulaştırılmak üzere "Konya 12. Fırka Erkân-ı Harbiye Riyasetine" Sivas'tan şifreyle çekilen 23/24.11. 35 (1919) tarihli: (Aynen) "Sertabib Hüseyin Beyefendiye: Sivas'a teşrifiniz büyük bir memnuniyetle karşılandı. Adem-i imkâna binaen otomobil tahsisi mateessüf gayr-i mümkündür. Oraca teminine çalışılmasını rica ederim efendim. Mustafa Kemal"

11) Atatürk'ün mektubu: "M.K." imzalı ve 30.11.35 (1919) tarihli olup Sivas'tan yazılmıştır. (Aynen): "Kardeşim Hüseyin Bey, mektubunuzu memnuniyetle aldım. En müşkil evanda refakat eden arkadaşların vatan halâsına matuf mesaide dahi bana refik olacaklarından mutmainim. Mesai-yi vatanperveranenizi büyük takdirlerle karşıladım.Yakında size daha yakın bir merkeze geleceğim. O zaman belki görüşürüz. Gözlerinizden öper, temadi-yi âfiyetinizi dilerim kardeşim."

(Not: Atatürk'ün bir hafta ara ile gönderdiği telgrafı ve mektubu birlikte değerlendirildiğinde, Hüseyin Hüsnü Beyin Sivas'a gelemediği, Konya'da Menzil Hastahanesi kurması çabasından Atatürk'ün memnun olduğu ve yakında Sivas'tan Ankara'ya gideceğini ima ettiği anlaşılmaktadır.)

12) Yazı karalaması: Hüseyin Hüsnü Bey, "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Garbî Anadolu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti" antentli kâğıda, -Müdafaa-yı Milliye Sıhhiye Dairesi Reisi İbrahim Tali' Beye daha önce gönderdiği anlaşılan- maaşat hakkındaki yazısına zeyl olmak üzere 17.9.37'de (1921) yazdığı bu şifreli karalamada; aylık alamadıklarını için kayınpederinin her ay kendisine bir miktar ödünç para verdiğini, bununla kifaf-ı nefs ettiğini, çarşılarda zabitan eşyalarının haraç mezat satıldığını, bir zâbit eşyasının ailesini kaç gün besleyebileceğini, Menzil'e verilen Konya âşarından henüz bir semere görülmediğini, bu işe bakan sıhhiye subaylarının yetersiz kaldıklarını, Müdafaa-yı Milliye Vekâletininin yetkili kişiler göndermesi gerektiğini belirterek İbrahim Tali' Beyin yardımcı olmasını rica ediyor.

13) 2 Yazı: I. Sıhhiye Reisi Miralay İ. Tali' imzasıyla Ankara'dan, Konya'daki "Menzil Müfettişliği Sertababetine" (Hüseyin Hüsnü Beye) yazılmıştır. Sıhhiye 7.10.37 (1921) tarih ve 6184 numaralıdır. İbrahim Tali' Bey, Ali İhsan Paşanın Cenup Cephesi'ni teşkil ettiğini, yorgun olduğu için kendisini sıhhiye reisliğine atamadığını, ancak Menzil bu cepheye geçeceğinden Konya'da kalamayacağını, Daireye veya Merkez Ordusuna atanmasını önereceğini, acele kararını bildirmesini istemektedir.

II. Konya 26.10.37 tarih ve 4089 numaralı olup "Menzil Sertabibi Kaymakam Hüseyin Hüsnü Beyin, atandığı Merkez Ordusu Sıhhiye Riyaseti görevine gitmek üzere hareket ettiğine dair vesika"dır.

14) Denetim raporu: Müdafaa-yı Milliye Sıhhiye Dairesi Riyasetine yazılan 26.6.38 tarih ve 45 sayılı Sıhhiye Müfettişliği raporu "Kayseri Üsera Garnizonu"ndaki durumu açıklamakta; "ekmeklerin bozuk, kepekli ve fazla çavdarlı, çamur gibi olduğu; tutsak subayların, mektuplarının geç ulaşmasından yakındıkları; mektupların kısa yazılması için Hilâl-i Ahmer'ce Yunanistan'a nota verilmesinin gerektiği; tutsak subayların aylıklarının ödenmesi için Vekâletten emir gelmesine rağmen beş aydır aylık ödenemediği" vurgulanmaktadır. Sondaki imza "sıhhiye müfettişi"nden ibarettir.

15) Yazı: Hüseyin Hüsnü Bey tarafından şifreyle 26.6.38 tarihinde, Müdafaa-yı Milliye Sıhhiye Dairesine, İncesu ve Develikarahisar hastahanelerinin düzenlenmesine ve yönetimine ilişkin olarak yazılmıştır.

16) Yazı: 13.2.39 (1923) Karahisarısahib Sıhhiye Dairesinden Sıhhiye Müfettişliğine yazılmıştır. Uşak'taki tutsaklar arasında yaygın olan lekelihummaya, Uşak'a bağlı Dinar'daki asker ve sivil halk arasında ancak birkaç kişide rastlandığı bildirilmektedir.

17) Mektup: Tarihsiz olmakla birlikte 1339'un (1923) ilk aylarında Hüseyin Hüsnü Bey tarafından (kendi el yazısıyla) kaleme alındığı, "Velinimetim Paşam" hitabından da Mustafa Kemal'e gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu uzun mektubundaki: "... Harekât-ı Milliyenin bidayetinden beri ilk safında çalışanlarla çalıştım. Dahi hakaret gördüm. Garb Cephesinin teşkilinde ilk hıdamat-ı sıhhiyenin ve Müdafaa-yı Milliye Sıhhiye Dairesinin ilk teşkilinde riyaseti idare ederek teşkilâtın esasını kurdum. İbrahim Tali' Beyin avdetinde, ısrarına rağmen kumandanı açığa çıkarılmış ve mülga olmasına ramak kalmış bir orduya -Amasya'ya- gönderildim. Filhakika üç ay sonra ordu resmen lağv olundu. Borçlanarak ve birçok masraflara düçar olarak avdet ettim. Son defa ordumuzun taarruz harekâtında,

Konya'da geri hıdamat-ı sıhhiyesinin idaresini müfettişlikle uhdeme tevdi' ettiler. Bunu da muvaffakiyetle idare ettim. Elyevm Ankara'da Sıhhiye Dairesine bir şube müdürlüğüyle nakl edildim. Bendenize senelerce muavinlik eden yüzbaşı efendiler, netice itibariyle benimle hem-rütbe oldular. Mıntakamda son hıdamat esnasında, memur ve idare ve inha ettiğim arkadaşlar miralaylıkla taltif edildiler" gibi yakınmalar, ayrıca kendisinin miralaylığa terfiinin, Milli Müdafaa Vekâletince işleme konulmuşken ertelenmesinin bazı mühim zevatla fikir ihtilafına düşmesinden kaynaklandığı ve bazı muzır insanların aleyhinde çalıştığı savlarıyla uğradığı haksızlığı delillendirmek için sıraladığı daha birçok olay, Milli Mücadelenin perde arkasını ilgilendirdiği için önemlidir.

Kızı Perihan Balcı'nın nak-

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Müdafaa-yı Milliye Vekaletine yazdığı, Hüseyin Hüsnü Beyin başarılarını anlatan yazısı.

Mustafa Kemal'in "Kardeşim Hüseyin Bey" hitaplı mektubu.

Yabancı tıp dergilerinden de yararlanarak yaptığı bir protez çalışması ve ranza şeması.

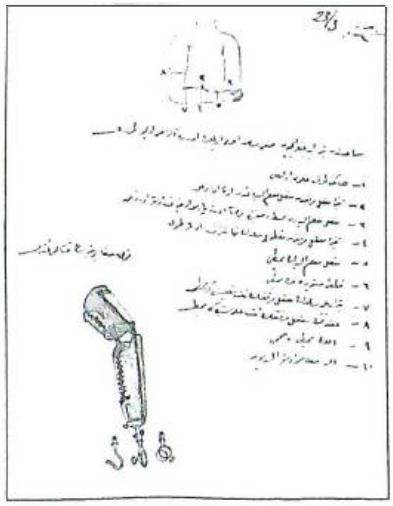

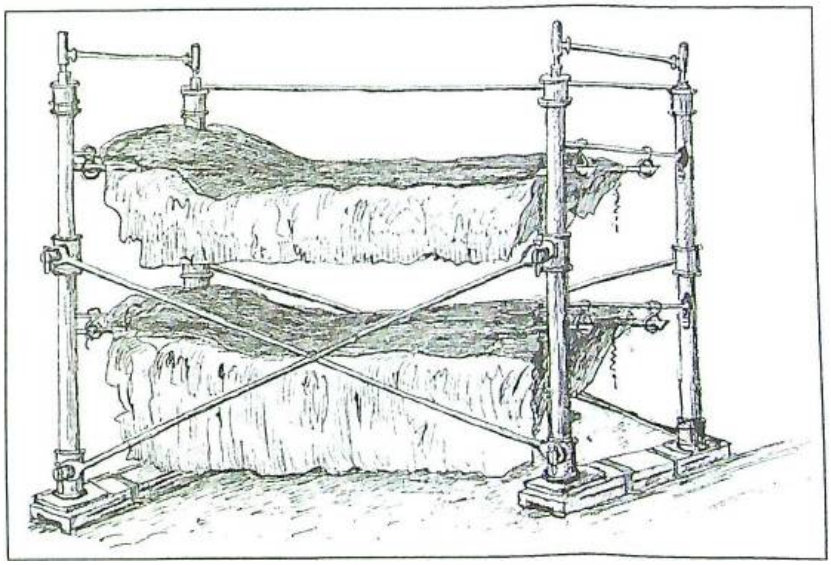

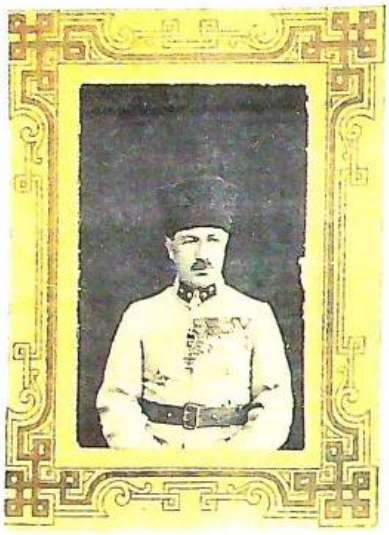

Milli Mücadelede Sıhhiye reisiyken (ön sıra ortada).

Operatör Kaymakam (Yarbay) Hüseyin Hüsnü Bey.

1924'te Sıhhiye müfettişi iken (ön sıra en sağda). Ortadaki Milli Müdafaa Vekili Kâzım (Özalp).

lettiğine göre, Eskişehir Askerî Hastahanesinin yanması üzerine Cephe Komutanı Albay İsmet Bey, başhekimi suçlu görüp divan-ı harbe vermiş; olayı öğrenen ve hekim arkadaşını kurtarmak üzere trenle Konya'dan Eskişehir'e gelen Yarbay Hüseyin Hüsnü Bey, İsmet Beyle tartışarak savaş içinde bir doktoru idama göndermenin bir gaflet olacağını yüzüne karşı haykırmış. İsmet Paşa bundan dolayı kendisine muğber olmuş. (Bu mektup ve konuya ilişkin bu sav, bir yazı konusu olabilir.)

18) Terfi işlemi: a) Sıhhiye Dairesi Reisi Mirliva Süleyman Emin imzalı teklif: "Harb-i âhirde Müdafaa-yı Milliye Sıhhiye Müfettişi vazifesiyle Konya merkezinde bulunarak Afyon, Adana hastahanelerini tanzim, yaralıların hüsnükabul ve tedavilerine gayret ve bilhassa ordu gerisinde emraz-ı sâriye mücadelesinde hıdamat-ı fevkalâdesi sebkat eylemiş ve bidâyet-i inkılâbdan beri Anadolu Ordusunun teşkilatı sıhhiyesini tanzimde büyük yararlık göstermiş olmakla fevkalâdeden terfi" önerisi.

b) Başkumandan Gazi M. Kemal imzasıyla Müdafaa-yı Milliye Vekâletinin, 10 Mart 39 tarihli yazısına verilen 5.8.39 tarihli cevap. Aynı içerikli olup sonunda: "Sıhhiye müfettişi tabib Kaymakam (323-14) Hüseyin Hüsnü Beyin teklif-i âlileri veçhile fevkalâdeden miralaylığa terfii muvafık görülmüş ve bu babdaki teklif varakası leffen iade kılınmıştır. Ol veçhile muamele-i lâzimenin ifasını rica ederim efendim" denilmektedir. Açıkça anlaşılıyor ki Milli Müdafaa Vekâletinin 10 Mart 1923'teki önerisi, uzun süre işleme konulmamış, Hüseyin Hüsnü Beyin mektubu üzerine Gâzi Paşanın ilgilenmesi ve bu 5 Ağustos tarihli emri üzerine işleme konulmuştur.

c) Aynı konuda, Müdafaa-yı Milliye Vekili Kâzım imzasıyla İcra Vekilleri Hey'eti Riyasetine yazılan 14.8.339 tarihli inha yazısı.

d) Müdafaa-yı Milliye Vekili Kâzım, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Ali Fethi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi M. Kemal imzaları ile "Kaymakam Sivaslı Hüseyin Hüsnü bin İbrahim Efendinin fevkalâdeden 31 Ağustos 338'den geçerli olmak üzere miralaylığa terfii" kararnamesi. Terfi tarihi bir yıl önceye alınarak mağduriyeti de önlenmiş olmaktadır.

19) Demirbaş listesi: 16 Teşrinievvel 339 tarihli olup Sıhhiye Dairesi 3. Şube Müdürü Hüseyin Hüsnü Beyin odasında mevcut olan yatak, yorgan, nevresim, yastık, battaniye, kerevet, karyola, lamba, kanepe, zil, telefon makinesi, dolap, iskemle vs zimmetlenmiştir. Bu belge ayrıca, terfi etmesine karşın henüz şube müdürü konumunda olduğunu da gösteriyor.

20) Yazı: Miralay Hüseyin Hüsnü Beyin, "Maksad ve gayesi Türk neslinin teâlisini te'min olan sporun bilumum şuabatıyla iştigal etmekden ibaret olmak üzere" 1.6.339 tarihinde kurulan Büyük Millet Meclisi Muhafız Gücü'nün

Evlenme izinnâmesi

Harbiye'deki Askeri Müze'de teşhir edilen madalyaları ve nişanları.

9 Teşrinisâni 327 (1911) - 17 Temmuz 1328 (1912) tarihleri arasında Trablusgarb'da tuttuğu defteri.

"âza-ı hâmiyeliği"ne seçildiğine ilişkin 22.12. 39 (1923) tarihli yazı

21) 2 yazı: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliğinin 29.8.1929/ 68112 ve 23.10.1929/68855 sayılı, 2. Reis Ferik Asım (Gündüz) imzasıyla Sıhhiye Müfettişi H. Miralay Hüseyin'in mirlivalığa (tuğgeneral) terfiine dair. O ve diğer terfi edenler için "Anavatanın kurtuluşunu kahraman ve fedakâr milletimizin hürriyet ve istiklâlini kâfil olan büyük zafer bayramı gününü tes'it ederken uzun senelerdeki emek ve mesailerinin mükâfatı olarak" deniliyor. (Not: *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 31 Ağustos 1929 tarihli sayısında 2. sayfada "Ordunun Yeni Paşaları" başlığı altında, Hayri, İbrahim Lütfi, Mehmed Kürşat, Hüseyin Hüsnü ve Hacı İbrahim paşaların fotoğrafları verilmiştir.)

22) a) 2 gazete küpürü: *Hâkimiyet-i Milliye* 17 ve 18 Mart 1930. Ölüm haberi "Büyük Erkânı Harbiye Sıhhiye Müfettişi Öldü. Hüseyin Paşanın ölümü meslekdaşları arasında acı uyandırdı. Merhumun cenazesi bugün kaldırılacaktır" başlığıyla ilk sayfada verilmiş; rahatsızlanması, Cebeci Hastahanesine kaldırılması, sağ böbreği civarındaki cerahatın ameliyatla önlenemeyip vücuda yayılması sonucu öldüğü açıklanmış; "Asker hekimlerimiz arasında ilim kudreti ve yüksek teşebbüsleri ile tanınmış olan Hüseyin Paşanın ölümünün derin teessür uyandırdığı" belirtilerek cenaze programı verilmiş ve Cebeci Mezarlığına gömüleceği bildirilmiştir.18 Martta ise bir fotoğrafının da yer aldığı "Dr. Hüseyin Paşanın cenazesi kaldırıldı. Erkân ve ümera merhuma son vazifeyi yaptılar" başlıklı haber sütununda "Merasim-i mahsusa ile kaldırılan cenazede, atlı yaya taburlar, muzika, muhtelif müfrezelerin teşkil ettiği cenaze alayı, bayrağımıza sarılan tabutu Nümune hastahanesinden almış ve Hacıbayram camiinde namaz kılınmış ve Cebeci'ye götürülerek toprağa tevdi edilmiştir. Cenazeyi Milli Müdafaa Vekili Abdülhalik Bey, Büyük Erkânı Harbiye İkinci Reisi Asım Paşa ile mülki ve askeri erkânın, doktorların ve mebusların takip ettikleri" belirtilmiştir.

b) *Hilâl-i Ahmer* mecmuası Nisan ve Mayıs 1930 sayılarında yayımlanan haber ve yazı: "Acıklı Bir Ziya" başlığı altında, yarım sayfalık haberde, Hüseyin Hüsnü Paşanın hastalığı, ölümü, cenaze töreni verilmiştir. (Sn. Perihan Balcı'nın belirttiğine göre, Ankara'da askeri bando ile ilk cenaze töreni babası için yapılmıştır. *Hilâl-i Ahmer* mecmuasının mayıs sayısında da "Çok elim bir Ziyâ" başlığı ile ve siyah çerçeve içinde, Operatör Dr. Ömer Vasfi, Hüseyin Hüsnü Paşanın hastalığını, ölümünü ve özgeçmişini anlatmıştır.)[4]

23) 4 tâziye mektubu: Eşi Sıdıka Hanıma gönderilen mektuplarda, kimyager Nuri Refet "büyük vatanperver, çalışkan ve kibar arkadaş Hüseyin Hüsnü Paşa"nın ölüm haberi karşısındaki acısını ve şaşkınlığını, son dört beş ay

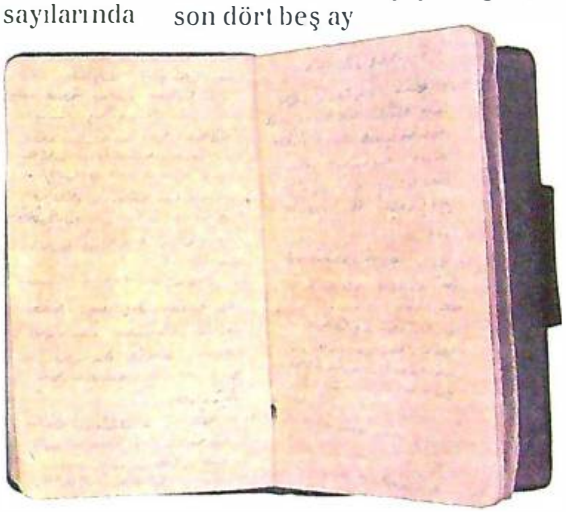

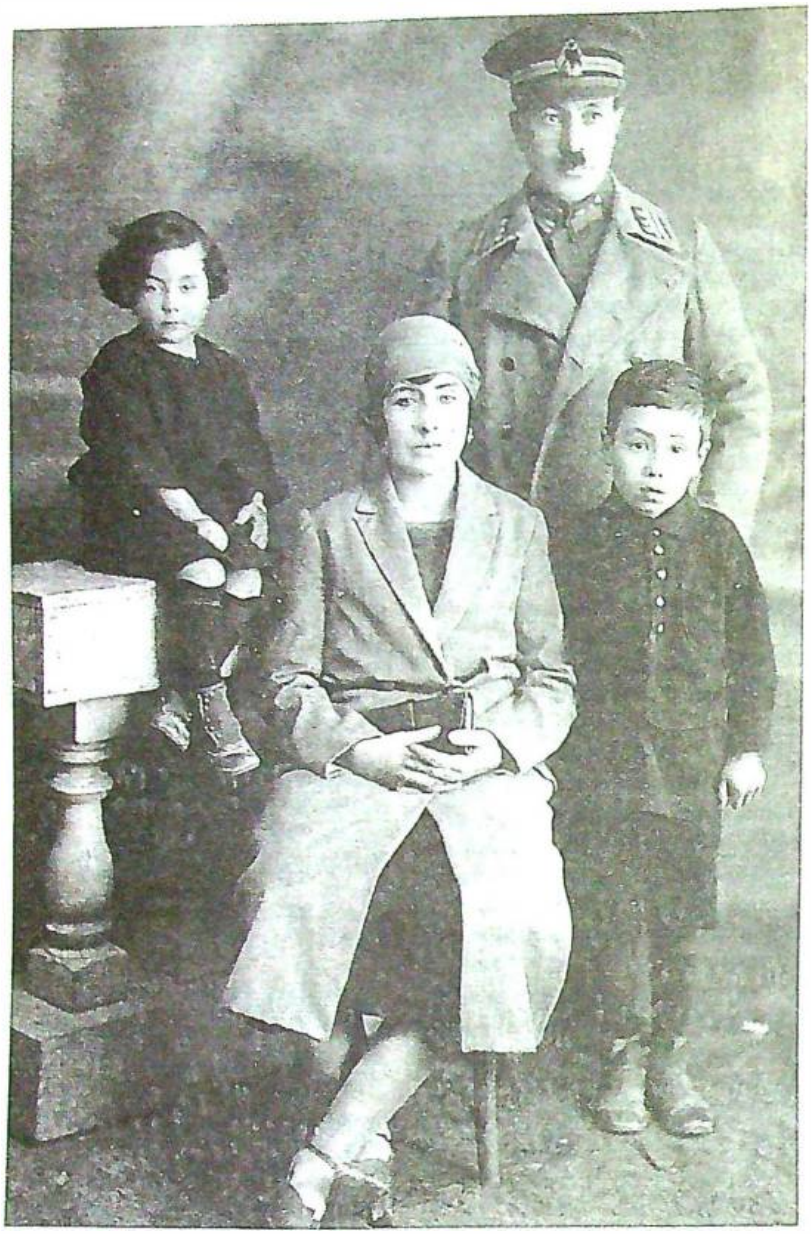

Eşi Sıdıka Hanım, kızı Perihan (Balcı) ve oğlu Kemal (Öngü) ile birlikte.

zarfında tanıdığı paşanın dirayet, irfan ve ahlâkına âşık ve hayran olduğunu; zevce ve çocukları gibi yadigârlarının her veçhile emrine amade olduğunu ve hizmetini ifa etmenin kendisi için büyük bir şeref olacağını belirtirken; Erzincan'dan Dr. Kemal'in zevcesi "Bedbaht hemşirem" diyerek teselli sözleri yazmış; Çanakkale Memleket Hastahanesi başhemşiresi "Velinimetim Hanım efendiciğim" diye başladığı mektubunda, Paşa hazretlerinin vefatı haberini vali beylerde öğrendiğini, kendisini saatlerce kaybettiğini, ailesi ölmüş olsa o kadar bu kadar yanmayabileceğini, gerekiyorsa yanlarına gelip kendisine ve çocuklara esir olacağını bildirmiş ve "ebediyete kadar hürmetkârınızım" demiş. Diyarbakır'dan da Dr. İbrahim Ali, ailece duydukları kederi ifade etmiş.

HÜSEYİN HÜSNÜ PAŞADAN KALANLAR

1) Kahire'deki Darü'l-kütübü'l-Hıdıviye'ye hediye ettiği "Devrü'l-Medine" adlı eser için, adı geçen kütüphane yetkilileri, "Operatör doktor kolağası Hüseyin Hüsnü Bey"e 18.7.1914 tarihli bir alındı belges göndererek teşekkür etmişlerdir. Bu eserin içeriği ve yazarının kendisi olup olmadığı konusunda şimdilik bir bilgiye ulaşmış değiliz.

2) "Un, Sirke, Yağ, Sabun Tafsilatı" başlığı ile kaleme aldığı muayene talimatı defteri.

3) "Amelî Debağat" başlığı altında 4.8.38'de(1922) Konya'da kaleme aldığı 9 sayfalık deneysel etüt. Kuru ve yaş derilerin tabaklanmasına ilişkin olup yayımlanmamıştır.

4) 1328 senesi cep muhtırası: 54 küçük yapraktan ibaret olup 9 Teşrinisâni 327 (1911) - 17 temmuz 1328 (1912) tarihleri arasında ve Trablusgarb'da tutulmuştur. Günlük notlar arasında önemli bilgilere rastlanmaktadır. Atatürk'ün, Enver Paşa'nın adlarının geçtiği sayfalardan olan 6. Kanunisâni (19 Ocak 1912) Cuma günkü not şudur: "Operatör Ahmed Hilmi ve doktor Hafız efendiler gündüz saat beşte Muhtelye'ye müteveccihen hareket ettiler. Hava biraz yağmurlu idi. Cevdet Bey de Tobruk'a gitti. Ziya Bey, Enver Beyin yanında bulunan Şark Ordusu Kumandanı Mustafa Kemal Beyin gözlerine bakmak üzere karargâha gitti. Hastahanede İbrahim Beyle birlikte kaldık. Akşam Şark Ordusu Kumandanı Mustafa Kemal Bey yatmak ve istirahat etmek üzere Münir(?) Beyle birlikte hastahaneye geldiler. Biz doktorlar büyük çadıra nakl ettik. Bu esnada Urbanın cem' borusuna delalet eden 'lu lu' sadaları hepimizi (bir kelime okunamadı) etti. Mumaileyhim ile birlikte yemek yedik. Yirmi yedi mecruh vardır." (Çarpışmaların olduğu günlere ilişkin notların altında o günkü yaralı sayıları da yazılıdır.)

5) 1329 senesi cep muhtırası: 22 küçük yaprak olup 1 Mart-30 Haziran 1329 tarihleri boyunca günlük olaylar çok kısa kaydedilmiştir. Notların, İkinci Balkan Harbi gelişmelerine, özellikle de Malkara Muharebesine ilişkin olanları önemlidir. Ancak kurşun kalemle çok silik ve ince yazılan

notların okunması hayli güçtür. Birkaç örnek: 29 Mayıs (11 Haziran) çarşamba: "Mahmud Şevket Paşanın katl olunduğu işitildi", 25 Haziran (7 Temmuz): "Teftiş: Enver Beyle birlikte tayyare ile Kumburgaz'a gittik. Geç vakit avdet ettik." 29 Haziran (12 Temmuz): "Romanya, Bulgaristan'a ilan-ı harb etmiş ve hududuna tecavüz etmiştir." 30 Haziran (13 Temmuz): "Bu gece ileri harekete emir verilmiştir. Sabahleyin saat beşte yürünecektir."[5]

6) Fotoğraflar: Hüseyin Hüsnü Paşayı, askeri tıbbiye öğrenciliğinden 1930'a kadar, cephelerde, karargâhta, sahrada, arkadaşlarıyla, ailesiyle ya da portre olarak yansıtan 30 fotoğraf vardır. Kuşkusuz bunlar arasında en önemlisi, onu Atatürk'le birlikte gösteren ve bir bakıma Anafartalar Zaferinin simgesi gibi olan ünlü grup fotoğrafıdır. Bununla birlikte, diğer tüm fotoğraflar yakın tarihimiz açısından değerlidir. Annesi Münteha Hanım ile eşi Sıdıka Hanımın, çocuklarının stüdyoda çekilmiş fotoğrafları da dünkü yaşantımız ve giyim kuşam tarihi için bir belge durumundadır.

7) Nişan ve madalyalar: Hüseyin Hüsnü Paşanın, yukarıda sözü edilen toplam 8 adet nişan ve madalyasıyla İstiklâl Madalyası, kızı Perihan Balcı tarafından Harbiye'deki Askeri Müze'ye hediye edilmiştir. Ayrı bir vitrin içinde, Atatürk'le Hüseyin Hüsnü Paşayı bir arada gösteren fotoğrafın çevresine yerleştirilen nişan ve madalyalar için yazılan Türkçe-İngilizce vitrin tanıtma notu şudur: (Aynen) "Dr. Hüseyin Hüsnü Paşa Koleksiyonu. Kızı Perihan Balcı tarafından hediye edilmiştir." Merhumun kalpaklı ve kaymakam (yarbay) üniformalı iki fotoğrafında, vitrindeki tüm nişan ve madalyalar -daha sonra aldığı İstiklâl Madalyası hariç- göğsünde görülmektedir.[6]

SONUÇ

Daha 1920'lerde "yeni bir ulus" projesini gündeme getiren Atatürk, kendisiyle birlikte o ulusa hayat verme yolunda ödeşilmez hizmetlerde bulunanların, erdemleri, başarıları ve özverileriyle daima yaşatılacaklarına inanıyordu. Oysa bırakalım yaşatmayı, fotoğraflarda Atatürk'ün çevresinde görülenlerin bile pek çoğu artık tanınamıyor; Anafartalar'da sol gerisinde duran Hüseyin Hüsnü'nün bugüne kadar tanınmadığı, anılmadığı gibi! Hüseyin Hüsnü Paşanın anısı ve hizmetleri unutulmayacak bir kahraman hekim olduğu kuşkusuz. Öyleyse neden ölümünden bu yana geçen 68 yılda bir kerecik olsun ilgili kurum ve kuruluşlarca, örneğin Gülhane Askerî Tıp Akademisi'nce bir anma töreni düzenlenip anılmadı, adı bir hastahaneye, bir sağlık kuruluşuna ya da okuluna verilmedi ya da bir ameliyathanenin kapısına yazılmadı?... Altı yüzyıl boyunca gelip geçen vezirlerden kalem efendilerine değin sivil ve asker Osmanlı ricalini tanıtan onca eser varken Cumhuriyet'imizin oluşumuna katkısı olanların, geçen 75 yıl zarfında hepten unutulmaları ne kadar acıdır. Askeri makamlarca kısa bir özgeçmişinin yazılamaması, madalya ve nişanlarının adlarının yanlış verilmesi ise ayrıca düşündürücüdür.

Tıp Tarihi Enstitülerinizin ve Gülhane Askerî Tıp Akademisinin Cumhuriyet'in 75. yılı anısına, Cumhuriyet'in ilk hekim paşalarından olan Hüseyin Hüsnü Paşanın yaşamını ve yaptığı çalışmaları ele almaları çok yerinde bir girişim olacak; böyle bir inceleme, olasılıkla daha pek çok belgenin ve bilginin ortaya çıkmasına da olanak verecektir.

Paris'te bulunduğu yıllarda.

1. 1325'te Askerî Tıbbiye'den mezun olan ve bize göre yaşamöyküsünün ele alınması gereken bir doktor da İttihad ve Terakki Fırkası'nın, daha sonra da CHP'nin önde gelen simalarından, mebus, vali Dr. Midhat Altıok'tur.
2. Bu belgeler: a)Trablusgarb ve Balkan savaşları yıllarında merhumun gün gün tuttuğu "muhtıra"lar, mesleki bazı notlar, özlük haklarıyla ilgili sicil kaydı, yazışma, karar, berat vb ile mektup ve fotoğraflardan ibaret olup bunlar, merhumun kızı Türkiye Tarihi Evleri Koruma Derneği Başkanı sayın Perihan Balcı tarafından muhafaza edilmektedir.
3. *Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hâtıraları* (yayan: Uluğ İğdemir) 28 sayılı Belleten'den ayrıbasım, TTK Basımevi, Ankara 1943, s. 42-43
4. Babası öldüğü sırada çok küçük olan kızı sayın Perihan Balcı, paşanın defninden bir süre sonra İstanbul'a yerleşmek üzere ailece Ankara'dan trenle hareket ederlerken askeri zevatın uğurlamaya geldiğini; o arada bir yâverin kompartımana çıkarak Atatürk'ün tâziyet mesajını ilettiğini ve "çocuklar için" diyerek bir çikolata paketiyle içinde 500'lük bir banknot bulunan bir zarf bıraktığını; Atatürk'ün gönderdiği bu paranın, o acılı günlerde parasal sıkıntı çekmemelerini sağladığını; zira, babasının 23 yıl fiili hizmeti olmasına karşın, Barem Kanunu henüz çıkmadığı için kendilerine dul ve yetim aylığı bağlanmadığını, ancak daha sonra çok cüz'i aylık bağlandığını ve bununla kıt kanaat idare ettiklerini anlatmıştır.
5. Merhuma ait belgelerde tıp ve sağlık konularında daha pek çok yazılar ve çizimler vardır.
6. Bu ibaredeki "koleksiyon" sözcüğü merhumu, cephelerde madalyalar almış bir kahraman olmaktan çıkarıp nişan ve madalya meraklısı bir koleksiyoner konumuna düşürmüştür. Bu, müzelerimizde, bazan en değerli objelerle kıt ve yanlış bilgilerin bir araya gelişine bir örnektir. Söz konusu tanıtım ibaresinin düzeltilmesi, ayrıca müzecilik yöntemleri uyarınca, Hüseyin Hüsnü Paşayı nişan ve madalyalarıyla gösteren fotoğrafının da vitrine konulması ve objeler numaralandırılarak her birinin adının yazılması gerekir.

EPHEMERA

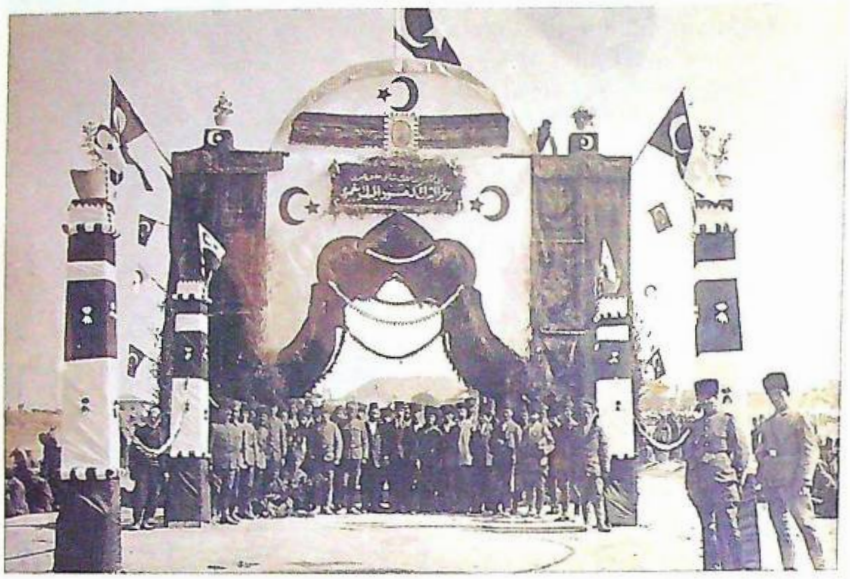

"Ey kahraman Türk
Şarkın şanlı, muzaffer rehberi
Bir gazâ ettin ki
hoşnud eyledin peygamberi"

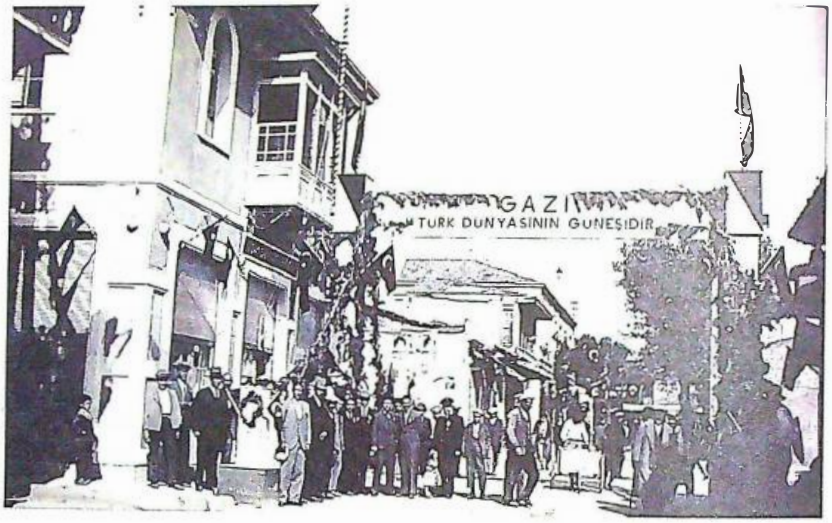

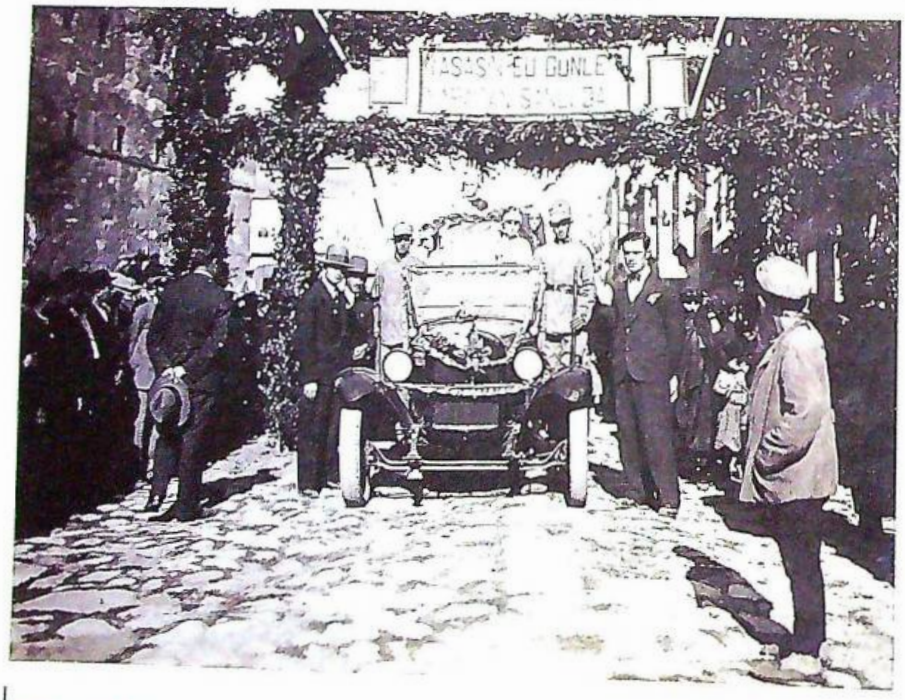

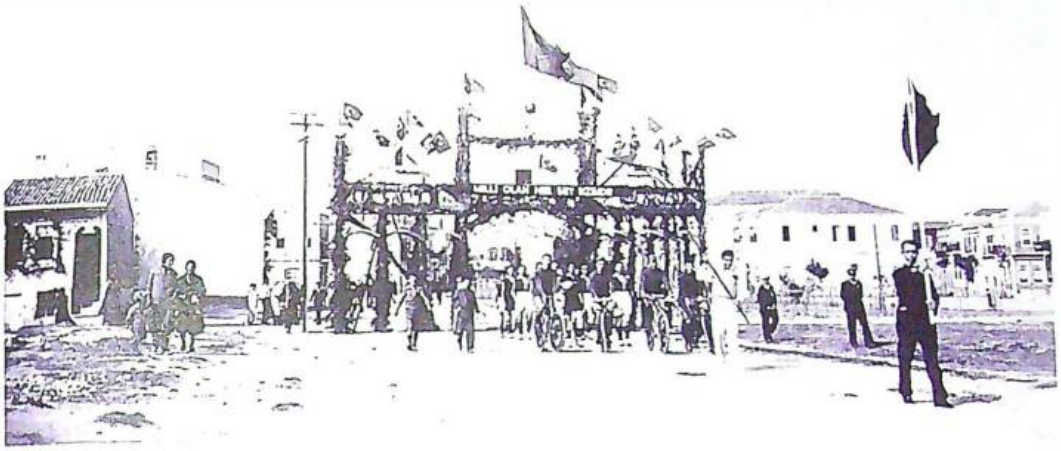

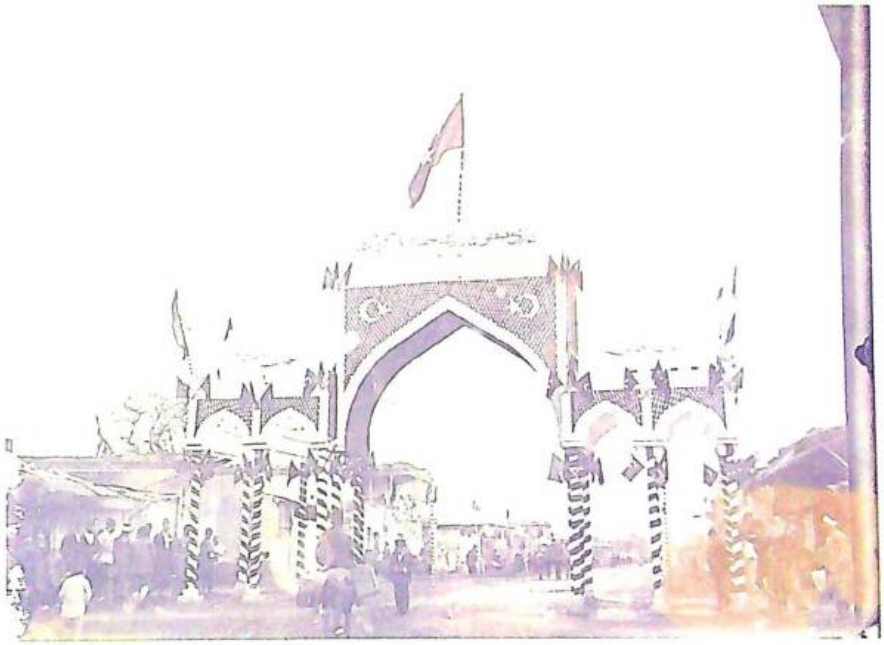

"Adana halkı Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini görmekle bahtiyardır"

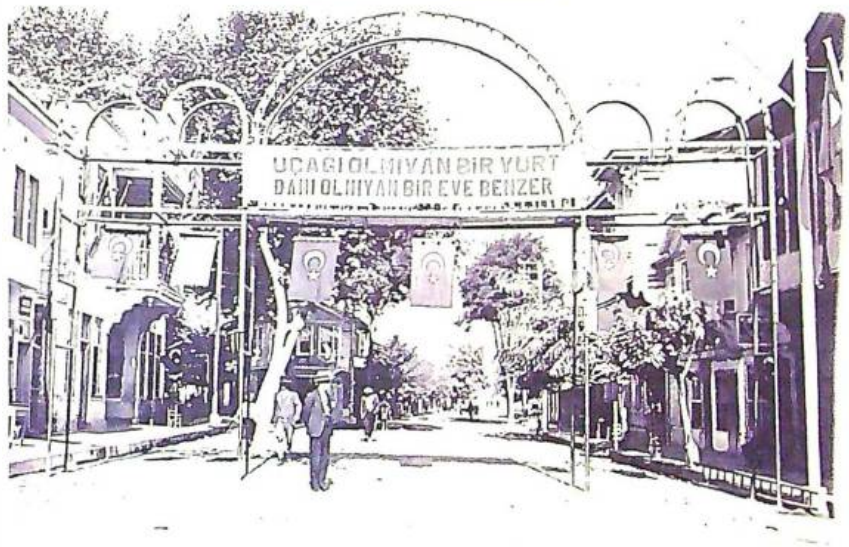

Bu iki sayfa ve kapaktaki zafer takları kartları Ephemera Derneği'nden Yaşar Temiz, Ali İhsan Gökçen, Yaşar Yeğen ve Burçak Evren'in koleksiyonundan alınmadır.

1930'LU YILLARDA CUMHURİYET'İN EKONOMİ POLİTİKASI TARTIŞMALARI

Kadrocularda Devletçilik

Dr. ERDOĞAN KESKİNKILIÇ
Fatih Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

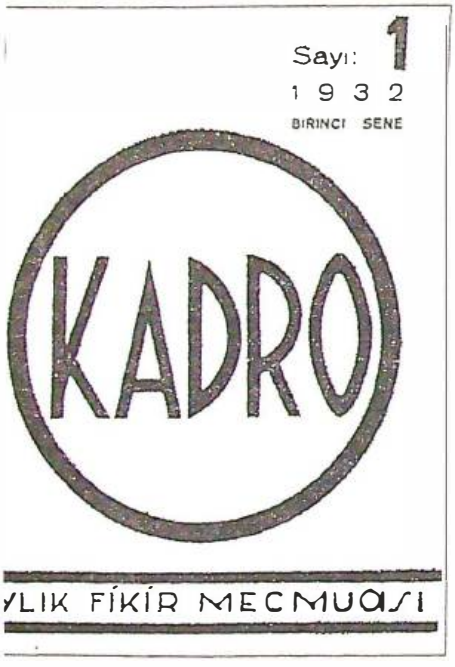

19. yüzyılda devletlerin yükseliş ya da yıkılış faktörlerinden en önemlisi ekonomi politikalarıydı. Aynı sonuç Osmanlı Devleti için de geçerliydi.

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nın ağır ekonomik şartları[1] Osmanlı Devleti'nin siyasal yıkılışını hızlandırmıştı. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki çağdışı olan çoğu devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist ve sömürücü baskıları da had safhadaydı. Devlete bağlı azınlıklar da Fransız İhtilali'nin etkisiyle kendi bağımsızlıklarını kazanma yarışındaydılar. Azınlıkların bu yarışına güçlü Avrupa devletlerinin bazen açık, bazen gizli kışkırtma ve yardımları da bilinen bir gerçektir.

Dünyadaki siyasi çalkantılar ve yukarıdaki gerçekler Osmanlı Devleti'ni 20. yüzyılın ilk yarısında I. Dünya Savaşı'na sokmaya yeterliydi. Savaş süreci sonunda Osmanlı Devleti'nin toprakları ve ekonomik değerleri Avrupa lehine sömürülmeyi doğurmuştu. Bu olumsuz sonuçlar devletin siyasi olarak varlığının ortadan kalkmasını sağladı.

Kurtuluş Savaşı ile siyasi bağımsızlığını kazanan Türk milleti, ekonomik bağımsızlık mücadelesi de vermekteydi. Çünkü yeni Türk devletinin kurucuları ekonomik bağımsızlık olmadan siyasal bağımsızlığın yetmeyeceğini biliyorlardı. Ekonominin en önemli unsuru olan sanayileşme hakkında Mustafa Kemal Atatürk şöyle diyordu:

> Sanayi fabrikalarına ve maden sanayiine yönelmiş genel ilgi ve girişimi sağlayacak tedbirleri bulmak öncelikli ve hayati ihtiyaçlarımızdandır.[2]
>
> Ülkenin en önemli eksikliğini giderecek olan bu fabrikaları çok geçmeden kurup ve işletmek hükümetimizin en önde göreceği işlerden olacaktır.[3]

Yeni Türk devletinin kuruluşunda çeşitli ekonomik politikalar tartışılmış ve dönemin yöneticileri tarafından uygun görülenler uygulanmıştır. Bu politikalardan biri de Kadrocuların ekonomi politikalarıdır.

Kadrocular, Cumhuriyetin ilk dönem aydınlarındandır. Dönemin gazetelerinden *Hâkimiyet-i Milliye* onları "yerinde ve taze düşünceli birkaç genç, kendilerine çizdikleri gidiş yolu üzerinde her ay bir adım daha atarak yürüyorlar"[4] diye nitelendiriyordu. Şevket Süreyya (Aydemir), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Vedat Nedim (Tör), İsmail Hüsrev (Tökin), Burhan Asaf'ın (Belge) önderliğini yaptığı bu girişim, görüş ve fikirlerini çıkardıkları *Kadro* isimli dergide yayımlıyorlardı. Dergilerinden ötürü de kendilerine "Kadrocular" denildi.

1932 yılı ocak ayında ilk sayısı çıkan *Kadro* dergisi 36 sayı yayımlandı. Derginin imtiyaz sahibi Yakup Kadri idi. 1934 Aralık-1935 Ocak ayı 35-36 sayıları birlikte, son sayı olarak yayımlanmıştı. Yayın hayatının sona erişinin nedeni de özellikle siyasal ve ekonomik düşünceleridir. Derginin imtiyaz sahibi olan Yakup Kadri, Tiran'a elçi olarak atanınca dergi kapanmıştı. Oysa Yakup Kadri bu elçilik tayininin zoraki bir tayin olduğunu belirtmektedir.[5] Böylelikle dergi üç cilt olarak tamamlanmıştır.

Derginin yayın politikası tarih, ekonomi, sosyoloji, edebiyat gibi sosyo-ekonomik konulardı. Kadrocuların ekonomi boyutundaki düşünceleri kendilerine özgü nitelik taşımaktadır. Derginin üç cildinde toplam 360 dolayında makale vardır. Bu makalelerin 150 kadarı ekonomik ağırlıklıdır. Ekonomi yazıları genellikle Şevket Sü-

Kadro'nun kadrosu: (Solda sağa) M. Şevki (Yazman), Burhan Asaf (Belge), Şevket Süreyya (Aydemir), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), İsmail Hüsrev (Tökin) ve Vedat Nedim (Tör).

reyya, Vedat Nedim, İsmail Hüsrev, Burhan Asaf, İbrahim Hilmi ve Münir İriboz imzalarıyla yayımlanmıştır.

Kadrocular ekonomi görüşlerini "ekonomide devletçilik" anlayışı çerçevesinde işlemişlerdi. Çünkü yeni Türk devleti 1923-1930 yılları arası daha çok liberalizme yakın bir ekonomi politikası izlemiştir.[6] İzmir İktisat Kongresi'nden çıkan özel sektör ağırlıklı politika ile yerli sanayi ve yerli girişimci oluşturmak istenmiştir. Bu dönemde Milli İktisat ve Milli Sanayi'ye önem verilerek yerli girişimci teşvik edilmiş ve özel sektörü koruyan bir sistem geliştirilmiştir.[7]

1923-1930 döneminde uygulanan özel sektör ağırlıklı ekonomi politikası, bazı olumlu gelişmeler hariç, istenilen sonucu verememiştir. Bunun en önemli nedeni dış dünyadan gelen, Türkiye'nin de iç ekonomik düzenini etkileyen ekonomik bunalım ve depresyon dalgalarıdır.[8] Bu ekonomik bunalımların en önemlisi de 1929 ekonomik bunalımıdır.[9]

Kadrocular yukarıdaki şartlar altında kendilerine göre Türkiye'ye ekonomi politikası çizmişlerdir. Ekonomi politikalarının belli başlı odak noktası sanayi, tarım, para-bütçe politikaları ve iş imkânları gibi konulardı. Bu yazıda Kadrocuların özellikle sanayi ve tarım politikaları değerlendirilecektir.

Kadrocular sanayii "kapitalist", "komünist" ve "devletçi" diye üçe ayırmıştı. Kapitalist sanayileşmenin millet içinde sınıf ayrılıklarını ve sınıf kavgalarını ortaya çıkaracağını belirtmekteydiler.[10] Komünist sanayileşme de, kapitalist sanayileşme gibi millet birliğini ve bütünlüğünü parçalayan bir siyaset[11] olarak algılanmıştır. Komünist sanayileşmede de tıpkı kapitalist sanayileşmede olduğu gibi bir sınıfın hâkim olduğu esası vardır.[12] Kadrocular ise yeni Türk Devleti'nin kendine özgü bir milliyetçilik anlayışından kaynaklanan devletçi bir sanayileşmeyi istemişlerdir. Onların milliyetçilik anlayışları "bir ırka dayanmayan" milliyetçilikti. Bu milliyetçilik sınıf milliyetçiliği değildir.[13]

Kadrocuların sanayileşme anlayışları diğer üretimlere bağlı entegre bir sanayileşmedir. Onlar, Türkiye'nin sadece sanayi ülkesi olmasını fantezi, sadece tarım ülkesi olmasını da kapitalist ülkelerin açık pazarı olarak değerlendirmişlerdir. Kadrocular, Türkiye'ye özgü bir sanayileşme politikasının olmasını savunmuşlardı. Tarımı sanayiye, sanayiyi de tarıma pazar yapacak ve tarımla sanayinin birbiri içinde uyumlu olarak gelişmesi gereğini belirtmişlerdir. Bu gelişim sürecinde, önceden tespit edilmiş bir plana göre milli ekonomi sisteminin kurulmasını[14] arzulamışlardı. Milli Sanayi'nin kurulması için milletin iç ve dış dinamiklerinin sağlam olması ve millet kültürüne bağlı kalınması gereğine inanıyorlardı.[15]

Kadroculaın ekonomi politikalarında ikinci önemli faktör tarımdı. Tarım Türkiye'nin geleneksel üretim unsuruydu. Sahip olduğu toprak ve alıştığı geçim kaynağı olan tarımın Türk toplumu tarafından tamamen bırakılmasına da taraftar olmamışlardır. Ülke düzeyinde yapılan tarımın devlet tarafından planlanması ve disipline edilmesi gerekmekteydi.[16]

Kadrocularını mülkiyet anlayışı da çok tartışmalara neden olmuştu. Onlara göre, toprak mülkiyeti ferde ait olsa da kullanma şekli devlet denetiminde olmalıydı.[17] Doğal olarak, ülkede yapılacak tarım sanayiye uygun ürün bazında gerçekleşmeliydi. Bu tarım-sanayi birliği ülkede yapılan tarımın devlet kontrolünde yapılmasını sağlamalıydı. Öyle ki, kişi mülkiyetinde olan toprak-

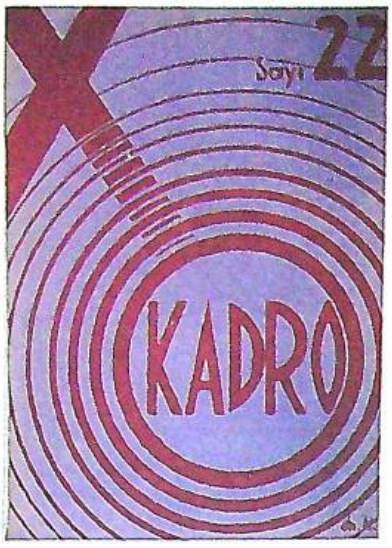

lar askerin elindeki top ve tüfeğe benzetilmiştir. Özel mülkiyet, ordunun askere teslim ettiği silah ile eşdeğer görülmüştür. Bu kadar değerli ve önemli olan özel mülkiyet toprakları mutlaka devlet savunması amacıyla devlet kontrolünde ekilip biçilmeliydi.[18]

Kadroculara mülkiyet anlayışı özel mülkiyet edinmeyi yasaklayıcı bir anlayış değildir. Onların mülkiyet anlayışı "toprak üzerinde mülkiyet hakkını tanıyan devlet, aynı zamanda da bu hakkın ülke çıkarına en uygun bir şekilde kullanılmasını da sağlamak zorundadır"[19] şeklindeydi. Kadrocular bu mülkiyet anlayışıyla komünist mülkiyet anlayışından farklı olduklarını ısrarla belirtmişlerdir.

Tarım politikası için ileriye dönük periyodik planların yapılması gerekliydi. Bu planların en az onar yıllık periyotlarla hazırlanması zorunluydu.[20]

Kadrocular bu fikirleriyle devlet düzenini tekellerine almakla suçlanmışlardır. Özellikle Şevket Süreyya'nın makalelerinde belirttiği gibi "inkılap, bir kadro ile yürütülmeli" fikri dönemin yöneticileri ve diğer aydınları tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Öte yandan, Kadrocular bu devletçi düşünceleriyle CHF'nin programı dışına çıktıkları gerekçesiyle adı geçen parti yöneticileri tarafından tenkit edilmişlerdir.

Kadrocular dönemin basınında da oldukça yer almıştı. Hareketin karşısında olan basın yanındakilere göre daha çoktu. Karşısında olan basının başını, dönemin *Cumhuriyet* gazetesi çekiyordu. Özellikle Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Akagündüz, Hüseyin Cahit Yalçın ve Peyami Safa gibi kişiler Kadroculara Marksizmden etkilendiklerini belirtirler. Bu kalemler Kadroculara Türk İnkılabını Marksizm'e dönüştürmek için çalıştıklarını kaydediyorlardı.

Cumhuriyet gazetesinde Ahmet Ağaoğlu bazen genel, bazen de özel konulara girerek Kadroculara sundukları ekonomi ve siyasal modelin Türkiye'nin bünyesine uymayacağını belirtiyordu. Öte yandan, *Cumhuriyet* gazetesi Şevket Süreyya'ya aynı sütunda yer vererek, düşüncelerini yazma fırsatını da vermişti.

Ağaoğlu ve Kadroculara arasındaki en önemli düşünce ayrılığı ekonomide devlet kontrolünün niteliği, niceliği ve kişi mülkiyeti anlayışı idi. Ağaoğlu, Kadroculara, Türk İnkılabı'nı kendi güdümlerine almaya çalıştıklarını belirtiyordu. Ayrıca devletçilik anlayışındaki ayrılıklarını da şöyle dile getiriyordu:

> Kadrocular Batıda çıkmış ve Batı hayatının doğal sonuçları olan akımlardan etkilenerek ülkemizdeki kişiyi kaldırıp yerine devletin yüksek teknik ve ekonomi hâkimiyetini koymak istiyorlar Bize göre bu akımlar için henüz zemin hazırlanmamış olduğundan kişinin kaldırılmasını ve kişinin yerine de devlet girişimleri suretiyle devletin ekonomik çalışmalarla uğraşmasını ülkemiz için tehlikeli görüyoruz. Bu endişemizi Batı'daki akımların hangi faktörlerin ürünü olduğunu ve bu faktörlerin bizde henüz mevcut olmadığını göstererek ispatlamış oluyoruz.[21]

Ağaoğlu başka bir makalesinde de Kadroculara şöyle değerlendiriyordu:

> Kadrocular kendilerinin sosyalist olmadıklarını belirtiyorlar. İlmi materyalizmin taraftarları olduklarından toplumun kurtuluş çarelerini cemiyetin planlı ve iradeli müdahalesinde buluyorlar. Fakat bizim toplumumuzda geri kalmışlık vardır. Sınıf mücadelesi yoktur. Kadrocular sosyalist değillerdir. Çünkü zahiren mülkiyet usulünü tanıyorlar. Fakat aynı zamanda Marksist olduklarından sosyalist modelin taraftarıdırlar.[22]

Oysa Kadroculara bu konudaki uzmanlarından Şevket Süreyya, kendilerinin faşizm, Marksizm ve nihilizm gibi akımlarla ilgili olmadıklarını belirtme ihtiyacını duymuştur. Özellikle Marksizmin, kapitalizmin bir ürünü olduğunu belirtmektedir Kendilerinin otoriter, plancı ve milli bir devlet taraftarı olduklarını vurgulamaktaydı.[23]

Kadroculara karşı olan diğer bir kalem de Ahmet Akagündüz idi. Akagündüz, Kadroculara yayınlarıyla Türk İnkılabına hakaret ettiklerini dile getiriyordu. Bu konuyu Akagündüz *Cumhuriyet* gazetesindeki sütununda değerlendirerek[24] "Kadrocular inkılapçılara kahve ürünü ve avare insanlar topluluğu diye hakaret etmiştir" ifadesini kullanıyordu. Bir gün sonra aynı sütunda "Kadrocularla ardamızda doldurulmaz uçurumlar var. Buna rağmen ben Kadro dergisini iyi karşılıyorum. Çünkü Kadro ve Kadrocularda taze, temiz bir hareket vardır.[25]

Kadroculara en önemli basın desteği olan Ankara'daki *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi,

kendilerini daha açık anlatmaları için gazetede sütun ayırmıştı. Şevket Süreyya "İnkılabın İdeolojisi", Burhan Asaf ise "Yarı Siyasi" başlıklarıyla düşüncelerini daha geniş kitlelere duyurma imkânı elde etmişlerdi. Ayrıca kendileri hakkında basında çıkan tenkitlere de cevap veriyorlardı.

Öte yandan, gazete Kadrocular a açık destek vermekten çekinmiyordu. Derginin sayıları çıktığında okuyucularına reklam ve tavsiye etmekteydi.[26]

Cumhuriyetin ilk yıllarında devletçi politika ancak 1930'dan sonra denenmiştir. Devletçi politikanın uygulanmasında en önemli faktör 1923-1930 yılları arasında liberal ekonomiye yakın uygulanan politikanın beklenileni vermeyişiydi. Gerçekten o dönemde sanayinin kurulması, üretim faaliyetlerinin düzenlenmesi ve bunlar için gerekli sermaye ancak devlet tarafından sağlanabilirdi. Kurulacak sanayinin milli bir kimliğe kavuşması için de tarımın yeni kurulacak sanayiye yönelik yapılması ve devlet tarafından kontrolü gerekli olabilirdi. Ancak şu gerçek de bilinmelidir ki, Türk halkında Cumhuriyet'in kurulduğu ilk dönemlerde sınırları kesin çizilmiş bir sınıf ayrılığı ve mücadelesi yoktu. Halkın eksikliği eğitim, teknik ve planlamadan kaynaklanan fakirlikti. İşte bu eksiklikler giderildiğinde yeni Türk devletinin sorunları ortadan kalkacaktı.

Kadrocuların devletçilik anlayışının oluşumunda dönemin dünyası ve Osmanlı Devleti'nin miras bıraktığı sosyo-ekonomik durum iyi değerlendirilmelidir. Özellikle Kadrocuların bu hareketten önceki siyasi görüş ve siyasal partileri de devletçilik anlayışlarında önemli bir yer tutmaktadır.

1. Anlaşma ve ağır şartları için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri I*, Ankara, 1974.
2. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Toplayan: N. Arsan) Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1981, c. 1, s. 340.
3. *Age*, s. 376.
4. *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Kasım 1932.

Vedat Nedim Tör 1939 yılında ABD'den dönerken, eşiyle birlikte.
Cengiz Kahraman arşivi

5. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*. İstanbul, 1985.
6. Muhittin Gül, "Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Sanayi Politikası", basılmamış doktora tezi. s. 58, Ankara, 1989.
7. *Agt*, s. 59.
8. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. 3, s. 361.
9. 1929 dünya ekonomik bunalımı için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, 1977.
10. Vedat Nedim, *Kadro*, c. 2, S. 24, s. 17.
11. *Agm*, s. 19.
12. *Agm*, s. 19.
13. *Agm*, s. 21.
14. Vedat Nedim, *Kadro*, c. 1, S. 26, s. 14.
15. Münir İriboz, *Kadro*, c. 3, S. 25, s. 47.
16. *Agm*, s. 45-48.
17. Vedat Nedim, *Kadro*, c. 2. S. 20, s. 13-14.
18. *Agm*, s. 15.
19. *Agm*, s. 16.
20. Münir İriboz, *Kadro*, c. 3, S. 25, s. 45; Vedat Nedim, *Kadro*, c. 2, S. 19, s. 17.
21. Bkz. *Cumhuriyet*, 13-20 Kasım 1932 arası yayımlanan "Devlet ve Fert" isimli köşe yazıları.
22. *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1932.
23. Şevket Süreyya, *Kadro*, c. 2, S. 21, s. 8-14.
24. *Cumhuriyet*, 11 Mart 1932.
25. *Cumhuriyet*, 12 Mart 1932.
26. *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Şubat 1932.

Kadrocudardan Vedat Nedim Tör, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Şevket Süreyya Aydemir 1973 yılında.

Türkistan: Nerede, Ne Zaman?

HAKAN ERDEM

Uzunca bir kararsızlık döneminden sonra "Türkistan" değil de "Türkiye" sözcüğünün kabul görmesinin, kendi ülkesine Avrupalı bir ad edinen Osmanlı-Türk yönetici-aydın elitinin kültürel yönelimlerini göstermekten başkaca bir önemi yoktur.

Böyle bir başlık tuhaf bir şüphecilik veya bir malumatfuruşluk eseri olarak algılanabilir. Türkistan, Farsların (sonraları Türklerin ve başkalarının da) oldukça iyi tanımlanmış bir coğrafyaya bir etnik topluluğu dikkate alarak verdikleri addır. Osmanlı/Türk kullanımında, Farsça kural benimsenerek, mesajını böyle açıkça ileten pek çok ülke veya yöre adları oluşturulmuş ya da Fars kullanımı aynen korunmuştur. Arabistan, Gürcistan, Macaristan, Lehistan, sonraları Yunanistan ve Bulgaristan hemen akla gelen örnekler. Bu açıdan Türkistan adında da bir tuhaflık olmamak gerekir. Türkistan "Türklerin durduğu, yaşadığı yer", dolayısıyla Türk ülkesi veya toprağı anlamına gelmektedir. Zaten benim buradaki amacım da Türkistan'ın sınırları üzerinde bir tartışmaya girişmek[1] veya bu adın tarihte ilk kez ne zaman kullanıldığını irdelemek değil. Sibirya veya Afganistan'ın hangi parçalarının Türkistan dahilinde olması veya olmaması gerektiği üzerinde bir öneride bulunmayacağım. Bölge için yeni bir ad önerim de yok. Kısaca, herhangi bir revizyonist tartışma değil benim niyetim. O zaman başlıktaki soruları gerektiren ne? Nerede bir karışıklık var?

Bazı dillerde aynı adların birbirleriyle hiç ilintisiz ülke veya yöreleri karşıladığını görürüz. Mesela, İngilizcedeki "Georgia" (Gürcistan ve Amerika'da eyalet) veya "Albania" (Kafkasya'da Arran ve Arnavutluk) bunların en barizlerindendir. Daha yaygın bir kullanım ise bir şekilde ilintili komşu devlet veya yörelerin aynı adı kullanmayı sürdürmeleridir. Azerbaycan, Makedonya, Kore ve yakın geçmişte Almanya ve Yemen. Dolayısıyla "hangi Kore ?" veya İngilizcede hangi "Georgia ?" yersiz sorular değildir, ama benzer bir soruyu Fransa veya İtalya için sorabilir miyiz? Yine belirtmeliyiz ki, adını bir etnik topluluktan alan ülke/yöre adları bu etnik topluluğun göçü dolayısıyla başka bir coğrafya için de kullanılır olmuştur. Bulgaristan, Macaristan, Ermenistan en azından tarih ve coğrafyacıların kullanımında böylesi adlardır. Bu son noktadan yola çıkarak Türkistan veya eşdeğer bir adın Orta Asya Türkistanı dışında kullanılıp kullanılmadığını inceleyebiliriz. Adının önüne "yeni", "küçük", "büyük", "kuzey", "batı" gibi sıfatlar alan ülke veya yörelerin ne kadar çok olduğu ve tarihi zamanlarda Orta Asya'dan kaynaklanan göçler düşünülünce cazip bir tez bu.

Kendi hesaplarına Bizanslıların "Turkia" sözcüğünü Orta Asya'nın dışında sayılan topraklar için kullanmak açısından hiç tereddütleri yoktu. Onlar açısından Macaristan "Batı Turkia" iken Hazar ülkesi "Doğu Turkia" idi.[2] Küçük Asya'ya gelince, öteden beri söylendiği gibi Batılı yazarlar ortaçağlardan itibaren Turchia/Türkiye adlı bir ülkeden serbestçe bahsetmişler, ama Türklerin kendileri bu kullanımı benimsememişlerdi. Claude Cahen'in vurguladığı gibi, Müslüman yazarlar Küçük Asya'yı Rum/Roma olarak görmeyi sürdürürken, "Batılı yazarlar bu ülkeye bir ad vermek gerekince, en geç Barbarossa'nın haçlı seferinden itibaren Turchia, yani Türkiye olarak bahsetmeye başlamışlardır ki, bu adı Türklerin yönettiği başka hiçbir ülkeye de vermemişlerdi."[3] Cahen'den alıntı yapan ve onun Myriokefalon Savaşından (1176) sonrası için "artık asla asimile edilemeyecek bir Türkiye mevcut idi" yargısını eleştiren Cemal Kafadar, Osmanlı tarihçilerinin artık neredeyse

ortodokslaşmış şu görüşünü özetliyor ve kategorik olarak şöyle diyor:

> Gerçekten de "Turchia" sözcüğü onikinci yüzyıl Latin coğrafî adlandırmalarında görünüyordu ama bölgenin Türkçe konuşan halkları ve siyasi oluşumları açısından, Avrupa kullanımının sonunda yerlilerin kendileri tarafından kabullenildiği Birinci Dünya savaşı sonrasına kadar, coğrafî ve siyasi bir varlık olarak bir Türkiye mevcut değildi.[4]

Türkçe konuşan halkların "Turchia" gibi bir Avrupa adlandırmasını modern zamanlardaki yoğun kültürel ilişkilerden önceki bir dönemde kabul etmelerini belki de beklememek gerekir.

Öte yandan, Türkistan, Türklük veya Türk Eli gibi yerel olarak tasarlanmış ve aynı görüşü, yani dünyanın bir bölgesinin o ya da bu şekilde Türkler ile ilintili olduğu görüşünü ifade eden bir adın kullanılmış olması ise üzerinde durulmaya değer bir olasılıktır.

Topluca Dede Korkut Kitabı olarak bilinen epik hikâyelerde başlıca kahramanlardan biri olan Salur Kazan "Türkistan'ın direği" olarak övülmektedir.[5] Hikâyelerin geçtiği coğrafya ve zamanı üzerine pek çok tartışma yapılmıştır. Burada şu kadarını belirtmek yeterli olacaktır ki, bariz bir Orta Asya alt-katmanının varlığına karşın bu hikâyeler 16. yüzyılda bir zaman belki de Osmanlı koruması altında yazıya geçirilmiş olup bir Doğu Anadolu-Batı Azerbaycan topografyasını yansıtmaktadırlar. Hikâyelerin İngilizce mütercimi buradaki Türkistan sözcüğünü belki de bilinen herhangi bir coğrafya ile özdeşleştirmenin güçlüğünü dikkate alarak yalnızca "Türk toprakları" olarak çevirmekle yetinmiştir.[6] Öyle görünüyor ki, bu hikâyeler bütününün bazı parçaları mevcut iki yazma nüshadan tam bir yüzyıl önce Emir Süleyman'ın saltanatı (1403-1410) sırasında yazıya geçirilmiştir.[7] Topkapı Sarayı Oğuz-nâmesi olarak bilinen bu eksik Oğuznâme'de Dede Korkut Kitabı'ndaki kahramanlara yoğun göndermeler vardır. Bu eksik metinde Osmanlı hanedanı genellikle Salur Kazan gibi kahramanlar için kullanılan sözler ile övülmektedir. Burada herhangi mücessem bir Osmanlı hükümdarı değil de anonim bir "Osmanoğlu"na "Türkistan'ın direği" unvanı verilmiştir.[8] Timur ile olan rekabetlerinden dolayı Anadolu'daki varlıkları bile tehlikeye giren Osmanlıların bu dönemde Orta Asya'da herhangi bir prestijleri varmış gibi gösterilmesini tahayyül etmek mümkün değildir! Dolayısıyla, bu Osmanoğlu'nun direği olduğu Türkistan'ın Orta Asya'da değil, kendi yönettiği ülkede olduğunu var saymak eğilimindeyim.

Böyle bir akıl yürütme tabii ki daha fazla somut delile ihtiyaç gösterir. Türkistan sözcüğünün Osmanlı ülkesinin, herhalde Türkler ile meskûn, bir kısmını anlatmak için kullanıldığı başka bir örneğe sahibiz. Ünlü Osmanlı yazar Koçi Bey, Murad IV (hd. 1623-1640) için yazdığı layihada Türkistan sözcüğünü kullanmaktadır. Koçi Bey devşirme çocukların taşralardaki Türklere "satılması" gibi iyi bilinen bir uygulamayı anlatırken şöyle diyor:

> Devşirmeden iptida kızıl aba ile gelen acemiyanı ayin-i İslâmi ve Türki lisan öğrenmek için ağaları olan kimesneler ikişer filoriye Türkistan'a füruht ederlerdi ve Asitane'de bunlar için inşa edilen saraylara korlardı.[9]

Herhalde, Osmanlıların istedikleri gibi yetişsinler diye devşirmelerini ta Orta Asya'ya kadar gönderdiklerini düşünmememiz gerekir. Koçi Bey'in kafasındaki Türkistan'ın başkente yakın ve Türkçe konuşan köylüler ile meskûn yöreler olduğu kesindir. Bu durumda, Osmanlı ülkesi sınırları içinde olsa dahi, Türkistan'ın bir siyasi oluşuma ad olmak şöyle dursun, coğrafi olarak pek iyi tanımlandığı bile söylenemez. Belki de Koçi ve diğerleri böyle bir tanım yapma gerekliliğini hissetmemişlerdir bile. Dolayısıyla, Geoffrey Lewis'in izinden

1880 yılında Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında imzalanan zenci köle ticaretinin yasaklanmasına dair anlaşma. Burada Osmanlı padişahı kendisini "padişah-ı Türkistan" olarak nitelendiriyor.

giderek buradaki Türkistanı "Türklerin yaşadığı topraklar" diye okumak, fakat çok iyi tanımlanmamasına karşın kesinlikle Orta Asya dışındaki bir yöreyi anlatmak için kullanıldığını hatırda tutmak gerekir. Burada dikkat çekilmesi gereken başka bir konu da Türkistan sözcüğünün yukardaki anlamda kullanımının çok daha yaygın olan Orta Asya anlamını asla silmediğidir.

19. yüzyıla geldiğimizde ise Türkistan adının aşina bir siyasi oluşumu ve çok daha iyi tanımlanmış bir coğrafyayı, yani Osmanlı İmparatorluğu ve ülkesini anlatmakta kullanıldığı yolunda çeşitli ve çok sayıda belgeye sahibiz. Sir James Redhouse'un Türkçe-İngilizce sözlüğünün 1890 baskısında Türkistan sözcüğünün anlamları "1. Tataristan, bağımsız ve Çin. 2. Sir Derya boyunda bir kent. 3. Türk İmparatorluğu, Türkiye"[10] olarak verilmiş. Bizi burada ilgilendiren, sözcüğün bu üçüncü anlamı. Türkistan, Koçi Bey'in muğlak referansından bu yana, ne zaman böyle yüklü ve manidar bir anlam kazanmış? Gerçekten de Türkistan ne zaman Osmanlı İm-

Batıda hazırlanan eski bir haritada "Türk İmparatorluğu".

paratorluğu'nun bir alter egosu olarak ortaya çıktı?

Koca Mustafa Reşid Paşa 3 Şaban 1261/ 7 Ağustos 1845 tarihli bir yazısında, bir Fransız diplomatın Rusların Osmanlı politikası üzerine söylediklerini aktarırken, Türkistan'ı Osmanlı İmparatorluğu yerine kullanmıştır. Paşa'ya göre Fransız diplomat şöyle demiş:

> ...Rusya devleti meydanı hâli bularak istediği gibi işini yürütmekte ve her türlü icra-yı nüfuz etmekte iken biraz vakitten beri ve hususiyle bin sekiz yüz kırk sene-i iseviyyesinde düvel-i fahimanenin Türkistan umûriyle cidden iştigallerini gördüğünden beru bi't-tabi kuvve-i politikasına halel gelmekte olduğunu Rusya devleti dahi hissetmekte olmasiyle...[11]

Bu, benim modern zamanlarda Türkistan'a yapıldığını görebildiğim en erken tarihli gönderme. İmparatorluğun bir kısmı veya yöresini değil de bütününü anlattığı için de yeni bir kullanım. Bir zamanlar Paris ve Londra'da büyükelçilik yapan ve Ekim 1845'te ikinci kez hariciye nazırlığına getirilecek olan Mustafa Reşid Paşa'nın Fransız diplomatının *La Turquie*'sini Türkistan olarak çevirdiğinden hiç kuşku yoktur. Öyle görünüyor ki, yerliler yani Osmanlılar Avrupa adlandırmalarını düşünüldüğünden çok daha önce kabul etmeye başlamışlar. Belirtmeliyiz ki, Paşa'nın bu çevirisi Batı dillerinden yapılan diğer Osmanlıca tercümelerin doğasıyla, yani yeni kavram ve deyimlerin kullanımda olan eski sözcüklerle karşılanması olgusuyla uyum içindedir.

Böylesi kullanımların tesadüfi, münferit, şahsi en azından gayr-ı resmi olduğu öne sürülebilir. Fakat bu yeni "keşfedilmiş" anlamıyla Türkistan'ı resmi metinlerde de görmekteyiz. 1856 Paris Barış Anlaşması'nın Türkçe tasdiknamesi Türkistan sözcüğünü gayet iyi geliştirilmiş bir formül içinde kullanmaktadır. Burada çok etnili, patrimonyal bir İmparatorluğun Sultanı şöyle diyor:

> Biz ki, bi-lütfihi'l-mevlâ Türkistan ve şâmil olduğu memâlik ve büldânın pâdişahı es-Sultan bn. es-Sultan es-Sultan el-Gâzi Abdülmecid Hân bn.

> es-Sultan el-Gazi Mahmûd Hân bn. es-Sultan el-Gazi Abdülhamid Hân'ız, iş-bu tasdik-nâme-i hümâyûnumuzla beyân ve i'lân ederiz ki...[12]

Görebildiğim kadarıyla bu formül ilk kez Tanzimat döneminde kullanılmıştır. Yukardaki formül yalnızca hüküm süren sultanın adının değiştirilmesi ve diğer her şeyin aynı kalmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar anlaşma ve antlaşmalarda düzenli olarak kullanılmıştır. Örneklerin sayısını artırmaksızın yalnızca *Muâhedat Mecmuası* gibi, bir kaynağa bile göz atmak bu konuda yeterli olacaktır. İsmail Hakkı Danişmend'in dikkat çektiği gibi aynı formül Sultan Reşad'ın Avusturya İmparatoru Charles'a verdiği fahri müşirlik beratında da boy göstermiş.[13] Hiç kuşku yok ki, Türkistan sözcüğü Osmanlı anlaşma ve beratlarının yabancı dil metinlerinde Türkistan olarak kullanılmıyor, oralarda "yerel" karşılıklarına yerini bırakıyordu.

Bu formülün dili Osmanlıların, kendi ülkeleri için Batılıların asırlardır kullandığı adları tercüme ve kabul ettiklerini göstermekten de öte, kendi imparatorluklarını yeni bir anlayış ve bakışla gördükleri yolunda kuşkuya yer bırakmıyor. Gerçekten de 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu içinde Eflak, Boğdan, Arnavutluk, Arabistan, Şam, Bağdad, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Kürdistan ve Lazistan gibi pek çok "memâlik ve büldân", yani "ülkeler ve beldeler" vardı. Çağdaşı olan pek çok Avrupa formülünün aksine, Osmanlılar bazıları gerçek siyasi otonomiye sahip bu ülkelerden tek tek bahsetmeyerek hepsini bir yana toplamış ve genel bir ifade kullanmayı tercih etmişlerdir. Fakat merkez ile ilişkileri açısından bakılınca tüm bu ülke ve beldelere bağımlı ve ikincil bir rol biçildiği görülmektedir. Merkezin ise hiç de tesadüfi olmayan bir biçimde "Türkistan" ile özdeşleştirildiği anlaşılıyor. Öyle anlaşılıyor ki, Tanzimat'ın merkezileşmeci ve reformcu yöneticileri bu formül ile hem Avrupa diplomasi pratiğine uyum sağlamış, hem de baskın bir Türkistan/Türkiye'yi bir bağımlı uydular sisteminin çekirdeği olarak görmüşlerdi. Bu anlamları ile Türkistan'ın bir siyasi oluşumun, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi adlarından biri olduğunu görüyoruz. Peki ama bu Türkistan tam olarak neredeydi? Britanya İmparatorluğu'nda bir İngiltere, Habsburg İmparatorluğu'nda bir Avusturya somut merkezler olarak mevcuttu. Osmanlı İmparatorluğu'nda da benzer bir durum söz konusu muydu? Başka bir ifadeyle sorarsak, Türkistan'ın elle tutulur gözle görülür bir siyasi-coğrafi birim olarak çağrışımları var mıydı? Yoksa sonuna kadar soyut ve muhayyel mi kaldı? Dar sözlük anlamıyla Türkistan tabii ki "Türk ülkesi, toprağı" anlamına geliyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun da Irak'taki Kerkük'ten Bulgaristan'daki Vidin'e kadar uzayan geniş sahada dağınık olarak yaşayan etnik Türk tebaası vardı. Bunların Rumeli'nin belli yörelerinde ve Anadolu'da demografik bir çoğunluk oldukları söylenebilir. Türkistan'ı mesela Haçlılardan beri Türkler ile özdeşleştirilen Anadolu'da aramak acaba çok mu aykırı bir düşünce olurdu?

19. yüzyılın büyük dilcisi ve sözlük yazarı Şemseddin Sami *Kâmûs-u Türki*'sinde **Türklük** için şöyle diyor:

> 1.Türk cinsiyeti. 2. Türk memleketi: Anadolu Türklükdür.[14]

Başka bir dilci, *Lehçe-i Osmani* yazarı Ahmed Vefik Paşa'nın Türklük tanımları da şöyle: "Türk vilayeti. Saflık."[15] Bugün Türklük sözcüğünün bu ikinci anlamı tamamen kaybolmuştur. Aynen Türkmenlik örneğinde olduğu gibi. Ahmed Vefik Paşa **Türkmenlik** için şöyle diyor:

> Erzincan ve Erzurum ve Tebriz tarafları ve Gürgan hıtası.[16]

Redhouse ise **Turkmanlik/Turkmanistan** bahsinde "Türkmen toprakları, Medya ve Armenya dolaylarındaki vahşi yöreler"[17] demekte. Öte yandan, benzer bir şekilde türetilmiş bir sözcük Şemseddin Sami'nin doğduğu ülke, yani Arnavutluk için standart Türkçe ad olarak hâlâ kullanılmakta! Şemseddin Sami'nin verdiği örnekte Anadolu'yu Türklük olarak görmesi ise, Selim Deringil'in işaret ettiği gibi, Anadolu'nun aslen Türk olduğu konusundaki görüşleri dikkate alınınca hiç de rastlantı gibi durmuyor. Şöyle diyor Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm* adındaki büyük coğrafya sözlüğünde:

> ...bu güzel kıta sırf Türklerden (sic.) meskûndur; zira an-asıl Rum oldukları yukarıda zikr olunan adalar ve bazı iskeleler Hıristiyanları istisna olundukları halde, Anadolu'da sakin bulunan Hıristiyanların vatandaşları olan Müslümanlardan farkı yalnız mezhebce olub, lisan ve cinsiyetce Müslümanlardan hiçbir farkları yokdur; binaenaleyh bunlara dahi "Hıristiyan Türk" denilebilir.[18]

Deringil'in kelimeleriyle "İmparatorluk küçüldükçe Anadolu 'Türk anayurdu' olarak vurgulanmaya başlandı."[19] Yukardaki tartışmaların ışığı altında buna Anadolu'nun İmparatorluğun kalbi olarak algılandığını da ekleyebiliriz.

Peki Türkistan/Türklük/Türkiye'nin Anadolu ile özdeşleştirildiğine dair sözlükler dışında da örnekler bulabilir miyiz? Öyle görünüyor ki evet. Haziran 1880'de İstanbul'daki büyük devlet elçileri Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi uyarınca Ermenilerin durumunu iyileştirmek için gerekli reformların başlatılması yolunda Babıâli'ye bir nota verdiler. Osmanlı Meclis-i Vükela'sı konuyu tartışarak Sultan'ın görüşleri doğrultusunda bir cevabi taslak kaleme aldı ve reformların yalnızca bir bölge veya halka münhasır olmamasını ve tüm Osmanlı tebaasını kapsaması gerektiğini belirtti. Abdülhamid vükelanın mazbatasını Askeri Teftiş Komisyonu'na göndererek görüş istedi. Bekleneceği gibi, komisyon taslaktaki görüşlere katıldı. Fakat komisyon üyelerinin dikkatini Ermenistan sözcüğü-

nün kullanılması çekmişti. Komisyonun raporunda:

> Adı geçen bu yerlerin hiçbir zaman "Ermenistan" olmadığının elçilere verilecek cevapta açıkça belirtilmesi isteniyordu. Vekiller heyetinin "Ermenistan" tabirine karşılık mutlaka bir şey kullanması gerekiyorsa, "Türkistan" veya sadece "Anadolu" denmesinin daha uygun olacağı belirtiliyordu.[20]

Sultan Abdülhamid'in, ikinci kâtibi Arap İzzet Paşa vasıtasıyla, Ocak 1896'da Ermeni meselesi üzerinde sadrazama aktardığı görüşleri de benzer bir çizgide idi. Sason olaylarının hemen akabinde yazan Paşa zarar ve hasar tespiti için olağanüstü mahkemeler kurulması veya sıkıyönetim ilanı gibi önlemlerin Müslümanlar için çok zararlı olacağını şöyle ifade ediyordu:

> ...ehl-i İslamı ağır ağır muâmelat-ı cezaiyeye mazhariyetle ve vatanlarından dûr ve mehcûr etmekle Anadolu-yu Şâhâneyi Ermenilerin ekseriyyetine teslim ve anâsır ve kuvâ-yı İslamiyyeyi mahv ve perişan ile vücudu olmayan bir Ermenistan'ı Türkistan yerine ihdas ve teşkil eylemek demek olub buna ise ne şer'i şerif ve ne de kanun-ı münif cevaz gösterebilir.[21]

19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu artık Türklerin anayurdu ve Türkistan olarak ortaya çıksa da unutulmaması gereken bunun İmparatorluk'ta yaşayan herkes tarafından kolayca kabullenilmediğidir. Ermeni milliyetçilerin de Anadolu'nun bir parçası için kendi görüşleri vardı. Dolayısıyla kökenleri çok farklı olsa da Ermeni ve Osmanlı/ Türk milliyetçilikleri Anadolu'da bir çarpışma sürecine girmişti. Abdülhamid/İzzet Paşa'nın yönetici elitin kaygılarını taşıyan Türkistan yerine Ermenistan'ın geçeceği uyarısı dönemin milliyetçi Ermeni yazılarından da yansır.

Temmuz 1890-Kasım 1896 yılları arasında Zaptiye Nazırlığı görevinde bulunan Hüseyin Nâzım Paşa, görevden alındıktan kısa bir süre sonra, Aralık 1896'da bazıları Ermeni ihtilalcilerinden zapt edilmiş belgelerden oluşan bir derlemeyi iki ciltlik bir rapor halinde Sultan'a sundu. Ermenilerin el konulan belgelerinin hepsi ihtilalcilerin yazışmalarından veya Ermeni gazetelerinde çıkan yazıların çevirilerden oluşmuyordu. Bunların arasında destan veya başka tür şiirlerden oluşan popüler bir edebiyat da vardı. Öyle görünüyor ki, bu edebiyatın bir kısmı Anadolu Ermenilerinin önemli bir kısmı tarafından konuşma dili olarak kullanılan Türkçe ile yazılmıştı. Mart 1896'da Adana'daki Osmanlı yetkilileri Menzik adlı bir Ermeninin üzerinde, kendisinin çiğneyerek yok etmeye çalıştığı bir kâğıt ele geçirdiler. Menzik'in evinde yapılan aramada başka bir belge daha bulundu. Ermeni harfleri ile yazılan belgeler vilayet tercümanı Avedis Efendi tarafından "çevrilince" bunların Artin adlı bir ozan tarafından yazılmış ve Osmanlı yetkililerine karşı Ermenilerin Zeytun direnişini öven destanlar olduğu anlaşıldı. Bunların birinde şöyle deniyordu:

> Var Rusya'nın çok askeri
> Türkden alır o esiri
> Âh geçelim Zeytun Tepesi'ni
>
> İşitsin bunu Ermenistan
> Değil burası şimdi Türkistan[22]

Anadolu'nun coğrafi olarak Türkistan ile özdeşleştirilmesinden öte, burada üstünde durulması gerekli başka bir konu da Ermeni milliyetçilerinin aynen çağdaşları Avrupalılar gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu hep "Türkiye" olarak nitelendirmeleri ve eğer Rusya kökenli iseler Anadolu'nun Ermeniler ile meskûn bölgelerinden "Türk Ermenistanı" olarak bahsetmeleridir. Bizim açımızdan çarpıcı olan ise bu adların Türkçe çevirilerde aynen korunarak kullanılmasıdır. Mesela, Hınçak Partisi tarafından 1889'da Londra'da bastırılan bir devrimci risalede biri "devrimci anarşist", diğeri "mutedil milliyetçi" iki Ermeni arasındaki hayali tartışma bu açıdan ilginçtir. Devrimci anarşist (Türkçe çeviride) şöyle diyor:

> ...Siz zanneder misiniz ki biz Türkiye'den kendilerinin Türk ve Türkiye onların olduğu ve biz Ermeni sâkin olan Anadolu'daki mahaller bizim bulunduğu için ayrılmak istiyoruz. Biz böyle münâsebetsiz milletperverlik ile a'mâ değiliz. Bu ne kadar fenâ hulyâ! Siz zanneder misiniz ki Türkiye'nin idâresinden kurtulup da başımıza yeni bir Ermeni hükümdârı komak fikrindeyiz? Eğerçi bizi gerek prens ve gerek hükümdâr, her ne olur ise olsun, şahs-ı vâhid idâre edebilecek ve o da Ermeni ahâlinin sahibi tanınacak ve Türkiye'nin idâre-i hâzırası gibi bir idâre teşkil olunacak ise, bize öyle istiklâliyyet-i siyâsiyye ve hürriyet-i milliyye lâzım değildir. Bundan yalnız şöyle bir fikir hâsıl olabilir ki teşkil olunacak hükûmet Anadolu toprağına nakledecek demektir.[23]

Burada sorulması gereken soru 19. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı memurlarının Türkiye gibi bir sözcüğü rahatça benimseyerek kullanmalarını sağlayanın ne olduğudur. Basit ve aşikâr bir cevap uzun süreli kullanımdan kaynaklanan aşinalıktır. Yukarda aşina bir sözcük olan Türkistan'ın Osmanlı İmparatorluğu ve dar ve somut bir anlamda Anadolu için kullanıldığını gördük. Edebi kaynaklarda yapılacak sistematik bir araştırmanın bu yolda daha pek çok örnekleri ortaya çıkaracağını düşünüyorum.

Yeni Osmanlı aydınlarından Namık Kemal ve arkadaşları Batılılarca gruplarına verilen "Jeunes Turcs, the Young Ottoman Party" gibi isimleri "Türkistan'ın Erbab-ı Şebabı", yani "Türkistan Gençleri" olarak çevirmişlerdi. Ziya Paşa "Türkistan'ın Esbabı Tedennisi", yani "Türkistan'ın Geri Kalmasının Nedenleri" adlı bir makale yazmıştı.[24] Namık Kemal *İbret* gazetesinde yazdığı makalelerde Osmanlı aydınlarından "Türkistan'ın ukalası" olarak bahsediyor, rakibi *Hakayık* gazetesini "Türkistan'da politika casusluğu" ile suçluyordu.[25] Diğer önde gelen Yeni Osmanlılardan Ali

Suavi ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan söz ederken Türkistan ve Türkiye sözcüklerini birbirlerinin yerine kullanıyordu. Suavi'nin çıkardığı *Muhbir* gazetesi 31 Ağustos 1867'de çıkan ilk sayısının başlık altında "Bu gazete Londra'da basılır. Neden bahsedeceği içinden anlaşılır. Şimdilik haftada bir çıkar. Bir nüshası, yerinde iki pens, Türkistan'da bir buçuk kuruştur. Posta ücreti başka" duyurusunu yapıyordu.[26] Yine Suavi 1871'de Paris'te bastığı salnameye *Türkiye fi 1288* adını vermişti.

Suavi, *Muhbir*'i Londra'da basmaya başladıktan kısa bir süre sonra, İstanbul'da basılan *Rûznâme-i Ceride-i Havadis* gazetesinin İngiliz sahibi ile bir polemiğe girdi. Mr. Churchill'in yayımladığı *Ceride-i Havadis* Osmanlı hükümetine yakınlığı ile tanınıyordu. Suavi'nin Türkistan ve vatan üzerindeki görüşlerini sergilemesi açısından bu polemiği burada anmakta yarar var. *Ceride-i Havadis* gazetesinin yakında *Muhbir*'in Osmanlı İmparatorluğu'na girişinin yasaklanacağını ima etmesi ve İstanbul'da iken bile doğru haber alamayan Suavi'nin Londra'dan haber yazmasının imkânsız olduğunu belirtmesi Suavi'yi kızdırmış olmalı ki aşağıdaki yazıyı yazdı:

> Zahir ben Londra gibi uzak yere şedd-i rihâl edip gelmişken Rûznâme gibi, "vükelâ falan gün sahilhanelerinden nakledecekler, Kâmil Efendi'ye birinci rütbeden mecidiye nişanı verilmiş" gibi havadis mi yazacağım zannolunmuş? Ben **Türkistan**'ın hayrına müte'allik şeyler yazacağım... Madem ki ben Arabistan ve Anadolu ve Rumeli'yi görmüş, bütün vatanımı karış karış bilmiş ve milletim lisanında olan âsârı okumuş, öğrenmiş ve bunca vakitler e'azım-ı vükelâ ile beraber oturup kalkmış bir adamım. Elbette vatanımı ecnebi olan Çörçil'den ve lala kucağında büyüyenlerden daha iyi bilirim ve yazarım.[27]

Buradaki Türkistan'ın nerede olduğunu araştırmak gereksiz. Öyle görünüyor ki, bu Türkistan Arabistan'ı, Anadolu'yu ve Rumeli'yi kapsayan bir büyük ve soyut bütündü ve tüm Osmanlı devleti için kullanılmıştı. Öte yandan "milletim lisanında" derken Suavi'nin Türkçeye, dolayısıyla Türk etnisine Osmanlı İmparatorluğu içinde atfettiği merkezi rolü görüyoruz. Söylemeye gerek yok ki, Osmanlı imparatorluğunda bazısı edebi olan ve hükümetçe baskıya tabi tutulmayan pek çok dil vardı, ama bunlardan yalnız biri, yani Türkçe, yöneticilerin dili ve 1876 Kanun-ı Esasi'sinde vurgulandığı gibi ülkenin lisan-ı resmisi idi. Burada, 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Türkiye şekliyle resmen kabul edilmesinden çok önceleri Türkistan ve Türkiye sözcüklerinin "yerliler" tarafından kullanıldığı yolunda daha başka örnekler vermek artık sıkıcı olacak.

SONUÇ

Bu makalenin bulguları ve sonuçları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

a) Türkistan, modern zamanlardan önceki Osmanlı İmparatorluğu'nda iyice tanımlanmamış, fakat Orta Asya dışında olduğu anlaşılan bir yer için kullanılmıştır.

b) Erken Tanzimat döneminden başlayarak Türkistan sözcüğü Osmanlı Devleti olarak bildiğimiz siyasi oluşumun resmi adlarından biri olarak kullanılmıştır.

c)Türkistan, tıpkı 19. yüzyıl Avrupasının sahte, neo-klasik imparatorluklarına çekirdek/merkez görevi yapmış ulus-devletler gibi, bu siyasi oluşumun, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde olarak algılanmıştır.

d) Bu merkez ise somut bir birim olarak giderek Anadolu ile özdeşleştirilmiş, Anadolu'nun diğer Osmanlı beldelerinden farklı olarak, her ne pahasına olursa olsun savunulacak, etnik olarak homojen bir anayurt olarak algılanması sonucunu vermiştir.

e) Uzunca bir kararsızlık ve beraber yaşama döneminden sonra son kertede Türkistan değil de Türkiye'nin kabul görmesinin Cumhuriyet döneminde bile pek çok Avrupa ülkesi için eski Osmanlı-Fars kullanımını muhafaza eden, ama kendi ülkesine Avrupalı bir ad edinen Osmanlı-Türk yönetici-aydın elitinin kültürel yönelimlerini göstermekten başkaca bir önemi yoktur.

Son olarak zikretmek gerekir ki, pek çok Osmanlı tarihçisi uzun bir zamandır Türkistan sözcüğünün Osmanlı İmparatorluğu için de kullanıldığının farkındaydılar. Türkistan sözcüğünün Osmanlılarca kullanılmasını Fransızcadan çeviri olması gerekçesi ile milliyet ve Türklük açısından önemsiz bulan Yusuf Akçura'yı Enver Ziya Karal yine aynı paradigmada kalarak şöyle eleştirmişti:

> Biz bu kanaate iştirak etmiyoruz. Bu kelimenin ne suretle meydana geldiğini araştırmak önemli görülmeyebilir. Fakat mensup oldukları ırkın mânasını unutmuş olan insanların bu kelimeyi benimseyerek kullanmaya başlamaları hem Türkçülük ve hem de milliyet fikirleri yönünden küçümsenemez.[28]

Bernard Lewis ise Tanzimat bürokratlarını değil de Yeni Osmanlıları ilk kez, fakat kısa bir süre için Türkistan sözcüğünü kullanmış olarak göstermekte:

> Avrupa etkisi altındaki Yeni Osmanlılar ondokuzuncu yüzyılın ortasında ülkelerinden "Türkiye" olarak bahsetmek istediklerinde Türkçe bir karşılık bulma sıkıntısına uğradılar. İlk önce Farsça olan ve Türk toprağı anlamına gelen Türkistanı kullandılar. Daha sonra, belki de bu terim zaten Orta Asya için kullanıldığından onu bırakarak Avrupalı adın bir uyarlaması olan ve 1923'te ülkenin resmi adı olan Türkiye'yi aldılar.[29]

Stanford ve Ezel Kural Shaw da Karal'a pek benzer bir biçimde düşünerek Türkistan sözcüğüne Türkçülük ve pan-Türkçülüğü tartışırken değinmişlerdir.[30] Hepsinden daha ayrıntılı bir şekilde konuya eğilen İsmail Hakkı Danişmend ise ne Türkiye, ne de Türkis-

tan'ın Türkiye'ye ad olmasının doğru olduğu, çünkü her iki terimin de Türkçe olmadığı normatif sonucuna ulaşmış, bu terimlerin "milli, tarihi ve yahut coğrafî bir kıymetten de mahrûm" oldukları gerekçesiyle Türkeli olarak Türkçeleştirilmesini önermiştir.[31]

Bu yaklaşımları genelde birleştiren şey ise Türkistan teriminin kullanılmasının yukarda c ve d şıkları altında özetlediğim imalarımdan bahsetmemeleridir. Bu yaklaşımlar olaya yalnızca Batı kullanımını benimsemek açısından bir isteklilik ve/veya Türkçülük veya pan-Türkçülük gibi duygularının uyanmasının bir tezahürü olarak bakmışlar, Türkistan'ın çok uluslu bir imparatorluğun çekirdeği gibi algılanması ve bu çekirdeğe zaman içinde coğrafî bir vücut olarak Anadolu'nun bulunması olgularını ihmal etmişlerdir.

1. Türkistan sınırlarının tartışıldığı bir kaynak için bkz. mesela, O. Caroe, *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism*, Londra, 1967, s. 15-28.
2. P. B. Golden, "The Peoples of the Russian Forest Belt", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, (ed. D. Sinor), Cambridge, 1990.
3. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, New York, 1968, s. 144-5. Çeviri benim.
4. C. Kafadar, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, 1995, s. 4.
5. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 1958, s. i, 144, 201,
6. G. Lewis, *The Book of Dede Korkut*, Hammondsworth, 1974, s. 80, 130.
7. Bu eksik Oğuz-nâme'nin metni Yazıcıoğlu'nun Selçuk-nâmesi ile birlikte Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi'nde bulunmaktaymış. Bkz. M. Ergin, *age*, s. 37.
8. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1995, s. ii, 42-3.
9. Koçi Bey (ed. A. K. Aksüt), *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul, 1939, s. 28.
10. J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1890, s. 556.
11. R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s. 610.
12. Paris Barış Anlaşması metni için bkz. Ahmed Lütfi Efendi (ed. M. Aktepe), *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, İstanbul, 1984, s. ix, 230-4.
13. İ. H. Danişmend, *Türklük Mesleleri*, İstanbul, 1985, 3. baskı, s. 156.
14. Ş. Sami, *Kâmus-ı Türki*, İstanbul, 1901, s. 399.
15. Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, İstanbul, 1888-89, s. 296.
16. *Age*, s. 297.
17. J. W. Redhouse, *age*, s. 537.
18. Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-A'lâm*, İstanbul, 1306/1889, i, 396-7. Bkz. S. Deringil, "From Ottoman to Turk: Self-image and Social Engineering in Turkey", *Making and Marking Majorities*, New York, 1997.
19. S. Deringil, *age*.
20. C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul, 1986, s. 75-8.
21. E. Z. Ökte (ed.), *Osmanlı Arşivleri. Yıldız Koleksiyonu. Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1989, s. ii, 595.
22. Hüseyin Nazmi Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, İstanbul, 1994, s. i, 194, Osmanlıca metinde, s. 224.
23. *age*, s. 6.
24. N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978,s. 262 ve İ. H. Danişmend, *age*, s. 154-9.
25. M. N. Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul, 1938, s. 89, 146.
26. H. Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul, 1994, s. 98.
27. *age*, s. 164-5.
28. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi. Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, Ankara, 1956, s. vii, 291-2.
29. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, s. 333.
30. S. J. Shaw ve E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Reform, Revolution, and Republic. The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge, 1977, s. ii, 262.
31. İ. H. Danişmend, *age*, s. 154-9.

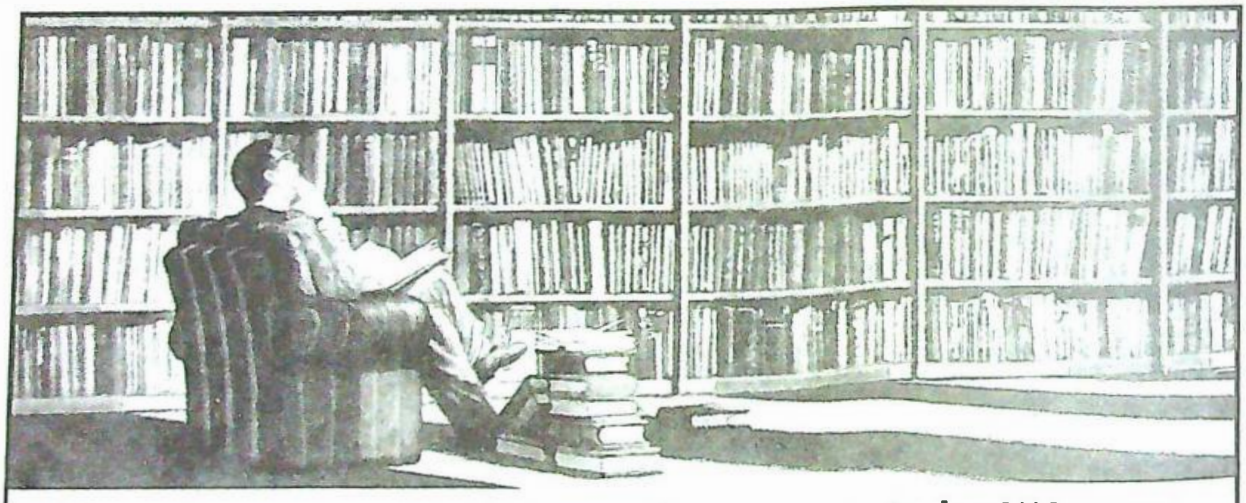

Her ay en az 100 kitap okumanın tekniği var!

Matbuat
'her' kitap okurunun 'tek' dergisi

ADAPAZARI Değişim Kitabevi (0 264) 272 13 81 • ANKARA Birleşik Dağıtım (0 312) 431 02 60 • BURSA Asa Kitabevi (0 224) 220 40 74 • Dergâh Kitabevi (0 224) 224 26 33 • ERZURUM Üniversite Kitabevi (0 442) 218 57 55 • ESKİŞEHİR Kılıçaslan Kitabevi (0 222) 233 78 02 • Yediler Kitabevi (0 222) 231 32 26 • İSTANBUL BEYOĞLU Mephisto (0 212) 293 19 09 • Divan Kitabevi (0 212) 251 04 24 • İSTANBUL BEYAZIT Bahar Kitabevi (0 212) 517 53 69 • İSTANBUL ÜSKÜDAR Furkan Kitap&Cafe (0 216) 341 08 65 • İZMİR BORNOVA Akademi Kitabevi (0 232) 388 45 91 • İZMİR KONAK NH AŞ (0 232) 483 29 05 • İletişim (0 232) 483 10 40 • İZMİT Toplum (0 262) 322 16 28 • KAYSERİ Bilge (0 352) 231 60 60 • KIRIKKALE Üniversite Kitabevi (0 318) 218 09 47 • KONYA Nirve Kültür Merkezi (0 332) 352 23 03 • KÜTAHYA Üniversite Kitabevi (0 274) 224 85 65 • MALATYA Çağlayan (0 422) 323 43 00 • SAMSUN Endülüs Kitabevi (0 362) 435 96 07

taksim cd., yoğurtçu fatik sk., doğançay ap., 10/2, taksim 80080 istanbul, tel: (0 212) 235 84 81, faks: (0 212) 256 48 50

1918 BREST-LİTOVSK ANTLAŞMASI SONRASI BAĞIMSIZ LİTVANYA, LETONYA VE ESTONYA

Osmanlı'nın Baltık Cumhuriyetlerine İlişkin Politikası

Dr. MEHMET TEMEL
Balıkesir Üniversitesi
Necatibey Eğitim Fakültesi
Tarih Bölümü

Babıâli Hukuk Müşavirliği'nin, Rusya ile İtilaf Devletleri arasında ilişkiler kurulmadan ve Letonya'nın bağımsızlığı Rusya tarafından onaylanmadan, Letonya'nın Osmanlı Devleti tarafından tanınmaması gerektiğini; Letonya'nın uluslararası bazı örgütlere üyeliğinin de kayd-ı ihtiraz ile kabul edildiğini bildiren 10 Haziran 1922 tarihli mütalaası.

1917 yılındaki Bolşevik devriminden sonra yeni rejimini sağlamlaştırmak isteyen Rusya, ihtiyaç duyduğu barış ortamını sağlayabilmek için Almanya ile olan savaş durumuna son vermiş ve 3 Mart 1918 tarihinde Almanya, Avusturya- Macaristan ve Osmanlı Devleti ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştı. Ancak, "ilhaksız ve tazminatsız barış" ilkesi ve 1914 yılındaki sınırlarına kavuşma ümidiyle başlattığı barış görüşmelerinden, Almanya'nın baskıları sonucu büyük bir toprak kaybıyla çıkmıştır.[1]

Brest-Litovsk Antlaşması'yla Estonya, Letonya ve Litvanya bölgeleri Sovyet egemenliğinden ayrılarak ulusal devlet kurma hakkı kazanmıştır. Ukrayna ve Polonya da bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Osmanlı Devleti ile imzalanan ikili anlaşma uyarınca da Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Anadolu Osmanlı Devleti'ne geri verilmiştir.[2]

Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya'dan ayrılıp bağımsızlığını ilan eden devletlerden bir kısmını hemen tanımış, diğer bir kısmını da Avrupa devletleri ve Rusya ile olan ilişkilerini göz önünde tutarak ya geç tanımış ya da tanımamıştır.

Rusya'dan bağımsızlığını kazanan ülkelerden Ukrayna ile, daha Brest-Litovsk görüşmeleri sırasında diplomatik ilişki kurarak, 9 Şubat 1918 tarihinde karşılıklı antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşma ile, Osmanlı Devleti'nin Ukrayna'yı bağımsız bir devlet olarak tanıması, karşılıklı elçiler gönderilmesi ve konsolosluklar açılması kararlaştırılmıştır.[3]

Polonya ile de bir konsolosluk protokolü imzalanması için girişimlerde bulunulmuştur. Estonya, Letonya ve Litvanya ile ilişki kurma süreci ise Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra başlamış ve 1922 yılı sonuna kadar devam etmiştir.

LİTVANYA

Litvanya, Osmanlı Devleti'ndeki Litvanyalılar nedeniyle Brest-Litovsk Antlaşması'nın hemen ardından Osmanlı diplomasisinin gündemine giren bir Baltık ülkesidir.

Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Antlaşması'nın üçüncü maddesindeki "âkid tarafların belirledikleri hattın batısında olup daha önce Rusya'nın idaresinde bulunmuş olan arazi (Estonya, Letonya, Litvanya, Kurland) bundan sonra Rusya'nın egemenliği altında olmayacaktır"[4] hükmü gereğince üç devletin Rusya'dan ayrıldığını kabul etmişti. Bu gelişme, Litvanyalılar hakkında nasıl bir muamelede bulunulması gerektiği hususunda tereddüt oluşturunca, Dahiliye Nezâreti 31 Ağustos 1918 tarihinde Babıâli Hukuk Müşavirliği'ne bir tezkere göndererek Litvanyalılar hakkında nasıl muamele edilmesi gerektiği hakkında görüş bildirilmesini istemiştir.[5] Babıâli Hukuk Müşavirliği de 21 Eylül 1918'de bildirdiği mütalaasında, Litvanyalıların artık Rus tebaası sayılamayacağını ve Ruslara uygulanan muamelenin uygulanamayacağını, bu ülkenin devletler arasındaki siyasi konumu kesinlik kazanıncaya kadar, taraf'sız devletlere uygulanan muamelenin uygulanması gerektiğini ifade etmiştir.[6]

Mütalaasında, Litvanyalılar hakkında Müttefik Devletlerin nasıl muamele etmekte olduklarının sorulmasının da uygun olacağını belirten Müşavirlik, 8 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Berlin ve Viyana sefaretlerine bir telgrafname göndererek, Litvanyalıların Almanya ve Avusturya'da ne sıfatla tanındıklarının bildirilmesini istemiştir.[7] Berlin ve Viyana sefaretleri, 11 ve 13 Ekim 1918 tarihlerinde Hukuk Müşavirliği'ne gönderdikleri cevabi telgraflarda, Litvanya'nın devletlerarası du-

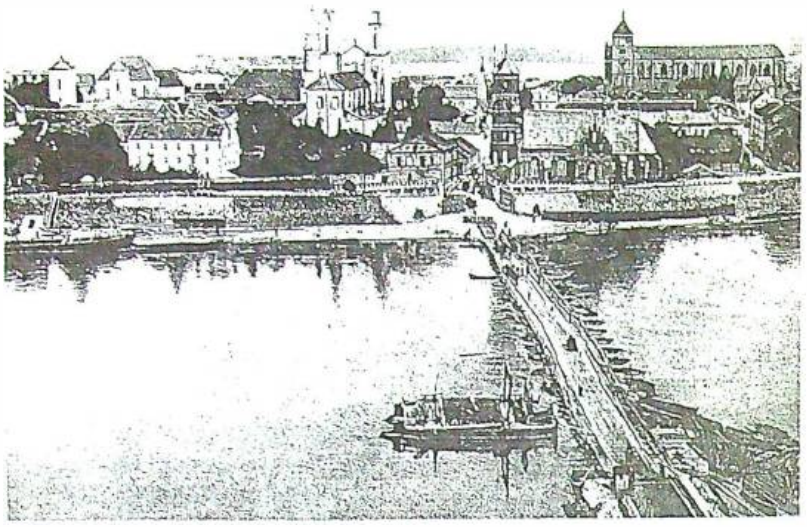

Litvanya'nın önemli kentlerinden Kaunas'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında genel görünümü. Önde, geri çekilen Rus birliklerinin havaya uçurduğu köprünün yerine Alman birlikleri tarafından yapılan geçici köprü.

rumunun henüz kesinleşmediğini, barış konferansında hukuki durumunun görüşüleceğini, Litvanyalıların Almanya ve Avusturya'da şimdilik tarafsız ve dost bir devlet tebaası muamelesi görmekte olduklarını; Litvanya'nın Osmanlı Devleti ile herhangi bir muahede, mukavele ve itilâfnamesi olmadığından ve Memalik-i Osmanîyye'de hiçbir konsolos memuru bulunmadığından Osmanlı Devleti'nin de bu ülkeler gibi muamele edebileceğini bildirmişlerdir.[8] Sefaretlerin bu görüşleri Dahiliye Nezâreti'ne de bildirilmiştir.

Litvanyalılar hakkında yapılacak muamelenin, Osmanlı ülkesinde bulunan Rus esirleri içindeki Litvanyalı esirleri de kapsaması kararlaştırılmıştır. Babıâli Hukuk Müşavirliği, esirler konusu ile ilgili olarak 8 Şubat 1919 tarihinde Sadaret'e gönderdiği mütalaada, Osmanlı Devleti'nin, Brest-Litovsk Antlaşması'nın üçüncü maddesine göre Litvanya'nın Rusya'dan ayrılmasını kabul ettiğini hatırlatarak, Osmanlı ülkesindeki Rus esirlerin, Rusya'daki Osmanlı esirler dönünceye kadar salıverilmemesi gerektiğini, ancak, Rus esirler içindeki Litvanyalıların memleketlerine gönderilmelerinin uygun olacağını bildirmiştir.[9] Bu mütalaadan hemen sonra Harbiye Nezâreti'ne, Litvanyalı esirlerin mahrumiyet nedeniyle hastalanmalarına meydan verilmemesi, hasta olanlarının hastanelerde barındırılması ve tüm esirlerin Litvanya'ya sevk edilmek üzere İstanbul'a getirilmeleri hususunda tebligatta bulunulmuştur.[10]

Litvanya 1921 ve 1922 yıllarında bağımsız bir ülke olarak tanınma çabalarını sürdürmüştür. Berlin Sefareti, 7 Ekim 1921 tarihinde Hukuk Müşavirliği'ne gönderdiği bir tahriratla Litvanya'nın Posta İttihad-ı Umumîsine dahil olduğunu,[11] İspanya Sefareti de, 10 Ağustos 1922 tarihinde gönderdiği bir takrirle, Litvanya ve Arnavutluk'un İspanya tarafından bağımsız birer devlet olarak tanındıklarını bildirmişlerdir.[12] Müşavirlik, bunun üzerine 24 Ekim 1922 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne Litvanya ve Arnavutluk'la ilgili gelişmelere ilişkin mütalaalarını içeren bir tezkere göndermiştir. Tezkerede, Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'un bağımsızlığını tanıdığına ve 23 Ağustos 1922 tarihinde iki ülke arasında bir şehbenderlik protokolü akdedildiğine dikkat çekilerek, Arnavutluk'un Posta İttihad-ı Umumîsi'ne üyeliğine tedbir koymaya gerek olmadığına ve bu ülkeye de diğer bağımsız ülkelere yapılan muamelelerin yapılması için Posta, Telefon ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyyesi'ne bildirimde bulunulması gerektiğine değinilmiştir.

Litvanya'nın Posta İttihâd-ı Umumisine üyeliğini ise, Osmanlı Devleti'nin bu ülkeyi henüz bağımsız bir devlet olarak tanımadığı gerekçesiyle kayd-ı ihtiraz (çekince) konulmasının uygun olacağı şeklinde değerlendirmiştir.

Hukuk Müşavirliği, Litvanya'nın bağımsız bir devlet olarak tanınması hususunda ise, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Japon mümessillerinin oluşturduğu Meclis-i Âli'nin, bu ülkeyi hukuken bağımsız bir devlet olarak tanıyıp tanımadığının, tanımışlar ise, bu ülkelerden başka hangi ülkelerin tanıdığının, bağımsız bir devlet olarak devlet teşkilâtına sahip olup olmadığının, kendi gelirleri ile ayakta durup duramayacağının, sınırlarını ve bağımsızlığını Rusya'ya kabul ettirip ettirmediğinin araştırılmasından sonra karar verilebileceğini bildirmiştir.[13]

LETONYA

Letonya, Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın Kurland vilayetlerinin bazı bölgelerini içine alan coğrafya üzerinde kurulmuştur.[14] Litvanya gibi Letonya da Rusya'dan ayrıldıktan sonra bağımsız devletler arasında yer almaya çalışmıştır.

İspanya'nın Dersaadet'teki sefiri, 29 Mart 1921 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne sunduğu şifahi takrirde, ülkesinin Letonya'yı bağımsız bir devlet olarak tanıdığını bildirmiştir. İsviçre Hükümeti de 12 Nisan 1922 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği bir tahriratta, Cemiyet-i Akvam'ın Letonya'yı bağımsız bir devlet olarak tanıyıp üyeliğe kabul ettiğini, İsviçre'nin de bu ülkeyi tanıdığını bildirmişti.[15] Ayrıca Bern Sefareti'nin değişik tarihlerde gönderdiği tahrirlerde, Letonya'nın birçok uluslararası kuruluşa üye kabul edildiği bildiriliyordu. Letonya'nın kabul edildiği uluslararası kuruluşlar şunlardı:

"Beynelmilel Telgraf Mukavelâtı", 6 Temmuz 1906 tarihli "Hâl-i Seferberîde Bulunan Ordulardaki Hastagan Veya Mecrûhînin Tehvîn ve Islâh-ı Halleri Hakkındaki Beynelmilel Mukavelenâme", "Posta İttihad-ı Umumisi", "1920 tarihli Madrid Posta Mukâvelâtı", "Posta Havalenâmeleri Muamelesi", "Posta Hesâb-ı

Carîlerinin Münâkalesi", "Tahsîl-Düyûn", "Cerâid ve Resâil-i Mevkûte Abonmanları Muamelâtı Hakkındaki Suver-i Tesviye".[16]

Letonya'nın birçok ülke tarafından tanınması ve uluslararası kuruluşlara üye kabul edilmesi, Osmanlı Devleti'nin Letonya'yı tanıması sürecini hızlandırmıyordu. Çünkü Baltık Cumhuriyetleri hakkında, Rusya ile olan ilişkilerini göz önünde tutarak politika belirlemeye çalışan hükümet, tanıma konusunda ihtiyatlı davranıyordu. Hükümetin Letonya'nın bağımsızlığını tanımama gerekçeleri şunlardı.

Babıâli Hukuk Müşavirliği'ne göre, Brest-Litovsk Antlaşması'nın üçüncü maddesi her ne kadar Kurland, Livoni, Polonya, Litvanya ve Estonya'yı Rus egemenliğinin dışında bırakıyorsa da Letonya için özel bir sınır belirlenmemiştir.

Altıncı maddede de, Livoni ve Estoni sınırlarından kızıl asker ve muhafızların çekilmesi öngörülürken, Letonya için böyle bir karar alınmamıştır. Letonya'nın uluslararası kuruluşlara üyeliğini de Hükümet, ancak kayd-ı ihtirazla kabul etmiştir.[17]

Baltık Cumhuriyetlerini tanıma hususunda Rusya'ya rağmen politika izlemek istemeyen Hükümet, Letonya'nın tanınması Rusya'nın bu ülkeyi tanıması şartına bağlamış, İspanya ve İsviçre hükümetlerine 23 Şubat 1922, 10 Haziran 1922 ve 24 Ekim 1922 tarihlerinde gönderdiği tahrirlerde, Hukuk Müşavirliği'nin görüşleri doğrultusunda şu cevabı vermiştir:

Osmanlı Hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması'yla Letonya'nın Rusya'dan ayrılmasını esas itibarıyla kabul etmişse de, bağımsız olarak teşekkülünü henüz tanımamıştır. Uygun bir zamanda tanımakta muhtardır. Her ne kadar Cemiyet-i Akvâm tarafından bağımsızlığı onaylanmış da olsa Rusya'nın siyasi durumu kesin şekilde kararlaştırılmadıkça, Rusya ile İtilâf Devletleri arasında ilişkiler kurulmadıkça, Letonya'nın bağımsızlığı İtilaf Devletlerinin çoğu ve bilhassa Rusya tarafından tanınmadıkça Osmanlı Devleti Letonya'nın bağımsızlığını onaylayamaz.[18]

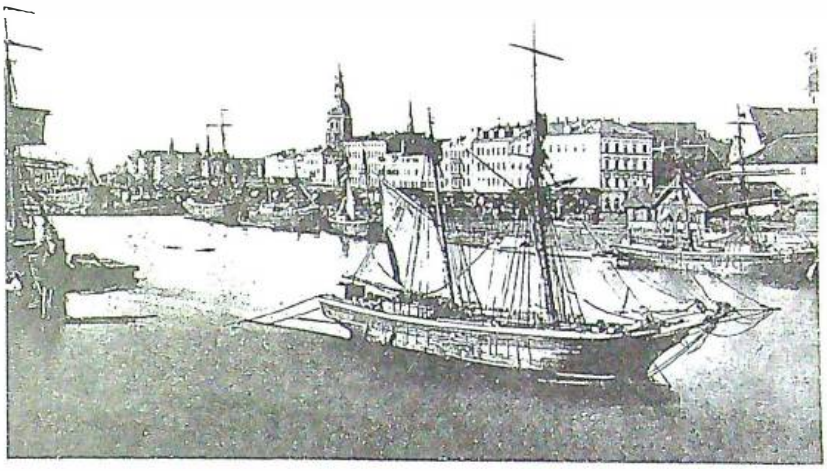

Letonya'nın başkenti Riga'nın genel görünümü, 1915.

ESTONYA

Estonya gerek devletler arasındaki konumu, gerekse devlet teşkilatının kuruluşu ve işleyişi bakımından Letonya ve Litvanya'ya göre biraz daha gelişmiş durumda idi. Hem bu özelliği, hem de Rusya tarafından bağımsız bir ülke olarak tanınmış olması, bu ülkenin Osmanlı Devleti tarafından tanınma şansını da artırıyordu. Bu nedenle olsa gerek, bağımsızlığının Osmanlı Devleti tarafından da tanınması için doğrudan ve resmen Osmanlı Hükümeti'ne başvurmuştur.

Estonya Hükümeti'nin Hariciye Nâzırı, 21 Haziran 1921 tarihinde Hariciye Nezâreti'ne bir mektup göndererek Mösyö Aleksandr Helilat'ın Dersaadet'e Estonya Sefiri olarak atandığını ve Estonya'nın siyasi mümessili sıfatıyla kabul edilmesini istemiştir. Helilat da 23 Eylül 1921'de Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği takrirde Osmanlı Devleti ile Estonya Hükümeti arasında siyasi ve şehbenderlik ilişkileri kurulmasını ve dostluk tesis edilmesini istemiştir.[19]

Estonya Hükümeti'nin ve Helilat'ın bu girişimlerinden sonra Hariciye Nezâreti, Paris Barış Konferansı'ndaki Osmanlı delegeleriyle, Bern ve Stockholm sefaretlerinden Estonya'nın durumu hakkında bilgi istemiştir.

Öncelikle Bern Şehbenderliğine gönderilen bir tahriratla, Cenevre'de toplanan Cemiyet-i Akvam Meclis-i Umumisi'nin Estonya'yı üyeliğe kabul edip etmediğinin bildirilmesi, etmiş ise kabul edildiğine dair karar-name suretinin gönderilmesi istenmiştir.[20]

Bu arada hem Paris Konferansı'ndaki Osmanlı delegeleri, hem sefaretler Estonya'nın coğrafî konumu, nüfusu, başkenti, devlet organları (yasama, yürütme ve yargı ile ilgili kurumları) hakkında oldukça detaylı bilgiler göndermişlerdir.

Bilgilere göre Estonya, aynı isimdeki eski Rus vilayeti ile yine eski bir Rus vilayeti olan Litvanya'nın önemli bir kısmını içermektedir. Kuzeyinde Finlandiya Körfezi, batısında Dago ve Ösel (bugünkü adları Hiiumaa ve Saaremaa) adalarını da içine alan Baltık Denizi, doğusunda Rusya bulunmaktadır. Ülkenin güneyi ise Pskov Gölü'nün güneyinden başlayıp Baltık Denizi'ne kadar uzanan bir hatla sınırlanmıştır. Başkenti, Tallin olarak adlandırılan Reval'dir, nüfusu da 1 milyon civarındadır.[21]

Estonya'nın devlet teşkilatını ve yasama sürecini de inceleyen Hukuk Müşavirliği, bu ülkenin tanınmasına ilişkin geniş bir mütalaa hazırlayarak Sadaret'e ve Hariciye Nezâreti'ne bildirmiştir. Müşavirlik, 1 Ağustos 1992 ve 14 Ekim 1922 tarihlerinde Nezaret'e gönderilen mütalaasında konuyu birçok açıdan yorumlamış ve izlenmesi gereken prosedürü şöyle açıklamıştır:

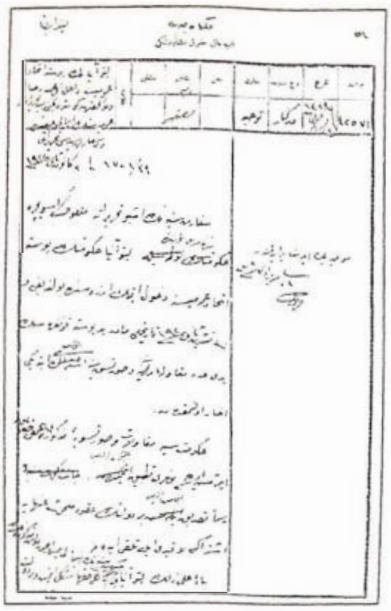

Babıâli Hukuk Müşavirliği'nin, Osmanlı Devleti ile Estonya arasında konsolosluk protokolü imzalanmadan bu devletin tanınmaması gerektiğini bildiren 14 Temmuz 1922 tarihli mütalaası.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın üçüncü maddesine göre sınırları belirlenmiş olan Estonya, Rusya'nın egemenliğinde olmayacaktır. Bu bölgelerin gelecekteki mukadderatını belirleme yetkisine sahip olan Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletleri de Estonya'yı dost ve tarafsız bir devlet olarak tanıdıklarını açıklamışlardır. Alman kuvvetlerinin 1918 Ekiminde Estonya'yı tahliye etmesinden sonra Bolşevikler tekrar işgal etmek istemişler, ancak Estonyalıların başarılı direnişi üzerine geri çekilmişlerdir. 2 Şubat 1920 tarihinde de Darpot Antlaşması'nı imzalayarak Estonya'nın bağımsızlığını ve muhtariyetini kayıtsız şartsız kabul etmişlerdir. Böylece Rusya, Estonya üzerindeki tüm egemenlik hakkından vazgeçmiştir. Alman ve Avusturya-Macaristan hükümetleri de Versay ve Sen Cermen Antlaşmalarıyla Estonya'nın kaderini belirleme haklarından vazgeçtiklerinden Osmanlı Devleti, Estonya'yı bağımsız bir devlet olarak tanımakta serbesttir. Siyasi çıkarları da bunu gerektirir.[22]

Hukuk Müşavirliği, konuyu bir de devletler umumi hukuku kuralları açısından değerlendirerek, Estonya'nın devletler umumi hukukundaki şartlara sahip olup olmadığının ve böyle bir devletin varlığına ecnebi devletlerin itirazlarının bulunup bulunmadığının incelenmesi gerektiğine işaret ederek şöyle demiştir:

Devletler umumi hukuku kurallarına göre yeni oluşan bir devletin diğer devletler tarafından tanınabilmesi için, içeride idari teşkilata, kendi gelir kaynaklarına, bağımsızlığa ve idareye muktedir düzenli bir hükümet heyetine sahip olması gerekir. Bu açıdan bakıldığında 2 Şubat 1920 tarihinde imzalanan antlaşmayla Rusya, Estonya'nın bağımsızlığını tanımıştır. Kurucu Meclisi tarafından 15 Haziran 1920'de kabul edilmiş bir kanun-ı esasiye sahiptir. Yasama kuvveti, nispi temsil ve doğrudan doğruya halkoyu esasına dayalı olarak her üç yılda bir seçimle oluşan yüz üyeli Devlet Meclisi tarafından ifa edilmektedir. Bu meclis, bütçe ve kanunları kabul etmekte, hükümet kurumlarını, devletin iktisadi faaliyetlerini ve bütçedeki tahsisatı denetlemekte, bakanları ve hükümet başkanlarını belirlemektedir. Bakanlar da içlerinden birini hükümet başkanının vekili olarak seçmektedirler. Devlet Meclisi, Temyiz Mahkemesi'nin üyelerini, Temyiz Mahkemesi'nin üyeleri de Bidayet ve İstinaf Mahkemeleri'nin üyelerini belirlemektedirler.

Devlet Meclisi tarafından kabul edilen yasalar, ilan tarihinden itibaren iki ay içerisinde 25.000 seçmenin isteğiyle ve referandum yoluyla milletin onayına sunulmakta, millet vereceği oylarla bu yasaları ilga edebilmektedir. Yine 25.000 seçmen herhangi bir yasanın neşr ve ilanını, değiştirilmesini ve lağvedilmesini isteyebilmekte; Devlet Meclisi bu durumu kabul etmediği takdirde yasa, referanduma gidilmekte ve böylece ilgili yasanın neşr ve ilanı, değiştirilmesi veya lağvedilmesi hakkında karar alınmaktadır. Bu durumda Estonya'yı tanıyacak yeterli sayıda devlet mevcuttur. Osmanlı Hükümeti bu ülkeyi tanımak için istediği zamanı seçmekte serbest ise de, ilk tasdik edenler arasında bulunması uygun değildir.

Müşavirlik, Sadaret'e gönderdiği mütalaasında, Hariciye Nezâreti'nin yeni kurulan bir devletle siyasi ilişkilere girmeden önce uygulayageldiği bir usulü de hatırlatarak şöyle demektedir:

Hariciye Nezâreti, yeni bir devletle siyasi ilişkilere girilmeden önce her iki devlette konsülatoların kurulmasını kabul eden ve bunların Avrupa devletler umumi hukukuna ve mütekabiliyet esasına uygun olarak yetkilerini belirleyen bir konsolosluk protokolü akdedilmesi esasını getirmiştir.

Estonya'nın siyasi mümessilleri ve konsolosları buna benzer şart belirlenmeden kabul edildikleri takdirde, bunların yapacağı ilk iş, önce mazhar-ı müsaade-i millet ve ardından kapitülasyonlardan yararlanma isteği olacak, dost ve müttefikleri olan devletlerin yardımıyla da bu isteklerine kavuşacaklardır. Bundan kaçınılmalıdır. Arjantin ve Meksika hükümetleri, Osmanlı Devleti ile ilişki kurmak için başvurduklarında ilk önce konsolosluk protokolü imzalanmış, Lehistan Hükümeti'ne de aynı usul önerilmiştir.

Eğer Hariciye Nezâreti tarafından 15 yıldır izlenegelen bu usule uyulmazsa, bu durum kö-

tü bir örnek oluşturacak ve Japonya Devleti de bundan yararlanmaya çalışacaktır. Nitekim Japonya Siyam'la ilişki kurmak istemiş ve bu ülkeye bir siyasi mümessil gönderilmesini kabul ettirmişti. Siyasi mümessilin ilk işi Japonya'nın en fazla mazhar-ı müsaade-i millet muamelesi görmesini istemek olmuş, ancak Siyam Hükümeti bunu reddetmiştir. Bunun üzerine Japon mümessil Siyam Hükümeti'ne bir ültimatom vermiş, donanmanın da yardımıyla isteğini Siyam Hükümeti'ne kabul ettirmiştir.

Japonya, Osmanlı Hükümeti'ne de aynı şekilde davranmak isteyince Hükümet, Avrupa devletler umumi hukuku çerçevesinde bir konsolosluk protokolü imzalanmasını şart koşmuş, ancak Japon Hükümeti protokol imzasını kabul etmemiştir. Estonya siyasi mümessili, bir konsolosluk protokolü imzalanmadan kabul edildiği takdirde, Japonya'nın benzer isteğini reddetmek için bir neden kalmayacaktır. Hülasa, Osmanlı Devleti Estonya'yı tanımakta serbesttir, tanıyabilir. Estonya 1921 yılı kasımından itibaren başta İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Japonya olmak üzere Cemiyet-i Akvam üyesi 51 devlet tarafından bağımsızlığı onaylanmış ve Cemiyet-i Akvam üyeliğine kabul edilmiş bir ülkedir. Osmanlı Devleti'nin Estonya'yı tanımaması için herhangi bir neden kalmamıştır. Ancak evvel emirde bir konsolosluk protokolü akdedilmediği takdirde tanınmamalıdır.

Müşavirlik, Sadaret'e bu mütalaasıyla birlikte 23 Kânunievvel 1910 tarihinde Meksika Hükümeti ile akdedilmiş olan konsolosluk protokolünden iktibas edilip, Lehistan'a teklif edilen protokolün metnini de takdim etmiştir.[23] Müşavirliğin mütalaasını bildirmesinin ardından, Bern Sefareti, Estonya Hariciye Nezâreti, Stockholm Sefareti ve İstişare Odası arasında sürdürülen girişimler sonucu 1922 Ağustosunda şehbenderlik protokolü hazırlanmıştır.[24] Bir süre sonra da Estonya'nın Uluslararası Posta Sözleşmeleri üyeliğine konulan kayd-ı ihtirazın kaldırılması ve bu ülkeye de, söz-

leşmeye dahil diğer ülkelere yapılan muamele gibi muamele edilmesi için Posta Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyyesi'ne bildirimde bulunulmasına karar verilmiştir.[25]

Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla askıda kalan tanınma ve diplomatik ilişki kurma çabaları Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti 1 Aralık 1924'te Estonya, 3 Ocak 1925'te Letonya, 17 Eylül 1930'da da Litvanya ile Dostluk Antlaşmaları imzalamıştır. Bu antlaşmalarda, Türkiye ile bu ülkeler arasında barış ve dostluğun egemen olacağı, konsolosluk ilişkileri kurulacağı ve oturma ve ticaret sözleşmeleri yapılacağı hükme bağlanmıştır. Ancak, Letonya ve Litvanya'nın 1940'ta, Estonya'nın da 1944'te Sovyetler Birliği'ne bağlanmasıyla bu antlaşmalar var oluş nedenlerini kaybetmişlerdir.[26]

Bağımsızlıklarını kazandıkları 1920 yılından itibaren demokrasiyi en liberal şekliyle uygulamaya çalışan Estonya ve Letonya 1934 yılından itibaren faşizmi örnek alan diktatörlükle yönetilmeye başlamışlardır. Litvanya ise daha 1926 yılında diktatörlüğe geçmiştir[27] Bu ülkeler İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Sovyetler Birliği'ne katılmak zorunda bırakılmışlar, ikinci bağımsızlıklarını de ancak 1992 yılında kazanabilmişlerdir.

Babıâli Hukuk Müşavirliği'nin, Litvanya'nın henüz Osmanlı Devleti tarafından tanınmamış bir ülke olması nedeniyle, Posta İttihad-ı Umumisi'ne üyeliğine kayd-ı ihtiraz konulması ve Litvanya'nın Düvel-i Muazzama tarafından tanınıp tanınmadığının araştırılması gerektiğini bildiren 24 Ekim 1922 tarihli mütalaası.

1. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bakanlığı yay., 1990, s. 342, 349.
2. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 3, kısım 4, Ankara, TTK Yay., 1983, s. 135-138; Kurat, *age*, s. 381-382.
3. Kurat, *age*, s. 389.
4. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İştiare Odası, nr. 106/4, Lef. 1; BOA, HR.HMŞ, İŞO. nr.106/2, Lef. 1.
5. BOA, HR.HMŞ, İŞO, nr.106/4, Lef. 1.
6. BOA, *agb*, Lef. 2.
7. BOA, *agb*, Lef. 2.
8. BOA, *agb*, Lef.3.
9. BOA, *agb*, Lef.4.
10. BOA, *agb*, Lef.5.
11. BOA, *agb*, Lef.6.
12. BOA, *agb*, Lef.7.
13. BOA, *agb*, Lef.8-9.
14. BOA, HR.HMŞ. İŞO., nr.106/2, Lef. 1.
15. BOA, *agb*, Lef. 2.
16. BOA, *agb*, Lef. 3-4.
17. BOA, *agb*, Lef. 1.
18. BOA, *agb*, Lef. 2-3.
19. BOA, HR.HMŞ. İŞO., nr. 106/3, Lef. 3, 4, 5.
20. BOA, *agb*, Lef. 2.
21. BOA, *agb*, Lef. 5.
22. BOA, *agb*, Lef. 5.
23. BOA, *agb*, Lef. 5.
24. BOA, *agb*, Lef. 6, 7.
25. BOA, *agb*, Lef. 8.
26. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c. I, TTK yay., Ankara, 1989, s. 245-249.
27. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1989, s. 192-194.

Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti

Dr. OĞUZ AYTEPE
Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Enstitüsü

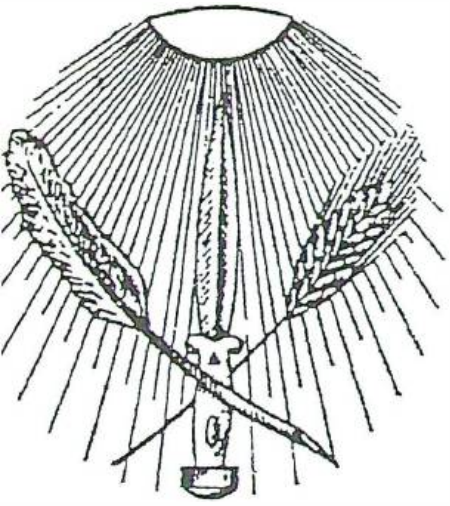

Şeyh Sait ayaklanmasının bastırılmasına ve ona bağlı olarak Musul sorunun çözümlenmesine rağmen içte huzur tümüyle sağlanabilmiş değildi. İstiklal Mahkemeleri'nin verdikleri kararlarla durdurulan eylemlerin arkasında derinden bir muhalefetin sürdüğü anlaşılıyordu. Ayaklanmayı izleyen yıllarda da küçük çapta da olsa yer yer ayaklanmalarla karşılaşılmıştı.

Şeyh Sait ayaklanmasından sonra İskender Bey,[1] Dr. Şükrü Mehmet [Sekban] ve diğer Kürt milliyetçileriyle (İhsan Nuri, Mülazım Vanlı Rasim, Hertuşlu Mülazım Hurşit) görüşmüş, Şeyh Sait'in büyük oğlu Ali Rıza ile haberleşmiş ve onların Kürt ulusal kurtuluşu ile ilgili bir kongre toplanmasına taraftar olduklarını öğrenmişti. Ayrıca, Paris'te bulunan Şerif Paşa ile mektuplaşarak, Avrupa'da Kürtler lehine siyasi faaliyette bulunmasını teklif etmişti.[2] Kürt aydınları bir kongre yapılmasını istemekteydi. İskender Bey birçok aşiret reisinden kongreye katılacakları vaadini aldıktan sonra, artık iş kongrenin toplanacağı yerle toplantıyı mümkün kılacak araçların bulunmasına kalmıştı. İskender Bey aynı zamanda Ermenilerle temas halindeydi ve Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa arasında yapılan anlaşmaya uygun bir uzlaşma aralarında sağlanmıştı.[3] Taşnak Partisi, Ermeni-Kürt ilişkilerinde bir anlaşma sağlanabilmesi için uzun süredir çaba harcamaktaydı. Ülke içinde ve dışında birçok Kürt önderleriyle ilişki içindeydi. 1924'te, Sevr Antlaşmasında belirlenen sınırlar ve ilkeler dahilinde Taşnak Partisi ve Kürt Milli Komitesi arasında bir anlaşma yapıldı. İskender Bey'in Ermenilerle yaptığı bu anlaşmaya göre, anlaşmazlık nedeniyle uzun zamandan beri Ermenilerin Kürtler aleyhinde yaptıkları propagandalara son vermesi kararlaştırıldı. Ermeniler sahip oldukları yayınlar aracılığıyla hangi memlekette olursa olsun Kürt davasını savunacaklar ve Kürtlerin birbirleriyle ilişkilerine Kürt örgütü kuruluncaya kadar aracı olacaklardı. Ayrıca, "Büyük Ermenistan" davasından da vazgeçeceklerdi.[4]

ÖRGÜTÜN KURULUŞU

Hoybun cemiyeti Lübnan'ın Bihamdun kentinde, Kürt Milli Genel Kurultayı adı verilen toplantıda, Kürdistan Teâli Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Milli [Millet] Fırkası ve Kürt Ulusal Birliği adlı örgütlerin temsilcilerinin katılmasıyla 5 Ekim 1927'de kurulmuştur.[5] Toplantıya Bedirhanilerden üç kardeş Kamuran, Celadet Ali ve Süreyya'dan başka, Memduh Selim,[6] Cerablus'tan Barazi aşireti reislerinden Şahin Bey oğulları Bozan ve Mustafa Şahin, Diyarbakırlı Cemilpaşazade Kadri ve Ekrem, Cezire'de [Cizre] oturan Hevirkiye aşireti reisi Haco, Şeyh Sait'in iki kardeşi, Diyarbakırlı Fehmi, Süleymaniyeli topçu zabitlerinden Abdülkerim Şalum, Gürcü Nizamettin[7] ve eski Van mebusu Vahan Papazyan [Goms] katılmıştı.[8]

Yapılan toplantıda daimi idare heyeti seçimi yapılmış ve başkanlığa Vahan Papazyan, üyeliklere Celadet Ali, Şahinzade Mustafa, Süleymaniyeli Abdülkerim ve Memduh Selim seçilmişlerdi.[9]

Komitenin faaliyet merkezi Halep'te kurulmuş, siyasi merkezi Süreyya Ali'nin idaresinde Paris'te tesis edilmişti. Ancak, Paris'teki siyasi merkez Taşnak komitesinin etkisindeydi ve Süreyya Ali de Hoybun'un bir delegesiydi.

Komite üyeleri önce Ha-

lep'te Bakul Faraç'ta Santral Oteli'nde merkezlerini kurmuşlarsa da, daha sonra Celaliye'de kiraladıkları bir evde oturmuşlardır.[10]

Kalafat, Hoybun'un ilk toplantısını 1927 Şubat ayı içersinde Revandiz'deki Seyit Taha'nın evinde yapıldığını ve organizasyonun perde arkasında İngilizler'in Irak olağanüstü Komiser Yardımcısı ve Entelijans servisi mensubu Edmonds'un ve İngiliz elçiliğinden Kaptan Motfoltre'un olduğunu ileri sürmektedir.[11]

İkinci toplantı da 1927 Martında Seyit Taha'nın evinde, Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza ve kaçak zabitlerden Kasım'ın katılımıyla yapılmıştır. Cemiyetin adı olan Hoybun bu toplantıda tespit edilmiştir. Hoybun, sözcük anlamıyla, kimilerince göre "benlik, öz benlik" anlamına gelirken,[12] kimilerine "özerklik, özü oluşturma" anlamına gelmektedir. Hoybun, Ermenilerce uzun yıllardır kullanılan ve Ermeni yurdu anlamına gelen "Haypun" sözcüğüne de benzemekteydi.[13]

Örgüt dağıttığı bildirilerde adını "Hoybun Çekata Velati Kurda" (Hoybun Kürtlerinin toplandıkları yer) olarak belirtmekteydi.[14]

Kalafat, Hoybun'un üçüncü toplantısının da aynı yerde, Kaptan Motfoltre başkanlığın da yapıldığını belirtmektedir. Ancak, toplantıda Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza ile Seyit Taha arasında anlaşmazlık çıkmış, sonradan Kaptan Motfoltre'un organizesi sonucu sorun halledilmişti.[15]

Hoybun cemiyetinin bir yıl sonraki Suriye-Halep yönetim kurulu üyeleri Genel Başkan Celadet Ali, Genel Sekreter Memduh Selim, Genel Müfettiş Süreyya Bedirhan, üyeler Yado, Haco, Yüzbaşı Tevfik Cemil, Hacı Hannan, Koço Ağa, Kör Reşit, Ekrem Cemilpaşazade, Kadri Cemilpaşazade, Mehmet Cemilpaşazade, Bedri Cemilpaşazade, Hamza Hoca, Mustafa Şahin, Bozan (Mustafa Şahin'in kardeşi), Mardinli Hacı Ali Beyzade Kaddur'dan oluşmaktaydı.[16]

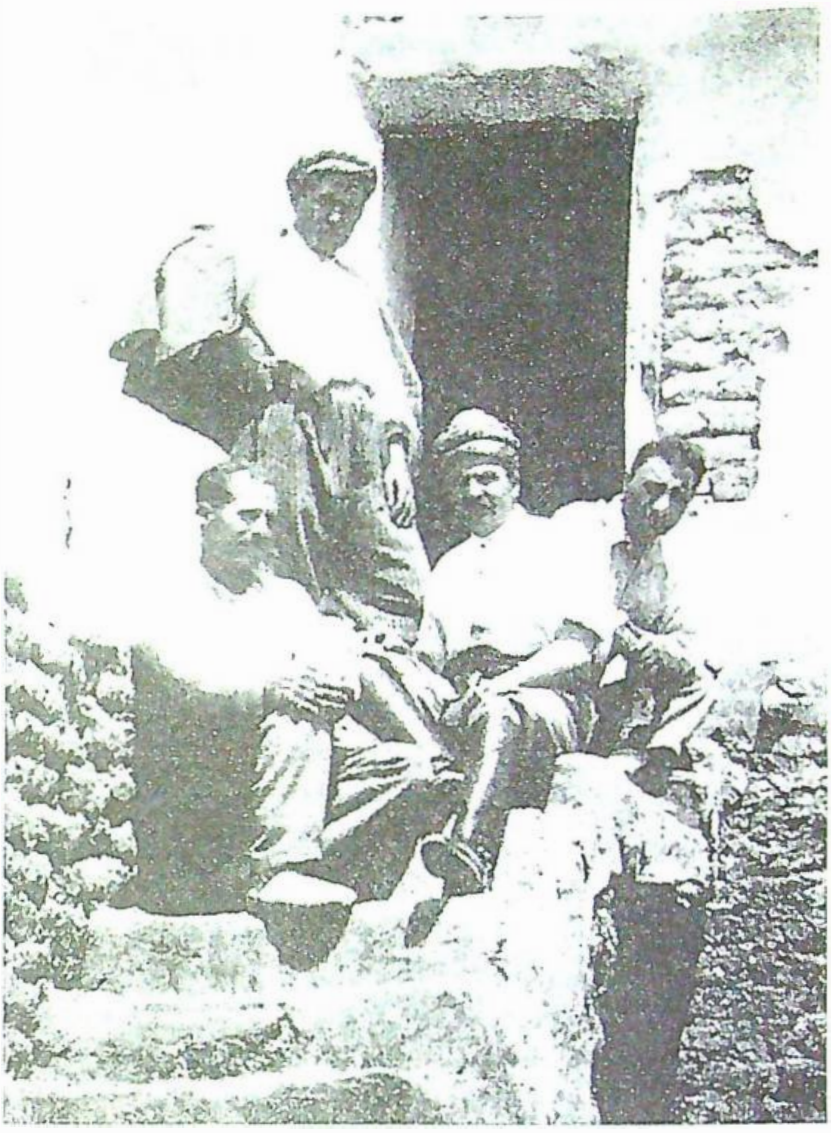

Hoybun'un kurucularından (oturanlar) Celadet Ali Bedirhan, Cemilpaşazadelerden Ekrem, Muhammed ve Kadri (ayakta).

Hoybun mensuplarının Halep'ten sonra ikinci derecede toplanma yeri Arappınarı'na yakın Mekteli köyü idi. Bu köyde Şahinpaşazadelerin konakları bulunmaktaydı. Ve Şam'da basılan muzır kitaplar bu köy vasıtasıyla Türkiye'ye gönderilmekteydi. Üçüncü merkez Hasiçe idi. Cemilpaşazadeler Huteyle köyünün sahibiydiler ve burada faaldiler.[17]

Hoybun "Kürdistan"ı altı bölgeye ayırmış, Ağrı'yı merkez ve birinci bölge kabul etmiştir. İkinci bölge Şeyh Barzan hududu, Üçüncü bölge Haco Ağa'nın bölgesi. Dördüncü Bölge Barazi aşiretinin içindedir. Beşinci bölge "Sason" Muş'un güneyinde bir kasabadır. Altıncı bölge ise Dersim idi.[18]

Üst düzey yöneticiler ise: Halil Rami Bey Avrupa'da komutanın vekili idi. Amerika'da olağanüstü üye Emir Süreyya Bedirhan Bey'di ki, Amerika'da Hoybun teşkilatını yapmıştı. Celadet Ali Bey İran üyesiydi. Ermeniler Paris'te bir kongre toplanmasını ve Milletler Cemiyeti'ne başvuru için aşiretler adına birer heyet gönderilmesini istediler. Bunun üzerine Türkiye Kürtlerini Dr. Şükrü Mehmet [Sekban], Suriye Kürtlerini Barazi aşireti reislerinden Hüsnü, Irak Kürtlerini eski Stockholm konsolosu Şerif Paşa temsil etmek üzere Paris'te toplandılar. Ermeni heyetinde ise Vahan Papazyan, Bogos Nubar ile eski Erivan reislerinden

Azadyan ve Aharonyan bulunuyordu. Kongrede Bitlis,Urfa, Diyarbakır, Siirt, Elazığ, Mardin ve Hakkâri vilayetlerinde bir Kürdistan hükümeti; Kars, Kağızman, Ardahan, Erzurum, Bayazıt vilayetlerinin de Erivan hükümetine ilhakı kabul edilmişti.[19]

Cemiyet, Kürt Şerif Paşa, 150'liklerden eski dahiliye nazırı Mehmet Ali, Gümülcineli İsmail ve eski İzmir valisi Rahmi beylerden oluşan Paris'teki komiteyle de işbirliği yapıyordu.[20]

Kürtler arasında Kürt-Ermeni işbirliğine taraftar olmayan önemli bir kesim vardı. Bunlar arasında "Kürt İhtilal Cemiyeti" lideri Büyük Şefik, Hoybun mensubu Kürtleri ihanetle suçlamaktaydı. Yine İstiklali Kürdistan Halaskâran ve Kürt-Türk Hilafet Cemiyetleri de bu ittifaka taraftar değildi.[21]

Daha ilk toplantıda, Şeyh Sait'in kardeşi Abdürrahim, Vahan Papazyan'la işbirliğini içine sindirememiş ve bunun nedenini Celadet Ali'ye sormuştu.[22] Şeyh Sait'in oğlu Selahattin Bey Halep'e gittiğinde Hoybuncular aleyhinde konuşmuş ve ziyaretine gelen Hoybun yöneticilerinden Haco'yu kabul etmemişti.[23] Toplantıda örgütün başkanlığı konusunda sert tartışmalar olmuş, Kürt temsilcilerin önemli bir kısmı Papazyan'ın başkanlığına itiraz etmişler, bunu üzerine bazı Kürt ve Ermeni temsilciler Ali Rıza, Tevfik Cemil ve diğer muhaliflerin örgütten çıkarılmasını istemişlerdi. Bundan sonra Ali Rıza ve çevresi örgütten tamamen ayrılarak başka bir örgüte katılmışlardı.[24]

Bu ittifak, Sovyetler Birliği tarafından da olumlu karşılanmamıştı. Aksine, sert tepkilere neden olmuştu. Çünkü Taşnak Partisi Sovyet rejimine karşıydı ve Batılı devletlerle işbirliği içindeydi. Bu nedenlerden ötürü Hoybun'na Sovyetler tarafında iyi gözle bakılmadığı söylenebilir. Hatta Hoybun'un katkılarıyla çıkan isyanlarda, bir İngiliz ve Fransız parmağı olduğu yönündeki Türk iddiaları, Sovyetlerce de doğrulanmıştı. Sovyetlerin böyle bir tavır almasında, Türkiye ile 1925'te yaptığı Tarafsızlık ve Saldırmazlık Anlaşmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Hoybun'un genel programı öncelikle İran, Irak ve Suriye'deki Arap halkına ve onların himayecilerine karşı dostça bir tutum takınarak o yerlerdeki büyük Kürt bölgelerinin barış ve refahını güvence altına almak, sonra da aynı kaderi paylaşan Ermeni ulusuyla dostluk kurarak Türkiye'ye karşı işbirliği yapmak, Ermenistan ve Kürdistan'ın bağımsızlıklarının, toprak bütünlüklerinin karşılıklı olarak kabul edilmesini de bir ilke olarak benimsemekti. Dağıtılan bir bildiriyle örgütün amacı şöyle açıklanmıştır: Kurultay Türk rejimi altında ezilen Kürtlerin içinde bulunduğu kötü durumu ve Kürtlerin özgür ve bağımsız yaşama özlemini göz önüne alarak Türkiye Kürdistanı'nı bağımsız bir devlet haline getirmek için kurtarmaya karar vermiştir. Kurultay Irak içinde yöresel bir Kürt özerkliği kurmak konusunda, Milletler Cemiyeti tarafından ileri sürülen isteği, İngiliz ve Irak hükümetlerine, Türkiye'de baskıya uğrayarak göçe mecbur bırakılan Kürt mültecilerini sevgiyle kabul etmiş olduklarından ötürü, minnettarlıklarını sunar. Kurultay herkese duyurur ki, Ermenistan ve Kürdistan'da yüzyıllardır Ermeniler ve Kürtler yaşamaktadır ve onlar bu toprakların başka devletlerin eline geçmesine kesinlikle karşıdırlar.[25]

Kurultayda ayrıca örgüt yönetmeliği ve programı da belirlenmişti. Programdaki esas noktalar şunlardı:

1) Hoybun Kürdistan'ın bağımsızlığı için çalışacaktı.

2) Hoybun çalışmalarını Türkiye'ye yöneltecek, Türkiye Kürdistanı'nın kurtarılmasıyla uğraşacak ve Türkiye'den başka hiçbir devletle mücadeleye girmeyecekti. Özellikle Suriye ve Lübnan'ı zor duruma sokmaktan özenle kaçınacaktı.

3) Örgüt Ağrı'da Türklerle mücadele halinde olan İhsan Nuri Paşa kuvvetlerine her türlü yardımı yapacaktı.

4) Ermenilerle dostça ilişkiler kurulacaktı.

5) Kürtleri dünya kamuoyuna tanıtmak için her türlü vasıtadan yararlanılacak ve propaganda yapılacaktı.[26]

Hoybun, Suriye'nin yanı sıra Kahire, Paris ve Amerika'da merkezler kurmuş ve etkin çalışmalar yürütmüştür. Ancak, örgüt iddiasının aksine, bütün Kürtleri temsil edebilecek yapıda değildi. Sürgündeki küçük bir topluluğun Kürtlerin tamamını temsil etmesi mümkün de değildi. Kürt halkı örgüt hakkında pek az şey biliyordu. Örgütün diğer bir zayıf yönü de, kuruluş aşamasında da görüldüğü gibi, yabancı güçlerin etkisi altında kalmış olmasıydı. Batılı emperyalist devletlerin desteğini alan Hoybun, İngilizler tarafından Türkiye'ye karşı kullanılmış, Türkiye ile anlaşmazlıkları konusunda Fransa da aynı yolu izlemişti. Taşnak Partisinin Hoybun'a olan desteği onu etkisi altına almakla sonuçlanmıştı. Taşnakların Hoybun'u desteklemelerinin en önemli nedeni, Türk topraklarında herhangi bir silahlı eyleme girişememelerinden dolayı Kürtleri kullanmak istemeleriydi. Ayrıca Taşnaklar, "Türkiye Kürdistanı"nı "Büyük Ermenistan"ın bir parçası olarak gördükleri için Hoybun'a yapılan destekle Türkiyedeki "Ermeni topraklarını" da kurtarabileceklerini düşünmüşlerdi. Onlar kurulacak bağımsız Kürt devletinin, bağımsız bir Ermani devletinin temeli olacağını umuyorlardı.[27]

HOYBUN'UN ETKİNLİKLERİ

Örgütün kurulduğu tarihten itibaren göze çarpan iki önemli faaliyeti olmuştur. Bunlardan ilki propaganda, ikincisi Ağrı isyanı sırasında yaptığı dış destek bulma ve isyana yardım çalışmalarıdır.

Hoybun hareketini yaymak ve "Kürt davasını" dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla propaganda çalışmalarına girişmiştir. Ancak bu çalışmalar programında belirlediği gibi sadece Türkiye'ye karşı yürü-

tülmüştür. Örgüt çalışmalarını Kahire, Beyrut, Detroit, Philadelphia'da kurduğu merkezlerden idare etmiştir. Bu merkezlerde bildiri, rapor, kitap hazırlayanlar Bedirhanlardan Celadet Ali, Kâmuran, Süreyya ve Dr. Şükrü Mehmet'ti.

Örgüt propagandayla ilgili olarak Ermeniler adına Paris Taşnak Partisinden Çamlayan'ı, Kürtler adına da Süreyya Bedirhan'ı görevlendirmişti. Çamlayan Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Mısır'da temaslarda bulunmuş, konuşmalar yapmış ve örgüte mali kaynaklar elde etmiştir.[28] Süreyya Bedirhan da birkaç kez Amerika'ya giderek Michigan, Detroit, Chicago, Gary, İndiana, Whiting, Philadelphia'da örgütün şubelerini kurmuş, nakdi yardım toplamış[29] ve *The Case of Kurdistan Against Turkey* adlı bir kitap/rapor yayımlamıştır.[30] Amerika'da kurulmuş olan Hilal-i Ahmer'in (Kızılay) bankadaki beş bin sekiz yüz dolarına el koyarak Hoybun'a devretmiştir.[31]

Hoybun dünyaya açılırken, Ağrı'da İhsan Nuri Paşa liderliğinde bir isyan başlamıştı. Örgüt onu "Ağrı Askeri Delegesi ve Milli Hareketin Genel Kumandanı" atadı ve Ağrı'daki harekete elinden gelen her türlü desteği sürdürdü. Gönderilen cephanenin yanı sıra, ilkel de olsa bir matbaa makinası gönderildi. Bununla "Ağrı" ve "Gaziya Velat" isimlerinde iki gazete yayımlanarak isyan hareketinin propagandası yapılmaya başlandı. Ayrıca, "Ağrı Egır Dıbarine" (Ağrı Ateş Yağdırıyor) başlıklı bir bülten çıkarılarak, ayaklanmanın amaçları anlatıldı. Bu bülten dar bir çerçevede kalmayıp uluslararası kamuoyu oluşturmak için yurtdışındaki bazı merkezlere de gönderildi. Bir telsiz sistemi kuruldu ve ayrı bölgelerdeki birimlerin haberleşmeleri sağlandı.[32]

Örgüt Taşnak Partisinden Ardeşir Muratyan'ı Ağrı'ya gönderdi. İhsan Nuri, Hoybun'un önerdiği mücadele biçimini hayata geçirmek için, iç kısımlara fedai grupları olarak adlandırılan birlikler gönderdi. Bu gruplar aynı zamanda örgütlenme çalışmaları da yapacaklardı. Ancak, Süphan dağı eteklerinde koyun tüccarlarının sürülerine el koymaları, ayrıca Erzurum, Sarıkamış ve Mardin taraflarında sabotajlar düzenlemeleri etrafta korku yaratmıştı. Bu nedenle örgüt yapılan yağma ve talanı hoş karşılamadı ve buna ilişkin kararlarını ilgili komitelerine iletti.[33]

Haco Ağa (oturan), Ekrem, Hamza ve Kadri. Şam, 1930.

Hoybun Ankara'nın 1928 yılında ilan ettiği genel affa karşı yoğun bir kampanya başlattı. Yayımladığı bildiriler, çağrılar ve broşürlerle Kürtleri uyardı. Hoybun Merkez Komitesi ilk olarak, yirmi üç sayfalık bir kitapçık yayımladı.[34] 1928'de Kahire'de *Les Massacre Kurdes en Turquie* başlıklı bir rapor yayımlandı. Aynı yıl Amerika'da Dr. Bletch Shirguh [Dr.Celadet Bedirhan] imzasıyla *The Case of Kurdistan Against Turkey* adlı bir rapor yayımlandı. 1930 yılında Dr. Celadet Bedirhan *Hawar* (İmdat) ve *Ronahi* (Aydınlık) dergilerini Şam'da yayımlarken Beyrut'ta da *Roja Nu* (Yeni Gün) gazetelerini yayımladı. Örgüt Beyrut'ta *Stir* (Yıldız), Bağdat'ta *Gelawij* (Kutup Yıldızı) ve *Dengi Kitiy Taze* (Yeni Dünyanın Sesi) adlı dergileri yayımladı.[35]

Dr. Celadet Bedirhan *El-Kaziyeyi Kurdiye, Türkiye Resicumhuru Gazi Mustafa Kemal'e Açık Mektup*, Refik Hilmi, *Kürt*

Hoybun üyelerinden bir grup 1937'de Tüdmür'de. Önde Cemilpaşazade Bedri (Ekrem'in amcazadesi); arkada oturanlar soldan itibaren, Ekrem, Celadet Bedirhan ve Kadri. En arkada Kürt milli giysileri içindeki Muhammed Cemilpaşa (Ekrem'in amcazadesi).

Tarihi'ni yayımladı. Örgüt ayrıca *La Question Kurde*,[36] *Türkiye'de Kürtlerin Katliamı*, *Hoybun İntikam Cemiyeti*, *Halaskâran Beyannamesi ve Bir Madalya*, *Memuzin*, *Bir Ecnebi Nokta-i Nazarından Kürdistan Meselesi*, *Türk Affı Umumisi Karşısında Kürtler*, *Mevlûd*, *Kürt Alfabesi*, *Kürdistan'da 20. Asırda Türklerin Medeniyeti*, *Un Voi de Kurdistan* (Kürdistan'da Bir Ses), *Nakşişirin İzidiyan*, *Dilé Guren Min* adlı kitaplar da yayımlamıştır.[37]

Hoybun'un Ağrı isyanının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından dağılma sürecine girmesiyle, birtakım Kürt milliyetçilerinin bireysel çalışmalara yöneldiği görülmektedir. Bunlardan Mesut Fanizade'nin, 1933'te yayımladığı "Kürt Ulusunun Sosyal Evrimi" adlı doktora tezi, aynı yıl Celadet Bedirhan'ın *Gazi Mustafa Kemal'e Açık Mektup* adıyla yayımladığı kitabı, 1933'te Dr. Şükrü Mehmet [Sekban]'ın yayımladığı, Türkiye'de de *Kürt Meselesi* adıyla yayımı yapılan çalışma, resmi ideolojiye benzer tezler ileri sürmekteydi.

Kürt milliyetçilerinin yayımladıkları bu çalışmalar ve bildiriler bir yönüyle Kürt milliyetçi hareketinin zayıfladığını gösterirken, diğer yönüyle hareketin uzlaşmacı bir süreç içine girmeye başladığını gösteriyordu.

ÖRGÜTÜN DAĞILMASI

Hoybun kuruluşunun ikinci yılından itibaren etkinliğini yitirmeye başlamıştı. Çünkü merkezi bir bütünlük sağlayamamıştı. Daha kuruluş aşamasında Seyit Taha ve Ali Rıza'nın bir başka örgüt kurmalarına (Kürt Tâli Cemiyeti) ve kendisine karşı bir muhalefet oluşmasına da fırsat tanımıştı. Bu, Kürt hareketini bölmüştü. Örgütte Ermenilerin de belli bir ağırlığa sahip bulunması, örgüt içinde muhalefetin güçlenmesine neden olmuştu.

Ağrı isyanının kısa sürede bastırılması örgütün moralini bozmuş, bunun üzerine bölgede önemli bir güç olan Birinci Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey örgüt fedailerince öldürülmek istenmişti.[38]

Örgüt parasının Kürt yöneticiler tarafından istismarı Ermenilerin sızlanmasına neden olmuştu. Örgütün beş bin lirası Kâmuran, Celadet ve Rüştü arasında paylaşılmıştı.[39] Bu istismarlar nedeniyle Paris Taşnak Genel Merkezi her yıl başında üyelere ödediği tahsisatı 1935 yılından itibaren ödemeyeceğini Celadet Bedirhan'a bildirmesi üzerine Hoybuncularla Taşnakların arası açılmıştı.[40]

Örgütün üst düzey yöneticilerinden Kâmuran Bey kendine verilen görevleri yapmadığı gibi, birçok suiistimallere yol açmıştı. Bunun üzerine Hoybun 1934 yazında bir toplantı yapmış, üç gün süren sorgulamalar sonucu Kâmuran Bey'in pek çok kusuru görüldüğünden örgütten uzaklaştırılmıştı.[41] Celadet Bey ve Haco Ağa da istifa etmişti.[42]

Örgüt dağılma aşamasında Kürtler arasında yazı ve sözle yaptıkları propagandalardan istedikleri sonucu alamayınca, gramafon plakları kullanarak, yanık, acıklı havalar çalarak amaçlarına ulaşmaya çalışmıştır.[43] Örgütü mali yönden güçlendirmek, silah ve cephane temin etmek maksadıyla "Kürt Fukara Perver Cemiyeti Hayriyesi" adlı bir cemiyet kurulmuş, piyango biletleri -Türkiye'de de satılarak- para toplamaya çalışılmıştır.[44] Çeteciliğin ve propagandanın önemli bir etkisi görülmediğinden Kürtleri okutmak ve aydınlatmak için teşkilat yapılmasına karar verilmiş, Cemiyet-i Hayriye aracılığıyla ve Fransızların yardımıyla Hasiçe'de bir ilkokul açılmıştı.[45]

Dağılma sürecine giren cemiyeti yeniden oluşturmak amacıyla Taşnaklar girişimlerde bulunmuş ve cemiyetin yeniden kuruluş kararı Paris'ten gelen Hanzabedyan[46] ve Dr. Melkunyan'ın[47] teklifleri ile olgunlaşmaya başlamıştır. Buna göre, Ermeniler Kürtlere kuruluş aşamasında yüz bin frank yardım edecekler, ancak, komitenin merkezi Paris'te olacak, bir Kürt, iki Ermeniden oluşan bir genel merkez bulunacaktı. Genel merkezin tüm harcamaları yine Ermenilerce karşılanacaktı. Diğer merkez Suriye, Kıbrıs veya Mısır'da olabilirdi. Fakat Suriye olması tercih nedeniydi. İkinci merkezde iki Kürt, iki Ermeni üye olacak, ancak, başkan Kürt olacaktı.

Komiteye üye kaydı gayet sıkı tutulacaktı: Aşiret reisleri, Kürtlüğe ve Ermeniliğe hizmet eden ve savunan eser yazmış yazarlar, savaşlara-çatışmalara girmiş, fedakârlık yapmış şahıslar üye olabilecekti.

Üyeler komiteye para yatırmak zorunda değildi. Ancak, fiilen hizmete mecburdu. Merkezden üyeye bir hizmet teklif olunursa o üye emri ölüm pahasına da olsa yapacaktı. Ketumiyet şarttı. Yemin, ant, ölüm tehlikesi gibi kayıtlar vardı. Ne yapılabilecekse o yapılacaktı. Blöf olmayacaktı.

Para, siyasi faaliyet, Rusya ve İran'da uygun vaziyetler oluşturulması Ermeniler'den, savaşa girmek, silah atmak, içeriye zabıta ve savaşcı göndermek, içerdeki Kürtleri tahrik ve cesaretlendirmek, hudutlarda Türkiye harekât ve sevkıyatına zorluk çıkarmak ise Kürtlerden beklenen görevler olacaktı.[48]

Ermenilerin bu tekliflerine karşı, Kürt aydınlarından ve Hoybun yöneticilerinden Yüzbaşı Tevfik Cemil [fotoğrafçı] Kürtlere unutmamaları gereken bir konuşma yapmış ve "Benim kanaatıma göre paranın rubu (çeyreği) yine Kürtlere gider. Üç rubu simsarların elinde erir. Çalışmalardan bir şey hasıl olmaz. Fakat Ermeniler bunu Amerika ve Avrupa'ya karşı istismar ederek verecekleri paranın üç-dört mislini çıkarırlar. Kürtler, Ermenlerin elinde alet oluyoruz. Bize on veriyorlar, kendileri yüz kazanıyorlar. Fakat arada on binlerce Kürt ailesi de mahvoluyor. Ölen Kürtlere bir fiyat konsa her adam bir kuruşa gelmez"[49] diyerek gerçekleri ve yeniden böyle bir birlikteliğin Kürtlere nelere mal olacağını açıkça ortaya koymuştu.

İkinci Dünya Savaşı sırasında yapılan bu çalışmalar sonuçsuz kalacaktır. 1934'ten İkinci Dünya Savaşı'nın ilanına kadar örgütün siyasi temsilciliğini Kadri Cemilpaşazade yürütmüştü. Daha sonra bu görevi Ekrem Cemilpaşazade üstlenmiş, Şam ve Beyrut'taki büyükelçiliklere başvurularda bulunarak Kürt davasını anlatmış, hatta San Francisco Konferansı'na Beyrut'tan çeşitli telgraflar çekmişti.

1946'da Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, diğer Kürt örgütleri gibi Hoybun da bu cumhuriyete katılmıştı.[50]

1. Kürt Millet Fırkası yöneticilerinden ve Ligue Kurd adıyla Belçika'da toplanan "Baskı Altındaki Milletler Konferansı"na (Le Natio Oprim) katılan, notlar vererek, Kürtlerin durumundan ve bağımsızlık isteklerinden söz eden kişidir. [Bkz. Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), *Doza Kürdistan* (Kürdistan Davası), Ankara, 1991, s.104].
2. Kürt aydınlarınca 1926'da "Kürt ulusal hakları" konusunda Fransa'dan Başbakan İsmet Paşa'ya gönderilen muhtıra-mektubun bu çerçevedeki faaliyetlerden olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Kadri Cemil Paşa, *age*, s. 246/n. 86.)
3. *Age*, s. 105.
4. Kadri Cemil Paşa, *age*, s. 105.
5. Bkz. Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi [E.G.M.A.], Dosya [Ds.] 12511/63, Belge [B.] F-12, F-11; Ds. 12511/10 (I), B. 1/A-1; Joyce Blau, *Le Problème Kurde Essai Sociologique et Historique*, Brüksel, 1963, s. 56.
6. Antakya Lisesi öğretmenlerinden. Eski polis merkezi memurlarından ve 150'liklerden Sakallı Kürt Cemil'in oğlu.
7. Mustafa Nizamettin Kibar Bursa eski polis müdürü, Hoybun başkanı Celadet Ali'nin özel sekreteri, cemiyetin genel sekreteri Memduh Selim'in dayısı ve sakallı Kürt Cemil'in kayınbiraderidir.
8. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/12, B. 2/A-3.
9. E.G.M.A., Ds. 12511/7(I), B. 2/B-10.
10. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/12, B. A-3, A-4.
11. Bkz. Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara, 1992, s. 134 vd.
12. Bazil Nikitin, *Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, c. II, İstanbul, 1991, s. 348 vd; Yaşar Kalafat, *age*, 136.
13. Bkz. Şadillili Vedat, *Türkiye'de Kürtçülük Faaliyetleri ve İsyanlar*, c. I, Ankara, 1980, s. 166.
14. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/94, B. D-3, C/5-A, E-4, F-10.
15. Yaşar Kalafat, *age*, s. 135.
16. E.G.M.A., Ds. 12511/10(2), B. 1/A-6.
17. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/7-III, B. 7/A-3.
18. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/94, B. D-3.
19. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/7-11, B. 2/B-11.
20. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/7(I), B. 2/F-4.
21. Bkz. *agb.*
22. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/12, B. 2/B-4.
23. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/46, B. 2/D-4.
24. Bkz. Şadillili Vedat, *age*, s. 168.
25. Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. Bedros Sartaryan-Memo Yetkin), İstanbul, 1992, s. 200.
26. Bkz. Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*; Ankara, 1992, s. 61, 66.
27. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/94, B. A-13.
28. Bkz. Şadillili Vedat, *age*, s. 169.
29. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/7(I), B. 3/C-6.
30. Gerçekleri çarpıtan, tarih hatalarıyla dolu rapor için bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/10-(II), B. 3/B-14.
31. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/7(I), B. 1/B-6.
32. Hıdır Göktaş, *Kürtler, İsyan-Tenkil*, c. I, İstanbul, 1991, s. 85-89.
33. Bkz. M. Kalman, *Ağrı Direnişi, 1926-1930*, İstanbul,1997, s. 85, 89.
34. Bkz. Garo Sasuni, *age*, s. 208 vd.
35. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/10-2 , B. 4/E-6b.
36. Kahire'de basılan dergi 16.5.1931'de Bakanlar Kurulu kararıyla yasaklanmıştır. (Bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.1.2/19.30.2).
37. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/10-(2), B. B-1; 2/E-4; Bunlardan, *Türk Affi Umumisi Karşısında Kürtler, Reisi cumhur Gazi Paşa Hazretlerine Açık Mektup, Bir Ecnebi Nokta-i Nazarına Göre Kürt Meselesi* ve *El-Kaziyeyi Kürdiye* adlı dört kitap 1.8.1934'te Bakanlar Kurulu kararıyla yasaklanmıştır. (Bkz. B.C.A., 030.18.1.2).
38. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/64 B. 2/G-11.
39. Paranın 3800 lirasını Dr. [Süreyya Bedirhan?] , 700 lirasını Celadet Bedirhan, bir kısmını Kâmuran, 300 lirasını Rüştü harcamıştı. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12252/3 (I), B. 3/A-1.
40. E.G.M.A., Ds. 12252/3(I), B. 3/A-1.
41. Kâmuran Bedirhan, hakkında soruşturma açılınca kardeşi Celadet ile beraber yurtdışına kaçarak Almanya ve Fransa'da yaşamışlar, daha sonra Suriye'ye gelerek Hoybun'a katılmışlardır. Kâmuran 1940 yılından sonra Paris'e yerleşmiş ve ölümüne kadar (1978) orada yaşamıştır. Kardeşi Celadet ise 1951'de bir kazada öldü. (Bkz. Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1926*, İstanbul, 1991, s. 190) .
42. Bkz. Ekrem Cemil Paşa, *age*, s. 67.
43. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/7-III, B. 6/E-6.
44. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/7(IV), B. 7/E-5.
45. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12511/60, B. F-10.
46. Hanzabedyan eski Ermeni hükümeti mebuslarından ve Dr. Kâmuran Bedirhan'ın Almanya'da okul arkadaşıdır. (Bkz. E.G.M.A., Ds. 12252/3(I), B. 2/E-11.
47. Dr. Melkunyan Hınçak iken Taşnak olmuş, Türkiye'nin siyasal hareketlerine karışmış, Suriye Taşnak teşkilatını düzenlemiştir. 1926, 1928, 1931 yıllarında Taşnak kongrelerine başkanlık etmiş, Lübnan Ermeni Asgain Sıtyun Heyeti'nin fevkalade üyeliğini ve uzun müddet Amerikan Relief Cemiyeti'nin üyeliğini yapmıştır. Ermeni Sis Katagigos'u Sahak Efendi'nin manevi oğludur. (Bkz. E.G.M.A., Ds. 12252/3(I), B. 2/E-9.
48. Bkz. E.G.M.A., Ds. 12252/3(I), B. 2/E-10.
49. E.G.M.A., Ds. 12252/3(I), B. 2/E-8.
50. Bkz. Ekrem Cemil Paşa, *age*, s. 71.

OSMANLILAR 16. YÜZYILDA ÂCİL DURUMLARDA BARUT İHTİYAÇLARINI NASIL KARŞILIYORLARDI?

Kanuni Devrinde Vilayetlerden Barut Temini

OSMAN BAHADIR

Osmanlılarda topun kullanılmaya başlanmasıyla birlikte barut üretimi de önem kazandı. Barut yapımı başlangıçta Cebehane'de gerçekleştiriliyordu. Ancak barut ihtiyacının artmasına bağlı olarak Cebehane'deki üretim yetersiz kalmaya başladı.

İstanbul'daki ilk Osmanlı baruthanesi, Atmeydanı yakınlarında Güngörmez Tekkesi denilen yerde kurulan Atmeydanı Baruthanesi'dir. Bu baruthanenin 1490 tarihinde faaliyette bulunduğu saptanmıştır. Buna göre II. Bayezid devrinde (1481-1512) kurulduğu söylenebilir. Atmeydanı Baruthanesi, bir yıldırım düşmesi sonucunda çevresindeki dört mahalleyle birlikte havaya uçmuştur.

Atmeydanı Baruthanesi'nin yanması üzerine yine II. Bayezid devrinde Kâğıthane'de yeni bir baruthane yapılmıştır. Ahşap olarak inşa edilen bu bina bir süre üretimine devam etmiş, ama Kanuni döneminde (1520-1566) bazı sakıncaları görüldüğü için kâgire dönüştürülmüş ve üzeri kurşunla kaplanmıştır. Kâğıthane'deki bu imalathane, su çarklarıyla işliyordu. Baruthane'de ayda yaklaşık 300 kantar (16.800 kg) barut işleniyordu. Kâğıthane'deki bu baruthane, Sultan İbrahim döneminin (1640-1648) sonuna kadar faaliyetini sürdürmüştür.[1]

Büyük savaşların ve askeri seferlerin olmadığı dönemlerde bu baruthanede üretilen barut ordunun ihtiyaçları için yeterli olabilmektedir. Ancak önemli savaşlar sırasında Kâğıthane baruthanesinde üretilen barut miktarının yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Kanuni'nin son dönemlerine ait Mühimme Defterleri incelendiğinde bu durum çok açık olarak ortaya çıkmaktadır.

Kanuni'nin son yılları olan 1560'lı yılların Mühimme Defterleri'ne bakıldığında, devletin, yaklaşık 8 aylık bir dönem için çok yoğun bir barut ve güherçile arayışı içine girdiği ve bu amaçla çeşitli vilayetlerin beylerine barut talep eden ya da barut üretiminin arttırılmasını öngören hükümler yolladığı görülmektedir. Bu sekiz aylık dönem, 22 Rebiyülevvel 973'de başlıyor ve 24 Zilkade 973'e kadar sürüyor. Bu tarihlerden önce ve sonra da yılda birkaç kez barut talebi içeren hükümlere rastlanmaktadır. Ancak sözünü ettiğimiz sekiz aylık dönemde barut teminiyle ilgili hüküm sayısı 35'tir. Yaklaşık haftada bir bu doğrultuda bir hüküm verilmiştir. Bu hükümler sırasıyla, Mısır Beylerbeyi'ne,[2] Bağdat Beylerbeyi'ne,[3] Basra Beyi'ne,[4] Bağdat Beylerbeyi'ne,[5] Mora Beyi'ne,[6] Diyarbekir Beylerbeyi'ne,[7] Ada Kadısı'na,[7] Yemen Beylerbeyi'ne,[9] Mısır Beylerbeyi'ne,[10] Halep Beylerbeyi'ne,[11] Budun Beylerbeyi'ne,[12] Semendere Beyi'ne,[13] Halep Beylerbeyi'ne,[14] Diyarbekir Beylerbeyi'ne,[15] Budun Beylerbeyi'ne,[16] Mısır Beylerbeyi'ne,[17] Varna Kadısı'na,[18] Gelibolu Kadısı'na,[19] Mora Beyi'ne,[20] Zulkadirli Beylerbeyi'ne,[21] Diyarbekir Beylerbeyi'ne,[22] Buğdan Beylerbeyi'ne,[23] Halep Beylerbeyi'ne,[24] Mora Beyi'ne,[25] Halep Beylerbeyi'ne,[26] Halep Beylerbeyi'ne,[27] Trablus Beyi'ne,[28] Budun Beylerbeyi'ne ve Defterdarı'na,[29] Zulkadirli Beylerbeyi'ne,[30] Elbasan Beyi'ne,[31] Budun Beylerbeyi'ne,[32] Aydın Sancağı Şehremini'ne,[33] Budun Beylerbeyi'ne,[34] Semendire Beyi'ne,[35] ve yine Semendire Beyi'ne[36] gönderilmiştir.

Bu hükümlerden bazıları şöyledir:

Diyarbekir Beylerbeyi'ne
Diyarbekir'de şimdiye kadar güherçile işlenmediği bildirilmişse de bu iş mühim olduğundan mutlaka erbabını bulup taharri ettirip güherçile işlettirilmesi.

Mora Beyi'ne
Kırk kantar güherçile işlendiği haber verildi, gayret edip daha ziyade işlenmesi ve mümkünse güherçileden barut yapılması.

Semendire Beyi'ne
Kükürd mühimmattan olup tedarik olunmasın emredüp buyurdum ki göresin her kimde bulunur ise akçe ile alasın.

Bağdat Beylerbeyi'ne
Bağdat'da işlenen barut ve güherçile hakkında bizzat mukayyed olup şimdiye kadar işlenen miktar ile bundan sonra işlenecek miktarı bildirmesi ve bu hususta Basra Beyi'ne gönderilen mektubu mahalline isal eylemesi.

Basra Bey'ine
Basra'da işlenen güherçileyi daima Bağdat'a gönderip şimdiye kadar işlenen ve şimdiden sonra işlenmesi mutasavver olan mikdarı yazup bildirmesi ve daima güherçile istihsaline ikdam eylemesi.

Bağdat Beylerbeyi'ne
Halep'e gönderilecek barutu yüklemek için Eburiş'den ücret ile kifayet miktarı deve isticar olunması.

Mora Beyi'ne
Ol caniblerde güherçile işlenmeğe bundan akdem emr-i şerifim gönderilmişti. Hususu mezbur ehem-mi mühimmattan olup tedariki lazım olmağın buyurdum ki, hükm-ü şerifim varıcak emr-i sabıkım üzere zikrolunan güherçile işlenmeğe mubaşeret olunmuşdur ve şimdiye değin ne mikdar cem olup ve ne yüzden tedarik olunmuştur yazıp arz edesin.

Ada Kadısı'na,
Haliyâ güherçile mühimmi için kömür mühimmattan olmağın buyurdum ki hükm-i şerifim varduk da bu babda bizzat mukayyed olup ikdam ve ihtimam eyleyüp sair mühimmattan takdim eyleyüp ihzar olunan kömürü eğer davarlar ile ve eğer araba ile alel-fevr İznik'e irsal eyleyesin şöyle ki, irsal eylemeyesin özrün makbul olmak ihtimalı yoktur ona göre mukayyed olasın.

Yemen Beylerbeyi'ne
Yemen'de iyi barut işlendiği ve hâlâ Yemen kantarı ile beşyüz kantar barut mevcut olduğu haber alınmakla mezkur barutu Hille beyi Ahmed Beye teslimen Moha'ya ve oradan Süveyş'e ve Mısır'a gönderilmesi ve her sene bin kantar barut işletilmesi.

Mısır Beylerbeyi'ne
Yemen'de mevcut olan beş yüz kantar barutun Moha tarikiyle Süveyş'e gönderilmesi, Yemen beylerbeyine emrolunmakla Kara Çavuş'u gönderip barutu aldırması ve Süveyş gemileri öteden geldi mi bildirmesi ve tekrar göndermek icap ederse tamir edip göndermesi.

Halep Beylerbeyi'ne
Birecik ve Kumkale'de birçok güherçile mevcut olup daha işlemek de kabil olduğu haber alınmakla mevcudu Halep'e ve orada olanlarla beraber Trablus'a göndermesi ve Halep'den güherçile üstadı talep ederlerse göndermesi.

Budun Beylerbeyi'ne
Bundan akdem ol cevanibde işlenmesi emrolunan barut için Belgrad'dan kırk sanduk kükürt Mohaç kaptanı ile göndermek için Semendire Beyi'ne hükm-i şerifim gönderilmiştir. Buyurdum ki, hükm-i şerifim varıcak bu babda gereği gibi mukayyed olup varup teslim ettik de, emr-i sabık üzere barut işledüp vâfir ve müstavfi yetiştiresin barut hususu ehem-mi mühimmattandır ona göre mukayyed olasın.
Gelibolu Kadısı'na
Mısır'dan barut getiren parçanın Gelibolu civarında su yaptığı istima olunmakla barutu

I. Süleyman (Kanuni)

18. ve 19. yüzyılda kullanılan Bakırköy Baruthanesi topluluğundan günümüze kalan iki yapı.

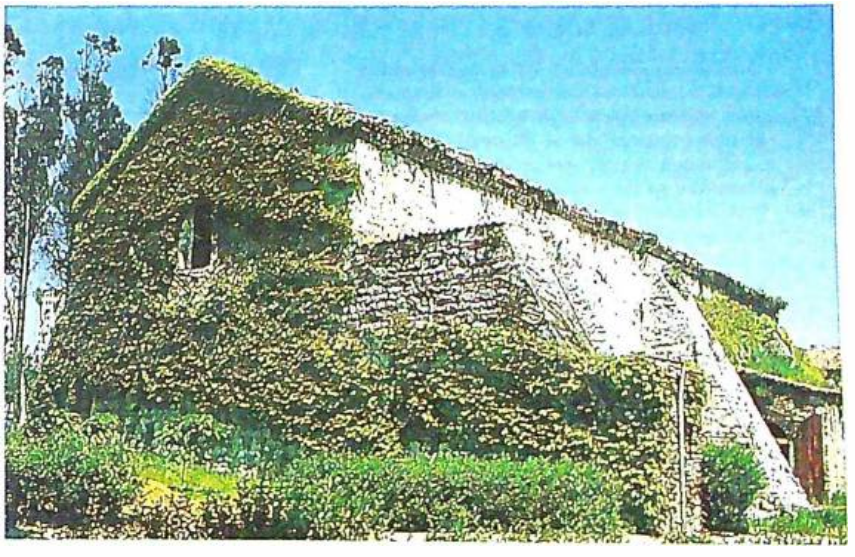

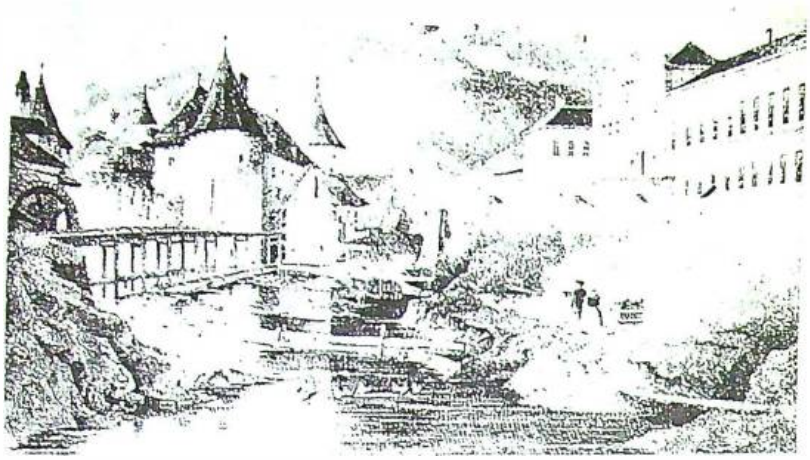

Budin'deki Sokullu Mustafa Paşa Baruthanesi'nin 18. yüzyıldaki görünümü.

dışarı çıkarıp emin yerde hıfz etmesi, barut su almamışsa gemiyi hemen göndermesi.

Barut talebi içeren hükümlerin yoğunlaştığı dönem, Kanuni'nin 13. ve son seferi olan Zigetvar Seferi dönemine rastlamaktadır. Osmanlı Devleti, 1566 Nisan sonunda (Hicri 9 Şevval 973'te) Avusturya'ya savaş ilan etmiştir.[37] Görüleceği gibi, Mühimme Defterleri'nde vilayet beylerinden acil olarak azami miktarda barut üretmelerini ve yine azami miktarda barutu da göndermelerini isteyen hükümlerin yoğun biçimde gönderilmesi, savaş ilanından 6,5 ay önce başlamakta ve 1,5 ay sonra da sona ermektedir. Anlaşılacağı üzere Devlet, savaş ilanından 6,5 ay önce savaşa karar vermiş ve savaş hazırlıklarına başlamıştır. Rahatlıkla denilebilir ki, o tarihlerde Mühimme Defterleri incelenecek olsa, pek yakında büyük bir savaşın patlayacağını kestirmek işten bile olmayacaktı.

Bu hükümlerin barut üretimi yapılan vilayet beylerine gönderilmesi sonucunda amaca ulaşılmış olmalı ki, savaş ilanından 1,5 ay sonra artık bu tür hükümlere nadiren rastlanmaktadır.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI'DA TOPRAK MÜLKİYETİ VE TİCARİ TARIM

EDİTÖRLER
ÇAĞLAR KEYDER- FARUK TABAK

Osmanlı ekonomisinin kendine özgü niteliğini anlamak, Osmanlı mirasını anlamanın önkoşuludur. Osmanlı tarihinin küçük köylü işletmelerinden küresel üretim ve ticaret ağlarına doğru evrilişi ve miri toprakların özel mülkiyete dönüşüp dönüşmediği günümüzün en çok tartışılan konularından biridir. Halil İnalcık, Gilles Veinstein, Suraiya Faroqhi, Huri İslamoğlu, Elana Frangakis-Syrett, Tosun Arıcanlı, Reşat Kasaba, Dina Rızk Khoury ve Linda Schilcher'ın araştırmaları Osmanlı tarımındaki dönüşüm üzerinde duruyor. Âyân, mültezim, tüccar ve tefeciler doğrudan üreticiler üzerinde dolaylı bir denetim kurabilmişlerdi, ama köylülüğü serfleştirmeleri ve büyük tarımsal işletmeler kurmaları hiçbir zaman mümkün olmadı..

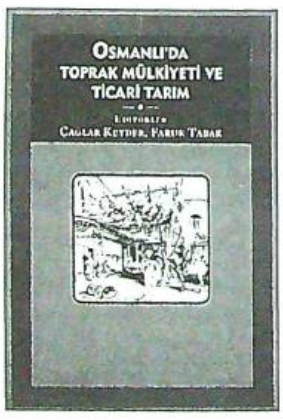

vi + 232 s. / ISBN 975-333-082-0 / 2.250.000.- TL

TARİH VAKFI

Tarih Vakfı: Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi, 80700 Beşiktaş-İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - 227 37 34 Faks: (0212) 227 37 32

1. Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1956, s. 12-13.
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri, no. 375, s. 158.
3. BOA MD, cilt 5/1, no. 393, s. 164, H. 973, M. 1565/66.
4. BOA MD, cilt 5/1, no. 395, s. 164, H. 973, M. 1565/66.
5. BOA MD, cilt 5/1, no. 405, s. 266, H. 973, M. 1565/66.
6. BOA MD, cilt 5/1, no. 590, s. 230, H. 973, M. 1565/66.
7. BOA MD, cilt 5/1, no. 600, s. 233, H. 973, M. 1565/66.
8. BOA MD, cilt 5/1, no. 606, s. 235, H. 973, M. 1565/66.
9. BOA MD, cilt 5/1, no. 627, s. 245, H. 973, M. 1565/66.
10. BOA MD, cilt 5/1, no. 628, s. 245, H. 973, M. 1565/66.
11. BOA MD, cilt 5/1, no. 655, s. 256, H. 973, M. 1565/66.
12. BOA MD, cilt 5/1, no. 666, s. 261, H. 973, M. 1565/66.
13. BOA MD, cilt 5/1, no. 667, s. 261, H. 973, M. 1565/66.
14. BOA MD, cilt 5/1, no. 680, s. 266, H. 973, M. 1565/66.
15. BOA MD, cilt 5/1, no. 682, s. 266, H. 973, M. 1565/66.
16. BOA MD, cilt 5/1, no. 687, s. 268, H. 973, M. 1565/66.
17. BOA MD, cilt 5/1, no. 739, s. 287, H. 973, M. 1565/66.
18. BOA MD, cilt 5/1, no. 743, s. 288, H. 973, M. 1565/66.
19. BOA MD, cilt 5/1, no. 746, s. 289, H. 973, M. 1565/66.
20. BOA MD, cilt 5/1, no. 885, s. 337, H. 973, M. 1565/66.
21. BOA MD, cilt 5/1, no. 915, s. 346, H. 973, M. 1565/66.
22. BOA MD, cilt 5/2, no. 1012, s. 380, H. 973, M. 1565/66.
23. BOA MD, cilt 5/2, no. 1014, s. 381, H. 973, M. 1565/66.
24. BOA MD, cilt 5/2, no. 1016, s. 382, H. 973, M. 1565/66.
25. BOA MD, cilt 5/2, no. 1044, s. 395, H. 973, M. 1565/66.
26. BOA MD, cilt 5/2, no. 1059, s. 399, H. 973, M. 1565/66.
27. BOA MD, cilt 5/2, no. 1126, s. 425, H. 973, M. 1565/66.
28. BOA MD, cilt 5/2, no. 1193, s. 445, H. 973, M. 1565/66.
29. BOA MD, cilt 5/2, no. 1205, s. 450, H. 973, M. 1565/66.
30. BOA MD, cilt 5/2, no. 1259, s. 469, H. 973, M. 1565/66.
31. BOA MD, cilt 5/2, no. 1299, s. 480, H. 973, M. 1565/66.
32. BOA MD, cilt 5/2, no. 1348, s. 497, H. 973, M. 1565/66.
33. BOA MD, cilt 5/2, no. 1505, s. 550, H. 973, M. 1565/66.
34. BOA MD, cilt 5/2, no. 1658, s. 599, H. 973, M. 1565/66.
35. BOA MD, cilt 5/2, no. 1910, s. 646, H. 973, M. 1565/66.
36. BOA MD, cilt 5/2, no. 1968, s. 665, H. 973, M. 1565/66.

Afyon'dan İki Kitap

ÖZER KÜPELİ
Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırma Merkezi'nde uzman

Turan Akkoyun, *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi yayını, Afyon, 1997, CLVIII+413 s.+77 resim.

Son zamanlarda, ülkemizde mahalli tarih üzerine yapılan çalışmalarda bilhassa artış görülmektedir. Ancak, bu çalışmaların pek çoğu "eyalet", "sancak", "kaza" ve hatta "köy" gibi çeşitli idari birimleri belirli zaman dilimleri içerisinde konu edinmektedir. Bunun yanı sıra bir yerleşim biriminin geçmişten günümüze idari, siyasi, iktisadi ve sosyal yapısını ele alan çalışmalar da mevcuttur. Lakin bu tür çalışmalarda dikkat edilmesi gereken hususların en başında, günümüzde yaptığı ve yaptırdığı tetkiklerle Türkiye'de şehir tarihçiliği alanının en önde gelen isimlerinden Prof. Dr. Tuncer Baykara'nın deyimiyle "bilinenler değil, daha az belirgin hususların ortaya çıkarılması" olmalıdır. Buna dikkat edildiğinde, hazırlanan çalışmanın daha fazla itibar göreceği muhakkaktır.

Zamanımızda şehir tarihçiliği gittikçe önem kazanırken, geçmişte de bazı şehirlerin tarihi üzerine çalışmalar yapıldığı ve bunların bir kısmının yayımlandığı bilinmektedir. Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi*, Raif Nezih'in *İzmir Tarihi*, İsmail Hakkı'nın *Karesi Vilâyeti Tarihçesi*, Tuncer Baykara'nın *Yatağan* isimli eserleri yayımlanmış şehir tarihlerinden bazılarıdır. Geçmiş yıllarda, hazırlanan bu tür şehir tarihlerinin büyük çoğunluğu tarihçi sıfatına sahip olmayan, mahalli tarih ve kültür araştırmalarına meraklı şahıslarca yapılmış olsa da günümüzün ciddi kaidelerine göre hazırlanmış pek çok çalışmadan daha seviyeli ve içerik bakımından daha zengindirler. Bununla beraber kendi dönemleri hakkında zikrettikleri ifadeler sebebiyle kaynak niteliğini taşıyan bu eserler günümüz araştırmalarına altyapı teşkil etmektedir. Bu nedenle geçmişte kıyıda köşede kalmış bu tür eserlerin ortaya çıkarılarak, bunların ilmin hizmetine sunulması biz araştırmacıların hedeflerinden olmalıdır.

Afyonlu Ömer Fevzi Atabek'in (1883-1971) *Afyon (Vilâyeti) Tarihçesi* adlı çalışması da uzun süre yayımlanma imkânı bulamamış eserlerden birisidir. Eser, *Toplumsal Tarih* dergisinin 41. sayısında tanıtıldığı gibi, 1936-1955 yılları arasında eski yazıyla dört cilt olarak kaleme alınmıştır. Lakin müellifin ölümüyle beraber aile arşivinde kalmış, uzun süre sonra, üniversiteye bağışlanması sayesinde hazırlanabilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Turan Akkoyun tarafından eski yazıdan yeni yazıya transkribi yapılarak *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi* adı ile yayımlanan eserde Turan Akkoyun'un da önemli katkısı görülmektedir. Kitabında Akkoyun kuru bir aktarımla yetinmemiş, metnin ön kısmına Ömer Fevzi Atabek ve *Afyon Vilâyeti Tarihçesi* adlı eserine dair geniş bir değerlendirme ekleyerek kitaba zenginlik katmıştır.

Kitap "Takdim" (s. I), "Sözbaşı" (s. III) ve sonrasında iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım müellifin ve eserin değerlendirmesini içermektedir. İkinci kısım ise tarihçenin transkribe edilmiş halini ihtiva etmektedir.

"Ömer Fevzi Atabek Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri Üzerine" (s. VII-CLVIII) adını taşıyan birinci kısım, girişi müteakip iki bölümden oluşmaktadır. Biyografilerin tarih ilmi açısından kullanılabilirliğine dair kısa bir girişten (s. VII-IX) sonra, "Hayatı" (s. IX-XXIX) adını taşıyan birinci bölümde Atabek'in tüm hayat hikâyesi, onun şimdiye kadar yayımlanmamış hatıralarını ihtiva eden *Hayatım* adlı eserine ve hakkında yazılanlara istinaden ortaya konulmaktadır. İkinci bölüm üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi,

Afyon'da Gedik Ahmed Paşa tarafından yaptırılan cami ve hamam.

1960'lı yıllarda Afyon.
Cengiz Kahraman arşivi

Ömer Fevzi Atabek

"Şahsiyeti ve Eserleri" (s. XXIX-XXXVII) kısmı Atabek'in mizacı, diğer çalışmaları ve tarihçenin yazım ortamı ile kaynaklarına dair bilgileri ihtiva etmektedir. "Türkiye'de Şehir Tarihçiliği" (s. XXXVIII-LV) kısmında Türkiye'de şehir tarihçiliğinin gelişimi, *Afyon Vilâyeti Tarihçesi*'nin diğer şehirlere dair yapılmış çalışmalar ile mukayesesi ve Afyon tarihine dair yapılan çalışmalar izah edilmiştir. "Atabek'in Afyon (Vilâyeti) Tarihçesi" (s. LV-CXLIX) kısmında da Atabek'in tarihçesinin genel özellikleri tanıtılmakta ve tarihçenin ayrıntılı bir tahlili yer almaktadır.

Kitabın, "Afyon Vilâyeti Tarihçesi" (s. 1-413) adını taşıyan ikinci kısmı Atabek'in orjinal nüshalarının transkrip edilmiş metninden oluşmaktadır. Orijinali dört cilt olan metne sadık kalınmış ve böylece her cilt bir bölüm oluşturmuştur.

Birinci cilt (s. 1-143) Osmanlı Devleti'nin ilk ve son idarecileri hakkında bilgi vererek başlar (s. 5-17) ve sonra "Mukaddime" (s. 19) gelir. Afyon'un tarihçesi ise bundan sonra başlamaktadır (s. 20). Birinci ciltte Afyon'un fiziki, beşeri ve iktisadi coğrafyası (s. 20-62) ve genel tarihi (s. 63-142) anlatılmaktadır.

İkinci cildin başında camiler, mescitler, vakfiyeler ve bunlara ait vesikalar (s. 143-179) ele alındıktan sonra Karahisar'daki maarif hayatı içerisinde tatil günleri ve mübarek günler, mektepler, medreseler, bunlarda okutulan dersler ve uygulanan cezalar (s. 179-209) hakkında bilgi verilmektedir. Devamında şehirdeki esnaf hayatı, bunların teşkilatları, esnafın ve halkın tatbik ettiği genel âdetlerden bahsedilmektedir (s. 209-240).

Üçüncü cilt ise inkılapların mahalli uygulamalarından bahsederek başlamakta (s. 241-253), devamında, Afyon'un iklimi ve çeşitli tabiat olaylarına dair bilgileri (s. 253-259), Karahisar'ın meşhurları (s. 259-294), Afyon'un kaza ve nahiyelerine dair genel malumatı (s. 295-328) ve Afyon'da görev yapmış en yüksek idari görevlilerin listesini (s. 328-330) içermektedir.

Dördüncü ve son cilt ise "Mücâdele-i Milliyye ve Afyon" adını taşımakta, burada Milli Mücadele ve Afyon'un bu sıradaki durumu vesikalar ve yazarın hatıralarına dayanılarak anlatılmaktadır (s. 331-412). En sonda da kullanılan kaynaklar bulunmaktadır (s.412-413).

Netice olarak, Atabek'in eseri Afyon tarihine dair önemli bir kaynak hüviyetindedir. Kendisinin bizzat şahit olduğu konulara vesikalarıyla beraber geniş yer vermesi tarihçeyi daha kıymetli kılmaktadır. Öte yandan, eserinde coğrafi ve folklorik bilgilere önemli ölçüde yer vermesi Atabek'in siyasi tarihten çok içtimai tarihe ilgi duyduğunu göstermektedir. Lakin tarihçesinde yerli yersiz her meseleye değinmesi zaman zaman konuya hâkimiyetini kaybetmesine yol açmış, bu durum eserin tamamında bir bü-

tünlük oluşmasını engellemiştir. Bu durum tamamıyla metot eksikliği neticesinde ortaya çıkmış olup Turan Akkoyun da buna tarihçenin genel özelliklerini tanıtırken temas etmiştir (s. LVIII). Buna rağmen, II. Abdülhamid devrinde dünyaya gelmiş, Meşrutiyet, Milli Mücadele, Cumhuriyet devirlerini yaşamış ve Türk maarifinin çeşitli kademelerinde görev almış, okumaya ve araştırmaya meraklı bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan Ömer Fevzi Atabek'in *Afyon Vilâyeti Tarihçesi*, Afyon'un ve bölgenin tarihine dair araştırma yapanlar için önemli bir referans kitap olacaktır. Dileğimiz bu tür çalışmaların ortaya çıkarılıp buradaki gibi gerekli tetkikler yapıldıktan sonra yayımlamasıdır.

Nilüfer Keskin, *Tuncer Baykara Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirlerine Dair Bir Araştırma*, Medrese Kitabevi, Afyon, 1997, X+149 s.

Bir kişinin hayat hikâyesinin bir başkası tarafından kaleme alınmasına biyografi veya hal tercümesi adı verilmektedir. İlk örneklerini Eski Yunan, Çin ve İslam toplumunda gördüğümüz biyografi çalışmaları son yıllarda ülkemizde önemli uğraşlardan olmuştur. Bu uğraşların neticeleri de gün geçtikçe yayımlanmaktadır.

Bu tür çalışmalar arasında en son yayımlananlardan biri de Nilüfer Keskin'in Tuncer Baykara'yı konu edinen çalışmasıdır. Vaktiyle Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış olan çalışma, günümüzde Türkiye ve dünyada önde gelen tarihçiler arasında bulunan Tuncer Baykara'nın eserlerini, şahsiyetini ve fikirlerini incelemekte ve girişi müteakip üç bölümden oluşmaktadır.

"Tuncer Baykara'nın Hayatı ve Şahsiyeti" (s. 3-36) adını taşıyan birinci bölümde "Ailesi ve Menşeî" (s. 3-6), "Tahsil Hayatı" (s. 6-8), "Hocaları" (s. 8-14), "Akademik Hayatı" (s. 15-17), "Yetiştiği Ortam ve Tuncer Baykara'nın Şahsiyetine Etkisi" (s. 17-36) üzerinde durulmaktadır.

"Tuncer Baykara'nın Eserleri" (s. 37-93) adlı ikinci bölümde ise Baykara'nın kitapları (s. 37-69) ve makaleleri (s. 69-93) hakkında bilgi verilmektedir.

Üçüncü ve son bölüm olan "Tuncer Baykara'nın İlmî ve Fikrî Yapısı"nda (s. 95-124) ise "İlmî Disiplini" (s. 95-99), "Fuat Köprülü Tarih Ekolü ve Tuncer Baykara" (s. 99-109), "Tarih ve Sosyal Meselelere Bakışı" (s. 109-124) ele alınmaktadır.

Zamanımızın en iyi tarihçilerinden birini inceleyen bu çalışmada bazı problemler de gözden kaçmamaktadır. Buna göre:

İlk olarak, vaktiyle öğrencisi olduğum Hocam Baykara'nın ilmi temposuna yetişebilmek çok zordur. Kendisi araştırmalarına devam ettiği müddetçe yeni sonuçlara varacağından bu çalışma şimdiye kadar olan araştırmalarını kapsamaktadır.

İkinci olarak, yaşadığı devirler hakkında uzun uzadıya bilgi verilmiş, fakat bu devirlerin hocanın şahsiyetine ne şekilde tesir ettiği üzerinde durulmamıştır. Milli Şef, Tek Parti, darbeler devirlerini yaşamış birisi olarak bu gelişmelerin Tuncer Baykara'ya ne şekilde etki ettiğinden bahsedilmemiştir. Belki de Tuncer Hoca bunları yayımlamayı düşündüğü "Hatıralar"ına saklamaktadır.

Üçüncü olarak, Baykara'nın Atatürk ve Hacettepe üniversitelerinde görev yaptığı yıllara pek fazla değinilmemiştir.

Dördüncü olarak, Hoca hakkında bilgi verenlerin bu görüşlerinde ne kadar objektif davrandıklarıdır.

Bu problemlerin çoğu Tuncer Baykara'nın hayatta olmasından kaynaklanmaktadır. Zaten yazar da bunu önsözünde "Bu eseri hazırlarken Tuncer Baykara'nın hayatta olmasının avantajı yanında, psikolojik sıkıntıların yaşandığını ifade etmeliyim" (s. VI) diyerek açıklamaktadır. Öte yandan bu çalışma bir kişiyi hayatta iken ele alan, bildiğim kadarıyla da yayımlanan ilk biyografi denemesidir. Bu nedenle bazı problemlerin ortaya çıkması gayet doğaldır. Tüm bunlara rağmen bu çalışma Tuncer Baykara Hocamıza sağlığında takdim edilen en önemli armağandır.

Burada şunu da ifade etmeliyim ki dört sene boyunca öğrencisi olduğum Tuncer Baykara Hocam ile o dönemde aramızda vuku bulan bazı münasebetleri bu kitabı okuduktan sonra anladım. Mesela bir seferinde imzalaması için *Osmanlı Taşra Teşkilâtı'nda Görev ve Görevliler* adlı kitabımı ona götürdüğümde bana bu kitabı ne yapacaksın diye sormuştu. Gerekli olduğunu belirtince kitaba ayrıca "Merakının Daim Olması Dileğiyle" diye temennisini yazmıştı. Şimdi öğreniyorum ki, bir tarihçinin en önemli hususiyetlerinden birisi de "meraklı olması" (s. 96) imiş. Yine son sınıfta iken bir gün derste araştırmalarımı yazıya dökmemi isteyen, eğer bunu yapamıyorsam hiç değilse bir günlük tutmanı gerektiği hususunda beni teşvik eden de (Tuncer Baykara Hoca'nın teşvik edici yönü eserin 96. sayfasında vurgulanmıştır.) Tuncer Baykara'nın kendisidir.

Sonuç olarak, son yıllarda ülkemizin yetiştirdiği ender tarihçilerden biri olan, bilgisi Türkiye sınırlarını aşan ve öğrencisi olduğum için kendimi şanslı saydığım Sayın Prof. Dr. Tuncer Baykara hakkında böyle bir kitap hazırlanması biz öğrencilerini sevindiren bir olaydır. Dileğimiz Hocamızın daha uzun yıllar tarih ilminde bize önderlik etmesidir.

NOT DEFTERİ

Bir Eleştiriye Yanıt

Derginizin Temmuz 1997 tarih, 43. sayısının 61-63 sayfalarında yayımlanan *Celal Bayar: Başbakanlık Dönemi 1937-1939*, Der Yayınevi, İst. 1997 künyeli son kitabım hakkında Musa Çadırcı imzalı bir yazı yer aldı.

Musa Çadırcı, önce kendisiyle ilgili yanlış bilgiler vererek başladığı yazısında, bu yanlış bilgileri kitabımla ilgili bilgileriyle bütünlemekteydi. Örneğin, Bay Çadırcı, Ankara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı unvanını kullanmıştı. Oysa Ankara Üniversitesi'nin Fen-Edebiyat Fakültesi olmadığı gibi, görev yaptığı üniversite de Ankara'da değil, Antalya'daydı. Kendisine ait bu yanlış bilgi aktarımıyla başlayan Bay Çadırcı, daha sonra anılan kitabımın kendi olanaklarımla yayınlattığım gibi, ikinci bir yanlış daha yapıyordu. Yayın dünyasını izleyenlerin bilecekleri üzere Der Yayınevi, ağırlıklı olarak akademik çalışmaları yayımlayan, yazarlarına da telif ücreti ödeyen bir yayınevidir. Bu kitap da bu kural çerçevesinde yayımlanmıştır.

Bay Çadırcı yanlış bilgi aktarımını ısrarla sürdürmeye çalışırken şunları sıralıyor:

1- Çalışmanın Giriş ve Sonuç bölümlerinde paragraflara 1-2-3 diyerek numaralar verildiğini, bunların da karışıklıklara yol açtığı söylüyor. Oysa Giriş ve Sonuç bölümünde paragraflara gelişigüzel numaralar verilmemiş, çalışma boyunca hangi konulara değinileceği Giriş'te, çalışmadan çıkarılan sonuçlar da Sonuç'ta, özellikle karışıklıkları önelemek için numaralandırılmış olup, bu yöntem bir tür bilimsel çalışma yöntemi olarak benimsenmiştir.

2- Bir "Osmanlı Tarihçisi" olan Bay Çadırcı'nın bir TC Tarihi araştırmasını eleştirmesinin vehametini bir yana bırakarak, bu "Osmanlı Tarihçisi"nin süreli yayınların sayı, cilt, tarih gibi zorunlu ayrıntılarını Dipnot ve Kaynakça'da görememiş olması, Bay Çadırcı'nın dikkati hakkındaki kaygılarımıza neden olmakla birlikte, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazma Yönetmeliği Hazırlama Komisyonu'ndan Çadırcı'nın niçin uzaklaştırıldığı sorusunu da yanıtlamaktadır.

3- Bay Çadırcı'nın anadilinin Türkçe olmayışından mıdır, yoksa Türkçe'ye vakıf olamadığından mıdır bilinmez, etkin, edilgin ve yüksek sözcüklerinin ne anlama geldiğini bilmediğini belirtiyor. "Yüksek", Arapçada "ulvi"; "etkin ve edilgin" "faal ve münfail", Latincede ise "aktif ve pasif" sözcüklerinin Türkçe karşılıklarıdır. Öğretirim.

4- Yeşil Ordu'ya ilişkin yararlanılan kaynakların (M. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*.., T. Z. Tunaya *Türkiye'de Sol Partiler*... vd) bilimsel olmayan, sağlıksız, dayanaksız ve varsayımlardan oluştuğunu iddia eden Bay Çadırcı'nın, Yeşil Ordu hakkında "bilimsel", "sağlıklı", "dayanıklı" ve "kanıtlı" çalışması varsa yararlanmak (!) isterdim. Çadırcı'nın, Recep Peker'in 1930'larda ortaya attığı ve sağır sultanın bile duyduğu böylece bilimsel bir bilgi ya da özgün bir belge niteliği bulunmayan Trimuvira'yı (üçlü yönetim) dayanaksız ve varsayımlı olarak nitelemesini de, düzeyliliği elden bırakmamak adına, onun "Osmanlı tarihçi"liğiyle açıklayabilirim.

5- Atatürk'ün Bayar için doldurttuğu ve Atatürk İnkılap Müzesi'nde bulunan taş plağı görme zahmetine katlanmayıp, kopyasından yararlanmamı yadırgayan Çadırcı'ya müzelerdeki nesnelerin araştırmacıların kullanımına açık olmadığını anımsatırım.

6- Şark Raporu'nu değerlendirmesine gelince: Benim için "Raporu kısaltmadan veriyoruz dediği halde bütününü değil, ancak bir bölümünü veren, okuduğunu algılamayan" suçlamasında bulunan Çadırcı'ya raporu ve ilgili alıntıları en az bir kez daha okumasını salık veririm. Çünkü kitapta raporun " tümünü değil önsözünü kısaltmadan veriyorum" demiş ve gerçekten de öyle yapmışım.

7- Bay Çadırcı'nın iddia ettiği gibi "parti devleti politikası", "sivil kökenli başbakan" kavram ve tanımlamaları, bir siyaset bilimi doktoru olarak, benim anlama ve anlatma güçlüğümden değil, Bay Çadırcı'nın siyaset bilimi terminolojisine vakıf olmamasından kaynaklanmaktadır.

8- Çalışma dönemim incelendiğinde, *Ülkü* dergisinin direktörünün M. Fuad Köprülü olduğu, Çadırcı'nın iddia ettiği gibi Nusret Köymen olmadığı anlaşılacaktır.

9- Çadırcı'nın bilmediği gibi, yürürlüğe giren bir yasanın alıntısı ya *Düsturlar*'dan ya da *Resmi Gazete*'den yapılır. *TBMM Tutanak Dergileri*, daha çok, yasa tasarılarının TBMM'ye sunulması, tartışılması ve onaylanmasına ilişkin alıntı ve özetlemelerde kullanılan kaynaklardır.

10- Çalışmada, Çadırcı'nın iddia ettiği gibi Harp Okulu ve Donanma davalarına ilişkin yalnızca mahkeme kararları verilmemiş, konuya ilişkin karşıt görüşlerin ele alınmasına ek olarak, Bayar'ın da yaklaşımına özellikle yer verilmiştir. İlgili altbölüm okunduğunda görülecektir.

11- Basın Birliği Kanunu'nun kabul ediliş tarihi, Bay Çadırcı'nın iddia ettiği gibi 27 Haziran 1938 değil, çalışmada verildiği gibi, 28 Haziran 1938'dir.

12- Bayar'ın, Dersim olaylarına ilişkin görüşlerine yorumsuz bir biçimde çalışmada yer vermemi, benim bir istihbaratçı olmamla açıklayan Bay Çadırcı, çok iyi bilir ki, bir profesörün yasadışı bir terör örgütüyle bağlantısı olduğu ihbarıyla gece yarısı polisler tarafından alınıp Antalya

K İ T A B İ Y A T

UMULAN VE BULUNAN

MUSA ÇADIRCI

CELAL BAYAR

Toplumsal Tarih, S. 43 (Temmuz 1997)

Emniyet Müdürlüğü'ne götürüldüğünde, ihbarcılığın akademisyenlikle bağdaşmayacağını söyleyerek kendisine en büyük desteği ben vermiştim. Kuşkusuz her ülkenin bir istihbarat örgütüne ve profesyonel istihbaratçılara gereksinimi vardır. Ancak ben, mali müşavir ya da diş teknisyeni olmadığım gibi, istihbaratçı da değilim.

13- Atatürk'ün hastalığı ve ölümünün Celal Bayar hükümetiyle ilgisini kuramayan ve bu nedenle çalışmada bu konuya değinilmesini yadırgayan Bay Çadırcı, herhalde Atatürk'ün Cumhuriyet rejimini kurduğunu, bu Cumhuriyet'in ilk cumhurbaşkanı ve karizmatik bir önder (karizmatik önderin ne anlama geldiği Bay Çadırcı tarafından anlaşılamazsa, istek üzerine açıklayabilirim) olduğunu bilmemekte. Hiç kuşkusuz Atatürk'ün hastalığı ve ölümü Bayar hükümetinin icraatı üzerine etkili bir öğe olmakla birlikte, Atatürk'ün ölümüyle oluşan geçiş süreci TC tarihinin önemli bir kilometre taşını oluşturmuş ve "Milli Şef" dönemini başlatmıştır.

Bundan dolayı ve özellikle çalışmanın önemli sonuçlarından birisi bu eksen etrafında biçimlenmiştir.

14- Bay Çadırcı "Nurşen Mazıcı 'Sonuç' başlığı altında çalışmasını değerlendirirken, Bayar'ın 15 aylık başbakanlık dönemi, onun icraatıyla değerlendirecek bir iktidar süresi değildir, yargısına varmaktadır. Bu gerçeği bile bile böyle bir çalışma başlattığını anlamakta güçlük çekiyoruz" diyor. Bay Çadırcı lütfedip ardıl cümleleri okusaydı, 15 aylık kısa iktidar süresine rağmen bu dönemi araştırmaya değer kılan nedenleri de görerek anlama güçlüğünü ortadan kaldırabilirdi.

Hiç kuşkusuz bu çalışma, başta dizgi hataları olmak üzere, birtakım bilgi eksikliğini de içermekte olup, bunları zaten "Sunu" başlığı altında belirtmiştim. Ancak, bu eksikler ve hataların tarafımdan belirtilmesi, eksikler ve hataların göz ardı edilmesine ve çalışmanın mükemmelleştirilmesine neden teşkil edemez. Ne var ki, eksikler ve hatalar, Bay Çadırcı'nın belirttiği gibi, üniversitelerimizin son yıllarda içine düştüğü bilimsel çıkmazın gerekçesini de hiç oluşturamaz. Çünkü son yıllarda üniversitelerin içine düştüğü bilimsel çıkmazın nesnel ve somut nedenleri, Türkçeyi 117 sözcükle konuşup, 56 sözcükle yazan, 12 adet sözcük bildiği halde doçentlik yabancı dil sınavını her nasılsa geçen, 10 yıllık profesör olmasına karşın hatalı ve eksik bile olsa, kaydadeğer bir yayını bulunmayan, "Osmanlı Tarih Profesörü" olmakla bilinip üç buçuk yılda 22 sayfa Osmanlıca'yı transkript edemeyen öğretim üyelerinin varlığıdır, yoksa birkaç dizgi hatalı yayın değil. Bilimsel niteliği göz ardı edilerek, etnik ve mezhep özelliklerine göre akademik kadrolarda eleman istihdam eden ya da görevine son veren, özel ilişkileri olan ev kadınlarına önceden sınav soruları verilerek araştırma görevlisi alıp, onların tezlerini yazan ve bilim ahlakını savunan öğretim üyelerine darp ve öldürme tehditlerinde bulunan, "gizli" ibaresiyle gelen doçentlik sınav belgesini yasalara karşın açan ve adayın sınavda bırakılması için jüri üyelerinden istekte bulunan bölüm başkanlarından dolayı üniversiteler bilimsel çıkmazın içine düştü, yoksa akademik çalışmalardaki birkaç eksikten dolayı değil. Biriki milyon TL fazla ücret alabilmek için, hayali ek dersler üreten ve Osmanlı Tarihi dersinde tereyağı ve peynirin nasıl yapıldığını anlatan, öğrencilere laubalilik boyutunda el ve söz şakaları yapan öğretim üyelerinden dolayı üniversiteler bilimsel çıkmaza düştüler, yoksa dizgi hatalı yayınlarından değil. Kaldı ki, bu tür maddi hatalar, hatayı yapan akademisyenin doğrudan kendisini bağlayıp sorumluluk altına sokarken, telafisi, başka akademisyenlerin daha sonra yapacağı yeni çalışmalarla mümkündür. Oysa yukarıda saydığım öznel karar ve uygulamalar üniversitelere zarar vererek telafisi mümkün olmayan yanlışların kurumsallaşması sürecini başlatır. İşte, üniversiteleri bilimsel, kurumsal çıkmaza sokan asıl budur.

Nurşen Mazıcı
(Akdeniz Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü öğretim üyesi)

İttihat ve Terakki ve Genç Cumhuriyet

Dr. Ahmet Mehmetefendioğlu'nun *Toplumsal Tarih*'in 55. sayısında yayımlanan "İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi" başlıklı makalesini ilgiyle okudum. Mehmetefendioğlu, İttihat ve Terakki'nin 1909 kongresinde cereyan eden olayları ve bu olaylar hakkındaki görüşlerini belgelere dayandırarak ortaya koyuyor.

Kongrede cereyan eden olaylardan, bence en ilginç ve önemlisi, kongreye Trablus delegesi olarak katılan Atatürk'ün İttihat ve Terakki'nin hatalı politikalarına yönelik sert eleştirileridir. Bu noktada, Cumhuriyet'e yönetilen "militarist, diktacı, despotik" gibi haksız suçlamalardan dolayı Atatürk'ün ve Cumhuriyet'i kuran kadroların İttihat ve Terakki'yi, II. Meşrutiyet'i değerlendirişinin oldukça önemli olduğu düşüncesindeyim.

Kâzım Özalp, Mustafa Kemal Paşa'nın 1909 kongresindeki tutumunu şu şekilde anlatmaktadır:

> Mustafa Kemal Bey söz alıp, uzun bir konuşma yaptıktan sonra, askerlikle politikanın kesin olarak ayrılması gerektiğini anlattı ve subayların iki işten birini tercih etmelerini teklif etti.[1]

Genç Cumhuriyet'in "İkinci adamı" İsmet Paşa da anılarında benzer noktalara temas etmiştir:

> Ordu-siyasi ilişkisinde, hepimiz bir noktaya samimi ve kesin olarak inanmış bulunuyorduk. Orduyu, mutlaka siyasetten kurtarmak lazımdı. 31 Mart'tan sonra yapılacak ilk iş buydu.

İsmet Paşa'nın İttihat ve Terakki'ye ilişkin yorumu ise şöyledir:

> İttihat ve Terakki mensupları tarafından kendilerini tenkid eden gazetecilerin öldürülmesi ve kaçırılması gibi komitacı âdeti olan şiddet hareketleriyle 31 Mart'ın bıraktığı vehim ve şüphe siyasi hayatımızı vahim bir surette zehirlemişti.[2]

Ali Fuat Cebesoy'un Atatürk'ün uzak görüşlülüğüne işaret eden şu sözleri çok önemlidir:

> 23 Temmuz 1908'de önce Manastır, sonra da Selanik'te Meşrutiyet ilan edilmiş, hürriyet ilan edilmiş, hürriyetin ilk topları attırılmıştı. İradenin kendilerine tebliğinden cesarete gelen nazırlar kaleme

aldıkları, meclisin yeniden açılmasına dair mazbatayı padişaha sunmuşlardı. Selanik'te bayram yapılıyor, meydanlarda nutuklar söyleniyordu:

'Yaşasın Hürriyet!'

Sesleri her tarafı dolduruyordu. O akşam Mustafa Kemal ile beraberdim. Diyordu ki:

'Hürriyet ilan edildi. Peki şimdi ne olacaktı? İhtilalin lideri ve tatbik edeceği bir siyasi programı yoktu.'[3]

Gerçekten de, İttihat-Terakki'nin belli bir siyasi programı olmaması ve II. Meşrutiyet'in içinin doldurulamaması nedeniyle, 1908 Devrimi'nin kazanımları olan özgürlükler, 31 Mart irtica eleminden sonra kısıtlanmaya başlamış ve Babıâli baskınından sonraki dönemde ise II. Meşrutiyet rejimi, Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın deyimiyle, "II. Abdülhamid'in istibdadını gölgede bırakan oligarşik bir mutlakıyete varmıştır."[4]

Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa hakkında şöyle düşünüyordu:

> Enver Paşa'nın istikameti belli... Napolyon sistemi... Akrabalarını kilit mevkilere getiriyor, hanedanın içine nüfuz etmeye çalışıyor. Böylelikle adeta mütefessih hale gelmiş Osmanlı hanedanına kendi istediği şekilde istikamet verecek. Bu yol, doğru yol değil.[5]

Gazi'nin, Enver Paşa'nın harbiye nazırı olmadan evvelki ve sonraki davranışlarından çoğunu beğenmediği ve bunları sık sık tenkit ettiği bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda Atatürk, ikilik çıkarır ve Türkiye'yi tekrar I. Dünya Savaşı gibi bir maceraya sürükler gerekçesiyle, Enver Paşa'ya Milli Mücadelenin yürütüldüğü Anadolu'ya girmesini yasakladı. Bu hadiseyi Mustafa Kemal Paşa-Enver Paşa mektuplaşmalarında açıkça görmek mümkündür.[6]

İttihat ve Terakki'nin bir diğer önderi Cemal Paşa, Moskova'dan Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 11 Haziran 1920 tarihli mektubunda şöyle bir istekte bulunuyordu:

> En değerli yüksek rütbeli kurmaylarımızdan bir subayın başkanlığı altında 25 subaydan oluşan bir heyet göndereceksiniz pek isabet edersiniz. Fikrimce bu heyet vasıtasıyla Afganistan'da mükemmel bir ordu vücuda getirirsek, ileride buralarda yapmayı tasarladığım hareket için fevkalade bir vasıta bulmuş oluruz.[7]

TARİHÇİNİN MUTFAĞI

Tarihçi adaylarının, tarih meraklılarının dikkatine! Kitaplarını, makalelerini okuduğumuz tarihçilerimizin "mutfak"larını kendi ağızlarından dinleyeceğiz. Bu ayki konuğumuz:

DOÇ. DR.
HALİL BERKTAY
Sabancı Üniversitesi
Sanat ve Sosyal Bilimler Fak.

15 Ekim 1998 Perşembe
Saat: 18.30 - 20.30

Tarih Vakfı
Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sk. No:15
Eminönü Tel: 513 52 35

Bilgi için Vakıf Merkezi:
233 21 61

TARİH VAKFI

Mustafa Kemal Paşa cevabında, dört bir taraftan düşmanla sarılan anavatanın emr-i müdafaasının her şeyden üstün olduğunu, Anadolu'ya geçen subayların adetlerinin ihtiyaca ancak yettiğini, subay gönderilmesi hakkındaki arzusunun şimdilik maalesef yerine getirilemeyeceğini belirtiyor.

İşte, İttihatçılarla Kemalist-Cumhuriyetçi kadrolar arasındaki belirgin farklar bu noktalarda yatmaktadır. İttihat ve Terakki'nin önderlerinden Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de Ermeni komitacılar tarafından, Cemal Paşa 21 Temmmuz 1922'de Tiflis'te, Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de Buhara civarlarında Bolşevik askerleri tarafından ve Dr. Bahattin Şakir 1922'de Bakû'da yine Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdir.

Atatürk ise gerçekçi, akılcı politikalarla yok edilmek istenen bir ulusa can verdi ve yakık, yıkık dökük bir coğrafyadan çağdaş, laik, halk egemenliğine dayalı milli bir devlet yarattı.

1. Kâzım Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, s. 7.
2. Sabahattin Selek, *İsmet İnönü'nün Hatıraları*, s. 72.
3. Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 135.
4. Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in Ilanı*, s. 98.
5. Avni Altıner, *Her Yönüyle Atatürk*, s. 71.
6. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 251-254.
7. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbi'nde Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkânı*, s. 81.

Güneş Vural
(Üniversite öğrencisi)

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 aylık, yurtiçi: 4.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
1 yıllık, yurtiçi: 8.000.000.-TL., yurtdışı: 70 US$
Cilt fiyatı, yurtiçi: 4.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone ücretine cilt kapağı, dizin ve gönderi masrafı da dahildir.)

Adı soyadı: ..... Aboneliğe başlangıç sayısı: .....
Adres: .....
.....
Posta kodu: ..... Şehir: ..... Tel: .....

☐ Yıllık ☐ Altı aylık abonelik bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.
☐ Fiyat artışını bildirerek aboneliğimi kredi kartı hesabımdan otomatik olarak yenileyiniz.

☐ Visa
☐ Master-Euro Card
☐ Diners Club

Kredi Kartı No: ☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐☐
Geçerlilik Tarihi: ☐☐/☐☐
Kart Sahibi: ..... İmza: .....

Türkiye'nin en zengin resim koleksiyonunun kitabı çıktı.

TÜRKİYE İŞ BANKASI Resim Koleksiyonu

Şeker Ahmet Paşa'dan
Fikret Mualla'ya, Minel Muhip'ten
Ergin İnan'a... Türk resim tarihinin bütün
ustalarını bir araya getiren Türkiye İş Bankası
Resim Koleksiyonu kitabı,
İş Bankası Kültür Yayınları satış noktalarında,
İş Bankası şubelerinde ve
seçkin kitapçılarda...

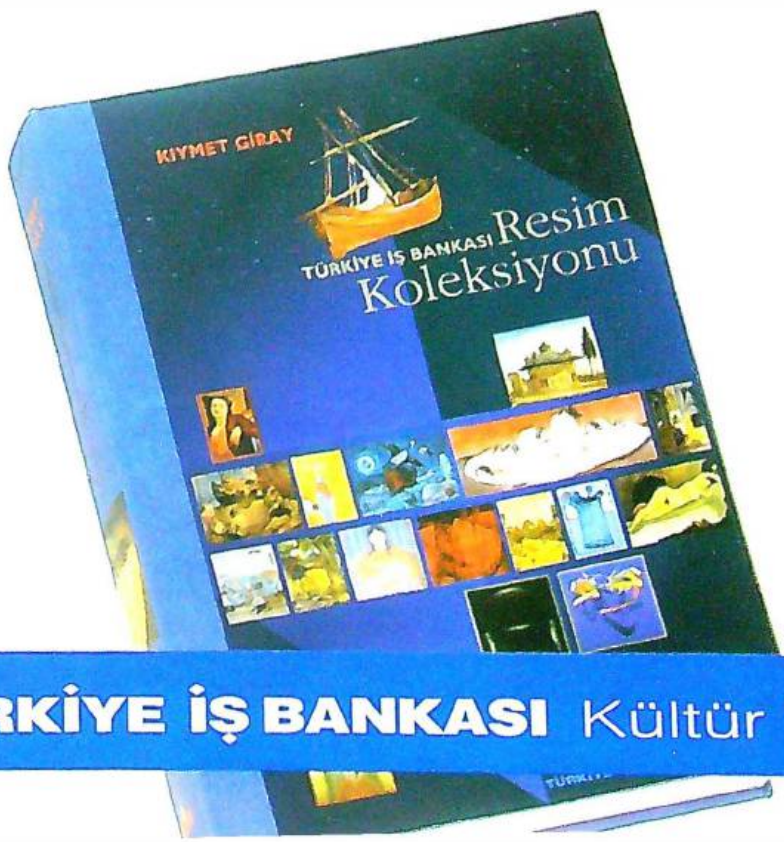

TÜRKİYE İŞ BANKASI Kültür Yayınları

Dönemin en çok okunan yazarlarından Jules Verne'in en büyük düşü olan Ay'a seyahat projesine destek amacıyla, sadece Avrupa'da toplanan 1.446.675 dolarlık meblağın %5'i Osmanlı Bankası kanalıyla toplanmıştır. Osmanlı Bankası, geleceğe yön veren projelerin ve gelişmelerin bir parçası olmaktan her zaman mutluluk duymaktadır.

Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin ilk Türkçe tercümesinin iç kapağı.
İlk kez 1865'te yayımlanan bu romanında Jules Verne, Osmanlı Bankası'nın desteğinden söz etmektedir.

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

www.ottomanbank.com.tr

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

KASIM 1998 FİYATI: 750.000TL (KDV DAHİL)

İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları

Minasyan Ailesinin Albümü

Aydemir Müellifi Müfide Ferit Hanım

Hoybun-Taşnak Antlaşması

Cumhuriyetin İlk Yıllarında İstanbul

Azınlık Okulları

59

TÜYAP KİTAP FUARI'NDA TARİH VAKFI'NDAN

İKİ PANEL

GEÇMİŞTEN GELEN SESLER: SÖZLÜ TARİH

TÜYAP KİTAP FUARI, B SALONU
9 KASIM 1998, PAZARTESİ, SAAT: 16.00-18.00

KATILANLAR
Serhan ADA (Bilgi Üniversitesi)
Ayşegül BAYKAN (Koç Üniversitesi)
Ali BERKTAY (Tarih Vakfı Yurt Yayınları)
Claire COPEAUX (İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Ens.)
Esra DANACIOĞLU (Ege Üniversitesi)
Leyla NEYZİ (Sabancı Üniversitesi)
Arzu ÖZTÜRKMEN (Boğaziçi Üniversitesi)

Sözlü Tarih nedir? Sözlü tarih, tarihçilik, gazetecilik, iletişim ve benzeri alanlarda yaygın bir şekil kullanılmaya başlanan yeni bir yöntem mi, kendi iç tutarlılığı olan ayrı bir akademik dal mı? Bu seçenekleri bir biçimde bağdaştırma olanağı var mı?
Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999 yılında başlatacağı ve gerek kuramsal yapıtları, gerekse alan çalışmalarını içerecek yeni *Sözlü Tarih Dizisi*'nin yayımına geçmeden önce, TÜYAP Kitap Fuarı çerçevesinde konunun uzmanlarıyla yukarıdaki soruların yanıtını arıyor.

TARİH BİLİNCİ VE GENÇLİK

TÜYAP KİTAP FUARI, B SALONU
11 KASIM ÇARŞAMBA, SAAT: 16.00-18.00

KONUŞMACI
İlhan TEKELİ (ODTÜ, Tarih Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı)

TARTIŞMACILAR
Halil BERKTAY (Sabancı Üniversitesi)
Etienne COPEAUX (İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü)

1991-1995 yılları arasında gerçekleştirilen ve Avrupa ülkeleri, Türkiye, Filistin ve İsrail'den oluşan 27 ülkeyi kapsayan "Gençlerin Tarih Bilinci Üzerine Karşılaştırmalı Avrupa Projesi"nin sonuçları Körber Vakfı'nca "Youth and History" adıyla 1997'de yayımlanmıştı.
İlhan Tekeli'nin aynı araştırmanın sonuçlarını Türkiye ayağına ayrı bir yer vererek değerlendirdiği ve modernite-postmodernite bağlamında tarih bilincinin tarihini irdelediği *Tarih Bilinci ve Gençlik* adlı kitabı da Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan çıkıyor.
Tarih eğitiminin ülkemizde de çokça sorgulandığı günümüzde, 32.000 öğrenci (Türkiye'den 1229 öğrenci, 35 öğretmen) ile yapılmış bu dev boyutlu alan araştırmasının son derece ilginç ve düşündürücü sonuçlarını Halil Berktay ve Etienne Copeaux, İlhan Tekeli ile birlikte tartışacaklar.

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

EDİTÖRDEN

SUNUŞ

Yollar şimdiden dijital panolarla doldu: "2000'e kaç kaldı?" Altında "667322.35" gibi bir sayı; sürekli de küçülüyor. 2000 yılına kaç dakika, kaç saniye kaldığını gösteriyor. Bir televizyon reklamı: Ekranda 2000'in sayılarından biri şekil ve yer değiştiriyor, metin ise 21. yüzyıla gönderme yapıyor. Bir politikacı "2000 yılına, 21. yüzyıla girerken" memleketin halinden şikâyet eden bir nutuk çekiyor. Gazetelerdeki köşe yazıları satır aralarında 2000 yılına girdiğimizde 21. yüzyıla da girmiş olacağımızı ima ediyor. Halbuki, nasıl MS 100. yıla girildiğinde hâlâ 1. yüzyıldaysak, 2000 yılına girmekle de 20. yüzyıldan "kurtulamıyoruz".

2000 yılında şubat ayı kaç gün çekecek? Hesabı kolay: 4'e kesirsiz bölündüğüne göre, 29 gün. Peki, 2100 yılında şubat ayı kaç gün çekecek? Yanıta sadece bu basit hesapla ulaşmaya kalkarsak sonuç yanlış çıkar.

En ciddi yayınlarda bile Rumi, Hicri, Miladi tarihlerin birbirine karıştırıldığını veya Rumi bir tarihin Miladi tarihe yanlış çevrildiğini görmeye alıştık. Tarihle az çok ilgilenen kişiler arasında bile, yüzyıldan daha kısa süre önce bu topraklarda çeşitli alanlarda birlikte kullandığımız bu takvimlerin birbiriyle ilişkisini bilmeyenler çoğunlukta. Oysa tarihin temeli kronolojidir, kronolojinin de temeli takvim. A. Necati Akgür'ün bir süredir -aralıklı olarak- yayımladığımız takvim yazılarını işte bütün bunlar için önemsiyoruz.

Takvim konusunda bu kadar şey yazdıktan sonra, geçen sayımızın kapağındaki takvim hatasından hiç bahsetmezsek, özellikle dergi alırken bayilerle eski sayı-yeni sayı kavgası eden okurlarımıza karşı ayıp olur. Derginin logosundaki tarihin "Ekim 1998" değil de "Eylül 1998" olarak çıkmasını, "Bizim bilgisayarımızda ve aldığımız çıktıda 'Ekim' görünüyordu, filme giderken önceki sayının logosu karışmış" şeklinde izah etmek mümkündür ama, istediği kadar teknik olsun hiçbir izahatın periyodik bir yayında böyle bir hatayı küçültmeye gücü yetmez. Bu arada, nispeten daha küçük birkaç hata için de "Not Defteri"ne düzeltme koyduğumuzu hatırlatalım.

Gelecek sayıda buluşmak dileğiyle...

OSMAN KÖKER

Moda'dakl Fransız ilkokulu öğrencl ve öğretmenleri
Minasyan Allesl Albümü

Aylık Dergi
Kasım 1998 Sayı: 59 Cilt: 10
Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına Orhan Y. Sllier
Yayın Koordinatörü
Osman Köker
Sorumlu Yazıişleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Grafik Tasarım
Melis Tuncay
Görsel Yönetmeni
Cengiz Kahraman
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Nurettin Pirim
Abone
Meltem Yeyin
Yapım
Tarih Vakfı
Baskı
Numune Matbaacılık
Dağıtım
Biryay
Adres
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
(212) 227 37 33 - 34 227 46 33 - 34
(212) 227 37 32 (faks)
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtlçl) : 4.000.000 TL.
(yurtdışı) : 35 US$
Cilt Satışı
1 cilt (yurtlçl) : 4.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.

İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları 4
Hasan Türker Mustafa Kemal'in 22 Eylül 1923'te Avusturya gazetesi Neue Freie Presse*'te yayımlanan yeni rejimin cumhuriyet olacağına dair demecinin ardından, Türk basınında başlayan cumhuriyet üzerine ateşli tartışmaları aktarıyor.*

İmparatorluktan Cumhuriyete 14
Aydemir Müellifi Müfide Ferit Hanım
Cemal Demircioğlu, 1918'de yazdığı Aydemir*'le Osmanlı, 1924'te yazdığı* Pervaneler*'le Cumhuriyet döneminin hayal dünyasını yansıtan Müfide Ferit Tek'i tanıtıyor.*

Minasyan Ailesinin Albümü 22
'Biz Sözde mi Yaşadık?'
Ayşe Berktay Minasyan Ailesinin Osmanlı'nın son döneminden bugüne uzanan tarihini "aile albümleri" çerçevesinde sunuyor.

EPHEMERA 32
Ephemera Derneği ile işbirliği içinde hazırladığımız bu ayki sayfamızda Atatürk'ün ve cenaze töreninin fotoğrafları yer alıyor.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI 34
Necdet Sakaoğlu: Yerel Tarihçilik
Atilla Lök Tarih Vakfı'nın düzenlediği, Necdet Sakaoğlu'nun konuk olarak katıldığı toplantıyı aktarıyor.

Mütareke Sonrası Dönemde Nüfusun Azalması 36
ve Kent Ekonomisine Yansımaları
Cumhuriyetin İlk Yıllarında İstanbul
Murat Koraltürk Mütareke dönemini izleyen günlerde eski İmparatorluk başkentinin demografyasında yaşanan değişimlerin kentin ekonomik yapısı ve özellikle ulaşım sektörü üzerindeki etkilerini inceliyor.

Rumi ve Miladi Takvimler - I **43**

1. Necati Akgür Rumi ve Miladi Takvimleri tanıtan yazısında bilginleri takvimle ilgili uğraşlara götüren bilim ortamını da anlatıyor.

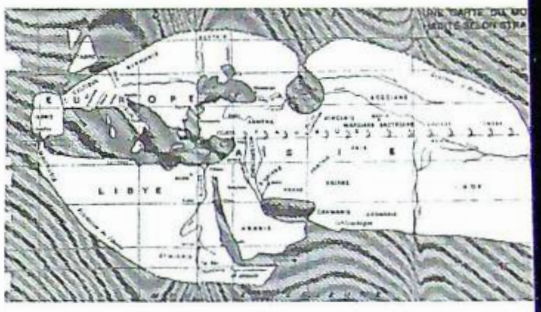

13. CIEPO Sempozyumu **55**
Viyana, 21-25 Eylül 1998
Uluslararası Türk Bilimleri Kongresi

***Zeki Arıkan** International of Turkish Studies'in Viyana'da düzenlediği kongreyi aktarıyor.*

1927 Hoybun-Taşnak Antlaşması **58**
Hoybun Cemiyeti Üzerine Notlar

***Rohat Alakom** Oğuz Aytepe'nin geçtiğimiz sayıda yer alan "Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti" başlıklı makalesini eleştiren yazısında, Kürt örgütü Hoybun'un Ermeni örgütü Taşnak'la yaptığı antlaşmanın metnini sunuyor.*

KİTABİYAT **62**
Eski Tezler, Yeni Hatalar

***Elçin Macar** Halit Ertuğrul'un* Azınlık ve Yabancı Okulları: Türk Toplumuna Etkisi *adlı kitabını eleştiriyor.*

NOT DEFTERİ **64**

Derginin editörü son iki sayıda yer alan bazı hataları düzeltiyor.

İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları

Dr. HASAN TÜRKER
Dokuz Eylül Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Enstitüsü

Mustafa Kemal'in 22 Eylül 1923'te Neue Freie Press'te yayımlanan, yeni siyasi rejimin cumhuriyet olacağına dair demecinin ardından özellikle İstanbul basını tarafından cumhuriyet tartışması başlatıldı.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı hazırlayan koşullar, Cumhuriyet'e doğru giden yolu da açmıştı.[1] Kurtuluş Savaşı'nın daha ilk günlerinde, Mustafa Kemal tarafından kaleme alınan ve 21 Haziran 1919'da Kazım Karabekir, Ali Fuad, Albay Refet ve emekli Amiral Hüseyin Rauf Bey tarafından da onaylanan Amasya Tamimi ile "geleneksel, dinsel ve yasal olarak padişahta, halifede olduğu varsayılan, kabul edilen iktidarın, iradenin ulusa ait olduğu"[2] açıklanmıştı. Amasya Tamimi ile "milli egemenlik esasına dayanan hükümet fikrinin ilk tohumları"[3] atılmış ve Tamimde yer alan milli egemenlik ilkesi Erzurum ve Sivas kongre kararları üzerinde de etkili olmuştu. 23 Nisan 1920'de açılan TBMM ile birlikte, egemenliğin kayıtsız koşulsuz ulusa ait olduğu ilke olarak kabul edilmekle kalmıyor, hayata da geçiriliyordu. Nitekim, 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclise sunulan ve Meclis tarafından da kabul edilen bir önergenin 3. maddesinde yer alan "Mecliste yoğunlaşan milli iradenin, doğrudan doğruya vatanın mukadderatına el koymuş olduğunu kabul etmek temel ilkedir. TBMM'nin üstünde bir kuvvet yoktur" ve 4. maddesinde yer alan "TBMM yasama ve yürütme yetkilerini elinde toplar" hükümleriyle Halife-Padişaha karşı, gücünü ulustan alan Meclisin üstünlüğü açıkça ilan edilirken, aynı önergede yer alan bir notta da "Padişah ve Halife baskı ve zorlamadan kurtulduğu zaman Meclisin düzenleyeceği kanuni esaslar çerçevesinde durumunu alır"[4] deniliyordu. Sabahattin Selek'in *Anadolu İhtilali* adlı çalışmasında da belirttiği gibi, bu hükümlerle Mustafa Kemal, saltanatın tasfiyesi şartlarını hazırlıyordu[5] ve açıkça söylenmemekle birlikte cumhuriyete doğru en önemli adımlardan biri atılıyordu. Mustafa Kemal de bu durumu *Nutuk*'ta net olarak açıklamaktadır:

> Bu ilkelere dayanan bir hükümetin niteliği kolaylıkla anlaşılabilir. Böyle bir hükümet, milli hâkimiyet temeline dayanan halk hükümetidir. Cumhuriyettir.[6]

Daha Erzurum Kongresi öncesinde, Mazhar Müfit'e "Şekl-i hükümet zamanı gelince, cumhuriyet olacaktır"[7] diyen Mustafa Kemal'in, bu fikrini, "Halifesiz ve Padişahsız kurtuluşun anlamını kavrama yeteneği"nden[8] henüz uzak olan bir kamuoyu ile paylaşması mümkün görünmüyordu. Öyle ki, 1920 yılı ortalarında, milletvekillerinin birbirlerini daha iyi tanımalarından sonra Mecliste çeşitli gruplar ortaya çıkmaya başlamış ve Meclis giderek çalışamaz bir hale gelmişti. Bu durumda, Mustafa Kemal milletvekillerini ortak bir program altında birleştirmek amacıyla 1921 Mayısında "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu"nu kurmuştu. 1. Grup adıyla da bilinen bu grubun kurulmasından sonra, Hoca Raif Efendi liderliğindeki gelenekçi bir grup milletvekili, "Müdafaa-i Hukuk Grubunun, Hilafet ve Saltanat idaresini Cumhuriyet'e dönüştürme amacını güttüğü"nü sezdiklerini söyleyerek, amaçlarını, "Halifelik ve Padişahlık haklarını korumak, memleketin ve İslam dünyasının bugünkü ve gelecekteki hayatı için büyük uyuşmazlık ve sakıncalar doğuracak olan Cumhuriyet idaresinden kesinlikle sakınmaktır"[9] şeklinde duyurmaktan geri kalmamışlardı. Türk Devrimi'nin yöntemini, "Uygulamayı birtakım safhalara ayırmak, olaylardan ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşün-

celerini hazırlamak ve basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşmaya çalışmak"[10] şeklinde açıklayan Mustafa Kemal, bu prensip çerçevesinde Ulusal Mücadele yıllarında, bu mücadeleyi tehlikeye atabilecek sistem tartışmalarına girmekten kaçınmıştır.

TBMM 20 Ocak 1921'de kabul ettiği "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu"nun birinci maddesiyle, "egemenliğin hanedana değil, millete ait olduğunu ilan ederek, büyük bir devrimi sessizce"[11] gerçekleştirirken, aynı kanunun 7. ve 9. maddeleri de TBMM Başkanına sağladığı yetkilerle, Meclis Başkanını, adını söylemeden, Devlet Başkanı durumuna getirmekteydi. Bunun anlamı ise bu düzende artık Padişahın yeri yoktur demekten başka bir şey değildi. Bu yönüyle 1921 Anayasası, ulusal eylemin sonunda kurulacak yönetim biçiminin ne yönde gelişeceğini ortaya koyuyordu.[12] Nitekim, Ulusal Mücadelenin öncelikli amacı olan, vatan topraklarının kurtarılmasından sonra, TBMM 1 Kasım 1922'de aldığı tarihi bir kararla Saltanatı kaldırırken, "Cumhuriyete geçiş sürecinde önemli bir adımı daha gerçekleştirmiş oluyordu."[13] Kurtuluşu gerçekleştiren Birinci TBMM 1923 Nisan başında seçim kararı alarak kendini feshederken, yeni meclis toplanıncaya kadar yetiştirilmek üzere bir anayasa tasarısı hazırlanmasına da karar verilmişti.[14] Bu konudaki çalışmalar devam ederken, 11 Ağustos 1923'te çalışmalarına başlayan ikinci TBMM'nin Lozan Barış Anlaşmasını onaylamasının ardından, sıranın Türkiye'nin siyasi rejimini belirlemeye geldiğine inanan ve bunu yakın çevresine eylül ayı başında açıktan sonra,[15] bu konuda kamuoyu oluşturmak istediği anlaşılan Mustafa Kemal, 22 Eylülde, Avusturya'da yayımlanan *Neue Freie Presse* gazetesi muhabiri Hans Lazar'ın bir sorusuna verdiği yanıtta şöyle diyordu:

> Teşkilat-ı Esasiyemizin maddelerinde hâkimiyet bila kayd ü şart milletindir. İcra kudreti, teşri salahiyeti milletin yegâne hakiki mümesili olan mecliste tecelli ve temerküz eder.
>
> Bu iki cümleyi bir kelimede izah edebilmek için, hangi lugatta aranırsa aransın, mezkur kelime, Cumhuriyet olacaktır. Binaenaleyh Türkiye'nin dahili tekamülü tamamen bitmemiştir. Daha tadilat ve terakkiyat vuku bulacak ve bilumum tekamülat cumhuriyet esasına müncerr olacaktır. Türkiye'de hal-i hazırda olduğu kadar ileride de, daha ziyade demokratik bir cumhuriyet olacak ve cumhuriyet hiçbir surette garp cumhuriyetleri esasından farklı olmayacaktır.[16]

Mustafa Kemal'in rejim konusunda yaptığı bu açıklamadan sonra, İstanbul basını tarafından yoğun bir Cumhuriyet tartışmasının başlatıldığı görülmektedir.

İLANINDAN ÖNCE BASINDA CUMHURİYET TARTIŞMALARI

24 Eylül günü gazeteler, yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile ilgili görüşmelerin yakında Halk Fırkası'nda başlayacağını haber verirken, devletin adının da "Türkiye Halk Cumhuriyeti" veya "Türk Halk Devleti"[17] olarak belirleneceğini yazıyorlardı.[18] *Tanin* gazetesi, ayrıca Ankara muhabiri Münir Müeyyed'in henüz doğrulanmadığını belirttiği bir haberine dayanarak Cumhuriyet esasının ve kabine usulünün kabul edileceğini bildiriyordu.[19] Mustafa Kemal'in *Neue Freye Prese* gazetesine yaptığı açıklamadan sonra, gazetelerde konuyla ilgili yer alan ilk haberlerin ardından, gazetelerin ve gazete yazarlarının görüşlerinin de yavaş yavaş netlik kazanmaya başladığı görülmektedir.

İlk Meclis binası.
Cengiz Kahraman Arşivi

İleri gazetesi, 25 Eylülde Konya Mebusu Refik Bey'in, "İslamiyet esasen doğrudan doğruya Cumhuriyet esasına müstenittir. Bugünkü idarenin şekli fiiliyat sahasında cumhuri idareden farklı değildir"[20] şeklinde açıklamasını birinci sayfadan verirken, aynı tarihli *İkdam* gazetesinde Ahmet Cevdet devletin adının konacak ve şeklinin belirlenecek olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti dile getiriyordu.[21] *Vatan* gazetesinde de Ahmet Emin "Bugüne kadar[ki] mevcut idare şeklimiz zaten cumhuriyet şekliyle ifade edilebilir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda hazırlanan tadilat, tamamıyla yeni bir şeklin kabulü değil, eski şeklin Garptaki numunelerinden birine daha fazla benzetilmesi demektir."[22] derken, Cumhuriyet rejiminden yana tavrını koyuyordu. *Tevhid-i Efkâr*'da ise Velid Ebuzziya, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda değişiklik yapılarak cumhuriyete geçilecek olmasından dolayı, daha 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasından sonra, rejimin cumhuriyet olduğunu yazmış ve hükümet çevrelerin-

Mustafa Kemal Paşa ve diğer mebuslar 23 Nisan 1920'de Meclisin açılışında dua ederken.
Cengiz Kahraman arşivi

Gelibolu mebusu ve İleri gazetesi başyazarı Celal Nuri (İleri), mizah gazetesi Diken'in yayımladığı bir kartpostalda.
Cengiz Kahraman Arşivi

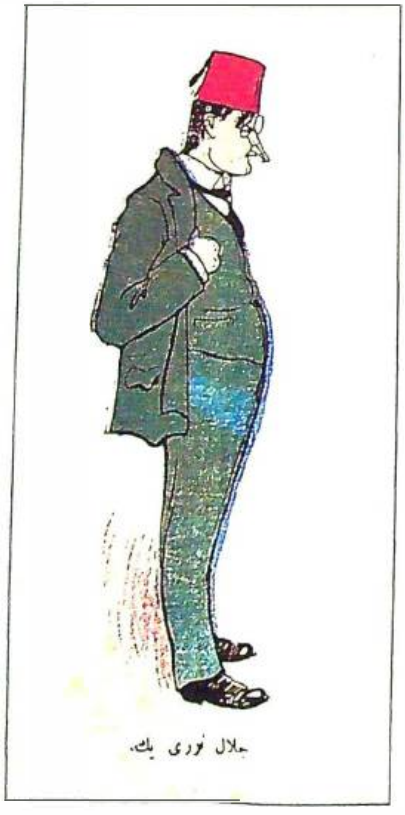

den tepki almış olan Hüseyin Cahid'in[23] memnun olacağını ileri sürüyordu. Velid Ebuzziya, bu son gelişmeyi değerlendirirken, kaygılarını da açıklıyor ve bazı sorular soruyordu:

> Şekl-i hükümetin cumhuriyet olup olmamasının bizce o kadar ehemmiyeti yoktur. Hakimiyet-i milliye esası tam ve bihakkın muhafaza edilmek şartıyla her türlü şekl-i hükümetin memleketi terakki ve tealiye sevk edeceğinden eminiz. Yalnız bizim havsalamızın kabul edemediği nokta, (...) birçok gazetecilerin ve muharrirlerin beş altı ay evvel bile en muvafık gördükleri şekl-i hükümetin bu kadar çabuk tebeddüle uğramasına iltizam etmeleridir. Bu hal bizi yalnız şaşırtmıyor, biraz da korkutuyor. Çünkü bundan altı ay sonra aynı gazetelerin yine büsbütün başka bir şekl-i hükümeti tervice kalkışmayacaklarını kim temin edebilir? (...) Diğer taraftan mühim bir nokta da bu defa intihabat yapılırken mebuslar sırf dokuz umdeye sadık kalacakları hakkında senet vermek suretiyle tayin edilmişlerdi. Halbuki dokuz umde de cumhuriyet, Kanun-u Esasi ve meşrutiyet-i idare hakkında bir tek kelime veya ima bile yoktur. Şimdi aynı mebuslar nasıl olup da şekl-i hükümetin büsbütün tebeddülü demek olan bir karar ittihaz edebileceklerdir? Şekl-i hükümet tebeddülü gibi esaslı kararlar, alelade bir meclis tarafından değil ve fakat bir meclis-i mebusan tarafından verilmek iktiza etmez mi?[24]

Bu soruları soran Velid Ebuzziya gelişmeler karşısında duyduğu şaşkınlığını da gizlemiyor ve şaşkınlığını şu cümlelerle anlatıyordu:

> Bu mesele bizi pek gafil avlamıştır. Bu cihetle, aynıyla 1 Teşrinisâni kararında olduğu gibi, birdenbire ne düşüneceğimizi, ne söyleyeceğimizi tayinden aciz kalıyoruz.

Gelibolu milletvekili ve *İleri* gazetesi başyazarı Celal Nuri de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda değişiklik yapılması fikrini savunurken, basında başlayan cumhuriyet tartışmaları hakkında da şu değerlendirmeyi yapıyordu:

> Şu cumhuriyet kelimesi, yine, bazı matbuat ve mahafilin yadırgamasına mucip oldu. Sanki 23 Nisan 1336'dan beri Türk ilinde resmen cumhuriyet müstakrr değilmiş gibi, doğrudan doğruya veyahut dolayısıyla Halk Fırkası'na mensup olmayanlar, bir an için hayrete duçar oldular. Cumhuriyet bir kelimedir. Halk devleti, halk hükümeti, demokrasi nasıl birer kelime veyahut terkip ise, cumhuriyet de öyle bir kelimedir. Mesele devletin alacağı isimde değil, asıl Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na vuku bulacak zammiyat ve ilavattadır.[25]

22 Eylülden sonra İstanbul gazetelerinin birinci sayfalarını hemen her gün cumhuriyetle ilgili haber, tartışma ve yorumlar doldururken, hükümet yanlısı Ankara gazetelerinin bu tartışmalara karışmayarak 30 Eylüle kadar suskun kaldığı görülmektedir. *Yeni Gün* başyazarı Yunus Nadi "Hiç Yoktan Bir Mesele" başlıklı yazısı ile 30 Eylülde bu suskunluğu bozarken, Ankara gazetelerinin, İstanbul gazetelerinin cumhuriyet konusunda başlattığı tartışmalara katılmayarak neden suskun kaldığını açıklıyordu:

> İstanbul matbuatında, devletimizin şekil ve mahiyeti cumhuriyeti ilan edilmiş veya edilmek üzere imiş zemini üzerinde ve güya yeni bir hadise tekevvün etmiş veya etmek üzere imiş gibi hâlâ arkası gelmeyen bir sürü mütalaat ve münasebata şahit olmaktayız. İstanbul'daki arkadaşlarımıza haber verelim ki, bütün bu velveleli münakaşalara karşı biz Ankaralılar bıyık al-

tından gülüyoruz. Şimdiye kadar Ankara matbuatının bu bahse temas etmeyişi de cumhuriyet münakaşat ve muhakematının hiçbir yeni hadiseye istinat etmemekte oluşundandır. Filhakika ortada yeni bir idare şekline istihale ediyoruz suretinde yeni bir hadise yoktur. Gazi Paşa da *Neue Freie Presse* muhabirine fiil ve icra mekiine çıkarılacak yeni bir hadiseden bahsetmiş değildir...Bütün bu izahat, muhabire Türkiye devleti hakkında bir fikir vermek içindir. Fikir verildikten sonra sualin cevabı kendiliğinden gelmiştir. Cumhuriyet!...Filhakika Türk devletinin şimdi mevcut olan 23 Nisan 336 tarihinden beri yaşayan idaresi, şekli cumhuriyetten başka bir şey değildir... Ama Teşkilat-ı Esasiye'de adı yok imiş. Olmayabilir ve buna da kati bir ihtiyaç yoktur. Fakat siz isterseniz ve mutlak lazım addederseniz bu adı dahi ilave edebiliriz. O halde onun reisine dahi reis-i cumhur unvanını vermekliğimizde de bittabi hiçbir mahzur yoktur. Maamafih Teşkilat-ı Esasiye'yi bu sene gözden geçirerek onu - belki bazı unvanların tasrihi suretiyle- tekmil edeceğiz. Anlaşılıyor ki, umumi cehalet bazı işlerde vuzuh ile iktifa etmeyerek sarahat dahi istiyor. Yalnız şimdi de şunun bilinmesi lazımdır ki, biz yeni bir şey yapmış olmayacağız. Hele İstanbul matbuatının etrafında gürültü yapmaya layık gördüğü şekil ve surette yeni bir idare tesis ve ilan edecek değiliz. Çünkü idaremiz zaten cumhuriyettir.[26]

Yunus Nadi'nin cumhuriyet konusundaki tartışmaların gereksizliğini vurgulamasına rağmen, Velid Ebuzziya "Gürültü Çoğalıyor" başlıklı yazısında, -isim vermeden- söz konusu tartışmalara "cumhuriyet" kavramını ortaya atarak Ankara'nın (hükümet çevrelerinin) sebep olduğunu ileri sürüyordu. Velid Ebuzziya adı geçen yazısında, ulusal mücadele sonrasında Ankara'nın iç sorunlar yaratarak rahatsızlıklara sebebiyet verdiğini iddia ettikten sonra, Ankara'dan şu istekte bulunuyordu:

> Ankara'dan ehemmiyetle idrak ettiğimiz bugünlerin şerefine (İstanbul'a Türk ordusunun girişi şerefine) rica ediyoruz;

Cumhuriyetin kuruluş yıllarına ait bir kartpostalda "Büyük Millet Meclisi Reis-i Mübecceli Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleriyle erkân ve a'za-yı mühimmesinden bazı muhterem simâlar":

(١). ... Paşa [fotoğraf Rauf Orbay'a benziyor] - İstanbul
(٢). İsmet Paşa [İnönü]- Malatya
(٣). Kâzım Karabekir Paşa - İstanbul
(٤). Şeref Bey [Abdurrahman Şeref Bey] - İstanbul
(٥). Fethi Bey [Okyar] - İstanbul
(٦). Re'fet Paşa [Bele] - İstanbul
(٧). Ali Fuad Paşa [Cebesoy] - Ankara
(٨). Adnan Bey [Adıvar] - İstanbul
(٩). Rıza Nur Bey - Sinop
(١٠). Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk] - Sinop
(١١). ... Paşa [okunamadı]
(١٢). Akçuraoğlu Yusuf Bey - Kars
(١٣). Yunus Nadi Bey - Menteşe
(١٤). Yusuf Akçura Bey - İstanbul
(١٥). Celal Nuri Bey [İleri] - Gelibolu
(١٦). Ziya Gökalp Bey - Diyarbekir
(١٧). Nimetullah [?] Bey – Konya [?]
(١٨). Veled Çelebi [İzbudak] - İstanbul
(١٩). Emin Bey [Sazak] - Eskişehir
(٢٠). Feridun Bey [Düşünsel] - Dersim
(٢١). Hamdi Bey [Denizmen] - İstanbul
(٢٢). Hamdullah Suphi Bey [Tanrıöver] - İstanbul

Ephemera Derneği arşivi

mütemadiyen münakaşat ve mücadelatı mucip olan siyaseti artık terk etsin. Cumhuriyet mi yapacak, başka bir şekl-i hükümet mi yapacak; ne yapacaksa, bir an evvel yapsın ve müspet mesai devresini küşat etsin.[27]

Aynı yazarın, 14 Ekimde Ankara'ya, hükümet çevrelerine bir kez daha seslendiği ve bu kez cumhuriyet tartışmalarına son verilmesini istediği görülüyor.[28] *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi ise bazı İstanbul gazetelerinin, milleti ve devleti ilgilendiren büyük işleri takdir etmediğini, hırçınlık gösterdiğini belirtikten sonra, Ankara'nın İstanbul basınından anlayış beklediğini açıklıyordu.[29]

14 Ekimde Ankara istasyon binasında Mustafa Kemal'in de katıldığı bir toplantıda, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarısı üzerinde çalışmalarını sürdüren komisyonun bazı maddeleri saptadığını duyuran Anadolu Ajansı, 16 Ekimde ise, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu değişikliği üzerine çıkan haberlerin hepsinin varsayımdan ibaret olduğunu duyuruyordu. Anadolu Ajansı'nın bu açıklamasını yarı resmi bir açıklama olarak değerlendiren Velid Ebuzziya bu açıklamadan memnuniyet duyduğunu yazıyordu.[30]

Anadolu Ajansı'nın açıklamasından cesaret aldığı anlaşılan muhafazakâr fikirli *Tevhid-i Efkâr*'ın bu tarihten sonra cumhuriyet için yapılan çalışmaları alaya aldığı görülmektedir. Örneğin, 19 Ekimde yayımlanan imzasız bir yazıda şöyle deniliyordu:

> Durup dururken dertsiz başımıza dert çıkardık. Hâkimiyet-i milliye usulü ile memleket güzel güzel idare edilirken, birdenbire, her nedense bir cumhuriyet havası esmeye başladı ve bir çoğumuzun aklını aldı, götürdü. Bizim muhafazakâr kafamızı beğenmeyenlerin müteceddid ve terakkiperver dimağları haftalardan beri Ankara İstasyon Binası'nda cumhuriyet doğurmaya çalışıyorlar. Bizim bildiğimize göre, cumhuriyet istasyon binalarında değil, millet meclislerinde doğar. İstasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar. Fakat Ağaoğlu Ahmed ve Ziya Gökalp bey gibi üstatlar, maşallah kendilerine pek güvenirler. Onlara ısmarlanmca, istasyondan cumhuriyet, kanun-ı esasi, Millet Meclisi'nden de ekspres treni çıkarmaları işten bile değildir. Yeni cumhuriyet, anlaşılan, istasyonda hazırlandığı için, bir sürat katarı gibi azami şiddetle ortaya atıldı, fakat çok geçmeden, galiba Garpçı makinistleri pek beceriksiz oldukları için, cumhuriyet treninin daha istasyondan çıkmadan istimi tükendi. Eğer öyle olmasaydı, üç gün evvel (A A) "izhar-ı heyet bile bugüne kadar tespit ettiği maddelere kati nazarla bakmamaktadır" diye kaç haftadadır yapılan işin hiçten ibaret olduğunu söylemezdi.

Tevhid-i Efkâr'da yayımlanan imzasız bir yazıda Ankara istasyon binasındaki toplantı şöyle alaya alınıyordu: "Cumhuriyet millet meclislerinde doğar, istasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar. Yeni cumhuriyet istasyonda hazırlandığı için bir sürat katarı gibi azami şiddetle ortaya atıldı."

Aynı yazıda, cumhuriyet tartışmalarının Halk Fırkası'nda anlaşmazlıklar yarattığı iddia edilerek, şu görüşlere yer veriliyordu:

> Fırkanın zabt ü rabtına, fırka efradının kemal-i itina ile aylarca tetkikattan sonra seçilmiş olmasına rağmen, şimdiden hiziplere ayrılmak istidadını göstermesi ispat ediyor ki, siyasi fırkaları, askeri fırkaları projesiz bir saf-ı harp nizamına sokarak tek bir "kıta marş" emriyle yürütmek imkânı yoktur. Bu son vaziyet ve tecrübe gösteriyor ki, geçen intihabatta tek muhalif mebus intihap ettirmemek gayreti beyhude imiş.[31]

Tevhid-i Efkâr'ın 23 Ekimdeki nüshasında yine Halk Fırkası'na yer verdiği görülmektedir. "Cumhuriyet Terazisinin Hangi Kafesi Ağır Basacak?" başlıklı, yine imzasız yayımlanan bu yazıda da, cumhuriyet tartışmaları yüzünden Halk Fırkası'nın "Cumhuriyetçiler" ve "Lâ cumhuriyetçiler" diye iki ana gruba ayrıldığı; cumhuriyetçilerin "Amerikanvari, Fransızvari ve Türkiye tarzı" diye üç gruba, "Lâ cumhuriyetçiler"in ise "Hâkimiyet-i milliye" ve " İttihatçılar" diye iki gruba ayrıldıkları, bu tartışmaların devam etmesi durumunda, fırkanın üyesi kadar gruba ayrılacağı ve hükümetin iş yapamaz hale düşeceği ileri sürülüyordu.[32]

Tanin gazetesinde ise, Hüseyin Cahid, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılması düşünülen değişiklikler konusunda çelişkili haberler alındığını yazıyor ve bu konuda kamuoyunu aydınlatmadığı gerekçesiyle hükümeti suçluyordu. Hüseyin Cahid, diğer yandan da, Halk Fırkası'nda kabul edilecek Teşkilat-ı Esasiye tasarısının meclisten de "kabul kabul" sesleri arasında geçeceğini ve böylece oylamanın bir teşrifattan öteye geçmeyeceğini öne sürdükten sonra, tasarının meclise sunulmadan önce kamuoyu önünde tartışılmasında birçok yararlar olduğunu yazıyordu.[33]

Türkiye 1923 Ekimine cumhuriyet tartışmasıyla girerken, Ankara gazetelerinin sessizliğine karşın, İstanbul gazetelerinde bu konuyla ilgili birtakım meraklı soruların sorulduğu ve bu sorulara yanıt aranmaya çalışıldığı da görülüyordu. İstanbul gazetelerinin özellikle üzerinde durduğu iki temel soru özetle şunlardı:

1. Türkiye yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla madem ki cumhuriyete geçecektir, o halde dünyada en demokratik sistemler olarak kabul edilen Fransız sistemini mi yoksa Amerika Birleşik Devletleri'nin uyguladığı başkanlık sistemini mi kabul edecektir?

2. Cumhurbaşkanı seçilen kişi, aynı zamanda, meclis ve parti başkanı da olabilecek midir?

SİSTEM TARTIŞMALARI

Sistem konusunun ilk kez 26 Eylülde *Vatan* gazetesinde yayımlanan bir yazıda ele alındığı ve okurlara Fransız ve Amerikan sistemleri hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Söz konusu yazıda, cumhuriyetin en belirgin özelliği olarak devlet başkanının seçimle iş başına gelmesi gösterildikten sonra, yazı şöyle devam ediyor:

> Dünyada birçok cumhuriyetler olmakla beraber, diğerlerine birer mümune olan başlıca iki büyük cumhuriyet vardır ki, bunlar Fransa ve Amerika cumhuriyetleridir.
>
> Bu iki cumhuriyet yekdiğerinden az çok farklıdır. Fransa'da reis-i hükümet bir defa intihap edildikten sonra, fırka mücadelelerinden çekilir ve memuriyeti devam ettiği müddetçe fırkalara karşı bitaraflığını muhafaza eder. Fransız reis-i cumhuru az çok bir hükümdar mevkiindedir. Başvekil tayin eder ve bu başvekilin muhafaza-yı mevkii parlamentoda ekseriyetin itimadını idame ettirmek ile mümkündür. Başvekil bu itimadı kayıp edince sükût eder ve İngiltere'de olduğu gibi reis-i cumhur diğer bir kabine reisi tayin eder.
>
> Diğer taraftan Amerika reis-i cumhuru aynı zamanda bir kabine reisidir. Kabine reisi sıfatıyla dört senelik müddet-i memuriyeti esnasında sükût etmek ihtimali yoktur. Bundan maada Amerika reis-i cumhuru intihabatta galip gelen fırkanın reisi olarak ser-kare geçer ve bütün müddet-i memuriyetinde fırka reisi olarak kalır.

Yazıda bu bilgiler verildikten sonra, iki sistem hakkında da şu yorum ve kıyaslama yapılıyor:

> Fransız Cumhuriyeti'nin şekli, devletin demokratik olmasına daha müsaittir. Çünkü cumhuriyetlere has olan reis-i hükümetin intihap edilmesi usulüyle pek demokratik bir sistem olan kabine usulünü birleştirmektir. Diğer taraftan, kabine reisliği ile hükümet riyasetini şahsında tecemmu ettiren bir şekl-i hükümet o kadar demokratik olmaz. Çünkü mesela Amerika reis-i cumhuru bir defa intihap edildikten sonra, dört sene zarfında meclisteki efkârın tahavvülatından müteessir olmayarak icra-yı hüküm edebilir. Amerika reis-i cumhuru ancak hıyanet-i vataniyeden dolayı iskat edilebilir. Binaenaleyh dört sene için bir diktatör mevkiindedir. Diğer taraftan, Fransız şeklindeki cumhuriyetlerde reis-i cumhur tarafından tayin edilen kabine reisi meclis-i mebusandaki efkârın tahavvülatına göre tebeddül edilebilir. Ancak, reis-i cumhur mevkiinde kalır.[34]

Vatan gazetesinin verdiği bu bilgi ve yorumun ardından, Hüseyin Cahid de Türkiye için en uygun sistemin Fransız sistemi olacağını yazıyor ve şu öneride bulunuyordu:

> Fakat bunu da aynen değil, kökü daha ziyade meclis tarafına nakledecek surette biraz tadil ve tashih ile kabul etmeliyiz. Bilhassa meclis-i mebusan feshi, meclisten çıkan kanun layihalarının kabulü meselelerinde riyaset-i cumhurun hukuku pek tahdit edilmeye muhtaçtır.[35]

İleri gazetesinde Suphi Nuri, Velid Ebuzziya'nın cumhuriyet fikrine karşı çıktığını, Hüseyin Cahid'in cumhuriyeti kabul etmesine rağmen buna kimseyi inandıramadığını belirttiği "Yaşasın Cumhuriyet" başlıklı yazısında, sistem tartışmalarına şu şekilde katılıyordu:

> Cumhuriyetin bir kabinesi, âyan meclisi, bir hakkı feshi, bir tefrik-i kuvası, nihayet bir reisi bulunacaktır. Yani aşağı yukarı Fransız vâri bir şekl-i idari. Fakat Fransızlar bugün şekl-i idarilerinden memnun mudurlar?...Bugün Fransızlar şekl-i idarilerinden memnun değildirler. Orada parlamenterizm bazı suiistimallere sebep olmuştur. Bütün bunlar karşısında reis-i cumhur elleri kolları bağlı duruyor.

Fransız sisteminin bu çelişkisini ortaya koyan Suphi Nuri önerilerini de şu şekilde açıklıyordu:

> Bugün iyi bir şekl-i idaremiz var. Bu şeklin fena cihetlerini bertaraf edelim, pratik bir usul bulalım, ezcümle devamlı bir Teşkilat-ı Esasiye vücuda getirelim. Bugün işlerimiz iyi gitmiyor ise, idare makinemiz kurulamadı ise bunun yegâne sebebi adamakıllı bir kabinemizin mevcut olmamasındandır. Binaenaleyh derhal kabine usulünü vazedelim, parlamenterizmi kabul edelim. Kuvve-i icraiyyeyi kuvvetlendirelim. Memlekete kuvvetli bir idare lazımdır. Hükümet ne kadar kuvvetli olursa, memleket o kadar iyi idare edilir...Büyük Millet Meclisi Reisi aynı zamanda da reis-i cumhur olabilir. Fakat bu reis merasim zamanlarından maada zamanlarda meclise fiilen riyaset etmez. Kabine haftada bir iki defa reis-i devletin riyasetinde içtima ile iş görür.
>
> Hakk-ı fesih ve âyan bahisleri ise mühim olmakla beraber ehemm değildir. Cumhuriyette iki dereceli meclislere lüzum vardır diyorlar.[36] Millet Meclisi azalarından en yaşlı olanlarının elli tanesi âyan meclisini teşkil edebilirler. Bence hâkimiyet-i milliye taksim edilemez. Milletin vekilleri arasında fark yoktur. Âyandan maksat mebusanın yapacağı acelecilikleri tashihten, meclisin feshine karar vermekten başka bir şey değildir. Hakk-ı âyanın maliye işlerindeki salahiyeti lâ-şey hükmündedir. Bunun için de yeni, yorucu garip intihabada lüzum yoktur. Hele tayin ile artık Türk parlamentosuna bir tek kimse bile almamaz. Millet dört senede bir defa reyini, kararını, vekilini göstermelidir. Zaten ne milletin fazla âyan beslemeye parası vardır, ne de memleketin tecribedide ricali mevcuttur.
>
> Kuvvet ve iktidarın kimin elinde olacağı bahsine gelince, meseleyi tayin edecek olan kanunların ahkamı değildir. İnsanların seciye ve cüretidir... Mustafa Kemal Paşa'ya kuvvet ve salahiyet veren falan kongre, falan kanun veya falan rey değildir. Gazi Paşa mevkiini kendine medyundur. Binaenaleyh Paşa meclisteki mebus ise kuvvet meclistedir, kabinede aza ise kuvvet kabinededir, cumhur riyasetinde ise kuvvet o makamdadır. Fakat biz kanunlarımızı şahsa göre değil, memlekete, ilme, akla ve hukuka göre tedvin etmeliyiz...
>
> Şunu iyi bilelim ki, herkes ve her şeye rağmen fikirler, kanaatler, şekiller, hükümetler, devletler, siyasetler tebeddül eder. Rical gelip geçer, fakat baki olan Türklerdir, Türkiye'dir. Biz iyi idare edilmek, mesut olmak, terakki etmek istiyoruz.

İşte asıl iş budur. Gayemiz bundan ibarettir. Eğer bize bu güzel şeyleri cumhuriyet verecek ise yaşasın cumhuriyet.[37]

İstanbul gazetelerinde yer alan haberlere göre, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerinde yapılacak değişiklikler ve cumhuriyet rejimine geçiş konusunda milletvekilleri arasında da tam bir fikir birliği yoktu. Gazeteler, milletvekilleri arasında "muhtelif iki cereyanın" varlığından söz ediyorlardı. *Tanin* gazetesi Ankara muhabiri Münir Müeyyed, 29 Eylülde gazetesine gönderdiği bir telgrafta bu konuyla ilgili gözlemlerini şu şekilde anlatıyordu:

Mebuslardan bir kısmı Teşkilat-ı Esasiye'de bazı tadilata taraftardır. Bunlar Gazi Paşanın vaziyetini teftiş ve meclis reisinin devlet reisi olmasını temin etmek arzusundadır. Gazi Paşa'nın reis-i devlet ve meclis reisi olmasını isteyenler, hükümetin bugünkünden biraz daha salahiyetli ve mesuliyetli olmasını arzu ediyorlar. İkinci kısmın noktai nazarı ise doğrudan doğruya cumhuriyet idaresinin tesisine ve Gazi Paşa'nın meclis ve fırka riyasetinden çekilmesine taraftardır. Kabine reisinin, cumhur reisi veyahut meclis tarafından mı intihabı lazım geldiği takarrür etmiş gibidir. Bunun için de iki cereyan vardır. Birincisine göre, reis-i cumhur kabine reisini intihap hakkını haizdir. Kabine reisi arkadaşlarını hariçten ve meclisten intihap ile meclise arz edecektir. İkicisine göre, kabine reisini meclis intihap edecek, o da arkadaşlarını yalnız meclisten intihap edecektir.[38]

Yine *Tanin* gazetesi Ankara muhabiri Tuğrul, 1 Ekimde Ankara'dan gönderdiği ve bir hayli uzun olan mektubunda, milletvekilleri arasındaki görüş farklılıklarını, Fransız ve Amerikan cumhuriyet sistemlerini inceliyordu. Tuğrul "Bir hafta vardır ki burada yeni devlet çeşnisinden bahsediyorlar ve herkesin dilinde efsunlu bir ad gibi bu kelime dolaşıyor. Cumhuriyet!..." diye giriş yaptıktan sonra, tıpkı Münir Müeyyed gibi Ankara'da iki grubun iki farklı görüşünden söz ediyordu. Tuğrul, bazı milletvekillerinin Teşkilat-ı Esasiye'yi savunurken, sayısı hiç de az olmayan diğer grubun cumhuriyeti bütün dertlere deva olarak gösterdiğini ileri sürüyor ve yazısını şöyle sürdürüyordu:

Halk Fırkası, fırka divanı, meclis hep bu iki fikir cereyanı arasında yuvarlanmaktadır. Fırkanın cumhuriyet meselesi hakkında henüz mütebellir bir kanaatı mevcuttur denemez. Garp demokrasisine harfi harfine intibak etmek, hukuk-ı esasiye kitaplarının gösterdiği tarzlardan birine uygun bir cumhuriyet yapmak isteyenler bulunduğu gibi, Teşkilat-ı Esasiye'nin cumhuriyet idaresinden daha modern bulunduğunu, binaenaleyh onun biraz tadili ile işlerin ıslah edileceğine kanaat getirenler de vardır.

Birinci cereyana tabi olanların vücuda getirdikleri devlet (projesi) yahut Kanun-u Esasi henüz müsvedde halinde mütehassısların tetkikine arz olunmuştur. Harfî harfine cumhuriyet taraftarı olanlar cumhur reisinin fırkalar ve meclisin fevkinde gayr-ı mesul bir şahsiyet olmasını istedikleri gibi, kabine reisini de cumhur reisinin intihap etmesini, onun da arkadaşlarını istediği gibi intihap ederek bir kabine vücuda getirilmesini ve bunun kuvvetlerin tevzini esası üzerine istinat etmesini kabul etmektedirler. Bu suretle cumhur reisi icra kuvvetinin başında olmak üzere mesul kabine ve nazırlardan mürekkep bir Türkiye Hükümeti vücuda gelecek, tabi meclis bugünkü salahiyetlerini terk ederek meclis-i mebusan haline gelecek, senenin muayyen zamanlarında içtima edecektir. Vakıa bu tarz hükümetlerde bir de âyan meclisine ihtiyaç varsa da Millet Meclisi âyanın şekline şiddetle muhalefet etmektedir... Teşkilat-ı Esasiye'ye sadık kalmak taraftarı olanlar bilhassa geçen devrede mebus olanlardır. Onlara nazaran bugünkü devlet şekli cumhuriyete nazaran daha ileri, milli hâkimiyeti temsil itibariyle daha muvafıktır. Bilhassa icra kuvvetlerinin istibdatına mani olacak yegâne tarz Büyük Millet Meclisi tarzıdır. Fakat bunun içinde de bazı mahzurların mevcudiyetini kabulde tereddüt etmiyorlar. Bunlar da hükümetin biraz daha mesul ve salahiyetli olarak iş yapması esasını kabul ediyorlar. Bunun için Teşkilat-ı Esasiye'de bazı ufak tefek tadilata taraftardırlar. Bu şekle taraftar olanlar meclis reisinin aynı zamanda devlet reisi olmasını da kabul ediyorlar. Hülasa etmek lazım gelirse, Teşkilat-ı Esasiyeciler Gazi Paşa'nın bugünkü vaziyetini kanunileştirmekten ve bunu bir usule raptetmekten başka maksatlar takip etmiyorlar.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun tadilinde birleşenler iki müntehada nihayet bulan birer yola sapıyorlar. Her iki tarafın nokta-i nazarını farklılaştıran esas, hükümet reisinin dahili, harici, adli ve teşrii hukukudur. Filhakika bu hukukun mesela Fransa reis-i cumhuru, Amerika cumhur reisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi reisi sıfatıyla tahakkuku ayrı ayrı şekillerde tezahür ediyor.

Mesela Amerika'da prezidansiyel şekilde cumhur reisi asla mesuliyet kabul etmesin, kongreye karşı hiçbir taahhüt altına girmesin, nazırlarını, memurlarını istediği gibi azl ve nasb eden, efradı hususi surette adliyenin kararlarından muhafaza eden bir şahsiyet, adeta bir nevi müstebit göze çarpar. Fransa'da ise cumhur reisi gayr-ı mesul adeta meşrutiyet hükümdarına benzer. Mesela nizamname yapmaya, bir kanunu ikinci defa meclise müzakere ettirmeye, askeri kuvvetleri emri altında bulundurmaya mezundur. Muharebe ilan edemese de muahede akdeder. Meclisi bir ay gibi kısa bir müddet için tadil eder. Âyanla anlaşmak şartıyla meclisi feshedebilir. Mücrimleri affetmek hakkına da maliktir. Fransa'nın bu kadarcık salahiyetle iş gören cumhur reisleri şimdiye kadar asla mesuliyet kaydına düşmemişler ve hiçbiri mesul edilmemişler, yalnız milletten gizli diplomaside güzel misaller vermişlerdir. Mesela Fransa-Rusya ittifakı bir reis-i cumhurun salahiyeti yüzünden ne kadar gizli kalmıştır? Amerika'da ise harb-i umumi Wilson'un gayet müstebit hükümdarlardan bir numune olduğuna şüphe bırakmadı.

Cumhuriyet denince bundan çekinerek Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na sadık kalmak isteyenlerin aklına ilk gelen bun-

lar oluyor. Acaba Türkiye'de Fransa'daki gibi mi bir cumhuriyet sistemi kabul edilecek? Cereyana bakılacak olursa, Fransız Cumhuriyeti örnek olacaktır. Fakat bunun fırka divanında olsun, fırka heyet-i umumiyesinde olsun, mecliste olsun uğrayacağı mukavemet basit bir şey olmayacaktır.[39]

Cumhur reisinin intihabı da bir meseledir. Bu hususta cereyanları da gayet tabii olarak iki safhada nazar-ı itibara almak lazımdır. Ya Fransa'da olduğu gibi yalnız teşrii meclisin bu hususu ifa etmesi, yahut da Amerika'da olduğu gibi milli hâkimiyeti daha iyi temin için cumhur reisinin bizzat millet tarafından intihap edilmesi şıkları mevzu bahs olmaktadır. Her iki taraf hukuk-ı esasiye kitaplarının kaydettiği klasik nokta-i nazarları ileri sürüyorlar. Şimdiki halde meclisin cumhur reisini intihap etmesi esası mülayim geliyor.[40]

29 Eylülde, *Vatan* gazetesi Türkiye'nin Fransız sistemini benimseyeceğini ileri sürerken, *Tanin* gazetesi ise Münir Müeyyed'in 1 Ekimde gönderdiği telgrafa dayanarak verdiği haberde, yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Amerika ve Fransa cumhuriyetleri sistemlerinin karışımından oluşacağını belirtiliyordu. Söz konusu haber şöyle devam ediyordu:

> Amerika sistemi mezkur kanunda daha fazla hâkimdir. Buna göre reis-i cumhura meclisi feshetmek salahiyeti bahş olunacağı gibi reis-i cumhurun meclisten seçilmesi ve kanunları reddetmek salahiyetine malik bulunması velhasıl kanunda Türkiye Reisi-i Cumhuru'nun Amerika Reis-i Cumhuru'na bahş olunan salahiyete malik bulunması mezkurdur. Bununla beraber istihbaratıma nazaran reis-i cumhur Fransa'daki gibi sülüsan-ı ekseriyeti haiz meclis azası tarafından intihap olunacaktır. Kabine reisini reis-i cumhur intihap edecek, o da arkadaşlarını yalnız meclisten alacaktır.[41]

Tanin gazetesi bir gün sonraki bir başka haberinde de yeni anayasa tasarısını inceleyen Adliye Vekili Seyit, Yusuf Kemal, Ziya Gökalp, Ahmed Ağaoğlu ve Çorum milletvekili Münir beylerden oluşan "Mütehassıslar Heyeti"nin çoğunluğunun Amerikan cumhuriyet sistemine taraftar olduğunu yazdı. *Tanin* yine aynı gün, "Türkiye Cumhuriyeti'ni Amerika Cumhuriyeti esaslarına göre teşkil etmek fikri daha çok taraftar peyda etmiş gibi göründüğünden Amerika'da reis-i cumhura verilen hukuk ve vezaifi bir defa gözden geçirmek faideden hali olmayacaktır" diye yazdıktan sonra, 17 Eylül 1787'de kabul edilen ABD anayasasında başkanın seçilme şekli, görev süresi, görev ve yetkilerini açıklayan 18 maddeyi tek tek veriyordu.[42]

Bu tartışmalara en son katılanlardan birisinin de, iktisat vekillerinden ve 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu'nun mimarlarından olan Mahmut Esat olduğu görülmektedir. Mahmut Esat, İzmir'de cumhuriyet üzerine verdiği bir konferansta, güçler birliğini savunarak, Fransız ve Amerikan sistemlerinin örnek alınmasına karşı çıkarken, şunları söylüyordu:

> Efendiler, Fransa'da olduğu gibi muvazenet-i kuvaya, Amerika'da olduğu gibi tefrik-i kuvaya müstenit bir cumhuriyet şeklini kabul etmek memleketimiz için mucib-i felaket olur. Bu iki şekilden birini kabul etmek eskiliğe rücû etmek, irticaı kabul etmek demektir. Bu iki şekilden birini kabul etmekle halkçılığı, milliyetçiliği tesis için senelerden beri döktüğümüz kanlar, sarf ettiğimiz emekler heder olacaktır... Memleketimiz için nafi olan şekl-i cumhuriyet, vahdet-i kuvaya müstenit olan şekl-i cumhuriyettir. Vahdet-i kuvaya müstenit cumhuriyet, hâkimiyet-i milliye esasatını ihlal etmez. Yalnız bir reis-i cumhur intihap etmek, bir reis-i cumhur getirerek doldurmakla iş olup bitmez.

Mahmut Esat'ın bu son sözleri üzerine bir dinleyicinin: "Şimdiki şekl-i devlet maksadı temin etmez mi?" diye sorması üzerine, Mahmut Esat şu yanıtı verir:

> Hakikat-i halde sultanlığı 1 Teşrinisâni kararlarıyla ilga edeliden beri reis-i devlet sandalyesi boştur. Elyevm meri ve hâkimiyet-i milliye esasına müstenit şekl-i idareyi yıkmak için birtakım irticayunun çalışmayacaklarını bize kim temin edebilir? Böyle bir irticaa karşı kuvvetli bulunmak ve daha doğrusu böyle bir irticaa meydan vermemek ve reis-i devlet sandalyesine karşı beslenen hırsları söndürmek için bu kapıyı kapamak ve bir reis-i devlet intihap etmek son derece elzemdir.[43]

Görüldüğü gibi, Mahmut Esat cumhurbaşkanlığı makamını, devlet başkanlığı için hilafet ve saltanat taraftarlarından gelebilecek istekleri frenleyebilmenin çözüm yolu olarak öneriyordu. Bunda da haksız değildi. Çünkü cumhuriyetin ilanını hızlandıran nedenlerin başında saltanat ve hilafet yanlılarının, boş gördükleri devlet başkanlığı makamını Halife ile doldurmak isteği geliyordu.

CUMHURBAŞKANI PARTİ VE MECLİS BAŞKANI OLABİLİR Mİ?

Özel bir komisyon tarafından hazırlanmakta olan yeni "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" tasarısında, Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı olmasından sonra da, meclis ve parti başkanlıklarını sürdürmesine izin veren maddeler bulunduğu şeklindeki haberler gazetelerde yer alıyordu. Bu tür haberlere dayanarak, Mustafa Kemal'in bütün yetkileri kendisinde toplayarak diktatörlüğe gidebileceği endişesine kapılan İstanbul basınının, cumhurbaşkanına parti ve meclis başkanı olabilme hakkının verilmesine karşı çıktığı görülmektedir. Bu tür haberlere karşı ilk tepki veren isimlerden birinin Hüseyin Cahid olduğu görülmektedir. "Etraflı Düşünelim" başlıklı yazısında Hüseyin Cahid bu konudaki düşüncelerini şu şekilde açıklıyordu:

> Reis-i cumhur, Ankara telgraflarına nazaran yapılmak istenen şekilde aynı zamanda Büyük Millet Meclisi reisi olacak deniliyor. Bu tamamen hatadır. Bu hataya düşülürse fenalığı az vakitte görülecek, tashihine çalışılacaktır.

> Reis-i devlet, Büyük Millet Meclisi'ne riyaset edemez, fırka reisi olamaz. Faal bir siyaset takip eyleyemez. Bunun haricinde düşünülecek, yapılacak şeylerin kaffesi memlekette tezebzübe sebep olur. Zararını çekeriz.[44]

Hüseyin Cahid 30 Eylülde yazdığı "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda Tadilat" başlıklı bir başka yazısında aynı konuya bir kez daha değiniyordu:

> Reis-i cumhurumuzun aynı zamanda Millet Meclisi riyasetini ve bir fırka riyasetini de muhafaza edebilmesi matlub olduğu anlaşılıyor. Hatta bazı zevat Amerika Reis-i cumhurunu misal olarak ileriye sürüyorlar. Maalesef görüyoruz ki bu kadar hayati bir meselede birtakım subjektif avamile pek çok ehemmiyet veriliyor. Halbuki her şeyden evvel memleketin menafi-i aliye ve daimesi göz önünde tutulmak ister, Teşkilat-ı Esasiye'de yapılacak tadilatı mutlaka Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin şahsi olarak ihraz etmiş olduğu mevki-i müstesna ve muhterem ile telif etmeğe uğraşmak biraz yanlış olur. Biz daha ziyade gayr-ı şahsi olarak vatan binasını kurmaya mecburuz. Gazi Paşa hazretleri gibi bariz ve kuvvetli bir şahsiyet reis-i cumhurlukta da büyük bir nüfuz ve faaliyet sahası bulabilir. Hem hiç yıpranmadan, eskimeden. Fakat behemehal faal bir mübareze-i siyasiyeden ayrılmak istemedikleri takdirde heyet-i vekile riyasetini tercih edebilirler.[45] Bunda şeref ve haysiyetlerini mahal hiçbir nokta göremeyiz.[46]

Vatan başyazarı Ahmed Emin'in de 5 Ekimde yazdığı "Gazi Paşa Hazretlerine Maruzat" başlıklı açık mektupla bu tartışmaya katıldığı görülmektedir. Ahmet Emin açık mektubunda Mustafa Kemal'e şöyle sesleniyordu:

> Siz bugün, milletin tabii başkanısınız; millet sizi bir milli rehber mevkiinde görüyor. Milletin hayatındaki devamlılığı siz temsil ediyorsunuz. Memleket menfaatlerinin günün dar ihtiras ve düşüncelerinin üstünde kalmasını, yükselme gayelerinin gözden kaybolmamasını ve milletin o gayelere doğru ilerlemesini sağlamak size düşüyor. Dünyanın hiçbir unvanı, hiçbir imtiyazı yoktur ki sizi bugünkü mevkiinizden daha yükseğe çıkarabilsin. Aksine olarak, unvanların çoğalması, milletle sizin aranızda bir engel olabilir... Meclisin tabii başkanı olmanızdan bahsedenler vardır. Bir icra başkanının teşri-i heyetin tabii başkam diye gösterilmesi manasız ve yersiz bir unvandan başka bir şey olamaz. Parti başkanlığı unvanına gelince, bunun büyük zararları vardır... Memlekette particiliğin ne demek olduğunu ve ne gibi silahlarla iş gördüğünü hepimiz biliyoruz. Devlet başkanının parti başkanı mevkiinde bulunması, nüfuz ve itibarını sarsacaktır. Parti bundan netice itibariyle faydalanamayacağı gibi, memleket de zarar görecektir... Pek muhterem Gazi Paşa hazretleri, huluskârların manasız icatlarına karşı siz, kendi gördüğünüzü biran evvel millete söyleyiniz; millet zaten sizden, ileri hakkında işaret bekliyor. Milletin hudutsuz saygı ve sevgisine dayanarak iş gören bir milli rehber durumunda kalacağımızı millete müjdeleyiniz.[47]

Ahmet Emin'in kaleme aldığı bu açık mektubun gazete yazarları arasında tartışmalara yol açtığı görülüyor. *Vakit* gazetesinden Mehmed Asım, Ahmed Emin'e, "İzmit'te cereyan eden mülakattan sonra ne gibi vakalar oldu da fikir değiştirdin?" diye sorarken, *İleri* gazetesinden de Suphi Nuri, "Bugünkü fikirlerini sen eskiden de müdafaa ediyordun. Halbuki İzmit'te Gazi Paşa'nın yaptığı beyanat seni ikna etmişti. Eski fikirlerinde şimdi böyle ısrar etmene sebep ne?"[48] diye soruyordu. Ahmed Emin'in bu sorulara 7 Ekimde yayımlanan "Rehberlik Bahsi" başlıklı yazısında yanıt verdiği görülmektedir. Cumhurbaşkanının tarafsızlığı ilkesini savunduğu yanıtında Ahmed Emin şöyle diyordu:

> Memleketin ihtiyacı, devlet reisinin fırkalar haricinde ve fevkinde kalmasını ve icabında bunların hepsi üzerinde bitaraf ane bir tesir icra edebilmesini istilzam etmektir.[49]

Bu üçlü tartışmaya 9 Ekimde yazdığı "Mühim Bir Münakaşa" başlıklı yazısıyla Hüseyin Cahid de katılır. Hüseyin Cahid, Ahmed Emin'in cumhurbaşkanının tarafsızlığını savunurken, buna karşı çıkan Suphi Nuri'nin Mustafa Kemal'in diktatörlüğünü istediğini ileri sürüyordu. Ahmed Emin'in düşüncelerini destekleyen Hüseyin Cahid, cumhurbaşkanı olmasına kesin gözüyle bakılan Mustafa Kemal'in şu gerekçelere dayanarak tarafsızlığını istiyordu:

> Mustafa Kemal Paşa hazretleri diktatör mevkiine çıkarıldığı gün bütün nüfuz-ı maneviyesini, memleketin minnettarlığını gaip eder. Artık yalnız taraftarlarının maddi kuvvetine istinat etmek mecburiyetinde kalır. Bugün bilistisna bütün vatanın hürmet ettiği bir halaskârdır. Diktatör olunca yalnız asdikayı bende-gânının pazularındaki kuvvete dayanmış bir müstebit mekiine düşer.[50]

Hazırlanmakta olan anayasa tasarısında cumhurbaşkanına, meclis ve parti başkanı olabilme hakkının verileceği şeklindeki haberlerin daha sonraki günlerde de sürmesi üzerine, bu konudaki düşüncelerini açıklayan gazeteciler kervanına Velid Ebuzziya'nın da katıldığı görülmektedir. "Meclis Reisliği ile Cumhur Reisliği Bir Arada Olamaz; İkisinden Birini Tercih Etmelidir" başlıklı yazısında

> Bu bahis (Cumhuriyet) nabimevsim meydana çıktığından beri söylediğimiz vechile böyle bir karar hem hâkimiyet-i milliye esasatına, hem de cumhuriyet eşkaline tamamıyla muhaliftir. Elyevm mevcut olan cumhuriyetlerde reis hiçbir vakit aynı zamanda teşrii ve icrai faaliyetler ile beraber devlet reisliğini de nefsinde cem edemez. Bizde bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın, memleket hayat-ı siyasiye ve ictimaisinde faal rol oynamak kararını terviç arzusundan ileri geliyor

diyen Velid Ebuzziya, Anayasa Komisyonunun işi kılıbına uydurma gayretinde olduğu inancındaydı. 1 Teşrinisâni 1922'de kabul edilen hükümet şeklinin korunmasını isteyen Velid Ebuzziya, halkın huzuru için cumhuriyeti kurma girişimlerine son verilmesini istiyordu.[51]

Bu konuda en son görüş açıklayanlardan birinin de İsmail Müştak olduğu görülüyor. İsmail Müştak "Cumhur Riyaseti, Meclis Riyaseti" başlıklı yazısında, cumhurbaşkanı ve meclis başkanlığının anayasa ile bir kişiye verilmesine karşı çıkıyor ve gerekçelerini de şu şekilde açıklıyordu:

> Şahıslar fani, fakat kanunlar ebedidir. Vazıh kanunlar kendilerini hissiyatın fevkine çıkarmadıkça ve ihtiyaç diye önlerine yıkılan kümeleri layıkıyla tetkik ve tahlil etmedikçe hüküm vermekte istical etmemelidir. Hele kanun-ı esasi gibi bütün kanunların menbaı ve sadrı olacak bir tesis-i mühimi şahsi ve hissi alakalarından külliyen vareste tutmak bir fariza-i mahsustur.[52]

27 Ekimde Ali Fethi Bey başkanlığındaki hükümetin istifasıyla baş gösteren hükümet krizi ile birlikte, bu tür tartışmaların birdenbire sona erdiği görülmektedir. Cumhuriyet tartışmaları, birkaç günlüğüne de olsa, yerini hükümet sorununa bırakıyordu.

22 Eylülde Hans Lazar'a yaptığı açıklamadan Mustafa Kemal'in, yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile birlikte, cumhuriyet rejimine geçmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Ancak, 22 Eylülden sonra başlayan süreçte, gerek meşrutiyet dönemi aydınlarının başında bulunduğu İstanbul basınında cumhuriyet üzerine yapılan tartışmalar ve gerekse partili milletvekilleri arasında baş gösteren fikir ayrılıkları, İstanbul basınının hükümete yönelik ağır eleştirileri ve hükümetin çalışamaz duruma gelmiş olması, öyle anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal'i daha pratik bir çözüm arayışına itmişti. Bu nedenle Mustafa Kemal, meclisteki muhalefetin ve İstanbul basınının hükümete yönelik olumsuz tavırlarını da kullanarak, Ali Fethi Bey ve diğer bakanların istifası sonrasında önce bir hükümet sorunu ve bu sorunun çözümlenememesinden doğan bir anayasa bunalımı hazırlayarak cumhuriyete geçişi kolaylaştırmıştı.

Cumhuriyet'in bu yöntemle ilan edilmiş olması İstanbul basınında yeni tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmaları da gelecek çalışmamızda ele alacağız.

1. Zeki Arıkan, "Cumhuriyetin İlanı ve İzmir Basını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, 1985, c. 1, Sayı 3, s. 959.
2. Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 25.
3. Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Milli Egemenlik*, Ankara, 1987, s. 20.
4. *Nutuk*, (Haz. Zeynep Korkmaz), c. 2, s. 500.
5. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1963, s. 497.
6. *Nutuk*, s. 500.
7. Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara, 1988, s. 74.
8. *Nutuk*, s. 1, s. 8.
9. *Nutuk*, s. 11, s. 405-406.
10. *Nutuk*, s. 1, s. 10-11.
11. Turan Feyzioğlu, *Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Milli Egemenlik*, Ankara, 1988, s. 33.
12. Suna Kili, *age*, s. 147.
13. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis: Muhalefet*, İstanbul, 1994, s. 484.
14. Zeki Arıkan, *age*, s. 961.
15. Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1984, s. 373-379.
16. *İkdam*, 23 Eylül 1923. Mustafa Kemal'in açıklaması ilk kez bu şekilde *İkdam* gazetesinde yayımlandıktan sonra, açıklamanın tam metni 27 Eylül'de *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Tanin* gazetelerinde de yayımlanmıştır.
17. *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin 26 Eylül'de yayımlanan "Bir Tereddüt Devresinden Sonra" başlıklı yazısında, Türkiye'nin Rusya'yı taklit ettiğini düşünen yabancı sermaye çevrelerinde güvensizlik yaratacağı gerekçesiyle, devletin adının "Türkiye Halk Cumhuriyeti" olarak belirlenmesine karşı çıkmıştır.
18. *Tevhid-i Efkâr*, *Vatan*, *İkdam*, *Tanin*.
19. *Tanin*, 24 Teşrinievvel 1923.
20. *İleri*, 25 Eylül 1923.
21. Ahmet Cevdet, "Devletin Adı ve Şekli: Heyet-i Vekile", *İkdam*, 25 Eylül 1923.
22. Ahmet Emin, "Türkiye Halk Cumhuriyeti", *Vatan*, 25 Eylül 1923.
23. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul, 1976, s. 271.
24. Velid Ebuzziya, "Cumhuriyet Bahsi de Nereden Çıktı", *Tevhid-i Efkâr*, 25 Eylül 1923.
25. Celal Nuri, "Cumhuriyet-i Seniyye" *İleri*, 26 Eylül 1923.
26. Yunus Nadi, "Hiç Yoktan Bir Mesele", *Anadolu'da Yeni Gün*, 30 Eylül 1923.
27. Velid Ebuzziya, "Gürültü Çoğalıyor", *Tevhid-i Efkâr*, 8 Teşrinievvel 1923.
28. Velid Ebuzziya, "Muarızlarımızdan Değil, Dostlarımızdan Sakınınız", *Tevhid-i Efkâr*, 14 Teşrinievvel 1923.
29. *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Teşrinievvel 1923.
30. Velid Ebuzziya, "Cumhuriyet Bahsi Tavazzuh Ediyor mu?" *Tevhid-i Efkâr*, 18 Teşrinievvel 1923.
31. *Tevhid-i Efkâr*, "Ankara İstasyon Binası Cumhuriyet Doğurabilecek mi?", 19 Teşrinievvel 1923.
32. *Tevhid-i Efkâr*, "Cumhuriyet Terazisinin Hangi Kefesi Ağır Basacak" 23 Teşrinievvel 1923.
33. Hüseyin Cahid, "Ne Var?", *Tanin*, 24 Teşrinievvel 1923.
34. *Vatan*, 26 Eylül 1923.
35. Hüseyin Cahid, "Etraflı Düşünelim", *Tanin*, 27 Eylül 1923.
36. İsmail Müştak, 28 Eylül'de *Tanin*'de yayımlanan "Meclis-i Ayana İhtiyaç Var mı?" başlıklı yazısında, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılması düşünülen değişikliklerle kuvvetler ayrılığı prensibini benimseneceğinin sezildiğini, ancak, kuvvetler ayrılığı prensibinin gerçekleştirilebilmesi için ayan meclisinin gerekli olduğunu, nitekim örnek alınacağı söylenen Fransa ve Amerika'nın da iki meclisli bir sisteme sahip olduklarını yazıyordu.
37. Suphi Nuri, "Yaşasın Cumhuriyet", *İleri*, 30 Eylül 1923.
38. *Tanin*, 30 Eylül 1923.
39. 1 Teşrinievvel 1923 tarihli *Vatan* gazetesinde yer alan bir haberde de, cumhuriyet karşıtı milletvekillerinin direnişe hazırlandıkları bildiriliyordu.
40. Tuğrul, "Türkiye Cumhuriyeti'ne Dair", *Tanin*, 4 Teşrinievvel 1923.
41. *Tanin*, 2 Teşrinievvel 1923. Aynı haber, yine aynı gün *İleri* gazetesinde de yer almıştır.
42. *Tanin*, 3 Teşrinievvel 1923.
43. *Tevhid-i Efkâr*, "İzmir'de Cumhuriyet Meselesi", 19 Teşrinievvel 1923.
44. Hüseyin Cahid, "Etraflı Düşünelim", *Tanin*, 27 Eylül 1923.
45. Daha 20 Ağustos 1923'te, *Tanin* gazetesinin Serbest Sütunlar köşesinde yayımlanan, "Hükümet ve Düşündüklerim" başlıklı yazısında İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri, Mustafa Kemal Paşa'nın karşısına zaferden sonra iki yol çıktığını, bunlardan birincisinin Washington gibi inzivaya çekilmek, ikincisinin ise aktif siyasi mücadeleye atılmak olduğunu, ancak Mustafa Kemal'in bu yollardan ikincisini tercih ettiğini belirtiyordu. Lütfi Fikri bu saptamasından sonra Mustafa Kemal'e şu öneride bulunuyordu: "Mustafa Kemal Paşa gibi bir şahsiyet mademki çekilmedi, iş görmekte devam etmek istiyor, bunun aklen ve mantıken yegâne şekil ve sureti fazla vakit gaib etmeksizin bizzat heyet-i vekile riyasetine geçmek, elan idareyi bilfiil ele almaktır. Müşarünileyh bununla katiyen küçülmez."
46. Hüseyin Cahid, "Teşkilat-ı Esasiye Kanununda Tadilat", *Tanin*, 30 Eylül 1923.
47. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul, 1970, c. 3, s. 81-85.
48. *Age*, s. 86.
49. Ahmet Emin, "Milli Rehberlik Bahsi", *Vatan*, 7 Teşrinievvel 1923.
50. Hüseyin Cahid, "Mühim Bir Münakaşa", *Tanin*, 9 Teşrinievvel 1923.
51. Velid Ebuzziya, "Meclis Reisliği ile Cumhur Reisliği Bir Arada Olmaz: İkisinden Birini Tercih Etmelidir", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Teşrinievvel 1923.
52. İsmail Müştak, "Cumhur Riyaseti. Meclis Riyaseti", *Tanin*, 24 Teşrinievvel 1923.

Aydemir Müellifi Müfide Ferit Hanım

CEMAL DEMİRCİOĞLU

Müfide Ferit Tek'in biyografisi, eserlerinin kronolojik listesi ve romanları hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Cemal Demircioğlu, "Müfide Ferit Tek ve Romanlarındaki Milliyetçilik", Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1998.

1908 Jön Türk Devrimi sonrasında Türkçülük akımının etkisiyle edebiyatımızda Tanzimat romanının temel paradigması olan "Batılılaşma" sorunsalına yeni bir sorunsal eklenir: Milliyetçilik. Bu nedenle Balkan ve I. Dünya savaşları sonrasında "Türkçü" görüşle yazılan eserler, sayıları ve konuları itibariyle çeşitlilik gösterirken bu dönemde milliyetçiliği konu edinen romanlar yazmaları anlamında iki kadın yazar, Halide Edip ve Müfide Ferit ön plana çıkar. Özellikle Müfide Ferit, *Aydemir*[1] (1918) isimli ilk romanıyla büyük yankılar uyandırmış, dönemin gazete ve dergilerinde kendisinden "Aydemir müellifi" olarak bahsedilmiştir. Daha çok bir düşünce ve eylem kadını olarak öne çıkan Müfide Ferit'in yazı faaliyeti, 1913 yılında *Türk Yurdu*'nda Süyüm Bike müstear adıyla yayımlanan "Hayat Hanım"[2] isimli hikâyesi ile başlar. Yazarın siyasi kişiliğinin edebiyatçılığının önüne geçmesinde ise eşi Ahmet Ferit'in, kız kardeşlerinin eşleri Yusuf Akçura ve Profesör Zühdü İnhan'ın, Versailles Lisesi'ndeki velisi Ahmet Rıza'nın, Türk Ocağı başkanlarından Hamdullah Suphi Tanrıöver'in etkileri olmuştur.[3]

Müfide Ferit, *İfham*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Türk Kadını*, *Türk Yurdu* gibi gazete ve dergilerde siyasi makaleler yazmış; hikâyelerinden "Hayat Hanım" (1913), "Edirne'den Bursa'ya" (1913) *Türk Yurdu*'nda, "Şat Sahillerinde" (1914) *Şelâle*'de, "Gonca Kalfa" (1923) *Yeni İnci* dergisinde yayımlanmıştır. Ayrıca *Aydemir* romanını basan Türk Kadını Cemiyeti'nde de faaliyette bulunmuş ve 1919 yılında cemiyetin dershanesinde "Feminizm" üzerine bir konferans vermiştir.[4] Yaşadığı dönemin siyasi gelişmelerinin içinde bulanan Müfide Ferit, yazarlığını özellikle fikir yazılarında kullanmıştır. Onun siyasi ve fikri yönünün gelişmesinde *İfham* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazeteleri birer dönüm noktası olmuştur. Gerek İstanbul'da *İfham* gazetesinin ikinci döneminde (1919), gerekse Ankara'da *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi (1920) döneminde edebi yazılar yerine siyasi makaleler yazmayı tercih etmiştir. Ayrıca Ankara ve *Hâkimiyet-i Milliye* dönemi Müfide Ferit Tek'i Kemalizme yaklaştırmış, *Aydemir* romanı ile ileri sürdüğü kültürel pantürkizm ve Türklerin birliği düşüncesi, misak-ı milli sınırları ile tanımlanan yeni bir milliyetçiliğe doğru kaymıştır. Bu yeni milliyetçilik yaklaşımı sonradan yazarın *Pervaneler*[5] (1924) ve *Affolunmayan Günah*[6] (1933) isimli romanlarının siyasi arka planını oluşturacaktır. 1921-1923 yılları arasında bulunduğu Paris'te Türk milli hareketini tanıtan faaliyetleri, konferansları yurtdışında yeni biçimlenen bir ulus-devletin tanıtılmasına yardım etmiştir.[7]

Müfide Ferit'in hikâye ve romanlarındaki milliyetçilik, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecindeki tartışmalardan ve o dönemin siyasi hayatından izler taşır; eserleri, siyasi-toplumsal-kültürel tarihin temel motiflerini yansıtır. Bu nedenle yazarın adı çoğu kere, eşi Ahmet Ferit Tek ile birlikte anılmıştır. Yazarlığının Halide Edip kadar kuvvetli olmaması, kurgusal eserlerden çok, belli bir dönem siyasi makaleler yazması, eşinin diplomatik görevi dolayısıyla yurtdışında bulunması ve özellikle milliyetçi yaklaşımı nedeniyle Müfide Ferit, siyasi ve kültürel tarihin alanı içinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle yazar, cumhuriyet tarihindeki değişimlere, egemen siyaset-kültür-edebiyat yaklaşımlarına paralel olarak zaman zaman

hatırlanmış ya da zaman zaman unutulmuştur. Fakat yazarın hikâye ve romanları, 20. yüzyılın ilk yarısında edebiyatta milliyetçiliğin izini sürmek açısından araştırmacılara zengin bir malzeme sunmaktadır. Öyle ki yazarın eserlerinin her biri, yazıldıkları dönemin birer temsilcisi gibidir.

Müfide Ferit'in biyografisinde İstanbul yılları olarak nitelenen dönem, Balkan ve I. Dünya savaşlarının doğurduğu sonuçlara göre biçimlenen bir yazı faaliyeti dönemidir. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İskenderiye'den İstanbul'a gelen Müfide Ferit, İstanbul yıllarının ilk evresinde - yani *Aydemir* romanı yazılıncaya kadar- *Türk Yurdu* ve *Şehbal* dergilerinde kısa hikâyeler yazmıştır. İlk yazı deneyimini ifade eden bu eserlerde, Balkan ve I. Dünya savaşları yıllarının toplum yaşantısını ve insan manzaralarını ele alır. Bu dönemde yazdığı "Hayat Hanım" isimli hikâyesi, yazarın sonraki eserlerinde topluma ve kadınlara faydalı olmaya çalışan "milliyetçi" bir kadın prototipini (Hayat Hanım) hazırlaması ve "Türk hanım terbiyesi"nin kurgulanması açısından önem taşır.[8] Müfide Ferit, bu hikâyede "Hanımları hayat-ı bataetlerinden kurtarmak, onları kendi mevcudiyetlerinden haberdar, bir emek sahibi, bir meslek hadimi yapmak, onlara çalışmak öğretmek ve nihayet onları lüzumunda erkeklere muhtaç olmaksızın canlarını kazanabilecek bir hale koymak, koyabilmek" emeliyle çalışan ve bu amaçla "Ev Hanımı Mektebi"ni açan Hayat Hanım isimli bir kadın portresi çizer. Hikâyede Hayat Hanım, kadının görevini "Dünyada herbir ferdin cemiyete karşı bir vazifesi olduğu gibi kadının da birinci vazifesi validelik ve ev hanımlığı etmektir" şeklinde tanımlar. Ona göre fertlerinin vazifesini ihmal ettiği bir cemiyet ayakta kalamaz. Kadının kendi hayatını kazanması gerektiğini söyleyen Hayat Hanım, "evinin işini bilmek bir vazife ise, bir sanat sahibi olmak da herbir hanım için elzem bir şart-ı hayattır" demektedir. Sanat, kadının geleceğini temin eden bir sigortadır. Hayat Hanım'ın açtığı "Ev Hanımı Mektebi" kadınların savaşlar nedeniyle yaşadığı geçim sıkıntısına ve yoksulluğa bir çare olacaktır. Mektepte "Türk kadınlığının nakayıs-ı içtimaiyesini ıslah edecek olan her hanımın hayatında daima arayacağı ve mevcut mekteplerin veremediği faydalı ve ciddi Türk hanım terbiyesini" vermeye çalışır. Mektepte dikiş, tentene, renkli fotografi, gravür öğretilir. Şehirli hanımlara açık konferanslar verilir. Mektep ayrıca elbise diktirmek, gömlek kolalatmak ya da resim yaptırmak isteyen hanımların siparişlerini de kabul eder. Hayat Hanım açtığı salonda talebelerine resm-i kabul, âdab-ı muaşeret öğretir; onları zarif birer hanım yapmaya çalışır. "Hayat Hanım" hikâyesinde kadınların meslek öğrenmesi gerektiği üzerinde duran Müfide Ferit, kadının sosyalleşmesinde ev kadını-iş kadını rolünü birlikte düşünmektedir.

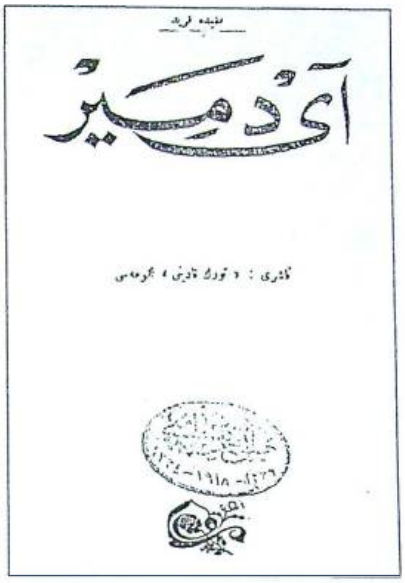

Müfide Ferit, Aydemir, *Naşiri: Türk Kadını Mecmuası, Halk Kitaphanesi Neşriyatı, 1334/1918*

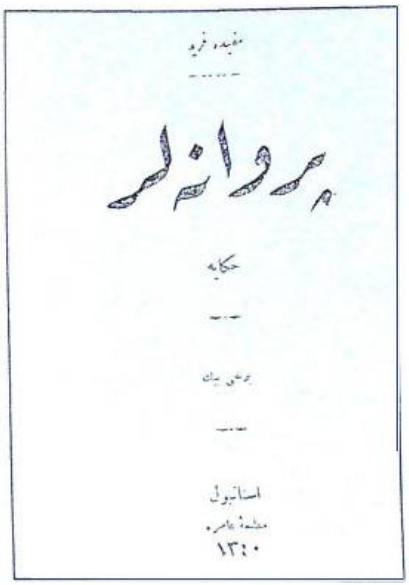

Müfide Ferit, Pervaneler, *Hikâye, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340/1924*

Müfide Ferit, Balkan Savaşı günlerinde Edirne'nin işgal edilmesiyle başlayan göçü, bu göçün kadınlar ve çocuklar üzerindeki etkisini, savaş günlerini "Edirne'den Bursa'ya"[9] isimli hikâyesinde anlatır. Bu hikâyenin de kahramanı, eşi savaşa giden bir kadındır. Hikâyenin önemi Bulgar istilası karşısında "vazife, vatan, memleket" gibi kavramları yücelterek bunları bir milliyet bilincine taşımasıdır.[10] Edirne'den Bursa'ya göçen ve hikâyede adı verilmeyen kadın kahraman, Bursa'nın kültürel zenginliğini Osmanlı yerine "Türk dehası, Türk bediası, Türk sanatı"nın yarattığı zenginlik olarak kurgular. Çelebi Sultan "Türk sanatının ilk büyük ruhu"dur. Hikâyenin yazıldığı dönem, yazarın eşi Ahmet Ferit'in İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasetini eleştirerek Cemal Paşa'nın husumetini çektiği ve bu nedenle Bursa'ya sürüldüğü döneme rastlar. "Edirne'den Bursa'ya", ayrıca *Aydemir* romanına kadar Müfide Ferit'in Türklük kavramını vazife ve vatan kavramları bağlamında ele aldığı bir hikâyedir. Yazar toprağa bağlı (teritoryal) vatan kavramını ve "vazife" bilincini İttihat ve Terakki Fırkası Trablusgarp şubesi yedinci reisi olan babası Şevket Bey'i anlattığı "Gecelerim-

Müfide Ferit Tek, Soroptimistlerle birlikte, 21 Haziran 1957.
Neriman Malkoç Öztürkmen arşivi

den"[11] isimli hatıra yazısında da ele alır. Şevket Bey'in, Namık Kemal'den etkilenmiş liberal bir meşrutiyetçi (Esin, 1974: 8) olduğu düşünülürse, yazarın ilk dönem yazılarında neden territoryal bir vatan kavramı üzerinde durduğu anlaşılabilir.

Müfide Ferit'in, Yusuf Akçura'nın teşviki ile (Esin, 1971: 2) ve birinci harpten mağdur çıkan millete teselli olsun diye (Malkoç, 1954) yazdığı *Aydemir*, Sinop'taki sürgün yıllarının eseridir. *İfham* gazetesinin kapatılmasının ardından Ahmet Ferit de İttihat ve Terakki'ye muhalif tutumu nedeniyle Sinop ve Bilecik'e sürgüne gönderilenler arasındadır. Kurtuluş Savaşının henüz başlamadığı yıllarda yazılan *Aydemir* romanında Müfide Ferit, milliyetçiliğini dış Türkler sorunsalına dayandırarak ele alır. Milliyetçiliğin siyasi gelişimine bakıldığında Osmanlıdaki Türkçü aydınların, uzun süre bağlarını Osmanlıcılık ideolojisinden koparmakta zorlandıkları görülür. Bu anlamda roman Türk milliyetçiliği düşüncesini tek kurtuluş yolu olarak benimseyen aydınlara I. Dünya Savaşı yenilgisinin ardından bir teselli olmuştur.

Müfide Ferit'in romancılığında ve eserleri arasında özel bir yeri ve önemi olan (Berkand, 1972: 44) *Aydemir* romanında yazar, hümanist yönlü bir milliyetçilik ile karşımıza çıkar. Romanda bütün insanların mutluluğunu düşünmenin önemli olduğu, fakat dönemin sadece milletlerin kendi mutluluğunu düşünmeye elverdiğini vurgulayan Müfide Ferit, Osmanlı coğrafyası içinde ve dışındaki Türklerin birliği fikrini kuvvetle öne çıkarır. Romanda "milliyet" fikrinin insanları saadete götüren tek yol olduğunun savunulması önemlidir. Romanın kahramanı Aydemir'in, Yusuf Akçura olması dolayısıyla (Kaplan-Enginün, 1987: 27) yazarın kurguladığı milliyetçilik ve birlik fikri, eserde siyasi alandan daha çok kültürel alanda gerçekleşir. Böylece romanın milliyetçiliği, Yusuf Akçura'nın kültürel pantürkizmine yaklaşır; siyasi birlik fikrinden önce, milliyet bilincinin geliştirilmesi, tarih ve kültür birliğinin kurulması olgusu vurgulanır. *Türk Yurdu* sayfalarında tartışıldığı kadarıyla Akçura'nın pantürkizmi, kültürel bir olgudur. *Aydemir* romanında Müfide Ferit'in, milliyetçiliği daha çok Türklük dünyasının iç dayanışması ekseninde kurgulaması Akçura'nın tutumuyla benzerlik taşır. Ayrıca Akçura'nın yazıları gibi, *Aydemir* romanı da dönemin Osmanlı toplumunda, Osmanlıcılık perspektifinin kırılmasına ve Osmanlı okurun gözünde Türklerin iç ve dış coğrafyada geniş bir dünya oluşturdukları düşüncesinin pekiştirilmesine neden olacak siyasi ve edebi kaynaklar olmuştur. Şüphesiz eserin o dönemde bir aksiyon oluşturmasında bu kaynakların etkisi vardır.

Müfide Ferit'in siyasi biçimlenişinde *Türk Yurdu* dergisi çevresinin etkisi olmuştur. Derginin savunucuları kendilerini halksever ve milliyetçi olarak tanımlarken, ele aldıkları önemli konulardan biri de "halk", özellikle de "köylülüktü". Halk kavramı 1910'lu yıllarda milliyetçi aydınların ilgisini çekmiş ve bu ilginin sonucunda da *Halka Doğru* dergisi yayımlanmaya başlamıştı. *Halka Doğru* yazarlarının bir kısmının *Türk Yurdu* dergisinin yazar kadrosu arasında olması milliyetçi aydınların halkçılık hareketinin de öncüleri olduğunu gösteriyor (Georgeon, 1996: 108). Ulus bilincinin köylülere kadar ulaştırılmasını Müfide Ferit *Aydemir* romanında da ele alır. Romanda bazı Osmanlı aydınları (Refik Bey, Doktor Emin) İstanbul'dan Anadolu'ya giderek Anadolu'nun yoksulluğunu, sefaletini ve cehaletini tedavi etmek isterler. Bu çaba bir halkçı yöneliştir. Fakat Osmanlı aydınlarının tersine, romanın kahramanı Aydemir, Anadolu'nun sefaletini sadece cehalet ve eğitim sorunu olarak görmez. Ona göre milli sefaletlerin temelinde bir sermaye sorunu yatmaktadır. Sermaye sorununu çözmek ise hükümetin görevidir. Romanda eserin kahramanı Aydemir'in Anadolu'nun ekonomik ve toplumsal profiline ilişkin saptamalarında sermaye sorununu merkeze yerleştirmesi, dönemin Osmanlı toplumunda kentsel ve kırsal kesimlerdeki katmanların ekonomik faaliyetlerinin neden dönüşemediğinin cevabı gibidir. Yusuf Akçura'nın biyografisi üzerinde çalışan Fransız akademisyen Georgeon, Akçura'nın çabasında Türk ırkına dayalı ulusal bir burjuva ideolojisi oluşturmanın ipuçlarını görür (Georgeon, 1996: 71). Şüphesiz Aydemir'in Osmanlının toplumsal yapısını analiz etmesindeki bu ekonomik bilinç de Akçura'nın analizlerinden yansımalar taşır. Özellikle romanda Aydemir'in "Para, servet! İşte Anadolu'nun hastalığının, cehaletinin, sefaletinin yegâne çaresi... Köylü servet sahibi olunca o,

emin olunuz kendiliğinden doktor arayacak, kendiliğinden mektep isteyecek, mektepte hak ve vazifesini öğrenecek, milliyetini tanıyacak, vatanını anlayacak ve istediğimiz gibi bir Türk olacak!..." (s. 6) demesi sermaye ile ulusal burjuvazi ve milliyetçi yaklaşım arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.

Sinop ve Bilecik'teki menfa yıllarının ardından 1917 yılında eşiyle birlikte Kiev'e giden Müfide Ferit, 21 Şubat 1919 yılında İstanbul'a döndüğü zaman Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmış, savaşı kaybetmiş bir Osmanlı ile karşılaşır. O dönemin Osmanlısında işgal kuvvetleri arasında sıkışan bir İstanbul hükümeti ile Mustafa Kemal'in önderliğinde gelişen bir Anadolu hareketi vardır. İstanbul'daki milliyetçi direnişin yanında yer alan Ahmet Ferit'in, 23 Temmuz 1919 tarihinde *İfham* gazetesini yeniden yayımlamaya başlaması, Ekim 1919'da Milli Türk Fırkası'nı kurması ve fırkanın İstanbul adayı olarak meclise girmesi Müfide Ferit için bir dönüm noktası olmuştur. Milliyetçiler 1908 Jön Türk Devrimi sonrasında Osmanlı toplumunda milliyetçi bir bilinç geliştirmek ve Osmanlının gözünde büyük bir Türklük dünyası perspektifi oluşturmak için çalışmışlardı. *Aydemir*, dış Türkleri konu almasıyla bu misyona hizmet etmişti. Oysa Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin kurulması sürecinde Misak-ı Milli anlayışı, milliyetçi yaklaşımları (panturanizm, pantürkizm) bir anlamda mahkûm eden ve onları yeniden tanımlayan bir yaklaşım olmuştur.

Müfide Ferit'in *İfham*'ın ikinci devresindeki yazılarında Kemalist bir anlayış göze çarpar ve bu yaklaşım Ankara'daki *Hâkimiyet-i Milliye* döneminde kuvvetlenir. Müfide Ferit, *İfham*'da yayımlanan makaleleri nedeniyle İngilizler'in kendisini tutuklayacağını öğrenir. Kıyafet değiştirerek, Karadeniz'e açılan küçük bir İtalyan gemisiyle İnebolu ve Kastamonu üzerinden Ankara'ya gelir;

Müfide Ferit Tek, 29 Kasım 1957.
Neriman Malkoç Öztürkmen arşivi

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yazmaya başlar. *Hâkimiyet-i Milliye* döneminde hem hatıra türündeki yazılarıyla yakın geçmişin önemli gelişmelerini sorgular, hem de belirginleşmekte olan milli mücadeleyi takip eden ve mücadelenin önemli gelişmelerini ön plana çıkaran övgücü makaleler kaleme alır. Müfide Ferit bu dönemdeki yazılarında işgal altındaki İstanbul'dan, Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki tutuklamalardan, aydınların Malta'ya sürülmelerinden, İngiliz zulmüne karşı savaşan İrlandalılardan, Anadoludaki kahramanlıktan, İzmir'in işgalinden, II. İnönü zaferinden vs. bahseder. Yazarın Paris yıllarına kadar *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan yazıları içinde milli mücadele süreci açısından iki makalesi özellikle öne çıkar: "Türk Askeri" ve "Gazi Antep". Müfide Ferit'in *Hâkimiyet-i Milliye*'deki ilk yazısı "Türk Askeri"[12] isimli makaledir. Bu makale askerleri yüreklendirmesi amacıyla çoğaltılarak cepheye gönderilmiş ve dağıtılmıştır (Tek, 1973: 7). 'Sevgili Mehmetçiklere' hitabıyla başlayan yazıda Müfide Ferit, milli mücadele sürecini Balkan ve I. Dünya savaşlarından başlatır. Yazıda Trablusgarp çöllerinde İtalyanlara, Edirne ve Çanakkale'de üç devlete, Erzurum'da Ruslara karşı savaşan bir ordunun kahramanlığından bahseder: "Nihayet kara günler geldi. Harp arkadaşların yenilince sana da mağlubiyet hissesi düştü. Onlar silahlarını attılar, sana da bıraktırdılar. Kendilerine galip süsü verdikten sonra hâkim-i mutlak olan, hain ve zalim düşmana senin vatanını avdan getirilmiş bir şikar gibi, arkadaşlarıyla paylaşmak istedi. Zaten dünya ikiye ayrılmış-

tı: Galipler ve esirler, avcılar ve avlar. Bütün silah arkadaşların boyunlarını uzattılar, esaret zincirini kabul ettiler. Hepsi en kavisi, en mağruru, en müterakkisi, dünyada birinciliği kimseye vermeyenleri, hepsi galip emrine itaat ettiler. Hepsi kul oldular. Yalnız sen, ey mübarek, ey asil asker. Yalnız sen arslan başını kaldırdın. Günler karardıkça sen parladın. (...) Herkesin ölü dediği, kurak, yanık ve boş Anadolu'da Hazret-i Musa'nın asası dokunmuş gibi billur bir kaynak halinde fışkırdın, sel oldun, muazzam ve mübarek bir nehir oldun. Yoluna çıkan bütün hain ihtirasları, melun kuvvetleri, meşum firarları akıp gürleyerek denize götürüyorsun. Memleketi serbest, pak ve saf yapıyorsun!" *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan ikinci makalesi "Gazi Antep"[13] de cephede askerlere dağıtılmıştır. Müfide Ferit, bu makalesi ile Antep'e Gazi unvanının verilmesini teklif etmiş, teklif TBMM tarafından kabul edilerek Antep'e Gazi unvanı verilmiştir: "Kahraman Antep bütün bu elem günlerinin teselli-si ve bu necat günlerinin ümidisin. Mütareke münasebatının şerefi, iftiharı oldun. Avrupa'nın çelik, camid ruhunu gevşeten bir şecaat ateşi oldun. Biz bugün senin yeşil ağaçlarının sakin gölgesinde millî tarihimizin en ulvi vakasını, en saf şehadetini, millî kahramanlığımızın ilahî bir timsalini seyrediyoruz. Onun için hükümet bugün senin yaralı ve asil göğsüne Gazi nişanını takarken bütün millet birden karşında huşu ile, şükranla eğiliyoruz."

Müfide Ferit, Ankara hükümetinin Fransa ile yaptığı anlaşma gereğince eşi ile birlikte 1921-1923 yılları arasında Ankara hükümetinin temsilcisi olarak Paris'e gider. Paris yıllarında Fransız kamuoyuna Türk Milli Hareketini, Türk kadınını tanıtan konferanslar verir. Amacı Türkleri Avrupa'da tanıtmaktır. Bu nedenle cuma günleri sefarethanede resmi kabuller düzenler. Müfide Hanım'ın bu faaliyetini, 16 Haziran 1338/1922 tarihli *İleri* gazetesinde Paris muhabiri şöyle duyurmaktadır: "Paris'te Müfide Hanımefendi'nin ifa ettiği hizmet-i vatan-perverânenin değeri bulunmaz. Memleketimizin hayat-ı fikriyesine iştirak ettiği gibi Avrupa'nın faaliyet-i fikriyesinde birçok müstesna Fransız hanımlarından daha iyi vakıf olan Müfide Hanımefendi, Paris'e geldiğinden beri cuma resmi kabulleri ile Millî Sefarethanemizi en canlı bir mahfel-i siyasi haline koyduktan maada peyderpey verdiği konferanslarda Türklüğün parlak ve berrak hukukunu neşr ve isbat eylemekten geri kalmamıştır."[14] Müfide Ferit Paris'te iki konferans vermiştir. Konferanslardan birincisi, "Türk Milli Hareketi"[15] (Le Mouvement National Turc) adıyla, 20 Mart 1338/1922 tarihinde yapılmıştır. Paris "Liseum Salonu"nda yapılan ikinci konferans ise "Türk Kadınlığı" üzerinedir.

Müfide Ferit o yıllarda Rochefort'taki evinde hasta yatan ve Türkler lehine bir eser yazan Pierre Loti'ye Ankara hükümetinin teşekkürlerinin ifadesi olarak gönderilen seccadeyi iletir:[16] "Meclis bana Paris'e giderken Pierre Loti'ye verilmek üzere bir seccade verdi. Bu seccadeyi Yunan harbinde şehit düşen askerlerin kızları dokumuşlardı. Pierre Loti, harp sıralarında bizim hakkımızda makaleler yazıyordu. Ben gittiğim zaman hasta idi. Buna rağmen beni koltuk değnekleriyle ayakta karşıladı. Beni görür görmez Türkleri ve Türkiye'yi hatırlayarak hüngür hüngür ağlamaya başladı. Görüşüp otele döndüğüm zaman arkamdan haber gönderip tekrar çağırttı. 'Doya doya sizinle konuşmak istiyorum' dedi. Pierre Loti bir Türk kızına âşık olmuş. Bütün romanlarını onun için yazmıştı. Bu onun ilk ve son aşkı idi." (Malkoç, 1954). Paris'te bulunduğu yıllarda Pierre Loti'den sonra filozof Bergson, Anatole France, Paul Valery ile tanışmış, *Europe Nouvelle* gazetesinde de yazılar yazmıştır. "O zamanlar Bergson ve Anatole France Türkler aleyhine Ermeniler lehine çalışan bir cemiyette aza idi. Benimle görüştükten sonra her ikisi de bu cemiyetten istifa ettiler. Yani ben orada herhangi bir Türk hanımının yapacağı işleri yaptım" (Malkoç, 1954) diyen Müfide Ferit, Sorbonne'da "Siyasi İlimler Mektebi"ni de bitirmiştir.

İfham'ın ikinci devresi, Ankara'daki *Hâkimiyet-i Milliye* dönemi ve devam eden Kurtuluş Savaşının etkisi, Müfide Ferit'in milliyetçiliğe bakışında yeni bir referans noktası oluşturur. *Aydemir* romanında ele aldığı, tamamen Türklerin iç dünyasıyla ilgili milliyetçilik yaklaşımı yerini, dış etkilerle, dış düşmana karşı tanımlanan bir milliyetçiliğe bırakır. Dolayısıyla milli mücadele, Müfide Ferit'in milliyetçiliğine yeni bir sorun katmıştır: Yabancı kültür ve milli benlik sorunu. 1921-1923 yılları arasında bulunduğu, Türk milli hareketini tanıtan konferanslar verdiği Paris'ten dönüşünde yazdığı *Pervaneler* (1924) romanını, yabancı kültür ve milli benlik sorunu temelinde kaleme almıştır. Bu roman, değişmeye başlayan yeni yaklaşımın ilk örneğidir. Romanının dayandığı tez, imparatorluktan cumhuriyete değişen yeni bir milliyetçi paradigmaya oturur: 19. yüzyıldan bu yana Osmanlının karşı karşıya kaldığı yabancı kültür sorununu, Tanzimat Fermanıyla sayıları çoğalan ve "misyonerlik" faaliyeti amacıyla açılan ecnebi okullarını, yeni dönemde "milli kültür ve milli kimlik" açısından tehlike olarak görmek. *Pervaneler*'in yayımlandığı tarihin ulus-devletin yeni kurulduğu yıllara rastladığı düşünülürse eserin tezi ile dönemin tasavvur dünyası arasında bir örtüşme olmuştur. Öyle ki, *Pervaneler*'in yayımlanmasının ardından eserle ilgili eleştiri yazıları da genellikle romandaki "milli eğitim", "milli terbiye" ve "milli benlik" gibi kavramları vurgulamışlardır. Mustafa Şekip, *Milli Mecmua* dergisinde yayımlanan makalesinde "Romanlarla ünsiyetim çoktan beri azalmış olduğu halde Müfide Ferid Hanımefendi'nin 'Perva-

neler'ini edebiyata susamış bir hırs ile okudum. Bu küçük ve mütevazı eser, milletten gelmek, millette yaşamak ve millette fena bulmak aşkının ruhiyyat ve felsefesini gıpta edilecek bir muvaffakiyetle telkin ediyor. (...) Her kim ki kendi ırkı, kendi cemiyeti ve bunların terbiyesinden kopup ayrılırsa bir 'pervane' olmaya, yabancı medeniyetlerin fanusu dibinde baygın ve ta kalbinden yanmış bir halde düşüp yanmaya mahkumdur" demektedir (Şekip, 1341/1925). Bu nedenle yazarın *Aydemir* isimli romanının, milliyetçilik ve tarih kurgusu açısından Osmanlıya, *Pervaneler*'in ise Cumhuriyet'in hayal dünyasına ait iki roman olduğu söylenebilir. Hatta Cumhuriyet öncesinde "Aydemir müellifi Müfide Ferit Hanım" olarak anılan yazarın imajı, Cumhuriyet sonrasında "Pervaneler müellifi Müfide Ferit Hanım" ile yer değiştirmiş, varisleri tarafından daha çok bu romanıyla öne çıkarılmış ve sadece yazarın bu eseri Latin harfleriyle yeniden basılmıştır.

1925-1943 yılları arasında eşinin sefir olması nedeniyle yurt dışında bulunan Müfide Ferit'in edebi çalışmalarının yerini diplomatik çalışmaları almıştır. *Pervaneler* romanının ardından bu uzun dönemdeki tek edebi faaliyeti, 1933 yılında Almancaya tercüme edilen *Affolunmayan Günah*[17] isimli romandır. "Türk milli ihtilal döneminden bir roman" olarak tanıtılan eser, 1933 yılında Profesör Otto Spies tarafından tercüme edilmiş (Almancalaştırılmış/ verdeutsch) ve bir önsözle birlikte basılmıştır. Müfide Ferit'in bu romanı hakkında yerli edebiyat antolojilerinde ya da eleştirilerinde hiçbir tanıtıcı yazı yazılmamış, hatta eserin kaynak metninin basılıp basılmadığı konusu bile kapalı kalmıştır. Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*'nde eserin "Türkçesinin nedense yayınlanmadığını" belirtir (Necatigil, 1980: 350). 1954 yılında *Yeni İstanbul* gazetesi muhabiri Neriman Malkoç ile

Müfide Ferit Tek 1954 yılında Yeni İstanbul gazetesi muhabiri Neriman Malkoç'la mülakat yaparken.
Neriman Malkoç Öztürkmen arşivi

yaptığı bir mülakatta Müfide Ferit, "Affolunmaz Günah adlı kitabım Almanya'da Almanca olarak basıldı" demekte, fakat eserle ilgili başka bir bilgi vermemektedir (Malkoç, 1954). Müfide Ferit'in kızı Emel Esin'in, gerek *Pervaneler* romanının ikinci baskısına yazdığı yazarla ilgili geniş biyografide, gerekse diğer tanıtıcı yazılarında romanın adından dahi bahsetmemesi ilginçtir. Bu roman Müfide Ferit'in diğer romanlarından farklıdır. *Aydemir* ve *Pervaneler* romanlarında milliyetçilik teması eserlerin merkezinde yer alırken *Affolunmayan Günah*, milliyetçi fon üzerinde bireysele dönüş romanıdır. Eser ahlaki bir yapı üzerinde yükselerek, gelenekler ile aşkı arasında ruhsal bir mücadele vermek zorunda kalan bir kadını ele alır. Bu romanda Müfide Ferit'in diğer romanlarında gördüğümüz, kurguyu ve kişileri yönlendiren bir milliyetçilik yaklaşımı yoktur. Bu nedenle eğitimli bir kadının aşkı, milli mücadele fonu üzerinde anlatılır.

Affolunmayan Günah'ın diğer bir özelliği ise eserin Almancaya tercüme edilmesidir. Çeviri eserlerin hem çevirildikleri kültürlerin olguları, hem de iki ayrı dil ve kültürün buluştuğu bir alan olması nedeniyle bu roman, Alman okurlarına çevirmeninin deyişiyle "Türk milliyetçiliğini tanıtmak, Alman halkı üzerinde bir ilgi uyandırmak" amacıyla çevirilmiştir. *Affolunmayan Günah*'ın çevirildiği dönemin Almanya'sında Hitler şansölye olmuş, Almanya Milletler Cemiyeti'nden çekilmiştir. Eserde milliyetçi yaklaşımın merkezde olmamasıyla Almancaya çevirilme amaçları arasında bir çelişki var gibi görünse de aslında çevirinin önsözünde milli mücadelenin kahramanı Mustafa Kemal ile Hitler arasında bir benzerlik kurulması, çevirmenin esere duyduğu ilgiyi açıklıyor.

Eserin kadın kahramanı Sevda tarafından kaleme alınan ve uzun bir mektup, bir *memoir* havası taşıyan romanda milliyetçi fonun yanı sıra İstanbul ve Ankara karşıtlığı da işlenmiştir. Ankara'nın İstanbul karşısında yüceltilmesi, onun yeni yazılan bir tarihin merkezî şehri olarak kurgulanması, milli mücadelenin İstanbul'a rağmen Anadolu'dan yükselen bir hareket olmasıyla ilintilidir. "Eğlence gir-

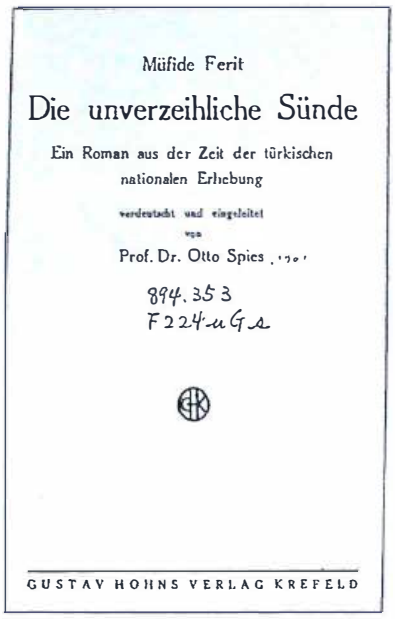

Müfide Ferit Hanım'ın Affolunmayan Günah romanının 1933 yılında yayımlanan Almancası.

dabı... İşgal cehennemi... Yenilginin kederi... Vatanseverler için isimsiz işkenceler... Daima dolu olan hapisaneler... Daima tehdit eden sürgün... Ateş etmeye hazır toplar... Zincire vurulmuş şehir..." olan İstanbul'un ötesinde Ankara "Sert, klasik çizgileriyle küçücük bir şehir. Kalelerle ve teras biçiminde yapılmış evlerle taçlandırılmış bir tepe: hepsi bu! Şehir son savaş sırasında kül haline getirilmiş. Bayram günlerinde top sesleriyle sarsılan kulelerden daha yüksek olan yalnızca bir enkaz yığını. Ne yeşillik, ne ağaçlar, ne su... Şehir çorak, yanmış ve suskundu (...) 1920 yılında artık klasik bir şehir değildi. Dolambaçlı, kötü döşenmiş caddeleriyle birlikte son yangının enkazı, yüzyıllardır unutulmuş bir ortaçağ şehrinin izlenimini bırakıyordu." Romanda iki bin yıllık tarihin akışı içinde betimlenen Ankara, Hititlerden, Argonotlardan, Augustus'un paralı askerlerinden, Selçuklu Beylerinden, Osmanlı savaşçılarından, Timur'dan sonra Kemalistlerin şehri olur. Avrupa ile Asya arasında fatihlerin yolu üzerindeki bir dinlenme noktası olan Ankara, milliyetçilerin genel karargâhıdır. "Türkiye'nin kalbi orada atıyordu; bağımsızlık isteği orada emrediliyordu. Kanlarının son damlasına kadar vatanları için savaşmaya karar verenler orada toplanmıştı". Eserde milli mücadelenin lideri olarak anılan Mustafa Kemal, halkını yoktan var eden bir kahraman yönüyle vurgulanır: "Halk onu çok az tanıyordu. Çünkü kıskanç ittihatçılar onun büyük savaş kahramanlıklarını gizlemek için herşeyi yapmışlardı. Yalnızca Çanakkale'yi kurtardığı, ittihatçılara karşı duran bir kahraman olduğu biliniyordu. Hepsi buydu! Ama herşeyi umut etmek için bu yeterli miydi? (...) Bu tek adamın işgal edilmiş, silahsızlandırılmış ve parçalanmış vatanı savunması isteniyor. (...) Ve bizler herşeye rağmen onan inanıyorduk. Bütün halkın beklentilerini gerçekleştiren ve yerine getiren kişiydi o. Türkleri, ruh hallerini ve cesaretlerini kendi yetenekleri doğrultusunda gören kişiydi. Hepsi buydu!".

Affolunmayan Günah'ta zaman zaman İstanbul'dan Anadolu'ya geçen İstanbul kadınları ile Anadolulu kadınının karşılaştırıldığını görürüz. Romanın kahramanı Sevda küçük kentsoylu bir İstanbul kadınıdır. Savaş günlerinde bazen arabasıyla dolaşmaya çıkar. Ankara'nın Çankaya, Dikmen ve Keçiören köylerinden birkaç kuruş kazanmak amacıyla hayvanlarıyla şehire odun, tereyağı taşıyan köylü kadınlarını görür. "Onbeş milyon Türkün yüreklerinden yükselen muazzam acı çığlığının karşısında benim kaderim ne kadar da küçük" diye düşünen Sevda gördüklerinden utanır: "Birkaç kuruş kazanmak için karda millerce yayan geliyorlar. Islak gözlerindeki yaşlar buz tutmuş, ağır yükün altında boyun eğerek ilerleyen küçük, boz eşekleri bana çok sevimli geldi. Tembelliğim, arabam ve kürkümden dolayı bu köylü kadınlarından utanıyorum". Cumhuriyet kurulduktan on yıl sonra geçmişe bakan ve onu kurgulayan romanda İstanbul kadınlığını temsil eden Sevda ile Ankaralı kadınların karşılaşması, cumhuriyet kadınının Anadolu kadınlığı olduğunu teyit eden bir karşılaşma gibidir.

İstanbul ve Anadolu kadınlığı konusundaki görüşlerini, "Türk Kadınlığı"[18] üzerine 1922 yılında Paris'te verdiği konferansta dile getiren Müfide Ferit, Mondros mütarekesinden sonra İzmir'in işgali üzerine Türk kadınlarının Anadolu'dan ve Avrupa'dan Türkler lehine propagandalar ve çalışmalar yaptıklarından bahseder. Ona göre, kadınlar Anadolu'da Mustafa Kemal hareketinin en faal yardımcıları olmuş ve Anadolu'da yeni vatanı en evvel kadınlar tesis etmiştir. Paris yıllarında İstanbul kadınlarını "mütefekkir", Anadolu kadınlarını ise çalışan uzuvlar olarak betimleyen Müfide Ferit, Türk köylüsünün yaptığı çalışmayı İstanbul mütefekkirlerinin çalışmalarından daha üstün görmektedir. Ankaralı kadınlar herkese ümit veren, yaralılara bakan, fanila ve çorap ören, elbise diken ve böylece orduya yardım eden kadınlardır. Ulus-devletin henüz kurulmadığı 1922'li yıllarda, İstanbul ve Anadolu kadınlığını "Türk kadınlığı" kavramı içinde ele alan Müfide Ferit, 1924 yılında *Firuze* gazetesi muhabiri Osman Nuri'ye verdiği mülakatta "Türk kadınlığı" kavramını, Anadolu kadınlığı lehine yeniden tanımlar:[19] "Bence Türk kadınlığı demek bilhassa Anadolu kadınlığı demektir. Anadolu kadını daima çalışkan, evinde ve aile hayatında kocasına tamamiyle müsavidir. (...) Paris'e gittiğim zaman bizim medeniyetimizi onlara hissettirmek istedim. Buradan Avrupa'ya gidenler daima bir Türk olarak gitmeli. (...) Maalesef bakıyorum, hanımlarımız hep Avrupalılığa özeniyorlar, onu da beceremedikleri için gülünç oluyorlar. (...) Bunun için bizim entelektüel, memlekete nafi, hâdim kadınlara ihtiyacımız pek çoktur. Sonra İstanbul kadınları Türk kadınlığı içinde ayrı bir kitle olarak kalmamalı, Anadolu kadınlığı ile birleşmelidir".

KAYNAKÇA

Berkand, Muazzez T.: "Onu Son Görüşüm", *Türk Soroptimisti. In Memoriam Müfide Ferit Tek*. Özel Sayı. İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1972.

Demircioğlu, Cemal: "Müfide Ferit Tek ve Romanlarındaki Milliyetçilik". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 1998.

Esin, Emel: "Müfide Ferit Tek". *Türk Kültürü*. Yıl 9. Sayı 103. Mayıs, 1971.

Esin, Emel: "Pervaneler, 2. Baskıya Önsöz". *Pervaneler*. İstanbul: Otağ Yayınları, 1974.

Esin, Emel: "Yusuf Akçura Hakkında Bilinmeyen Kaynaklar ve F. Georgeon'un Araştırması". *Türk Kültürü*. Yıl XVII. Sayı 200-201-202. (Haziran-Temmuz-Ağustos, 1979): 44-53.

Georgeon, François: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. 2. Baskı. Çeviren Alev Er. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Kaplan, Mehmet, İnci Enginün: "Emel Esin ile Mülakat". *Türk Edebiyatı*. Sayı 162. (Nisan, 1987): 27-32.

Malkoç, Neriman: "Kadın Ediplerimizle Röportajlar: Müfide Ferit Tek". *Yeni İstanbul*. 15 Kasım 1954.

Morali, Nesrin: "Claude Farrère'nin bir hatırası". *Türk Soroptimisti. In Memoriam Müfide Ferid Tek Özel Sayı*. İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1972.

Mustafa Şekîh: "Pervaneler: Tahlil ve Tenkid". *Millî Mecmua*. Sayı 36. 1 Mayıs 1341/1925.

Müfide Ferit (Tek): *Aydemir*. İstanbul: Hukuk Matbaası/Naşiri: Türk Kadını Mecmuası, Halk Kitaphanesi Neşriyatı, 1334/1918.

Müfide Ferit (Tek): *Pervaneler*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340/1924.

Müfide Ferit (Tek): *Die unverzeihliche Sünde* (Affolunmayan Günah): ein Roman aus der Zeit der Turkischen Nationalen Erhebung / Önsöz: Otto Spies. Krefeld: Gustav Hohns Verlag, 1933.

Mülîde Ferit (Tek): "Hayat Hikâyem". *Türk Kadını*. Yıl 7. Sayı 81-82. Şubat Mart 1973.

Müfide Ferit (Tek): *Pervaneler*. 2. Baskı. Önsöz Emel Esin. İstanbul: Otağ Yayınları, 1974.

Necatigil, Behçet: "Mülîde Ferit Tek". *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*. 10. Baskı. İstanbul: Varlık Yayınları, 1980.

Osman Nuri: "Aydemir Müellifesi Müfide Ferid Hanımefendi ile Mülakat". *Firuze*. Sayı 3. 29 Eylül 1340/1924.

Özcan, Hidayet: "Mülîde Ferit Tek, Hayatı, Sanatı, Eserleri". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van, 1991.

Toros, Taha: "Claude Farrère-Bir Karagün Dostu". *Skylife*. (Ocak, 1995): 58-66.

1. Müfide Ferit, *Aydemir* (İstanbul: Hukuk Matbaası/Naşiri: Türk Kadını Mecmuası, Halk Kitaphanesi Neşriyatı, 1334/1918).
2. Süyüm Bike, "Hayat Hamm", *Türk Yurdu*, Cilt 4, Sayı 2. 18 Nisan 1329/1913 (Yazılışı: Beşiktaş, 9 Mart 1913). Müfide Ferit, *Şehbal* ve *Türk Yurdu*'nda yazdığı bazı hikâyelerini Süyüm Bike (bazen Sevim Bike) takma adıyla kaleme almıştır. Mülîde Ferit'in bir müstear isim kullandığını *Türk Kadını* dergisinin nr.13, 28 Kasım 1334/1918 tarihli nüshasındaki *Aydemir* romanının ilanında görmekteyiz.
3. Yusuf Akçura, Müfide Ferit Hanım'ın kardeşi Selma Hanım ile 1920 yılında evlenmiş ve ikinci evliliğini yapmıştır. İlk eşi onun 1906-1907 yılları arasında Müslüman olması ve Tatar lehçesini öğrenmesi şartıyla adını değiştirerek evlendiği genç bir Rus kızı olan Nihal Hanım'dır. Profesör Mustafa Zühtü İnhan ise Müfide Ferit Hanım'ın üçüncü kardeşi Fahire Hanım ile evlenmiştir (Esin, 1979: 437).
4. 4 Nisan 1335/1919, Cuma günü verilen konferansın metni sonradan *Türk Kadını* tarafından yayımlanmıştır. "Feminizm 1", (Konferans), *Türk Kadını*, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 20. 17 Nisan 1335/1919 ve "Feminizm 2", (Konferans), *Türk Kadını*, Cilt 1, Sayı 21, 8 Mayıs 1335/1919.
5. Müfide Ferit, *Pervaneler* (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1340/1924). Eserin ikinci baskısı, Müfide Ferit'in kızı Emel Esin'in geniş bir önsözü ile İstanbul'da Otağ Yayınları tarafından 1974 yılında yapılmıştır. *Pervaneler*'in ilk baskısında "Doktor Osman Şerefeddin Beyefendi'nin refikaları Hanımefendiye, Kireçburnu hatırası, hürmet ve muhabbet nişanesi" notu düşülmüştür.
6. Mülîde Ferit, *Die unverzeihliche Sünde* (Affolunmayan Günah): ein Roman aus der Zeit der Turkischen Nationalen Erhebung / Önsöz: Otto Spies. Krefeld: Gustav Hohns Verlag. Romanı Almancadan Türkçeye Boğaziçi Üniversitesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü Araştırma Görevlisi Pınar Besen çevirmiştir.
7. Müfide Ferit Hanım'ın Paris'te verdiği konferanslar için bakınız: "Le Mouvement National Turc", (Konferans), Paris 20 Mart 1922, Comité National d'Etude Sociales et Politiques; "Türk Kadınlığı", (Konferans), Paris Liseum Salonu, *Yarın*. Cilt 2. Sayı 249. 4 Ağustos 1922; "La Thèse Turque", *L'Europe Nouvelle*, 5me Année, No 6. 11 Şubat 1922; "La Femme Turque", *L'Europe Nouvelle*, 5me Année, No 28. 15 Temmuz 1922.
8. Müfide Ferit'in hikâye ve romanları, sadece milliyetçilik söyleminin araştırılmasına değil, aynı zamanda imparatorluktan cumhuriyete değişen kadın imgelerinin araştırılmasına da imkân sağlamaktadır. Çünkü yazarın hikâye ve romanlarının yapısında genel olarak dönemin milliyetçi yaklaşımını taşıyan kadın kahramanlar öne çıkar: "Hayat Hanım" hikâyesinde Hayat Hanım, *Aydemir*'de Hazin, *Affolunmayan Günah*'ta Sevda.
9. Süyüm Bike, "Edirne'den Bursa'ya", *Türk Yurdu*, Cilt 5, Sayı 2, 3 Teşrinievvel (Ekim) 1329/1913 ve *Türk Yurdu*, Cilt 5, Sayı 5, 15 Teşrinisani (Kasım) 1329/1913. (Yazılışı: Bursa, Mayıs 1913).
10. Londra Barış Antlaşmasının (1913) imzalanması ile Osmanlı Devleti, Edirne dahil Balkanlardaki topraklarının tamamını kaybeder. Aynı dönemde Makedonya ve Trakya'dan Anadolu'ya yoğun bir Türk göçü yaşanır. Müfide Ferit'in "Edirne'den Bursa'ya" isimli hikâyesinde olay örgüsü, o dönemde yaşanan göç olgusu üzerine kurulmuştur.
11. Hatıra türündeki bu yazı Beşiktaş, 16 Nisan 1329/1913 tarihini taşıyor. Yaklaşık 1 yıl sonra *Türk Yurdu* dergisinin c.6, nr.3, 3 Nisan 1330/1914 tarihli nüshasında yayımlanmıştır.
12. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin nr.97, 15 Kanunisani (Ocak) 1337/1921 tarihli nüshasında yayımlanmıştır.
13. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin nr.102, 7 Şubat 1337/1921 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Ayrıca Antep Belediye Başkanlığı, Gaziantep'te yayımlanan *Sabah* gazetesinin Müfide Ferit Hanım'ın adının şehrin bir caddesine verilmesi teklifini görüşerek, Belediye Encümeni'nin 30.6.1971 gün ve 2321 sayılı kararıyla Akyol Mahallesi, Bahçelievler mıntıkasındaki bir caddeye "Müfide Ferit" adını vermiştir.
14. Paris muhabirinden: "Paris'te Türk Hanımının Konferansı", *İleri*, 16 Haziran 1338/1922.
15. Hidayet Özcan, 27 sayfalık Fransızca konferans metninin Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirtmektedir. Bakınız, Hidayet Özcan, "Müfide Ferit Tek-Hayatı-Sanatı-Eserleri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1991.
16. Loti ile Türk heyetinin görüşmesi sırasında ünlü Fransız yazarı Claude Farrère de bulunmaktadır. Farrère, bu görüşmeyi *Loti* isimli kitabında anlatır. Görüşme anının Türkçe çevirisi için bakınız Nesrin Morali, "Claude Farrère'nin bir hatırası", *Türk Soroptimisti In Memoriam Müfide Ferid Tek Özel Sayı* (İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1972), 26. Ayrıca Taha Toros, "Claude Farrère -Bir Karagün Dostu", *Skylife* (Ocak 1995): 58-66: "Olayı Mülîde Ferit Hanım'ın kaleme aldığı anılarından dinleyelim: 'Hasta yatağında Loti ağlıyor, konuşamıyordu. Claude Farrère onun üstüne titriyor, o da ağlıyordu. Çok heyecanlı bir sahne... Bir aralık Pierre Loti konuşmaya gayret etti. Claude Farrère'e dönerek titrek sesle 'Ben ölüyorum, bundan sonra Türkleri sen savunacaksın' dedi. Claude Farrère'den gözyaşlarıyla şu cevabı aldı: 'Yemin ederim. Tekrar yemin ederim. Bütün kalbimle savunacağım'."
17. Bu roman, Tek Vakfı Emel Esin Kataloğu'nda 894.3535 TE.U numarada; Bibliotheks Verbund Bayern'de A.or.6333 b numarada; Illinois University Library'de 894.353 F224uGs numarada kayıtlıdır. Biz Illinois University Library'de bulunan baskısını kullandık. *Affolunmayan Günah*'ın sadece Tek Vakfı Kataloğu'nda Almanca çevrisinin kayıtlı olması, romanın kaynak metninin belki de basılmadığını düşündürüyor. Eserin kaynak metninin elimizde olmaması nedeniyle yapılan değerlendirmeler çeviri metine dayanıyor. Dolayısıyla romanın Türkçeden Almancaya ve yeniden Türkçeye çevirisinde oluşabilecek "eşdeğerlilik" sorunu göz önüne alınmalıdır.
18. "Türk Kadınlığı", (Konferans), Paris Liseum Salonu, *Yarın*, Cilt 2, Sayı 249, 4 Ağustos 1922.
19. Osman Nuri, "Aydemir Müellifesi Mülîde Ferid Hanımefendi ile Mülakat", *Firuze*, Sayı 3, 29 Eylül 1340/1924.

MİNASYAN AİLESİNİN ALBÜMÜ

'Biz Sözde mi Yaşadık?'

AYŞE BERKTAY

Bu çalışma, 75. Yıl etkinlikleri çerçevesinde Tarih Vakfı'nın hazırladığı *Cumhuriyet'in Aile Albümleri* kitabı için hazırlanmış, ancak aile sayısının sınırlanması nedeniyle kitapta yer almamıştır. Sabırla eski defter ve albümleri açtıkları için Agop ve Zartar Minasyan'a, eski günleri anlatmayı, acıları tazelemeyi göze aldıkları için Ağavni ve Garabet Vartanyan'a büyük bir teşekkür borçluyuz. Anılarını *Toplumsal Tarih* dergisi aracılığıyla bizlerle paylaşmayı kabul ettikleri için de kendilerine teşekkür ediyoruz.

Agop, Zartar ve Narod Minasyan

Ülkelerin ve toplumların tarihi tek tek kişilerin ve ailelerin başlarından geçenlerin basit aritmetik toplamı değildir. Ama bu yaşam öyküleri, o en genel hatlarıyla bildiğimiz veya bilmediğimiz -sadece ders kitaplarında bizlere öğretildiği kadarıyla yetinip fazlaca sorgulamaya gerek duymadığımız- ana akışı kafamızda somutlaştırıp ete kemiğe büründürmemize, üzerinde hiç düşünmediğimiz bazı yönlerinin farkına varmamıza, bilgilerimizi sorgulamamıza yardımcı olur. Kendi öznellikleri içinde birer öykü, gerçek dünyanın acı ve sevinçlerinin, tadı hiçbir kurmaca öyküde bulunamayacak bir bileşimi olmaktan öteye gidemeyecek bu aile tarihlerinden hareketle genel bir yorumda bulunulamaz, ancak bu tarihlerin toplumsal gidişe ilişkin genel bir çerçevenin içinde yerli yerine oturtulması olaya bambaşka bir derinlik ve canlılık, yeni bir boyut kazandırır. Şeyleri, olayları, düşünceleri, insanları kaba bir fırça darbesiyle gruplaştırıp bir kalemde klişeleştirmeye çok yatkın olduğumuz Türkiye'de, yakın çevrelerimizin uzağındaki gündelik yaşamlarda neler olup bittiğinin anlatılması ve öğrenilmesinin kazandıracağı boyuta ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum. Soyut genellemelerimizle gerçek hayatın örtüşmesi, birbirini etkilemesi ancak altta akıp giden gerçek insanların gerçek hayatları, bu hayatların işleyiş mekanizmaları kavrandığı ve ortaya konduğu takdirde sağlanabilir. Koyduğumuz yasalar, kuramlar, çerçeveler güneşin altında yerini almış gerçeklikleri kapsayabildikleri, açıklayabildikleri ölçüde anlam kazanırlar.

Agop, Zartar ve Narod Minasyan'dan oluşan Minasyan ailesi kendi halinde bir Ermeni ailesi. Agop Bey eğitmen, sanat tarihçisi ve din adamı. Zartar Hanım Nişantaşı Kız Meslek Lisesi'ni bitirmiş, terzilik, stilistlik yapmış. Şimdi çeşitli yardım kuruluşlarında ve Sokak Çocuklarına Yardım Vakfı'nda çalışıyor. Şu sıralarda aleyhlerinde toplumsal bir paranoya yaratılmaya çalışılan tinercilerle, sokak çocuklarıyla uğraşıyor. En büyük eksikliklerinin sevgi olduğu kanısında. Ben ise medya -ve medyaya yön veren güçler- bu hızla giderse, yakında burada da Brezilya'dakine benzer "sokak çocuklarını temizleme" çetelerinin boy göstereceği korkusu içindeyim. Narod bu sene liseyi bitirdi, açık öğretime devam edecek.

Sıradan, bizden bir aile Minasyanlar. Agop Bey Kadıköy'ün sokaklarını adım adım biliyor. Köçeoğlu Hamamı'nı, yanındaki kuleli evi, eski sokakları, yıkılan evleri, hamamların sahiplerini, eski kiliseleri anlatıyor. Tarihin yok edilmesine üzülüyorlar, eski komşuluk ilişkilerini, bahçeli, kuyulu ve kedili iki-üç katlı müstakil ahşap evleri hasretle anıyorlar. Saygıya, sevgiye önem veriyor, kızlarını onurlu, kendi ayakları üzerinde durabilecek bir insan olarak yetiştirmeye çalışıyorlar.

Onları maalesef sıradışı kılan Ermeni olmaları. Agop Bey, ailesinin 75 yıldır oturduğu Kadıköy'ün iki yıl önce bir daire sahibi olarak taşındığı bir sokağında Ermeni olduğu için hakarete uğramanın, "Pis gavur, Ermeni casusu, defolup gideceksin buradan, sırf bu mahalleden değil, Türkiye'den" diye yolu kesilip saldırıya uğramanın acısını yaşıyor. "Burası benim vatanım, benim soyum buralı, gitmem Türkiye Cumhuriyeti'ne onur kazandırmaz" diye haykırıyor. Zartar Hanım "Avrupa daha rahat belki, ailelerimizin çoğu gitmiş oralara zaten. Ama oralar bize yabancı. Burası bizim yurdumuz, kökümüzden nasıl koparız" diye yakınıyor. Ermenilerle bir sokakta otur-

mak istemediklerine karar veren birkaç kafatasçının, tarihi mirastan payını akıl süzgecinden geçirmeden almış mahalleli bir güruhu da etrafına alarak "Ermenidir, ne yapılsa yeridir" mantığıyla açtığı cihat ve savurduğu tehditler karşısında çareyi kaçmakta değil, kalıp dava açmakta buluyor Minasyan ailesi. Kadıköy Adliyesi'ndeki dava bir yıl sürüyor ve kazanıyorlar. Mahalledeki durumda pek fazla bir gelişme yok, verilen ceza hafif bir para cezası, ama Minasyanlar sevinçli. Biraz güven kazanmışlar ve haklılıkları adalet tarafından tescil edilmiş.

Agop Minasyan ile Zartar Vartanyan'ın yolları İstanbul'da kesişmiş. Agop Bey'in baba tarafının bir kolu Harput'tan, bir kolu da Burdur'dan gelip İzmir'de buluşmuşlar. Dedesi Agop, Harputlu Minas'ın oğlu, babaannesi Zaruhi Hanım ise Burdurlu Antreas'ın kızı. 1916'da İzmir'de evlenen çiftin en büyük oğlu Kirkor aynı yıl dünyaya gözlerini açmış. Agop Bey ailesiyle İzmir'in eski Ermeni mahallesinde oturur ve bir bakkal dükkânı işletirmiş. Mahalle ve tüm mal varlıkları 1922 İzmir yangınında kül olunca İstanbul'a göçmüşler. Moda'da 31 Ağustos Sokağında bahçeli, üç katlı ahşap bir ev almışlar. Ailenin yaşamının bundan sonraki 75 yılı hep Moda-Kadıköy civarında, küçük Kirkor ve iki erkek kardeşinin çocukluğu şimdi Salı Pazarı'nın kurulduğu eski Kuşdili Çayırında geçmiş. Yani Kadıköylülükleri Cumhuriyet ile yaşıt. Agop Bey yangının dehşetinden, birdenbire yoksullaşmanın etkisinden kurtaramamış kendisini. Dört yıl çarşıda limon satarak ailesini geçindirmeye çalıştıktan sonra Kirkor on yaşındayken hayata gözlerini yummuş. Babası öldüğünde ilkokul üçüncü sınıfta olan Kirkor okulu bırakıp çalışmaya başlamış. Sobacılık, dam aktarma, tesisat işleri yapmış. 1939 yılında Siranuş Hanım'la tanışmış, aynı yıl evlenmişler. Oğullarına İzmirli Agop dedenin adını vermişler. Evlendiklerinde bir süre Siranuş Hanım'ın annesinin kirada oturduğu Süleymanpaşa Sokaktaki ahşap evde kalmışlar, sonra Kadı-

Agop Bey'in dedesi Garabet'in kardeşleri Simon ve Levon, kendisinin bilmediği bir tarihte Amerika'ya göçmüşler. Resim bir otelin işletmeciliğini yaptıkları yıllarda çekilmiş.

En üstteki fotoğraf: Soldan sağa: Siranuş'un halası Zanazan, Siranuş, babası Garabet, kardeşi Aleksan, annesi Eftik Kadıköy'deki evlerinin bahçesinde. Zanazan Hanım yıllarca Bahariye Caddesindeki tarihi Köçeoğlu Hamamı'nın işletmeciliğini yapmış. Agop Bey ilkokuldayken babasıyla her hafta hamama gidermiş. "Kadıköy'ün bütün konuları orada konuşulurdu" diyor ve ekliyor "ama efendice. Türkçe, Ermenice gazeteler bulunurdu. Sohbet edilirdi." Şimdi Köçeoğlu Hamamı'ndan kalan, bir işhanı önünde tonozlu bir kapı.

Üstteki fotoğraf: Agop Bey'in annesi Siranuş (önde sağ başta) Kadıköy'de Aramyan İlkokulu'na gitmiş. Öğretmeni Sultanyan Hanım yıllar sonra oğlu Agop'a da öğretmenlik etmiş. Sultanyan Hanım Kadıköy'deki ilk çocuk yuvalarından birini açmış. Çocukları evlerinden tek tek kendi toplarmış.

En üstte solda: Siranuş ve kardeşi Aleksan.

En üstte sağda: 1939. Agop Bey'in annesiyle babası (Siranuş ve Kirkor) yeni tanıştıklarında Fenerbahçe'de gezerken.

Üstte: Agop Bey'in dayısı Aleksan 1940'larda askere alınıp yol yapımında çalıştırılmış. Askere giderken annesi Eftik ve babası Garabet ile bu fotoğrafı çektirmiş.

köy'ün ünlü Misak-ı Milli Caddesinde kiracı olmuşlar. Küçük Agop komşu Şerife Hanım teyzenin elinde büyümüş. Şerife teyzeyi o kadar severmiş ki, ona annem dermiş, kocası Mahmut'a da babam. Şimdi 80 yaşında olan Şerife Hanım küçük Agop seviyor diye evde hamur açıp börek yapar, Siranuş Hanım'a yollarmış. Kirkor Minasyan'ın ömrü hep çalışmakla geçmiş. İşi dışında tek eğlencesi kayığına binip balığa çıkmakmış. Agop Bey bugün o günleri, 1947'lerin İstanbul'unu özlemle anlatıyor: "Çocukluğumun İstanbulunda Müslüman Türk çevrenin özelliği başkaydı. Çok efendi insanlardı. Ben onların elinde büyüdüm. Çok iyiliklerini gördüm. Babamın müşterileri onlardı. Ben de çıraklık ederdim. Evlerine yemeğe alıkoyarlardı. Nihal Sokakta bir paşa konağı vardı. Birgün musluklar bozulmuş şarıl şarıl akıyor. Pazar günü hizmetliyle haber yollamışlar. Kalktık babamla gittik, kapıyı çaldık. 'Hayrola Kirkor Efendi' dedi paşanın hanımı. 'Tesisata bakmaya geldim.' 'Siz galiba günü şaşırdınız. Bugün pazar, ibadet gününüz. Biz idare ederiz, siz kilisenize gidiniz' dedi. Artık o komşuluk ilişkileri kalmadı." 6-7 Eylül 1955 olayları sırasında Kirkor Bey'in ve diğer birçok gayrımüslim vatandaşın dükkânlarını, evlerini yağmalanmaktan kurtaran aynı sokaktaki komşuları olmuş. Bugün Agop Bey'in baba tarafından hiçbir akrabası sağ değil. Anne tarafından akrabaları ise 6-7 Eylül olaylarından bir müddet sonra birer birer yurt dışına çıkmışlar. Şimdi çoğu Kanada ve Avustralya'da.

Agop Bey'in annesi Siranuş Hanım'ın ailesi Bursa Orhangazi'nin Çengiler köyünden. Orada toprakları varmış; tarımla, bahçecilikle uğraşırlarmış -1915 yılına kadar. Aleksanyan ailesi Bursa'nın köklü ailelerindenmiş. Siranuş Hanım'ın babası Garabet'in amcası Episkopos Kevork Aleksanyan eski, dünyaca ünlü Armaş (Akmeşe) Manastırı Koleji'nin müdürlüğünü yapmış, hizmetleri karşılığında Mecidiye nişanı almış. Tarihimizin öncü tiyatrolarından Osmanlı Dram Tiyatrosu'nun oyuncuları Siranuş ve Harutyun Aleksanyan da bu aileden. 1915'te Garabet Bey'i askere almışlar. Köydeki kadınlar ve çocuklar ise göçe zorlanmış. Agop Bey'in anneannesi Eftik Hanım kâh yürüyerek, kâh arabayla aylar süren bir yolculuktan sonra Bursa'dan Şam'a kadar gitmiş. Siranuş'u Şam'da dünyaya getirmiş. Ama nüfus kağıdına doğum yerini Çengiler diye yazdırmışlar. Bunca üzüntü arasında sevindirici bir olay, Şam sokaklarında tesadüfen eşi Garabet ile karşılaşması olmuş. İstanbul'a dönmüşler. Eski bağlar bahçelerden eser kalmamış, topraklarına başkaları yerleşmiş. Garabet Bey de sobacılık, teneke, dam aktarma işleri yapmış İstanbul'da. Garabet Bey "Osmanlı"

adammış. Çocuklar yanında konuşamaz, pek soru soramazmış. 80 yaşında ölen Eftik Hanım ise göç yolunda başlarından geçenleri sanki dün akşam sinemaya gitmiş de film anlatıyor gibi anlatır, anlattıklarından torunu genç Agop'u fenalıklar basar, avaz avaz bağırırmış. Siranuş, Aramyan İlkokulu'nda, kardeşi Aleksan Moda'daki Fransız ilkokulunda okumuş. Siranuş evlenmeden önce evlerde terzilik yaparmış. Bahariye Caddesinde, bir tek kapısı kalan tarihi Köçeoğlu Hamamı'nın arkasındaki kuleli eve yıllarca terziliğe gitmiş. Kardeşi Aleksan gömlekçi olmuş. Kirkor ile Siranuş'un iki çocuğu olmuş: Agop ve Hilda. Agop Bey İstanbul Üniversitesi'nde sanat tarihi ve pedagoji, Brüksel'de teoloji okumuş. Kilise okullarında, çocuk yuvalarında eğitmenlik yapmış. Bir akıl hastanesinde çalışmış. Kilise çevresindeki sosyal yardım faaliyetlerine katılmış. Eşi Zartar Hanım'la da 1973'te bu kilise faaliyetleri sırasında tanışıp evlenmiş.

En üstte solda: Agop Bey'in annesi Siranuş Hanım (sağda), evlenmeden önce teyze kızıyla. Siranuş Hanım bu sırada evlerde terzilik yapıyordu. En iyi müşterilerinden biri de Kadıköy'ün iz bırakmadan ortadan kaybolmuş karakteristik yapılarından Bahariye Caddesinde, Köçeoğlu Hamamı'nın yanındaki kuleli ahşap evde oturan aileydi.

En üstte sağda: Siranuş Hanım'la Kirkor Bey'in düğün fotoğrafı.

Üstte: Agop Bey (arkada solda), bir kilise töreninde, 1973.

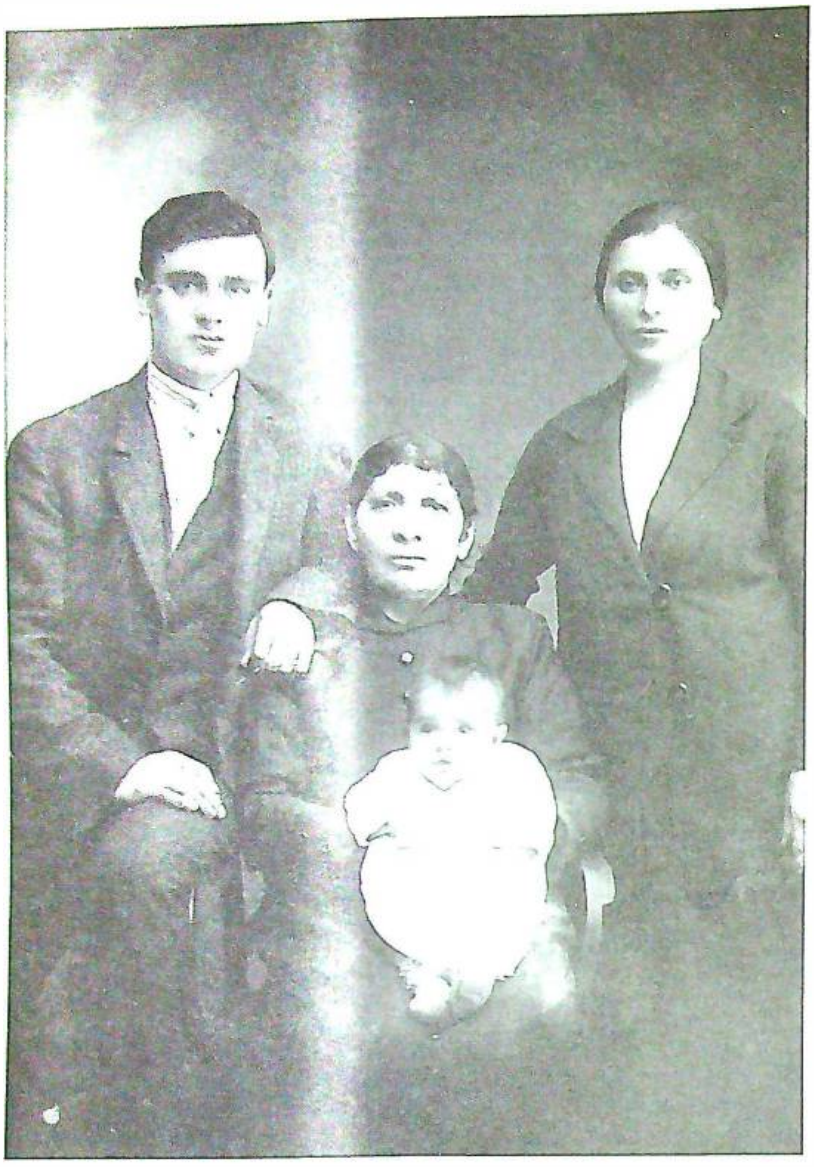

Yıl 1924-25. Satenik ve Kurken evlendikten sonra ilk çocukları ve babaanne Zartar ile İstanbul'da.
"Zartar nine bu resimden sonra Arjantin'e, kızının yanına gitmiş."
"Arjantin'e gelin mi gitmiş kızı?"
"Yok, kızım, yok. Göç sırasında Sivas'a düşmüş Zartar. Dört çocuğundan ancak birini kurtarabilmiş Amerikalı bir çifte vererek. Olayları duyan yabancılar, yetim, kimsesiz çocukları toplamaya gelmişmiş. Kocası, yani Kurken'in babası Fırat'ın suyunda yitmiş. Kızını alan Amerikalı sonradan Arjantin'e gitmiş. Zartar da bunu öğrenince gitmiş kızının peşinden Arjantin'e. Kendisinden bir daha haber alınmamış."

Satenik'in babası Garabet'in İstanbul'da evlendiği Eğinli hanım. Gençliğinde üvey kızı Satenik'i İstanbul'da evinden atmış, ama yaşlandıktan sonra yumuşamış, aileyle arası iyi olmuş.

Zartar Hanım İstanbul'a ailesiyle birlikte 1952 yılında, bir yaşında gelmiş. Sivas Divriği'nin Hornavul (şimdi Maltepe) köyünden. Akdağ ve Delidağ adlı iki dağ arasındaki Hornavul, Divriği civarının en eski yerleşmelerinden biri. Tarihi Hititlere kadar uzanıyor; eski adı Hornavil imiş. Demir madeni çıkarmış dağlarda. Demiri eritmek için kurulan fırınların kalıntıları hâlâ dağlarda durur, türküsü de annesi Ağavni Hanım'ın dudaklarında: "Es rüzgâr es dağlara kar gelsin / Sökesin fırınları benim yarim eve gelsin..." Ağavni Hanım'ın ailesi kendini bildi bileli Hornavullu. Toprakları, davarları varmış. Ağavni Hanım ile eşi Garabet Bey 1952'de göçtükten sonra Hornavul'a ilk kez 1990'da geri gitmişler. Topraklarında çalışıp, evlerinde oturan eski muhacir komşularıyla resimler çektirmişler.

Ağavni Hanım ile Garabet Bey'e eskileri anlattırmak, amcalarını, dedelerini, ninelerini anlattırmak zor. Hem onlara zor, hem dinleyene. Ağır, yalın, yapmacıksız bir acı çöküyor odaya. Garabet Bey yüreğini kıskacına alan sıkıntıyla yerinde duramaz oluyor zaman zaman; odanın içinde tur atıyor, dışarı çıkıyor, geri geliyor. Derinden bir of çekiyor. Acındırma yok konuşmasında, kin de yok. Yapılmış adaletsizliğin adının konmaması, ısrarla yinelenen "sözde" sıfatı onu isyan ettiriyor, acısını deşiyor. "Yani biz sözde mi yaşadık?" deyiveriyor.

Garabet Bey'in babası Misak'ın ailesi Gümüşhane'nin içinden varlıklı, kalabalık bir aileymiş. Misak 5-6 yaşlarında bir çocukmuş 1915'te. Tehcir sırasında ailesinden ayrı düşmüş. Erzincan'a kadar gelmiş. Çoluk çocuk herkesi bir mezarlık kenarında konaklatmışlar. Bir kervancı haline acıyıp yanına almış, Zara'nın Alacahacı köyüne götürmüş. Köy Kürt köyü. Kervancının evinde kalmış Misak, çobanlık yapmış. Eşi Vartanuş ile orada tanışmış. Hornavullu Vartanuş Hanım Misak'tan çok büyükmüş. Göç sırasında biri kucağında, biri karnında iki çocuğu varmış. Yolda doğan bebeği soğuktan donarak ölmüş. Varta-

nuş'u gübre yığını içine gömüp donmaktan kurtarmışlar. Öbür bebeğini de Malatya civarında yine soğuğa kurban vermiş. Kocası 1915'te askermiş. Köye geldiğinde vurulmuş. Malatya'dan geri, Alacahacı köyüne kadar gelen Vartanuş Hanım orada Mahmut Ağa'nın yanına işçi girmiş. Misak ile evlenmeleri de başka bir hikâye. Vartanuş Hanım köye geldikten bir süre sonra Misak, gençlerin aralarında, "Mahmut Ağa'nın yanındaki Ermeni gelinini kaçıracağız, ama Mahmut Ağa'dan korkuyoruz" diye konuştuklarını duymuş. Bunun üzerine Vartanuş'a gidip, "Bunlar sana bir kötülük yapmadan alacağım seni" demiş. Vartanuş önce "Olur mu öyle şey, sen benim evladım yaşındasın"

Üstte solda: 1930 yılı. Kurken ve Satenik İstanbul'da. Ağavni kucakta. Köye Ağavni 2,5 yaşındayken, Kurken Bey askere gidince dönmüşler. Satenik Hanım İstanbul'a bir daha 1945'te, büyük kızı (en sağda) hastalandığında gelmiş.

Üstte sağda: Ağavni Hanım'ın kayınvaldesi Vartanuş Hanım (solda) ve dünürü Kayserili Ruziye Hanım. Ayakta duranlar Vartanuş Hanım'ın öbür oğlu ve gelini. Ruziye Hanım dünürünün kızı yaşında olduğu halde daha yaşlı duruyor. Başında hiç saç olmadığı için kafasını hep sıkı sıkı bağlarmış. 1915'te 8-9 yaşlarındaymış. Üç-dört cesedin altında uzunca bir süre kaldıktan sonra yaralı, ama sağ olarak çıkmış. Bir köylü kadın çocuğun iniltisini duyup kurtarmış. "Ben bunu kurtarayım da Allah oğlumu bana bağışlasın" demiş. Otlardan ilaç yapmış, tedavi etmiş. Ruziye boğazında bir yara iziyle kurtulmuş, ama saçları bir daha hiç çıkmamacasına dökülmüş.

Üstte: Ağavni'nin ablası 1945'te köyde hastalanmış. Trenle İstanbul'a getirmiş annesi Satenik. Genç kız apandisitten ölmüş. Duyan İstanbul'daki Hornavullular toplanmışlar. Acıları o kadar büyükmüş ki, olmadık bir şey yapmışlar (hatta Ağavni Hanım'a göre dince de yasak). Gelinlik giydirdikleri ölünün başında Hornavullu papaz ile birlikte fotoğraf çektirmişler. Acının aksi vurmuş merceğe, donmuş kalmış ve sonsuzlaşmış.

İstanbul'deki ilk yıllar. Ağavni, Zartar, Arsen, ablaları ve Garabet Bey.

Zartar ve ablası annelerinin kapıcılık yaptığı Aynalıçeşme Aslan Sokak No. 23'teki apartmanın merdivenleri önünde, vaftiz giysileriyle. Yıl 1954.

diye itiraz etmiş. Ama sonunda Misak ile evlenmiş. Garabet Bey 1928'de orada doğmuş. 1930'larda Zara'dan ayrılıp Divriği'ye, oradan da Vartanuş Hanım'ın köyü Hornavul'a gelmişler. Misak Bey ölene kadar babası Manuk'u, ailesinden birilerini bulmaya çalışmış. Ama boşuna. Köyde duvarın dibine çöker anlatır anlatır ağlarmış. Dinleyenler de dinler dinler ağlarmış. Sonra Misak Bey ayağa fırlar "Tanrı, sen yoksun" diye bağırırmış. Garabet Bey'e aile büyüklerini sorunca aldığım, "Kızım, biz ne dede gördük, ne amca, ne sülale. El kapılarında kalmış anamız babamız" cevabı, öyle boş değil, altı dolu dolu bir cevap.

Ağavni Hanım'ın ailesi epey varlıklıymış. Annesi Satenik'in babası Garabet I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'a çalışmaya gitmiş. Askere alınmamak için orada Eğinli bir kadınla evlenmiş. Ama fayda etmemiş, gitmiş askere. Soğuktan zatürree olmuş, sonra zatürree vereme çevirmiş, kurtulamamış. Garabet Bey'in eşi ve oğlu tehcir sırasında Tuğut'un dağında donmuşlar, babası ise Fırat'ın suyunda kalmış. Satenik'i yengesi sırtlamış, Divriği'ye kadar getirip bir duvarın dibine koymuş. Sabah ezanında camiye giden erkekler bakmışlar duvarın dibinde bir kız çocuğu yarı donmuş yatıyor. Satenik'i

Zartar Hanım'ın babası Garabet Bey'in (solda) askerlik hatırası. Arkadaşının annesi Ermeni, babası Türkmüş. Askerliğini bitirdikten hemen sonra trenin altında kalınca, resim gerçekten ebedi hatıra olmuş.

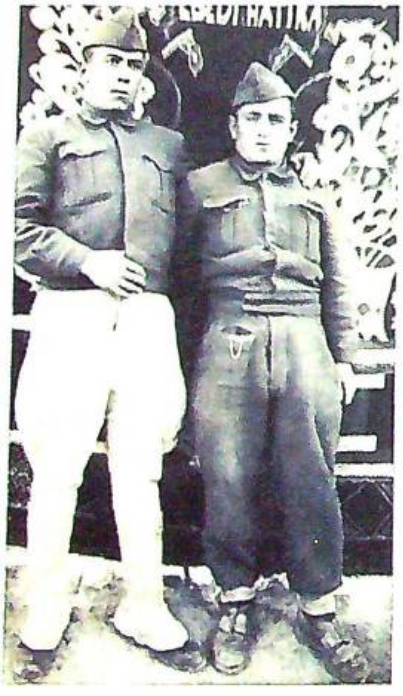

Ağavni Hanım'ın iki erkek kardeşi bekâr gelmişler İstanbul'a, önce çıraklık etmişler, sonra ikisi birlikte bir tamirhane açmışlar Tarlabaşı'nda. Arabanın direksiyonuna oturup poz vermeyi de ihmal etmemişler. Çoluk çocuk sorumluluğu olmadığı için hayatları daha rahat olmuş.

tanımışlar, zaman zaman iş yapmaya gittiği evin hanımına haber vermişler, o da yanına almış. Satenik yedi yıl orada kalmış. "Dünya düzelince" halası gelmiş, onu alıp köye götürmüş. Köye dönebilenlerin sayısı 20-25 kişiymiş. Bir zaman sonra İstanbul'a babasını bulmaya gitmiş. O sırada İstanbul daha işgal altındaymış. Babasının öldüğünü öğrenmiş, İstanbul'un kurtuluşunu görmüş. Üvey annesi kendisini evde istemeyince birilerinin yanına hizmetçi girmiş. O sıralar 18-19 yaşlarındaymış. Köydeki sözlüsü Kurken analığının Satenik'i evden attığını duyunca kalkıp İstanbul'a gelmiş, 1924'te evlenip çoluğa çocuğa karışmışlar. Ağavni 1929'da doğmuş. Kurken Bey'in askerliği gelince eşiyle çocuklarını köye yollamış. Askerliği bitince kendisi de köye gelmiş.

Köyde durumları iyiymiş, toprakları, davarları varmış. Köye mübadele sırasında Selanikli göçmenler yerleştirilmiş. Komşularıyla hep iyi geçinmişler. Birbirlerinin bayramlarını kutlamışlar. Paskalya'da, Noel'de kapıları hep açık olmuş. Birinci gün erkekler gelirmiş ziyarete, ikinci gün kadınlar. Varlık Vergisi zamanında "Hıristiyanlara bir sıfır daha eklenince" çok sıkıntı çekmişler. Garabet Bey'in babası Misak Bigadiç-Sındırgı yolunun yapımında, Ağavni Hanım'ın babası Kurken de Aşkale'deki kömür ocaklarında çalışmış. Yazın alır çalışmaya götürür, kışın evlerine yollarlarmış. Tarla, bahçe işleri tamamen kadınlara ve çocuklara kalmış. Satenik Hanım da, Vartanuş Hanım da çok becerikli, çalışkan kadınlarmış. Ağavni Hanım annesi daha uzun çalışabilsin diye çoluk çocuk hep birlikte tarlada yattıklarını hatırlıyor.

Ağavni Hanım ile Garabet Bey 1947'de evlenmişler. 1948'de ilk kızları doğmuş. 1950'de köydeki 21 bebekten 19'unu öldüren kızamık salgınında ikinci kızlarını yitirmişler. 1951'de Zartar dünyaya gelmiş. 1952'de İstanbul'a göçmüşler. Köydeki gençler okumaya, çalışmaya şehire gelmeye başlayınca yaşlılar toprakları işleyememişler, kalan beş hane de yavaş yavaş İstanbul'a göçmüş. Ama gelirken vergisi-

1975. Park Otel'in çamaşırhanesi. Solda oturan Ağavni Hanım, hemen arkasında eşi Garabet Bey.

1973. Ağavni Hanım Park Otel'deki mesai arkadaşlarıyla. Çamaşırhanede toplam 18 kişi çalışırmış. Sağdan: İstanbullu Arşaluys, Hayriye, Sinoplu Anna, Kayserili Siranuş, Gemerekli Erçanik, Divrikli Ağavni.

Ağavni Hanım'ın kuzini tiyatrocu Zaruhi Değirmenciyan "Saralı Kız" oyununda. 1940'lı yıllarda ailesi pek hoş karşılamamış tiyatroculuğu.

Sonra bir de evlenmeden çocuk sahibi olmuş Zaruhi Hanım. Cemaatin baskısına dayanamamış, 1958'de oğlunu alıp Fransa'ya yerleşmiş. Fotoğrafta Zaruhi Hanım'ın oğlu ve annesi.

Zartar Hanım, İstanbul'da, elde bir meslek olmadan, sıfırdan başlayıp alın teriyle üç çocuk büyütmenin ne demek olduğunun bilinciyle annesi ve babasıyla gurur duyuyor.

Satenik nine torunlarının çocuklarıyla.

Satenik nine torunu Zartar ile.

ni verdikleri, ektikleri toprakları satamamışlar, çünkü tapular kendi üstlerine değil, tehcirde ölen, ama kayıtlarda hâlâ sağ gözüken büyüklerinin üzerineymiş. "Babamın tarlasını bana intikal ettirin" diye tapuya müracaat edenlere, bunlar sağ denmiş. Öldüklerine şahit göstermeleri istenmiş. Sahipsiz kalan toprakları muhacirler işlemiş. Daha sonraları zilliyetlik kanunu çıkınca tapu muhacirlerin üstüne yapılmış.

İstanbul'da iki çocukla birlikte hayata sıfırdan başlamak zorunda kalan Ağavni Hanım ve Garabet Bey Aynalıçeşme'de Kamer Hatun Camii yakınında bir kapıcı dairesine yerleşmişler. Çiftçilikten başka bir iş bilmeyen karıkoca, köyde toprağa verdikleri gücü, İstanbul'da temizliğe vermişler. Ağavni Hanım kapıcılık yapmış, kapıyı çocukların üstüne kilitleyip evlere temizliğe gitmiş. Garabet Bey Park Otel'in çamaşırhanesine işçi girmiş. Bir de oğulları olmuş. 6-7 Eylül 1955 dehşeti onları Aynalıçeşme'de yakalamış. Mide ameliyatı geçiren Garabet Bey hastanedeyken gözü dönmüş kalabalık evlerine saldırmış. Aynalıçeşme'de çok zor sekiz yıl geçirdikten sonra Ağavni Hanım da Park Otelin çamaşırhanesinde çalışmaya başlamış. Ayaspaşa'ya, otelin bahçesindeki iki katlı ahşap lojmana taşınmışlar. Otel kapanana kadar 20 yıl burada oturmuşlar. İşi bıraktığı yeğenlerinin malları darmadağın ettiğini görünce oteli kapatma kararı alan, ama malını mülkünü satıp işçinin hakkını veren otel sahibi Tokatlı Aram Efendi'yi hayırla anıyorlar. İncecik dolmalar saran komşu Hamide hanım teyzenin dolmanın üstüne kapatsın diye verdiği porselen tabağı hâlâ saklıyor, Kadayıf Fikriye'nin hikâyelerini anlatıyorlar.

Zartar ve ablası Taksim'deki Eseyan İlkokulu'nu bitirmiş, sonra çalışmak zorunda kalıp okumaya bir süre ara vermişler. İkisi de terzi çıraklığı yapmış. Daha sonra Feriköy Ortaokulu'na, sonra da Nişantaşı Kız Meslek Lisesi'ne gitmişler. Hem çalışmış, hem okumuşlar. Erkek kardeşleri de liseye giderken bir yandan da çalışmış. Zartar Hanım'ın ablası 1973'te Fransa'ya gitmiş. Oraya yerleşip yeni bir hayat kurmuş. Erkek kardeşi Sorbonne Üniversitesi'nde iktisat okumuş. Fransa'ya yerleşmiş. Ağavni Hanım ve Garabet Bey şimdi Kurtuluş'ta emeklilik paralarıyla aldıkları

mütevazı bir dairede oturuyor, torunlarının çocuklarının ziyaretini bekliyorlar. Garabet Bey evin arkasındaki avuç içi kadar toprağı işliyor da işliyor, harikalar yaratıyor. Satenik Hanım bunca badireden sonra ayakta kalmaya devam ediyor.

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı saltanatı yıkılarak kuruldu. Ama çocuklarımız 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçıları oldukları düşüncesiyle yetiştiriliyorlar. Biz "Türkler", kendimizi Osmanlı devletinin egemenleri ile özdeşleştiriyor, 600 yılda çok geniş topraklara hâkim olmuş bir ulus edasıyla, Arapları, Yahudileri, Ermenileri, Alevileri, Rumları, Kürtleri hor görüyoruz. Ezilen halkların derdini içimizde duymuyoruz, çünkü hep "üstün" olduğumuza koşullandırılmışız. Bunun en son örneği de "Arap hayranlığı"nın, yetkili ağızlarda bir küfür niyetine telaffuz edilmesi.

Tarih garip bir şey. Olan olmuş, istesek de istemesek de, yok saysak da saymasak da, kişilerin, devletlerin, bin türlü gerekçeleri olabilecek devlet politikalarının iradesinden bağımsızca oraya yazılmış. Geriye dönüşü yok. Atılan her bir adımla ortaya yeni koşullar çıkıyor ve bu yeni koşullar kendi ilişkilerini ve gereklerini yaratıyorlar. Ve bu miras hem genel olarak toplumların, hem de toplum içindeki grupların, sınıfların, çeşitli güç odaklarının, hatta tek tek bireylerin psikolojisini, yapısını mutlaka bir şekilde belirliyor. Belirlemesi bizim irademiz dışında bir olgu; irademize bağlı olan ise ne şekilde belirleyeceği. "Üstün" ve "egemen" taraf olmanın gururuyla, ezmeye, horlamaya devam edebiliriz, bu bize mirastır. Ama "üstün" ve "egemen" taraf olarak yapılmış haksızlıkları görüp, bunun ezikliğini içimizde duyabilir, daha anlayışlı, daha hoşgörülü olma sorumluluğunu taşıyabiliriz; bu da aynı mirasın farklı bir sonucudur. Benim gönlüm o ezikliği hissetmekten yana. Bunun birinci adımı da tarihi kendi niyetlerimize göre yazmaya çalışmamak, gerçeklerin adını olduğu gibi koymaktır. Zira gizlenen, kabullenilmeyen gerçekler, yok sayılan hoşnutsuzluk ve huzursuzluklar her türlü spekülasyon ve provokasyona, baskıya en açık ortamı yaratırlar.

1951'de köyden ayrılan Ağavni ve Garabet ilk kez 1990'da geri dönmüşler. Çocukluk arkadaşları olan Selanik muhaciri komşularını ziyaret etmişler. Eski evlerini, tarlalarını gezmişler. Resimler çekmişler. Ağavni Hanım resimlerin arkasına şöyle notlar düşmüş: "Büyük evin eski kapısı", "Bizim köyün kilise duvarı", "Bizim tarlanın elması", "Bal armudunun dibi".

1994. Kardeş çocukları bir arada. Üç kardeşin yedi çocuğundan bir tek Narod Türkiye'de yaşıyor.

EPHEMERA

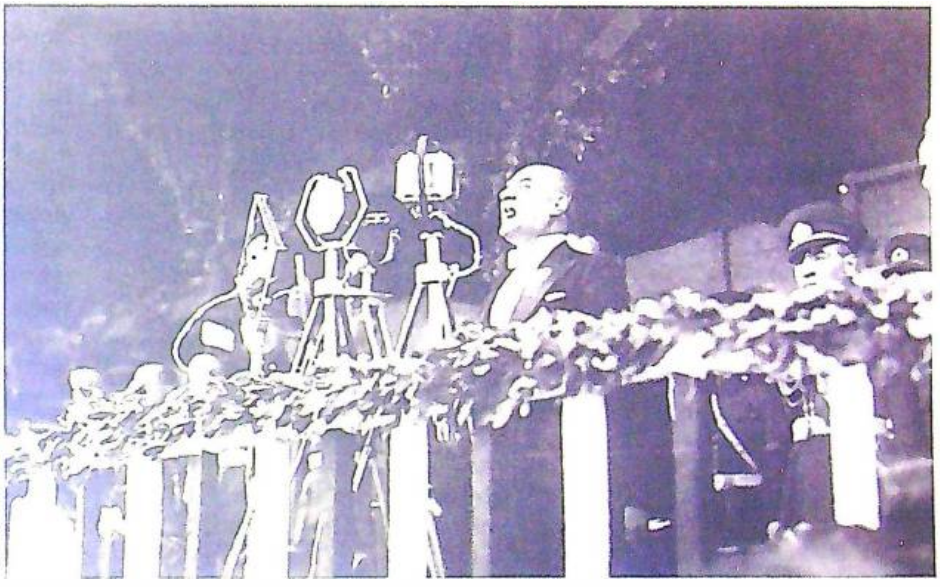

Bu iki sayfada yer alan, Atatürk'e ve cenaze törenine dair fotoğraflar Ephemera Derneği Arşivi'nden alınmıştır.

Necdet Sakaoğlu: Yerel Tarihçilik

ATİLLA LÖK

Toplantının bant çözümlerini yapan Özlem Engin'e teşekkür ederim.

Tarih Vakfı tarafından düzenlenen "Tarihçinin Mutfağı" toplantılar dizisinin eylül ayı konuğu Necdet Sakaoğlu'ydu. Toplantı 17 Eylül'de Bilgi-Belge Merkezi'nde yapıldı.

Çeşm-i Cihan Amasra, Mengücekoğulları, Divriği'de Ev Mimarisi, Köse Paşa Hanedanı gibi monografilerin ve bir dizi makalenin yazarı, tarih araştırmacısı Necdet Sakaoğlu 29 Eylül 1939'da Divriği'de doğmuş. Hasan-Âli Yücel'in döneminde yapılmış Divriği Atatürk İlkokulu'nu (1951), Nuri Demirağ'ın yaptırdığı ve kendi adını taşıyan ortaokulu (1954), İttihatçı Sivas valisi Muammer Bey'in yaptırttığı şatovari bir öğretmen okulunu (1957) ve en son olarak da İstanbul Çapa'daki, kitabesindeki adı Dârül-Muallimat-ı Aliye olan Eğitim Enstitüsü'nü bitirmiş.

1957 yılında Urfa'da Harran'ın yanı başındaki Parapara'da başöğretmen olarak göreve başlamış. Sakaoğlu "Kaç öğretmenin vardı?" diye soranlara "Kendi kendimin başöğretmeniydim" diyor ve o dönemin yönetimini 18 yaşındaki deneyimsiz bir genci, çok çok uzaklara atamasından dolayı eleştiriyor. Bu deneyimden sonra Çapa Eğitim Enstitüsü'nü kazanan Sakaoğlu 1961'de buradan mezun olunca Trabzon Öğretmen Okulu'na edebiyat öğretmeni olarak atanmış, daha sonra sırasıyla Amasra'da ortaokul-lise öğretmenliği ve müdürlüğü, Bakanlık müfettişliği ve Talim Terbiye Kurulu üyeliği görevlerinde bulunmuş. 38 yıllık meslek yaşamının ardından 18 Ocak 1998'de emekli olmuş.

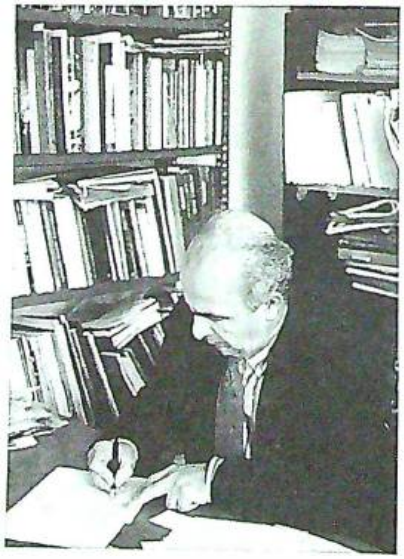

TARİHÇİ OLMAK İÇİN HANGİ OKULLARDA OKUMAK GEREKİR?

32 yıldan beri tarihle ikinci bir uğraş alanı olarak ilgilendiğini ve emekli olduğu için artık bütün vaktini tarihe ayırabileceğini belirten Sakaoğlu tarih yazarlığının, okul ve öğrenimden çok, ilgiye ve kendi kendini yetiştirmeye bağlı olduğunu vurguluyor.

29 Eylül'de 60 yaşına giren Necdet Sakaoğlu geride kalan 59 yıl için "59 yaş uzun bir tarih süreci" diyor. "Geriye gittikçe kendimi çok farklı bir dünyada buluyorum, özellikle de gençlerin kolay algılayamayacakları bir dünyada. İlkçağdaki hayatın pek çok uzantıları bundan 50 yıl önce devam ediyordu. Örneğin kağnı görmek, kağnıyla yük taşındığını, tahılların, tuzların kağnılarla, hayvanlarla taşındığını görmek olağandı. Kapımızın önünden deve kervanlarının geçtiğini görürdük. Hatta bir gelenek vardı, korku tutmasın diye bizi develerin altından geçirirlerdi.

Necdet Sakaoğlu tarih sevgisinin başlangıcını Divriği'nin ve Sivas'ın tarihsel ortamlarına, Sivas Öğretmen Okulu'nun anıtsal ve tarihsel binasına ve tarih öğretmeni Kâzım Dilcimen'e bağlıyor:

"Ben tarihle yakınlaşmamda, bu ortamlara ve özellikle de tarih öğretmenimiz, tarihçi Kâzım Dilcimen'e borçluyum, çünkü berikiler mekân olarak, Dilcimen de tarihi anlatırken beni etkiledi. Dilcimen tarihi öyküleştirir, biz onun anlattıklarını hikâye olarak dinlerdik. Kâzım Bey'i zevkle dinlerdik, her üç dört bilgi aktarımının arasında mutlaka bir fıkra anlatırdı. Şimdi anlıyorum ki, merhum bize tarihi sevdiriyormuş."

TARİH DERS KİTAPLARININ SEVİMSİZLİĞİ

Sakaoğlu, öğretmenlik deneyiminin de verdiği tecrübeyle, liselerde okutulan tarih kitaplarındaki yavanlığın öğrenciyi ilgiye değil, ilgisizliğe sevk ettiğini, bu durumu tersine çevirmenin yolunun ise yerel tarihe önem verilmesinden ve tarih-edebiyat ilişkisinin kurulmasından geçtiğini belirtiyor ve ekliyor:

"Şayet bizde yerel tarihlere popüler ve sözlü tarih ağırlıklı olarak yeni bir bakış getirilirse, zannediyorum ki, Anadolu'nun bugüne kadar yazılmayan tarihi pek çok yeni uçlar verecektir. Kaldı ki, yerel tarihlerin zenginliğine dayalı Anadolu toplumu tarihi yazılmazsa tarihin bu sevimsizliği başkalarının tarihinden alıntılar, kuru tarih bilgileri bana göre daha yıllarca sürecektir. Ayrıca tarihle edebiyatın ortak yönlerini unutmamalıyız. Lise kitaplarındaki kuru bilgi stokları gençleri tarihten soğutuyor. Oysa tarihle edebiyatın ilkçağdan beri ortaklığı söz konusudur. Tarih mi edebiyattan doğmuştur, edebiyat mı tarihten doğmuştur çözemezsiniz. Çünkü mitoloji hem tarih, hem edebiyattır; ikisinin kaynağı birdir. Belgesel tarih yazıyoruz diye edebiyatı, üslubu tamamen boşlar da kupkuru yazmaya kalkarsak, bunun vereceği fazla bir şey yoktur. Tarihin nakışı olmalıdır, ama bunun da dozunu kaçırmamalıdır. Tarih, okuyanda, kültürel bir doyum sağlamalıdır. Tarih programları yeniden ele alınırken bu iki yön, yani hem yerellik, hem de tarih-edebiyat ilişkisini unutmamak gerekir."

Sakaoğlu tarihe olan ilgisizliği tarihsel kültür ortamlarının yok edilmesine ve insanların giderek apartman yaşantısına mahkûm edilmesine de bağlıyor:

"Çok yoksul yerlerde yetiştik, ama zannediyorum kültürel donanım açısından ta geçmişten gelen süreç ve süreklilik bize bir şeyler aşılıyordu. Biz onun farkında değildik. Bu süreklilik bir yerde kesilmiş,

Necdet Sakaoğlu*, Köse Paşa Hanedanı *kitabıyla 1985 Sedat Simavi Ödülü'nü kazandı.

kesildiği için de tarih, seveni en az olan alan haline gelmiş. Artık mekânlarımız da tarihsel değil. Benim doğduğum, büyüdüğüm, gittiğim evlerin hepsinde başımı kaldırınca işlemelerle dolu tavanlar görürdüm; sonra dolaplar, direkler, odalar, pencereler, vitraylar... Bütün bunları biz dağıttık. Apartman yaşantısı da bizi o tarihî ortamlardan kopardı, uzaklaştırdı."

Sakaoğlu ilk yerel tarih çalışmasına özel bir değer veriyor:

"27 yaşındayken *Çeşm-i Cihan Amasra*'yı yazdım. Şimdi kitap müzayedelerinde satılıyor, övünç verici, ama tenkit edilecek çok tarafları var tabii. Belirtmek istediğim şu: Şayet ben Amasra'ya atanmasaydım, belki tarih araştırmacısı olmayacaktım. Amasra bir tarih ortamıydı. Bastığınız, çiğnediğiniz kaldırımlar Cenovalıların döşediği taşlardı; rıhtımlar Romalılardan kalmaydı; kale kapılarında Cenova armalarını görüyordunuz. Fakat daha sonraki yıllarda, her yerde olduğu gibi, Amasra'da da tahripler oldu. Amasra'nın girişinde Romalılardan kalma Kuş Kayası denen bir dağ anıtı vardır. 'Dağın yüzündeki bu put niye duruyor' diye veya arkasında define varmış kuruntusuyla altına dinamit koyup patlatmışlar, yarısı gitmiş. Aşınmış kaldırımların üzerine betonlar döküldü. Yoğun kaçak yapılaşma ahşap evleri, doğal ve tarihsel çevreyi tahrip etti. Dört kat, beş kat, altı kat çirkin binalar yapıldı."

Köse Paşa Hanedanı'*nın yeni baskısı bu ay Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yapıldı.*

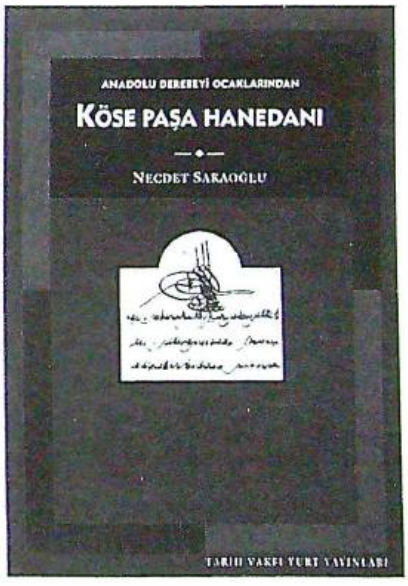

Sakaoğlu, 25 Mayıs 1997'de Tarih Vakfı tarafından düzenlenen Boğaz gezisinde rehberlik yaparken.

SÖZLÜ TARİHÇİLİK VE BELGELER

Sakaoğlu savaşları, antlaşmaları, diplomasiyi, fetihleri anlatmayı yeterli gören resmi tarihçiliğin ötesinde toplumun, halkın, sıradan insanların tarihsel serüveninin açığa çıkarılmasında sözlü tarihçiliği önemli buluyor:

"Özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreği için, o dönemi yaşamış insanlardan alınacak çok bilgi vardı. Örneğin bir Seferberlik, yani I. Dünya Savaşı yıllarında toplum tarihi, Anadolu halkının seferberlik sırasında yaşadığı serüven ancak bu insanlardan dinlenerek yazılmalıydı. Devlet arşivlerinden alacağınız belgelerle kesinlikle Anadolu'nun Seferberlik Tarihi yazılamayacaktır. Ne yazık ki, bu artık pek mümkün değil, çünkü o insanlar hayattan çekildiler ve büyük bir boşluk bıraktılar.

Neler yenilir, neler içilir, yoksulluklar, hastalıklar nasıl göğüslenirdi? Ev yapımları, kent, kasaba, köy imarları nelere bağlıydı? Bütün bunları yeterince kayda geçiremedik. Büyük boşluklar karşımızda duruyor ve onun için de sürekli resmi tarih yazılıyor. Enver Paşa yazılıyor hâlâ, Talat Paşa yazılıyor; fakat Enver Paşaların, Talat Paşaların, Cemal Paşaların kararıyla Anadolu'daki milyonların hangi hallerden hangi hallere girdiği bilinmiyor. Savaşları, cepheleri yazıyoruz; Kanal Harekâtı, Galiçya deyip bırakıyoruz. Oysa bunların gerisine bakmak gerekiyor. Tifüs, kolera, açlık, sefalet, her adam başı yol kesen çeteler, ekilemeyen araziler, hastalıklı insanlar, cenazeleri kaldıran kadınlar... Toplum tarihi sürekli göz ardı edilmiş Türkiye'de, hâlâ da ediliyor. Sözlü olarak bizlere bunları anlatacak insan bulamayacağımıza göre, pek çok şey karanlıkta kaldı gitti."

Bu duruma rağmen karamsarlığa kapılmayan Sakaoğlu özellikle genç tarihçilere bir öneride bulunuyor: "II. Dünya Savaşı yıllarının toplumsal tarihi sözlü tarih verileriyle halen yazılabilir; onu yaşayanlar henüz hayatta, bari onu kaçırmayalım. O yıllarda 20'li-30'lu yaşlarında olanlar çok şeyler anlatabilirler."

Sakaoğlu arşiv belgelerinde merkezin formüle ettiği gerçekdışı hukuksal ve yönetsel metinlerin de olabileceğini, ayrıca kişisel çıkar ya da kaygılar yüzünden merkeze yanlış bilgiler verilmiş olabileceğini, bu yüzden belgelere yüzde yüz güvenmemek gerektiğini belirtiyor. Sakaoğlu'na göre bunda meslek hayatının özellikle bürokrasi ile ilgili olan yönü de etkili olmuş, zira resmi yazılarda yalan ve yanlış bilgileri çok görmüş.

Sakaoğlu, gelen bir soru üzerine, arşiv belgelerini ve sözlü bilgileri kullanış tarzını, bunlar arasındaki ilişkiyi ve sözlü anlatım ile yazılı belge çeliştiğinde sözlü olana daha fazla güvendiğini şöyle açıklıyor:

"Köse Paşa'da 800 arşiv belgesi, 200 de sözlü bilgi kullanmıştım, yani arşiv belgeleri dört misli fazla. Gayet tabii, sözlü bilgiler arşivlerin vereceği bilgi kadar zengin olamaz. Ama ikisini bir araya getirip müşterek noktaları, doğrulamaları, kanıtlamaları, çelişkileri bulmak zevkli bir uğraşıdır. Olayın başka türlü seyrettiğini, arşiv belgesindeki bilginin yanlışlığını bulabilirsiniz. Örneğin Köse Paşa tarihindeki bir olay: Veli Paşa'yı Kürt kadınlar başına sopalarla vurup öldürmüşler, ama Sivas valisi Baba İbrahim Paşa İstanbul'a 'Veli Paşa'yı yakaladım ve idam ettim' diye yazmış. İbrahim Paşa'nın önüne ölüsü getirilmiş, o da ölünün başını kestirmiş İstanbul'a, vücudunu da Divriği'ye göndermiş. Ben bunu en az yedi-sekiz kişiye teyit ettirdim. 'Babaannemden dinledim öyle anlattı, dedemden dinledim öyle anlattı' dediler. Hatta yetinmedim, bir de Akçadağlı Hacı Memur diye bir adam buldum, o da bana 'Ben de öyle duydum, kadınlar öldürmüş derler' dedi. Fakat arşivdeki belgelerin hepsinde Veli Paşa'nın İbrahim Paşa tarafından Arga'da idam edildiği yazılı. Tarihçiye düşen görev, 'Sorduğumuz kimselere göre Kürt kadınlar öldürmüş, fakat arşiv belgelerine göre İbrahim Paşa idam ettirmiştir' deyip geçmek değildir. Bence bu, tarihçilik değil. Asıl tarihçilik burada Veli Paşa'nın nasıl öldürüldüğü meselesine bir nokta koymaktır. İki sağlam sözlü bilgi çoğu zaman resmi belgelerden daha güvenilir olabilir. Çünkü öbüründe sorumluluktan kaçma, uyutma, göze girme, ödül alma kaygıları olabilir. Nitekim Baba İbrahim yazısını gönderdikten sonra II. Mahmud da 'Bu başarından dolayı seni kutlarım. Sana çelenk

ve kılıç gönderdim; tazimle karşıla, kılıcı kuşan ve saltanatıma dua et' diyor."

Sakaoğlu, tarihçinin elindeki belgeye çok yönlü yaklaşarak farklı sorular sorması gerektiğini de II. Abdülhamid'in İstanbul isimli gemisinin demirbaş defterini göstererek açıklıyor:

"Abdülhamid için bir 'Korvet-i Hümayun' alınmış ve adına İstanbul denilmiş. Elimizdeki demirbaş defterinde Bohemya işi kristal takımlar, içki takımları, yemek takımları, porselenler, koltuk vs her şey var. İrdelerseniz ne yok biliyor musunuz? II. Abdülhamid'in Müslümanlığının ve halifeliğinin gereği olarak bulunması icap eden ne seccade var, ne Kur'an var, ne de rahle. Gerçi Abdülhamid bu gemiye hiç binmemiştir, ancak binseydi, içebilir, yiyebilir, oturabilir, dinlenebilir, ama ne Kuran okuyabilir, ne de namaz kılabilirdi. Her belge birçok açıdan değerlendirilebilir veya eski bir atasözünde olduğu gibi, nasıl bir kasap bir koyundan iki post çıkarmaya uğraşırsa, tarihçi de bir belgeden birkaç şey çıkarma savaşı vermelidir."

YEREL TARİHÇİLİK VE YERLİLİK

Daha çok yerel tarih üzerine çalışan Sakaoğlu, tarihçinin sağlıklı bir çalışma yapabilmesi için araştırdığı yerle bir bağının olması gerektiğini belirtiyor:

"Yerel tarihler genel toplum tarihine temel oluşturmalıdır. Yerel tarihleri yazanların da yerellikle bağlantıları çok yönlü olmalıdır, oranın insanı olmalıdır veya oranın insanı olabilecek derecede orayla kaynaşmış olmalıdır. O yerle çok yönlü bağlantınız yoksa yerel tarihçi olmanız zordur. Divriğili olduğum için Divriği tarihine sıcaklık duydum ve orayla ilgili yaptığım çalışmalarda kolay kolay yanlışlığa düşmedim, çünkü her şeyi sorgulayabiliyordum. Örneğin Divriği'de İmam Bey diye tanınan adamı Başbakanlık Arşivi'nde Mir Hüseyin Bey olarak bulmakta güçlük çekmedim."

Sakaoğlu, Mayıs 1994'te Tarih Vakfı'nın düzenlediği Edirnekapı-Ayvansaray gezisinde İvaz Mehmed Efendi Camii hakkında bilgi verirken.

SAKAOĞLU'NUN MUTFAĞI

Sakaoğlu devlet merkezli tarihten kopamayışımızı bir açıdan geçmişteki müderrislerin, kadıların, imamların vb okuryazar insanların gündelik yaşamlarını kaleme almamalarından doğan boşluğa da bağlıyor. Bu bağlamda kendi sorumluluğunu, her günün sonunda o gün yaşadıklarını tarih yazıcılığı bakışıyla yazdığını açıklıyor.

"1963 yılından beri her gün hiç değilse bir sayfa yazıyorum. En zor anlarımda bile belki ertesi gün tutmak kaydıyla bir şeyler yazıyorum. Şayet, sözgelimi Konya Karatay Medresesi'nin müderrisleri de rahlelerindeki bir deftere olup bitenleri şöyle ikişer üçer cümleyle yazsalardı elimizde muazzam kaynaklar olurdu. Bütün kentlerde yaşanan olayları, depremleri, salgınları, afetleri, baskınları, okuryazar insanlar, müftüler, kadılar kaleme alsalardı, yani şu bildiğimiz kadı sicillerinin dışında biraz daha özgür, kent yaşamıyla ilgili not tutma alışkanlığı olsaydı Batı'da örneklerine rastladığımız kaynaklar bizde de olabilirdi. Ben de biraz bu endişelerden dolayı, biraz da böyle bir boşluktan dolayı belki, 35 yıldır aksatmadan her gün yazmaya çalışıyorum."

Sakaoğlu ayrıca bütün bu zaman boyunca yazılı belgeler, yazma kitaplar topladığını belirtiyor.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI

Tarihçi adaylarının, tarih meraklılarının dikkatine!
Kitaplarını, makalelerini okuduğumuz tarihçilerimizin "mutfak"larını kendi ağızlarından dinleyeceğiz.

Bu aykı konuğumuz:

Prof. Dr.
NURHAN ATASOY
Maltepe Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı

19 Kasım 1998 Perşembe
Saat: 18.30 - 20.30

Tarih Vakfı
Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sk. No:15
Eminönü Tel: 513 52 35

Bilgi için Vakıf Merkezi:
233 21 61

TARİH VAKFI

MÜTAREKE SONRASI DÖNEMDE NÜFUSUN AZALMASI VE KENT EKONOMİSİNE YANSIMALARI

Cumhuriyetin İlk Yıllarında İstanbul

MURAT KORALTÜRK
Marmara Üniversitesi
İİBF İktisat Bölümü araştırma görevlisi

İstanbul, 19. yy'da gelişen ve egemenlik alanını genişleten dünya ekonomisi çevresinde yer alan önemli bir ekonomik merkezdi. Ancak, Birinci Dünya Savaşı, ardından Müttefiklerin kenti işgali ile süren Mütareke döneminden sonra Cumhuriyet'in ilanı ve hükümet merkezi Ankara olan TC yönetimi ile yeniden bağlantısının kurulduğu sıralarda, yani 1923'lerde kentin 19. yy'daki ekonomik canlılığa sahip merkez olma özelliği sarsıntıya uğramıştı.

İstanbul'un bu yıllarda içinde bulunduğu iktisadi sıkıntıların başlıca nedenlerinden biri, kent nüfusunun niteliksel olarak değişim yaşaması, niceliksel olarak ise azalmış olmasıydı.

Bu yazıda İstanbul'un Mütareke dönemini izleyen günlerde demografyasında yaşanan değişimlerin kentin ekonomik yapısı ve özellikle ulaştırma sektörü üzerindeki etkilerine değinilmektedir.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA İSTANBUL EKONOMİSİ

20. yy'ın yaklaşık ilk çeyreği, Türkiye'nin sıcak savaşlar ile siyasal, toplumsal ve ekonomik sorunlar içinde sarsıldığı, sancılı ve bu sancının ardından yeni bir devletin doğduğu dönemdi. Bu dönemde İstanbul da önemli değişimlere sahne oldu. Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul iktisadi açıdan bir gerileme sürecine girdi. İstanbul'da Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerileyen iktisadi yaşamı gereği gibi değerlendirebilmek için bu dönem öncesindeki, yani Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke dönemi öncesindeki İstanbul'un iktisadi durumunun ne olduğuna bakmak gerekir.

İstanbul'da, Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke dönemine kadar iktisadi faaliyetleri kentin yönetim işlevi, üretim ve hizmetler biçiminde sıralamak mümkündür. Kent, 1908'den sonra memur kadroları eksiltilmiş, ücret düzeyleri düşürülmüş olsa da sivil ve askeri bürokrasinin yoğunluğu nedeniyle azımsanmayacak bir tüketici kitlesini barındırması açısından önem taşıyordu. İstanbul'da ticaret ithalat, transit ticaret, tarım ve el emeğine dayanan ürünlerin ihracatı biçiminde gelişim gösteriyordu. Kent yabancı ülkelerden getirilmiş ürünlerin ülkenin iç bölgelerine dağıtıldığı önemli bir giriş noktasıydı. Konumu itibariyle İstanbul, Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler ve Ortadoğu ülkeleri için de transit ticaretin geçtiği bir güzergâh üzerinde bulunuyordu. Kentte ithalat ve transit ticaret dışında gerçekleştirilen iktisadi etkinlikler, yani ev üretimi olarak nitelendirilebilecek ürünler kent içinde tüketildiği gibi, ülkenin diğer bölgelerine de satılıyordu. Tüketim gereksiniminin üzerinde kalan ürünler ise ihraç ediliyordu. Kentte gerçekleştirilen hizmetler olarak bankacılık, sigortacılık, ulaştırma, yüksek öğretim ve sağlık hizmetleri ön sıralarda geliyordu.

İstanbul'da yerel düzeyde üretilen mal ve hizmetler yerel yönetim faaliyetleri, perakende ticaret, inşaat faaliyetleri, kentlilerin tükettiği küçük üretim, hemen tamamı yabancı sermaye yatırımı olan su, elektrik, gaz, aydınlatma, tramvay gibi altyapı hizmetleri ve kentin yakın çevresinde gerçekleştirilen sebze ve meyve üreticiliğiydi. İstanbul'un ekonomisinde ulaştırma işlevi dışarıda bırakılırsa en başta gelen etkinlik ticaretti.

Tekeli ve İlkin'in çizdiği bu tablo 1924'te yayımlanan bir raporun analizi dolayısıyla yapıl-

mıştır.[1] Bu tablo biraz daha detaylandırılmak istenirse, anılan rapordan hemen hemen bir yıl önce yayımlanan Ahmet Hamdi'nin (Başar) bir makalesinde verdiği bilgiler ve savunduğu görüşler ele alınabilir. Ahmet Hamdi kent nüfusunun iki ana sınıfa ayrıldığını ifade eder. Birincisi "Türk İstanbul"u oluşturan Müslüman unsur, ikincisi ise "Gayrı Türk ve beynelmilel İstanbul"u oluşturan gayrimüslimler ve yabancılardır. Bu unsurların kentin ekonomik yaşamında üstlendikleri rolleri de şu şekilde sınıflandırır:[2]

> ...Türk İstanbul atideki sınıflardan müteşekkildir:
>
> 1- Müteneffizan, memurin, mütekaidin, eytam ve eramil, vilayat memurininin aileleri eshabı emlaktan müteşekkil müstehlik ve hükümet hazinesine merbut bir sınıf.
>
> 2- Bu müstehlik sınıfın mevcudiyetiyle idameyi hayat eden küçük esnaf ve şehir amelesi.
>
> 3- Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a ticaret kastıyla hicret eden taşra tacirleri.
>
> ...gayrı Türk ve beynelmilel İstanbul atideki sınıfları ihtiva eder:
>
> 1- Harici ve dahili ticaret, sanata müteallik esnaflıkla meşgul olan yerli gayrı Türkler.
>
> 2- Büyük teşebbüslerin ve şirketlerin başında bulunan Avrupa sermayedarları veya bunların adamları.
>
> 3- Buralarda kullanılan yerli ve ecnebi gayrı Türkler.
>
> 4- Transit ticaretiyle meşgul olanlar.
>
> 5- Bankacılar ve sigortacılar gibi iktisadi meslek erbabı.

İstanbul'un Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar koruduğu bu ekonomik yapı savaş, savaşı izleyen Mütareke ve işgal yıllarında sarsıldı. Cumhuriyet idaresinin devraldığı İstanbul'un yukarıda ana hatları çizilen İstanbul ile benzerliği oldukça azalmıştı.

İSTANBUL'UN NÜFUSU VE EKONOMİSİ

Gerek İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın raporu, gerek Ahmet Hamdi 20. yy'ın başlarında iki İstanbul'un varlığına işaret etmektedir: Kozmopolit İstanbul ve milli İstanbul. Kozmopolit İstanbul'un milli İstanbul haline gelmesi Osmanlı Devleti'nin yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması paralelinde ortaya çıkmıştır. Anılan raporda bu süreci hızlandıran etkenler, başka bir ifadeyle, kent ekonomisindeki gerilemenin nedenleri açıkça dile getirilmemiştir.[3] Ancak raporu analiz eden Tekeli ve İlkin bu etkenleri şu şekilde sıralarlar:[4]

1- Kent nüfusunda yaşanan azalma.

2- İstanbul'un başkent olma özelliğini yitirmesi.

3- Hinterlanttaki daralma.

4- Alım gücünde gerileme.

İstanbul'un ekonomisinde yaşanan gerilemeye neden olan bu dört etkenden ilk üçü

Mayıs 1919'da İstanbul sokaklarında kuyumcu vitrinlerine bakan kadınlar. Romeo Martinez Arşivi, *İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar*, İstanbul, 1996

TABLO I: İSTANBUL'UN NÜFUS TAHMİNİ

Yıl	Nüfus
1844	356.655
1885	875.575
1914	909.978
1922	710.286
1924	500.000
1927	690.857
1935	741.148

Kaynak: Zafer Toprak, "Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul'un Nüfusu ve Toplumsal Topografyası", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. 3, (1992), s. 120.

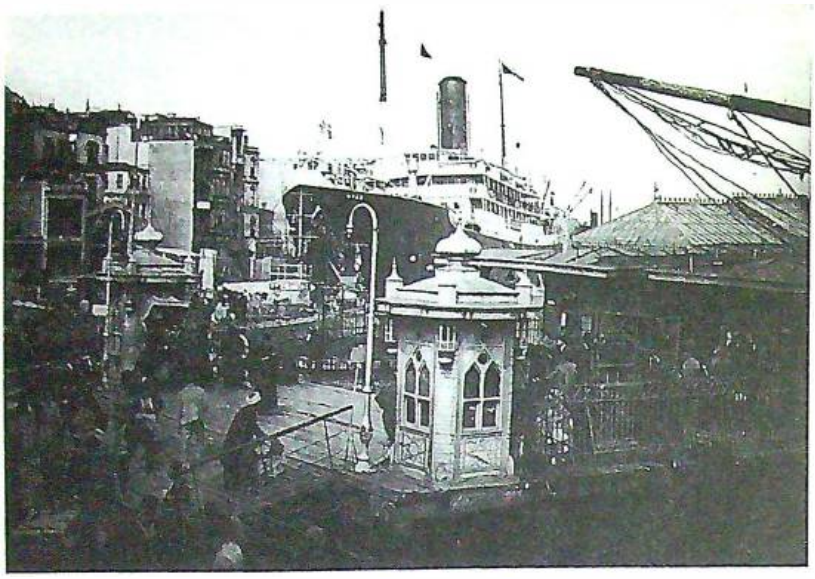

Haziran 1919'da Galata Limanı'nda (Karaköy) vapur iskelesi.
Romeo Martinez Arşivl, *İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar*, İstanbul, 1996

demografik yapıdaki niteliksel veya niceliksel değişimlerle ilgilidir. Şöyle ki, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girerken İstanbul'un nüfusu bir milyona yakındı. 1922'de kent, Ankara hükümetinin denetimine girdiğinde ise nüfus yedi yüz bin civarındaydı (bkz. Tablo I). Kent nüfusundaki bu azalma kent ekonomisini de doğrudan olumsuz etkilemiştir.

Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı ve hükümet merkezinin Ankara olarak belirlenmesi, böylece İstanbul'un yönetim işlevini yitirmesi kentin ekonomisinde gerileme nedenlerinin başında gelir. Raporda bu husus şu sözlerle ifade edilir:

> Saltânât-ı müstebide devrinde İstanbul büyük bir İmparatorluğun payitahtı olduğu için İşkodra'dan Basra'ya kadar memleketin her bir tarafından burada ikâmet etmek üzere pek çok kimse gelir; bir taraftan kavânin ve nizâmât-ı devlet hâricinde yaşayan ecnebilerle kısmen bu sınıfa ithâl edilebilen gayr-ı müslimler, diğer taraftan ekseriyâ gayr-ı meşrû sebeplerle iktisâb-ı servet eyleyen saray erkânı ve mensubunu her sene şehrin gerek piyasa yerlerinde, gerek sayfiye mahallerinde apartmanlar, mağazalar, hanlar, köşkler, yalılar inşâ' ediyorlardı. Bu zamanlarda şehirde de bir tahavvül-i mühimm vuku' buluyordu. Evvelce gayr-ı meskûn olan tepeler en zengin binalarla süslenerek İstanbul o zaman mevcut nüfusundan daha fazla bir ittisa' kesb eyliyordu. İki ayda bir çıkan maaş piyasaya bereketli bir faaliyet verirdi; kapitülasyonlar dolayısıyla gümrük rüsûmu hafif; istihlâk rüsûmu gayr-ı mevcut; oktruvalar mevkud ve diğer tekâlifin tahsil ve istifâsı ekseriyâ müşkil olduğu için İstanbul halkı hidemât-ı devletin sarfiyâtına hemân hiç iştirâk etmez gibi idi. İstanbul'da siyasi nokta-i nazardan da o derece tatlı idi. Bir milyonu mütecaviz olan İstanbul nüfusu devlete adam başına doğrudan doğruya vergi olarak senevî ancak on-oniki kuruş, belediyeye de onbeş-yirmi kuruş verirdi.[5]

Kentin yönetim işlevini yitirmesi yalnızca kentte yoğunlaşan memur nüfusunun azalması değil, başkent olmadan dolayı kazanılan bazı ayrıcalıkların da yitirilmesine neden olur. Yine aynı raporda İstanbul'un başkent olmaktan dolayı edindiği ayrıcalıklar şu sözlerle dile getirilir:

> Herhalde İstanbul ahâlisi evvelkine nispetle devlete doğrudan doğruya vergi olarak altı yedi misli, şehre de iki misli-nden ziyâde vergi vermeye başladı. Meşrutiyet, saltânât-ı müstebide devrindeki debdebe ve ihtişâma ve bunların müstelzem olduğu sarfiyâta nihâyet verdiyse de maaşatın suret-i muntazamada tesviye edilmesiyle küçük maaşların makûl bir hadde ifrâğ olunmasıyla, şehrin faaliyet-i iktisâdiyesinde oldukça bir vüsat husûle getirdi. Eskisi gibi konaklar, saraylar inşâ' edilmiyorsa da hanlar, apartmanlar yine yapılıyordu...Balkan Harbinden evvel 327 (1911) senesinde Maliye Nezâretinden İstanbul'da tevzi olunan maaşât ve muhassesâtın yekûnu senevi dörd milyon altın liraya baliğ oluyordu ki bunun mühim bir kısmı burada tevzi ve istihlâk olunmamaktadır. Devlet bütçesine dahil olmayan devâir-i resmiyenin mübayaât nâmı altındaki sarfiyâtı da bundan hâriçtir.[6]

İstanbul'un başkent olmasından kaynaklanan avantajları Ahmet Hamdi de şu sözlerle ifade eder:

> Türk İstanbul'un ölüme doğru gitmesinin sebebi basittir: İstanbul büyük bir imparatorluğun merkezi olmak itibariyle, birçok idari, siyasi ve askeri teşkilata malik müesseselerini cami bir şehir idi. Bu sıfat burada hükümet hazinesiyle alakadar büyük bir müstehlik sınıfın vücudunu temine kafi gelmişti.[7]

Kentte ticaretin gerilemesi, hinterlanttaki küçülmeler, hinterlanttaki üretim ve tüketim miktarlarındaki azalmalar ve uluslararası ilişkilere sahip olan gayrimüslim nüfusun bir bölümünün İstanbul'u terk etmesine bağlıdır.[8] İstanbul'un ihracat ve ülkenin iç talebi bakımından oynadığı rol, hinterlanttaki üretimi toplama ve yeniden dağıtma sürecindeki değişme de hinterlanttaki üretim seviyesinin düşmesi, hinterlandın değişmesi, ticarette bilgi ve deneyim sahibi gayrimüslim tüccarların ülkeyi terk etmesi ile açıklanır.[9]

Kentte, Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke dönemini izleyen günlerde yerel, yani sadece kente hizmet veren sektörlerdeki gerilemenin nedeni nüfusun azalması ve kent nüfusunun alım gücünde düşüş ortaya çıkmasıydı.[10]

NÜFUSUN AZALMASI VE ULAŞTIRMA HİZMETLERİ

19. yy'da Avrupa'da ulaştırma teknolojisinde kaydedilen gelişmelerin yansımaları bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde de ortaya çıktı. İstanbul'da 19. yy'ın ortalarından itibaren kent içi ulaşımında yeni ulaştırma biçim ve araçları kullanılmaya başlandı.[11] Bunda İstanbul'un 19. yy'da yaşadığı sosyo-ekonomik değişim etkili olmuştu. Bu değişimin sosyal ayağını kentte belli bir kesimin tüketim alışkanlıkları ve kalıplarındaki değişim oluşturmaktaydı. Ekonomik değişim ise dış borçlar, yabancı sermaye kanalıyla Osmanlı Devleti'nin yarı sömürgeleşme sürecine girmesiydi.

1837'de kent içi ulaşımında ilk buharlı gemi ile yolcu taşımacılığı biri İngiliz, diğeri Rus bandıralı iki gemi ile başladı. Bunu, 1838'de Tersane-i Âmire'ye ait gemilerin işlemesi izledi. Bu girişim 1862'de Fevaid-i Osmaniye, 1871'de İdare-i Aziziye, 1878'de İdare-i Mahsusa ve 1910'da Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi adını alan ve Osmanlı Devleti'nin diğer limanları arasında olduğu gibi, İstanbul'un Anadolu yakası ve adalara yolcu taşıyan kamu teşekkülünün ilk adımıdır. 1851'de İstanbul ile Boğaziçi iskeleleri arasında yolcu taşımak üzere Şirket-i Hayriye faaliyete geçti. 1857'de Haliç'te buharlı gemilerle yolcu taşımak üzere Haliç Vapurları Şirketi kuruldu. İstanbul'da 19. yy'da denizyolu ulaşımı dışında da yeni teknolojilerin kullanımı söz konusu oldu. 1872'de atlı tramvay işlemeye başladı. 1914'te ise elektrikli tramvaylar faaliyete geçti. 1872'de kentin Rumeli yakasında Sirkeci-Hadımköy arasında, Anadolu yakasında Haydarpaşa-Pendik arasında banliyö trenleri işlemeye başladı. 1875'te ilk metro girişimi olan Tünel faaliyete geçti.

Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve işgal yılları İstanbul'da ekonomik faaliyetler içerisinde özellikle ulaştırma hizmetleri üzerinde olumsuz sonuçlar yarattı. Kent nüfusundaki azalma ulaştırma işletmelerinin taşıdığı yolcu sayısında gerilemelere yol açtı (bkz. Tablo II).

1925 yılında Karaköy.
Cengiz Kahraman arşivi

Taşınan yolcu sayısındaki azalmanın nedenleri işletmeden işletmeye bazı değişiklikler göstermekle birlikte, temel neden kent nüfusunda yaşanan azalmaydı. Taşınan yolcu sayısında azalmanın en belirgin olduğu işletmelerin başında Şirket-i Hayriye geliyordu.[12] Şirket-i Hayriye'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında taşıdığı yolcu sayısında azalma meydana gelmesinin nedenleri kent nüfusunun azalması, Boğaziçi'nde sık yaşanan yangınlar, sefarethanelerin yazlık bölümlerinin kapanması, genel yoksulluk, nüfus mübadelesi ile Boğaziçi'nde yaşayan gayrimüslimlerin kenti terk etmesi, savaş yıllarında Yeniköy'den yukarısının yasak bölge ilan edilerek buradaki yerleşimin sona ermesi, İstanbul'un başkent olmaktan çıkması, zevklerin ve eğlence alışkanlıklarının değişimiydi.[13]

TABLO III: ŞİRKET-İ HAYRİYE TARAFINDAN TAŞINAN YOLCU SAYISI

Yıl	Yolcu
1880	8.634.535
1890	9.049.533
1900	9.746.257
1913	18.613.453
1920	12.647.299
1930	10.112.040
1940	10.886.908

Kaynak: Murat Koraltürk, "Osmanlı Devleti'nde Kurulan İlk Anonim Şirket: Şirket-i Hayriye'nin Kentiçi Ulaşımındaki Rolü", *İstanbul*, S. 19 (1996), s. 98.

TABLO II: İSTANBUL'DA FAALİYET GÖSTEREN BAZI ULAŞTIRMA İŞLETMELERİ VE TAŞIDIKLARI YOLCU SAYISI

İşletme Adı	1913'te Taşınan Yolcu Sayısı	1923'te Taşınan Yolcu Sayısı
Haliç Vapurları	10.321.141	2.248.371
Seyr-i Sefain	9.599.279	9.683.197
Anadolu Demiryolları	2.544.940	1.367.745
Şark Demiryolları	5.997.740	4.221.766
Şirket-i Hayriye	18.613.453	10.742.052

Kaynak: Osman Nuri, "İstanbul'da Vesâit-i Nakliye Şirket ve İdâreleri, Tarifeleri ve Taşıdıkları Yolcu Adedi", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, Sene 1, S. 10 (Haziran 1341/1925), s. 283-289.

1925 yılında Eminönü.
Cengiz Kahraman arşivi

Denizyolu ve demiryolu ulaştırma işletmelerinde taşınan yolcu sayısında azalma yaşanırken aynı dönemde tramvay ve Tünel ile taşınan yolcu sayısında artış kaydedilir. 1915'te tramvaylarla taşınan yolcu sayısı 30.805.523 iken 1924'te 58.665.024'tür. 1914'te Tünel'de taşınan yolcu sayısı 8.224.047 iken 1924'te 10.893.609'dur.[14] Bu artışın nedeni konuyu araştıran Osman Nuri'ye (Ergin) göre iktisaden fakir düşen İstanbul halkının bir kısmının sayfiyelerden kente dönmek zorunda kalması, dolayısıyla Tünel ve tramvay yolcusunun artması idi.[15]

SONUÇ

1923'lerde İstanbul ticaret çevresinde İstanbul'un iktisadi hayatında Birinci Dünya Savaşı'na kadar egemen olan gayrimüslimler ve yabancıların yerine Müslüman-Türk unsuru egemen kılmanın çareleri aranmaktaydı. Bu amaç yönünde Milli Türk Ticaret Birliği adında bir örgüt kurulmuş ve bu örgüt aracılığıyla İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası millileştirilmişti.[16] Gerek 1924'te ticaret odasında hazırlanan rapor, gerek Ahmet Hamdi'nin yazdıkları bu amaca yönelikti. Ancak, bu süreç çok hızlı işlemedi. Mübadeleyle gayrimüslimlerin azımsanmayacak bir bölümü ülkeyi terk etmiş olmasına, yabancı sermayenin Osmanlı Devleti zamanında olduğu ölçüde etkinlik göstermemesine rağmen Müslüman-Türk unsurun ülke ekonomisinde ve özellikle İstanbul ekonomisinde mutlak egemen hale gelmeye başlaması 1950'lerde hızlanmaya başladı. Bir yandan özel sektördeki ve yabancı sermaye yatırımları paralelinde sanayinin gelişimi, diğer yandan tarımda makineleşme yönünde atılan adımlar İstanbul'a yönelik göç olgusunu yaratmış ve hızlandırmıştı. Kentin nüfusu 1950'lerden itibaren hızla arttı. Dolayısıyla nüfus azalması nedeniyle gerileme yaşanan ekonomik faaliyetler 1950'lere kadar bu durumunu korumuştu. Bunu yine ulaştırma işletmelerinin taşıdığı yolcu sayılarından çıkartmak mümkündür. Örneğin Şirket-i Hayriye'nin devletleştirildiği 1945'e kadar yıl itibariyle taşıdığı yolcu sayısı Birinci Dünya Savaşı öncesinde taşıdığı yolcu sayısını aşmamıştı (bkz. Tablo III).

Bu yazı vesilesiyle iki dünya savaşı arasındaki dönemde İstanbul'un ekonomik ve sosyal tarihinin oldukça bakir bir araştırma alanı olduğunu, sektörel tarih araştırmaları ve monografik nitelikli kent tarihi araştırmaları açısından iki dünya savaşı arasındaki dönemin önemine dikkat çekmek isteriz. Özellikle kentin demografik yapısındaki değişimin kentin tarihinin oluşumunda önemli rol oynadığı görülmektedir. Türkiye'de burjuvazinin tarihini yazabilmek için mübadeleyle başlayan süreçte kentin demografik yapısındaki değişimler ile ekonomik yapı arasındaki ilişkiyi ele almak gerekmektedir.

1. İlhan Tekeli-Selim İlkin, "1925 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu", *Tarih Boyunca İstanbul Sempozyumu (29 Mayıs-1 Haziran 1988) Bildiriler*, İstanbul, 1989, s. 269-270. Raporun aslı için bkz. *Ticaret ve Sanayi Odası'nda Müteşekkil İstanbul İktisad Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatı, İstanbul, 1341/1925.
2. Ahmed Hamdi, "Türk İstanbul'u Kurtarmak İçin", *Türkiye İktisad Mecmuası*, c. 2, S. 17 (21 Haziran 1339/1923), s. 66.
3. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *age*, s. 271.
4. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *age*, s. 271-273, 275.
5. *Ticaret ve Sanayi Odası'nda Müteşekkil İstanbul İktisad Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor*, s. 180.
6. *age*, s. 181, 183.
7. Ahmed Hamdi, *age*, s. 65. Ahmed Hamdi'nin Ankara'nın başkent olması ile İstanbul'un başkent olmaktan çıkmasına ilişkin diğer görüşleri için bkz. Ahmed Hamdi, "Payitahtımız ve İstanbul Meselesi", *Türkiye İktisad Mecmuası*, c. 2, S. 21 (19 Temmuz 1339/1923), s. 129-131. Ahmed Hamdi, "Eski İstanbul-Yeni İstanbul", *Türkiye İktisad Mecmuası*, c. 2, S. 31 (22 Teşrinievvel/Ekim 1339/1923), s. 289-291.
8. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *age*, s. 272-273.
9. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *age*, s. 275.
10. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *age*, s. 288.
11. Murat Koraltürk, "Kentleşme, Kentiçi Ulaşım, İstanbul ve Şirket-i Hayriye", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 10, S. 1-2 (1995), s. 82-89.
12. Şirket-i Hayriye ve İstanbul ulaşımındaki yeri için bkz. Murat Koraltürk, "Osmanlı Devleti'nde Kurulan İlk Anonim Şirket: Şirket-i Hayriye'nin Kentiçi Ulaşımındaki Rolü", *İstanbul*, S. 19 (1996), s. 91-99.
13. Osman Nuri, "İstanbul'da Vesâit-i Nakliye Şirket ve İdâreleri, Tarifeleri ve Taşıdıkları Yolcu Adedi", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, Sene 1, S. 10 (Haziran 1341/1925), s. 284. Murat Koraltürk, *age*, s. 91-92.
14. Osman Nuri, *age*, s. 289.
15. Osman Nuri, *age*, s. 290.
16. Murat Koraltürk, *Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler*, Sermaye Piyasası Kurulu yay., Ankara, 1997, s. 11-25.

Rumi ve Miladi Takvimler - I

A. NECATİ AKGÜR
Dr. Müh., Türk Tıp Tarihi Kurumu üyesi

Hicri günleri Rumi ve Miladi günlere çevirmeler yapmak durumunda bulunan değerli araştırmacı arkadaşlarımıza, geçen sayılarımızda, Hicri takvim ile çevirme kitaplarını tanıtmaya çalışmıştık. Şimdi de biraz Rumi ve Miladi takvimler üzerinde durmak istiyorum. Yalnız, bunu yaparken, konuyu katılık ve kuruluktan kurtarabilmek için, bilginleri takvimle ilgili uğraşılara götüren bilim ortamı ile etkinlikleri de vermeye çalışmamız; böylece bilim tarihinin uzun yolunu sıçrayışlarla aşmak yerine, yapıtaşları üzerine basarak geçmemiz yerinde olacaktır. Böylelikle bir yazı dizisini de, sanırım, bir ölçüde bütünlemiş olacağız.

TAKVİMLERİN SINIFLANDIRILMASI VE RUMİ-MİLADİ TAKVİMLER

Takvimler, gökyüzünün en belirgin iki varlığı olan Güneş ile Ay'ın görünür (yani gözle görüp izleyebildiğimiz) hareketlerine bağlı olarak, dört sınıfta toplanabilir:

1. Güneş takvimleri (Şemsi takvimler),
2. Ay takvimleri (Kameri takvimler)
3. Ay-Güneş takvimleri (Kameri-Şemsi; *Luni-Solaire* takvimler)
4. Bu üç sınıfın dışında kalan takvimler

Bu araştırmamızın konusu olan Rumi ve Miladi takvimler, Güneş takvimleri sınıfına girerler ve onun iki alt sınıfını oluştururlar. İlk alt sınıftaki 365 1/4 günlü takvimler ya da Rumi takvimlerin çok sayıda takvim ve tarihleme yöntemi çeşitlemelerini içersine almasına karşın, bu ilk alt sınıfın geliştirilerek düzeltilmiş (eski deyişle ıslah edilmiş) şekli demek olan ikinci alt sınıf yalnızca iki takvimi içersine alır:

Güneş takvimleri
- A- 365 1/4 günlü takvimler ya da Rumi takvimler
  - a- Kıpti takvimi türü takvimler
    1. Kanopus (ya da Tanis) takvimi
    2. Kıpti takvimi (Diokletyen ya da Şehitler takvimi)
    3. Augustus ve Antoninus tarihleri
    4. Fransız Cumhuriyet takvimi
  - b- Jülyen türü takvimleri
    1. Jülyen takvimi
    2. İskender takvimi
    3. Jülyen aylarını kullanan tarihlemeler
       - Yaratılış tarihi
       - Olimpiyatlar tarihi
       - Roma'nın kuruluşu tarihi
       - Arkhontlar, Konsüller tarihleri
       - İndiktion tarihi
       - Kallippus dönüşümü
       - Mani tarihi
       - Makedonya ayları ve Sulla tarihi
    4. Eski İran takvimi
    5. Mu'tazıd takvimi
    6. Osmanlı mali yılı
    7. Güneş-Hicret takvimi
    8. Bilginler takvimleri
       -Burçlar takvimi
       -Ayın uğrakları takvimi
    9. Halk takvimi
    10. Jülyen günü
- B- Düzeltilmiş/doğru takvimler
  1. Celali takvimi
  2. Miladi (Gregoryen) takvimi

Bu sınıflamaya göre yazımızın başlığının *Güneş takvimleri* ya da "Rumi ve Düzeltilmiş/Doğru Takvimler" olması gerekiyordu. Buna karşı, "Rumi ve Miladi Takvimler" başlıklı bir yazıya ise "Celali Takvimi" kesimi girmeyecekti. Biz konuyu bir bütün olarak ele almayı uygun gördük.

Şimdi incelemeye başlayacağımız bu takvim ve tarihleme yöntemlerini, konuyu daha iyi anlama açısından, kimi zaman biraz sıralarını değiştirerek ele alacağız. Ancak değerli okurlar,

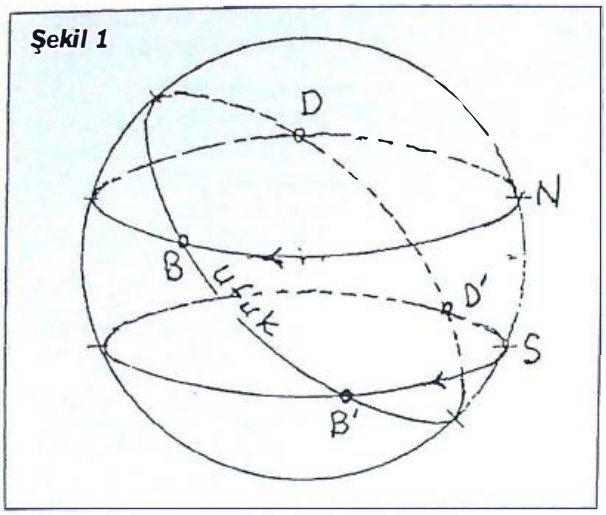

siz lütfen, her bir takvimi ortaya getirdikçe, o takvimin bu sınıflandırmadaki yerini düşüncenizde iyice belli kılarak konuya yaklaşmayı deneyiniz.

GÜNEŞ TAKVİMLERİ

Güneş'in gökyüzünde, görünür iki türlü hareketi söz konusudur.

1. Günlük hareketi: Güneş, sabahleyin doğu ufkundan doğar, batı yönünde ve hemen enlem dairelerini izleyip, gündüz boyunca gökyüzünde yaklaşık bir yarım daire çizip, akşama batıdan batar; gece boyunca da yeryuvarlağımızı arkadan dolanarak daireyi bütünler. Gündüz ile gece, bu hareketin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dairenin gündüz yayı, yazın, Güneş kuzey yarımküresinde bulunduğundan, yine kuzey yarımkürede yaşayan bizler için, yarım daireden büyük (Şekil 1'de DNB yayı), dolayısıyla gündüzler daha uzun; kışınsa bunun tersi olarak, yarım daireden küçük (D'SB') ve gündüzler daha kısadır. Bu hareketle Güneş'in görünür günlük hareketi diyoruz (Gerçekteyse, Güneş'in çevremizde dolanmadığını, Yerin kendi ekseni etrafında dönmekte olduğunu biliyoruz). Bu hareketi sırasında Güneş'in doğduğu noktaya doğu, battığı noktaya da batı diyoruz. Doğu-batı doğrumuz (hatt-ı maşrık ve l-magrib), enlem (arz) çizgimiz ya da dairemiz ile, az önce de belirttiğimiz üzere, hemen çakışır gibidir. Dolayısıyla Güneş'in görünür günlük hareketi enlem çizgileri boyunca olmaktadır diyebiliyoruz. Doğu-batı doğrumuza, bulunduğumuz noktadan bir dikme çıkar da iki yana doğru uzatırsak, kutuplardan da geçecek olan bu çizgi (daire) de boylam'ımız (tul, nısf ın-nehar) olacaktır. [Boylam ve enlem dairelerini hem yeryüzünde, hem de gökyüzü (küresi) üzerinde düşünebiliriz. Ancak uçsuz bucaksız gökyüzü küresinin merkezinde yer almış bulunan Yer, gökküresinin dev büyüklüğü karşısında bir nokta gibi kalacağından, yeryüzü üzerindeki bütün enlem dairelerini ekvatorla çakışmış gibi düşünebiliriz. Böylece gökyüzü küresi üzerinde, enlem daireleri yerine, tek bir gök ekvatoru (muaddil ün-nehar) varmış diye de düşünebiliriz. Bu nedenle doğu-batı çizgimize muaddil ünnehar da denilmektedir.] Boylam çizgimizin bir yanı güney, öteki yanıysa kuzey yönümüz olacaktır. Güneş, gündüzün tam ortasında, çıkabileceği en yüksek noktaya ulaşmıştır ki Güneş merkezinin tam boylam dairemizin üzerine geldiği bu ana öğle (vakti) diyoruz.

2. Güneş'in yıllık hareketine gelince: Dikkat edersek, Güneş'in her gün aynı noktadan doğup yine aynı noktadan batmadığını; doğuş ve batış noktalarının yazın kuzeye, kışınsa güneye kaydığını; ayrıca günün belli saatlerinde evlerin, ağaçların gölgelerinin de hep aynı uzunlukta olmadığını görürüz. Gerçekten kuzeye bakan evlerde, Güneş'in ışıkları, yazın, sabah ve akşamları, biraz olsun pencerelerden içeri girerken, kışın gerilerde kalıp pencerelere ulaşamaz. Yine yazın, öğleyin, Güneş hemen tepemize gelir ve hiç gölge vermez gibiyken; kışın, pencerelerden evlerin içlerine uzanır. Bu gözlemler, bize, Güneş'in bir yandan enlemler boyunca sürdürdüğü günlük hareketini gerçekleştirirken, öte yandan da yazdan kışa yer değiştirerek, güneyden kuzeye-kuzeyden güneye gidip geldiğini, çevremizde (Yeryuvarlağı çevresinde) sürekli, ikinci bir dolanım hareketi yaptığını anlatmaktadır. Buna da Güneş'in görünür yıllık hareketi diyoruz. Bu hareketi sırasında, Güneş'in, Yer etrafında çizmiş olduğu daireye tutulma dairesi (ekliptik) ya da burçlar kuşağı (Mıntıka-t ül-bürûc, Zodyak kuşağı) adı verilmektedir. (Gerçekteyse, Güneş Yer'in çevresinde değil, Yer Güneş'in çevresinde bir elips çizerek dolanmaktadır. Güneş'in bu elipsin bir odağında yer almış bulunduğunu bize daha ilkokuldayken öğretmişlerdir. Bu elipsi de yörünge diye adlandırıyoruz.) Bilindiği gibi, tutulma dairesi gök ekvatorunu, aralarında 23° 27'lık bir açı oluşturarak, iki noktada keser. Bunlar ılınım noktalarıdır (i'tidâleyn, ekinokslar). İlki ilkbahar ılınımı (i'tidâl-i rebii, ilkbahar ekinoksu), öteki de sonbahar ılınımı (i'tidâl-i harîfî, sonbahar ekinoksu) adıyla bilinir. İlkbahar ılınımı noktasına Koç burcu başlangıcı (evel-i hamel ya da re's-i hamel, Aries'in başlangıcı), sonbahar ılınımı noktasına Terazi burcu başlangıcı da denir. Bu noktalardan 90° uzaklıkta bulunan noktalarsa gündönümü noktalarıdır (inkılâbeyn, solstisler). Bunlara da yaz gündönümü noktası (inkılâb-ı sayfî, yaz solstisi) ya da Yengeç burcu başlangıcı (evvel-i seretan) ve kış gündönümü noktası (inkılâb-ı şittevî, kış solstisi) ya da Oğlak burcu başlangıcı (evvel-i cedî) adı verilir.

Bilindiği gibi ve adından da anlaşılacağı üzere, Güneş'in bu görünür yıllık hareketi de mevsimler ile yıl'ı oluşturmaktadır.

İşte bu görünür yıllık hareketi sırasında, Güneş 21 Mart'ta (1992, 1996 gibi, 4'e kalansız olarak bölünebilen artık yıllarda 20 Mart'ta), güney yarımküresinden kuzeye geçerken Ekvator üzerinde bulunur, yani o gün günlük hareketini hemen Ekvator üzerinde dolanarak gerçekleştirir. Böylece bu gün, Güneş'in Koç burcuna girdiği (intikal-i Şems bi-hamel), ilkbaharın başladığı ve gece-gündüz denkleşmesi'nin[1] (tesâvi-i leyl ve nehar) yaşandığı ilkbahar ılını-

mı günü olmaktadır. Buradan kuzeye doğru ilerleyen Güneş, Koç, Boğa, İkizler burçlarının içinden geçerek, 22/21 Haziran'da, Ekvator'dan 23° 27' uzaklıktaki Yengeç Dönencesi'ne (medâr-ı seretan) ulaşır. Güneş'in Yengeç burcuna girdiği, yaz mevsiminin başladığı bu yaz gündönümü gününde yılın en uzun gündüzleri (atveli nehar, Farsça Ruz-u yeldâ) yaşanacak ve o güne değin uzamakta olan gündüzler artık kısalmaya başlayacaktır. Buradan geriye dönerek güneye doğru yoluna devam eden Güneş, Yengeç, Arslan ve Başak burçlarının içinden geçerek, 23 Eylül'de yine Ekvator'a ulaşacaktır. Bu gün, Güneş'in Terazi burcuna girdiği, sonbaharın başladığı ve yılın ikinci gece-gündüz denkleşmesinin yaşandığı sonbahar ılınımı günüdür. Bu noktaya gelmezden önceki üç ayda kısalan gündüzler bu günden sonra da kısalmasını sürdürecektir. Bu noktada güney yarımküresine geçerek ileriye doğru yolunu sürdürecek olan Güneş, Terazi, Akrep, Yay burçlarının içinden geçip 22 Aralık'ta, Ekvator'dan yine 23° 27' aşağıda bulunan Oğlak Dönencesi'ne (medâr-ı cedî) varacaktır. Burası Güneş'in Oğlak burcuna girdiği, bizde (yani yeryüzünün kuzey yarımküresinde) kış mevsiminin başladığı kış gündönümü günüdür. Bu günlerde de yılın en uzun gecelerini (şeb-i yeldâ) yaşayacağız. Bu güne değin kısalmakta bulunan gündüzler, bu günden sonra artık uzamaya başlayacaktır. İzleyen günlerde, dönüşe geçip kuzeye doğru ilerlemeye başlayacak olan Güneş, Oğlak, Kova ve Balık burçlarının içinden geçerek, 21 Mart'ta yine ilk noktaya (Ekvator'a) vararak yıllık dolanımını tamamlamış olacaktır.

İşte böyle bir süreçle oluşan ve yaklaşık 365 1/4 gün süren yıla, Güneş Yılı, Dönence Yılı (tropik yıl) ya da Mevsimler Yılı diyoruz. Yine bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Güneş takvimlerinde yıl süresi dört mevsim uzunluğunda oluyor. Ve yine buradan, ılınımlar ve gündönümü günlerinin, mevsimlerin ve dolayısıyla yılın doğal sınırları demek olduğunu da öğreniyoruz.

Şimdi "Acaba, bu ılınımlar ve gündönümleri günleri ölçmeyle belirlenebilir mi? Bu nasıl olur?" sorusuna yanıt ararsak:

21 Mart (artık yıllarda 20 Mart) günü, Güneş Ekvator boyunca dolanmaktadır dedik. Öyle ki ılınım anının öncesinde Ekvator çizgisinin güneyindedir ve öğle gölgesi kuzeye düşmektedir (Eğim açısı + işaretlidir). Saatler geçtikçe Ekvator'a yaklaşır. İzlediği yolun Ekvator çizgisiyle kesiştiği an demek olan ılınım anında, Güneş'in eğim açısı 0° 00'00" olacaktır. Daha sonra Ekvator çizgisinin kuzeyine geçer ve öğle gölgesi güneye düşmeye başlar, yani (-) işaretli olur.

Aşağıdaki ölçüm değerleri, Paris rasathanesinde 1881 Mart'ında elde edilmiştir:

	Güneş'in Eğimi	Fark
19 Mart öğlesinde	+ 0°28'44,2"	23'42,4"
20 Mart öğlesinde	+ 0°05'01,8"	23'41,6"
21 Mart öğlesinde	- 0°18'39,8"	23'40,5"
22 Mart öğlesinde	- 0°42'20,3"	

Burada ilk bakışta, eğim açısının 0° 00'00" olması durumunun 20 Mart öğlesinden altı saat kadar sonra gerçekleşeceği görülebilmektedir. Nitekim,

23'41,6" = 1421,6" lik açı farkı 24 saat = 86.400 sn'de olursa
5'01,8" = 301,8" lik açı farkı x sn'de olur.

Buradan $x = \frac{86.400 \times 301,8}{1421,6} = 18.342,4$ sn = 5 sa 05 dak 42,4 sn

olacaktır. Buna göre de ılınım anı 20 Mart 17 sa 05 dak 42,4 sn'dir. (Örnek, Salih Zeki: *Kamus-u Riyaziyat*, c. 1, 1315'in "I'tidal" maddesinden, sadeleştirilerek alınmıştır.)

Böylece ılınımlar ve gündönümleri günlerini ölçümleyip belirleyebildiğimize göre, art arda ve birkaç yüzyıl arayla gerçekleştirilecek iki ölçümle yıl süresini belirli kılarsak, bir Güneş takvimi düzenleyebileceğiz demektir.

Ancak bunun öyküsüne geçmeden önce, bilim ve uygarlık tarihinin o güne gelinceye değin geçirmiş olduğu aşamaları ve dolayısıyla o günkü ortamı gözden geçirmemiz yerinde olacaktır.

MEZOPOTAMYA VE ESKİ MISIR'DA TAKVİM

Günümüz bilimi, bilirsiniz, başlıca iki kaynağa dayanmaktadır: Mezopotamya ve Eski Mısır.

Mezopotamya'da, tıpkı bizde olduğu gibi, dört mevsim hüküm sürüyordu. İnsanlar yazı, kışı, baharları, kısaca söylenirse yılları yaşıyorlar; ancak dört mevsimi ve dolayısıyla yılları birbirinden kesin olarak ayıracak doğal sınırları bilmiyorlar; günleri, yılın ya da mevsimlerin 1 inci, 2 nci, 3 üncü, ... günü diye sayıp tarihlemeyi beceremiyorlardı. Ancak Güneş'in yardımıyla yapamadıkları bu işi, Ay'a bakarak yapıyorlardı. Çünkü Ay, önce, bir akşam vakti, batı ufkundan, sola bakar inecik bir ayçe biçiminde ortaya çıkıyor; izleyen gecelerde gittikçe büyüyürek bütün bir daire oluyor; daha sonra da ters yönden küçülerek yok oluyordu. Bu süreçse 29 ya da 30 günde bir yineleniyordu. Mezopotamyalılar böylece yılları Güneş'e, ayları Ay'a bağlı bir takvime sahip oldular. Buna Ay-Güneş takvimi diyorlardı.

Ne var ki, 12 Ay ayı süresi 354 ya da 355 gün, 13 Ay ayıysa 383 ya da 384 gün çekiyor; ancak bu her iki süre de, Güneş ya da bir başka deyişle mevsimler yılma tam bir denklik ve uyum göstermiyordu. Sonunda, Babil'in ünlü hükümdarı Hammurabi (MÖ 1792-1750), bir buyrultu yayınlayıp, yılların olağan biçimde 12 Ay ayı olarak alınmasını, ancak iki-üç yılda bir buna 13'üncü bir Ay ayının eklenmesini istedi (Sayılı, s. 331). Daha sonra da bilginler, 19 Güneş yılı süresinin 235 Ay ayı süresine denkliğini buluşladılar.

Burada bir noktaya açıklık getirmemiz gerekiyor: Ay-Güneş takviminde, yıllar Güneş'e, aylar Ay'a bağlı dedik. Ancak bu deyiş, bu takvimde yılların 365/6 günlü Güneş yılları olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim bu takvimde yıllar 354/5 ya da 383/4 gün çekmektedir. Güneş yıllarıyla Ay ayları ancak bir dönüşüm (19 Güneş yılı=235 Ay ayı dönüşümü) içersinde, yaklaşık olarak denkleşmektedirler.

Şekil 2

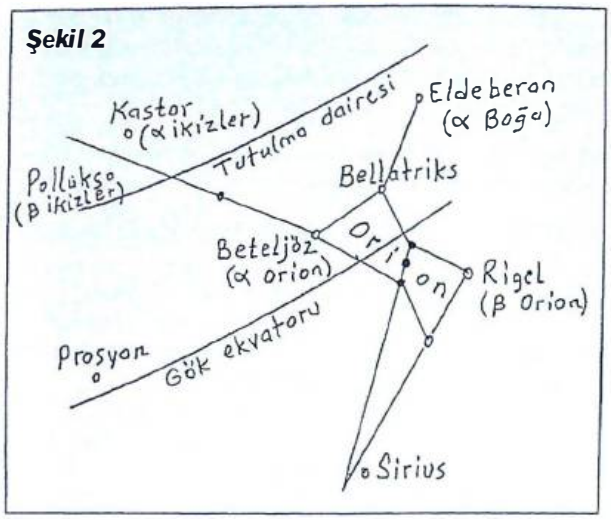

Ay aylarının bir özelliği daha vardı: Güneş tutulması olayı, Ay ayının sonuncu (29 ya da 30'uncu) gününün gündüzünde; Ay tutulmasıysa, ayın 14'ünü 15'ine bağlayan gecede oluyordu. Mezopotamyalı bilginler, bunların da çetelesini tutmuş, yıl-ay gün olarak yinelenme sürelerini belirlemişlerdi. Tutulmaların tarihlerini önceden hesaplayabiliyorlardı.

Mısır'a gelince: Burada kışın karı ve soğuğu yoktu; kış başında insanlar odun kömür almak gereksinmesi duymuyorlardı. Ekip biçme de kışa yaza bağlı değildi. Bu sıcacık ülkede, bilginler, yılı dört mevsime bölmeyi, bunlara ilişkin ılınım ve gündönümü ölçümleri yapmayı düşünmemişlerdi bile. Mısırlılar zaten Nil deltasıyla Nil boyunda yaşayan insanlardı. Mısır'ın geri kalan yerleri çöldü; buralarda yaşanmazdı. Mısır'ı yaşatan, buraya bereketi getiren Nil'di; Nil'in yıllık taşma ve çekilmeleriydi. Tarihçilerin piri-atası sayılan Herodotos (MÖ 490-425), bu olayı bakın nasıl anlatıyor:

> Nil taştığı zaman, yalnız Delta'ya değil, kimi yerlerde Libya ve Arabistan topraklarına da yayılır ve bu her iki yanda da, bazen daha az bazen daha çok olmak üzere iki günlük yere kadar uzar gider. -Nil suları yaz gündönümünden başlayarak yüz gün süreyle kabarıyor, bu süre dolmaya yakın çekiliyor ve (taşma ve çekilmenin ardından gelen) bütün kış boyunca, ta yaz gündönümüne kadar, bir dere gibi kalıyor (II kitap, 19). -Nil taşıp da her yanı bastığı zaman su yüzünde yalnız kentler görünür, tıpkı Ege denizinin adaları gibi; Mısır'ın geri kalanı deniz olur; yalnız kentler meydanda kalır. Böyle olduğu zaman, gemiler artık ırmak yatağını izlemekten kurtulurlar, ovada yüzerler (II, 97). - Irmağın çok taşkın olduğu bir zamandaydı; derinlik on sekiz dirseği bulmuştu (II, 111. Dirsek=0,444 m).

Nil'in taşmaya başlaması günü ile suyun yükselme düzeyi, binlerce yıl süresince, yüksek rütbeli özel memurlar tarafından izlenerek kaydedilmiş bulunmaktadır. Bunun için Nil boyunca, çok sayıda Nilometreler (mıkyâs ün-Nil) yapılandırılmıştı.

Herodotos'un da dediği gibi, yaz gündönümü (Miladi 22 Haziran) sıraları başlayan Nil'in kabarına ve taşması dört ay kadar sürer; bunu yine yaklaşık dört ay süren suların çekilmesi dönemi izlerdi. Sular çekilince (üçüncü dört ay) toprak çok verimli bir arazi niteliği kazanırdı.

İşte Mısırlılar, yılı, ılınımlar ve gündönümleri ölçümleriyle dört mevsime değil, Nil'in taşma ve çekilmeleri ile sınırlanmış olarak üç mevsime bölmüşlerdir: 1. Taşma, 2. Çekilme ya da ekim ve 3. Ürün alma ya da kış mevsimi.

Nil'in taşma ve çekilmeleri, günümüzde, Nil üzerinde yapılandırılmış bulunan çok sayıdaki barajlar nedeniyle artık görülmemektedir.

Mısır'da yıl süresini belirleyip sınırlayan ikinci bir doğa olayı daha söz konusuydu: Sirius yıldızının helyak doğuşu.

Gökyüzünde, uzun kış geceleri boyunca gözlenebilen, kanatları açık bir kelebek görünümündeki Orion burcunun (takımyıldızı), yakınındaki, gökyüzünün en parlak yıldızı olan Sirius (Şekil 2) bir ara, Güneş'in doğuşundan az önceki karanlık içersinde doğar; az sonra Güneş'in doğuşuyla da görünmez olur. İşte Sirius'un bu biçim doğuşuna helyak doğuş denilmektedir (Helios =Yunanca Güneş). Yıldız günü, Güneş gününden 4 dakika kadar daha kısa olduğundan, birkaç gün geçtikten sonra, Sirius da helyak doğuş özelliğini kaybedecektir. Ancak bir yıl sonra, yine aynı gün, helyak doğuş yinelenecektir. Nil'in taşmaya başlaması olayı gibi, Sirius'un helyak doğuş olayı da, yine binlerce yıl boyunca, özel memurlarca izlenmişti. Buna ilişkin bir belge MÖ 1877 yılına tarihlenmiş bulunmaktadır (Sayılı, s. 83).

İşte Mısırlılar, takvimlerini Nil'in yıllık taşmalarına bağlı olarak üç mevsime böldükleri gibi, yıl süresini de Sirius'un helyak doğuşuna bakarak 365 tam (kesirsiz) gün saymışlardı. Heredotos, bu konuda da şunları söylemektedir:

> İnsanlar arasında mevsimleri on iki bölüme ayırıp ilk olarak yıl'ı bulanlar Mısırlılardır; ayları ise yıldızlara (Sirius'a) bakıp hesaplayarak bulmuşlardır. Mısırlılar, bana kalırsa, yılı Yunanlılardan daha bilimsel olarak hesaplamışlardır. Yunanlılar mevsimleri denkleştirmek için, yıla iki yılda bir, bir artık ay katarlar, Mısırlılar ise on iki ayın her birini otuz gün sayarlar ve sadece yıla açıktan beş gün katarak mevsimlerin periyodik çemberini tamamlamış olurlar (II, 4).

Coğrafyadaki büyük keşif gezilerinin, okulda bize, 1492'de, Kristof Kolomb ile başlamış olduğunu öğretmişlerdir; öyle biliriz. Oysa, tarihçilerin büyük babası Herodotos, bu konuda, ilk olarak Firavun Nechao'nun (MÖ 609-595) adını verir: Nechao, Libya'nın (Afrika) güneyini çeviren suların durumunu öğrenmek üzere, ilkçağın ünlü denizci ulusu olan Fenikeliler'den oluşturduğu bir keşif kolunu görevlendirir. Fenikeli gemicilerin yolculuğu Kızıldeniz'in üst ucundan başlar; güneye inerek Afrika'nın güneyini doğudan batıya geçerler; ilkçağda Cebelitarık Boğazı demek olan Herakles Sütunları'ndan Akdeniz'e girerler ve yolculuk bugünkü İskenderiye yakınlarında son bulur. Yolculuk sırasında gemiciler, mevsi-

mine göre, zaman zaman karaya çıkarlar; toprağı ekip biçerler, ürünü kaldırıp yine denize açılırlar. Ve bu yolculuk böylece üç yıl sürer (IV, 42).

Herodotos'un yaşadığı dönemde, bilinen ya da yerleşik yeryüzü küçücüktür, Akdeniz'in doğu yarısı kadardır. Herodotos'tan 450 yıl sonra, ilkçağın ünlü coğrafyacısı Amasyalı Strabon'un kitabında bile, Afrika ancak 12 derece kuzey enlemine değin inebilmektedir (Bu konuya ilerde yine döneceğiz). Herodotos enlem-boylam nedir bilmemektedir. Nasıl anlatsın? Der ki: Bu yolculuk sırasında, gemiciler Afrika'nın güneyinden geçerlerken, "Ve -benim akıl erdiremediğim, ama belki başkalarının kabul edebilecekleri- bir şey anlattılar: Libya'nın çevresini dolanırken Güneş hep sağlarındaymış".

23° 27' kuzey enlemi demek olan Yengeç Dönencesi'nin de kuzeyinde, örneğin 41 derece enlemindeki İstanbul'da, Güneş'in gölgesi, 22 Haziran yaz gündönümü günü öğlesinde İA, 21 Mart ve 23 Eylül ılımımı günlerinde İB ve 22 Aralık kış gündönümü gününde İC, hep kuzeye düşer (Şekil 3). Benzeri yolda güney yarımküresinde Oğlak Dönencesi'nin de güneyinde kalan yerler, örneğin Afrika'nın güney ucu içinse bunun tersi geçerlidir. Yani burada doğudan batıya doğru gidilirken, Güneş hep sağda, gölgesiyse hep solda olur. Dönenceler arasındayken de Güneş, sağa ve sola, iki tarafa da gelebilir. Böylece Herodotos'un demek istediği, Afrika kıtası, 12 derece kuzey enlemi, Ekvator, 23° 27' güney enlemindeki Oğlak Dönencesi şöyle dursun, onun da güneyine ulaşabiliyormuş! (Şimdi atlası açıp bakarsak, Afrika'nın 35 derece güney enlemine değin uzandığını görürüz.) Afrika'nın ve dolayısıyla yeryüzünün bu büyüklüğü Herodotos dönemi insanının aklının almayacağı bir hususdur (A. N. Akgür: Nisan 1987).

ESKİ YUNAN DÖNEMİ

Bilim tarihinde Mezopotamya ve Mısır bilimi dönemi işte bu durumdayken, MÖ 600 sıraları kapanmış ve yerini, bütün bilgileriyle birlikte, Eski Yunan bilimi dönemine bırakmış bulunmaktadır.

Eski Yunan çağı biliminin, MÖ 450'lere gelinceye değin geçen ilk dönemini de, daha çok, yine Herodotos'un *Tarih*'inden öğreniyoruz.

Eski Yunan bilimi dönemi, aslında, *İlyada* ile *Odysseia*'nın yazarı Homeros ile başlar. Herodotos, onun kendisinden dört yüz yıldan daha az bir zaman önce yaşamış olduğunu söyler (II, 53), Amasyalı Strabon ise onu coğrafyacıların öncüsü sayar (I. kitap, 1, 11). Homeros *Odysseia*'sında, yaşadığı dönemin yerleşik yeryüzünü anlatırken,

> Sekiz yıl dolaştım denizlerde gemilerimle,
> sürüldüm Kıbrıs'a, Finike'ye, Mısır'a,
> vardım Habeşistan'a, Sidon'a, Arap iline,
> kuzuları boynuzlu doğan Libya'ya (Afrika) vardım

demektedir (IV. bölüm, 82-85). Onun yeryuvarlağının büyüklüğü işte bu kadardır.

Şekil 3

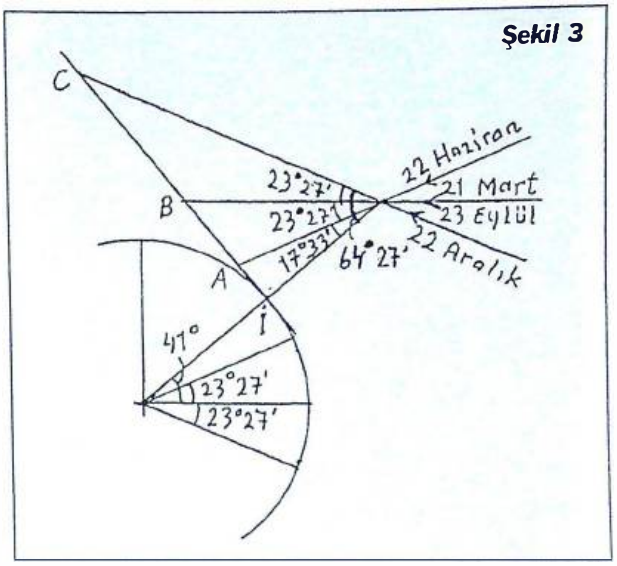

Felsefe tarihçileriyse bilimde Eski Yunan dönemini matematikçi-filozof Miletli Thales (MÖ 625-545) ile başlatırlar. Thales'in, kendi adını taşıyan teoremiyle, ilk olarak, Mısır'daki Keops piramitinin yüksekliğini ölçmeyi başarmış olduğu söylenir. Küçük bir düşey AB çubuğunun boyuyla TA gölge uzunluğunu, bir de TY uzaklığını ölçmüş ve buradan,

$$\frac{TA}{TY} = \frac{AB}{YH} \text{ 'dan} \qquad YH = \frac{TY}{TA} \cdot AB$$

hesaplamasıyla yüksekliği bulmuşmuş (Şekil 4).

Herodotos'a göre Thales iyi bir mühendistir. Med-Lydia savaşı yıllarında, Lydia kralı ünlü zengin Karun (a harfi kalın ve uzun okunacak. Kroisos) Kızılırmak kıyısına geldiğinde, ordunun ırmaktan geçişini kolaylaştırmak için, Thales krala yardımcı olmuştur: "O sırada kralın konak yarinde bulunan Thales, ırmağı ordunun sol yakasında görüyordu ve onu sağ yakadan da akıttırdı. Şöyle yaptığı bu işi: Derin bir hendek kazdırttı, konak yerinin üst yanına doğru ve yarımay biçiminde, öyle ki eski yatağından sapan ırmak konak yerinin ters yönünden giriyor ve çevresini dolandıktan sonra gene ilk yatağına dönüyordu; ve böylece ikiye bölünmüş olan ırmağı aşmak daha kolay olmuştu" (I, 75).

Herodotos, "Lydialılarla Medler arasında çıkan savaş sırasında, ortalığın en çok karışmış olduğu bir anda, gündüz birden yerini karanlığa bıraktı. Bu ışık tutulmasını Miletoslu Thales, İyonlalılara daha önceden bildirmişti; yılına, gününe kadar"

Şekil 4

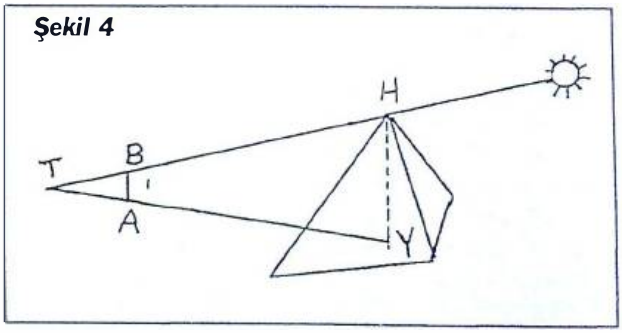

Şekil 5

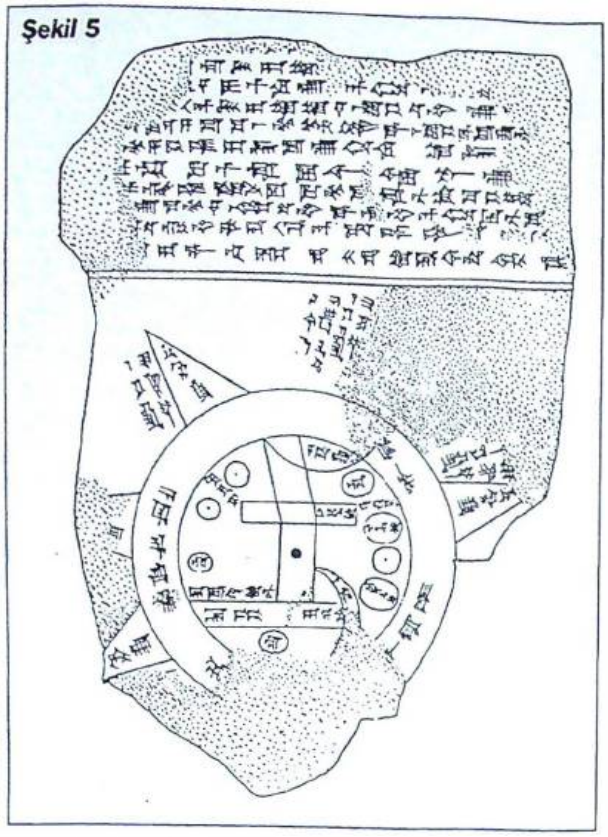

demektedir (I, 74). Bu Güneş tutulması olayının gününü gökbilimciler MÖ 28 Mayıs 585 olarak vermektedirler. Thales gökbilimi konusundaki bilgilerini Mezopotamyalılardan öğrenmişti.

Bir Mezopotamya kil tabletinde yeryüzünün biçimi ve coğrafyası görülmektedir (Şekil 5). Burada yeryüzü bir daire şeklindedir ve karalar çepeçevre denizler (çevre denizi, Okyanus) tarafından kuşatılmış bulunmaktadır. Ortada, yukardaki dağ silsilesinden (Toroslar) kaynaklanan bir ırmak (Fırat) aşağı doğru akmakta ve çevre denizinden içeriye doğru girmiş bir körfezle (Basra Körfezi) bağlantılanmaktadır. Babil ülkesi, ortada, ırmak üzerinde yer almış olup kenar kesimlerde, içlerinde Asur ülkesinin de bulunduğu ülke ve kent adacıkları görülmektedir. Çevre denizinin dışındaysa, bir kısmı kırılıp silinmiş olan, yedi yön bulunmaktadır. Bu tablet hemen hemen Thales'in yaşadığı döneme ya da az öncesinde tarihlenmiştir (Akyol, s. 12; Sayılı, s. 401).

Thales de Mezopotamyalıların bu kabulünü benimseyerek, suyu *arkhe,* yani maddedin ilkesi, kökü, yapıtaşı sayıyor; bundan dolayı da bir tepsi gibi bir şekil gösteren yeryüzünün su üzerinde, sonsuz Okyanus'ta yüzmekte olduğunu söylermiş (Aristoteles, I. Kitap, 3, 983 b; Gökberk, s. 21).

Ancak daha sonra Pythagorasçılar, düşüncelerinde, Yer'i evrenin merkezi konumunda olmaktan çıkarmışlar, onu küre biçiminde tasarlamışlardır. Bunun nedeni, Ay tutulması sırasında Yeryuvarlağının Ay üzerine düşen gölgesinin bir daire yayı oluşturuyor olmasıydı (Gökberk, s. 32).

Thales'ten sonra Pythagoras (MÖ 580-500) ile Euklides (MÖ 300) de Eski Mısır geometrisini geliştirmeyi sürdürmüşlerdir. Pythagoras, herkesin çok iyi bildiği gibi, dikküçgenin kenar uzunlukları arasındaki bağıntıyı "Bir dikküçgende dik kenarların kareleri toplamı, hipotenüsün karesine eşittir" (Şekil 6 a'da, $b^2+c^2=a^2$) diyerek ortaya koymuştur. Euklides ise, yine bir dikküçgende geçerli olan

$h^2= k \times p$; $b^2=p \times a$ ve $c^2=k \times a$

bağıntılarını vermiştir (Şekil 6 b).

Eski Yunan döneminin ünlü matematikçisi Megara'lı Euklides (Öklit) ortaçağ İslam dönemi bilimcilerince de büyük ilgi görmüş olup geometri kitabı *Kitab ül-Üsul* adıyla Arapçaya çevrilmiş ve üzerine çok sayıda şerh (açıklamalar) kitapları yazılmıştır. Söz konusu kitap daha sonra da Arapçadan *Elementler* adıyla Avrupa dillerine çevrilmiş ve günümüz matematik öğretimine temel oluşturmuştur (Heath).

Herodotos, Yunanlıların geometriyi Mısır'dan, gökbilimini Mezopotamya'dan aldıklarını söyler: "Bu kral (Herodotos'un Sesostris dediği II. Ramses) bütün toprakları Mısırlılar arasında bölüştürmüş, herkesin payına aynı ölçüde toprak düşmüştür; her toprak sahibi yılda bir ve belli zamanda kira gibi bir şey ödüyor; kral da kendisine bu yoldan bir gelir sağlamış oluyordu. Irmak bunlardan birinin toprağını yerse, o adam gidip krala durumu anlatıyor; bunun üzerine Sesostris adamlarını gönderip toprağı ölçtürüyor ve ne kadarının eksildiği saptamıyor ve köylü vergisini o ölçüde eksik ödüyordu; bana öyle gelir ki sonradan Yunanistan'a da geçmiş olan geometrinin kökeni budur (Mısır'dır). Gnomonu, Güneş saatini, günün on ikiye bölünmesini ise Yunanlılar Babil'den öğrenmişlerdir" (II, 109). (Gnomon: Yatay ya da düşey düzleme, dikine olarak bağlantılanmış bir çubuktan oluşan, ilkel Güneş saati. Asıl Güneş saatindeyse, çubuk yatayla, bulunduğu yerin enlem derecesi ölçüsünde bir açı yapar. Gnomonlar ve Güneş saati konusunda, *Tarih ve Toplum*, sayı 4-6, Nisan, Mayıs, Haziran 1984'deki araştırmamıza bakınız).

Herodotos, yaşadığı dönemde, takvimbilimi konusunda Yunanlılar'ın bildikleriniyse şöyle anlatır: "Ben aşağı yukarı 70 yıl sayıyorum insan ömrünü. Bu 70 yıl, artık ayları saymazsak, 25.200 gün yapar (360x70=25.200), ama aylarla mevsimlerin denk düşmesi için yıla iki yılda bir, bir ay eklersek, 70 yıldan başka, bu artıklı aylardan 35 ay daha eder ve bu ayların gün sayısı 1050'dir (35x30=1050). Ve bütün bu günlerde, ki hepsi 26.250 dir (25.200+1.050=26.250) ve 70 yıla denk gelir" (I, 32). Buradan anlaşılacağı üzere, Herodotos döneminde (MÖ 450 sıraları), Yunanlılar, Güneş yılı süresinin 365 günü yakını olduğunu bilmiyorlardı (Çünkü: 26.250:70=375 gün).

Ancak, Herodotos henüz yaşıyorken, ömrünün son yıllarında ve ünlü devlet adamı Perikles döneminin (MÖ 461-431) sonunda, MÖ 432'de, Atinalı Meton ve Euktemon bilim tarihinin ilk yaz gündönümü ölçümünü gerçekleştirdiler.

GÜNDÖNÜMÜ VE ILINIM GÜNLERİ ÖLÇÜMLENİYOR

Tarihin bu ilk gündönümü ölçümü, "Abseude'nin arkhontluğu döneminde, Eski Mısır takvimiyle 21 Bermehat Sabahı" olarak tarihlenmiş bulunmaktadır (Arkhont'lar: Atina'da bir yıl boyunca görevde bulunan yöneticiler. MÖ 432'de, 21 Bermehat = 27 Haziran'a, yaz gündönümüyse 28/27 Haziran'a gelmektedir. Miladi 22/21 Haziran). Görüldüğü üzere, Meton ve Euktemon, günleri Eski Mısır takvimine göre, yıllarıysa arkhontların yönetimde bulundukları yıllara göre vermektedirler. Bu türlü tarihlemelerin bundan sonra da verildiği görülecektir.

Bu ve bunu izleyen başlıca ölçümleri şöyle sıralayabiliriz:

MÖ 432	yaz gündönümü	Atinalı Meton ve Euktemon
MÖ 280	yaz gündönümü	Sisamlı Aristarkhos
MÖ 147/6	İlkbahar, sonbahar ılınımı	İznikli Hipparkhos
MS 139/40	İlkbahar, yaz, sonbahar	Batlamyus
325	İlkbahar ılınımı	İznik-21 Mart
652	yaz gündönümü	Yezdicürd III, İran'da
857	yaz gündönümü	Halife Mütevekkil el-Allah
1079	ilkbahar ılınımı	Selçuklu Sultanı, Celâleddin Melikşah - Ömer Hayyam
1582	İlkbahar ılınımı	Papa Gregoire XIII

Meton'un adı, bilim tarihinde, asıl Meton dönüşümü ile hatırlanır. Mezopotamya'da, ayları Ay ayı, yıllarıysa Güneş'e, yani mevsimlere bağlı olarak, Ay-Güneş takviminin kullanılmakta olduğunu söylemiştik. Bir Ay ayı yaklaşık 29,5 gün, 12 Ay ayından oluşan bir Ay yılıysa 354 ya da 355 gün olduğu; bir Güneş yılı da 365/366 gün çektirildiği için, bu ikisi arasında, yılına göre 11, 10 ya da 12 gün farkı bulunmaktadır. Bu fark, üç yılda yaklaşık bir Ay ayı edecektir. Buna göre bu takvimde, zaman zaman da olsa, Ay aylarını Güneş yıllarına uydurabilmek için, çoğu üç, kimi de iki yılda bir, yıllar 13 Ay ayı çektirilir. 19 Güneş yılı=235 Ay ayı eşitliğiyle anlatımlanan Meton dönüşümü, işte bu denkleştirmeyi sağlama amacı gütmektedir (19 Güneş yılı = 19 x 365,25 = 6.939,75 gün; 235 Ay ayı = 235 x 29,530588 = 6.939,688180 gün). Burada 235 Ay ayı = 19 x 12 Ay ayı + 7 x 13 Ay ayı olduğundan, Ay-Güneş takvimlerinde, yıllar, ilk yıldan başlamak üzere, 1-19; 20-38; 39-57;... şeklinde 19 yıllık dönüşümlere ayrılır ve her dönüşümün 12 yılı 12 Ay ayı = 354/355 gün, 7 yılıysa 13 Ay ayı = 383/384 gün çektirilir. Eski Çin, on iki hayvanlı Türk ve Musevi takvimleri böyle takvimlerdir. Meton'un bu dönüşümü Mezopotamya'dan Yunan'a getirdiği ya da buluşladığı söylenmektedir.

Meton'un MÖ 432 yaz gündönümü ölçümü ile tarihçi Herodotos'un ardından, tarih sahnesinde pek önemli bir ad ve olayla karşılaşıyoruz: İlkçağın ünlü hükümdarı, kumandanı ve fatihi Büyük İskender (MÖ 356-323) ile onun Asya-Hindistan seferi.

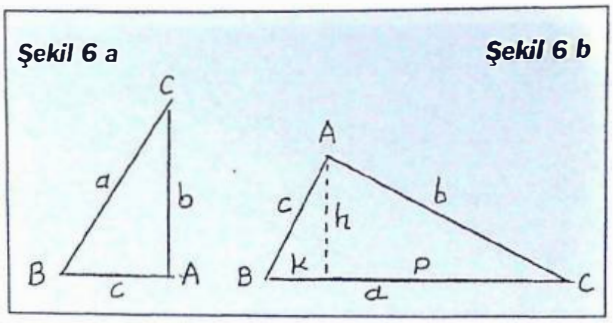

BÜYÜK İSKENDER: HELENİZM DÖNEMİ

İskender, MÖ 331 kışında, Mısır'da, Nil deltasının kuzeybatısında ve Akdeniz kıyısında, İskenderiye kentini kurdu (Mansel, s. 443). Sonraki yıllarda burası, ilkçağın ünlü bilim merkezi olarak gelişti. Dünyanın yedi harikasından ikisi, İskenderiye Feneri ile İskenderiye Kütüphanesi burada yapılandırıldı. Kütüphane, dönemin üniversitesi sayılabilecek öğretim kurumları, rasathanesi, bitki ve hayvanat bahçeleriyle bir külliye oluşturuyordu. Kütüphanesinde 440 bin cilt kitabın varlığından söz edilir. Bunlar, o dönemde kâğıt henüz buluşlanmış olmadığından, papirus tomarları, Mezopotamya'nın kil tabletleri, hayvan derileri, bezler vb üzerine yazılmışlardı (Ayrıntılı bilgi için, Mehmet Mansur: *Meşhur İskenderiye Kütüphanesi'ne Dair Risâledir*'e bakınız).

Büyük İskender'in Asya-Hint seferiyse coğrafyanın sınırlarını doğuya doğru ötelendirerek yerleşik yeryüzünü genişletmişti. İskender'in ölümünden sonra, generalleri, onun geniş toprakları üzerinde üç devletin kurucusu oldular: 1. Suriye ve Mezopotamya'da kurulan Selefkoslar devleti (MÖ 312-64), 2. Makedonya, Anadolu devleti (MÖ 317-168), 3. Mısır'da Ptolemaioslar devleti (MÖ 323-30).

Mısır'daki Yunanlı Ptolemaioslar devleti, MÖ 30'da ünlü kraliçe Kleopatra'nın ölümüyle son buldu. İşte İskender'den Kleopatra'nın sonuna değin süren döneme (MÖ 330-30), tarihte Helenizm Çağı adı verilmektedir (Mansel, s. 508). Bu tarihten sonra, artık Roma dönemi başlayacaktır.

Bu dönem bilimini, daha çok, matematikçi-gökbilimci-coğrafyacı Eratosthenes'in yazık ki günümüze değin ulaşamamış kitabından aktararak, ilkçağın en tanınmış coğrafyacısı Strabon'dan (MÖ 63-MS 21) öğreniyoruz (Bu dönem bilimi konusunda ayrıca bakınız: İ. Hakkı Akyol, s. 17-29; A. Adnan Adıvar 1969, s. 83-95; Cevat Rüştü Gürsoy, s. 17-53; Turgut Bilgin, s. 1-26; Russel-Dugan-Stewart, s. 112 ve 135/6; Celâl Saraç, s. 23-27; Cemal Yıldırım, s. 41-56).

Aristo (MÖ 384-322), bilim dünyasını, Galile'ye (1564-1642) gelinceye değin, iki bin yıl süresince etkisi altında tutabilmiş bir filozof olarak bilinir. İslam bilginleri ona "Hâce-i evvel" adını verirler. Büyük İskender'in de hocalığını yapmıştır.

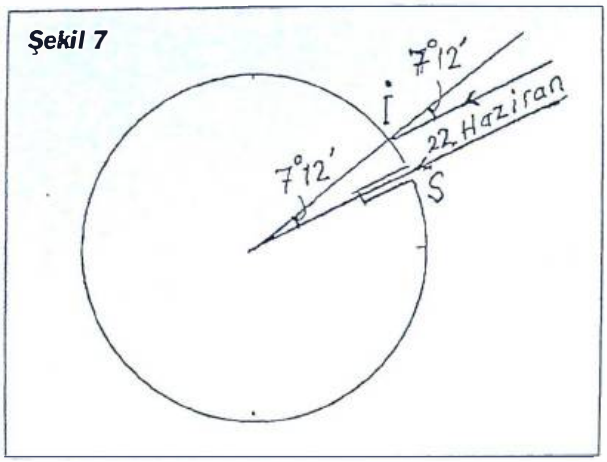

Messinalı Dikaiarkhos (MÖ 347-285), Aristo'nun öğrencisi, coğrafyaya ilk olarak enlem-boylam kavramını getiren kişi olarak tanınır. İlkçağda iki kıtanın ucu olarak bilinen Herakles Sütunları'ndan (Cebelitarık Boğazı) başlayıp Sicilya, İtalya'nın güneyi, Peloponnes (Mora Yarımadası), Rodos Adası ve İskenderun Körfezi'nden doğuya doğru uzanan ve hemen hemen bugünkü 36 derece enlemine karşı gelen bir diafragma (yerleşik yeryüzünü ortalayıp geçen bir perde) ile yine Rodos'tan geçen ve bu doğruya dik bir boylam çizgisi düşündü ve her iki çizgiyi de stadyon (uzunluk birimi) olarak bölümledi. Böylece coğrafyadaki bir yer kolaylıkla belirlenebiliyordu. Bu yöntem, biraz daha geliştirilerek, Batlamyus'a değin kullanılacaktı (M.V. de Saint-Martin, s. 125-127).

İKİNCİ ÖLÇÜM - İLK GÜNEŞ TAKVİMİ OLUŞTURULUYOR

Sisamlı Aristarkhos, Meton'dan 152 yıl sonra, MÖ 280'de, ikinci olarak, yine bir yaz gündönümü ölçümünü gerçekleştirdi. Bunu, Meton'un ölçümüyle karşılaştırarak da, yine tarihte ilk olarak, Güneş yılı (ortalama) süresini hesapladı. Ancak bu ölçüm günü bilinmediği için, biz bunun yerine Batlamyus'un MS 140 yılındaki yaz gündönümü ölçümüyle bulduğu, yine Eski Mısır takvimiyle tarihlenmiş "11 Mesra günü geceyarısından yaklaşık iki saat sonra" değerini kullanıp bunu Meton'un ölçümüyle karşılaştırırsak:

MÖ 432'de: 21 Bermehat sabahı (yılın 341'inci günü)
MS 140'ta: 11 Mesra geceyarısı sonrası (yılın 341'inci günü)
573 Güneş yılı = 573 Eski Mısır yılı + 140 gün 20 saat

Burada Eski Mısır yılı 365 tam (kesirsiz) gün olarak bilindiğine göre,

573 Güneş yılı = 573 x 365 + 140 gün 20 saat
573 Güneş yılı = 209 285,183 333 333 333... gün ve
1 Güneş yılı = 365,245 782 gün

olarak elde edilmiş olur.

Benzeri yolda, örneğin Hipparkhos'la Batlamyus'un ilkbahar ılınımı ölçümlerini karşılaştırırsak, söz konusu süreyi 365,246666 gün olarak elde ederiz (Delambre, s. 108). Hipparkhos "3'üncü Kallipus dönüşümünün 32'nci yılına denk düşen İskender'in ölümü tarihinin 178'inci yılında (MÖ 29 Eylül 147 günüyle başlar. Ölçümler MÖ 146'dadır), ilkbahar ılınımını 27 Emşir (yılın 177'nci günü) sabahleyin, sonbahar ılınımının 4'üncü ekleme (yılın 364'üncü günü) geceyarısı"; Batlamyus ise "Antonin tarihi'nin 3'üncü yılına karşı gelen İskender'in ölümü tarihinin 463'üncü yılı (MS 20 Temmuz 139 günüyle başlar. Ölçümler 140 yılındadır), ilkbahar ılınımını 7 Başens (yılın 247'nci günü) öğleden sonra saat 1.00 sıraları, yaz gündönümünü 11 Mesra (yılın 341'inci günü) geceyarısından yaklaşık 2 saat sonra, sonbahar ılınımını 9 Hâtur (yılın 69'uncu günü) Güneş'in doğuşundan yaklaşık 1 saat sonra" olarak ölçümlemişlerdir (Delambre, s. 108; Ginzel, s. 162).

Aristarkhos'un da bulmuş olduğu yıl süresi, kuşkusuz bunlardan pek farklı olmayıp 365,25=365 1/4 günün biraz altındaydı.

Böylece bu ikinci ölçüm, "Güneş yılı süresi artık bilindiğine göre, bir Güneş takvimi oluşturabiliriz" anlamına geliyordu. Ve bu da, uygarlık ve bilim tarihinde, 1969'daki, insanın Ay'a ilk ayak basışı gibi, çok önemli bir bilimsel başarı ve aşamaydı.

Artık Mezopotamya ile Mısır'ın, günleri mevsimlerle ilişkiye getirilemeyen, Ay-Güneş takvimleriyle 365 tam (kesirsiz) günlü takvimi dönemleri sona ermiş bulunuyordu. Ve artık insanlar, örneğin "Bu gün ilkbaharın, yazın 28'inci ya da 41'inci günüdür" diyebileceklerdi.

Ve aradan çok geçmeden, Mısır'da, Ptolemaios III Euergetes döneminde, MÖ 238'de, ünlü Kanopus buyrultusu yayımlandı (Kanopus, İskenderiye yakınlarındaki bir Eski Yunan kentidir). Buna göre 365 günlü Eski Mısır takvimi, Ekleme 5 gün, 4 yılda bir, 6 güne çıkarılarak, bir başka deyişle yıl süresi 4 yılda bir 366 gün çektirilerek, 365 1/4 günlü Güneş takvimi, Kanopus takvimi durumuna getiriliyordu. Söz konusu belgenin Nil deltasının doğusundaki Eski Mısır kenti Tanis'te bulunmuş olması nedeniyle, buna *Tanis takvimi* de denilmektedir. MÖ 238'de Eski Mısır takvimi yılbaşısı 22 Kasım'a geldiğinden, bu takvimde yılbaşı 22 Kasım'dır; aylarıysa Tût, Bâbeh, Hâtur,... şeklindeki Eski Mısır aylarıdır; ancak Ekleme 5 gün, 4 yılda bir, 6 güne çıkarılmıştır (Ginzel, s. 200).

Büyüklükler ve Uzaklıklar adlı kitabında, Yer-Güneş arası uzaklığının Yer-Ay arası uzaklığının 19 katı olduğunu söyleyen Aristarkhos (gerçekte 390 katı), Güneş merkezli evren düşüncesini de savunmuş, ancak bu sav zamanında kabul görmemiştir (Delambre, s. 75 ve devamı).

İlkçağın ünlü fizikçisi, hamamdan *Eureka!* (Buldum!) diyerek dışarı fırladığını bildiğimiz Arkhimedes (Arşimet, MÖ 287-212) de yine bu dönemde yaşamıştır.

Yerin küre biçimli olduğunun Aristo döneminde, bilginlerce kabul görmüş olduğunu söylemiştik. Şimdiyse artık yeryuvarlağının büyüklüğünü ölçme aşamasına gelinmiş bulunduğunu görüyoruz. İlkçağın en tanınmış gökbilimci-coğrafyacısı, İskenderiye Kütüphanesi'nin yöneticiliğinde de bulunmuş olan Kyreneli Eratosthenes (MÖ 276-193) bu ölçümü gerçekleştiren kişi olmuştur (Sarton, s. 172).

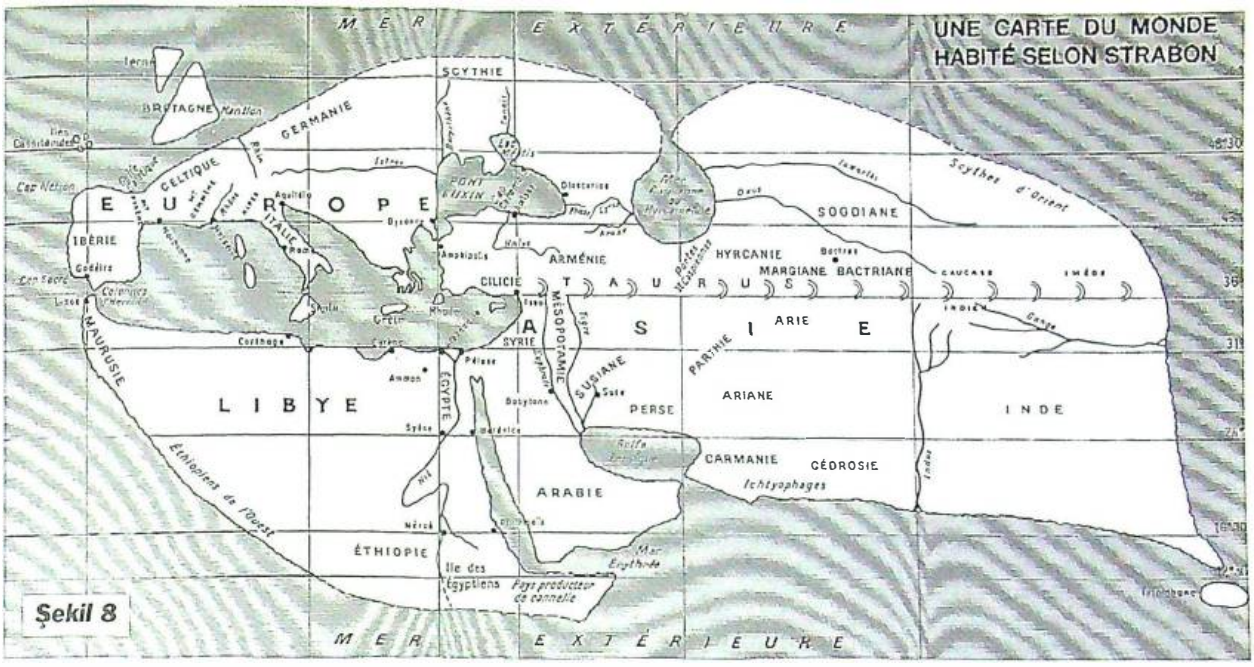

Şekil 8

Eratosthenes'in günümüze değin ulaşamamış olan kitabıyla çalışmalarını, *Coğrafya*'sında bize aktaran Amasyalı Strabon, Nil boyundaki Syene (bugünkü Asvan) kentinde, yaz gündönümü (22 Haziran) günü öğlesinde Güneş'in tam tepemizde olacağını ve bir kuyunu dibinin bütünüyle aydınlanacağını söyler (Strabon, III, 5, 36; Gürsoy, s.18). Bu sözler, Syene'nin Ekvator'dan 23° 27' kuzeydeki Yengeç Dönencesi üzerinde yer almış bulunduğunu ve söz konusu gün ve vakitte Güneşin düşeyle yapacağı açısın 0 derece olduğunu anlatır (Şekil 7). Oysa yine Syene boylamı üzerinde bulunan İskerderiye'de, aynı gün ve vakitte, Güneş düşeyle dairenin 1/50'si oranında (yani 7 derece 12 dakikalık) bir açı oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, Syene-İskenderiye arası uzaklığı, yeryüzü çevresinin 50'de 1'i kadardır:

$$\frac{\text{İS}}{\text{Çevre}} = \frac{1}{50} = \frac{(7,2)^\circ}{360^\circ}$$

Öte yandan İskenderiye-Syene arası uzaklığı, uzunluk ölçüsü cinsinden 5.000 stadyon olarak bilinmektedir. Buna göreyse yeryuvarlağı çevresi 5.000 x 50 = 250.000 stadyon olmalıdır.

Bu uzunluk 252.000 stadyon olarak alınırsa 1 derecelik bir uzunluk 252.000:360=700 stadyon olacaktır.

Eski Yunan uzunluk birimi olan stadyon, Paul Tannery (*La Grande Encyclopedie*-Eratosthenes maddesinde) 157,5 m; Gürsoy (s. 19'da) ve *Herodot Tarihi* (s. 590'da) 177,6 m; Bilgin (s. 11'de) 184,8 m olarak verilmektedir. Eratosthenes'in sözü edilen bulgusuna göreyse, 1 stadyon (40.000.000 m/250.000 stadyon) 160 m oluyor.

Eratosthenes'i ilkokuldayken bize "Eratosten Kalburu" nun buluşçusu olarak tanıtmışlardı: Sayılar 1, 2, 3, 4, 5, ... diye yazılır. Bunlardan 4 sayısı, 2'ye bölündüğü için, üzerine bir çizgi çizilip iptal edilir (yani Eratosten Kalburuyla elenir); 5 kalır. 6 sayısı, 2 ve 3'le bölündüğü için elenir; 7 kalır. Böylece geriye yalnızca "asal sayılar" kalacaktır.

Eratosthenes, Dikaiarkhos'un enlem-boylamlarının sayısını artırmıştır. Ancak bunlar eşit aralıklı değillerdir. Sayıları da yedi sekizi geçmez. Strabon, kendinden önceki bilginlerin dediklerini derleyerek, şöyle bir yerleşik yeryüzü ve enlem-boylamlar veriyor (Şekil 8): Boylamların ilki Herakles Sütunları'ndan, ikincisi Sicilya'dan, üçüncüsü Rodos'tan geçer. Bizans (İstanbul), İskenderiye, Syene, Meroe kentleri de bu üçüncü boylam üzerinde yer alır. Dördüncü boylam İskenderun Körfezi'nden, beşincisi ilkçağda Hazar kapıları deye bilinen, Hazar Denizi'nin güneyindeki bir dağ geçidinden, altıncısı İndus ırmağı ağzından geçer. Yerleşik yeryüzü, güneydeyse, Tarçın üreticileri ülkesinden (Afrika'da bugunkü Somali'nin kuzey bölgesi, yaklaşık 12 derece kuzey enleminden) başlar. İlk enlem Meroe'den, ikincisi Syene'den, üçüncüsü İskenderiye'den, dördüncüsü Rodos'tan, beşincisi İstanbul'dan, altıncısı Karadeniz'e dökülen Borysthenes (Özü, Dnyeper) ırmağı ağzından, yedincisi Britanya'nın kuzeyindeki İrlanda adasından, sekizincisi Thule adasından (İskandinavya?) geçer. Yerleşik yeryüzünün, böylece, uzunluğu 70.800, genişliğiyse 38.000 stadyondur (I, 4, 2 ve 5). Strabon *Coğrafya*'sının bu bölümünün çevirisini izleyen sayfalarda bulacaksınız.

(Devam edecek)

1. Takvimlerde 21 Mart yaprağında, Güneş 6.00, Akşam 18.24 olarak, yani gece ile gündüz süreleri eşit değilmiş gibi veriliyor. Takvimlerde gösterilen saatler, aslında Güneş'in doğuşu ve batışı saatleri değil, namaz vakitleridir. Güneş'in doğuşu ile batışı, Avrupalı gökbilimcilere göre Güneş'in merkezinin ufuk çizgimiz üzerine gelişi anı, İslam gökbilimcilerine göreyse doğuştan önceki ve batıştan sonraki Güneş dairesinin ufuk doğrusuna teğet olma durumunu anlatımlar. Bu bakımdan bu vakitler 9 dakika kadar bir zaman farkı gösterirler. Buna göre, 19 Mart'ta söz konusu süreler,

   Güneşin doğuşu = 6.03 + 0.09 = 6.12
   Güneşin batışı = 18.21 – 0.09 = 18.12

   olarak denkleşecektir.

STRABON'UN *COĞRAFYA*'SINDAN

İlkçağda, coğrafya deyince akla gelen ilk ad, kuşkusuz, Amasyalı Strabon'dur (MÖ 64/65 kışı-MS 21). Onun *Coğrafya*'sı, Mezopotamya, Mısır ve eski Yunan dönemlerinde derlenmiş coğrafya bilgisini içersinde toplayan bir kitaptır. Söz konusu yapıt, on yedi kitaptan (bölümden) meydana getirilmiş olup bunun Anadolu coğrafyasını anlatan XII. ve XIV. bölümleri, dört küçük cilt olarak, 1969-1981 yıllarında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nce yayımlanmış, daha sonra da defalarca yeni baskısı yapılmıştır. Yapıtın ilk iki kitabıysa matematik coğrafyayı konu edinmiş bulunmaktadır.

Bizde, Eski Yunan'dan kalan edebiyat/tiyatro, tarih, siyaset bilimi kitapları, 1930-40'lı yıllardan başlamak üzere, Türkçeye kazandırılmaya çalışılmıştır: Herodotos'un *Tarih*'i, Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia*'sı, Aristoteles'in *Politika*'sı, Eflatun'un *Devlet*'i gibi. Son yıllarda felsefe konusuna da el atılmış olduğunu görmekteyiz: Aristoteles'in *Metafizik*'i ve *Fizik*'i gibi. Bu arada İslam dönemi yapıtlarına da yer verilmekte olduğu görülmektedir. Örneğin İbn Sinâ'nın *Kanun fi't-Tıb*'ının yakın zamanlarda yayımlanmış olduğunu görmek sevindirici olmuştur. Ancak matematik, gökbilimi, matematik coğrafya, fizik gibi kanıtlamalı bilimler kitaplarının gerçekten görmezlikten gelinmiş ve ihmale uğramış bulunduğuna da üzüntüyle tanık olmaktayız. Örneğin Batlamyus'un *Macesti*'si, Euklides'in *Elementler*'i, Strabon'un *Coğrafya*'sının ilk iki kitabı, Beyruni'nin *Asâr ül-Bâkıye*'si, Ali Kuşçu'nun *Fethiye*'si, Newton'un *Principia*'sı... hep çevrilmeyi beklemektedir. Böyle çevirilerse, en güzel şekilde, Yunanca, Arapça vb asıllarından yapılmalı ve bu dilleri çok iyi bilen biriyle, bilim tarihini yine çok iyi bilen bir ikinci kişinin, yapıtların başka dillere yapılmış çevirileriyle karşılaştırmalı, ortak çalışması olarak verilmelidir.

Ben de, burada, Strabon'un matematik coğrafyasından bir bölümü (I. Kitap, 4, 1-6), bu konuda bir fikir versin düşüncesiyle, babam A. Necati Akgür'ün isteği üzerine ve gözetimi altında, Fransızca çevirisinden Türkçeye aktarmaya çalıştım. Böyle bir bilimsel çevirinin güçlüğüyle ilk denemeyi üstlenmiş olmanın manevi yükünü okurlarımızın takdirlerine bırakıyorum.

Çeviri, Strabon, *Geographie* (Livre I), Tome 1er partie, Çev. Germaine Aujac, Collection des Universites de France, Société d'édition "Les Belles Lettres", Paris, 1969, s. 167-171'den yapılmıştır.

Metnin, sayfa 51'deki Şekil 8'deki harita yardımıyla incelenmesi yararlı olacaktır.

Dr. Zeynep Gökçe Akgür
(Mimar Sinan Üniversitesi
Fransızca Okutmanı)

ÖNCEKİLERİN YAPTIKLARININ ELEŞTİRİSİ: ERATOSTHENES VE YERLEŞİK YERYÜZÜ
(I. Kitap - 4. Bölüm)

1. İkinci kitapta, Eratosthenes, coğrafya alanına kimi düzeltmeler getirmeyi ve kendi görüşlerini açıklamayı deniyor. Ben de burada, gerekli gördüğüm yerlerde ve sırası geldikçe bunları düzeltmeyi deneyeceğim.

Yeryuvarlağı. İlkin, onun matematiksel ve fiziksel varsayımlara başvurması gayet doğrudur; tıpkı, evrenin görüntüsüne yansıyan dünya eğer bir küre biçimindeyse, bütünüyle yerleşik olduğunun ve aynı türden daha başka şeyler söylemenin de doğru olduğu gibi. Ancak acaba yeryuvarlağı onun söylediği ölçüde büyük müdür? Bu durum, onun ölçme yönteminden pek de övgüyle söz etmeyen ardıllarının tartıştıkları bir konudur. Ama yine de her coğrafî bölgede gökyüzüne değgin olayları ortaya koymak için Hipparkhos, onun, Meroe, İskenderiye ve Özü (Dnyeper) ırmağı ağzından geçen boylam çizgisi üzerinden verdiği uzunlukları kullanıyor; çünkü, diyor, bunlar gerçekte olduğundan pek az farklıdırlar.

Devamında, Eratosthenes biçim sorunlarını ele alıp işliyor ve denizlerle birlikte dünyanın olduğu kadar gökyüzünün de yuvarlaklığını kanıtlamak için uzun böylu açıklamalar getiriyor. Ancak öyle oluyor ki burada biraz da konudan ayrılmalar ortaya çıkıyor ve de kısa kısa işaretlemelerle yetiniyor.

Yerleşik yeryüzünün genişliği. 2. Sonra yerleşik yeryüzünün genişliğini belirlemek isterken, Meroe'den İskenderiye'ye değin olan uzaklığın, yine bu kentlerden geçen boylam çizgisi üzerinden ölçerek, on bin stadyon olduğunu söylüyor; buradan Çanakkale Boğazı'na yaklaşık sekiz bin yüz stadyon, buradan Özü ırmağı ağzına değin beş bin, buradan da Thule enlemine değin (Pytheas, burasının, İngiltere'den kuzey yönünde olmak üzere altı günlük bir deniz yolculuğu uzaklığında olduğunu ve Buz denizine yakın bulunduğunu söyler) aşağı yukarı on bir bin beş yüz stadyondan fazladır diyor. Buna, Meroe'den öteye, Mısırlılar Adası'na,[1] Tarçın üreticileri ülkesine[2] ve Seylan Adası'na ulaşmak için üç bin dört yüz stadyonu da ekleyince, toplam otuz sekiz bin stadyon edecektir.

3. Buna öbür uzunlukları da ekleyelim, çünkü bunlar yeterince bilinmektedir. Ancak Özü ağzını Thule enleminden ayıran uzaklık, eğer insanda biraz sağduyu varsa, bütün bunlarla nasıl bağdaştırılacaktır? Thule konusunda açıklamalarda bulunmuş kişi olan Pytheas, yalancılıkta bir numara olarak tanınmıştı; ve İngiltere ile İrlanda'yı ziyaret eden başkaları, İngiltere açıklarındaki daha küçük yüzölçümlü öteki adalardan söz ettikleri halde, Thule hakkında hiçbir şey söylemezler. Bizzat İngiltere, karşısında yer aldığı Kelt ülkesine de aşağı yukarı aynı uzaklıktadır; karşılıklı kıyılar arası uzaklığı, onun belirlemesinden pek farklı olarak, beş bin stadyondan daha fazla değildir, zira batıda olduğu gibi doğuda da kıyı burunları karşı karşıya bulunmaktadır ve hatta batıda, birbirlerini gözleyim açısından düşünülürse, biri ötekine daha yakın konumdadırlar (Kantion ve Ren ağızlarının durumu böyledir). Oysa Pytheas, ada için yirmi bin stadyondan fazla bir uzaklık göstermektedir ve Kantion'un Kelt ülkesinden denizyoluyla birkaç gün uzaklıkta olduğunu ileri sürmektedir. Benzeri yolda,

onun, Ostidaiou'lar ile İskitler'e değin Ren ötesindeki toplumlar üzerine olan açıklamaları ve bu yerler hakkında bütün söyledikleri uydurmadır. Bilinen yerler üzerine bile bunca yalanı bir araya getiren kişi, kimsenin bilmediği yerler hakkındaki gerçeği nasıl anlatabilirdi.

4. Hipparkhos ve ötekiler Özü ağzından geçen enlemin İngiltere'den geçenle aynı enlem olduğunu düşünmüşlerdir, bu enlemin aynı zamanda Bizans (İstanbul) ve Marsilya'dan da geçtiği olgusundan yola çıkmışlardır; çünkü Pytheas'ın Marsilya'da gnomonla gölgesi arasında bulduğu oran Hipparkhos'un benzer koşullarda İstanbul'da bulduğunu söylediği orana benzerlik göstermektedir. Oysa Marsilya'dan İngiltere'nin ortasına kadar olan uzaklık beş bin stadyondan fazla değildir. Ama eğer İngiltere'nin ortasından en çok dört bin stadyon ilerlenilseydi yeni yeni oluşturulmaya başlanan bir bölge bulunacaktı (İrlanda yöreleri), öyle ki bunun ötesinde yer alan, Eratosthenes'in Thule'yi sürgüne yolladığı bölgelerde hiçbir zaman yerleşim sağlanamayacaktı. Ama hangi ölçüm ona Thule enleminden Özü ağzı enlemine değin on bir bin beş yüz stadyon olduğunu söyleme iznini veriyor, işte ben hiçbir şekilde buna olanak göremiyorum.

Yerleşik yeryüzünün uzunluğu. 5. Genişlik konusunda yanıldığına göre uzunluk konusunda da yanlış değerlendirmelerde bulunabilirdi. Bilinen uzunluğun, bilinen genişliğin iki katından büyük olduğu konusunda herkes, hem çağdaşlarımız, hem de bizden öncekiler içinde en seçkinleri aynı düşüncededir: Burada Hindistan'ın uç noktası ile İspanya'nın uç noktası arasındaki uzaklıktan söz edilmektedir, bu uzaklık Etiyopya'yı İrlanda enleminden ayıran uzaklıkla ölçüştürülmüştür. O (Eratosthenes), Etiyopya'nın dış kıyısından Thule enlemine değin yukarda adı geçen genişliği hesaba kattıktan sonra, ona söz konusu genişliğin iki katından daha fazla bir büyüklük vermek için uzunluğu gerektiğinden fazlaya getiriyor ve böylelikle Hindistan'ın İndus ırmağına değin uzunluğunun, en dar yerinde on altı bin stadyon olduğunu ileri sürüyor (uzunluk son burunlara değin yayılınca bu sayı üç bin stadyondan fazlasına gelecektir). İndus'tan Hazar kapılarına[3] değin on dört bin stadyon, oradan Fırat'a değin on bin, Fırat'tan Nil'e beş bin; oradan (Nil'in) Kanopus koluna değin hemen bin üç yüz stadyondan biraz daha fazla; oradan Kartaca'ya on üç bin beş yüz ve son olarak oradan da Herakles Sütunları'na[4] değin en az sekiz bin stadyon çektiriyor; bu da toplam olarak aşağı yukarı yetmiş bin sekiz yüz stadyon eder. Buna bir de Herakles Sütunları (boylam çizgisinin) dışında kalan bölümü, Avrupa'nın batıya doğru bir çıkıntı oluşturan İspanya ucu tümseğini eklemek gerekir, içine burunları da katarsak bu da en azından üç bin stadyon eder, bu burunlar arasında Kabaion adıyla anılan Ostimnionlar burnu ile sonuncusu Uksisamin adıyla bilinen ve Pytheas'a göre üç günlük bir deniz yolu uzaklığındaki komşu adalarda bulunmaktadır. Bu bölgelerin uzunluğunun hiçbir biçimde daha fazla olmayacağını yineliyor ve yaptığı hesaba yukarıda anılan burunları, Ostimnionlar'ın ülkesini, Uksisamin'i, adlarını verdiği bazı adaları da ekliyor (bununla birlikte bütün bu bölgelerin kuzeyde bulunduklarına ve İspanya'ya değil, Keltler'e ait olduğunu kabul ediyor, biz bunlara daha çok Pytheas'ın keşifleri diyelim). Sonra uzunluk için adları sayılan uzaklıklara batıya doğru fazladan yaklaşık iki bin stadyon ekliyor ve bir o kadar da doğuya ekliyor, genişliğin uzunluğun yarısından daha az olmasını isteyen kuramı korumak için yapıyor bunu.

6. Buna göre doğu ile batı arasındaki uzaklığa daha büyük bir uzunluk biçmenin doğaya uygun olacağı olgusu üzerinde ısrarla durarak, şafak vaktinden Güneş'in batışına değin yerleşik yeryüzünün, bizim de belirttiğimiz gibi, daha büyük boyutları olmasının sahiden doğanın yapısına uygun olduğunu söylemektedir; gerçekten matematikçilerle birlikte onun aşağı yukarı bir daire oluşturduğunu savunmaktadır, eğer Atlas Okyanusunun büyüklüğü engel olmasaydı, deniz yoluyla İspanya'dan Hindistan'a gitmemizin olanaklı olacağı biçimde kendi üzerine kapanma eğiliminde olan bir daireydi bu: Bunun için belli bir enlem çizgisini izlemek üzere, toplam çevrenin üçte birinden biraz fazla olarak yukarıda tanımlanmış olan mesafeyi bütünden çıkardığımızda geriye kalan bölümü, yani Atina enleminde olarak Hindistan'dan İspanya'ya değin uzanan bölgenin dışında kalan bölümü iki yüz bin stadyondan daha az bir değer kabul ederek kat etmek yetecektir. Oysa Eratosthenes burada da yanılmaktadır; çünkü yerleşik yeryüzünün bir bölümünü oluşturduğu bilinen ılıman kuşağımız konusunda yürüttüğü düşünce matematikçilerin gözünde doğru olabilir; ancak yerleşik yeryüzüne gelince... zira yerleşik yeryüzü diye üzerinde yerleştiğimiz ve tanıdığımız dünyaya diyoruz ve kabul edilmektedir ki aynı ılıman bölgede ve özellikle Atina enlemi yüksekliğinde, Atlas Okyanusu ötesindeki tanımladığı bölümde iki ya da daha fazla yerleşik yeryüzü bulunabilir.

Sonra, böylelikle aynı sitemlere maruz kalarak, yeniden dünyanın yuvarlaklığının kanıtlanması üzerinde duruyor: Homeros'a karşı giriştiği tartışmada olduğu gibi, aynı noktalarda farklı görüşleri dile getirmeyi bırakmıyor.

1. Tarçın üreticileri ülkesinin batısında, Nil üzerinde bir adacık.
2. Bugünkü Somali'nin kuzey kıyıları bölgesi.
3. Hazar Denizi'nin güneyinde uzanan sıradağların üzerinde bir geçit.
4. İlkçağda Cebelitarık Boğazı'na verilen ad.

KAYNAKLAR

A. Adnan Adıvar: *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 2. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

A. Adnan Adıvar: *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

Ahmet Cevdet Paşa: *Takvîm ül-Edvar*, İstanbul, 1287.

Ahmet Şakir Paşa: *Takvîm-i Nücûmî*, Ebüzziya Matbaası, İstanbul, 1306.

A. Necati Akgür: *Trigonometri*, Orman Genel Müdürlüğü yayını, Ankara, 1970.

A. Necati Akgür: "Gnomonlar ve Güneş Saati", *Tarih ve Toplum*, Sayı 4-5-6, Nisan-Mayıs-Haziran 1984.

A. Necati Akgür: "Yeryüzü Bir Daire Şeklindeydi", *Cumhuriyet Bilim-Teknik*, Sayı 10, 25 Nisan 1987.

A. Necati Akgür: "Celali Takvimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 61, Ağustos 1989.

A. Necati Akgür: "Oniki Hayvanlı Türk Takvimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 64, Şubat 1990.

A. Necati Akgür: "İbn Sinâ'nın Ölüm Yılı ve Günü", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 41, Mayıs 1990.

A. Necati Akgür: "Rumi-Miladi ve Hicrî Takvimlerde Gün Adı Belirleme Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 71, Nisan 1991.

A. Necati Akgür: "Eski Mısır Takvimi ile Bundan Alınan Kıpti Takvimi Eski Fars ya da Yezdicürd Takvimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 74, Ekim 1991.

A. Necati Akgür: "Güneş Takvimleri", *Bilim Tarihi*, Sayı 10, Ağustos 1992.

A. Necati Akgür: "Celali Takvimi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

A. Necati Akgür: "Nesî'li Tükvimde Hz. Peygamber'in Doğumu ve Hicret Günleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 84, Haziran 1993.

A. Necati Akgür: "Halk Takvimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 86, Ekim 1993.

A. Necati Akgür: "Altmışlık Sayılama Yöntemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 92, Ekim 1994.

Oktay Akşit: *Roma İmparatorluk Tarihi*, İst. Ün. Edebiyat Fak. yay. İstanbul, 1985.

İ. Hakkı Akyol: *Umumî Coğrafya*, İst. Ün. yay. İstanbul, 1951.

Ana Britannica: "Ali Kuşcu" maddesi.

Carol Andrews: *La Pierre de Rosette*, British Museum Press, 1993.

Aristoteles: *Metafizik*, (Çev. Ahmet Arslan), Ege Ün. Edebiyat Fak. yay., İzmir, 1985.

W. Barthold: *Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1975.

W. Barthold-Fuad Köprülü: *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara, 1977.

Ebûr-Reyhan el-Beyrunî: *The Chronology of Ancient Nations* (*Asâr ül Bâkıye*'nin İngilizce çevirisi, Çev. C. Edward Sachau) Londra, 1879.

Ebûr-Reyhan el-Beyrunî: *Kitab üs-Saydele fî t-Tıb*, (Çev. Şerefeddin Yaltkaya), İst. Ün. Tıb Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul, 1937.

[Çok yazarlı:] *Beyruni'ye Armağan*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1974.

Turgut Bilgin: *Genel Kartoğrafya I*, İst. Ün. Edebiyat Fak. yay., İstanbul, 1987.

Ahmed Bîrşek: *Gâlınâme-i Tatbikî Sehezâr Sâle, Bünyâd Dânişme-i Büzürg Fârsî*, 2. baskı, 1373 (1994).

E. Cavaignac: *Tarihî Kronolojinin Esasları*, (Çev. Osman Turan), Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. yay., Ankara, 1954.

M. Delambre: *Histoire de l'Astronomie Ancienne*, Paris, 1817.

Hâmit Dilgan: *Takvimler ve Tarih Tekabülleri*, İst. Teknik Ün. yay., İstanbul, 1957.

Francis Dvornik: *Konsiller Tarihi, İznik'ten II Vatikan'a*, (Çev. Mehmet Aydın), Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1990.

Euclides: *The Thirteen Books of the Elements*, 3 cilt, 2. baskı, (Haz. Thomas L. Heath), Dover yay., New York.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa: *Islah ut-Takvîm*, Mısır, Hicri 1307.

F. K. Ginzel: *Handbuch der Mathematischen und Technischen Chronologie*, c. 1, Leipzig, 1906.

Macit Gökberk: *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

Şemseddin Günaltay: *İran Tarihi*, c. 1, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1987.

Cevat Rüştü Gürsoy: *Kartoğrafya*, c. 1, Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. yay., Ankara, 1961.

Herodotos: *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

Homeros: *Odysseia*, (Çev. Azra Erhat-A. Kadir), Sander Yay., İstanbul, 1970.

Afet İnan: *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1987.

İslâm Ansiklopedisi, "Tarih" maddesi.

İbrahim Kafesoğlu: *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yay., İstanbul, 1972.

Mehmet Altay Köymen: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1993.

Ali Kuşçu: *Mir'at üs-Semâ* (Fethiye çevirisi, Çev. Abdullah bin Pervîz), elyazması.

Ali Kuşçu: *Mir'at ül-Alem* (Fethiye çevirisi, Çev. Seyyid Ali), İstanbul, Hicri 1239.

Arif Müfit Mansel: *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1984.

Mehmet Mansur: *Meşhur İskenderiye Kütüphanesine Dair Risaledir*, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul, 1300.

M. Vivien de Saint-Martin: *Histoire de Geographie et des Decouverts Geographiques*, Paris, 1875.

Mecdî Mehmet Efendi: *Şakaik-ı Nu'mâniye ve Zeyilleri* (Haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yay., İstanbul, 1989.

Müneccimbaşılar: *Müneccimbaşı Takvimleri*. elyazması.

Georg Ostrogorsky: *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1981.

M. Emin Özel-Talat Saygaç: *Gökyüzünü Tanıyalım*, Tübitak yay., İstanbul, 1997.

Yusuf Ziya Özer: *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yay., 2. baskı, Ankara, 1987.

Par une reunion de professeur: *Cours de Trigonometrie*, Ligel Yay., Paris, 1957.

Claudii Ptolemaei: *Geographia*, (Haz. A. Carolo Mullero), Editoribus Firmin-Didot et Sociis, Paris, 1901.

Laszlo Rasonyi: *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1971.

Russell-Dugan-Stewart: *Astronomi*, (Çev. Gökdoğan-Ballı-Hotin), İst. Ün. Fen Fak. yay., İstanbul, 1953.

Aydın Sayılı: *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1982.

Celâl Saraç: *Bilim Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı yay.

George Sarton: *Introduction to the History of Science*, Baltimore, 1927.

H. Suter: *İslâm Ansiklopedisi*, "Celali Takvimi" maddesi.

Strabon: *Geographie*, c. I-1 ve II, Societe dé Edition les Belles Lettres, Paris, 1969.

Hasan Takıyzâde: *Gâlışümârî der İran-ı kadîm*, Tahran, 1316 Hic-Şem. (1937).

Paul Tannery: *La Grande Encyclopedie*, "Eratosthene" maddesi.

Talât Tekin: "Süryani Alfabesi ile Türkçe Kitabeler", *Tarih ve Toplum*, Sayı 2, Şubat 1984.

Talât Tekin: "Manihey Alfabesiyle Türkçe", *Tarih ve Toplum*, Sayı 6, Haziran 1984.

Arslan Terzioğlu: "İbn Sinâ'nın Tababeti ve Avrupa'ya Tesirleri", *İbn Sînâ, Doğumunun Birinci Yılı armağanı*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1984.

A. Zeki Velidî Togan: *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3. baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Uluğ Bey Ziyci Çevirisi, elyazması.

[Çok yazarlı:] *Unesco'dan Görüş*, Sayı 6, Haziran 1974.

Bahriye Üçok: *İslâm Tarihi, Emeviler-Abbasiler*, 2. baskı, Milli Eğitim Bak. yay., Ankara, 1983.

A. Süheyl Ünver: *Ali Kuşçi, Hayatı ve Eserleri*. İst. Ün. Fen Fak. yay., İstanbul, 1948.

A. Süheyl Ünver: *İbni Sina, Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*, İst. Ün. Tıp Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul, 1955.

Cemal Yıldırım: *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983.

Salih Zeki: *Kamus-u Riyaziyat*, c. 1, İstanbul, 1315.

Salih Zeki: *Asâr-ı Bâkıye*, c. 1, İstanbul, 1329.

13. CIEPO SEMPOZYUMU
VİYANA, 21-25 EYLÜL 1998

Uluslararası Türk Bilimleri Kongresi

ZEKİ ARIKAN

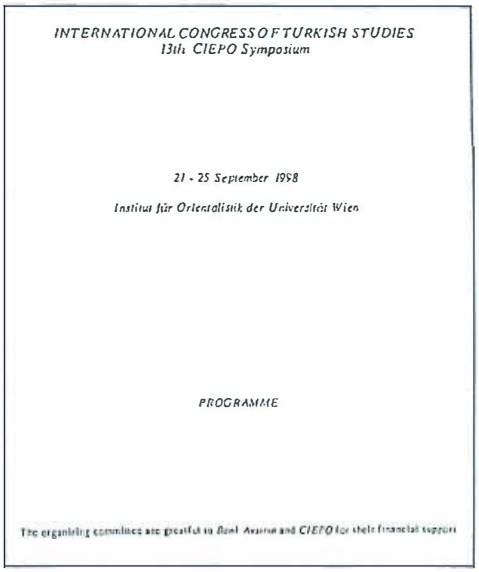
INTERNATIONAL CONGRESS OF TURKISH STUDIES
13th CIEPO Symposium

21 - 25 September 1998

Institut für Orientalistik der Universität Wien

PROGRAMME

The organizing committee are grateful to Bank Austria and CIEPO for their financial support

Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Merkezi (CIEPO) 1971 yılında Aix-en Provence'ta Prof. Robert Mantran, Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan ve Prof. Dr. Irene Melikoff'un öncülüğünde kuruldu. Böyle bir örgütün kurulmasındaki amaç Türk tarihi, kültürü, sanatı ve ekonomisi üzerindeki çalışmaların Osmanlı dönemi öncesini de kapsayacak biçimde genişletilmesini sağlamaktı. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra CIEPO bütün Türk dünyası ile ilgili çalışmaları da programına aldı ve böylece örgütün resmi adı International of Turkish Studies olarak değiştirildi. Ama yine de CIEPO adının kongrelerde korunduğunu belirtmek gerekir. Bu yıl 21-25 Eylül günlerinde Viyana'da düzenlenen 13. kongre ile CIEPO, uluslararası bilimsel etkinliklerinden birini daha tamamlamış bulunmaktadır.

13. CIEPO Sempozyumu Viyana Doğu Araştırmaları Enstitüsü (Institut Für Orienstalistik der Universität Wien) tarafından düzenlendi. Bu sempozyumun düzenlenmesinde ve akışının sağlanmasında Enstitü müdürü Prof. Dr. Markus Köhbach'la arkadaşları Claudia Römer ve Gisela Prochazka-Eisl'ın büyük bir çaba gösterdiğini belirtmek gerekir. Türkçeyi oldukça rahat konuşan söz konusu enstitü öğrencilerinin sempozyum boyunca nasıl bir içtenlikle koşuşturduklarını da özellikle anmak isteriz.

CIEPO'nun maddi katkısı dışında, düzenleme kurulunun sadece Bank Austria'dan parasal destek sağladığı anlaşılıyor ki buna bir de katılımcıların ödentilerini eklemek gerekir. Bu, uluslararası bir kongre hazırlanırken düzenleme kurulunun ne kadar sınırlı olanaklarla yola çıktığını göstermektedir. Eldeki sınırlı kaynakların çok iyi değerlendirildiğini ve programın akışında herhangi bir aksaklığın söz konusu olmadığını işaret etmekle yetiniyoruz.

Sempozyumun açılışı 21 Eylül Pazartesi günü saat 10.00'da Viyana Üniversitesi'nin çeşitli enstitülerinin bulunduğu binada yapıldı.

Viyana Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi dekanı Prof. Dr. Franz Römer'in katılımcılara "Hoşgeldiniz" diyen ve başarılar dileyen sözlerini Viyana Büyükelçimiz Ömer Akbel'in konuşması izledi. Sayın Akbel, Türk Kültür tarihinin hızlı bir biçimde evrenselleşme sürecine girerek yeni bir anlam kazandığına işaret etti. Aynı zamanda Sayın Büyükelçimiz, Türklerin uluslar ve kültürler arasındaki etkileşmenin temel bir unsuru olduğunu ve Avrupa ile karşılıklı etkileşmenin kalıcı izler bıraktığını vurguladı. Markus Köhbach, daha çok, Türkiye ile Avusturya arasındaki ilişkilerin bugünkü önemine değindi. Anlaşıldığına göre, günümüzde Avusturya'da 160.000 Türk yaşıyor ve yılda 300.000 Avusturyalı Türkiye'yi ziyaret ediyordu.

CIEPO'nun başkanı Dr. Jean-Louis-Bacque-Grammont da doğrudan doğruya Türkiye'yi ilgilendiren ve belirli konularda uzmanlaşmış (sanat tarihi, sosyal ve ekonomik tarih vb) kuruluşların yanında CIEPO'nun oynadığı rolle önemli bir işlevi yerine getirdiğini ve bu gibi örgütlerin içinde saygın bir yer tuttuğunu dile getirdi.

CIEPO'nun açılış oturumu başkan yardımcısı Prof. Dr. Hazai'nin konuşmasıyla tamamlanmış oldu. Bütün bu konuşmaların yanı sıra oturumun başında, ortasında ve sonunda Haydn, Mozart ve Schubert'in eserlerinin çalınması toplantıyı daha da çekici kıldı. Bilimsel etkinliklerin yanında verilen kokteyller ve yapılan gezilerle bu sempozyumun daha da sıcak bir hale geldiğini belirtmek gerekir.

Sempozyumun çalışmaları üç oturum halinde yapıldı ve toplam 117 bildiri sunuldu. Katılımcıların Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, İsrail, Mısır, Balkan ülkeleri vb gibi çok çeşitli ülkelerden geldiği ve bunlar içinde Türkiye'den katılanların sayılarının epeyce kabarık olduğu anlaşılıyor. İngilizce, Fransızca ve Almanca yanında Türkçenin de sempozyumun resmi dili olarak kabul edilmesi, daha önce bu uluslararası kongrelerde yaşanan tatsızlıkları da önlemiş oldu.

Burada sempozyuma sunulan bildirilerden izleyebildiğim kadarıyla söz ederek Uluslararası Türk Bilimleri Kongresi'ni biraz daha yakından tanıtmaya çalışacağım. Kaldı ki, sunulan bildirilerin özetleri bir ikisi dışında basılmıştır ve bu bize sempozyumda ele alınan konuları topluca değerlendirme olanağı da vermektedir. Sunulan bildiriler tarih, sanat tarihi, folklor, edebiyat, dil, sosyal ve ekonomik yapı, kültür sorunları gibi çok geniş bir alanı kapsıyordu. Ancak, çalışmaların ağırlığının önemli ölçüde Osmanlı dönemi üzerinde yoğunlaştığını görüyoruz. Arşiv malzemesine, ana kaynaklara dayalı olarak hazırlanmış özgün bildirilerin yanında bilinenleri yinelemenin ötesinde bir anlam taşımayan bildirilerin varlığına da değinmek gerekir. Elbette yapılan çalışmaların her zaman yeni şeyler getirmesi beklenemez. Bilinenlerin derli toplu ortaya konulması, değerlendirilmesi ve toparlanması da bir noktada önemlidir. Ancak yıllardan beri gerek Türkiye'de, gerek Avrupa ülkelerinde yapılan çeşitli kongrelerin demirbaş ve değişmez konusu İlhanlı Devleti'nin dış politikası olursa, insanın haklı olarak isyan edesi gelir. Araştıranın doktora tezine bağlı olarak birkaç makale çıkarması doğaldır. Ama Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı'nın tezinden çıkardığı postları her uluslararası kongrede sergilenmesini anlamak olanağı yoktur. Aynı şekilde Gülgün Üçel Ay-

INTERNATIONAL CONGRESS OF TURKISH STUDIES
15th CIÉPO Symposium
21 - 25 September 1998

Opening Session
Monday, September 21, 1998
10.00 a.m.
Neues Institutsgebäude
Universitätsstraße 7
A-1010 Wien
Hörsaal 1

Joseph Haydn
String Quartet op 33, no 3
*****
Franz Römer
The Dean
Vienna University Humanities Faculty
*****
His Excellency
The Ambassador of the Turkish Republic
Ömer Akbel
*****
Wolfgang Amadeus Mozart
Piano Sonata K 331
Rondo alla Turca (adapted for string quartet)
*****
Markus Köhbach
The Director
Vienna University Oriental Institute
*****
The President of CIÉPO
Jean-Louis Bacqué-Grammont
*****
The Vice-President of CIÉPO
György Hazai
*****
Announcements
*****
Franz Schubert
Moment musical op 93, no 3
*****
***
*

bet'in 16.-17. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda kadının sosyal durumu, kongrelerin değişmez konusu olarak, temcit pilavı gibi yinelenip durmaktadır.

Öte yandan "Selçuklu Döneminde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?" başlığını taşıyan bildirisinde Prof. Dr. Erdoğan Merçil bu konuda Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesindeki bildiğimiz rolünü hiçe indiren bir sonuca vardı. Her nedense bu sonuç kimi Türk katılımcılar tarafından büyük takdir gördü. Dahası bu yanlışlığın (!) da Cumhuriyet'in bir ürünü olduğu iddia edildi. Elbette bu tutum ve davranışları onaylamak olanağı yoktu. Ciddi ve tutarlı bilim adamlarından zaten böyle bir onay beklenemez. Merçil'e göre, böyle bir kararı divan almış. Ancak Selçuklu divanının Konya'nın altüst olduğu, yakılıp yıkıldığı bir hengamede böyle bir kararı niçin ve nasıl aldığı sorusu havada kalıyor. İbn-i Bibi'nin "Çarıklı Türkmenler... alçaklar ve soysuzlar... vb" olarak nitelendirdiği, gerçekte Arap ve Acem kültürüne yabancı olan kitleleri temsil eden Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesindeki işlevini görmezlikten gelebilir miyiz? Çünkü Konya halkını zorla Cimri'ye biat ettiren ve onu tahta oturtan, her yere haberler salarak bütün Türkmenleri çağıran, divan toplantıları, atamalar yapan ve "divanda, dergâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil konuşulamayacağı"nı buyuran ünlü fermanı yayınlayan Karamanoğlu Mehmet Bey'den başkası değildir (Nejat Kaymaz, *Pervane Muinü'ddin Süleyman*, Ankara, 1970, s. 173).

Michele Nicolas Özönder'in Boğaziçi kıyılarındaki bahçelerde üretilen ve Avrupa'ya kadar yayılan süs bitkilerini konu alan bildirisinin bazı yanlış bilgilerimizin düzeltilmesine önemli bir katkıda bulunduğunu vurgulamak gerekir. Nicolas çiniler, kumaşlar, mermer ve tahta eşyalar üzerinde önemli bir süsleyici motif olarak kullanılan lalenin Batı dünyasında yayılması üzerinde özellikle durdu. Verdiği bilgilere göre, 1559'da lale Avusturya bahçelerini süslüyordu. Bu tarih, lale, leylak gibi bitkilerin tohumlarının batıya aktarılmasında büyük bir rol oynayan İmparator Ferdinand'ın elçisi Busbecq'in Osmanlı başkentinde bulunduğu yıllara rastlıyor. Busbecq Avrupa'ya pek çok çiçek tohumu gönderdiğinden söz eder. Ancak, lalenin adını belirtmez. İşte onun bu konudaki sessizliği, kimi araştırmacılarımızı şüpheye düşürmüştü (Aktepe, Orhonlu, Arıkan vb). Oysa Busbecq gerçekten bu çiçeğin Avusturya'ya götürülmesinde birinci derecede rol oynamış, ancak adını bilmediği için özellikle belirtmemiştir. Bu bildiriyi Atanur Meriç'in yine lalenin bir süsleme öğesi olarak Türk sanatındaki yeri üzerinde duran çalışması izledi. Bunlar gibi, yine slayt eşliğinde sunulan bildiriler arasında Mehmet Önder'in "Kubadabad sarayları çini süslemelerindeki figürleri"ni, Nurdane

Özdemir'in "Anadolu Selçuklularında figürlü resim sanatı"nı, Prof. Dr. Günseli Renda'nın Osmanlı hanedanı soy kütüğündeki görsel malzemenin gelişimi gibi konuları ele alan araştırmaları bu arada anmak yerinde olur. Thomas D. Goodriech'in yine slayt eşliğinde verdiği Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sinin değişik yazmalarında bulunan İstanbul haritalarıyla ilgili bildirisinin de oldukça dikkat çekici olduğunu belirtmek gerekir.

Bağdat, Halep, Şam, Diyarbakır, İzmir ve diğer şehirlerin sosyal ve ekonomik durumuyla nüfus yapısını ele alan epeyce bildirinin sempozyum programında yer aldığını görüyoruz. Üzerinde bildiri sunulan şehirlerin en talihlisi herhalde Kayseri idi. Çünkü burayla ilgili olarak dört bildiri (biri sunulmadı) bulunuyordu.

Orhan Koloğlu'nun bir modernleşme aracı olarak reklamların işlevini yorumlayan bildirisi söz konusu kavramı sosyal ve ekonomik yapıyla nasıl bütünleştiği açısından dikkat çekiciydi. Gilles Veinstein yeni bir konu

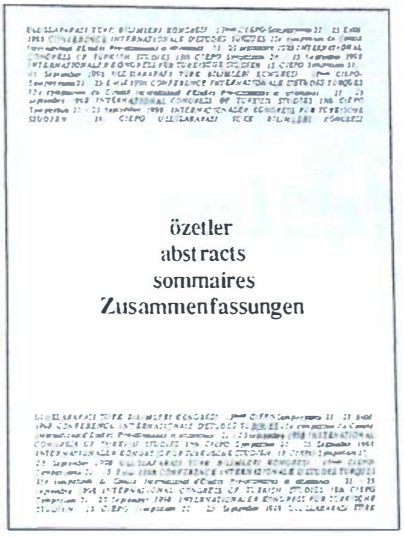
özetler
abstracts
sommaires
Zusammenfassungen

olmamakla birlikte, tercümanlık sorununu bir bütün olarak ele alıp değerlendirdi. Ancak araştırıcının bu konuya arşiv malzemesinden yola çıkararak epeyce katkı sağladığını da gözden uzak tutmamak gerekir. Sandor Rapp, M. Köhbach, Petr Stepanck, Jean Schmidt, F. Hetzel, Ahmet Özgiray vb araştırmacıların bildirilerini ise daha çok Osmanlı-Avusturya ilişkileri kapsamında değerlendirmek gerekir. Yavuz Cezar, Carter V. Findley, Aykut Kansu, Osman Okyar, Ercüment Kuran, Erik Jan Zürcher vb daha çok Tanzimat sonrası ve yeni Türkiye'nin kurulması sürecindeki sorunları aydınlatmaya çalıştılar. Sempozyumun ideolojik içerik taşıyan ve oldukça tartışmalara yol açan bildirisi ise Hilmar Kaiser'in "Osmanlı Hükümeti ve Kürtler, 1915-1917" başlıklı bildirisiydi. Ancak konu Kürtlerden çok Ermeniler üzerine temellendirilmişti ve her iki topluluğun tezlerine sıcak bakan bir içerik taşıyordu.

Sempozyumun kapanış oturumu 25 Eylül günü yapıldı. Bu oturumda söz alan Bacque-Grammont, O. Okyar, Markus Köchbach ve Claudia Römer kongrenin başarılı geçtiği üzerinde durarak iki yıl sonraki toplantının İzmir'de yapılacağını belirttiler.

Bu sempozyumun bize aynı zamanda Viyana gibi tarihsel bir kenti çeşitli yönleriyle tanımamıza fırsat verdiğini de kişisel bir mutluluk olarak dile getirmek isterim.

1927 TARİHLİ HOYBUN-TAŞNAK ANTLAŞMASI

Hoybun Cemiyeti Üzerine Notlar

ROHAT ALAKOM

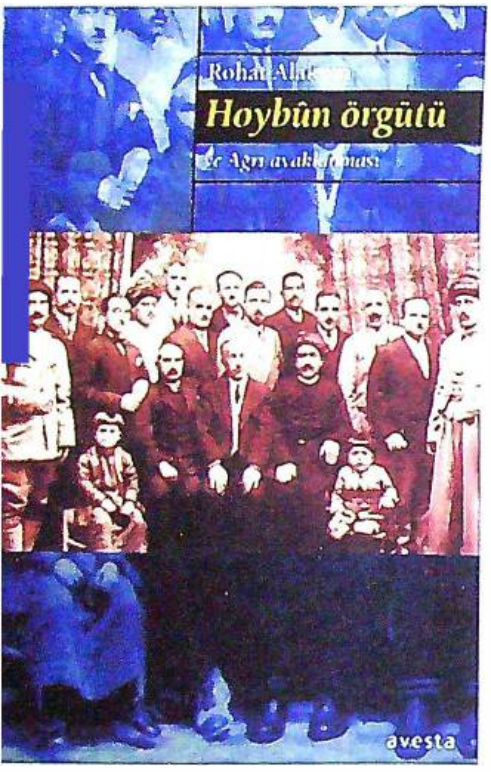

Rohat Alakom'un kitabının kapağında Hoybun'un önder kadrosu toplu halde.

Saym Dr. Oğuz Aytepe'nin *Toplumsal Tarih* dergisinin 58. (Ekim 1998) sayısında "Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti" adlı bir incelemesi yayımlandı. Bu incelemenin dipnotlarını gözden geçirdiğimde, Aytepe'nin iki ay önce Avesta Yayınları tarafından yayımlanan, Hoybun hakkında birçok yeni bilgi ve belgenin yer aldığı *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması* adlı kitabımdan haberdar olmadığı veya kitabın eline geçmediği anlaşılmaktadır.

Daha ziyade Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgelere dayanarak incelemesini hazırlayan Aytepe'nin bu son çalışması dışında birkaç incelemesi daha son dönemde değişik periyodik yayınlarda yayınlandı. Benim izleyebildiğim kadarıyla, Aytepe'nin şimdiye kadar Kürt örgütlenmeleri konusunda üç incelemesi *Tarih ve Toplum* dergisinde, son incelemesi de *Toplumsal Tarih* dergisinde çıktı. Aytepe'nin bu çalışmalarında Kürt örgütleri konusunda araştırmacılara yararlı olabilecek bir dizi bilgi yer almaktadır. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mısır'da kurulan Kürt İstiklal Komitesi'nin programını metin alarak ilk kez yayımlamış olması, Kürt Teali Cemiyeti'ne üye olan bazı Kürtlerin özgeçmişleri ve meslekleri konusunda Emniyet birimlerince hazırlandığı anlaşılan ilginç bir listenin okuyucuya sunulması ve Hoybun Cemiyeti'nin Amerika'daki Kürtler arasında yürüttüğü etkinlikler konusunda Emniyet ve diplomatik temsilciliklere ulaşan bazı bilgilerin önemi ortadadır. Bu tür bilgiler ve belgeler siyasi ve kültürel amaçlı Kürt örgütlerinin tarihinin yazımı alanında büyük bir önem taşımaktadırlar.

Aytepe'nin *Toplumsal Tarih* dergisinin son sayısında yayımlanan "Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti" adlı incelemesinde yer alan bazı noktalar üzerinde durmayı yararlı buluyorum. Böylece Aytepe'nin incelemesinde yer alan bazı eksiklik ve yanlışlıkların giderilebileceğini umuyorum.

1927 yılında bir araya gelerek güçlerini birleştiren Kürt örgütlerini sıralayan Aytepe şu örgütlerin adını vermektedir: Kürt Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası ve Kürt Ulusal Birliği. İlk üç örgütün Hoybun saflarına katılarak kendilerini feshettikleri doğrudur, ama dördüncü örgütün, yani Kürt Ulusal Birliği adında bir örgütün Hoybun saflarına katıldığı kaynaklarda ele almaz. Burada yanlış bir anlaşılma söz konusudur. Hoybun saflarına katılan bu dördüncü örgüt Süreya Bedirhan tarafından Mısır'da kurulan Kürt İstiklal Komitesi'dir. Zaten Aytepe'nin *Tarih ve Toplum* dergisinin Mayıs 1998 sayısında Kürt İstiklal Komitesi konusunda ayrı bir incelemesi yayımlanmıştır.

Hoybun konusunda işlenen en büyük hatalardan birisi de Hoybun'un kurucuları ve ilk başkanının kim olduğuna ilişkindir. 5 Ekim 1927 tarihinde Lübnan'ın Bihamdun ilçesinde toplanan bazı Kürt şahsiyetleri tarafından kurulan Hoybun örgütünün kurucuları ve ilk başkanı konusunda şimdiye değin değişik adlar yazılı kaynaklarda yer almıştır. Bunlardan bazıları doğru, bazıları gerçeklerle bağdaşmıyor. Bu konuda iki önemli belgeden söz etmek gerekir. Bu belgelerden birisi Hoybun'un ilk kurtuluş toplantısına katılan Ahmed Abdurrahman Ağa adındaki bir Kürt yurtseverinin 1989 yılında İsviç'te yayımlanan *Armanc* adlı gazetede yer alan anılarıdır. Bu Kürt şahsiyeti 1927 yılında kurulan Hoybun'un ilk merkez komitesine şu kişilerin seçildiğini belirtir:

Celadet Bedirhan
Memduh Selim
Mehmed Şükrü Sekban
Haco Ağa
Ramanlı Emin
Ali Rıza
Mustafa Şahin
Bozan Şahin
Kerim Bey
Tevfik Bey
Kamil Bey
Bedrettin Ağa
Liceli Fehmi

Bu listeye göre Hoybun'un ilk Merkez Komitesi'ne 13 kişi seçilmiştir. Diğer önemli bir belge de 1927 yılında, yani Hoybun'un kuruluşundan birkaç ay sonra Hoybun Cemiyeti ve Taşnak Cemiyeti arasında imzalanan bir antlaşma metninin altındaki imzalardır. Bu antlaşmayı Taşnak Cemiyeti adına Vahan Papazyan, Hoybun Cemiyeti adına Merkez Komitesi'nden şu kişiler imzalamışlardır:

Mehmed Şükrü Sekban
Celadet Bedirhan
Memduh Selim
Haco Ağa
Ramanlı Emin
Ali Rıza
Mustafa Şahin
Süleymaniyeli Kerim

Görüldüğü gibi, bu sekiz kişinin adları Ahmed Abdurrahman Ağa'nın anılarında yer alan adlarla örtüşmektedir. Her iki kaynakta yer alan bilgiler birbirlerini doğrulamaktadır. Böyle olunca Aytepe'nin yararlandığı Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan belgelerde yer alan ve Hoybun'un kurucuları olarak gösterilen bazı adların doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu tür yanlış belirlemeler ve bilgiler aynı biçimde o yıllarda yayımlanan Türkçe gazete ve dergilere de yansımış ve belli bir karışıklığa yol açmıştır.

Aytepe'nin incelemesinde Hoybun'un ilk kuruluş toplantısına değinilirken, şöyle deniliyor:

> Yapılan toplantıda daimi idari heyet seçimi yapılmış ve başkanlığa Vahan Papazyan, üyeliklere Celadet Ali, Şahinzade Mustafa, Süleymaniyeli Abdülkerim ve Memduh Selim seçilmişlerdir.

Hoybun'un önderlerinden Ekrem Cemilpaşa eşiyle birlikte.
Pervin Cemil arşivi

Burada belirtildiği gibi, Hoybun'un ilk başkanlığına Vahan Papazyan adlı bir Ermeni'nin seçildiği doğru değildir. Çünkü yukarıda sözünü ettiğimiz ve Hoybun Cemiyeti ve Taşnak Cemiyeti arasında imzalanan dostluk antlaşmasını Taşnak Cemiyeti adına Vahan Papazyan ve Hoybun Cemiyeti adına sekiz kişi imzalamıştır. Bu durumda Vahan Papazyan'ın her iki tarafı temsil etmesi söz konusu olur ki, böyle bir durum en azından mantıki değildir.

Doğrudur, Taşnak ve Hoybun arasında sıcak ve yakın ilişkiler oluşmuş ve 1927 yılında her iki örgüt arasında 19 maddelik bir dostluk antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın Türkçe metnini ekte veriyoruz.

Peki, Hoybun'un ilk başkanlığına kim getirilmiştir? Bazil Nikitin, Erhart, Franz, E. G. Elphinston ve Nazmi Sevgen gibi araştırmacılar Hoybun'un ilk başkanının Celadet Bedirhan olduğu konusunda görüş birliği içindedirler.

Aytepe'nin aktardığı bilgiler arasında dikkatimizi çeken bir nokta da, Hoybun'un ilk kuruluş toplantısına Ekrem Cemil Paşa ve Kadri Cemil Paşa'nın katıldıklarının belirtilmiş olmasıdır. Bu doğru olamaz, çünkü örneğin Ekrem Cemil Paşa, Hoybun'un kurulduğu yıl hapishanededir. Cemil Paşa ailesinden bazı şahsiyetler ancak 1928 affından yararlandıktan sonra 1929 yılında Suriye'ye geçerek Hoybun saflarına katılırlar. Aytepe'nin dipnotları arasında adı verilen Ekrem ve Kadri Cemil

Ağrı Ayaklanması'nın lideri İhsan Nuri, eşi Yaşar Hanım'la birlikte.
Paris Kürt Enstitüsü Arşivi

Hoybun'un kurucularından Memduh Selim ve Celadet Bedirhan.
Pervin Cemil arşivi

Paşa'nın anılarında zaten bu konuya değinilmektedir. Samının bu durum Aytepe'nin gözünden kaçmış olmalıdır.

Aytepe incelemesinin bir yerinde "Örgüt dağıttığı bildirilerde adını 'Hoybun-Çeketa Velati Kurda' (Hoybun Kürtlerinin toplandığı yer) olarak belirtmekteydi" şeklinde bir açıklamada bulunmaktadır. Burada *Çekata* sözcüğü yanlış işaretlenmiş, doğrusu *Civat* olacak. İfadenin, yani Hoybun'un genellikle yayımlarında kullandığı bu alt başlığın veya adın Türkçe tam çevirisi "Kürt Ulusal Birliği" veya "Kürt Ulusal Cephesi"dir. Bu ifadenin İngilizcesi "Hoybun-

Kurdish National League" ve Fransızcası "Ligue Nationale Kurde" yayınlarının üzerinde yer almıştır. Dolayısiyle bu ifadenin Kürtçe karşılığı olan "Civata Velati Kurda"nın "Kürtlerin toplandığı yer" biçiminde çevirisi çok kaba bir çeviridir ve başka anlama da gelebilir. Asıl anlamı "Kürt Ulusal Birliği"dir.

Emniyet ve Dışişleri makamlarınca gönderilen diplomatik raporlar, diğer belge ve bilgilerle birlikte ele alınmadıkları sürece, zaman zaman riskli durumlara ve yanlış bazı anlaşılmalara neden olmaktadırlar. Tarihçilerin ve araştırmacıların görevi bu durumda her halde okuyucuyu daha fazla aydınlatmak ve bu karşılıkları gidermek olmalıdır. Kürt tarihine ilişkin çalışmaların Türkiye gibi ülkelerde (Kürt sorununun bulunduğu ülkelerde) yapılması, özellikle "siyasetçilerin" ve resmi bazı çevrelerin pek hoşuna gitmez. Siyaset bilimi önüne dikilen yasaklamalar, tehditler ve hoşgörü eksikliği Türkiye'de büyük sıkıntı ve güçlüklere neden olabilmektedir. Yürütülen tarih eğitiminde özellikle çağımızın başında kurulan bazı siyasi ve kültürel amaçlı örgütler için kullanılan "tehlikeli cemiyetler" ve "zararlı cemiyetler" anlayışı artık terk edilmelidir.

Bu resmi veya pro-resmi tarih anlayışları tarihsel ve bilimsel çalışmalara hâkim olduğu sürece tarihin bir bilim olarak inandırıcılığı kalmaz ve yapılan çalışmalar "resmi tarih" damgasını sürekli üzerinde taşımak zorunda kalacaktır.

HOYBUN-TAŞNAK ANTLAŞMASI

İmzalayan taraflar olarak sayın Vahan Papazyan, Taşnaksutyun Partisi'nin tam yetkili delegesi olarak bir yandan ve tümü Kürt Cephesi'nin merkezi komitesi üyeleri olan Palu'dan Şeyh Ali Rıza Efendi, Dr. Şükrü Sekban Bey, Barazi aşiretinin lideri Mustafa Şahin Bey, Hevêrka aşireti lideri Haco Ağa, Raman aşireti lideri Emin Ağa, Süleymaniye'den Kerim Rüstem Bey, Van'dan Memduh Selim Bey ve Celadet Ali Bedirhan Bey diğer yandan, iki halkın birbirine karşı duyduğu çok sağlam kardeşlik duygularını göz önüne alır. Ari ırktan gelen bu iki halkın varlığını garanti altına almak için büyük bir işbirliğinin gerekliliğine inanır. Her iki halka canlılık veren politik bağımsızlık ve ulusal istemler arasında bulunan ortak noktayı göz önüne alır.

Ve aşağıdaki maddeleri kapsayan politik ve askeri işbirliği anlaşmasını imzaladıklarını beyan ederler.

Madde 1. Her iki taraf bağımsız bir Kürdistan'ın ve birleşik bir Ermenistan'ın kurulma hakkını karşılıklı olarak tanıyarak bu hakkın savunması için mümkün olan her türlü imkânı kullanarak birbirinin yardımına koşmayı kabul etmektedirler.

Madde 2. Her iki taraf hangi toprakların Ermenistan'a, hangilerinin Kürdistan'a ait olduğuna bakmaksızın ve sadece iki ülkenin kurtuluşunu temel amaç edinmiş olarak ortak düşmana karşı savaşmaya devam edeceklerdir.

İki ulus arasındaki sınırlar aşağıdaki prensiplere göre belirlenecektir:

A - Yerli Kürt ve Ermeni nüfusunun savaştan (1914) önceki sayısı bu belirlemede temel alınacaktır.

B - Sevres Anlaşması tarafından kabul edilen etnik ve hukuksal prensiplerini kabul etmekle birlikte bu anlaşmanın Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerini Ermenistan'a bırakan 89'uncu maddesini geçersiz saydığını, ama bununla birlikte iki taraf da söz konusu vilayetler üzerinde karşılıklı hak taleplerine saygı göstereceklerini taahhüt ederler.

C - Sınırların belirlenmesinde iki taraf da her iki ülkenin tabii savunma, ekonomik ve politik çıkarlarını da ayrıca hesaba katmak zorunda olacaklardır.

Madde 3. Mevcut anlaşma im-

za sahibi taraflar arasında, ortak düşman Turani-Türk öğesine karşı savunma ve saldırı işbirliği paktı olduğundan, taraflardan hangisi söz konusu düşmanın saldırısına uğrarsa diğer taraf saldırıyı püskürtmek için tek başına veya saldırıya uğramış tarafla birlikte hareket edeceğini kabul etmektedir.

Her iki taraf kendi ülkelerini yabancı öğeleri kullanarak insanlarından boşaltmayı hedef alacak Türk hükümetinin her türlüğü girişimine ortak bir şekilde savaşacaklardır.

Madde 4. Taraflar Ermeni-Kültür işbirliği düşüncesini yaymak ve her iki ülkede bu düşünceyi köklü bir hale getirmek için yazılı ve sözlü etkin bir propaganda yürüteceklerine söz vermektedirler.

Madde 5. Taşnaksutyun Partisi sahip olduğu organları aracılığı ile Avrupa ve Amerika kamuoyu ve politik çevrelerinde Kürt sorununun lehinde propaganda yapmaya ve aynı zamanda her türlü Türk-Turani provokasyon ve propogandasına karşı mücadele edeceğine söz vermektedir.

Madde 6. Taşnaksutyun Partisi, Kürt Ulusal Cephesi Hoybun'u geçici olarak sübvanse edeceğini ve cepheyi örgütlenme işleri dahil her türlü konuda uzman olduğu teknik alanda ve manevi olarak yardımda bulunacağına söz vermektedir.

Madde 7. Taşnaksutyun Partisi, Kürt Ulusal Cephesi Hoybun'a Avrupa ülkeleri, Amerika ve Kürt sorunu ile direkt ilgisi olan diğer tüm ülke ve hakların Kürt davasına desteklerini sağlamak için yardım edeceklir.

Madde 8. Her iki taraf arasında ilişkiyi düzenli kılmak, gerekli görüldüğü takdirde Hoybun'un merkez komitesinin alacağı kararlara katılmak, diğer tüm işlerde komiteye yardımcı olmak ve sıkı bir işbirliğini sağlamak amacıyla Taşnaksutyun Partisi'nin bir temsilcisi Kürt Ulusal Cephesi Hoybun'un merkez komitesi üyeleri arasında sürekli bulunacaktır.

Madde 9. Taşnaksutyun Partisi ve Kürt Ulusal Cephesi Hoybun Ermenistan ve Kürdistan'ın kendilerine ait toprakları üzerinde bağımsızlıklarının tanınmaması nedeniyle kendilerinin Türkiye ile savaş içinde olduklarını kabul ederler. Dolayısıyla, anlaşan taraflar olarak ikisi arasında ön bir anlaşma sağlanmadan taraflardan hiçbirinin ne Türk hükümeti, ne de başka bir hükümetle ilişkiye girmeyecekleri konusunda birbirlerine karşı sorumludurlar.

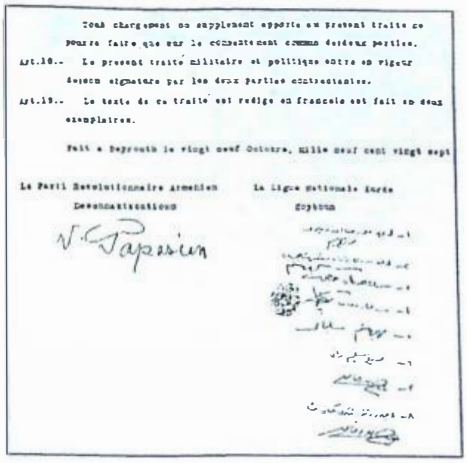

Madde 10. İki tarafın hazırladığı rapor gereğince Taşnaksutyun Partisi askeri gücünü eylem (operasyon) halindeki Kürt güçlerine katacak ve söz konusu eylemler için gerekli olan silah ve mühimmatı sağlamaya çalışacaktır.

Taşnaksutyun Partisi, Kürt Genel Kurmayı ve Hoybun merkez komitesi nezdinde ve teknisyenlerin eşliğinde bir askeri ataşeyi tayin edecektir. Bu ataşe teknisyenler alınacak kararlara ve gerçekleştirilecek eylemlere gerçek bir işbirliği ve dostluk çerçevesinde katılacaklardır.

Madde 11. Genel politik alanda alınacak kararlar her iki tarafın tayin edeceği delegelerinden oluşacak bir komisyon tarafından uygulanacaklar ve ihtiyaç duyulduğu takdirde kararların uygulanması taraflardan herhangi birinin belirleyeceği bir ya da birden çok delegenin inisiyatifine de bırakılabilecektir.

Madde 12. Taşnaksutyun Partisi Kürt teknisyen, propagandacı ve organizatörlerin eğitimi için hazırlanacak derslere maddi ve manevi desteği vermeyi kabul etmektedir.

Taşnak liderlerinden, Van mebusu Vahan Papazyan.

Madde 13. Her iki taraf bu anlaşmanın esaslarına uygun olarak, bir yıllık süre içinde transit geçişler, gümrük kapıları ve işlemleri, azınlık hakları, ahali (göçmen) mübadelesi ve bu anlaşmanın içinde yer almayan diğer tüm konulara ilişkin yeni anlaşmalar gerçekleştirmeye kendilerini yükümlü kılmaktadırlar. Muhtemel bir Ermeni-Kürt konfedarasyonu kurmaya ilişkin sorun da taraflarca göz önüne alınacaktır.

Madde 14. Taraflar kendilerine verilecek toprak miktarına göre paylarına düşecek kamu borç miktarını ödemeyi kabul edeceklerini taahhüt etmektedirler. Aynı şekilde taraflar yabancıların madenler ve demiryolu üzerindeki daha önce kabul edilmiş tüm imtiyazlarını tanıyacaklarını kabul etmektedirler.

Madde 15. Gerek mevcut anlaşmanın dışında kalan sorunlarla ilgili, gerek yorum farklılıklarından kaynaklanacak her türlü anlaşmazlık halinde ilgili taraflarca belirlenecek bir uzlaşmacının kararına başvurulacaktır.

Madde 16. Bu askeri ve siyasi anlaşma gizli tutulacaktır. Taraflardan birinin anlaşmayı kısmen veya tamamıyla üçüncü bir tarafa bildirme gereğine inandığı takdirde anlaşmanın ikinci tarafının izninin önceden alınması zorunlu olacaktır.

Madde 17. Kendi özgürlük ve bağımsızlığı için sürdürdükleri ortak savaş sona erinceye kadar mevcut anlaşma her iki ülke arasındaki tüm ilişkileri düzenleyecektir. Bu anlaşmada yapılacak her türlü ekleme ve değiştirmenin her iki tarafın onayı ile olması zorunludur.

Madde 18. Bu askeri ve siyasi anlaşma iki taraf arasında imzalandığı günden itibaren yürürlüğe girecektir.

Madde 19. Bu anlaşma Fransızca yazılmış olup iki nüshadan oluşmaktadır.

Ermeni Devrimci Partisi
Taşnaksutyun
V. Papazyan

Kürt Ulusal Cephesi
Hoybun
1. Palulu Ali Rıza
2. Berazan Mustafa Şahin
3. Haco Ağa
4. Raman'dan Mehmed Emin
5. Süleymaniyeli Kerim Rüstem
6. Vanlı Memduh Selim
7. Celadet Bedirhan
8. Doktor Şükrü Sekban

Eski Tezler, Yeni Hatalar

ELÇİN MACAR
Kocaeli Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü'nde okutman

Dr. Halit Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları - Türk Toplumuna Etkisi*, Nesil Yay., 1998, 335 s.

Son yıllarda, "azınlıklar" konusuna ilginin arttığını görüyoruz. Bu ilginin sonucu olarak, "azınlık okulları" konusundaki yayınlarda da bir artış söz konusu.

Ancak ülkemizdeki çalışmalar, genellikle belli bir görüşün etrafında toplanmış, bilimsel kaygıdan, konuyu anlamaktan çok, önceden belirlenmiş sonuçlara, yani "azınlıkların nasıl Batının maşası oldukları"nı, "Osmanlı'nın azınlıklara nasıl özgürlük verdiği"ni, buna karşılık "azınlıkların nankörlükleri"ni, "dini kurumlarını nasıl siyasete bulaştıkları"nı göstermeyi amaçlayanlarca yayımlanmaktadır. Önceden yukarıdaki yargılar ve sonuçlarla yola çıkan bu çalışmalar, maalesef kendinden önceki ve aynı çizgideki yayınların tekrarından öteye geçememektedir.

Halit Ertuğrul'un *Azınlık ve Yabancı Okulları-Türk Toplumuna Etkisi* adlı kitabı da bu çizginin tipik örneklerinden biri. Yazar "azınlık ve yabancı okullarının değişik yönleri ile araştırılması gerekir" (s. 15-16) dediği halde, okulları incelemekten çok, Hıristiyanlık, kilise örgütlenmesi ve Osmanlı tarihi üzerine görüşler belirtmekle ve pek ilgili olmadığı anlaşılan bu alanlarda bir çok hata yapmaktadır. Tekrarlarla dolu kitapta, konuyla doğrudan ilgili yabancı dillerdeki kaynaklardan yararlanılmadığı görülmektedir.

Kitap yukarıda sözünü ettiğimiz "klasik" tezlerin yanında, Cumhuriyet dönemi yönetici kadronun özellikle yabancı okullardan mezun olduğunu belirtiyor, "laik" ve "İslam'a karşı" tavırların nedeni olarak buralardan aldıkları eğitimi gösteriyor.

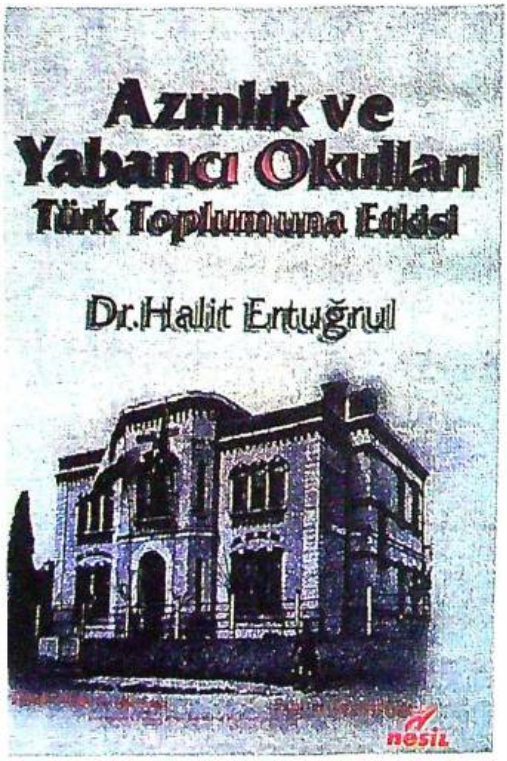

Kitap hepsinin üzerinde durulamayacak kadar yanlış bilgi ve ilginç yorumlarla dolu. Bunların ancak, yer tasarrufu amacıyla küçük bir kısmı üzerinde duracağız.

OSMANLI'YA İLİŞKİN BİRKAÇ "GÖRÜŞ"

"... Kanuni'den sonraki dönemlerde bazı validelerin, gözdelerin, hanım sultanların ve harem ağalarının etkisinde kalan bir kısım padişahların, yaptıkları yanlış uygulamalar yüzünden, merkezi otoritenin zayıflaması, taşra yönetimi ve toprak sistemi de bozulmuştur." (s. 53)

Orta Asya'daki Türk "devletleri"nin yıkılmasının temel nedenlerinden olarak bildiğimiz "Çinli gelin" teorisinin Osmanlı'daki versiyonu! Koca imparatorluğun nasıl yakıldığını böylece öğrenmiş oluyoruz.

"... dünyanın en güçlü devleti haline gelmesiyle birlikte..." (s. 41)

"Dünyanın en güçlü devletlerinen birisi olan Osmanlı imparatorluğu..." (s. 47)

Yazar altı sayfa sonra biraz abarttığını mı düşünmüş acaba?

"... Osmanlı toplumuna şekil, ruh ve mânayı, Müslüman toplumlar kazandırmıştır." (s. 49)

Yani azınlıkların, Hıristiyanların ya da Musevilerin bu "ruh ve mâna"ya bir katkıları olmamıştır.

"... Osmanlı Devleti bünyesinde barındırdığı unsurların her türlü haklarını gerek adalet önünde, gerekse de sosyal hayatta büyük bir titizlikle vermiş ve onların kendi tebaasından, çok zaman ayırd etmemiştir." (s. 54)

Yani bu unsurlar Osmanlı'nın kendi tebaasından değildir. Bu tebaa Müslümanlardan oluşur.

"Patriğin Osmanlı Devleti içinde ve dışında tüm Hıristiyan dünyasının lideri olarak görülmesi..." (s. 61)

Yazara göre Osmanlı, Rum patriğini böyle görüyormuş. Koskoca Papa, diğer Hıristiyan mezhepleri nereye gitti?

ERMENİLER

Yazara göre, Ermenilerin İstanbul'da 1567'de matbaa kurmalarının nedeni "müstakil Ermeni Devleti hedef[i]"dir (s. 58).

Yaklaşık bir yüzyıl önce Yahudilerin ve iki yüzyıl sonra Müslümanların matbaa kurmasının nedeni için bir açıklama getirmiyor!

Ermeniler Osmanlı idaresine "22 general" vermiş (s. 57). Herhalde yazar, "sivil paşa" ile "askeri paşa"yı karıştırıyor.

"İlk defa İncil'i Ermenice'ye çeviren Dr. Riggs..." (s. 17)

Yazar burada 19. yüzyılın ortalarından söz ediyor. Biliyoruz ki, İncil Ermeniceye ilk kez 5. yüzyılda çevrilmiştir.

"Ermenilerin iki dini merkezi vardır. Bunlardan birincisi Sovyet Ermenistanındaki Eçmiyazin Katagikosluğu (Ermeni din merkezi)dur. İstanbul Ermeni Patrikhanesi Eçmiyazin'e bağlıdır... İkinci merkez ise, Lübnan'da Beyrut yakınlarında bulunan Antelyes Katagikosluğudur." (s. 60)

Ermenilerin dört dini merkezi vardır. Birincisi Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınlarındaki Eçmiyadzin Katolikosluğudur. (1998 tarihli bu kitapta neden "Sovyet Ermenistanı" dendiğini anlayamadım.) Diğer patriklikler üzerinde yalnızca manevi bir ağırlığı vardır. Her patriklik bağımsızdır, dolayısıyla İstanbul Patrikhanesi Eçmiyadzin'e bağlı değildir. İkincisi Kudüs Patrikhanesi'dir. Üçüncüsü İstanbul Patrikhanesi ve dördüncüsü Kilikya Patrikhanesi'dir. (Yazarın sözünü ettiği gibi Beyrut Antilyas'ta bulunmaktadır.)

MİSYONERLİK

Yazar muhtemelen misyonerliğin ne olduğunu anlayamamış. Bunu Osmanlı devletindeki Hıristiyanlarla Avrupalı Hıristiyanların Osmanlı'ya karşı bir işbirliği olarak algılıyor. Bu nedenle şu sonuca varabiliyor:

"Osmanlı toplumunda yaşayan Ermeni, Rum ve Yahudiler ise toplumsal faaliyetlerde, misyoner Hıristiyanlarla birlikte hareket etmişlerdir."

Bunu ancak, özellikle 18. ve 19. yüzyıldaki misyonerlik çalışmalarını ve bunlara karşı yerel kiliselerin verdikleri mücadeleleri, büyükelçilerin bunlara yönelik baskılarını, patriklerin misyonerlere karşı çıkışlarını, bu nedenle görevden alınmalarını, sürgünleri bilmeyen bir kişi yazabilir.

"... [Misyonerler] Ermeni ve Rum toplumunun büyük bir kısmını Katolik mezhebine kazandırmışlardır (s. 69).

"Büyük bir kısmını" ne demek? Bu konuda rakamlar yok mu? Şunu biliyoruz ki, misyonerler daha çok Ermeniler arasında "başarılı" olmuşlar, Rumlar arasında aynı "başarı"yı gösterememişlerdir. Katolik misyonerliği kadar önemli olan Protestan misyonerliğine değinilmemesi de ayrıca dikkat çekicidir. Ermeni cemaati içinde de, bütüne bakıldığında rakamlar yüksek sayılmayabilir. Örnek olarak 1885 yılı Hıristiyanları için şu rakamlar verilebilir:

Ortodoks Rum	2.329.776
Gregoryen Ermeni	988.887
Katolik Rum ve Katolik Ermeni	150.166
Protestan	36.229

(Kaynak: Stanford, J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *Int. J. Middle East Studies*, 9 [1978], s. 337)

Semerciyan Cemaran Ermeni Karma İlkokulu öğretmen ve öğrencileri.
Cengiz Kahraman arşivi

"Misyonerlerin en tanınmışı Aziz Paulus'tur". (s. 28)

Hıristiyanlığı 1. yüzyılda yaymaya çalışan havarileri misyoner kabul edeceksek, bu mantıkla peygamberlerin bile (Musa, İsa, Muhammed) misyoner sayılması gerekmez mi?

Yazara göre Saint Louis Dil Oğlanları Koleji'nin ne zamana kadar faaliyetini sürdürdüğü bilinmemekteymiş. (s. 90)

Yazar doğrudan bu okulla ilgili *Dil Oğlanları ve Tercümanlar* (Yapı Kredi Yay., 1995) adlı yayından da habersizdir.

TABLOLAR

s. 182'deki tablo hatalarla doludur. Açık okullar kapalı, kapalı okullar açık gözükmektedir.

s. 291'de başlayan tabloda ise çeşitli ünlü isimler bir araya toplanmış ve mezun oldukları yabancı okullar gösterilmiştir. Ancak, ciddiyetsizce hazırlanmış bu tablo da hatalarla doludur. Hemen birkaç örnek verilebilir:

s. 291: 1812 doğumlu Ahmed Muhtar Paşa Galatasaray Lisesi mezunu görünmektedir.

s. 292: Erol Dilek tabloda Rum Lisesi mezunu görünürken, s. 295'te Yahudi cema-

atinden olduğu yazılıdır.

s. 292: İbrahim Betil yazarın yazdığı gibi diplomat değil, bankacıdır.

s. 293: Keçecizade Fuat Paşa 1830'da Galatasaray Lisesi'nden mezun olmuş görünmektedir.

s. 294: Mesut Yılmaz yazıldığı gibi Avusturya Lisesi mezunu değil, İstanbul Erkek Lisesi mezunudur.

s. 297: 1691 doğumlu Abdi Paşa, 1708 doğumlu Abdülhalim Ağa Galatasaray Lisesi mezunu görünmektedir.

s. 298: 1610 doğumlu Ali Ufki Bey Galatasaray Lisesi'ni 1675'te bitirmiş.

MÜTEFERRİK

Kitapta, varlıklarını bildiğimiz Sırp ve Katolik Rum okulları yer almamaktadır.

"Özellikle Birinci Meclis-i Mebusan'da nüfusları oranında temsil edilerek birçok milletvekili sokmaları ve devlet yönetiminde söz sahibi durumuna gelmeleri, azınlıkları tamamen kontrol dışına itmiştir." (s. 45)

Demokrasinin en temel, en vazgeçilmez kurallarından biri demek böyle sonuçlara yol açıyor!

"Eski sömürgelerin bir çoğundan çok iyi yabancı dil bilen insanların çoğalması; o ulusa bir fayda getirmemiştir." (s. 259)

Yorumsuz!

s. 248'de pozitivizm ile ilgisiz bilgiler anlatılmakta ve "Pozitivizm ... daha sonra hümanizme dönüşmüştür" denilmektedir. Özellikle aynı sayfada görüldüğü gibi, yazar her "izm"i aynı kefeye koymakta ve farklarını bilmeden hepsini olumsuzlamaktadır.

Yazar Cumhuriyet dönemi için de azınlık ve yabancı okulları mezunlarını sürekli birlikte anmakta, bunların siyaset ve bürokraside önemli roller üstlendiklerini söylemektedir. Oysa bunun azınlıklar için doğru olmadığı, bürokraside yer alamadıkları, birkaç milletvekili çıkarmak dışında da siyasete doğrudan katılamadıkları çok açıktır.

Bu çalışmanın da temel kaynakları olan Hidayet Vahapoğlu'nun *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları* (Boğaziçi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1992) ve İlknur Haydar Polatoğlu'nun *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Kültür Bakanlığı yayını, 1990) adlı çalışmalarından sonra yeni bir şey söylemeyen ve yeni bir bilgi de ortaya koyamayan kitabın neden yazıldığı anlaşılamamaktadır.

NOT DEFTERİ

Birikmiş Düzeltmeler

Toplumsal Tarih'in 57. sayıda yer alan Zühre İndirkaş'ın "Dede Korkut'ta Toy Geleneği" başlıklı makalesinde Dede Korkut kitabı "Kitab-ı Dedem Korkud âlâ Lisan-ı Taife-i Oğuzhan" olarak geçmektedir. Doğrusu "...Oğuzân" olacaktır. Ayrıca foto altındaki "Dresden baskısı" ifadesi, kitap yazma olduğu için "Dresden nüshası" olarak değişecektir (s. 11).

58. sayıda yer alan Osman Köker'in "Şefik Hüsnü'nün Komünist Manifesto Çevirisi" başlıklı makalesinde, yazının bütününde kitabın yayımlanma tarihi 1923 olarak geçmesine karşın foto altında 1924 olarak çıkmıştır (s. 19). Doğrusu 1923'tür.

Not Defteri sayfalarında yer alan Ruşen Mazıcı'nın "Bir Eleştiriye Yanıt" başlıklı yazısında bahsi geçen Tarık Zafer Tunaya'nın kitabının adı *Türkiye'de Siyasi Partiler* yerine bir dizgi hatası olarak *Türkiye'de Sol Partiler* olarak çıkmıştır (s. 62).

Düzeltir, hatalar konusunda uyaran dostlarımıza teşekkür ederiz.

Osman Köker

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 aylık, yurtiçi: 4.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
1 yıllık, yurtiçi: 8.000.000.-TL., yurtdışı: 70 US$
Cilt fiyatı, yurtiçi: 4.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone ücretine cilt kapağı, dizin ve gönderi masrafı da dahildir.)

Adı soyadı: ..... Aboneliğe başlangıç sayısı: .....
Adres: .....
.....
Posta kodu: ..... Şehir: ..... Tel: .....

☐ Yıllık ☐ Altı aylık abonelik bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.
☐ Fiyat artışını bildirerek aboneliğimi kredi kartı hesabımdan otomatik olarak yenileyiniz.

☐ Visa
☐ Master-Euro Card
☐ Diners Club

Kredi Kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_| |_|_|
Kart Sahibi: ..... İmza: .....

• AYLIK KİTAP VE ELEŞTİRİ DERGİSİ / KASIM 1998 •

virgül 13

ül bu sayıda,
sayıyı kapsayan
iziniyle birlikte!

Nesrin Tura, **Kate Millett**'ın *Zulüm Politikaları*'nı; **Lâle Özer**, *Sylvia Plath'ın Günceleri*'ni; **Hasan Öztürk**, **Halûk İpekten**'in *Divan Edebiyatında Edebi Muhitler*'ini; **Sibel Özbudun Demirer**, **Wladimir Bartol**'un *Fedaîler Kalesi Alamut*'u; **E. Fuat Keyman**, **Tanıl Bora**'nın *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık* adlı kitabını; **Gregory Jusdanis**, **Martin Bernal**'in *Kara Athena*'sını; **Yaşar Çabuklu**, **Murray Bookchin**'in *Toplumsal Anarşizm mi Yaşamtarzı Anarşizm mi* adlı kitabını; **Ali Galip Yener**, **Oğuz Demiralp**'in *Kutup Noktası*, *Okuma Defteri* ve *Yazı ve Yalnızlık* adlı kitaplarını; **Hüseyin Köse**, **Tuna Kiremitçi**'nin *Akademi*'sini; **Ahmet Ada**, **küçük İskender**'in *Papağana Silah Çekme!* adlı kitabını; **Dilek Oktay**, **Philip Kerr**'in *Izgara* ve *Felsefi Bir Sorgulama* adlı kitaplarını; **Hüseyin Elçi**, **Yılmaz Odabaşı**'nın *Şafak Kaya'da Çıplaktı* adlı kitabını; **Remzi Matur**, **Mickey Spillane**'in *Karanlık Yol*'unu; **Feza Kürkçüoğlu**, **Orhan Türker**'in *Osmanlı İstanbulu'ndan Bir Köşe: Tatavla* adlı kitabını ve **Ali Canib Yöntem**, **Fazıl Ahmed**'in *Şeytan Diyor ki* adlı kitabını ele alıyor.

• • •

Bu sayıda ayrıca; bu yılki Kitap Fuarı'nın onur konuğu seçilen **Fethi Naci**'nin yanı sıra, ilk kitapları çıkan **Cahide Birgül** ve **Hakan Akdoğan**'la yapılan söyleşiler de yer alıyor. Yayın dünyasının karşı karşıya kaldığı 'korsan kitapçılık' konusu **A. Adnan Akçay**, **Zeynep Atbaşoğlu** ve **Bülent Somay**'ın yazılarıyla yeniden ve farklı açılardan tartışılıyor.

Sahaf, Med-Cezir sayfaları ve yeni çıkan kitaplara ilişkin bilgiler de her zaman olduğu gibi *Virgül*de...

PUSULA YAYINCILIK
Tel: 0.212. 252 42 80 Fax: 0.212. 293 15 44

Dönemin en çok okunan yazarlarından Jules Verne'in en büyük düşü olan Ay'a seyahat projesine destek amacıyla, sadece Avrupa'da toplanan 1.446.675 dolarlık meblağın %5'i Osmanlı Bankası kanalıyla toplanmıştır. Osmanlı Bankası, geleceğe yön veren projelerin ve gelişmelerin bir parçası olmaktan her zaman mutluluk duymaktadır.

Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin ilk Türkçe tercümesinin iç kapağı.
İlk kez 1865'te yayımlanan bu romanında Jules Verne, Osmanlı Bankası'nın desteğinden söz etmektedir.

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

www.ottomanbank.com.tr

ISSN 1300-7025

TOPLUMSAL TARİH

ARALIK 1998 FİYATI: 750.000 TL (KDV DAHİL)

Bosna-Hersek'in İlhakına Tepkiler

Osmanlı'nın Uç Şehri: Üsküp

Balkan Komitesi'nin Bir Mektubu

Balkanlar'da Tekstil Sanayiinin Gelişimi

Türkçeden Yunancaya Geçen Sözcükler

Bir Darülfünun Müderrisinin İntiharı

İlanının Ardından Cumhuriyet Tartışmaları

Fener Patrikhanesi

60

Seslerle yolculuğa çıkarken, bir atlasınız olacak...

Türkiye'nin Müzik Atlası.

Tür[illegible]n ilk müzi[illegible]phanesini kuran B[illegible]an Kültür ve Sanat M[illegible]kezi müzik yayımcılığına da başlıyor... Ve ilk olarak Ahmet Say'ın kaleme aldığı "Türkiye'nin Müzik Atlası"nı satışa sunuyor.

"Türkiye'nin Müzik Atlası" ülkemiz müziğinin Cumhuriyet döneminde gösterdiği gelişimi, günümüze dek uzanan bir süreçte inceliyor. Okuyucuları Anadolu uygarlıklarının kültür mirasından Çağdaş Türk Müziği'ne, Türkiye müzik haritasında oldukça kapsamlı bir yolculuğa davet ediyor... Hem bir başyapıt, hem de bir kaynak kitap olarak başvurabileceğiniz Türkiye'nin Müzik Atlası, mutlaka kütüphanenizde yer almalı...

336 sayfa, fiyatı: 9.750.000 TL

BORUSAN KÜLTÜR VE SANAT YAYINLARI

BORUSAN Kültür ve Sanat

Seçkin yayınevlerinden ve kitapçılardan temin edebilirsiniz.

EDİTÖRDEN

SUNUŞ

Toplumsal Tarih elinizdeki 60. sayısıyla birlikte 5. yılını tamamladı. Osmanlı döneminde Balkanlar'a ilişkin yazılar derginin bu sayısının ağırlık konusunu oluşturuyor. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu sanayileşme sürecinde Balkan tekstil sanayii üzerine bazı gözlemlerini aktarırken, Mustafa Özer Osmanlı'nın Balkanlar'daki uç şehri Üsküp'ü tanıtıyor. Zafer Gölen'in yazısının konusu II. Meşrutiyet döneminde Bosna-Hersek'in ilhakı karşısında gösterilen tepkiler. Ahmet Mehmetefendioğlu ise 1903'te İngiltere'de bir baskı grubu olarak kurulan ve İngiliz hükümetlerinin Balkan politikalarının belirlenmesinde önemli rol oynayan Balkan Komitesi'ni tanıtan yazısında komitenin başkanı Noel Buxton'un bir mektubunu aktarıyor. Yunanistan'dan İlias Kolovos'un Kitabiyat yazısı ise 18. yüzyılda Epir'de Yunanca olarak kaleme alınan İslami bir yazma üzerine.

Rinaldo Marmara'nın Osmanlı Türkçesinden Yunancaya geçen sözcüklerden bir demet sunan yazısı ve Elçin Macar'ın Rum Ortodoks Patrikhanesi üzerine kitap eleştirisi de Türk-Yunan/Rum ilişkilerine değinen diğer yazılar.

Geçen sayıda yayımladığımız "Minasyan Ailesinin Albümü" çok olumlu tepkiler aldı. Benzeri yazılara devam edeceğimizi duyururken, ailelerinin anıları ve fotoğrafları üzerinden tarihin bilinmeyenlerine ışık tutma konusunda okuyucularımızla birlikte çalışmaya açık olduğumuzu duyurmak isterim.

"Gençlerin Gözüyle Cumhuriyet" Yerel Tarih Yarışması sonuçlandı. Yarışma sonuçlarının açıklandığı *Yerel Tarih* dergisinin 5. sayısını, daha önce olduğu gibi, dergimizin poşetinin içinde bulacaksınız. Gençlerin ilgisini tarihe çekmekte ve onlara sadece pasif okuyucu değil, bir araştırmacı zevkini tattırmak gibi kalıcı bir işleve sahip olması nedeniyle bence 75. yıl içinde düzenlenen etkinliklerin en hayırlısı olan bu yarışmanın önümüzdeki yıllarda da tekrarlanması için Tarih Vakfı'nın çalışmalar yürüttüğünü okuyucularımıza iletmek isterim.

Yeni yıla girdiğimiz Ocak 1999 sayımızda okuyucularımıza küçük bir yılbaşı hediyemizin olacağını şimdiden duyururken, iyi yıllar dilerim.

OSMAN KÖKER

1903 yılbaşına ait tebrik kartı.
Burçak Evren koleksiyonu

Aylık Dergi
Aralık 1998 Sayı: 60 Cilt: 10
Sahibi
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adına Orhan Y. Siiler
Yayın Koordinatörü
Osman Köker
Sorumlu Yazışleri Müdürü
Ayşen Anadol
Danışma Kurulu
Mete Tunçay, Ayşen Anadol, Halil Berktay, Edhem Eldem, Çağlar Keyder, Necdet Sakaoğlu, Zafer Toprak
Grafik Tasarım
Melis Tuncay
Görsel Yönetmeni
Cengiz Kahraman
Uygulama
Saliha Bilginer
Düzelti
Nurettin Pirim
Abone
Meltem Yeyin
Yapım
Tarih Vakfı
Baskı
Numune Matbaacılık
Dağıtım
Biryay
Adres
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi 80700 Beşiktaş-İstanbul
(212) 227 37 33 - 34 227 46 33 - 34
(212) 227 37 32 (faks)
Ankara Temsilciliği
Ülkü Özen (0312) 426 16 54
Abone Koşulları
Altı aylık (yurtiçi) : 4.000.000 TL.
(yurtdışı) : 35 US$
Bir yıllık (yurtiçi) : 8.000.000 TL.
(yurtdışı) : 70 US$
Cilt Satışı
1 cilt (yurtiçi) : 4.500.000.-TL.
(yurtdışı) : 40 US$
Yurtdışı fiyatlarına gönderi ücreti dahildir.
Aktif Dağıtım'a katkıları için teşekkür ederiz.

İngiliz Hükümetlerinin Balkan Politikalarında Etkili Olan Baskı Grubu Balkan Komitesi ve Bir Mektubu 4
Ahmet Mehmetefendioğlu Balkan Komitesi'ni tanıtan yazısında komitenin başkanı Noel Buxton'un Selanik mebusu "Anglofil" Rahmi Bey'e yazdığı bir mektubu aktarıyor.

İkinci Meşrutiyet Döneminde Bosna-Hersek'in İlhakına Tepkiler 9
Zafer Gölen Bosna-Hersek'in 1908 yılında Avusturya tarafından ilhakının ardından Boşnakların Meclis-i Mebusan ve kamuoyuna yönelik faaliyetlerini aktarıyor.

Sanayileşme Sürecinde Balkan Tekstil Endüstrisi 17
Olcay Pullukçuoğlu Yapucu Osmanlı'nın Balkan kentlerinde yünlü ve pamuklu tekstil endüstrisinin gelişimine ilişkin bazı gözlemlerini aktarıyor.

Osmanlı Türkçesinden Yunancaya Geçen Sözcükler 24
Rinaldo Marmara Türkçeden Yunancaya geçen sözcüklerden örnekler veren yazısında Levantenlerin bu sözcük alışverişindeki rollerine değiniyor.

Osmanlı'nın Balkanlar'daki Uç Şehri: Üsküp 27
Mustafa Özer 1392-1913 yılları arasında Osmanlı egemenliğinde bulunan Üsküp kentinde bu dönemden kalma eserlere değiniyor.

Darülfünun Kimya Müderrisi Cevad Mazhar Bey Niçin İntihar Etti? 30
Osman Bahadır Cevad Mazhar Bey'in 1933 Darülfünun tasfiyesinden kısa bir süre sonraki intiharının üzerindeki sis perdesine dikkat çekiyor.

Tarihte Eskişehir Sempozyumu
Yerel Tarih Çalışmalarına Katkı 33
Zeki Arıkan Anadolu Üniversitesi'nin 40. yıl etkinlikleri çerçevesinde 2-4 Kasım 1998'de gerçekleştirdiği sempozyumu aktarıyor.

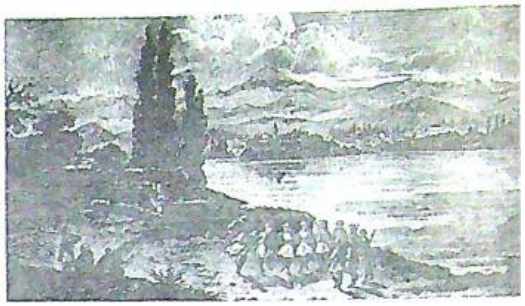

EPHEMERA 36
Ephemera Derneği ile işbirliği içinde hazırladığımız bu ayki sayfamızda eski yılbaşı kartları yer alıyor.

İlanından Sonra Cumhuriyet Tartışmaları 38
Hasan Türker Cumhuriyetin ilanının hemen ardından Türk basınında yer alan tartışmaları aktarıyor.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI 46
Halil Berktay: Tarihin Satır Arası
Atilla Lök Tarih Vakfı'nın düzenlediği, Halil Berktay'ın konuk olarak katıldığı toplantıyı aktarıyor.

Rumi ve Miladi Takvimler - II 50
A. Necati Akgür Rumi ve Miladi takvimleri tanıtan yazısında bilginleri takvimle ilgili uğraşlara götüren bilim ortamını da anlatıyor.

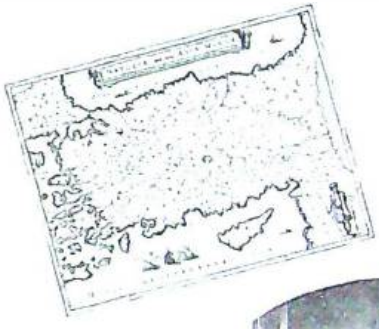

KİTABİYAT 58
18. Yüzyılda Kaleme Alınmış Yunanca Bir İslami Yazma
***İlias Kolovos**, Fokion Kocayeorgis'in "Balkanlar'da İslam" adlı kitabını tanıtıyor.*

Fener Patrikhanesi ve "Bilimsellik"
***Elçin Macar** Mehmet Çelik'in* Türkiye'de Fener Patrikhanesi Meselesi *adlı kitabını eleştiriyor.*

NOT DEFTERİ 63
***Musa Çadırcı** 58. sayımızda yer alan Nurşen Mazıcı'nın yazısına yanıt verirken, **Âkif Ulusayar** çeşitli yayınlardaki fotoğraf altı hatalarına değiniyor.*

İNGİLİZ HÜKÜMETLERİNİN BALKANLAR'DAKİ POLİTİKALARINDA ETKİLİ OLAN BASKI GRUBU

Balkan Komitesi ve Bir Mektubu

Dr. AHMET MEHMETEFENDİOĞLU
Dokuz Eylül Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

1903 yılında İngiltere'de bir baskı grubu olarak kurulan Balkan Komitesi, kuruluşunu takip eden dönem içerisinde İngiliz hükümetlerinin Balkan politikalarının tespit edilmesinde önemli bir rol oynadı.[1] Kurucu üyeleri arasında Canterbury Başpiskoposu ile dönemin İngiliz aydın ve politikacılarının bulunduğu Balkan Komitesi'nin ilk başkanı Profesör James Bryce'dı. Cambridge Üniversitesi Uluslararası Hukuk Profesörü Westlake, Noel ve Charles Roden Buxton kardeşler[2] ve Makedonya ve Balkanlar üzerine yazdığı kitapla eleştirilere hedef olan dönemin ünlü sosyalist gazetecisi H. N. Brailsford[3] Balkan Komitesi'nin önde gelen diğer üyeleriydi. Komite üyeleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avrupalı tabanın durumunu Müslüman ve Hıristiyan tebaayla birlikte aynı koşullarda iyileştirmek için bir araya gelmişlerdi.[4] Balkan Komitesi'nin kurulmasındaki bir diğer önemli etken de, Balkanlar'da yaşayan Hıristiyan tebaanın içinde bulunduğu duruma bölgeye ilişkin İngiliz hükümetlerinin takip ettiği politikaların neden olduğuna ilişkin İngiliz aydınları arasındaki yaygın görüştü.[5] İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve istihbarat servislerince finanse edilen ve İngiliz hükümetinin Balkan politikası doğrultusunda çalışmalarda bulunan ve yaptığı çalışmalarla bölgeye ilişkin hükümet politikalarının tespit edilmesinde önemli bir rol oynayan Balkan Komitesi, Avrupa ve özellikle de Balkanlar'da konuya ilişkin kamuoyu oluşturmayı kendisine temel amaç edinmişti.[6]

Osmanlı kamuoyunda Slav sempatizanı bir örgüt olarak algılanan Balkan Komitesi'nin, Balkanlar'da azınlıklar arasında yürüttüğü çalışmalar, Osmanlı yönetimiyle Komite arasında yakın ilişkiler kurulmasını engelledi. Balkan Komitesi'nin Bulgaristan'ın amaçları doğrultusunda çalıştığına ve Bulgar devletince Komiteye maddi yardımda bulunulduğuna inanılıyordu.[7] Bu nedenle Balkan Komitesi, Gladston'un İngiltere'de başlattığı Türk düşmanlığı ve Bulgar taraftarlığının takipçisi olarak görülüyordu.[8] Buna rağmen İngiliz hükümeti üzerinde büyük bir yatırım gücüne sahip olan Balkan Komitesi'nin Balkanlar'daki faaliyetleri Osmanlı yönetimi tarafından yakından takip ediliyordu.[9]

1908 yılında İkinci Meşrutiyetin ilan edilmesi Balkan Komitesi'yle Osmanlı yönetimi ve İttihatçılar arasında yeni bir dönemin başlamasına neden oldu.[10] Meşrutiyetin ilanından sonra İttihatçıların devlet yapısında köklü reformlar yapacaklarına dair Avrupa kamuoyundaki yaygın beklentiler Balkan Komitesi'nin İttihatçılarla yakın ilişkiler içine girmesinde önemli bir rol oynadı.[11] Balkan Komitesi'nin Osmanlı yönetimi ve İttihatçılarla yakın ilişkiler içine girmesindeki bir diğer önemli etken de, Komite hakkında Osmanlı kamuoyundaki önyargılardı. Meşrutiyetin ilan edildiği günlerde Noel Buxton başkanlığındaki Balkan Komitesi Osmanlı aleyhtarı bir örgüt olarak görülüyor ve Meşrutiyetin ilan edilmesinde İttihatçılar açısından itici bir güç olan Reval görüşmelerinin Noel ve Charles Roden Buxton kardeşlerin etkisi altındaki Balkan Komitesi tarafından gerçekleştirildiğine inanılıyordu.[12] Balkan Komitesi ve özellikle Buxton kardeşler bu önyargıyı değiştirmek için İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra yoğun bir çaba içine girdiler.

Bu doğrultuda Balkan Komitesi İngiliz ve Osmanlı kamuoyuna İttihatçıların dış politikalarını destekleyen açıklamalarda bulundular.[13] Balkan Komitesi yine bu doğrultuda İngilizlere yakın İttihatçılarla yakın ilişkiler içerisine girdi. İttihatçılar da Balkan Komitesi'yle yakın ilişkiler içine girerek, kuruluşundan beri Osmanlı aleyhtarı politikalar takip eden bu örgütü ve üyelerini kazanmak istiyorlardı.[14] İttihatçıların Balkan Komitesi ile olan ilişkilerini ise cemiyetin ve sivil kanadın önde gelen isimlerinden Selanik Mebusu "Anglofil" Rahmi (Arslan) Bey sağlıyordu.[15]

İki tarafın da birbirlerini yakından tanıma isteği İttihatçıların Balkan Komitesi üyelerini İstanbul'a davet etmesiyle sonuçlandı. "Genç Türklerin amaçlarını ve ümitlerini" daha yakından tanıma fırsatını bulacağını düşünen Balkan Komitesi, Kamil Paşa hükümetinin düşürülmesinde önemli bir rol oynayacak olan bu yarı resmi ziyareti kabul etti.[16] Meclis-i Mebusan'ın açılmasından kısa bir süre önce, kasım ayının sonlarında İstanbul'a gelen Balkan Komitesi başkanı Noel Buxton ve Komite üyeleri İttihatçılar tarafından parlak bir törenle karşılandılar.[17] Abdülhamid ve üst düzey bürokratlarla tanıştırılan Balkan Komitesi üyelerine İngiliz taraftarlığıyla tanınan Sadrazam Kamil Paşa soğuk davrandı. Sadrazam Kamil Paşa, İttihatçıların Balkan Komitesi üyelerine hükümet adına bir ziyafet verme isteğini kabul etmedi.[18] Bu durum Sadrazam Kamil Paşa'yla İttihat ve Terakki arasında yeni bir gerginliğin yaşanmasına neden oldu. Sadrazam Kamil Paşa'nın bu tutumu muhalif basın tarafından desteklendi.[19] Sadrazam Kamil Paşa ile İttihatçılar arasında balayı döneminin bitip İttihatçıların Kamil Paşa'yı ve hükümeti eleştirmeye başladıkları bir dönemde ortaya çıkan bu ziyafet gerginliği kısa süreli de olsa bir krizin yaşanmasına neden oldu.[20] Kamil Paşa'nın bu tutumu Balkan Komitesi'ni İttihat ve Terakki adına İstanbul'a davet eden ve Komite'nin gezi ve ziyaretlerini organize eden Selanik Mebusu Rahmi Bey tarafından protesto edildi. Balkan Komitesi üyelerini "kafi derecede memnun" edemeyecekleri endişesine kapılan İttihatçılar, bu durumu Rahmi Bey aracılığıyla Abdülhamid'e şikâyet ettiler ve Sadrazam Kamil Paşa'nın görevden alınmasını istediler.[21] İttihatçıların Abdülhamid üzerinde kurdukları baskı sonucunda Sadrazam Kamil Paşa, isteksizce de olsa Balkan Komitesi üyelerine ziyafet vermeyi kabul etti.[22]

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra İttihatçıların daveti üzerine İstanbul'a gelen ve bu gezi sırasında yaşanan "ziyafet krizi" nedeniyle İttihatçıların Kamil Paşa hükümetini mecliste güvensizlik oyuyla düşürmelerinde önemli bir rol oynayan Balkan Komitesi başkanı Noel Buxton ve komite üyeleri II. Abdülhamid'i ziyaretlerinde.
Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, Londra, 1909, s. 159.

BALKAN KOMİTESİ BAŞKANI NOEL BUXTON'UN RAHMİ BEY'E MEKTUBU

CROWN HOTEL
Princes Gate
Londra

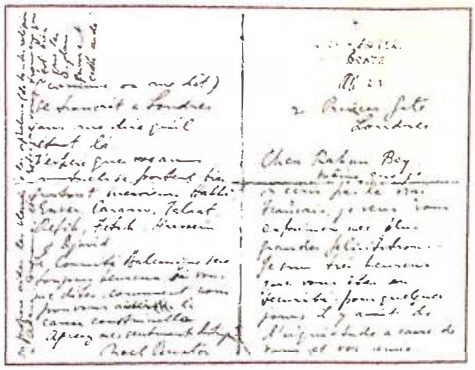

Mektubun ilk ve son sayfaları.

Değerli Rahmi Bey

İyi bir Fransızca ile olmasa bile size en içten teşekkürlerimi iletmek istiyorum. Birkaç gün emniyette olmamızdan dolayı çok mutluyum. Siz ve arkadaşlarımız için kaygılarımız vardı.

Göreceksiniz ki (*Times* ve 20 Nisan tarihli İngiliz gazetelerinde) Balkan Komitesi davanıza en büyük desteğini verdi. Dilerim ki ileride tüm İngiliz basını davanızı destekler. Sizi eleştiren gazetelerin size karşı düşmanca davrandıklarını düşünmeyin. Dürüst gazetelerdir, ama bazı yazarlar Genç Türkleri yakından tanıma yüceliğine erişemediler.

Rica ediyorum, tanıma fırsatını bulduğum tüm arkadaşlara en derin üzüntülerimi iletin. Çalışma arkadaşlarımızdan Arif Bey'in Londra'da olduğunu duyunca ve kendisi bana haber vermediği için çok daha fazla üzüldüm.

Umarım ortak arkadaşlarımız olan Hakkı, Enver, Talat, Refik, Tevfik, Hüseyin, Cavid iyidirler.

Balkan Komitesi, davanıza nasıl yardımcı olabileceğimizi eğer söylerseniz mutlu olacaktır.

İçten duygularımı kabul edin.

Noel Buxton

[Yandaki çıkma:] Adana ve Mersin'deki öksüz ve yaralılara (tüm dinlerden) yardım edilmesi öneriliyor. Acaba İngilizlerin bu yardımı göndermelerini doğru buluyor musunuz?

İttihatçılarla Kamil Paşa arasındaki ilişkileri gerginleştiren bu ziyafet krizi uzlaşılmaz bir ayrılık doğurdu ve olaydan kısa bir süre sonra İttihatçılar 13 Şubat 1909'da Kamil Paşa hükümetini mecliste güvensizlik oylarıyla düşürdüler.[23]

Kamil Paşa hükümetinin düşürülmesinde Harbiye ve Bahriye nezaretlerine yapılan atamalarla birlikte Sadrazam Kamil Paşa'nın Balkan Komitesi'ne karşı takındığı tavır da etkili oldu.[24] Hükümetin düşürülmesinden sonra tarafların basın aracılığıyla birbirlerini suçlamalarında bu durum açıkça görüldü. Kamil Paşa hükümetin düşürülmesinden sonra basında yayımlanan açıklamasında İttihatçıların Balkan Komitesi'ne vermesini istediği ziyafeti örnek gösterip İttihatçıları hükümet işlerine müdahale etmekle suçladı.[25] Kamil Paşa'nın İttihatçılara yönelik ağır eleştirilerini başlangıcından beri olayın içinde bulunan Selanik Mebusu Rahmi Bey yanıtladı. Rahmi Bey de Kamil Paşa'yı sorumsuzlukla ve keyfi hareket etmekle suçladı.[26]

Kamuoyu tarafından yakından takip edilen bu karşılıklı suçlamalarda İttihatçılarla diyalogu koparmak istemeyen Balkan Komitesi Kamil Paşa hükümetinin düşürülmesinden sonra İttihatçıları destekleyen açıklamalarda bulundu. Başta *Times* olmak üzere İngiliz gazetelerine Balkan Komitesi adına başkan Noel Buxton'un gönderdiği mektuplarda Kamil Paşa muhalefet ve Prens Sabahaddin'le yakın ilişkiler içinde bulunmakla suçlandı ve İttihat ve Terakki'nin Kamil Paşa'ya karşı izlediği politika övüldü.[27] Balkan Komitesi'nin bu girişimi İngiliz yanlısı Kamil Paşa hükümetinin düşürülmesinden sonra İttihatçılarla İngiliz hükümeti arasında bozulan ilişkilerin düzeltilmesinde etkili oldu.

Kamil Paşa hükümetinin mecliste düşürülmesi İttihatçılarla muhalefet arasındaki ilişkileri gerginleştirdi. Birinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti döneminde de devam eden bu gerginlik 31 Mart Olayı'nın patlak vermesiyle sonuçlandı. İsyanın büyüklüğü daha ilk günde anlaşıldı. İsyancılar Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretten çekilmesini ve önde gelen İttihatçılardan Hüseyin Cahit, Ahmet Rıza, Talat ve Rahmi beylerin İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını istiyorlardı.[28] İsyanın patlak verdiği gün istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin yerine kurulan Tevfik Paşa hükümeti olayı bastırmakta gerekli olan kararlılığı göstermedi.

İsyanın patlak verdiği ilk günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti yenilgiye uğramış bir görünüm içindeydi.[29] Önde gelen İttihatçıların büyük bir kısmı isyanın patlak vermesinden sonra şehir dışına kaçtılar. İsyancıların Lazkiye Mebusu Mehmet Arslan Bey'i Hüseyin Cahit'e benzeterek öldürmeleri İstanbul'da kalan diğer İttihatçıları endişelendirdi. Bu olaydan sonra Hüseyin Cahit ve Cavid Beyler Rus Konsolosluğu'nun yardımıyla ülke dışına çıkartıldılar.[30]

Makalemize konu teşkil eden ve çevirisini aşağıda verdiğimiz bir mektup[31] Balkan Komitesi'nin bu isyan sırasında da İttihatçılarla yakın ilişkiler içinde olduğunu göstermektedir. İsyanın patlak vermesinden çok kısa bir süre sonra yazıldığı anlaşılan ve Balkan Komitesi başkanı Noel Buxton'un imzasını taşıyan bu mektup, İttihatçıların Komite'yle ilişkilerini sağlıyan Selanik Mebusu Rahmi Bey'e gönderilmiştir. Mektubun yazıldığı günlerde Rahmi Bey birçok İttihatçı gibi İstanbul'u terk etmiş ve Emanuel Karasu ile önce Hadımköy'e, oradan da Büyükadaya geçmişti.[32] Selanik, İstanbul'daki isyanı Rahmi Bey ve İsmail Canbolat'ın Büyükada'dan çektikleri telgrafla öğrenmişti.[33] Rahmi Bey, kayınpederi Selanik Re-

dif Fırkası komutanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa'ya çektiği telgrafta İstanbul'daki durumu anlatmıştı. Rahmi Bey daha sonra Büyükada'dan Selanik'e geçti.

Balkan Komitesi başkanı Noel Buxton'un mektubundan, 31 Mart Olayı'nın patlak vermesinden sonra İttihat ve Terakki'nin İngiliz kamuoyundaki görünümünü düzeltmek için Komite'nin İngiliz gazetelerine konuya ilişkin açıklamalarda bulunduğunu öğreniyoruz. Mektupta dikkat çeken bir diğer konu da aynı zaman süreci içerisinde Adana'da Türklerle Ermeniler arasında yaşanan olaylar hakkında Balkan Komitesi'nin Rahmi Bey aracılığıyla İttihatçıların düşüncelerini ve İngiliz hükümetinden yardım bekleyip beklemediklerini öğrenme isteğidir.

Balkan Komitesi'nin 31 Mart Olayı sırasında İttihatçılara olan ilgi ve yardımları sadece bununla sınırlı kalmadı. Balkan Komitesi 31 Mart Olayı'nın bastırılmasından sonra Balkanlar'da yaşayan ve henüz bağımsızlığını kazanmamış olan azınlıkların temsilcilerine gönderdiği mektuplarda isyan sırasında İttihatçılara karşı takındıkları olumlu tutumdan dolayı teşekkür etti.[34]

Balkan Komitesi'yle İttihatçılar arasındaki ilişkiler 31 Mart Olayı'ndan sonrada artarak devam etti. Bu yakın işbirliğinin sonucunda Balkan Komitesi'nin İstanbul'da Osmanlı İttihat Mektepleri adı altında üç okul açmaları gündeme geldiyse de bu düşünce gerçekleşmedi.[35]

Balkan Komitesi Osmanlı yönetimi ve İttihatçılarla yakın ilişkiler içinde bulunurken aynı zamanda da Balkanlar'da kendi amaçları doğrultusundaki çalışmalarını ve örgütlenmelerini etkin bir şekilde sürdürüyorlardı. Bu doğrultuda komitenin büyük önem verdiği Romanya'nın başkenti Bükreş'te bir temsilcilik açıldı.[36]

İttihatçılarla Balkan Komitesi arasındaki ilişkiler 1910 yılıyla beraber bozulmaya başladı. Bunda İttihatçıların ülke içinde ve özellikle de dış politikada altından kalkamayacakları sorunlarla birlikte, Balkan Komitesi'nin Balkanlar'da Osmanlı aleyhtarı çalışmalarına hız vermesi etkili oldu. Trablusgarp Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler İttihatçıların Balkan Komitesi'yle ilişkilerinin tamamen kopmasına neden oldu. Balkan Komitesi Trablusgarp Savaşı'nın çıkmasından sonra Balkan ülkeleri arasındaki kaynaşmalarda önemli bir rol oynadı. Bu doğrultuda Buxton kardeşler Balkan ülkelerini dolaşarak Osmanlı aleyhtarı çalışmalarda bulundular. Balkan Komitesi ve Buxton kardeşlerin bölgedeki çalışmaları Balkan Savaşının patlak vermesinde önemli bir rol oynadı.[37] Savaş boyunca da aynı doğrultudaki çalışmalarını sürdüren Balkan Komitesi savaşın bitiminde de Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumdan yararlanarak Ermeni sorunuyla yakından ilgilenmeye başladı.[38]

Balkan Komitesi'nin Osmanlı aleyhtarı çalışmaları Birinci Dünya Savaşı'na giden süreç içerisinde daha belirgin bir şekilde hissedilmeye başlandı. Balkan Komitesi ve isimleri neredeyse komiteyle eş değerde anılan Buxton kardeşler bu sefer de Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Balkan ülkelerini dolaşarak henüz tarafsızlığını koruyan ülkeleri İngiltere yanında savaşa sokma çabaları içerisinde bulundular.[39] Bu anlamda Romanya her iki blok için de önem taşımaktaydı. Çünkü Romanya Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya öncülüğündeki ittifak ülkelerinin tam ortasında kalıyordu. Bu da Almanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzanan ortak sınırı zor durumda bırakıyordu. Romanya ise savaşın ilk aylarında hâlâ tarafsızlığını koruyordu. Romanya'nın bu kritik durumundan İngiltere de yararlanmak istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu ile Romanya arasında ittifak görüşmelerinin devam ettiği bir sırada Buxton kardeşlerin Romanya'yı ziyaret etmeleri

Balkan Komitesi'yle İttihatçılar arasındaki ilişkileri yönlendiren "Anglofil" Rahmi [Aslan] Bey (1873-1947)
Ahmet Mehmetefendioğlu arşivi

Osmanlı yönetimini ve İttihatçıları harekete geçirdi. İttihatçılar Buxton kardeşlerin Romanya'daki faaliyetlerini Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla yakından takip etmeye başladılar.[40] Buxton kardeşlerin Romanya'daki çalışmalarından büyük kaygı duyan Osmanlı yönetimi bu durumu ortadan kaldırmak için Buxton kardeşlerin öldürülmesine karar verdi. Bu karar Talat Paşa tarafından Teşkilat-ı Mahsusa'ya bildirildi.[41] Teşkilat-ı Mahsusa Talat Paşa'dan aldığı emir doğrultusunda çalışmalarına hemen başladı ve Buxton kardeşleri öldürme görevini o günlerde İttihatçı ve milliyetçi kimliğiyle tanınan ve adını geniş kitlelere Mütareke döneminde İzmir'de ilk kurşunu atan kişi olarak duyuracak olan Osman Nevres'e verdi.[42] Osman Nevres kendisi gibi Teşkilat-ı Mahsusa içinde yer alan, İttihat ve Terakki ve örgüt adına faaliyetlerde bulunan ve daha sonra kuşkulu bir şekilde öldürülen ve Silahçı Tahsin olarak bilinen gazeteci Hasan Tahsin'in kimliğiyle Bükreş'e gönderil-

Buxton kardeşlere suikastı gerçekleştiren Osman Nevres (Hasan Tahsin).

di.[43] Suikastın ilk önce Bulgaristan'da yapılmasına karar verilmişti. Ancak böyle bir durumun Osmanlı-Bulgar ittifakına zarar vereceği düşüncesiyle bundan vazgeçildi. Sofya ateşemiliteri Mustafa Kemal de suikastın Bulgaristan'da gerçekleştirilmesine karşı çıktı.[44] Osman Nevres ya da yeni kimliğiyle Hasan Tahsin, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kendine verdiği görevi 2 Ekim 1914'te yerine getirdi. Balkan Komitesi'nin Bükreş'teki binasınında gerçekleşen suikastta Buxton kardeşlerden Charles Roden Buxton yaralandı.[45] Noel Buxton ise suikasttan yara almadan kurtuldu. Osman Nevres suikasttan sonra Romen yetkililerce tutuklandı ve beş yıl hapis cezasına çarptırıldı.[46]

Buxton kardeşler ya da başka bir anlamda Balkan Komitesi'nin faaliyetlerinin önüne geçmek için gerçekleştirilen bu suikast, Komite'nin ve Buxton kardeşlerinin çalışmalarını önlemeye yetmedi. Balkan Komitesi ve Buxton kardeşler Birinci Dünya Savaşı süresince de Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik çalışmalarını sürdürmeye devam ettiler.[47]

1. L. V. Stavrianos, "The Balkan Committee", *Queen's Quarterly*, c. 48, Sonbahar 1941, s. 258-267. Balkan Komitesi'nin amaçları için bkz. Noel Buxton, *Europe and The Turks*, Londra, 1907, s. 136-137.
2. Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, İstanbul, 1965, s. 82, Noel Buxton, *age*, s. 134-135.
3. Brailsford'un ünlü kitabı için bkz. H. N. Brailsford, *Macedonia. Its Races and Their Future*, Londra, 1906.
4. Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, Londra, 1909, s. 14-15. Ayrıca bkz. Noel Buxton, "Young Turkey After Two Years", *The Nineteenth Century*, c. 69, 1911, s. 420.
5. Stavrianos, *agm*, s. 258-259.
6. Noel Buxton, "The Young Turks", The Nineteenth Century, c. 65, 1909, s. 19-20. Gül Tokay, *Makedonya Sorunu*, İstanbul, 1996, s. 74-75.
7. *Rumeli*, 10 Haziran 1328, Ayrıca bkz. Kitsikis, *age*, s. 82.
8. Ahmet Emin Yalman, *Havalarda 50.000 Kilometre Seyahat*, c. 1, İstanbul, 1943, s. 250.
9. BOA Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, D. No: 491/100.
10. Buxton, *age*, s. 15-16.
11. Noel Buxton, "The Young Turks" *The Nineteenth Century*, c. 65, 1909, s. 19-20.
12. *Servet-i Fünun*, 16 Temmuz 1324, M. Doğan, "İnkılap Hatıralarından", *Anadolu*, 2-3 Şubat 1938.
13. İkdam, 21 Eylül 1324.
14. Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, 21 Eylül 1935, S. 100, s. 343.
15. "Rauf Orbay'ın Hatıraları" Yakın Tarihimiz, c. 1, S. 7, s. 210.
16. C. R. Buxton, *age*, s. 15-16.
17. *Şura-yı Ümmet*, 17 Teşrin-i Sani 1324. Süleyman Kani İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıali", *Akşam*, 18 Mayıs 1939.
18. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, İstanbul, 1982, s. 1404, Seyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, (Hazırlayan: Selim Kutsan), İstanbul, 1990, s. 36.
19. M. Ali, "İzhar-ı Hakikat", *Volkan*, 13 Şubat 1324.
20. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım: 2, Ankara, 1991, s. 140.
21. "Kamil Paşa'nın İzahnamesi", *İkdam*, 21 Mart 1325. Hüseyin Cahit Yalçın, *agt*, s. 343.
22. Hüseyin Cahit Yalçın, *agt*, s. 343.
23. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, I.S.: 1, İ: 27, s. 610.
24. Selanik Mebusu Rahmi (Arslan) Bey, "Kamil Paşa Hazretlerine", *Tanin*, 22 Mart 1325.
25. "Kamil Paşa'nın İzahnamesi", İkdam, 21 Mart 1325.
26. Selanik Mebusu Rahmi, "Kamil Paşa Hazretlerine", *Tanin*, 22 Mart 1325.
27. Tanin, 10 Şubat 1324. Bu tutumu nedeniyle Balkan Komitesi'nin muhalif basın tarafından eleştirisi için bkz. *Yeni Gazete*, 10 Şubat 1324; M. Ali, "İzhar-ı Hakikat", *Volkan*, 13 Şubat 1324. Balkan Komitesi'nin İstanbul'dan ayrılmasından sonra Buxton kardeşlerden Charles Roden Buxton'un kaleme aldığı ve Türk araştırmacılar tarafından da kullanılan *Turkey in Revolution* (Londra, 1909) adlı kitap İttihatçıları İngiliz ve Batı kamuoyuna tanıtma amacı güdüyordu.
28. *İkdam*, 2 Nisan 1325.
29. Muhiddin Birgen, "İttihat ve Terakki'de On Sene", *Son Posta*, 18 Teşrin-i evvel 1936.
30. Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 153, 12 Şubat 1936. s. 28, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", *Tanin*, 4 Eylül 1945.
31. Mektubun ash Rahmi Arslan Bey'in gelini Sayın Esma Arslan'da bulunmaktadır. Rahmi Bey'e ilişkin elinde bulunan yüzlerce belgeyi bana verme lütfunda bulunan ve birçok İttihatçı ve Levanten ailenin hayattaki akrabalarına ve arşivlerine ulaşmamda büyük yardımlarını gördüğüm Esma Arslan Hanımefendi'ye bu vesileyle teşekkür ederim.
32. Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 2, İstanbul, 1965, s. 596-597.
33. Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk*, Ankara, 1963, s. 35, Bayar, *age*, c. 1, s. 212.
34. *Sabah*, 6 Mayıs 1325.
35. *İkdam*, 19 Eylül 1325.
36. *Zaman*, 20 Eylül 1325.
37. BOA DH-SYS, D. No: 19/6 ve 19/12, Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi. 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*, (Sadeleştiren: Kudret Büyükcoşkun), İstanbul, 1992, s. 84-86.
38. *Tanin*, 11 Nisan 1329.
39. Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul 1981, s. 105-106.
40. Yaşar Aksoy, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Hasan Tahsin", *Demokrat İzmir*, 25 Mayıs 1976.
41. Aksoy, *agy*.
42. Osman Nevres'in hayatı, İttihatçılarla ve Teşkilat-ı Mahsusa ile olan İlişkileri için bkz. Zeynel Kozanoğlu, *Anıt Adam*, İzmir, 1972; Taçalan, *age*, s. 99-121; Aksoy, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Hasan Tahsin", *Demokrat İzmir*, 15-30 Mayıs 1976.
43. Taçalan, *age*, s. 106-107.
44. Aksoy, *agt*, 25 Mayıs 1976.
45. Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, İstanbul, 1993, s. 180-183. Taçalan, *age*, s. 107.
46. Hasan Tahsin Bükreş'te tutuklu kaldığı süre içerisinde Noel Buxton tarafından ziyaret edildi ve kendisine hapisten çıktıktan sonra İngiliz gizli servisi adına çalışması için teklifte bulunuldu. 1916 yılının aralık ayında ülkeye dönen ve kartvizitlerini, Hasan Tahsin Buxton olarak bastıran Osman Nevres'in İngiliz Avam Kamarası'nı havaya uçurma girişimi de İngiliz istihbaratı tarafından önlendi. Yalman *age*, s. 251-52, Taçalan, *age*, s. 107-115, Aksoy, *agt*, 24 Mayıs 1976.
47. E. E. Adamov, *Anadolu'nun Taksim Planı*, (Çeviren Babaeskili Hüseyin Rahmi), İstanbul, 1972, s. 167-168.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE

Bosna-Hersek'in İlhakına Tepkiler

ZAFER GÖLEN
Burdur Eğitim Fakültesi
Tarih araştırma görevlisi

II. Meşrutiyet ilan edilene kadar meşrutiyet taraftarlarının başlıca söylemleri hak, adalet ve özgürlüktü. Ne var ki, bu kavramların her biri toplumun çeşitli kesimlerinde farklı algılanıyordu. Bu kavram kargaşası, başta Arapların yoğun olarak bulunduğu eyaletler olmak üzere, devlete karşı gittikçe artan bir hoşnutsuzluk ortaya çıkarmıştı. Arapların yanında Ermeniler ve Arnavutlar da istiklallerini kazanmak için mücadelelerine hız veriyorlardı. Tanzimat sürecinde bağımsızlıklarını kazanamayan milletler aynı amacı II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirme yoluna gidiyor ve büyük ölçüde de başarılı oluyorlardı. Gerçi Osmanlı Devleti'nin meşrutiyeti bu ilk ilan edişi değildi. Ancak, ilk meşrutiyet hem çok dar bir kadroya sahip Osmanlı aydınının isteğiyle, hem de daha çok Batı kamuoyunu kazanmaya ve İstanbul Konferansına katılan devletlerin desteğini almak için ilan edilmişti.[1] Meşrutiyetin hemen ardından gelen Osmanlı-Rus savaşı ve Abdülhamid'in bu savaşı bahane ederek Meclis-i Mebusan'ı kapatması, bu ilk meşrutiyeti iyice etkisizleştirdiğinden, Osmanlı Devleti için asıl öneme sahip hareket II. Meşrutiyet olmuştur. II. Meşrutiyetin esas önemi ise bu hareketin hemen hemen bütün Osmanlı aydınları tarafından desteklenmesinde yatar. Osmanlı aydınları, II. Abdülhamid'in baskı ve sansüründen kurtulunca bütün meselelerin bir çırpıda hallolacağını düşünüyorlardı. Tıpkı Tanzimatçılar gibi, onlar da II. Meşrutiyetten çok şey bekliyorlardı. Meşrutiyetin sağlayacağı eşitlik ve hürriyet ortamının bütün Osmanlı vatandaşlarını Osmanlı Devleti etrafında bütünleştireceğini umuyorlardı.[2] Başlangıçta istenilen sonuç elde edildi. Ama yukarda da açıkladığımız gibi her millet vaat edilen hürriyeti kendine göre yorumladığından, Meşrutiyet heyecanı yerini kargaşaya bırakmakta gecikmedi. Bu iç baskıların yanında, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşadan istifade etmek isteyen uluslararası kamuoyu derhal harekete geçti. Devlet hiç de beklemediği halde dış baskılarla karşı karşıya kaldı. Aniden devletin karşısına çıkan bu sorunlar birdenbire ortaya çıkmış değildi. Bu problemlerin tamamı devlete 19. yüzyıldan miras kalmıştı. Bu meseleler kısaca, Girit'in imparatorluktan ayrılması, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakıdır.

İŞGALDEN İLHAKA BOSNA-HERSEK

1875 Hersek ayaklanmasıyla başlayan olaylar 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıyla sonuçlanmış ve savaş sonrası imzalanan Berlin Antlaşması'nın 25. maddesiyle, "Yenipazar sancağı hariçte kalmak kaydıyla Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na" bırakılmıştı.[3]

Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgal olunacağı haberi ahali arasında büyük tepkilere neden olmuştur. Boşnaklar Avusturya'nın işgaline şiddetle karşı çıkmış, önce Hersek'in merkezi olan Mostar, sonra da Saraybosna'da şiddetli direnişler olmuştur. İşgal 29 Temmuz'da başlamış, 28 Ekim 1878'de tamamlanmıştır. Avusturyalılar çok az bir askeri kuvvetle Bosna'yı işgal edebileceklerini düşünürken, 270.000 kişilik bir orduyla işgali ancak tamamlayabilmişlerdir.[4] Gerek işgal, gerekse işgalden sonra Bosna-Heseklilerin mücadelesi devam ettiğinden Berlin Antlaşması'nın sonraya bıraktığı Osmanlı-Avusturya anlaşması 21 Nisan 1879 tarihinde imzalanabildi.

Bu anlaşmayla Bosna-Hersek'in statüsü belirlenmiş oldu. Antlaşmaya göre, Bosna-Hersek Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi hükmü dahilinde idare olunacak ve Avusturya yerli memurları tercih edecek. Hutbede Padişahın adı okunacak ve minarelere âdet hükmünce yine Osmanlı bayrağı çekilecek. Gelirler mahalline sarf olunacak. Osmanlı parası, Avusturya parası ile geçerli olacak. Osmanlı garnizon ve kalelerinde bulunan askeri işler Babıâli tarafından idare edilecek. Bosna-Hersek sakinlerinin ikametleri veya harice göçleri ve seyahatleri bir nizama bağlanacak.[5] Yenipazar sancağında takip edilecek idarî kararların uygulanması hakkında bir anlaşmaya varılacak, herhangi bir sorun ortaya çıktığında sınır ve garnizon komutanları hükümetlerine danışmaksızın temasa geçebilecek. Bosna-Hersek'te Avusturya askerinin bulunması adli, mali ve idari Osmanlı memurlarının bulunmasına hiçbir zaman engel teşkil etmeyecek. Osmanlı hükümeti isterse Avusturya askerlerinin bulundukları yerlere bile kendi askeri kuvvetlerini yerleştirebilecekti.[6] Bu anlaşma 5 Ekim 1908 yılında Avusturya Bosna'yı ilhak ettiğini açıklayana kadar yürürlükte kalmıştır.

Böylece halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan ve devlet nazarında özel bir yeri olan Bosna-Hersek resmen Osmanlı Devleti'nin elinden alınmış oluyordu. 1878'de başlayan sürecin Bosnalılar için pek de iç açıcı olduğunu söyleyemeyiz. Bosnalılar sürekli olarak kendilerine baskı yapıldığı, dinlerinin gereğini yapamadıkları, her türlü özel yaşam alanlarına müdahale edildiği, kamu alanından tamamen dışlandıkları, mal ve mülklerine yasal olmayan yollardan el konulduğu yönünde şikâyetlerde bulunmuşlardır. Bu şikâyetler çoğu zaman Osmanlı makamlarına yapılmışsa da, var olan şikâyetlerin bir çözüme kavuşturulduğunu söylemek güçtür. Bosna ileri gelenleri kimi zaman Avusturya Delegasyon Meclisi nezdinde de çabalar göstermişler, ancak bir sonuç elde edememişlerdir.[7] Oysa daha başlangıçta Franz Joseph (Josef Fransuva) adına yayınlanan bildiride Avusturya'nın Sultanın tebaasını içinde bulunan kargaşadan kurtarmak için geldiği, halkın dinine ve yaşantısına müdahale edilmeyeceği bildirilmişti.[8] Ne var ki, teori pratikte istenen sonuçları vermemiş, halk kendisini sürekli baskı altında hissetmiş, bu yüzden de en bildik yönteme başvurarak Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Bosna nüfusundaki 1878 yılı sonraki düşüşler ve Avusturya'nın desteklediği Katolik nüfustaki artış da bu iddiaları doğrular niteliktedir.[9]

Meşrutiyet öncesi muhalefetin bayraktarlığını yapan İttihat ve Terakki Bosna-Hersek'te Müslümanlara karşı yapılan baskıları sultana karşı mücadelede araç olarak kullanmaktaydı. Bu konuda yapılan yayınlarda Abdülhamid'in yetersizliğine sıkça atıfta bulunulmaktaydı. Sultanın, Müslümanların halifesi olarak görevlerini yerine getirmede yetersiz kaldığı ve Müslüman olan Bosnalıların haklarını savunamadığından bahsedilmekteydi. İttihatçılar sadece muhalefetle yetinmiyorlar, Bosna'yı fiilen Osmanlı toprağı saydıklarından bölgede gizliden gizliye İttihat ve Terakki yandaşları sağlamaya çalışıyorlardı. Dahası Mebusan Meclisi seçimlerinde Bosna-Hersek'ten de bir mebus seçtirmek için faaliyetlerde bulunacaklar ve bu teşebbüsleri Avusturya'nın Bosna'yı ilhak sürecini daha da hızlandıracaktır.[10] 1908 yılının son ayları Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak için yoğun diplomatik faaliyetleriyle geçmiştir. Avusturya makamları bu konuda kendisine en büyük rakip saydığı Rusya'nın dışişleri bakanıyla çeşitli defalar görüşmüştür. Bu pazarlıklarda Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı, Yenipazar'dan askerlerini çekmesi ve Yenipazar'ın Osmanlı Devleti'ne bırakılması kararlaştırılırken Rusya'ya da verdiği bu tavizlere karşı Boğazlar bırakılmıştı. Bu gizli çalışmalar sonucu uygun ortam oluşunca 5 Ekim 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etti. Aynı gün Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederken, 6 Ekim'de Girit de kendini Yunanistan'a ilhak ediyordu.[11] Bu aşamada özellikle İngiltere gerek Bosna, gerekse Bulgaristan meselelerinin savaşa başvurulmadan halledilmesi yönünde görüş bildiriyordu.[12]

Osmanlı Devleti fiiliyatta toprak kaybetmiyordu, ama devlet büyük bir prestij kaybına uğruyordu. Bu olaylar halkın manevi duygularını coşturmuş olduğundan 7 Ekim'den itibaren Avusturya, Yunanistan ve Bulgaristan aleyhine birçok gösterilerde bulunuldu.[13] Avusturya mallarına genel boykot uygulanmış, hamallar Avusturya mallarını gemilerden indirmemiş, böylece Avusturya ticari açıdan büyük zarara uğratılmıştı.[14] Türkgeldi, konuyla ilgili olarak Meclis-i Mebusan'ı duyarsız kalmakla suçlarken, Sadrazam da ramazan olması münasebetiyle meclisin toplanamadığını belirtiyordu.[15] Bosna-Herseklileri umutlandıran gelişme ancak, Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra olmuştu. Padişahın meclisi açış nutkuna gerek Âyan,[16] gerekse Mebuslar Meclisinde[17] verilen cevaplarda, gerekli girişimlerin yapılacağı ve meselenin çözümleneceği belirtilmekteydi. Problemi halletmek amacıyla Osmanlı Devleti uluslararası bir konferans toplamak girişiminde bulunur, ancak başarısız olur.[18] Bosna-Hersek meselesi uzayıp bir sonuca bağlanamayınca, gelişmelerin odağındaki isim olan Sadrazam Kamil Paşa kendisine yöneltilen eleştirileri meselenin kendi gevşekliğinden uzamadığını, devrin de Kanuni devri olmadığını, bir yerin kuvvetle geri alınmasının kolay olmadığını, işin uzamasına Avrupa kamuoyunun vereceği kararın beklenmesinin sebep olduğu yönündeki savunmasını yaparken aynı zamanda devletin acizini de ifade ediyor-

Meşrutiyet döneminin iki sadrazamı: Kamil Paşa (solda) ve Hüseyin Hilmi Paşa.

du.[19] Hem konferansın toplanmasının çıkmaza girmesi, hem de Kamil Paşa'nın istifa edip yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın geçmesi Bosna meselesinde dönüm noktası oldu. Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti Avusturya'nın 10 Ocak 1909'da yaptığı teklifi kabul ederek 26 Şubat 1909'da Avusturya ile nihai anlaşmayı imzalar. Yapılan anlaşmaya göre, Osmanlı hükümeti Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a katılmasını tanır. Buna karşılık Avusturya, Berlin Antlaşması'nın Yenipazar sancağı üzerinde kendisine verdiği haklardan vazgeçer ve Bosna-Hersek'teki miri emlak karşılığı olarak Osmanlı Devleti'ne 2,5 milyon lira (altın) ödemeyi kabul eder.[20]

İLHA A BOŞNAK TEPKİLERİ

Bosna-Hersek'i diğer ilhaklardan farklı kılan nokta halkı Müslüman olan bir bölgenin elden çıkmış olmasıydı. İlhaka ilk tepkiler Avusturya mallarının boykotu şeklinde oldu. Ancak, gerek yönetim, gerekse halk Avusturya'nın bu ilhakını beklemekteydi. Bu duruma bir de iç siyasi çekişmeler eklenince dış sorunlar yüzeysel olarak ele alınmaya başlandı.[21] Kimi yazarlar bu beklenen olayın herhangi bir infiale dahi yol açmadığını iddia etmekteydiler.[22] Hal böyle olunca kamuoyunu aydınlatmak Boşnak yazarlara düştü. Boşnaklar yazdıkları layıha ve risalelerle konunun gündemde kalmasını sağlamaya çalışmışlardır. Hatta Karal'a göre, Sadrazam Kamil Paşa'nın özel dış siyaset uzmanı olan Berat mebusu İsmail Kemal'in 31 Mart ayaklanmasında etkin rolü vardır. Çünkü bu ayaklanma Mebuslar Meclisi'nde kabul edilen Bosna anlaşmasının padişaha sunulmasından bir gün sonra patlak vermiştir.[23]

Boşnak yazarların yazdıkları tüm yazıların ortak yanı, öncelikle giriş bölümlerinde kısaca Bosna-Hersek'in tarihinin ve coğrafi yapısının anlatılmasıdır. Buna gerek duyulmuştur çünkü otuz yıl önce elden çıkan Bosna-Hersek Osmanlı kamuoyu tarafından neredeyse unutulmak üzeredir. Tarih ve coğrafyasına ek olarak, Bosna-Hersek'in iktisadi durumundan da bahsedilmektedir. Kimi risalelerde Bosna-Hersek'te yetişen ürünlerden, yaşayan hayvanlara kadar en ince ayrıntılara girilmiştir. Adeta Osmanlı vatandaşlarına "Bakın, kaybettiğiniz topraklar elden çıkarılamayacak kadar değer arz etmektedir. Bu toprakları gözden çıkarmayınız" denmek istenmektedir. Bosna'nın iktisadi yapısına değinilmesindeki diğer bir amaç da Bosna karşılığında alınmak istenilen iki buçuk milyon liranın değersizliğini belirtmek olabilir. İkinci olarak, Bosna-Herseklilerin Avusturya işgali altında çektiği acılar ve zulümlerden bahsedilmiştir. Böylelikle halkın ve milletvekillerinin merhamet duygularına hitap edilerek kamuoyunun Bosna sorununa destek vermesi sağlanmaya çalışılmıştır.[24] Üçüncü ortak nokta ise, tüm bu çalışmaların esas hedefi, Bosna konusunda karar makamında olan Mebusan Meclisi üyelerinin dikkatini çekmektir. Milletvekillerine seslenilerek Meşrutiyet yönetiminin problemleri halledeceğine olan güvenç ve inanç yansıtılmıştır. Üzerinde hassasiyetle durulan bir konuda meşrutiyetin özgür-

Bosna Hersek Hakkında Meclis-i Mebûsân-ı Osmanî ve Makam-ı Sadârete Takdîm Olunan Levâyih, *İstanbul, 1324.*

lük demek olduğu, devletin vatandaşlarının özgürlüğünü sağlamaya çalışırken Bosna-Hersek'i Avusturya'nın esaretine terk etmemesi gerekliliğidir. Hak, özgürlük ve adalet kavramlarının üzerinde durulması son derece doğaldır. Zira meşruti idarenin halka vaat ettiği bu normlardı. Şimdi, tam tersi olarak Bosna'yı Avusturya'ya bırakmak meşrutiyetin ruhuna uymayan bir davranıştır. Meşruti idarenin vaatlerine rağmen ilhakın Osmanlı Devleti tarafından kabul edileceği yönündeki söylentilerin artması, Boşnakları kendi düşüncelerini açıklamaya zorlamıştır. Bu çalışmalar Meclis-i Mebusan'ı ve kamuoyunu etkilemek amacıyla iki yönlü yapılmıştır.

MECLİS-İ MEBUSAN'A YÖNELİK ÇALIŞMALAR

15 Ocak 1909 tarihli dilekçe[25]

İki bölümden oluşan layihanın ilki Mebusan Meclisi'ne verilmiştir. Bu layihanın başlangıcında Boşnakların vatana ve millete ne kadar bağlı oldukları dile getirilmiştir. Ancak, '93 savaşından sonra memleketlerinin Avusturya işgaline uğradığı, kendilerine yapılan baskılara bir gün kurtulmak ümidi ile boyun büktükleri, Avusturya'nın Bosna'yı maddi ve manevi yönden tam bir sömürüye tabi tuttuğu, buna karşı çıkmak için gerek Avusturya, gerekse Osmanlı Devleti'ne başvurdukları, ancak bir sonuca ulaşamadıkları anlatılmıştır. Bu esnada Bosna'nın ileri gelenleri ya tutuklanmış, ya ölmüş, ya da göç etmişlerdir. Bugün ise 1.500.000'i geçen Müslüman ve Ortodoks Bosna-Hersek ahalisi ilhakı şiddetle protesto etmekte ve Osmanlı hâkimiyeti dışında bir çözümü kabul etmemektedirler. Daha sonra Osmanlı milletvekillerine seslenilerek kendilerinin savunulmasını ve bu oldubittiye izin vermemeleri istenmiştir. Bu istek Osmanlı milletvekillerinin adalete ve vatanseverliklerine duyulan güvene dayanılarak yapılmıştır.

İkinci bölümdeki dilekçe ise doğrudan sadarete verilmiştir. Yine aynı şekilde Bosna-Hersoklilerin otuz yıldan beri çektikleri acılar ve yaptıkları mücadeleler belirtilmiş, ama buna rağmen devlete bağlılıkları vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen inkılap Bosna'da da büyük sevinçle karşılanmış, ancak Avusturya'nın hiç beklenmedik ve uluslararası hukuk kurallarına aykırı bir şekilde Bosna'yı ilhak etmesi tüm Bosnalıları umutsuzluğa sevk etmiştir. Devlete kanlar dökerek hizmet etmiş bulunan 750.000 Müslümanın Avusturya'nın insafına terk edilmeyeceği kesindir. Avusturya işgali döneminde Katolikler ayrıcalıklı muameleye tabi tutulmuş, Müslümanlar ve Ortodokslar ise sürekli baskılara maruz kalmışlardır. Kimi menfaatperestlerin para karşılığında ilhakın Boşnaklar için daha hayırlı olduğu yönünde teşekkürde bulunmak için Yanya'ya ve Peşte'ye gitmeleri gerçeği yansıtmadığı gibi, Avusturya'nın var olan dış baskıları hafifletmek için uyguladığı bir taktiktir. Gerçekte Boşnaklar Osmanlı Devleti'ne daima sadık kalmışlardır. Bu yüzden mukaddes olan meşrutiyete ve Osmanlılara güvendiklerinden, devletin gerekli tedbirleri alacağına ve haklarının savunulacağına olan güvenleri tam olduğundan kendi geleceklerini sakin bir şekilde beklemektedirler. Bosna'nın ilhakının kabul edileceği yönündeki şayiaların doğru olması düşünülememektedir dahi, eğer böyle bir şey olursa Boşnakların ve Ortodoksların ilhakı asla kabul etmeyeceklerini duyurmak görevdir. Eğer tüm bunlara rağmen ilhak kabul edilecek olursa Boşnakların çoğunluğunun göç edeceği kesindir. Böylelikle devlet hem kendisine sadık bir milleti ve memleketi kaybedecek, hem de maddi ve manevi olarak zarara uğrayacak, o bölgede İslamiyetin adı bile kalmayacaktır. Tüm Boşnak ve Ortodokslar Berlin Antlaşması'na imza atmış ülkeler nezdinde Avusturya'yı şiddetle kınadığı gibi, Bosna'nın ilhakına kesinlikle izin verilmemesini de Osmanlı Devleti'nden talep etmektedirler.

18 Ocak 1909 tarihli dilekçe[26]

Bu dilekçede de Bosna'nın tarihi, iktisadi yapısı, coğrafi yapısı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, Bosna'da 700.000 Müslüman, 900.000 Ortodoks ve 400.000 Katolik yaşadığı belirtilmiştir. Bu gruplardan Müslümanlar ve Ortodokslar ittifak halindedirler ve Osmanlı idaresinin yeniden tesisi için mücadele etmeye hazırdırlar. Avusturya'nın ilhakını Osmanlı kabinesinin tasdik etmesi Avusturya'nın işlediği cinayete ortak olması demektir. İlhak çok karışık bir döneme rast geldiğinden *Tanin* ve *Şûra-yı Ümmet* gibi kimi gazetelerde ilhakın haklı gösterilmeye çalışılması, ilhakın kabul edilmesi ve karşılığında tazminat alınmasının istenmesi Osmanlı Devleti'ni Avrupa kamuoyunda rezil etmiştir.[27] Söylentileri Kamil Paşa hükümetinin tekzip etmemesi Avrupa tarafından Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü ve ömrünü tamamladığı şeklinde algılanmıştır. Kabinenin bu hatasını düzeltmesi zorunludur. Bosna-

Hersek'in Avusturya'ya ilhakı haktır, doğrudur demek harama helal demek gibi bir şeydir. İlhakın kabul edilmemesi halinde Avusturya'nın savaş ilan edeceği türünden haberler Avusturya'nın tehditlerinden başka bir şey değildir. Bu haberler Avusturya'nın amacına ulaşması için bazı art niyetli insanlar tarafından çıkarılmış sözlerdir. Bu kadar insanın haklarını, hukuklarını korumak hükümetin elindedir. Kanun-ı Esasi'nin 1. maddesine göre, Osmanlı Devleti tek vücuttur ve kesinlikle ayrılmayı kabul etmez. Bosna-Hersek'in Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğundan kimsenin şüphesi yoktur. Yazar ifadelerini daha da sertleştirerek milletvekillerine aşağıdaki soruları sormuştur: Hal böyleyken Bosna'nın ilhakına hangi vicdan ve iman ile razı olunacak? Edilen yeminler nerede kalacak? Yemininizi halka ayaklar altına alarak mı yerine getireceksiniz? Yemininiz muhafaza edilmelidir. Münafıkların, cahillerin sözlerine inanılmamalıdır. Halka hizmetin gereği budur. Aksi dünya ve ahrette hüsrandır. Bosna-Hersek topraklarının beşte dördü Müslümanlara aitken, ilhak kabul edilirse Boşnaklar göçe mecbur kalacaklarından bütün servetlerinden de yoksun kalacaklardır. Bu kadar muhacir hangi paralarla nerede iskân edilecektir? İlhak kabul edilmezse Avusturya'nın donanmasını gönderip topraklarımızı bombalayacağı yersiz bir korkudan ibarettir. Hem ilhakı kabul etmemekle Avusturya'ya savaş ilan etmek gerekmez. Biz harb ilan etmezsek Avusturya'nın da savaş ilanı ihtimali yoktur. Tersi durumda Avusturya bize savaş ilan ederse bu kez kendi geleceğini Slav milletinin ellerine teslim edeceğinden bunu da kendileri kesinlikle istemeyecektir. Avusturya'nın bu blöflerine cesaret veren bizim içerdeki art niyetli kimselerdir. Mesut inkılaptan önce kendisine İttihat ve Terakkici süsü vermiş olan bu hainlere Avusturya tarafından bir hayli

Bosna-Hersekli Ali Rüşdî*, Bosna Hersek'in Memâlik-i Osmaniye'den Tefrikiyle Avusturya'ya Satmak Fikrinde Bulunanların Vücûb-u Tel'înine Nâtık Bosna Hersek Ahâlisi Namına Meb'ûsân ve A'yân-ı Osmanî Meclislerine Virilen Lâyihadır, *Dersaâdet, 1324.

Bosna Hersek Ahâli-i İslâmiyesi Tarafından Meclis-i Mebûsân-ı Osmaniye Takdîm Olunan Lâyihadır, *Dersaadet, 1324.*

para verilmiştir. Esas erkeklik ilhakı kabul etmemektir. Bugüne kadar düşmanın kendisine savaş ilan edeceği ihtimalinden korkarak vatan toprağını para ile satmış hiçbir büyük devlet yoktur. Ortalıkta savaş ihtimali dahi yokken Bosna'yı satmak halka karşı sorumlu olmak demektir. En azından savaş tehlikesinden sonra barış yapmak daha şerefli bir tutumdur. Bu babdaki hakkın savunulması adaletin gereğidir. Aksi halde paradan zevk almış insanlardan bir şey beklenemez.

Meclis-i Mebusan'a takdim olunan layiha[28]

İlk 34 sayfasında Bosna-Hersek'teki tüm baskıların en ince ayrıntılarına kadar dökümünün yapıldığı layiha, diğer eserlere nazaran en hacimli ve en dikkate değer olanıdır. Layiha içindeki bilgiler Osmanlı arşiv belgeleri tarafından da desteklenmektedir. Layiha propagandadan da öte tamamen gerçek bilgileri ihtiva etmektedir.[29]

Ayrıntılı baskı listelerinden sonra, 500 senedir Osmanlı hâkimiyetinde Boşnakların mutlu ve refah içinde yaşadıkları belirtilmiştir: Boşnaklar bu hâkimiyetin devamından yanadır. Meşrutiyet hükümetinin uygulamaya koyduğu Kanun-ı Esasi'nin ilk maddesine göre kan dökülmeksizin hiçbir vatan toprağı terk edilmeyecektir. Bunun için yemin edilmişti, halk bu yemine güvenmektedir ve milletvekillerine olan güveni de tamdır. Eğer Avusturya'nın ilhakı kabul edilirse bu, Osmanlı Devleti'nin bütün Balkan topraklarını kaybetmesi manasına gelecektir. Avusturya'nın tam da meşrutiyetin ilanı zamanında Bosna-Hersek'i ilhak etmesi hürriyet aşığı herkesi büyük üzüntüye sevk etmiştir. Kaldı ki, meşrutiyet Osmanlı Devleti için olmak ya da olmamak manasına gelmekteyken bu hadise meydana gelmiştir. Bu sebepten Osmanlı vatandaşları bu olayı hiçbir zaman unutmayacaktır. Unutmaması lazımdır. Utanç verici olanı ise, tam kendilerine hürriyet verileceğini sanan Boşnakların birkaç milyon frank karşılığında daimi olarak Avusturya'ya bırakılmasıdır. Boşnaklar tüm bu yapılanların uydurma oldu-

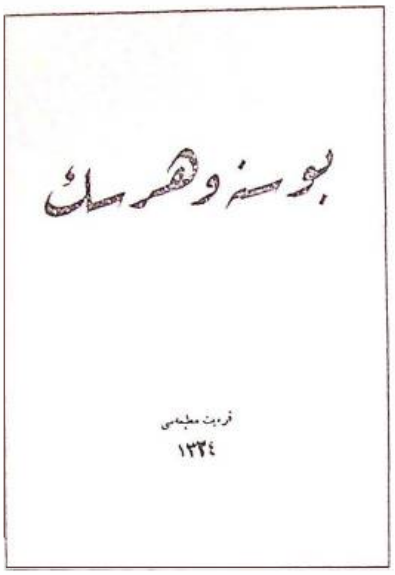

Bosna Hersek, *Karabet Matbaası, İstanbul, 1324.*

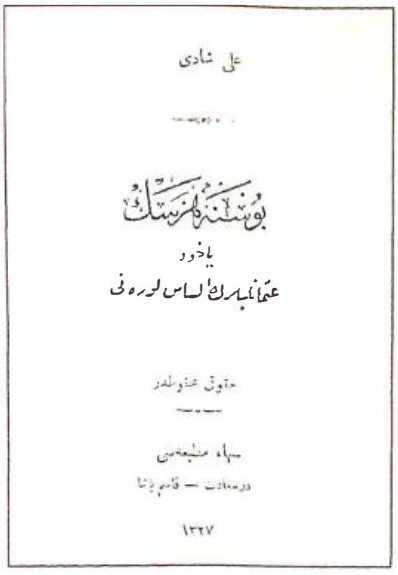

Ali Şadi*, Bosna Hersek yahud Osmanlıların Alsas Loren'i, *Dersaadet-Kasımpaşa, 1327.

ğuna inanıyor, ilhakın tasdik edileceğine, kan dökülmeden kendilerinin Avusturya işgaline terk edileceğine asla inanmıyorlardı. İnanamıyorlardı. Kendilerinin 2.500.000 lira karşılığında satılmalarını bir türlü hazmedemiyorlar. İlk defa Osmanlılar bir vatan parçası için değil, o vatanın üzerindeki devlet malları için pazarlığa oturmaktadır. Bundan daha utanç verici bir şey olabilir mi ? Bunu meşrutiyet hükümetinden değil, geçmiş müstebit hükümetten dahi beklemezdik. Eğer devletin 2.500.000 liraya ihtiyacı varsa, 10.000.000 lira vermeye hazırız. Meşrutiyet hükümeti böyle gayri meşru yollardan Bosna-Hersek'in ilhakına izin verecek mi? Bu hükümet kendi elleriyle Boşnaklar gibi devlete ciddiyetle hizmet etmiş Lala Mustafa Paşa, Silahtar Yusuf Paşa ve bunun gibi yüzlerce değerli insanlar yetiştirmiş bir halkın mahvolmasına izin verecek mi? Tarihte başka bir örneği olmayan bu duruma müsaade edilecek mi? Tüm bu karanlık günlerimizde tek umudumuz Meclis-i Mebusanı Osmanî'dir. Bizim hakkımızda vereceğiniz kararı tüm Boşnaklar büyük bir sabırsızlıkla beklemektedirler. Bu karar bizi ya Avusturya'ya terk edip yok olmamıza sebep olacak ya da ilhak kararına karşı çıkılarak yeniden yaşamaya başlayacağız.

KAMUOYUNA YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Bosna-Hersek[30]

Bu kitapçıkta Avusturya'nın politik hedeflerine ve Avusturya tarihine değinildiği gibi II. Abdülhamid'in politikasına da ateş püskürülmektedir. Esere göre, Fransuva Josef uzun süreden beri Bosna-Hersek'i ilhak etmek istiyor, ancak bir türlü uygun ortam bulamıyordu. O iki hemşireyi, Bosna-Hersek'i vatandan ayırmak ve gasp etmek fikri ihtiyar imparatorun başlıca düşüncesiydi. Bu isteğini 5 Ekim 1908'de gerçekleştirmiştir. İmparator bu hedefini gerçekleştirmek için 30 sene önce bu iki kız kardeşi evlatlık olarak eline geçirmeye teşebbüs etmiştir. 30 senedir müstebitlerden,[31] devlet, millet haini melunların zulüm ve kahrından göz açamayan Osmanlı Devleti hiçbir meşru hakka sahip olmadığı gibi, bu iki biçare yavrusunu el kapılarında bırakmış, hallerini bile sormamıştır. Her biri milletin başına bir kabus, bir ifrit kesilen o müstebitler bugün vatanı ölüm haline getirdiler, devlette kıymetli bir eser bırakmadılar. İşte idare-i müstebitenin 30 yıldır ettiği hizmet. İşte idare-i müstebitin millet hakkında besledikleri niyetin sonuçları. Bu güzel vatan müthiş bir uçurumun kenarına getirilip bırakılmıştır. O zalim yönetimin pençeleri altında inleyen halk, evlatlarıyla bile ilgilenememiştir. Tüm bu felaketleri fırsat bilen Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etti. Haksızca bir iş yaptı. Berlin'de imzaladığı anlaşmayı ayaklar altına aldı. Bu zaten Avusturya'nın mesleğidir. Bugüne kadar Osmanlı Devleti'nin başına gelen felaketlerin başlıca sorumlusu Avusturya ve Rusya'dır. Bu defa da Bulgaristan meselelerini bahane ederek, Osmanlıların bu meseleyle ilgilendiği bir dönemde Bosna-Hersek'i ilhak ederek en büyük kötülüklerden birini daha yapmıştır.

Kitabın son bölümünde Avusturya hakkında bilgiler verilmiştir. Kanaatimizce bu bilgiler iki devletin kıyaslanması amacıyla kitapçığa dahil edilmiştir. Çünkü, yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı aydınlarından bir kısmı Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile boy ölçüşemeyeceği, dolayısıyla ilhakın kabul edilmesi gerektiği yönünde fikir beyan ediyorlardı. Yine, yazarı belli olmayan bu kitapçığın İttihat ve Terakki taraftarı birinin kaleminden çıktığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü II. Abdülhamid dönemi hakkında sert eleştirilerde bulunulmuştur.

Bosna-Hersek yahut Osmanlıların Alsas-Loren'i[32]

Bu başlık meseleyi uluslararası normlara göre halletme isteğiyle seçilmiş olabilir. Çünkü Alsas-Loren Fransa ve Almanya arasında uzun yıllar büyük sorunlara yol açmış, sonunda Fransa'nın istediği şekilde sonuçlanmıştı. Bosna-Hersek'e benzer şekilde Almanya 1870'te Alsas-Loren'i işgal etmiş 1919'da tekrar Fransa'ya iade etmek zorunda kalmıştır. Ne var ki, Bosna-Hersek'in kaderi Alsas-Loren gibi olmamıştır.

Ali Şadi'ye göre, İnkılâb-ı Osmanî'nin sonuçlarından biri de Bosna-Hersek'te meydana gelmiştir. Avrupa'daki gelişmeler Reval'de[33] idamına karar verilen Osmanlı Devleti'nin bir müddet daha soluk almasına yol açmıştı. Ancak, Türk hükümetinin zayıflığı onları hareketlendirmiş, Bulgaristan bağımsızlığını ilan ettiği gibi Bosna-Hersek de Avusturya tarafından ilhak edilmiştir. Tüm bu gelişmeler Berlin Antlaşması'na aykırı olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlılar bir taraftan dış tazyiklere maruz kalırken, bir taraftan da içerdeki hükümetin halkı tam kontrol edememesi yüzünden olaylara gereken cevap verilememiştir. Bunun sorumlusu geçmiş iktidardır. Çünkü sabık melun hükümet, iktidar sahibi olabilecek zeki insanları bahaneler uydurarak yönetimden uzaklaştırmıştır. Ancak bugüne kadar savaşarak aldığı yerleri savaşarak veren Osmanlı'ya Bosna-Hersek'i Avusturya'ya terk etmek yakışmış mıdır? Kaldı ki, bu yapılan Kanun-ı Esasi'nin birinci maddesine aykırı olduğu gibi, milletvekillerini de zan altında bırakmamış mıdır? Milletvekilleri bu oldubittiye karşı bir şey yapmayacaklar mıdır? Bu güzel iki kardeş İstanbul'da verilen kararla ölüme ve ümitsizliğe mi terk olunacaktır? Bu temiz ve pak kızına her türlü çirkin muamelenin yapılmasına izin verilecek midir? İşte ey Osmanlı halkı, evimizde okullarda bu ilhaka karşı çıkalım. Bu vatan bizden hizmet bekliyor. Boşnak ve Müslümanlara yapılan baskılara ve onların feryatlarına kulak tıkamayınız. Kuvvetin galip geldiği bu dünyada halkın da ezilmesini kabul etmeyiniz. Ancak heyhat! Çünkü bizi koruması gerekenler kansız cansız ölü gibi durmaktadırlar. Ancak, gelecek nesiller bu haksızlığın hesabını soracaklardır. Fransızların Alsas Loreni gibi Osmanlı ahfadı da Bosna-Hersek'in intikamını mutlaka alacaktır.

SONUÇ

Yukarıda da görüldüğü gibi, II. Meşrutiyetle birlikte yeniden uygulamaya konulan Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerine özellikle atıfta bulunulmuştur. Bu maddeler: Madde 1. Devlet-i Osmaniye ülkesiyle bölünmez bir bütün olup hiçbir zamanda ve hiçbir sebeple ayrılık kabul etmez. Madde 4. Padişah, halifeliği sebebiyle İslam dininin koruyucusu ve bütün Osmanlı tebaanın koruyucusu ve padişahıdır. Madde 11. Devletin dini İslamdır.[34] Anlaşılacağı gibi, Boşnak yazarların bu maddeler üzerinde hassasiyetle durmaları son derece normaldir. Çünkü Bosna-Hersek meselesinde devletin karşılaştığı durum Kanun-ı Esasi'nin yukarıdaki maddelerinin tamamına ters düşmektedir. Avusturya'nın Bosna'yı ilhakı 1. maddeye tamamen zıttır. Hele bu toprak parçasının savaşsız, sadece birtakım gözdağı karşısında çekinilerek masa başında müzakere ile kaybedilmesi kabul edilir bir olay değildir. Yine halkı Müslüman olan bir toprak parçası Hıristiyan olan bir devlete bırakılmış olacaktı. Bu durum 4. ve 11. maddelere terstir. Bosna-Hersek'in ilhakının kabulü 4. maddenin tamamen geçersiz oluşu sonucunu ortaya çıkarıyordu. Bu ilhakla padişah görevini yerine getirmemiş oluyordu. İşin hukuki yönü görüldüğü gibi Kanun-ı Esasi'ye tamamen uymamaktadır. Meşrutiyet yöneticilerinden beklenen kanunların gereklerini yerine getirmektir. Boşnakların bu beklenti içinde olmaları çok normaldir. Zira Meşrutiyetin sloganı hak ve özgürlüklerdi, dolayısıyla yeni açılan dönemde farklı beklentilerin olması doğaldır. Boşnaklar için Meşrutiyetin Abdülhamid devrinden farklı bir manası olmalıydı, bu da, özgürlüklerine kavuşmaktı. Özgürlüklerini elde edeceklerini sanan Boşnaklar bunun tam tersi bir durumla karşı karşıya kalınca hayal kırıklığına uğradılar. Böylece, II. Meşrutiyet Boşnaklar için özgürlüğün değil, sonu görünmeyen bir esaretin başladığı devir oldu.

Çalışmalarda vurgulanan bir diğer husus da geçmiş iktidarın tutumudur. Bosna-Hersek'i ilhaka götüren süreç Abdülhamid döneminde başlamıştır. Abdülhamid dönemi büyük baskılarla geçtiği için Bosna-Hersek hakkında da bir gelişme elde edilememiştir. Sonunda da Osmanlı Devleti'nin en hassas döneminde Avusturya Berlin Antlaşması'na aykırı olarak Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir. Bu çalışmaların tarihine bakarsak, Osmanlı Devleti ile Avusturya'nın ikili görüşmelerde bulunduğu tarihlere rastlar. Bu durumu iki şekilde değerlendirebiliriz. İlki, ya Boşnaklar ilhakın üzerlerindeki şaşkınlığını atarak karşı propagandaya geçtiler, ya da ikili görüşmeleri haber alarak Bosna'nın ilhakının Osmanlı kabinesi tarafından kabul edilmesini önlemek amacıyla çalışmalara başladılar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ikinci olasılık daha kuvvetlidir. Ancak, yapılan çalışmalar ve verilen dilekçeler Boşnakların isteğini yerine getirmeye yetmemiştir. Yazarlar hakkında yapabileceğimiz bir tespit de, yazarların tamamının İttihat ve Terakki mensubu oldukları veya en azından Meşrutiyet taraftarı olduklarıdır.

Bosna-Hersek'in ilhakı Avusturya için de istenilen sonucu vermediği gibi,[35] Saraybosna'da Avusturya-Macaristan veliahdının öldürülmesiyle başlayan gelişmeler dünyanın o güne kadar gördüğü en kanlı ve en korkunç savaşı da başlattı. Bu savaş, meselenin tarafları olan iki imparatorluğun tarihe karışması ve imparatorluklar üzerinde milli devletler kurulmasıyla sonuçlandı. Savaş sonunda Bosna-Hersek yeni kurulan Yugoslavya Federasyonu'na bırakıldı. Ne var ki, tarihi miras iki devleti de bölgeden soyutlayamadı, 1990'lı yıllarla birlikte hemen hemen 90 yıl önce yaşanalar bu kez değişik bir mahiyete bürünerek yeniden iki devletin de kamuoyunu meşgul etmeye başladı.

1. Konu hakkında belli bir fikir edinebilmek için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988, c. 8, s. 14-32; Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, 1987, c. 2, s. 252-255; Mahmud Celâlettin Paşa, *Mirât-ı Hakikât*, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul, 1985, s. 206-220.
2. Tanzimatçılar da başlangıçta buna benzer bir amaç hedellemişlerdi. Ne var ki, istediklerinin tam tersi olmuş, reaya, Osmanlı Devleti'ne bağlanmak yerine daha da asi hale gelmiş ve sık sık ayaklanarak devleti zor durumda bırakmıştı. Son derece yerinde tespitler için bkz. Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, 1992, s. 1-16.
3. Erim, *Devletlerarası Hukukî ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara, 1953, s. 413; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1987, c. 2, s. 84-85; *Mirat-ı Hakikat*, s. 684-698; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 76-80; Jovan Rodaviç, *Bosna ı Hercegovina na Berlinskom Kongresu*, Belgrad, 1955, 68 s.
4. *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, Ankara, 1992, s. 23; Fehmi Nuza, "Bosnalıların Avusturya işgal Ordusuna Karşı Mukavemetleri", *Türk Kültürü*, Eylül, 1896, c. 24, S. 218, s. (58-66) 590-598; Nedim İpek, "Bosna Hersek Göçü", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'a Armağan*, Ankara, 1995, s. 296-297; İşgal dönemi Bosna-Hersek'in durumu için bkz. Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslâm*, İstanbul, 1995, s. 194-211.
5. Ancak bu hükmün uygulanabildiğini söylemek güçtür, Müslüman halkın büyük bölümü Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Göçmenler genellikle Makedonya'da toplanmışlardır. Bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri 1877-1890*, Ankara, 1994, s. 49.
6. *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 79-82 (BOA. Muâhedenâmeler, nr. 56/15, 21 Nisan 1879 tarihli mukavelenâmenin tercümesi); Necdet Eren, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Osmanlı Efkâr-ı Umûmiyesi'ndeki Tesirleri*, 1956, Ek no: 2, İÜEF Tarih Bölümü bitirme tezi, Seminer Kütüphanesi no: 581; İpek, *agm*, s. 297.
7. Zafer Gölen, "Bosna Hersek Hakkında Bir Lâyiha", *S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta, 1996, S. 2, s. 293-321; Türkgeldi, *age*, s. 343-344.
8. *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 86-89. (BOA. HR. SYS, Nr: 256/2 Belge sıra no: 51-53, 12 Mart 1879 tarihli Bosna ileri gelenlerinin ve ulemasının gönderdiği mazhar); İvo Andriç, *Drina Köprüsü*, (Çev. Nuriye Müstakimoğlu-Hasan Ali Ediz), İstanbul, 1962, s. 120-121.
9. Bu dönem nüfus hareketleri için bkz. Zafer Gölen, "19 Yüzyılda Bosna Hersek'in Nüfusu", *Toplumsal Tarih*, S. 54 (Haziran 1998), s. 36-42.
10. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara, 1991, c. I-kısım: I, s. 367-369.
11. Avusturya'nın çalışmaları ve dönemin gelişmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *age*, c. 1, kısım: II, s. 101-113; Eren, *age*, s. 21-22; Sadrazam Kamil Paşa bu gelişmelerden büyük üzüntü duyduğunu Meclis-i Mebusan'ın açılış nutkunda belirtmiştir. Bkz. Faik Reşit Unat, *II. Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Hadisesi*, Ankara, 1991, s. 26.
12. *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 268-270 (BOA. Y.A. Hus, nr. 525/66, 7 Ekim 1908 tarihli sadaret tezkiresi); Karal, *age*, Ankara, 1996, c. 9, s. 218-219.
13. Özellikle 13 Ekim'de Sultanahmet'te yapılan miting bu mitinglerin en büyüklerinden biridir. Bkz. Unat, *age*, s. 171.
14. Hatta bu boykot Osmanlı Devleti'nde yeni sanayilerin doğmasına yol açmıştı. Avusturya'dan ithal edilen başlıca ürün olan fesin yerini, ülke içinde üretilen deve tüyü kalpaklar almaya başlamıştı. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul, 1998, s. 72.
15. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1987, s. 11.
16. 26 Aralık 1908 tarihli ariza sureti. Bkz. Unat, *age*, s. 122-123.
17. 28 Aralık 1908 tarihli nutuk. Bkz. Unat, *age*, s.126.
18. Karal, *age*, c. IX, s. 220-224; Bayur, *age*, c. I, kısım: II, s. 113-124, 147-156.
19. *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 283-284 (BOA. Yıldız, Kamil Paşa Evrâkı, nr. 3519, Kamil Paşa'nın mütâlaanâmesi); Kamil Paşa'nın Yenipazar ve Bosna-Hersek meseleleri hakkında Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşma için bkz. *Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi*, Ankara, 1982, c. I, s. 806.
20. *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 286-291 (BOA. HR. HŞM. İŞO, nr. 36/4, belge sıra nr. 9, 26 Şubat 1909 tarihli beyanname tercümesinin sûreti); Bayur, *age*, c. I, kısım: II, s. 158-159,172.
21. Eren, *age*, s.31-32.
22. Hüseyin Kazım Bosna'nın ilhakının Meşrutiyet hükümeti tarafından kabul edilmesini değil, ilhak karşılığında para alınmasını yadırgar. Ona göre bu durum Rusya'ya ödenen savaş tazminatından daha küçük düşürücü olmuştur. Bkz. Hüseyin Kazım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü*, İstanbul, 1992, s. 25.
23. Karal, *age*, c. 9, s. 224.
24. Kanaatimizce bu metot dönemdeki bazı toplumsal olaylarda kullanılmaktaydı. Çünkü Çerkeslerin de kendi meselelerini bu yöntemle hal etme yoluna gittiklerini biliyoruz. Bkz. Zafer Gölen, "II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Çerkes Teavün Cemiyeti'nin Çalışmaları, Çerkes Köleliğini Önlemeye Yönelik Faaliyetler", *Toplumsal Tarih*, S. 57 (Eylül 1998), s. 53-58.
25. *Bosna Hersek Hakkında Meclis-i Mebûsân-ı Osmanî ve Makam-ı Sadârete Takdîm Olunan Levâyih*, İstanbul, 1324, 14 s. (Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi, No. 20955). Bu layiha Bosna-Hersek Cemiyet-i Hayriyye-i Osmaniyesi tarafından Meclis-i Mebusan'a ve Sadarete takdim edilmiştir.
26. Bosna-Hersekli Ali Rüşdî, *Bosna Hersek'in Memâlik-i Osmaniye'den Tefrikiyle Avusturya'ya Satmak Fikrinde Bulunanların Vücûb-u Tel'inine Nâtık Bosna Hersek Ahâlisi Namına Meb'ûsân ve A'yân-ı Osmanî Meclislerine Verilen Lâyihadır*, Dersaâdet, 1324, 8 s. (Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi, No. 20957)
27. Kayalı, konu hakkında, "devrimin hemen ardından yaşanan bu toprak kayıplarının faturası, geçmişin politikalarına çıkartılabilirdi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti de, başta İstanbul'da yayımlanan günlük gazete *Tanin* olmak üzere basını etkin bir biçimde kullanarak, kayıplara karşı gösterilen tepkiyi desteğe çevirmeyi becerdi" demektedir. Bkz. Kayalı, *age*, s. 61.
28. *Bosna Hersek Ahâli-i İslâmiyesi Tarafından Meclis-i Mebûsân-ı Osmaniye Takdim Olunan Lâyihadır*, Dersaadet, 1324, 47 s. (Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi, No. 20954)
29. Gölen, "Bosna Hersek Hakkında Bir Lâyiha", s. 293-300.
30. Karabet Matbaası, *Bosna Hersek*, İstanbul, 1324, 15 s. (Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi, No. 20956)
31. II. Abdülhamid devri.
32. Ali Şadi, *Bosna Hersek yahud Osmanlıların Alsas Loren'i*, Dersaadet-Kasımpaşa, 1327, (Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi No. 1725). Kitabın yazarı Ali Şadi, bu kitapçığı yazmaya Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan protokolden sonra başladığını, ancak kendi tabiriyle "harb-ı irticâî" yüzünden kitabı yazamadığını belirtir. Şadi, o anda dünya ve Osmanlı gündemini yakından meşgul eden kuyruklu yıldız hadisesine de atıfta bulunarak durumu şöyle anlatır: "Avrupa ulema-yı hey'etiyesinin pek yakın bir zamanda keşf ile vuku'a geleceğini bi'l-hesab tayin itdikleri kuyruklu yıldızın arz ile müsâdemesinden parçalanacağını i'lân itmişlerse de basar rasıdının galat-ı rü'yetiyle 11 Nisan'da yıldız kıyametinin kopacağını tahmin idememişlerdi. Şu mazzarrat-ı daiminin saye-i mahûfî rel' idilince geniş bir nefes alarak yazı yazmağa başladığımızı bütün millete tebşîr ideriz". *Age*, s. 2.
33. 1908 Haziran'ında İngiliz Kralı Edward VII bir Rus limanı olan Reval'de Çar II. Nikola ile buluştu. Bu münasebetle İngiltere ile Rusya arasında Balkanlar'daki durum ve bilhassa Makedonya'da yapılması gereken reformlar üzerinde durulduğu ve anlaşmaya varıldığı sanılıyor. Reval'de İngiliz ve Rus hükümdarlarının görüşmeleri Türkiye'deki yeraltı faaliyetlerinin hızla gelişmesine ve 1908 Temmuz'undaki "ihtilâl"e yol açığı kuvvetle mümkündür. Reval görüşmeleri ve anlaşmaları Türkiye'de büyük tepkiye yol açmıştır. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 155.
34. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 1996, s. 105; Karal, *age*, c. 8, s. 222.
35. Avusturya'nın politikası genel Alman çizgisiyle "Drang nach Osten" olarak sloganlaştırılan doğuya doğru genişlemedir. Bu hedefe ulaşmak için Avusturya, Bosna-Hersek'ten sonra Selânik'i de alarak Ege Denizi'ne inmek ve bir kara devleti olan topraklarını dünyaya açmaktı.

Sanayileşme Sürecinde Balkan Tekstil Endüstrisi

OLCAY PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

Sanayi Devrimi dünya üzerindeki ekonomik dengeleri altüst eden çok önemli bir gelişmedir. Bu gelişmeye ayak uydurabilen ekonomiler zaman içinde kendilerini yenilemiş, bunu gerçekleştiremeyenler ise değişimin olumsuz etkileriyle başa çıkmaya çalışmışlardır. Sanayi Devrimi'nin ilk işaretlerinin Avrupa'da ortaya çıkması elbette ki rastlantı değildir, zira bu olay, yüzyılların sermaye mirasının ve geleneksel kalıpların kırılarak yeni durumlara uyum sürecinin başlatılmasıyla ilişkilidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batıdaki endüstriyel gelişmeye paralel bir değişim -hatırı sayılır çabalara rağmen- sergileyemediği düşüncesi pek çok tarihçi arasında yaygın biçimde kabul edilmektedir. Ortaçağın büyük ve güçlü Osmanlısı kendine has dengelerle örülmüş, kendi içinde kapalı ekonominin hâkim olduğu bir devlettir. 16. yüzyıla kadar "Klasik Dönem" olarak adlandırdığımız zamanda devletin üretim üzerinde loncalar yoluyla bir denetimi söz konusudur, ithalat ve ihracat belli kurallar çerçevesinde yapılmaktadır. Devletin gücü sayesinde önemli bir sorun ortaya çıkmamaktadır. Ancak değişen ve farklılaşan dünya, yeni filizlenen kapitalizm, kendisine benzemeyenleri yok etme eğilimindedir.

Batı ekonomilerinin klasik feodal yapısını kırarak kapitalizme geçmesi, sanayilerini kurması da çok kolay olmamakla birlikte, belli birtakım temel değişim süreçlerinin yaşanmasıyla mümkün olmuştur. Ekonomi feodalizmden kapitalizme geçiş sırasında, değişik üretim tarzı süreçleri yaşamıştır. Feodal üretim tarzının çözülmeye başladığı dönemlerde, sömürgecilik faaliyetleri, mülksüzleşmenin yaygınlaşması gibi nedenlerle, serbest işçi ve parasal sermayenin birleşmesiyle kapitalizm doğmuştur.[1]

Fakat ekonomik sistem olarak kapitalizm daha uzun zaman feodal üretim tarzı özelliklerini muhafaza edecektir.

Bu çalışmada, tekstil endüstrisinde sanayileşmeye giden gelişmeleri inceledik; incelememize konu olan coğrafya Balkanlar olarak seçilmiştir. Çünkü Balkanlar Osmanlı ülkesinin başka bölgelerine hiç benzemeyen, ama gerçek Osmanlı kimliğini yansıttığına inandığımız bölgedir, ayrıca Batıya açılan kapı olması sebebiyle, gerek düşünsel, gerek teknolojik gelişme açısından hemen her zaman ilk etkileri yaşamıştır. Ayrıca Balkanlar, Avrupa'ya geçiş bölgesi olması sebebiyle de canlılığını hiç yitirmeyen bir bölgedir. Asıl amacımız bölgedeki üretim tarzı değişimlerini incelemekse de sanayileşmede önemli faktörler olan nüfus dalgalanmaları, ticaret ve şehirleşme de yeri geldikçe çalışmamıza konu olacaktır. "Endüstri öncesi toplumlarda gelişme hızını belirleyen tekstil imalatıdır"[2] tezinden yola çıkarak daha çok Balkanlar'da tekstil imalatında yaşanan üretim tarzı değişimini ele alacağız.

Osmanlı ordularının Balkanlar'a geldiği yıllarda tekstil imalatı konusunda bölgede belli bir sistem dahilinde üretim yapılmaktaydı. Ortaçağ ekonomisinin gereklerine göre şekillenen bu sistemde temel prensip halkın kendi ihtiyacını üretmesi ve sadece ihtiyaç fazlalığı hakkında pazar kaygısı taşımasıdır. F. Braudel bu üretim tarzı için "küçük aile işletmesi" terimini kullanmaktadır. Ev bir imalathane olarak düşünülürse, aile bireyleri de çalışanlar konumundadır, ancak burada görevler ayrıştırılmamıştır, tüketici için de herhangi bir aracı söz konusu değildir.[3]

Evde üretim örneği:
Bıçakçının aile atölyesi.
Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi Kapitalizm*, Ankara, 1993.

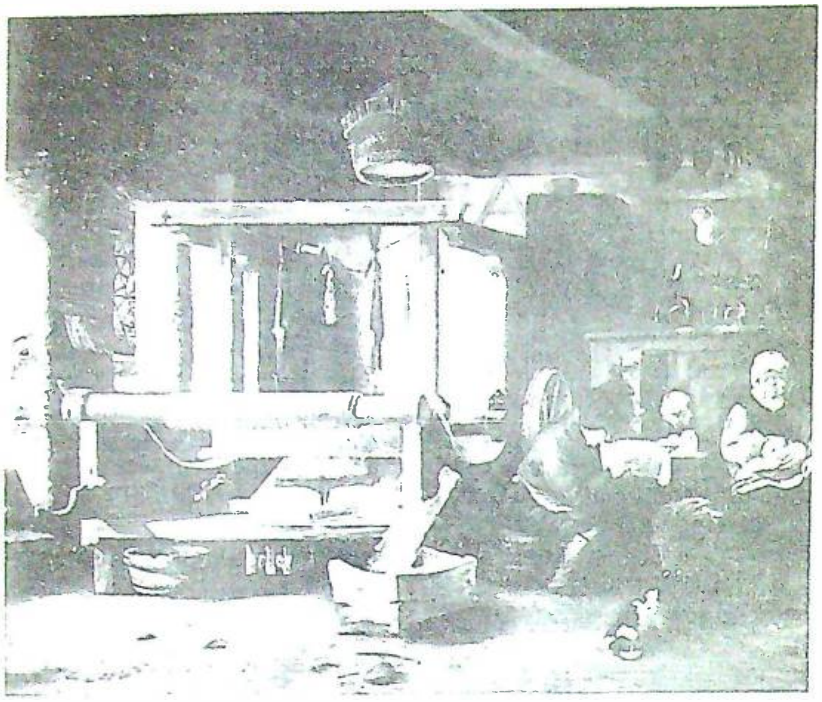

A. van Ostade'nin dokumacı tablosu: Oturma odasında tezgâh, evde çalışmanın tipik örneği.
Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi Kapitalizm*, Ankara, 1993.

Balkanlar'da bu tarzda üretim yaygındı. Bölgede gerek yünlü, gerek pamuklu dokuma alanlarında hammadde açısından önemli bir kapasitenin var olması elbetteki üretimin itici güçlerinden biri olmuştur. Bilindiği gibi, Balkan yarımadasının güneyi, Akdeniz ikliminin karakteristik endüstri bitkisi olan pamuk yetiştirmek için uygun bir bölgedir. Kuzeydoğu Balkanlar'da da uygun koşulların etkisiyle, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yaygın olması yünlü dokumacılığı için gerekli hammaddeyi sağlamıştır. Böylelikle tekstil imalatı alanında 16. yüzyıldan itibaren önemini ileride daha da artıracak merkezler şekillenmeye başlamıştır. En önemli merkezler pamuklu alanında Selanik, Teselya, Mora, Alasonya, Livadya, Atina, Eğriboz,[4] Serez, Karaferya, Drama, biraz daha kuzeyde kalan Sofya'dır. Yünlü dokuma alanında Filibe ve çevresi ile Lofça, Sofya, Edirne, Ustrumca, Drama, İmroz, Limni, Eğriboz ve Selanik'tir.[5]

Bölge eskiden beri Raguzalı ve Venedikli tüccarların ilgisini çekmiştir. Hatta Raguzalılar ticari amaçla burada koloniler oluşturmuşlardır. En çok satın aldıkları ürünler de yerli halkın üretim fazlası, pamuk, yün, tabaklanmış deri, balmumu vs'dir.[6] Burada hammaddenin[7] yanı sıra pamuklu ve yünlü kumaşların da ticareti yapılmaktaydı. 16. yüzyılın başlarında Rumeli ve Anadolu pamuğu Tuna'dan Kafkaslar'a kadar geniş bir bölgeye ihraç edilmektedir.[8] Pamuk ve pamuk ipliğinin "memnu meta" kapsamından çıkarılması ile de Drama-Serez pamuğu Orta Avrupa'ya da ihraç edilmiştir. Yünlü kumaş ticareti de üretimdeki gelişmeye paralel olarak önem kazanmıştır. 1500'lerde Draç iskelesinden Karadeniz sahiline ihraç edilen mallar arasında kebe, çuha (özellikle Selanik çuhası), halı gibi ürünler önemli yer tutmaktadır. 1550'li yıllardan itibaren de Filibe abalarının Suriye, Şam, Halep gibi merkezlere satıldığı ve aynı yüzyılın sonlarında Raguzalıların Varna Limanı'ndan gemiler dolusu yapağı aldıkları bilinmektedir.[9] Büyüyen ticaretin etkisi ile Balkanlar'da "mahalli pazarlar" organize olmaya başlamıştır. Bu durum da hem üretimin, hem de ticaretin çapını geliştirmiştir. Tatarpazarı, Filibe, Saraybosna, Sofya, Üsküp, Manastır, Serez, Selanik,[10] Maşkolur,[11] Uzuncaova, İslimiye[12] gibi şehirlerde kurulan "panayır" adlı pazarlar zaman içinde gelişmiş ve hem Orta Avrupa, hem de Suriye ve Hindistan gibi uzak merkezlerle de ticaret yapabilecek konuma gelmişlerdir. Fakat asıl önemli pazar 16. yüzyıldan beri Avrupa ticaretinin kalbinin attığı Leipzig Fuarı'dır.[13] Avrupalıların bu fuar aracılığı ile Balkanlar'dan satın aldığı mal hacmi oldukça geniştir, öyle ki, 18. yüzyılda Arnavutluk ürettiği yünün % 70'ini Venediklilere bu fuarda satmış, Habsburg İmparatorluğu da Saksonya yünlü endüstrisini fuardan satın aldığı Balkan yünü ile beslemiştir. Yine bu dönemlerde Fransızlar da Eflâk ve Boğdan yünlülerinin alıcısı olmuşlardır.[14]

Balkanlar'da ticaretin gelişmesiyle birlikte fetihten itibaren devam eden sistemli iskân politikasının da etkisiyle, bölge nüfusu kalabalıklaşmış ve yeni yerleşim merkezleri de kurulmuştur. Ticari faaliyet artışına paralel nüfus kalabalıklaşmasına iyi bir örnek Cumalu[15] şehridir. 16. yüzyılın birinci yarısında 13 hane ve 5 bekâr nüfusla kurulan şehir, ticaretin gelişmesi sayesinde, her cuma günü kurulan bir pazara sahip olmuş ve nüfusu artarak, Hristiyanları da çekmeye başlamıştır. Yüzyılın ikinci yarısında şehirde 7 hanelik Hristiyan nüfusu vardır. Hatta pazarın büyümesiyle birlikte önceleri 500 akçe olan pazarbacı (satıştan alınan vergi) 1500 akçeye çıkmıştır. Yine bu canlılığın etkisiyle bazı bölgeler önemli nüfus artışına sahne olmuştur. Örneğin Kuzeydoğu Balkanlar'da Silistre şehri 16. yüzyılın ilk çeyreğinde 4 bin kişilik nüfusa sahipken, yüzyıl sonlarında nüfus 8 bin kişiyi geçmiştir. 16. yüzyıl başlarında 1100 kişi olan Şumnu yüzyıl sonunda 1815 kişiye ve yine yüzyıl başında 4800 kişi olan Varna nüfusu yüzyıl sonunda 7500 kişiye ulaşmıştır.[16] Nüfus dalga-

lanmalarının yerleşim bölgelerini geliştirip canlandırmasının en önemli örneklerinden biri İspanyol Yahudileri'nin Osmanlı topraklarına göçüdür. Padişah II. Bayezid'in izniyle Osmanlı ülkesine ve bu arada Selanik'e yerleştirilen Yahudi cemaati[17] Balkanlar'da ticari hacmin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Beraberlerinde getirdikleri sermayeleri ve Avrupa'nın değişik yerlerindeki akrabalarıyla devam eden ticari ilişkileri sayesinde, geldikleri andan itibaren Osmanlı ticari hayatında önemli bir rol yüklenmişlerdir. Ayrıca ileride üzerinde duracağımız gibi, Kastilya yünlü dokumacılığı tekniklerini biliyor olmaları da üretimdeki gelişmede pay sahibi olmalarını sağlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren de Balkanlar'daki değişik etnik grupların göç hareketleri de ticari aktiviteyi etkilemiştir. Örneğin Arnavut feodal beylerinden kaçan Ulahların, Avusturya sınırındaki Zemun'a yerleşerek canlı hayvan ticaretiyle ilgilenmeleri gibi.[18]

Ticaretteki bu canlılık üretimdeki artışın hem itici gücü olmuş, hem de bu artıştan etkilenmiştir. Pazarlama olanaklarına paralel olarak hammadde ve mamul madde sirkülasyonundaki çoğalma üretim tarzı değişiminde, dolayısıyla sanayileşmeye doğru giden yolda önemli bir adımdır. Zira hammadde ve pazar olanaklarının genişlemesi sanayi-kapitalizmin temel koşullarıdır. Geriye de sermaye sahibi müteşebbis, işgücü ve artık yavaş yavaş bütün dünyada gelişen teknoloji kalmıştır.

Osmanlı ekonomik yapısının özellikleri Avrupadaki gibi bir kapitalist girişimci kitlesinin doğmasını engelleyecek niteliktedir. Klasik Dönem boyunca iyi örgütlenen ve kendi içinde bir tür kapalılık içeren bu sistem ve sistemin uzantısı, aynı zamanda devletin üretimdeki denetleyicisi olan esnaf teşkilatı (lonca) burjuvazinin, dolayısıyla da kapital birikimin doğmasına engeldir. Girişimci tüccarın devreye girebilmesi için dönemin esnaf örgütlerinin gücünün kırılması gerekmektedir. Bu da kolay olmayacaktır, fakat ticaretteki gelişme, kentli nüfus artışına paralel büyüyen şehirlerin ihtiyacındaki artış, çevre köylere şehirli nüfusun ihtiyacını karşılama rolünü yüklemiştir. Şehirdeki üretimin ancak loncaların, dolayısıyla devletin kontrolünde yapılabilmesi üreticiyi katı lonca kurallarının yerleşmediği, tarımsal olanakların kısıtlı olduğu kırsal bölgelere çekmiştir.[19] Böylece girişimci tüccarın devreye girmesi ile kırsal bölge, gelişmekte olan sanayinin içine kaydırılarak toplumsal işbölümünün ortaya çıkması sağlanmıştır. Bu "putting out system"dir. Kapitalist ev sanayii olarak da adlandırılan bu üretim tarzında, aracı tüccar hammaddeyi üreticiye teslim eder, genellikle kendisine ait üretim araçlarında kumaşı dokutur, boyama ve diğer işlemlerle ayrı ayrı ilgilenerek satış kârını kendine ayırırdı.

Üretimin kırlara çekilmesiyle girişimci tüccarın işi kolaylaşmış gibi görünmektedir. Özellikle kış aylarında topraktan elde edilen gelirin aileye yetmemesi,[20] savaş dönemlerinde ortaya çıkan ek vergileri ödemek için artı bir gelire ihtiyaç duyulması, ekonomik gerekçelere bir de göçlerle oluşan nüfus dalgalanmalarının eklenmesi (örneğin: 18. yüzyılda Arnavut âyanlardan kaçan Bulgarların Eflâk'a yerleşerek Bükreş ve Yergöğü tüccarları için ucuz işgücü kaynağı haline gelmeleri)[21] üretimde nitelik ve niceliğin değişmesi için etkili bir fırsat olmuştur. Bu sayede 18. yüzyıl boyunca değişik yerlerde ve zamanlarda, yeni üretim tarzının hayata geçmesiyle, pamuklu, ipekli, yünlü imalatının görece artığı gözlenmektedir. Buna örnek olarak Selanik Makedonya bölgesinde 1740-90 yılları arasında yılda 2 milyon okka pamuk ipliğinin bu şekilde üretilerek, bunun 1 milyon okkasıyla pamuklu kumaş dokunması, kalan miktarın da ihraç edilmesini gösterebiliriz. Artık kırsal sanayinin proto-endüstrisi doğmak üzeredir. Fakat devletin bu atılıma gösterdiği tepki son derece olumsuz ve sert olmuştur. İmalatta lonca standardın-

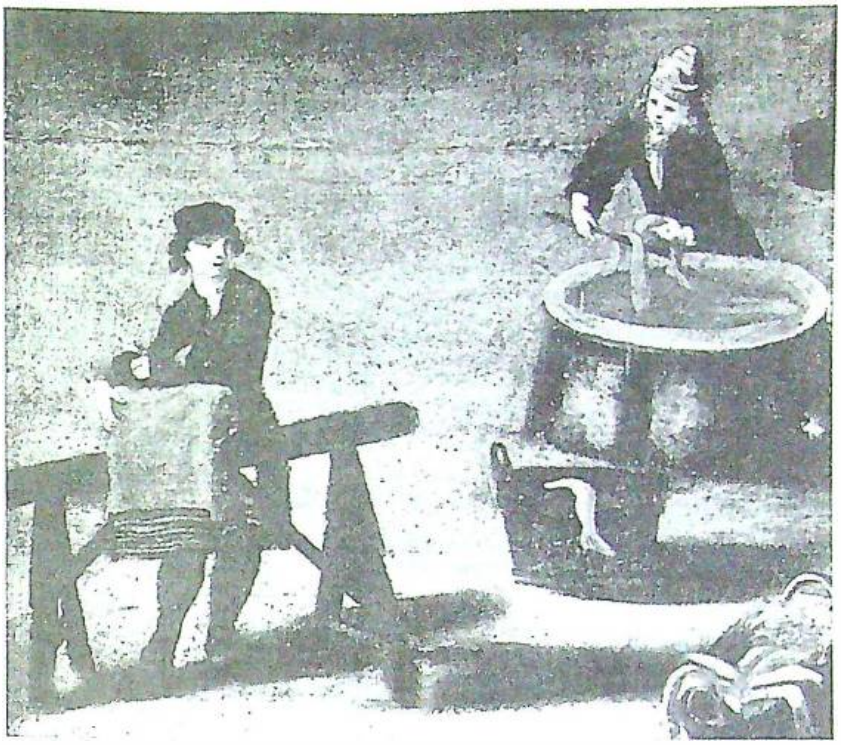

Venedik'te boyahaneler, 17. yüzyıl.
Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi Kapitalizm*, Ankara, 1993.

dan kurtulup ucuz emek kullanarak maliyeti düşürmeye çalışanlara karşı malların müsaderesi, işyerinin yıkılması, çalışanların kürek cezasına çarptırılması gibi tedbirler alınmıştır.[22] Böylesine sert bir tepkinin sebebi de Osmanlı ekonomisinin fiskalizm[23] ilkesinin bu şartlar altında yeterince uygulanamayacağı korkusudur.

Sipariş verme usulü ile gelişmeye başlayan kırsal sanayi böylelikle devletin engellemesi ile sönmeye başlamıştır. Fakat bu durum Balkanlar'da her bölge için geçerli olmamıştır. Teselya'daki Ambelekya şehri pamuk imalatı, kapitalist ev sanayii için güzel bir örnektir. 17. yüzyılda şehir, örümcek ağı gibi birbirine bağlanmış imalathaneleriyle önemli bir merkez haline gelmiştir. Şehirli kadınlar pamuğu hazırlayıp bükerken, erkekler ve çocuklar da şehrin 24 boyahanesinde pamuk ipliğinin boyanması işleminde çalışmışlardır. Bu şekilde üretilen ipliğin 250.000 kilosu Almanya ve Avusturya'ya ihraç edilmiştir.[24]

Balkanlar'daki tekstil ürünleri imalatı hem iç, hem de dış pazarı ilgilendiriyordu. Osmanlı ekonomik politikasının gereği olarak üretim öncelikle yerel ihtiyacı karşılamak zorundadır, ancak bundan sonra dışarıya satılabilir. Osmanlı iç pazarı sarayın, başkentin, büyük şehirlerin ve en önemlisi de ordunun ihtiyaçlarının karşılanması üzerine kuruludur.[25] Kırsal bölgede girişimci tüccarın siparişle yaptırdığı imalatı engelleyen devlet bazı bölgelerde kendi ihtiyaçları için girişimci rolünü üstlenmiştir. Balkan tekstil endüstrisi özellikle ordu ihtiyaçları için dağınık, ama birbirine bağlı atölyelerde (Braudel bu atölyeler için de manüfaktür terimini kullanmaktadır) üretim yapmaya başlamıştır. Bu üretim tarzına bilinen en iyi örnek elbette ki Selanik'tir. Yeniçerilerin elbiseleri için "barani" adlı bir tür yünlü kumaşın, padişah II. Murat'tan itibaren Selanik Yahudilerine dokutulduğunu ve yeniçeri mevcudunun artmasıyla birlikte Vidin ve Flordin kazalarında da "yağmurluk" yaptırıldığını biliyoruz. 15. yüzyılın ikinci yarısında İspanyol Yahudilerinin gelmesiyle birlikte de kışlık yeniçeri elbisesi için gerekli olan "çuha" adlı yünlü kumaşı ustaca dokudukları görülen Yahudilere çuha dokumaları için önemli ayrıcalıklar tanınmış ve Selanik Yahudileri böylece uzun yıllar devlet ihtiyacı ve siparişi üzerine üretim yapmışlardır.[26] Filibe ve hinterlandı da aynı sistem çerçevesinde devlet siparişi ile çalışan ve dev bir manüfaktür görüntüsüne bürünmüş önemli merkezlerdendir. Filibe çevresinde bazı önemli üretim merkezleri de vardır. Filibe'de bulunan çeltik mukataasından toplanan iltizamın bir kısmının para olarak alındığını ve bu para ile askerin giysi ve döşeme gereksinimi için "beylik" adı verilen bir tür aba ve kilimin İslimiye, Şarköy ve çevresinde dokutulduğu da bilinmektedir.[27] Böylece Balkanlar'da, hammadde bolluğunun da etkisiyle, öncelikle yünlü kumaş üretiminde ileride önemini daha da arttıracak merkezler ortaya çıkmaya başlamıştır. Devlet, özellikle ordusunun ihtiyaçlarının sağlandığı merkezlere ve dokumacı ustalarına önemli ayrıcalıklar ve vergi muafiyetleri sağlayarak, ihtiyaçlarının karşılanmasını garantiye almıştır. Ancak imalatın belirli merkezlerde, devlet kontrolünde yapılması, bu merkezlerin gelişip sanayileşmesinde aşama kaydetmesine engel olmuş, bunlar işbölümü, teknoloji, verimlilik açısından büyük organizasyonlara dönüşememişlerdir. Üretimde eskiden olduğu gibi esnaf tipi örgütlenme hâkim kalmış, hatta bir arada çalışma düzeni esnaf örgütlerinin tradisyonalist (gelenekçi) tutmunu pekiştirmiştir. Ayrıca üretim, rekabet gibi kapitalist türden bir gelişmeye karşı iyice hassaslaşmıştır.[28]

Bu değişim ve gelişme süreci 18. yüzyıl sonlarına doğru başka bir güç tarafından neredeyse tamamen durdurulmuştur. Napoleon savaşlarından kurtulup ekonomiyi siyasetin önüne alan Avrupa'nın, endüstriyel gelişmesine paralel olarak, Osmanlı tekstil piyasasını ele geçirmeye başlamasıyla Osmanlının ihraç ürünleri dış pazardan talep alamamış ve üretimdeki sanayileşmeye doğru eğilim bir anda yok olmuştur.

Her şeye rağmen, girişimcinin önünü kesen devlet yepyeni bir tarzla tekstil ürünleri imalatında girişimci rolünü üstlenmeye devam etmiş, üstelik bunu 18. yüzyıldan itibaren yapmaya başlamıştır. Bu sistemde üretimin değişik aşamalarının manüfaktür çatısı altında bir araya getirilerek, daha geniş bir işbölümüne yer verilmesi ve üretimde kalite artışı temel karakteristiklerdir.

Devleti ekonomi içinde girişimci rolüne soyunmaya iten önemli sebepler vardır. En önemlisi de Klasik Döneme ait ekonomik ilkelerin artık uygulamada ortaya çıkardığı sorunlar ve devletin içinde bulunduğu ekonomik zorluklardır. Klasik ekonomik sistemin provizyonizm ilkesi, özetle, "ülke içi mal arzının en bol, ucuz ve kaliteli olarak sağlanması" olarak açıklanabilir. Böyle bir prensipte ithalat önceliklidir, ama ordu ihtiyaçlarının karşılanması söz konusu olduğunda ise özellikle savaşların arttığı 17. ve 18. yüzyıllar düşünülecek olursa ithalatın ortaya çıkaracağı sorunlar göz ardı edilemez. Örneğin yünlü kumaş ithalatında 1683-99 yılları arasında % 25'lik bir paya sahip olan Venedik'in düşman tarafında olması, İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın da sonradan buna dahil olması ithalatta azalmayı başlatmıştır.[29] Devlet özellikle ordu ve sarayın ihtiyacının karşılanmasında kendi kendine yetme prensibini seçse de, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı tekstil piyasasını istila eden Avrupa kumaşları ülke çapında büyük ölçüde kullanılmaya başlanmıştır. Yerli üretim Avrupa kumaşlarıyla yarışacak durumda değildir, zira

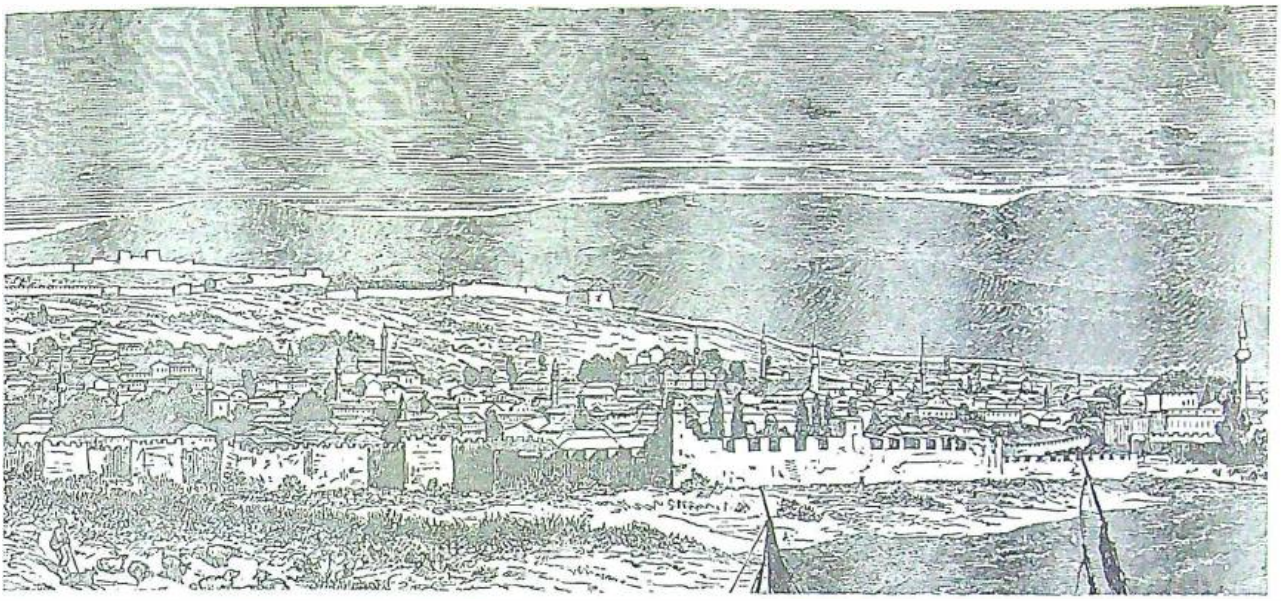

Osmanlı'nın Balkanlar'daki pamuklu ve yünlü dokuma merkezlerinden Selanik. **Carnet D'un Pélerin, *L'Orient a vol D'Oiseau*, 1902.**

yerli üretim kapasitesi arttıkça kalitede düşme gözlenmekteydi. Hatta yeniçeriler Selanik'te Yahudiler tarafından dokunan kumaşları beğenmiyor, devletin verdiği kumaşı fakir halka satarak, kendileri için ithal kumaş alıyorlardı.[30] İthal kumaşların yurtdışına para akışına sebep olması, ekonomiyi korumaya ve geliştirmeye niyetli merkantil öncü olarak nitelendirebileceğimiz bazı devlet adamlarını harekete geçirmiş ve devlet de ihtiyaçlarını, kuracağı modern işletmelerde yurtiçi üretimle sağlamaya karar vermiştir. Bu amaçla, sarayda ve başkent çevresinde manüfaktür tarzı işletmeler açılmıştır.[31] Bu yeni tarzla üretimin Osmanlı Avrupası'ndaki yansıması da Kipreşti yünlü manüfaktürüdür.[32] Bu manüfaktür 1766 tarihinde Boğdan Voyvodası Ligor'un öncülüğünde kurulmuştur ve kuruluşundan, üretimini durduruncaya kadar gelişimi izlenebilen tek Osmanlı manüfaktürüdür. Bu özelliğin yanı sıra, kurucusu olan bölge yöneticilerinin girişimcilik konusundaki becerileri de dikkat çekicidir. Kuruluş amacının da sadece devlet ihtiyacına yönelik olmaması, Leipzig Fuarı'nda satış yapmak amacının var olması belki de manüfaktürün altı çizilmesi gereken en önemli özelliğidir.

Sözünü ettiğimiz döneme ait Osmanlı manüfaktürlerinin ülke genelinde en önemli ortak özellikleri pek fazla uzun ömürlü olmamalarıdır. Zira Osmanlı manüfaktürlerinin kurulmaya başladığı dönemlerde Avrupa sanayii artık buhar makineleri yardımıyla fabrikasyon üretime geçmek üzereydi. Bu durumda Osmanlı tekstil sanayii manüfaktür çağına biraz daha geç bir dönemde girmiştir denilebilir. 18. yüzyılda, önceleri üretim tarzındaki değişimin etkisiyle üretim artmıştır. Ancak süregelen savaşlar ve devletin piyasa üzerinde "merkantil" anlamda korumacılıkta ısrarlı bir tutum sergileyememesi, gelişmeye başlayan yerli tekstil endüstrisine ithal ürünler tarafından büyük bir darbe vurulmasına sebep olmuştur. Böylece devlet öncülüğünde kurulan ve yeni bir tarzda üretim yapan işletmelerin çoğu kapatılmış ve sanayileşmeye giden yolda manüfaktür çağı sönmeye yüz tutmuştur.

Manüfaktür işletme konusunda pek tecrübe kazanamayan tekstil endüstrisi 19. yüzyılın başlaması ile birlikte kendini yepyeni bir üretim tarzının içinde bulmuştur. Bu üretim tarzındaki temel karakteristik, akarsu ve buharın bileşik gücüne sahip makinelerle donatılmış, mekanik hale gelmiş ve artık fabrika adını verebileceğimiz işletmelerin var olmasıdır. Bu işletmelerin kurulmasına genellikle devlet öncülük yapmıştır, ancak Balkanlar'da bu tarzda üretimin öncülüğü, yerel yönetime devlet desteği verilmesi veya doğrudan burjuvazinin girişimiyle sağlanmıştır. Bu çerçevede Balkanlar'daki ilk büyük sanayi yatırımı İslimiye Çuha Fabrikası'dır.[33] Fabrika 1835 yılında, İslimiyeli Dobri Jaleskov'un kendi imkânlarıyla dokuduğu çuhanın önce yerel yönetimin, sonradan da Dar-ı Şûra-i Askeriyye'nin dikkatini çekmesiyle kurulmuştur. Bu ilginin sebebi de daha çok Jaleskov'un kumaşı dokurken kullandığı değişik makinelerdir. Devletin özellikle maddi desteğiyle 1836 yılında tamamlanan fabrika Asakir-i Mansure Ordusu'nun kışlık elbise ihtiyacını karşılamak üzere uzun yıllar üretim yapmıştır. Çoğu zaman "devlet desteği olmadan ayakta kalamayacak duruma" gelmesine rağmen hiçbir zaman kapatılması düşünülmemiş ve Tanzimat dönemi sanayi yatırımları içinde en uzun süre yaşayanlardan birisi olmuştur. Hatta üzerinde bulunduğu Bulgaristan toprakları Osmanlı'nın elinden çıktıktan sonra bile üretimine

devam etmiştir. Vaktiyle Balkanlar'ın en önemli yünlü dokuma merkezleri olan Selanik ve Filibe'de "üretim tek bir çatı altında toplanarak işbölümü dahilinde daha çok verim" alınması sağlanamamıştır. İslimiye ise yünlü kumaş dokumacılığı alanında önceleri Selanik ve Filibe'den sonra gelen bir üretim merkezi olmasına rağmen, sanayileşmenin son aşaması burada gerçekleşmiş ve İslimiye Çuha Fabrikası Balkan yünlü endüstrisiyle Osmanlı ordusu arasındaki geleneksel alışverişin 19. yüzyıldaki temsilcisi olmuştur. Fabrikanın ve İslimiye'nin önemi ve özgünlüğü de buradan kaynaklanmaktadır.

18. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan milli burjuvazinin de Balkanlar'da sanayileşme çabalarına katkısı olmuştur. Bunun örneği 1847 yılında Filibeli abacı esnafından "Gümüşgerdan" kardeşlerin çiftliklerinin yakınında kurdukları yünlü kumaş fabrikasıdır.[34] Nikolai Todorov'un Bulgar Devlet Arşivi'nde yaptığı çalışmalardan öğrendiğimize göre: Gümüşgerdan Fabrikası Dermendere Irmağı kenarında kurulmuştur. Dağ köylerinden gelen dokumacı ustaları yıllık 400 guruşa, İslimiye ve Panagürişte'den gelen işçiler de günlük 2-3 guruşa çalışmaktadır. Fabrikanın makineleri Avusturya'dan getirtilmiştir. Fabrikanın açıldığı andan itibaren en önemli sorunları, faaliyetinin sınırlı kalması ve kapital azlığıdır. Gümüşgerdan Fabrikası'nın önemli bir özelliği de şehirden uzakta kurulmuş olmasıdır, bu durum kapitalist girişimcinin hâlâ şehirden uzakta yatırım yapma eğiliminde olduğunun göstergesidir. Ayrıca böylesine emniyetsiz olduğu düşünülen bir ortamda sermaye sahibinin mümkün olan en kolay şekilde kapital transferi yapmayı tercih etmesi ve dolayısıyla da fabrika kurma konusundaki isteksizliği anlaşılır bir hal almaktadır.

Sanayileşme sürecinde önemli ön koşullardan biri de "işgücü" kaynaklarının yeterli olması ve üretimde etkin biçimde kullanılmasıdır. Balkan tekstil endüstrisi içinde işgücü, değişik açılardan incelendiğinde ilginç bir görüntü çizmektedir. Avrupa örneğindeki sanayi kapitalizminin doğuşunda, serbest işgücünün parasal sermaye ile birleşmesi söz konusudur. Ancak Osmanlı devlet işletmelerinde kölelerin ve çocukların çalıştırıldığına dair bilgiler mevcuttur.[35] Devlet işletmelerinde veya özel işletmelerde, işvereni köle istihdamına zorlayan en önemli etkenler işgücü azlığı ve buna bağlı olarak ücret yüksekliği olmalıdır. Ancak bu olgunun farklı bir boyutu daha vardır. 1836 tarihinde faaliyete geçen İslimiye Çuha Fabrikası'nın kurucusu Dobri Jaleskov fabrikada çalışmak üzere yerli halktan işçiler istemiştir. Fakat halk fabrikada çalışmayı reddetmiştir. Jaleskov'un Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan arizasında bunun sebebi "devlet hizmetine girme korkusu taşımaları" şeklinde açıklanmaktadır. Sonradan işçiler "cizyelerinin fabrika tarafından ödenmesi ve günlük yemek verilmesine" karşılık çalışmayı kabul etmişlerdir. Fakat yine Jaleskov'un belirttiğine göre, işçiler son derece beceriksiz oldukları için özellikle ilk yıllarda "yaptıklarından ziyadesini bozmuşlardır".[36] Buradan da anlaşılacağı gibi, işletmelerde kalifiye işgücü istihdamında sorunlar olmalıdır. Bu yüzden özellikle yabancı işgücüne önem verilmektedir, bu durumda yabancı ve kalifiye elemana ödenecek ücret de yüksek olmaktadır. Örneğin 1840'larda İslimiye Fabrikası'nda görevlendirilmek üzere, Belçika'dan getirtilecek mühendis Grenvill'e 42.200 guruşyıllık ödenmesi düşünülmüştür ki bu oldukça önemli bir miktardır.[37] Üretimde artışın sağlanabilmesindeki ön koşullardan birisi de işgücüne ödenen ücretin düşük tutulmasıdır. Ucuz işgücünün varlığı, Hindistan pamuklu sanayii örneğinde olduğu gibi, üretimde itici güçtür. Osmanlı emek maliyeti konusunda Halil İnalcık "Avrupa'dan aşağı, Hindistan'dan da yüksek" genellemesini yapmaktadır.[38] Fakat Osmanlı ekonomik sisteminde bilinen anlamda bir işçi sınıfından söz etmek bile -en azından söz konusu dönem için- doğru olmayabilir.

Fernand Braudel, sanayileşme aşamalarının Avrupa dışında pek de net gözlenemeyeceğini söylemekte, buna gerekçe olarak da "üretim teknolojisinin ilkelliğini" göstermektedir. Balkan tekstil endüstrisinde üretim teknolojisi başka bir çalışmamıza konu olacaktır. Bölgedeki tekstil endüstrisi için şimdilik söyleyebileceğimiz, sanayileşme süreci aşamalarının ana hatlarıyla da olsa yaşandığıdır. Ancak bu aşamalar çoğu zaman, özellikle manüfaktür aşamasında, Avrupa'ya kıyasla gecikmeli olarak yaşanmıştır. Üretim tarzında değişimin gerçekleşebilmesi için "ihtiyaç" önemli bir etkendir. Balkan tekstil endüstrisi ile ilgili gözlemlerimizde de üretimin tarz değiştirmesinde en önemli etken olarak "ihtiyaç" olgusunun varlığı izlenmektedir. Ancak bu ihtiyaç, pazar aracılığı ile tüketiciden gelen bir talep olmaktan çok, devletin kendi ihtiyacının karşılanmasına yönelik talebinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Balkanlar'da üretimin ortaçağın gereklerine göre şekillenen görüntüsü, biraz da devlet eliyle görece modern bir değişim sürecine girmiştir. Fakat üretimde ve kalitede artış hesaplayarak mevcut sistemleri değiştiren ve önemli tüketici olan devletin, yeni kurduğu düzenin işlemesi için merkantil anlamda bir korumacılığa girişmemesi garip bir çelişkidir. Kaldı ki, İslimiye örneği işletmeler geniş Osmanlı coğrafyasında parmakla gösterilecek kadar azdır. Bu durum 16. yüzyıl sonrası Osmanlı ekonomik sisteminin en azından bir süre için plansız bir değişim ve gelişme içinde olduğunu düşündürmektedir. Avrupa'nın gelişen kapitalist

düzeni belirli kurallar ve prensipler çerçevesine oturtulmuştur. Fakat içine kapalı Osmanlı'nın bütün bunlardan etkilenmesi uzun zaman alacaktır. Önemli reformların başladığı 18. yüzyılda III. Selim döneminden itibaren, Batının ekonomik ilkelerinin yüzeysel gözlemler yoluyla dahi olsa ülkeye sızması başlamıştır. Fakat bütün bunların ekonomik kurumsallaşma temeline oturması için ise hayatın her aşamasının farklılaştığı Tanzimat reformları döneminin gelmesi gerekmiştir. Her şeye rağmen günümüz Türkiye'sinde bile sanayileşme konusunda yeterli kapasiteye ulaşılamamış olmasının sebebi nedir? Sanayileşme zincirinin halkalarından birini (örneğin manüfaktür tecrübesi) eksik yaşamış olabilir miyiz? Braudel'in "tarımla endüstri arasında boşanma yoktur" tezine rağmen, tarım her zaman endüstrinin önünde mi yer aldı; yoksa ülkemizin konumu ve geleneği üzere, üretmektense satın almayı mı tercih ettik?

1. Konu ile ilgili olarak bkz. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, (çev. M. Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş), Ankara, 1985; Phylis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, (çev. Tevfik Güran), Ankara, 1988; Witold Kula, *Feodalizmin Ekonomik Teorisi*, (çev. Oğuz Esen), Ankara, 1985; Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi Kapitalizm*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1993.
2. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul, 1994, s. 2.
3. Fernand Braudel, *age*, c. 2, s. 259.
4. Suraiya Faroqhi, "Textile Production in Rumeli and The Arab Provinces Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 1980, c. 1, s. 61-82.
5. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983.
6. Virginia Paskalyeva, "Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupa Devletleri Ticareti Tarihine Katkı", *İÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1968, 27, 1-2, s. 57-74.
7. Pamuk ve pamuk ipliği 1620'li yıllara kadar ihracı yasak mallar (memnu meta) kapsamında olmasına rağmen kaçak yollarla ihraç edilmiştir. Yün ve yapağı için de hemen hemen aynısı söz konusudur, ancak yapağı ve yün 18. yüzyılda bile belirli kurallar çerçevesinde ihraç edilmiştir. Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu meta)" *İÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan 1991*, s. 279-306 .
8. Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 özel sayısı, s. 1-65.
9. Nikolai Todorov, "19. Yüzyılın Birinci Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişiklikleri", *İÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1968, 27, 1-2, s. 2-36 ve H. İnalcık, *age*.
10. Halil İnalcık, *Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Londra, 1973, s. 143.
11. Suraiya Faroqhi, *agm*, 1980.
12. Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Londra, 1983, s. 318.
13. Leipzig Fuarı için bkz. F. Braudel, *age*, c. 2, s. 59, 68, 69, 71.
14. Virginia Paskalyeva, *agm*.
15. Rumeli'de Cumalı şehri olabileceğini tahmin ettiğimiz iki yerleşim birimi vardır. İlki Niş eyaleti Samakov livasında ve Struma yakınlarında dört bin kişilik Cuma, ikincisi Rumeli Kesriye sancağının bir kasabası olan Cuma Pazarı (Cumapazarı daha uygun gibi görülmektedir). C. Moskras, *Dictionnarie Géographique de l'Empire Ottoman*, İstanbul, 1995 (tıpkı basım).
16. Feridun Emecan, "XVI. Asırda Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde İskan Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar", *5. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 1990*, s. 545-551. Daniel Panzac konu ile ilgili olarak, Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun 15. yüzyıla kadar Avrupa ile aynı evreleri geçirdiğini belirtmektedir. Ancak 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 16. yüzyıldaki büyümeyi takiben, 17. yüzyıldaki durgunluk döneminden sonra Avrupa nüfusu 18. yüzyıldan itibaren yeniden büyümeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu nüfusunda ise büyüme, Anadolu'da 19. yüzyılda, fakat Balkanlar'da daha önce görülmeye başlamıştır. D. Panzac, "Osmanlı İmparatorluğu Nüfusu Elli Yıllık Araştırma ve Yayınlar (1941-1990)", *Travaux et Documents de l'I.R.E.M.A.M.*, No: 15, Aix-en Provence, 1993. Tanıtım: Serap Yılmaz, *Belleten*, c. 58, sayı 223 (Aralık 1994). Ayrıca Klasik Dönemde Rumeli'nin görüntüsü için bkz. Tayyip Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten* XX/78, 1956, s. 247-285.
17. N. G. Svoronos, Selanik'te ilk ve orta çağlardan beri Yahudi nüfusunun bulunduğunu, ancak 15. yüzyıldan itibaren Almanya ve Macaristan'dan kovulan Aşkenaz ve İspanya, Sicilya, Güney İtalya ve Portekiz'den gelen Seferad cemaatleri sayesinde bu sayının arttığını belirtmektedir. *Le Commerce de Salonique au 19 e Siecle*, Paris, 1956, s. 9. Yahudi cemaatlerinin bulundukları yerlerden kovulmalarıyla başlayan serüvenleri için bkz. F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İstanbul, 1990, c. 2. s. 111, 116, 119 ve B.Lewis, *Çatışan Kültürler*, İstanbul, 1996.
18. Nikolai Todorov, *age*.
19. Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 1991, 2, s. 99-124.
20. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul, 1993, s. 28.
21. Nikolai Todorov, *age*, s. 314.
22. Mehmet Genç, *age*.
23. Fiskalizm, ekonomide vergilendirilebilir kaynakların arttırılması ve devletin vergi gelirlerinde bir düşme olmamasının sağlanması olarak özetlenebilir. Geniş bilgi için bkz. M. Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *VII. Milletlerarası Türk Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, 1990, s. 15-27.
24. Ö. Celal SARÇ, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 425-459
25. Mehmet Genç, *agm*, 1990.
26. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I Acemi ve Yeniçeri Ocağı*, Ankara, 1943, s. 267 ve Halil Sahillioğlu, "Yeniçeri Çukası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1974, 2-3, s. 415-457.
27. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, (sadeleştiren Neşet Çağatay), Ankara, 1987, c. 2, s. 139.
28. Mehmet Genç, *agm*, 1991.
29. Mehmet Genç, *agm*, 1990.
30. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *age*, s. 280.
31. Bu işletmeler, Edirne'de çuha (1703-1704), sarayda yelkenbezi (1709), 1720'de ipekli, 1724-1725'te çuha, 1777'de pamuklu ve Bursa ipekli manüfaktürleridir. Ayrıca Selanik'teki yünlü üretiminin de manüfaktür çatısı altında toplanması düşünülmüştür (İ.Hakkı Uzunçarşılı, *age*, s. 276). Fakat bunun gerçekleştirildiğine dair bilgi yoktur.
32. Serap Yılmaz, "La Manufacture de Draps de Chipereşti (Moldovie) 1766 Les Debuts de l'Industrie dans l'orbe de l'Empire Ottoman", *Sudost Forschungen Bond* XLVIII, Münih, 1994, s. 107-159.
33. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayiine Bir Örnek: İslimiye Çuha Fabrikası", *Tarih ve Toplum*, 1997, 28, 167, s. 19-24.
34. Nikolai Todorov, *age*.
35. İslimiye Çuha Fabrikası'nın kurulduğu ilk yıllarda fabrikayı ziyaret eden Ami Boguć, fabrikada çocuk ve köle çalıştırıldığını belirtmektedir. Gümüşgerdan Fabrikası'nda da çocuklar çalışmaktadır (nakleden N. Todorov, *age*, 1983), ayrıca fabrikalarda köle istihdamı ülke genelinde sadece devlet işletmelerine has bir özellik değildir. 16. yüzyılın ünlü ipekli üretim merkezi Bursa'da da işgücünün önemli kısmı kölelerdir. Halil Sahillioğlu, "On Beşinci Yüzyılın Sonu ve On Altıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, özel sayısı, 1979-1980.
36. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet İktisat (Cev-ikt): 969.
37. BOA, Cev-İkt: 343.
38. Halil İnalcık, *agm*, s. 63.

Osmanlı Türkçesinden Yunancaya Geçen Sözcükler

RİNALDO MARMARA

Çeviren:
ALİ BERKTAY

Sultan Abdülmecid (1839-1861) 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat dönemini başlatır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm uyruklarının din ya da milliyet farkı gözetilmeksizin eşit olduklarını açıklar.

Bunu izleyen Islahat Fermanı (28 Şubat 1856) bu eşitliği yineler ve gayrimüslim uyruklara tanınmış ayrıcalıklar yelpazesini genişletir.

1528'de Kanuni Sultan Süleyman ile I. François arasında imzalanmış "ticari antlaşma"dan itibaren ve 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile tüm kapitülasyonlar kaldırılıncaya kadar çeşitli kapitülasyonlarla Fransızlara, diğer milletlerin uyruklarına birçok ticari ayrıcalık ve avantaj sağlanmış,[1] bu durum da onların Osmanlı İmparatorluğu'na göçünü teşvik etmişti.

İmparatorluğun parçalanması, 19. yüzyıl ortalarına doğru iş ve daha müreffeh bir hayat arayan Latin (özellikle de İtalyan) göçmenlerin kitlesel gelişiyle çakışır. Okullar ve kolejler açılması, hayır kurumları kurulması, yeni kiliseler yapılması bu göç dalgasının gözle görülür işaretleridir. Yeni gelenler orada zaten yerleşik durumdaki aileler ile birleşirler; bu ailelerden bazıları (Cenevizli, Venedikli vb) İstanbul Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce de oradadır (*La Magnifica Comunità di Péra*); bazıları da genellikle 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başında Sakız, Tinos, Sira (Şira, Siroz), Naksos, Thera (Santorin) adalarından gelmişlerdir (Bu adalara Cenova'dan, Venedik'ten... gelerek 13. yüzyıldan itibaren yerleşmişlerdir).

Artık Doğu ile Batı'nın sentezi olan Levanten kültürünün doğması için gerekli tüm toplumsal ve kültürel koşullar bir araya gelmiştir.

İstanbul'un 1453'te fethi Türkçe-Osmanlıca sözcüklerin Yunancada özümsenmesi sürecini başlatmıştı; ama asıl 18. ve 19. yüzyıllarda, taşıyıcı dili Rumca olan Levanten uygarlığının yayılma döneminde Rumcaya geçen Osmanlıca-Türkçe sözcüklerin sayısı arttı.

Kyklades takımadalarını işgal eden Rus ordusunun 1772'deki bir duyurusunun (savaş ganimetinin satışa çıkarılması) tercüman Natsios Gavrinas tarafından yapılmış Yunanca tercümesi, Yunan dilinin hem Türkçe, hem İtalyanca sözcüklerle nasıl dolduğunu kanıtlıyor.[2]

Aşağıda bu metinden seçtiğimiz üç örneği sunuyoruz:

παπούτσι, το [to papuçi] *
İsim; Türkçe **pabuç**; Osmanlıca **pâ-pûş**'tan gelme, Farsça pâ (ayak) kökünden ve Farsça örten anlamında **-pûş** sıfatıyla türetilmiştir: ayağı örten anlamında.
Tarihçe. Osmanlı İmparatorluğu'nda pabuç rengi ayırt edici bir işaretti: Müslümanların pabuçları sarı, Rumlarınki siyah renkte olurdu.
Not: Bu sözcük *La Corona preziosa* sözlüğünde[3] ve Germano'nun hazırladığı sözlükte[4] yer almaktadır.

λουλάς, ο [o lulas]
İsim; Türkçede **lüle**; Osmanlıca **lûle**'den, Farsça kökenli.
Tarihçe. Tütünün yasaklandığı dönemlerden sonra, ancak III. Mustafa'nın saltanatı (1757-1774) sırasında lüle zanaatkârları bir loncada toplanabildiler. Ustalıkla süslenen lüleler kırmızı topraktan imal ediliyorlardı. Bazıları gümüş kakmalıydı. En güzel örnekler İstanbul'da Tophane çarşısında üretiliyordu. "Tophane lülesi" nitelemesi buradan gelmektedir.

τομάρι, το [to tomari]
İsim; Türkçe **tomar**; Osmanlıca **tûmâr**'dan, Arapça kökenli.

Not: Modern Yunancada bu sözcüğün içerdiği "rulo" manası bırakılmıştır ve sadece "deri, cilt" anlamında kullanılmaktadır.
το τομάρι sıfatı da buradan gelmektedir (: deriden).
Bu örnekte Yunanca sözcüğün anlamı Türkçe anlamından farklıdır (bu tür başka örnekler de vardır). Bu durum sözcüğü sonradan alan dilin onu anlam sınırlamasına uğratmasından (uzmanlaştırmasından) kaynaklanmaktadır.

Levant'a, özellikle de İstanbul ve İzmir'e yerleşmiş tüm Latinler arasındaki anlaşma dili olan popüler Rumca, hem Doğulu sözcüklerle (Türkçe sözcükler, Arapça ve Farsçadan türemiş, Türkçe aracılığıyla Rumcaya geçmiş Osmanlıca sözcükler), hem de İtalyanca ve Fransızca sözcüklerle zenginleşmiştir.

Bu sözcüklerin bazıları tarihe değgindir:

δερβίσης, ο |o dervisis|
İsim; Türkçe **derviş**; Osmanlıca **dervîş**'ten, Farsça kökenli.

σπαής, ο |o spais|
İsim; Türkçe **sipahi**; Osmanlıca **sipâhî**'den, Farsça kökenli.

ουλεμάς, ο |o ulemas|
İsim; Türkçe **ulema**, çoğul sözcük; Osmanlıca **ulemâ**'dan; Arapça kökenli bu isim **âlim** sözcüğünün çoğuludur ve **ilm**'den türemiştir.
Not: Çoğul bir sözcük olan "ulema" Rumcaya hatalı bir şekilde tekil olarak çevrilmiş ve kullanılmıştır; bu da ουλεμάδες ("ulemalar") çoğulunun doğmasına neden olmuştur.[5]

Diğer bazı sözcükler Osmanlı toplumuna ilişkindir ve geçmiş bir dönemin gündelik yaşam imgelerini çağrıştırmaktadırlar:

σακάς, ο |o sakas|
İsim; Türkçe **saka**; Osmanlıca **sakka**'dan türemiştir. Arapça kökenli.
Tarihçe. Su şebekelerinin evlere ulaşmadığı zamanlar (bu durum 19. yüzyıl sonuna dek sürmüştür) İstanbul sakinleri ya gidip çeşmelerden su alırlar, ya da sakalara su getirtirlerdi. Sakalar suyu omuzlarından geçirdikleri bir kayışa takılı 45-50 litrelik kırbalarla taşırlardı. Sakalar loncası 15. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna kadar faaliyet göstermiştir. II. Abdülhamid'in saltanatı (1876-1909) sırasında Beyoğlu ve Galata semtleri özel bir şebekeyle sularını Kâğıthane kaynağından sağlarlardı. Yine de 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca da sakalar evlere iyi kaynak suyu (en çok bilineni Hamidiye'dir) taşımayı sürdürdüler. Bu arada kırbaların yerini sakaların atlarının eyerlerinin iki yanından sallandırdıkları metal kaplar almıştı. Evlerde su büyük küplerde saklanırdı.
Son sakalar 1955'e doğru ortadan kalktılar.

οκά, η |i oka|
İsim; Türkçe **okka**; Osmanlıca **okka**'dan ve ayrıca Arapça kökenli Osmanlıca **ûkıyye** isminden türemiştir.
Not: Osmanlı İmparatorluğu'nda 1285 gramlık ağırlık ölçüsü; 1 okka 400 dirhem ve 1 dirhem 3,207 gramdı (İstanbul'da).

Ama sözcüklerin çoğu Modern Yunancada günlük kullanıma girmişlerdir. Bunların bugün artık kullanılmayanları kuşkusuz Levant tarihinin bu dönemine meraklı olanların ilgisini çekecektir:

μποστάνι, το |to bostani|
İsim; Türkçe **bostan**; Osmanlıca **bûstân, bostân**'dan, Farsça kökenli.

τζαμπάζης, ο |o cambazis|
Türkçe **cambaz**; Osmanlıca **cân-bâz**'dan; Farsça kökenli Osmanlıca **cân** ve **bâz** (: oynayan) sözcüklerinden türemiştir. Yaşamıyla oynayan, onu tehlikeye atan insan anlamına gelmektedir.

ζαρζαβάτι, το |to zarzavati|
İsim; Türkçe **zerzevat** ya da **sebzevat**; Osmanlıca **sebzevât**'tan türemiştir; **sebze-vât** Farsça kökenli Osmanlıca sözcük **sebze**'nin çoğuludur.

τσιράκι, το |to çıraki|
İsim; Türkçe **çırak**; Osmanlıca **çirâğ**'dan, Farsça kökenli.

μπακζές, ο |o bakçes|
İsim; Türkçe **bahçe**; Osmanlıca **bağ-çe**'den; Farsça kökenli Osmanlıca **bağ** sözcüğünden ve Farsça kökenli Osmanlıca küçültme eki **çe**'den türemiştir.

πεστεμάλι, το |to pestemali|
İsim; Türkçe **peştamal**; Osmanlıca **püşt-mâl**; Farsça kökenli Osmanlıca **püşt** (: sırt) isminden ve sürten, örten, kaplayan anlamına gelen Farsça kökenli Osmanlıca **-mâl** sıfatından türemiştir.

μπουζούκι, το |to buzuki|
İsim; Türkçe **bozuk** isminden. **Buzuki**, 9 telli, bağlamadan biraz daha büyük bir çalgıdır.

τσεγκέλι, το |to çengeli|
İsim; Türkçe **çengel**; Osmanlıca **çengâl, çengül** ya da **çengel**'den, Farsça kökenli.

Türkiye ile Yunanistan arasında, Türk ve Yunan nüfusların mübadelesi hakkında, 30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan anlaşma uyarınca, 1 Mayıs 1923'ten itibaren 1,5 milyon Rum-Ortodoks Türk uyruğu Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldılar. Sadece 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'a yerleşmiş Rumlar bu göçün dışında tutuldular. Bir milyondan fazla Türkiyeli Rum'un o dönemde nüfusu sadece 3 milyon olan Yunanistan halkı üzerinde yaptığı dilsel etki kolayca tahmin edilebilir. Diğer örf ve âdetlerin yanı sıra müzik ve mutfak da Rumları gittikleri sürgünde takip eder:

ρεμπέτικο, το |to rebetiko|
İsim; Türkçe **rebap**; bir tür telli çalgı; gövdesi hindistancevizi ağacı kabuğundan yapılır, uzun bir sapı vardır; Osmanlıca **rebâb, rebâbe, rübâb**'dan, Arapça kökenli. **Rebâbî**, Arapça kökenli Osmanlıca isim: Rebâb çalan kişi. Osmanlıcada **rehbet**, Arapça kökenli isim, korku, kaygı anlamına gelir.
Rebetiko: Anadolu'da doğmuş müzikal tür; Yunan halk müziği. Büyük olasılıkla başlangıçta **rebâb** ile çalınıyordu ya da **rebet** (**rebâbî**) taraf'ından yapılan müzik anlamına geliyordu.
ρεμπέτης–α (–ισσα) –ικος
Rebet: **Rebetiko** müzik türünde beste, doğaçlama yapan ya da bu türü söyleyen kişi; bu müziğin vazgeçilmez çalgılarını çalan kişi: buzuki, bağlama,... (başlangıçta büyük olasılıkla **rebâb**).
Rebet, içinde yaşadığı toplumdaki acıyı, sıkıntıları ve haksızlıkları şarkılar (**rebetiko**) yoluyla dışa vuran kişi.

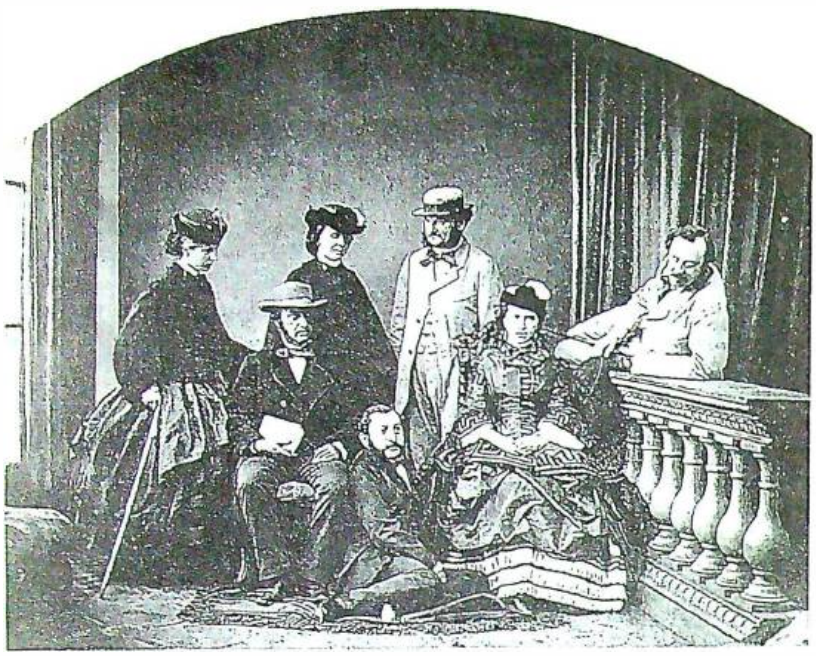

Türkçe sözcüklerin Yunancaya geçmesinde Levantenlerin önemli rolü oldu. Abdullah Biraderler'in bir fotoğrafında Beyoğlu'nda Levantenler, 1890.

Sözcüğün bir diğer anlamı marjinal, boyun eğmeyen, rind.

μπακλαβάς, ο [o baklavas]
İsim, Türkçe **baklava**'dan gelme.

τζατζίκι, το [to caciki]
İsim; Türkçe **cacık**'tan.

μουσακάς, ο [o musakas]
İsim; Türkçe **musakka**; Osmanlıca **musakkâ**'dan, Arapça kökenli sıfat.

μουχαλεμπί, το [to muhalebi]
İsim; Türkçe **muhallebi**; Osmanlıca **muhallebî**'den, Arapça kökenli isim; Arapça kökenli Osmanlıca isim **haleb**'den (: süt) türemiştir.

μεζές, ο [o mezes]
İsim; Türkçe **meze**; Osmanlıca **meze**'den, Farsça kökenli isim (: lezzet).

μασιά, η [i masya]
İsim; Türkçe **maşa**; Osmanlıca **mâşe**'den, Farsça kökenli.

μπρίκι, το [to ibriki]
İsim; Türkçe **ibrik**; Osmanlıca **ibrîk**'ten, Arapça kökenli.

πιλάφι, το [to pilafi]
İsim; Türkçe **pilâv**; Osmanlıca **pelâv, pilâv** ya da **pulâv**'dan; Farsça kökenli isim.

Etimolojik açıdan en ilginç olan örnekler ise, kökü Yunancadan gelen ve sonradan bir kez daha Rumcalaştırılmış Türkçe sözcüklerdir:

μπαρούτι, το [to baruti]
İsim; Türkçe **barut**; Osmanlıca **bârûd**'dan, Arapça, Farsça kökenli isim; Yunanca πυριτις isminden gelmektedir.

μαϊδανός, ο [o maydanos]
İsim; Türkçe **maydanoz**'dan. Sözcük Yunanca μακεδονησι, το'dan geliyor.

φουντούκι, το [to funduki]
İsim; Türkçe **fındık**; Osmanlıca **funduk**'tan, Arapça kökenli isim ve Osmanlıca **bunduk**, büste veya **punduk**'tan, Farsça kökenli isim; Pontus dilinde Ποντικον'dan [pondikon] türemiştir.

σιμίτι, το [to simiti]
İsim; Türkçe **simit**'ten; Osmanlıca **semîd** veya **semîz**'den (: ince un) türemiştir, Arapça kökenli isim. Ya da Yunanca σεμιδαλιτις'den [semidalitis] gelmektedir: ince buğday unundan ekmek.
Tarihçe. Sıcacık, çıtır çıtır satılan **simit** ilk biçimiyle yüzyılları aşıp günümüze dek gelmiştir ve hâlâ çok beğenilmektedir. Evliya Çelebi (1611-1685) on ciltlik seyahatnamesinde simitten söz etmektedir.
Simit hamurunda ekmek hamuruna göre daha az maya bulunuyordu. Bu hamurdan küçük rulolar yapılıyor ve iki ucu birleştirilerek halka biçimi veriliyordu. Daha sonra simitler birkaç dakika boyunca sulandırılmış pekmeze batırılıyor ve üstlerine susam taneleri serpiliyordu. Daha sonra kızarıncaya kadar fırında pişirilirdi.

Bir doktora tezi çerçevesinde hazırladığım "Türkçe-Osmanlıcadan Alınmış Yunanca Sözcükler Etimolojik Sözlüğü"nden alınmış bu birkaç sözcük, popüler Yunanca üzerinde Türk kültürel etkisi ve bu etkinin önemi hakkında bir fikir vermektedir; bu sözcüklerin büyük bölümünün bugün de kullanılıyor olması bu önemi göstermektedir. Ama bu arada, anlaşma dili olarak Rumcayı benimseyen Levanten kültürünün oynadığı belirleyici rol genellikle unutulmaktadır. Levantenler olmasaydı, Türkçeden alınan sözcükler idari söz dağarcığı ve Doğu'nun maddi uygarlığına (giyim, mutfak,...) ilişkin bazı sözcüklerle sınırlı kalacaktı. Rumlarla iletişim kurmak için Levantenler Türkçe ya da İtalyanca sözcükleri Rumcalaştırmış, böylelikle kendi Rumcalarındaki boşlukları kapatmışlardır. Bu nedenle burada, sınırsız bir Avrupa'nın öncülleri olan tüm bu Levantenleri (Levant'ta doğmuş Avrupalılar -Rumlar hariç) saygıyla anmama izin verilsin. Onlar bir yandan kendi kimliklerini korurken, diğer yandan tüm milliyetlerin birbirine karıştığı ortak bir yaşam sürmeyi bilmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun gönül yüceliği ve hoşgörü niteliklerini de özellikle vurgulamak isterim. Çünkü bu nitelikler olmasa, bu kültürler arası süreç yaşanamazdı.

* Sesli harflerin üzerindeki " ' " işareti vurgunun hangi hecede olduğunu göstermektedir. Yunanca sözcüklerin okunuşları köşeli parantez içinde tarafımızdan verilmiştir. Yardımları için Foti Benlisoy'a teşekkür ederiz. (-Ed.)

1. S. Torrès, *Les Capitulations*, 1915, Echos d'Orient, c. XVII, s. 437-443.
2. Henri Tonnet, *Histoire du Grec Moderne*, Asiathèque, Paris, 1993, s. 130.
3. *Corona preziosa per imparare, leggere, scrivere, parlare e intendere la lingua greca volgare e litterale*, Venedik, 1527.
4. Girolamo Germano, *Vocabolario italiano e greco volgare*, Roma, 1622.
5. Bu maddeyle ilgili olarak, 13.1.1997 tarihli mektubunda verdiği değerli bilgiler için Prof. Kazım Yetiş'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Osmanlı'nın Balkanlar'daki Uç Şehri: Üsküp

Dr. MUSTAFA ÖZER
Selçuk Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü

Vardar Nehri'nin beslediği bir vadide kurulan Üsküp şehrini, esas itibariyle bir şairden dinlemek veya bir edebiyatçının kaleminden okumak gerekir. Zira Üsküplü şair Yahya Kemal'in

Üsküp ki Yıldırım Bayezid Han diyârıdır,
Evlâd-ı Fatihân'a onun yâdigârıdır.
Firûze kubbelerle bizim şehrimizdi o;
Yalnız bizimdi, çehre ve rûhiyle bizdi o.
Üsküp ki Şardağı'nda devamıydı Bursa'nın...

diye tasvir ettiği güzellikler diyarı Üsküp ancak o zaman hakkıyla anlatılabilir. Yıldırım Bayezid döneminde, Paşa Yiğit Bey tarafından 6 Ocak 1392 tarihinde Osmanlı Devleti topraklarına katılan Üsküp 10 Ağustos 1913 tarihinde yapılan Bükreş Antlaşması ile Sırbistan'a verilmiştir. Yaklaşık 520 yıl Osmanlı idaresi altında kalan şehir, fethi takiben sistemli bir iskân politikasıyla, çok kısa bir zaman içerisinde Türkleştirilmiştir. Özellikle Anadolu'nun batı bölgelerindeki Türkmenlerin zorunlu iskâna tabi tutularak Üsküp'e yerleştirilmeleri ile şehirdeki nüfus oranı Müslümanlar lehine artmıştır.

Vardar Nehri'nin kuzey ve güney sahillerinde, Kale, Gazi Baba ve Sultan Murad tepeleri arasındaki düz bölgede gelişen şehir, nüfus ve ticari hayatında meydana gelen değişimlerin etkisiyle, nehrin güney kesimine doğru genişlemiştir. Osmanlı idaresine girdikten sonra, Orta Avrupa'nın güney ve batı bölgelerine yapılan fetih hareketlerinin merkezi durumunda olan ve bir "uç şehri" gibi yönetilen Üsküp'ün ilk uç beyleri Paşa Yiğit, İshak ve İsa beylerdir. 15. yüzyılın ikinci yarısında, Rumeli Beylerbeyliği'nin merkezi konumundaki Paşa Sancağı'na bağlı olarak "kazâ" statüsüne geçen şehir, 1551 yılından 19. yüzyılın sonlarına kadar "sancak" şeklinde idare edilmiştir.

Belgrad'ın 1521 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle "uç şehir" olma özelliğini kaybeden şehir, coğrafi yapısı ve stratejik konumu dolayısıyla, bölgeden geçen kervan yollarının kavşak noktasında bulunuyordu. Bu avantajlı konumu nedeni ile, üretim ve ticaret açılarından büyük gelişme gösteren Üsküp'e, aynı gayelerle 16. yüzyılda Yahudi ve Raguza'lı (Dubrovnik) Frenkler de gelmiştir. Şehirde, 133 dalda faaliyet gösteren esnaf kolları arasında en fazla zanaatkâr dericilik, dokumacılık, gıda üretimi, ticaret, imalat ve inşaat gibi mesleklerde çalışıyordu.

Osmanlı döneminde sahip olduğu ekonomik, askeri, ticari, kültürel ve sosyal önemine paralel olarak yoğun bir imar faaliyetine sahne olan şehir merkezinde cami, mescit, türbe, han, bedesten, hamam, köprü, tekke, zaviye, kütüphane, medrese, mektep, imaret, çeşme, su kemeri ve darphane gibi hemen her türde anıtsal yapılar inşa edilmiştir. Üsküp'te bir cami, imaret veya tekke etrafında gelişen külliyeler, şehrin fiziki yapısına yön vermişlerdir. Bütün unsurlarıyla günümüze gelemeyen külliyeler, inşa edildikleri devirde, şehrin sirkülasyonu en yoğun merkezleri konumundaydı.

Üsküp'te Osmanlı devrinde, tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam 350 eser inşa edilmiştir. Bunlardan birçoğu zamanla yıkılıp tamamen ortadan kalkmış, bir kısmı ise harabe halinde günümüze ulaşabilmiştir. Ayrıca, bazı yapılar bütünüyle yenilenerek, aslî şekillerini kaybetmişlerdir. Çeşme, kütüphane, mektep, medrese, imaret, darphane, saray ve köşk gibi yapı türlerinden hiçbir örnek bugüne gelememiştir. Binaların büyük bir bölümünün yok olmasındaki ana

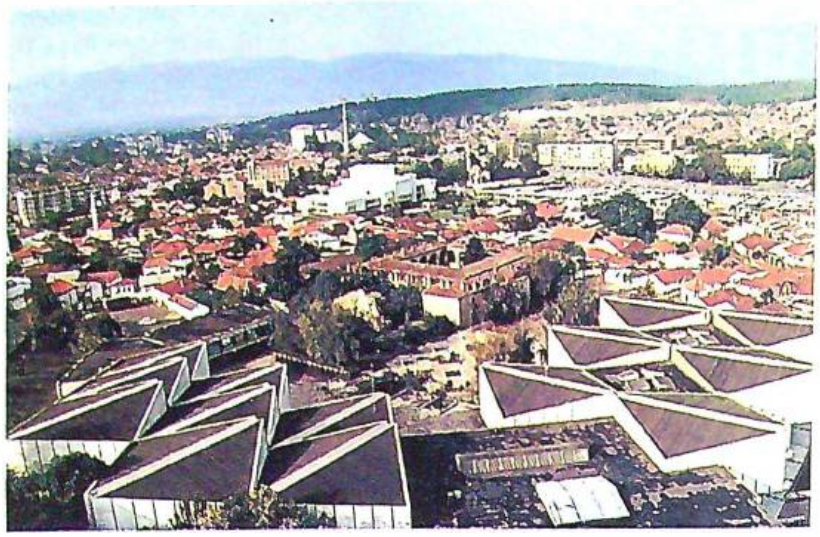

Üsküp'ün genel görünümü ve Kurşunlu Han.
Fotoğraflar: Mustafa Özer

faktörler arasında Üsküp'te meydana gelen savaş, yangın, salgın hastalık, deprem ile tarihi mirasa sahip çıkması gereken kurum, kuruluş ve kişilerin bilinçsizliği belirtilebilir.

Üsküp'te 150 civarında cami ve mescidin inşa edildiği, mevcut belgelerden anlaşılmaktadır. Ancak, bunlardan belli başlıları (Sultan Murad, İshak Bey, İsa Bey, Mustafa Paşa, Yahya Paşa, Murad Paşa, Kebir Mehmed Bey, Hüseyin Şah, Tütünsüz camileri) dışındakiler, pek sağlam ve orijinal şeklini koruyarak günümüze ulaşamamıştır. Bu yüzyılın başlarına kadar çok sayıda olan ve faaliyetlerine devam eden tekkelerden yalnızca Şeyh Mehmed bin İsmail Efendi Rufai Tekkesi sağlam olarak ayakta durmaktadır. Eğitim yapılarından medrese ve mekteplerin sayıları-

Mustafa Paşa Camii.

nın, Osmanlı devrinde oldukça fazla olduğunu biliyoruz. Ancak bunlardan, Sultan Murad Camii'nin güneyindeki bir mektep kalıntısı hariç, hiçbirisi mevcut değildir. İnsan sağlığı için önemli olduğu kadar, mimarileri ve içlerindeki akustik tasarımlarıyla da ilgi çekici olan hamamlar, vakıf sistemi doğrultusunda, cami, medrese, imaret gibi binaların bakımı, onarımı, personel ve öğrenci giderlerini karşılamak amacıyla inşa edilmişlerdir. Kalıntılar hesaba katılmaz ise, bugün Üsküp'te iki tane hamam (İsa Bey ve Davud Paşa çifte hamamları) bulunmaktadır.

Üsküp'ü anlamlandıran, adına şiirler yazılan Vardar Nehri'nin üzerindeki Fatih Sultan Mehmed Köprüsü asli durumunu büyük ölçüde korumaktadır. Vardar Nehri hem tarih kokan Üsküp ile modern Üsküp'ü birbirinden ayırıyor, hem de üzerindeki köprü ile de, iki farklı kültürü birbirine bağlama vazifesi görüyor. Şehrin su ihtiyacını karşılayan Mustafa Paşa Sukemeri'nin büyük bir kısmı sağlam durumdadır. Ancak, sukemerleri ile şehre ulaşan suyun halkın istifadesine sunulduğu çeşmelerden ise hiçbir örnek kalmamıştır. Üsküp'ün mamur bir şehir olması yanında, büyük bir ticaret ve iş merkezi olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Buna bağlı olarak şehirde ticari aktivitenin gerçekleştirileceği arastalar, çarşılar, hanlar, bedesten ve darphane inşa edilmiştir. Bedesten, 19. yüzyılda yenilenmiş ve şimdiki halini almıştır. Hanlardan mevcut olanları (Sulu, Kapan ve Kurşunlu hanlar), geçirdiği onarımlarla değişikliklere uğrasalar da, büyük oranda orijinal yapılarını muhafaza etmektedirler.

Mevcutlarının çoğu iyi durumda olan mezar anıtlarının büyük bir kısmı zamanımıza ulaşamamıştır. Mimarlık tarihi ve tarih açısından ayrı bir önem arz eden bu yapılardan çok azının (Paşa Bey, Mustafa Paşa, Dağıstanlı Ali Paşa, Beyhan Sultan, Hüseyin Şah, Altı Ayak türbeleri) varlığını devam ettirmesi Üsküp için büyük bir talihsizliktir.

Kısmen veya tamamen mevcut olanlar ile haklarında kaynak ve yayınlardan bilgi edinilebilen eserler üzerinde yaptığımız incelemelere göre, Üsküp'teki Türk devri eserlerinde -özellikle Anadolu'daki erken-Osmanlı Mimarisi'nin plan, kütle, hacim biçimlenişi, malzeme- teknik, cephe düzeni ve bezeme anlayışının devam ettirildiği görülmektedir. Üsküp'teki Osmanlı mimarlık mirası, Anadolu'daki çağdaşı örneklerle büyük benzerlikler göstermekle birlikte, ayrıntılarda bölgenin yerel geleneklerinin etkisinden kaynaklanan bazı farklılıklara sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır. Gerek şehirdeki imar faaliyetlerindeki yoğunluk ve gerekse mevcut yapıların anıtsal Osmanlı eserleri ile -özellikle dekorasyon açısından- boy ölçüşebilecek düzeyde olması, Üsküp'ün Bursa, Edirne ve Amasya gibi, Anadolu'nun büyük ölçekli şehirleri ayarında bir yerleşme olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, şehrin ekonomik, ticari, üretim, askeri ve kültürel yönlerden gösterdiği gelişmişlik düzeyi Üsküp'ün hem bölgesinde ve hem de Osmanlı Devleti sınırları içinde önemli bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir.

Mimarlık tarihi araştırmalarında gözlediğimiz, Anadolu şehirleri ve eserlerine olan yoğun ilginin -eş oranda olmasa bile- aynı kültür sahasındaki, başta Balkanlar olmak üzere, diğer coğrafyalardaki yerleşme ve anıtlara da gösterilmesi en büyük dileğimizdir. Bu sayede, Türk mimarisinin lokal ve ulusal karakteri daha da gerçekçi bir şekilde belirlenebilecek, daha sonra da, Dünya mimarisi içindeki durumunun ne olduğu hususu ciddi bir biçimde gündeme gelecektir.

Fatih Sultan Mehmed Köprüsü.

Paşa Bey Türbesi.

Davud Paşa Hamamı.

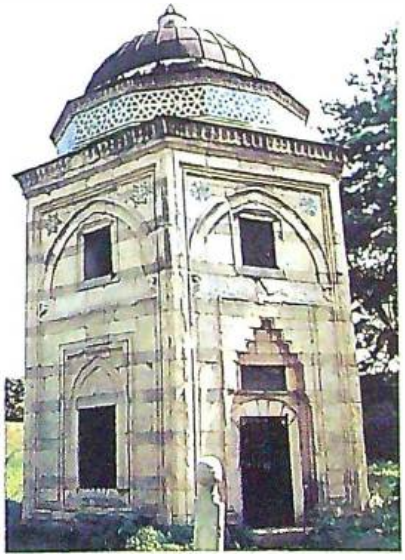

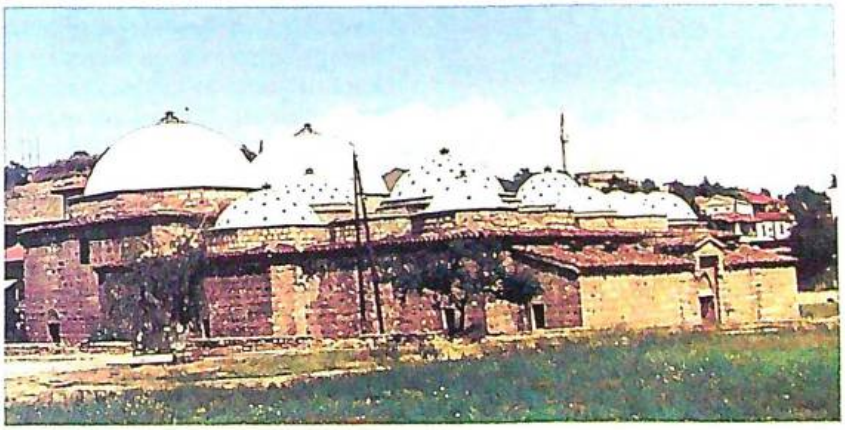

SEÇME KAYNAKÇA

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 5- 6, (Sadeleştiren: T. Temelkuran- N. Aktaş), İstanbul, 1978.

Salih Asım, *Tarihçe-i Üsküb*, (yazma), TSMK, Mehmed Reşad, 616, İstanbul, 1327.

Salname-i Vilayet-i Kosova, İstanbul, 1310.

Arsovski, T., *Stara Skopska Çarşija*, Üsküp, 1971.

Ayverdi, E. H., *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, Yugoslavya, c. III, kitap 5, İstanbul, 1981.

Barkan, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XIII, S. 1- 4, (1951-1952), İstanbul, 1952, s. 56- 78.

Bogojeviç, L. K., "Les Turbés De Skopje", Atti Del Secondo Congresso Internazionale Di Arte Turca (26- 29 Settembre 1965 Venezia), Napoli, 1965, s. 51- 59.

Dekiç, O., *Skopje And Its Surroundings*, Zagreb, 1986.

Duda, H. W., *Balkantürkische Studien*, Viyana, 1949.

Elezoviç, G., *Turski Spomenici, 1348-1520*, Kniga I, Sv. 1, Belgrad, 1940.

Elezoviç, G., *Turski Spomenici*, kitap I, kısım 2, Belgrad, 1952.

Fraenkel, E., *Skopje from the Serbian to Ottoman Empires: Conditions for the Appearance of a Balkan Muslim City*, Michigan, 1986.

Lape, L., *Makedonia, Istorija Naroda Jugoslavije*, Belgrad, 1960.

Nikolovski, A.- Kornakov, D., *Spomenici na Kulturata na N. R. Makedonija*, Üsküp, 1961

Özer, M., "Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV.- XIX. Yüzyıl)", (SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi), Konya, 1998.

Sokoloski, M., *Turski Dokumenti Za Istorijata Na Makedonskiot Narod Opşiren Popisen Defter Za Skopskiot Sancak Od 1568- 69 Godina*, c. 6, Kitap I, Üsküp, 1984.

Todorov, N. *The Balkan City, 1400-1900*, Londra, 1985.

Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara, 1982.

Vasilieviça, J. H., *Skolie i Niegova Okolina, Istoriska, Etnografiska i Kulturno Poitiçki Izlagania*, Belgrad, 1930.

Zdravkoviç, L., *Izbor Graçe Za Prouçavanie Spomenika Islamske Arhitektura u Jugoslaviji*, Belgrad, 1964.

Darülfünun Kimya Müderrisi Cevad Mazhar Bey Niçin İntihar Etti?

OSMAN BAHADIR

Cevad Mazhar Bey (1870-1934)

Cevad Mazhar Bey (1870-1934), Mütareke ve erken dönem Cumhuriyet yıllarında Darülfünun'da muallimlik ve müderrislik yapmış bir bilim adamıdır. Darülfünun Fen Fakültesi'nde uzun yıllar kimya-i sanayi-i uzviye (organik sanayi kimyası) ve kimya-i hayati (biyokimya) dersleri vermiştir. Fen Fakültesi bünyesinde oluşturulan Kimya-i Hayati ve Sınai Enstitüsü'nün de müdürlüğünü yapmıştır. Cevad Mazhar Bey'in, organik sanayi kimyası, biyokimya ve inorganik kimya konularında gerek Mütareke döneminde, gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanmış çok sayıda kitabı vardır. Ayrıca *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda makaleleri yayımlanmıştır.

Cevad Mazhar Bey medrese kökenli değildir. *Kimya ve Sanayii* dergisinde yayımlanan kısa biyografisinde de görüleceği gibi, modern eğitim vermeye yönelmiş Osmanlı eğitim kurumlarında geçen çok parlak öğrenim döneminin ardından Avusturya ve Almanya'da kimya ve cilt hastalıkları alanlarında uzmanlık eğitimi almıştır. Bu yönleriyle Cevad Mazhar Bey'in son dönem Osmanlı'nın ve erken dönem Cumhuriyet'in az sayıdaki modern bilim adamlarından biri olduğunu söyleyebiliriz.

Cevad Mazhar Bey, yaşamının son yılında, diğer çalışmalarının yanı sıra Türk Kimyagerler Cemiyeti'nin mesleki dergisi olan *Kimya ve Sanayii* dergisinin genel yayın müdürlüğünü yapmıştır. Son sayısı onun ölümünden sonra olmak üzere sadece beş sayı yayımlanan bu derginin Nisan 1933 tarihli ilk sayısında, "Mecmuaya Dair" başlıklı bir başlangıç yazısı bulunmaktadır. Gerek derginin niteliğini, gerekse Cevad Mazhar Bey'in bazı konulardaki bakış açısını yansıtması bakımından bu önsözü buraya almak yararlı olacaktır.

> "Kimya ve Sanayii" mecmuası harf inkılabına takaddüm eden senelerde birkaç cüz neşredilmişsede bazı sebep ve amiller bu neşriyatın devamına imkân bırakmamıştı. İlmî ve mesleki cemiyetlerin yapmak mecburiyetinde bulundukları işler arasında en faydalı olanı kendi mevzuları dahilinde meslektaşların fikri müşareketini de temin edecek birer zemin hazırlamaktır. Bu yoldaki teşebbüslerin en önünde ise, hiç şüphe yok ki, bir mecmua neşri gelir.
>
> Bu hakikat cem'iyetimizce de takdir edilmekte idi. Ancak arzumuzun fiili sahaya nakli, maruz bulunduğumuz bazı müşkilâtın halli zarureti karşısında birkaç aylık bir tehhüre uğradı.
>
> Mecmuamızı bu defa yeniden neşre başlarken bilhassa şu ciheti kaydetmek isteriz ki; maksadımız, yalnız Avrupa mecmualarından tamamen veya kısmen alınan yazıların veya ecnebi kitaplara geçmiş mevzuların neşri değildir. Asıl gayemiz, memleket mahsulâtı üzerinde imkân dairesinde yapılan veya yapılacak olan küçük, büyük tetkiklerin neşrine tavassut etmektir. Bu tetkikler bu gün için kusurlu olabilir, fakat bir zaman sonra bunların muasır memleketlerde yapılanlar derecesinde tekemmül edeceği tabiidir.
>
> Şükranla kaydedilmek icap eder ki; son seneler zarfında memleketimizde mevcut laboratuarlarımız keyfiyet ve kemmiyet itibari ile oldukça müterakki bir safhaya girmişlerdir. Bundan maada, bu gün mevcut olanlardan başka yeni yeni kurulmaya başlayan muhtelif kimya sanayii fabrikalarımız da vardır. Bütün bu müesseselerde çalışılan mevzulardan pek çoklarının neşredilmesinde memleketimizin namına büyük faydalar görmekte olduğumuzdan mecmuamızın her cüz'ünde bu suretle elde edeceğimiz bir yazı bulunacaktır. Bu meyanda; muhtelif lisanlarda intişar eden mesleki mecmularla eserlerden faydalı görülen yazılar da bittabi nakledilecektir.
>
> "Kimya ve Sanayii"ni mümkün olduğu kadar yerli bir kisve ile çıkarmak ve onda memleketimizin bir izini bulundurmak için, tuttuğumuz bu yolda, bü-

tün meslek arkadaşlarımızın yardımlarını bekleriz.

Bu değerli bilim adamının yaşamı, yukarıdaki sözlerin üzerinden bir yıl geçmeden, beklenmedik bir biçimde sona erdi. Cevad Mazhar Bey, genç Cumhuriyet'in yeni kuşaklarına bilimi ve kimyayı öğretmeye ve sevdirmeye çalışan bu bilim insanı, 11 Mart 1934'te yaşamına kendi elleriyle son verdi.

Cevad Mazhar Bey'in intiharından hiçbir gazete söz etmedi. Hatta zamanın büyük gazeteleri olan *Cumhuriyet*, *Ulus*, *Son Posta* gibi gazetelerde ölümü dahi duyurulmadı. Sadece *Milliyet* gazetesi, 12 Mart 1934 tarihli nüshasının 6. sayfasında Müteferrik Haberler başlıklı bölümde "Eski Bir Müderrisin Ölümü" başlığıyla şunları yazdı:

> Cevad Mazhar Bey, evinde ölü olarak bulundu. Aldığımız malumata göre Darülfünun ıslahatında açığa çıkarılan müderrislerden kimya profesörü Cevad Mazhar Bey, evvelki gün Bebek'teki evinde ölü olarak bulunmuştur. Yaptığımız tahkikata göre, Cevad Mazhar Bey, Darülfünun'dan çıkarıldıktan sonra fevkalade bir teessüre kapılmış ve kendisine asabi bir hastalık gelmişti. Evvelki gün evde kimse bulunmadığı bir sırada kendisine son derece

1 Ağustos 1933. İstanbul Darülfünunu tabelasının yerine İstanbul Üniversitesi tabelası konuyor.

Dr. KİMYAGER CEVAD MAZHAR BEY'İN HAL TERCEMESİ

Kimya ve Sanayii
Türk Kimyagerler Cemiyeti'nin meslekî mecmuasıdır.
Kimyager-Muallim Mustafa Zihni — Müh. - Kim. Mehmet Ali
No. 5 — 1934
Gönderilen yazılar Heyeti idare kararile iade olunur

Cevad Mazhar Bey 1870 (1286) Martı'nın 6. Cumartesi gecesi saat 6 raddelerinde doğmuştur. Pederi Erkânı Harbiye kaymakamlarından Mehmet Mazhar Bey olup Babı Seraskeri İnşaat Dairesi müdürü idi. Cevad Mazhar Bey 4 yaşlarında iken İstanbul'da Hasekide kâin Bayrampaşa mektebi iptidaisine verilmiştir. Üç sene mektebe devam etmiştir. Tahsili iptidaisini bitirip Şahadetname aldıktan sonra Koca Mustafa Paşa Rüşdiyei Askeriyesine dahil olmuştur. Mektebin 4 seneden ibaret olan tahsilini ikmal ederek sınıfının ikincisi olarak neş'et eylemiştir. 1884 (1300) tarihinde Kulelide kâin Mektebi Tıbbiye İdadisine dahil olmuştur. İlk imtihanı hususide sınıfının birinciliğini ihraz eylemiştir. İki seneden ibaret olan idadi tahsilini her sene birinci olmak üzere ikmal eyledikten sonra o zamanlar Gülhanede olan Mektebi Tıbbiyeye geçmiştir. Diploma alıpta tabip yüzbaşılığile neş'et edinceye kadar birinciliği muhafaza eylemiştir. Bundan sonra ikmali tahsil zımnında Viyana'ya izam olunmuş ve 1899 (315) tarihine kadar Viyana'da kimya ile beraber emrazı cildiye de tahsil etmiştir. Vatanına avdet eyledikten sonra kifayeti ilmiyesine binaen o tarihte Gümrük kimyagerliğine ve henüz küşat edilmiş olan Hamidiye Etfal hastanesi kimyagerliğile emrazı cildiye tababetine tayiz edilmiştir. Gayreti ve vazifesinde gösterdiği ciddiyet ve sadakati nazarı dikkati celbederek kimya muallim muavini olarak tıbbiyei askeriyeye ve 1901 (317) tarihinde Mektebi Tıbbiyei Mülkiye kimya muallimliğine ve bilahara Mektebi Tıbbiyede in'ikad eyleyen Meclisi Tıbbi azalına tayin edilmiştir. Buradan, kan lekeleri tahlilâtında ihtisas kesbetmek üzre Almanya'ya izam olunmuştur. 1900 (325) tarihinde levazımı umumiyeyi askeriye teftiş ve muayene komisyonuna tayin edilmiştir. 1919 (335) senesinde ise meslegindeki ihtisasına binaen Darülfünun kimyayı hayati muallimliğine ve az bir müddet sonra mezkür ders müderrisliğine ve Alman müderrislerinin memleketlerine avdetlerinde de kimyayı sınaî müderrisiliğine tayin olunmuştur.

Cevad Mazhar Bey Balkan muharebesi esnasında ordu ile beraber Yanyaya gitmiş, Yanyanın sukutu üzerine birkaç arkadaşı ile beraber firar suretile ve bir çok felaketlere göğüs gererek kurtulabilmiştir. O zamanlar İstanbul gazetelerinden bazıları Cevad Mazhar ile arkadaşlarının bu firar hadisesini yazmışlardır. Cevad Mazhar Bey harbı umumiye de iştirak eylemiştir.

O vakitler İstanbul'un iaşesi için Romanya'dan un ve buğday celbedildiğinden Cevad Bey bunların muayenesine memuren Romanya'ya gönderilmiştir. Bu vazifeyi vataniyeyi pek nazik bir zamanda ifa etmiş ve İstanbul'a deniz yolu ile avdeti esnasında Rus sefaini harbiyesi tarafından esir edilerek elleri kelepçeli olarak (Bakü) zindanına atılmıştır. Aylarca orada kaldıktan sonra Rus ihtilalinin zuhuru üzerine iki Macar zabiti ve Seyit Taha isminde bir kürt beyi ile birlikte Acem kıyafetinde oradan firar etmiş ve bin türlü meşakkatlar içinde vatanına kavuşmak suretile ancak canını kurtarabilmiştir. Kimyager Cevad Mazhar Bey, İstanbul'a avdetinden sonra Darülfünun'daki kürsüsünde son zamanına kadar çalışmıştır. Talebesinin fikren tenviri için bütün kudretini sarfetmekten çekinmemiştir.

Vefat tarihi 11 Mart 934'tür. Buna nazaran Cevad Mazhar Bey Darülfünun müderrisliğinde onbeş sene kadar çalışmıştır.

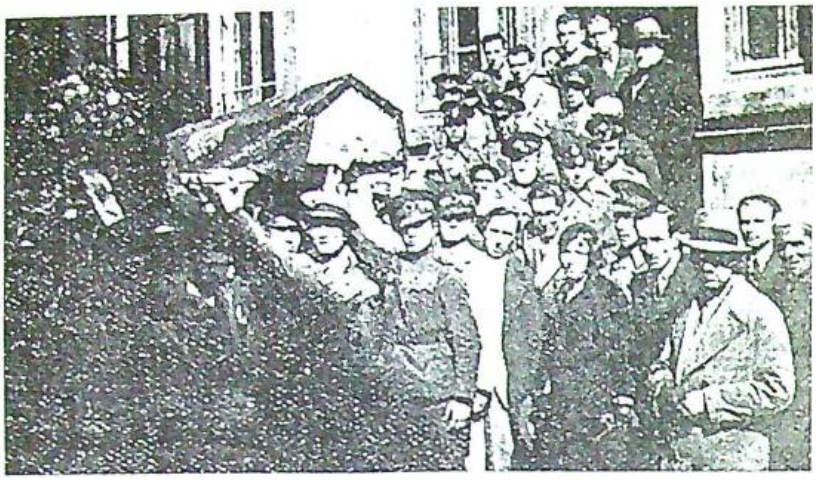

asabi bir buhran gelmiş ve feci çırpıntılar içinde vefat etmiştir. Cevad Mazhar Bey'in cesedi dün morgda muayene edilmiş ve defnine ruhsat verilmiştir. Cenazesi bugün, eski talebesinin ve arkadaşlarının iştirakiyle merasimle kaldırılacaktır.

Dönemin diğer büyük gazetelerinin ölüm haberini vermemelerinin ve *Milliyet*'in de intihardan hiç söz etmeyerek Cevad Mazhar Bey'in vefatını, tuhaf bir ölüm olayı halinde yansıtmasının nedeni, o yıllarda basında intihar haberleri yayımlamanın yasaklanmış olmasıdır. Diğer gazeteler büyük olasılıkla *Milliyet*'in haberi verirken içine düştüğü durumdan kaçınmak amacıyla hiç haber vermemeyi tercih etmişlerdir.

Ancak Cevad Mazhar Bey'in umumi neşriyat müdürlüğünü yaptığı *Kimya ve Sanayii* dergisi, beşinci ve son sayısında eski müdürünün vefatını bildirmiş ve hal tercümesini vererek onun hakkında şunları yazmıştır:

> Uzun seneler Darülfünun Müderrisliğinde bulunmuş, bir çok talebe yetiştirmiş olan Dr. Kimyager Cevad Mazhar Bey'in ani vefatı bütün talebesi ve meslek arkadaşları arasında çok derin teessürler uyandırmıştır. Mesleğine çok merbut, vazifesinde çok intizamı sever bir şahsiyet olan Cevad Mazhar Bey, kendi talebesine karşı bir baba şefkatile hareket eder, onların mektep hayatı haricinde de atacakları ilk adımların rehberliğini büyük bir zevk ile yapardı.
> Cevad Mazhar Bey'in şahsına ait olup bu gün elimizde bulunan ilmî eserleri de ispat ediyor ki; Cevad Bey hayatında hemen bütün kazancını, yahut kazancının çok mühim bir kısmını kitaplara hasretmiş bir hoca idi. Mevkiinde, mektepten henüz çıkmış genç bir muallim kadar hararetle çalışan Cevad Bey'in, değil bir gün, bir saat bile vazifesi başından eksildiğini hiçbir talebesi görmemiştir. Tedris hayatında gençliğini hiç kaybetmemiş olan Cevad Mazhar Bey'in ani ölümü, işte bu noktalardandır ki, bütün onu bilenler ve tanıyanlar için unutulmaz bir acı olmuştur.

Cevad Mazhar Bey'in intihar ederek yaşamına son verdiği, ilk kez 1982'de, yani onun ölümünden 48 yıl sonra Prof. Dr. Gözen Ertem tarafından, editörlüğünü Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre'nin yaptığı *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı* adlı kitapta yer alan "Fen Fakültesi'nde Kimya Öğretiminin Geçmişi" başlıklı makalede açıklandı. Daha sonra da Mete Tunçay ve Haldun Özden, 1 Ekim 1984 tarihli *Bilim ve Sanat* dergisinde yayımlanan "1933 Darülfünun Tasfiyesi" başlıklı makalede Cevad Mazhar Bey'in intiharından söz ettiler. Ancak intiharın nedenleri üzerine herhangi bir görüş belirtmediler.

Cevad Mazhar Bey niçin intihar etti? Böyle bir soruya kesin bir yanıt vermenin güçlükleri ortadadır. Her şeyden önce intihar psikolojisinin karmaşık yapısı mutlak bir yanıtın verilmesini engeller. Ayrıca Cevad Mazhar Bey'in yakınlarının bilgisine ulaşılamamıştır ve soyadı kanununun çıkışından önce vefat etmiş olması nedeniyle ailesinin yaşayan fertlerine ulaşma olanağı zorlaşmıştır. Ancak her şeye karşın bilinen ve söylenebilecek olan bazı şeyler vardır.

Cevad Mazhar Bey, 31 Temmuz 1934 tarihinde açıklanan Darülfünun'un tasfiyesi hakkındaki karar gereğince bu kurumdan çıkartılan müderrisler arasına alınmıştır. Bu tarihten yaklaşık yedi ay sonra da intihar etmiştir. Hal tercümesinden de görüleceği üzere, Cevad Mazhar Bey'in yaşamı çok büyük zorluklar ve sıkıntılar içinde geçmiştir. Bu zorluklar, normal bir bilim insanının yaşamında karşılaşılabileceği türden güçlüklerin çok ötesindedir Bu nedenle, böyle bir yaşamın içinden sarsılmadan gelen bir insanın intihar etme kararı vermesine yol açacak etkenlerin şiddeti bir iç sarsıntısı yaratacak güçte olması beklenir. Darülfünun'dan çıkarılması Cevad Mazhar Bey üzerinde böyle yıkıcı bir etki yaratmıştır. Çocukluğundan beri çok parlak bir eğitim başarısı gösteren 15 yıl boyunca Darülfünun'da büyük bir şevkle hizmet veren Cevad Mazhar Bey karşılaştığı muameleyi kendisine açıklayamamış ve kabullenememiştir.

Emekli Kimya Profesörü Dr. Ali Rıza Berkem de, Feryal Saygılıgil ile 24 Eylül 1998 tarihinde yaptığı henüz yayımlanmamış söyleşide, Cevad Mazhar Bey'in Darülfünun'dan tasfiye edilmiş olması yüzünden intihar ettiğini söylemiştir.

Cevad Mazhar Bey'in intiharı, üzerinde epeyce düşünülmesi gereken derslerle doludur.

TEŞEKKÜR

Mülga Darülfünun Kimya Müderrisi Dr. Cevad Mazhar Bey'in nagihani ufulü ebedisinden mütevellit teessüratı amikamıza kemali samimiyetle iştirak eden fen fakültesi heyeti talimiyesile askeri ve mülki talip ve talibatına ve diğer zevatı kiramın her birine ayrı ayrı teşekküratı vicdaniyemizi kemali saffetle arz ederiz.

Merhumun zevcesi:
Leman

Amca zadesi:
Muzaffer

Merhumun biraderi:
Askeri Liseleri Edebiyat muallimi
Mehmet Emin

(*Milliyet*, 15 Mart 1934)

TARİHTE ESKİŞEHİR SEMPOZYUMU
ESKİŞEHİR, 2-4 KASIM 1998

Yerel Tarih Çalışmalarına Katkı

ZEKİ ARIKAN

1958 yılında Yunus Emre tepesinde açılan İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'yle Eskişehir'de bir üniversitenin temeli atılmış oldu. 1973 yılında kurulan Anadolu Üniversitesi, kısa zamanda büyük bir gelişme göstererek bu kentimizde ikinci bir üniversitenin, Osman Gazi Üniversitesi'nin doğumuna da ortam hazırlamış oldu. İşte bugün Cumhuriyetin 75. yıldönümünü algıladığımız 1998 yılı içinde Eskişehir Anadolu Üniversitesi de kuruluşunun 40. yılını çeşitli etkinliklerle sürdürmektedir. Ancak biz bu etkinliklerden yalnız Tarih'te Eskişehir Sempozyumu (2-4 Kasım) başlığı altında düzenlenen bilimsel bir toplantıdan söz edeceğiz. Bu sempozyum Eskişehir'de bulunan bilim adamlarıyla İstanbul, Ankara ve İzmir'den gelen meslektaşlarını bir araya getirdi. İki gün boyunca "Tarih'te Eskişehir" konuşuldu ve tartışıldı. Seyyid Battal Gazi külliyesine ve Yazılıkaya'ya yapılan bir geziyle noktalanmış oldu.

Anadolu Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Engin Ataç, yurtdışında olduğu için açılış konuşmasını rektör vekili Prof. Dr. Haluk Gürgen yaptı. Gürgen, insanın birey ve yurttaş olarak kendini tanımasının zorunlu olduğunu işaret ederek, bunun da ancak tarih bilinciyle sağlanabileceği üzerinde durdu. Aksi halde kişinin kendisine ve topluma yabancılaşması tehlikesinin doğabileceğine dikkat çekti. Yabancılaşma ancak sağlam bir tarih kültürüyle önlenebilir. Yerelden ulusala, ulusaldan evrensele doğru giden bir çizgi izleyerek dünyayı tanımamızı olanaklı kılar. Gürgen, Eskişehir'i bir Cumhuriyet kenti olarak tanımlarken, Kurtuluş Savaşı'nın tarihinin burada yazılmasının ötesinde, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin tohumlarının da bu yörede atıldığını vurguladı. Sempozyumun, bilincimizin beslenmesine katkıda bulunmasını dileyerek konuşmasını tamamladı.

Edebiyat Fakültesi dekanı Prof. Dr. İhsan Güneş ise iki gün sürecek sempozyuma ev sahipliği yapmanın gururunu ve heyecanını dile getirdi. Böyle bir sempozyumun düzenlenmesi görevinin Anadolu Üniversitesi'nin en genç fakültesine (kuruluşu 1993) verilmesinin mutluluğunu belirten Güneş, dışa vurulmamış bilginin eksik ve yararsız olacağını vurguladı. Türkiye'deki tarih çalışmalarını kısaca özetleyen sayın dekan, son yıllarda ağırlık kazanan kent tarihi araştırmalarının Eskişehir tarihine de yeni açılımlar kazandıracağına olan inancını dile getirmiş oldu.

Öğrencilerin çoğunlukta olduğu kalabalık bir izleyici topluluğu karşısında sempozyumun ilk bildirisini sunan Musa Çadırcı "Osmanlı Dönemi Anadolu Kent Tarihi Yazımında Karşılaşılan Güçlükler" üzerinde durarak bir yöntem sorununu gündeme getirmiş oldu. Bu güçlüklerin başında "Osmanlı kenti"nden önceki dönemin (Roma, Bizans, Selçuklu) ayrıntılı olarak bilinmemesi ve böylece bir karşılaştırma yapma olanağından yoksun bulunmamız geliyordu. Çadırcı, Osmanlı kenti için var olan kaynakların sıralamasını yaptıktan sonra, 1970 yılından başlamak üzere bölge ve kent tarihlerini konu alan araştırmaların giderek artmakta olduğuna değindi. Ancak Osmanlı kentleri söz konusu olduğunda pek çok sorunun henüz çözülemediğine de yer verdi. Nüfus konusu, istatistiklerin yetersiz oluşu, âyan-eşrafın konumu, üretim

ilişkilerinin niteliği vb gibi ayrıntıların incelenmesi bu zorlukların başında gelmektedir.

Bu kuramsal çerçeveden sonra sunulan bildirilerin genellikle Eskişehir ve çevresinin ilk, orta ve yeni çağlardaki durumunu ele aldığını, fakat araştırmaların çoğunun genellikle 19. ve 20. yüzyıllar üzerinde yoğunlaştığını belirtmek gerekir. Yörenin ilkçağ tarihiyle ilgili tek bildirisi Taciser Sivas'ın "Eskişehir Çevresindeki Frig Vadileri ve Yerleşimleri" başlığını taşıyan ve slayt eşliğinde sunulan çalışmasıydı. Kısaca Friglerin siyasal tarihinden söz edildikten sonra, bunların maddi kültür kalıntılarına ağırlık verildi. Sivas'ın yörede yaptığı çalışmalarla Friglere ait pek çok kalıntı ve yerleşim yerlerini ortaya çıkardığını söylemek gerekir.

Yörenin ortaçağ, daha doğrusu Bizans dönemiyle ilgili tarihsel konumunu açıklayan bildiriyi de Işın Demirkent'ten dinledik. "Bizans İmparatorluğu Devrinde Dorylaion" başlıklı bildiride Demirkent, Eskişehir'in üç kilometre kuzeydoğusunda kurulmuş olan bu kentin Hellenistik dönemden beri var olduğuna dikkati çekerek burasının çeşitli yolların kavşak noktası olması açısından "anahtar" rolü üzerinde durdu. Stratejik bir noktada kurulmuş olmasının ötesinde Dorylaion hem askeri, hem de dinsel bir merkez olarak önem kazanmıştır. Kaplıcalarıyla da ünlü olan kent, uzun süre Arap-Bizans çatışmalarına da sahne olmuş ve sık sık el değiştirmişti. Demirkent bu önemli kentin Türk istilasına kadar geçen dönemdeki durumunu Bizans, Haçlı ve İslam kaynakları ışığında değerlendirmiş oldu.

Eskişehir bölgesinde, 13. ve 14. yüzyıllara tarihlenen eserlerden türbeleri ele alan Erol Altınsapan, şimdiye kadar bilinmeyen ve yayımlanmayan 12 türbeyi ele aldı. Geleneksel Selçuklu mimarisinin tipolojisine uygun kare, dikdörtgen ve sekizgen planlı olan bu yapılar tek ve çift katlı olarak inşa edilmiştir. Yine bu çerçevede verilen bir bildiri de "Seyyid Battal Gazi ve Külliyesi"ni ele alıyordu. Yağmur Say'ın hazırladığı ve sunduğu bu çalışma Eskişehir'in Seyyidgazi ilçesinde Selçuklu döneminde inşa edilen ve Osmanlılar zamanındaki onarımlarla, eklerle büyük bir külliye haline gelen türbenin daha çok sosyal ve ekonomik tarihine ağırlık verildi. Türbe, bilindiği gibi, 8. yüzyıldaki Bizans-Arap çatışmalarında şehit düşen, fakat zamanla bir Türk alpi kimliği kazanan Battal Gazi adına, çok daha sonra, 1208 yılında yapılmıştır. Külliyenin dükkân, toprak ve değirmenlerden oluşan oldukça zengin vakıfları bulunuyordu. Bu türbeye bağlı vakıflardaki üretim ve para ilişkileri ilginç bir araştırma konusudur. Başlangıçta Kalenderilerin egemen olduğu külliye, daha sonra bir Alevi-Bektaşi tekkesi haline gelmiş ve tarihsel rolünü de böylece tamamlamıştır.

Fehamettin Başer'in sunduğu "Osmanlıların Eskişehir ve Karacahisar'ı Fethi" başlıklı bildirisi, bölgenin tarihinde yeni bir dönemin başlangıç sürecini ele alıyordu. Selçuklu-Bizans sınırında bir uç bölgesi olan Eskişehir'de kent dokusunun önemli bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Cacaoğlu Nurettin'in 1272 tarihli vakfiyesi, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Başer, daha çok ilk Osmanlı kronikle-rindeki ayrıntılardan yola çıkarak Eskişehir, Karacahisar ve çevresinde Osmanlı yönetiminin nasıl kurulduğu sorusunu yanıtlamaya çalıştı. Bu konuda ikinci bildiri, konferans biçiminde Halil İnalcık tarafından sunuldu ki buna aşağıda döneceğiz.

Osmanlı tapu/tahrir defterlerinden, vakıf kayıtlarından yola çıkarak bölgenin 15.-16. yüzyıllardaki tarihsel, sosyal, ekonomik durumu üzerinde epeyce çalışmaya imza atmış olan Halime Doğru, bildirisinde "17. Yüzyıldaki Eskişehir'de Eşkıyalık Hareketleri"ni açıkladı. Bu çalışmada Eskişehir kazasında 17. yüzyılda (aslında 16. yüzyılın sonunda, ZA) çeşitli sosyal gruplar arasında (suhte, levend, sipahi, sipahizade, ehl-i örf, konar-göçerler vb...) patlak veren ve birbiriyle ilintisi saptanamayan olayların bir dökümü yapıldı. Zaviyelerin de gayrimeşru davranışların yaşandığı yerler olduğunu, devletin Sünnileştirme çabalarına karşı tepkilerin de buralarda yeşerme ortamı bulduğu anlaşılıyor.

Bundan sonra değineceğim bildiriler, Eskişehir ve çevresinin daha çok 19. yüzyılıyla 20. yüzyıl başlarındaki sosyal, ekonomik ve kültürel durumuyla ilgilidir. Bu bağlamda Yücel Özkaya, şer'iyye sicillerine dayanarak Sivrihisar (kimi zaman Seferihisar) kazasının mahalle, nüfus, vergi durumuyla esnafın yapısını ele aldı. Mahalle adları ve bu mahallelerin vergileri ayrıntılı olarak açıklayan Özkaya, kasabada oldukça kalabalık bir esnafın varlığı üzerinde durarak burasının Orta ve Batı Anadolu arasındaki ticari önemine işaret etti. şer'iyye sicilleri esas alınarak yapılan bir başka araştırma da Selahattin Önder tarafından yapılmıştı. Bu araştırma, 1889-1991 yıllarını kapsayan sicilin tanıtımı üzerinde yoğunlaşmıştı.

Öte yandan Cahit Bilim, irade defterlerindeki kayıtlara dayanarak 1312 (1895) yılında istasyon çevresinde yeni bir mahallenin, Hamidiye mahallesinin (bugünkü adı Hayriye mahallesi) kurulması üzerinde durdu. Anlaşıldığına göre, buradaki yerleşim kendiliğinden oluşmuş, sonradan merkeze başvurularak tescil edilmesi istenmiştir. Buraya yerleşen 80 (82) ailenin (=319 kişi) kökenleri incelendiğinde bunların hepsinin Bulgaristan ve Romanya'dan geldikleri sonucuna varılır. Şüphesiz bu durum, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Balkanlardaki Anadolu'ya dönük göçlerle ilgilidir.

Anadolu demiryolunun Eskişehir üzerinden geçmesi, ayrıca Konya'ya ayrılan bir hattın burada inşası yeni sorunlar getirmiştir. Demiryolu tarımsal

ürünlerin hızla nakledilmesine olanak sağlarken, nüfus artışı, kentin büyümesi gibi sonuçları da birlikte getirmiştir. Bu sonuçları topluca değerlendiren Ayla Efe, 1893 yılında görülen kolera salgını ve buna karşı alınan önlemleri açıkladı. Hastalığın önce İstanbul'da görülmesi, sonra da Eskişehir'de ortaya çıkması herhalde İstanbul'la kurulan demiryolu bağlantısının bir sonucudur.

İkinci Meşrutiyetle ilgili olarak iki bildiri programda yer almıştı. Zeki Arıkan'ın bildirisi "Anadolu'da Tanin'e Göre Eskişehir" idi. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Anadolu'nun içinde bulunduğu eğitimsizliği, ekonomik sıkıntıları, mütegallibenin ve devlet memurlarının halk üzerindeki baskılarını anlamak için *Tanin* gazetesi Ahmet Şerif'i görevlendirmişti. Ahmet Şerif o zaman Anadolu'nun birçok kent, kasaba ve hatta köyünü dolaşmış ve sonradan kitap haline getirilen "Anadolu'da Tanin" başlıklı röportajlarını söz konusu gazetede yayınlamıştı. Ahmet Şerif, Eskişehir'e de uğramış ve son derece ilginç gözlemlerde bulunmuştu. Onun 90 yıl önceki gözlemleri o günlerin Eskişehir'inin aynasıdır. Eskişehir üzerine Ahmet Şerif'in verdiği bilgiler, dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılarak verildi. Yine bu bağlamda Kemal Yakut da "II. Meşrutiyet Döneminde Eskişehir'de Siyasi Muhalefet" konusunu işledi. İkinci Meşrutiyet'in ilanı halkın siyasal sorunlarla geniş ölçüde ilgilenmesine ortam hazırlamış, *Tanin* gazetesinin deyimiyle herkes bir "politika illetine uğramıştı". Giderek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif gruplar da ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu, İttihat ve Terakki'nin özellikle Orta Anadolu'da mütegallibeyi etkisiz kılma çabalarına karşı bir direnmedir. Muhalefetin Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde örgütlenmesi ve çalışması Eskişehir'de 1912 seçimlerinde Eskişehir ve çevresinde birçok üzücü olayların patlak vermesine yol açmıştır. Bu olaylar,

Tarihte Eskişehir Sempozyumu'nun ilk günkü oturumundan bir görünüm.

büyük ölçüde, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Eskişehir şubesini açan eşraftan Zeytunzade Tevfik önemli bir rol oynamıştır. Daha önce İhsan Güneş'in, Eskişehir'de 1912 seçimleriyle ilgili olarak yapmış olduğu bir araştırma bunu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır (*Belleten*, 216 (1992), 459-482).

Eskişehir'in Kurtuluş Savaşı'ndaki rolü üzerine iki bildiri sunulduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan birincisi Ahmet Özgiray'ın sunduğu "Arnold Toynbee ve İnönü Savaşları" başlığını taşıyordu. Özgiray, Kurtuluş Savaşı sırasında ülkemizde savaş muhabiri olarak bulunan, sonradan yüzyılımızın büyük tarihçisi olarak üne kavuşan Toynbee'nin *Western Question in Greece and Turkey* adlı eserine dayanarak yazarın, İnönü Savaşları sırasındaki gözlemlerini dile getirdi. İzzet Öztoprak ise söz konusu savaşlardan sonra iç siyasal gelişmeleri ele aldı. Hükümet değişikliğinin yankıları üzerinde durdu ve meclisteki gruplaşmaları irdeledi.

Sempozyumun sonuncu bildirisi bir konferans havası içinde Halil İnalcık tarafından sunuldu. Konu başlığı "Osmanlı Devleti'nin Doğuşu" idi. Bu konferans, aslında Halil İnalcık'ın son dört beş yıldan beri yürüttüğü ve daha önce bazı kongrelerde dile getirdiği Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla ilgili araştırmalarının sonuçlarını kapsıyordu. Birçok destansal öğeleri içeren ilk Osmanlı tarihlerinin sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirilmesi koşuluyla kullanılabileceğine işaret eden İnalcık, Bizans kaynaklarının ve özellikle daha sonraki Osmanlı belgelerinin geriye dönük olarak verdikleri ayrıntıların dikkate alınmasının zorunlu olduğu üzerinde durdu. Ancak asıl önemli olan, İnalcık'ın son dört beş yılda Bursa ve Eskişehir çevresinde yürüttüğü yüzey araştırmalarıydı. Özellikle ilk Osmanlı tarihlerinde geçen yer adlarının yerinde saptanması ve bunların kaynaklarda geçen adlarla uyumlu olup olmadığının araştırılması pek çok sorunu çözecek gibi görünmektedir.

Her ne olursa olsun ilerlemiş yaşına karşın enerji yüklü olan bu uluslararası büyük tarihçimizin söz konusu sempozyuma katılması mutluluk verici bir olaydı. Hele hele katıldığımız akşam yemeğinde kafalarımızdaki sorulara ışık tutan yanıtları, yurt ve dünya sorunları üzerindeki açıklamaları, İnalcık Hocanın meclisinde bulunmanın sevincini bize yaşatmış ve böyle bir ortamın ne kadar yararlı olduğunu da göstermiştir.

EPHEMERA

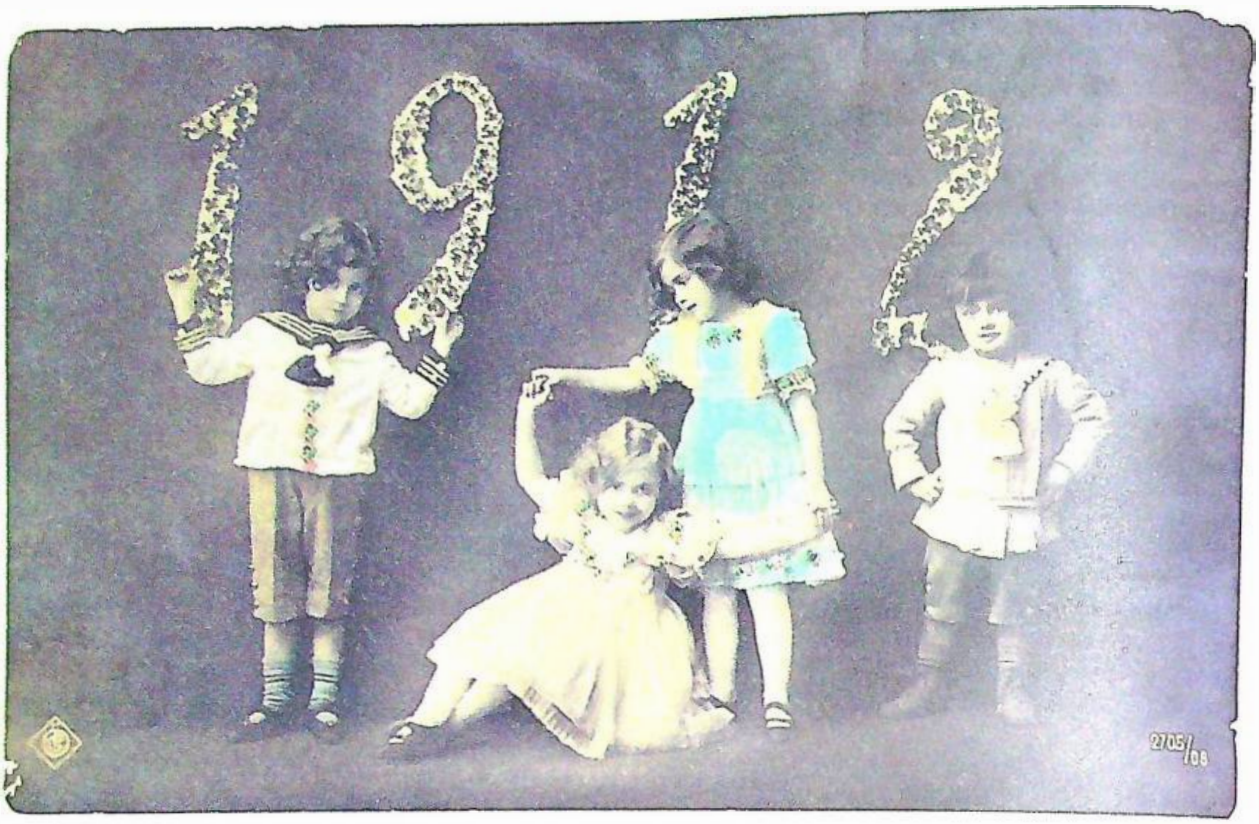

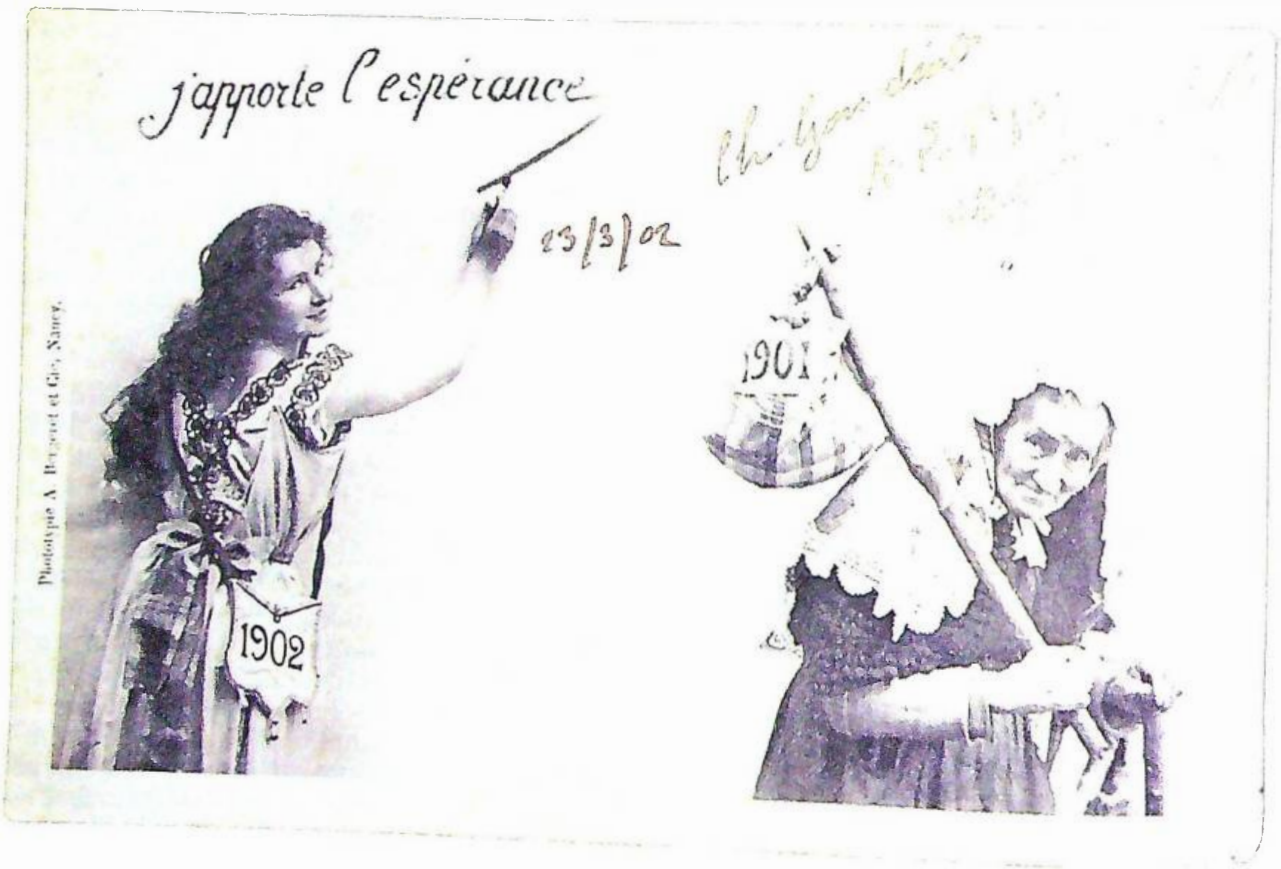

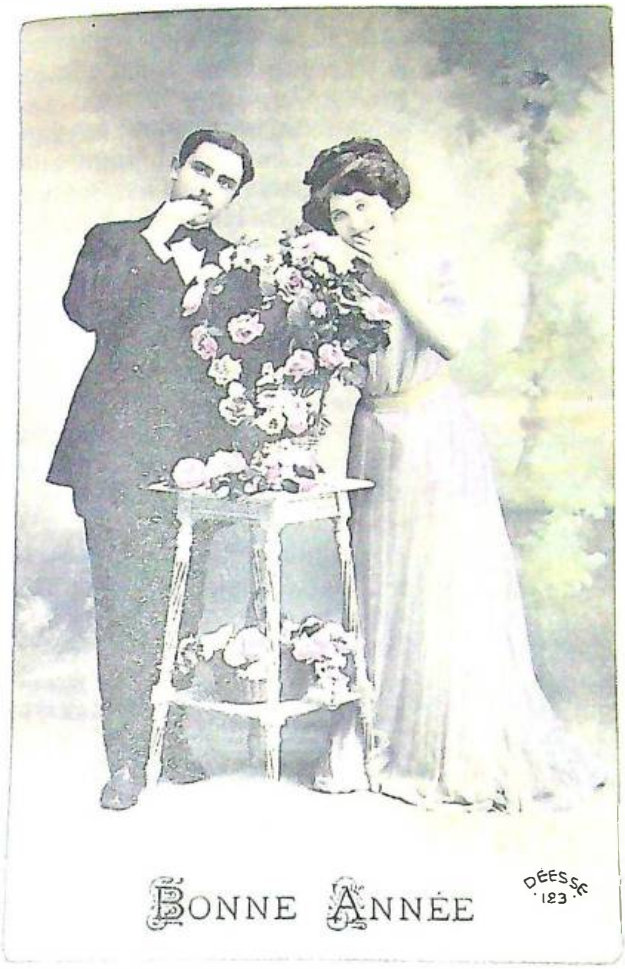

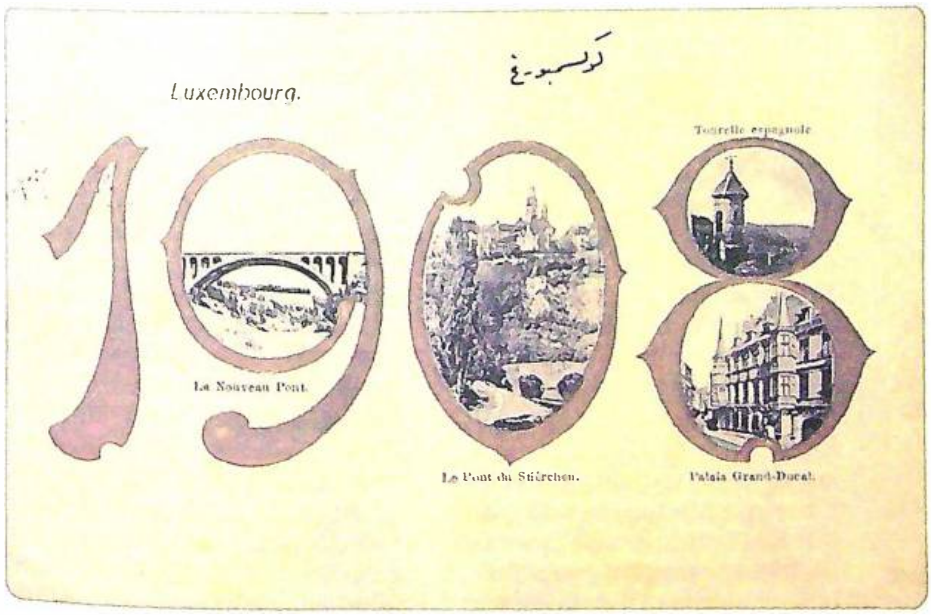

Bu iki sayfada yer alan eski yılbaşı kartları Ephemera Derneği'nden Burçak Evren'in koleksiyonundan alınmıştır.

İlanından Sonra Cumhuriyet Tartışmaları

Dr. HASAN TÜRKER
Dokuz Eylül Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Enstitüsü

30 Ekim 1923 tarihli İkdam gazetesinin başlık ve spotları:

Yeni Türkiye devletinin şekl-i hükümeti cumhuriyettir. Meclis dün müttefikan şekl-i hükümetimizi cumhuriyet olarak kabul etmiş ve alkışlar arasında Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı birinci reis-i cumhur intihap eylemiştir.

Gazi Paşa'nın nutku.

Hâkimiyet-i milliye ve cumhuriyet. Cumhuriyetin envai.

CUMHURİYETİN İLANI

Haziran ve temmuz aylarında yapılan 1923 seçimleri Mustafa Kemal'in başkanlığındaki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) adaylarının kesin üstünlüğü ile sonuçlanırken, II. TBMM'ye ARMHC[1] adayları dışında ancak birkaç bağımsız milletvekili girebilmeyi başarmıştı. Bu sonuca göre oluşan genel kanı, II. TBMM'de muhalefetin olmayacağı yönündeydi. Nitekim, Başbakan Ali Fethi Bey bile, *Neue Freie Presse* gazetesine yaptığı açıklamada, Meclis'te muhalif bulunmadığını, bütün milletvekillerinin hükümetin ardında olduklarını söylüyordu.[2] Ancak, gelişmeler Ali Fethi Bey'i ve onun gibi düşünenleri yalanlıyordu. Hükümet henüz ikinci ayını doldurmamışken meclis'te, Ali Fethi Bey başkanlığındaki hükümete yöneltilen ağır eleştiriler sonrasında şer'iye, adliye, iktisat ve dahiliye bakanları değişmişti. Hükümetin, meclise sunduğu kanun tekliflerinin de birçoğu ya reddedilmiş ya da değiştirilerek kabul edilmişti. Muhalif İstanbul basını da hükümeti ekonomik sorunlara çözüm üretememekle eleştiriyordu. Bütün bu olanların dışında, ekim ayı başında İstanbul'un kurtuluş törenlerine katılmak üzere meclisin İstanbul'a gönderdiği milletvekillerinin Vali Haydar Bey tarafından karşılanmaması, muhalif milletvekillerinin hükümete saldırmaları için iyi bir fırsat yaratmıştı. Bu konuda meclis'te yapılan tartışmalarda, Ali Fethi Bey'in, olaydan geç haberdar edildiğini ileri sürerek Vali Haydar Bey'i savunması, Ali Fethi Bey'i iyice yıpratmıştı. *Vatan* gazetesi, 20 Ekim'de Ali Fethi Bey'in, Halk Fırkası Divan toplantısında, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tadilatına ait çalışmalardan ve diğer işlerinin yoğunluğundan söz ederek, dahiliye vekilliğinden ya da başvekillikten çekilmek istediğini açıkladığını yazarken,[3] bir gün sonra da *Tanin* gazetesi, Ali Fethi Bey'in dahiliye vekilliğinden istifasının an meselesi olduğunu ve Ali Fethi Bey'den boşalacak olan dahiliye vekilliğine Halk Fırkası tarafından Erzincan milletvekili Sabit Bey ya da Kütahya milletvekili Ferit Bey'in aday gösterileceğini yazıyordu.[4] Beklenen istifa 24 Ekim'de gerçekleşir ve Ali Fethi Bey işlerinin yoğunluğunu ileri sürerek dahiliye vekilliğinden çekilir. Halk Fırkası içinde oluşan muhalefet, 25 Ekim'de dahiliye vekilliğine Erzincan milletvekili Sabit Bey'in, Ali Fuad Paşa'nın istifasıyla boşalan meclis ikinci başkanlığına da Hüseyin Rauf Bey'in aday gösterilmesini sağlar.[5] Halk Fırkası'ndaki bu seçimi Genel Başkan Mustafa Kemal hoş karşılamaz. Sabit Bey ve Rauf Bey'in meclisteki muhalif kanadı temsil ettiklerine ve daha önceki görevlerinde gösterdikleri tutumların yetersizliğine inanan Mustafa Kemal, uygulanması için zamanını beklediği cumhuriyetin ilanının sırasının geldiğine karar vererek bundan sonraki gelişmelere el koyar.[6] 25-26 Ekim gecesi İcra Vekilleri Heyeti (Hükümet) ile Çankaya'da bir araya gelen Mustafa Kemal, vekillerin (bakanların) istifa etmelerini ister. İstifa teklifini kabul eden bakanlar yeni kurulacak hükümete seçilmeleri halinde bile görev almamayı da ilke olarak kabul ederler.[7] Çankaya'da alınan kararlar doğrultusunda henüz 74 günlük olan Ali Fethi Bey başkanlığındaki hükümet 27 Ekim günü istifasını meclise verir. "Meclis hükümeti" sistemine göre kurulmuş olan hükümetin toplu istifası, bu sistemin uygu-

lanmaya başlandığı tarihten beri ilk kez karşılaşılan bir durumdu. İstifa şekli, kabine sistemindeki istifa şeklini anımsatıyordu. Ancak, yeni hükümet yine "meclis hükümeti" sistemine göre kurulacaktı. Bu nedenle 28 Ekim'de Halk Fırkası'nda yapılacak görüşmeler büyük önem kazanıyordu. Ne var ki, 28 Ekim'de yapılan görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamamıştı. Sonuç için umut belirtisi de yoktu. *Tanin* gazetesi, 28 Ekim'de Halk Fırkası'nda yapılan yeni hükümeti kurma çalışmaları hakkında şu bilgileri vermektedir:

> Heyet-i Vekilenin istifası üzerine bu gün (28 Ekim) bütün mebuslar grup grup içtima ederek hükümet meselesiyle iştigal eylemişlerdir.
>
> Fırka idaresi Gazi Paşa hazretlerinin riyaseti altında içtima ederek Heyet-i Vekile namzetleri hakkında müzakeratta bulunmuştur. İdare Heyeti'nde mevzubahs ve müzakere olan bir listeye göre Ali Fuad Paşa'nın İcra Vekilleri riyasetiyle, Müdafaa-i Milliye Vekâletine, Sami Refet Bey'in Maarif, Adnan Bey'in Hariciye, Muhtar Bey'in Nafia, Mustafa Fehmi Efendi'nin Şeriye, Celal Bey'in İktisat Vekâletlerine, Fevzi Paşa'nın Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Riyasetine, Mükerrem Bey'in de Maliye Vekâleti vekilliklerine namzettikleri münakaşa edilmiştir.
>
> İmar ve İskân Vekâletine ahiren intihap edilen Necati Bey, yeni heyete dahil olmak istemiyor. Bu suretle, teşekkül edecek olan hükümetin zayıf olacağı daha şimdiden istidlal olunmaktadır... Yarın sabah (29 Ekim) Fırka içtima ederek namzetleri tespit edecektir. Fakat listenin Fırka'da tadilata uğraması da muhtemeldir. Hatta reylerin dağılacağı dahi zan ve tahmin olunmaktadır. İntihabatın yarın için itmamı şüphelidir.[8]

Mustafa Kemal, 28 Ekim akşamı "Fırka Heyet-i İdaresi" ile yaptığı toplantıdan sonra, akşam yemeğini Çankaya'da Kemalettin Sami, Halit Paşa, Kazım Paşa, İsmet Paşa, Ali Fethi Bey, Rize milletvekili Fuad ve Afyon milletvekili Ruşen Eşref ile birlikte yer. Mustafa Kemal, yemek sırasında konuklarına "yarın cumhuriyet ilan edeceğiz" der. Daha sonra da ertesi gün Fırka'da izlenecek strateji belirlenir. O gece Mustafa Kemal ile İsmet Paşa cumhuriyete geçişi sağlayacak kanun tasarısı teklifini hazırlarlar.[9]

Ankara, 1923. Oturanlar: Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmed, Hamdullah Suphi, Yahya Kemal, Ruşen Eşref. Ayaktakiler: Osmanzade Hamdi, Ali (Çetinkaya), İhsan (Eryavuz), Kılıç Ali, Ali Saib (Ursavaş) ve Yunus Nadi.

Halk Fırkası 29 Ekim sabahı saat onda Ali Fethi Bey'in başkanlığında toplanır. Ali Fethi Bey, bir gün önce "Fırka Heyet-i İdaresi" tarafından hazırlanan listeyi genel kurulda okur. *Vatan* gazetesinin haberine göre

> Fethi Bey'den sonra söz alan hatipler, idare heyetinin teklif ettiği liste tasvip ve isimleri mezkur zevat intihap edilseler bile bunun buhranı uzatacağından bahsettiler. Söz alan hiçbir hatip listeyi tasvip etmedi. Listede İmar, Nafia ve İktisat Vekâletleri için namzet gösterilmiş olan Necati, Muhtar ve Celal beyler müştereken şu beyanatta bulundular: "Teklif edilen listede bizim de isimlerimiz vardır. Halbuki biz dahil olduğumuz listeyi kendimiz zayıf buluyoruz. Binaenaleyh intihap edilsek de bu heyete girmeyiz." Bunun üzerine verilen takrirler okundu. Takrirlerin umumunda Gazi Paşa'nın nokta-i nazarının anlaşılması talep ediliyordu. Son takrir Sinop mebusu Kemalettin Sami Paşa ile İstanbul mebusu Ali Rıza Bey tarafından müştereken verilmişti. Takrirlerin kıraatini müteakip Mustafa Kemal Paşa kürsüye geldi ve şu beyanatta bulundu: "Saat bire kadar hazırlanalım. Birde tekrar toplanırız. O zaman nokta-i nazarımı bildiririm." Bu beyanat üzerine içtima tatil edildi.
>
> Halk Fırkası öğleden sonra saat ikide ikinci içtimaını akdetti. Celseye Fethi Bey riyaset ediyordu. Celsenin açılmasını müteakip Gazi Mustafa Kemal Paşa kürsüye çıkarak nokta-i nazarını izah için şu beyanatta bulundu:
>
> "Devletimizin tarsini, hükümetimizin sürat ve intizam ile iş görebilmesi için Teşkilat-ı Esasiye Kanununun tevsi ve ikmali lazımdır. Bu hususda en mühim ve müstacel olan mevadın hemen müzakeresini teklif ederim."
>
> Bunun üzerine teklif edilen tadilat hakkındaki maddeler okundu ve bu hususda müzakereye başlandı. Evvela Niğde mebusu Hazım Bey söz aldı ve dedi ki:
>
> "Bizim teklif edilen tadilatı icraya selahiyetimiz var mıdır? Bunun için bir meclis-i müessesan lazımdır."
>
> Yunus Nadi Bey: "Tadilat icrası için lazım gelen selahiyete haiz bulunuyoruz."
>
> Abdurrahman Şeref Bey: "Meydanda bir çocuk var. Buna bir ad bulmak lazımdır. Şekl-i idaremiz cumhuriyettir. Bunu saklamak doğru mudur?"
>
> Sabit Bey: "Tadilatın derhal müzakeresi doğru değildir. Yalnız bu defalık Paşaya selahiyat verelim, soura kanun müzakeresini yaparız."

Mustafa Kemal Eylül 1925'te Yunus Nadi, Nuri (Conker), İbrahim Süreyya (Yiğit), Fuad (Bulca), Ali (Çetinkaya) ve Kılıç Ali ile birlikte.

Cumhuriyetin kuruluş günlerinde muhalif yazılarıyla dikkati çeken, Tevhid-i Efkâr'ın başyazarı Velid Ebuzziya, 1912'de İstanbul üzerinde uçan ilk uçağın önünde.

Müteakiben söz alan İzmir mebusu Saraçoğlu Şükrü, sabık adliye vekili Seyit, Hamdullah Suphi beylerle Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi teklif edilen tadilatın kabulü lehinde bulundular. Mustafa Kemal Paşa, muvakkat selahiyetin doğru olduğunu söyledi ve kanunun hemen müzakeresini teklif etti. Sabit Bey'in müzakerenin tehiri hakkındaki takriri okunarak reddedildi ve İsmet Paşa kürsüye çıkarak uzun beyanatta bulundu.

Müteakiben Zonguldak mebusu Ragıb ve Lazistan mebusu Fuad Beyler tarafından verilen bir takrir okundu. Takrirde, Paşanın teklifinin derhal müzakeresi ve hemen maddelere geçilerek müzakereyi müteakip layihanın meclise sevki teklif ediliyordu. Takrir kabul edildi ve Fethi Bey maddeleri okumaya başladı. Birinci ve ikinci maddeler bilâ-müzakere kabul edildi. Diğer maddeler de okunarak esasın kabulünde inikad olduğu görüldüğü ve layihanın derhal meclise sevki takarrür etti. Vaziyet TBMM hükümetinin ilan edildiği 2 Teşrinisâni celsesine benziyor. İsmet Paşa'nın heyet-i vekile riyasetine intihabı muhakkak gibidir.[10]

Halk Fırkası'ndaki kararlar, Çankaya'da belirlenen stratejiye uygun olarak alınmış, herhangi bir engellemeyle karşılaşmamıştı. Halk Fırkası'nda kabul edilen kanun teklifi, aynı gün akşam saatlerinde toplanan meclis genel kurulunda da görüşüldü. Meclis genel kurulu cumhuriyetin ilanını oybirliği ile kabul etti. Cumhuriyeti ilan eden meclis yine oybirliği ile Mustafa Kemal'i cumhurbaşkanı seçti. Cumhuriyetin ilanı, Ankara'ya, saat 21'de meclis muhafız bölüğünden bir manga askerin meclis yanındaki bahçede havaya üç kez ateş etmesiyle duyurulurken,[11] karar, aynı gece telgraflarla tüm valiliklere iletildi. Türk halkı cumhuriyetin ilanından gece yarısından sonra atılan 101 parelik top atışlarıyla haberdar oldu. 30 Ekim'de yayımlanan gazetelerin haberlerine göre, tüm ülke cumhuriyetin ilanından dolayı coşkulu kutlamalara sahne olmuştu. İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde, devlet erkânı kutlamaları kabul ederken, çeşitli semtlerde halkın katılımıyla fener alayı etkinlikleri düzenlenmiş, halk cumhuriyet lehinde gösterilerde bulunmuştu.[12] Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, ülkenin çeşitli yerlerinden gönderilen kutlama telgraflarına, 31 Ekim'de yayınladığı bir bildiriyle teşekkür etmişti. Biraz gecikmeyle de olsa Mustafa Kemal'i kutlayanlar arasında Halife Abdülmecid Efendi de vardı.[13]

30 Ekim'de Ankara ve İstanbul'da yayımlanan gazetelerde, cumhuriyetin nasıl ilanı edildiği açıklanırken, Halk Fırkası'nda ve TBMM'de yapılan görüşmelere ayrıntılı bir şekilde yer verildiği görülmektedir.[14]

Cumhuriyetin ilanı kararının bazı gazetelerde şu başlıklarda yer aldığı görülmektedir:

Anadolu'da Yeni Gün: "Büyük Millet Meclisi şekl-i hükümetimizi tespit eden Teşkilat-ı Esasiye tadilatını kabul ve Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan eylemiştir."[15]

Tanin: "Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti cumhuriyet oldu."[16]

Tevhid-i Efkâr: "Buhran-ı vükela pek ani bir surette tebdil-i mahiyet ederek bir şekl-i hükümet ve cumhuriyet meselesi haline inkılap ediyordu."[17]

İkdam: "Yeni Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti cumhuriyettir. Meclis dün müttefikan şekl-i hükümetimizi cumhuriyet olarak kabul etmiş ve alkışlar arasında Gazi Mustafa

Kemal Paşa'yı birinci reis-i cumhur intihap eylemiştir."[18]

Ahenk: "Millet Meclisi dünkü içtimaında cumhuriyeti kabul ve ilan etti. Gazi Mustafa Kemal Paşa mevcut 158 rey ile reis-i cumhur intihap olundu. Cumhuriyet hâkimiyetin bila-kayd ü şart millette olması esasına müstenittir. İsmet Paşa, yeni reis-i cumhur tarafından kabine teşkiline memur edilecektir."[19]

Hâkimiyet-i Milliye: "Büyük Millet Meclisi dün gece, sekiz buçukta Türkiye Devleti'nin şeklini müttefikan cumhuriyet olarak tespit ve dokuza çeyrek kala, Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerini müttefikan reis-i cumhur intihap eyledi. Türkiye Büyük Millet Meclisimizin bu şerefli ve şifabahş kararıyla bütün buhranlar halledilmiştir."[20]

Cumhuriyetin ilanı ülkenin tümünde coşkulu kutlanırken, basınında da -*Tevhid-i Efkâr* dışında- cumhuriyetle ilgili ilk gün değerlendirmelerinin olumlu olduğu gözlenmektedir. Ancak, *Tevhid-i Efkâr*'ın başlattığı muhalefete 31 Ekim'den itibaren *Tanin* ve *Vatan* gibi iki önemli gazetenin de katılması tüm dikkatleri İstanbul basını üzerinde yoğunlaştırmıştır. İstanbul'da çıkan bu gazetelere daha sonra, muhalif olarak bilinen Faik Ahmed'in Trabzon'da çıkarttığı *İstikbal* gazetesi de katılmıştır.

CUMUHURİYETİN İLANINA KARŞI GÖSTERİLEN OLUMLU TEPKİLER

27 Ekim'de başlayan hükümet krizinin cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanması ve devletin adının belirlenmesinin, 30 Ekim'de yayımlanan gazetelerde memnuniyetle karşılandığı görülmektedir.

Meclis Kanun-ı Esasi Encümeni Başkanı ve *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesi başyazarı Yunus Nadi, 30 Ekim'de yayımlanan ve daha çok II. TBMM'yi ön plana çıkaran "Türkiye Cumhuriyeti" başlıklı yazısında, cumhuriyeti ilan eden II. TBMM'nin I. TBMM'nin "hayrü'l-halefi" olduğunu kaydettiğini yazdıktan sonra şöyle devam ediyordu:

> I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurduğu devletin hükümet şekli zaten adı söylenmemiş bir cumhuriyetten ibaretti. II. Büyük Millet Meclisi, vaziyeti tamamen ihata etmiş bir heyet selahiyeti ile o sevilmeyen adı söyledi, devletimizin hükümet-i şekli(nin) cumhuriyet olduğunu ifade etti... II. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu azimkâr kararı ile yalnız önüne çıkan bir hükümet buhranını değil, belki eğer eski nakıs şeklinde bırakılsa idi müzmin bir yara gibi muhtelif şekil ve suretlerde ikide bir nüksedecek olan bir memleket buhranını da halletmiş oldu ve bu hareketi ile kendisinin dahi yalnız unvanen değil, hakikatten de büyük bir meclis olduğunu göstermiştir. II. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin azim-i vahameti sayesinde dünkü gün dahi tarihi günlerimiz arasında mühim bir mevkie hak kazandı...
> - Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti nidasına
> - Yaşasın II. Türkiye Büyük Millet Meclisi dahi takdirini de ilave etmekten kendimizi alamıyoruz."[21]

Cumhuriyetin ilanını "akl-ı selimin galebesi" olarak yorumlayan yarı resmi yayın organı niteliğindeki *Hâkimiyet-i Milliye*'nin Cumhuriyetin birinci günündeki değerlendirmesi ise şöyleydi:

> Fırka bir şekil ve usul buhranına nihayet vermek için azimkâr bir hareketle en müstaeel ve mübrem noktaları bu kanun halinde tespit ve Türkiye Devletini bir cumhuriyet devleti olarak tesis eyledi. Bu suretle, ortaya konulan bir deva, iki derde çare oldu; hem hükümet buhranı hem de şekil buhranı halledildi.[22]

İleri gazetesinin ikinci sayfasında imzasız yayımlanan "Cumhuriyetin İlanına Mecbur İdik" başlıklı yazıda da

> Çünkü pek muhtaç olduğumuz muntazam ve faal bir hükümet tesisi için en doğru ve kestirme yol budur. Cumhuriyetin ilanıyla biz İslamiyetin esasına rücu etmiş oluyoruz

denildikten sonra, cumhuriyetin sağlayacağı yararlar da şu şekilde açıklanıyordu:

> Cumhuriyeti ilan ve kabul etmekle biz bu tarz hükümetle idare edilen demokrat Garp milletlerine yaklaşıyoruz. İdare-i cumhuriyet her vatandaşta memleketin mukadderatına karşı büyük bir alaka tevlit eden usuldür. Kabine reisinin bizde de reis-i cumhur tarafından intihabı gayet musib bir harekettir. Bu suretle kuvve-i icraiyenin vazife ve mesuliyeti tayin ediyor ve iş görmek için mevki-i iktidara getirilecek zevata çalışmak imkânı veriliyor demektir.[23]

Gelibolu milletvekili ve İleri gazetesi başyazarı Celal Nuri (İleri).

İkdam gazetesinde de Ahmed Cevdet, "Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet - Cumhuriyetin Envai" başlıklı yazısında cumhuriyetin ilanıyla dedikoduların sona ereceğini savunurken, BMM'ye karşı âyan meclisinin kurulmamış olmasını bir eksiklik olarak kabul ediyordu.[24] Ahmed Cevdet 31 Ekim'de yayımlanan "Teşkilat-ı Esasiyemiz" başlıklı yazısında da, meclisin 29 Ekim akşamı aldığı kararlarla Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda belirsiz kalmış olan bazı "mana ve hükümlere" tam bir açıklık getirdiğini söyledikten sonra, cumhuriyetin, saltanatın kaldırıldığı tarihte kurulduğunu savunuyordu.[25]

Akşam gazetesinde Necmeddin Saddak "Türkiye Cumhuriyeti" başlıklı yazısında TBMM'nin aldığı kararlarla iki aydır herkesi meşgul eden cumhuriyet meselesini dedikodu halinden çıkararak, bir emr-

i vaki halini aldığını yazdıktan sonra şöyle devam ediyordu:

> Bugünkü esaslarıyla, bu cumhuriyet kelimesi etrafında uzun münakaşalara ihtiyaç yoktur. Değişen şey ayrı ayrı vekiller intihabı yerine malum olan kabine usulünün kaim olmasından ibarettir... Kabine usulünün ihdasını memnuniyetle karşılarız ve bunu memlekette ciddi iş görecek bir hükümetin başlangıcı addederiz.[26]

İsmail Müştak ise *Tanin*'de yayımlanan "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı" başlıklı yazısında şunları yazıyordu:

> Bu hadise tabii olduğu kadar da muntazır bir şey idi. Filhakika, ilk vakfe-i inkişafını 1 Teşrinisâni kararında geçiren dört senelik vukuatın sebepleri ancak bugünkü neticeye müncer olabilirdi. Hatta bu itibar ile cumhuriyete bir neticeden ziyade tarihin güzergâh-ı tekamülünde bir merhale demek de caiz olabilir. Esasen böyle olduğu içindir ki dün İstanbul afakını çınlatan top sesleri halka yeni bir devr-i tarihi başladığını ihtar etmekle beraber hiç kimseyi gaflet içinde bulmadı. Saltanat-ı ferdiyeye nihayet veren 1 Teşrinisâni kararının sahai inkişafında, hatta bizzat o kararın içinde bütün kuvvetleri milletin eline tevdi eden bir halk hükümeti mündemiç olduğunu ve bu hükümete günün birinde eşkâl-i mevcudiyeye göre bir şekil verip isim vermek lazım gelince, bunun ancak cumhuriyet olacağını kestirmek güç değildi.

Cumhuriyetin ilanını tarihsel gelişmelerin doğal bir sonucu olarak yorumlayan İsmail Müştak

> Cumhuriyet acaba zaruret-i şun önünde çaresizlikten kaçıp iltica ettiği bir saçak altı mı, yoksa hadisatın sevk-i tabiisiyle gelip yerleştiği muhkem bina-yı siyasi mi olacak?

diye sormaktan kendini alamazken "Cumhuriyetin atacağı her hatve-i zafer Türk milletinin rüşd-i siyasisi yolunda yeni bir merhale-i terkibe vüsulü" demek olacağını söyleyerek, cumhuriyetin mutlaka başarılı olması gerektiğini savunuyordu.[27]

CUMHURİYETİN İLANINA GÖSTERİLEN OLUMSUZ TEPKİLER VE YANITLAR

Basında, cumhuriyet tartışmalarının yapıldığı dönemde, cumhuriyet karşıtı tavrını cesur bir şekilde sergilemiş olan Velid Ebuzziya'nın, cumhuriyetin ilanına karşı yine ilk olumsuz tepkiyi gösteren kişi olduğu görülmektedir. Velid Ebuzziya, 39 Ekim'de yayımlanan gazetelerde yer alan ve cumhuriyetin ilanını olumlu karşılayan görüşlerin aksine, TBMM'nin aldığı kararı eleştiriyordu. Velid Ebuzziya, "Efendiler İstical Ediyorsunuz" başlıklı yazısında, Ali Fethi Bey hükümetinin istifasına, güçlü bir hükümetin kuruluşuna fırsat yaratacağı inancıyla sevindiğini, ancak, cumhuriyetin ilanı kararı karşısında hayrete düştüğünü açıkladıktan sonra, cumhuriyetin ilanından daha çok Ağaoğlu Ahmed ve Celal Nuri'nin sorumlu olduğunu ileri sürüyordu. Velid Ebuzziya, yazısının sonunda cumhuriyetin ilanıyla ilgili kişisel düşüncelerini de şu şekilde açıklıyordu:

> Biz dünkü mukarreratta istical görüyoruz ve efkâr-ı umumiye-i memleketin de bu görüşte bizimle beraber olduğuna eminiz. Geçen sene 1 Teşrinisâni kararı da yine istical ile verilmişti... Fakat bugün, bu kadar istical ile bu kadar mühim mukarrerat ittihazını muvafık gösterecek hiçbir sebep yoktur. O cihetle, Halk Fırkası mensubinine bütün hüsn-ü niyetimizle, samimi bir endişe-i vatanla, Efendiler, istical ediyorsunuz; İyi düşünün demekte tereddüt etmiyoruz.[28]

Tevhid-i Efkâr gazetesinin aynı sayısında, Sanayi-i Nefise öğrencilerinden Ali Rıza'nın çizdiği bir karikatürün üstünde de şu cümleye yer verilmişti:

> Balonu uçurdular ama galiba ucunu kaçırıyorlar.

Eleştirilerini 31 Ekim'de de sürdüren Velid Ebuzziya, "Efendiler Devletin Adını Taktınız, İşleri de Düzeltebilecek misiniz?" başlıklı yazısında bir kez daha Celal Nuri ve Ağaoğlu Ahmed'e çatıyor ve şunları söylüyordu:

> Haftalardan beri cumhuriyet cumhuriyet diye tebeyyün-i devlet icra eyleyeceğiz diye çırpınan ve sütun sütun yazılarla herkesin kafasını şişiren efendiler, Celal Nuri ve Agayef beyler [Ağaoğlu Ahmed] nihayet emellerine nail oldular; Büyük Millet Meclisi 158 rey ile cumhuriyet ilan ve reis-i cumhuru intihap eyledi ve evvelki akşamı, bu Büyük Millet Meclisi hükümeti idaresinde uykuya yatanlar, dün sabah cumhuriyet idaresi altında uyanmak harikasına mazhar oldular.

Yazısının devamında, cumhuriyetin ilanını zamansız bulduğunu açıklayan Velid Ebuzziya, yazısını şöyle tamamlıyordu:

> Bu memleketin havassının da avamının da yegâne temennisi, artık şu dırıltılı, dedikodulu, üzüntülü şekl-i hükümet tebdili devresine hitam verilerek, cidden menafi-i mülk ve millete hâdim işlere başlanılmasından ibarettir. Eğer dün ilan edilen cumhuriyetin erkân ve mensubu bunu yapabileceklerinden emin iseler, biz de kendilerine öyle ise cumhuriyetiniz mübarek olsun efendiler diyoruz."[29]

Mustafa Kemal'in de *Nutuk*'ta vurguladığı gibi, Velid Ebuzziya, bu yazılarıyla cumhuriyeti benimsemediğini, onunla ilgisi olmadığını bildiriyordu.

Tevhid-i Efkâr'ın yine aynı sayısında, "Ablar Galip Gelince Döndüler Ama Ne İstikamette?" başlıklı imzasız bir yazıda da

> Biz Ankaralı arkadaşları dolapta çevirip hallerine güleceğiz derken, onlar cidden şayan-ı hayret bir el çabukluğu ile bizi, yani Tanin, Vatan, Akşam ve İkdam rüfekamızla Tevhid'i dolabın kanatlarına yapıştırarak cumhuriyet cereyanının önünde fıldır fıldır döndürmeye başladılar. Şimdi kim bilir Ankara'da halimize ne kadar gülmektedirler?... Biz ne kadar basiretli de olsak yine Fethi Bey'in istifasının cumhuriyet doğuracağını keşfedemezdik... Fakat dünya bu, devletin ihtirası meselesi Celal Nuri ve Ağaoğlu dostlarımızın ellerine tevdi edilirse onlar kim bilir daha ne marifetler icat ederek hem bizi hem Dünyayı döndüreceklerdir.[30]

denilirken, cumhuriyetin ilanından bir kez daha Anayasa Ko-

misyonu üyelerinden Celal Nuri ve Ağaoğlu Ahmed'in sorumlu tutulması dikkat çekiyordu.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, saltanatın kaldırılmasından sonra, Türkiye'deki sistemin cumhuriyet olduğunu söyleyebilmiş olan Hüseyin Cahid, cumhuriyeti kabul etmekle birlikte, cumhuriyetin ilan edilme tarzına ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun değiştirilen 12. maddesine tepki gösteriyordu. Hüseyin Cahid "Yaşasın Cumhuriyet" başlıklı yazısında tepkilerini şu şekilde dile getiriyordu:

> Yaşasın Cumhuriyet! Meclis-i Mebusan'da alkışlarla kabul, hariçte toplarla tesid ederek ilan ettiğimiz cumhuriyetin yaşamasını sahihten istiyor muyuz? İstiyorsak her şeyden evvel şunu bilmeliyiz ki cumhuriyet alkış ile, dua ile, şenlik ve şehr-i ayininle yaşamaz. Onun yaşatmak ister. Cumhuriyet, ancak hüsn-ü idare ile, cumhuriyete layık olmakla yaşar. Cumhuriyet tılsım değildir. Millet Meclisi'nde bir efsun yapıldı, bundan sonra her iş kendiliğinden düzelecek, her derdin çaresi kendiliğinden bulunacak değildir. İşler biz düzeltirsek düzelecek, dertlerimiz çaresini bulursak ortadan kalkacaktır...
>
> Ben cumhuriyetçiyim. Bütün heyet-i ictimailer için en yüksek şekl-i idare mefkuresinin cumhuriyetten başka bir şey olamayacağına kaniim...
>
> Esas itibarıyla mevcut olan cumhuriyetin yalnız tarz-ı ilanı ve tespitinin biraz garip olduğunu da söylemek borcumuzdur. Bunda tabir-i amiyanesiyle, sıkboğaza getirilmiş gibi bir hal var. Bir taraftan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan mutasavver tadilatın henüz proje halinde olduğu, binaenaleyh bunlara bir şekl-i mahsus verilmeden hakkında idare-i kelama pek mahal görülmediği, daha Fırkada müzakere edileceği, şöyle olacağı, böyle olacağı söylenip dururken diğer taraftan birdenbire, birkaç saat içinde, Kanun-ı Esasi tadilatı yapılıvermesi en munis tabiri ile gayr-ı tabii bir harekettir. Kabul olunan noktalarda pek az itiraz mutasavver olduğu, itiraz olsa bile kolaylıkla izale edilebileceği halde neden böyle türlü türlü tefsirata meydan açacak yolları tercih etmeli? Bunlar şu medeniyet dünyasını anlamış, okumuş, tetebbu etmiş, devlet idaresine ehil olmuş dimağlardan çıkacak muhakeme eserleri değildir.

Hüseyin Cahid, cumhuriyetin ilanında izlenen yöntemi bu sözlerle eleştirirken, değiştirilen 12. maddede "...Vekiller başvekil tarafından yine meclis azası arasından intihap olunduktan sonra, heyet-i umumiyesi reis-i cumhur tarafından meclisin tasvibine arz olunur. Meclis hal-i içtimada değilse keyfiyeti tasvip meclisin içtimaına talik olunur" şeklindeki fıkraya getirdiği yorumda da meclisin güvenoyu verdiği bir hükümetin, meclis tatildeyken değiştirilebilmesi hakkının padişahlara bile verilmediğini, cumhuriyetin anlamının, padişahlara bile verilmemiş bir hakkın cumhurbaşkanına verilmesi demek olamayacağını söylüyordu.[31]

Vatan gazetesinde Ahmed Emin cumhuriyetin ilanının bir "emr-i vaki" ile aceleye getirildiğini ileri sürdükten sonra:

> Ankara'daki emr-i vakinin iki iyi cihetini görüyoruz. Birincisi kabine usulünün vazih bir surette kabul edilmesidir. İkincisi en mühim dakikalarda milli cephenin ihmal edilmesine sebep olan politika dedikodularının ortadan kalkmasıdır.

diyerek alınan kararın olumlu yönlerini bu şekilde kabul ederken, karar hakkındaki eleştirilerini de şu şekilde açıklıyordu:

> Bir saat içinde devlet şeklinin müzakere ve tebdil edilmesine ait başka bir misale tarihin hiçbir kısmında tesadüf etmek mümkün değildir. Bize kalırsa müzakereye lüzum bile olmasa bahis biraz uzatılmalı, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ayak üstünde tadil edildiği hissi verilmemeliydi.[32]

Trabzon'da yayımlanan *İstikbal* gazetesinin de cumhuriyetin ilanı karşısında İstanbul'un muhalif basını ile birlikte hareket ettiği görülüyordu. Faik Ahmed imzasıyla 5 Kasım'da yayımlanan bir yazıda ilk olarak, cumhuriyetin ilanı sırasında izlenen yöntem eleştiriyordu:

> 158 mebusun iştirak ettiği ani ve müstacel bir karar ile ilan edilen cumhuriyetin her zaman elde demek olan aynı adet aza ile yarın bir başka ve bil-farz bir imparatorluğa inkılap ettirilmesini imkânsız görmek için ortada hiçbir teminat yoktur. Bu hususta şu veya bu zatın şahsiyetini, kendisine fevkalade selahiyetler bahşedilen herhangi bir kimsenin zafiyetini teminat olarak göstermeye mantığın pek az müsaadesi bulunabilir. Devlet teşkilat-ı zata şahsi temayüllerine göre değil, hakikat ve tabiatı maslahata, ihtiyaç-ı umumiyeye göre tespit edilir ve artık ona gelişi güzel tutunmak yolları kapalı bulunmak iktiza eder.

Cumhurbaşkanına geniş yetkiler verildiğini ileri süren Faik Ahmed, bundan duyduğu kaygılarını da şu şekilde dile getiriyordu:

> Bu kadar geniş bir kuvvet ve selahiyete malik bulunan bir makamı, makulâtın haricine çıkarmak, diktatörlüğe sevk etmek için her şeyin yardımı olacağı şüphesizdir. O makamda oturacak da nihayet insandır. Korkulu rüya görmemek için uyanık durmada hiçbir zarar olmaz. Fakat, artık görüyoruz ki, iş işten geçmiş, olan olmuş ve daha da birçok şeylerin olması taht-ı ihtimale girmiştir.[33]

Cumhuriyetin bir baskın şeklinde ilan edildiği inancında olan *Vatan* gazetesi sahibi ve başyazarı Ahmed Emin, *Tevhid-i Efkâr* gazetesi sahibi ve başyazarı Velid Ebuzziya ile birlikte, uzun süredir İstanbul'da bulunan Hüseyin Rauf Bey'i, Refet Bey'in Kalamış'taki evinde ziyaret ederler. İki gazeteci Rauf Bey'le cumhuriyetin ilanı konusunda görüşmelerde bulunurlar ve Rauf Bey'in, kendi fikirleriyle paralellik oluşturan düşüncelerini gazetelerinde benzer cümlelerle yayımlarlar. Rauf Bey'in, *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan açıklamalarına ilk destek *Tanin* gazetesi sahibi ve başyazarı Hüseyin Cahid'den gelir. Hüseyin Cahid "Son Vaziyet" başlıklı yazısında şunları yazıyordu:

> Hükümetimizin şekli cumhuriyet oldu. Pek güzel oldu ve iyi oldu. Fakat bunu yapanın tarzı o kadar acûlâne, o kadar gayr-i menus idi ki cumhuriyetin en samimi taraftarlarında bile bir

Ramiz'in çizgileriyle Hüseyin Cahid: "Tanincinin ağzındaki bakla filizlendi."
Akbaba, 15 Ekim 1923

ürkeklik husule getirdi. Bu intiba, az çok farklarla hemen tekemmülü matbuatta mahsustur. Evvela, en sahib-i selahiyet-i ricalden başlayalım. Rauf Beyefendi Tevlid-i Efkâr ve Vatan refiklerimize vuku bulan beyanatında "Bir günde şekl-i cumhuriyetin takarrür ettirilerek ilanı halkça gayr-i mesul zevat tarafından tertip edilen bir şeklin emr-i vaki halinde ihdas edildiği fikrini ve endişesini hasıl etti. Bu endişe pek tabii görülmelidir" diyor.

Bu beyanatın ehemmiyeti kimsenin nazar-ı dikkatinden kaçamaz. Bazı kimseler söylenen doğru sözlere mantıki surette mukabeleden aciz kalınca karşılarındakine sövmek yahut onların muhabbet-i vataniyelerinden şüphe etmek yolunu tutmuşlardır. Pek kolay, fakat pek az şeref aver olan bu hatt-ı hareket Rauf Beyefendiye karşı kabil-i tatbik değildir. Tevhid-i Efkâr, el çabukluğuna benzer icraat bir itimat hükmüne girerse hâkimiyet-i milliyenin tehlikeye gireceğinden korkuyor. Vatan "Bütün endişeler hâkimiyet-i milliye ruhunun mahfuz kalıp kalmayacağına ve işlerimizin serbest münakaşa tarikiyle görülüp görülmeyeceğine aittir" diyor.

Bütün bunlar gösteriyor ki, iyi bir şey yapmak için en fena bir yol tutulmuştur ve bu usul hatası zihinlerin sükunet dairesinde çalışmasına en muhtaç olduğumuz bir devrede zihinleri karıştırmaktan geri kalmamıştır. Bu usulleri unutarak açık, tabii ve emniyet bahş bir surette çalışmak tarzlarını takip edelim. Çünkü memleketin hayır ve selameti namına buna muhtacız.[34]

İstanbul'daki muhalif gazetelerin, cumhuriyetin ilanının aceleye getirildiği şeklindeki açıklamalarına paralel olarak, Rauf Bey'in yaptığı söz konusu açıklamaya hükümeti destekleyen gazetelerin büyük tepki gösterdikleri görülmektedir. Örneğin, *Hâkimiyet-i Milliye*'de "Bazı Tereddütler" başlığı altında imzasız yayımlanan başyazıda, bu iddialara şöyle yanıt veriliyordu:

> Cumhuriyet Türk vatanında en ağır bir tekamülle doğdu. Fransa'da üç defa ilan edilmiş olan bu şekl-i idare üç defa da azami bir derecede ani olarak tecelli etmiştir; ilk defa Fransız Cumhuriyeti, hatta bir meclis kararı olmaksızın resmi kâğıtlara konulmuş bir tesviye yüzünden, ikinci defa şehr-emaneti meydanında bir ihtilalci zümresi tarafından, üçüncü defa da sokakta yine gayr-i resmi olarak ilan edilmiş olan cumhuriyeti hiçbir kimse şimdiye kadar, ani bir karar olmakla tenkit etmemiştir. Avrupa'da ekseriya ekalliyetin ibka ettiği bir sokak ihtilaliyle ani olarak tecelli eden cumhuriyeti biz milli meclisimizde tecelli etmiş gördük. Hem de kaç senelik bir tekamülden sonra? Milletlerin en büyük merhaleleri böyle ani olarak tecelli etmiş görünürler. Sakarya'da da, Afyon Karahisarı taarruzunda da, hâkimiyet-i milliyenin ilanında da böyle bir günde karar verilmişti, değil mi?[35]

Yunus Nadi de, *Yeni Gün* gazetesinde Rauf Bey'i şöyle yanıtlıyordu:

> Türkiye, mendebur Vahideddin'in Hüseyin Rauf Bey'i son kabul ettiği 1336 Martının 16. gününden itibaren cumhuri bir idare şekline inkılap etmiştir... Bu cumhuriyet nereden çıktı? diye telaş ve isyana mahal yoktur. Bilmeliydi ki, cumhuriyet, Türkiye için yalnız dünden ve evvelki günden itibaren değil, belki dört seneye yakın bir zamandan beri tarihi bir zaruret olmuştur.[36]

Muhalefete yanıt veren gazeteler arasında İstanbul'da Rumca yayımlanan *Prueudus* gazetesinin varlığı da dikkat çekmektedir. *Prueudus*'ta yer alan "Cumhuriyetin İlanı" başlıklı yazıda

> Cumhuriyetin ilanı ve reisliğine de Mustafa Kemal Paşa'nın intihabı bazı mahafilde adem-i memnuniyet tevlit etmektedir. Zira itiraz ve feryatlarının başka manası yoktur.

denildikten sonra, yazı şu sorularla devam ediyordu:

> Bugün müttehir ve mebhüvvet olanlar daha Türkiye'de cumhuriyetin ilanından evvel bu memleketin cumhuriyet hükümeti olduğunu bilmiyorlar mı idi? Cumhuriyet şeklinde tekamül edeceğinden gafil mi bulunuyorlardı? Bugün feryat ve figan eden ve hayret gösteren mahafil acaba ne umuyorlar idi? Acaba ne projeler ve ne gibi hayaller besliyorlar idi?[37]

Bu tartışmalar sırasında, hükümet yanlısı basının, muhalif basını daha açık sözlü olmaya davet etmesi üzerine, Hüseyin Cahid, 9 Kasım'da cumhuriyetin ilanı sırasında izlenen yöntemden niçin endişe duyduğunu ilk kez açıklıyordu. Hüseyin Cahid, yazısında önce kendisine yöneltilen eleştirileri şöyle yanıtlıyordu:

> Evet efendiler, biz cumhuriyet taraftarıyız. Fakat kızılın değil. Hiçbir şeyin ifratından, kanla bulaşık şeylerden hoşlanmayız. Onun için, sadece cumhuriyet taraftarıyız. Yalnız lafzen değil, kalben ve ruhen. Daha Malta'da iken en büyük emelimiz İstanbul'a avdet nasip olursa hiç olmazsa iki kişilik bir cumhuriyet fırkası yapmaktı. Ankara daha cumhuriyet kelimesini ağza almaktan korkarken, Tanin, Ankara'da hoşa gidip gitmeyeceğini hiç düşünmeyerek, cumhuriyetçi olduğunu ilan ediyordu ve Ankara'nın gazabına uğruyordu. Geçen sene siparişi verilen ve ahiren tabı ikmal edilerek dağıtılan dünya takvim matbuatındaki Tanin mesleki cumhuriyetçi olmak üzere mukayyeddir.

Hüseyin Cahid, irtica ile işbirliği yaptığı şeklindeki suçlamaları reddederken, gelişmelerden duyduğu kaygının nedenini de şu cümleyle açıklıyordu:

> Diktatörlükten korkuyoruz; diktatörlüğe doğru yürünmekte olmasından korkuyoruz.

Hüseyin Cahid, korkusuna temel oluşturan örnek olarak da yarı resmi yayın organı olarak kabul ettiği *İleri* gazetesinde, Suphi Nuri'nin eylül ayında yazmış olduğu bir makalesini gösteriyordu. Hüseyin Cahid ayrıca, Ankara'daki yetkilileri bu tür yazılara karşı sessiz kalmakla suçlarken, Ankara'ya yakın olan çevrelerin Mustafa Kemal'in diktatörlüğünü savunduğunu ileri sürüyordu. Hüseyin Cahid cumhuriyetin ilanı kararına da neden sevinemediğini şu cümlelerle açıklıyordu:

> Cumhuriyetin ilanına pek sevineceğiz. Fakat sevinmeye bırakmıyorsunuz, efendiler. Hakikaten cumhuriyetçi olduğumuz içindir ki bu tarzda yapılan tadilattan korkuyoruz. Çünkü sizin cumhuriyetçiliğinize pek inanmıyoruz. Türlü türlü kalıplara giren kimselerin cumhuriyetçiliklerinden şüphelendiğimiz içindir ki korkuyoruz. Çünkü bugün takip edilmiş olan hatt-ı hareket bir misal teşkil eder diye korkuyoruz. Çünkü bugün alelacele teşkilat-ı esasiye tadilatı yapıldığı gibi, yarın da diktatörlük tesis edebilecek tadilat yine böyle alalgalle yapılabilir diye korkuyoruz. Korkumuz yapılandan değil, yapanın tarzından ve bu tarzın ileride diktatörlük doğurması ihtimalinden. İlan ediyoruz ki bunu daha açık daha başka türlü söylemek kabil değildir.[38]

Bir gün sonra da Velid Ebuzziya "Efendiler Ne İstiyorsunuz, Nerelere Gidiyorsunuz?" başlıklı yazısında

> Ankara gazetelerine ve bilir bilmez işlere karışanlara asıl sual irad etmek, Efendiler nereye gidiyorsunuz, nerede duracaksınız? demek bizim hakkımızdır. Acaba bu hususta maksat, ne ise, hasıl olduktan sonra meseleler nihayet bitmiş olacak mıdır? Yoksa yarın da bir diktatörlük, öbürüsü gün de bir saltanat meselesi ihdas edecek midir?[39]

diye sorarken, Hüseyin Cahid'le aynı kaygıları paylaştığını açıklamaya çalışıyordu.

Yeni Gün'de, Hüseyin Cahid'in, "Mustafa Kemal Paşa'yı sarsmaya kıyam" ettiğini ileri süren Yunus Nadi, Hüseyin Cahid'e şu şekilde güvence veriyordu:

> Cahid Bey'i temin etmek isteriz ki kendileri, yani kendisi ve arkadaşları, ucu bucağı gelmez evhama tutulmuşlardır. Böyle bir şeyin aslı olmadığı gibi, aslı olmak ihtimali dahi yoktur. Bu memlekette muhakkak olarak bir meclis hâkimiyeti vardır ve olacaktır.[40]

Hüseyin Cahid tarafından diktatörlük istemekle suçlanan *İleri* gazetesinde yer alan ve bu suçlamaları yanıtlayan bir yazıda ise "Diktatörlük ve ondan sonra saltanat! Fesübhan-Allah... bu, alenen serahaten hiçbir surette tevil ve şüphe göstermemek üzere Cumhuriyet ricaline itimatsızlık göstermektedir ki bunu olanca kuvvetimizle reddederiz..." denildikten sonra bu tür yayınların "cumhuriyet aleyhine kurulmuş, cumhuriyet erkân ve rüesasını halk nazarında küçük düşürmek için müştereken mütesaniden kurulmuş"[41] bir dolap olduğu iddia ediliyordu.

Yukarıda da görüldüğü gibi *Tevhid-i Efkâr* dışındaki muhalif İstanbul basını cumhuriyetçi olduğunu açıklıyor, ancak, cumhuriyetin ilanında izlenen yöntemi eleştiriyordu. Ne var ki, muhalif İstanbul basını cumhuriyetin ilanında izlenen yöntemi eleştirmekle yetinmeyip, Ankara'ya karşı önce Hüseyin Rauf Bey'i, hemen ardından da -halifelik sorunu yaratarak- Abdülmecid Efendi'yi ön plana çıkartmaya çalışan bir yayın politikası izlemeye başlayınca, başlangıçta ortaya koymaya çalıştığı tezin inandırıcı olmadığı kanısını güçlendirdi. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte başlayan bu tartışmalar, cumhuriyet kutlamalarına gölge düşürürken, Ankara ve İstanbul arasında zaten var olan gerginliği de giderek tırmandırdı.[42] Fakat bundan sonraki gelişmelerin seyrinin muhalif basının lehinde olduğu söylenemez.

1. ARMCH, 1923 seçimlerinin hemen ardından, 9 Eylül 1923'te Halk Fırkası'na dönüştürülmüştür.
2. *Anadolu'da Yeni Gün*, 30 Eylül 1923.
3. *Vatan*, 20 Teşrinievvel 1923.
4. *Tanin*, 21 Teşrinievvel 1923.
5. *İkdam*, 26 Teşrinievvel 1923.
6. *Nutuk*, (Zeynep Korkmaz) s. 539.
7. *age*, s. 540.
8. *Tanin*, 29 Teşrinievvel 1923.
9. *Nutuk*, s. 543.
10. *Vatan*, 30 Teşrinievvel 1923.
11. Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Ankara, 1989, s. 59-60.
12. Bkz. *Anadolu'da Yeni Gün*, *Vatan*, *Tanin*, 30 Teşrinievvel 1923.
13. *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Teşrinisâni 1923.
14. İzmir'de yayımlanan gazetelerde, cumhuriyetin ilanıyla ilgili haberler, 31 Ekim'de yer alırken, genellikle İstanbul basınında çıkan yorumlara yer verildiği görülmektedir. Bkz. Zeki Arıkan, *Cumhuriyetin İlanı ve İzmir Basını*, AAMD, c. 1, sayı 3, Ankara, 1985, s. 959-976.
15. *Anandolu'da Yeni Gün*, 30 Teşrinievvel 1923.
16. *Tanin*, 30 Teşrinievvel 1923.
17. *Tevhid-i Efkâr*, 30 Teşrinievvel 1923.
18. *İkdam*, 30 Teşrinievvel 1923.
19. *Ahenk*, 30 Teşrinievvel 1923.
20. *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Teşrinievvel 1923.
21. Yunus Nadi, "Türkiye Cumhuriyeti", *Anadolu'da Yeni Gün*, 30 Teşrinievvel 1923.
22. *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Teşrinievvel 1923.
23. "Cumhuriyetin İlanına Mecbur İdik", *İleri*, 30 Teşrinievvel 1923.
24. Ahmed Cevdet, "Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet-Cumhuriyetin Envai", *İkdam*, 30 Teşrinievvel 1923.
25. Ahmed Cevdet, "Teşkilat-ı Esasiyemiz", *İkdam*, 31 Teşrinievvel 1923.
26. Necmeddin Saddak, "Türkiye Cumhuriyeti", *Akşam*, 30 Teşrinievvel 1923.
27. İsmail Müştak, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı", *Tanin*, 31 Teşrinievvel 1923.
28. Velid Ebuzziya, "Efendiler İstical Ediyorsunuz", *Tevhid-i Efkâr*, 30 Teşrinievvel 1923..
29. Velid Ebuzziya, "Efendiler Devletin Adını Taktınız, İşleri de Düzeltebilecek misiniz?", *Tevhid-i Efkâr*, 31 Teşrinievvel 1923.
30. *Tevhid-i Efkâr*, 31 Teşrinievvel 1923.
31. Hüseyin Cahid, "Yaşasın Cumhuriyet", *Tanin*, 31 Teşrinievvel 1923.
32. *Hâkimiyet-i Milliye*, "İstanbul Gazetelerine Bir Nazar - Gazeteler İçin Mühim Bir İmtihan Günü" 2 Teşrinisâni, 1923. (*Vatan*'dan alıntı)
33. *Tevhid-i Efkâr*, "Cumhuriyetin ilanı" 12 Teşrinisâni 1923. (*İstakbal*'den alıntı)
34. Hüseyin Cahid, "Son Vaziyet", *Tanin*, 2 Teşrinisâni 1923.
35. *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Teşrinisâni 1923.
36. Yunus Nadi, "Hüseyin Rauf Bey'in Beyanatı Münasebetiyle", *Anadolu'da Yeni Gün*, 2 Teşrinisâni 1923.
37. *İleri*, "Cumhuriyetin İlanı, Rum ve Ermeni Basını", 1 Teşrinisâni 1923. (*Prweudus*'tan alıntı.)
38. Hüseyin Cahid, "Korktuğumuz Nedir" *Tanin*, 9 Teşrinisâni 1923.
39. Velid Ebuzziya, "Efendiler Ne İstiyorsunuz, Nerelere Gidiyorsunuz?" *Tevhid-i Efkâr*, 10 Teşrinisâni 1923.
40. Yunus Nadi, "Cumhuriyet ve Hürriyet" *Anadolu'da Yeni Gün*, 11 Teşrinisâni 1923.
41. *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Teşrinisâni 1923. (*İleri*'den alıntı.)
42. Bu konuda bkz. Hasan Türker, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ankara-İstanbul Çatışması," *Toplumsal Tarih*, Mayıs 1998, sayı 53, s. 15-25.

Halil Berktay: Tarihin Satır Araları

ATİLLA LÖK

Toplantının bant çözümlerini yapan Özlem Engin'e teşekkür ederim.

Tarih Vakfı tarafından düzenlenen "Tarihçinin Mutfağı" toplantılar dizisinin ekim ayı konuğu Halil Berktay'dı. Toplantı 15 Ekim'de Bilgi-Belge Merkezi'nde yapıldı.

1947'de doğan Doç. Dr. Halil Berktay, liseyi Robert Kolej'de okuduktan sonra, ekonomi alanında lisans ve lisansüstü eğitimini 1968'de Yale Üniversitesi'nde tamamladı; tarih doktorasını ise 1991'de Birmingham Üniversitesi'nde bitirdi. Berktay halen Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi öğretim üyesi olarak görev yapıyor.

TARİHÇİLİĞİN TARİHİ

Berktay, Osmanlı tarihi ve tarihçileri konusunda çok fikir belirttiği için zaman zaman Osmanlı tarihçisi gibi algılanmasına veya kendisinden bu şekilde bahsedilmesine rağmen, Osmanlı tarihinin birincil kaynakları üzerinde çalışarak özgün buluşlar üretmediği için kendisini Osmanlı tarihçisi olarak görmediğinin altını çizerek konuşmasına başlıyor. Kendisini tarihsel sosyoloji ile karşılaştırmalı tarih arasında bir yerlerde duran interdisipliner bir insan olarak tanımlayan Berktay, özel olarak historiografiyle uğraştığını belirtiyor:

"Benim birincil kaynaklarım tarihçilerin, özel olarak 20. yy Türkiye tarihçilerinin yazdıklarıdır. Tarihçilerin yazdıklarını okuyup onlardan bir sentez ve derleme yaparak Osmanlı toplumu şudur veya Avrupa ortaçağ toplumu budur demek için değil. Tarihçilerin okuduklarını inceleyip, bu tarihçilere bunları neler söyletiyor, bunun ardında ne gibi ideolojik, politik gündemler var, ne gibi adı konmamış alt söylemler var şeklinde bir söylem analizini devreye sokarak tarihçiliğin tarihini yapmak açısından tarihçilerin yazdıklarını okuyan bir insanım. Birincil kaynak olarak doğrudan doğruya tarihçilerin kendi yazdıklarını kullanıyorum ve onları historiografik bir okumaya tabi tutuyorum."

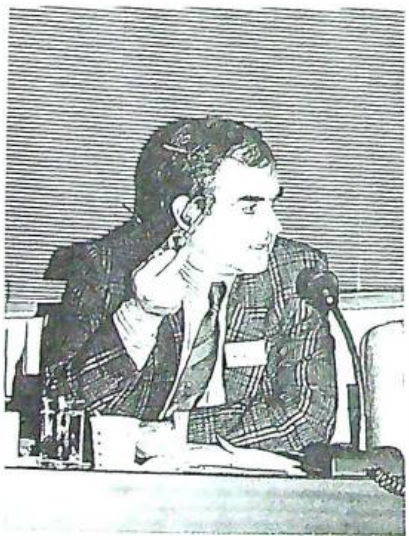

1993'te Eyüp: Dün/Bugün Sempozyumu'nda konuşma yaparken.

Belli bir konuyu araştırmak için okumak ile bütünsel söylemi ve mesajı anlamak için okumak arasında çok büyük bir fark bulunduğunu belirten Berktay, historiografik okumanın bütünsel ve dolayısıyla diğerine göre çok daha zahmetli bir iş olduğunu vurguluyor.

"Historiografik okuma için satır satır okumak ve aynı zamanda satır aralarını da düşlemeye çalışmak şarttır. Hiçbir satırı ve hiçbir kelimeyi kaçırmamak gerekir. Kurumlar veya olaylar hakkında verilen bilgilerle birlikte yorumları, ideolojik arka planları, alt mesajları, bütün çağrışımları yakalamaya çalışmak gerekir. Dolayısıyla daha bütünlüklü, daha mufassal ve titiz olması gereken bir iştir. Mesela Ömer Lütfü Barkan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıflarının hukuki statüsüyle ilgili 1937-38 tarihinde *Ülkü* dergisinde tefrika edilmiş olan makalesinin daha başında öyle iki paragraf vardır ki, burada müthiş bir retorikle Osmanlı Devleti'nin nasıl inkılapçı bir devlet iradesini temsil ettiği ve bütün kuvvetleri bu cihanşümul iradeye ram etmeye kalkışarak, nice savaşların fırtınasında çelikleşerek emsalsiz bir devlet organizması yarattığından söz eder. Tarihçiler bunu okumazlar; bense özellikle bunu okurum. Çünkü yazıldığı dönem de hesap edilirse Barkan'ın ilham

kaynakları arasında faşizmin de yer aldığı aşırı devletçi, korporatist bir ideolojiden ne kadar etkilenmiş olduğunu ve o dönemin totaliter cereyanları içinde ne kadar büyük bir yoğunlukla yaşamakta olduğunu bu paragraflar açığa vurur."

MARKSİZM ve TARİHÇİLİK

Gençlik yıllarından itibaren siyasi bakımdan aktif bir Marksist olarak yaşamış olmanın kendisine kaçınılmaz bir biçimde içselleştirdiği şeyler olduğunu belirten Berktay, kendisini "Marksist bir kültür kıtası içinden çıkagelen bir tarihçi" olarak tanımlıyor:

"50 yaşını aşmış ve Marksist bir entelektüel aile içinde doğup büyümüş bir insan olarak benim, Marksist duyarlılıklarla, tarihi görüşleriyle vs 35 yılı aşan bir haşır neşir oluşum var ve elbette bu belli bir kültür kıtasını şekillendiriyor. Bugünkü sorularım o sorularla sınırlı değil, bugünkü duyarlılıklarım o duyarlılıklarla sınırlı değil elbette. Ancak yine de benim için bir çıkış noktası, bir tramplen, bir ilk basamak bile olsa kendimi tarif ederken bunu söylemek zorundayım."

Berktay kendisinden Türkiye'de veya dışarıda genellikle Marksist bir tarihçi olarak bahsedilmesini yanlış buluyor. Marksizmin politik gelecek projesini artık paylaşmadığını ve Marksizme de ezeli ve ebedi, değişmez doğruları olan bir akım olarak değil, başı ve sonu olan tarihsel bir kategori olarak baktığını ifade ederek, günümüzde Marksist bir tarihçi olmanın ne anlama geldiğinin belli olmadığını vurguluyor:

ENTELEKTÜEL SERÜVENİ

Halil Berktay kendi entelektüel serüvenini Şevket Pamuk, Çağlar Keyder, Stefan Yerasimos, Huricihan İslamoğlu, Ünal Nalbantoğlu veya İlber Ortaylı gibi isimleri kapsayan bir neslin hikâyesiyle bağlantılandırıyor:

"1960'lara gelinceye kadar tarih çok dar bir meslekti; ulus-devletin ihtiyaçlarından kaynaklanan tarih söylemleri ve

1980'li yılların ortalarında, Cumhuriyet Ankara bürosunda, Uğur Mumcu ile söyleşi sırasında.

bunların ders kitaplarına veya törenselliklere yansıyışı ya da milliyetçi böbürlenmelerin popüler versiyonlarını içeren tarihsel romanlar, tefrikalar vs dışında, kamuoyunda bugünkü gibi seçkin tarih eserlerine canlı ve entelektüel kalitesi yüksek bir ilgiden söz etmek mümkün değildi. Ulus-devletin ideolojik ihtiyaçlarının aşılandığı resmiyetler ve törensellikler ile oldukça içine kapalı bir kast manzarası arz eden o zamanki profesyonel akademik tarihçilik dışında, bu alanda radikal ve özgür rüzgârlar ilk defa 1960'larda esmeye başladı. Bu on yıl içinde dünya çapında ve Türkiye'de, azgelişmiş denilen toplumların tarihsel kaderinin kökenlerine ilişkin, emperyalizm ve azgelişmişlik sorunsalı diyebileceğimiz bir sorunsal doğdu. Yani tarihi anlamak ihtiyacıyla bir geleceğe şekil vermek, toplumun kaderine etkili müdahalelerde bulunmak arzusu ve özlemi el ele giden bir şeydi. Dinamizmini de çok büyük ölçüde buradan alıyordu; kuvveti ve zaafı buydu. Kuvveti buydu çünkü çok büyük bir heyecan ve atılım yaratıyordu; zaafı buydu çünkü bilim ile politika arasında bir mesafe ve serinkanlılık oluşmuyordu. Bilimin, bilimsel araştırmanın şu veya bu şekilde algılanan politik, ideolojik icaplara feda edilmesi söz konusu oluyordu. Örneğin Muzaffer Sencer'in *Osmanlı Toplum Yapısı* kitabı 1969 tarihli ilk baskısında "Devrim Stratejisi Açısından" altbaşlığını taşıyor ve bu, o tarihte, hiç kimse tarafından yadırganmayabiliyordu. Fakat sonuç olarak, Osmanlı-Türk azgelişmişliğinin tarihsel kökenlerini aramak, kurcalamak dürtüsü o radikal entelektüel ortamda pek çok genci tarih dışı alanlardan genellikle de ekonomiden veya sosyolojiden gelip tarihle ilgilenmeye sevk etti."

Osmanlı-Türk azgelişmişliğinin tarihsel kökenlerini ortaya koyma isteği Berktay'ı da tarihe, özellikle de Osmanlı Klasik Dönemine yöneltir:

"Tabii 15.-16. yy'a bulaşmak derhal Osmanlı toplumu feodal miydi, değil miydi tartışmalarına bakmak demek. Ben de, bana o zamanki Marksist ortodoksi anlayışının çerçevesinde daha uygun geldiği için, bir de kendimi o gençlik yıllarımda Milli Demokratik Devrim stratejisine daha yakın bulduğum için Osmanlı devletinin feodalliğini ispatlamaya 'taktım'. Osmanlı toplumu feodal değildir diyen söylemin önemli bir damarı akademik Osmanlı tarihçilerinden geliyordu ve Osmanlı toplumun kerim bir devlet tarafından yönetildiği, adalete dayandığı, sosyal sınıfları ve sınıf çelişkilerini, sömürüyü, baskıyı barındırmadığı çağrışımlarıyla yüklüydü; genç bir Marksist

öğrenci için işin bu yanı tabii çok büyük bir sinirlenme kaynağıydı. O dönemde benim tutumum 'Osmanlı toplumu feodaldi; çünkü toplumsal sınıflar vardı, sömürü vardı, artı ürün aktarımı vardı, ezilen bir köylülük vardı' şeklindeydi. Derken biraz ilerleyince, bu insanların Osmanlı toplumunun feodal olmadığını kanıtlamak için kullandıkları feodalizm modelinin yanlışlığı noktasına geldim. Yani feodalizmin ekonomik bakımdan hassa çiftlik işletmeciliğine ve politik bakımdan da saf bir adem-i merkeziyete indirgenemeyeceğinin; Avrupa ortaçağ tarihçiliğinin aslında bunu çoktan aşmış olduğunun farkına varmaya başladım. Hâlâ kafamda nihai proje olarak, kullanılan feodalizm modelinin yanlışlığını göstermesi ve bu modelin güncelleştirilmesi yoluyla Osmanlı toplumunun feodal olduğunun ispatlanması vardı; ama artık Osmanlı toplumu eskisi gibi dar ve modası geçmiş bir feodalizm kategorisinin içine değil, çok daha geniş ve esnek olarak yorumlanmış bir feodalizm kategorisinin, daha doğrusu, bağımlı köylülüğe dayalı fiyef dağıtım sistemleri genel kategorisinin içine yerleştiriliyordu. 7-8 yıl bu aşamada yerimde sayarken, Köprülü'nün, Barkan'ın ve İnalcık'ın farklı dönemlerde yaşamış ve yazmış oldukları gibi çok basit bir şeyi fark ettim ve dolayısıyla bu konudaki görüşlerin veya fikirlerin bir progresyonu olduğunu, başka bir deyişle bir teorinin veya bir paradigmanın zaman içinde inşasının söz konusu olduğunu kavramaya başladım. Osmanlı toplumunun feodal olmadığı iddiası zaman içinde değişmez bir şekilde duran bir görüş değil; bu görüşün de bir tarihi var. Bu görüş çok kuvvetli bir şekilde 1930'ların ortalarında ya da ikinci yarısında ortaya atılıyor. Yani Osmanlı tarihçileri birdenbire arşivlerde yeni şeyler bulduklarından ve bu yeni ampirik kanıtlar getirdiğinden değil, kendi içinde yaşadıkları ideolojik, politik ortamdan ötürü bunu söylüyorlar ve bu da 1930'ların ikinci yarısındaki otoriter Türk ulus-devletinin ideolojik ihtiyaçları ve bunları profesyonel tarihçilere yansıtış biçimleriyle ilgili bir olay. Böylece 20. yy Türk tarihçiliğinin de bir tarihi olduğunu ve bunun Türkiye Cumhuriyeti'nin, hatta daha geniş düşünürsek, Türk milliyetçiliğinin fikir tarihinin bir parçası olarak okunması ve analiz edilmesi gerektiğini düşünmeye başladım. Açıkçası, kendi alanımın gelişmesine bir katkıda bulundum mu diye bir soru sormaya hakkım varsa, 20. yy Türk tarihçiliğinin historiografisi diye bir alanı tanımlamakla, historiografik duyarlılık ve kendi kendinin farkında olma diye bir gündemi galiba ortaya koyan ben oldum diye düşünüyorum."

YAZMAKTAN ÇOK DERS VERMEK

Bu uzun entelektüel arayışın kendisini birçok değişik alanlarda "ekstra bagaj" edinmeye sevk ettiğini belirten Berktay, bu durumun bazı zorlukları da beraberinde getirdiğini ifade ediyor:

"Sürekli okudukça ve öğrendikçe var olan edinimlerimin tamamını yeniden gözden geçirmek ihtiyacını duyuyorum. Yani bana fragmanter önermeler yetmiyor; bir konuda yeni bir şey öğrendiğimde acaba benim bütünsel bilgi yapım içinde hangi taşlar yerinden oynadı, neleri yerine koymam lazım diye düşünmeye başlamam gerekiyor. Bu çok zahmetli ve çok zaman kaybettiren bir arayış. Yani devamlı böyle yeni bilgiler entegre etmeye çalıştıkça yazmak ve tamamlamak zor oluyor. Bu yüzden ben de içimi derslerde döküyorum. O oynayan taşları yeniden yerlerine oturtma çabası içinde durup da yazamıyorsunuz, ama ders vermeye devam edebiliyorsunuz ve dersler düşünceleri geliştirmek, sınamak ve kurcalamak için en iyi platformu oluşturuyor.

Üniversiteye döndüğüm '92 yılından beri benim için esas yaratıcı faaliyet ders vermek haline geldi. Bu bakımdan kendimi, yazmaktan çok, ders veren bir tarihçi gibi hisssediyorum. Bu yüzden ders kitaplarıyla çok uğraşıyorum, Türkiye'deki eğitim pratikleriyle de çok uğraşıyorum; küçük çocuklara sosyal bilgilerin, tarihin nasıl öğretildiği, daha doğrusu nasıl berbat edildiği, bunun nasıl düzeltilebileceği beni çok ilgilendiriyor."

BİLİM OLARAK TARİH

Çalışma tarzının çok okumaya ve güçlü bir hafızaya dayandığını söyleyen Berktay, tarih öğrencilerine de, tarihçi için hafıza ve hafızayı geliştirmenin çok önemli olduğunu, hafızayı güçlendirici bir tarzda konsantre olarak çalışılması gerektiğini hatırlatıyor ve tarihçilerin "hızlı okuma yöntemleri"nden kesinlikle uzak durmaları gerektiğini belirtiyor.

Tarihin bir bilim olduğuna inanmaya devam ettiğini söyleyen Berktay, postmodernizmin pozitivist, ampirisist yaklaşımlara getirdiği eleştirileri çok önemli bulmakla beraber tarihçilerin bir ortak bilgi projesine sahip olmasının gerekliliğini vurguluyor:

"Tarih, kendi idiografik, yani genellemelerle değil tikel durumlarla ilgilenen uğraşısı içinde dahi, bilimsel bir doğrulanma-yanlışlanma, yani kanıtlar, veriler ile bilimsel bir ilişki içinde olma anlayışına sahip. Tarihçiliğin bir kanıt, veri, belge sorunu var. Tamam, mutlak gerçek diye bir şeyi hiçbir zaman yakalayamayabiliriz. Gerçeğe ancak aproksimatif ve asimtotik olarak yaklaşabiliriz belki; yani sürekli yaklaşırız, aradaki mesafe ha bire küçülür, ama onu bir türlü yakalayamayabiliriz. Ancak sonuç olarak tarihçinin, gerçeğe daha fazla yaklaşmak ha bire daha doğru ve daha detayları tamam bir gerçeklik yakalamak peşinde koşmak diye bağlayıcı bir ideali ve hedefi yoksa, bence tarihçilik mesleği diye bir şey yoktur. Eğer 'uydurmak

serbesttir, kendi paradigman ve esinleniş tarzın içinde ne istersen yazarsın, edebiyat olarak iyi okunursa geçerlidir' diyorsanız, bu tarihçilik değildir bence. Eğer bir ideal olarak dahi tarihsel gerçekliğin peşinde koşmayacaksak o zaman bu işi yapmanın anlamı yoktur. Bu anlamda ben, postmodernizmden enforme olan, ama esas olarak gene de ampirik doğrulama-yanlışlanmaya çok inanan; tarihin saf bir bilim olmasa bile, gene de bir bilim olduğu anlayışını muhafaza eden bir insanım."

AVRUPA MERKEZLİ OLMAYAN BİR TARİH

Berktay, bilimsel idealini Avrupa tarihi dışındaki alanların, tarihyazımının ana mecrasına uygun bir bilimsel sentaksa kavuşturulup evrensel tarihe entegre edildiğini görmek ve buna katkıda bulunabilmek olarak özetliyor:

"Avrupa'nın 15. yy sonlarından başlayarak dünyada sadece askeri, maddi, politik bir hegemonya değil, aynı zamanda ideolojik, düşünsel, bilimsel bir hegemonya kazanması ile bağlantılı olarak günümüzün tarihçiliği ve sosyal bilimleri de esas olarak Avrupa merkezli bir tarzda tanımlanmış durumda. Bunu her alanda hissediyoruz. Tipik bir örnek, benim uğraştığım feodalizm konusu; Avrupa tarihçileri bir çekmece açıyorlar, üzerine feodalizm yazıyorlar, içine de o Avrupa ortaçağ toplumunun fotoğrafını sokuyorlar ve buna feodalizm kategorisi diyorlar. Ondan sonra, Avrupa dışı toplumlarla ilgili bilgi arttıkça, bu kategorinin, bu çekmecenin darlığı zorlanmaya başlıyor ve fiyef sistemleri olan başka toplumlar da hesaba katılmak isteniyor; Japonya, Çin, Osmanlı derken çekmece almamaya başlıyor. Çekmece zaten onları alacak şekilde tanımlanmamış. Aslında çekmeceyi çıkarmak, parçalamak ve baştan kurmak, daha geniş bir çekmece yapmak lazım. Yani var olan eurocentrist kategorilerin içine daha sonra öğrenilen Avrupa dışı olguları tıkıştırmaya kalkışmakla olmuyor. Entelektüel kategorilerin yeniden inşası gerekli."

1992'de Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu'nda (soldan sağa) Halil Berktay, Tülay Artan, Alpay Pasinli, Ekrem Akurgal.

Tarih ve diğer sosyal bilimlerin Avrupa toplumsal yapılarının analizine uygun bir şekilde yapılandırılmış olduğunu belirten Berktay, Batılı modern topluma odaklanan ekonomi-sosyoloji-siyaset bilimi üçlemesinin kapladığı kabul edilen alan dışında, antropolojinin kabile toplumlarını ve ilkel halkları, Şarkiyatçılığın ise Avrupa dışındaki "yüksek uygarlık"ları araştırmak için oluşturulduğuna dikkat çekiyor:

"Bugün Amerika'daki, İngiltere'deki, Almanya'daki üniversiter yapıya baktığımızda Osmanlı tarihi, tarih bölümleri içinde ve onlarla tamamen entegre bir biçimde değil, asıl olarak Ortadoğu merkezleri, Ortadoğu enstitüleri, Yakın Doğu enstitüleri, Doğu Araştırmaları fakülteleri gibi bölümlerde okutuluyor. Bu kurumsal kompartmantalizasyon, söz konusu özel ve marjinal tarihler için, daha çok deskriptif, yani analitik, teorik kapasiteleri çok zayıf özel dillerin kullanılmasıyla el ele gidiyor. Osmanlı tarihi ve kurumlarıyla Avrupa tarihi ve kurumlarının aynı olduğunu söylemek istemiyorum, ama aynı bilimsel dille bunlar irdelenebilmeli. Ben kendi bilimsel idealimi, özlemimi farklı tarihleri aynılaştırmak değil, farklı tarihlerin ortak bir sentaks, ortak bir dil ile irdelenmesine katkıda bulunmak olarak tanımlayabilirim."

TARİHÇİNİN MUTFAĞI

Aralık ayı konuğumuz:

"Türkler ve İslam" konusu üzerinde çalışmalar yapmış, 1980'den bu yana konu ile ilgili çeşitli kitap ve makaleler yayınlamış olan konuğumuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınlarından "Zındıklar ve Mülhidler" kitabının da yazarıdır;

Prof. Dr.
AHMET YAŞAR OCAK
Hacettepe Üniversitesi Edeb. Fak.
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

17 Aralık 1998 Perşembe
Saat: 18.30 - 20.30

Tarih Vakfı
Bilgi-Belge Merkezi
Zindankapı Değirmen Sk. No:15
Eminönü Tel: 513 52 35

Bilgi için Vakıf Merkezi:
233 21 61

TARİH VAKFI

Rumi ve Miladi Takvimler - II

A. NECATİ AKGÜR
Dr. Müh., Türk Tıp Tarihi Kurumu üyesi

İznik'li Hipparkhos'un, Yunan ilkçağının bu büyük gökbilimcisinin, MÖ 147/6'da, ilk olarak, ilkbahar ve sonbahar ılınımı ölçümlerini gerçekleştirdiğini görüyoruz (Geçen sayımızda yayımlanan bölümde değinmiştik).

Hipparkhos, gökbiliminde "ılınım noktalarının gerilemesi" olarak bilinen olguyu buluşlamış, böylece Güneş yılı-mevsimler yılı kavramına bir açıklık getirmiş bulunmaktadır. Hipparkhos, ayrıca, ilkbahar+yaz süresinin yani Güneş'in ilkbahar ılınımı noktasından sonbahar noktasına gelinceye değin geçen sürenin 186 gün, sonbahar+kış süresininse 179 gün olduğuna bakarak, Yer'in, Güneş'in Yer etrafında çizmiş olduğu dairenin tam merkezinde bulunmadığı sonucunu çıkarmıştır (Russell-Dugan-Stewart, s. 136 ve 139).

Hipparkhos'un ilkbahar ve sonbahar ılınımı ölçümlerini 27 Emşîr sabahı (yılın 177'nci günü saat 6.00) ve 4'üncü Ekleme günü geceyarısı (yılın 364'üncü günü saat 0.00) olarak verdiğini söylemiştik.

Buna göre,

	177'nci gün saat	6.00
−	364'ncü gün saat	0.00
İlkbahar + yaz = 186 gün		18 saat

Bunun 365 gün 6 saat'ten farkı alınmakla da,

Sonbahar + kış = 178 gün	12 saat

bulunacaktır.

Bu buluş, ilerde Kepler'i (1571-1630) "elips biçimli yörünge" düşüncesine götürecektir. Hipparkhos'un 850 yıldızı içersine alan bir yıldız katalogu düzenlediği de bilinmektedir.

Hipparkhos, İstanbul'un enlem derecesini de ölçmüş, ancak onu yanlış olarak Marsilya'nınkine eşit (43°) bulmuştur. Bu husus, İstanbul'un konumu, Strabon'da şöyle anlatılmaktadır (II, 5, 41): Bizans'ta en uzun gündüz süresi, ılınım (günü) saatleri cinsinden, on beş saat bir çeyrek sürer (Bu deyiş, cos H = tg e.tg d formülüne göre hesaplanırsa, 43° anlamına gelmektedir. Burada e = 45°, d = 23° 27'); yaz gündönümü gününde gnomonun gölgesine oranı 120'nin 41 4/5'e oranı gibidir (cot e = 120 : 41,8 = 2,870 813'den e = 19° + 23° 30' = 43°. Yani bu deyiş de 43° enlemini göstermektedir). Bu bölgeler Rodos'un merkezinden geçen enlem dairesinden hemen 4900 stadyon ve Ekvator'dan 30300 stadyon uzaklıktadır. (Stadyon 160 m olduğuna göre, 160 x 30300 = 4848 km ve $\frac{4848}{40000} = \frac{x}{360^\circ}$ den $x = 43^\circ$. Böylece bu üçüncü anlatım da, yine İstanbul'un, yanlış olan, enlem derecesini vermektedir). Eski kitapları okumak ve anlamaya çalışmak, görüyorsunuz, biraz maharet istiyor!

Hipparkhos'un bu yanlış ölçümü, çok uzun bir zaman boyunca farkına varılıp düzeltilmiş değildir. Bu yüzden de eski haritalarda, Anadolu yarımadası, şimdiki gibi ince-uzun değil, şişman bir biçim göstermektedir (bkz. sayfa 51'deki Anadolu haritası).

Poseidonios da (MÖ 135-50), Eratosthenes'in ardından, ikinci olarak yine özgün bir yöntemle yeryuvarlağı çevresini ölçmeyi başardı (Şekil 1): Rodos'ta hemen ufukta görülebilen Canopus yıldızı, burasıyla yine aynı boylam üzerinde yer almış bulunan İskenderiye'de daire çevresinin 1/48'i ölçüsünde bir açıyla (7 derece 30') görülebilmektedir (Şekilde M ve İ açıları, kenarları birbirine dik açılar olduğundan eşittirler). Aradaki uzaklık, uzunluk birimi cinsindense 3750 stadyon olarak bilindiğine göre, $\frac{\text{IR}}{\text{çevre}} = \frac{1}{48}$ den çevre = 48x3750 = 180000 stadyon edecektir (Gürsoy, s. 19).

Eski bir haritada Anadolu yarımadası, şimdiki gibi ince-uzun değil, daha "şişman" bir biçimde görülüyor. İstanbul'un enlemi ise yanlış hesaplamayla 43 derece olarak belirlenmiş.

Mısırlılar ile onları izleyen Thales, Pythagoras ve Euklides'in geometrilerinde, dikkat ettiyseniz, daire ile açı şekil ve kavramı bulunmuyordu. Açı kavramı ile dairenin 360 dereceye bölünmesi olayının, ilkin, gökyüzü olaylarıyla daha çok ilgilenmiş olan Mezopotamya'da ortaya konulmuş bulunduğu söylenirse de (Sayılı, s. 281), bu işle asıl, özellikle Eratosthenes ile Poseidonios'un yeryuvarlağı çevresini ölçme başarılarının ardından ilgilenilmeye başlandığı görülmektedir. Ancak, henüz Strabon'da da derece ölçüsünün verilmemiş olduğunu gördük.

Bilim dünyasında, bir yandan bu çalışmalar gerçekleştirilirken, öte yandan da coğrafya keşif gezileri sürdürülüyordu: MÖ 5. yüzyılda, Kartaca'lı denizci Hanno Afrika'nın batısında Gine körfezine dek gitmiş; Pytheas da, Büyük İskender döneminde, İngiltere ve Kuzey Denizi'nde Thule'ye (İskandinavya ya da İzlanda) dek olan yerleri dolaşmıştı (Strabon, II, 4, 1). Onun ardından Mısır'ın Yunanlı kralı Ptolemaios III Euergetes dönemi (MÖ 146-117) keşifçilerinden Kyzikos'lu (Bandırma yakınlarında) Eudoksos'un gezi öyküsünü de Strabon bize ayrıntılarıyla anlatır (II, 3, 4).

Eratosthenes ile Poseidonios, yeryuvarlağının çevresini 250000 ya da 180000 stadyon olarak belirlemişlerdi. Bu birbirinden değişik iki ölçü değeri, o zaman bilginlerce çok tartışılan bir konu oldu. Acaba hangisi doğruydu? (Şimdi bir atlası açıp bakarsak, Syene, İskenderiye ve Rodos'un hemen bir doğru üzerinde yer almış olduklarını görürüz. Aralarını bir cetvelle ölçersek, Syene-İskenderiye uzaklığı 5000 stadyon kabul edilmekle, İskenderiye-Rodos uzaklığını yaklaşık 3500 stadyon olarak buluruz. Böylece burada verilen 3750 stadyon değerini doğru kabul edebiliriz. Buna karşı, Eratosthenes'le Poseidonios, bu uzaklıkları açı cin-

Şekil 1

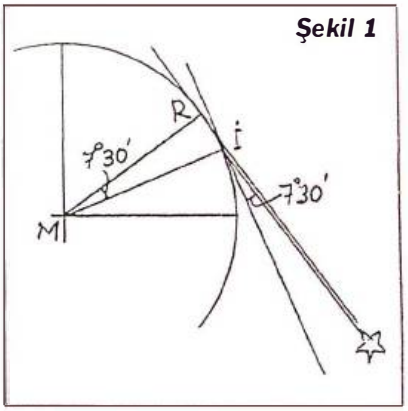

sinden, bütün çevrenin 1/50'si ve 1/48'i olarak, hemen hemen eşit vermektedirler. Yanlış işte bu noktada, açı ölçümünde ortaya çıkmaktadır ve görünüşe bakılırsa, Poseidonios'un ölçümü yanlıştır. Ne var ki zamanın bilginlerinin aklına, "Sözle tartışıp duracağımıza şu yıldızlara bakıp açıları bir de biz ölçüverelim" demek gelmemiştir. Amerika'yı yeniden keşfetmek zahmetinden hep kaçınmışlardır, sağolasıcalar!).

Ancak bilginlerin, çoğu ikinci ölçüm değerini kabule eğimli oldukları, bununsa bilimin gelişmesi açısından zararlı olduğu söylenir. Öte yandan, yerleşik yeryüzünün, batıdan doğuya uzunluğu 70800 stadyondu. Buna göre bilinmeyen/gidilmeyen yerler, Eratosthenes'e göre 250000 – 70800=179200, Poseidonios'a göreyse 109200 stadyon uzunluğunda bir yer tutuyordu. Peki ama bu çok geniş, uçsuz bucaksız uzunluklar boyunca başka neler, hangi ülkeler, nasıl insanlar vardı? Yoksa bu geniş alanlar, eskilerin dedikleri gibi, sırf sularla mı kaplıydı, buraları yalnızca bir Okeanos muydu? Demek oluyor ki ancak çok sonraki yıllarda gerçekleştirilebilecek olan, Kolomb'un, Magellan'ın gezileri de, yalnızca Hindistan'da baharat aramak amacıyla yapılmış değildir. Her şeyden önce insanın bilinmeyeni ya da bilimi arayışı söz konusuydu.

BATI UYGARLIĞI ARADIĞI TAKVİMİ BULUYOR: JÜLYEN TAKVİMİ

Kleopatra'nın ölümüyle (MÖ 30) tarihte Helenizm dönemi sona erer ve Roma dönemi başlar dedik. Bu olaydan 30 yıl sonra da Hz İsa dünyaya gelecektir. Ancak biz takvimbilimi tarihinde, Roma dönemini, Kleopatra'nın ölümünden 15 yıl önce başlatırız.

MÖ 45'te, ünlü Romalı devlet adamı Iulius Caesar (Jül Sezar), o dönemde pek karmaşık bir şekil gösteren Roma Takvimi'nin düzeltilmesini istedi ve bu işle İskenderiye'li bilgin Sosigenes'i görevlendirdi. Sosigenes de, 365 1/4 günlü Canopus Takvimi'ni yeniden gündeme getirdi. Böylece oluşturulan yeni takvime, ki tarihin ikinci Güneş takvimidir, Jül Sezar'ın adından alınarak, Jülyen Takvimi adı verildi. Bizse bu takvime, Roma kökenli oluşu dolayısıyla, Rumi takvim diyoruz. Bu Rumi deyişi, daha sonra, 365 1/4 günlü takvimlerin genel adı olacaktır.

Jülyen takviminin ilke ve kuralları şöylece belirlendi:

a) Jülyen takviminde yıl süresi 365 1/4 gündür. Ancak 1/4 gibi kesirli gün olamayacağından, bu takvimde, ardarda üç yılda 365 gün çektirilen yıl süresi, dördüncü yılda 366 gün çektirilecektir. Bu durumda, Olağan yıl adını verdiğimiz 365 günlü yıllarda Şubat ayı 28 gün, Artık (kebîse) yıl dediğimiz 366 günlü yıllardaysa 29 gün çekecektir.

MÖ 45'te ortaya konulan Jülyen takvimi, MÖ 8 yılına değin pek iyi anlaşılıp uygulanamadı (Cavaignac, s. 20). Ancak bu yıldan sonra, düzenli bir biçimde bu kurala uyulduğu görülmektedir. Bu nedenle, MÖ 8, 7, 6 yılları 365 gün, MÖ 5 yılıysa 366 gün; MÖ 4, 3, 2 yılları 365 gün, MÖ 1 yılı 366 gün; MS 1, 2, 3 yılları 365 gün, 4 yılı 366 gün,... çektirildi. Ve bu gidiş böylece kurallaştı. Buna göre, MS dönemi için, 4'e kalansız olarak bölünebilen (4, 8, 12, ...) artık yıllarda Şubat 29, yıl 366 gün, aradaki olağan yıllardaysa Şubat 28, yıl 365 gün çektirilir kuralı kondu. Söz konusu kural, MÖ dönemi içinse, 4'e bölündüğünde 1 kalan veren, MÖ 5, 9, 13, 17, ... yılları artık, ara yıllar olağan yıl olarak kabul edilecektir şeklinde anlatımlanmaktadır. Böylelikle, Jülyen takviminin artıklama kuralını 4 yılda 1 gün şeklinde özeleyebiliyoruz.

b) Roma takvimi ayları olan Mart, Nisan, Mayıs,... Jülyen takviminde de aynen korundu. Yalnız, eski takvimde yılbaşı 1 Mart'tı; yeni takvimdeyse 1 Ocak'a alındı.

Bu arada, eski takvimde 30 gün çektirilen beşinci ay (Quinqtilis) Jül Sezar'ın adı verilerek (Fr. Juillet, İng. July) 31 güne çıkarıldı. Ardından, İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14) döneminde, yine 30 gün çektirilen altıncı ayın (Sextilis) adı da imparatorun adına görelendirilerek (Ağustos) 31 güne çıkarıldı. Bu durumda, eskiden yine 30 gün çektirilen Şubat ayı 28 güne düşürüldü (Akşit, s. 32 ve 36).

c) Jülyen takviminde, yıl sayılaması konusunda herhangi bir değişiklik görülmedi. Yıllar, eskiden olduğu gbi, Roma'nın kuruluşu, Olimpiyatlar vb yıllarıyla sayılmaktaydı. Ancak 530'lu yıllarda, Vatikan'da, Hz İsa'nın doğum yılı konusunda araştırmalarda bulunan Papaz Küçük Denys'in (Dionysius Exiguus. Fr. Denys le Petit, İng. Little Deny) önerisine uyularak Hz İsa'nın doğum yılına (Milat) dayandırılan yıl sayılaması uygulamasına geçildi. Böylece yıllar MS ve MÖ diye sayılır oldu.

JÜLYEN TAKVİMİNDE GÜN ADI

Jülyen takvimi, Avrupa'nın MÖ yıllarından, ilerki sayfalarda Miladi takvim kesiminde göreceğimiz üzere, 1582 yılına, hatta Rusya, Yunanistan gibi doğu Avrupa ülkelerinin yüzyılımızın hemen ilk çeyreği sonlarına değin kullanmış oldukları bir takvimdir. Biz de, günümüzde, bütün uygar uluslarla birlikte, tarih kitaplarımızda, 1582 öncesi dönemini bu takvime göre tarihlendirmekteyiz. Ve Hicri günleri Rumi/Miladi günlere çevirme kitaplarında, 1582 öncesi tarihlemeleri, Hicri'den bu takvime çevirmekteyiz. Dolayısıyla, Jülyen takvimi, Hicri'den Rumi (Jülyen)/Miladi'ye çevirmeler yapmak durumunda bulunan tarih araştırıcısı dostlarımız açısından çok önemli bir konudur. Bu nedenle de önceki yazılarımızda, bu çevirmeleri yaparken üzerinde en fazla durduğumuz nokta, özellikle hafta günü adı verildiği zaman çevirmelerin tam bir doğruluk ve kesinlik kazanacağına işaretle, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın doğum günü, İbn Sinâ'nın ölüm günü gibi problemli günlerin çözümünde bu hususa çok dikkat, titizlik ve duyarlık göstermemiz gerektiğini anlatmak istememiz olmuştur.

Bu konuda iki örnek vereceğiz.

Örnek 1:

İstanbul'un fetih günü, 29 Mayıs 1453 (Jülyen)'dir. Bu günün gün adı?

Jülyen takviminin başlangıcı,

1 Ocak MS 1 = 1'inci gün = Cumartesi'dir.

Öte yandan, söz konusu başlangıçtan 29 Mayıs 1453'e değin (1453 değil)

1452 yıl + 1 Ocak'tan 29 Mayıs'a gün sayısı

geçmiştir. Buna göre,

29 Mayıs 1453 = 1452 x 365,25 + 31 + 28 (1453 olağan yıl) + 31 + 30 + 29
= 530 343 + 145
= 530 492'nci gün'dür.

(Burada 1452 x 365,25 çarpımı tam sayıdır. Yıl eğer 1453, 1454, 1455 olsaydı çarpım 0,25 - 0,5 - 0,75 şeklinde kesirli gün olarak bulunacaktı. Bu durumda gün kesirlerini hesaba almıyoruz).

Şimdi, 1'nci gün Cumartesi idi. Buna göre 8, 15, 22, 29, ... (7 n + 1)'inci yani 7'ye bölündüğünde 1 kalan veren günler de Cumartesi, 2 kalan veren günler Pazar, ... olacaktır. Buna göreyse,

530 492 : 7 = 75 784 , 571 428

(Burada gün kesri önemlidir) ve

7 x 0,571 = 4 = Salı

olacaktır. Böylece sonuç: 29 Mayıs 1453 = Salı'dır.

Örnek 2:

Kanopus buyrultusu 7 Mart MÖ 238 tarihlidir. Gün adı?

MÖ dönemi hesaplaması MS döneminkinden biraz değişiktir.

Burada 365 1/4 günlü Jülyen takviminin bir özelliğini hatırlayalım: Jülyen takviminde 28 yıl aralıklarla gün adı yinelenir.
(Nedeni: 4 x 7 = 28 olup burda 4 Jülyen yılı kesrinin 4 yılda 1 tam gün olması, 7 ise haftanın gün sayısıdır.) Buna göre,

MS dönemi için:
1 Ocak MS 1, 29, 57, 85, ... (28n+1) = Cumartesi
MÖ dönemi için:
1 Ocak MS 1, MÖ 28, 56, 84, ... 28n= Cumartesi

yani MÖ dönemi için 28'e kalansız olarak bölünebilen yılların 1 Ocakları = Cumartesi'dir. Böylece,

238 : 28 = 8,5 ve
9 x 28 = 252

hesabıyla, 1 Ocak MÖ 252 = 1'inci gün = Cumartesi olacaktır.

Buna göre de,

1 Ocak MÖ 252'den 1 Ocak MÖ 238'e 14 yıl geçmiş olduğundan,
7 Mart MÖ 238 = 14 yıl + 1 Ocak'tan 7 Mart'a gün sayısı
= 14 x 365 + 31 + 28 (MÖ 238 olağan yıl) + 7
= 5 115,5 + 66
= 5 179'uncu gün.

olacaktır. (Burada da 0, 25 - 0,5 - 0,75 gün kesirleri alınmıyor) Buna göre,

5 179 : 7 = 739, 857 142
ve
7 x 0,857 = 6 = Perşembe

olmalıdır. Sonuç: 7 Mart MÖ 238 = Perşembe'dir.

Söz konusu gün adlarını döküm yardımıyla da bulabiliriz.

Dökümün düzenlenmesi:

1 Ocak MS 1 = Cumartesi idi.

1'inci yıl 365 günlü olağan bir yıldır. Buna göre, bu yılın 8, 15, 22, 29, ...365'inci günü de Cumartesi olacağından, yılın 366'ncı günü diyecebileceğimiz, ertesi, 1 Ocak 2 günü Pazar; aynı şekilde 1 Ocak 3 = Pazartesi, 1 Ocak 4 = Salı olacaktır. Ancak MS 4 yılı 366 günlü artık bir yıl olduğundan, bunu izleyen 1 Ocak 5 = Perşembe (1 gün atlıyor) olacaktır.

MÖ yıllarına gelince: Gün adı 28 yıl aralıklarla yinelendiğine göre, MS 1'den 28 yıl çıkarılırsa MÖ 28 yılına varılacaktır. Buna göre,

1 Ocak MÖ 28 = 1 Ocak MS 1 = Cumartesi
1 Ocak MÖ 28 = 1 Ocak MS 2 = Pazar

olacaktır.

Dökümün yazılmayan yıllarının gün adlarının da

MS 1, 29, 57, 85, ... = MÖ 28, 56, 84, ...= Cumartesi
MS 2, 30, 58, 86, ... = MÖ 27, 55, 83, ... = Pazar

şeklinde gideceği açıktır.

Dökümün kullanılması: Önce, verilen günün 1 Ocak'ının gün adını bulmamız gerekecek. Bunun için, yıl sayısını 28'e bölünüz. Bölümün tam sayısını tekrar 28'le çarptıktan sona çarpımı verilen yıl sayısından çıkarınız. MS ve MÖ dönemi kesimlerine göre bu sayıyla dökümе giriniz. 1 Ocak'ın gün adını böylece bulduktan sonra, zihin hesabıyla verilen günün adını arayınız.

Örnek 1: 29 Mayıs 1453 = ?

1453 : 28 = 51,892 857
51 x 28 = 1428
1453 - 1428 = 25

Dökümün MS kesiminde 25'in karşılığı Pazartesi'dir. Yani 1 Ocak 1453 = Pazartesi.

Şimdi, 1 Ocak = Pazartesi ise, 29 Ocak'ta = Pazartesi, 30 Ocak = Salı, 31 Ocak = Çarşamba, 1 Şubat = Perşembe'dir. 1453 yılı, 4'e tam olarak bölünemeyen, olağan yıl olduğundan Şubat'ı 28 çekmektedir. Buna göre (29 Şubat =) 1 Mart'ta = Perşembe, 29 Mart = yine Perşembe, 30 Mart = Cuma, 31 Mart = Cumartesi, 1 Nisan = Pazar, 29 Nisan = yine Pazar, 30 Nisan = Pazartesi, 1 Mayıs = Salı ve 29 Mayıs = yine Salı'dır.

Örnek 2: 7 Mart MÖ 238 = ?

238 : 28 = 8,5
8 x 28 = 224
238 - 224 = 14 (MÖ 14)
14 (MÖ) = Salı = 1 Ocak MÖ 238
(MÖ 238 Olağan, Şubatı 28)

Şekil 2

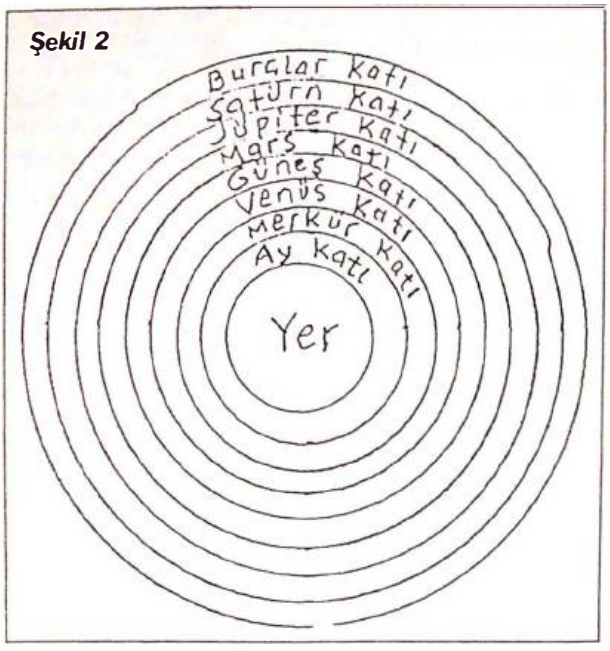

1 Ocak = Salı, 29 Ocak = Salı, 30 Ocak = Çarşamba, 31 Ocak = Perşembe, 1 Şubat = Cuma, (29 Şubat =) 1 Mart = Cuma, 8 Mart = Cuma ve 7 Mart = Perşembe.

Buna göre, 7 Mart MÖ 238 = Perşembe'dir.

MÖ		MS		
28		1		Cumartesi
27		2		Pazar
26		3		Pazartesi
25	Ar	4	Ar	Salı
24		5		Perşembe
23		6		Cuma
22		7		Cumartesi
21	Ar	8	Ar	Pazar
20		9		Salı
19		10		Çarşamba
18		11		Perşembe
17	Ar	12	Ar	Cuma
16		13		Pazar
15		14		Pazartesi
14		15		Salı
13	Ar	16	Ar	Çarşamba
12		17		Cuma
11		18		Cumartesi
10		19		Pazar
9	Ar	20	Ar	Pazartesi
8		21		Çarşamba
7		22		Perşembe
6		23		Cuma
5	Ar	24	Ar	Cumartesi
4		25		Pazartesi
3		26		Salı
2		27		Çarşamba
1	Ar	28	Ar	Perşembe

İlkçağın ünlü coğrafyacısı Amasyalı Strabon'un (MÖ 63-MS 21) yaşadığı yıllar da, Jülyen takviminin uygulamaya konulduğu, Milat yıllarına rastlıyor.

ESKİ MISIR TAKVİMİ MISIR TARİHİNİ AYDINLATIYOR: BATLAMYUS

Takvimbiliminde dördüncü ölçüm, matematikçi-gökbilimci-coğrafyacı Batlamyus (Klaudios Ptolemaios) tarafından, MS 139/140 (doğrusu 140) yılında gerçekleştirilen ilkbahar-yaz-sonbahar ılımımlar ve gündönümü ölçümleridir. Burada da Batlamyus'un gün tarihlemesini Eski Mısır takvimine göre verdiğini görmüştük.

Batlamyus, gökbilimi konusunda, ilkçağın en tanınmış bilim yazarıdır. Gerçi ondan önce, Eratosthenes, Hipparkhos gibi bilgin-yazarlar görülüyorsa da bunların kitapları zamanla kaybolmuş; ancak başka yazarlar, örneğin Strabon gibi, bunlardan alıntılar yaparak günümüze değin ulaşmasını sağlamışlardır. Böylece Batlamyus'un gökbilimi ile coğrafya konulu kitapları, Herodotos'un tarihi, Euklides'in matematiği ve Strabon'un coğrafyası gibi, ilkçağın bize en değerli bilim armağanlarından biri olmuştur.

Batlamyus'un gökbilimi kitabı *Megale Syntaksis* (Büyük Derleme), önce *El-Mecistî* (megistos=Yun. Büyük. Fr. Mageste, İng. Majesty=hükümdarlara verilen unvan) adıyla Arapçaya, oradan da *Almageste* (Almagest) adı verilerek Batı dillerine çevrilmiştir. *El-Mecistî*, gökbilimi ve matematik coğrafya konusunda, ilkçağın bütün bilgilerini içersinde toplamaktadır. Bu kitabında, Batlamyus, Yer merkezli evren kuramını savunmaktadır (Şekil 2). Buna göre hareketsiz olan yeryuvarlağını, sırasıyla Ay, Merkür (Utarid), Venüs (Zühre), Güneş, Mars (Merih), Jüpiter (Müşteri) ve Satürn (Zühal) gökkatları çevrelemektedir. En dışta da durağan yıldızlar katı (feleki) bulunmaktadır. Ay, Güneş ve Beş gezegen, yedi katlı gökyüzü'nü (Seb'a semâvat) oluşturmaktadır (Ali Kuşçu: I konu, bölüm 1).

Batlamyus'un ikinci ünlü kitabı da *Coğrafya*'sıdır. Bu kitapta, yerleşik yeryüzü, ilk olarak, derece cinsinden ve eşit aralıklı enlem-boylam bölüntüsüyle gösterilmiş bulunmaktadır. Kitap, yüzlerce kentin enlem-boylam derecelerini veren dökümler şeklinde olup çok sayıda da haritayı içersine almaktadır. 1883 Paris baskılı Latince bir nüshası Fransız Anadolu Tetkikleri Kütüphanesi'nde, eski yazı çevirileriyse Topkapı Sarayı Müzesi ve Süleymaniye kütüphanelerinde bulunmaktadır. Haritalarsa yine Topkapı Sarayı kütüphanesinde görülmektedir.

Latince kitapta, örneğin Nicomedia'nın (İzmit) boylamı nü-stigma derece Le (büyük L harfi benzeri bir işaret) dakika = 56°30', enlemi mü-beta derece Le dakika = 42°30', Nicaea'nın (İznik) boylamı nü-zeta derece =57°, enlemi mü-alfa derece Le gamma yota-beta dakika = 41° ve $30 + \frac{1}{3} + \frac{1}{12} = 30 + 20 + 5 = 55$ (s. 804) şeklinde gösterilmektedir. (Dönemin coğrafya aritmetiği böyleydi işte). Benzeri yolda,

İzmir	57°40'	38°35'
Efes	57°40'	37°40'
Sard	58°20'	38°45'
Babil	79°	35°

olarak gösteriliyor.

Hipparkhos'un İstanbul'un enlem derecesini ölçmüş olduğunu söylemiştik. O dönemde yerleşik yeryüzü kentlerinin enlem-boylam derecelerini ölçmek, coğrafyada ve bilginler arasında adeta moda olmuştu. Batlamyus'un *Coğrafya*'sının da işte bu çalışmaların ürünü olarak ortaya çıkmış olduğunu görmekteyiz.

Az önce, Eratosthenes'ten sonra Poseidonios'un da, Yer'in çevresini ölçme çalışmaları sırasında geometriye daire ve açı (ancak derece değil) şekil ve kavramlarını (merkez, çevre, teğet-kiriş açısı vb) getirdiklerini görmüştük. Batlamyus'un da bu türlü çalışmalardan uzak kalamadığı bilinmektedir. Batlamyus teoremini buna örnek gösterebiliriz: Bir daire içine çizilmiş dörtgende,

$$e.f = a.c + b.d$$

$$\frac{e}{f} = \frac{a.d+b.c}{a.b+c.d}$$

olacaktır (Şekil 3).

Batlamyus'un takvimbilimine ve dolayısıyla Eski Mısır tarihi bilgisine bir büyük katkısı da, 140 yılındaki ölçüm çalışmaları sırasında, Eski Mısır takvimiyle Jülyen takvimi arasındaki ilişkiyi belirleyip belgelemek olmuştur: Batlamyus'un kendisinin de içinde bulunduğu bilginler, MÖ 432'den beri, ılımlar ve gündönümleri ölçümlerinde gün belirlemesi için hep Eski Mısır takvimini kullanmışlardı. Aslında bu takvim, 365 tam (kesirsiz) günlüydü. Bu nedenle de mevsimlere hiç uymuyordu. Yılbaşısı, mevsimler içersinde sürekli yer değiştiriyor, yaza da kışa da gelebiliyordu. Bu, onun iyi olmayan yanıydı. Ancak bir iyi yanı vardı ki o da yalındı, karmaşık değildi, sapmalar göstermiyordu, düzgün çalışıyordu, kurallara boğulmamıştı ve bu yüzden de hesaplaması kolay ve kullanışlıydı. Ne var ki o güne değin bu takvimle Jülyen takvimi arasında bir bağlantı kurulamamıştı. Bu bağlantı kurulmuş olsaydı, iki takvim birbiriyle karşılaştırılabilecek, birinden ötekine gün çevirmeleri yapılabilecek ve daha doğru/sahih gün belirlemeleri mümkün olabilecekti. İşte Batlamyus, çalışmalarını yürüttüğü sırada, 140 yılında, bu bağlantıyı kurdu.

O yıl, daha önce uzun boylu sözünü ettiğimiz, Sirius'un helyak doğuşu, Eski Mısır takvimi yılbaşısı olan 1 Tût gününe gelmişti. Batlamyus bu günü, Jülyen takvimine göre de 19 Temmuz olarak belirledi [Sevgili okurlar, konuyu layıkıyla bilmeyen kimi yazarlar, Eski Mısır takvimi yılbaşısının 19 Temmuz olduğunu yineleyip durmaktadırlar. Bu yanlıştır. Çünkü Eski Mısır yılbaşısı, bu takvimde yıl süresinin 365 tam gün oluşu nedeniyle, hiçbir zaman (Jülyen takvimine göre) değişmez olmayıp, ter-

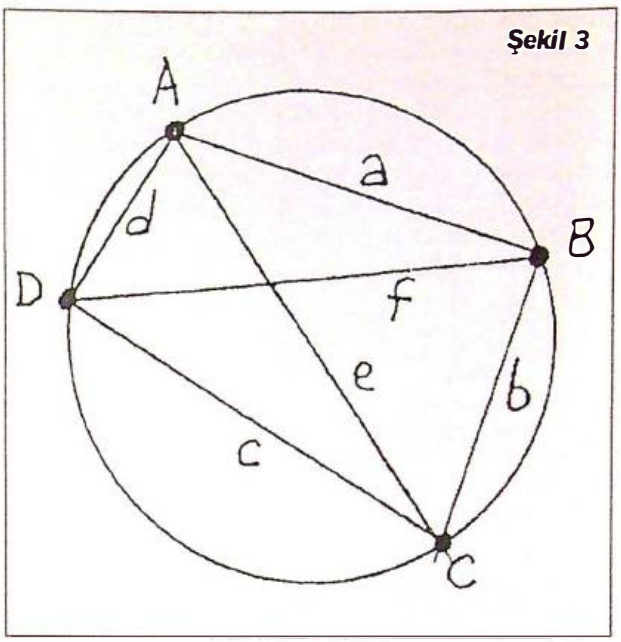

Şekil 3

sine, sürekli değişmekte, yaza da kışa da gelebilmektedir. Söz konusu yılbaşı, yalnızca Batlamyus'un çalışmalarını yürüttüğü 140 (141, 142, 143) yılında 19 Temmuz'a gelmiş bulunmaktadır]. Böylece,

Sirius'un helyak doğuşu= 1 Tût (yılbaşı)= 19 Temmuz 140 Jülyen oluyordu.

Ne var ki, 1 Tût, yalnızca 4 yıl boyunca 19 Temmuz'da kalacak, 144 yılında 18 Temmuz'a 148'de 17 Temmuz'a,... düşecekti. Böylece bu Mısır yılına 1'inci yıl dersek

1 Tût 1- 2- 3- 4	= 19 Temmuz 140- 141- 142- 143
1 Tût 5- 6- 7- 8	= 18 Temmuz 144- 145- 146- 147
1 Tût 9- 10- 11- 12	= 17 Temmuz 148- : : : 149- 150- 151
.....	.....
1 Tût 1462-1463-1464-1465	=19 Temmuz 1600-1601-1602-1603

olacak yani 1461 Eski Mısır yılı= 1460 Jülyen yılı sonra, MS 1600 yılında 1 Tût yine 19 Temmuz'a gelecekti (1461x365=1460x365,25=533265 gün).

Ve bu bağıntı, kuşkusuz, geriye doğru MÖ yılları için de geçerliydi.

Söz konusu belirlemenin (bağıntının), o vakit, bilim çevrelerinde yeterince bir ilgi uyandırmış olması beklenemezdi. Ancak aradan çok uzun bir süre, hemen hemen 17 yüzyıl geçtikten sonra, ünlü Fransız bilgin Champollion'un, 1823'te hiyeroglifleri okumasının ardından, beklenen ilginin ortaya çıkmış olduğunu görmekteyiz.

Eski Mısır tarih ve uygarlığı uzmanları, Mısır takviminin ortaya konuluşu tarihinin, 140 yılından 1460'ın katları kadar yıl sayısı öncesinde, 1 Tût=19 Temmuz 140, MÖ 1321, 2781, 4241 gün ve yıllarının birinde; Mısır tarihi başlangıcının (Delta yöresi ile Nil boyu birliğinin Menes tarafından gerçekleştirilmesinin) ise bunun birkaç yüzyıl öncesinde aranması gerektiğini vurguladılar. Son araştırmalar, söz konusu başlangıcı MÖ 3315 ya da 3197 yıllarına getirmektedirler (Özer, s. 90; inan, S. 60).

Yine bu bağıntıdan yararlanarak düzenleye-

ğimiz dökümler yardımıyla, Eski Mısır takvimiyle verilmiş olan günleri Jülyen takvimi günlerine çevirebilmekteyiz, dedik.

Örneğin Meton ve Euktemon'un "Abseude'nin arkhontluğu yılında 21 Bermehat sabahı" olarak tarihlenmiş bulunan MÖ 432 yaz gündönümü ölçümü, Eski Mısır yılbaşısı MÖ 435-430 da 9 Aralık'a geldiğine göre,

		MÖ 435
1 Tût	=	9 Aralık
		MÖ 432
1 Bâbeh	=	8 Ocak
1 Hâtur	=	7 Şubat
1 Kiyehk	=	9 Mart
1 Tûbe	=	8 Nisan
1 Emşîr	=	8 Mayıs
1 Bermehat	=	7 Haziran
21 Bermehat	=	27 Haziran

hesabıyla Jülyen 27 Haziran'a gelecektir (Bu da, ilerde Miladi takvim kesiminde verilecek olan döküme göre, Miladi 21 Haziran'a gelmektedir).

Benzeri yolda, Hipparkhos'un, Eski Mısır takviminin 12 Kasım MÖ 324 başlangıçlı bir çeşitlemesi olan "İskender'in ölümü tarihinin 178'inci yılında, ilkbahar ılınımını 27 Emşîr, sonbahar ılınımını 4 Ekleme"; Batlamyus'un yine "İskender'in ölümü tarihinin 463'üncü yılında, ilkbahar ılınımını 7 Başens, yaz gündönümünü 11 Mesrâ, ilkbahar ılınımını 9 Hâtur" şeklinde verdikleri günler de

İskender'in ölm. 1	=	MÖ 324
İskender'in ölm. 178	=	MÖ 147
İskender'in ölm. 463	=	MÖ 139

olacağından,

İsk. ölm. 178	MÖ 147	İsk. ölm. 463	MS 139
1 Tût	= 29 Eylül	1 Tût	= 20 Temmuz
1 Bâbeh	= 29 Ekim	1 Bâbeh	= 19 Ağustos
1 Hâtur	= 28 Kasım	1 Hâtur	= 18 Eylül
1 Kiyehk	= 28 Aralık	+ 9 Hâtur	= 26 Eylül
	MÖ 146	1 Kiyehk	= 18 Ekim
1 Tûbe	= 27 Ocak	1 Tûbe	= 17 Kasım
1 Emşîr	= 26 Şubat	1 Emşîr	= 17 Aralık
4 Emşîr	= 1 Mart		MS 140 Artık
+ 27 Emşîr	= 24 Mart	1 Bermehat	= 16 Ocak
1 Bermehat	= 28 Mart	1 Bermûde	= 15 Şubat
1 Bermûde	= 27 Nisan	1 Başens	= 16 Mart
1 Başens	= 27 Mayıs	+ 7 Başens	= 22 Mart
1 Beûne	= 26 Haziran	1 Beûne	= 15 Nisan
1 Ebîb	= 26 Temmuz	1 Ebîb	= 15 Mayıs
1 Mesrâ	= 25 Ağustos	1 Mesrâ	= 14 Haziran
1 Ekleme	= 24 Eylül	+ 11 Mesrâ	= 24 Haziran
+ 4 Ekleme	= 27 Eylül	1 Ekleme	= 14 Temmuz
5 Ekleme	= 28 Eylül	5 Ekleme	= 18 Temmuz
		İsk. ölm. 464	
		1 Tût	= 19 Temmuz
		1 Bâbeh	= 18 Ağustos
		1 Hâtur	= 17 Eylül
		+ 9 Hâtur	= 25 Eylül

dökümlerine göre ve bunların Miladi günlere çevrilmesiyle de

İsk. ölm.	Jülyen	Miladi
178	MÖ 146	MÖ 146
27 Emşîr	= 24 Mart	= 20 Mart
4 Ekleme	= 27 Eylül	= 23 Eylül

İsk. ölm.	Jülyen	Miladi
463	140	140
7 Başens	= 22 Mart	= 20 Mart
11 Mesrâ	= 24 Haziran	= 22 Haziran
9 Hâtur	= 25 Eylül	= 23 Eylül

olarak elde edilecektir. [1) Miladi takvim konusunda verilecek olan Jülyen'den Miladi'ye gün çevirmeleri dökümünde, MS 139-140 yılında (132'den sonra) 1 gün farkı görülüyorsa da, bu kuramsal olarak böyledir. Gerçekte, sözü edilen yıl için, iki takvim arasında 2 gün farkı görülmektedir. 2) Burada 9 Hâtur, 139 yılına ait olamaz. Çünkü bu durumda Jülyen 26 Eylül = Miladi 24 Eylül olacaktır. Oysa sonbahar ılınımının Miladi 23 Eylül sonrasında gerçekleşmesi olanaklı görülmemektedir. Bu yüzden ölçümün 140 yılında yapıldığı anlaşılıyor. Kimi bilim tarihçileriyse 9 Hâtur tarihlemesini 1 gün yanılgılı bulmaktadır. 3) 139-140 yılı sıralamasında da açıkça görüldüğü üzere, Eski Mısır yılbaşısı (1 Tût), MS 139 yılında 20 Temmuz'a, 140 yılındaysa 19 Temmuz'a gelmektedir. Yılbaşı, asla değişmez olarak 19 Temmuz'da kalmayıp, tersine, 4 yılda 1 gün olmak üzere, sürekli değişmektedir]. Yukardaki yıl sıralamalarında verilen yılbaşı karşılıkları için, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 74, Ekim 1991'deki Eski Mısır takvimi... başlıklı araştırmamıza bakınız.

JÜLYEN TAKVİMİ MEVSİMLERLE İLİŞKİYE GETİRİLİYOR: İZNİK-325 ÖLÇÜMÜ

Hz İsa'nın dini Roma'da hiç de hoş karşılanmamıştı. Hıristiyanlar her yerde kovuşturmaya uğruyorlar, cezalandırılıyorlardı. İncil yok edilmiş, yerini çok sayıda yeni İnciller almıştı. Dinin ilke ve kuralları unutulmuş, aslından saptırılmış; Yüce Allah'ın Bir'liği, hatta Tanrılığı bile redde uğramış, yalnızca bir Baba olarak bilinir olmuştu. Hz İsa da artık Oğul'du ve Tanrılığı tartışılıyordu. Sonunda, 325 yılında, İznik'te, Hıristiyan din adamları Birinci Toplantısı'nın (Oikomeniki synodos) açılışı yapıldı ve konu tartışmaya alındı. İskenderiyeli rahip Aerius'un Hz İsa'nın Tanrılığını reddeden görüşü toplantıda mahkûm edildi. Böylece Hıristiyanlığın amentü'sü (inancın temel ilkeleri) demek olan üçleme (teslis=Baba, Oğul ve Ruh ul-kudüs) ilkesinin kabulüne doğru bir gidiş başlatılmış oluyordu (Ayrıntı için: Dvornik, s. 5 ve Ostrogorsky: s. 44).

Toplantıda alınan kararlardan biri de, Hıristiyanlığın en önemli yortularından biri

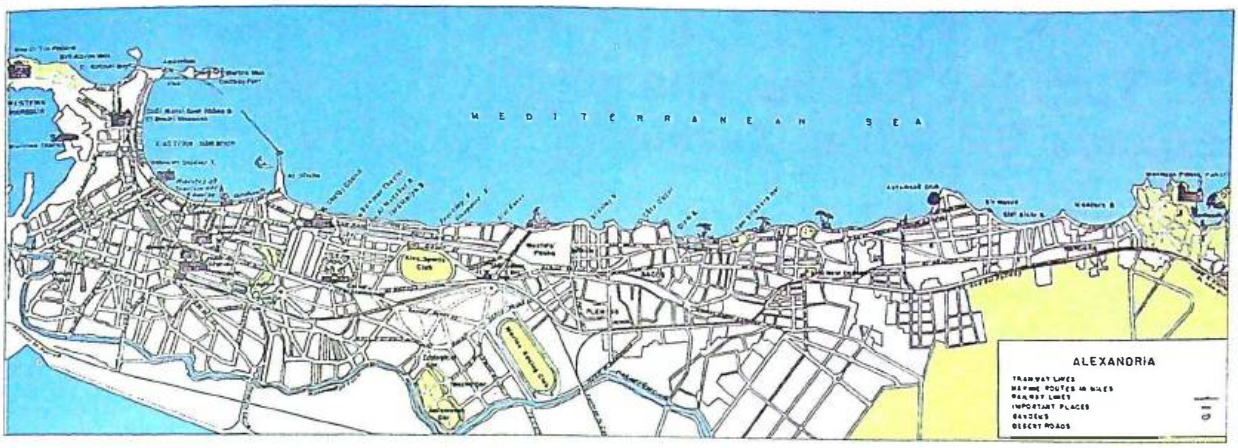

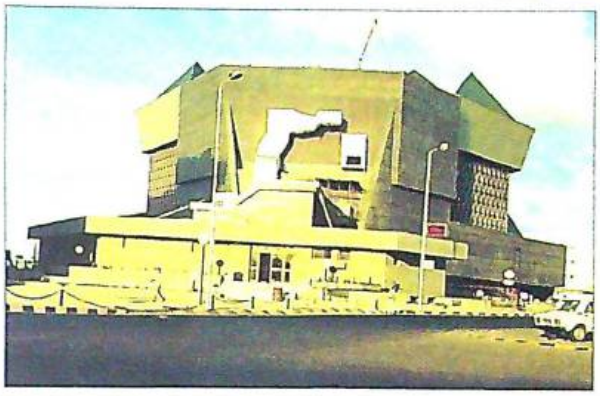

İskenderiye. Haritanın sol tarafında görülen yarımada, ilkçağda Tharos (fener) adasıydı. Kent şimdi, yarımadanın iki yanına doğru kilometrelerce uzanmaktadır. Ünlü İskenderiye Feneri, adanın sağ üst ucunda, I. Titolemaios Sater döneminde (MÖ 323-285) yapılandırılmıştı. Günümüzde, fenerin yerinde Kayıtbay Kalesi bulunmaktadır. İskenderiye Kütüphanesi anısına da, yarımadanın doğu yanında bulunan dalgakıran çıkıntısının yakınında bir kütüphane binası yapılandırılmıştır. Bizde İzmit yakınından geçen 30° Doğu boylamı İskenderiye'den de geçtiğinden, Türkiye ile Mısır arasında saat farkı bulunmamaktadır.

olan Paskalya'nın gününün kesin bir biçimde belirlenmesiyle ilgiliydi. Paskalya, ilkbahar ılımı gününü izleyen dolunay gecesinin (Ay ayının 14/15'inci gecesi) ardından gelen pazar günüydü. Bunun için de ilkbahar ılımı gününün Jülyen takvimindeki yeri, boyutu belirlenmiş olmalıydı. Buysa, Jülyen takviminin mevsimlerle ilişkiye getirilmesi anlamına geliyordu.

Ilımımlar ve gündönümleri ölçümleri, aslında, en başından beri anlatmaya çalıştığımız üzere, takvimlerin ve günlerin mevsimlerle ilişkiye getirilmesi demektir, bu amaca yöneliktir. Ne var ki, bundan önceki ölçümler, hep Eski Mısır takvimiyle tarihlenmişlerdi. Ancak Eski Mısır takvimi, 365 günlü yapısı gereği, mevsimlere uymayan bir takvim olduğundan, ilkbaharın, yazın başladığı günün, bu takvimin belirli bir gününe getirilmesi düşünülemezdi. Nitekim, yaz gündönümü günü, Meton'un MÖ 432 yılı ölçümünde 21 Bermehat'a, Batlamyus'un MS 140 yılı ölçümünde 11 Mesra'ya gelmişti. Benzeri yolda, ilkbahar ılımı günü, Hipparkhos'un MÖ 146 yılı ölçümünde 27 Emşir'e, Batlamyus'un ölçümündeyse 7 Başens'e gelmişti. Her ne kadar Batlamyus'un 1 Tût= 19 Temmuz 140 bağıntısı ile Jülyen takviminin 4 yılda 1 gün şeklindeki artıklama kuralından yararlanılarak düzenlenecek dökümler yardımıyla, bu Eski Mısır günleri Jülyen takvimi günlerine çevrilebilirdiyse de, yine en iyisi, bizzat Jülyen takvimine göre yeni bir ölçüm yapmaktı.

Ve gökbilimciler, 325 yılında, ilkbahar ılımı gününü, Jülyen takvimine göre, 21 Mart olarak belirlediler.

Böylece Jülyen takvimi, mevsimlerle ilişkiye getirilmiş oluyor, bir başka deyişle de mevsimlere uyan, mevsimlerin göstergesi olabilecek bir takvim kimliği kazanmış bulunuyordu. Bundan böyle, artık, örneğin bir 29 Mayıs günü ilkbaharın 70'inci gününe gelmektedir denebilecekti (21 Mart=1'inci, 21 Nisan=32'nci, 21 Mayıs=62'nci ve 29 Mayıs=70'inci gün). Günlerin mevsimler içersindeki yeri ve boyutunun bu yolda belirlenmiş oluşu, takvimbilimi açısından bir aşama ve önemli bir başarı olmuştur. Öte yandan, bu ölçümün Paskalya gününün belirlenmesinde kullanılmış olması, aslında bir putataparlık dönemi takvimi olan Jülyen takvimine, bir anlamda "Hıristiyan takvimi" kimliği de vermiş oluyordu.

Ay takvimi (Hicri takvim), biliyorsunuz, Kur'an-ı kerim, Tevbe sûresi, âyet 36 ve 37'de ortaya konulmuştur; İslam takvimidir. Musevilerin, kimi yılları 13 Ay aylı olan Ay-Güneş takvimleri de Ahd-i atîk'te (Tevrat) görülen bir tarihleme yöntemidir. Jülyen (ve Miladi) takviminse Hıristiyanlıkla ilgisi işte bu anlattığımız yoldadır.

Yine bundan önceki ölçümlerde, gün tarihlemesinin Eski Mısır takvimine, yıl sayılamasının da İskender'in ölümü, Arkhontlar tarihi gibi verilere göre yapılmış olduğunu söylemiştik. Bu seferki İznik-325 yılı ölçümüyse "Konsül Paulinus ve Julianus döneminde ve Yunan (İskender) takviminin 636'ncı yılında" diye yıllandırılmış bulunmaktadır.

18. Yüzyılda Kaleme Alınmış Yunanca Bir İslami Yazma

İLİAS KOLOVOS
Selanik Üniversitesi
Osmanlı tarihi seminerinde
doktora öğrencisi

Fokion Kocayeorgis, *To İslam sta Valkania. Ena elinofono musulmaniko hirografo apo tin İpiro tu 18u eona* (Balkanlar'da İslam. 18. Yüzyıl Epir'inden Yunanca Bir İslami Yazma), Sindesmos ton en Athines Megalosholiton, Atina, 1997, 264 s.

Atina'daki Büyük Okullular (yani Fener Rum Erkek Lisesi mezunları) Derneği tarafından 1993'ten itibaren yayımlanan *İ kath' imas Anatoli* (Bizim Doğu) adlı dergi, son yıllarda Yunanistan'da yerleşen İstanbullu, İmrozlu ve Tenedoslıların kültürel alanlardaki faaliyetlerini yansıtan önemli bir yayındır. Derginin başlıca amacı, "Bizim Doğu"da, yani İstanbul, Anadolu ve Balkanlar'da yaşamış ve yaşayan Rumların tarihini açığa çıkartmaktır.

Dergi grubunun ayrıca *Analekta* (Seçki) adıyla yayımladığı dizinin ikinci kitabı, çok ilginç bir konuya, "Bizim Doğu"da tarihi süreklilik gösteren Yunan dilinin, aynı bölgenin en önemli dinlerinden İslam diniyle buluşmasına dikkat çekiyor. Fokion Kocayeorgis'in "Balkanlar'da İslam" adlı bu kitabı, Selanik Üniversitesi'ne sunulan master tezinin geliştirilmiş halidir. Kitabın asıl araştırma konusu, 18. yüzyılda Yunanca yazılan üç İslami şiirden ibaret yazma bir divandır. Kitabın büyük bölümü (s. 111-253) bu şiirlerin "édition diplomatique"iğinden oluşuyor. Ayrıca, şiirlerin yanında bugünkü Yunanca'ya transkripsiyonunu ve çok kullanışlı bir sözlüğü buluyoruz. Kitabın önemi ise, Yunan diliyle ancak Arap alfabesiyle yazılmış metinlere nadiren rastlansa da, hem Yunan dilini, hem de Yunan alfabesini kullanan bir İslami divanı ilk defa ortaya çıkarmasından kaynaklanmaktadır.

Divanın üç şiiri (a) Kerbela'da Hüseyin'in ölümünü ve İslam dininin genel kavramlarını (492 satır), (b) Osmanlı edebiyatında çok yaygın olan Hz Muhammed'in miracını (3.482 satır) ve (c) ölülerin mezardaki hayatını (215 satır) anlatıyor. Divanın yazarı, kendini Molla Murad bin Sipahi Ali olarak tanıtıyor. Birinci ve ikinci şiirin tarihi 1720'dir (Hicri 1133). Bu iki şiirin arasında Yunan harfleriyle Türkçe yazılan bir Şii yemini yer alıyor. Onun yazarı, büyük ihtimalle bir Bektaşi dervişitir ve kesin olarak bu Sünni divanın yazarından farklı bir kişidir.

Kocayeorgis şiirlerin dilini inceler (s. 89-110), bu eşsiz divanın hangi bölgeden geldiğini anlamaya çalışırken bazı morfolojik öğeleri ve özellikle bazı deyimsel kalıpları ve kelime haznesini göz önüne alarak, divanın yazılış yerinin Epir (Kuzeybatı Yunanistan) olduğu sonucuna varıyor. Ayrıca, diğer yayınlardan, Yanya'da (Epir bölgesininin merkez şehri) bir İslami edebiyatın varlığını biliyoruz. Böylece, divanın Yanya'dan ya da yakınındaki bir bölgeden geldiği sonucuna varıyor. Şunu da eklemeliyiz ki, yazar, divanını Bizans döneminden beri Yunan şiirinin klasik ölçüsü olan 15 heceli, bir uzun bir kısa ölçüyle yazmıştır.

Kitabın 27-64. sayfaları arasında Kocayeorgis, Molla Murad bin Sipahi Ali adlı yazar ve şiirleri hakkında ayrıntılara yer veriyor. Şiirlerinden, yazarın ana dilinin, içinde birçok Türkçe sözcüğün de yer aldığı Yunanca (Epir lehçesi) olduğunu anlıyoruz. Sipahi olan babası, büyük ihtimalle 1635'te Müslümanlaştırılmış Hristiyan Epirli sipahilerden biriydi. Oğlu Murad, İmparatorluğun sancak merkezi olan Yanya'da müderrislik ya da hatiplik yapıyordu. Yazdığı şiirlerin amacı, Arapça veya Türkçe bilmeyen Yanya Müslümanlarına bu dini öğretmekti. Bu şiirler camide değil, evlerde düzenlenen

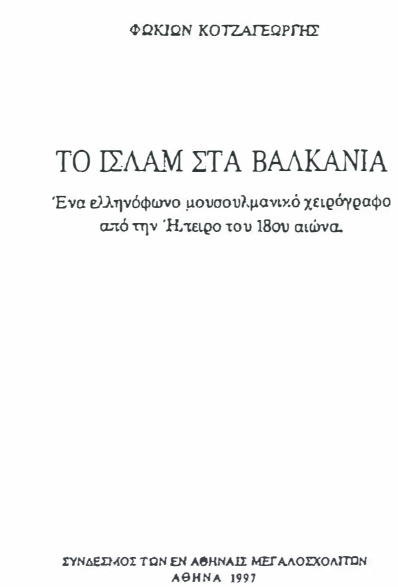

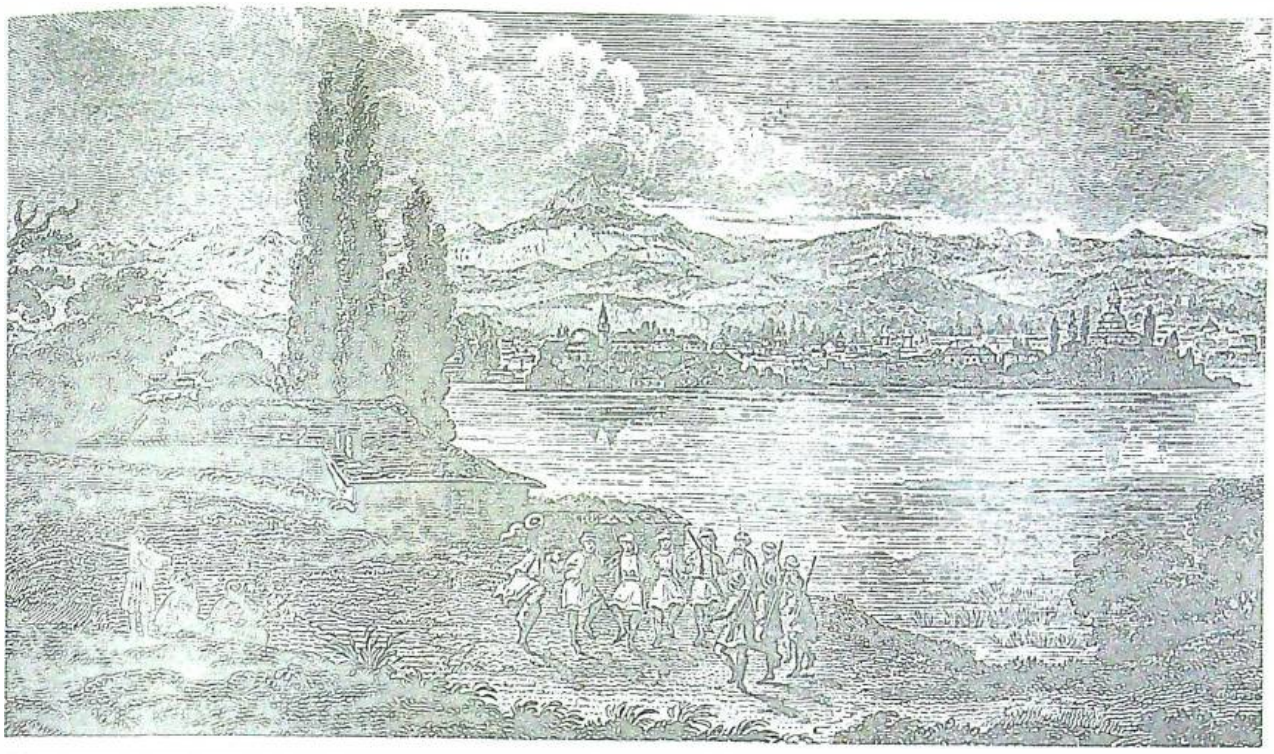

Epir bölgesinin merkez şehri Yanya, 19. yüzyıl.
G. A. Wimmer, *Neuestes Gemälde der Europäischen Türkei und Griechenlands* (1833)

Müslüman toplantılarında okunuyordu. Molla Murad bin Sipahi Ali bu şiirleri, çeşitli İslami elyazmalarından ve şifahi kaynaklardan derlediğini belirtiyor.

Kitabın 65-75. sayfaları arasında Kocayeorgis bu eşsiz Yunanca divanın, araştırmacılarca "aljamiado" denilen edebiyatın içinde olduğunu belirtiyor. Arapça "el-Acemiyye"den İspanyolcaya "aljamiado" olarak geçen bu sözcük, zamanla, Endülüs'ün yıkılmasından sonra bölgenin kuzeyinde kalan Müslümanların Arapçadan İspanyolcaya Arap harflerini kullanarak yaptıkları İslami metin çevirilerini betimler hale geldi. "Aljamiado" edebiyatının Balkanlar'da, 17. yüzyıldan beri Bosna-Hersek'te ve 18. yüzyıldan itibaren de Arnavutluk'ta var olduğunu biliyoruz. Ancak, Arap harfleriyle yazılan ve Yunan dilini kullanan "aljamiado" edebiyatı daha eskidir. Kocayeorgis'in listesine göre, ilk Yunanca "aljamiado" metni Mevlana Celaleddin Rumî'nin bir gazelinde ve oğlu Sultan Veled'in *Rebabname*'sinde bulunan bazı Yunanca satırlardan oluşuyor (13. yüzyılın sonu-14. yüzyılın başı). Diğer Yunanca "aljamiado" metinler ise Ahmed Paşa'nın *Divan*'ının el yazmalarında rastlanan iki satır (İstanbul, 15. yüzyıl), dört dilde yazılmış (Arapça-Farsça-Yunanca-Sırpça) bir "lügat" (aslında yeniçeriler için bir yabancı dil ve İslamiyete giriş kitabı, İstanbul, 15-16. yüzyıl), *Tuhfe* başlıklı bir din eğitimi kitabı (17. yüzyıl), Mehmed bin Pir Ali el-Birgivi'nin *Vasiyetname*'sinin Yunanca tercümesi (Epir, 18. yüzyıl), Giritli Müslüman edebiyatı ve daha önce söz ettiğimiz Yanyalı Müslümanların edebiyatı (18-19. yüzyıl) olarak bu listede yer alıyor.

Yanya Müslümanları üzerine bugüne kadar hiç araştırma yapılmadı. Kocayeorgis onların tarihi üzerine bir özet yapıyor ve çoğunun Müslümanlaştırılmış Yunanca konuşan Arnavut ya da Yunan olduklarını sonucuna varıyor (s. 79-87). Verdiği bilgilere göre, onların Müslümanlığa geçmesi 1635'te oldu. O tarihte Epirli Hıristiyan sipahiler Osmanlı-İran savaşına gönderildi. Osmanlıların zaferlerine katkıları büyük oldu. Ancak gayrimüslim sipahilerin gücünden pek hoşlanmamış olan Osmanlı yöneticileri, Sultan tarafından çıkarılan bir fermanla onların timarlardan yararlanmasını yasaklattılar. Bunun üzerine Epirli Hıristiyan sipahiler Müslümanlığa geçtiler. Aynı zamanda, Yanya'da 16. yüzyıldan beri küçük bir Müslüman cemaatin varlığını da biliyoruz.

İslami bir metinde Yunan dilinin, hatta Yunan harflerinin kullanılması, Osmanlı Epir'inde Yunan kültürünün güç ve etkisinin yüksekliğini gösteriyor. Diğer taraftan, bütün tabulara rağmen, Epirli bu yeni Müslümanların dinlerini açıklamak için Yunancayı kullanmaları, onların yaratıcılık gücünü gösteriyor. Bir kez daha, Osmanlı dünyasındaki kültürel kaynaşmaların ve mübadelelerin genişliği dikkatimizi çekiyor. Günümüzde, tarihçiler yavaş yavaş klasik siyasi tarih yazımının yanında, kültürel etkenlerin rolünü tarih gündemine getirmeye çalışıyorlar. Bu değişim sürecinde, Kocayeorgis'in kitabının yayımlanması önemli bir katkıdır.

Patrikhane ve "Bilimsellik"

ELÇİN MACAR
Kocaeli Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü Okutmanı

Doç. Dr. Mehmet Çelik, *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1998, ix + 106 s.

Türkçe kaynak azlığı nedeniyle Fener Patrikhanesi ilgi çeken konulardan biridir. Konunun cazibesi birçok araştırmacıyı çekmekte, ancak iyi kaynak araştırması yapılmaması, konuyla doğrudan ilgili dillerin bilinmemesi ya da kullanılmaması, olumsuz örnekleri de ortaya çıkarmaktadır. Sözünü edeceğimiz kitap da bunlardan biri.

Önce kitabın kapağı dikkat çekiyor. Yazar, kapağa ne koyacağı konusunda büyük sıkıntı çekmiş olmalı ki, arkadaşım Yorgo Benlisoy ile yazdığımız *Fener Patrikhanesi* (Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996) adlı kitabımızın kapak fotoğrafını çok beğenip aynen kullanmış.

Yazarın konuyla doğrudan ilgili kaynakları kullanmadığı, ancak bir ikisine kaynakçada yer verdiği görülmektedir. Bu, öncelikle bizim kitabımız için geçerlidir. Metinde bir kez atıf yapmasından ve kaynakçada yer vermesinden dolayı, yazarın bu kitaptan 'yararlandığını' varsayabiliriz. Ancak burada şöyle bir sorun ortaya çıkıyor: Kitabımızda orijinal alıntısı bulunan bazı konularda, yazar bu temel gerçeklerin tam tersi bilgiler vermekte. Oysa yapması gereken şey ya bizim bilgilerimizi ve orijinal alıntılarımızı çürütmek, yanlışlamak ya da kendi bilgilerini orijinal kaynaklara dayandırmak olmalıydı.

Bunun aşağıda, konu başlıkları içinde birçok örneğini göreceğiz. Şimdi rastgele birkaç alıntı ile devam edelim:

"Fener Episkoposluğu'nun..." (s. 56)

Yazar bu ifadeyi 4. yüzyıl için kullanıyor. Oysa patrikhane Fener semtine 1600'de taşınmıştır. Bundan sonrası için 'Fener Patrikhanesi' adı kullanılabilir ve hadi diyelim biraz zorlama ile bu bir süre daha geriye doğru geçerli kabul edilebilir. Ama daha patrikhane bile olmadığı bir dönem için bu ifade kullanılabilir mi?

"Fener Patrikhanesi'ne Verilecek Ökümeniklik Statüsünün..."

İç kapakta böyle bir başlık yer alıyor. Acaba patrikhaneye hangi makam bu statüyü verebilir? Yazar bu konuya bir açıklık getirmediği gibi, eğer patrikhaneye ökümeniklik "verilirse", patrikhanenin neden TC kanunlarının vesayetinden çıkacağını da açıklamıyor.

Yazar, 325'teki İznik Konsili'ni kastederek, "İstanbul, o dönemde henüz şehir olarak dahi yoktur" (s. 11) diyor. Oysa İstanbul'un MÖ 7. yüzyılda, Megaralılarca kurulduğu bilinmektedir. Zaten yazar da hemen arkasından gelen cümlede "İstanbul'un 381'de patriklik statüsüne çıkarılışı" nı anlatarak kendi hatasını ortaya koymaktadır.

"Metropolit John Pergamon" (s. 17)

Yazar metropolitin soyadını Pergamon sanmaktadır. Ancak sözü edilen kişi, Bergama Metropoliti İoannis'tir (İngilizcesi John), soyadı da Zizioulas'tır.

"[Osmanlı İmparatorluğu] XVIII. yüzyıldan itibaren Batılı devletler tarafından 'Hasta Adam' tabir ediliyor..." (s. VII)

Bilindiği gibi bu ifadeyi ilk kez Rus çarı I. Nikola, Kırım Savaşı (1853-56) sırasında kullanmıştır, 18. yüzyılda değil.

"Tarihte Fener Patrikhanesi'nin Sırp, Bulgar, Rus, Süryani, Kıpti, Ermeni vs. Ortadox kiliselerden herhangi birine ruhani atadığı veya görevinden aldığı görülmemiştir. Zira bu yetki sadece Apostolik kökenli Ökümenik Patrikhanelere aittir." (s. 6)

Bu kiliseler, adı üzerlerinde, ayrı ayrı, birbirlerinden bağımsız kiliselerdir. Patrikhanelerin bu kiliselerin içişlerine karışmaları söz konusu değildir. Yukarıdaki biçimde bir ifade, ortodoks kiliselerin tarihini, bağımsızlıklarını dikkate almamaktadır.

"25.01.1996 tarihinde hazırlanan bir belgede Bartolomeos 'Yeni Roma Patriği' ilan edildi." (s. 27)

Konuyla yakından ilgilenenler bilirler ki, Ortodoks kilisele-

rinin başlarındaki kişilerin tarihten gelen adlandırılmaları vardır. Örneğin, kısaca İskenderiye Patriği dediğimiz kişinin tarihî ve resmî adı "İskenderiye ve tüm Afrika Patriği ve Papası"dır. Kısaca Antakya Patriği dediğimiz kişi "Büyük Şehr-i Tanrı Antakya, Suriye, Arabistan, Kilikya, İvirya, Mezopotamya ve tüm Anadolu Patriği"dir. Fener Patriği'nin resmi unvanı da "İstanbul ve Yeni Roma Başpiskoposu ve Ökümenik Patrik"tir. Bu adlandırmalar son yıllara değil, bütün bir Hıristiyanlık tarihine dayanır.

Yazar, ABD'nin Türkiye'ye patrikhane konusunda ne tür mesajlar verdiğini bir tam sayfada (s. 10) anlatmakta ve sonunda kendisinin 5. Askeri Tarih Semineri'ndeki tebliğinin 226. ve 227. sayfalarına gönderme yapmaktadır. Ancak bu tebliğin sözü edilen sayfalarında ABD'nin adı bile geçmemektedir.

1994 yılındaki Hoşgörü Toplantısı'nı kastederek, "Diyanet İşleri Başkanımız... o günlerde henüz popüler olmayan 'ökümenik' kelimesinden de haberdar değildi" (s. 16) diyor ve Türkiye'nin diyanet işleri başkanının böyle "dini" bir konuda cahil olduğunu iddia ediyor.

OSMANLI DÖNEMİ

"... Osmanlı Devleti döneminde de sadece Rumların Patrikhanesi olan Fener Patrikliği..." (s. 7)

Yazar, yüzyıllar boyunca Arnavutların, Sırpların, Bulgarların, Romenlerin ve Makedonların Fener Patrikhanesi'ne bağlı olduklarını bilmemekte midir? Yoksa bugünün siyasetine uygun bir patrikhane tarihi mi yazmak istemektedir? Tıpkı aşağıdaki alıntıda olduğu gibi:

"Osmanlı Devleti döneminde verilen tüm bu imtiyaz ve ayrıcalıkların ortak özelliği 'dini konularda ilgili' olmalarıdır." (s. 7)

Bu da bir "siyaseten tarih yazma" örneği olmalı ki, Osmanlı'da, dini konular dışında patrikhanenin bir yetkisinin olmadığı savunulabiliyor. Oysa bugün çok iyi biliyoruz ki, patrikhanelerin vergi toplama, eğitim vb din dışı konularda da yargılama ve yönetim yetkileri vardı. Örneğin patrikhanelerdeki mahkemeler ve hapishaneler din dışı konularda da epey işlek yerlerdi. (bkz. vergi toplama yetkisini işleyen önemli bir kaynak: J. Kabrda, *Le Systéme Fiscal de L'Église Orthodoxe dans l'Empire Ottoman*, Brno, 1969)

1972-91 yıllarında Rum Ortodoks Patrikliği makamında bulunan Dimitrios, Temmuz 1990'da Birleşmiş Milletler'i ziyaretinde Genel Sekreter Javier Perez de Cuellar'la birlikte. Sağdan ikinci, şimdiki patrik Bartolomeos'tur.
***Dimitrios in the USA*, Atina, 1991**

PATRİK SEÇİMİ

"... yetkili kurullar (ruhanî ve seküler sinod üyeleri), hükümetin tasvip etmediği kişileri patrik olarak seçemeyecekleri gibi; seçtikleri üç aday arasından da, T.C Hükümeti istediğini Patrik olarak atama hakkına sahiptir..." (s. 8)

Yazar maalesef, bu konuda kitap yazma hakkını kendinde görmektedir, ancak Fener patriğinin nasıl seçildiğini bilmemektedir.

"Seküler sinod" nedir? Yazar bunu bilerek mi yazmaktadır? Bu "laik meclis", yani din adamı olmayan cemaat üyelerince oluşturulan meclis, 1862'deki "Rum Patriği Nizamatı"nda yer alan, ancak Cumhuriyet döneminde mevcut olmayan bir meclistir. Hükümetin de patriği atayıp atamama hakkı söz konusu değildir. Hükümetin müdahalesi, seçime katılacak olan adayların belirlenmesi aşamasındadır. Patrikhane adayların listesini valiliğe bildirir, valilik bunların içinden "uygun görmediği" adayları çıkarma hakkına sahiptir. Bu "yeni" liste patrikhaneye gönderildikten sonra "Sen Sinod", oylamayla bu listeden üç aday belirler ve son oylama, en çok oyu alan bu üç aday arasında gerçekleştirilir (bkz. Y. Benlisoy - E. Macar, *age*, s. 60). Seçilen kişi hükümetçe onaylanır.

LOZAN ANTLAŞMASI

"Patriğin ve kendine bağlı 12 metropolitin TC vatandaşı olma şartlarının da (ki bu şartlar Lozan Antlaşması'nın ilgili maddeleri gereğidir)..." (s. 25)

Yazarın Lozan'ı da bilmediği anlaşılıyor.

1- Lozan Antlaşması'nda bununla ilgili herhangi bir madde yoktur.

2- 1997 itibariyle patriğe bağlı metropolit ve başpiskopos sayısı 55'tir.

3- Yukarıdaki 12 sayısı Sen Sinod üyelerinin sayısıdır.

Bunlar için TC vatandaşı olma zorunluluğu olduğu doğru-

dur, ancak bu zorunluk Lozan'dan değil, 6 Aralık 1923 tarihli valilik tezkeresinden kaynaklanmaktadır (bkz. Y. Benlisoy - E. Macar, *age*, s. 60).

"[Fener Patrikhanesi] azınlık statüsü verilmek suretiyle İstanbul'da bırakıldı." (s. 7)

Azınlık statüsü, Lozan'da cemaatler için söz konusudur, patrikhane için değil.

Yazar, Lozan Antlaşması'nın azınlıkların yeni ibadet yerleri, dini okullar açmalarına, var olan yapılarında tadilata dahi izin vermediğini belirtmektedir (s. 14).

Oysa Lozan'ın 42. maddesi tam tersini söylemektedir: "Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir."

Yine yazara göre, "...Lozan Antlaşması'nın ilgili maddeleri gereği 'Azınlık Vakıfları'nın mülk edinememesiyle ilgili hükümler..." (s. 22) varmış. 42. maddenin bunun tam tersi olduğunu gördük. Bu, 1936 tarihli Vakıflar Kanunu baz alınarak, daha sonraki yıllarda, geriye doğru uygulamayla ortaya çıkarılan fiili bir durumdur. Görüldüğü gibi de Lozan'a aykırıdır.

Kitabın ikinci kısmı konsiller ve kilise tarihi ile ilgilidir. Kendimde söz söyleme hakkını görmediğim, çok geniş bir alandır. Ancak bu bölümde de benzer özensizlikler dikkat çekmektedir.

"Konunun Hıristiyanlığın kendi iç meselesi ve dini mahiyeti olması nedeniyle de, objektifliğimiz hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede açıktır" (s. 95) şeklinde ilginç bir neden-sonuç ilişkisi kurmaktadır.

1- Yazar burada muhtemelen Hıristiyan olmadığını ima etmektedir.

2- Bu "objektifliğin" kanıtı olabilir mi?

3- Bu mantıkla, örneğin İslamiyet içi sorunları bir Hıristiyan daha mı "objektif" olarak inceleyebilir?

"Bu çalışmayı dikkatlice tetkik eden her bilim adamı, konunun tamamen bilimsel olarak ele alındığını ve objektif olarak incelediğini kabul edecektir" (s. 95) diyerek mütevazılığını gösteren yazarın aynı zamanda, bir bilim adamına yakışmayacak şekilde, III. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu'na (Antakya, 10-11 Haziran 1994) sunduğu "Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiası Kutsal Kilise Kanunlarına ve Tarihi Gerçeklere Aykırıdır" adlı tebliğini, bir kelimesini dahi değiştirmeden, ancak, başlığını "Fener Patrikhanesi'nin Batı Destekli Ökümeniklik İddialarının Siyasal Açıdan Türkiye İçin Doğurduğu Tehlikeler" haline getirerek, 5. Askeri Tarih Semineri'ne (İstanbul, 23-25 Ekim 1995) sunabildiğini görüyoruz.

Kitaptaki bilgisizlik ve özensizlik örneklerinin bolluğu, onun yararlı olma olanaklarını ortadan kaldırıyor.

NOT DEFTERİ

Bir Eleştiriye Yanıt'a Yanıt

"Elalemi nasıl bilirsin, kendim gibi"
(Atasözü)

Toplumsal Tarih'in 58. sayısında yer alan "Not Defteri, Bir Eleştiriye Yanıt" başlıklı yazısı, Nurşen Mazıcı'nın içinde bulunduğu ruhsal bunalımı yansıtması dışında gerçeklerle ilgisi olmayan, karalamaya yönelik, bilim ve ahlak dışı öğeleri kapsayan nitelikte olmasına karşın, Tarih Vakfı'nın yayın organında ne yazık ki yer almış bulunmaktadır. Bilimsellik adına üzerinde durulan ilk olgu, kendimle ilgili yanıltıcı, yanlış bilgi verdiğimdir. Tamamen bilgim dışında, dergi redaktörünce eleştirime eklenen nottaki bilginin doğru ve yanlışlığı M. Çadırcı'nın kim olduğunu, nerede çalıştığını gizlemeye yönelik olmadığı açıktır.

Bayan Mazıcı'nın kendisini TC Tarihçisi sayıp kitabını da araştırma olarak nitelendikten sonra Osmanlı Tarihçisi'nin kendisini eleştiremeyeceğini varsayması yerine yanlışlarını kabul etmesi gerekirdi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün yönetim kurulunda üniversiteden ayrıldığım tarihe kadar görev almış birisi olarak bu enstitünün "Tez Yazma Yönetmeliği" diye bir yönetmeliğinin olmadığını, yasal olarak böyle bir düzenlemeyi hiçbir enstitünün yapamayacağını belirtmekte yetiniyor, komisyondan uzaklaştırılmamın da söz konusu olmadığını yanlış bir anlamaya yer vermemek için vurguluyorum.

Anadilimin Türkçe olup olmadığını yargılamaya kalkışanın anadilini sorma gereğini duymadan eleştirdiğim cümlelerinden birkaçını yineleyerek hükmü okuyucuya bırakıyorum:

"Kültür Bakanlığına Celal Bayar ve Şükrü Kaya'nın yazdıkları *belgeleri*... yaklaşık 100 kolideki bu *kaynakların* henüz *sınıflamasının* yapılmadığı... Bir yüzyılı aşkın yaşamının yaklaşık 80 yılını *etkin* ya da *edilgen* olarak geçiren Bayar'ın... Bayar'ın *bizzat kendisi*... idare-i maslahat (*rahat yönetim*), mutedil (*pek ilerlememiş*), men-i tağşiş (*karıştırma*), Bayar (*yüksek*)..."

Mazıcı, Bayar'ın yaşamını özetlerken "...İlk TBMM'nin Manisa Milletvekili (1921) ve resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın yöneticilerinden birisidir..." dedikten sonra, adı geçen kitabının I. Bölümünde "...TKF'nin üyeleri arasında M. Celal Bey de vardır... Ancak Bayar'ın bizzat kendisi TKF'ndaki etkilerinden söz ettiği için bu üyeliğin varlığını kabul etmek durumundayız" (s. 7) yargısına varmaktadır. Halbuki T. Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar* (Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991) adlı araştırmasında, tartışılan soruna açıklık getirmekte, Celal Bayar'ın ne Yeşilordu'ya, ne de Türkiye Komünist Partisi'ne girmediğini kanıtlarıyla ortaya koymaktadır. Bu yayın görülmeden, M. Tunçay'ın kendisi kadar kesin ifadelerle ileri sürmediği bir görüşe dayanarak, Celal Bayar'ın Resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın yöneticilerinden birisi olarak sunulmasını eleştirmiştim.

Bayar'ın Dersim olayları ile ilgili görüşlerine yorumsuz yer verdiğini ileri süren Bayan Mazıcı, kendisi istihbaratçı olmakla suçlandığını sanıyor. Halbuki öne sürdüğü görüşler kendisinin değil, aynı zamanda istihbarat uzmanı olan Y. Kalafat'ındır. Bunu belirtmediği için eleştirildiğini algılayamamaktadır.

Bir ihbar sonucu, yanlışlıkla Emniyet'e kadar götürülüp, ifadem bile alınmadan bırakılmamda N. Mazıcı'nın ne desteği olabilirdi, yoksa ihbarı yapan kendisi miydi?

Eleştirim dikkatle okunduğunda, bilimsel çerçevede kaldığımı, kırıcı, küçük düşürücü, iftira atıcı hiçbir ifadeye yer verilmediği görülecektir. Herkesin her konuda kitap yazabileceği, ancak bu kitap bir amaç içinse, doçentlik tezi niteliği taşıyorsa bilimsel kurallara uygun olmak zorundadır. Nitekim, Bayan Mazıcı'nın çalışmaları beş kişilik jürice yetersiz görülmüş, mahkemece oluşturulan üç kişilik bilirkişiden ikisinin olumlu bulmasıyla eserlerinde başarılı sayılmış, ilk sözlüde kaldıktan sonra ardı ardına girdiği iki sınav başarılı sayılmıştır. Ancak, olumlu görüş alınamadığı için kadroya atanması yapılmamıştır.

İftiralarına gelince, Türkçeyi 117 sözcükle konuşup, 56 sözcükle yazdığım, 12 sözcük bildiğim halde merkezi yabancı dil sınavını başardığım, 22 sayfalık Osmanlıca metnin üstesinden gelemediğim her halde doğru olsa gerek!..

Akademik kadrolara kimleri aldığım ortadadır. Bayan Mazıcı'yı, araştırma görevlisi iken Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne alan, bir süre sonra da Yard. Doç. Dr. olmasında katkıda bulunanlardan birisi olduğum için, bilim dünyasından ve Akdeniz Üniversitesi mensuplarından özür dilerim. Araştırma görevlisi olarak Tarih Bölümü'ne alınan iki kişiden birisi Türk Tarih Kurumu'nda uzman, diğeri de Gaziantep Üniversitesi'nde öğretim görevlisi idi. İkisi de yüksek lisanslarını yapmışlardı ve şu anda da doktoralarını başarı ile tamamlamış bulunuyorlar. Bunları mı etnik kökenleri veya mezheplerini göz önünde tutarak almışım?

Ev kadınlarına önceden soru verip araştırma görevlisi alabilecek birileri olabilir mi bilmiyorum. Zira araştırma görevlisi alabilmenin koşulları yasalarla açıkça belirtilmiştir. Bölümümüzde böyle bir araştırma görevlisinin olması mümkün değildir. Osmanlı Tarihi derslerinde peynir ve tereyağı yapmanın dışında neler anlattığımı da yazarsa kamuoyunu aydınlatmış olur. İsteyenin dilediğince ders koyup ücret alamayacağımı bilmiyorsa, Bayan Mazıcı, sevgili dostlarından, yöneticilerden öğrenebilirdi. Bir toplantıya katılıp katılmamak için yüksek görüşlere başvurduğu kişiden bunun mümkün olup olmayacağını sorabilirdi. "Öğrencilere laubalilik boyutunda el ve söz şakaları"nın nasıl yapıldığını Mazıcı'dan öğrenmek isterdim.

Prof. Dr. Musa Çadırcı

POLEMİK YAZILARI

Kendisini "dünü bugüne bağlayan, önyargısız, araştıran ve tartışan bir tarih dergisi" olarak nitelendiren *Toplumsal Tarih*'te farklı fikirlerin ve eleştiri yazılarının yer almasını doğal buluyoruz. Eleştiri yazılarını yayımlarken yeni bilgiler içermeyen kuru bir polemik yazısı olmamasına ve kişiliklere saldırı içermemesine dikkat ediyoruz. Ancak, 58. sayımızda yer alan Nurşen Mazıcı'nın yazısına okurlarımızdan ve yazının muhatabı Musa Çadırcı'dan gelen tepkiler bu ilkemizi layıkıyla uygulayamadığımızı ortaya koyuyor. Kişiliğine yönelik saldırılar içeren bir yazıya yer verdiğimiz için Çadırcı'dan özür dilerken gönderdiği yanıtı da yayımlamaya kendimizi zorunlu hissediyoruz. Daha itinalı davranamadığımız için okurlarımızdan özür diliyoruz. (-Ed.)

'Anonimleşen' Fotoğraf Hataları

Çok şubeli büyük mağazalarımızdan biri 10 Kasım Atatürk'ü Anma Günü'nü 24 Kasım Öğretmenler Günü'yle birleştirip tüketicilere yeni olanaklar sunuyor. Firmanın *Yeni Fırsatlar* adlı aylık tüketici bülteninde Öğretmenler Günü için satışa sunulan bir fotoğraf yer alıyor: Atatürk, karatahtasında yeni yazıyla "12 m²" diye başlayan bir matematik işleminin yazılı olduğu bir sınıfta. Fotoğrafın altında ise "Başöğretmen Atatürk İzmir Erkek Lisesi'nde (1 Şubat 1921)" ifadesi yer alıyor. Öğretmenlere satmak üzere hazırlanan bu meta hazırlanırken hiç düşünülmemiş: 1921'de yeni yazıya geçilmiş miydi? Atatürk Kurtuluş Savaşı'nın içinde mi "başöğretmen" ilan edildi? 1921'de Yunan kuvvetlerinin işgali altında bulunan İzmir'e nasıl girdi ve girmişken modern sivil kıyafetler kuşanıp lisede başöğretmenlik yapmanın dışında başka bir şey aklına gelmedi mi?

75. yıl münasebetiyle tarihe özel bir ilgi doğdu. Bu ilginin ticarete de yansıması doğal. Tarihten habersiz çok sayıda kişi ticari amaçla işe soyununca bir yığın da hata üretildi. Özellikle günlük gazetelerin 29 Ekim'de yayımladıkları 75. yıl ekleri sadece tarihin reklam malzemesi olarak kullanılmasında düşülen gülünçlükleri sergilemesi açısından değil, bilgi hataları yönünden de çok ilginç örneklerle doluydu. Ben burada sadece bir gazetenin 29 Ekim ekinde Cumhuriyeti ilan eden mebuslar diye Büyük Millet Meclisi birinci dönem üyelerinin listesinin uzun uzun yer aldığını hatırlatacağım. Gazetecilerimiz birinci dönemin çoktan sona erdiğini, cumhuriyet kararını haziran ve temmuz aylarında yapılan seçimler sonucu 11 Ağustos 1923'te göreve başlayan ikinci dönem mebuslarının aldığını atlamışlar.

Ne var ki, ciddi kurumların yayınlanları da fotoğraf hatalarından muaf değil. Bu tür yayınlarda yer alan hatalar daha vahim oluyor; çünkü güvenilir kaynak olarak görüldüğünden başkaları da aynı fotoğrafı aynı alt yazıyla yayımlıyor. Hatanın "anonimleşme"sinin önüne geçmek için mutlaka bu hataların düzeltilmesi gerektiğine inandığım için bu mektubu yazıyorum. Örneğin *Toplumsal Tarih*'in 59. sayı 6. sayfasında yer alan fotoğrafın, fotoğraf altında belirtilenin aksine, Meclis'in açılış günü olan 23 Nisan 1920'ye ait olması mümkün değil. Fotoğrafta Mustafa Kemal'in yanında görülen Mareşal Fevzi Çakmak 27 Nisan 1920'de, Rauf Orbay da 11 Kasım 1921'de Ankara'ya gelmişlerdir. Başka yerlerde de yanlış fotoğraf altlarıyla yayımlanan bu fotoğraf aslında 28 Mayıs 1922'de, Şeker Bayramı sabahı çekilmiştir.

75. yıl nedeniyle düzenlenen sergilerde de fotoğraf hataları yer aldı. Bir tek Yapı Kredi'nin sergisinde bu tür bir hataya rastlamadığımı belirtmeliyim. Çünkü ne sergi panolarında, ne de sergi katoloğunda fotoğraflar hakkında hiçbir bilgi yer almıyordu.

Âkif Ulusayar

TOPLUMSAL TARİH

ABONE FORMU

6 aylık, yurtiçi: 4.000.000.-TL., yurtdışı: 35 US$
1 yıllık, yurtiçi: 8.000.000.-TL., yurtdışı: 70 US$
Cilt fiyatı, yurtiçi: 4.500.000.-TL., yurtdışı: 40 US$
(Abone ücretine cilt kapağı, dizin ve gönderi masrafı da dahildir.)

Adı soyadı: ..... Aboneliğe başlangıç sayısı: .....
Adres: .....
.....
Posta kodu: ..... Şehir: ..... Tel: .....

☐ Yıllık ☐ Altı aylık abonelik bedelini

☐ Vakıflar Bankası Taksim Şubesi 2007499 no'lu hesaba yatırdım, makbuzun fotokopisi ektedir.
☐ 662907 no'lu posta çeki hesabına Tarih Vakfı adına yatırdım, fotokopisi ektedir.
☐ Nakit ödüyorum.
☐ Kredi kartı hesabıma borç kaydediniz.
☐ Fiyat artışını bildirerek aboneliğimi kredi kartı hesabımdan otomatik olarak yenileyiniz.

☐ Visa
☐ Master-Euro Card
☐ Diners Club

Kredi Kartı No: |_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|_|
Geçerlilik Tarihi: |_|_|_|_|
Kart Sahibi: ..... İmza: .....

virgül 14 9

Roni Margulies, **Şavkar Altınel**'le birlikte Türkçeye çevirdiği **Ted Hughes**'un son kitabı *Doğumgünü Mektupları*'nın çevrilme sürecini anlatıyor. **Zeki Ali** ise geçen ay ölen **Hughes**'un şiirinin korkular ve ölümle örülü mistik yanını ele alıyor.

Fatmagül Berktay, **Peter Burke**'ün *Tarih ve Toplumsal Kuram*, **E. H. Carr**'ın *Tarih Nedir?*, **Karl R. Popper**'ın *Tarihselciliğin Sefaleti* ve **John Tosh**'un *Tarihin Peşinde* kitapları çerçevesinde tarihin hem sanat hem de bilim olarak algılanabileceğini gösteriyor. **Ahmet Bekmen**, *"İnkılap Tarihi" Dersleri Nasıl Okutulmalı?* adlı kitap çerçevesinde bu dersin nasıl propagandif olmaktan çıkarılabileceğini tartışıyor. **Ali Çakmak**, Tarih Vakfının düzenlediği sempozyuma sunulan tebliğlerden oluşan *Tarih Eğitimi ve Tarihte 'Öteki' Sorunu* adlı kitabı ele alıyor. **Necati Sönmez**, şovenizmin kıskacındaki yazar **Ivo Andriç**'in eserlerindeki şovenizm karşıtı tavrı ortaya çıkarıyor. **Yıldız Ecevit**, edebiyatta yabancılaşma ve yabancılaştırma sorunlarını tartışıyor. **Ragıp Duran**, bilgi toplumunda yurttaşın nasıl ve hangi yöntemlerle bilgisiz kılındığını gösteriyor.

Ali Utku, **Steven Best-Douglas Kellner**'ın *Postmodern Teori*; **Erol Göka**, **Michael Walzer**'ın *Hoşgörü Üzerine*; **Erdal Ateş**, **Erol Anar**'ın *Aşklar ve Kuşlar Azalırken*; **Ahmet Ada**, **Cihan Oğuz**'un *Girdap ve Safir*; **Ömer Erdem**, **Cevdet Karal**'ın *Horozlu Ayna ve Ölüm*; **Ali Galip Yener**, **Behçet Necatigil**'in *Bile/Yazdı*; **Seçil Deren**, **Anna Seghers**'in *İlk Adımlar*, *Yedinci Şafak*, *Şubattan Geçen Yol*, *Ölüler Genç Kalır* ve *Gerçekliğin Evrensel Mirası*; **Feza Kürkçüoğlu**, **Henri Alleg**'in *Sorgu* ve **Turan Akkoyun**, **Mete Çetik**'in hazırladığı *Üniversitede Cadı Kazanı 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Boratav'ın Müdafaası* adlı kitaplarını tanıtıyorlar. *Virgül*'de birkaç sayıdır süren korsan yayıncılık tartışmalarına bu sayıda **Bülent Somay** ve **Feza Kürkçüoğlu** katılıyorlar. Ayrıca *Virgül*'ün bu sayısında **Niyazi Zorlu** ile *Şehir İçi Öyküleri* kitabı üzerine bir söyleşi ve sahaf, yeni çıkan kitaplar, kitaba ilişkin haberler ile kısa kitap tanıtımlarının yer aldığı sayfalar da bulunuyor.

Dönemin en çok okunan yazarlarından Jules Verne'in en büyük düşü olan Ay'a seyahat projesine destek amacıyla, sadece Avrupa'da toplanan 1.446.675 dolarlık meblağın %5'i Osmanlı Bankası kanalıyla toplanmıştır. Osmanlı Bankası, geleceğe yön veren projelerin ve gelişmelerin bir parçası olmaktan her zaman mutluluk duymaktadır.

Jules Verne'in *Ay'a Seyahat*'inin ilk Türkçe tercümesinin iç kapağı.
İlk kez 1865'te yayımlanan bu romanında Jules Verne, Osmanlı Bankası'nın desteğinden söz etmektedir.

...çünkü biz Osmanlı Bankasıyız.

w.ottomanbank.com.tr

TOPLUMSAL TARİH

TEMMUZ-ARALIK 1998 / SAYI 55-60

10. CİLT DİZİNİ

A
Abant Dağı 56/8
ABD 55/49 60/61 57/59
Abdi Paşa 59/64
Abdullah Azmi Efendi (Eskişehir mebusu) 60/46
Abdullah Biraderler 58/5 60/26
Abdurrahman Şeref Bey 59/7
Abdülaziz 57/15, 17-19, 23, 24, 26, 27
Abdülhak Hâmid 57/16
Abdülhamid Ağa 59/64
Abdülhamid II 55/5, 7, 10, 12, 14, 15, 24, 30 56/23, 27, 37 57/18, 20, 21, 29, 35, 54, 58, 59 57/17 58/41, 42, 61, 64 59/37 60/5, 9, 10, 14, 15
Abdülkerim Şalum 58/50
Abdülmecid 57/15-18, 20, 22-27 60/24
Abdülmecid (Halife) 57/17 60/40, 45
Abdülvahid Harun (Lazkiye mebusu) 57/63
Abdürrahim 58/52
Abdürrahim Efendi 57/19
Adana 56/7, 8, 19 57/38, 47, 48, 51 58/10, 42 60/7
Adana Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası 57/47, 48, 51, 52
Adanır, Fikret 56/11
Adapazarı 56/8
Adatepe 55/62
Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti 55/6
Adıvar, Adnan 59/7, 49
Adıvar, Halide Edip 55/37 57/44 59/14
Adnan Bey 60/39
Affolunmayan Günah 59/14, 19, 20
Afganistan 58/64
Afrika 57/54 59/47, 51
Aftoliyoti 55/41
Afyon 55/51, 52, 53 58/60
Afyon İli Tarihi 55/52
Afyon Vilâyeti Tarihçesi 58/60, 61
Afyon'dan İki Kitap 58/59
Afyonkarahisar 58/26
Agos 56/19
Ağaoğlu, Adalet 57/31
Ağaoğlu, Ahmet 58/36 59/8, 11 60/39, 42
Ağrı 58/51, 52, 53
Ağzıkara Köyü (Afyon) 55/51
AHA (Amerika Tarih Derneği) 56/52
Ahenk 55/38, 39, 41-43, 45 56/58, 59 60/41
Ahırkapı 58/6
Ahmed II 57/15
Ahmed Abdurrahman Ağa 59/58, 59
Ahmed Ağa 57/21
Ahmed Bey (Hille Beyi) 58/57
Ahmed Cenani 57/63
Ahmed Cevdet 58/11, 12, 13
Ahmed Habbani (Sana mebusu) 57/63
Ahmed Hamdi Efendi (Bursa mebusu) 56/17
Ahmed Hilmi 58/30
Ahmed Midhat Efendi 57/21, 31
Ahmed Muhtar Paşa 59/63 60/52
Ahmed Müfid Bey (Kütahya Mutasarrıfı) 58/6, 7
Ahmed Nihad Efendi 57/19
Ahmed Paşa 60/59
Ahmed Paşa (Basra mebusu) 57/63
Altınay, Ahmed Refik 56/19
Ahmed Cevdet 59/5 60/41
Ahmed Rıza 55/13, 26 56/13, 15, 16 59/14 60/6
Ahmed Vefik Paşa 56/64 58/41
Ahmet Şerif 60/35
Alunet Yesevi Türbesi 55/46
Ahrar Fırkası 57/61
Aida 57/16
Aile Arşivleri, Şehir Tarihçiliği ve Kültürel Değeri 55/51
Aix-en-Provence Üniversitesi 56/36
Akademi Kitabevi 56/60
Akagündüz, Ahmet 58/36
Akalın, Azmi (Preveze mebusu) 57/63
Akaygen, Enis 57/35
Akbaba 56/63
Akbayar, Nuri 58/20
Akbel, Ömer 59/55
Akçadağlı Hacı Memur 59/36
Akçura, Yusuf 58/43 59/7, 14, 16
Akdağ 59/26
Akdeniz 59/46, 47, 49
Akgür, A. Necati 59/43, 47, 52 60/50
Akgür, Zeynep Gökçe 59/52
Akkaya, Yüksel 57/47
Akkoyun, Turan 55/51 58/59, 60
Akpirim, Saadet 57/45
Aksoy, Bülent 57/23
Aksu, Şeyda 55/50
Akşam 55/56, 57 60/41, 42
Aktepe 59/56
Akurgal, Ekrem 60/49
Akyiğit, Mehmet Mesih 58/17
Akyol, İ. Hakkı 59/49
Akyüz, Kenan 57/40, 45
Alakom, Rohat 59/58
Alasonya 60/18
Albayrak, Hüseyin 56/62 56/63
Albayrak, Sadık 57/61
Aleksan 57/17 59/23, 24, 25
Aleksandır ailesi 59/24
Aleksanyan, Episkopos Kevork 59/24
Aleksanyan, Harutyun 59/24
Aleksanyan, Siranuş 59/24
Aleviler 56/6, 37 60/34
Alexandre Comendinger Matbaası 57/22
Ali (Hz) 57/57
Ali Bey 57/35
Ali Ekrem 56/4
Ali Fethi 55/13 58/28
Ali Fethi Bey 60/38
Ali Fuad Paşa 60/38, 39
Ali Haydar Midhat Bey 58/18
Ali İhsan Paşa 58/26
Ali Kuşçu 59/52
Ali Münif Bey (Halep mebusu) 57/63
Ali Rıza 58/50, 51, 52, 54
Ali Rıza (Palulu) 59/59, 61
Ali Rıza Bey (İstanbul mebusu) 60/39
Ali Rıza Efendi (Ayân azası) 57/63
Ali Rıza Paşa 55/23
Ali Suavi 58/43
Ali Şadi 60/14, 15
Ali Ufkî Bey 57/19 59/64
Alman Arkeoloji Enstitüsü 55/36, 47
Almanya 55/7, 9 56/40, 41, 51 57/19, 21, 22, 59 58/20, 38, 45, 46, 48 60/7, 14, 20, 30
Alpaz, Salih 55/52
Alsas Loren 60/14
Altı Ayak Türbesi 60/28
6-7 Eylül Olayları 59/24
Altıok, Mithat 58/11
Amaltiya 55/41, 42, 43
Amasra 59/34, 35
Amasya 58/27 60/29
Amasya Tamimi 59/4
Amasya Tarihi 58/59
Ambelekya 60/20
Amele Taburları 56/27
Amerika 55/40 58/14 59/10, 11, 58, 61
Anadolu 56/58 58/15

Anadolu 58/18, 39, 42-44 59/39
Anadolu Ajansı 59/8
Anadolu İhtilali 59/4
Anadolu Üniversitesi 60/33
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 60/38
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu 59/4
Anadolu'da Yeni Gün 60/40, 41
Anafartalar 58/23, 24, 26, 31
Analekta 60/58
Anayasa Komisyonu 59/12
And, Metin 57/23, 24
Andaç, Feridun 57/64
Ankara 56/7, 8, 48, 51 57/47 58/15, 16, 21, 29, 36, 53 59/6-8, 10, 14, 17, 20, 38
Milli Kütüphane 56/62
Anna (Sinoplu) 59/29
Annales 57/29
Annales de la Société Académique de la Loire Inférieure 57/4, 7
Anonimleşen Fotoğraf Hataları 60/64
Antalya 55/45 56/57, 59 57/47
Antalya Tarihi 55/52
Antep 59/18
Antilyas Katolikosluğu 59/63
Antopulo, Kostaki Efendi 57/62, 63
Apodiakos (Apodyako Efendi) 56/28
Apollon Tiyatrosu 58/9
Arabistan 56/20 58/38, 41 9/46
Aracı, Emre 57/23
Arago, Emmanuel 57/8
Araks, Hermon 56/19
Aral, Fahri 57/31
Aralov, S. İ. 55/64
Aralov-Yunus Nadi Görüşmesi 55/64
Aram Efendi 59/30
Aramyan İlkokulu 59/23, 25
Arap 55/17 56/41 60/34
Arap İzzet Paşa 58/42
Araplar 56/25, 30 60/9
Arat, Kazım 57/50
Arca, Zâti 57/20
Ardahan 58/45, 52
Arditi, Luigi 57/20, 23, 24, 27
Arditi, Virginia 57/24-26
d'Arenda Paşa 57/20
Arıburnu 58/26
Arıkan, Zeki 59/55, 56, 60/33, 35
Arifi Paşa 57/63
Aristarkhos (Sisamlı) 59/50
Aristidi Paşa 55/28
Aristidis Yorgancıoğlu Paşa (İzmir mebusu) 56/24
Aristo 57/8 59/49, 50 59/48, 52
Arjantin 58/48 59/26
Arkhimedes 59/50
Arlı, M. Ali 57/48
Armanc 59/58
Armaş (Akmeşe) Manastırı Koleji 59/24
Arnavutlar 55/14, 17 56/30 60/9 56/20 57/19 58/41, 46 60/19, 59
Arslan, Rahmi (Selanik mebusu) 60/5
Artan, Tülay 60/49
Artas (Yorgaki Artas Efendi) 56/28
Artin 58/42
Arzoğlu, Th. (Todoraki Efendi) 56/28
Asâkir-i Mansüre-i Muhammediyye 57/16 60/21
Asâr ül-Bâkıye 59/52
Asım Paşa 58/29
Asım, Mehmed 59/12
Asır 56/32
Asitane 58/39
Aslanoğlu, İbrahim 55/59
Asr 55/13
Astrahan Tatarları 57/4
Asur 59/48
Asvan 59/51
Aşçıdede İbrahim Halil 57/30
Aşk Uyumaz 56/34
Aşkar, H. Kasım 55/52
Atabay, Şükrü 57/52
Atabek, Ömer Fevzi 55/52 58/61
Atabinen, Safvet 57/20
Ataç, Engin 60/33
Atakul, Raif Nezih 55/52
Atatürk, Mustafa Kemal 55/26, 28, 63 56/64 57/21 58/7, 14, 16-18, 21, 25-28, 30, 31, 33, 34, 62-64 59/4-13, 17, 19, 20, 33 60/8, 38-42, 44, 64
Atatürk İnkılap Müzesi 58/62
Atatürk'ün Yanındaki Doktor (1883-1930) 58/23
Atay, Falih Rıfkı 55/56 56/19 57/35
Ateş, Nevin Yurdsever 58/11
Atina 55/18, 19 57/63 60/18
Atina'daki Büyük Okullular Derneği 60/58
Meton 59/48
Atlantik Okyanusu 57/59
Atlas Okyanusu 59/53
Atmeydanı 57/15 58/56
Atmeydanı Baruthanesi 58/56
Avedis Efendi 58/42
Avrupa Birliği 56/41
Avrupa Konseyi 56/40, 41, 51, 52
Avrupa Tarih Öğretmenleri Dernekleri Daimi Konferansı 56/54
Avrupa'da Bir Cevelan 57/31
Avustralya 57/59 59/24
Avusturya 55/7 57/19 58/41, 46, 58 59/56 60/9-15, 19, 20, 30
Avusturya Lisesi 59/64
Avusturya Lloid Kumpanyası 55/38, 40
Avusturya-Macaristan 58/48 60/9, 11
Âyan Meclisi 56/28
Ayaspaşa 59/30
Aybet, Gülgün Üçel 59/56
Aydemir 59/14-17, 19
Aydemir, Şevket Süreyya 56/11 58/34-37
Aydın 55/52 56/60
Aydın Doğan Sosyal ve Beşeri Bilimler Ödülü 55/47
Aydın Vilayeti 1330 56/60
Aydınlık 58/20
Aygen, Mehmet Saadettin 55/52
Ayia Triada Kilisesi 56/23
Aykaç, Fazıl Ahmet 57/41
Aynalıçeşme 59/28, 30
Ayşe Sultan 57/18
Aytepe, Oğuz 56/62 58/50 59/58-60
Ayvalık 56/28
Ayvansaray 59/37
Ayvazov, Sabri 55/64
Ayyıldız, İhsan Mustafa 56/60
Azapkapı 55/36
Azerbaycan 55/52, 63 58/38
Azeri 57/4
Azınlık ve Yabancı Okulları-Türk Toplumuna Etkisi 59/62

B

Baba İbrahim Paşa (Sivas valisi) 59/36
Babam Abdülhamid 57/18
Baban, Cihat 57/62
Babanzade Hikmet Bey 57/62
Babanzade İsmail Hakkı Bey (Bağdad mebusu) 57/62
Bab-ı Seraskeri İnşaat Dairesi 60/31
Babıâli 57/22, 30, 54 58/6, 41 60/10
Babıâli Baskını 58/64
Babıâli Hukuk Müşavirliği 58/45-49
Babil 59/45, 48 60/55
Bach, Sebastian 57/15
Bacque-Grammont, Jean-Louis 56/37 59/57
Bağdat 59/57 58/41, 56
Bağdat Beylerbeyi 58/57
Bağnaçık, Kerim 57/59, 60
Bahadır, Osman 58/56 60/30
Bakırköy Baruthanesi 58/57
Bakû 58/20, 64 60/31
Bakul Faraç 58/51
Balat 58/9
Balcı, Perihan 58/27, 29-31
Balıkesir 56/62 57/47
Balkan Komitesi 60/4, 5, 6, 7, 8
Balkan Savaşı 55/15, 62 56/25, 26 57/19, 62 58/5, 6, 23-25, 30 59/14, 15, 17, 40 60/7, 31, 56,
Balkanlar 55/52, 61 60/4, 7, 13, 17-20, 22, 29, 58, 59
Baltık Cumhuriyetleri 58/47
Baltık Denizi 58/47
Balzac, Honoré de 57/7
Banaz Köyü (Sivas) 56/6
Bank Austria 59/55
Barbarossa 58/38
Barkan, Ömer Lütfi 59/55 60/46
Bartolomeos (Rum Ortodoks Patriği) 56/39 60/60, 61
Barutçu, Faik Ahmed 60/41, 43
Basın Birliği Kanunu 58/62
Basra 55/52 57/62 58/56, 57
Basra Körfezi 59/48
Başar, Ahmed Hamdi 59/39, 40, 42
Başbakanlık Osmanlı Arşivi 57/29
Başer, Fehamettin 60/34
Başkırdistan 56/8
Başkomutanlık Meydan Savaşı 58/18
Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü 56/63
Batanciev, Hristo 56/11
Batlamyus 59/50, 52 60/54, 55
Batum 58/45
Bayar, Celal 58/63 60/39, 63
Bayezid II (Yıldırım) 55/47 60/19, 27
Baykara, Tuncer 58/59
Bazin, Louis 56/7, 8
Bedi el-Müeyyed (Şam mebusu) 57/62
Bedii Bey 58/16
Bedirhan, Celadet Ali 58/50-54 59/59-61
Bedirhan, Kâmuran 58/53
Bedirhan, Süreya 59/58 58/51, 53
Bedrettin Ağa 59/59
Bedri Cemilpaşazade 58/51
Beethoven 57/20
Behar, Büşra Ersanlı 56/48, 50
Behîye Sultan 57/18
Behramoğlu Ataol 58/19
Bektaşiler 56/37 60/34, 58
Bel, Hüsrev 57/35, 38
Bele, Refet 55/27 59/4, 7 60/43
Belge, Burhan Asaf 58/34, 35, 37
Belgrad 55/18, 19 57/63 60/27
Belleten 57/63 60/35
Benlisoy, Yorgo 56/22 60/60-62
Bérard, Victor 57/10

Berat 60/11
Berazan Mustafa Şahin 59/61
Berber, Engin 56/60
Bergen 56/53
Bergson 59/18
Berken, Ali Rıza 60/32
Berktay, Ali 60/24
Berktay, Ayşe 59/22
Berktay, Halil 60/47 60/48, 49
Berlin 57/20, 63 58/45, 64 60/14
Berlin Antlaşması 58/41 56/9-11 60/9-11, 15
Bern 58/47
Bern Sefareti 58/46
Berry 57/7
Beşiktaş 55/20
Beşinci Askeri Tarih Semineri 60/62
Betil, İbrahim 59/64
Beyatlı, Yahya Kemal 57/37 60/27, 30
Beyazıt (Doğubeyazıt) 58/52
Beyazıt (semt) 58/15-17
Beyazıt Kütüphanesi 56/6
Beyer, Ferdinand 57/33
Beyhan Sultan 60/28
Beyoğlu 58/15 60/26
Beyrunî 59/52
Beyrut 58/53, 55 59/63
Bihamdun 58/50 59/58
Bilecik 59/16, 17
Bilgi-Belge Merkezi 55/46 56/7, 36 57/28, 29 60/46
Bilgin 59/51
Bilim ve Sanat 60/32
Bilim ve Sosyalizm Yayınları 58/21
Bilim, Cahit 60/34
Bilkent Üniversitesi 57/28
1950'li Yıllarda Fırın İşçileri Sendikaları ve İlk "Kollektif Sözleşme"leri: Adana'da Fırın İşçilerinin Örgütlenmesi 57/47
1930'lu Yıllarda Cumhuriyet'in Ekonomi Politikası Tartışmaları: Kadrocularda Devletçilik 58/34
1908 Devrimi 55/4-10 56/26 58/64 59/14, 17
1921 Anayasası 59/5
1927 Tarihli Hoybun-Taşnak Antlaşması: Hoybun Cemiyeti Üzerine Notlar 59/58
1918 Brest-Litovsk Antlaşması Sonrası Bağımsız Litvanya, Letonya ve Estonya: Osmanlının Baltık Cumhuriyetlerine İlişkin Politikası 58/45
1848 Devrimi 58/19
1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü 58/19
1876 Kanun-ı Esasisi 58/43
Bingazi 57/63
Bir Devlet Adamının, Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 57/63
Bir Ecnebi Nokta-i Nazarından Kürdistan Meselesi 58/54
Bir Eleştiriye Yanıt 58/62
"Bir Eleştiriye Yanıt"a Yanıt 60/63
Bir Kitabın 75 Yıllık Öyküsü: Şefik Hüsnü'nün Komünist Manifesto Çevirisi 58/19
Bir Panelin Düşündürdükleri: UNESCO, Türkiye ve Tarih Ders Kitapları 56/48
Bir Varmış Bir Yokmuş... (Anılar) 56/4
Biren, Tevfik 57/62, 63
Birinci Dünya Savaşı 55/7, 62 56/40, 42, 60 58/6, 20, 23, 34, 39, 46, 64 59/14-17, 28, 36, 38- 42, 58 60/7, 8
Birinci Türk Neşriyat Kongresi 55/54, 55, 57, 58, 60, 61
Birinci Türk Neşriyat Kongresi, Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları 55/54
Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi 58/20
Birinci, Ali 57/61
Birleşmiş Milletler 56/49
Birmingham Üniversitesi 60/46
Birsel, Salah 57/42
Bitlis 57/56 58/24, 52 59/60
Bizans 55/49, 50 59/51, 53 60/33-35, 58
Bleda, Midhat Şükrü 55/13, 26
Bocage 57/8
Bogos Nubar Paşa 58/50, 51
Boğaziçi 59/41
Boğaziçi Üniversitesi 56/36, 39
Boğdan 58/41 60/18, 21
Bolşevikler 56/61
Bolu 57/4 57/63
Bora, Hikmet 57/35, 38, 46
Boratav Arşivi 56/7
Boratav, Hayrünnisa 56/5
Boratav, Pertev Naili 55/59 56/4, 5, 7
Borysthenes 59/51
Bosco 57/24
Bosna-Hersek 55/49 60/9-15, 59
Bosna Hersek Ahâli-i İslâmiyesi Tarafından Meclis-i Mebûsân-ı Osmaniye Takdîm Olunan Lâyihadır 60/13
Bosna Hersek Hakkında Meclis-i Mebûsân-ı Osmanî ve Makam-ı Sadârete Takdîm Olunan Levâyih 60/12
Bosna Hersek'in Memâlik-i Osmaniye'den Tefrikiyle Avusturya'ya Satmak Fikrinde Bulunanların Vücûb-ı Tel'inine Nâtık Bosna Hersek Ahâlisi Namına Meb'ûsân ve A'yân-ı Osmanî Meclislerine Virilen Lâyihadır 60/13
Bosna-Hersekli Ali Rüşdî 60/13
Bosnalılar 60/10
Bostanis (Panayot Bustani Efendi) 56/28 56/25
Boşgezenyan, Artin 56/13, 14 56/15
Boşnaklar 60/9, 11-13, 15
Boşo, Yorgo (Serfice mebusu) 56/15 56/16, 24, 25, 28 57/63
Boura, Katerina 56/22
Bourges 57/8
Bozdoğan Kemeri 55/46
Bozkurt Matbaası 58/20
Bozkurt, Mahmut Esat 59/11
Bölükbaşı, Rıza Tevfik 57/35, 38-41, 43-45
Brailsford, H. N. 60/4
Braudel, Fernand 60/17-19, 20, 22
Braunschweig 56/40 56/51
Brest-Litovsk Antlaşması 58/45, 46, 47, 48
Brezilya 59/22
British Library 57/23, 24
Brüksel 59/25
Bryce, James 60/4
Budapeşte 57/20
Budin 58/58
Budun 58/56, 57
Buğra, A. 58/7
Bulca, Fuad 60/40
Bulgar Palas 56/36
Bulgar-Makedon-Edirne Devrimci Örgütü 56/11
Bulgaristan 55/14, 17, 19 56/9-12 58/31, 38, 41, 53 60/4, 8, 10, 19, 34, 61
Bulgarlar 55/15, 17 56/25, 32 60/60
Burdur 59/23
Burdurlu Antreas 59/23
Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922 57/30
Burhan, Cahit 57/39
Burhaneddin Efendi 57/19
Bursa 55/23 57/55 59/15, 24 60/27, 29, 35
Busbecq 59/56
Buxton, Charles Roden 60/4, 7, 8
Buxton, Westlake Noel 60/4-8
Buz denizi 59/52
Bübikzâde Hacı Salih Ağa 58/25
Bükreş 60/7, 19
Bükreş Antlaşması 60/27
Büyük Britanya 55/16 59/51 58/41
Büyük İskender 59/49 60/51
Büyük Mecmua 57/64
Büyük Petro 55/18
Büyük Şefik 58/52
Büyükada 60/6, 7
Büyüklükler ve Uzaklıklar 59/50

C

Cacaoğlu Nurettin 60/34
Cadı 57/43
Cağaloğlu 58/15
Cahen, Claude 58/38
Calamatta 57/8
Camiü't-Tevarih 57/11, 12
Canbolat, İsmail 60/6
Canik 57/55
Carter V. Finley: Tarihçiliğin Diyalektiği 57/28
Cavalleria Rusticana 57/16
Cebeci 58/29
Cebehane 58/56
Cebelitarık Boğazı 59/46, 50
Cebesoy, Ali Fuad 59/4, 7 58/63
Celal Bayar: Başbakanlık Dönemi 1937-1939 58/62
Celal Bey (İzmir Valisi) 55/40
Celâleddin Efendi 57/19
Celali takvimi 59/43
Celaliye 58/51
Celîle Sultan 57/18
Cem, Vehbi 55/59
Cemal Bey (İzmir Polis Müdürü) 55/40
Cemal Bey (Kütahya mebusu) 56/14
Cemal Paşa 56/26, 61 57/62 58/64 59/15, 36
Cemâleddin Efendi 57/19
Cemil, Pervin 59/59
Cemilpaşazade Ekrem 58/51
Cemilpaşazade Kadri 58/50, 51 53-55 59/59
Cemilpaşazade Muhammed 58/51
Cemiyet-i Akvam 58/46, 47, 49
Cenab Şahabeddin 57/16
Cenevre 56/36 58/47
Cenova 60/24
Cenova Konferansı 55/64
Ceride-i Havadis 57/25 58/43
Cervantes 57/7 57/8
C'est à toi que je pense 57/32
Cevad Mazhar Bey 60/30-32
Cevdet Bey 58/17, 30
Ceyhan 56/7 57/47, 48

Cezar, Yavuz 59/57
Cezmi Bey 58/17
Champollion 60/55
Chandler, A. 58/8
Charles (Avusturya İmparatoru) 58/41
Charpentier 57/8
Chateaubriand 57/7
Chicago 58/53
Chodzko, Alexandre 57/4-6, 8, 10
Chopin 57/5, 7, 8
Churchill 58/43
Cicognani (yarbay) 55/15
Cleveland, W. C. 57/62
Coğrafya 59/51, 52 60/54, 55
Columbia 57/28
Comendinger, Alexandre 57/22
Conker, Nuri 60/40
Consuelo 57/5, 6
Coşkuntürk, Hüveyla 57/38
Covent Garden 57/24
Cramer Yayınevi 57/23
Craven, Elizabeth 57/15
Cromwell, Oliver 55/20
Crystal Palace 57/23, 27
Cuellar, Javier Perez de 60/61
Cumalu 60/18
Cumhuriyet 58/14, 16, 17, 36 60/31, 47
Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi 55/7 58/4, 12, 13, 15, 36 59/5, 8, 10 60/38-40
Cumhuriyet'in Aile Albümleri 59/22

Ç

Çadırcı, Musa 58/62, 63 60/33, 63
Çamlayan 58/53
Çamlıbel 57/4
Çamlıtekke 58/26
Çanakkale 55/39, 42 55/52 59/17, 20
Çanakkale Boğazı 58/18 59/52
Çanakkale Memleket Hastanesi 58/30
Çanakkale Savaşı 58/24
Çankaya 59/20 60/38, 39
Çankaya, Ali 57/61
Çankırı 56/6
Çapa 59/34
Çapa Eğitim Enstitüsü 59/34
Çatalca 56/28 57/62
Çek 56/41
ÇEKTAŞ (Çukurova Ekmekçilik Türk Anonim Şirketi) 57/49-52
Çelebi Sultan 59/15
Çelebidis 56/25
Çelik, Mehmet 60/60
Çerkes 55/17
Çerkes Ahmed 56/19
Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti 57/55
Çerkes Köleliğini Önlemeye Yönelik Faaliyetler 57/53
Çerkes Teavün Cemiyeti 57/54, 57, 58
Çerkesler 57/53, 55-58
Çeşm-i Cihan Amasra 59/35, 34
Çeşme 55/45
Çetin, A. 57/62
Çetin, Hikmet 57/61
Çetinkaya, Ali 60/39, 40
Çeviker, Turgut 55/5 56/62, 63
Çırağan Sarayı 57/16
Çiftçi, Aynur 55/33, 34, 35
Çin 58/39 60/49
Çinili Hamam 58/15
Çizmecizade Vehbi 55/52
Çokgezen, Murat 58/4
Çuhacıyan, Dikran 57/21
Çukurova Ekmek, Simit, Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası 57/48
Çukurova Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası 57/47

D

Dağıstanlı Ali Paşa 60/28
Dahiliye Nezareti 57/56 58/45, 46
Danimarka 56/40
Danişmend, İsmail Hakkı 58/41, 43
Danyal Efendi 57/38
Dar-ı Şûra-i Askeriyye 60/21
Darpot Antlaşması 58/48
Darü'l-kütübü'l-Hıdıviye 58/30
Darül-Muallimat-ı Aliye 59/34
Dârülaceze 57/19
Darülbedayi 56/34, 35
Darülfünun 58/16, 17 60/30
Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası 60/30
Darülfünun Kimya Müderrisi Cevad Mazhar Bey Niçin İntihar Etti? 60/30
Darülfünun Talebe Birliği 58/17
Darülfünun Tasfiyesi 60/32
Davidson, Roderic 57/28
Davosplatz 57/37
Davud Paşa 60/28
Davud Paşa Hamamı (Üsküp) 60/29
Dede Korkut 57/11-14
Dede Korkut Kitabı 57/11 58/39
Dede Korkut'ta Toy Geleneği 57/11
Değirmenciyan, Zaruhi 59/29
Değmer, Şefik Hüsnü 58/19-21
Delacroix 57/7, 8
Delidağ 59/26
Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon 56/22
Demirağ, Nuri 58/6-8 59/34
Demircioğlu, Cemal 59/14
Demirhan, Günyüz 56/35
Demirhisar 55/13
Demirkent, Işın 60/34
Demirtaş, Bedia 56/48
Demokrat Parti 58/4
Dengi Kitiy Taze 58/53
Deniken 58/20
Denizli 55/52 56/60 57/47
Denizmen, Hamdi 59/7
Deny, Jean 56/7 56/8
Denys (Küçük) 60/52
Deringil, Selim 58/41
Dermendere 60/22
Derne 58/25
Dersaadet 58/47
Dersaadet Ticaret Odası 55/9
Dersim 58/51 60/63
Dersim Olayları 58/62
Destoni Yanolano Kumpanyası 55/38
Detroit 58/53
Develikarahisar 58/27
Devlet Efendi 57/21
Devletler ve Hanedanlar 57/61
Devrü'l Medine 58/30
Dıranas, Faik 56/6
Digkas (Dimitri Dinga Efendi) 56/24, 25, 28
Dikaiarkhos (Messinalı) 59/50, 51
Dikmen 59/20
Dil Oğlanları ve Tercümanlar 59/63
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 56/6
Dilcimen, Kâzım 59/34
Dilé Guren Min 58/54
Dilek, Erol 59/63
Dimitriadis, Th. (Tokinidis Efendi) 56/27, 28
Dimitrios 60/61
Dimitrov, Andon 56/11
Dimitrov, Georgi 58/20
Dinar 58/27
Divriği 55/59, 60 59/28, 36, 37
Divriği Atatürk İlkokulu 59/34
Divriği Evliyaları 55/59, 60
Divriği Ulu Camii 55/48, 50
Divriği'de Ev Mimarisi 59/34
Diyarbakır 56/19 57/47, 61 58/52, 56, 57 59/57
Doğan Kuban: Öğretirken Öğrenmek 55/46
Doğru, Halime 60/34
Doğu Anadolu 58/45
Doğu Halkları Kurultayı 58/20
Dolmabahçe Sarayı 55/34 57/16
Donatelli 57/25
Donizetti, Gaetano 57/19
Donizetti, Giuseppe 57/17, 19-22
Dorylaion 60/34
Draç 60/18
Dragoumis, Ion 56/22
Drama 60/18
Dresden 57/20
Drizis (Koço Drizi Efendi) 56/28
Dubois, Théodore 57/20
Dubrovnik 55/49 60/27
Dudevant, Casimir 57/5
Dudevant, Maurice 57/5
Duhani, Joseph Naum 57/25
Duhani, Michel Naum 57/24, 25
Duhani, Paul 57/25
Duman, Hasan 56/62
Dumas, Alexander 57/21
Dumbarton Oaks 55/49
Dumlupınar 55/62
Duplessis, Marie 57/21
Dussap Paşa 57/17, 20
Dünden Bugüne 1908 Devrimi 55/4
Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi 59/39
Dürrişehvâr Sultan 57/17
Düstür 57/57 58/62
Düşünsel, Feridun 59/7
Düvel-i Muazzama 58/49

E

Ebubekir Ratip Efendi 57/31
Eburiş 58/57
Ebuzziya, Velid 60/40, 42, 43, 45 59/5-9, 12
Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales 57/28
Eçmiyadzin Katolikosluğu 59/63
Edebi Mülkiyet Encümeni 55/56, 57
Edebiyat-ı Cedide 57/39
Edebiyat-ı Cedideciler 57/43
Edebiyatçılar Derneği 55/54, 60, 61
Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü 59/19
Edhem Bey (İzmir Belediye Reisi) 55/40
Edhem Eldem: Belgelerden Hareket Etmek 56/36
Edirne 55/27, 48 56/11, 64 57/15 58/6 59/15, 17, 37 60/18, 29
Edirne Rehnüması 56/64
Edmonds 58/51
Edremit 56/64
Efe, Ayla 60/35
Efeköy Kasabası (Afyon) 55/53
Efes 60/55

Efklidis, Th. (Efkalidis Efendi) 56/28
Eflak 58/41 60/18, 19
Eflatun 59/52
Eflük Hanun 59/23, 24, 25
Ege denizi 59/46
Ege, Süleyman 58/21
Eğriboz 60/18
Ekmek, Simit, Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası 57/47
Ekrem 58/50
Ekrem Cemil Paşa 59/59
Ekrem Cemilpaşazade 58/55
Ekrem Hamza 58/53, 54
Ekrem Reşit 56/5
Ekvator 59/44, 47, 51
el-Kaziyeyi Kurdiye 58/53
el-Mecisti 60/54
el-Müeyyed, Şefik (Şam mebusu) 57/62
Elazığ 58/52
Elbasan 58/56
Eldem, Edhem 55/4 56/37, 38, 39 57/62
Elementler 59/48, 52
Elmacı, Mehmet Emin 58/14
Elphinston, E. G. 59/59
Emânullah Han (Afgan kralı) 56/5, 6
Emin Ağa 59/60
Emin Arslan (Lazkiye mebusu) 57/63
Eminönü 59/42
Emir Abdülkadir 57/62
Emir Ali Paşa (Ali Abdülkadir) (Şam mebusu) 57/62
Emir Süreyya Bedirhan 58/51
Emmanouilidis, E. 56/27, 28
Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi 59/58, 59
Emrullah Efendi (Kırkkilise mebusu) 57/62
Encümen-i Daniş 55/55
Endülüs 60/59
Engels, Friedrich 58/19, 21
Engin, Özlem 56/36 57/28
Enver Paşa 55/4, 6, 9, 14, 21, 26-28, 30 56/26 57/18 58/25, 30, 31, 64 59/36
Ephemera Derneği 55/31 56/35 57/33 58/33 59/33 60/37
Epir 60/58, 59
Eratosthenes 59/49-53 60/50, 52, 54, 55
Erciyes 55/59
Erçanik (Gemerekli) 59/29
Erdem, Hakan 58/38
Ergenç, Özer 56/48, 49
Ergin, Muharrem 57/11
Ergin, Osman Nuri 57/63 59/20, 41, 42
Erhart 59/59
Erivan 59/63
Erkân-ı Harbiye Reisliği 58/29
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Garbî Anadolu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 58/26
Erkmen, Abdullah Mahir 55/52
Erkul, Emin (Şehremini) 58/9, 14, 16-18
Ermeni Devrimci Partisi 59/61
Ermeni Edebiyatından Seçkiler 56/19
Ermeniler 55/17, 50 56/14, 25, 27, 30 57/56 59/57 60/7, 9, 60
Ermenistan 58/41, 42, 52 59/60, 61, 63
Ertan, Süleyman Fikri 55/52
Ertem, Gözen 60/32
Ertuğrul (yat) 57/19
Ertuğrul Osman Efendi 57/19
Ertuğrul, Halit 59/62
Eryavuz, İhsan 60/39
Erzincan 58/30, 41 59/26
Erzurum 56/7 57/47 58/41, 52, 53 59/17, 60
Erzurum Kongresi 56/62 59/4
Erzurum ve Çevresi 56/63
Esad Ömer Eyyubi 56/62
Esat Tevfik Efendi (Akkâ mebusu) 56/15, 57/61
Esatlı, Mustafa Ragıb 57/43
Eseyan İlkokulu 59/30
Esin, Emel 59/19
Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu 55/46
Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 56/62
Eski Mısır 59/45, 48, 49, 50
Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler 56/62, 63 58/19
Eski Yunan 59/47, 51, 52
Eskişehir 57/47 60/33-35
Eskişehir Askeri Hastahanesi 58/28
Esmâ Sultan 57/15
Estonya 58/45, 47, 48, 49
Ethem Nejad 58/20
Etiyopya 59/53
Etniki Eterya 56/10
Eudoksos 60/51
Eugénie (İmparatoriçe) 57/17
Euklides 59/48, 52 60/51, 54, 56
Euktemon 59/48, 49
Euromos Tapınağı 55/48
Europe Nouvelle 59/18
Even-Zohar, Itamar 55/56
Everest Dağı 57/30
Evkaf Matbaası 56/6
Evkaf-ı Hümayun Nezareti Tarih-i Teşkilatı ve Nüzzarın Teracim-i Ahvalları 57/63
Evren, Burçak 55/31 57/33 58/33 60/37
Eyuboğlu, Sabahattin 55/57
Eyüp Dün/Bugün Sempozyumu 60/46

F

Fani, Mesut 58/54
Faris el-Huri (Şam mebusu) 57/62
Farsça 60/25
Fatih Sultan Mehmed Köprüsü 60/28, 29
Fatma Sultan 57/18, 20, 37
Fazlı Necip 55/13, 14 56/32
Fecr-i Aticiler 57/43
Fehmi 58/50
Fener 56/27
Fener Patriği 60/61
Fener Patrikhanesi 56/24, 27 60/60, 62, 63
Fenikeli 59/46
Ferah Tiyatrosu 56/34
Ferdinand (İmparator) 59/56
Ferid Paşa (Dahiliye Nazırı) 55/23
Ferid Paşa (Sadrazam) 55/23
Feriköy Ortaokulu 59/30
Ferit Bey (Kütahya milletvekili) 60/38
Ferkuh Efendi 55/38
Ferkuh, Yorgi 55/45, 59/52
Ferriol, M. de 57/15
Fevaid-i Osmaniye 59/41
Fevzi Paşa 60/39
Fırat 59/26, 28, 48, 53
Fiç Moris (İngiliz elçiliği müsteşarı) 57/54
Filibe 60/18, 20, 22
Filistin 56/41
Findley, Carter V. 57/28-31 59/57
Findley, Benjamin 57/31
Finike 59/47
Finlandiya Körfezi 58/47
Firdevsi 56/5
Firuze 59/20
Fitos, D. (Dimitriaki Fito Efendi) 56/28
Fizik 59/52
Flamm R. 57/32
Flandin 55/36
Flaubert 57/7
Flordin 60/20
France, Anatole 59/18
François I 57/15 60/24
Fransa 55/4 56/36, 40, 53, 59, 62 57/5, 15, 59 58/14, 20, 38, 49 59/10, 11, 30, 59 60/14
Fransız 56/45, 53
Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü 56/36
Fransız Devrimi 55/4, 6 58/34
Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası 55/38 56/56
Fransızlar 60/15
Franz Joseph 60/10, 14
Frigler 60/34
Fromentin 57/7
Fuad Bey (Lazistan mebusu) 60/39, 40
Fuat Paşa (Çerkes, Deli) 57/54
Furlani 57/21
Fuzûlî 57/16
Füruzan 56/34

G

Galante, A. 57/62
Galata Limanı 59/40
Galatasaray Lisesi/Sultanisi 56/19 57/24 59/65, 64
Galiçya 55/52 59/36
Galile 59/49
Galler 56/53
Garb Cephesi 58/27
Gary 58/53
Gautier, Théophile 57/7
Gavrinas, Natsios 60/24
Gazi Mustafa Kemal'e Açık Mektup 58/54
Gaziantep 55/46 57/47
Gazimihal, Mahmud Ragıp 57/23, 27
Gaziya Velat 58/53
Gazneli Mahmûd 56/6
Gedik Ahmed Paşa 58/60
Gedikpaşa Tiyatrosu 57/16
Gelavij (Kutup Yıldızı) 58/53
Geleceğin Müzayedelik Kitapları 55/59
Gelibolu 56/26, 28 58/23, 56 59/6
Gelibolu Kadısı 58/57
Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü III/ Kurtuluş Savaşı Dönemi 1918 56/62, 63
Gençlik ve Çocuk Edebiyat Encümeni 55/56
Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi 55/62
Georg Eckert Enstitüsü 56/40, 41, 44, 45, 51
George Sand'ın Köroğlu Tutkusu 57/14
Georgeon, François 57/4
Germanos, V. (Rum Patriği) 56/26
Gine 60/51
Giraud, René 56/7
Girit 55/24 56/9, 24, 59 60/9, 10
Gisela Prochazka-Eisl 59/55
Gkevenidis, I. (Kovanoğlu Yanko Efendi) 56/28

Gladstone 60/4
Gobineau, Arthur de 57/10
Gogos (Yunan Başmurahhası) 58/16
Goltz Paşa 55/21
Goodriech, Thomas D. 59/57
Gottlieb, Stephan E. 56/53
Gotuk Halid 57/55
Gökalp, Ziya 55/26 57/41 58/15 59/7, 8, 11 60/39
Gökay, Fahrettin Kerim 58/6
Gökberk 59/48
Gökçen, Ali İhsan 58/33
Göktürk Yazıtları 56/7
Gökyay, Orhan Şaik 56/6
Gölen, Zafer 57/53 60/9
Gönçer, Süleyman Hilmi 55/52
Görkay, Şefik 55/52
Görktan, (Behçetoğlu) Muzaffer 55/52
Gövsa, İbrahim Alâeddin 57/61, 62
Göztepe 55/42
Gözyaşları 57/35, 36, 38, 41-46
Grand Cercle Kulübü 55/13
Grey, Edward 55/16
Gregoire XIII (Papa) 59/49
Groppolo, Marchese 57/19
Gruev, Damyan 56/10, 11
Grzymala, Albert 57/8
Guatelli Paşa 57/17, 18, 20, 21, 32
Gungi, Alfred 57/22
Güler, Cemal Nadir 57/43
Gülhane Askeri Tıp Akademisi 58/31
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 60/24
Güllü Agop 57/16
Gülnur Hanım 57/31
Gülpınar 55/59
Gündüz, Ferik Asım 58/29
Güneş takvimleri 59/43
Güneş, İhsan 57/61, 62 60/33, 35
Güney Afrika 56/44
Güney İşçi Postası 57/49
Güney İşçi Sendikaları Federasyonu 57/50
Güney Slav Federasyonu 56/10, 11
Güneyde Kültür 55/59
Güngörmez Tekkesi 58/56
Güntekin, Reşat Nuri 56/34
Gürcistan 58/38
Gürcü Nizamettin 58/50
Gürcüler 57/55
Gürgen, Haluk 60/33
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 57/43
Gürsoy, Cevat Rüştü 59/49, 51
Gürsoy, Halid Fahri 56/35
Güven, Ferit Celal 56/8
Güzel Trabzon 56/62

H

Habeşistan 59/47
Habsburg İmparatorluğu 58/41
Habsburg sülalesi 55/7
Hacı Adil Bey 55/24
Hacı Arif Bey 57/17
Hacı Davud Ferkuh Kumpanyası 55/38-45 56/57, 59
Hacı Hannan 58/51
Hacı İbrahim Paşa 58/29
Hacı Recebzade Muhallebicisi 56/34
Hacı Salih Efendi 58/23
Hacıbekirzade Mehmed Muhiddin Efendi 58/5
Hacinikolov, Ivan 56/10, 11
Haco Ağa 58/50, 52, 54 59/59-61
Haçlılar 58/41
Hadımköy 60/6
Hadice Sultan 57/15, 18
Hadrian 56/64
Hafız (Dr.) 58/30
Hafız İbrahim Efendi (İpek mebusu) 56/15
Hakayık 58/42
Hâkimiyet-i Milliye 58/15, 23, 29, 34, 36 59/8, 14, 17, 18 60/41, 44
Hakkâri 58/52
Hakkı Tahsin 57/37
Hakkı Tarık Us Kütüphanesi 56/62
Halacoğlu, Yusuf 56/48
Halaskâr Zabitan 56/25
Halaskâran Beyannamesi ve Bir Madalya 58/54
Halay 55/59
Halep 56/19 57/63 58/50, 51, 56, 57 59/57 60/18
Haliç 57/24 59/41
Haliç Vapurları Şirketi 59/41
Halife Mütevekkil el-Allah 59/49
Halil Berktay: Tarihin Satır Araları 60/46
Halil Paşa 56/25
Halil Rami Bey 58/51
Halit Paşa 60/39
Halk Fırkası Kurulurken... 58/11
Halk İştirakiyun Fırkası 55/64
Halk Kültürü 55/59
Halka Doğru 59/16
Halklar Fırkası 59/6
Hallaçyan Efendi 55/23
Hamburg 56/53
Hamîdiye Marşı 57/20
Hamid Bey (İstanbul mebusu) 57/62
Hamidiye Alayları 55/5
Hamidiye Etfal Hastanesi 60/31
Hamza Bey 57/32
Hamza Efe Sultan 55/53
Hamza Hoca 58/51
Handan 57/44
Hanno (Kartacalı denizci) 60/51
Hanri Batay 56/35
Hans Lazar 59/5
Hanzabedyan 58/54
Harbiye Nezareti 58/17, 46, 47, 48
Hareket Ordusu 55/21, 26, 27 56/23
Harput 59/23
Harputlu Minas 59/23
Harran 59/34
Hart, Basil Liddell 57/59, 60
Harvard Üniversitesi 55/49 57/28 57/29
Has, Nuri 58/10
Hasan Fehmi Efendi (Sinop mebusu) 56/20
Hasan Tahsin 60/7, 8
Hasiçe 58/54
Haşim, Ahmet 57/41
Havana 57/24
Havran (Suriye) 57/62
Hawar 58/53
Hayatım 58/59
Hayatta Muvaffak Olmuş İş Adamlarımız" Röportajlar Dizisinden Hareketle: Cumhuriyetin Başarılı İşadamları 58/4
Haydar Bey (besteci) 57/21
Haydar Bey (İstanbul valisi) 60/38
Haydn 59/55
Hayri Bey (Niğde mebusu) 57/63
Hayri Bey (Türk Mürettebin Cemiyeti Reisi) 58/17
Hayri Paşa 58/29
Hayriye 59/29
Hayrullah Efendi 57/16
Haytuk Tevfik Talat 57/55
Hazai 59/55
Hazan Yuvası 56/35
Hazar Denizi 57/4 59/51, 53
Hazım Bey (Niğde mebusu) 60/39
Heath 59/48
Heceoğlu (Banazlı) 56/6
Hedotos 60/54
Helenizm Çağı 59/49
Helilat, Aleksandr 58/47
Hellenizm 60/52
Her Majesty's Theatre 57/24
Herakles Sütunları 59/46 59/50, 51, 53
Hernadolni (Alman Sefiri) 58/16
Herodot Tarihi 59/51
Herodotos 59/46-49, 52
Hertuşlu Mülazım Hurşit 58/50
Herz, Henri 57/22
Hetzel, F. 59/57
Heygei 57/18, 21
Hıdiviye Kumpanyası 55/38, 40
Hınçak Partisi 58/42
Hıralakbo veled-i Dimitri 55/41
Hırvatistan 55/49
Hızırzade Rüşdü 56/21
Hicaz 57/63
Hikmet Bey (İzmir Limanı Komodoru) 56/57
Hikmet Bey (Miralay) 55/45
Hikmet Bey (Tamburi) 57/38
Hilal-i Ahmer 58/20, 23, 27, 29, 53
Hindistan 59/53 60/52
Hipparkhos 59/49, 50, 52, 53 60/50, 54, 55, 57
Hiroşima 57/59
Histoire de ma Vie 57/7
Histoire des Juifs de Turquie 57/62
Hititler 59/26
Hitler, Adolf 59/19
Hoca Ağa 58/53
Hoca Raif Efendi 59/4
Hohenzollern sülalesi 55/7
Homeros 59/47, 52, 53 57/7, 8, 10
Honeos (Yorgi Honenos Efendi) 56/24, 25, 28
Hoover 58/14
Horace 57/5
Horasan 57/4
Hornavul (Maltepe) 59/26, 28
Horton (Amerika'nın İzmir Konsolosu) 55/45
Houghton, Mifflin 57/30
Hoybun 58/51, 53-55 59/58, 59, 61
Hoybun İntikam Cemiyeti 58/54
Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması 59/58
Hugo, Victor 57/6
Hukuk Fakültesi 57/55
Hukuk-ı Ceza Mürür-ı Zamanları 56/19
Hüdavendigar 56/64
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 56/25, 35
Hüseyin (Hz) 60/58
Hüseyin Hilmi Paşa 55/20-23, 28 57/57 60/6, 11
Hüseyin Hüsameddin 58/59
Hüseyin Hüsnü Efendi 58/28
Hüseyin Hüsnü Emir Bey 58/16
Hüseyin Hüsnü Paşa 58/23, 26-28, 30, 31
Hüseyin Hüsnü Paşa 60/7
Hüseyin Kadri 55/26
Hüseyin Nâzım Paşa 58/42
Hüseyin Paşa 58/29

Hüseyin Said 56/35
Hüseyin Suat Bey 58/18
Hüseyin Şah 60/28

I

Il Bacio 57/24
Ilıca (Erzurum) 56/7
Indiana 57/5
Indiana 58/53
Int. J. Middle East Studies 59/63
International of Turkish Studies 59/55
International Textbook Research 56/45
Invitation à la Valse 57/15, 17
Irak 55/63 57/19 58/41, 52
Irak Mektupları 57/62
Isidora 57/5
Islam against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Nationalism 57/62
Itrî 57/18

İ

İ katli'imas Anatoli 60/58
İbn Sinâ 59/52
İbn-i Bibi 59/56
İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal 57/30
İbnürrefik Ahmed Nuri Bey 56/35
İbrahim 58/56
İbrahim Ali (Dr.) 58/30
İbrahim Bey 58/30
İbrahim Efendi 58/23
İbrahim Efendi (Hafız) (İpek mebusu) 57/64 55/26
İbrahim Lütfî Paşa 58/29
İbrahim Müteferrika 57/15
İbrahim Tevfik Efendi 57/18
İbret 58/42
İbret Albümü 1908 55/5
İçel 57/47
İçel Ekmek, Simit, Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası 57/48
İçel Kültürü 55/59
İdare-i Mahsusa 55/38 59/41
İfham 59/14, 16, 17, 18
İhsan Hıncer Türk Folkloruna Hizmet Ödülü 55/59
İhsan Namık Bey 55/28
İhsan Nuri Paşa 58/52, 53, 59/60
İhsan Raif Hanım 57/35-37, 39- 42, 44-46
İhsan Raif Hanım'ın Yayımlanmamış Şiirleri 57/35
İhsaniye (Afyon) 55/51
İkdam 55/45 58/11-13, 16 59/5 60/38, 40-42
İki Komite İki Kıta 56/19
İkinci Dünya Savaşı 55/63 56/40,57,59, 60 58/4, 20, 49, 55 59/36
İkinci Dünya Savaşı Tarihi 57/59
İkinci Dünya Savaşı'nın Ayrıntılı Tarihi 57/59
İkinci İnönü Zaferi 59/17
İkinci Meşrutiyet 55/4, 20-23, 26, 27, 41 56/13, 60 57/42, 58, 61 58/5, 63, 64 59/15 60/4, 5, 9, 15, 35
İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis Üyeleri 57/61
İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Bosna-Hersek'in İlhakına Tepkiler 60/9
İkinci Meşrutiyet Döneminde Mebus Seçimleri: Rum Mebuslar (1908-1918) 56/22
İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları 59/4
İlanından Sonra Cumhuriyet Tartışmaları 60/38
İleri 59/5, 6, 9, 12, 18 60/41, 45
İleri, Celal Nuri 59/6, 7, 9, 12, 56 60/41-43, 45
İlkin, Selim 57/37 59/38
İllinden Ayaklanması 55/5
İlmen, Süreyya 58/9
İlyada 57/63 59/52
İlyada ile Odysseia 59/47
İlyas Sami Efendi (Muş mebusu) 56/16
İmer, Hüseyin Fehmi 58/11
İmparatorluktan Cumhuriyete: *Aydemir* Müellifi Müfide Ferit Hanım 59/14
İmren Köyü (Adana) 56/7
İmroz 60/18
İnalcık, Halil 60/22, 34, 35
İncesu 58/27
İncil 57/8 59/63
İndirkaş, Zühre 57/11 59/64
İndus ırmağı 59/53
İnebolu 59/17
İngiliz Hükümetlerinin Balkanlar'daki Politikalarında Etkili Olan Baskı Grubu: Balkan Komitesi ve Bir Mektubu 60/4
İngilizler 59/41 60/5, 6
İngiltere 55/13 56/53 58/41, 49 59/52, 53 60/4, 7, 51
İnhan, Zühdü 59/14
İnönü, İsmet 55/27 58/3, 12, 28 59/7 60/39, 40
İnsaniyet Kütüphanesi 58/20
İntibah 57/54
İoakim III (Rum Patriği) 56/23, 25 , 26
İoannidis, Y. (Yorgi Yuvanoğlu Efendi) 56/28
İoannis (Bergama Metropoliti) 60/60
İran 56/33 57/4, 9, 53 58/52, 55 60/59
İriboz, Münir 58/35
İrlanda 59/51
İrşad 56/62
İsa (Hz) 59/63 60/52, 56
İsa Bey 60/27, 28
İshak Bey 60/27, 28
İskandinavya 60/51
İskender 59/50 60/56
İskender Bey 58/50
İskenderiye 59/49, 51, 52 60/51, 57
İskenderiye Feneri 59/49, 60/57
İskenderiye Kütüphanesi 59/49, 50 60/57
İskenderiye Patriği 60/61
İskenderun 57/47
İskenderun Körfezi 59/50, 51
İskit, Server 55/57
İskitler 59/53
İslamoğlu, Huricihan 60/47
İslimiye 60/18, 20-22
İsmail (Gümülcineli) 58/52
İsmail Hakkı 55/26 58/59
İsmail Hakkı Bey (Darülfünun Emini) 58/17
İsmail Kemal Bey (Berat mebusu) 57/53 60/11
İsmail Müştak Bey 56/34 60/42
İsmail Sıdkı (Aydın mebusu) 56/15
İsmâil Sâib Efendi 56/6
İspanya 56/53 57/5, 7, 19 58/46, 47 59/53
İspanyol Yahudileri 60/19, 20
İsrailliler 56/30, 41
İstamatyadi Kumpanyası 55/38
İstanbul 56/19, 25-28, 39, 56, 57, 62 57/47 58/14, 15, 17, 18, 41 59/6, 8, 10, 15, 17, 20, 23, 24, 29, 37-41, 47, 53, 63
İstanbul Belediyesi 56/5
İstanbul Darülfünûnu 56/4 60/31
İstanbul Ekmek, Simit, Un ve Unlu Maddeler İşçileri Sendikası 57/47
İstanbul Erkek Lisesi 59/64
İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfi Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928 56/62
İstanbul Şehremaneti Mecmuası 59/41
İstanbul Şehreminleri 57/63
İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 59/39, 42
İstanbul Üniversitesi 60/31
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 59/52
İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Bilime Katkısı 60/32
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 57/23
İstanbul, 29 Ekim 1924: Osmanlı Başkentinde Cumhuriyet'in İlk Yıldönümü 58/14
Istanbul, 59/41
İstavridi, Dimitri 55/41
İstikbal 60/41, 43
İstiklal Mahkemesi 58/20, 50
İstiklal Marşı 57/20
İstiklâl Madalyası 58/31
İstiklâl Savaşı 58/24
İstiklal-i Kürdistan Halaskâran Cemiyeti 58/52
İsveç 59/58
İsviçre 57/18 58/47
İsviçre Hükümeti 58/46
İş Kanunu 57/47
İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun 57/47
İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar 59/39, 40
İşkodra 55/14 59/40
İştirakiyyûn İttihadı 58/21
İtalya 55/38, 44, 45, 49 56/40, 53 57/5, 22, 24, 63 58/38, 49 59/50
İtalya Dışişleri Arşivi 55/19
İtalyanlar 56/56 60/24
İtilaf Devletleri 58/45, 47
İttihad ve Terakki Cem'iyeti Trablusgarb Muavenet-i Milliye Şubesine Mensub Manastır Hilâl-i Ahmer Hey'et-i Seferiyesi 58/25
İttihad-ı Muhammedi 56/23
İttihad-ı Osmaniye 55/12
İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası 55/4, 6-9, 12-16, 19-23 56/22, 27, 30-32, 60 57/61, 64 58/6, 63, 64 59/15, 16 60/4-7, 10, 15, 35
İttihat ve Terakki Kulübü (Edirne) 56/64
İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi 55/20
İTÜ 55/46
İvaz Mehmed Efendi Camii 59/37
İyonyalılar 59/47
İzbudak, Veled Çelebi 59/7
İzgi, Mehmet Hamdi 58/10
İzlanda 60/51
İzmir 55/24, 37-39, 41-43, 45, 46 56/27, 28, 51, 56, 57, 59, 60 57/47, 62 58/15 59/11, 12, 20, 23, 57 60/25, 40, 55, 64
İzmir Erkek Lisesi 60/64
İzmir Hamidiye Vapur Şirketi 55/37
İzmir İktisat Kongresi 58/35
İzmir Marşı 57/20

İzmir Tarihi 55/52 58/59
İzmir Ticaret Odası 55/38
İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917 56/60
İzmir ve Çevresi Resmi, Özel Binalar İstatistiği 1918, 56/60
İzmit 56/28 60/57
İznik 58/57 60/54
İznik Konsili 60/60
İzzet Fuad Paşa 57/62

J

Jaleskov, Dobri 60/21, 22
Japonya 57/59 60/49 58/49
Jaurès, J. 55/13
Jean Ziska 57/5
Bacque-Grammont, Jean-Louis 59/55
Jön Türkler 56/27 55/12 56/22-26 58/5, 20
Jül Sezar 60/52

K

Kabacalı, Alpay 56/63
Kabaion 59/53
Kabrda, J 60/61
Kaddur, Ali Beyzade 58/51
Kadıköy 58/9 59/22
Kadıköy Adliyesi 59/23
Kadriye Sultan 57/18
Kadro 58/34
Kadrocular 58/34, 36, 37
Kafadar, Cemal 58/38
Kafkaslar 57/41 60/18
Kafkasya 57/53
Kağıthane 58/56
Kağızman 58/52
Kahire 58/52, 53
Kahkaha 56/62, 63
Kahraman, Cengiz 55/7, 10,15 56/8 59/41, 63
Kaiser, Hilmar 59/57
Kalafat, Yaşar 58/51, 60/63
Kalamış 60/43
Kalemiye'den Mülkiye'ye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi 57/30
Kalenderhane Camii 55/46
Kalinoğlu, A. (Anasyas (Anayadis) Efendi) 56/28
Kalküta 57/7
Kalmuklar 57/4
Kam, Ferid 56/4
Kam, Rûşen 56/6
Kamer Hatun Camii 59/30
Kamil Bey 59/59
Kâmil Efendi 58/43
Kâmil Paşa 55/27, 60/5, 6, 10, 11, 12
Kâmuran Bey 58/54
Kamus-u Riyaziyat 59/45
Kâmûs-u Türki 58/41
Kâmûsu'l-A'lâm 58/41
Kanada 59/24
Kanal Harekâtı 59/36
Kanopus 59/50, 53
Kansu, Aykut 55/4 59/57
Kansu, Mazhar Müfit 59/4
Kantion 59/52
Kanun fi't-Tıb 59/52
Kanun-ı Cezanın Bazı Mevaddı Makamına Kâim Kanun Layihası 56/13
Kanun-ı Esasi 60/13, 15 59/6, 10, 13
Kanuni 58/58 60/10
Kapan Han 60/28
Kaptan Motfoltre 58/51
Kara Çavuş 58/57
Kara Kemal 58/6
Karabekir, Kâzım 55/27 59/4, 7 60/39
Karacaahmed kasabası (Afyon) 55/51
Karacahisar 60/34
Karacasulu Zurnacı Ali 55/52
Karadağ 58/9
Karadeniz 58/18 59/38
Karagöz 56/63
Karahisar 56/28 58/60
Karaköy 59/41
Karal, Enver Ziya 58/43
Karamahmudoğlu, Fethi 57/36, 38
Karamanoğlu Mehmet Bey 59/56
Karamuk, Ziya 56/4
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 57/36, 37, 44 58/34, 35, 37
Karasu, Emanuel 57/63 60/6
Kareferya 60/18
Karesi 56/28
Karesi Vilâyeti Tarihçesi 58/59
Karl Kopp Matbaası 57/22
Karniyola Gemisi 55/40
Karolidis (Pavli Karolidi Efendi) 56/23, 25, 26, 28
Karpat, Kemal 55/12
Kars 56/7 58/45, 52
Karşıyaka 55/42
Kartaca 59/53
Karun 59/47
Kasımoğlu, Mustafa 57/52
Kastamonu 55/46 59/17
Kathimerini 55/38
Kaunas 58/46
Kaya, Şükrü 60/63
Kayışdağ 58/9
Kayıtbay Kalesi 60/57
Kaymaz, Nejat 59/56
Kayseri 58/10 59/57
Kayseri Gülleri 56/35
Kayseri Üsera Garnizonu 58/27
Kayserili 59/27
Kazakistan 55/46
Kazancigil, Ratip 56/64
Kâzım Efendi (Mülâzım) 58/26
Kebir Mehmed Bey 60/28
Keçecizade Fuat Paşa 59/64
Keçecizade İzzet Fuad Paşa 57/63
Keçiören 59/20
Keltler 59/53
Kemal (Dr.) 58/30
Kemal Ahmed 56/62
Kemalettin Sami Paşa 60/39
Kemalist Anadolu Basını 56/62
Keops Piramiti 59/47
Kepler 60/50
Kerek (Suriye) 57/62
Kerim Rüstem (Süleymaniyeli) 59/59-61
Kerim Sadi 58/21
Kerkük 55/63 58/41
Keskin, Nilüfer 58/61
Keskinkılıç, Erdoğan 58/34
Keyder, Çağlar 60/47
Kıbrıs 58/54 59/47
Kılıç Ali 60/39, 40
Kıpti 60/60
Kırım Savaşı 57/53
Kırzıoğlu, Fahri 56/63
Kızıl Ordu 58/20
Kızılay 57/62
Kızılbaş 56/6
Kızıldeniz 59/46
Kızılderililer 56/54
Kızılırmak 55/59 59/47
Kibar, Fadıl 57/35
Kiev 59/17
Kigkos, Dh. (Dimitraki Kinkos Efendi) 56/25, 28
Kilikya Patrikhanesi 59/63
Kimya ve Sanayii 60/30, 32
Kirkor 59/23
Kirkor Zohrab'ın Kadınları Savunması 57/64
Kitab ül-Üsul 59/48
Kitab-ı Bahriye 59/57
Kitab-ı Dedem Korkud ala Lisan-ı Taife-i Oğuzhan 57/11
Klasik Türk Musikîsi İncesaz Heyeti 57/19
Kleopatra 59/49 60/52
Kocatopçu, Şahap 58/7
Kocayeorgis, Fokion 60/58, 59
Koç, Vehbi 58/5, 7, 8, 9
Koçi Bey 58/39
Koço Ağa 58/51
Kofîdis (Matyo Kofîdi Efendi) 55/28 56/25, 26, 28
Kokaryalı 55/42
Kolağası Hilmi Bey 55/44
Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendi 58/25
Koloğlu, Orhan 55/12 56/30, 62 59/57
Kolomb, Kristof 59/46 60/52
Kolovos, İlias 60/58
Komintern 55/64
Komünist Beyannamesi 58/20
Komünist Enternasyonal 58/20
Komünist Manifesto 58/19, 20
Komünistler Birliği 58/19
Konstandinidis Th. (Teodor Kostantinidi Efendi) 56/23, 25, 26, 28
Konstantin (Kaptan) 56/56
Konstantinoupolis Örgütü 56/22, 23, 25
Konya 55/6 56/28 57/47, 55 58/24, 26, 27, 30 59/56 60/34
Konya Karatay Medresesi 59/37
Koraltürk, Murat 59/38, 41
Kore 58/38
Kore Savaşı 58/4
Korsun Kuşatması 57/60
Korvet-i Hümayun 59/37
Kosal, Vedat 57/15
Kosova 55/24
Kozmidis (Kozmidi Efendi) 56/23-26, 28
Köçeoğlu Hamamı 59/22, 23, 25
Köhbach, Markus 59/55, 57
Köker, Osman 55/46 56/13, 36 57/28, 64 58/19 59/64
Köle ve Cariyeliğin Ref'î Hakkında Mebusan-ı Kirâma 57/53
Köprülü 55/8
Köprülü Fazıl Ahmed Paşa 57/15
Köprülü, M. Fuat 58/62
Kör Reşit 58/51
Körfez Şirketi 55/40
Köroğlu 57/4, 6-10
Köse Paşa Hanedanı 59/34-36
Köse Raif Paşa 57/43
Köymen, Nusret 55/58 58/62
Knopf, Alfred 57/30
Krzywicze 57/4
Kuban, Doğan 55/46-48
Kuban, Sabiha 55/47
Kudüs Patrikhanesi 59/63
Kum, Naci 56/7
Kuneralp, Sinan 57/61, 63
Kuran, Ercüment 59/57
Kurdoğlu 56/25
Kurken 59/26, 27, 29

Kurland 58/45-47
Kurşunlu Han 60/28
Kurtoğlu, Y. (Yorgaki Efendi) 56/28
Kurtuluş 58/20
Kurtuluş Savaşı 58/34 59/4, 16, 17 60/35, 64
Kusun, Kemal 58/10
Kuş Kayası 59/35
Kuşdili Çayırı 59/23
Kuva-yı Milliye 55/52
Kuvvetlizade Şefik Bey (Şam mebusu) 57/63
Kuzey Avrupa 56/40
Kuzey Denizi 60/51
Küçük Asya 58/38
Küçük Asya Araştırmaları Merkezi 56/22
Kültür Bakanlığı 55/47
Kültür İthali ve Çeviri 55/54
Kültür ve Sanat 55/59
Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 55/46
Kültürel Mirasın Korunmasına Hizmet Ödülü 55/47
Küpeli, Özer 58/59
Kürdistan 56/20 58/41, 52 59/60, 61
Kürdistan Teâli Cemiyeti 58/50
Kürdistan'da 20. Asırda Türklerin Medeniyeti 58/54
Kürkçügil, Masis 58/20
Kürkçüoğlu, Ömer 57/63
Kürkçüzade Malunut Nedim Bey (Urfa mebusu) 57/63
Kürt 55/17, 63 59/58, 60
Kürt Alfabesi 58/54
Kürt Cephesi 59/60
Kürt Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi 58/54
Kürt İhtilal Cemiyeti 58/52
Kürt İstiklal Komitesi 59/58
Kürt Meselesi 58/54
Kürt Milli (Millet) Fırkası 58/50 59/58
Kürt Milli Genel Kurultayı 58/50
Kürt Milli Komitesi 58/50
Kürt Şerif Paşa 58/52
Kürt Teali Cemiyeti 58/54 59/58
Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti 58/50 59/58
Kürt Ulusal Birliği 58/50 59/58, 60
Kürt Ulusal Cephesi 59/61
Kürt Ulusunun Evrimi 58/54
Kürt-Türk Hilafet Cemiyeti 58/52
Kürtler 59/57
Kütahya 58/6
Kyklades 60/24

L

L'Humanité 55/13
L'Orient à vol D'Oiseau 60/21
La Dame aux camélias 57/21
La Grande Encyclopedie-Eratosthenes 59/51
La Liberte 56/33
La Magnifica Comunità di Péra 60/24
La Mare au Diable 57/10
La Question Kurde 58/54
La Turquie 58/40
Lady Stanhope 57/25
Lala Mustafa Paşa 60/14
Lamartine 57/7
Landes, David 57/29
Lange, Paul 57/20
Latin 60/24
Latin Amerika 56/40
Latinler 60/25
Lazar, Hans 59/13
Lazistan 58/41
Le Rève du Tzigane 57/32
Le Systéme Fiscal de L'Église Orthodoxe dans l'Empire Ottoman 60/61
Leblebici Horhor Ağa 57/21
Lebrun 58/14
Leeuw-Roord, Joke van der 56/54
Lefkoşa 55/46
Lehçe-i Osmani 58/41
Lehistan 58/38, 49
Lehistan Hükümeti 58/48
Leipzig Fuarı 60/21
Lélia 57/5, 7
Leroux, Pierre 57/5, 6, 9
Les aventures et les improvisations de Kourroglou, recueillis en Perse M. Alexandre Chodzko 57/4-6, 9, 10
Les Massacre Kurdes en Turquie 58/53
Letonya 58/45-47, 49
Levant 60/25, 26
Levantenler 60/24, 26
Levon 59/23
Lewis, Bernard 58/43
Lewis, Geoffrey 58/39
Leylâ vü Mecnûn 57/16
Libya 58/23 59/46, 47
Libya Savaşı 55/15
Liceli Fehmi 59/59
Ligor 60/21
Liman Reisi Lütfü Bey 55/45
Limni 56/23, 28 60/18
Liszt, Franz 57/18, 20-22
Litvanya 58/45-47, 49
Livadya 60/18
Livoni 58/47
Lofça 60/18
Loizo, Mihail 55/41
Lombardi Bey (Miralay) 57/17, 21
Londra 57/4, 23, 24, 27, 63 58/19, 21, 40, 42, 43
Loti, Pierre 57/19 59/18
Lowther, Gerald 56/24
Lozan 57/63
Lozan Barış Antlaşması 59/5 60/25, 61, 62
Lök, Atilla 60/46
Luigi Arditi ve Türk Kasidesi'nin Çözülen Esrarı 57/23
Luigi Belloli Matbaası 57/22
Lully 57/15
Lübnan 57/25 58/50, 52 59/58, 63
Lüksemburg 57/45
Lütfî Fikri Bey 55/28
Lydia 59/47

M

Macar, Elçin 60/60-62 59/62
Macaristan 58/38
Macestî 59/52
Madam Salem 55/13
Maddi Uygarlık Ekonomi Kapitalizm 60/17, 18, 19
Madrid 57/24
Magellan 60/52
Mahabad Kürt Cumhuriyeti 58/55
Mahmud II 57/16, 17, 19, 21 59/36
Mahmud Şevket Paşa 55/20, 21, 23, 26-28 56/23, 26 57/62 58/31
Mahmûdiye Marşı 57/19, 22
Mahmut Ağa 59/27
Mahmut Münir Paşa 57/35
Mahmut Naci Bey (Trablusgarp-mebusu) 57/62
Mahmutköyü (Afyon) 55/53
Makedonlar 60/61
Makedonya 55/4, 5, 8, 12, 15-19 56/9-12, 22-25, 30 58/38 59/49 60/4
Makedonya İç Devrim Örgütü 56/10, 11, 12
Makedonya'da İki Örgütün Kuruluşu: Makedonya İç Devrim Örgütü ve Yüksek Makedon Komitesi 56/9
Makedonyalılar 56/10
Makri, İspiridon 55/39
Maktav, Nilgün Eroğlu 57/64
Malafille, Feicien 57/8
Malatya 59/27
Maliye Nezâreti 59/40
Malkara Muharebesi 58/24, 30
Malkoç, Neriman 59/19
Malta 60/44
Maltepe 59/26
Malumat 57/63
Mamopoulos, L (Mamopulo Efendi) 56/28
Manas, Edgar 57/18, 21
Manastır 55/12, 13, 17, 20, 24 56/28 57/63 58/63 60/18
Manguel 57/19
Manifest der Kommunistischen Partei 58/19, 20
Manisa 56/60 58/20
Mansur Paşa (Bingazi mebusu) 56/16
Mansur, Mehmet 59/49
Mantran, Robert 56/36
Manuk 59/28
Manyasizade Refik Bey 55/13 56/32
Manzoni 57/21
Maraş 56/8
Mardin 57/61 58/52, 53
Mardinlizade Ali Efendi 57/61
Mariani, Angelo 57/22
Marmara, Rinaldo 60/24
Marshall yardımı 58/4
Marsilya 56/36, 57 59/53 60/50
Martinez, Romeo 59/39, 40
Marx, Karl 58/19, 21
Maşkolur 60/18
Maupassant, Guy de 56/35
Mauprat 57/5
Mayıs-Eylül 1908 Belgelerine Göre: İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı - I 55/12
Mayıs-Eylül 1908 Belgelerine Göre: İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı - II 56/30
Mayorka 57/5, 7
Mazanderan 57/4
Mazıcı, Nurşen 58/63 60/63 59/64
MEB 56/53
Mecîdiye Marşı 57/19-22
Meclis-i Âli 58/46
Meclis-i Ayan 57/54 60/10
Meclis-i Mebusan 55/6, 8, 10, 20-22, 24-27 56/13, 14, 16, 19 57/53, 54, 58, 64 59/17 60/5, 9, 10, 14
Meclis-i Mebusan Müzakerâtı 56/20
Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri 57/64
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 56/20
Meclis-i Mebusan'da Zina Tartışması 56/13
Meclis-i Tıbbi 60/31
Mecmûa-i Sâz ü Söz 57/19
Medler 59/47
Megale Syntaksis 60/54
Megaralılar 60/60
Mehasin 57/36, 37, 41

Mehmed IV 57/15
Mehmed V (Reşad) 56/23 57/17, 19 58/41
Mehmed VI (Vahideddin) 57/17, 18, 20
Mehmed Ali Bey (müzisyen) 57/20
Mehmed Ali Bey (Canik mebusu) 56/14
Mehmed Ali Bey (Dahiliye Nazırı) 58/52
Mehmed Arslan (Lazkiye mebusu) 57/63 60/6
Mehmed Ataullah Bey 57/62
Mehmed Burhaneddin Efendi 57/18
Mehmed Cavid Bey 55/23, 24 60/6
Mehmed Emin 57/41 59/59, 61
Mehmed Emin Abdülhadi 57/62
Mehmed Fevzi Paşa (Şam mebusu) 57/62
Mehmed Kürşat Paşa 58/29
Mehmed Mazhar Bey 60/31
Mehmed Raif Paşa 57/35
Mehmed Rauf 57/36
Mehmed Tevfik Efendi (Kengiri mebusu) 57/64 56/19
Mehmed Vehbi Efendi (Konya mebusu) 56/15, 18
Mehmetefendioğlu, Ahmet 55/20 60/4
Mehterhâne 57/16
Meksika 58/48
Meksika Hükümeti 58/49
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 58/23
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 60/31
Mektep Kitaplarının Telif ve Tercüme Nizamnamesi 55/55
Melikoff, Irene 59/55
Melikşah, Celâleddin 59/49
Melkunyan (Dr) 58/54
Melling 57/15
Memalik-i Osmaniyye 58/46
Memduh Selim 58/50, 51 59/59-61
Memuzin 58/54
Men Tapınağı 55/50
Menemencioğlu, Turgut 57/62
Mengücekoğulları 59/34 55/48
Menzik 58/42
Merçil, Erdoğan 59/56
Merdivenköy 56/37
Meriç, Atanur 59/56
Meroe 59/51 59/52
Mersin 57/48 58/8
Mesajeri Kumpanyası 56/57
Meşhur İskender Kütüphanesi'ne Dair Risâledir 59/49
Meşveret 55/12
Metafizik 59/52
Meton 59/49, 50 60/56, 57
Meunier d'Angibault 57/6
Mevlana Celaleddin Rumî 60/59
Mevlevi Peşrevi 57/32
Mevlûd 58/54
Meymaroğlu, E. (Vangil (Vangel) Mimaroğlu Efendi) 56/28
Mezopotamya 59/45, 47, 49, 50, 52, 46 60/51
Mezopotamyalılar 59/48
Mısır 58/41, 53, 54, 56, 57 59/46, 47, 52, 58 60/55-57
Mısırlılar 60/51
Mısırlılar Adası 59/52
Mısırlıoğlu, İlhami 57/29 56/38
Michigan 58/53
Michigan Üniversitesi 55/49
Mickiewicz, Adam 57/5
Midhat Paşa 55/31 57/35 58/18
Midilli 55/40 56/23, 28
Mihailidis, Anastas 55/28 56/25, 28
Mihailovski 56/12
Milano 55/47
Milletler Cemiyeti 56/40 58/52 59/19
Milli Demokratik Devrim 60/47
Milli Eğitim Bakanlığı 55/56, 57 56/49, 51, 52
Milli Mecmua 58/17 59/18
Milli Mensucat Fabrikası 58/10
Milli Mücadele 55/52 58/23
Milli Müdafaa Vekaleti 58/27
Milli Türk Fırkası 59/17
Milli Türk Ticaret Birliği 59/42
Milliyet 60/32
Mimaroğlu 56/27
Minassian, Anahide Ter 58/19
Minasyan, Agop 59/22-25
Minasyan, Arsen 59/28
Minasyan, Kirkor 59/24, 25
Minasyan, Narod 59/22
Minasyan, Siranuş 59/23-25, 29
Minasyan, Zartar 59/22, 23, 25, 26, 28-30
Minasyan, Zaruhi 29/23
Mir Hüseyin Bey 59/37
Miratü'l-Yemen 57/63
Misailidis 57/54
Misak-ı Milli 55/8 59/17
Moda 59/23
Moha 58/57
Moliére 57/21
Molla Murad bin Sipahi Ali 60/58
Mondros Mütarekesi 59/17, 20
Montana Gemisi 55/39, 40, 42, 44
Mora 58/57 59/50 60/18
Moskova 55/64
Mostar 55/49 60/9
Mozart 59/55
Muâhedat Mecmuası 58/41
Muammer Bey (Sivas valisi) 9/34
Mudurnu 56/8
Muhammed (Hz) 59/63 60/58
Muhammed Cemilpaşa 58/54
Muhbir 58/43
Muhiddin Hacı Bekir 58/6
Muhlis Sabahaddin Bey 57/21
Muhtar Bey 60/39
Muhtelye 58/30
Mumcu, Uğur 60/47
Murad II 56/64 60/20
Murad III 57/15
Murad IV 58/39
Murad V 55/31 56/37 57/17-21 60/28
Murad Bey (Bağdad mebusu) 57/62
Murad Bey (Mizancı) 55/6
Murad, Kenîze 57/18
Muratyan, Ardeşir 58/53
Murio Celli 57/25
Musa 59/63
Musa Süreyya Bey 57/21
Musahibzade Celâl Bey 57/21
Musevi 55/17
Musikî Muallim Mektebi 57/20
Muslihiddin Adil 58/17
Musset 57/5 57/7
Mustafa III 60/24
Mustafa Arif Bey 55/28
Mustafa Emin Efendi 60/39
Mustafa Fâzıl Efendi 57/16
Mustafa Hayri Efendi (Karahisarışarkı mebusu) 56/14
Mustafa Kemal Paşa Caddesi 58/17
Mustafa Paşa (Batum Ordu-yu Hümayunu Komutanı) 57/53
Mustafa Paşa 57/15 60/28
Mustafa Paşa Camii (Üsküp) 60/28
Mustafa Reşid Paşa (Koca) 58/40 57/21
Mustafa Suphi 58/19-21
Mustafa Şahin Bey 59/60
Mustafa Şekip 59/18
Musul 55/63 58/50
Musurus, Kostaki 57/63
Muş 58/51
Mutki 57/56
Muvaffak Bey (İzmir mebusu) 57/62
Muzıka-i Hümayun 57/16, 17, 19-21
Müdafaa-yı Milliye Sıhhiye Dairesi 58/27
Müdafaa-yı Milliye Vekâleti 58/28
Müeyyed, Münir 59/5, 10, 11
Mülfide Ferit Tek ve Romanlarındaki Milliyetçilik 59/14
Mühimme Defterleri 58/58
Mükafat, Yardım ve Propaganda İşleri Encümeni 55/56, 57
Mükerrem Bey 60/39
Mülazım Rıza Efendi 55/44
Mülkiye Mektebi 57/55 58/5
Münih 57/20
Münir Bey (Çorum milletvekili) 59/11
Münir Bey 58/30
Münir Nigâr Bey 56/35
Münir Paşa 55/5
Münteha Hanım 58/23, 31
Müsavat Vapuru 55/40
Müştak, İsmail 59/13
Mütareke dönemi 59/38-40 60/7
Mütehassıslar Heyeti 59/11
Müttefik Güçler 56/40
Müverrih-i Mâderzâdın Fülânnâmesi 57/61
My Reminscences 57/24
Myriokefalon Savaşı 58/38

N

Nabizade Nâzım 57/54
Nablus 57/62
Naci Bey 55/25
Nâciye Sultan 57/18
Nafiz Bey 55/25
Nagasaki 57/59, 60
Nagybany (Amiral) 58/14
Naîme Sultan 57/18
Naksos 60/24
Nakşişirin İzidiyan 58/54
Nalbantoğlu, Ünal 60/47
Nalis (Tarayan Nali Bey) 56/24, 28 55/28
Namık Kemal 56/5 57/39, 42 58/42 59/16
Namık Paşa 57/63
Nantes 57/4, 7
Napoleon 60/20 57/19
Narlı Efendi 56/26
Narlis (Narlı Efendi) 56/25, 26, 28
Narod 59/31
Naum kardeşler 57/27
Naum Tiyatrosu 57/16, 24, 25
Nazım 56/19
Nazım Bey (Dr.) 55/21, 24, 28
Nazım Bey (Siirt mebusu) 57/62
Nâzikedâ Baş Kadın Efendi 57/18
Nazilli 55/52
Necati Bey 60/39
Necatigil, Behçet 59/19
Necdet Sakaoğlu: Yerel Tarihçilik 59/34
Nechao, Firavun 59/46
Necib Paşa 57/17, 20

Necmeddin Efendi 57/19, 20
Necmettin Molla Bey (Adliye Nazırı) 56/15, 19
Nehema, Dario 55/13
Nehema, Josef 55/13
Nemçe Kumpanyası 55/38
Nerval 57/7
Nesim Mazalyah (İzmir mebusu) 57/62
Neşriyat Kongresi 55/57
Neue Freie Presse 58/16 59/5 60/38
Nevada Gemisi 56/57, 59
Nevres (Udi) 57/36
Nevres, Osman 60/7 60/8
Nevrokop 55/13
New York 57/19, 24
Newton 59/52
Niğbolu Kalesi 55/47
Nikitin, Bazil 59/59
Nikola I. (Rus Çarı) 60/60
Nil 59/46, 49, 50, 53 60/55
Nimet Hanım 57/35
Nimetullah 59/7
Nişantaşı 57/38
Nişantaşı Kız Meslek Lisesi 59/22, 30
Niyazi (Resneli) 55/4, 9, 30, 31
Noradungyan, Gabriel 55/23
Normandiya 57/59
Norveç 56/53
Nöbetçi Kulübeleri 55/33
Nurettin Bey (Müderris) 58/17
Nuri Bey 58/17
Nuri Refet (kimyager) 58/29
Nuşirvanova, Cemile 58/20
Nutuk 59/4 60/42

O

Odabaşıoğlu, Cumhur 56/62
Odalık 56/35
Odesa 58/20
ODTÜ 56/39
Odysseia 59/52
Oğlak Dönencesi 59/47
Oğuzlar 57/11, 12
Oğuzname 58/39
Ohio State Üniversitesi 57/28
Okay, Cüneyd 56/21
Okeanos 60/52
Okyar, Ali Fethi 55/24, 26 59/13 60/39 59/7
Okyar, Osman 59/57
Olimpiya Gemisi 55/38
Olimpos Meydanı (Selanik) 55/13
18. Yüzyılda Kaleme Alınmış Yunanca Bir İslami Yazma 60/58
13. CIEPO Sempozyumu: Viyana, 21-25 Eylül 1998: Uluslararası Türk Bilimleri Kongresi 59/55
On Yıllık Neşriyat Sergisi 55/60
Onaran, Necmettin Halil 56/6
Onur, Ahmet Sami 55/52
Orak-Çekiç 58/20
Orbay, Rauf 55/7 58/13 59/4 60/38, 43-45
Orfanidis 56/25
Organosis Konstantinopoleos 56/22, 25, 27
Orhonlu 59/56
Oriental Translation Fund 57/4
Orion burcu 59/46
Orta Asya 58/38, 39, 43 59/62
Ortadoğu 59/38
Ortaylı, İlber 56/48-50 57/63 60/47
Osman 58/20
Osman Adil Bey (Selanik Belediye Reisi) 55/13, 14
Osman Gazi Üniversitesi 60/33
Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu 60/49
Osmaniye Marşı 57/20, 21
Osmaniye Matbaası 57/22
Osmanlı Ahrar Fırkası 56/23
Osmanlı Bankası 56/36, 39 57/62
Osmanlı Dram Tiyatrosu 59/24
Osmanlı Hürriyet ve Teavün-i Milli Cemiyeti 56/19
Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar 59/64
Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması (1838) 58/34
Osmanlı Küçük Beyleriyle Hanım Kızlarına 10 Temmuz 324 Hediyesi: İleri Arş! Ne Güzel Marş! 56/21
Osmanlı Mebusları 1342-1328 56/26
Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) 57/63 60/9, 34
Osmanlı Taşra Teşkilatı'nda Görev ve Görevliler 58/61
Osmanlı Toplum Yapısı 60/47
Osmanlı Türkçesinden Yunancaya Geçen Sözcükler 60/24
Osmanlı'da Klasik Batı Müziği 57/15
Osmanlı'nın Balkanlar'daki Uç şehri: Üsküp 60/27
Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları 59/64
Osmanlılar 16. Yüzyılda Acil Durumlarda Barut ihtiyaçlarını Nasıl Karşılıyorlardı? Kanuni Devrinde Vilayetlerden Barut Temini 58/56
Osmanzade Hamdi 60/39
Ostade, A. van 60/18
Ostidaiou 59/53
Ostimnionlar burnu 59/53
Ottoman Civil Officialdom: A Social History 57/30
31 Mart Olayı 55/20-27 56/23 60/6, 7
Ozansoy, Halit Fahri 57/37, 41, 45

Ö

Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi 58/59
Ömer Fevzi Eyyubi 56/62
Ömer Hayyam 59/49
Ömer Naci Bey 55/13, 28
Ömer Nazım 58/25
Ömer Vasfi (Dr.) 58/29
Önder, Mehmet 59/56
Önder, Selahattin 60/34
Öngören, İbrahim Tali 8/26, 27, 54
Öngü, Kemal 58/24, 30
Öyküler 56/19
Özalp, Kazım 58/28, 63
Özbaran, Salih 56/40, 48, 51
Özbayoğlu, Erendiz 56/48, 49, 59
Özdemir, Nurdane 59/57
Özden, Haldun 60/32
Özemre, Ahmed Yüksel 60/32
Özen, Kutlu 55/59, 60
Özer, Mustafa 60/27, 28
Özgiray, Ahmet 59/57
Özgüneş, Hasan 57/50, 52
Özgür, Mustafa 58/10
Özkaya, Yücel 60/34
Özönder, Michele Nicolas 59/56
Özsoy, H. Hakkı 55/52
Öztoprak, İzzet 60/35
Öztuna, Yılmaz 57/61
Öztürk, Cemil 57/35
Özü (Dnyeper) 59/52, 53

P

Pakalın, Mehmet Zeki 57/63
Pamuk, Şevket 60/47
Pan-Türkçülük 58/43, 44
Panagürişte 60/22
Pandelion 55/38
Panislavizm 55/18
Panitza (Bulgar çeteci) 55/14
Papadapulo, Nikola 56/57
Papas İskelesi 55/42
Papazyan, Vahan 58/50-52 59/59-61
Parapara 59/34
Paris 55/46 56/8 57/5, 15, 20, 28 58/20, 40, 50, 52 59/14, 17, 18, 20, 45
Paris Barış Konferansı 58/47
Paris Barış Antlaşması (1856) 58/40
Paris Kongresi (1907) 58/20
Paris Taşnak Partisi 58/53
Park Oteli 59/29, 30
Pasaport 55/40
Pascal Keller Matbaası 57/22
Pasifik Okyanusu 57/59
Pasinli, Alpay 60/49
Paşa Bey Türbesi 60/29
Paşa Sancağı 60/27
Paşa Yiğit Bey 60/27
Patin, A. L. 57/32
Patrikhane ve Bilimsellik 60/60
Paulus (Aziz) 59/63
Pearl Harbor baskını 57/59
Peker, Recep 58/12, 15, 62
Pélerin, Carnet D'un 60/21
Peloponnes 59/50
Pera 57/16, 22, 24, 27
Perikles 59/48
Perry, Duncan M. 56/10
Pervane Muinü'ddin Süleyman 59/56
Pervaneler 59/14, 15, 18, 19
Pervin Cemil 59/60
Peşte 60/12
Petersburg 57/63
Philadelphia 58/53
Piccininino 57/7, 9
Piedmont 57/24
Pingel, Falk 56/40
Pir Sultan 56/6
Pir, Nuri 57/59
Piri Reis 59/57
Plevne Marşı 57/20
Polatoğlu, İlknur Haydar 59/64
Politika 59/52
Politikos Siloğos 56/23, 25, 26
Polonya 55/16 57/22, 59 58/45, 47
Polonyalılar 56/41
Poparsov, Petur 56/11
Poseidonios 60/50, 51, 52, 55
Posta İttihad-ı Umumisi 58/49
Posta, Telefon ve Telgraf Müdüriyet-i Umumiyyesi 58/46
Prens Sabahaddin 55/6, 7 60/6
Princeton Institute for Advanced Study 57/28
Princeton Üniversitesi 57/30
Principia 59/52
Provence 59/55
Prueudus 60/44
Pskov Gölü 58/47
Ptolemaios III Euergetes 59/50 60/51
Ptolemaioslar devleti 59/49
Putgoriçe 58/9
Pythagoras 59/48 60/51
Pytheas 59/52, 53 60/51

R

Rabelais 57/8
Radeglia, Vittorio 57/21
Ragıb Bey (Zonguldak mebusu) 60/40
Raguza 60/18, 27
Rahmi Bey (İzmir Valisi) 56/61 58/52
Rahmi Bey (Selanik mebusu) 56/32 57/62 60/6, 7
Raif Nezih 58/59
Raif Paşa 57/36
Ramiz 60/44
Ramses II 59/48
Ran, Nazını Hikmet 56/62
Rapp, Sandor 59/57
Rasim (Mülazım) 58/50
Rebabname 60/59
Recherches critiques, analyses et citations relatives á la littérature de quelques peuples de l'Asie centrale et Orientale 57/4
Recherches sur la littérature orientale 57/7
Redhouse, Sir James 58/39
Refia Sultan 57/18
Refik Bey (Konya mebusu) 59/5
Refik Hilmi 58/53
Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876 57/28
Ren 59/52, 53
Renda, Abdülhalik 58/29
Renda, Günseli 59/57
Rescher, Oskar 56/4, 6
Resmi Gazete 57/48 58/62
Resne 56/11
Reşad Nuri Bey 56/34
Reşâdiye Marşı 57/21
Reşit Mümtaz Paşa 57/38
Reşit Tali (Suriye mebusu) 57/62
Revak 55/59
Reval 58/47 60/15
Revandiz 58/51
Revue 57/10
Revue des deux mondes 57/4
Revue et Gazette Musicale de Paris 57/26
Revue Indépendante 57/4-7
Rey, Cemal Reşid 57/17, 21
Rıfat, Hüseyin 56/60
Rıza Nur 55/22
Rıza Paşa (Karahisarısahip mebusu) 56/15
Rıza Paşa (Serasker) 58/9
Rifat Paşa (İstanbul mebusu) 57/62
Riga 58/47
Riggs (Dr.) 59/63
Riyaset-i Cumhur Senfoni Orkestrası 57/19, 20
Robert Koleji 60/46
Rochefort 59/18
Roden, Charles 60/8
Rodos Adası 55/45 56/23, 28 59/50, 51 60/33, 51
Roja Nu 58/53
Roma 55/49 57/63 60/52
Roman Gibi 57/64
Romanov sülalesi 55/7
Romanya 56/9 58/31, 53 60/7, 8, 31, 34
Romenler 55/14, 15 60/61
Ronahi 58/53
Rossini 57/22, 24
Römer, Claudia 59/55, 57
Rufai Tekkesi 60/28
Ruhi el-Halidi (Kudüs mebusu) 57/63
Rukiyye Sultan 57/18
Rum Patriği Nizamatı 60/61
Rumca 60/24 60/25, 26
Rumeli 56/22-24, 27, 31, 59 59/39
Rumelihisarı 57/46
Rumi ve Miladi Takvimler - I 59/43
Rumi ve Miladi Takvimler - II 60/50
Rumlar 55/14, 15, 17, 41 56/25, 32, 60, 64 60/25, 26
Rus 56/41 59/41 60/60
Rus Devrimi (1905) 55/4
Rusya 55/7, 13, 17, 18, 40 56/8, 33, 61, 62 57/22, 59 58/40, 42, 45-49, 55 60/10
Ruziye Hanım 59/27
Rûznâme-i Ceride-i Havadis 58/43
Rübab 57/37, 43, 44
Rüşdü, Hasan (Şam mebusu) 57/62

S

S. Christidis Matbaası 57/22
S. Hovsepian Matbaası 57/22
Saatçı, Meltem Begüm 56/9
Saatçi, Suphi 55/63
Sabancı Üniversitesi 60/46
Sabancı, Hacı Ömer 58/8
Sabancı, Sakıp 58/7
Sabiha Sultan 57/18
Sabit Bey (Erzincan milletvekili) 60/38, 39, 40
Sada-yı Millet 57/55 57/57
Sadak, Necmeddin 60/41
Sadettin, Nüzhet 55/59
Sadık (Miralay) 55/25, 28
Sadık Paşa 57/38
Sadıklar, Cafer Tayyar 55/26
Sadi, Kerim 58/20
Safa, Peyami 58/36
Safarov (Doğu Seksiyonları Sekreteri) 55/64
Safranbolu 55/46
Saint Joseph Lisesi 56/36
Saint Louis Dil Oğlanları Koleji 59/63
Saint-Martin, M. V. de 59/50
Saint-Saëns 57/22
Sakaoğlu, Necdet 55/59 58/23 59/34-37
Sakarya Savaşı 55/62
Sakız 55/45 56/23 56/28 60/24
Salacak 58/6
Salahaddin Enis 57/37
Salih Zeki 59/45
Salname-i Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye 55/5
Salome 57/33
Saltas (Mihalaki Salta Efendi) 56/25, 28
Salur Kazan 58/39
Sami Bey 58/15
Sami Rafet Bey 60/39
Sami ve Fehmi kardeşler 58/5
Samsun 56/28
San Francisco Konferansı 38/55
Sanayi Devrimi 60/17
Sanayileşme Sürecinde Balkan Tekstil Endüstrisi 60/17
Sançar, Nejdet 55/52
Sand, George 57/4-10
Sand, Maurice 57/6, 8
Sandanski (Bulgar çeteci) 55/14
Santorin 60/24
Santral Oteli 58/51
Saracoğlu, Şükrü 60/40
Saraç, Celâl 59/49
Saraçhanebaşı 58/15
Sarafov, Boris 56/9, 12
Saraybosna 60/9, 18
Sard 60/55
Sardunya-Piemento 57/19
Sarı Kışla 56/57
Sarıkamış 55/52 58/53
Sarıyer 55/35
Sarot Köyü (Bolu) 56/8
Sarton 59/50
Savvas, D. (Dimitraki Sava Efendi) 56/28
Savvopoulos (Kostantin Savapulos Efendi) 56/28
Saydam, Refik 55/54, 55, 61
Saygılıgil, Feryal 60/32
Sayılarla İzmir Tarihi 56/60
Sayman, Ahmet Nesimi 57/62
Saz, Leylâ 57/15, 16
Sazak, Emin 59/7
Schiller 57/8
Schmidt, Jean 59/57
Schubert 59/55
Sedat Simavi Ödülü 59/35
Sefain İdaresi 59/41
Seferberlik 59/36
Sekban, Şükrü (Dr.) 58/50, 51, 54 59/58-61
Selahattin Bey 58/52
Selanik 55/12, 13, 15, 19, 20, 22, 24, 30, 31, 39 56/11, 25, 28, 31, 33, 57 57/63, 64 58/63, 64 59/31 60/6, 7, 18-21
Selanikli 59/29
Selçuklu 56/37 60/33, 34
Selek, Sabahattin 59/4
Selim II 60/23
Selim III 57/15, 17, 31
Selim Efendi 57/19
Selimiye 55/48, 50
Selimiye Camii 55/47
Selvelli, İtalo 57/18, 21
Semendire 58/56, 57
Semerciyan Cemaran Ermeni Karma İlkokulu 59/63
Sen Petersburg 55/16 57/4
Senagal Gemisi 56/56, 57, 59
Sencer, Muzaffer 60/47
Sendikalar Kanunu 57/51
Sene-i Maliyesi Ticaret Rehberi 56/60
Serbest Cumhuriyet Fırkası 58/9
Serçe, Erkan 56/60, 61
Serengülyan, Vartkes 56/19
Serez 55/13 60/18
Serfice 56/23, 25, 28, 57/63
Sergüzeşt 57/54
Sertel, Sabiha 57/64
Sertel, Zekeriya 55/55
Server Paşa 57/63
Servet Hanım 57/35
Sesotris 59/48
Sevgen, Nazmi 59/59
Sevr Antlaşması 58/50 59/60
Seyfeddin Efendi 57/19
Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu 56/62
Seyit 60/40
Seyit Taha 58/51, 54 60/31
Seylan Adası 59/52
Seyyid Battal Gazi Külliyesi 60/33, 34
Seyyid Mehmet Haşim (Burdur/Konya mebusu) 57/63
Seyyid Talib (Basra mebusu) 57/62
Sezai Bey (Madrid sefiri) 55/28
Shaw, Ezel Kural 58/43
Shaw, Stanford 58/43 59/63
Sıdıka Hanım 58/23, 25, 26, 29- 31
Sıhhiye Dairesi 58/27

Sırbistan 55/14, 19 56/9, 10 57/63 60/27
Sırplar 55/14, 15, 17 56/11, 19, 30, 32 60/60, 61
Sıtkı Bey 58/17
Sicilya 59/50, 51
Sidon 59/47
Siirt 58/52
Silahçı Tahsin 60/7
Silahtar Yusuf Paşa 60/14
Silier, Orhan 55/46
Silistre 60/18
Simeonoğlu, S. (Simonaki Simonoğlu Efendi) 56/28
Simon 59/23
Simon, Claude Gabriel 57/4, 7
Sina Çölleri 55/52
Sinan'ın Sanatı ve Selimiye 55/47
Sinanyan, Harutyun 57/21
Sinaplı, Ahmet Nuri 57/63
Sinop 59/16, 17
Sinop Rıza Nur Halk Kütüphanesi 57/53
Sipahioğlu, Mehmet 58/6
Sirius 59/46
Siroz 56/25, 28 60/24
Sivas 55/59, 60 56/6, 7, 28 57/55 58/23, 26 59/26
Sivas Folkloru 55/59
Sivas Öğretmen Okulu 59/34
Sivas ve Divriği Yöresinde Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri 55/59
Sivas, Taciser 60/34
Sivas/Kültür Sanat 55/59
Sivrihisar 60/34
Siyam 58/49
Siyasal Bilgiler Fakültesi 56/7
Slater, John 56/51, 52
Slav 60/13
Sofya 55/18 55/19 56/12 57/20 60/18
Sofya Komiteleri 55/17
Sokak Çocuklarına Yardım Vakfı 59/22
Sokullu Mehmed Paşa 57/15
Sokullu Mustafa Paşa Baruthanesi 58/58
Solange 57/8
Solmuş Çiçekler 57/16
Somali 59/51
Son Devir Osmanlı Uleması 57/62
Son Posta 60/31
Son Sadrâzamlar ve Başvekiller 57/63
Sorbonne 58/20 59/18
Sorbonne Üniversitesi 59/18, 30
Sorguç, Erdoğan 55/61-63
Sorguç, İbrahim 55/63
Sosigenes 60/52
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi 58/19
Souliotis-Nikolaidis, Athanasios 56/22, 25, 27
Sourlas, K. (Kostantin Surlas Efendi) 56/28
Sovyet Rusya 55/64
Sovyetler Birliği 58/20, 49, 52 59/55
Spartakistler 58/20
Specimens of the Poetry of Persia 57/5
Speciments of the Popular Poetry of Persia 57/4
Spies, Otto 59/19
Spridion 57/5
St. Cermen Antlaşması 58/48
St. Petersburg 57/15, 24
Stalingrad 57/59
Steliyos (Mihalaki Efendi) 56/25, 28
Stepanck, Petr 59/57
Stir 58/53
Stockholm 58/47
Stolz, Robert 57/33
Strabon 59/47, 49, 51, 52 60/50, 51, 54
Strauss, Eduard 57/22
Strauss, Johann 57/22
Stravolo, Arturo 57/20, 21
Strumitza 55/13
Sultan Veled 60/59
Sultanlar Albümü 57/18
Sultanyan Hanım 59/23
Sulu Han 60/28
Suriye 56/57 57/55, 62 58/9, 52, 54 59/49, 59 60/18
Surlas 56/25
Süleyman I (Kanuni) 57/15 58/56, 57 59/62 60/24
Süleyman el-Bustani 57/63
Süleyman Emin 58/28, 39
Süleyman Nazif 56/5
Süleymaniye 55/48 57/62
Sünni 60/58
Süreyya Opereti 58/9
Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası 58/9
Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri 57/64
Süryani 60/60
Süveyş 58/57
Syene 59/51 60/51

Ş

Şâdiye Sultan 57/18
Şahabettin Süleyman 57/36-38, 43, 44
Şahin Bey 58/50
Şahin, Bozan 58/50, 51 59/59
Şahin, Mustafa 58/50, 51 59/59
Şam 58/41, 51, 53, 55 59/24, 57, 60/18
Şamil Kültür ve Eğitim Vakfı 57/55
Şamlı İskender Matbaası 57/22
Şardağı 60/27
Şark Raporu 58/62
Şarkiyat Kongresi (1889) 57/31
Şarköy 60/20
Şefik el-Müeyyed (Şam mebusu) 57/62
Şehbal 59/14, 15
Şehnâme 56/5
Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu 56/35
Şekip Arslan 57/62
Şekip Bey (İzmir Savcı yardımcısı) 55/43
Şemseddin Sami 58/41
Şen, Bilal 55/64
Şen, Bimen 57/38, 40
Şenünver, Güler 56/48, 49
Şerif Abdullah Bey (Mekke mebusu) 57/62
Şerif Paşa 58/50, 51
Şevket Bey 59/15, 16
Şeyh Ali Rıza Efendi 59/60
Şeyh Hacı İbrahim b. Mahmut 55/53
Şeyh Mehmed bin İsmail Efendi 60/28
Şeyh Said 58/50
Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmed Namık Paşa 57/63
Şii 60/58
Şirket-i Hayriye 59/41, 42
Şirket-i Hayriye-i Hamidiye 55/38
Şişhane 58/15
Şuhut (Afyon) 55/51, 53
Şura-yı Ümmet 55/12, 22 60/12
Şükrü Ali Bey 58/15
Şükrü Bey (Şam mebusu) 57/62
Şükrü Mehmet (Dr) 58/53
Şükrü Naili Paşa 58/16
Şükrü Paşa 58/25

T

T.C. Maarif Vekilliği, Birinci Türk Neşriyat Kongresi 1-5 Mayıs 1939: Raporlar Teklifler Müzakere Zabıtları 55/60
Tablusgarb 57/62
Tahir Hayrettin Bey (İstanbul mebusu) 57/62
Tahir, Şehnaz 55/54
Tahtakale Hamamı 55/46
Tahtakuşlar Köyü 56/64
Takrir-i Sükûn Kanunu 56/63
Taksim 56/23 58/15, 16 59/30
Takvim-i Vekayi 57/57
Talat Bey (Ankara mebusu) 57/62
Talat Paşa 55/13, 23, 25, 26 56/25, 26, 32, 61 58/64 59/36 60/6, 7
Talim ve Terbiye Kurulu 56/49, 51-53
Tan 55/55
Tanin 55/21, 22, 25, 27, 45 59/5, 8, 10, 11 60/12, 35, 38-42, 44
Tanis 59/50
Tannery, Paul 59/51
Tanpınar, Ahmet Hamdi 57/54
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 59/7, 14 60/39, 40
Tanzimat 55/12, 33, 55 58/41, 43 59/14 60/9, 23, 24
Tanzimat Fermanı 59/18
Tarakçıoğlu, M. Reşit 56/62
Targan, Şerif Abdülmecid 57/18
Tarih 59/47, 52
Tarih Ders Kitapları: Niçin, Kimler Tarafından, Nasıl? 56/51
Tarih Ders Kitapları Üstüne Uluslararası Araştırmalar 56/40
Tarih Öğretmeni 56/53
Tarih Vakfı 55/46 56/36-39 57/28, 29 60/46, 63
Tarih Vakfı Arşivi 55/4, 6
Tarih Vakfı Yurt Yayınları 57/29, 30
Tarih ve Toplum 59/48
Tarih'te Eskişehir Sempozyumu 60/33, 35
Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı 55/63
Tarihi Bir Vesika 58/20
Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı 55/63
Tarihten İzler 56/39
Tarla 55/59
Tarlabaşı 59/28
Tarsus 57/48
Tasse 57/8
Taşnak Cemiyeti 59/59
Taşnak Partisi 58/50, 52 59/60, 61
Taşrenk, Seyit (Adliye Vekili) 59/11
Tatarçev, Hristo 56/11
Tataristan 58/39
Tatarpazarı 60/18
Tatil-i Eşgal Kanunu 55/9
Tausig, Carl 57/21
TBMM 55/8 57/61, 63 58/43 59/4, 5, 9-12, 60/38, 40-43, 63, 64
TBMM Tutanak Dergisi 58/62
Teatro del Oriente 57/24
Teatro Reggio 57/24
Tebriz 58/41
Tehcir 59/26
Tek, Ahmed Ferit 59/14-17
Tek, Mülide Ferit 59/14-20
Tek, Vedat 55/35
Tekel, Mehmet 58/45

Tekeli, İlhan 59/38, 39
Tekfurdağı 56/28
Tekin, Seyyit 58/10
Teksas Gemisi 55/38-41, 43-45 56/56, 57, 59
Télémaque 57/16
Temaşa-i Dünya 57/54
Temiz, Yaşar 58/33
Tengirşek, Yusuf Kemal 58/4 59/7
Tepebaşı Belediye Tiyatrosu 56/35
Tercüman 57/45
Tercüme Bürosu 55/54, 56-58
Tercüme İşleri Encümeni 55/56
Tercüme Odası 55/55, 56 57/28, 29
Tersane-i Âmire 59/41
Teselya 56/9 60/18, 20
Tesis-i Mekâtip Cemiyeti 58/9
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 59/5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13 60/41, 43
Teşkilat-ı Mahsusa 60/7, 8
Teşvik-i Sanayi Kanunu 55/9
Tevfik Bey 57/21 59/59
Tevfik Cemil 58/52
Tevfik Fikret 57/16, 35, 36, 39, 42, 45
Tevfik Lami Bey 57/38
Tevfik Paşa (Sadrazam) 57/63 60/6
Tevhid-i Efkâr 55/7 59/5, 8 60/40-45
Tevkikiye Gemisi 55/40
Thales 59/48 59/47
Tharos Adası 60/57
The American Historical Review 57/29, 30, 31
The Armenian Review 56/19
The Case of Kurdistan Against Turkey 58/53
The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903 56/10
The Politics of Terror 56/10
Thule 59/51-53 60/51
Tietze, Andreas 56/4 57/31
Times 55/28 60/6
Timur 58/39
Timur, Taner 57/54
Tinos 60/24
Tiran 58/34
Titolemaios I. Sater 60/57
TMMOB Mimarlar Odası 55/46
To İslam sta Valkania Ena elinofono musulmaniko hirografo apo tin İpiro tu 18u eona 60/58
Tobruk 58/25
Tobruk Askerî Hastahanesi 58/25
Todorov, Nikolai 60/22
Togan, Zeki Velidi 56/8
Toledano, Ehud R. 57/53
Topkapı Sarayı 57/15, 58/39
Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu 57/51
Toplumsal Tarih 56/39, 62 58/59 58/63 59/22, 58, 64
Toprak, Zafer 59/39
Torino 55/47 57/24
Toros, Taha 57/37, 38, 43
Toroslar 59/48
Tosyavizade Dr. Rifat Osman Bey 56/64
Tourangin, Eliza 57/5
Toynbee, Arnold 60/35
Tökin, İsmail Hüsrev 58/34, 35
Tör, Vedat Nedim 58/34, 35, 37
Trablus 58/56, 63
Trablusgarp 55/38, 39, 44, 52 58/23, 24, 30, 41 59/17
Trablusgarp Savaşı 57/63 58/25 56/56 60/7
Trablusgarp Savaşı Sırasında Körfeze Döşenen Mayınlara Çarpan Gemiler: İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları - I 55/37
Trablusgarp Savaşı Sırasında Körfeze Döşenen Mayınlara Çarpan Gemiler: İzmir Körfezi'nde Gemi Kazaları - II 56/56
Trabzon 56/26, 28, 62 60/43
Trabzon Basın Tarihi 56/62, 63
Trabzon Milli Mücadele Yılları Basını 1919-1925 56/62
Trabzon Öğretmen Okulu 59/34
Trabzon'un Yakın Tarihi 56/62
Tribune des Nationalites 56/25
Trois ans en Asie ve Nouvelles Asiatiques 57/10
TRT İzmir Televizyonu 57/64
TRT-2 57/64
Tselebidis, M. (Çelebidi Efendi) 56/28
Tsorbacoğlu, B. (Viktor Bey Çorbacıoğlu) 56/28
Tuğlacı, Pars 56/19 57/64
Tuğrul 59/10
Tuğut 59/28
Tuna 60/18
Tunaya, Tarık Zafer 55/26 57/63 58/62, 64 59/64
Tuncer Baykara Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirlerine Dair Bir Araştırma 58/61
Tunçay, Mete 56/62, 63 58/19, 20, 62 60/32, 63
Tunus 57/62 58/41
Tunuslu Hayreddin Paşa 57/62
Turcica 57/4
Turkey in Revolution 60/5
Tübitak Hizmet Ödülü 55/47
Türemen, Hâle 57/35, 36, 38
Türk Affı Umumisi Karşısında Kürtler 58/54
Türk Basınında Demokrasi 56/63
Türk Dünyası Araştırmaları 60/56
Türk Folklor Araştırmaları 55/59
Türk Folkloru 55/59
Türk Folklorundan Derlemeler 55/59
Türk Kadını 59/14
Türk Kadını Cemiyeti 59/14
Türk Kantatı 57/26
Türk Kasidesi 57/23, 24, 26
Türk Kimyagerler Cemiyeti 60/30
Türk Marşı 57/22
Türk Marşları 57/23
Türk Medeni Kanunu 59/11
Türk Meşhurları 57/61, 62
Türk Mürettebin Cemiyeti 58/16
Türk Ocağı 59/14
Türk Parlamento Tarihi. Meşrutiyete Geçiş Süreci. I. ve İkinci Meşrutiyet. II. Cilt: Ayân ve Mebûsân Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri 57/61
Türk Sözü 56/8
Türk Tarih Kurumu 56/48
Türk Tiyatrosu 56/35
Türk Yurdu 59/14-16
Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi 60/25
Türkak, Mehmet 55/52
Türkçülük 58/43, 44
Türkeli 55/52 58/44
Türker, Hasan 56/62 59/4 60/38
Türkistan 58/38-44
Türkistan: Nerede, Ne Zaman 58/38
Türkiye'ji 1288 58/43
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 58/20
Türkiye Komünist Fırkası (resmi) 60/63
Türkiye Komünist Fırkası 58/19, 20
Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal'e Açık Mektup 58/53
Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 57/48
Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi 58/20
Türkiye'de Kürtlerin Katliamı 58/54
Türkiye'de Siyasal Partiler 57/63 58/62 59/64
Türkiye'de Sol Akımlar 58/62
Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)/Belgeler 56/63
Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi 60/60
Türklük Bilimi Araştırmaları 55/59
Türkmenler 55/63 57/4
TÜSİAD 58/7
Tütünsüz Camii (Üsküp) 60/28
Twentieth Century World 57/30

U

Ubeydullah Efendi (Aydın mebusu) 55/25
UCLA 57/28
Ukrayna 58/45
Uksisamin 59/53
Ulahlar 56/32 60/19
Ulus 55/56 60/31
Ulus (Ankara) 56/8
Ulusayar, Âkif 57/64 60/64
Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Merkezi (CIEPO) 59/55
Uluslararası Türk Bilimleri Kongresi 59/56
Ulviye Sultan 57/18
Un hiver à Majorque 57/7
Un Voi de Kurdistan (Kürdistan'da Bir Ses) 58/54
Uncu, Ahmet 56/64
UNESCO 56/40, 44, 45, 48-50, 52
Unkapanı 55/36 58/16
Uray, Zühtü 55/57
Urfa 58/52 59/34
Ursavaş, Ali Saib 56/62 60/39
Ustrumca 60/18
Uşak 58/27
Uşaklıgil, Halid Ziya 56/34 57/19
Uzakdoğu 57/59
Uzuncaova 60/18

Ü

III. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu 60/62
III. Milli Kültür Şurası 55/51
Ülgener, Ş. 58/4
Ülkü 58/62 60/46
Ünaydın, Ruşen Eşref 57/37 57/41 60/39
Üngör, Etem 57/23
Üngör, Osman Zeki 57/20
Ürdün 57/62
Ürgüplü, Hayri 55/26
Üsküdar 55/34 58/9, 15
Üsküp 55/13 60/18, 27-29

V

Vahapoğlu, Hidayet 59/64
Vak'a-i Hayriyye 57/16
Vakit 56/62 58/16, 17 59/12
Vala Nurettin 55/56
Valak 55/17
Valaklar 56/30
Valery, Paul 59/18

Vamvakas, Har. (Haris Vamvakas) 56/24, 25, 28
Van 59/60
Vardar Nehri 60/27, 28
Varlık Vergisi 59/29
Varna 60/18
Vartanyan, Ağavni 59/22, 26-31
Vartanyan, Garabet 59/22-24, 26, 28-31
Vartanyan, Misak 59/26-29
Vartanyan, Satenik 59/26-31
Vartanyan, Vartanuş 59/26-29
Vartanyan, Zartar 59/23
Vasiliyadi, Teofani 56/59
Vatan 55/7 58/14, 16 59/5, 9, 11, 12 60/38, 39, 41- 43
Vatan Polka 57/20
Vaterlands-Lieder 57/33
Vatikan 60/52
Vatin, Nicolas 56/37
Vazife 58/20
Veinstein, Gilles 59/57
Veli Paşa 59/36
Venedik 57/5, 7, 15, 24 60/18, 24
Venizelos 56/27
Venuti, Lawrence 55/58
Versay Antlaşması 58/48
Verzone, Paulo 55/47-49
Viardot, Louis 57/5
Vidin 58/41 60/20
Vieuxtemps (kemancı) 57/22
Viyana 57/20, 24, 63 58/45 59/55, 57 60/31
Viyana Üniversitesi 59/55
Vodina 55/13
Voyage pittoresque de Constantinople 57/15

W

Wagner, Richard 57/17, 20, 24
Waterloo 57/19
Weber 57/20
Western Question in Greece and Turkey 60/35
Whiting 58/53
Wondra Bey (Miralay) 57/21
World History Association 57/28

Y

Yahudiler 55/15 60/19-21, 27
Yahya Hayati Bey 55/37
Yahya Paşa 60/28
Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944) 56/63
Yakub (Zaptiye Nazırı) 55/33
Yakut, Kemal 60/35
Yalçın, Hüseyin Cahit 55/21-23, 25, 27, 28 58/18, 36 59/6, 8, 9, 11, 12 60/6, 43-45
Yale Üniversitesi 57/28 60/46
Yalman, Ahmed Emin 56/63 59/5, 12 60/43
Yalvaç 55/50
Yanya 55/13, 14 55/24 56/2, 23, 28, 33 60/12, 31, 58, 59
Yapı Kredi Yayınları 57/59
Yapucu, Olcay Pullukçuoğlu 60/17
Yarın 57/38
Yatağan 58/59
Yazgan, Nuh Naci 58/10
Yazılıkaya 60/33
Yazman, M.Şevki 58/35
Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç'un Anıları İstiklal Harbi Hatıratı- Kaybolan Filistin 55/61
Yediyıldız, Bahaeddin 56/48, 49, 50
Yeğen, Yaşar 58/33
Yemen 55/52 58/23, 24, 38, 56, 57
Yengeç Dönencesi 59/45, 47, 51
Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti 58/50
Yeni Edirne 55/14
Yeni Gazete 57/56
Yeni Gün 55/64 59/6 60/44, 45
Yeni Hayat 55/64
Yeni İnci 59/14
Yeni İstanbul 59/19
Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler 57/61, 62, 63
Yeni Osmanlılar 55/12 58/43
Yeniçeri Ocağı 57/16
Yenikale (İzmir) 55/38-40, 45 56/56, 57
Yeniköy 59/41
Yenipazar 60/9, 10, 11
Yerasimos, Stefanos 60/47
Yerel Tarih Çalışmalarına Katkı 60/33
Yergöğü 60/19
Yeşil Ordu 58/62 60/63
Yetkin, Sabri 55/37 56/56
Yezdicürd 59/49
Yıldırım, Cemal 59/49
Yıldız Albümleri 55/33, 34
Yıldız Kasrı 55/35
Yıldız Sarayı 57/16, 21
Yıldız Sarayı Tiyatrosu 57/17
Yılmaz, Mesut 59/64
Yiğit, Süreyya İbrahim 60/40
20. Asır 58/4, 6-10
Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi 55/48 57/15
Yoğurtçu Parkı 58/9
Yorgancıoğlu, Aristidis Paşa 56/25 56/28
Yorgo (Yunanistan Kralı) 56/27
Yunan harbi 59/18
Yunanca 60/24, 26
Yunanistan 55/14, 19 56/10, 24, 27, 27, 28, 53 58/27, 38, 53 59/48 60/10, 25, 58
Yunanlılar 55/41 56/9, 10, 30 59/46 60/59
Yunus Nadi 55/64 59/6, 7 60/39-41, 44, 45
Yurdakul, Mehmet Emin 57/38, 42
Yust, K. 56/62
Yusuf (Hz) 56/14
Yusuf Ziya Paşa 57/62
Tengirşenk, Yusuf Kemal 59/11
Yuvalı, Abdülkadir 59/56
Yücel, Canan Eronat 55/61
Yücel, Hasan Ali 55/60, 61, 54-56 59/34
Yüksek Hakem Kurulu 57/47, 48
Yüksek Makedon Komitesi 56/9, 10, 12
Abdülgafur Efendi Yüzbaşı 58/25
Tevfik Cemil Yüzbaşı 58/51, 55

Z

Zafiraki Efendi 57/23, 27
Zafiropoulos (Dimitri Zafiropulos Efendi) 56/25 28
Zahir Han 58/14
Zanazan 59/23
Zaptiye Nazırlığı 58/42
Zara 59/26, 28
Zehra 57/54
Zekiye Sultan 57/18
Zeliha 56/14
Zellich Matbaası 57/22
Zemun 60/19
Zençev, İvan 56/10
Zevi, Bruno 55/49
Zeytindağı 56/19
Zeytun 58/42
Zeytunzade Tevfik 60/35
Zigetvar Seferi 58/58
Ziraat Vekaleti 55/58
Ziya Bey 58/30
Ziya Paşa 58/42
Zohrab, Kirkor (İstanbul mebusu) 56/13, 16-20 57/62, 64
Zonçev, İvan 56/12
Zulkadirli 58/56
Zühtü Efendi (Hudeyde mebusu) 57/63
Zümrüd-Anka 56/63
Zürcher, Erik Jan 59/57